

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT YURIDIK INSTITUTI

FUQAROLIK HUQUQI

(II qism)

Toshkent
“Adolat”
2007

67.404

F98

Fuqarolik huquqi. Q.II/M. Abdusalomov, X. Azizov, B.Axmadjonov va boshq.; O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, Toshkent Davlat yuridik instituti. - Toshkent: Adolat, 2007. 882 bet. - Б.ц.

ББК 67.404

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi akademigi, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, yuridik fanlari doktori, professor Hojiakbar Rahmonqulov, yuridik fanlari doktori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan yurist, Toshkent Davlat yuridik instituti "Fuqarolik huquqi" kafedrasi mudiri, professor Ikrom Zokirov va yuridik fanlari nomzodi, dotsent Foziljon Otaxonovlarning umumiy tahriri ostida.

Nashr uchun mas'ul muharrirlar: yuridik fanlari doktori,
professor **Omon Oqyulov**,
yuridik fanlari doktori,
professor **Shoakbar Shoraxmetov**,
yuridik fanlari nomzodi, dotsent
Sotiboldi Boboqulov

Taqrizchilar: yuridik fanlari doktori,
professor **Sh.N.Ro'zinazarov**,
yuridik fanlari doktori,
professor **R.J.Ro'ziyev**

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi hamda amaldagi qonun hujjatlariga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar, Fuqarolik Kodeksining maxsus qismiga oid 800 dan ortiq modda va 100 dan ortiq qonun hujjatlarini tahlil qilish asosida yozilgan ushbu darslik universitet yuridik fakultetlari, yuridik institut va huquq asoslari o'qitiladigan oliy maktab talabalariga mo'ljallangan. Shuningdek, darslikdan sud, prokuratura, notariat, advokatura va boshqa huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari ham foydalanishlari mumkin.

ISBN 978-9943-332-40-9

© Mualliflar jamoasi,

© O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi «Adolat» nashriyoti, 2007-yil.

SO‘Z BOSHI

Qo‘lingizdagi ushbu darslik 1999-yilda nashr etilgan “Fuqarolik huquqi” darsligining qayta ishlangan va to‘ldirilgan nashri bo‘lib, darslik keyingi yillarda amaldagi qonun hujjatlariga kiritilgan qo‘shimcha o‘zgartirishlar asosida, yangi mualliflar ishtirokida tayyorlandi. Unda majburiyatlarning alohida turlari, yangi fuqarolik-huquqiy shartnomalar (renta, lizing, faktoring, trasting, franshizing va boshqalar), zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar, intellektual faoliyat natijalariga bo‘lgan shaxsiy nomulkiy va mulkiy huquqlar, vorislik huquqi va xalqaro xususiy huquq normalarini fuqarolik-huquqiy munosabatlarga tatbiq etish masalalari sud amaliyotlari materiallaridan foydalangan holda batafsil yoritilgan.

Darslikda mualliflar bozor munosabatlari sharoitida har bir shartnomaning o‘rni va ahamiyati, ularning huquqiy belgilari, taraflarning huquq va majburiyatlari, shartnoma shartlarini buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik kabi holatlarga alohida e‘tibor qaratishgan. Shuningdek, darslikda zamonaviy fuqarolik muomalasi sharoitida vujudga keladigan yangi fuqarolik-huquqiy shartnomalar o‘ziga xos mualliflik yondashuvi asosida yoritib berilgan.

Ma‘lumki, keyingi yillarda intellektual mulk obyektlarining huquqiy maqomini belgilash, ular bilan bog‘liq munosabatlarni tartibga soluvchi yangi avlod qonunlariga amal qilinmoqda. Shu bois Fuqarolik Kodeksining “Intellektual mulk” – deb nomlangan IV bo‘limiga ham ko‘plab o‘zgartirishlar kiritildi. Darslikda ushbu qo‘shimcha o‘zgartirishlar asosida intellektual mulk obyektlarining huquqiy maqomi atroflicha yoritildi.

Mazkur dasrlik bozor munosabatlaridagi iqtisodiy-mulkiy munosabatlarni fuqarolik-huquqiy tartibga solish masalalariga bag‘ishlanganligi bois undan nafaqat talabalar, balki tadbirkorlar, huquq-tartibot idoralari va yuridik xizmat xodimlari foydalanishlari mumkin.

M.X.RUSTAMBOYEV,
Toshkent davlat yuridik instituti
rektori, yuridik fanlari doktori, professor

29-bob. OLDI-SOTDI SHARTNOMASI

1-§. Oldi-sotdi shartnomasi to'g'risida umumiy qoidalar

1.1. Oldi-sotdi shartnomasi, uning tushunchasi, belgilari va turlari

Oldi-sotdi insoniyat tomonidan eng qadim zamonlardan buyon qo'llanilib kelayotgan shartnomalardan biri hisoblanadi. Jamiyatda tovar-pul munosabatlari qaror topishi bilan turli kasb-hunar kishilari oldi-sotdi shartnomasi orqali boshqa kasb-hunar kishilari mehnati mahsulotlarini sotib olib, iste'mol qilish va ayni vaqtda, o'z mehnatlarini mahsulotlarini sotish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Oldi-sotdi shartnomasi jihatdan bir taraf (sotuvchi) tovarni boshqa taraf (sotib oluvchi)ga mulk qilib topshirish majburiyatini, sotib oluvchi esa bu tovarni qabul qilish va buning uchun belgilangan pul summasini (bahosini) to'lash majburiyatini oladi (FKning 386-moddasi, 1-qismi).

Oldi-sotdi shartnomasi o'z huquqiy tabiati bo'yicha mol-mulkka nisbatan mulk huquqi yoxud mulkiy huquqlarni bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tkazish bo'yicha majburiyatlar turkumiga kiradi. Ayni vaqtda ushbu shartnomani boshqa o'xshash shartnomalardan ajratib turuvchi huquqiy belgilari mavjud bo'lib, unga quyidagilar kiradi:

birinchidan, oldi-sotdi shartnomasi haq baravariga tuziladigan (pulli) shartnoma hisoblanadi. Bunda har doim sotuvchi topshiradigan mol-mulk (tovar) evaziga sotib oluvchi muayyan miqdorda pul (so'm, valuta) bilan belgilangan haq to'laydi;

ikkinchidan, oldi-sotdi shartnomasi konsensual shartnomalar guruhiga mansub. Boshqacha aytganda, bu shartnoma bo'yicha taraflar o'rtasidagi huquq va majburiyatlar shartnomaning barcha muhim shartlari to'g'risida o'zaro kelishilgan va shartnoma tegishli shaklda rasmiylashtirilgan vaqtdan boshlab vujudga keladi;

uchinchidan, shartnoma munosabatlari tarkibiga ko'ra, u ikki tomonlama shartnoma bo'lib hisoblanadi. Yuqorida Fuqarolik Kodeksida mustahkamlab qo'yilgan shartnomaga berilgan ta'rifdan ham ko'rinib turibdiki, ushbu shartnomada ikki taraf - sotuvchi va sotib oluvchi qatnashadi va har ikkala taraf ma'lum huquq va majburiyatlarga ega bo'ladi: sotuvchi ashyoni topshirish burchini va buning uchun haq olish huquqini oladi, oluvchi esa ashyo (tovar) qiymatini to'lashi lozim va sotilgan ashyoning o'ziga topshirilishini talab qilish huquqini oladi.

Ayni vaqtda shuni ta'kidlash loizki, oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha sotilgan ashyo (tovar)ga nisbatan mulk huquqi sotuvchidan sotib oluvchiga o'tadi va bu holat shartnomaning eng asosiy belgisi hisoblanadi. Bunda tovarlar muomalasida bevosita tovar egalari, ya'ni tovarlarni tasarruf qilishga haqli bo'lgan shaxslar ishtirok etadilar.

Bozor munosabatlari tizimida oldi-sotdi shartnomasi xo'jalik yurituvchi turli subyektlar o'rtasida munosabatlarni rasmiylashtirishning muhim va asosiy huquqiy vositalaridan bo'lib hisoblanadi. Ayni vaqtda, u kishilarning kundalik turmushida ham eng ko'p qo'llaniladigan shartnoma sifatida e'tirof etiladi.

Oldi-sotdi shartnomasi savdo munosabatlarining xususiyat va shakllariga ko'ra, bir necha turlarga bo'linadi: ulgurji savdo; chakana savdo; kim oshdi savdosi; nasiyaga tovarlarni sotish va h.k. Shartnoma predmeti bo'yicha esa u turar-joylarning, korxonaning, ko'chmas mulkning, qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdi shartnomalari, mahsulot yetkazib berish, kontraktatsiya, energiya ta'minoti va shu kabi shartnomalarga bo'linadi.

1.2. Tashqi savdo munosabatlarida oldi-sotdi shartnomasining huquqiy asoslari

Oldi-sotdi shartnomasi, nafaqat mamlakat ichki muomalasida, balki tashqi iqtisodiy munosabatlarda ham ko'p qo'llaniladigan shartnoma hisoblanadi. Ushbu shartnoma xalqaro miqyoslarda keng qo'llanilayotgani sababli ham xalqaro tashkilotlar tomonidan uning huquqiy negizlari shakllantirilishiga alohida ahamiyat berilmoqda. Jumladan, 1980-yili Venada qabul qilingan BMTning "Tovarlarining xalqaro oldi-sotdi shartnomalari to'g'risida"gi konvensiyasi, savdo-sotiqda qo'llaniladigan «Inkoterm» atamalarini talqin etish bo'yicha xalqaro qoidalar, shuningdek iste'molchilarning huquqlari haqida xalqaro-huquqiy hujjatlar ishlab chiqilgan.

Vena Konvensiyasi xalqaro savdo-sotiqda ko'pchilik tomonidan qo'llaniladigan o'ziga xos umumiy (universal) huquqiy hujjat sifatida muhim ahamiyatga ega. Ushbu Konvensiyada umumiy huquq va Qit'a huquqi tizimlarini savdo-sotiq bo'yicha shartnomalarining turlicha yondashuvlarini, ziddiyatlarini yumshatib, huquqiy-texnik jihatdan murosaga keltirish va umumiy qoidalar ishlab chiqilishiga erishilgan.

Vena Konvensiyasi turli mamlakatlardagi subyektlar o'rtasidagi tovarlar oldi-sotdisini tartibga solishga qaratilgan umumiy va yagona me'yorlarni o'zida mujassam etadi.

Konvensiya, asosan, tadbirkorlik sohasidagi xalqaro oldi-sotdi shartnomalarini tartibga soladi, shu sababli ham shaxsiy, oilaviy yoxud uyda foydalanish uchun tovarlar xarid qilishda qo'llanilmaydi. Ayni vaqtda, Konvensiya undiruvga qaratilgan mol-mulkni auksionlarda sotishga, qimmatli qog'ozlar, aksiyalar, ta'minlov qog'ozlari va muomala hujjatlari, suv transporti va havo transporti kemalari, elektr energiyasi sotib olishga nisbatan ham qo'llanilmaydi.

Vena Konvensiyasi faqat oldi-sotdi shartnomasining tuzilishini va ushbu shartnoma asosida taraflarda huquq va majburiyatlar vujudga kelishini tartibga soladi. Shu sababli ham agarda boshqacha qoida belgilanmagan bo'lsa, u shartnomaning o'zi, uning shartlari haqiqiyliigi, shuningdek sotilgan tovarga nisbatan mulk huquqi haqida shartnoma belgilagan oqibatlarga taalluqli emas. Shu bilan birga, Konvensiya sotuvchining tovar biror shaxs sog'lig'ining shikastlanishi yoxud o'limiga sabab bo'lgan holatlar uchun javobgarlik masalalariga ham qo'llanilmaydi.

Konvensiyaning 11-moddasiga asosan oldi-sotdi shartnomasi yozma shaklda tuzilishi shart qilib qo'yilmagan, umuman shartnoma shakliga nisbatan talablar mavjud emas. Shartnomaning mavjudligi yo'l qo'yiladigan dalillarning barchasi, shu jumladan, guvoh ko'rsatuvlari orqali ham isbotlanishi mumkin. Vena Konvensiyasida oldi-sotdi shartnomasining tuzilishi masalalari hal etilgan, sotuvchi va xaridor majburiyatlari, taraflar tomonidan shartnoma shartlari buzilganda huquqiy muhofaza vositalari belgilab qo'yilgan, shuningdek unda tovar shikastlangan yoki nobud bo'lgan hollarda xaridorga zarar tahlikasi (xavf-xatari) qanday o'tishi haqidagi qoidalar taraflarni javobgarlikdan ozod qilish asoslari va shu kabi me'yorlar mavjud.

Konvensiyaning 28-moddasiga asosan tuzuk taraf shartnoma shartlarini buzgan tarafdin majburiyatni asl (natura) holicha bajarish yoxud yetkazilgan zararlarni to'la qoplashni talab qilishga haqli¹.

Ma'lumki, oldi-sotdi shartnomasida qo'llaniladigan iboralar turli mamlakatlarda turlicha talqin etiladi. Binobarin, tashqi savdo munosabatlaridagi subyektlar o'rtasida bu borada turli anglashilmovchiliklar, nizolar kelib chiqishi mumkin. Bu holatlarning oldini olish uchun "Inkotermis" savdo-sotiq iboralarini talqin etish bo'yicha xalqaro qoidalar ishlab chiqilgan. Qachon sotuvchi o'z majburiyatini bajargan hisoblanishi va demak, sotilgan tovarning shikastlanishi yoki nobud bo'lishi natijasida vujudga keladigan zarar va xarajatlar qachondan boshlab xaridor zimmasiga yuklanishi

¹ Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. М.: Юр. Лит. 1996. -182 б.

qoidalarini belgilovchi franko turlarining yagona talqini ham “Inkoterm”da mustahkamlab qo’yilgan. Bundan tashqari, tegishli shartnoma turida tovarni sug’urtalash, tovarning eksporti uchun bojni kim (xaridor yoki sotuvchi) to’lashi masalalari ham nazarda tutilgan. Taraflar «Inkoterm» qoidalari orqali o’zlari uchun ma’qul variantlarni tanlab olishlari mumkin. «Inkoterm»ni qo’llash tadbirkorlarga turli mamlakatlar savdo-sotiq amaliyotidagi tafovutlar, bunday farqlar natijasida kelib chiqadigan nizolar va ularni sud tartibida hal etishda vujudga kelishi mumkin bo’lgan muammolar va qiyinchiliklarni bartaraf etish imkonini beradi.

1.3. Oldi-sotdi shartnomasining shakli

Oldi-sotdi shartnomasining shakliga nisbatan bitimlarning shakli haqidagi qoidalar (FKning 108-112-moddalari), shuningdek, shartnomaning shakli haqidagi qoidalar (FKning 336-moddasi) qo’llaniladi. Bunda shartnomaning turi va tovarning o’ziga xos xususiyatlari muhim ahamiyatga ega. Oldi-sotdi shartnomasi shaklini belgilashda, birinchidan, fuqarolik muomalasining talablari, ikkinchidan esa, oldi-sotdi bitimlari qonuniyligining ustidan nazorat qilish zarurati, bunday munosabatlarda jamiyat manfaatlarini yoxud ayrim shaxslar manfaatini himoyasini ta’minlash zarurati bilan bog’liq holatlar belgilovchi omil bo’lib hisoblanadi. Masalan, naqd pul hisobiga amalga oshiriladigan chakana savdoda taraflarga qulaylik tug’dirish uchun oldi-sotdi shartnomasini maxsus rasmiylashtirish talab etilmaydi. Naqd pul baravariga tuziladigan va tuzilish vaqtining o’zidayoq ijro etiladigan oldi-sotdi shartnomasi, umumiy qoida bo’yicha summasidan qat’iy nazar, og’zaki shaklda tuzilishi mumkin. Binobarin, savdo do’konlarida, bozorlarda tuziladigan oldi-sotdi shartnomalari tovarlarning xaridorlarga darhol topshirilgani va shu ondayoq haq to’langani sababli og’zaki rasmiylashtirilishi mumkin.

Agarda, oldi-sotdi shartnomasini amalga oshirishda haq to’lash va sotilgan tovarni topshirish bir vaqtning o’zida, sotuvchi va xaridor tomonidan muqobil ijro etilmasa, masalan, tovar haqini oldindan to’lash, nasiyaga tovar sotish, tovar haqini bo’lib-bo’lib to’lash (FKning 420-422-moddalari) hollarida shartnoma yozma ravishda tuzilishi maqsadga muvofiq yoxud bunday hollarda tegishli harakatlarning sodir etilganligi (masalan, pul oldindan to’langanligi, tovar nasiyaga sotilgani) fakti chek, jeton, tilxat orqali guvohlantirilishi lozim. Bu esa kelgusida taraflar o’rtasida nizolar kelib chiqishining oldini oladi yoxud bunday nizolarning adolatli hal etilishiga xizmat qiladi.

Ko'chmas mol-mulk shu jumladan, turar-joylar oldi-sotdisi, avtomobillar, ov, o'q otar qurollari va shu kabi predmetlar oldi-sotdisi ustidan nazorat o'rnatish ijtimoiy ahamiyatga ega. Shu sababli ham bunday shartnomalar yozma tuzilishi, notarial guvohlantirilishi, maxsus davlat ro'yxatidan o'tkazilishi talab etiladi. Bunday hollarda shartnoma tegishli shaklda rasmiylashtirilmasligi uning haqiqiy sanalmasligi yoki qonunda belgilangan boshqa oqibatlar kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Bunday talablar tashqi savdo bitimlariga nisbatan ham qo'llaniladi.

1.4. Oldi-sotdi shartnomasida taraflar

Oldi-sotdi shartnomasida taraflar sotuvchi va xaridor hisoblanadi. Bunda taraflar sifatida fuqarolar va yuridik shaxslar qatnashishi mumkin. Ayni vaqtda muayyan hollarda shartnomada taraf sifatida davlat ham ishtirok etishi mumkin.

Oldi-sotdi shartnomasi yuqorida ko'rsatilgan subyektlar o'rtasida, shuningdek, o'zaro tuzilishi mumkin. Shartnomada taraf sifatida fuqaro qatnashganda u muomala layoqatiga ega bo'lishi shart. Binobarin, voyaga yetgan, ya'ni 18 yoshga to'lgan va qonunda belgilangan tartibda muomala layoqati cheklanmagan har qanday shaxs shartnomada taraf sifatida ishtirok eta oladi. Ayni vaqtda, qonun muomala layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz fuqarolarning ham oldi-sotdi shartnomasida taraf sifatida qatnashish holatlarini nazarda tutadi. Masalan, olti yoshdan o'n to'rt yoshgacha bo'lgan kichik yoshdagi bolalar mayda maishiy bitimlar tuzishga, masalan, kichik summada tovarlar sotish yoki sotib olishga (muzqaymoq, chanqoqbosdi ichimliklar, qalam, daftar, havo sharlari va sh.k) haqli (FKning 29-moddasi, 2-qismi 1-bandi). O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar o'z ish haqi, stipendiyasi va boshqa daromadlari hisobiga tovarlar sotib olish yoxud ularni sotishga haqli (FKning 27-moddasi, 2-qismi 1-bandi).

FKning 22-moddasi, 2-qismi va 28-moddada belgilangan tartibda to'la muomala layoqatiga ega bo'lgan voyaga yetmaganlar ham oldi-sotdi shartnomasida summasidan qat'iy nazar, to'la huquqli taraf sifatida qatnasha oladilar. Spirtli ichimliklar yoxud narkotik moddalar iste'mol qilganligi sababli muomala layoqati cheklangan shaxslar ham mustaqil ravishda mayda maishiy bitimlar tuza oladilar (FKning 31-moddasi). Bunday shaxslar, shuningdek, o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar yirik summadagi oldi-sotdi shartnomalarini faqat homiysi, ota-onalari yoki farzandlikka oluvchilar roziligi bilangina tuza oladilar.

Har xil tashkiliy tuzilmalar oldi-sotdi shartnomasida taraf bo'lishlari uchun quyidagi ikki talabga javob berishlari shart: birinchidan, bunday tuzilmalar yuridik shaxs maqomiga ega bo'lishlari va ikkinchidan, ular tuzayotgan oldi-sotdi shartnomasi ularning ta'sis hujjatlariga zid bo'lmasligi lozim.

Odatda shartnomada sotuvchi sifatida qatnashayotgan shaxsga sotilayotgan ashyo mulk huquqi asosida tegishli bo'ladi, biroq ayrim hollarda sotuvchi sotilayotgan tovarning mulkdori bo'lmasligi ham mumkin. U holda sotuvchining tovarni sotishga bo'lgan huquqi qonun yoki shartnoma asosida vujudga kelgan bo'lishi lozim (masalan, davlat korxonasi tomonidan unga xo'jalik yuritish huquqi asosida birlashtirib qo'yilgan tovarni sotishi yoxud vositachilik (komission) do'konlarida tovarlarni sotish).

Qonunda bir necha subyektga umumiy mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan ashyolarni sotishning alohida tartibi belgilangan. Mulkdorlardan biri o'z ulushini boshqa shaxsga sotgan vaqtda qolgan sheriklari sotilayotgan ulushni u sotiladigan narxda va boshqa teng shartlarda imtiyozli sotib olish huquqiga ega, kim oshdi savdosi orqali sotish hollari bundan mustasno (FKning 224-moddasi). Er-xotinga birgalikdagi umumiy mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan, nikoh davomida orttirilgan mol-mulk ham har ikkalasining roziligi asosida sotiladi.

1.5. Oldi-sotdi shartnomasining predmeti, bahosi va muddatlari

Oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha erkin suratda boshqa shaxslarga berilishi mumkin bo'lgan, fuqarolik muomalasidan tashqari chiqarilmagan har qanday ashyolar tovar bo'lishi mumkin.

Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan obyektlar olish-sotish predmeti bo'la olmaydi. Sotilishi hamda sotib olinishi mumkin bo'lmagan korxonalar va mol-mulk turlari hamda guruhlarining ro'yxati O'zbekiston Respublikasining Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiy lashtirish to'g'risidagi qonunning 4-moddasida¹ ko'rsatilgan. Bunga davlat mutlaq mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan obyektlar, tarixiy-madaniy va tabiiy meros obyektlari, harbiy-texnikaviy mol-mulk harbiy ko'rol-yarog'lar, portlovchi va radiaktiv moddalar, umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llari, qabriston va sh.k. obyektlar kiradi. Ayrim obyektlar fuqarolik muomalasida cheklangan harakatda bo'ladi. Ularni maxsus

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 14-сон, 109-модда.

ruxsat olish asosida sotib olish yoki sotish mumkin (masalan, kuchli narkotik dorilar faqat maxsus retsept asosida, ro'yxatda qayd etilib sotiladi).

Tovar sifatidagi ashyolar xususiy alomatlar bilan belgilangan ashyolar yoxud jismiy alomatlari bilan belgilangan ashyolar yoki ko'chmas mol-mulk bo'lishi mumkin.

Valuta qiymatlarini olish-sotish davlatning vakolatli idoralari tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Mamlakatimiz ichki savdo muomalasida sotilgan tovarlar uchun haq chet el valutasida emas, balki umumiy qoida tarzida sumda amalga oshiriladi. Sotilgan tovar haqini chet el valutasida to'lashga davlatning vakolatli idoralari tomonidan belgilangan tartibda va hollardagina yo'l qo'yiladi. Qimmatli qog'ozlarni olish-sotish, ayrim turdagi oldi-sotdi (chakana oldi-sotdi, tovarlar yetkazib berish, energiya ta'minoti, korxonani sotish, ko'chmas mol-mulklarni sotish) maxsus belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Qonun oldi-sotdi shartnomasi predmeti doirasiga ashyolar, valuta qiymatliklari, qimmatli qog'ozlar bilan birga mulkiy huquqlarni ham kiritadi. Boshqacha aytganda, FKning oldi-sotdi shartnomasi to'g'risidagi umumiy qoidalari paragrafi normalari mulkiy huquqlarni sotishga nisbatan ham qo'llaniladi, agarda ushbu huquqlar mazmuni yoki mohiyatidan boshqacha holat kelib chiqmasa (FKning 386-moddasi 4-qismi). Albatta, mulkiy huquqlar doirasi nihoyatda keng va rangbarangdir. Amaliyotda ba'zi mulkiy huquqlarni haq evaziga boshqa shaxsга o'tkazish holatlari uchraydi. Ular orasida keng tarqalgani intellektual mulk obyektlariga nisbatan mutloq huquqlarni sotish hisoblanadi. Ixtiroga yoxud foydali modelga, sanoat namunasiga, fan, adabiyot va san'at asarlariga nisbatan mutloq huquqlarni sotish mumkin. Agar mutloq huquq patent orqali rasmiylashtirilgan bo'lsa, bunday oldi-sotdi vakolatli davlat idorasida (patent idorasida) rasmiylashtirilishi lozim. Mualliflik mutloq huquqlarining oldi-sotdi shartnomasi esa yozma tuzilishi shart (notarial rasmiylashtirish maqsadga muvofiq).

Majburiyat bilan bog'liq huquqlarni oldi-sotdi predmeti bo'lishi uchun quyidagilar talab etiladi:

birinchidan, sotuvchining o'z-o'ziga nisbatan mulkiy huquqlari shartnoma predmeti bo'la olmaydi;

ikkinchidan, shartnomaning predmeti faqat mulkiy huquq (majburiyat emas) bo'lishi lozim (korxonani oldi-sotdisi bundan mustasno);

uchinchidan, shartnomalardan va shartnomalardan tashqari majburiyatlardan kelib chiquvchi talab qilish huquqi natural (asl holicha)

bo'lishi kerak (binobarin pul bo'yicha to'lovni undirish huquqidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish oldi-sotdi bo'lib hisoblanmaydi)¹.

Oldi-sotdi shartnomasi, agar qonunda boshqacha hol belgilangan bo'lmasa yoki u tovarning xususiyatidan kelib chiqmasa, shartnomani tuzish paytida sotuvchida mavjud bo'lgan tovarni, shuningdek, kelajakda sotuvchi yaratadigan yoki oladigan tovarni olish-sotish haqida ham tuzilishi mumkin.

Shartnomaning tovar haqidagi sharti uning asosiy va muhim sharti hisoblanadi, bu siz shartnoma mavjud bo'la olmaydi. Agar shartnoma tovarning nomi va miqdorini aniqlash imkonini bersa, tovar to'g'risidagi oldi-sotdi shartnomasining sharti kelishilgan hisoblanadi.

Oldi-sotdi shartnomasida baho xaridor tomonidan sotib olinayotgan tovar uchun sotuvchiga to'lanadigan ma'lum miqdordagi pul summasidir. Agarda xaridor olinayotgan tovar evaziga sotuvchiga pul emas, balki ashyoni topshirsa, yoxud ma'lum xizmat ko'rsatishni, ish bajarishni o'z ustiga olsa, yoxud tekin olish nazarda tutilgan bo'lsa, u holda olish-sotish hisoblanmaydi.

Oldi-sotdi shartnomasida tovarning bahosi taraflarning kelishuvi bilan belgilanadi. Qonunda nazarda tutilgan hollarda tegishli vakolatga ega bo'lgan davlat organlari belgilaydigan yoki tartibga soladigan baholar (ta'riflar, rassenkalar, stavkalar va h.k) qo'llaniladi (FKning 356-moddasi, 2-qismi). Masalan, ayrim turdagi tovarlar faqat bir yoki cheklangan doiradagi bir necha korxonalar tomonidan ishlab chiqarilishi va bu korxonalar o'zlarining bunday ustun, monopol mavqeyidan foydalanib, tovarlar bahosini belgilashda suiiste'molliklar qilishi mumkin. Shu sababli ham "Tovar bozorida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida"gi qonun (1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan), «Tabiiy monopoliyalar to'g'risida»gi qonun va shu kabi qonunlarda tovarlar narxi belgilab qo'yilishi mumkin, biroq bozor munosabatlari tizimida ko'pchilik tovarlarning bahosi taraflar tomonidan o'zaro kelishuv asosida belgilanadi.

To'lovni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan harakatlarni amalga oshirish xaridor hisobidan amalga oshiriladi (FKning 418-moddasi 1-qismi). Masalan, pulni pochta orqali yuborish, sotuvchining bank hisob raqamiga o'tkazish xarajatlari va h.k.

Tovarning bahosi uning og'irligiga qarab belgilanadigan bo'lsa, agar shartnomada boshqacha holat belgilanmagan bo'lsa, u sof og'irligi (netto) bo'yicha aniqlanishi lozim, bunda tovarning idish yoki o'rov holidayi og'irligi (brutto) asos bo'lib hisoblanmaydi.

¹ Гражданское право. Т. 2. –М.: Проспект. 1999. С. 11-12.

Agar oldi-sotdi shartnomasida tovarning bahosi uni belgilaydigan ko'rsatkichlar (tannarx xarajatlar va h.k.)ga qarab o'zgartirilishi lozimligi nazarda tutilgan bo'lsa, ammo shu bilan birga, bahoni qayta ko'rib chiqish usuli belgilangan bo'lmasa, baho ushbu ko'rsatkichlarning shartnoma tuzilgan paytdagi va tovarni topshirish paytidagi o'zaro nisbatidan kelib chiqqan holda belgilanadi. Masalan, oldi-sotdi shartnomasi yanvar oyida tuzildi, tovar xaridorga may oyida topshirildi. Mana shu vaqt oralig'ida tovarning bahosi 20 foizga qimmatlashdi. Binobarin, bunday holda birlamchi baho va oxirgi baho o'rtasidagi nisbat hisobga olinmog'i lozim.

Sotuvchi tovarni topshirish majburiyatini kechiktirib yuborganida baho tovarni shartnoma bo'yicha topshirish lozim bo'lgan vaqtdagi baho bo'yicha to'lanadi.

Shartnoma tuzilgandan keyin bahoni o'zgartirishga qonun hujjatlari, shartnomada nazarda tutilgan holatlarda va shartlarda yo'l qo'yiladi.

Baho haqida kelishuv shartnomaning muhim shartidir. Bunday kelishuvga erishilmaganida shartnoma tuzilmagan hisoblanadi. Baho nazarda tutilmagan va shartnoma shartlari bo'yicha belgilanishi mumkin bo'lmagan hollarda baho xuddi tovarlar uchun to'lanadigan narxlar bo'yicha belgilanadi. Ushbu qoida FKning 356-moddasi, 3-qismi mazmunidan kelib chiqadi. Mazkur hollarda, garchi shartnomada baho haqida kelishuv mavjud bo'lmasa ham, taraflar bundan kelishuvga erishgani haqidagi prezumpsiyaga amal qiladi.

Oldi-sotdi shartnomasini ijro etish muddati taraflarning o'z majburiyatlarini amalga oshirish vaqti bilan belgilanadi. Bunday muddat qonun hujjatlarida yoxud taraflarning kelishuvi bilan belgilanadi.

1.6. Oldi-sotdi shartnomasining mazmuni

Oldi-sotdi shartnomasining mazmunini taraflarning huquq va burchlari tashkil etadi.

Sotuvchining asosiy burchi va huquqi sotilgan ashyoni shartnomaga muvofiq oluvchining ixtiyoriga topshirishdan va buning uchun tegishli haqni olishdan iborat.

Oluvchining asosiy huquqi va burchi sotilgan tovarni qabul qilib olish va buning uchun belgilangan haqni to'lashdan, agar sotilgan tovar o'ziga shartnoma shartlariga muvofiq topshirilmagan bo'lsa, uni o'ziga topshirishni talab qilishdan iborat bo'ladi.

Oldi-sotdi shartnomasini ijro etish yuzasidan qilinadigan harakatlarni, ya'ni tovarni topshirish va haqini to'lash, agar qonun yoki shartnomada

boshqacha holat belgilanmagan bo'lsa, darhol amalga oshirish lozim. FKning 419-moddasi, 1-qismiga asosan xaridor tovar haqini sotuvchi tomonidan tovarni yoki ushbu tovarni tasarruf qilish hujjatlarini berganidan so'ng kechiktirmasdan to'lashi lozim.

Qonun ayni vaqtda taraflar zimmasiga yana bir qator qo'shimcha majburiyatlar ham yuklaydi.

Umladan, sotuvchi sotilgan mol-mulkni (tovarni) to u topshirishigacha saqlashi shart. Bu qoida FK 391-moddasida mustahkamlangan. Mulk huquqi yoki boshqa ashyoviy huquq mol-mulkni topshirishdan oldin sotib oluvchiga o'tgan hollarda sotuvchi mol-mulkning yomonlashuviga yo'l qo'ymay, uni topshirgunga qadar saqlashi shart. Bunda qilingan chiqimlar xaridor zimmasiga yuklatiladi.

Sotuvchi zimmasiga yana bir majburiyat FKning 393-moddasida belgilab qo'yilgan. Sotuvchi tovarni sotib oluvchiga uchinchi shaxslarning har qanday huquqlaridan ozod holda topshirishi shart, sotib oluvchi shaxslarning huquqlari bo'lgan tovarni (ijaraga berilgan, garovga qo'yilgan, tekin foydalanishga berilgan tovarni) qabul qilishga rozilik bergan hollar bundan mustasno. Sotuvchi ushbu majburiyatni bajarmagan hollarda xaridor tovar bahosini kamaytirishni yoki shartnomani bekor qilib, ko'rilgan zararlar qoplanishini talab qilishga haqli (sotib oluvchi bu tovarga uchinchi shaxslarning huquqlari borligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgani isbotlanadigan hollar bundan mustasno).

Yuqoridagi qoidalar tovarni sotib oluvchiga topshirish paytida unga uchinchi shaxslarning da'volari borligi sotuvchiga ma'lum hollarda (masalan, uchinchi shaxs sotilayotgan tovar o'zining mulki ekanligi haqida sotuvchiga aytgan va uning o'ziga qaytarilishini talab etib, da'vo qilayotgan hollarda) ham, agar bu da'volar keyinchalik belgilangan tartibda qonuniy deb tan olingan bo'lsa, tegishli ravishda qo'llanadi.

Agar uchinchi shaxs oldi-sotdi shartnomasi bajarilgunga qadar vujudga kelgan asos bo'yicha tovarni olib qo'yish to'g'risida sotib oluvchiga da'vo qilsa (eviksiya), sotib oluvchi sotuvchini ishda qatnashishga jalb qilishga haqli, sotuvchi ham bu ishda sotib oluvchi tarafida qatnashishi shart. Masalan, A. ismli shaxs B. ismli shaxsga sigir sotadi. Oradan ko'p o'tmay, D. ismli shaxs ushbu sigir uning mulki ekanligi va undan o'g'irlab ketishganini bildirib, sigirni o'ziga qaytarish haqida sudga vindikatsion da'vo bilan murojaat qiladi. Bunday holda D. B.ga nisbatan da'vo qiladi. Ayni vaqtda B. ushbu ishga A.ni jalb etishi lozim.

Agarda sotuvchi ishda qatnashganida sotilgan tovar sotib oluvchidan olib qo'yishning oldini olgan bo'lishi mumkinligini isbotlab bersa, sotib

oluvchi sotuvchini ishda qatnashishga jalb qilmasligi sotuvchini sotib oluvchi oldida javobgarlikdan ozod qiladi.

Sotib oluvchi tomonidan ishda qatnashishga jalb qilingan, biroq unda qatnashmagan sotuvchi (agarda, masalan, tovar uchinchi shaxs tomonidan da'vo qo'zg'atish asosida sotib oluvchidan olib qo'yilgan bo'lsa) sotib oluvchining ishni noto'g'ri yuritganligini isbotlash huquqidan mahrum bo'ladi.

FKning 395-moddasida sotib oluvchidan tovar olib qo'yilganda sotuvchining javobgarligi belgilab qo'yilgan. Agar yuqoridagi misolga murojaat qilsak D.ning B.ga nisbatan da'vosi qanoatlantirilgan, ya'ni sigir undan olinib, D.ga berilgan taqdirda A. B.ning barcha zararlarini qoplashi lozim. (B. sigirning o'g'irlangan ekanligini va A. uni sotishga haqli emasligini bilgan hollar bundan mustasno).

Olingan tovar uchinchi shaxslar tomonidan sotib oluvchidan talab qilib olinadigan hollarda taraflarning sotuvchini javobgarlikdan ozod qilish yoki uning javobgarligini cheklash to'g'risidagi kelishuvi haqiqiy emas.

Oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha sotuvchi tovarni xaridorga mulk sifatida topshirishi shartnoma real ijrosining belgisi ekanligi sababli sotib oluvchi qachondan boshlab sotilgan tovarga nisbatan mulkdor bo'lib hisoblanishi muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Bu masalani to'g'ri hal etish qator huquqiy oqibatlar bilan bog'liq, jumladan, tovarning tasodifan shikastlanishi yoki nobud bo'lish xavf-xatari kimning zimmasiga tushadi, sotilayotgan tovarga nisbatan u yoki bu taraf kreditorlarining haq undirish haqidagi talablariga qaratish mumkin yoki mumkin emasligi, xaridorga ushbu mol-mulkka nisbatan egallash, foydalanish, tasarruf qilish bo'yicha vakolatlarining real amalga oshirish imkoniyatlari vujudga kelishi mana shunday holatlardan hisoblanadi.

Masalan, V. ismli shaxs D. ismli shaxsdan yengil mashina sotib oldi. Shartnoma tuzilib, notarial guvohlantirildi va DANda ro'yxatdan o'tkazildi. Shartnoma bo'yicha V. shartnoma ro'yxatidan o'tkazilgan kunning ertasiga D.ga pulni to'lab, mashinani olib ketishi kerak edi. Biroq o'sha kuni tunda garajga yashin tushib, mashina yonib ketdi. Savol tug'iladi: V. D.ga pulni to'lashi kerakmi yoki yo'qmi? Bu masalaning yechimi mashina yongan vaqtda kimning mulki ekanligi bilan bog'liq.

FKning 185-moddasiga muvofiq, shartnoma asosida mol-mulk oluvchida mulk huquqi agar qonunda yoki shartnomada boshqacha belgilanmagan bo'lsa, ashyo topshirilgan paytdan boshlab vujudga keladi. Agar bunday shartnoma davlat ro'yxatidan o'tkazilishi yoxud notarial tasdiqlanishi kerak bo'lsa, tegishli harakat sodir etilgandan boshlab,

agar shartnomani ham notarial tasdiqlash, ham davlat ro'yxatidan o'tkazish zarur bo'lganida esa, ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan boshlab vujudga keladi.

FKning 390-moddasida sotuvchining tovarni topshirish majburiyatini bajarish payti belgilab qo'yilgan. Bunga asosan, basharti oldi-sotdi shartnomasida boshqacha hol nazarda tutilgan bo'lmasa, sotuvchining sotib oluvchiga tovarni topshirish vazifasi quyidagi paytlarda bajarilgan hisoblanadi:

agar shartnomada tovarni yetkazib berish majburiyati nazarda tutilgan bo'lsa, tovarni sotib oluvchiga yoki u ko'rsatgan shaxsga topshirish paytida;

agar tovar sotib oluvchiga tovar turgan yerda berilishi lozim bo'lsa, tovarni sotib oluvchi ixtiyoriga topshirish paytida; shartnomada nazarda tutilgan muddatda tovar tegishli yerda sotib oluvchiga topshirish uchun tayyor bo'lgan va sotib oluvchi shartnoma shartlariga muvofiq tovar topshirishga tayyor ekanligidan xabardor qilingan vaqtda tovar sotib oluvchi ixtiyoriga topshirilgan deb hisoblanadi. Agar tovarning shartnoma maqsadlariga mosligi tamg'alash yoki boshqa yo'l bilan tasdiqlangan bo'lmasa, tovar topshirish uchun tayyor deb hisoblanmaydi.

Oldi-sotdi shartnomasidan sotuvchining tovarni sotib oluvchiga yetkazib berish yoki tovarni turgan yerida sotib oluvchiga topshirish majburiyati kelib chiqmaydigan hollarda, agarda shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, tovarni sotib oluvchiga yetkazib berish uchun tashuvchiga (transport tashkilotiga), aloqa tashkilotiga topshirish paytida sotuvchining tovarni topshirish majburiyati bajarilgan hisoblanadi. Umumiy qoida bo'yicha sotuvchi sotib oluvchiga ashyoni berish bilan bir vaqtda unga mansub ashyolarni, shuningdek, qonunda yoki shartnomada nazarda tutilgan ashyoga aloqador hujjatlar (texnik pasport, sifat sertifikat, foydalanish uchun yo'riqnoma va h.k.)ni ham topshirishi lozim.

Sotuvchining tovarni xaridorga topshirish majburiyatini bajarish muddati oldi-sotdi shartnomasida belgilanadi, agar shartnomada bunday shart mavjud bo'lmasa, FKning 242-moddasi qoidalari qo'llaniladi.

Belgilangan muddat buzilgan taqdirda xaridorda shartnomani bajarishga qiziqish yo'qolishi shartnomadan aniq bilinib tursa, masalan, archa bezaklarini xaridorga 29 dekabrgacha topshirish haqidagi shart, oldi-sotdi shartnomasi uni qat'iy belgilangan muddatda bajarish sharti bilan tuzilgan hisoblanadi. Sotuvchi bunday shartnomani unda belgilangan muddatdan oldin yoki bu muddat tugagandan so'ng xaridorning roziligisiz bajarishga haqli emas.

FKning 392-moddasida ko'rsatilishicha, agarda oldi-sotdi shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, tovarning tasodifan nobud bo'lish yoki shikastlanish xavf-xatari sotuvchi tovarni sotib oluvchiga topshirishi bo'yicha o'z majburiyatlarini qonun yoki shartnomaga muvofiq bajargan deb hisoblangan paytdan boshlab sotib oluvchiga o'tadi. Agarda taraflar kelishuvida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, yo'lda bo'lgan paytida sotilgan tovarning tasodifan shikastlanish yoki nobud bo'lish xavfi shartnoma tuzilgan paytdan boshlab sotib oluvchiga o'tadi.

Oldi-sotdi shartnomasining tovar tasodifan nobud bo'lishi yoki shikastlanishi xavfi u birinchi tashuvchigʻa topshirilgan vaqtdan boshlab sotib oluvchiga o'tishi haqidagi sharti, agar shartnoma tuzilgan vaqtda sotuvchi tovar yo'qolgani va shikastlanganini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan bo'lsa va bu haqda sotib oluvchiga ma'lum qilmagan bo'lsa, sotib oluvchi talabiga ko'ra sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Agar tovarni topshirish sotuvchi tomonidan kechiktirilsa yoki xaridor tomonidan tovarni qabul qilib olish kechiktirilgan bo'lsa, tovarning tasodifan nobud bo'lish yoki shikastlanish xavf-xatari kechiktirgan taraf zimmasiga yuklanadi.

Xususiy belgili ashyolarning oldi-sotdi shartnomasida FK 331-moddasida belgilangan qoidalar qo'llaniladi.

Xaridor zimmasidagi asosiy majburiyat tovar haqini qonun yoki shartnomaga muvofiq muddatda va miqdorda to'lash hisoblanadi. Umumiy qoida bo'yicha xaridor sotuvchi unga tovarni yoki tovarni tasarruf qilish hujjatlarini berganidan so'ng uning haqini kechiktirmasdan to'lashi lozim. Agarda shartnomada haqni bo'lib-bo'lib to'lash nazarda tutilgan bo'lmasa, haq tovarning to'liq bahosi miqdorida to'lanishi lozim. Agap haq to'lash xaridor tomonidan kechiktirilsa, sotuvchi kechiktirilgan davr uchun foizlar talab qilishga hakli. FKning 420-moddasida tovar haqini oldindan to'lash 421-moddada nasiyaga sotilgan tovarlar haqini to'lash, 422-moddada esa tovar haqini bo'lib-bo'lib to'lash qoidalari va tartibi belgilab qo'yilgan.

Yuqorida sotib oluvchiga sotib olgan tovar unga topshirilishi bilan mulk huquqi o'tishi aytib o'tilgan edi. Qonunda yoki shartnomada ushbu umumiy qoidadan istisnolar nazarda tutilishi mumkin. Masalan, tovar xaridorga topshirilmasdan unga nisbatan mulk huquqi vujudga kelishi mumkin. Ba'zan esa buning aksi bo'lishi ham mumkin. Masalan, tovar nasiyaga sotilganda yoxud uning haqi bo'lib-bo'lib to'lanishi hollarida tovar haqi to'langunga qadar, garchi tovar xaridorga topshirilgan bo'lsa

ham mulk huquqi sotuvchida saqlanib qolishi mumkin. Bunday hollarda agarda tovarning vazifasidan yoki uning xususiyatlaridan kelib chiqmasa xaridor mulk huquqi o'ziga o'tguncha tovarni birovga berishga yoki boshqacha tarzda tasarruf qilishga haqli emas (FK 424-moddasi).

1.7. Oldi-sotdi shartnomasi shartlarini buzganlik uchun taraflarning javobgarlik holatlari

Oldi-sotdi shartnomasida qatnashuvchi har ikkala taraf qonun yoki shartnoma bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarmaganlik uchun javobgardir. Sotuvchi quyidagi holatlarda xaridor oldida javobgardir:

a) sotilgan tovarni topshirmasa yoki topshirishni kechiktirsa;

b) sotilayotgan tovarda uchinchi shaxslarning huquqlari mavjudligi haqida xaridorni ogohlantirmasa;

d) sotilayotgan tovar miqdori, assortimenti haqidagi shartlarni buzsa yoki sifatsiz tovar sotsa.

Sotib oluvchi ham o'z navbatida sotuvchi oldida quyidagi hollarda javobgar bo'ladi:

a) sotilgan tovar uchun haqni to'lamasa yoki to'lashni kechiktirsa;

b) sotilgan tovarni o'z vaqtida qabul qilib olmasa yoxud qabul qilib olishni kechiktirsa.

Taraflar yuqoridagi holatlardan biri sodir bo'lishiga yo'l qo'ygan hollarda ularga nisbatan fuqarolik-huquqiy javobgarlik choralari qo'llanadi. Bunday choralalar majburiyatni bajarish va zararlarni qoplash, shartnomadan bir tomonlama bosh tortish va zararlarni qoplash ko'rinishida bo'lishi mumkin.

Umumiy qoida bo'yicha sotuvchi xaridorga sotilayotgan tovarning kamchiliklari haqida ogohlantirmog'i lozim.

Sotilgan tovardagi kamchiliklar uchun sotuvchining qay hollarda javobgar bo'lishi hujjatlarda belgilab qo'yilgan. Bozor munosabatlari tizimi xaridor – iste'molchini alohida huquqiy maqomga ko'tardi. Sotilayotgan tovarlarning sifatli darajada bo'lishi uchun sotuvchi xaridor oldida mas'uldir. O'zbekiston Respublikasining «Standartlashtirish to'g'risida»gi, «Metrologiya to'g'risida»gi, «Mahsulotlar va xizmatlarni sertifikatlashtirish to'g'risida»gi «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonunlarida bunday huquqiy asoslar o'z ifodasini topgan.

Sotuvchi sotib oluvchiga sifati oldi-sotdi shartnomasiga mos keladigan tovarni topshirishi shart. Bunday shartlar shartnomada ko'rsatilmaganida esa tovar sifati belgilangan maqsadlar uchun yaroqli bo'lishi lozim. Tovar

namunasi bo'yicha yoki ta'rifi bo'yicha (reklama bo'yicha) sotilganda tovar sifati namuna yoki ta'rifga mos kelishi lozim.

Agarda qonunda belgilangan tartibga muvofiq sotilayotgan tovar sifatiga nisbatan majburiy talablar nazarda tutilgan bo'lsa, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan sotuvchi xaridorga ushbu majburiy talablarga javob beradigan tovarni topshirishi shart (masalan, poliz mahsulotlari laboratoriya tekshiruvidan o'tgan bo'lishi lozim), oziq-ovqat mahsulotlari albatta muvofiqlik sertifikatiga ega bo'lishi lozim.

Tovarlarning sifati talab darajasida bo'lishi me'zonlari bo'lib tovarning kafolat muddati va tovarning yaroqlilik muddati hisoblanadi.

Tovar sifatining kafolati uning mavjud talablariga javob berishi va oqilona muddat davomida belgilangan maqsadlar uchun yaroqli bo'lishini anglatadi. Umumiy qoida bo'yicha kafolat muddati tovar xaridorga topshirilgan paytdan o'ta boshlaydi. Agar xaridor sotuvchiga bog'liq bo'lgan holatlar tufayli (masalan, yo'riqnomani yoki texnik pasportni topshirmagani sababli) tovardan foydalanish imkoniyatidan mahrum bo'lsa, kafolat muddati o'tishi to'xtab turadi. Tovar (butlovchi buyum) almashtirilganda kafolat muddati yangidan o'ta boshlaydi (FKning 404-moddasi).

Qonun hujjatlarida, shu jumladan, davlat standartlarida tovar o'z vazifasi bo'yicha foydalanish uchun yaroqsiz holga kelib qoladi, deb hisoblanadigan vaqt (yaroqlilik muddati) belgilanishi mumkin.

Tovarning yaroqlilik muddati tovar tayyorlangan kundan boshlab foydalanish uchun yaroqli bo'lgan davr bilan yoki tovar foydalanish uchun yaroqliligi aniqlanadigan son bilan belgilanadi. Yaroqlilik muddati tugagan tovardan foydalanish inson hayoti, sog'lig'i uchun xavf tug'diradi. Shu sababli ham bunday tovarlarni sotishga yo'l qo'yilmaydi.

Agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada tovarning sifatini tekshirish nazarda tutilgan bo'lsa, tekshirish ularda belgilangan talablarga muvofiq amalga oshirilishi, davlat standartlarida, texnik shartlarda va sh.k.da majburiy talablar belgilangan bo'lsa, tovar sifati ulardagi ko'rsatmalarga muvofiq ravishda tekshirilishi lozim. Tekshirish sotuvchi tomonidan ham, xaridor tomonidan ham, shuningdek, uchinchi shaxslar tomonidan ham o'tkazilishi mumkin, biroq bunda tekshirish shartlari o'zgarماسligi lozim.

Ko'p hollarda tovarlar sifatini tekshirish maxsus tuzilmalar - tovar-ekspertiza muassasalari tomonidan amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasida mahsulotlarni sertifikatlashtirish, ya'ni ularning belgilangan talablarga muvofiqligini tasdiqlash, guvohlantirishga oid faoliyat bilan shug'ullanuvchi tashkilotlar tizimi mavjud. Bozorga sotish

uchun chiqarilgan tovarlar «muvofiqlik sertifikatini» (tovarning belgilangan talablarga muvofiqligini tasdiqlovchi hujjat), «muvofiqlik belgisi» (muayyan tovar aniq standartga yoki boshqa normativ hujjatga mos ekanligini ko'rsatish uchun tovarga doir hujjatga qo'yiladigan, belgilangan tartibda ro'yxatga olingan belgi)ga ega ekanliklari ularning sifati maxsus tekshiruvdan o'tganligini bildiradi. Sertifikatlashtirish shart bo'lgan tovarlar ro'yxatini O'zbekiston Respublikasi Hukumati tasdiqlaydi. Odatda bunday tovarlar odamlarning sog'lig'i, hayoti, yuridik va jismoniy shaxslarning mol-mulkiga hamda atrof-muhitga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan mahsulotlar hisoblanadi. Majburiy sertifikatlashtirish shart bo'lgan tovarlarni sertifikatlashtirish o'tkazmasdan turib sotish man qilinadi. Qonun ixtiyoriy sertifikatlashtirishni ham nazarda tutadi. Har qanday tovar tegishli talablarga muvofiq ekanligini tasdiqlash uchun u yuridik va jismoniy shaxslar tashabbusi bilan ixtiyoriy sertifikatlashtirish mumkin.

Sertifikatlashtirish tizimi sifatsiz tovarlarni sotuvga chiqarishning oldini oluvchi muhim tashkiliy-huquqiy vositadir.

Agar tovarning kamchiliklari sotuvchi tomonidan ma'lum qilinmagan bo'lsa, tegishli darajada sifatli bo'lmagan tovar topshirgan sotuvchi sotib oluvchining xohishiga ko'ra:

xuddi shu markadagi (modeldagi, artikuldagi) sifati tegishli darajada bo'lgan tovarga almashtirishi;

xarid narxini tegishli qayta hisoblagan holda boshqa markadagi (modeldagi, artikuldagi) sifati tegishli darajada bo'lgan tovarga almashtirishi;

tovarning kamchiliklarini tekinga bartaraf etishi yoki sotib oluvchi yoxud uchinchi shaxs tomonidan tovarning kamchiliklarini bartaraf etish uchun qilingan xarajatlarni qoplashi;

xarid narxini mutanosib ravishda kamaytirishi;

ko'rilgan zarar o'rnini qoplashi lozim (FKning 434-moddasi).

Shu bilan birga, sotib oluvchi tomon shartnomaning bekor qilinishini talab qilish huquqiga ham egadir. Tovar uchun to'langan pul summasini sotib oluvchiga qaytarish vaqtida sotuvchi undan tovardan to'liq yoki qisman foydalanganligi, tovar ko'rinishi yo'qolganligi yoki boshqa shunga o'xshash holatlar tufayli tovar qiymati qancha pasaygan bo'lsa, shuncha summani chegirib qolishga haqli emas. Xaridorga sifati lozim darajada bo'lmagan tovar sotilganida uning sotuvchiga nisbatan qanday talablar qo'yishga haqli ekanligi, ya'ni yuqorida ko'rsatilgan huquqlar alternativ harakterga ega bo'lib, xaridor ulardan o'zi uchun ma'qulini tanlaydi.

Xaridor tovardagi kamchiliklar tovar unga topshirilgunga qadar paydo bo'lganligi yoki shu paytgacha vujudga kelgan sabablar tufayli vujudga kelganligini isbotlab berishi lozim.

Sotuvchi tovardagi nuqson yoki kamchiliklar quyidagi holatlar sababli yuz berganligini isbotlab bera olsa, javobgarlikdan ozod bo'ladi:

sotib oluvchi tovardan foydalanish yoki saqlash qoidalarini buzganligi sababli;

uchinchi shaxslar harakati tufayli;

oldini olib bo'lmaydigan kuch ta'sirida (FKning 409-moddasi).

Qonunda topshirilgan tovarning kamchiliklarini aniqlash muddatlari ham belgilab qo'yilgan. Kamchilik yoki nuqson ushbu muddatlar davomida aniqlansa, xaridor tegishli talab bilan sotuvchiga da'vo qilishga haqli bo'ladi. Bular: qonunda yoki oldi-sotdi shartnomasida belgilab qo'yilgan yoxud kafolat muddati bilan yoki tovarning yaroqlilik muddati bilan belgilanadi.

Kamchiliklar oqilona muddatda, biroq tovar sotib oluvchiga topshirilgan kundan boshlab ikki yil davomida aniqlanganida ham (agar yuqoridagi muddatlar belgilanmagan bo'lsa) xaridor sotuvchiga talab qo'yishga haqli.

Tovarning kamchiliklari xaridor tomonidan kafolat muddati yoki yaroqlilik muddati tugaganidan keyin aniqlangan hollarda, xaridor bu kamchiliklar tovar unga topshirilgunga qadar paydo bo'lganligini yoki shu paytgacha vujudga kelgan sabablar tufayli paydo bo'lganligini isbot qilib bergan hollarda javobgarlik sotuvchi zimmasiga yuklanadi.

2-§. Chakana va ulgurji oldi-sotdi shartnomasi

2.1 Chakana savdo

Fuqarolarga savdo xizmati ko'rsatishning asosiy fuqarolik-huquqiy shakli chakana oldi-sotdi shartnomasi hisoblanadi. Chakana oldi-sotdi shartnomasining bir turi sifatida e'tirof etiladi. Chakana savdo munosabatlarida bir tomonda sotuvchi sifatida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi fuqarolar va yuridik shaxslar qatnashsa, ikkinchi tomonda iste'molchi fuqarolar qatnashadilar.

Chakana savdo munosabatlarini odatdagi oddiy tovar ayirboshlash harakati sifatida baholab bo'lmaydi. Bu o'rinda shartnoma munosabatlarini boshlashdan asosiy maqsad fuqarolarning maishiy ehtiyojlarini qondirish hisoblanadi. Shartnomaning oxir-oqibat natijasi savdo xizmati sifati bo'lib,

uning tarkibiga sotilayotgan tovarlarning sifatigina emas, balki yana iste'molchiga tovarlarni sotib olishda ma'lum qulayliklar yaratish maqsadidagi qo'shimcha xizmatlar, shuningdek yuqori darajadagi xizmat ko'rsatish madaniyati ham kiradi.

Yuqorida aytib o'tilganidek chakana oldi-sotdi shartnomasida qatnashuvchi taraflar o'ziga xos maqomga ega: sotuvchi sifatida yuridik shaxslar (mulk shaklidan qat'iy nazar) va fuqarolar (yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi) hamda sotib oluvchi sifatida fuqarolar - iste'molchilar ishtirok etadi. «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonunda iste'molchi foyda chiqarib olish bilan bog'liq bo'lmagan holda shaxsiy iste'mol yoki xususiy xo'jalikda foydalanish maqsadida tovar sotib oluvchi, ish, xizmatga buyurtma beruvchi yoxud shu niyatda bo'lgan fuqaro (jismoniy shaxs) deb ta'rif berilgan. Barcha rivojlangan mamlakatlar fuqarolik va savdo qonunlarida iste'molchining alohida o'ziga xos imtiyozli mavqeyi mustahkamlab qo'yilgan bo'lib, bu «iste'molchi har doim haq» degan tamoyilda o'z ifodasini topgan. Haqiqatan ham, har qanday ishlab chiqarish, bozor munosabatlarining pirovard maqsadi iste'molchilarning ehtiyojini qondirishga qaratilishi lozim. Iste'molchi bo'lmasa ishlab chiqarish ham, bozor ham mavjud bo'lmaydi. Boshqa tomondan olganda, iste'molchining manfaatlari inson manfaatlarning aynan o'zidir. Inson - iste'molchi fuqaro o'z hayotida juda ko'p va xilma-xil tovarlarga va xizmatlarga muhtoj. Ayni vaqtda, u tovarlarning barchasi haqida ularning barcha tafsilotlari bo'yicha ma'lumotlar va bilimlarga har doim ega emas va zotan, bunga zarurat ham yo'q. Binobarin, inson o'zi sotib oladigan tovarlarning xususiyatlari haqida maxsus bilimga ega emas deb tan olinar ekan (bu holat rivojlangan mamlakatlar qonunlarida va ish muomalasi odatlarida mustahkamlab qo'yilgan), bu holda zaif tomon - iste'molchi qo'shimcha huquqlarga ega bo'lmog'i, sotuvchi zimmasiga esa qo'shimcha majburiyatlar yuklanmog'i lozim bo'ladi.

Chakana oldi-sotdi shartnomasining muhim o'ziga xos xususiyatlaridan biri - taraflarning shartnoma oldidan o'zaro aloqalari, muloqotlari va munosabatlarning huquqiy ifodasi hisoblanadi. Bu muloqotdan asosiy maqsad iste'molchini qiziqtiruvchi barcha ma'lumotlarni unga bildirish, iste'molchining axborotlar olishga bo'lgan huquqlarini ta'minlashdir. Iste'molchi nafaqat tovar haqida, balki ushbu tovarni tayyorlovchi, sotuvchi haqida ham to'g'ri va to'liq ma'lumotlarga ega bo'lishi lozim.

«Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonunning 5-moddasiga asosan, tovarni ishlab chiqaruvchi va sotuvchi o'z korxonasining nomi, joylashgan (yuridik) manzili haqida, shuningdek

sotuvchi ish tartibi va savdo qoidalari haqida ham to'liq ma'lumot berishi shart. Ayni vaqtda ishlab chiqaruvchi (sotuvchi) iste'molchiga o'zi realizatsiya qilayotgan tovar haqida o'z vaqtida zarur, to'g'ri va tushunarli ma'lumot berishi shart.

Tovar haqidagi ma'lumotlarda quyidagilar ko'rsatilishi shart:

tovar majburiy talablarga muvofiq kelishi shart bo'lgan normativ hujjatning nomi;

tovarning asosiy iste'mol xususiyatlari, shu jumladan, o'ziga xos xususiyatlari ro'yxati;

bahosi va sotib olish shartlari;

ayrim turdagi tovarlarning (masalan, oziq-ovqat mahsuloti) ishlab chiqarilgan sanasi;

ishlab chiqaruvchining kafolat majburiyatlari;

tovardan samarali va xavfsiz foydalanish qoidalari va shartlari;

tovarning xizmat (yaroqlilik) muddati va ushbu muddat o'tishi oqibatlari;

ishlab chiqaruvchining nomi, mulkchilik shakli, ro'yxatga olish va litsenziya guvohnomasining raqami;

ishlab chiqaruvchining hamda ular iste'molchidan da'vo qabul qilishga vakolat bergan, shuningdek, ta'mirlash ishlarini bajaradigan va texnikaviy xizmat ko'rsatadigan korxonalarining manzillari;

tovarlarni saqlash, xavfsiz utilitatsiya qilish usullari hamda qoidalari.

Agar tovar sertifikatlashtirilishi lozim bo'lsa, sertifikatga doir ma'lumotlar.

Tovar haqida noto'g'ri ma'lumot berilgan taqdirda yoki bu ma'lumotlar yetarli darajada to'liq bo'lmasa va buning oqibatida iste'molchi zarur iste'mol xossalariga ega bo'lmagan tovar sotib olishiga sabab bo'lsa, xaridor shartnomani bekor qilishga va o'ziga yetkazilgan zararlarining qoplanishini talab qilishga haqli.

Sotib olingan tovar undan ko'zlangan maqsadda foydalana olmaslikka sabab bo'lsa, iste'molchi bunday ma'lumotlarning ko'pi bilan uch kun ichida berilishini talab qilishga haqli. Agar bu shart bajarilmasa, iste'molchi shartnomani bekor qilib, zararining qoplanishini (tovar uchun to'langan haqni, tovarni uyga keltirish bo'yicha transport xarajatlari va sh.k) talab qilishga haqli.

Iste'molchining tovar haqidagi noto'g'ri yoki yetarli darajada to'liq bo'lmagan ma'lumot tufayli yetkazilgan zararni qoplash haqidagi talablari sotib olingan tovarning xossalari va jihatlari haqida iste'molchi maxsus bilimga ega emas, degan qoidaga asoslanib qarab chiqiladi.

Chakana oldi-sotdi shartnomasi ommaviy shartnoma hisoblanadi (FK 425-moddasi). Buning ma'nosi shuki, sotuvchi sotish uchun taklif etgan tovarni buning uchun tegishli haqni to'lashga rozi bo'lgan har qanday shaxs sotib olishga haqli (agarda qonunga zid bo'lmasa, masalan, spirtli ichimliklar yosh bolalarga sotilishi mumkin emas va h.k.).

Ma'lumki, sotuvchi xaridorlarni jalb etish uchun tovarlarini keng reklama qiladi. Reklama qilish sotuvchi uchun muayyan oqibatlarni vujudga keltiradi. FKning 426-moddasiga asosan chakana oldi-sotdi shartnomasining barcha muhim shartlarini o'z ichiga olgan holda, tovar reklamasi, kataloglar, shuningdek tovarni nomuayyan shaxslar doirasiga qaratilgan boshqa ta'riflari orqali tovar taklif qilish ommaviy oferta hisoblanadi. Tovarlarini ko'rgazmaga qo'yish, ularning namunalarini namoyish qilish yoki savdo bo'layotgan joyda sotilayotgan tovarlar haqida ma'lumotlar (ta'riflar, kataloglar, fotosuratlar va h.k.) berish, sotuvchi tovarni sotishga mo'ljallanmaganligini aniq belgilagan hollardan tashqari, narxi va oldi-sotdi shartnomasining boshqa muhim shartlari ko'rsatilgan, ko'rsatilmaganidan qat'iy nazar, ommaviy oferta hisoblanadi. Binobarin, sotuvchi peshtaxtaga (vitrinaga) qo'yilgan tovarni sotishdan bosh tortishga haqli emas.

Xaridor chakana oldi-sotdi shartnomasi tuzilgunga qadar tovarni ko'zdan kechirish, o'z oldida tovarning xossalarini tekshirishni yoki tovardan qanday foydalanishni ko'rsatishni talab qilishga haqli. Ayni vaqtda, xaridor tovarning sifatini, butligini, vazni va narxini tekshirish huquqiga ega. Sotuvchi buning uchun nazorat o'lchov asboblari, narxga doir hujjatlarni taqdim etishi lozim.

Tuzilgan zahoti bajariladigan chakana oldi-sotdi shartnomasi, qoida tariqasida og'zaki tuziladi (qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan hollar bundan mustasno). Tuzilgan vaqtdan boshlab (oldindan beriladigan buyurtmalar bo'yicha, jo'natma-savdo va boshqa hollarda) bajariladigan shartnoma yozma shaklda tuziladi (Qonunning 8-moddasi).

Oldi-sotdi amalga oshirilganda, iste'molchiga kassa yoki tovar cheki beriladi. Tovarini kassa yoki tovar cheki bermasdan sotish ta'qiqlanadi (Qonunning 1-moddasi).

Chakana oldi-sotdi shartnomasining xususiyatlaridan biri shuki, iste'molchi o'zi tanlagan tovarni sotib olishdan uning haqini to'lagunga qadar xohlagan vaqtda voz kechishga haqli. Hatto tovar uchun haq to'lanib, tovar maqbul sifatli bo'lsa (kamchilik va nuqsonlari yo'q bo'lsa) ham, biroq tovar o'zining shakli, fasoni, rangi, hajmi yoki boshqa sabablarga ko'ra iste'molchiga yoqmasa yoki iste'molchi undan foydalana olmasa, xaridor xarid qilgan kundan e'tiboran o'n kun ichida sotuvchidan

uni ayni shunday tovarga almashtirib olishga, agar bunday tovar bo'lmasa, pulini qaytarib olishga haqli.

Tovarni bunday tartibda almashtirishda uning tovar ko'rinishi, sifati, plombasi, fabrika yorlig'i bus-butun bo'lishi, kassa (tovar) cheki ham saqlangan bo'lishi shart. Oziq-ovqat mahsulotlari, zargarlik buyumlari, dori-darmonlar, ichki kiyimlar, paypoqlar, choyshab-yostiq jildlari almashtirib berilmaydi.

Qonun iste'molchini sifatsiz tovar sotib olishga yoki bir tovarga boshqa tovarni qo'shib sotib olishga majburlashni ta'qiqlaydi. Boshqacha aytganda, shartnomaning iste'molchi huquqlarini cheklab qo'yadigan va qonunga zid bo'lgan talablari haqiqiy hisoblanmaydi (Qonunning 2-moddasi).

Sotuvchi tomonidan iste'molchiga sifati lozim darajada bo'lgan tovar topshirilishi shart. Tovarni ishlab chiqaruvchi ushbu tovarning yaroqlilik muddati davomida foydalanish imkoniyatini ta'minlashi lozim.

Ishlab chiqaruvchi tovardan kafolat muddati va xizmat muddati mobaynida tovarning ta'mirlanishi, unga texnik xizmat ko'rsatishni tashkil etishi lozim.

FKda hamda «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonunda iste'molchiga tovarning sifati muhim darajada bo'lmagan holda sotilishi oqibatlari va buning uchun sotuvchining javobgarligi aniq-ravshan belgilab qo'yilgan. Bunday holatda sotuvchi bilan birgalikda tovarni ishlab chiqargan korxonaga ham solidar javobgar bo'ladi. Iste'molchi o'ziga qulay bo'lishiga qarab, sotuvchiga yoki korxonaga o'z talablarini qo'ya oladi.

Xaridorga sifati lozim darajada bo'lmagan tovar sotilganda sotib oluvchining huquqlari oldi-sotdi shartnomasi haqidagi paragrafda bayon qilingan. Bunga qo'shimcha ravishda ta'kidlash joizki, sotuvchi (tovar ishlab chiqaruvchi) tovarning xavfsiz bo'lishi uchun ham mas'uldir. Ishlab chiqaruvchi tovar xizmat muddati yoki yaroqlilik muddati davomida, agarda bunday muddat belgilanmagan bo'lsa, tovar iste'molchiga sotilgan kundan e'tiboran o'n yil mobaynida uning xavfsiz bo'lishini ta'minlashi shart. Tovar tuzilishiga, ishlab chiqarilishiga, tarkibiga bog'liq bo'lgan yoki boshqa nuqsonlarni, shuningdek, iste'molchining hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkining xavfsizligini ta'min eta olmaydigan vositalar qo'llanishi oqibatida iste'molchining hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga yetkazilgan zarar sotuvchi (ishlab chiqaruvchi) tomonidan qoplanishi lozim.

Iste'molchining huquqlari buzilishi tufayli unga yetkazilgan ma'naviy zararni, uni yetkazgan shaxs, basharti u aybdor bo'lsa, to'lashi lozim. Ma'naviy zarar uchun to'lanadigan haq miqdorini sud belgilaydi. Ma'naviy

zarar mulkiy zarardan qat'iy nazar, qoplanishi lozim. Masalan, D. ismli fuqaro skripka sotib oldi. Skripkaning sifati lozim darajada bo'lmaganligi sababli D. ishtirok etgan xalqaro konkursda muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Binobarin, D.ga o'ziga xos ma'naviy zarar yetdi. D.ning talabi bilan sud musiqa asboblari sotuvchi firmadan jabrlanuvchi foydasiga ma'naviy zarar uchun ma'lum pul summasi undirish haqida adolatli va qonuniy qaror chiqardi.

Chakana oldi-sotdi shartnomasining turlariga tovarlarni nasiyaga sotish, avvaldan buyurtma bo'yicha sotish, tovarni namuna bo'yicha sotish, o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish savdosi, avtomatdan foydalangan holda tovar sotish va boshqalar kiradi.

Tovarlar nasiyaga sotilganda xaridor doimiy, barqaror va belgilab qo'yilgan summadan kam bo'lmagan daromad manbayiga ega bo'lishi shart. Tovar haqini belgilangan muddatlarda to'lamagan sotib oluvchi mulkiy javobgar bo'ladi. Xaridor sotuvchi bilan to'liq hisob-kitob qilgunga qadar o'z doimiy yashash joyini o'zgartirsa, bu haqda sotuvchini ogohlantirishi lozim.

Avvaldan buyurtma berish bo'yicha oldi-sotdi oziq-ovqat tovarlariga, shuningdek transport vositalarining oldi-sotdisida qo'llaniladi. Buyurtma bergan xaridor keyinchalik buyurtmani bekor qilganda sotuvchiga tegishli ziyonlarni to'lashi lozim. Buyurtma og'zaki (asosan, oziq-ovqat tovarlariga) va yozma bo'lishi mumkin. Shartnomada belgilangan muddatda xaridorning tovarni qabul qilib olish uchun kelmasligi yoki boshqa zarur harakatlarni amalga oshirmasligi shartnomadan bir tomonlama voz kechish deb qaralishi mumkin.

Tovar avtomatdan foydalanib sotilgan hollarda avtomat egasi sotuvchining nomi (firma nomi), joylashgan manzil, ish tartibi, shuningdek xaridorning tovarni olish uchun amalga oshirishi zarur bo'lgan harakatlari haqida ma'lumotlarni avtomatga joylashtirishi yoki boshqacha usulda xaridorga taqdim etishi lozim. Bundan asosiy maqsad xaridor sotuvchining kimligini aniq bilishi va zarur hollarda unga talab qo'ya olishini ta'minlashdir.

Uz-o'ziga xizmat ko'rsatish savdosida tovar xaridor tomonidan tanlanib, savdo do'koni idishiga (aravachasiga) solinadi. Xaridor pulini to'lagandan keyin unda mulk huquqi vujudga keladi. Savdo do'koni xodimlari xaridorlarning shaxsiy buyumlarini tekshirishga, bunday buyumlarni savdo zaliga kirishda qoldirib ketishni talab qilishga haqli emas. (Xaridor o'z xohishiga ko'ra qoldirganda, sotuvchi uning saqlanishi uchun javobgardir).

2.2. Kim oshdi savdosi, tovar birjalarida savdo-sotiq shartnomalari

Tovar mulkdori yoki mulkiy huquq egasi yoxud ixtisoslashgan tashkilot kim oshdi savdosining tashkilotchisi bo'lishi mumkin. Kim oshdi savdosining tashkilotchisi sud qarorlarini ijro etish uchun (musodara qilingan, majburiy tartibda haq undirishga qaratilgan ashyolarga, garov ashyolari va h.k) ham kim oshdi savdosi tashkil etadi.

Kim oshdi savdosi bo'yicha ixtisoslashgan tashkilot tovar mulkdori (mulkiy huquq egasi bilan shartnoma tuzish asosida ish olib boradi, ular nomidan yoxud o'z nomidan harakat qiladi.

Kim oshdi savdosi auksion yoki tanlov shaklida o'tkaziladi. Kim oshdi savdosining shakli, agarda qonunda boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, sotiladigan ashyoning mulk yoxud mulkiy huquq egasi tomonidan belgilanadi.

Xaridor sifatida faqat bir ishtirokchi qatnashgan auksion yoki tanlov bekor hisoblanadi.

Auksionlar va tanlovlar ochiq yoki yopiq bo'lishi mumkin.

Ochiq auksion yoki tanlovda hamma qatnashish imkoniyatiga ega.

Yopiq auksion va yopiq tanlovda maxsus taklif etilgan shaxslargina qatnashadilar.

Agar qonunda boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, tashkilotchi kim oshdi savdosi o'tkazilishi haqida kamida o'ttiz kun oldin xabar qilishi kerak. Xabarda kim oshdi savdosining joyi, vaqti va shakli, kim oshdi savdosiga nima qo'yilgani, shu jumladan, kim oshdi savdosida qatnashishni rasmiylashtirish tartibi, boshlang'ich narx haqida ma'lumotlar mavjud bo'lishi shart.

Umumiy qoidaga ko'ra, kim oshdi savdosi tashkilotchisi auksion o'tkazishdan xohlagan vaqtda, lekin u o'tkaziladigan kundan kamida uch kun oldin bosh tortishga haqli.

Kim oshdi savdosining tashkilotchisi uni o'tkazishdan bosh tortish haqidagi muddatlarga rioya qilmagan hollarda ishtirokchilarning haqiqiy (real) ko'rgan zararini to'lashi shart.

Yopiq auksion yoki yopiq tanlovda tashkilotchi kim oshdi savdosidan qaysi muddatda bosh tortganligidan qat'iy nazar, o'zi taklif etgan ishtirokchilarning real zararini to'lashi lozim.

Kim oshdi savdosining qatnashchilari kim oshdi savdosi haqidagi xabarda ko'rsatilgan miqdorda, muddatlarda va tartibda zakalat puli

to'laydilar. Kim oshdi savdosida qatnashgan, lekin g'olib chiqmagan ishtirokchilarga zakalat puli qaytariladi. G'olib chiqqan shaxsning puli tovar bahosi uchun to'lanadigan haq tartibiga kiritiladi.

Kim oshdi savdosida eng yuqori narx taklif qilgan qatnashchi g'olib hisoblanadi va u bilan oldi-sotdi shartnomasi tuziladi. G'olib bilan tashkilotchi o'rtasida kim oshdi savdosi natijalari haqida bayonnoma imzolanadi. Agar g'olib bayonnomani imzolashdan bosh tortsa, bergan zakalatidan mahrum bo'ladi. Agar tashkilotchi bayonnomani imzolashdan bosh tortsa, zakalat summasini ikki barobar qilib qaytaradi.

Qonunda belgilangan qoidalarga zid ravishda o'tkazilgan kim oshdi savdosi manfaatdor shaxs talabi bilan sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin. Masalan, kim oshdi savdosi haqida noto'g'ri ma'lumot berilsa yoki qatnashchilar oldindan til biriktirib olgan bo'lsalar va h.k. Kim oshdi savdosini haqiqiy emas deb topish g'olib bilan tuzilgan shartnomaning haqiqiy emasligiga sabab bo'ladi (FKning 381-moddasi).

Birjalar ham oldi-sotdi shartnomalarini tuzadigan maxsus tuzilma hisoblanadi.

Fond birjalarida qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi amalga oshiriladi. Fond birjalarining faoliyati «Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmi to'g'risida»gi qonun bilan tartibga solinadi.

Tovar birjalarida esa mol-mulk sotiladi. Birjalarda oldi-sotdi shartnomalarining xususiyatlari, eng avvalo, birja faoliyatining o'ziga xosliklari bilan belgilanadi (kim oshdi savdosi, bitimlarni makler yozuvlar orqali rasmiylashtiradi, birja sotishga qo'yiladigan mol-mulklar savdosi va h.k).

Birjalarga oldi-sotdi shartnomalariga nisbatan FKning tegishli normalari, «Birjalar va birja faoliyati to'g'risida»gi qonun qo'llaniladi.

Muayyan birjada taqdim etilgan tovarlar oldi-sotdisi bo'yicha birja vositachilari o'rtasida tuzilgan birja savdo-sotig'i qoidalariga muvofiq amalga oshirilgan va belgilangan tartibda birja ro'yxatidan o'tgan bitimlar, summasidan qat'iy nazar, notarial idoradan tasdiqlanmaydi (ko'chmas mol-mulk korxonalar oldi-sotdisi bundan mustasno). Birja bitimining mazmuni (tovarning nomi, narxi, ijro o'rni va muddatidan bo'lak) oshkor etilishi mumkin emas.

Bitimlarda:

bor mavjud tovarlarning oldi-sotdi bitimlari, shu jumladan, tovarlarni darhol berib yuborish yoki yetkazib berish yoxud tovarga egalik huquqini beruvchi hujjatlar topshirishni ham ko'zda tutuvchi oldi-sotdi bitimlari;

forvard bitimlar, ya'ni mavjud tovarni yetkazib berish muddatlarini kechiktirgan holda xarid qilish va sotishga doir bitimlar;

fyuchers bitimlar, ya'ni standart shartnomalarga doir bitimlar; opsion bitimlar, ya'ni tovarlarni yoki tovarlar yetkazib berish shartnomalarini belgilangan narxlar bo'yicha kelgusida xarid qilib olish yoki sotish huquqlariga doir oldi-sotdi bitimlari va shu kabilar tuzish mumkin. Forvard, fyuchers, opsion bitimlar tuzilganda birja o'zining hisob-kitob markazlari orqali bitimlar ijrosini kafolatlashi shart.

3-§. Mahsulot yetkazib berish tushunchasi va huquqiy belgilari.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasiga muvofiq tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan mahsulot yetkazib beruvchi-sotuvchi shartlashilgan muddatda yoki muddatlarda o'zi ishlab chiqaradigan yoxud sotib oladigan tovarlarni sotib oluvchiga tadbirkorlik faoliyatida foydalanish uchun yoki shaxsiy, oilaviy maqsadlarda, ro'zg'orda va shunga o'xshash boshqa maqsadlarda foydalanish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa maqsadlarda foydalanish uchun topshirish, sotib oluvchi esa tovarlarni qabul qilish va ularning haqini to'lash majburiyatini oladi (FKning 437-moddasi).

Mahsulot yetkazib berish shartnomasi tovarlar oldi-sotdisi bo'yicha tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi subyektlar o'rtasida qo'llanadigan va eng ko'p amaliyotda uchraydigan shartnomalardan biridir. Ushbu shartnoma moddiy ne'matlarni bir shaxsdan boshqa shaxsga o'tishini ta'minlaydi. Bu esa o'z navbatida iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishiga olib keladi.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasi oldi-sotdi shartnomasining alohida turi bo'lib hisoblanadi¹. Ushbu shartnomani ayrim hollarda tadbirkorlik yoki savdo oldi-sotdisi deb ham atashadi. Agar tarixga nazar tashlasak, sobiq ittifoq davrida mahsulot yetkazib berish shartnomasi o'rnini uning bir ko'rinishi bo'lmish tovarlarni davlat ehtiyojlari uchun

¹ Ushbu qo'lda bundan yarim asr oldin A.V.Venediktov tomonidan ilgari surilgan. Чунки ўша давр қонунчилигида бунга етарлича асос яратилмаган эди (Қаранг.: Вenediktov A.B. Государственная социалистическая собственность. М.-Л., 1948. С. 357) О.С. Иоффе эса аксичча махсулот етказиб бериш шартномаси олди-сотди шартномаси билан бир қатарда мулкни ҳақ эвазига реализация қилишга оид мажбуриятларнинг бир қисми эканлигини таъкидлайди (Қаранг.: Иоффе О.С. Советское гражданское право. Л., 1961. С. 35-36). Ҳозирги қонунчилигимиз ушбу юқорида келтирилган иккала ҳолатни ўзида мужассамлаган. Буни эса, ҳозирда олди-сотди шартномаси ҳақ эвазига мулкни мулк қилиб топшириш мажбуриятининг синоними дейилишида кўришимиз мумкин.

yetkazib berish shartnomasi to'liq egallab, uni siqib qo'ygan edi. Chunki o'sha davrdagi rejali iqtisodni yuritish uchun davlatning oldi-sotdiga oid fuqarolik-huquqiy munosabatlarga aralashuvi oddiy hol edi. Shartnoma taraflarining teng emasligi va shartnomalarni oldindan belgilangan tartibda reja asosida tuzilishi xususiy huquqning asosiy tamoyillariga to'g'ri kelmasdi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach o'z oldiga demokratik huquqiy davlat fuqarolik jamiyatini qurishni maqsad qilib qo'ydi. Mulk shakllari o'zgardi, erkin bozor iqtisodiyoti munosabatlarini shakllantirish yo'lida eng ko'lamli ishlar amalga oshirildi. Fuqarolar (jismoniy shaxslar)ning tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishlariga imkoniyatlar yaratildi. Ushbu o'zgarishlar fuqarolik huquqiy munosabatlarda ishtirok etayotgan subyektlarning shartnoma tuzish erkinligi, taraflarning tengligi, qonun ustuvorligi kabi tamoyillarini amalda ta'minlanishiga olib keldi. Jumladan, mahsulot yetkazib berish shartnomasi ham bunday o'zgarishlardan so'ng o'zini xususiy huquqning normal shartnomalari qatoriga kirib, oldi-sotdi shartnomalariga xos xususiyatlarini shakllantirdi.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasi ulgurji oldi-sotdi shartnomasi turkumiga kiradi. Shuningdek mahsulot yetkazib berish shartnomasi xo'jalik shartnomasi hisoblanadi¹.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasining huquqiy belgilari. Mahsulot yetkazib, berish shartnomasining huquqiy belgilari oldi-sotdi shartnomasining huquqiy belgilariga o'xshash. Jumladan, uning **birinchi huquqiy belgisi** shartnoma ikki tomonlamaligi. Ya'ni shartnomada ishtirok etayotgan ikkala tarafda ham huquq, ham majburiyat yuzaga keladi. **Ikkinchi huquqiy belgisi** shartnoma haq baravariga tuzilib, ya'ni yetkazib berilgan mahsulot uchun mahsulot yetkazib beruvchiga haq to'lanadi. **Uchinchi huquqiy belgisi** konsensual shartnomalar turiga kirishi. Ya'ni, mahsulot yetkazib berish haqida taraflar kelishgan va ular o'rtasidagi ushbu kelishuv qonun bilan belgilangan tartibda va shaklda rasmiylashtirilgan paytdan shartnoma bo'yicha huquq va majburiyatlar yuzaga keladi.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardir:

1. Shartnoma predmetiga bo'lgan tovar bilan birga unga bo'lgan mulkiy huquq ham sotuvchi (mahsulot yetkazib beruvchi)dan sotib oluvchiga o'tadi.

¹ Ушбу шартнома хўжалик шартномаси ҳисобланганлиги боис Ўзбекистон Республикасининг "Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида"ги Қонуни билан тартибга солинади.

2. Shartnoma subyektlari faqat tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan shaxslar (yuridik shaxs tuzmasdan tadbirkorlik litsenziya asosida tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan jismoniy shaxslar va yuridik shaxslar) bo'lishi mumkinligi.

3. Shartnoma sotuvchi tomonidan ishlab chiqariladigan yoki sotib olinadigan tovarlar yuzasidan tuzilishi.

4. Shartnomada taraflar o'rtasidagi munosabatlar odatda bir yil, undan uzoqroq muddatga hamda taraflarning o'zaro kelishuviga ko'ra belgilangan muddatlar ichida davom etishi mumkin. Oldi-sotdi shartnomasidan farqli ravishda bu shartnomada shartnomaviy aloqalar ko'p martali va uzoq muddatli hisoblanadi. Chunki mahsulot yetkazib berish shartnomasida tovarni jo'natish ko'p marta amalga oshiriladi va bu jarayon oldindan belgilab olingan jadvallarga asoslanadi. Oldi-sotdi shartnomasida esa sotuvchining sotib oluvchiga tovarni topshirishi bilan shartnomaviy aloqalar barham topadi.

5. Shartnoma predmeti sotuvchi tomonidan faqat tadbirkorlik faoliyatida foydalanish uchun yoki shaxsiy, oilaviy maqsadlarda, ro'zg'orda va shunga o'xshash boshqa maqsadlarda foydalanish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa maqsadlarda foydalanish uchun sotib oluvchiga topshiriladigan tovarlar hisoblanadi.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasining elementlari. Shartnoma taraflari. Shartnomada sotuvchi sifatida **mahsulot yetkazib beruvchi** namoyon bo'ladi. Mahsulot yetkazib beruvchi – tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan tovar ishlab chiqaruvchi yoxud tovarlarni sotib olib, uni sotib oluvchiga sotuvchi (jismoniy yoki yuridik) shaxs.

Sotib oluvchi - faqat tadbirkorlik faoliyatida foydalanish uchun yoki shaxsiy, oilaviy maqsadlarda, ro'zg'orda va shunga o'xshash boshqa maqsadlarda foydalanish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa maqsadlarda foydalanish uchun tovar mulk qilib oluvchi shaxs (jismoniy shaxs, yuridik shaxs va davlat).

Shartnoma predmeti – muomaladan chiqarilmagan har qanday ashyolar shartnoma predmeti bo'la oladi. Ular aksariyat hollarda turiga xos alomatlari bilan belgilanadi. Ammo qonun xususiy alomatlarga ega bo'lgan ashyolarni shartnoma predmeti bo'lishiga to'sqinlik qilmaydi. Ko'pincha shartnoma tuzish vaqtida mahsulot yetkazib beruvchi ushbu tovarga ega bo'lmaydi.

Fuqarolik Kodeksining 437-moddasida shartnoma predmetini mahsulot yetkazib beruvchi ishlab chiqaradigan yoki sotib oladigan tovarlar tashkil qilishi aytib o'tilgan. Ammo ushbu qoidaga juda ham jiddiy

qaramaslik lozim. Chunki bizga ma'lumki mahsulot yetkazib beruvchiga qonunda nazarda tutilgan boshqa yo'llar orqali (mahsulotni qayta ishlash, yuridik shaxsni qayta tashkil qilinayotganda huquqiy vorislik asosida va boshqalar) ham mulkiy huquqlar o'tishi mumkin. Shuningdek, tovarga nisbatan mulkiy (va boshqa ashyoviy) huquqlarga ega bo'lmagan shaxslar ham ushbu shartnomada mahsulot yetkazib beruvchi sifatida qatnashishi mumkin. Misol uchun nasiyaga olingan tovarlar oldi-sottisida.

Shartnoma bahosi. Shartnoma bahosiga doir alohida qoida qonunlar bilan belgilanmagan. Shartnoma predmeti - tovar bahosini belgilashda taraflar erkin bo'lib, shartnoma bahosi taraflar o'zaro kelishuvi asosida, tovarning xususiyatidan kelib chiqib belgilanadi. Oldi-sotdi shartnomalariga oid umumiy qoidalarga ko'ra baho shartnomaning muhim belgisi hisoblanmaydi. Tovar bahosi taraflar o'zaro kelishuviga ko'ra shartnomada aniq qiymat misolida ko'rsatilmasligi ham mumkin. Jumladan, tovar yetkazilib berilayotgan davrdagi bozor narxini nazarda tutishi mumkin. Ammo ayrim turdagi tovarlarning narxlari davlat tomonidan qat'iy qilib belgilanib qo'yilishi va tartibga solib turilishi mumkin.

Shartnomaning muddati. Shartnoma muddati uning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Barcha oldi-sotdi shartnomalari kabi mahsulot yetkazib berish shartnomasida ham shartnoma shartlarining aniq bajarilishi uchun taraflar shartnoma muddatlarini aniq kelishib olishlari shart. Albatta shartnoma muddati deganda uning amal qilish muddatiga birinchi navbatda to'xtalish kerak bo'ladi. Shuningdek, mahsulot yetkazib berish shartnomasi xususiyatidan kelib chiqib, unda oraliq va shartnomaning muhim majburiyatlarini belgilab qo'yilishi uchun ishlatiladigan muddatlar mavjud bo'lishi mumkin. Yuqorida aytib o'tganimizdek, mahsulot yetkazib berish shartnomasi uzoq muddatli shartnomalardan biridir. Umumiy qoidaga ko'ra shartnoma asosan bir yilgacha bo'lgan muddatga yoki bir yildan ortiq muddatga yoinki taraflar o'zaro kelishuviga binoan boshqa muddatga tuzilishi mumkin. Shartnoma muddati shartnomaning muhim shartlaridan biri bo'lganligi tufayli qonun agarda shartnomada taraflar tomonidan muddat masalasi hal qilinmay qoldirilgan bo'lsa, ushbu shartnoma bir yilga tuzilgan deb hisoblanishi to'g'risidagi qoidani belgilab qo'ydi.

Agar uzoq muddatli shartnomada yetkazib berilishi lozim bo'lgan tovarlar miqdori yoki shartnomaning boshqa shartlari bir yilga yoki undan ortiq muddatga belgilangan bo'lsa, shartnomada taraflarning bu shartlarni shartnomaning amal qilish muddati tugagunga qadar keyingi davrlar uchun kelishib olish tartibi belgilanishi lozim. Shartnomada bunday

tartib bo'lmasa, shartnoma tegishli boshqaruvchi yoki shartnoma shartlari kelishilgan muddatga tuzilgan hisoblanadi.

Uzoq muddatli shartnoma taraflaridan biri yetkazib berilishi lozim bo'lgan tovarlar miqdorini yoki shartnomaning boshqa shartlarini keyingi davrlar uchun shartnomada belgilangan tartibda kelishib olishni rad qilgan yoki undan bosh tortgan taqdirda boshqa taraf tegishli davrlarda tovarlarni yetkazib berish shartlarini belgilash to'g'risidagi yoxud shartnomani bekor qilish to'g'risidagi talab bilan sudga murojaat qilish huquqiga ega (FK 438-modda).

Shartnomaning shakli va tuzish tartibi. Mahsulot yetkazib berish shartnomasini shakli va tuzish tartibiga doir masala FKda uning o'ziga xos xususiyatini inobatga olgan holda atroflicha ochib berilgan.

Aksariyat hollarda ushbu shartnoma yozma shaklda tuziladi. Ammo shartnomalar shakliga nisbatan o'rnatilgan umumiy qoidalardan kelib chiqib, mahsulot yetkazib berish shartnomasi og'zaki shaklda tuzilishi ham mumkin. Uning faqat yozma shaklda tuzilishi shart deb belgilanishi noto'g'ri bo'ladi. Misol uchun shartnoma agarda minimal oylik ish haqining 10 baravaridan kam summaga tuzilsa hamda shartnoma taraflari yuridik shaxs tuzmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar bo'lsa ular o'rtasidagi shartnoma og'zaki shaklda tuzilishi mumkin. Bunda hech qanday qonunbuzarlikka yo'l qo'yilmagan bo'ladi. Amaliyotda bunga o'xshash holatlarni kuzatish mumkin. Ulgurji savdo bozorlaridagi sotuvchi-tadbirkorlar sotib oluvchi-tadbirkorlarga va aholiga o'z do'konlarida sotishlari uchun tovarlar sotganda og'zaki shaklda shartnoma tuzishini ko'p uchratamiz. Ammo xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatini tartibga solish maqsadida FKda 439-moddasi o'rnatilgan bo'lib, uning talablari ushbu shartnomani yozma shaklda tuzish tartibini belgilaydi. Bu talablar, taraflar shartnomani yozma shaklda tuzish uchun kelishishganda va shartnoma shartlariga nisbatan o'rtalarida kelishmovchiliklar yuzaga kelganda amal qiladi. Jumladan, oferent yuborgan shartnoma loyihasining akseptini emas, balki qarshi ofertani olganda 30 kunlik muddatda shartnoma shartlarini kelishish choralarini ko'rishi (imkoniyat bo'lsa, boshqa taraf bilan birgalikda) yoki shartnoma tuzishni rad etishini boshqa tarafga yozma ravishda bildirishi lozim bo'ladi. Albatta bunday 30 kunlik muddat oferent ilk bor yuborgan shartnoma loyihasini olgan akseptantga ham beriladi. U o'zining e'tirozlarini oferentga yozma shaklda kelishmovchiliklar bayonnomasini tuzgan holda yoki shartnomaning boshqa variantini yuborishi kerak bo'ladi.

FKning 439-moddasida ishbilarmonlikning eng ulug' qoidalari va etikasini kuzatish mumkin. Ya'ni, mahsulot yetkazib berish shartnomasi

shartlari bo'yicha kelishmovchiliklar bayonnomasini olgan, biroq shartnoma shartlarini kelishish choralari ko'rmagan va shartnoma tuzishni rad etishni 30 kunlik muddatda boshqa tarafga ma'lum qilmagan taraf shartnoma shartlarini kelishib olishdan bosh tortish oqibatida yetkazilgan zararni qoplashga majbur bo'ladi. Sulpa in contrahendo (so'zma so'z tarjima qilganda: shartnoma tuzish jarayonidagi ayb) deb nomlangan bu holat shartnomadan tashqari zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar (delekt)ga misol bo'la oladi.

Shartnomaning mazmuni. Ma'lumki, shartnomalarning mazmunini taraflarning huquq va majburiyatlari tashkil etadi. Sotuvchining majburiyatlariga sotib oluvchiga tovarlarni to'liq barcha kerakli jihozlari va hujjatlari bilan kelishilgan miqdorda, assortimentda va komplektda, belgilangan sifatdagi, o'ramdagi va turdagi shuningdek uchinchi shaxslarning huquqlaridan holi holda topshirishi kiradi. Sotuvchining bunday majburiyatlari oldi-sotdi shartnomalariga nisbatan FKning 29-bobini 1-§ talablariga rioya qilishi jumladan, 398, 400, 402, 403, 414-moddalari talablariga ko'ra amalga oshirishi talab etiladi. Shuningdek, taraflar kelishuviga muvofiq 423-modda talablariga ko'ra tovarni sug'urtalanishi sotuvchi zimmasiga yuklanishi ham mumkin.

Tovarni sotib oluvchiga yetkazib berish majburiyati tovarni sotib oluvchiga (yoki shartnomada u ko'rsatgan qabul qilib oluvchi uchinchi shaxsga) ortib yuborish orqali amalga oshiriladi. FKning 440, 441 va 442 - moddalari mazmunidan mahsulotni yetkazib berish sotuvchining zimmasida ekanligi anlashiladi. Shunday ekan, agar tovarni yetkazib berilishi haqida shartnomada hech qanday shartlar belgilanmagan bo'lsa tovarni yetkazib berish majburiyati sotuvchi zimmasida bo'ladi.

Mahsulot yetkazib beruvchi shartnomada belgilangan shartlarga muvofiq yetkazib berishi lozim. Jumladan, tovarlarni birdaniga hammasini yetkazib berish majburiyati yuklatilgan bo'lsa, ularni shartnomada belgilangan vaqtda, uning sifatiga, assortimentiga va boshqa tovarga nisbatan belgilangan talablarga javob beradiganini sotib oluvchiga yetkazib beradi.

Agar taraflar tovarlarni shartnomaning amal qilish muddati mobaynida turkum-turkum qilib yetkazib berishni nazarda tutgan bo'lsalar va unda alohida turkumlarni yetkazib berish muddatlari (yetkazib berish davrlari) belgilangan bo'lsa ushbu belgilangan muddatda yetkazib berishi shart. Agarda, bunday muddat belgilanmagan bo'lsa, tovarlar har oyda bir xil turkumlarda yetkazib berilishi lozim. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ushbu munosabatni tartibga solishga qaratilgan qonun hujjatlarida hamda majburiyatning o'ziga xos mohiyati va mazmuni

yoki ish muomalasi odatlari boshqacha tartibni nazarda tutmagan bo'lsa yuqoridagi muddatlarda, nazarda tutilgan bo'lsa ushbu shartlarga asosan amalga oshirilishi kerak.

Shartnomada mahsulot yetkazib berish davrlarini belgilash bilan bir qatorda tovarlarni yetkazib berish (o'n kunlik, sutkalik, soatlik va hokazo) jadvali ham belgilanishi mumkin. Bunday jadvallarni belgilanishi juda muhim sababi ushbu shartnoma tovarlar oldi-sotdisini ta'minlovchi asosiy xo'jalik shartnomasi bo'lgani tufayli uning qanchalik aniqlik bilan tuzilsa, majburiyatlar aniq belgilansa shartnoma yuzasidan tushunmovchiliklar bo'lmasa tovarlarning savdo aylanmasi shunchalik tez bo'ladi natijada barcha faqat foyda ko'radi.

Tovarlar shartnomada belgilangan muddatdan oldin yetkazib berilishiga faqat sotib oluvchining roziligi bilangina yo'l qo'yiladi. Bunga sabab mahsulot yetkazib berilganda uni saqlash, realizatsiya qilish tegishli tayyorgarlikni va xarajatlarni talab qiladi. Tovar muddatidan ilgari yetkazib berilishi sotib oluvchiga turli muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, saqlash uchun joyi va imkoniyati bo'lmasligi mumkin. Shuningdek yuqorida aytganimizdek sotib oluvchi rozi bo'lsa, ya'ni unga tovarlarni muddatidan oldin yetkazib berilishi hech qanday muammolarni yuzaga keltirmasa, balki aksincha juda xaridorgir tovar bo'lsa uni qabul qilishga hech ikkilanmaydi. Muddatidan oldin yetkazib berilgan va sotib oluvchi tomonidan qabul qilingan tovarlar keyingi davrda yetkazib berilishi lozim bo'lgan tovarlar miqdoriga kiritiladi.

Shartnomada tovarlarni yetkazib berish tartibini kelishib olinishi juda muhim. Aksariyat hollarda bunday majburiyat mahsulot yetkazib beruvchi zimmasiga yuklatiladi. Tovarlarni yetkazib berish mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan tovarlarni shartnoma bo'yicha sotib oluvchiga yoki shartnomada oluvchi sifatida ko'rsatilgan shaxsga jo'natish (topshirish) yo'li bilan amalga oshiriladi.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasida tovarlarni oluvchilarga jo'natish to'g'risida sotib oluvchining sotuvchiga ko'rsatmalar berish huquqi (jo'natish raznaryadkasi) nazarda tutilgan hollarda, mahsulot yetkazib beruvchi tovarlarni jo'natish raznaryadkasida ko'rsatilgan oluvchilarga jo'nataadi (topshiradi). Jo'natish raznaryadkasi – mahsulot yetkazib beruvchiga yozma shaklda sotib oluvchi tomonidan belgilangan shaxslarga topshirish uchun yetkazib berilishi kerak bo'lgan tovarlarni bir yo'la yoki belgilangan grafik asosida ortib yuborish (jo'natish) yoki topshirish bo'yicha ko'rsatmasini mujassamlaydi. Bu esa o'z navbatida, mahsulot yetkazib beruvchiga ham qulayliklarni keltirib

chiqaradi. Jumladan, mahsulot yetkazib beruvchi tovarlarni aniq, o'z vaqtida yetkazib berishi belgilansa boshqa tomondan qulayligi o'z ishini tartibli olib borishga asos bo'ladi. Bu esa, bir yo'la bir necha mijoz buyurtmasini vaqt va transport xarajatlarini kamroq qilgan holda yetkazib berilishiga olib keladi. Shuningdek, shartnoma shartlariga rioya qilinishi ta'minlanadi va tovarni yetkazib berilganlik uchun qo'shiladigan qiymat kamayishi hisobiga tovarlar tannarxini ham kamayishiga olib keladi.

Jo'natish raznaryadkasining mazmuni va muddati mahsulot yetkazib berish shartnomasida belgilanadi. Ayrim hollarda jo'natish raznaryadkasini yuborish muddati shartnomada nazarda tutilmasligi ham mumkin¹. Bunga sabab shartnoma konsensual harakterda bo'lganligi tufayli va shartnoma harakteridan kelib chiqib sotib oluvchi ushbu muddatni aniq belgilashga ikkilanishi mumkin. Bunday hollarda sotib oluvchi zimmasiga mahsulot yetkazib beruvchini mahsulot yetkazib berish davri boshlanishidan kamida 30 kun oldin jo'natish raznaryadkasining aniq muddatlarni ma'lum qilishi, ya'ni yuborishi lozim bo'ladi.

Sotib oluvchining belgilangan muddatda jo'natish raznaryadkasini taqdim qilmasligi mahsulot yetkazib beruvchiga yo mahsulot yetkazib berish shartnomasini bajarishdan bosh tortish, yoki sotib oluvchidan tovarlar haqini to'lashni talab qilish huquqini beradi. Bundan tashqari mahsulot yetkazib beruvchi jo'natish raznaryadkasini taqdim qilmaslik tufayli yetkazilgan zararni to'lashni talab qilishga haqli (FK 441-modda).

Tovarlarni olib borib berish yetkazib beruvchi tomonidan ularni mahsulot yetkazib berish shartnomasida nazarda tutilgan transportda va unda belgilangan shartlarda jo'natish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasida tovarlarni qay yo'l bilan yetkazib berilishi juda muhim. Sababi, yuqorida aytganimizdek, olib borib berish qaysi transport turida (havo, suv tarsportida hamda temir yo'l yoki avto yo'llar transportida) yoki qanday shartlarda amalga oshirilishi amalda taraflarning tortishuvining asosiy sababchisi hisoblanadi. Chunki u mahsulotning tannarxiga ta'sir ko'rsatadi.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasida tovarlarni yetkazib beruvchidan (uning mahsulotlari saqlanadigan omboridan yoki boshqa joydan) olib ketishni sotib oluvchi o'zining bunga imkoniyati mavjudligi va

¹ Маҳсулот етказиб бериш шартномаси товарларни туркум-туркум қилиб етказиб бериш шarti билан бир ойдан кам мuddатга тузилган бўлса товарларни шартномада тарафларнинг келишувига кўра, агар бундай келишув бўлмаса бундай мuddатлар иш муомаласи одатларига кўра белгиланиши керак бўлади.

tovar tannarxini kamaytirish maqsadida hamda boshqa o'ziga foydali tomonini ko'zlab o'z zimmasiga olishi mumkin. Bunday hollarda ham mahsulot yetkazib beruvchi qaysi vaqtda shartnoma shartlarida belgilangan assortimentdagi va sifatdagi tovarlarni qanday o'ram va shakllarda sotib oluvchiga olib ketishi uchun topshirishi haqida alohida raznaryadkada belgilab qo'yishi va tovarning yuk xatini taqdim etishi lozim bo'ladi.

Ammo ayrim hollarda shartnomaning bunday shartlari belgilanmasdan qolishi mumkin, unda olib borib beruvchi transport turini mustaqil tanlab, tovarni olib borib berish shartlarini ham mustaqil belgilab yetkazib berish huquqiga ega bo'ladi. Mahsulot yetkazib beruvchining bunday huquqi qonun hujjatlarida, majburiyatning mohiyati yoki ish muomalasi odatlarida boshqacha tartib anglashilmasa yo'l qo'yiladi (FK 442-modda).

Mahsulot yetkazib beruvchi sotib oluvchiga shartnomada belgilangan miqdordagi tovarlarni yetkazib berishi shart. Tovar miqdorini aniqlash usullari oldi-sotdi shartnomasiga nisbatan o'rnatilgan umumiy qoidalar bilan deyarli bir xil. Ammo mahsulot yetkazib berish shartnomasida tovarning miqdorini aniq shartnomada belgilanganidek yetkazilishini ta'minlash qoidalaridan chetga chiqish mumkin. Ya'ni mahsulotni yetkazib berilishi holatidan kelib chiqib uning miqdori aniqlanishi mumkin. Misol uchun qoplanmagan(50 yoki 100 kgdan alohida qoplarga solinmagan ya'ni rasfasofka qilinmagan) 10 tonna sement yoki 1 sisterna o'simlik yog'ini yetkazib berilayotganda plus-minus 0,1% dan 5% gacha kam yoki ko'p yetkazib berilishi mumkin.

Tovar yetkazib berishning ayrim davrida uni to'liq yetkazib bermagan tovar yetkazib beruvchi, agar tovar yetkazib berish shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, yetkazib berilmagan tovarlar miqdorini shartnoma amal qilish muddati doirasidagi keyingi davrda (davrlarda) to'ldirishi lozim bo'ladi.

Uzoq muddatli shartnomaga muvofiq tovar yetkazib berishning ayrim davrida mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan to'liq yetkazib berilmagan tovarlar o'rni, agar mahsulot yetkazib berish shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, tovarlar to'liq yetkazib berilmagan yilning keyingi davrida (davrlarida) to'ldirilishi lozim.

Tovarlar mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan mahsulot yetkazib berish shartnomasida yoki sotib oluvchining jo'natish raznaryadkasida ko'rsatilgan bir necha oluvchiga jo'natilgan taqdirda bir oluvchiga shartnomada yoki jo'natish raznaryadkasida nazarda tutilganidan ortiq miqdorda yetkazib berilgan tovarlar boshqa oluvchilarga to'liq yetkazib berilmagan tovarlar o'rnini qoplash uchun hisobga olinmaydi va agar

shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, tovar yetkazib beruvchi tomonidan to'ldirilishi lozim (FK 443-moda).

Mahsulot yetkazib berish shartnomasida belgilangan miqdordan kam yoki to'liq bo'lmagan tovarlar yetkazib berilganda taraflarning o'zaro kelishuviga ko'ra uning assortimenti ko'rib chiqiladi. Sotib oluvchining ixtiyoriga ko'ra va mahsulot yetkazib beruvchining taklifiga binoan uning imkoniyatlarini inobatga olgan holda belgilanishi mumkin. Agar taraflar o'zaro kelisha olmasalar mahsulot yetkazib beruvchi to'liq yetkazib berilmagan tovarlar o'rnini to'liq yetkazib bermaslikka yo'l qo'yilgan davr uchun belgilangan assortimentda to'ldirishga majbur bo'ladi.

Bir nomdagi tovarlarni mahsulot yetkazib berish shartnomasida nazarda tutilgandan ko'proq miqdorda yetkazib berish shu assortimentga kiradigan boshqa nomdagi to'liq yetkazib berilmagan tovarlar o'rnini to'ldirish sifatida hisobga olinmaydi va uning o'rni to'ldirilishi lozim, bunday yetkazib berish sotib oluvchining oldindan bergan yozma roziligi bilan amalga oshirilgan hollar bundan mustasno (FK 445-moda).

Sotib oluvchining huquq va majburiyatlari. Shartnomaga berilgan ta'rifni tahlil etib, sotib oluvchi unga yetkazib berilayotgan tovar tadbirkorlik faoliyatida foydalanish uchun mo'ljallangan bo'lishini talab etishga haqlidir. Bunday sotuvchi zimmasidagi majburiyat ushbu shartnomada mahsulot yetkazib beruvchi sifatida qatnashuvchi tarafning avvalo tadbirkorlik subyekti bo'lishi va ayniqsa ushbu faoliyat bilan shug'ullanish uchun vakolatli bo'lishi (ulgurji savdo bilan shug'ullanish huquqiga ega bo'lishi) talab etilganligi sababdir. Tovarlar sotib oluvchiga vaqtida yetkazilishi shart. Agar tovarning yetkazib berish muddati o'tkazib yuborilgan bo'lsa, sotib oluvchi ushbu tovarlarni qabul qilishni rad etishga haqli bo'ladi. Tovarlarini qabul qilishni rad etishning ham o'ziga xos tartibi mavjud. Rad etish bildirish xatini topshirish orqali amalga oshiriladi. Ya'ni sotib oluvchi tovar yetkazib beruvchini tovarlarni qabul qilmasligi haqida yozma holda xabardor qilishi talab etiladi. Bildirish xati ikki nusxada tuzilib, bittasi mahsulot yetkazib beruvchiga beriladi. Ikkinchisi esa ushbu bildirish xatini topshirilganligini tasdiqlash uchun sotib oluvchida saqlanadi. Mahsulot yetkazib beruvchi bildirish xati orqali xabardor qilinguniga qadar yetkazib bergan tovarlarini sotib oluvchi qabul qilishini va ularni haqini to'lashini talab qilish huquqiga ega. Yetkazib berilgan tovar haqini to'lashdan bosh tortishi yoki to'lashni kechiktirishiga qonun yo'l qo'ymaydi. Bu borada ushbu norma dispozitivligini etiborda tutish lozim. Ya'ni shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilishi ham mumkin. Jumladan, shartnomada tovarlarni jo'natish raznaryadkasi bo'yicha

shartnoma shartlarining aniq bajarilishi yuzasidan qat'iy shartlar belgilab qo'yilgan bo'lsa, tovarni qabul qilishni rad eta olmaydi. Rad etgan taqdirda mahsulot yetkazib beruvchi ko'rgan barcha zararlarni qoplashi shart bo'ladi.

Shu bois sotib oluvchi (oluvchi) shartnomaga muvofiq yetkazib berilgan tovarlarning qabul qilinishini ta'minlaydigan barcha zarur harakatlarni amalga oshirishi lozim. Jumladan yetkazib berilgan tovarlarni tez va sifatli qabul qilish uchun sharoitlarni yaratib qo'yishi, tovarning turib qolmasligini ta'minlashi shart. Yetkazib berilgan tovarni tekshirib uning sifatini aniqlashni ham shu turdagi tovarlarni aniqlash va sifatini tekshirish uchun odatda ketadigan vaqtdan o'tib ketmasligini ta'minlashi kerak. Albatta bunday talablarning barchasini qonunda aks ettirishi juda qiyin, shu bois bunday talablar to'g'ri bajarilganini yoki bajarilmaganini aniqlash sotib oluvchi (oluvchi) tomonidan qabul qilingan (yoki qabul qilinishi kerak bo'lgan) tovarlarni qonun hujjatlarida (FKda, alohida qabul qilingan qonunlarda, VMning qarorlarida, shuningdek turli nizomlarda), mahsulot yetkazib berish shartnomasida yoki ish muomalasi odatlarida belgilangan muddat (yoki maddatlar)da ko'zdan kechirishi talab etiladi. Ushbu ko'zdan kechirish natijasida tovarlar miqdori va sifati yuzasidan aniqlangan nomuvofiqliklar va kamchiliklar to'g'risida tovar yetkazib beruvchini darhol yozma ravishda xabardor qilishi lozim. Darhol degan so'zni izohlaganda shuni e'tiborga olish kerakki, sotib oluvchi o'zining maksimal imkoniyatlarini ishlatgan holda o'ta mas'uliyatlilik bilan bunga yondashib, imkoni boricha qisqa muddatda yozma (faks, internet, telegramma hamda pochta orqali) yoki zarurat taqazo etsa og'zaki (telefon orqali shuningdek modemogramma) shaklda zarur ma'lumotni taqdim yetishi anglashiladi.

Yetkazib berilgan tovarlar transport tashkilotidan olingan taqdirda sotib oluvchi (oluvchi) tovarlarning transport va yuk hujjatlarida ko'rsatilgan ma'lumotlarga muvofiqligini tekshirishi, shuningdek bu tovarlarni transport tashkilotidan belgilangan qoidalarga rioya etgan holda qabul qilishi lozim. Transport tashkiloti yetkazib berilgan tovarga qo'yilgan talablar (tovar sifati, turi va assortimenti hamda ishlab chiqarish braki) uchun javob bermaganligi bois, sotib oluvchi mahsulot yetkazib berish shartnomasiga muvofiq mahsulot yetkazib beruvchi unga topshirish uchun yuborgan tovarlarni saqlash uchun mas'ul bo'lmaydi. Chunki uning majburiyati faqat tovarlarni unga qanday topshirilgan bo'lsa shunday topshirishdan iborat. Sotib oluvchi unga yetkazib berilgan tovarlarni qabul qilishni rad etgan taqdirda ushbu tovarlarning toki mahsulot yetkazib beruvchi olib ketmagunga (yoki olib ketish chorasini ko'rmagunga) qadar

but saqlanishini ta'minlashi (mas'uliyatli saqlash) shart bo'ladi. Tovarlar yuzasidan e'tirozni va nima sababdan tovar rad etilayotganini darhol mahsulot yetkazib beruvchi xabardor bo'lishi yuzasidan barcha choralarni ko'rishi shart bo'ladi.

Mahsulot yetkazib beruvchi bunday xabarni olganidan so'ng sotib oluvchi tomonidan mas'uliyatli saqlashga olingan tovarni zudlik bilan olib chiqib ketish chorasini ko'rishi yoki sotib oluvchini ogohlantirib barcha zararlarni qoplagan holda, oqilona muddat ichida ushbu tovarni tasarruf etishi shart bo'ladi. Agar mahsulot yetkazib beruvchi o'zini mas'uliyatsiz tutib, oqilona muddatlarni buzib, tovarni tasarruf etmasdan yoki olib ketmasdan o'zini paysalga solsa, sotib oluvchi tovarni realizatsiya qilib ko'rgan zararlarni undan chegirib qolib, qolgan mablag'larni mahsulot yetkazib beruvchiga qaytarishga yoki mahsulot yetkazib beruvchiga tovarlarni qaytarib yuborish bilan bog'liq zarur xarajatlari u tomonidan qoplanishi sharti bilan qaytarib yuborish choralarni ko'rishga haqli bo'ladi.

Sotib oluvchi o'zining harakatlarini qonun hujjatlariga va shartnoma shartlariga mos holda amalga oshirishi lozim bo'ladi. Agarda sotib oluvchi yetarli asossiz mahsulot yetkazib beruvchidan tovarni qabul qilib olishni rad etgan bo'lsa, mahsulot yetkazib beruvchi bu holat (asossiz mahsulotni qabul qilishni rad etish) ni isbotlay olsa sotib oluvchidan tovar haqini to'lashni talab qilishga hamda unga yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararlarni qoplanishini talab qilishga haqli bo'ladi.

Sotib oluvchi bilan mahsulot yetkazib beruvchi shartnoma tuzish vaqtida tovarlarni sotib oluvchi tomonidan **tanlab olish** to'g'risidagi shart belgilanishi mumkin. Tovarlarni tanlab olinishi sotib oluvchi joylashgan yerda yoki mahsulot yetkazib beruvchi joylashgan yerda amalga oshirilishi mumkin. Ammo aksariyat tovarlarning xususiyatlaridan kelib chiqib, tovarlarni tanlab olish ular ishlab chiqariladigan yoki saqlanayotgan joyda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Shu bois mahsulot yetkazib berish shartnomasida sotib oluvchining yetkazib beruvchi joylashgan yerda tovarlarni tanlab olishi nazarda tutilgan bo'lsa, sotib oluvchi o'ziga topshirilayotgan tovarlarni ular topshiriladigan joyda ko'zdan kechirishi lozim. Tovarlarning shartnomaga nomuvofiqligi aniqlanganda, u bunday tovarlarni olishdan bosh tortishga haqli bo'ladi.

Sotib oluvchining tovarlarni tanlashni tovarning xususiyatidan kelib chiqib mahsulot yetkazib beruvchi bilan kelishib shartnomada belgilangan muddat ichida, bunday muddat belgilanmagan bo'lsa, mahsulot yetkazib beruvchi sotib oluvchiga jo'natishga mo'ljallangan tovarlarning tayyorligi to'g'risida bildirish xati orqali ma'lum qilgandan so'ng, agar sotib oluvchi

oqilona muddatda tovarlarni tanlab olmasa mahsulot yetkazib beruvchi shartnomani bajarishdan bosh tortib, uni bir tomonlama bekor qilishi va ko'rgan zararlarini qoplanishini talab qilishi mumkin. Shuningdek, sotib oluvchi buyurtmasiga ko'ra ishlab chiqarilgan yoki sotib olib kelingan tovarlar haqini sotib oluvchi tomonidan to'lashni talab qilish huquqiga ega bo'ladi.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasida yetkazib berilgan tovarlar uchun hisob-kitoblarni amalga oshirishning o'ziga xos jihatlari mavjud. Umumiy qoidaga ko'ra taraflar kelishuvida hisob-kitoblarning alohida tartibi va shakli belgilanmagan bo'lsa, hisob-kitoblar to'lov topshiriqnomalari bilan amalga oshiriladi. Agar sotib oluvchi tovar haqini to'lashni boshqa shaxs (tovarni qabul qiluvchi) zimmasiga yuklagan bo'lsa ham mahsulot yetkazib beruvchi oldidagi haq to'lash majburiyatidan ozod bo'lmaydi. Shuning uchun tovarni qabul qiluvchi yetkazib berilgan tovar haqini to'lama, mahsulot yetkazib beruvchi tovar haqini to'lashni sotib oluvchidan talab qilishga haqli bo'ladi. Agar sotib oluvchi bir turdagi bir necha shartnomalar orqali mahsulot yetkazib beruvchi bilan huquqiy munosabatga kirishgan bo'lsa va barcha shartnomalarning umumiy hisob-kitobini amalga oshirishi kelishilgan bo'lsa-yu, ammo umumiy summadan kamroq haq to'lansa, mahsulot yetkazib beruvchi sotib oluvchiga qaysi shartnomaga haq to'langan deb hisoblanishi lozimligi tanlash imkonini berishi lozim¹.

Shartnoma xususiyatidan kelib chiqib, yetkazib berilayotgan tovarlar oddiy va murakkabligini inobatga olgan holda shartnomada ular uchun haq to'lashning o'ziga xos qoidalari FKning 449-moddasida mustahkamlanganini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, shartnomada tovarlarni to'plamga kiradigan alohida qismlar bo'yicha yetkazib berish nazarda tutilgan bo'lsa, sotib oluvchi tovarlar haqini, basharti shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, to'plamga kiradigan so'nggi qism jo'natilganidan (tanlab olinganidan) keyin to'lashi belgilangan.

Agar mahsulot yetkazib berish shartnomasida tovarlar haqi oluvchi (to'lovchi) tomonidan to'lanishi nazarda tutilgan bo'lsa va u haq to'lashdan asossiz bosh tortsa yoki tovarlar haqini shartnomada belgilangan muddatda to'lamagan bo'lsa, yetkazib beruvchi sotib oluvchidan yetkazib berilgan tovarlar haqini to'lashni talab qilishga haqli bo'ladi.

Shuningdek, mahsulot yetkazib berish shartnomasida boshqacha

¹ Бу вазиятда сотиб олувчи ўзига қулайлик туғдиришни ўйлайди. Мисол учун қайси шартномада ҳақ тўланиши кечиктирилганда неустойка камроқ белгиланган бўлса ана шу шартномани қолдирилишини талаб этишга ҳақли бўлади.

tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, sotib oluvchi (oluvchi) tovar keltirilgan ko'p marta ishlatiladigan idish va o'rash materiallarini yetkazib beruvchiga qonun hujjatlarida belgilangan tartib va muddatlarda qaytarishi shart.

Boshqa idish va o'rash materiallari faqat mahsulot yetkazib berish shartnomasida nazarda tutilgan hollardagina yetkazib beruvchiga qaytariladi. (FK 450-modda)

Mahsulot yetkazib berish shartnomasida javobgarlik. Mahsulot yetkazib berish shartnomasi xo'jalik shartnomasi ekanligi va tadbirkorlik subyektlari tomonidan tuzilishi uning asosini tavakkalchilik tashkil etishini e'tirof etish kerak. Shu bois taraflar tomonidan shartnoma shartlari buzilganda asosan yetkazilgan zararni qoplash va neustoyka¹ shaklida amalga oshiriladi.

Tegishli darajada sifatli bo'lmagan tovarlar yetkazib berilgan sotib oluvchi mahsulot yetkazib beruvchiga agar uning kamchiliklari shartnoma tuzish paytida ma'lum qilinmagan bo'lsa, sotib oluvchi o'z xohishiga ko'ra:

- xuddi shu markadagi (modeldagi, artikuldagi) sifati tegishli darajada bo'lgan tovarga almashtirishni;

- xarid narxini tegishincha qayta hisoblagan holda boshqa markadagi (modeldagi, artikuldagi) sifati tegishli darajada bo'lgan tovarga almashtirishni;

- tovarning kamchiliklarini tekinga bartaraf etishni yoki sotib oluvchi yoxud uchinchi shaxs tomonidan tovarning kamchiliklarini bartaraf etish uchun qilingan xarajatlar qoplanishini;

- xarid narxini mutanosib ravishda kamaytirishni;

- ko'rilgan zarar o'rnini qoplagan holda shartnoma bekor qilinishini talab qilish huquqiga ega. Tovar uchun to'langan pul summasini sotib oluvchiga qaytarish vaqtida sotuvchi undan tovardan to'liq yoki qisman foydalanganligi, tovar ko'rinishi yo'qolganligi yoki boshqa shunga o'xshash holatlar tufayli tovar qiymati qancha pasaygan bo'lsa, shuncha summani ushlab qolishga haqli emas (FKning 434-moddasi). Yetkazib berilgan tovarlarning sifatsizligi to'g'risida sotib oluvchidan bildirish olgan mahsulot

¹ Шартнома шартларини бузганлик учун жавобгарликка оид масалаларга бир неча бор юқорида ҳам тўхталиб ўтилди. ФК қабул қилиниши билан қонуний неустойкаларни қўлланиши анча қисқарди. Унинг ўрнини шартномавий неустойка эгаллади. Маҳсулот етказиб бериш шартномасида асосан шартномавий неустойканинг иккала шакли қўлланилишини кўришимиз мумкин. Товар етказиб беришни ёки ҳақини тўлашни кечиктиргандан пеня шаклида ва товар сифати, бутлиги ва ўрами юзасидан белгиланган шартларни бузилганда жарима шаклида қўлланилади.

yetkazib beruvchi yetkazib berilgan tovarlarni tegishli darajada sifatli tovarlar bilan darhol almashtirgan hollar bundan mustasno.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasiga binoan sotib oluvchiga yetkazilgan tovarlarni iste'molchiga chakana savdo orqali sotilganda, tovarning sifatisizligi va kamchiliklari aniqlanganda, sotib oluvchi unga iste'molchi tomonidan qaytarilgan tovarni oqilona muddat ichida mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan almashtirilishi va sotib oluvchi ko'rgan zararlarni qoplashi lozim bo'ladi.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasining shartlarini buzgan holda but bo'lmagan tovarlar yetkazib berilganda mahsulot yetkazib beruvchidan sotib oluvchi o'z ixtiyoriga ko'ra:

-xarid narxini mutanosib ravishda kamaytirishni;

-tovarni oqilona muddatda butlashni talab qilish huquqiga ega. Agar mahsulot yetkazib beruvchi oqilona muddatda sotib oluvchining tovarni butlash to'g'risidagi talabini bajarmasa, sotib oluvchi o'z ixtiyoriga ko'ra:

-butlanmagan tovarni but tovarga almashtirishni talab qilishga;

-shartnomani bajarishdan bosh tortishga va tovar uchun to'langan pul summasini qaytarib berishni, shuningdek yetkazilgan zararni qoplashni talab qilishga haqli bo'ladi (FKning 413-moddasi). Mahsulot yetkazib beruvchi yetkazib berilgan tovarlarning but emasligi to'g'risida sotib oluvchidan bildirish olganidan keyin tovarlarni darhol butlagan yoki ularni but tovarlar bilan almashtirgan bo'lsa bunday javobgarlikdan ozod bo'ladi.

Tovarlarni chakana narxlarda sotayotgan sotib oluvchi (oluvchi), agar mahsulot yetkazib berish shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, iste'molchi tomonidan qaytarilgan but bo'lmagan tovarlarni oqilona muddat ichida but tovarlar bilan almashtirishni talab qilishga haqlidir. (FKning 452-moddasi).

Sotib oluvchi mahsulot yetkazib beruvchiga tovarlar to'liq yetkazib berilmagani, tovarlarning kamchiliklarini bartaraf etilishi yoki tovarlarni butlab berilishi to'g'risidagi talablarini darhol yoki oqilona muddatlarda bajarilmay qoldirilganda quyidagi huquqlarga ega bo'ladi:

1. Agar mahsulot yetkazib beruvchi tovarlarni mahsulot yetkazib berish shartnomasida nazarda tutilgan miqdorda yetkazib bermagan bo'lsa yoxud sotib oluvchining tegishli darajada sifatli bo'lmagan tovarlarni almashtirish yoki tovarlarni butlash to'g'risidagi talablarini belgilangan muddatda bajarmasa, sotib oluvchi yetkazib berilmagan tovarlarni boshqa shaxslardan olib, ularni olish bilan bog'liq barcha zarur va oqilona xarajatlarni mahsulot yetkazib beruvchi zimmasiga yuklash huquqiga ega.

2. Mahsulot yetkazib beruvchi tovarlarni to'liq yetkazib bermagan yoki sotib oluvchining tovarlarning kamchiliklarini bartaraf etish yoki tovarlarni butlash to'g'risidagi talablarini bajarmagan hollarda sotib oluvchining boshqa shaxslardan tovarlar olishga qilgan xarajatlarini ushbu Kodeks 456-moddasining birinchi qismida nazarda tutilgan qoidalarga muvofiq hisoblab chiqariladi.

3. Sotib oluvchi (oluvchi) tovarlarning kamchiligi bartaraf etilguncha va ular butlanguncha yoki almashtirilguncha tegishli darajada sifatli bo'lmagan va but bo'lmagan tovarlar haqini to'lashdan bosh tortish, bordi-yu, tovarlar haqi to'langan bo'lsa, - to'langan summani qaytarishni talab qilish huquqiga ega. (FKning 453-moddasi).

4. Tovarlarni to'liq yetkazib bermaganlik yoki yetkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborganlik uchun qonunda yoki shartnomada belgilangan neustoykani to'lanishini mahsulot yetkazib beruvchidan shartnomaning amal qilish muddatida majburiyat amalda bajarilgunga qadar undirish huquqiga ega. (FKning 454-moddasi).

Mahsulot yetkazib berish shartnomasi shartlarini buzganlik uchun javobgarlikni belgilash nafaqat O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi, balki ushbu shartnoma xo'jalik shartnomalari guruhiga kirganligi sababli "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi 29.08.1998 y. N 670-I Qonuni bilan ham tartibga solinadi.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasida yoki qonun hujjatlarida boshqa tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, shartnomani bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunning 25-32-moddalarida quyidagi javobgarlik choralari qo'llanilishi belgilangan.

1. Mahsulotlarni yetkazib berish muddatlari kechiktirib yuborilgan, to'liq yetkazib berilmagan hollarda, mahsulot yetkazib beruvchi sotib oluvchiga kechiktirilgan har bir kun uchun majburiyat bajarilmagan qismining 0,5 foizi miqdorida penya to'laydi, biroq bunda penyaning umumiy summasi yetkazib berilmagan tovarlar bahosining 50 foizidan oshib ketmasligi lozim. Penyani to'lash shartnoma majburiyatlarini buzgan tarafni tovarlarni yetkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborish, to'liq yetkazib bermaslik oqibatida yetkazilgan zararni qoplashdan ozod etmaydi. ("Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunning 25-moddasi.)

2. Agar yetkazib berilgan mahsulotlar sifati, assortimenti va navi bo'yicha standartlar, texnik shartlar, namunalarga (etalonlarga) qonun

hujjatlarida yoki xo'jalik shartnomasida belgilangan boshqa majburiy shartlarga mos kelmasa, sotib oluvchi mahsulotni qabul qilish hamda ularning haqini to'lashni rad etib, mahsulot yetkazib beruvchidan sifati, assortimenti va navi lozim darajada bo'lmagan mahsulotlar qiymatining 20 foizi miqdorida jarima undirib olishga, agar mahsulotlar haqi to'lab qo'yilgan bo'lsa, to'langan summani belgilangan tartibda qaytarishni talab qilishga haqlidir. Sifati, assortimenti va navi lozim darajada bo'lmagan mahsulotlar yetkazib berganlik uchun jarima mahsulot yetkazib beruvchidan akseptsiz tartibda undirib olinadi.

Jarimani undirish to'g'risidagi to'lov talabnomasi bank muassasasiga mahsulotlarning sifati, assortimenti va navi lozim darajada emasligi to'g'risidagi dalolatnoma tuzilgandan keyin o'n kun ichida taqdim etiladi. Jarimani undirish to'g'risidagi to'lov talabnomasi belgilangan o'n kunlik muddatni buzgan holda taqdim etilgan hollarda, jarimani undirish belgilangan tartibda amalga oshiriladi ("Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunning 26-moddasi.)

3. But bo'lmagan mahsulotlar yetkazib berilgan taqdirda sotib oluvchi:

-tovarlarni butlab berishni talab qilishga haqli. Mahsulot yetkazib beruvchi sotib oluvchining talabini olgan paytdan boshlab, agar taraflarning kelishuvida o'zga muddat belgilangan bo'lmasa, o'n besh kunlik muddat ichida tovarlarni butlab berishi shart;

- tovarlar butlab berilgunga qadar ularning haqini to'lashdan bosh tortishga, agar tovarlarning haqi to'lab qo'yilgan bo'lsa, belgilangan tartibda to'langan summalar qaytarilishini talab qilishga haqli;

- yetishmayotgan qismlar qiymatini qo'shgan holda, mahsulot yetkazib beruvchidan but bo'lmagan tovarlar qiymatining 20 foizi miqdorida jarima undirishga haqli.

Tovarlarni yetkazib beruvchi belgilangan muddatda tovarlarni butlab bermasa, sotib oluvchi but bo'lmagan tovarlarni qaytarib berishga hamda but bo'lmagan tovarlarni but tovarlarga almashtirishni talab qilishga haqlidir ("Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunning 27-moddasi).

4. Marka belgisi qo'yilmagan yoki lozim darajada markirovka qilinmagan tovarlarni, shuningdek idishsiz yoki o'ralmagan tovarlarni yoxud tegishli idishga joylanmagan yoki lozim darajada o'ralmagan tovarlarni yetkazib berganlik uchun mahsulot yetkazib beruvchi sotib oluvchiga bunday tovarlar qiymatining 5 foizi miqdorida jarima to'laydi. Tovarlar qabul qilingandan keyin yana jo'natilishi yoki saqlanishi kerak bo'lgan hollarda sotib oluvchi jarima undirishdan tashqari o'z kuchi

bilan, lekin mahsulot yetkazib beruvchi hisobidan tovarlarni o'rashga va idishlarga joylashga, yoxud bir shahardagi mahsulot yetkazib beruvchidan tovarlarni o'rab berish yoki idishlarga joylab berishni talab qilishga haqlidir ("Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunning 28-moddasi).

5. Mahsulot yetkazib beruvchi talabiga binoan qo'yilgan akkreditiv u amal qiladigan muddat ichida foydalanilmasa, mahsulot yetkazib beruvchi sotib oluvchiga akkreditivning foydalanilmagan summasining 5 foizi miqdorida jarima to'laydi. ("Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi Qonunning 29-moddasi).

6. Jo'natilgan tovarlarga oid to'lov yoki tovar-transport hujjatlarining nusxasini belgilangan muddatda yubormaganlik yoki tovarlar jo'natilganligi to'g'risidagi boshqa axborotni taqdim etmaganlik uchun mahsulot yetkazib beruvchi sotib oluvchiga axborot taqdim etilmagan har bir holat uchun yetkazib berilayotgan tovar qiymatining 1 foizi miqdorida jarima to'laydi ("Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi Qonunning 30-moddasi).

7. Tovarlar olib ketmaslik, shuningdek mahsulot yetkazib beruvchi shartnomada belgilangan muddatda (davrda) ularni yetkazib berganda tovarlarni olishni asossiz ravishda rad etganlik uchun sotib oluvchi mahsulot yetkazib beruvchiga tanlab olinmagan (o'z muddatida olinmagan) tovarlar qiymatining 5 foizi miqdorida, tez buziladigan tovarlar bo'yicha esa - 10 foiz miqdorida jarima to'laydi.

Tovarlar tanlab olinmagan (olish asossiz rad etilgan) hollarda, mahsulot yetkazib beruvchi jarima undirishdan tashqari, ushbu tovarlar mavjudligining kafolatlarini taqdim etgan holda, tanlab olinmagan (o'z muddatida olinmagan) tovarlar qiymati to'lanishini talab qilishga haqlidir ("Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunning 31-moddasi).

8. To'lov talabnomasi akseptini asossiz ravishda butunlay yoki qisman rad etganlik, shuningdek hisob-kitobning boshqa shakllarida tovarlar haqini to'lashdan bosh tortganlik (bank muassasasiga to'lov topshiriqnomasini taqdim etmaganlik, chek bermaganlik, akkreditivni taqdim etmaganlik va hokazo) uchun sotib oluvchi mahsulot yetkazib beruvchiga o'zi to'lashni rad etgan yoki bosh tortgan summaning 15 foizi miqdorida jarima to'laydi.

Yetkazib berilgan tovarlar haqini o'z vaqtida to'lamaganlik uchun sotib oluvchi mahsulot yetkazib beruvchiga o'tkazib yuborilgan har bir kun uchun kechiktirilgan to'lov summasining 0,4 foizi miqdorida, ammo

kechiktirilgan to'lov summasining 50 foizidan ortiq bo'lmagan miqdorida penya to'laydi ("Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunning 32-moddasi).

Mahsulot yetkazib berish shartnomasini bekor qilish tartibi. Oldi-sotdi shartnomalarini bekor bo'lishining umumiy asoslari FKning 455-moddasida mahsulot yetkazib berish shartnomasi xususiyatlaridan kelib chiqib aniqlashtirildi. Shunday qilib, shartnomani bajarishdan bir tomonlama (to'liq yoki qisman) bosh tortishga taraflarning biri shartnomani jiddiy buzgan taqdirda yo'l qo'yiladi.

Mahsulot yetkazib beruvchining mahsulot yetkazib berish shartnomasini buzishi quyidagi hollarda jiddiy deb hisoblanishi mumkin:

-tegishli darajada sifatli bo'lmagan, sotib oluvchi uchun maqbul muddatda bartaraf qilib bo'lmaydigan kamchiliklarga ega bo'lgan tovarlarni yetkazib berish;

-tovarlarni yetkazib berish muddatlarini bir necha bor buzish.

Sotib oluvchining mahsulot yetkazib berish shartnomasini buzishi quyidagi hollarda jiddiy deb hisoblanishi mumkin:

-tovarlar haqini to'lash muddatlarini bir necha bor buzish;

-tovarlarni bir necha bor olib ketmaslik.

Taraflarning kelishuvida mahsulot yetkazib berish shartnomasini bajarishdan bir tomonlama bosh tortish yoki uni bir tomonlama o'zgartirishning boshqa asoslari ham nazarda tutilishi mumkin.

Agar mahsulot yetkazib berish shartnomasini bekor qilish yoki o'zgartirishning boshqa muddati bildirish xatida nazarda tutilmagan yoki taraflar kelishuvida belgilanmagan bo'lsa, shartnoma bir taraf boshqa tarafdin shartnomani bajarishdan to'la yoki qisman bir taraflama bosh tortish to'g'risida bildirish xati olgan paytdan boshlab o'zgartirilgan yoki bekor qilingan hisoblanadi.

Shartnomani bekor qilish vaqtida zararni hisoblash masalasi juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Agar sotuvchi tomonidan majburiyat buzilganligi oqibatida shartnoma bekor qilinganidan keyin oqilona muddat ichida sotib oluvchi shartnomada nazarda tutilgan tovar o'rniga boshqa shaxsdan birmuncha yuqori, ammo oqilona bahoda tovar sotib olsa, sotib oluvchi sotuvchidan shartnomada belgilangan baho bilan uning o'rniga tuzilgan bitimdagi baho o'rtasidagi farqdan iborat zararni qoplashni talab qilishi mumkin. Agar sotib oluvchi tomonidan majburiyat buzilganligi oqibatida shartnoma bekor qilinganidan keyin oqilona muddat ichida sotuvchi tovarni boshqa shaxsga shartnomada nazarda tutilganidan birmuncha pastroq, biroq oqilona

bahoda sotgan bo'lsa, sotuvchi sotib oluvchidan shartnomada belgilangan baho bilan uning o'rniga tuzilgan bitimdagi baho o'rtasidagi farqdan iborat zararni qoplashni talab qilish huquqiga ega.

Agar yuqoridagi asoslar bo'yicha shartnoma bekor qilinganidan keyin uning o'rniga boshqa bitim tuzilmagan va tovarning joriy bahosi mavjud bo'lsa, taraf shartnomada belgilangan baho bilan shartnoma bekor qilingan paytdagi joriy baho o'rtasidagi farqdan iborat zararni qoplash to'g'risida talab qo'yishi mumkin bo'ladi.

Tovar topshirilishi lozim bo'lgan joyda, odatda o'xshash sharoitlarda bir xil tovar uchun undiriladigan baho joriy baho deb e'tirof etiladi. Agar bu joyda joriy baho mavjud bo'lmasa, tovarni tashish xarajatlaridagi farqni hisobga olgan holda boshqa joydagi uning o'rnini bosa oladigan oqilona joriy bahodan foydalanadi.

Bunday talablarni qondirish o'z majburiyatini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan tarafni boshqa tarafga yetkazgan o'zga zararni qoplashdan ozod qilmaydi. (FKning 456-moddasi).

4-§. Tovarlar yetkazib berish bo'yicha davlat kontrakti

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish bo'yicha davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari.

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish bo'yicha davlat kontrakti asosida, shuningdek uning asosida tuziladigan davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomalariga muvofiq amalga oshiriladi.

Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda aniqlanadigan, davlat budjeti va moliyalashning budjetdan tashqari manbalari hisobiga ta'minlanadigan O'zbekiston Respublikasining ehtiyojlari davlat ehtiyojlari deyiladi.

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish borasidagi munosabatlarga mahsulot yetkazib berish shartnomasining qoidalari ham tatbiq etiladi. Bundan tashqari, davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berishni tartibga soladigan boshqa qonun hujjatlar ham mavjud.

Davlatning faoliyati fuqarolik huquqi bilan amalga oshiriladigan munosabat bilan cheklanmay, undanda kengroq munosabatlarni qamrab oladi. Davlatning asosiy funksiyalaridan biri bu aholini turli tovarlarga bo'lgan ehtiyojarini ta'minlash uchun barcha choralarni ko'rishidir. Ya'ni davlat bu ishlarni to'g'ri yo'lga qo'yish majburiyatiga ega. Hozirgi kunda buning umumiy ikki yo'li mavjud:

- birinchidan, barcha ishlar davlat va uning mutasaddi tashkilotlari orqali bajarilishi;

- ikkinchidan, tadbirkorlikka keng imkoniyat yaratib, bu ishlarni amalga oshirishni yuridik va jismoniy shaxslar (yakka tadbirkorlar) ga yuklashi va ular faoliyatini qonunlar orqali tartibga solib, uni nazorat qilish orqali.

Hozirgi kunda tadbirkorlikka keng imkoniyatlar yaratilayotgan bir vaqtda aholining turli xildagi tovarlarga bo'lgan deyarli barcha ehtiyojlarini tadbirkorlik subyektlari ta'minlamoqda. Ammo, deyarli degan so'zning zahirida davlatning strategik ahamiyat kasb etadigan mahsulotlarni, ya'ni turli yoqilg'i - moylash materiallari, oziq - ovqat mahsulotlari, dori - darmon vositalari va boshqa davlatning moddiy ehtiyojlarini ta'minlovchi tovarlarni, jumladan, tegishli iqtisodiy va siyosiy (tashqi va ichki) faoliyatni olib borish, davlat boshqaruv apparatini moddiy va texnik ta'minlash hamda saqlash, davlat xavfsizligi va mudofaa ishlari uchun, ularning qudratini oshirish uchun, ijtimoiy-madaniy ishlar uchun xullas barcha davlatning asosiy ehtiyojlarini ta'minlanishi uchun davlat o'zi sarf-xarajat qiladi. Ya'ni oldi-sotdi munosabatlarga bilvosita va bevosita kirishadi.

Bevosita tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti tuzish orqali. Bilvosita davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasi tuzish orqali. Ikkala shartnoma ham ulgurji oldi-sotdi shartnomasi turkumiga kiradi. Shuningdek ular xo'jalik shartnomasi hisoblanadi¹.

Tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasining huquqiy belgilari. Tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasi huquqiy belgilari oldi-sotdi shartnomasining umumiy qoidalarida belgilangan huquqiy belgilar bilan bir xil. Jumladan,

Birinchi huquqiy belgisi shartnoma ikki tomonlamaligi. Ya'ni shartnomada ishtirok etayotgan ikkala tarafda ham huquq, ham majburiyat yuzaga keladi.

Ikkinchi huquqiy belgisi shartnoma haq baravariga tuziladi.

Uchinchi huquqiy belgisi konsensual shartnomalar turiga kiradi. Ya'ni taraflar o'zaro kelishgan va ular o'rtasidagi ushbu kelishuv qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va shaklda rasmiylashtirilgan paytdan boshlab taraflarda huquq va majburiyatlar yuzaga keladi.

¹ Ushbu shartnoma xujjalik shartnomasi hisoblanganligi tufayli bu munosabatlar Uzbekiston Respublikasining "Xujjalik yurituvi sub'yektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi tuzilishi"ga Qonuni bilan tartibga solinadi.

Tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasining o'ziga xos xususiyatlari.

1. Shartnoma predmeti bo'lgan tovar bilan birga unga bo'lgan mulkiy huquq ham sotuvchidan sotib oluvchi (davlat) ga o'tadi.

2. Shartnomada sotuvchi sifatida faqat tadbirkor (yuridik va jismoniy shaxs) qatnashsa, sotib oluvchi sifatida esa tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontraktida davlat buyurtmachisi (O'zbekiston Respublikasi) va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomalari faqat davlat (shuningdek, maxsus vakolatli davlat tashkilot va muassasalari) ishtirok etadi.

3. Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasi mahsulot yetkazib berish shartnomasining bir turi bo'lib hisoblanadi. Sotuvchi ishlab chiqaradigan yoki sotib oladigan tovarlarni yetkazib berishi yuzasidan shartnoma tuzadi.

4. Shartnoma asosan uzoq muddatga tuziladi.

5. Shartnoma ko'p hollarda tender, ya'ni tanlov asosida tuziladi. Bunda davlat organi davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish yuzasidan tanlov e'lon qiladi va tanlovda g'olib chiqqan shaxs bilan davlat kontrakti tuziladi.

Tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasining elementlari. Shartnomada sotuvchi (ijrochi) sifatida mahsulot yetkazib beruvchi namoyon bo'ladi. Mahsulot yetkazib beruvchi – tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan tovar ishlab chiqaruvchi yoxud tovarlarni sotib olib uni sotib oluvchiga sotuvchi (yakka tadbirkor yoki yuridik shaxs).

Sotib oluvchi sifatida tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontraktida faqat davlat (davlat buyurtmachisi) qatnashsa, davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasida davlat ehtiyojlarini qondirishga dalatning bergan vakolati doirasida xizmat qiluvchi yuridik shaxs¹ qatnashadi.

Tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasining predmeti – davlat ehtiyojlarini ta'minlanishi uchun zarur bo'lgan barcha ashyolar bo'la oladi. Davlat ehtiyojlari doirasi juda keng bo'lib, boshqa fuqarolik

¹ Бу ўринда юридик шахснинг қандай мулкчилик шаклида ташкил топганининг аҳамияти йўқ. Яъни, у оммавий мулк шаклидаги давлат юридик шахсими ёки хусусий мулк шаклидаги хусусий юридик шахсми ёинки аралаш мулк асосида ташкил топгани фарқи йўқ.

huquqining subyektlari sotib olishi mumkin bo'lmagan, ya'ni fuqarolik muomalasidan chiqarilgan va muomalada bo'lishi taqiqlangan ashyolarni ham sotib olishi mumkinligi bois uning chegarasini o'rnatish juda murakkab. Aksariyat hollarda esa turiga xos alomatlari bilan belgilanadi. Ammo qonun xususiy alomatlarga ega bo'lgan ashyolarni shartnoma predmeti bo'lishiga to'sqinlik qilmaydi. Ko'pincha shartnoma tuzish vaqtida mahsulot yetkazib beruvchi ushbu tovarga ega bo'lmaydi.

Tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasining bahosi. Tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontraktida baho masalasiga oid o'ziga xos qoidalar mavjud. Albatta barcha oldi-sotdi shartnomalari singari davlat kontraktida ham tovar bahosini belgilashda taraflar erkindir. Ammo davlatgagina xos bo'lgan ustivorlik, sotib olish maqsadini o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib sotuvchiga taqdim etiladigan imtiyozlar evaziga bozor narxidan ancha arzon narxlarda tovarlarni sotib olishi mumkin. Misol uchun, davlat ehtiyojlari uchun sotib olinadigan tovarlarga nisbatan ayrim soliqlardan ozod holda ishlab chiqarilish tannarxida yoki respublikaga kirib kelish narxida (bojxona to'lovlaridan holi) sotib olishi mumkin.

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasida shartnoma bahosi taraflar o'zaro kelishuvi asosida, tovarning xususiyatidan kelib chiqib belgilanadi. Oldi-sotdi shartnomalariga oid umumiy qoidalarga ko'ra baho shartnomaning muhim belgisi hisoblanmaydi. Tovar bahosi taraflar o'zaro kelishuviga ko'ra shartnomada aniq qiymat misolida ko'rsatilmasligi ham mumkin. Jumladan, tovar yetkazilib berilayotgan davrdagi bozor narxini nazarda tutishi mumkin.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ayrim turdagi tovarlarning narxlarini davlat qat'iy qilib belgilab qo'ygan bo'lsa, ana shu narxlar asosida sotuvchidan sotib olishi mumkin. Sotuvchi tomonidan davlat belgilagan narxlarda ushbu tovarlar sotilmaydigan bo'lsa davlat keskin choralarni, jumladan jazo choralari ko'rishi mumkin. Shu o'rinda sotuvchiga tovarlarni davlat belgilagan narxlarda sotishi unga zarar keltiradigan bo'lsachi degan savol tug'ilishi tabiiy. Ammo davlat tadbirkor (ishlab chiqaruvchi, sotuvchi) ni bunday hollarda zarar ko'radigan vaziyatga solib qo'yishi mumkin emas. Agar tadbirkor zarar ko'rganini isbotlasa uning ko'rgan zararini davlat to'liq hajmda qoplab beradi. Bunday ayrim turdagi tovarlarning narxini qat'iy qilib belgilanishidan asosiy ko'zlangan maqsad, ushbu tovarlar narxini bozorda asossiz oshirib sotilishini oldini olish va aholining sotib olish qobiliyatidan kelib chiqib uni tartibga solishdir.

Tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasining muddati. Shartnomaning muddati muhim shartlardan biri hisoblanadi. Barcha oldi-sotdi shartnomalari kabi tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasida ham shartnoma shartlarining aniq bajarilishi uchun taraflar shartnoma muddatlarini aniq kelishib olishlari shart. Albatta shartnoma muddati deganda uning amal qilish muddatiga birinchi navbatda to'xtalish kerak bo'ladi. Shuningdek, tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasining o'ziga xos xususiyatidan kelib chiqib, unda oraliq va shartnomaning muhim majburiyatlarini belgilab qo'yilishi uchun ishlatiladigan muddatlar mavjud bo'lishi mumkin. Yuqorida aytib o'tganimizdek, tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasi uzoq muddatli shartnomalardan hisoblanadi. Umumiy qoidaga ko'ra shartnoma asosan bir yilgacha bo'lgan muddatga yoki bir yildan ortiq muddatga yoinki taraflar o'zaro kelishuviga binoan boshqa muddatga tuzilishi mumkin. Shartnoma muddati shartnomaning muhim shartlaridan biri bo'lganligi tufayli qonunshunos agarda shartnomada taraflar tomonidan muddat masalasi hal qilinmay qoldirilgan bo'lsa, ushbu shartnoma bir yilga tuzilgan deb hisoblanishi to'g'risidagi qoidani belgilab qo'ygan.

Agar uzoq muddatli shartnomada yetkazib berilishi lozim bo'lgan tovarlar miqdori yoki shartnomaning boshqa shartlari bir yilga yoki undan ortiq muddatga belgilangan bo'lsa, shartnomada taraflarning bu shartlarni shartnomaning amal qilish muddati tugagunga qadar keyingi davrlar uchun kelishib olish tartibi belgilanishi lozim. Shartnomada bunday tartib bo'lmasa, shartnoma tegishlicha bir yilga yoki shartnoma shartlari kelishilgan muddatga tuzilgan hisoblanadi.

Uzoq muddatli shartnoma taraflaridan biri yetkazib berilishi lozim bo'lgan tovarlar miqdorini yoki shartnomaning boshqa shartlarini keyingi davrlar uchun shartnomada belgilangan tartibda kelishib olishni rad qilgan yoki undan bosh tortgan taqdirda boshqa taraf tegishli davrlarda tovarlarni yetkazib berish shartlarini belgilash to'g'risidagi yoxud shartnomani bekor qilish to'g'risidagi talab bilan sudga murojaat qilish huquqiga ega. (FK 438-modda)

Tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasining shakli va tuzish tartibi. Tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti va davlat

ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasining shakli va tuzish tartibiga doir masala FKning mahsulot yetkazib berish shartnomasiga oid umumiy qoidalarda nazarda tutilgan normalar asosida belgilanadi.

Tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasi yozma shaklda tuziladi.

Davlat kontraktini tuzish tartibi davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasini tuzish tartibidan farq qiladi.

Davlat kontraktini tuzish tartibi. Davlat kontrakti loyihasi davlat buyurtmachisi tomonidan ishlab chiqiladi va mahsulot yetkazib beruvchi (ijrochi)ga yuboriladi. Ammo shartnomada taraflar kelishuviga ko'ra aksincha bo'lishi ham mumkin.

Davlat kontrakti loyihasi ikki nusxada tuziladi. Ikkala nusxa ham ikkinchi tarafga yuboriladi. Davlat kontrakti loyihagini olgan taraf kechi bilan 30 kunlik muddatda uni imzolab, bir nusxasini birinchi tarafga qaytaradi, davlat kontrakti shartlari yuzasidan kelishmovchiliklar mavjud bo'lsa, 30 kunlik muddatda kelishmovchiliklar bayonnomasini tuzadi va uni imzolangan davlat kontrakti bilan birinchi tarafga yuboradi yoki unga davlat kontraktini tuzishdan bosh tortishini ma'lum qiladi.

Davlat kontrakti bilan kelishmovchiliklar bayonnomasini olgan birinchi taraf 30 kun ichida kelishmovchiliklarni ko'rib chiqishi, kontrakt shartlarini boshqa taraf bilan muvofiqlashtirish choralarini ko'rish va unga davlat kontraktini kelishilgan tahrirda qabul qilishi yoki kelishmovchiliklar bayonnomasini rad etishi haqida xabar berishi lozim. Bu muddat tugagach, manfaatdor taraf hal qilinmagan barcha kelishmovchiliklarni 30 kunlik muddatda sud muhokamasiga topshirishi mumkin.

Davlat kontrakti davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi buyurtmani joylashtirish tanlovi natijalari bo'yicha tuziladigan hollarda davlat kontrakti tanlov o'tkazilgan sanadan boshlab 30 kun ichida tuzilishi lozim.

Agar davlat kontraktini tuzishi majburiy bo'lgan taraf uni tuzishdan bosh tortsa, ikkinchi taraf boshqa tarafni davlat kontraktini tuzishga majbur qilish to'g'risidagi talab bilan sudga murojaat qilishga haqli bo'ladi (FK 460-modda).

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasini tuzish tartibi. Agar davlat kontraktida shartnoma loyihagini tayyorlashning boshqacha tartibi nazarda tutilgan bo'lmasa yoki shartnoma loyihasi sotib oluvchi tomonidan taqdim qilingan bo'lmasa, mahsulot yetkazib

beruvchi (ijrochi) biriktirish to'g'risidagi bildirish xatida ko'rsatilgan sotib oluvchiga davlat buyurtmachisidan bildirish xati olingan vaqtdan boshlab, 30 kundan kechiktirmay davlat ehtiyojlari uchun tovar yetkazib berish shartnomasining loyihasini yo'llashi lozim.

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasining loyihasini olgan taraf kechi bilan 30 kun muddatda uni imzolaydi va shartnomaning bir nusxasini ikkinchi tarafga qaytaradi, shartnoma shartlari bo'yicha kelishmovchiliklar bo'lganda esa xuddi shu muddatda kelishmovchiliklar bayonnomasini tuzadi va uni imzolangan shartnoma bilan birgalikda boshqa tarafga yuboradi.

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasini kelishmovchiliklar bayonnomasi bilan olgan taraf 30 kun ichida kelishmovchiliklarni ko'rib chiqishi, shartnoma shartlarini boshqa taraf bilan muvofiqlashtirish choralarini ko'rishi va unga shartnomani kelishilgan tahrirda qabul qilishi yoki kelishmovchiliklar bayonnomasini rad etishi haqida xabar berishi lozim. Manfaatdor taraf hal qilinmagan kelishmovchiliklarni 30 kunlik muddatda sud muhokamasiga topshirishi mumkin.

Agar mahsulot yetkazib beruvchi (ijrochi) davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasini tuzishdan bosh tortsa, sotib oluvchi mahsulot yetkazib beruvchi (ijrochi)ni sotib oluvchi ishlab chiqqan shartnoma loyihasi shartlarida shartnoma tuzishga majbur qilish haqidagi talab bilan sudga murojaat qilish huquqiga ega.(FK 462-modda.)

Yuqoridagi solishtiruvdan ko'rinish turibdiki, qonunshunos muddatlarni belgilashda juda qulay va to'g'ri yechimga kelgan. Ya'ni shartnomani tuzish, e'tiroz bildirish, bekor qilish va zararlarni undirishga oid talablarni qo'yish uchun 30 kunlik muddatlarni belgilagan. Umuman olganda tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasini tuzish tartibining bir-biridan farqi yo'q.

Tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasining mazmuni. Bizga ma'lumki, shartnomalarning mazmunini taraflarning huquq va majburiyatlari tashkil etadi.

Davlat kontrakti shartlariga muvofiq tovarlar bevosita davlat buyurtmachisiga yoki uning ko'rsatmasi (jo'natish raznaryadkasi)ga muvofiq boshqa shaxs (oluvchi)ga yetkazib beriladigan hollarda kontrakti bajarish bo'yicha taraflarning munosabatlari FKning 437-456-moddalarida nazarda tutilgan qoidalar bilan tartibga solinadi. Ya'ni mahsulot yetkazib berish shartnomasiga oid qoidalar qo'llaniladi.

Agar davlat kontraktida sotib oluvchilarga tovarlar yetkazib berish mahsulot yetkazib beruvchi (ijrochi) tomonidan davlat buyurtmachisi belgilaydigan davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomalariga muvofiq amalga oshirilishi nazarda tutilgan bo'lsa, davlat buyurtmachisi davlat kontrakti tuzilgan kundan boshlab kechi bilan 30 kunlik muddatda sotib oluvchining yetkazib beruvchi (ijrochi)ga birlashtirilgan to'g'risida mahsulot yetkazib beruvchi-ijrochi va sotuvchiga bildirish xati yuboradi.

Sotib oluvchi yetkazib beruvchi (ijrochi)ga birlashtirilgan to'g'risidagi bildirish xati davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasini tuzishga asos bo'lib xizmat qiladi.

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar jo'natish raznaryadkalarida ko'rsatilgan oluvchilarga yetkazib berilgan hollarda, agar davlat kontraktida boshqacha hisob-kitob tartibi nazarda tutilgan bo'lmasa, tovarlar haqi davlat buyurtmachisi tomonidan to'lanadi.

Tovarlar sotib oluvchilarga davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasi bo'yicha yetkazib berilgan hollarda, agar davlat kontraktida baho belgilash va hisob-kitoblarning boshqacha tartibi nazarda tutilgan bo'lmasa, sotib oluvchilar tovarlar haqini davlat kontraktiga muvofiq belgilanadigan baholarda to'laydilar.

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti bo'yicha tovarlar haqi sotib oluvchi tomonidan to'langanda davlat buyurtmachisi sotib oluvchining ushbu majburiyati bo'yicha kafil hisoblanadi.

Tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasida javobgarlik. Davlat kontraktining bajarilishi yoki bekor qilinishi munosabati bilan yetkazilgan zararni qoplash agar davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi qonun hujjatlarida yoki davlat kontraktida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, davlat kontraktining bajarilishi munosabati bilan mahsulot yetkazib beruvchi (ijrochi)ga yetkazilgan zarar davlat kontraktiga muvofiq tovar topshirilgan kundan e'tiboran ko'pi bilan o'ttiz kun ichida davlat buyurtmachisi tomonidan qoplanishi lozim.

Davlat kontraktining bajarilishi munosabati bilan mahsulot yetkazib beruvchi (ijrochi)ga yetkazilgan zarar davlat kontraktiga binoan qoplanmagan taqdirda mahsulot yetkazib beruvchi (ijrochi) davlat kontraktini bajarishdan bosh tortishga va davlat kontrakti bekor qilinganligi tufayli kelib chiqqan zararining qoplanishini talab qilishga haqli. Jumladan, ushbu asoslar bo'yicha davlat kontrakti bekor qilinganida mahsulot yetkazib

beruvchi davlat ehtiyojlari uchun tovar yetkazib berish shartnomasini bajarishdan bosh tortishga haqli. Mahsulot yetkazib beruvchining bunday bosh tortishi tufayli sotib oluvchiga yetkazilgan zarar davlat buyurtmachisi tomonidan qoplanadi(FK 464-modda).

Tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasini bekor qilish tartibi.

Sotib oluvchi birlashtirish haqidagi bildirish xatida ko'rsatilgan tovarlardan hamda ularni yetkazib berish shartnomasini tuzishdan to'liq yoki qisman bosh tortish huquqiga ega. Bunday holda mahsulot yetkazib beruvchi (ijrochi) bu haqda darhol davlat buyurtmachisiga ma'lum qilishi lozim va davlat buyurtmachisidan boshqa sotib oluvchini o'ziga birlashtirish to'g'risida bildirish xati berishni talab qilish huquqiga ega.

Davlat buyurtmachisi mahsulot yetkazib beruvchi (ijrochi)ning bildirish xatini olgan kundan boshlab kechi bilan 30 kun ichida yo mahsulot yetkazib beruvchi (ijrochi)ga boshqa sotib oluvchini birlashtirish to'g'risida bildirish xati beradi, yoki mahsulot yetkazib beruvchi (ijrochi)ga tovarlarni kim olishi ko'rsatilgan jo'natish raznaryadkasini yuboradi, yoxud tovarlarni qabul qilish va haqini to'lashga roziligini xabar qiladi.

Davlat buyurtmachisi ushbu majburiyatlarni bajarmagan taqdirda, mahsulot yetkazib beruvchi (ijrochi) yo davlat buyurtmachisidan tovarlarni qabul qilish va haqini to'lashni talab qilish yoki tovarlarni o'z ixtiyori bilan realizatsiya qilib, tovarlarni realizatsiya qilish bilan bog'liq oqilona xarajatlarni davlat buyurtmachisiga yuklash huquqiga ega.

5-§. Kontraktatsiya shartnomasi

Kontraktatsiya shartnomasining tushunchasi. Qishloq xo'jaligi sohasidagi shartnomalar uchun ham shartnomalar institutining umumiy tamoyillari bo'lgan shartnomalarni tuzish erkinligi, taraflarning o'zaro manfaatdorligi, shartnoma intizomiga rioya etish, taraflarning o'zaro mulkiy javobgarligi tamoyillari xos bo'lsa-da, bu shartnomalar o'zining ayrim xususiyatlari bilan boshqa xo'jalik shartnomalaridan farqlanadi. Shu sababli, qishloq xo'jalik sohasida qo'llaniladigan shartnomalar yuridik adabiyotlarda alohida tadqiqotlar obyekti bo'lib kelgan.

Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining o'ziga xosligi shundaki, bunda shartnoma predmeti bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayoni, birinchi navbatda, tabiiy iqlim sharoitlari, ekinlarning kasallanishi va

h.k. (fors-major holatlar)ga bog'liqligi bu sohada tuziladigan shartnomalarning muhim xususiyatlaridan biridir¹.

Shu nuqtayi-nazardan qaraganda, kontraktatsiya shartnomasi ham qishloq xo'jalik tizimida faoliyat yuritadigan barcha mulk shakllaridagi korxonalar, xususan, qishloq xo'jalik shirkatlari, fermer va dehqon xo'jaliklari bilan mahsulot xarid qiluvchi (tayyorlovchi, savdo, qayta ishlovchi) o'rtasida tuziladigan huquqiy hujjatdir.

Kontraktatsiya shartnomasi iqtisodiy mazmun jihatdan oldi-sotdi shartnomasining bir turidir. Lekin u o'ziga xos huquqiy belgilari bilan oldi-sotdi shartnomasining boshqa turlaridan ajralib turadi.

Kontraktatsiya shartnomasiga muvofiq, qishloq xo'jalik mahsulotini yetishtiruvchi qishloq xo'jaligi mahsulotini qayta ishlash yoki sotish uchun bunday mahsulotni xarid qiladigan shaxsga – tayyorlovchiga shartlashilgan muddatda topshirish (topshirib turish) majburiyatini oladi, tayyorlovchi esa bu mahsulotni qabul qilish (qabul qilib turish), uning haqini shartlashilgan muddatda muayyan bahoda to'lash (to'lab turish) majburiyatini oladi (FKning 465-moddasi).

Kontraktatsiya shartnomasining huquqiy belgilari:

birinchidan, konsensual bo'lib, shartnoma taraflar o'rtasida kelishilib (tuzilib) imzolanganidan so'ng darhol kuchga kiradi hamda huquq va majburiyatlar yuklaydi;

ikkinchidan, u ikki tomonlama bo'lib, shartnomada xo'jalik va tayyorlovchi o'zlariga tegishli huquq va majburiyatlar oladi;

uchinchidan, u haq baravariga tuziladi, ya'ni yetkazib berilgan mahsulot evaziga ikkinchi taraf uning haqini to'lashga majburdir;

to'rtinchidan, shartnoma ham rejali, ham erkin kelishuvda bo'lishi mumkin.

Kontraktatsiya shartnomasini huquqiy tartibga solish manbalari. Shartnoma subyektlari hisoblangan xo'jaliklarning, tadbirkorlarning huquq va erkinligi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasida mustahkamlangan. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirib berish, qayta ishlash va xarid qilish bilan bog'liq munosabatlari esa amaldagi Fuqarolik Kodeksining 465-moddasida "Kontraktatsiya shartnomasi", 466-moddasida "Qishloq xo'jaligi mahsulotini yetishtiruvchining majburiyatlari", 467-moddasida "Tayyorlovchining majburiyatlari" kabi qoidalar asosida belgilangan. Shuningdek, ushbu munosabatlar Yer kodeksi, mulkchilik,

¹ Абдусаломов М. Синдаров К. Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги тadbirkorлик шартномалари.Т.: "Консаудитинформ" 2002. 17-бет.

tadbirkorlik, ijara, qishloq xo'jaligi shirkatlari, fermer xo'jaligi, dehqon xo'jaligi, suv va suvdan foydalanish to'g'risida hamda xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risidagi qonunlar orqali ham tartibga solinadi. Ayniqsa, qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, qishloqda ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirish, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini boshqarishning bozor tamoyillariga mos keladigan tashkiliy tuzilmasini tadbqiq etish, qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarning mustaqilligini kengaytirish hamda ularning manfaatlari himoyasini yana ham kuchaytirish maqsadida qabul qilingan "Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo'nalishlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 24 martdagi PF3226-sonli Farmoni bu borada alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, unda yetishtiriladigan qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetkazib berish hamda moddiy-texnika resurslari va xizmatlarni olish uchun shartnomalarni faqat fermer xo'jaliklarining o'zlari tayyorlov, qayta ishash hamda xizmat ko'rsatish korxonalari va tashkilotlari bilan to'g'ridan-to'g'ri tuzish huquqi kafolatlandi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 19-fevraldagi Qarori asosida paxta xom-ashyosi yetishtirishni ko'paytirish uchun belgilangan prognoz hajmlaridan ortiqcha yetishtirilgan paxta xom-ashyosi uchun joriy hisob-kitob yagona xarid narxlaridan 20 foiz ortiq bo'lgan narxlar bo'yicha amalga oshirilishining belgilanishi paxta yetishtiruvchi qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkat xo'jaliklari) va fermer xo'jaliklarini rag'batlantirishda, ularning tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishda muhim o'rin tutib kelmoqda.

Bevosita qishloq xo'jalik mahsulotlarini tayyorlash, qayta ishlash va xarid qilish yuzasidan shartnomalar tuzish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi-ning 2003-yil 4-sentabrdagi 383-sonli Qarori bilan tasdiqlangan "Qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilar bilan tayyorlov, xizmat ko'rsatish tashkilotlari o'rtasida shartnomalar tuzish, ularni ro'yxatdan o'tkazish, bajarish, shuningdek ularning bajarilishi monitoringini olib borish tartibi to'g'risida"gi Nizom asosida belgilanadi.

Kontraktatsiya shartnomasini tuzish va bajarishda tomonlar O'zbekiston Respublikasi qonunlariga, yuqorida ko'rsatilgan Nizomga, shartnoma shartlariga hamda qishloq xo'jalik mahsulotlarini xarid qilish to'g'risidagi boshqa normativ hujjatlarga amal qilishlari lozim. Agar Fuqarolik Kodeksida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa yoki u shartnomaviy-majburiyat mohiyatidan kelib chiqmasa, kontraktatsiya shartnomalariga nisbatan mahsulot yetkazib berish shartnomasi to'g'risidagi qoidalar, ba'zi hollarda esa davlat ehtiyojlari

uchun tovarlar yetkazib berishga doir davlat kontrakti to'g'risidagi qoidalar, shuningdek, shartnomada yoki qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, oldi-sotdi shartnomasining qoidalari ham qo'llanilishi mumkin.

Shartnomada taraflar. Ta'kidlash joizki, bugunga kelib kontraktatsiya shartnomasida qatnashuvchi taraflarning tarkibiy qismida jiddiy o'zgarish yuz berdi. Ya'ni, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini shartnoma bo'yicha ishlab chiqaruvchi va sotuvchilar turli shakldagi (ommaviy va xususiy) mulk asosida faoliyat ko'rsatuvchi davlatga qarashli yoki xususiy korxonalar, tashkilotlar va xo'jalik shirkatlari bo'lishi mumkin.

Kontraktatsiya shartnomasining taraflari bo'lib, bir tomondan mulkchilik shaklidan qat'iy nazar, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan xo'jalik jamoalari, korxonalari, mahsulotni yetishtirishda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi fuqarolar, ikkinchi tomondan, yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib oluvchi tashkilotlar, uni qayta ishlovchi yoki qayta ishlamasdan sotish uchun xarid qiluvchi tashkilotlar va korxonalar qatnashadi.

Qishloq xo'jalik mahsulotini yetishtiruvchi xo'jaliklar sifatida qishloq xo'jalik shirkatlari, fermer va dehqon xo'jaliklari, jamoa xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilar hisoblanadi.

Bundan tashqari, shartnomada kontraktantlar sifatida davlat buyurtmasini amalga oshiruvchi tayyorlov, savdo, qayta ishlovchi korxonalar va tashkilotlar ham ishtirok etishi mumkin.

Shartnoma predmeti. Kontraktatsiya shartnomasining predmeti bo'lib xom-ashyo ko'rinishidagi yoki dastlabki ishlov berilgan qishloq xo'jalik mahsulotlari hisoblanadi. Biroq, qishloq xo'jalik mahsulotlari shartnoma shartlariga asosan xo'jaliklar tomonidan dastlabki ishlov berilgan bo'lishi mumkin (masalan quruq mevalar). Bunday hollarda shartnomada qayta ishlangan mahsulotning miqdori, assortimenti va topshirish muddatlari aniq ko'rsatilishi lozim.

Shartnoma predmeti hisoblangan qishloq xo'jalik mahsuloti shartnoma tarafi bo'lgan xo'jalik tomonidan yetishtirilgan va qayta ishlangan bo'lishi lozim. Paxta, don, pilla, poliz ekinlari, sut, chorva mollari, parrandalar, ho'l hamda quruq mevalar shular jumlasidandir. Vaholanki, ushbu shartnomaning boshqa xo'jalik shartnomalaridan ajralib turuvchi o'ziga xos xususiyati ham uning predmetidir. Shuning bilan birga, kontraktatsiya shartnomasining predmeti bo'lib har qanday mol-mulk

emas, balki muomaladan chiqarilmagan yoxud muomalada bo'lishi cheklanmagan qishloq xo'jalik mahsulotlari bo'lishi mumkin.

Shartnomaning o'ziga xos xususiyatlari. Ayrim huquqiy adabiyotlarda kontraktatsiya shartnomasini shartnomaning alohida turi sifatida e'tirof etish maqsadga muvofiq emas degan fikrlarni uchratsak, boshqa bir manbalarda buning aksini ko'rish mumkin. Demak, bu borada ham sivilist olimlar o'rtasida muayyan tortishuv va bahs-munozaralar mavjud. Lekin, kontraktatsiya shartnomasi oldi-sotdi shartnomasining bir turi hisoblansa-da, o'zining bir qator muhim xususiyatlari bilan turdosh (oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish va boshqalar) shartnomalardan farq qiladi. Jumladan:

- oldi-sotdi shartnomasining predmeti fuqarolik muomalasidan chiqarilmagan har xil mulklar bo'lishi mumkin. Kontraktatsiya shartnomasida esa faqat yetishtirilgan va dastlabki qayta ishlangan qishloq xo'jalik mahsulotlarigina shartnoma predmeti hisoblanadi;

- oldi-sotdi shartnomasida taraflar sifatida har qanday jismoniy va yuridik shaxslar bo'lsa, kontraktatsiya shartnomasida qishloq xo'jalik mahsulotini yetishtiruvchi shaxslar, mahsulot xarid qiluvchi sifatida esa ma'lum faoliyat bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslar hisoblanadi. Shuningdek, amaliyotda shartnomalari taraflari sifatida mahsulot yetishtiruvchi va tayyorlovchining banklari ham ishtirok etadi. Bu qoida shartnoma bo'yicha hisob-kitoblarning o'z vaqtida amalga oshirilishi va shartnoma majburiyatlarining bajarilishini nazorat qilish maqsadida o'rnatilgan;

- shartnomaning yana bir xususiyati uning ikkinchi tarafi bo'lgan tayyorlovchi tashkilotlarning mahsulot yetishtiruvchi bilan bevosita hamkorligida ko'rinadi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 4-sentabrdagi 383-sonli Qarori bilan tasdiqlangan "Qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilar bilan tayyorlov, xizmat ko'rsatish tashkilotlari o'rtasida shartnomalar tuzish, ularni ro'yxatdan o'tkazish, bajarish, shuningdek ularning bajarilishi monitoringini olib borish tartibi to'g'risida"gi Nizomning 30-bandiga ko'ra, tayyorlovchi xo'jaliklarga topshiriladigan mahsulot uchun shartnomada belgilangan davrlarda, qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish muddatlariga muvofiq mahsulotlar qiymatining kamida 50 foizi miqdorida (chorvachilik mahsulotlari bo'yicha shartnomada ko'rsatilgan hajmlar qiymatining 25 foizi miqdorida) avans to'lash majburiyatini oladi (qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ayrim turlarini davlat ehtiyojlari uchun xarid qilish bundan mustasno);

- kontraktatsiya shartnomasida oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish shartnomalaridan farqli o'laroq tayyorlovchi zimmasiga ayrim qo'shimcha vazifalar yuklatiladi. Masalan, tayyorlovchi zimmasiga qishloq xo'jalik mahsulotini yetishtiruvchidan u joylashgan yerda qabul qilib olish majburiyati yuklatiladi. Agar qishloq xo'jalik mahsulotini tayyorlovchi ko'rsatgan yoki joylashgan yerda qabul qilib olishga kelishilgan bo'lsa, mahsulotni qabul qilib olishdan bosh tortishga yo'l qo'yilmaydi.

Bundan tashqari, mahsulotni yetishtiruvchi mahsulotni qayta ishlash natijasida undan hosil bo'lgan ikkilamchi xom-ashyo va mahsulotlar (yog', kunjara va h.k.)ni tayyorlovchidan talab qilib olishga haqli bo'ladi. Shuning bilan birga, kontraktatsiya shartnomasining mahsulot yetkazib berish shartnomasidan farqli tomonlarini subyektiv tarkibi, predmet iva shartnomasining qo'llanilish sohasi orqali ham ko'rish mumkin. Mahsulot yetkazib berish shartnomasida mahsulot sotuvchi sifatida har qanday tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan shaxslar bo'lishi mumkin. Kontraktatsiya shartnomasida esa faqat bevosita qishloq xo'jalik mahsulotini ishlab chiqaruvchi shaxslar sotuvchi hisoblanadi. Mahsulot yetkazib berish shartnomasining predmeti turga xos yoki xususiy alomatlariga ega bo'lgan mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan yoki boshqa shaxslar tomonidan tayyorlanadigan yoxud tayyor mahsulotlar bo'lsa, kontraktatsiya shartnomasida esa shartnoma predmeti faqat turga xos alomatga ega bo'lgan qishloq xo'jalik mahsulotlari bo'lib, ular yana yetishtirilishi mumkin;

- kontraktatsiya shartnomasi davlat tomonidan o'rnatilgan rejaga asoslangan bo'ladi. Shartnoma predmeti, uning miqdori, bahosi va boshqa shartnoma shartlari oldindan belgilangan bo'ladi. Agar xo'jalik bilan tayyorlovchi o'rtasidagi munosabatlar davlat rejasiga asoslanmagan bo'lsa, vujudga kelgan shartnoma munosabatlari oldi-sotdi yoki mahsulot yetkazib berish shartnomasi maqomiga ega bo'ladi;

- davlat ehtiyoji uchun uchun kontrakt shartnomasi bilan kontraktatsiya shartnomasining farqi shundaki, kontraktatsiya shartnomasi xo'jalikning tashabbusi bilan, davlat buyurtmasidan ortiqcha yetishtirilgan mahsulotlarni sotish uchun tuziladi va unda mahsulotni xarid narxi kelishilgan miqdorda belgilanadi. Davlat kontrakti bo'yicha tuzilgan shartnomada esa davlat vakolat bergan tayyorlovchi tashkilot tomonidan xo'jaliklar bilan belgilangan miqdorda va xarid narxida amalga oshiriladi. "Davlat kontrakti deyiladi FKning 459-moddasida davlat buyurtmachisining mahsulot yetkazib beruvchi qabul qilgan davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish buyurtmasi asosida tuziladi. Bergan buyurtmasi mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan qabul qilingan

davlat buyurtmachisi uchun davlat kontrakti tuzish shart” hisoblanadi. Xuddi shuningdek, xo‘jalik ham davlat buyurtmasiga asosan shartnoma tuzishga majburdir;

- kontraktatsiya shartnomasi bo‘yicha majburiyatlarni bajarmaganlik uchun dehqon, fermer va shirkat xo‘jaliklarining javobgarligini hal etishda xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlarning o‘z majburiyatlarini qay darajada bajaraganliklari ham e‘tiborga olinadi. Xususan, yuqorida qayd etib o‘tilgan Nizomning 79-bandida ilk bor mahsulot yetishtiruvchilar tomonidan kontraktatsiya shartnomalari bajarilmaganligi yoki zarur darajada bajarilmaganligi uchun ularni javobgarlikka tortishda, shuningdek xatti-harakatlari (harakatsizligi) natijasida kontraktatsiya shartnomalari bo‘yicha shartnoma majburiyatlari fermer, shirkat va dehqon xo‘jaliklari tomonidan bajarilmasligi (zarur darajada bajarilmasligi) uchun xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlarning ham javobgarligi ko‘rib chiqiladi.

Kontraktatsiya shartnomasi tuzish, o‘zgartirish va bekor qilish tartibi.

Kontraktatsiya shartnomasini tuzishda tomonlar O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi, “Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida”gi Qonunga hamda “Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilar bilan tayyorlov, xizmat ko‘rsatish tashkilotlari o‘rtasida shartnomalar tuzish, ularni ro‘yxatdan o‘tkazish, bajarish, shuningdek ularning bajarilishi monitoringini olib borish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarga amal qiladilar.

Kontraktatsiya shartnomalarini tuzish bevosita xo‘jaliklarda amalga oshiriladi. Kontraktatsiya shartnomalari, shuningdek moddiy-texnika resurslari yetkazib berish va xizmatlar ko‘rsatish (ishlarni bajarish) yuzasidan tuzilgan shartnomalar xo‘jaliklarning biznes-rejalarida nazarda tutilgan talablardan kelib chiqqan holda, agrotexnika tadbirlarini amalga oshirish boshlanishidan bir oy oldin, ammo kalendar yil boshlanishidan kechikmay tuzilishi lozim.

Shartnoma tuzishda tayyorlovchi vakolatli vakilini xo‘jalikka yuboradi. Tayyorlovchi kontraktatsiya shartnomasi loyihalarini xo‘jaliklarga, agar ular turli viloyatlarda bo‘lsalar hamda shartnoma tuzishga rozi bo‘lsalar, pochta orqali yuborishga haqlidirlar.

Xo‘jalik tayyorlovchining vakili xo‘jalikka kelgan kundan boshlab yoki shartnoma loyihasi pochta orqali olingandan keyin yetti kun mobaynida shartnomani imzolashga va uni tayyorlovchiga qaytarishi shart. Agar shartnoma shartlari bo‘yicha xo‘jalikda e‘tirozlar paydo bo‘lsa, xo‘jalik xuddi shu muddatda kelishmovchiliklar bayonnomasini tuzadi va

imzolangan shartnomani kelishmovchiliklar bayonnomasining ikki nusxasi bilan birgalikda tayyorlovchiga yuboradi.

Tayyorlovchi kelishmovchiliklar bayonnomasini olgach besh kun ichida uni ko'rib chiqishga qabul qilingan takliflarni shartnomaga kiritishga, nizoli masalalarni esa xuddi o'sha muddatda ko'rib chiqish uchun xo'jalik sudiga berishga majburdir.

Shartnoma uch nusxada tuziladi va imzolanadi. Tuzilgan shartnoma imzolangan vaqtdan boshlab uch kun davomida tayyorlov yoki xizmat ko'rsatish tashkilotlari tomonidan tuman qishloq va suv xo'jaligi bo'limiga ro'yxatdan o'tkazish uchun taqdim etiladi. Shartnomalarni ro'yxatdan o'tkazishda qo'shimcha hujjatlar yoki to'lov talab qilinishi mumkin emas.

Shartnomaga qo'yiladigan talablarga muvofiq tuman qishloq va suv xo'jaligi bo'limi uni belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazadi. Agar shartnoma belgilangan talablarga muvofiq bo'lmasa, ro'yxatdan o'tkazishni rad etish to'g'risida qaror chiqariladi. Shartnomani ro'yxatdan o'tkazish rad etilgan taqdirda tayyorlov va xizmat ko'rsatish tashkilotlari shartnomadagi kamchiliklarni bartaraf etib, uch kun muddatda uni takroran taqdim etishi shart.

Shartnoma shakli. Kontraktatsiya shartnomasi yozma shaklda tuziladi. Shartnoma taraflarning o'zaro erkinligi va kelishuviga muvofiq imzolanadi va taraflar yuridik shaxs bo'lsa, ularning muhri bilan yoki notarial idoralar tomonidan tasdiqlanadi. Kontraktatsiya shartnomasi taraflarning kelishuviga binoan o'zgartirilishi mumkin.

Shartnoma muddati. Kontraktatsiya shartnomasi xo'jalik va tayyorlovchining kelishuviga ko'ra bir yildan besh yilgacha bo'lgan muddatda tuziladi.

Shartnoma shartlari. Kontraktatsiya shartnomasida quyidagilar ko'rsatilishi lozim:

- mahsulotning nomi, assortimenti, miqdori (mahsulotlar turlari bo'yicha), sifati, narxi, shartnomaning umumiy summasi, yetkazib berish tartibi va shartlari, mahsulotni topshirish, qabul qilish (ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish) punktlari va davrlari (muddatlari);

- tayyorlovchi tomonidan bevosita xo'jalikning o'zida qabul qilib olinib, o'zining yoki jalb etilgan transport bilan tashib ketiladigan mahsulot miqdori, qishloq xo'jalik mahsulotlarini xarid qilish hajmlariga muvofiq kontraktatsiya shartnomasi bo'yicha sotilishi kerak bo'lgan mahsulotning xo'jalikda qayta ishlangan miqdori;

- idishga, markirovka qilishga, o'rash va joylashtirishga qo'yiladigan talablar;

-
- tayyorlovchining mahsulotni o'z vaqtida qabul qilish va belgilangan narxlar bo'yicha to'lashga doir majburiyatlari;
 - hisob-kitoblar tartibi, shakli va muddatlari, tomonlarning to'lov, pochta hamda yuklab jo'natish rekvizitlari;
 - qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishni tashkil etishda va tayyorlovchining qabul punktida transportda tashishida xo'jaliklarga yordam ko'rsatish bo'yicha tayyorlovchining majburiyatlari;
 - shartnoma majburiyatlarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun tomonlarning mulkiy javobgarligi;
 - nizolarni, fors-major holatlarni hal etish tartibi, tomonlarning manzillari, shartnoma tuzilgan sana va joy.

Bundan tashqari, davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jalik mahsulotlari xarid qilish yuzasidan tuziladigan kontraktatsiya shartnomalarida davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan hamda xo'jaliklar ixtiyorida qoladigan mahsulotlarning sorti va miqdori ham ko'rsatiladi.

Qishloq xo'jalik mahsulotini sotishda uning miqdori va assortimenti taraflarning kelishuvi bilan aniqlanadi. Sotiladigan mahsulotning sifati esa davlat standartlari talablariga, texnik shartlar, veterinariya va sanitar nazoratidan o'tgan bo'lib, qonun qoidalari talablariga muvofiq bo'lishi kerak. Mahsulotni yuklash xarajatlarini xo'jalik ko'taradi. Tashish, jo'natish, tushirish xarajatlarini esa tayyorlovchi to'laydi.

Qishloq xo'jalik mahsulotini yetkazib berish (topshirish) muddatlari shartnomada qishloq xo'jalik ekinining yetilish vaqtini, ularni qayta ishlash va saqlash shartlarini hisobga olgan holda belgilanadi. Chorvachilik mahsulotlarini yetkazib berish muddati har bir chorvachilik sohalarining alohida xususiyatlaridan kelib chiqib belgilanadi.

Shartnoma aloqalarining tuzilishi. Kontraktatsiya bo'yicha shartnoma aloqalarining tuzilishi oddiy, ya'ni xo'jalikning o'zi yetishtirgan qishloq xo'jaligi mahsulotini topshiradigan tayyorlovchi bir paytning o'zida ham mahsulotni qabul qiluvchi hisoblanadi. Ikkinchisida esa murakkab tuzilishdagi, ya'ni qishloq xo'jalik mahsuloti shartnoma tarafi hisoblangan tayyorlovchiga emas, balki u shartnomada ko'rsatilgan mahsulotni qayta ishlovchi korxonaga, savdo yoki boshqa tashkilotlarga topshiradi.

Kontraktatsiya shartnomasi oddiy tuzilishda tuzilganda to'g'ri, murakkab tuzilishda esa **vositachilik tashkilotlari ishtirokidagi shartnoma** deyiladi.

Shartnomani o'zgartirish va bekor qilish tartibi. Kontraktatsiya shartnomasini bajarishdan bir tomonlama bosh tortishga va uning shartlarini bir tomonlama o'zgartirishga yo'l qo'yilmaydi, qonun

hujjatlari yoki shartnomada nazarda tutilgan hollar bundan mustasno. Shartnomani bekor qilish yoki uning shartlarini o'zgartirish to'g'risida taklif olgan tomon taklif olingandan keyin besh kundan kechikmay javob berishi lozim. Agar tomon besh kun mobaynida javob bermasa, taklif o'z-o'zidan qabul qilingan deb hisoblanadi. Tomonlar shartnomani bekor qilish yoki uning shartlarini o'zgartirish to'g'risida bir qarorga kelmasalar, taraflar o'rtasidagi nizo hal etish uchun belgilangan tartibda xo'jalik sudiga beriladi.

Kontraktatsiya shartnomasining mazmuni va bajarilishi.

Kontraktatsiya shartnomasi mazmunini tomonlarning huquq va majburiyatlari tashkil etadi. Shartnomani tuzish va bajarishda tomonlarning har biri boshqa tomonning xo'jalik hisobi manfaatlariga rioya qilish, o'z majburiyatlarini eng tejamli tarzda bajarishi, uning lozim darajada bajarilmasligi oqibatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zararining oldini olish yoki kamaytirish bo'yicha tegishli chora-tadbirlarni ko'rishi, bu haqida ikkinchi tomonga o'z vaqtida xabar qilishi hamda majburiyatlarni bajarishda unga ko'maklashishi kerak. Masalan, tayyorlovchilar xo'jaliklar tomonidan taqdim etilgan barcha mahsulotni shartnomada nazarda tutilgan muddatlarda xarid qilishlarini va uzluksiz qabul qilib olishni ta'minlashni tashkil etish, qayta ishlash sanoati va savdo korxonalarining xo'jaliklar bilan to'g'ridan-to'g'ri va uzoq muddatli aloqalarini har tomonlama rivojlantirish hamda mustahkamlash, mahsulotlarni bevosita xo'jaliklarda qabul qilib olib o'zining ixtisoslashgan transport va kelishilgan grafik bo'yicha tashishni ta'minlash, xarid qilinayotgan mahsulotning sifatini to'g'ri aniqlash, mahsulot uchun hisob-kitoblarni o'z vaqtida to'la amalga oshirish, mahsulotni tayyorlash, tashish va saqlashda uning nobud bo'lishiga yo'l qo'ymasligi, xo'jaliklarni idish va boshqa zarur ehtiyojlar bilan ta'minlashi kerak.

Kontraktatsiya shartnomasi bo'yicha vujudga keladigan munosabatlarda mahsulotni yetkazuvchining manfaatlarini himoya qilish tayyorlovchiga nisbatan ustun turadi. Kontraktatsiya shartnomasi taraflari teng huquqqa ega bo'lgan oldi-sotdi shartnomasidan va mahsulot yetkazib berish shartnomasidan shunisi bilan farq qiladi. Kontraktatsiya shartnomasi bo'yicha mahsulotni tayyorlovchi (sotib oluvchi) zimmasiga ayrim qo'shimcha vazifalar yuklatiladi. Masalan, dispozitiv norma qoidasidan kelib chiqib, tayyorlovchining zimmasiga qishloq xo'jaligi mahsulotini uni yetishtiruvchidan u joylashgan yerda qabul qilib olish majburiyati yuklatiladi. Agar qishloq xo'jaligi mahsulotini tayyorlovchi ko'rsatgan yoki joylashgan yerda qabul qilishga kelishilgan bo'lsa,

mahsulotni qabul qilib olishdan bosh tortishga yo'l qo'yilmaydi. Ushbu norma imperativ xususiyatga ega¹.

Xo'jalikning asosiy majburiyati tayyorlovchiga yoki uning topshirig'i bilan boshqa tashkilotga shartnomada ko'rsatilgan miqdordagi qishloq xo'jalik mahsulotini davlat standarti talablariga, texnik shartlarga, veterinariya va sanitariya nazorati qoidalariga muvofiq holda shartnomada belgilangan muddatlarda hamda ko'rsatilgan joyda topshirishdan iborat.

Lekin shuni ham ta'kidlash joizki, qishloq xo'jaligi sohasidagi tadbirkorlik shartnomalari, xususan, kontraktatsiya shartnomasining bajarilishi ko'p jihatdan tabiiy iqlim sharoitlari bilan ham bog'liq bo'lib, tabiatning har qanday injiqligi shartnomaning bajarilishini xavf ostiga qo'yadi. Qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtiruvchi xo'jalik yurituvchi subyektlarning shartnomani lozim darajada bajarishga bo'lgan har qanday intilishi tabiat noqulayliklari oldida kutilgan natijani bermasligi ham mumkin. Ayniqsa, suvsizlik va qurg'oqchilik qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish bilan bog'liq shartnomalarning bajarilmay qolishiga ma'lum ma'noda sabab bo'ladi. Ammo, shartnoma munosabatlarini tartibga soluvchi amaldagi qonunchilikda bu holatlarga "fors major" vaziyatlar sifatida yetarlicha e'tibor berilmagan. Bundan tashqari, huquqiy va iqtisodiy adabiyotlarda ham bu masala alohida tadqiqot obyekti tarzida chuqur o'rganilmagan. Vaholanki, qishloq xo'jalik mahsulotlari yetkazib berishga oid shartnomalarda "fors-major" holatlar shartnomaning muhim sharti sifatida ko'zda tutilishi lozim.

Xo'jalikning huquqlari.

Xo'jalik:

- shartnomada nazarda tutilgan hollarda tayyorlov tashkilotidan urug' va ekish materiallari bilan ta'minlashni talab qilish;
- mahsulotni topshirish va uning sifatini aniqlashda ishtirok etish hamda tayyorlov tashkilotidan tegishli to'lovni talab qilish;
- tayyorlov tashkilotidan mahsulotni yetishtirish uchun shartnomada belgilangan muddatlarda va miqdorda avans to'lanishini talab qilish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ayrim turlarini davlat ehtiyolari uchun xarid qilish bundan mustasno;
- tayyorlov va xizmat ko'rsatish tashkilotidan amaldagi davlat standartlari va shartnomani bajarish uchun zarur bo'lgan boshqa normativ hujjatlar bilan ta'minlashni talab qilish;

¹ Раҳмонкулов Ҳ. Олди-сотди шартномаси. Т.: "Адолат" 2000. 107-108-бетлар.

- tayyorlov va xizmat ko'rsatish tashkilotidan mahsulot xo'jalik hisobidan tashilganda transport xarajatlarini qoplanishini talab qilish;

- xizmat ko'rsatish tashkilotidan shartnomaga muvofiq beriladigan buyurtmaga binoan tegishli sifattdagi, assortimentdagi mahsulotlar yetkazib berishni va xizmatlar ko'rsatish (ishlarni bajarish) ni talab qilish;

- tayyorlov va xizmat ko'rsatish tashkilotidan shartnoma shartlarini bajarmaslik yoki zarur darajada bajarmaslik natijasida yetkazilgan zarar qoplanishini talab qilishga haqli.

Mahsulotni tayyorlovchiga topshirish yoki uni bevosita xo'jalikda qabul qilib olish tomonlar o'rtasida kelishilgan hamda shartnomaning tarkibiy qismi hisoblangan grafik bo'yicha amalga oshiriladi. Shartnomada mahsulotni yetkazib berishning davrlari belgilanishi bilan birgalikda tovarlarni jadvallari (o'n kunlik, sutkalik va boshqalar) nazarda tutilishi mumkin. Agar shartnomada bunday jadval nazarda tutilmagan taqdirda, xo'jalik tayyorlov tashkilotini mahsulotni shartnomada nazarda tutilgan assortimentda realizatsiya qilish uchun shartnomada belgilangan muddatlarda mo'ljallanayotgan hajmlar va topshirish muddatlari to'g'risida xabardor qilishi kerak. Agar shartnomada bunday muddat ham ko'rsatilmagan bo'lsa, mahsulot topshirilgunga qadar o'ttiz kun ichida (mavsumiy mahsulotlar bo'yicha o'n besh kundan kechiktirmay) topshirishi va mahsulotni kalendar (sutka bo'yicha) topshirish jadvalini tayyorlov tashkiloti bilan kelishishi kerak. Tomonlar o'zaro kelishuvga ko'ra, shartnomani bajarish jarayonida grafikni va mahsulotni yetkazib berish punktini o'zgartirish huquqiga ega.

Xo'jalik tomonidan mahsulot tayyorlov tashkilotiga jo'natilganda (yetkazib berilganda) mahsulotga belgilangan shakldagi hujjatlar ilova qilinishi, mahsulot tayyorlov tashkiloti tomonidan bevosita xo'jalikning o'zida qabul qilib olingan taqdirda qabul qilish-topshirish hujjatlari ilova qilinishi kerak. Xo'jalik tayyorlovchi bilan kelishuv bo'yicha mahsulotni kontraktatsiya shartnomasiga ko'ra navbatdagi topshirish davrida topshirilishi kerak bo'lgan mahsulot miqdori hisobiga o'tkazgan holda mahsulotni muddatidan oldin topshirishi mumkin. Mahsulotni yetishtiruvchi xo'jalik mahsulotini qayta ishlash natijasida undan hosil bo'lgan chiqindilarni tayyorlovchidan talab qilish huquqiga ega. Chiqindilarning narxi kelishilgan holda belgilanadi.

Xo'jalikning majburiyatlari.

Xo'jalik:

- mahsulotning muayyan turlarini tayyorlovchi tashkilotga shartnomada belgilangan miqdorda va assortimentda hamda muddatlarda tegishli sifat bilan yetkazib berish;

- ilova qilinayotgan hujjatlarni to'g'ri rasmiylashtirish va mahsulotni topshirishda qo'yiladigan boshqa talablarga (idishga joylash, qadoqlash, qoramollarni tamg'alash va boshqalarga) rioya etish;

- mahsulotni tayyorlov tashkilotiga topshirish uchun o'z vaqtida tayyorlash;

- yetkazib berilgan moddiy-texnika resurslari va ko'rsatilgan xizmatlar (bajarilgan ishlar) uchun to'lov (hisob-kitoblar)ni xizmat ko'rsatish tashkilotlari bilan tuzilgan shartnomalarga muvofiq o'z vaqtida amalga oshirishi lozim.

Xo'jalik tomonidan shartnoma bo'yicha majburiyatlar bajarilgan kun deb mahsulotni xo'jalikda qabul qilish-topshirish hujjati tuzilgan sana yoki tayyorlovchining qabul qilish-topshirish punktida qabul qilish-topshirish hujjati tuzilgan sana hisoblanadi. Mahsulot oluvchiga yuklab jo'natilganda esa mahsulot transport tashkilotiga topshirilgan sana hisoblanadi. Tayyorlovchining mahsulot haqini to'lash bo'yicha majburiyatlari bajarilgan kun deb hisob-kitob hujjatida bank muassasasi shtampida ko'rsatilgan sana hisoblanadi.

Agar mahsulot yetishtiruvchi FK 466-moddasining birinchi qismida ko'rsatilgan majburiyatlarni bajarmaganligi oqibatida qishloq xo'jalik mahsuloti kontraktatsiya shartnomasida nazarda tutilgan miqdor va assortimentda olinmasligi oldindan ma'lum bo'lib qolsa, tayyorlovchi shartnomani bekor qilishni yoki o'zgartirishni va yetkazilgan zararni qoplashni talab qilishga haqlidir.

Tayyorlovchi tashkilotning huquqlari.

Tayyorlovchi:

-tasdiqlangan jadvalga muvofiq shartnomada belgilangan muddatlarda mahsulotlarning muayyan turlarini belgilangan miqdorda va assortimentda, tegishli sifat bilan o'z vaqtida topshirishni talab qilish;

- qishloq xo'jaligi mahsulotlari avans summasida nazarda tutilgan hajmlarda topshirilmagan taqdirda tuzilgan shartnomaga muvofiq ilgari berilgan avans mablag'lari qoplanishini xo'jaliklardan talab qilish huquqiga ega, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ayrim turlarini davlat ehtiyojlari uchun xarid qilish bundan mustasno.

Tayyorlovchining majburiyati va uning bajarilishi.

Tayyorlovchi:

- xo'jaliklar bilan o'z vaqtida shartnomalar tuzish va shartnoma majburiyalarini bajarish;

- xo'jaliklar tomonidan taqdim etilgan barcha mahsulotni shartnomada nazarda tutilgan muddatlarda xarid qilishni va uzluksiz qabul qilib olishni

ta'minlashni tashkil etadi. Taqdim etilgan mahsulot deganda tayyorlovchining qabul punktiga topshirish, qabul qilib olish punktiga qabul qilinganda esa bu yerga keltirilgan mahsulot tushuniladi;

- qayta ishlash sanoati va savdo korxonalarining xo'jaliklar bilan to'g'ridan-to'g'ri va uzoq muddatli aloqalarini har tomonlama rivojlantirish va mustahkamlash, qishloq xo'jalik mahsulotlarini bevosita xo'jaliklarda qabul qilib olishni hamda o'zining ixtisoslashtirilgan transporti, umumiy foydalaniladigan transport yoki xo'jalik ijaraga olgan transport bilan kelishilgan grafik bo'yicha tashishni ta'minlash;

- xarid qilinayotgan mahsulot sifatini amaldagi standartlar talablariga muvofiq aniqlash, shartnomada belgilangan narxlarga asosan va muddatlarda mahsulot uchun hisob-kitoblarni amalga oshirish;

- tayyorlanayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash, tayyorlash, transportda tashish, saqlash va dastlabki qayta ishlashda uning nobud bo'lishining oldini olish, qisqartirish;

- xo'jaliklarni shartnomalar bo'yicha idish, o'rash materiallari va normativ-texnik hujjatlar (standartlar, texnik shartlar, mahsulotlarning ayrim turlarini xarid qilish, qabul qilib olish, sifatini baholashni tartibga soluvchi qoidalar) bilan ta'minlash;

- xo'jaliklar ixtiyorida qoldirilgan mahsulotlar sifatining yomonlashishi oqibatida xo'jaliklarga yetkazilgan zararni qoplash;

- shartnomada nazarda tutilgan hollarda xo'jaliklarni urug'lik va ekish materiallari bilan ta'minlashi lozim.

Tayyorlovchining asosiy majburiyati kontraktatsiya shartnomasiga muvofiq ko'rsatilgan qishloq xo'jalik mahsulotini o'z vaqtida qabul qilib olish yoki tashib olib ketish hamda xo'jalikka topshirilgan qishloq xo'jaligi mahsuloti uchun va transport hamda boshqa xarajatlarni to'lashdan iborat.

Agar qishloq xo'jaligi mahsuloti tayyorlovchi joylashgan yerda yoki u ko'rsatgan boshqa yerda qabul qilinsa, tayyorlovchi yetishtiruvchi tomonidan kontraktatsiya shartnomasiga muvofiq va shartlashilgan muddatda keltirilgan qishloq xo'jaligi mahsulotini qabul qilishdan bosh tortishga haqli emas. Shuningdek, tayyorlovchi (sotib oluvchi) qishloq xo'jaligi mahsulotini olib ketishni yoki qabul qilib olishni ta'minlamasa, mahsulotni xo'jalikning o'zi tayyorlovchiga (sotib oluvchiga) yetkazib berishi mumkin. Bunday holda tayyorlovchi mahsulot qiymatiga qo'shimcha ravishda xo'jalikning uni yetkazib keltirish bilan bog'liq xarajatlarini ham to'lashi kerak.

Mahsulotni miqdori va sifati bo'yicha qabul qilish muddatlari tomonlar uchun majburiy bo'lgan qoidalar yoki yo'riqnomalar bilan

belgilanadi. Mahsulotni qabul qilishdan bosh tortganda tayyorlovchi bu haqda xo'jalikka yozma shaklda xabar berishi kerak (tovar-transport nakladnoyiga belgi qo'yish, telegraf orqali va shu kabilar). Agarda tayyorlovchi mahsulotni qabul qilishni rad etganligini yozma ifodalashdan bosh tortsa, xo'jalik inspektori yoki tumandagi yuqori turgan boshqa tashkilot vakili ishtirokida tayyorlovchining rad etganligini tasdiqlovchi dalolatnoma tuziladi.

Xo'jaliklarda saqlanayotgan mahsulotlarga haq kontraktatsiya shartnomasida belgilangan shartlarda to'lanadi. Xo'jalik tomonidan shartnomada belgilangan muddatlarda topshirilmagan mahsulot miqdori tomonlar kelishilgan boshqa muddatlarda topshirilishi va u haqiqiy topshirish davrida hisobga olinishi kerak, undan mahsulotlarning yetishtirilishi mavsumiy tusda bo'lgan hamda ularning topshirilmagan miqdori o'rnini to'ldirish mumkin bo'lmagan turlari istisnodir.

Agar standartlar, texnik shartlar yoki tuzilgan shartnomalarda mahsulotning idishda yoki o'ramda yetkazib berilishi nazarda tutilgan bo'lsa, tayyorlovchi zarur idish, mix va o'rash materiallari bilan xo'jalikni ta'minlaydi. Xo'jaliklarning tayyorlovchi-lardan va tayyorlovchilarning xo'jaliklardan oladigan idishlari uchun haq tomonlar kelishuviga ko'ra to'lanadi va ulardan belgilangan maqsadda foydalaniladi.

Ayrim mahsulot turlariga mo'ljallangan idish va o'rash materiallarini sotish, ulardan foydalanish xususiyatlari, shuningdek, ularni qaytarish tartibi hamda muddatlari tegishli mahsulot turlarini xarid qilishni tartibga soluvchi yo'riqnoma-larda, qoidalarda yoki tuziladigan shartnomalarda nazarda tutiladi.

Mahsulot tashish, jo'natish va tushirish bilan bog'liq barcha xarajatlar tayyorlovchi zimmasida bo'ladi. Mahsulot xo'jalik transportida yetkaziladigan bo'lsa, tayyorlovchi xo'jalikka mahsulot tashish xarajatlarini haqiqiy vazni bo'yicha qoplaydi. Mahsulotni tashish xarajatlari butun masofa uchun qoplanadi. Kontraktatsiya shartno-masi bo'yicha xarajatlar mahsulot xo'jalikdan jo'natilgan joydan boshlab (saralash punkti, bo'lim, brigada, chorvachilik fermasi, yaylov, markaziy ombor va h.k.) shartnomada nazarda tutilgan qabul qilish punktlarigacha qoplanadi.

Tashish va tushirish xarajatlari amaldagi norma va tariflarga yoki tomonlar kelishuviga ko'ra mahsulotni yetkazib berish amalga oshirilgan transport turi uchun erkin narxlarda aniqlanadi. Tayyorlovchi xo'jaliklarga qishloq xo'jaligi mahsulotlari va xomashyoni xo'jaliklar, jamoa xo'jaligi a'zolari va boshqa fuqarolardan qabul qilib olish, shuningdek, bu mahsulotning tayyorlov punktlariga yetkazib berish xarajatlarini tomonlar

kelishuviga asosan qoplaydi. Mahsulotni temir yo'l, havo va suv transporti yoki aralash aloqa vositalarida yetkazib berish xarajatlarini qoplash yuklarni shu transport turlarida tashishning amaldagi tariflari bo'yicha amalga oshiriladi. Qishloq xo'jaligi mahsulotini tayyorlovchining qo'shimcha talablarga rioya qilib jo'natishga aloqador xarajatlar tayyorlovchi hisobidan to'lanadi.

Xo'jaliklar va tayyorlovchilar o'rtasida hisob-kitoblar tayyorlovchi tomonidan xo'jalik topshirgan mahsulot qiymatini uning shartnomada ko'rsatilgan hisob-kitob, maxsus hisob-kitob yoki maxsus ssuda hisob raqamida to'lov topshiriqlari bilan hisoblab o'tkazish, cheklar bilan to'lash orqali amalga oshiriladi. Hisob-kitoblar mahsulot qabul qilib olingandan so'ng uch kundan kechiktirmay, tayyorlovchi va unga xizmat ko'rsatuvchi bank muassasasi aholi yashaydigan har xil joylarda joylashgan bo'lsa, shuningdek, aloqa shart-sharoitlarini hisobga olib mahsulot qabul qilib olingandan keyin besh kundan kechiktirmay amalga oshirilishi kerak.

Xizmat ko'rsatuvchi tashkilotning huquqlari.

Xizmat ko'rsatuvchi tashkilot:

- amaldagi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va miqdorlarda shartnomaga muvofiq yetkazib beriladigan moddiy-texnika resurslari hamda ko'rsatiladigan xizmatlar uchun oldindan haq to'lashni va yakuniy hisob-kitob qilishni talab qilish;

- taqdim etilgan buyurtmanomaga muvofiq yetkazib berilgan moddiy-texnika resurslarini va ko'rsatiladigan xizmatlarni asossiz ravishda rad etish natijasida yetkazilgan zararni qoplashni xo'jaliklardan talab qilish huquqiga ega.

Xizmat ko'rsatuvchi tashkilotning majburiyatlari.

Xizmat ko'rsatuvchi tashkilot:

- xo'jaliklar bilan qonun hujjatlariga muvofiq o'z vaqtida shartnomalar tuzish va shartnoma majburiyatlarining bajarilishini ta'minlash;

- xo'jaliklarning buyurtmanomalariga binoan shartnomaga muvofiq muddatlarda, miqdorda va sifatda moddiy-texnika resurslari yetkazib berish hamda xizmatlar ko'rsatish (ishlarni bajarish);

- yetkazib beriladigan moddiy-texnika resurslari, ko'rsatiladigan xizmatlar sifatining shartnomada belgilangan talablarga, shuningdek amaldagi standartlar va normativlarga muvofiqligini ta'minlash;

- shartnomani bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik natijasida xo'jalikka yetkazilgan zararni qoplash kabi majburiyatlarni o'z zimmasiga oladi.

Kontraktatsiya shartnomasini buzganlik uchun javobgarlik. Mulkiy javobgarlikni belgilash tartibi. Kontraktatsiya shartnomasining predmetiga xos xususiyatlar, taraflarning xo'jalik sohasida tutgan o'rni va huquqiy holati shartnoma taraflarining o'z majburiyatlarini bajarmaganliklari oqibatida yuzaga keladigan javobgarlikni belgilashda ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Shartnoma bo'yicha, agar xo'jalik o'z vazifasini bajarishga sovuqqonlik bilan qarab, zarur bo'lgan ishlarni bajarmasa va uning natijasida shartnomada nazarda tutilgan miqdorda va assortimentda mahsulotning olinmasligi oldindan ma'lum bo'lib qolsa, tayyorlovchi (sotib oluvchi) shartnomani bekor qilishni yoki o'zgartirishni hamda unga yetkazilgan zararni qoplashni talab qilishga haqli bo'ladi. Demak, zararni qoplash bo'yicha javobgarlik mahsulotni yetishtiruvchi xo'jalikning aybi bilan majburiyat bajarilishi mumkin bo'lmay qolgan taqdirdagina vujudga keladi¹.

Kontraktatsiya shartnomasi bo'yicha shartnoma shartlarini buzganlik uchun taraflarning mulkiy normativ tartibda (qonun hujjatlari asosida) va shartnoma tartibida (taraflarning o'zaro kelishuvi asosida) belgilanadi.

Kontraktatsiya shartnomasi bo'yicha qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi xo'jaliklarning mulkiy javobgarligi. Kontraktatsiya shartnomasiga muvofiq, barcha qishloq xo'jaligi mahsulotlarini shartnomada belgilangan assortiment va urlarda, muddatlarda topshirishdan asossiz bo'yin tovlagan xo'jalik tayyorlovchiga topshirilmagan mahsulot qiymatining 25 foizi miqdorida jarima to'laydi. Jarima miqdori o'tgan davr (oy, chorak, yil)da mahsulotning shakllangan o'rtacha narxidan kelib chiqib, xarid narxlariga belgilangan ustamalar to'lashni hisobga olmagan hisoblab chiqiladi. Bundan tashqari, zararning mahsulot yetkazib berilmaganligi tufayli yuzaga kelgan, jarima bilan qoplanmagan qismi ham to'lanadi.

Xo'jalik mahsulotni o'z joyida topshirish-qabul qilishga tayyorlab qo'ymagan va bu haqda tayyorlovchini ogohlantirmagan, tayyorlovchi esa qabul qilish joyiga transport yuborgan bo'lsa, xo'jalik tayyorlovchiga transport va transportning bekor turib qolishi bo'yicha barcha xarajatlarni qoplaydi. Yuviolmaydigan bo'yoq bilan qo'yilgan belgili yoki yot narsalar bilan ifloslangan jun yuklab jo'natiganligi uchun xo'jalik bunday jun qiymatining besh foizi miqdorida jarima to'laydi.

Shartnomada kelishilgandan pastroq sifatli mahsulotni sotganligi uchun xo'jalik javobgar bo'ladi, past sifatli mahsulotni topshirish xo'jaliklarga ruxsat etilgan shartnomada nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

¹ Раҳмонқулов Ҳ. Олди-сотди шартномаси. Т.: "Адолат" 2000. 109-бет.

Tayyorlovchi xo'jalikka yetkazib bergan idishni yillik kontraktatsiya shartnomasi amalda bo'lish muddati tugagandan so'ng qaytarilmaganligi uchun xo'jalik tayyorlovchiga qaytarilmagan idish qiymatining ikki baravari miqdorida jarima to'laydi. Xo'jalikka tomonlar o'rtasida kelishilgan hujjatlarga asosan mahsulotga kelgan transportning belgilangan muddatdan ortiqcha bekor turib qolganligi aybdor tomon bekor turib qolish bilan bog'liq xarajatlarni to'laydi. Bekor turib qolish vaqti tomonlar o'rtasida imzolangan dalolatnomaga muvofiq rasmiylashtiriladi.

Agar yuklab jo'natilgan mahsulot (bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar)ning sifati, assortimenti standart talablariga, texnik shartlarga, namunalarga yoki shartnomada belgilangan boshqa shartlarga javob bermagan taqdirda, aybdor tomon sifati zarur darajada bo'lmagan mahsulot (bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar) qiymatining 20 foizi miqdorida jarima to'laydi.

Kontraktatsiya shartnomasi bo'yicha majburiyatlarni bajarmaganlik uchun dehqon, fermer va shirkat xo'jaliklarining javobgarligini hal etishda xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlarning o'z majburiyatlarini qay darajada bajarganliklari ham e'tiborga olinadi. Jumladan, "Qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilar bilan tayyorlov, xizmat ko'rsatish tashkilotlari o'rtasida shartnomalar tuzish, ularni ro'yxatdan o'tkazish, bajarish, shuningdek ularning bajarilishi monitoringini olib borish tartibi to'g'risida"gi Nizomning 79-bandida ilk bor mahsulot yetishtiruvchilar tomonidan kontraktatsiya shartnomalari bajarilmaganligi yoki zarur darajada bajarilmaganligi uchun ularni javobgarlikka tortishda, shuningdek xatti-harakatlari (harakatsizligi) natijasida kontraktatsiya shartnomalari bo'yicha shartnoma majburiyatlari fermer, shirkat va dehqon xo'jaliklari tomonidan bajarilmasligi (lozim darajada bajarilmasligi) uchun xizmat ko'rsatuvchi (MTP, Qishloqxo'jalikkimyo) tashkilotlarning javobgarligi ham ko'rib chiqiladi.

Ma'lumki, kontraktatsiya shartnomalari bo'yicha mahsulot yetishtiruvchilar tomonidan o'z majburiyatlarining lozim darajada bajarilishi (belgilangan hosilni olish) ko'p jihatdan agrotexnika, agrokimyo va boshqa agroservis xizmatlarining o'z vaqtida va sifatli o'tkazilishi bilan uzviy bog'liqdir. Misol uchun, shudgorlash yoki kimyoviy oziqlantirish ishlarining hatto qisqa muddat kechiktirib bajarilishi ham hosildor-likning keskin ravishda pasayib ketishiga va natijada kontraktatsiya shartnomasi bo'yicha mahsulot yetishtiruvchi majburiyatlarining bajarilmay qolishiga sabab bo'ladi. Demak, mahsulot yetishtiruvchilarning o'z majburiyatlarini bajarishlari ko'p jihatdan xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlarning vazifalarini

qay darajada amalga oshirishlariga bevosita bog'liqdir. Avvallari kontraktatsiya shartnomasining bajarilmasligida xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlarning aybi bor yoki yo'qligi inobatga olinmas edi. Bu yangi qoidaning kiritilishi fermer, dehqon va shirkat xo'jaliklari manfaatlarini himoya qilishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi¹.

Tayyorlovchi va xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlarning mulkiy javobgarligi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotini shartnomada belgilangan assortiment va turlarda, muddatlarda bevosita xo'jalikning o'zida qabul qilib olish rad etilgan har bir hol uchun tayyorlovchi xo'jalikka belgilangan ustamalar to'lashni hisobga olmasdan shakllangan o'rtacha narxdan kelib chiqib, qabul qilinmagan mahsulot qiymatining to'rt foizi miqdorida jarima to'laydi, tez buziluvchi mahsulot bo'yicha esa uning to'liq qiymatini to'laydi. Bundan tashqari, mahsulotni qabul qilish rad etilganligi tufayli xo'jalik ko'rgan zararning jarima bilan qoplanmagan qismi ham to'lanadi.

Qabul qilish-topshirish joyiga yetkazib keltirilgan mahsulotni qabul qilish asossiz rad etilganda tayyorlovchi xo'jalikka uni yetkazib kelish xarajatlarini qoplaydi. Tayyorlov tashkiloti shartnomaga va topshirish-qabul qilishning kelishilgan jadvaliga muvofiq tayyorlovchiga taqdim etilgan tez buziladigan mahsulotni qabul qilishni rad etgan taqdirda, xo'jalik ushbu mahsulotni o'z ixtiyoriga ko'ra boshqa shaxslarga sotishi mumkin. Bunda tayyorlov tashkilotlari mahsulotni qabul qilish rad etilganligi uchun mulkiy javobgarlikdan ozod etilmaydi.

Tayyorlov yoki xizmat ko'rsatish tashkiloti tomonidan mahsulot va ko'rsatilayotgan xizmatlar sifati, miqdori noto'g'ri aniqlanishi, ularning qiymati noto'g'ri belgilanishi va undirilishi hollari aniqlangan taqdirda tayyorlov va xizmat ko'rsatish tashkilotlari mahsulot va ko'rsatilgan xizmatlar sifatini, shuningdek ularning miqdorini hisobga olgan holda qayta hisob-kitob qiladilar hamda ushbu hisoblangan summadan tashqari xo'jalikka noto'g'ri hisoblangan summaning 20 foizi miqdorida jarima to'laydilar.

Xo'jalikni standartlar talablari va texnik shartlarga javob beradigan idish va o'rash materiallari bilan mahsulotning tegishli turlarini xarid qilishni tartibga soluvchi yo'riqnomalar va qoidalarda yoki shartnomada belgilangan miqdor va muddatlarda ta'minlamaganligi uchun tayyorlovchi xo'jalikka yetkazib berilmagan idish, mix va qoqish materiallarini yetkazib

¹ Синдаров К. Контракция шартномаси ва унинг хусусиятлари. Хўжалик ва ҳуқуқ. Т.: №2. 2004. 19-20-бетлар.

berish vaqtida amalda bo'lgan qiymatining ikki baravari miqdorida jarima to'laydi. Tayyorlovchi xo'jalikni idish bilan ta'minlamaganligi mahsulot sifatining pasayishiga yoki tez buziluvchi mahsulotning buzilishiga olib kelgan bo'lsa, tayyorlovchi ko'rsatilgan jarimadan tashqari, xo'jalikka ko'rgan zararining jarima bilan qoplanmagan qismini ham to'laydi.

Moddiy-texnika resurslari yetkazib berish va xizmatlar ko'rsatish bo'yicha shartnomada nazarda tutilgan majburiyatlar bajarilishi rad etilganligi uchun xizmat ko'rsatuvchi tashkilot xo'jalikka belgilangan ustamalardan tashqari yetkazib berilmagan moddiy-texnika resurslari yoki ko'rsatilishi kerak bo'lgan xizmatlar qiymatining 25 foizi miqdorida jarima to'laydi. Jarimadan tashqari xizmat ko'rsatuvchi tashkilot xo'jalikka moddiy-texnika resurslari yetkazib berilmaganligi, ishlar bajarilmaganligi yoki xizmatlar ko'rsatilmaganligi natijasida yetkazilgan zararni ham to'laydi.

Yetkazib berish muddati kechiktirilgan, tovarlar yetkazib berilmagan, ishlar bajarilmagan yoki xizmatlar ko'rsatilmagan taqdirda xizmat ko'rsatuvchi tashkilot xo'jalikka muddati o'tkazib yuborilgan har bir kun uchun majburiyatlarning bajarilmagan qismining 0,5 foizi miqdorida penya to'laydi, biroq penyaning umumiy summasi yetkazib berilmagan tovarlar, bajarilmagan ishlar yoki ko'rsatilmagan xizmatlar qiymatining 50 foizidan ortiq bo'lmasligi kerak. Penya to'lanishi shartnoma majburiyatlarini buzgan tomonni shartnomaning zarur darajada bajarilishidan va yetkazib berish kechiktirilganligi, tovarlar to'liq yetkazib berilmaganligi, ishlar bajarilmaganligi yoki xizmatlar ko'rsatilmaganligi tufayli yetkazilgan zararlar qoplanishidan ozod qilmaydi.

Tomonlarning kelishuviga ko'ra shartnomada shartnoma majburiyatlari bajarilmasligi yoki zarur darajada bajarilmasligi javobgarlikning amaldagi qonun hujjatlariga zid bo'lmagan boshqa choralar ham nazarda tutilishi mumkin. Zilzila, qurg'oqchilik, suv toshqini, yong'in va boshqa tabiiy ofatlar natijasida oldindan ko'rish va bartaraf etish mumkin bo'lmagan holatlar (fors-major hollari) munosabati bilan ularning irodasi va xohishiga bog'liq bo'lmagan sabablar bo'yicha o'z zimmlariga olgan shartnoma majburiyatlari bajarilmaganligi uchun bir tomon boshqa tomon oldida javob bermaydi.

6-§. Energiya ta'minoti shartnomasi

1. Energiya ta'minoti va uning fuqarolik-huquqiy tartibga solinishi

Energiya ta'minoti shartnomasi o'zida soddi shartnomasining alohida turi sifatida uning boshqa turlaridan o'zining predmeti bilan ajralib turadi.

Shu munosabat bilan mazkur shartnoma o'zining predmetiga ko'ra mustaqil fuqarolik-huquqiy shartnoma sifatida o'z o'rniga ega. Mazkur shartnoma predmeti hisoblangan energiya ham fuqarolik huquqining boshqa obyektlaridan o'ziga xos belgilar bilan ajralib turadi. Energiya bilan ta'minlash odatdagi tovarlarni yetkazib berishdan farq qilib, u oddiy tovar singari sotuvchidan sotib oluvchiga o'tmasdan balki energiya bilan ta'minlovchi tashkilotga tegishli bo'lgan maxsus vositalar - tutashtirilgan tarmoqlar orqali iste'molchiga yetkazib beriladi. Energiya ta'minoti shartnomasiga ko'ra, energiya bilan ta'minlovchida va sotib oluvchi (iste'molchida) muayyan simlar, quvurlar (elektr va issiqlik tarmoqlari) ning mavjud bo'lishi va ular umumiy tarmoqqa ulangan bo'lishi shart. Energiya bilan ta'minlash tutashtirilgan tarmoq mavjud bo'lgandagina amalga oshirilishi mumkin.

Energiya odatdagi moddiy ne'mat sifatida tushunilishi mumkin emas. Energiya o'zida moddiylik xususiyatini namoyon etib, o'zida muayyan moddiylik holati (tok kuchlanishi, suvning harorati) ni ifoda etadi. Ushbu xususiyatlar insonlar foydali natijalarga erishishini, turli xildagi texnik operatsiyalarni amalga oshirishini ta'minlash, ishlash va dam olish uchun zaruriy sharoitlarni yaratishga xizmat qiladi. Energiyani fizik xususiyatlaridan kelib chiqib, boshqa tovarlar kabi omborlarda va maxsus idishlarda ko'p miqdorda to'plash va saqlab turishning imkoni yo'q. Energiyaning foydali xususiyatlari undan foydalanish, uni iste'mol qilish jarayonida namoyon bo'ladi. Foydalanish natijasi sifatida bajarilgan ish yoki amalga oshirilgan texnologik operatsiyalarni ko'rsatib o'tish mumkin. Biroq, bunda energiyaning o'zi biror-bir mahsulot yoki boshqa shakliga aylanmaydi, balki yo'q bo'lib ketadi. Energiyaning mavjud bo'lganligi va undan foydalanilganligi ulchov asboblarining ko'rsatkichlarida aks etadi holos.

Ta'kidlash lozimki, hali tarmoqda bo'lgan va iste'molchi tomonidan foydalanilmagan energiya tarmoq egasi va energiyaning ishlab chiqish manbasining egasiga tegishlidir. Energiya bilan ta'minlovchi tashkilotning mulkdor sifatidagi vakolatlarining asosiysini energiyaning tasarruf etish huquqi tashkil etadi. Bu huquq energiyaning sotib oluvchi (abonent) larga sotish (uzatish) yoxud boshqa bitimlar (masalan, qarz) tuzish orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga energiya bilan ta'minlovchi tashkilot energiyaning muayyan miqdoridan o'zining ehtiyojlarini qondirishda foydalanadi. O'zi qabul qilib olayotgan energiyaga egalik qilish, foydalanish va uni tasarruf etish bo'yicha abonentning vakolatlari energiyaning amaldagi qoidalar va shartnoma shartlariga rioya qilgan holda, o'ziga tegishli uskunalar ishlashini

ta'minlagan holda o'zining xohishiga ko'ra, turli texnologik ehtiyojlar: isitish, issiq suv bilan ta'minlash va shu kabilarga yo'naltirish imkoniyatiga egaligida namoyon bo'ladi.

Ta'kidlash lozimki, jamiyat taraqqiyotining o'tgan asrlarga nisbatan XIX-XX asrlar davomidagi jadal rivojlanishi shunday darajaga yetib keldiki, bu davrda energiya ta'minoti iqtisodiyotni rivojlantirishning zaruriy vositasiga aylandi, chunki bu davrga kelib, mashina va asbob-uskunalar, uy-joylar, qurilish va ishlab chiqarish obyektlarining barchasi energiyaga muhtoj bo'lib qoldi. Shunday sharoitlarda iste'molchilarga energiya berib turishni huquqiy jihatdan tartibga soluvchi energiya ta'minoti shartnomasi yuzaga keldi¹.

Energiya ta'minoti bilan bog'liq munosabatlar Fuqarolik Kodeksi, O'zbekiston Respublikasining 1997 yil 25 apreldagi "Energiyadan oqilona foydalanish to'g'risida" gi Qonuni², O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2005 yil 27 yanvardagi 32-sonli Qarori bilan tasdiqlangan "Elektr energiyasidan foydalanish" va "Issiqlik energiyasidan foydalanish" Qoidalari³ bilan tartibga solinadi.

Energiya ta'minoti shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari.

Energiya ta'minoti shartnomasi oldi-sotdi shartnomalarining bir turi bo'lib, fuqarolik huquqining o'ziga xos obyektlaridan biri bo'lgan energiya turlarini iste'molchilarga bevosita yetkazib berishga qaratiladi. Energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq energiya bilan ta'minlovchi tashkilot tutashtirilgan tarmoq orqali abonentga (iste'molchiga) energiya berib turish majburiyatini oladi, abonent esa qabul qilingan energiya haqini to'lash, shuningdek shartnomada nazarda tutilgan energiya iste'mol qilish tartibiga rioya etish, tasarrufidagi energetika shoxobchalaridan foydalanish xavfsizligini hamda o'zi foydalanadigan energiya iste'mol qiluvchi asbob va uskunalarning sozligini ta'minlash majburiyatini oladi.

Energiya ta'minoti shartnomasining muhim xususiyati, oldi-sotdi shartnomasining boshqa turlaridan farqli ravishda sotuvchidan sotib oluvchiga o'tadigan mol-mulk odatdagi yetkazib berish yoki topshirish usulida emas, balki tutashtirilgan tarmoq orqali amalga oshirilishi hisoblanadi. Masalan, gazni ballonlarda yetkazib berish an'anaviy oldi-sotdi shartnomasining ko'rinishi hisoblansa, gazni quvurlar orqali yetkazib berish energiya ta'minoti

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи (II-қисм).-Т.:Адолат. 1999.-53 б.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 4-5-сон, 118-модда.

³ «Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами», 2005 йил, 3-4-сон, 26-модда.

shartnoma hisoblanadi. Chunki quvurlar tutashtirilgan tarmoqqa kirib abonent va energiya bilan ta'minlovchi tashkilotni bevosita bog'laydi. Tutashtirilgan tarmoq deganda, energiya ishlab chiqaruvchi va tarqatuvchi korxonalar bilan abonentni bevosita, to'g'ridan-to'g'ri bog'laydigan simlar, quvurlar va shu kabi boshqa vositalar tushuniladi. Bunda yetkazib berilayotgan energiyaning miqdori maxsus o'lchov vositalari orqali aniqlanadi. Masalan, elektr energiyasi, gazning miqdori maxsus hisoblagichda aniqlab boriladi.

Energiya ta'minoti shartnomasining quyidagi o'ziga xos xususiyatlari mavjud:

- energiya ta'minoti shartnomasida har doim majburiy subyektt sifatida energiya bilan ta'minlovchi tashkilot ishtirok etishi lozim;

- shartnoma predmeti hisoblangan energiya turlari fuqarolik muomalasining odatdagi ashyolari emas, balki xavfli xossalarga ega ashyolar hisoblanadi;

- agar oldi-sotdi shartnomasida sotib oluvchi zimmasiga «tovarni qabul qilib olish» majburiyat yuklatilsa, energiya ta'minoti shartnomasida abonent «qabul qilingan energiya haqini to'lash» majburiyatini bajarishi lozim bo'ladi. Bu esa mazkur shartnomada abonentga tovarni qabul qilish majburiyati, aniqrog'i muayyan miqdordagi energiyani qabul qilish majburiyati yuklatilmasligini anglatadi;

- oldi-sotdi shartnomasining boshqa turlaridan farq qilib, energiya ta'minoti shartnomasida sotib oluvchi (abonent) ga o'zi sotib olayotgan tovardan foydalanishga, uni ekspluatatsiya qilishga nisbatan qat'iy talablar belgilangan. Ya'ni abonent qabul qilingan energiyadan foydalanishda energiya iste'mol qilish tartibiga rioya etish, tasarrufidagi energetika shoxobchalaridan foydalanish xavfsizligini hamda o'zi foydalanadigan energiya iste'mol qiluvchi asbob va uskunalarning sozligini ta'minlash majburiyatini oladi. FKning 478-moddasiga muvofiq, qonun hujjatlarida, shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa yoki u majburiyat mohiyatidan kelib chiqmasa, tutashtirilgan tarmoq orqali gaz, neft va neft mahsulotlari, suv va boshqa tovarlar bilan ta'minlash munosabatlariga nisbatan energiya ta'minoti shartnomalari tatbiq etiladi;

- shartnoma predmetidan foydalanishda abonentdan muayyan bilim va ko'nikmaga ega bo'lish talab etiladi. Zero, bunday talab energiya turlari o'ziga xos qayta tiklanmaydigan va ishlab chiqarilishi katta mehnat va sarf-xarajatni talab etadigan moddiy ne'matlar jumlasiga kirishi bilan belgilanadi;

Energiya ta'minoti shartnomasi o'zining huquqiy belgilariga ko'ra, ikki tomonlama (energiya bilan ta'minlovchi tashkilotda va abonentda

ham muayyan huquq va majburiyatlar mavjud), konesensual¹ (tarafklar tomonidan o'zaro kelishuvga erishilgach shartnoma tuzilgan hisoblanadi), haq evaziga (qabul qilib olingan energiya uchun abonent haq to'lash majburiyatini oladi) tuziladigan shartnoma hisoblanadi.

Energiya ta'minoti shartnomasi energiya bilan ta'minlovchi tashkilot tarmoqlariga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ulangan energiya qurilmasi, shuningdek energiya iste'molini hisobga olish uskunalari va asboblari mavjud bo'lgan abonent bilan tuziladi.

Energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq energiyadan turmushda foydalanadigan fuqaro abonent bo'lgan taqdirda, abonent tarmoqqa belgilangan tartibda amalda birinchi marta ulangan paytdan boshlab u bilan shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Energiya ta'minoti shartnomasining muddati tugagach, taraflardan biri uni bekor qilish yoki o'zgartirish haqida ariza bermasa, u shartnomada nazarda tutilgan muddatga va shartlarda uzaytirilgan hisoblanadi. Shartnoma yangi muddatga uzaytirilganida uning shartlari taraflar kelishuviga binoan o'zgartirilishi mumkin.

Agar taraflardan biri shartnomaning amal qilish muddati tugashidan oldin yangi shartnoma tuzish haqida taklif kiritrsa, taraflarning o'zaro munosabatlari yangi shartnoma tuzilgunga qadar avval tuzilgan shartnoma bilan tartibga solib turiladi.

2. Energiya ta'minoti shartnomasi taraflarining huquq va majburiyatlari

Energiya ta'minoti shartnomasida ikki taraf: energiya bilan ta'minlovchi tashkilot va abonent ishtirok etadi. Energiya bilan ta'minlovchi tashkilotlar jumlasiga, "O'zbekenergo" DAK tizimidagi va "O'zbekneftgaz", "O'ztransgaz" Milliy holding kompaniyalari, "O'zkommunxizmat" davlat agentligiga qarashli korxonalar kiradi. Abonentlar sifatida esa, shartnomada fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat organlari ishtirok etishlari mumkin. Ushbu shartnoma oldi-sotdi shartnomasidan farqli ravishda o'ziga xos

¹ Энергиядан турмушда фойдаланадиган фуқаро абонент бўлганда энергия таъминоти шартномаси реал шартномалар тоифасига киради. Зеро, ФКнинг 469-моддасида "энергиядан турмушда фойдаланадиган фуқаро абонент бўлган тақдирда, абонент тармоққа белгиланган тартибда амалда биринчи марта уланган пайтдан бoшлaб у билан шартнома тuzилган ҳисоблианши" назарда тutilган. Бу ҳoлат эса реал шартномаларга хос хусусият ҳисобланади.

majburiy shartlar oldindan belgilab qo'yilishi bilan, shartnoma ishtirokchisi hisoblangan abonent shartnomaning zaif tomoni sifatida uning qo'shimcha o'zgartirish huquqiga ega bo'lmasligi bilan ajralib turadi. Zero, energiya ta'minoti shartnomasida qanday shartlar ifodalanishi lozimligi qonun hujjatlarida qat'iy belgilab quyiladi. Masalan, "Elektr energiyasidan foydalanish" Qoidalariga muvofiq, abonent va energiya ta'minoti tashkiloti o'rtasidagi shartnomada quyidagilar nazarda tutiladi:

- shartnoma mavzusi;
- iste'mol qilishning belgilangan rejimlariga rioya qilishning va elektr energiyasi sifati ko'rsatkichlarini kelishishning majburiyligi;
- tarmoqlar va energiya uskunalarining balans bo'yicha mansublik chegaralari;
- elektr energiyasi uchun haq to'lash bo'yicha iste'molchilarning tarif guruhlari;
- iste'molchining tasarrufidagi tarmoqlar va energiya uskunalaridan, hisobga olish priborlaridan foydalanishning xavfsizligini va ularning sozligini hamda energiya ta'minotining ishonchliligini ta'minlash;
- subabonentlarni abonentning tarmog'iga ulash (iste'molchining nomi, quvvati, hisobga olish priborlari, tariflar va boshqa ma'lumotlar);
- alohida shartlar;
- ahdlashuvchi tomonlarning javobgarligi;
- nizolarni hal etish tartibi;
- tomonlarning rekvizitlari.

Energiya bilan ta'minlovchi tashkilotning asosiy majburiyati tutashtirilgan tarmoq orqali energiyani berib turish hisoblanadi. Shu bilan birga, energiya bilan ta'minlovchi tashkilot energiyani energiya ta'minoti shartnomasida nazarda tutilgan miqdorda va taraflar kelishgan energiya berish tartibiga amal qilgan holda berib turishi lozim. Energiyaning miqdori o'lchov asboblari ko'rsatkichlari bilan aniqlanadi. Energiya "kilovatt"da hisoblansa, energiya ta'minlovchi bergan va abonent qabul qilgan gazning miqdori esa "kubometr"da aniqlanadi.

Energiya bilan ta'minlovchi tashkilot tutashtirilgan tarmoq orqali abonentga energiya ta'minoti shartnomasida nazarda tutilgan miqdorda va taraflar kelishgan energiyani, ya'ni 220 v – 360 v yoki 110 v dan uzluksiz hamda belgilangan (kelishilgan) vaqtda yetkazib berilishini ta'minlashi lozim. Energiya bilan ta'minlovchi tashkilot bergan va abonent qabul qilgan energiya miqdori o'lchov asboblari ko'rsatkichlari bilan aniqlanadi.

Qonun hujjatlarida energiya bilan ta'minlovchi tashkilotning majburiyatlari aniq belgilab quyilgan. Masalan "Issiqlik energiyasidan

foydalanish” Qoidalariga muvofiq, issiqlik ta’minoti tashkiloti quyidagilarga majbur:

- shartnomaga muvofiq iste’molchiga issiqlik energiyasi uzluksiz berilishini ta’minlash, issiqlik manbayi kollektorlaridan berilayotgan issiqlik manbalari parametrlarining (bug’ va issiq suv) shartnomaga muvofiqligini ta’minlash, ularning:

- bug’ bo’yicha (bosim va harorat) - (Q) 5 foizga;

- issiqlik beruvchi quvurda suv harorati bo’yicha - (Q) 3 foizga.

Suv bosimi bo’yicha:

- issiqlik beruvchi quvurda - (Q) 5 foizga;

- orqaga qaytadigan quvurda - (Q) 20 kPa chetga chiqishiga yo’l qo’ymaslik;

- issiqlik to’liq yetkazib berilmaganligi to’g’risida iste’molchilarning yozma arizalarini iste’molchilardan ariza olingan kundan boshlab 10 kun muddatda ko’rib chiqish;

- issiqlik ta’minoti tashkilotining aybi bilan texnologik maqsadlardagi to’liq yetkazib berilmagan energiya qiymatini qoplash. To’liq yetkazib berilmagan energiya hajmi iste’molchining vakili ishtirokida issiqlik ta’minoti tashkiloti tomonidan aniqlanadi va dalolatnoma bilan rasmiylashtiriladi.

Elektr energiyasini yetkazib beruvchi energiya ta’minoti tashkiloti esa quyidagilarga majbur:

- elektr energiyasini elektr tarmoqlarining bo’linish chegarasiga shartnomada ko’rsatilgan miqdorda yetkazib berish;

- elektr energiyasi sifat ko’rsatkichlarini elektr tarmoqlarining balans bo’yicha mansublik chegarasida shartnoma va standartlar bilan belgilangan darajada saqlab turish;

- energiya ta’minoti tashkilotining elektr tarmoqlarini rejali ta’minlanishi tufayli elektr energiyasi bilan ta’minlashdagi mumkin bo’lgan uzilishlar to’g’risida kamida 3 sutka oldin ogohlantirish;

- elektr energiyasi berishning rejadan tashqari to’xtatilishi sabablarini xabar qilish;

- hisob-kitob elektr hisoblagichlarini amaldagi davlat normativ hujjatlari talablariga muvofiq almashtirish muddatlarini xabar qilish;

- joriy etiladigan cheklashlar haqida cheklashning joriy etilish hajmi va vaqtini ko’rsatgan holda o’z vaqtida xabar qilish;

- elektr energiyasining energiya ta’minoti tashkiloti va iste’molchi o’rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq iste’molchiga uzluksiz yetkazib berilishini ta’minlash;

- iste'molchilarning elektr energiyasining to'liq berilmaganligi yoki elektr ta'minotidagi boshqa qoida buzilishlari to'g'risidagi arizalarini iste'molchidan ariza olingan kundan boshlab 10 kundan kechikmay ko'rib chiqish va ushbu qoidalarga muvofiq mufassal javob yuborish.

Energiya ta'minoti shartnomasida abonentning o'zi qabul qiladigan energiyaning shartnomada belgilangan miqdorini energiya bilan ta'minlovchi tashkilotning energiyani shartnomada belgilanmagan miqdorda berishni ta'minlash bilan bog'liq xarajatlarini qoplash sharti bilan o'zgartirish huquqi nazarda tutilishi mumkin.

Energiyadan turmushda foydalanadigan fuqaro energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq abonent bo'lgan taqdirda u energiyadan o'zi uchun zarur bo'lgan miqdorda foydalanishga haqli.

Energiya bilan ta'minlovchi tashkilot beradigan energiyaning sifati standartlashtirish bo'yicha qonun hujjatlarida yoki energiya ta'minoti shartnomasida belgilangan talablarga javob berishi lozim.

Energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq, abonentga quyidagi majburiyatlar yuklatiladi:

1. Energiya bilan ta'minlovchi tashkilot bergan energiya haqini o'z vaqtda to'lash;
2. Shartnomada nazarda tutilgan energiya iste'mol qilish tartibiga rioya etish;
3. Tasarrufidagi energetika shoxobchalaridan foydalanish xavfsizligini ta'minlash;
4. O'zi foydalanadigan energiya iste'mol qiluvchi asbob va uskunalarning sozligini ta'minlash.

Abonent ishlatilayotgan energetika tarmoqlari, asbob va uskunalarning zarur texnikaviy holati va xavfsizligini ta'minlashi, energiya ishlatishning belgilangan tartibiga amal qilishi, shuningdek avariya, yong'inlar, energiyani o'lchash asboblaridagi nosozliklar va energiyadan foydalanish paytida kelib chiqadigan boshqa buzilishlar to'g'risida energiya bilan ta'minlovchi tashkilotga darhol xabar berishi lozim.

Energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq energiyadan turmushda foydalanadigan fuqaro abonent bo'lgan taqdirda, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, energetika tarmoqlari, shuningdek energiya iste'molini hisobga olish asboblarining zarur texnik holati va xavfsizligini ta'minlash majburiyati energiya bilan ta'minlovchi tashkilot zimmasiga yuklatiladi.

Elektr energiyasi iste'molchilari quyidagilarga majbur:

- elektr energiyasi va iste'mol qilinadigan quvvat uchun shartnomadagi miqdorning kamida 30 foizi miqdorida oldindan haq to'lash va iste'mol

qilingan elektr energiyasi uchun yakuniy hisob-kitobni hisob-kitob oyi tugaganidan so'ng 30 kun mobaynida amalga oshirish;

- energiya ta'minoti tashkiloti talabiga ko'ra quyidagilarni hisobga olish va xabar qilish:

- har sutkalik, har oylik sarflar va iste'mol qilinadigan quvvatning haqiqiy miqdori;

- energiya tizimining eng katta va eng kichik yuklamali davrlarida reaktiv energiya va quvvatning har sutkalik sarfi;

- energiya tizimining eng katta yuklamasi vaqtida har 30 daqiqadagi aktiv energiya (quvvat) sarfi.

Elektr energiyasi iste'molchilari energiya ta'minoti tashkilotidan quyidagilarni talab qilish huquqiga ega:

- elektr energiyasini elektr tarmoqlarining bo'linish chegarasiga shartnomada ko'rsatilgan miqdorda yetkazib berish;

- elektr tarmoqlarining balans bo'yicha mansublik chegarasida elektr energiyasining sifat ko'rsatkichlarini shartnoma va standartlarda belgilangan qiymatda saqlash;

- energiya ta'minoti tashkilotining elektr tarmoqlarining rejali ta'mirlanishi tufayli elektr energiyasi bilan ta'minlashdagi mumkin bo'lgan uzilishlar to'g'risida ogohlantirish;

- elektr energiyasi ta'minoti tashkiloti bilan kelishgan holda elektr energiyasi iste'molining oylik shartnomaviy miqdorini choraklik miqdor doirasida joriy yil mobaynida 2 marta (1 va 2-oylarda ular tugaguncha 10 kundan kechikmay) qayta taqsimlash.

Energetika tarmoqlari, asbob va uskunalarning texnik holatiga va ularni ishlatishga qo'yiladigan talablar, shuningdek ularga rioya etilishini nazorat qilish tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Agar qonun hujjatlarida yoki energiya bilan ta'minlash shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, energiya haqi abonent amalda qabul qilgan energiya miqdori uchun to'lanadi.

Abonent energiya bilan ta'minlovchi tashkilotdan tutashtirilgan tarmoq orqali qabul qilib olgan energiyani boshqa shaxs (qo'shimcha abonent) ga faqat energiya bilan ta'minlovchi tashkilot roziligi bilan berishga haqli.

Agar qonun hujjatlarida yoki energiya ta'minoti shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, abonent tomonidan energiyani qo'shimcha abonentga berish shartnomasiga nisbatan energiya ta'minoti shartnomasi qoidalari qo'llanadi.

Agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa,

energiyani qo'shimcha abonentga berish chog'ida abonent energiya bilan ta'minlovchi tashkilot oldida javobgar bo'lib qolaveradi.

Energiya ta'minoti shartnomasi bo'yicha majburiyatlar bajarilmagan yoki lozim darajada bajarilmagan hollarda energiya bilan ta'minlovchi tashkilot yoki abonent shu tufayli yetkazilgan haqiqiy zararni qoplashi shart.

Agar energiya berishdagi uzilishlar quvvat va energiya yetishmasligi sababli energiya bilan ta'minlovchi tashkilot tomonidan qonun hujjatlari asosida iste'molni tartibga solish natijasida yuz bergan bo'lsa, energiya bilan ta'minlovchi tashkilot aybdor bo'lgan taqdirdagina shartnoma majburiyatlarini bajarmagani yoki tegishli darajada bajarmagani uchun javob beradi.

Energiya berishdagi uzilishlarga, energiya berishni to'xtatish yoki cheklashga taraflar kelishuviga muvofiq yo'l qo'yiladi. Abonentga qarashli energetika qurilmalarining qoniqarsiz ahvoli avariya xavfini keltirib chiqarishi mumkinligi yoki fuqarolar hayoti va xavfsizligiga tahdid tug'dirayotgani davlat energetika nazorati organi tomonidan tasdiqlangan hollar bundan mustasno. Energiya bilan ta'minlovchi tashkilot abonentni energiya berishdagi uzilishlar, energiya berishni to'xtatish yoki cheklash to'g'risida ogohlantirishi lozim.

Abonent bilan kelishmasdan va uni ogohlantirmasdan, biroq unga darhol xabar bergan holda energiya berishni vaqtincha uzib qo'yish, to'xtatish yoki cheklashga energiya bilan ta'minlovchi tashkilot tizimida avariyaning oldini olish yoki uni tugatish uchun kechiktirib bo'lmaydigan choralarni ko'rish zarur bo'lgan hollarda yo'l qo'yiladi.

Energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq energiyadan turmushda foydalanadigan fuqaro abonent bo'lgan taqdirda u energiya bilan ta'minlovchi tashkilotga ma'lum qilish va foydalanilgan energiya haqini to'liq to'lash sharti bilan shartnomani bir tomonlama bekor qilish huquqiga ega.

Energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq energiyadan turmushda foydalanadigan fuqaro abonent bo'lgan taqdirda abonent o'zi foydalangan energiya haqini to'lamagani tufayli energiya bilan ta'minlovchi tashkilot shartnomani bajarishdan bir tomonlama bosh tortish huquqiga ega, bunda u shartnomani bajarishdan bosh tortishdan kamida bir oy oldin abonentni bu haqda ogohlantirishi lozim.

Energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq yuridik shaxs abonent bo'lgan hollarda energiya bilan ta'minlovchi tashkilot abonent shartnomani jiddiy buzgan taqdirda shartnomani bajarishdan bir tomonlama bosh

tortishga haqli, qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan hollar bundan mustasno.

7-§. Ko'chmas mulkni sotish, korxonani sotish, ayirboshlash shartnomasi.

1. Ko'chmas mulkni sotish shartnomasi tushunchasi va uning turlari.

Ko'chmas mulkning oldi-sotdi shartnomasiga binoan sotuvchi yer uchastkasi, bino, inshoot, kvartira yoki boshqa ko'chmas mulkni sotib oluvchiga mulk qilib topshirishni o'z zimmasiga oladi. Sotib oluvchi esa buning uchun tegishli haqni to'lashi lozim. FKning 83-moddasiga asosan ko'chmas mulk yer osti boyliklari, ko'p yillik dov-daraxtlar, shuningdek, binolar va inshootlardan iboratdir. Ko'chmas mulkning muhim belgilaridan biri shundan iboratki, u yer bilan mustahkam uzviy bog'liq. Bunday bog'liqlik tabiiy holda (masalan, buloq, kon) yoki inson mehnati orqali vujudga kelganmi (masalan, bino, quduq, bog' va shu kabilar) buning ahamiyati yo'q. Ko'chmas mol-mulkning yer bilan bog'liqligi tufayli, uning ikkinchi bir belgisi kelib chiqadi; bunday mol-mulkni bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish mumkin emas yoki ko'chirish jarayonida katta qiyinchiliklar vujudga keladi. Bunday qiyinchiliklar, eng avvalo, ko'chmas mol-mulkni ko'chirganda o'zining tabiiy xususiyatlarini yo'qotishi, undan tayinlanish maqsadi bo'yicha foydalanib bo'lmasligi, shaklan yoki jisman o'zgarishlarda namoyon bo'ladi. Ko'chmas mol-mulkning muhim belgisi sifatida uning alohida qiymatga ega ekanligi ham adabiyotlarda ko'rsatib o'tilgan. Masalan, ba'zi mamlakatlar qonuni bo'yicha dengiz va daryo kemalari, kosmik obyektlar ham (masalan, yerning sun'iy yo'ldoshlari) ko'chmas mol-mulk jumlasiga kiritilgan.

Ko'chmas mol-mulkning quyidagi turlari mavjud:

- a) mol-mulk majmui sifatida korxonada;
- b) turar-joy binolari;
- d) yer osti qatlamida, yer bag'rida joylashgan obyektlar (konlar, shaxtalar, g'orlar, yer osti suv havzalari, tonnellar);
 - l) joylashgan joyidagi yer sathi bilan uzviy mustahkam bog'liq obyektlar (binolar, bog'lar, inshootlar, o'rmonlar, ko'llar, daryolar, ariqlar);
 - f) yer uchastkalari;
 - g) garchi yer bilan bog'liq bo'lmasa-da, alohida qiymatga ega

ekanligi sababli fuqarolik muomalasida ko'chmas mol-mulkning huquqiy rejimi joriy qilingan obyektlari - dengiz va havo kemalari, fazo obyektlari.

2. Ko'chmas mol-mulk sotish shartnomasining shakli

Ma'lumki, FKning 84-moddasiga asosan ko'chmas mulkka egalik qilish huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar, bu huquqlarning vujudga kelishi, boshqa shaxslarga o'tishi, cheklanishi va bekor bo'lishi davlat ro'yxatidan o'tkazilishi kerak. Ko'chmas mol-mulkka bo'lgan mulk huquqi davlat ro'yxatidan o'tkazilganda mulkdorlarga ko'chmas mol-mulkka nisbatan mulkdor ekanligi haqidagi hujjat berish, shuningdek, ko'chmas mulkdorni maxsus davlat reyestrda qayd qilish orqali amalga oshiriladi. Ko'chmas mol-mulkning sotuvchisi, binobarin, mulkdor sifatida tegishli hujjatga ega bo'lishi, ko'chmas mol-mulkning o'zi va mulkdori davlat reyestrda ro'yxatdan o'tgan bo'lishi shart. Aks holda, u ko'chmas mol-mulk oldi-sotdi shartnomasida sotuvchi sifatida qatnasha olmaydi. FKning 480-moddasiga asosan, ko'chmas mol-mulkni sotish shartnomasi taraflar imzolagan yozma shakldagi bitta hujjat tarzida tuziladi. Binobarin, bunda hujjatlarni almashish yo'li bilan shartnoma tuzish mumkin emas. Ko'chmas mol-mulkning oldi-sotdi shartnomasi yozma shakldagi bitta hujjat sifatida mavjud bo'ladi. Yuqoridagi talabga rioya qilmaslik shartnomaning haqiqiy sanalmasligiga sabab bo'ladi. Qonun talab qilgan hollarda ko'chmas mulkning oldi-sotdi shartnomasi notarial guvohlantirilmog'i lozim (Masalan, korxonalar, turar joy binolari oldi-sotdi shartnomasida). FKning 481-moddasiga asosan, ko'chmas mulkni sotish shartnomasiga binoan, ko'chmas mulkka bo'lgan huquqining sotib oluvchiga o'tganligi davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim. Shartnomaning davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shartnoma matniga vakolatli davlat idorasi tomonidan ustxat yozish yo'li bilan amalga oshiriladi. Ayni paytda sotib oluvchi mulkdor sifatida ko'chmas mulk davlat reyestrda qayd etiladi va unga mulkdorlik huquqini tasdiqlovchi hujjat beriladi. Mulk huquqi boshqa shaxsga o'tganligi davlat ro'yxatidan o'tkazilganiga qadar taraflarning ko'chmas mol-mulkni sotish shartnomasini bajarilishi ularning uchinchi shaxs bilan munosabatlarini o'zgartirish uchun asos bo'lmaydi. Agar taraflardan biri ko'chmas mulkka bo'lgan mulk huquqi boshqa shaxsga o'tganligini davlat ro'yxatidan o'tkazishdan bo'yin tovlasa, boshqa taraflarning talabiga binoan sud mulk huquqi boshqa shaxsga o'tganligini davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi qaror chiqarishga haqli. Mulk huquqi boshqa shaxsga

o'tganligini davlat ro'yxatidan o'tkazishdan asossiz ravishda bosh tortayotgan taraf boshqa tarafning ro'yxatdan o'tkazish kechikkanligi sababli ko'rgan zararini qoplashi shart.

3. Ko'chmas mulkni sotish shartnomasining predmeti va bahosi

Ko'chmas mulkni sotish shartnomasida shartnoma bo'yicha sotib oluvchiga topshirilishi lozim bo'lgan mulkni aniq berish imkonini beradigan ma'lumotlar, shu jumadan, ko'chmas mulk tegishli yer uchastkasida yoki boshqa ko'chmas mulkning tarkibida qanday joylashtirilganligini belgilash imkonini beradigan ma'lumotlar ko'rsatilgan bo'lishi shart. Masalan: Yer kodeksining 18-moddasida belgilangan asoslar bo'yicha xususiy lashtirilgan yer uchastkasi sotilganda u joylashgan hudud yerning toifasi, umumiy maydoni va chizma rejasi, inshootlar, noturar joy imoratlar sotilganda uning manzilgohi, tayinlanish maqsadi, maydoni, necha qavat ekanligi haqidagi ma'lumotlar ko'rsatilgan bo'lishi lozim. Ko'chmas mulk xususiy alomatlari bilan belgilanadigan mol-mulk bo'lganligi sababli, uning aynan xuddi ana shu sifat belgilari shartnomada aniq-ravshan belgilangan bo'lishi kerak. Bu holat taraflar o'rtasida har xil nizolar vujudga kelishining oldini oladi. Agar shartnomada ko'chmas mulk haqida yuqoridagi ma'lumotlar bo'lmasa, ko'chmas mulk haqidagi shartni taraflar o'zaro kelishib olmagan, shartnoma esa tuzilmagan hisoblanadi. Binobarin, ko'chmas mulk sotish haqidagi shartnomaning muhim shartlaridan biri bo'lib, shartnoma predmeti va xususiy alomatlari shartnomada belgilab qo'yilgan hisoblanadi. Ko'chmas mulkni sotish haqidagi shartnomada yana shu mulkning bahosi nazarda tutilgan bo'lishi shart (FKning 485-moddasi). Shartnomada taraflar yozma ravishda kelishgan ko'chmas mulkning bahosi to'g'risida shart bo'lmasa uni sotish to'g'risidagi shartnoma buzilmagan hisoblanadi. Binobarin, taraflar ko'chmas mulkning bahosi haqida o'zaro kelishuvga erishgan va bu kelishuv yozma shartnomada o'z ifodasini topgan bo'lishi lozim. Agar shartnomada baho haqidagi shart mavjud bo'lmasa, FKning 356-moddasi 4-qismida nazarda tutilgan bahoni belgilash qoidalari qo'llanilmaydi. Agar qonunda yoki ko'chmas mulkni sotish shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, yer uchastkasida joylashgan bino, inshoot yoki boshqa ko'chmas mulkning shartnomada belgilangan bahosi ana shu ko'chmas mulk bilan birga topshirilayotgan yer uchastkasi, tegishli qismining bahosini yoki unga bo'lgan huquqni o'z ichiga oladi. Ko'chmas

mulkni sotish shartnomasida ko'chmas mulkning bahosi uning maydon birligi (masalan, 1 kv.m.ga 500 so'mdan) yoki boshqa ko'rsatkichiga (masalan, bog'da joylashgan mevali daraxtlar soni) qarab belgilangan bo'lsa, bunday ko'chmas mulk to'lanishi lozim bo'lgan umumiy bahosi sotib oluvchiga topshirilgan ko'chmas mulkning amaldagi miqdoriga asoslangan holda belgilanadi. Binobarin, bunday hollarda ko'chmas mulkning umumiy bahosi belgilangan bo'lishi shart emas. Masalan 20 kv.m. kvartira sotilgan bo'lsa, har bir kvadrat metr uchun 10.000 so'mdan baho kelishilgan bo'lsa va shartnomada o'z ifodasini topgan bo'lsa, kvartiraning bahosi 200.000 so'm qilib belgilanadi.

4. Ko'chmas mulk bilan birga sotib oluvchiga o'tadigan boshqa huquqlar tarkibi va uni amalga oshirish niyatlari

Bino, inshoot yoki boshqa ko'chmas mulkni sotish shartnomasiga binoan, sotib oluvchiga bunday ko'chmas mulkka egalik huquqini topshirish bilan bir vaqtda, ushbu ko'chmas mulk joylashgan va undan foydalanishi zarur bo'lgan yer uchastkasining muayyan qismiga bo'lgan huquqlar ham topshiriladi (FKning 487-moddasi 1-qismi). Bundan nafaqat ko'chmas mulk joylashgan yer uchastkasi, balki undan foydalanish uchun zarur bo'lgan maydon, masalan, binoga olib kiradigan yo'lak ham nazarda tutiladi. Ma'lumki, Yer kodeksining 18-moddasida nazarda tutilgan hollardan tashqari, yer oldi-sotdi qilinmaydi. Yer davlat mulki bo'lib hisoblanadi va faqat foydalanish uchungina berilishi mumkin, holos. Yer uchastkasiga bo'lgan mulk huquqi bilan yer ustida joylashgan ko'chmas mulkka nisbatan mulk huquqi farqlanadi. Masalan, bog'ga nisbatan mulk huquqi ma'lum bir fuqaroga tegishli bo'lsa, bog' joylashgan yerga nisbatan mulk huquqi davlatga tegishli bo'ladi. Bog'ning egasi yer uchastkasidan foydalanuvchi bo'lib hisoblanadi. Binobarin, bog' sotilgan taqdirda, sotib oluvchiga nisbatan mulk huquqi va bog' joylashgan yer uchastkasiga nisbatan foydalanish huquqi o'tadi.

Sotuvchi sotayotgan ko'chmas mulk joylashgan yer uchastkasining mulkdori bo'lgan taqdirda sotib oluvchiga yer uchastkasining tegishli qismiga mulk huquqi yoki ijara huquqi yoxud ko'chmas mulkni sotish shartnomasida nazarda tutilgan boshqa huquq ham beriladi. Agar shartnomada ko'chmas mulkni sotib oluvchiga topshiriladigan tegishli yer uchastkasiga bo'lgan huquq belgilangan bo'lmasa, sotib oluvchiga yer uchastkasining ko'chmas mulk joylashgan va ko'chmas mulkdan foydalanish chun zarur bo'lgan muayyan qismiga mulk huquqi o'tadi.

Sotuvchiga mulk huquqi asosida qarashli bo'lmagan yer uchastkasida joylashgan ko'chmas mulkni agar bunday uchastkadan foydalanishning qonun yoki shartnomada belgilangan shartlariga zid bo'lmasa, ana shu uchastkasi mulkdorlarning rozilgisiz sotishga yo'l qo'yiladi. Bunday ko'chmas mulk sotilganida, sotib oluvchi ko'chmas mulkni sotayotgan shaxs yer uchastkasining tegishli qismidan qanday shartlarda foydalangan bo'lsa, o'sha shartlarda foydalanish huquqini qo'lga kiritadi.

FKning 483-moddasida yer uchastkasi sotilganda, ko'chmas mol-mulkka bo'lgan huquq mazmuni belgilab qo'yilgan. Yer kodeksining 18-moddasiga asosan, yuridik va jismoniy shaxslarning savdo, xizmat ko'rsatish obyektlarini xususiylashtirib olganda ular joylashgan yer uchastkalarini ham xususiylashtirish imkoniyatlari belgilab qo'yilgan. Binobarin, bunday holatda yuridik yoki jismoniy shaxsda nafaqat ko'chmas mol-mulkka nisbatan, balki o'sha ko'chmas mulk joylashgan yer uchastkasiga nisbatan ham mulk huquqi vujudga keladi. FKning 483-moddasida mulkdor ushbu obyektlarga nisbatan huquqlarni alohida-alohida holda tasarruf etish oqibatlari belgilab qo'yilgan. Sotuvchiga qarashli bino, inshoot yoki boshqa ko'chmas mulk joylashgan yer uchastkasi ana shu ko'chmas mulkni sotib olayotgan shaxsga mulk qilib topshirmagan holda sotilsa, yer uchastkasining ko'chmas mulk joylashgan va ko'chmas mulkdan foydalanish uchun zarur bo'lgan qismidan sotuvchining foydalanish huquqi sotish shartnomasida belgilangan shartlarda saqlanib qoladi. Masalan, shaxs Yer kodeksining 18-moddasini sotgan holda, yer uchastkasi ustida joylashgan savdo yoki xizmat ko'rsatish obyektiga nisbatan mulk huquqini o'zida saqlab qolgan bo'lsa, ushbu obyektlardan foydalanish shartlari yer uchastkasini sotish haqidagi shartnomada belgilab qo'yilgan bo'lishi kerak. Agar uchastkaning tegishli qismidan foydalanish shartlari uni sotish shartnomasi bilan belgilangan bo'lmasa, sotuvchi yer uchastkasini ko'chmas mulk joylashgan va bu ko'chmas mulkdan ko'zlangan maqsadlarda foydalanish uchun zarur bo'lgan qismdan cheklangan holda foydalanish (servitut) huquqini saqlab qoladi. Oldi-sotdi shartnomasining shakliga nisbatan bitimlarning shakli haqidagi qoidalar (FKning 108-112-moddalari), shuningdek, shartnomaning shakli haqidagi qoidalar (FKning 336-moddasi) qo'llaniladi. Bunda shartnomaning turi va tovarning o'ziga xos xususiyatlari muhim ahamiyatga ega. Oldi-sotdi shartnomasi shaklini belgilashda, birinchidan, fuqarolik muomalasining talablari, ikkinchidan esa, oldi-sotdi bitimlari qonuniyligining ustidan nazorat qilish zarurati, bunday munosabatlarda jamiyat manfaatlari yoxud ayrim shaxslar manfaati himoyasini ta'minlash

zarurati bilan bog'liq holatlar belgilovchi omil bo'lib hisoblanadi. Masalan, naqd pul hisobiga amalga oshiriladigan chakana savdoda taraflarga qulaylik tug'dirish uchun oldi-sotdi shartnomasini maxsus rasmiylashtirish talab etilmaydi. Naqd pul baravariga tuziladigan va tuzilish vaqtining o'zidayoq ijro etiladigan oldi-sotdi shartnomasi, umumiy qoida bo'yicha summasidan qat'iy nazar, og'zaki shaklda tuzilishi mumkin. Binobarin, savdo do'konlarida, bozorlarda tuziladigan oldi-sotdi shartnomalari tovarlarning xaridorlarga darhol topshirilgani va shu ondayoq haq to'langani sababli og'zaki rasmiylashtirilishi mumkin.

Agarda oldi-sotdi shartnomasini amalga oshirishda haq to'lash va sotilgan tovarni topshirish bir vaqtning o'zida, sotuvchi va xaridor tomonidan muqobil ijro etilmasa, masalan, tovar haqini oldindan to'lash, nasiyaga tovar sotish, tovar haqini bo'lib to'lash (FKning 420-422-moddalari) hollarida shartnoma yozma ravishda tuzilishi maqsadga muvofiq yoxud bunday hollarda tegishli harakatlarning sodir etilganligi (masalan, pul oldindan to'langanligi, tovar nasiyaga sotilgani) fakti chek, jeton, tilxat orqali guvohlantirilishi lozim. Bu esa kelgusida taraflar o'rtasida nizolar kelib chiqishining oldini oladi yoxud bunday nizolarning adolatli hal etilishiga xizmat qiladi.

Ko'chmas mol-mulk, shu jumladan, turar joylar oldi-sotdisi, avtomobillar, ov, o'q otar qurollari va shu kabi predmetlar oldi-sotdisi ustidan nazorat o'rnatish ijtimoiy ahamiyatga ega. Shu sababli ham bunday shartnomalar yozma tuzilishi, notarial guvohlantirilishi, maxsus davlat ro'yxatidan o'tkazilishi talab etiladi. Bunday hollarda shartnoma tegishli shaklda rasmiylashtirilmasligi uning haqiqiy sanalmasligi yoki qonunda belgilangan boshqa oqibatlar kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Bunday talablar tashqi savdo bitimlariga nisbatan ham qo'llaniladi.

Oldi-sotdi shartnomasida taraflar sotuvchi va xaridor hisoblanadi. Bunda taraflar sifatida fuqarolar va yuridik shaxslar qatnashishi mumkin. Ayni vaqtda muayyan hollarda shartnomada taraf sifatida davlat ham ishtirok etishi mumkin. Davlat o'zining ta'sir etish huquq layoqatiga ega bo'lganligi uchun tadbirkorlar va sotib oluvchi iste'molchilar bilan tuziladigan oldi-sotdi shartnomasida ishtirok eta olmaydi. Masalan, chakana oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, kontraktatsiya, energiya ta'minoti shartnomalarida va hokazo. Oldi-sotdi shartnomasida davlat ishtirokingin yaqqol misoli davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasidir¹.

¹ Гражданское право. Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. -М., Проспект, 1998, 12-б.

Oldi-sotdi shartnomasi yuqorida ko'rsatilgan subyektlar o'rtasida, shuningdek, o'zaro tuzilishi mumkin.

Shartnomada taraf sifatida fuqaro qatnashganda u muomala layoqatiga ega bo'lishi shart. Binobarin, voyaga yetgan, ya'ni 18 yoshga to'lgan va qonunda belgilangan tartibda muomala layoqati cheklanmagan har qanday shaxs shartnomada taraf sifatida ishtirok eta oladi. Ayni vaqtda, qonun muomala layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz fuqarolarning ham oldi-sotdi shartnomasida taraf sifatida qatnashish holatlarini nazarda tutadi. Masalan, olti yoshdan o'n to'rt yoshgacha bo'lgan kichik yoshdagi bolalar mayda maishiy bitimlar tuzishga, masalan, kichik summada tovarlar sotish yoki sotib olishga (muzqaymoq, chanqovbosdi ichimliklar, qalam, daftar, havo sharlari va sh. k.) haqli (FKning 29-moddasi 2-qismi 1-bandi). O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar o'z ish haqi, stipendiyasi va boshqa daromadlari hisobiga tovarlar sotib olish yoxud ularni sotishga haqli (FKning 27-moddasi 2-qismi 1-bandi).

FKning 22-moddasi, 2-qismi va 28-moddada belgilangan tartibda to'la muomala layoqatiga ega bo'lgan voyaga yetmaganlar ham oldi-sotdi shartnomasida summasidan qat'iy nazar, to'la huquqli taraf sifatida qatnasha oladilar. Spirtli ichimliklar yoxud narkotik moddalar suiiste'mol qilganligi sababli muomala layoqati cheklangan shaxslar ham mustaqil ravishda mayda maishiy bitimlar tuza oladilar (FKning 31-moddasi). Bunday shaxslar, shuningdek, o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar yirik summadagi oldi-sotdi shartnomalarini faqat homiysi, ota-onalari yoki farzandlikka oluvchilar roziligi bilangina tuza oladilar.

Har xil tashkiliy tuzilmalar oldi-sotdi shartnomasida taraf bo'lishlari uchun quyidagi ikki talabga javob berishlari shart: birinchidan, bunday tuzilmalar yuridik shaxs maqomiga ega bo'lishlari va ikkinchidan, ular tuzayotgan oldi-sotdi shartnomasi ularning ta'sis hujjatlariga zid bo'lmasligi lozim.

Odatda shartnomada sotuvchi sifatida qatnashayotgan shaxsga sotilayotgan ashyo mulk huquqi asosida tegishli bo'ladi, biroq ayrim hollarda sotuvchi sotilayotgan tovarning mulkdori bo'lmasligi ham mumkin. U holda sotuvchining tovarni sotishga bo'lgan huquqi qonun yoki shartnoma asosida vujudga kelgan bo'lishi lozim (masalan, davlat korxonasi tomonidan unga xo'jalik yuritish huquqi asosida birlashtirib qo'yilgan tovarni sotishi yoxud vositachilik (komission) do'konlarida tovarlarni sotish).

Qonunda bir necha subyektga umumiy mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan ashyolarni sotishning alohida tartibi belgilangan. Mulkdorlardan biri o'z ulushini boshqa shaxsga sotgan vaqtda qolgan sheriklari sotilayotgan ulushni u sotiladigan narxda va boshqa teng shartlarda imtiyozli sotib olish huquqiga ega, kim oshdi savdosi orqali sotish hollari bundan mustasno (FKning 224-moddasi). Er-xotinga birgalikdagi umumiy mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan, nikoh davomida orttirilgan mol-mulk ham har ikkalasining roziligi asosida sotiladi.

Oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha erkin suratda boshqa shaxslarga berilishi mumkin bo'lgan, fuqarolik muomalasidan tashqari chiqarilmagan har qanday ashyolar tovar bo'lishi mumkin.

Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan obyektlar olish-sotish predmeti bo'la olmaydi. Sotilishi hamda sotib olinishi mumkin bo'lmagan korxonalar va mol-mulk turlari hamda guruhlarining ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995-yil 31-avgustdagi 119 - 1-sonli qaroriga 1-ilovada ko'rsatilgan¹. Bunga davlat mutlaq mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan obyektlar, tarixiy-madaniy va tabiiy meros obyektlari, harbiy-texnikaviy mol-mulk; harbiy qurol-yarog'lar, portlovchi va radioaktiv moddalar, umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llari, qabriston va shu kabilar obyektlar kiradi. Ayrim obyektlar fuqarolik muomalasida cheklangan harakatda bo'ladi. Ularni maxsus ruxsat olish asosida sotib olish yoki sotish mumkin (masalan, kuchli narkotik dorilar faqat maxsus retsept asosida, ro'yxatda qayd etilib sotiladi).

Tovar sifatidagi ashyolar xususiy alomatlar bilan belgilangan ashyolar yoxud jismiy alomatlari bilan belgilangan ashyolar yoki ko'chmas mol-mulk bo'lishi mumkin.

Valuta qiymatlarini olish-sotish davlatning vakolatli qarorlari tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Mamlakatimiz ichki savdo muomalasida sotilgan tovarlar uchun haq chet el valutasida emas, balki umumiy qoida tarzida so'mda amalga oshiriladi. Sotilgan tovar haqini chet el valutasida to'lashga davlatning vakolatli idoralari tomonidan belgilangan tartibda va hollardagina yo'l qo'yiladi. Qimmatli qog'ozlarni olish-sotish, ayrim turdagi oldi-sotdi (chakana oldi-sotdi, tovarlar yetkazib berish, energiya ta'minoti, korxonani sotish, ko'chmas mol-mulklarni sotish) maxsus belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Oldi-sotdi shartnomasi, agar qonunda boshqacha hol belgilangan bo'lmasa yoki u tovarning xususiyatidan kelib chiqmasa, shartnomani

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси 9сон, 194-модда.

tuzish paytida sotuvchida mavjud bo'lgan tovarni, shuningdek, kelajakda sotuvchi yaratadigan yoki oladigan tovarni olish-sotish haqida ham tuzilishi mumkin.

Shartnomaning tovar haqidagi sharti uning asosiy va muhim sharti hisoblanadi, busiz shartnoma mavjud bo'la olmaydi. Agar shartnoma tovarning nomi va miqdorini aniqlash imkonini bersa, tovar to'g'risidagi oldi-sotdi shartnomasining sharti kelishilgan hisoblanadi.

Oldi-sotdi shartnomasida baho xaridor tomonidan sotib olinayotgan tovar uchun sotuvchiga to'lanadigan ma'lum miqdordagi pul summasidir. Agarda xaridor olinayotgan tovar evaziga sotuvchiga pul emas, balki ashyoni topshirsa, yoxud ma'lum xizmat ko'rsatishni, ish bajarishni o'z zimmasiga olsa, yoxud tekin olish nazarda tutilgan bo'lsa, u holda olish-sotish hisoblanmaydi.

Oldi-sotdi shartnomasida tovarning bahosi taraflarning kelishuvi bilan belgilanadi. Qonunda nazarda tutilgan hollarda tegishli vakolatga ega bo'lgan davlat organlari belgilaydigan yoki tartibga soladigan baholar (tariflar, rassenkalar, stavkalar va h. k.) qo'llaniladi (FKning 356-moddasi, 2-qismi). Masalan, ayrim turdagi tovarlar faqat bir yoki cheklangan doiradagi bir necha korxonalar tomonidan ishlab chiqarilishi va bu korxonalar o'zlarining bunday ustun, monopol mavqeyidan foydalanib, tovarlar bahosini belgilashda suiiste'molliklar qilishi mumkin. Shu sababli ham «Tovar bozorida monopolistik holatni va raqobatni cheklash to'g'risida»gi qonun (1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan), «Tabiiy monopoliyalar to'g'risida»gi qonun (1997-yil 27-aprelda qabul qilingan) va shu kabi qonunlarda tovarlar narxi belgilab qo'yilishi mumkin, biroq bozor munosabatlari tizimida ko'pchilik tovarlarning bahosi taraflar tomonidan o'zaro kelishuv asosida belgilanadi.

To'lovni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan harakatlarni amalga oshirish xaridor hisobidan amalga oshiriladi (FKning 418-moddasi 1-qismi). Masalan, pulni pochta orqali yuborish, sotuvchining bank hisob raqamiga o'tkazish xarajatlar va hokazo.

Tovarning bahosi uning og'irligiga qarab belgilanadigan bo'lsa, agar shartnomada boshqacha holat belgilanmagan bo'lsa, u sof og'irligi (netto) bo'yicha aniqlanishi lozim, bunda tovarning idish yoki o'rov holiday og'irligi (brutto) asos bo'lib hisoblanmaydi.

Agar oldi-sotdi shartnomasida tovarning bahosi uni belgilaydigan ko'rsatkichlar (tannarx, xarajatlar va h. k.)ga qarab o'zgartirilishi lozimligi nazarda tutilgan bo'lsa, ammo shu bilan birga, bahoni qayta ko'rib chiqish usuli belgilangan bo'lmasa, baho ushbu ko'rsatkichlarning

shartnoma tuzilgan paytidagi va tovarni topshirish paytidagi o'zaro nisbatidan kelib chiqqan holda belgilanadi. Masalan, oldi-sotdi shartnomasi yanvar oyida tuzildi, tovar xaridorga may oyida topshirildi. Mana shu vaqt oralig'ida tovarning bahosi 20 foizga qimmatlashdi. Binobarin, bunday holda birlamchi baho va oxirgi baho o'rtasidagi nisbat hisobga olinmog'i lozim.

Sotuvchi tovarni topshirish majburiyatini kechiktirib yuborganida baho tovarni shartnoma bo'yicha topshirish lozim bo'lgan vaqtdagi baho bo'yicha to'lanadi.

Shartnoma tuzilgandan keyin bahoni o'zgartirishga qonun hujjatlari, shartnomada nazarda tutilgan holatlarda va shartlarda yo'l qo'yiladi.

Baho haqida kelishuv shartnomaning muhim shartidir. Bunday kelishuvga erishilmaganida shartnoma tuzilmagan hisoblanadi. Baho nazarda tutilmagan va shartnoma shartlari bo'yicha belgilanishi mumkin bo'lmagan hollarda baho xuddi tovarlar uchun to'lanadigan narxlar bo'yicha belgilanadi. Ushbu qoida FKning 356-moddasi, 3-qismi mazmunidan kelib chiqadi. Mazkur hollarda, garchi shartnomada baho haqida kelishuv mavjud bo'lmasa ham, taraflar bunday kelishuvga erishgani haqidagi prezumpsiyaga amal qiladi.

Oldi-sotdi shartnomasini ijro etish muddati taraflarning o'z majburiyatlarini amalga oshirish vaqti bilan belgilanadi. Bunday muddat qonun hujjatlarida yoxud taraflarning kelishuvi bilan belgilanadi.

5. Ko'chmas mulkni topshirish tartibi va sifati lozim darajada bo'lmagan ko'chmas mulkni topshirish oqibatlari

FKning 486-moddasida sotuvchi tomonidan sotib oluvchiga ko'chmas mulkni topshirish tartibi va uni rasmiylashtirish shartlari belgilab qo'yilgan. Ko'chmas mulkning sotuvchi tomonidan topshirilishi va sotib oluvchi tomonidan qabul qilinishi taraflar imzolaydigan topshirish dalolatnomasi yoki topshirish to'g'risidagi boshqa hujjatga binoan amalga oshiriladi. Ko'chmas mulkni topshirish sotuvchi zimmasidagi majburiyatdir. Sotib oluvchi zimmasiga esa shartnoma bo'yicha kelishilgan haqni to'lash va topshirilgan ko'chmas mulkni qabul qilib olish majburiyati yuklatilgan. Agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, sotuvchining ko'chmas mulkni sotib oluvchiga majburiyati bu mulk sotib oluvchiga topshirilganidan va topshirish to'g'risidagi tegishli hujjatni taraflar imzolagandan keyin bajarilgan hisoblanadi. Taraflardan birining ko'chmas

mulkni shartnomada nazarda tutilgan shartlarda topshirish to'g'risidagi hujjatni imzolashdan bo'yin tovlashi tegishli ravishda sotuvchining mulkni topshirish majburiyatini bajarishdan, sotib oluvchining esa mulkni qabul qilib olish majburiyatini bajarishdan bosh tortishi hisoblanadi. Qaysi taraf o'z majburiyatlarini bajarishdan bosh tortsa, qonunda va shartnomada belgilangan asoslar bo'yicha javobgarlikka tortiladi. Sotib oluvchining ko'chmas mulkni sotish shartnomasining shartlariga mos bo'lmagan ko'chmas mulkni qabul qilib olishi hatto bunday mos kelmaslik xususida ko'chmas mulkni topshirish to'g'risidagi hujjatda pisanda qilib qo'yilgan bo'lsa ham sotuvchining shartnomani tegishli darajada bajarilmaganligi uchun javobgarlikdan ozod qilish uchun asos bo'la olmaydi. Sotuvchi tomonidan sotib oluvchiga tegishli darajada sifatli bo'lmagan ko'chmas mulkni topshirish oqibatlarini FKning 485-moddasida belgilab qo'yilgan. Bunday hollarda sotib oluvchi quyidagi huquqlarga egadir: ko'chmas mulk bahosini undagi kamchiliklarga mutanosib ravishda kamaytirishga; ko'chmas mulkdagi kamchiliklarning sotuvchi tomonidan bartaraf etilishini talab qilishga; agarda o'z tomonidan yoki uchinchi shaxslar tomonidan ko'chmas mulkning kamchiliklari bartaraf etilgan bo'lsa, buning uchun qilingan xarajatlarning sotuvchi tomonidan qoplanishini talab qilishga; ko'rilgan zarar o'rnini qoplagan holda ko'chmas mulkni sotish shartnomasining bekor qilinishini talab qilish huquqiga ega. Yuqoridagi muqobil huquqlardan qaysi birini amalga oshirish sotib oluvchi tomonidan belgilanadi.

6. Uy-joy binolarini sotishning xususiyatlari

Fuqarolarning doimiy yashashga mo'ljallangan, belgilangan sanitariya, yong'inga qarshi, texnik talablarga javob beradigan binolar uy-joy deb e'tirof etiladi. Uy-joy ko'chmas mulk hisoblanadi. FKning 488-moddasida uy-joy binolarini sotishning o'ziga xos xususiyatlari belgilab qo'yilgan. Birinchidan, sotuvchi sotib olgandan keyin qonunga muvofiq, uy-joy binosidan foylanish huquqini o'zida saqlab qoladigan shaxslar yashab turgan uy, kvartira, uyning yoki kvartiraning bir qismini sotish shartnomasining muhim sharti bu shaxslarning ro'yxatini sotilayotgan uy-joy binosidan foydalanish huquqlari ko'rsatilgan holda tuzishdan iboratdir. Agar sotuvchi sotib oluvchidan bunday shaxslar mavjudligini yashirsa, shartnoma ushbu turar joydan foydalanish huquqiga ega bo'lgan shaxslarning da'vosiga ko'ra, sud tomonidan haqiqiy emas deb topiladi.

Shuningdek, kvartira, uyning yoki kvartiraning bir qismini sotish

shartnomasi notarial tartibda tasdiqlanishi va davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim. Binobarin, uy-joy binolarini sotish haqidagi shartnomaning og'zaki yoki oddiy shakl bilan rasmiylashtirilgani shartnomaning o'z-o'zidan haqiqiy sanalmasligiga sabab bo'ladi.

8-§. Korxonani sotish shartnomasi.

Ko'chmas mulkni sotish shartnomasining alohida turlaridan biri – korxonani sotish shartnomasidir. Korxonani sotish shartnomasi predmetining o'ziga xosligi bilan ko'chmas mulkni sotish shartnomasining boshqa turlaridan farq qiladi va shu munosabat bilan FKda alohida shartnoma sifatida belgilangan.

Ayrim huquqshunos olimlar (I.V.Eliseyev, A.U.To'raev) ning fikricha, fuqarolik huquqi obyekt sifatida korxonalar o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan alohida mol-mulk turi hisoblanadi. Birinchidan, korxonalar tadbirkorlik faoliyatini olib borishga xizmat qiluvchi mulk; ikkinchidan, korxonalar xususiy yoki jamoa tadbirkorligining tashkiliy-huquqiy shakli, uning moddiy negizi bo'lib hisoblanadi; uchinchidan, korxonalar iste'mol qilinmaydigan murakkab ashyo, turli xil predmetlar jamlamasi bo'libgina hisoblanmasdan, yagona mulkiy kompleks hamdir va nihoyat, to'rtinchidan, korxonalar ko'chmas mulkdir¹.

Ushbu fikrlarga qo'shimcha qilib, korxonalar xususiy alomatlari bilan belgilanadigan murakkab ashyo hisoblanishini ham aytib o'tish lozim. Korxonaning obyekt sifatidagi bu xususiyati uni muqobiliga almashtirib bo'lmasligini anglatadi.

FKning 489-moddasiga ko'ra, korxonani sotish shartnomasiga muvofiq, sotuvchi sotib oluvchiga butun korxonani mulkiy majmua sifatida topshirish majburiyatini oladi, sotuvchi boshqa shaxslarga berishga haqli bo'lmagan huquq va majburiyatlar bundan mustasno.

Korxonani sotish shartnomasi konsensual, ikki tomonlama va haq baravariga tuziladigan shartnoma hisoblanadi.

Ma'lumki, korxonalar bir vaqtning o'zida fuqarolik huquqining obyekt va subyekti (unitar korxonalar, xususiy korxonalar) hisoblanadi. Shu munosabat bilan obyekt sifatida korxonani sotish shartnomasining o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Bu xususiyatlar shartnoma subyektlari, shakli,

¹ Гражданское право. Ч.2./Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. -М.: Проспект. 1997. -103 б.; Узбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи. 2-қисм./Ҳ.Раҳмонқулов, И.Зокировларнинг умум. таҳр. остида. -Т.: Адолат. 1999 -65 б.

predmeti va mazmuni bilan harakterlanadi.

Korxonani sotish shartnomasining subyektlari sifatida fuqarolik huquqining barcha subyektlari ishtirok etishlari mumkin. Davlat va uning organlari, yuridik shaxslar va fuqarolar korxonani sotish shartnomasida sotuvchi va sotib oluvchi sifatida qatnashadilar.

Davlatga qarashli korxonalar sotilganda sotuvchi sifatida shu korxonaga tegishli bo'lgan davlat yuridik shaxslari ishtirok etadilar. Odatda, korxonani sotish shartnomasining subyektlari sifatida tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan fuqarolar va tijoratchi yuridik shaxslar e'tirof etilsa-da, korxonani sotish shartnomasini tartibga soluvchi qonun hujjatlarida shartnoma sub'eklariga nisbatan bunday cheklashlar belgilanmagan. Bu holat esa, istalgan fuqaroning yoki tijoratchi bo'lmagan yuridik shaxsning korxonani sotish shartnomasining subyekti bo'la olishi mumkinligini anglatadi. Korxonani sotib olgan fuqaro tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish uchun ruxsatnomaga ega bo'lmasdan ham korxonaga nisbatan mulk huquqining sohibi bo'lishga haqli. Bu holatda korxonaning tadbirkorlik faoliyatini shunday ruxsatnomaga ega bo'lgan mulkdorning vakili amalga oshirishi yoki mulkdor korxonani ijaraga berish orqali bu faoliyatini olib borishi mumkin.

Korxonani sotish shartnomasi ko'chmas mulkni sotish shartnomasi kabi taraflar imzolagan yozma shakldagi hujjat tarzida tuziladi. Ushbu shartnoma ko'chmas mulkni sotishdan farqlanib, uning shakli va rasmiylashtirishiga nisbatan FK quyidagi qo'shimcha talablarni belgilaydi:

1. Korxonani mol-mulki, huquq va majburiyatlarining haqiqiy holatini ifodalaydigan hujjatlarni shartnomaga ilova qilish. Bu talab korxonaning huquq subyektliligi bilan bog'liq bo'lib, uning uchinchi shaxs oldidagi majburiyatlari va mulkiy talablarini aniqlashga va kelajakda taraflar o'rtasida nizo vujudga kelmasligiga xizmat qiladi. Shartnomaga ilova qilinadigan hujjatlar jumlasiga: inventarizatsiya dalolatnomasi, buxgalteriya balansi, mustaqil auditorning korxonani tarkibi va uning qiymati to'g'risidagi xulosasi, kreditorlar va ular qo'yayotgan talablar xususiyati, miqdori va muddatlari ko'rsatilgan qarzlarni ro'yxati kiradi.

2. Shartnomaning notarial guvohlantirilishi. Ba'zi hollarda korxonani sotish shartnomasida notarial guvohlantirilish talab qilinmaydi. FKning 490-moddasiga muvofiq, vakolatli davlat organining qaroriga binoan tanlov (tender) asosida tuziladigan korxonani sotish shartnomasi notarial guvohlantirilishi shart emas. Ayni vaqtda Qonunning 110-moddasi 2-qismi 2-bandiga ko'ra, taraflardan birining talabi bilan ushbu shartnoma notarial tasdiqlanishi shartligini ham aytib o'tish lozim.

Ko'chmas mulkni sotish shartnomasi kabi korxonani sotish shartnomasi davlat ro'yxatidan o'tkaziladi. Korxonaga huquq subyekti hisoblanganligi munosabati bilan uni sotish shartnomasi adliya organlarida ro'yxatga olinadi.

Yuqoridagi talablarga amal qilmasdan tuzilgan korxonani sotish shartnomasi haqiqiy emas deb topiladi. Bunday shartnoma o'z-o'zidan haqiqiy bo'lmagan bitim hisoblanadi, uni bajarishga yo'l qo'yilmaydi va bir tarafning bitimni bajarishi uni haqiqiy deb hisoblanishiga olib kelmaydi. Shuningdek, tarafdardan birining korxonani sotish shartnomasining davlat ro'yxatidan bosh tortishi, ikkinchi tarafning sud tartibida shartnomani ro'yxatdan o'tkazdirishiga olib kelmaydi.

Korxonani sotish shartnomasining predmeti shartnomaning asosiy sharti hisoblanadi. FKda korxonani sotish shartnomasiga nisbatan qat'iy talablar qo'yilgan. Birinchi navbatda, ushbu shartnomaning predmeti mulkiy majmua hisoblangan korxonaga hisoblanadi. Ikkinchidan esa, firma nomi, tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va sotuvchini hamda uning mahsulotini, u bajaradigan ish yoki ko'rsatadigan xizmatlarni shaxsiylashtiradigan boshqa vositalardan foydalanish huquqlari shartnoma predmetini tashkil etadi.

FKning 85-moddasiga muvofiq, butun korxonaga mulkiy kompleks sifatida ko'chmas mulk hisoblanadi. Mulkiy kompleks bo'lgan korxonaga tarkibiga uning faoliyati uchun mo'ljallangan hamma mulk turlari, shu jumladan yer uchastkalari, binolar, inshootlar, uskuna, inventar, xomashyo, mahsulot, talab qilish huquqi, qarzlar, shuningdek korxonani, uning mahsuloti, ishlari va xizmatlarini aks ettiruvchi xususiy alomatlar (firma nomi, tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari) bo'lgan huquqlar va boshqa mutlaq huquqlar, agar qonun yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, kiradi.

Mulkiy majmua sifatida korxonaning tarkibiga kiruvchi mol-mulkning ro'yxati aniqlanishi lozim. Sotiladigan korxonaga tarkibi va uning qiymati korxonani sotish shartnomasida inventarizatsiyalashning belgilangan qoidalariga muvofiq o'tkaziladigan korxonani to'liq inventarizatsiyalash asosida aniqlanadi.

Umumiy qoidaga ko'ra, korxonaning predmeti moddiy va nomoddiy ne'matlardan tashkil topadi. Korxonaga predmeti hisoblangan moddiy ne'matlarga korxonaning binosi, turli xildagi ishlab chiqarish vositalarini kiritish mumkin. Nomoddiy ne'matlarga esa, korxonaning huquq va majburiyatlari, mutloq huquq obyektlari (patent, firma nomi, tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisi va h.k.) kiradi.

Sotilayotgan korxonaning majburiyatlari xususida sotuvchi o'z kreditorlarini, korxonani sotib oluvchilarga topshirilgunga qadar uning sotilishi haqida yozma ravishda xabardor qilishi lozim.

Qarzning boshqa shaxsga o'tkazilishiga roziligini sotuvchiga yozma ravishda bildirmagan kreditor korxonani sotilishi to'g'risida bildirish xati olgan kundan boshlab uch oy mobaynida yo majburiyatni bajarishni to'xtatishni yoki muddatidan oldin bajarishni va sotuvchi tomonidan zarar qoplanishini, yo bo'lmasa korxonani sotish shartnomasini butunlay yoxud uning tegishli qismini haqiqiy emas deb topishni talab qilish huquqiga ega.

Korxonaning sotilishi to'g'risida ushbu moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan tartibda xabardor qilinmagan kreditor sotuvchi korxonani sotib oluvchiga topshirgani to'g'risida xabar topgan yoki xabar topishi lozim bo'lgan kundan boshlab bir yil mobaynida ushbu moddaning ikkinchi qismida nazarda tutilgan talablarni qondirish haqida da'vo qo'zg'atishi mumkin.

Korxonani sotib oluvchiga topshirilganidan so'ng sotuvchi va sotib oluvchi topshirilgan korxonani tarkibiga kiritilgan, sotib oluvchiga kreditorning roziligisiz o'tkazilgan qarzlarni bo'yicha solidar javobgar bo'ladilar.

Firma nomi, tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va sotuvchini hamda uning mahsulotini, u bajaradigan ish yoki ko'rsatadigan xizmatlarni shaxsiylashtiradigan boshqa vositalardan foydalanish huquqlari, agar korxonani sotish shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, sotib oluvchiga o'tadi.

Sotuvchining tegishli faoliyat bilan shug'ullanishi uchun berilgan maxsus ruxsatnoma (litsenziya) asosida olgan huquqlari, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, korxonani sotib oluvchiga berilmaydi. Chunki, bunday litsenziyalar ma'muriy huquqiy harakatlarga ega bo'lib, faqatgina muayyan shaxs nomiga beriladi va boshqa shaxsga to'g'ridan-to'g'ri o'tkazishga yo'l qo'yilmaydi.

Agar, sotuvchi shartnoma bo'yicha topshiriladigan korxonani tarkibiga maxsus ruxsatnoma (litsenziya) ga ega bo'lmagani tufayli sotib oluvchi bajara olmaydigan majburiyatlarni kiritisa, u kreditorlar oldidagi tegishli majburiyatlardan ozod qilinmaydi. Bunday majburiyatlarni bajarmaganlik uchun sotuvchi va sotib oluvchi kreditorlar oldida solidar javobgar bo'ladilar.

Korxonani sotish shartnomasining bahosi, FKning 491-moddasida ko'zda tutilgan hujjatlar asosida aniqlanadi. Bunday hujjatlarni tuzish

uchun qilingan xarajatlar tarflarning kelishuviga ko'ra qoplanadi va uning qiymati shartnoma bahosiga kiritilmaydi. Korxonani sotish shartnomasi taraflarning erki asosida tuziladigan shartnoma bo'lganligi sababli, baho taraflarning erk-irodalariga muvofiq belgilanadi.

Korxonani sotish shartnomasining muddatini belgilash ham taraflarning erkiga muvofiq aniqlanadi. Qonun hujjatlarida korxonani sotish shartnomasining muddati to'g'risida ko'rsatmalar berilmagan.

Korxonani sotish shartnomasiga muvofiq, sotuvchining asosiy majburiyati korxonani va unga nisbatan mulk huquqini uchinchi shaxslar huquqlaridan ozod holda topshirishdan iborat. Bunda korxonani yaxlit holda topshirilishi lozim¹. Ushbu majburiyatni bajarish uchun sotib oluvchi bir qancha harakatlarni amalga oshirishi zarur. Birinchi navbatda sotuvchi korxonani sotishga tayyorlashi, shartnomaga ilova qilinadigan hujjatlarni va sotib oluvchiga o'tadigan huquq va majburiyatlar ro'yxatini tuzishi lozim.

FKning 493-moddasiga ko'ra, sotuvchining korxonani sotib oluvchiga topshirishi topshirish dalolatnomasiga muvofiq amalga oshiriladi, unda korxonaning tarkibi va kreditorlar korxonani sotilishi to'g'risida xabardor qilinganligi, shuningdek topshirilgan mol-mulkda aniqlangan kamchiliklar haqida ma'lumotlar va yo'qolganligi tufayli topshirish majburiyatlari vujudga kelishi mumkin bo'lmaydigan mol-mulkning ro'yxati ko'rsatiladi.

Korxonani topshirishga tayyorlash, shu jumladan, topshirish dalolatnomasini tuzish va imzolashga taqdim etish, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, sotuvchining majburiyati hisoblanadi va uning hisobidan amalga oshiriladi.

Ikkala taraf topshirish dalolatnomasini imzolagan kundan boshlab korxonani sotib oluvchiga topshirilgan hisoblanadi. Shu paytdan boshlab korxonani tarkibida topshirilgan mol-mulkning tasodifan nobud bo'lishi yoki tasodifan buzilishi xavfi sotib oluvchiga o'tadi.

Korxonaga mulk huquqi bu huquq davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab sotib oluvchiga o'tadi.

Sotib oluvchining korxonaga mulk huquqini ro'yxatdan o'tkazish, basharti korxonani sotish shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, korxonani sotib oluvchiga topshirilganidan so'ng bevosita amalga oshiriladi.

Korxonani sotish shartnomasida korxonani haqi to'langunicha yoki boshqa holatlar yuz berguncha sotuvchining sotib oluvchiga topshirilgan

¹ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Олди-сотди шартномаси. -Т.: Адолат. 2000. -139 б.

korxonaga mulk huquqi saqlanib qolishi nazarda tutilgan hollarda sotib oluvchi mulk huquqi o'ziga o'tguncha topshirilgan korxonada tarkibiga kiradigan mol-mulkni mulkiy majmua sifatida korxonada faoliyatini ta'minlash uchun zarur darajada tasarruf qilishga, shuningdek huquqlardan foydalanishga haqli bo'ladi.

Topshirish dalolatnomasi bo'yicha sotuvchi tomonidan tarkibi, shu jumladan, topshirilgan mol-mulkingning sifati, korxonani sotish shartnomasida nazarda tutilgan talabga muvofiq bo'lmagan korxonaning topshirilishi va sotib oluvchining qabul qilishi oqibatlari, agar shartnomadan boshqacha tartib kelib chiqmasa va u ushbu moddaning ikkinchi, uchinchi va to'rtinchi qismlarida nazarda tutilgan bo'lmasa, FKning 393-395, 399, 402, 408, 412-moddalarida nazarda tutilgan qoidalar asosida aniqlanadi.

Korxonani topshirish dalolatnomasiga muvofiq, korxonada topshirilgan va qabul qilingan bo'lib, unda korxonaning aniqlangan kamchiliklari va yo'qotilgan mol-mulki to'g'risidagi ma'lumotlar ko'rsatilgan taqdirda, agar korxonani sotish shartnomasida bunday hollarda boshqa talablarni qo'yish huquqi nazarda tutilgan bo'lmasa, sotib oluvchi korxonaning xarid narxini tegishincha kamaytirishni talab qilish huquqiga ega.

Sotib oluvchiga korxonada tarkibida sotuvchining korxonani sotish shartnomasida yoki topshirish dalolatnomasida ko'rsatilmagan qarzlari (majburiyatlari) ham topshirilgan taqdirda, agar sotib oluvchi shartnoma tuzish va korxonani topshirish vaqtida bunday qarz (majburiyat) lar borligini bilganini sotuvchi isbotlamasa, sotib oluvchi xarid narxini kamaytirishni talab qilish huquqiga ega.

Sotuvchi korxonada tarkibida topshirilgan mol-mulkdagi kamchiliklar to'g'risida yoki topshirilishi lozim bo'lgan ayrim turdagi mol-mulkning bu tarkibda yo'qligi to'g'risida sotib oluvchidan bildirish xati olgan hollarda tegishli darajada sifatli bo'lmagan mol-mulkni darhol almashtirishi yoki sotib oluvchiga yetishmayotgan mol-mulkni berishi mumkin.

Agar korxonaning sotuvchi javobgar bo'lgan kamchiliklar tufayli korxonani sotish shartnomasida aytib o'tilgan maqsadlar uchun yaroqsizligi va bu kamchiliklar FKga, qonun hujjatlari yoki shartnomaga muvofiq belgilangan shartlarda, tartib va muddatlarda sotuvchi tomonidan bartaraf qilinmaganligi yoki bunday kamchiliklarni bartaraf qilib bo'lmasligi aniqlangan bo'lsa, sotib oluvchi korxonani sotish shartnomasini bekor qilish yoki o'zgartirishni va taraflar shartnomaga muvofiq bajarganlarini qaytarishni sud tartibida talab qilish huquqiga ega.

30-bob. AYIRBOSHLASH SHARTNOMASI

1. Ayirboshlash shartnomasi tushunchasi, huquqiy belgilari va predmeti

Ayirboshlash tovar va pul munosabatlariga asoslangan bozor iqtisodiyotida ham muayyan ahamiyatga ega. Shu boisdan u amaldagi fuqarolik qonun hujjatlarida o'zining huquqiy asoslarini topgan. Ayirboshlash barter deb ham yuritiladi.

Ayirboshlash deb shunday shartnomaga aytiladiki, unga ko'ra shartnomada qatnashuvchi har bir taraf boshqa tarafga bir tovarni boshqa tovarga almashtirish yo'li bilan mulk qilib topshirish majburiyatini oladi (FKning 497-moddasi). Uning mohiyati shundaki, shartnoma predmeti bo'lgan biron-bir tovar ikkinchi tarafga, odatdagidek, mazkur tovar qiymatini umumiy ekvivalent bo'lgan yoki unga deyarli teng keladigan boshqa bir tovarga ayirboshlanadi. Demak, mazkur huquqiy munosabat odatdagi shartnomalar, aytaylik, oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish kabi shartnomalarga o'xshab, tarafdarga bu orqali kelishi mumkin bo'lgan muayyan pul summalariga talab-ehtiyojlardan kelib chiqmay, balki bevosita mazkur shartnomaning predmeti bo'lgan tovarga bo'lgan ehtiyojlardan kelib chiqadi. Biroq bu shartnoma ko'p hollarda subyektlar o'rtasida hisob-kitoblar yo'lga qo'yilmagan yoki o'zaro ishonch bo'lmagan inflyasiya sharoitida keng qo'llaniladigan shartnomalardan biri bo'lib qolmoqda. Rivojlangan bozor tizimida u ahyon-ahyonda qo'llaniladi.

Shartnomaning yana bir xususiyati shundaki, shartnomaning mazmunidan boshqacha hol anglashilmasa, ayirboshlanayotgan tovarlar teng qiymatli deb taxmin qilinadi. Ayni paytda tovarni topshirish va uni qabul qilish xarajatlarini, har bir holda tegishli majburiyatlarni bajaradigan taraf amalga oshiradi. Shubhasiz, boshqa shartnomalarda bo'lgani singari ayirboshlashda ham uning predmeti hisoblangan tovarning bahosi muayyan ahamiyatga ega. Ba'zan amaliyotda ayirboshlash predmetining qiymati bir xil bo'lmaydi. Bunday hollarda bahosi ayirboshlashga taqdim qilinayotgan tovar bahosidan past bo'lgan tovarni toshpirayotgan taraf, agar shartnomada haq to'lashning boshqacha tartibi nazarda tutilmagan bo'lsa, tovar yoki tovarni tasarruf qilish hujjatlari tog'irlangandan so'ng kechiktirmasdan baholardagi farqni to'lashi lozim bo'ladi. FKning 242-moddasiga ko'ra, agar qonun, shartnoma yoki majburiyatning

mohiyatidan boshqacha hol anglashilmasa, qarzdor hisoblangan taraf bunday majburiyatni kreditor talab qilgan kundan boshlab yetti kunlik muddat ichida bajarishi shart.

Ayrim hollarda tovarlar o'rtasidagi yuqorida tilga olingan farq doimo konkret belgilanavermaydi. Fuqarolik qonunchiligining mazmunidan anglashilishicha, bunday hollarda shartnomani bajarganlik uchun xuddi shunga o'xshash vaziyatlarda odatda shunday tovarlar, ishlar yoki xizmatlar uchun olinadigan baholar – haq to'lanishi kerak. Aynan bunday hollarda ish muomalasi odatlari, ya'ni odat huquqi normalari qo'llaniladi (FKning 6-moddasi tartibida).

Ayirboshlash shartnomasi quyidagi huquqiy belgilari bilan harakterlidir:

birinchidan, ayirboshlash konsensual shartnoma hisoblanadi, ya'ni unga ko'ra taraflarning huquq va burchlari shartnoma qonun talablari doirasida rasmiylashtirilgan paytda vujudga keladi;

ikkinchidan, ayirboshlash haq evaziga tuziladigan shartnomadir, ya'ni shartnoma bo'yicha taraflar zimmasiga muqobil ijro majburiyatlarini bajarish yuklangan, ya'ni tovarlarni o'zaro ayirboshlash, shuningdek tovarlar qiymati teng bo'lmaganda – qiymat o'rtasidagi farqni pul shaklida to'lash;

uchinchidan, ayirboshlash ikki tomonlama shartnomalar turkumiga kiradi. "Shartnoma ishtirokchilarining har biri bir vaqtning o'zida ham sotuvchi, ham sotib oluvchi hisoblanadilar"¹. Demak, bunga ko'ra har ikki taraf ham huquqqa, ham burchga ega bo'ladi. Bu shartnomaning mohiyatan, yanada aniqrog'i, taraflar o'rtasidagi o'zaro huquq va burchdorlikning nisbatidan kelib chiqadi;

to'rtinchidan, shartnomaning yana bir belgilaridan biri – ayirboshlanadigan mulkning egasidagi unga nisbatan bo'lgan mulk huquqi (egallash, foydalanish, tasarruf etish) ikkinchi tarafga o'tadi va aksincha. Shartnomaning muhim jihatlaridan biri ayirboshlanadigan tovarlarga bo'lgan mulk huquqining ikkinchi tarafga qachondan boshlab o'ta boshlashidir. Odatda, qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, ayirboshlanadigan tovarlarga mulk huquqi ayirboshlash shartnomasiga muvofiq, sotib oluvchi hisoblanadigan taraflarga ikkala taraf tegishli tovarlarni topshirish majburiyatini bajargandan so'ng bir vaqtda o'tadi (FK 500-modda). Ayirboshlash shartnomasining predmeti muayyan moddiy qiymatga ega bo'lgan hamda iqtisodiy munosabatning

¹ Сайфуллаев Ф. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. –Т.: Ўзбекистон. 1988. -18 б. Рўзиназаров Ш. Олди-сотди шартномалари.//Хўжалик ва ҳуқуқ. 1997. №7. -37 б.

predmeti bo'la oladigan, ayni paytda kishilarning u yoki bu ehtiyojlarini qondira oladigan narsalar, ya'ni ashyolar bo'la oladi. Ashyolar ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlari ko'rinishida, ko'char va ko'chmas mulk shakllarida bo'lishi mumkin. Biroq, bu yerda muhimi, ashyolarning fuqarolik muomalasida bo'lishi masalasidir. FKning 82-moddasiga ko'ra, fuqarolik huquqlarining obyektlari erkin suratda boshqa shaxslarga berilishi yoki universal huquqiy vorislik (meros qilib olish, yuridik shaxsni qayta tashkil etish) tartibida yoxud boshqa usul bilan, agar ular muomaladan chiqarilmagan yoki ularning muomalada bo'lishi cheklab qo'yilmagan bo'lsa, bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tishi mumkin.

Ayirboshlash shartnomasining predmeti bo'lishi uchun ashyolar mulk huquqi asosida mulkdorlarning haqiqiy egaligida, foydalanuvida va tasarrufida bo'lmog'i ham kerak (FKning 164, 207-moddalari tartibida). Masalan, fuqaro M. 1997-yil 1-sentabrda fuqaro N. bilan ayirboshlash shartnomasini tuzdi. Shartnomaga muvofiq, N. hovlisini M. hovlisining 1/3 qismiga almashdi. M. ning qizi A. 1997-yil 1-dekabrda sudga murojaat qilib, uying yarmi o'ziga tegishli ekanligini va uning rozilgisiz otasi hovlining bir qismini almashtirganligini ko'rsatib, mazkur shartnomani bekor qilishni so'radi. U o'z talabini asoslash uchun uying bir qismi onasidan meros bo'lib, hali otasi bilan bo'lib olmaganligi sababli, uyni almashtirish natijasida egalik huquqining buzilganligini ko'rsatadi. Albatta, bunday hollarda sud fuqaro A. ning talabini qondirishi lozim.

Yoki quyidagi misolni ko'raylik. Fuqaro K. egasiz turar joyga halol, oshkora va uzluksiz egalik qilgan. Va u 1998-yil 1-aprel kuni bu uyni fuqaro Dga qarashli avtomobil bilan ayirboshlash to'g'risida shartnoma tuzishgan. Aniqlanishicha, K. bu uyga 1986-yil 1-yanavardan 1998-yil 1-aprel kunigacha, ya'ni 12 yil davomida egalik qilgan. FKning 187-moddasi talablariga ko'ra, bu muddat 15 yilni tashkil etishi lozim edi. Demak, fuqaro K.da hali bu uy-joyga nisbatan mulk huquqi vujudga kelmagan, binobarin, u mazkur obyekt yuzasidan shartnomada taraf sifatida ishtirok eta olmaydi.

2. Shartnomada qatnashuvchi taraflar, ularning huquq va burchlari

Yuqorida aytilganidek, shartnomada qatnashuvchi taraflarning har biri bir vaqtning o'zida ham sotuvchi, ham sotib oluvchi hisoblanadilar. Bu bilan ayirboshlash oldi-sotdi shartnomasiga o'xshab ketsa-da, biroq undan farq qiladi. "Farqi shundaki, bunda bir mulk ikkinchisiga pulsiz

almashtiriladi”¹. Ayni paytda ayirboshlash oldi-sotdiga o‘xshashligi tufayli, unga nisbatan baho va xarajatlar haqidagi qoidalardan tashqari, oldi-sotdini tartibga soluvchi barcha qoidalar qo‘llanaveradi.

Shartnomada sotuvchi va oluvchi bo‘lib fuqarolik huquqining barcha subyektlari, shu jumladan, jismoniy shaxslar, yuridik shaxslar, davlat tuzilmalari ishtirok etishlari mumkin.

Bozor munosabatlari sharoitida ba’zi hollarda tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar bilan iste’molchilar o‘rtasida fuqarolik-huquqiy munosabatlarini vujudga keltiruvchi asoslardan biri sifatida ayirboshlash (barter) shartnomasi qo‘llanadi. Barter inglizcha “barter” so‘zidan olingan bo‘lib, bevosita tovar almashuvi ma’nosini bildiradi². U, ayniqsa, bozor tizimiga o‘tish davrida o‘zaro hisob-kitoblar yaxshi yo‘lga qo‘yilmagan davr uchun birmuncha harakterlidir. Valuta beqaror bo‘lgan hozirgi zamon xalqaro savdosida yanada keng tarqalmoqda. Barter bitimi vaqtida pul to‘lovlarining yo‘qligi tovar yetkazib berish baholarini va ularni pul formasida hisobga olishni istisno qilmaydi. Barter bitimi tushunchasi ayirboshlash shartnomasi tufayli vujudga keluvchi majburiyatlar mazmunini to‘la qamrab ololmaydi, unga to‘la javob berolmaydi, degan fikrga qo‘shilib bo‘lmaydi. Bir qator olimlarning xususan, Sh. Ro‘zinazarovning tadqiqotlarida barter haqida salmoqli fikr yuritiladi. Nazarimizda, barter tushunchasi ayirboshlash shartnomasini o‘zida aks ettira oladi.

Yuqorida ko‘rsatilganidek, shartnomada taraflar sifatida jismoniy va yuridik shaxslar qatnashishi mumkin.

Yuridik shaxslarning bu boradagi faoliyatlari O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1993-yil 9-yuldagi PF-616-sonli “Barter asosida amalga oshiriladigan eksport-import operatsiyalari bo‘yicha tartib buzilishlari va suiste’molliklarga chek qo‘yish to‘g‘risida”gi Farmoni bilan mustahkamlangan. Unga ko‘ra, kelishib olingan miqdordagi bir tovarni boshqa bir tovarga o‘zaro hisob-kitoblarni valutada amalga oshirmasdan almashtarishni nazarda tutuvchi shartnoma barter shartnomasi hisoblanadi. Shartnomada o‘zaro yetkazib beriladigan tovarlarning miqdori va qiymati yoxud tomonlar ekvivalentlik asosida yetkazib berish majburiyatini olgan tovarlarning summasi oldindan kelishib qo‘yiladi³. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1995-yil 11-apreldagi PF 1096-sonli “Eksport-import

¹ Аҳоли учун юридик маълумотнома. 4-серия, Мас.муҳ. Аъзамхўжаев А.А., Иноятов А.-Т.: Адолат. 1995. -9 б.

² Қисқача сийсий лугат. -Т.: Ўзбекистон. 1983. -32 б.

³ Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари тўплами, 1993 йил, 10-сон.

operatsiyalarini tartibga keltirish bcrasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi, 2003-il 15-anvardagi PF 3194-sonli "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ba'zi farmonlariga o'zgartirishlar kiritish to'g'risida"gi, 2005-yil 20-entabrdagi PF 3661-sonli "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ba'zi farmonlariga o'zgartirishlar kiritish to'g'risida"gi Farmonlariga ko'ra, 616-sonli Farmonga ayrim juz'iy o'zgartirishlar kiritildi¹.

Yuqorida ta'kidlanganidek, shartnomada qatnashuvchi taraflar bir paytning o'zida ham sotuvchi, ham sotib oluvchi sifatida qatnashadi. Shuning uchun ham shartnomada qatnashuvchi taraflar deyarli bir xil huquq va majburiyatlarga ega bo'ladilar.

Ayirboshlash shartnomasi bo'yicha taraflar:

birinchidan, ayirboshlanayotgan tovarni o'z vaqtida, kelishilgan tartibda qabul qilib olish;

ikkinchidan, qabul qilingan tovar evaziga ayirboshlanishi lozim bo'lgan tovarni o'z vaqtida topshirish;

uchinchidan, topshirilayotgan tovarlarning sifati, assortimenti, yaxshi bo'lishini ta'minlash kabi majburiyatlarga egadirlar.

Taraflar, ayni paytda, quyidagi huquqlarga egadirlar:

birinchidan, shartnoma majburiyatlarini muqobil ravishda bajargan taraflar ikkinchi tarafdan tovarning topshirilishini talab qilishga haqli;

ikkinchidan, shartnoma shartlari qo'pol ravishda buzilgan bo'lsa, xususan, sifatsiz tovar ayirboshlangan, tovarni topshirish muddati uzrsiz uzoq muddatga kechiktirilgan hollarda bir taraf shartnomani bekor qilishga haqli;

uchinchidan, ayirboshlash shartnomasi shartlari ikkala taraf tomonidan to'liq bajarilgan bo'lsa, har ikkisida ham tovarlarga nisbatan mulk huquqi vujudga keladi.

3. Shartnomaning shakli, muddati.

Shartnoma bo'yicha taraflarning javobgarligi

Ayirboshlash shartnomasi, odatda, fuqarolar o'rtasida tuzilganda va shartnoma predmetining bahosi Respublikada o'rnatilgan eng kam oylik ish haqining o'n baravarigacha bo'lgan hollarda og'zaki shaklda tuzilishi mumkin. Shuningdek, yozma shaklda tuzilgan shartnomani

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003 йил, 1-2-сон, 3-модда; 2005 йил, 37-38-сон, 282-модда.

bajarishga qaratilgan bitimlar, agar qonun hujjatlari va shartnomaga zid bo'lmasa, taraflarning kelishuviga muvofiq og'zaki tuzilishi mumkin (FK 106-modda, 3-band). Qolgan hollarda, ya'ni yuridik shaxslarning o'zaro va fuqarolar bilan tuzgan ushbu turkumdagi bitimlari, fuqarolar o'rtasidagi belgilangan eng kam oylik ish haqining o'n baravaridan ortiq summadagi bitimlari yozma shaklda tuziladi. Ba'zi hollarda shartnomaning predmeti yer uchastkalari va boshqa ko'chmas mol-mulklar bo'lganda, bunday bitimlar notarial tasdiqlanishi va davlat ro'yxatidan o'tkazilishi talab qilinadi (FK 110-111-moddalari tartibida). Shuningdek, FKning 497-moddasining 2001-yil 7-dekabrda tahririga ko'ra, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim bo'lgan avtomototransport vositalarini ayirboshlash shartnomasi notarial tasdiqlangan bo'lishi kerakligi belgilanadi.

Shubhasiz, shartnoma shakliga doir yuqoridagi talablarga rioya qilmaslik bir qancha huquqiy oqibatlarni keltirib chiqaradi (FK 109, 112-moddalari).

Ayirboshlash shartnomasining muddati bevosita taraflarning kelishuvi bilan belgilanadi.

Shartnoma bo'yicha javobgarlik oldi-sotdi shartnomasidagi javobgarlikka juda o'xshab ketadi. Umumiy holda FKning 393-moddasiga ko'ra, sotuvchi tovarni sotib oluvchiga uchinchi shaxslarning har qanday huquqlardan ozod holda topshirishi shart, deb belgilab qo'yilgan. Qonunda agar topshirilgan tovarni sotib oluvchidan uchinchi shaxslar olib qo'yadigan bo'lsa, sotuvchi tarafning bevosita javobgarligi belgilab qo'yilgan. Ya'ni, "FKning 501-moddasiga ko'ra, ayirboshlash shartnomasi bo'yicha olgan tovarini uchinchi shaxslar olib qo'ygan taraf, FKning 395-moddasida nazarda tutilgan asoslar mavjud bo'lsa, boshqa tarafdin ayirboshlash asosida olingan tovarni qaytarishni yoki zararni qoplashni talab qilishga haqli. Ko'rinib turibdiki, ayirboshlanayotgan tovarni uchinchi shaxslar huquqidan ozod qilmasdan ayirboshlash keyinchalik bunday harakatni amalga oshirgan tarafning javobgarligini keltirib chiqarar ekan. Biroq shuni aytish joizki, sotib oluvchi uchinchi shaxsning huquqlari bo'lgan tovarni qabul qilishga rozilik bergan hollar bundan mustasnodir.

Shartnoma bo'yicha ayirboshlanayotgan tovarlarning miqdori, assortimenti, uning sifati, tovarning butligi muhim unsur hisoblanib, ularni shartnomada kelishilganidek bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik tegishincha taraflarning javobgarligini keltirib chiqaradi.

Xususan, tovarni topshiruvchi shartnoma shartlarini buzib, tovarni qabul qilib oluvchiga shartnomada belgilangan miqdordan kam tovar

topshirgan bo'lsa, tovarni qabul qilib oluvchi agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tugalmagan bo'lsa, tovarning yetishmayotgan miqdorini topshirishni talab qilishga yo topshirilgan tovardan va uning haqini to'lashdan bosh tortishga, bordi-yu uning evaziga kelishilgan tovar topshirilgan bo'lsa, oldin topshirib qo'yilgan tovarni qaytarib berishni talab qilishga haqli. Umuman, ayirboshlash shartnomasi bo'yicha ko'p hollarda oldi-sotdiga doir qoidalar qo'llanilgani bois, bu haqdagi normalar batafsilroq oldi-sotdiga bag'ishlangan bobda keltirildi.

Ta'kidlash joizki, qonunda belgilanganidan tashqari, to'g'ridan-to'g'ri shartnoma bo'yicha ayirboshlash natijasida ham javobgarlikning boshqa turlari nazarda tutilishi mumkin. Ayirboshlash shartnomasi bo'yicha javobgarlik faqat bir tomonda emas, har ikki tomonda ham yuzaga kelishi mumkin.

31-bob. HADYA SHARTNOMASI. XAYR-EHSON

1. Hadya shartnomasi tushunchasi, huquqiy belgalari va predmeti

Hadya deb shunday shartnomaga aytiladiki, unga ko'ra bir taraf (hadya qiluvchi) boshqa taraf (hadya oluvchi) ga ashyoni tekinga mulk qilib beradi yoki berish majburiyatini oladi yoxud unga o'ziga yoki uchinchi shaxsga nisbatan mulk huquqi (talabini) beradi yo berish majburiyatini oladi yoxud uni o'zi yoki uchinchi shaxs oldidagi mulkiy majburiyatdan ozod qiladi yoyinki ozod qilish majburiyatini oladi (FKning 502-moddasi). Uning mohiyati shundaki, bunda mulk tekin topshiriladi, ya'ni hadya qiluvchining tasarrufida bo'lgan ashyo hadya oluvchiga mol-mulk qilib o'tkaziladi.

Bozor munosabatlari tobora chuqurlashib borgani sari shartnomalarning mazmuni, doirasi, ko'lami ham kengayib bormoqda. Chunonchi, 1963-yilgi fuqarolik qonunchiligida hadya shartnomasi deganda, bir taraf (hadya qiluvchi) mulkni ikkinchi tarafning (hadya oluvchining) egaligiga tekinga topshirishi¹ belgilangan edi. Amaldagi FKda esa, bu holat sezilarli takomillashtirildi. Buning natijasida yuqoridagi hadya predmeti doirasi kengaytirilib, u o'z ichiga quyidagilarni olishi mumkin bo'ldi:

birinchidan, bir taraf boshqa tarafga tekinga mol-mulk qilib beriladigan ashyolarni;

ikkinchidan, bir taraf (hadya qiluvchi) boshqa taraf (hadya oluvchi) ga o'ziga yoki uchinchi shaxsga nisbatan mulk huquqi (talabi) ni beradigan yo berish majburiyatini olgan hollarda mulkiy huquqni;

uchinchidan, bir taraf (hadya qiluvchi) boshqa taraf (hadya oluvchi) ni o'zi yoki uchinchi shaxs oldidagi mulkiy majburiyatdan ozod qiladigan yoxud ozod qilish majburiyatini olgan hollarda ham mulkiy huquqni.

Ko'rinib turibdiki, har bir holatda ham mustaqil ikki tushuncha qo'llanilgan ashyoni topshiradi yoki topshirish majburiyatini oladi, mulkiy majburiyatdan ozod qiladi yoki ozod qilish majburiyatini oladi. Bu mazkur shartnomagagina xos bo'lgan xususiyatdir.

Shartnoma real bo'lsa-da, ayni paytda hadya qiluvchi hadya oluvchiga kelgusida hadya qilish majburiyatini oladi. Ammo hamma hollarda ham hadya shartnomasi vujudga kelavermaydi. Aytaylik, ashyo yoki huquq muqobil berilganida yo bo'lmasa, muqobil majburiyat mavjud bo'lganida shartnoma hadya deb tan olinmaydi (FK, 502-modda, 2-qismi). Bunday

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. –Т.: Адолат. 1993. -79 б.

shartnomalarga FKning 250-moddasi, 124-moddaning ikkinchi qismi qoidalari qo'llaniladi.

Shuningdek, yuqoridagi uchta holatga to'rtinchi mustaqil holatni ham kiritish mumkin. Ya'ni, biron-bir shaxsga ashyoni yoki mulk huquqini tekinga berish yoki biron-bir shaxsni majburiyatdan ozod etishni va'da qilish (hadya etishni va'da qilish), agar va'da tegishli shaklda berilgan bo'lsa va kelajakda aniq shaxsga ashyo yoki mulkiy huquqni tekinga berish yoki uni mulkiy majburiyatdan ozod qilish maqsadi aniq ko'rinib turgan bo'lsa, hadya shartnomasi deb tan olinadi (FK, 502-modda, 3-qismi).

Hadya bir tomonlama, real, tekinga tuziladigan shartnoma hisoblanadi.

Shubhasiz, hadya bir tomonlama bitim bo'lib, taraflarning o'zaro kelishuviga asoslanadi. U hadya oluvchining taklif qilingan mulkiy huquqni qabul qilishga rozilik berishida ifodalanadi, aynan shu belgisi bilan hadya qarz shartnomasidan farq qiladi.

Fuqarolik qonunchiligida hadyani hadya oluvchiga hadya qiluvchining vafotidan keyin topshirilishini nazarda tutuvchi shartnoma tan olinmaydi. Bunday hadyaga nisbatan vasiyatnoma to'g'risidagi qoidalar qo'llaniladi. Hadyaning vasiyatnomadan farqi shundaki, mulk hadya qiluvchining tirikligida topshiriladi, bu uning mulki kamayishiga olib keladi, vasiyatnoma esa insonning hayotligida uning mulkiy huquqlarida aks etmaydi. Vasiyatnoma bekor qilinishi, o'zgartirilishi mumkin, hadya esa qoida tariqasida ortga qaytmaydi. Hadyani shartnoma deyish mumkin, vasiyatnoma esa odatda, bir tomonlama bitim bo'lib ko'riladi.

Hadya shartnomasining predmeti fuqarolik muomalasidagi obyektlar: ashyolar, mulkiy huquqlar, ko'char va ko'chmas mol-mulklar bo'lishi mumkin.

Ba'zi hollarda shartnoma hadya qiluvchining o'zi yoki uchinchi shaxs oldidagi mulkiy majburiyatdan ozod qilish yoki ozod qilish majburiyatini olish orqali amalga oshiriladi. Bunday holda shartnomaning tuzilish vaqti mulk huquqining o'tish davri bilan mos kelmasligi mumkin. Bunda majburiyat huquqiy munosabatlari vujudga keladi, uning mazmunida hadya qiluvchining o'z mulkini kamaytirish hisobidan hadya oluvchini boyitish yotadi. Shartnomada hadya predmeti aniq ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Noma'lum ashyoni hadya qilishga yo'l qo'yilmaydi, binobarin, ular hech qanday huquqiy ahamiyatga ega emas. Hadya oluvchini qarzdin ozod qilish haqida qilingan va'dada ham ushbu qarz summasini aniq ko'rsatish lozim bo'ladi.

Hadya shartnomasining shakli uning mazmunidan kelib chiqadi. Umumiy holda hadya qilish, ya'ni hadyani hadya oluvchiga topshirish og'zaki tarzda amalga oshirilishi mumkin. Ko'pincha, hadyani topshirish, uni taqdim qilish ramziy topshirish (masalan, yangi kvartirani yoki avtomobil kalitini topshirish) yoki mulkiy huquqni guvohlantiruvchi biron-bir hujjatni taqdim etish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Ko'char mulklar bo'yicha quyidagi hollarda hadya shartnomasi yozma shaklda tuziladi:

hadya qiluvchi yuridik shaxs bo'lganida;

fuqarolar o'rtasida eng kam ish haqining o'n baravaridan ortiq summaga shartnoma tuzilayotganida;

shartnoma bo'yicha kelajakda hadya qilish va'da qilingan hollarda.

Ko'chmas mulkni hadya qilish shartnomasi notarial tasdiqlanishi va davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim.

Shuningdek, FKning 504-moddasining 2001-yil 7-dekabrdagi tahririda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim bo'lgan avtomototransport vositalarini hadya qilish shartnomasi notarial tasdiqlangan bo'lishi kerakligi belgilandi.

Hadya shartnomasi odatdagi shartnomalardan ba'zi huquqiy belgilariga ko'ra farq qiladi. Aytaylik, buni mazkur turdagi shartnomaning haqiqiy sanalmasligi hollarida ham ko'rish mumkin. Bitimlarning haqiqiy sanalishi uchun odatdagi qo'yiladigan shartlardan tashqari, hadyada, birinchidan, ashyo, mulk huquqi yoki mulkiy majburiyatdan ozod qilish shaklidagi hadya ashyosini (predmetini) aniq ko'rsatish kerak; ikkinchidan, hadya predmeti hadya oluvchiga hadya qiluvchining tirikligida topshirilishi kerak. Shuningdek, yuqoridagi uchta holat bo'yicha tuzilgan shartnomalar, albatta, oddiy yozma shaklda tuzilishi, ko'chmas mulklarni hadya qilish esa, ayni paytda, notarial tasdiqlanishi va davlat ro'yxatidan o'tkazilishi ham kerak.

Haqiqiy sanalmaslik holati hadya oluvchining nomi va narsasi ko'rsatilmagan hadyani vakil tomonidan amalga oshiriluvchi ishonchnomalarga ham taalluqli.

2. Shartnomada qatnashuvchi taraflar, ularning huquq va burchlari

Shartnomada qatnashuvchi taraflar hadya qiluvchi va hadya oluvchi deb atalib, o'z navbatida ular fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat bo'lishi mumkin. Hadya fuqarolik-huquqiy harakteridagi shartnoma bo'lganligi bois, hadya qiluvchi va hadya oluvchi muomala layoqatiga

ega bo'lishi lozim. Ba'zan muomala layoqatiga ega bo'lmagan shaxslar nomidan shartnomalarni ularning qonuniy vakillari tuzadilar.

Ayni paytda qonunchilikda istisno holat ham mavjud bo'lib, ya'ni FKning 29-moddasi, 2-qism, 2-bandiga asosan olti yoshdan o'n to'rt yoshgacha bo'lgan kichik yoshdagi bolalar tekin manfaat ko'rishga qaratilgan, notarial tasdiqlashni yoki davlat ro'yxatidan o'tkazishni talab qilmaydigan bitimlarni mustaqil ravishda amalga oshirishga haqlidirlar. O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar o'zlari mustaqil ravishda hadya qiluvchi va hadya oluvchi sifatida qatnashib, shartnomani o'z stipendiyalari, ish haqlari va qonunda ko'zda tutilgan boshqa daromadlari miqdorida tuzishlari mumkin. Lekin ular mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan ashyolarni tasarruf qilish huquqiga ega emaslar. Bunday bitimlarni amalga oshirish uchun u qonuniy vakillarining roziligini olishi kerak. Chunki hadya ularga zarar yetkazishi, yashirin daromadlarga ega bo'lishiga olib kelishi, pirovardida ularning huquqlariga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Ayrim shaxslarga hadya shartnomasini tuzishda rad qilish va chegaralash qo'yilgan (FKning 505-moddasi tartibida).

Qonun er va xotinlar o'rtasida hadya shartnomasi tuzilishini cheklamaydi. Hadya qilingan mol-mulk, ashyo yoki mulkiy huquq hadya oluvchining shaxsan o'zigagina tegishli bo'ladi. Aytaylik, er-xotinning nikoh davomida (yoki nikohga qadar) hadya hisobiga ortgiran mol-mulklari ulardan har birining o'z mulki hisoblanadi¹. Binobarin, undan haq undirishga yoki boshqacha tarzda o'zlashtirishga faqat mulkdorning roziligi bilangina yo'l qo'yiladi.

Shartnoma yuzasidan taraflarning huquq va burchlari uni bajarishdan bosh tortib, hadyani bekor qilish jarayonlari bilan uzviy bog'liq. Umumiy holda, hadya bo'yicha hadya qiluvchi mulkni yoki unga nisbatan bo'lgan mulkiy huquqni hadya oluvchiga topshirishga, hadya oluvchi esa uni qabul qilib olishga majbur hisoblanadilar. Biroq, ayni paytda, quyidagi hollarda:

birinchidan, hadya qiluvchining moddiy ahvoli jiddiy yomonlashganligi tufayli, u kelgusida hadya oluvchiga ashyoni yoki mulkiy huquqni yoxud mulkiy majburiyatdan ozod etish va'da qilingan shartnomani bajarishdan bosh tortishga haqli. Lekin hadya qiluvchining bunday ahvolga tushib qolishi oldindan ma'lum bo'lmasligi lozim.

ikkinchidan, hadya oluvchi hadya qiluvchining, uning oila a'zolarining yoki yaqin qarindoshlarining hayoti yoki sog'lig'iga qarshi ataylab jinoyat sodir qilingan hollarda hadya qiluvchi shartnomani bajarishdan bosh

¹ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. – Т.: Адолат. 1998.

tortishga haqlidir (bunday hollarda shartnomani bekor qilishga sud tartibida yo'l qo'yiladi).

Ta'kidlash joizki, yuqoridagi asoslar hadya qiluvchining aybini istisno etganligi sababli, uning hadya shartnomasini bajarishdan bosh tortishi hadya oluvchiga bu bilan bog'liq zararni qoplashni talab qilish huquqini bermaydi.

Yuqorida aytganimizdek, hadya bo'yicha taraflarning subyektiv huquq va burchlari hadyani bekor qilish va undan voz kechish bilan uzviy bog'liq. Masalan, hadya oluvchi hadyadan quyidagi hollarda voz kechishi mumkin:

birinchidan, ashyoning nobud bo'lishi tufayli;

ikkinchidan, ashyo fuqarolik muomalasida bo'lmaganligi tufayli (FK, 82-modda);

uchinchidan, va'da qilingan harakatlarni sodir etish uchun cheklashlar mavjud bo'lsa.

Bunday majburiyatlar, odatda, bajarish mumkin bo'lmaganligi tufayli bekor qilinadi. Biroq, ashyo hadya qiluvchining qasddan yoki ehtiyotsizidan sodir etgan harakatlari oqibatida nobud bo'lsa, u hadya oluvchiga yetkazgan zararlarni qoplash majburiyatini oladi.

Hadya qiluvchining subyektiv huquqlari hal qiluvchi rol o'ynaganligi va shaxsga tekinga o'tkazilganligi bois, ushbu munosabatlarda qonunchilik hadya qiluvchiga bir qator ustuvorliklar beradi. Chunonchi, agar hadya oluvchining hadya qiluvchi uchun katta nomulkiy qiymatga ega bo'lgan hadya buyumga nisbatan muomalasi uning butunlay yo'q bo'lib ketishi xavfini solsa, hadya qiluvchi hadyani sud tartibida bekor qilishga haqli. Demak, bu hadya oluvchining hadyaga nisbatan vijdonan munosabatda bo'lishini va uni saqlash majburiyatini yuklaydi. Shuningdek, manfaatdor shaxsning talabiga binoan sud yakka tadbirkor yoki yuridik shaxsning bankrotlik to'g'risidagi qonun hujjatlari qoidalarini buzib, bankrot deb e'lon qilinishdan oldingi bir yil ichida tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq mablag'lar hisobidan qilgan hadyasini bekor qilishi mumkin. Bu holat, shubhasiz, kreditorlarning manfaatlarini ko'zlab amalga oshiriladi.

Hadya shartnomasida hadya oluvchi hadya qiluvchidan oldin vafot etgan taqdirda hadya qiluvchining hadyani bekor qilish huquqi shart qilib qo'yilishi mumkin. Bu jihatdan hadyani shartli bitimlar sirasiga kiritish mumkin (FK, 104-modda).

Hadya bekor qilingan hollarda ashyo hadya qiluvchiga, agar u hadya bekor qilingan paytda asl holatida saqlanib qolgan bo'lsa, qaytarilishi lozim. Hadya oluvchining hadyadan olgan daromadlari uning o'z tasarrufida

qoladi. Agar ashyo uchinchi shaxslarga o'tkazilgan bo'lsa, uni qaytarishning imkoni bo'lmaydi. Bordi-yu, hadya qiluvchi hadya oluvchining hadyani qaytarib bermaslik uchun uchinchi shaxslarga o'tkazganligini isbotlasa, u hadya oluvchiga nisbatan da'vo qo'zg'atish huquqiga ega bo'ladi. Agar ashyo taraflarning o'zaro kelishuvi asosida hadya qiluvchiga qaytarilgudek bo'lsa, bunday kelishuvni yangidan tuzilgan hadya deb tushunish mumkin.

Hadya tekinga tuziladigan shartnoma bo'lganligi bois hadya oluvchi topshirilayotgan mulkning sifatsizligi haqidagi talablarni qo'yishga haqli emas. Albatta, topshirilayotgan ashyo sifatsiz, butsiz, uning kamchiliklari bo'lishi mumkin, biroq bu hadya oluvchining hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga zarar yetkazmasligi kerak. Bunday hollarda hadya qiluvchining bu haqda hadya oluvchini ogohdantirganligi isbot qilinishi talab etiladi.

Mazkur shartnomaning o'ziga xos jihatlaridan biri bu hadya va'da qilinganda huquqiy vorislik masalasidir. FK 510-moddasining mazmuniga ko'ra, hadya shartnomasiga muvofiq hadya va'da qilinganda hadya oluvchining huquqlari uning merosxo'rlari (huquqiy vorislari) ga o'tmaydi, hadya berishni va'da qilgan shaxsning majburiyatlari esa uning merosxo'rlari (huquqiy vorislari)ga o'tadi. Demak, hadya qilishda hadya beruvchining va'dasi muayyan huquqiy ahamiyatga ega, ya'ni u kelgusida fuqarolik huquq va burchlarini keltirib chiqaradi.

3. Xayr-ehson

Rivojlanib borayotgan bozor iqtisodiyoti munosabatlarida turli-tuman shartnomalar vujudga kelmoqda. Ikki yoki undan ortiq shaxslarning fuqarolik huquqlari va burchlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi kelishuvlarning huquqiy ifodasi, shakli sifatida shartnomalar fuqarolik huquqiy munosabatlar tizimida muhim o'rin tutmoqda. Ana shunday shartnomalardan biri xayr-ehsondir. Xayr-ehson hadyaning bir ko'rinishi bo'lib, bunda qilinadigan hadya umumfoydali maqsadlarga xizmat qilishi bilan harakterlidir. Demak, xayr-ehson keng ommaning umumfoydali maqsadlarini amalga oshirish uchun qilinadi. Qonunchilik xayr-ehson, asosan, notijorat subyektlariga (davolash, tarbiya, ijtimoiy himoya muassasalariga, xayriya, ilmiy muassasalariga, fondlarga, muzeylarga, jamoat birlashmalari, diniy, tashkilotlarga va boshqa shunga o'xshash subyektlarga), shuningdek fuqarolarga va davlatga qilinishi mumkinligini belgilaydi. Xayr-ehson qilingan mol-mulk kelgusida uni qabul

qilib olgan shaxsning mablag'lari jumlasiga kiradi, uning operativ boshqaruviga o'tadi. Jumladan, amaldagi "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"¹gi qonunning 24-moddasi, "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"²gi qonunning 15-moddasi mazmuniga ko'ra, fuqarolar va mehnat jamoalarining ixtiyoriy xayr-ehsonlari mazkur yuridik shaxslar mol-mulkinging tashkil topish manbalaridan hisoblanadi va ular tomonidan tegishli tartibda mustaqil tasarruf etiladi.

Xayr-ehsonning predmeti fuqarolik muomalasida bo'lgan obyektlar, ya'ni pullar, qimmatli qog'ozlar, mol-mulklar, ashyolar, binolar, inshootlar (ularning bir qismi), avtomobillar va hokazolar bo'lishi mumkin. Xayr-ehsonni qabul qilishga biror kimsaning (ya'ni, uchinchi shaxsning) ruxsati yoki roziligi talab qilinmaydi.

Xayr-ehson qilingan mol-mulk bir qator shartlar asosida amalga oshiriladi. Chunonchi:

birinchidan, xayr-ehson qiluvchilar mol-mulkni topshirayotganda undan ma'lum bir maqsadda foydalanishni shart qilib qo'yishi lozim. Masalan, "hadya qilingan uy-joydan faqat bolalar yaslisi uchun foydalanish lozimligini shart qilishlari mumkin"³. Bunday shart qo'yilmasa, u oddiy hadya deb hisoblanadi va undan hadya oluvchi mol-mulkning vazifasiga muvofiq foydalanadi;

ikkinchidan, aniq maqsadda foydalanishga mo'ljallangan xayr-ehsonni qabul qilib olayotgan yuridik shaxs xayr-ehson qilingan mol-mulkdan foydalanish bo'yicha amalga oshirilgan operatsiyalarning alohida ro'yxatini yuritishi lozim;

uchinchidan, vaziyat jiddiy o'zgarganligi bois bunday mol-mulkdan ko'rsatilgan maqsadlarda foydalanish mumkin bo'lmasa, undan boshqa maqsadda faqat xayr-ehson qiluvchining roziligi bilan, agar mol-mulkni xayr-ehson qilgan fuqaro vafot etgan bo'lsa yoki xayr-ehson qilgan yuridik shaxs qayta tashkil etilgan yoxud tugatilgan bo'lsa, bunday hollarda sudning qaroriga muvofiq foydalanish mumkin.

FKning 511-moddasi mazmuniga ko'ra, xayr-ehson qilingan mulkdan ko'rsatilgan maqsadda foydalanmaslik kelgusida xayr-ehson qiluvchiga, uning merosxo'rlariga yoki boshqa huquqiy vorisiga xayr-ehsonni bekor qilishni talab qilish huquqini beradi.

¹ «Халқ сўзи», 1999 йил 11 май.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил, 5-6-сон,

³ Сайфуллаев Ф. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. Т.2. –Т.: Ўқитувчи. 1988, -18 б.

32-bob. RENTA SHARTNOMASI

1-§. Renta shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari

Fuqarolik Kodeksining 512-moddasida renta shartnomasiga quyidagicha ta'rif berilgan. Renta shartnomasiga muvofiq, bir taraf (renta oluvchi) ko'chmas yoki ko'char mol-mulkni boshqa tarafga (renta to'lovchiga) mulk qilib beradi, renta to'lovchi esa olingan mol-mulk o'rniga renta oluvchiga vaqti-vaqti bilan belgilangan pul summasi yoki uni ta'minlash uchun boshqa shaklda mablag' berish tarzida renta to'lash majburiyatini oladi.

“Renta” so'zi G'apb mamlakatlarida (Germaniya, Fransiya, Angliya) alohida daromad keltirish degan ma'noni anglatadi. Bunda renta oluvchi renta to'lovchi foydalanish uchun bergan yeri uchun olinadigan haq nazarda tutiladi.

Shartnoma berilgan ta'rif mazmunidan kelib chiqib, unga quyidagi huquqiy belgilar xosligini ko'rsatish mumkin.

Birinchidan, shartnoma real harakterga ega, chunki unga muvofiq renta to'lovchiga mulk o'tkazilgan paytdan boshlab taraflar o'rtasida huquq va majburiyatlar vujudga keladi.

Ikkinchidan, renta shartnomasi haq baravariga tuzilishi mumkin.

Uchinchidan, renta shartnomasi bir tomonlama shartnomalar turkumiga kiradi. Ya'ni, renta oluvchida faqat renta to'lovini o'z vaqtida to'lashni va mol-mulkdan oqilona doirada foydalanishni talab qilish huquqi, renta to'lovchida renta to'lovlarini o'z vaqtida to'lab borish majburiyati mavjud bo'ladi.

Qonunda renta shartnomasi shakliga jiddiy e'tibor berilgan. Renta shartnomasi notarial tasdiqlanishi, ko'chmas mol-mulkni renta to'lash sharti bilan boshqa shaxsga berishni nazarda tutadigan shartnoma esa bundan tashqari davlat ro'yxatidan ham o'tkazilishi lozimligi Fuqarolik Kodeksining 513-moddasida o'z aksini topgan. Fuqarolik Kodeksida nazarda tutilgan ushbu norma imperativ harakterga ega bo'lib, taraflar ushbu qoidaga qat'iy amal qilishlari shart. Ushbu qoidaga amal qilmaslik shartnomaning o'z-o'zidan haqiqiy emasligiga sabab bo'ladi.

Renta shartnomasining obyekti ko'chmas va ko'char mulklar yoki ularning majmui bo'lishi mumkin. Jumladan renta obyekti sifatida yer uchastkasi, korxonasi, bino, inshoot va boshqa katta qiymatdagi ko'chmas yoki oddiy ko'char mol-mulklar bo'lishi mumkin.

Fuqarolik Kodeksining 515-moddasiga muvofiq, renta to'lash sharti bilan berilgan yer uchastkasi, korxonasi, bino, inshoot yoki boshqa ko'chmas

mol-mulkdan renta olinadi. Renta to'lovchi bunday mol-mulkni boshqa shaxsga bergan taqdirda renta shartnomasi bo'yicha uning majburiyatlari mol-mulkni oluvchiga o'tadi. Renta olinadigan ko'chmas mulkni boshqa shaxsga mulk qilib bergan shaxs, agar Fuqarolik Kodeksida, boshqa qonunda yoki shartnomada bu majburiyat bo'yicha solidar javobgarlik nazarda tutilmagan bo'lsa, renta oluvchining renta shartnomasi buzilgani tufayli kelib chiqqan talablari bo'yicha boshqa shaxs bilan subsidiar javobgar bo'ladi.

Ya'ni, renta to'lovchi renta shartnomasi asosida olgan mol-mulkni boshqa shaxsga ham berishi mumkin. Dastlabki renta to'lovchi renta obyeksi bo'lgan ko'chmas mulkni boshqa shaxsga bergan taqdirda, renta to'lovchining majburiyatlari mol-mulkni oluvchi yangi shaxsga o'tadi. Bunda yangi renta to'lovchi birinchi renta to'lovchining barcha majburiyatlarini bajarishi shart. Agar renta oluvchining shartnoma shartlari buzilishi natijasida kelib chiqqan talablari yuzasidan, Fuqarolik Kodeksida, boshqa qonunlarda yoki taraflar o'rtasidagi shartnomada dastlabki renta to'lovchi solidar javobgar bo'lishi nazarda tutilmagan bo'lsa, renta oluvchi oldida birinchi renta to'lovchi subsidiar (qo'shimcha) javobgar bo'ladi.

Renta to'lash sharti bilan yer uchastkasi yoki boshqa ko'chmas mulk berilganida renta oluvchi o'z majburiyatlarini bajarishni ta'minlash maqsadida bu mulkka garov huquqini oladi.

Renta sifatida pul summasi yoki boshqa ko'char mol-mulkni berishni nazarda tutadigan shartnomaning muhim sharti shuki, unda renta to'lovchi o'z majburiyatlarini bajarishning garovini taqdim etishga yoki ushbu majburiyatlarni bajarmaslik yoxud lozim darajada bajarmaslik xavfini renta oluvchi foydasiga sug'urtalashga majbur bo'ladi (FKning 516-moddasi).

Ushbu moddada renta to'lashni ta'minlashning quyidagi usullari nazarda tutilgan:

1. Renta oluvchi berilgan renta obyeksi, ya'ni yer uchastkasi yoki boshqa ko'chmas mulk uchun o'z majburiyatlarini bajarishni ta'minlash maqsadida bu mulkka garov huquqini oladi;

2. Renta to'lovchi o'z majburiyatlarini bajarish garovini renta oluvchiga taqdim etadi;

3. Renta to'lovchi o'z majburiyatlarni bajarmaslik yoxud lozim darajada bajarmaslik xavfini renta oluvchi foydasiga yoki u ko'rsatgan boshqa shaxs foydasiga sug'urtalashga majbur bo'ladi.

Sanab o'tilgan renta to'lashning ta'minlash usullaridan birinchisi yer uchastkasi yoki boshqa ko'chmas mulk renta shartnomasi obyeksi bo'lganda

qo'llanilsa, ikkinchi va uchinchi usullari pul summasi yoki boshqa ko'char mol-mulkni renta sifatida berilganda qo'llaniladi.

Renta to'lovchi Fuqarolik Kodeksining 516-moddasi 2-qismida nazarda tutilgan majburiyatlarni bajarmasa, shuningdek, renta oluvchi javobgar bo'lmaydigan holatlarda ta'minlash yo'qotilgan yoki ta'minlash sharoitlari yomonlashgan taqdirda renta oluvchi renta shartnomasini bekor qilishga yoki shartnoma bekor qilinishi tufayli ko'rgan zararining qoplanishini talab qilishga haqli.

Renta to'lash sharti bilan yer uchastkasi yoki boshqa ko'chmas mol-mulk berilganida renta oluvchida renta to'lovchi o'z majburiyatlarini bajarishini ta'minlash maqsadida bu mulkka nisbatan garov huquqi vujudga kelishini bayon qilingan edi. Bunday hollarda O'zbekiston Respublikasi "Garov to'g'risida" gi qonunining II bobidagi "Ipoteka" to'g'risidagi qoidalar amal qiladi.

Odatda renta shartnomasiga muvofiq renta to'lovchi rentani pul summasi shaklida yoki boshqa shaklda to'lashi mumkin. Shartnoma bo'yicha to'lovlar topshirilayotgan mulkning qiymatiga monand ravishda ko'p yoki ozroq bo'lishi ham mumkin, chunki bir necha yuz million so'mlik qiymatga ega bo'lgan mulk bilan oddiy avtomobil uchun to'lanayotgan renta o'rtasida farq bo'lishi tabiiy holdir. Renta bo'yicha topshirilayotgan mulk uchinchi shaxslar huquqlaridan ozod holda bo'lishi lozim.

Fuqarolik Kodeksining 517-moddasi renta to'lashni kechiktirganlik uchun javobgarlikni belgilovchi qoidani quyidagicha belgilaydi; renta to'lashni kechiktirganlik uchun renta to'lovchi renta oluvchiga, agar renta shartnomasida boshqacha foizlar miqdori nazarda tutilgan bo'lmasa, Fuqarolik Kodeksining 327-moddasida nazarda tutilgan foizlarni to'laydi. Bu foizlar miqdori renta shartnomasining o'zida belgilab qo'yilishi mumkin. Agar shartnomada mazkur foizlar belgilab qo'yilmagan bo'lsa, FKning 327-moddasida nazarda tutilgan foizlar tadbiiq etiladi. Bunda to'lovni renta to'lovchi renta oluvchi yashaydigan joyda, renta oluvchi yuridik shaxs bo'lganda esa, uning joylashgan yerida renta to'lovlarining tegishli qismi to'langan kunda mavjud bo'lgan bank foizining hisob stavkasi bilan belgilanadi.

Shuningdek, renta oluvchi renta to'lovchi o'z majburiyatlarini to'liq bajarib kelayotgani va unga nisbatan hech qanday zararli harakatlar qilmagan hollarda shartnomani bir tomonlama bekor qilishga haqli. Lekin bunday hollarda fuqarolik qonunchiligining umumiy qoidalariga asosan renta oluvchi renta to'lovchining talabiga muvofiq, u tomonidan qilingan barcha xarajatlar (renta to'lovi, shartnomani tuzishdagi xarajatlar,

shuningdek, ko'rsatgan xizmatlari va renta obyektini saqlash bilan bog'liq xarajatlar) ni to'lashga majbur bo'ladi. Bunday xarajatlarni to'lash renta obyektidan olingan sof daromad hisobidan renta to'lovchi foydasiga undirilishi mumkin.

Yuqoridagi huquqiy belgilar va boshqa xususiyatlariga qarab renta shartnomasini boshqa oldi-sotdi, hadya, mulk ijarasi shartnomalaridan o'xshash va farqli jihatlarini ko'rsatib o'tish mumkin.

Birinchidan, oldi-sotdi, hadya shartnomalari kabi mulkni tasarruf etish huquqi renta shartnomasida renta to'lovchiga o'tsa-da, bu huquq renta oluvchi bilan bog'liqligi mavjud bo'ladi.

Ikkinchidan, oldi-sotdi, mulk ijarasi va renta shartnomalari har doim haq baravariga tuziladigan shartnomalardir. Hadya shartnomasi esa har doim tekinga tuziladi.

Uchinchidan, oldi-sotdi, ijara, hadya shartnomalari predmetlariga qarab og'zaki, yozma, notarial tasdiqlangan va davlat ro'yxatidan o'tkaziladigan shaklda tuzilsa, renta shartnomasining shakli har doim notarial tasdiqlanishi, ko'chmas mol-mulkni renta to'lash sharti bilan boshqa shaxsga berishni nazarda tutadigan shartnoma esa bundan tashqari davlat ro'yxatidan ham o'tkazilishi lozim.

To'rtinchidan, oldi-sotdi, ijara, hadya shartnomalari konsensual harakterli shartnomalar bo'lsa, renta shartnomasi real harakterga ega.

Beshinchidan, oldi-sotdi, ijara munosabatlari ishtirokchilarining huquq va majburiyatlarining taqsimlanishiga qarab ikki tomonlama shartnomalar turiga mansub bo'lsa, renta va hadya shartnomalarining o'xshash jihati, ushbu shartnomalar bir tomonlama shartnomalar turkumiga kiradi.

Oltinchidan, renta shartnomasi asosida paydo bo'lgan munosabatlar uzoq, muddatli, «barqaror», ishonchlilik xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Bu holat shartnoma predmetiga qarab oldi-sotdi, ijara shartnomalarida ham ko'zga tashlanishi mumkin. Lekin ko'p hollarda oldi-sotdi va ijara munosabatlari bir martalik harakterini o'zida saqlab turadi va tovar almashinuvida ularning ekvivalentligiga asoslanadi.

Yettinchidan, renta shartnomasida renta to'lov miqdori uning o'zlashtirish narxidan oshib yoki kamayib ketishi mumkin. Shuning uchun renta shartnomasi tuzishda tomonlar ushbu holatlarni ko'zda tutishgan va bu holatga kelishib olishgan bo'lishlari shart. Renta shartnomasidan farq qilib, oldi-sotdi shartnomasida mulkning umumiy qiymati shu mol-mulk mutanosib ravishda belgilanadi. Ijara shartnomasida haqni mol-mulkning umumiy qiymati uchun emas, mulkdan foydalanganlik uchun to'lash nazarda tutiladi.

Fuqarolik Kodeksining 512-moddasi 2-qismida renta shartnomasiga muvofiq rentani muddatsiz (doimiy renta) yoki renta oluvchi hayot bo'lgan muddat mobaynida to'lash (umrbod renta) majburiyatini belgilashga yo'l qo'yilishi va umrbod renta fuqaroni o'z qaramog'iga olgan holda umrbod ta'minlash sharti bilan belgilanishi mumkinligi to'g'risidagi qoida nazarda tutilgan bo'lib, ushbu qoida mazmunidan renta shartnomasining ikki turi mavjudligini anglash mumkin:

1. Doimiy renta.
2. Umrbod renta.

Renta shartnomasining ushbu turlari o'zlarining ta'minlash shakllari, ta'minlashning eng kam miqdori, muddati, majburiyatlarining subyektlari tarkibi, huquqiy vorislik va rentani sotib olish imkonida mulkning favqulodda nobud bo'lishi tufayli paydo bo'ladigan holatlariga qarab farqlanadi.

Renta shartnomasi umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy, kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasiga o'xshasa-da, biroq umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy, kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasi predmetining yagonaligi, ya'ni faqat uy-joy yoki kvartira bo'lishligi bilan va amaliyotda ko'p qo'llanilishi va boshqa ayrim jihatlari bilan Fuqarolik Kodeksiga alohida shartnoma sifatida kiritilgan.

2-§. Doimiy renta

Fuqarolik Kodeksining 518-moddasiga ko'ra, doimiy rentani faqat fuqarolar va notijorat tashkilotlari olishlari mumkin, basharti, bu hol qonunga zid kelmasa va ularning faoliyat maqsadiga mos bo'lsa.

Agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, doimiy renta shartnomasi bo'yicha renta oluvchining huquqlari Fuqarolik Kodeksi 518-moddasining 1-qismida ko'rsatilgan shaxslarga talabdan voz kechish yo'li bilan topshirilishi va vorislik bo'yicha yoki yuridik shaxslar qayta tashkil qilinganda boshqa shaxslarga o'tishi mumkin.

Ko'p hollarda renta oluvchi renta obyekti bo'lgan mulkning egasi, mulkdori bo'ladi. Oluvchining subyekt yoshiga yetmaganligi yoki muomalaga layoqatsizligi sababli shartnoma ularning qonuniy vakillari yoki vasiy va homiylari tomonidan ham tuzilishi mumkin. Bunday hollarda shartnoma bo'yicha to'lovchi majburiyatlarining bajarilishini ham ular nazorat qilib turadilar. Doimiy renta uchinchi shaxslar foydasiga tuzilgan taqdirda uchinchi shaxs renta oluvchi bo'lib ishtirok etadi va uning rozilgisiz shartnoma bekor qilinishi va o'zgartirilishi mumkin emas.

Doimiy renta shartnomasining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri renta oluvchi huquqlarining talabdan voz kechish yo'li bilan boshqa fuqaro va notijorat tashkilotiga topshirilishi mumkinligi va ushbu huquqlarning vorislik bo'yicha yoki yuridik shaxslar qayta tashkil etilganda boshqa shaxsga o'tishi mumkinligidir. Demak, doimiy renta shartnomasi subyektlar doirasida o'zgarishlar bo'lishi mumkin. Agar renta oluvchi fuqaro bo'lsa, u renta to'lovchining roziligisiz renta olish huquqini boshqa shaxsga meros qilib qoldirish yoki hadya qilish huquqiga ega bo'ladi. Notijorat yuridik shaxslar ham bunday huquqlardan foydalanishlari mumkin, lekin renta olish huquqining tijorat tashkilotlariga o'tkazilishiga yo'l qo'yilmaydi. Bordi-yu, notijorat tashkilotlari vaqt o'tishi bilan tijoratchi tashkilotga aylansa ham qonun renta olish huquqini bermaydi. Bunday renta obyektini sotib olish dastlab renta to'lovchiga beriladi, aks holda, renta oluvchi renta to'lovchining shartnoma bo'yicha barcha xarajatlarni to'lab, shartnomani bir tomonlama bekor qilish huquqiga ega bo'ladi. Shuningdek, renta oluvchida renta olish huquqini boshqa shaxsga o'tkazish huquqi ham saqlanib qolishi mumkin.

Renta to'lovchilar sifatida muomalaga layoqatli bo'lgan barcha fuqarolar va har qanday mulk shakliga asoslangan yuridik shaxslar ishtirok etishlari mumkin.

Doimiy renta pul bilan to'lanib, u renta to'lash sharti bilan topshirilgan mol-mulkka o'xshash mol-mulki ijaraga berishda qo'llaniladigan mol-mulkdan foydalanish haqining o'rtacha stavkasi doirasida shartnoma bilan belgilanadigan miqdorda, renta to'lash sharti bilan pul summasi topshirilganda esa Fuqarolik Kodeksning 327-moddasida nazarda tutilgan bank foizining tegishli darajada joriy etilgan stavkasi doirasida bo'ladi.

Shartnomada rentaning pul summasiga teng qiymatdagi ashyolarni berish, ishlarni bajarish yoki xizmat ko'rsatish yo'li bilan ham renta to'lash nazarda tutilishi mumkin.

Agar doimiy renta shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, mol-mulkdan foydalanish haqining tegishli stavkasi yoki bank foizi stavkasi o'zgarsa, to'lanadigan renta miqdori ham mutanosib ravishda o'zgaradi (FKning 519-moddasi).

Fuqarolik Kodeksining 520-moddasiga ko'ra, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, doimiy renta yilning har bir kalendar choragi tugashi bilan to'lanadi.

Fuqarolik Kodeksida nazarda tutilgan qoidada doimiy renta yilning har bir kalendar choragi (har uch oy) tugashi bilan to'lanishi belgilangan. Ammo bu muddat taraflarning kelishuviga muvofiq shartnomada o'zgacha

tartibda ham begilanishi mumkin. Doimiy rentani to'lash muddati taraflarning kelishuviga muvofiq, har oyda yoki yil oxirida yoxud boshida ham to'lanishi mumkin.

Qonunda renta obyekti bo'lgan yer uchastkasi, korxonona, bino, inshoot va boshqa obyektlardan foydalanishda renta to'lovchiga hech qanday cheklashlar yo'q. Lekin renta to'lovchi renta predmeti bo'lgan obyektidan ijara yoki qarz haqidagi umumiy qoidalarga amal qilgan holda foydalanishi lozim.

Doimiy rentani to'lovchi uni sotib olish yo'li bilan bundan buyon renta to'lashdan bosh tortishga haqli. Agar renta to'lovchi renta to'lashdan bu tarzda bosh tortishini renta to'lashni to'xtatishidan kamida uch oy oldin yoki shartnomada nazarda tutilganidek, undan ham avvalroq yozma ravishda ma'lum qilgan bo'lsa, bunday bosh tortish haqiqiy hisoblanadi. Agar shartnomada sotib olishning boshqacha tartibi nazarda tutilgan bo'lmasa, renta to'lash majburiyati, renta oluvchi sotib olish summasining hammasini olib bo'lgunga qadar to'xtatilmaydi.

Shartnomaning doimiy renta to'lovchi uni sotib olish huquqidan voz kechishi to'g'risidagi sharti o'z-o'zidan haqiqiy emas.

Shartnomada doimiy rentani sotib olish huquqini renta oluvchi hayotligida yoki shartnoma tuzilgan paytdan boshlab o'ttiz yildan oshmaydigan muddat mobaynida amalga oshirib bo'lmasligi nazarda tutilishi mumkin (FKning 521-moddasi).

FKning 522-moddasida doimiy renta oluvchi renta obyektni renta to'lovchidan sotib olishi mumkin bo'lgan holatlar bayon qilingan:

1. Renta to'lovchi tomonidan shartnoma shartlariga xilof ravishda to'lov muddati bir yildan ortiq muddatga kechiktirilgan holatda.

2. Renta to'lovchi tomonidan rentani to'lash bo'yicha majburiyatlar buzilgan holatda.

3. Renta to'lovchi tomonidan renta shartnomasida belgilangan miqdor va muddatlarda to'lanmasligini keltirib chiqaradigan vaziyat vujudga kelsa yoki renta to'lovchi to'lovga qodir emas deb topilsa.

4. Renta to'lash sharti bilan topshirilgan ko'chmas mol-mulk umumiy mulkka aylangan yoki bir necha shaxs o'rtasida taqsimlangan holatda. Masalan: renta to'lash sharti bilan topshirilgan uy-joy oila (er-xotin) mulkiga aylansa yoki ular o'rtasida taqsimlansa.

5. Shartnomada nazarda tutilgan boshqa hollarda.

Shartnomada renta oluvchining ehtiyojlarini ta'minlash muhim ahamiyatga ega bo'lganligi uchun to'lovchi yuqoridagi holatlar bo'yicha sotib olishdan bosh tortsa, shartnoma bir tomonlama bekor qilinishi va

mulk renta oluvchiga qaytarilishi lozim.

Fuqarolik Kodeksining 521-522-moddalarida nazarda tutilgan hollarda doimiy renta shartnomada belgilangan bahoda sotib olinadi.

Renta to'lash sharti bilan mol-mulk haq evaziga topshirilgan doimiy renta shartnomasida sotib olish bahosi to'g'risida shart bo'lmaganida sotib olish yillik renta to'lovlari summasiga mos bahoda amalga oshiriladi.

Renta to'lash sharti bilan mol-mulk tekinga berilgan doimiy renta shartnomasida sotib olish bahosi to'g'risida shart bo'lmaganida sotib olish bahosiga yillik renta to'lovlari summasi bilan bir qatorda topshirilgan mol-mulkning o'xshash vaziyatlarda belgilanadigan bahosi ham qo'shiladi (FKning 523-moddasi).

Fuqarolik Kodeksining 524-moddasida doimiy renta to'lash sharti bilan renta to'lovchiga topshirilgan mol-mulkning tasodifan nobud bo'lishi yoki tasodifan buzilishi xavfi qaysi tarafda bo'lishligi bayon qilingan. Unga binoan agarda mol-mulk doimiy renta to'lash sharti bilan bepul topshirilsa, mol-mulkning tasodifan nobud bo'lishi yoki tasodifan buzilishi xavfi renta to'lovchi zimmasida bo'ladi, ya'ni bunday holatda mol-mulk nobud bo'lsa yoki biron tarzda buzilsa, yuzaga kelgan zararining barchasini renta to'lovchi o'z zimmasiga olishi shart.

Agar mol-mulk doimiy renta to'lash sharti bilan haq evaziga topshirilgan mol-mulk tasodifan nobud bo'lganda yoki tasodifan buzilganda to'lovchi renta to'lash majburiyatini tegishli ravishda to'xtatishni yoki uni to'lash shartlarini o'zgartirishni renta oluvchidan talab qilishga haqli.

3-§. Umrbod renta

Fuqarolik Kodeksining 525-moddasida belgilanishicha, umrbod renta mulkini renta to'lash sharti bilan topshirayotgan fuqaro hayot bo'lgan davrga yoki u ko'rsatgan boshqa fuqaro hayot bo'lgan davrga belgilanishi mumkin.

Umrbod rentani bir necha fuqaro foydasiga belgilashga yo'l qo'yiladi, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, renta olish huquqida ularning ulushlari teng deb hisoblanadi.

Agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, renta oluvchilarning biri vafot etgan taqdirda uning renta olish huquqidagi ulushi undan keyin hayot bo'lgan renta oluvchilarga o'tadi, oxirgi renta oluvchi vafot etgan taqdirda renta to'lash majburiyati bekor bo'ladi.

Shartnoma tuzilgan paytgacha vafot etgan fuqaro foydasiga umrbod renta belgilaydigan shartnoma o'z-o'zidan haqiqiy emas.

Ushbu shartnomaning mohiyati renta oluvchi huquqlarining talabidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish yo'li bilan, shuningdek, huquqiy vorislik tartibida o'tish holatlarini istisno etadi. Shuning uchun renta oluvchining vafoti yoki ular qonuniy tartibda vafot etgan deb topilganligi majburiyatning bekor bo'lishiga olib keladi. Umrbod renta to'lovchilarga kelganda esa ularga hech qanday maxsus talablar qo'yilmaydi. Umrbod renta oluvchi bo'lib faqat fuqarolar ishtirok etishlari mumkin.

Umrbod renta predmeti bo'lib, fuqarolik muomalasidan chiqarilmagan har qanday ko'char va ko'chmas mulklar bo'lishi mumkin. Renta to'lash shakliga kelganda esa qonun faqat bir shaklni ko'zda tutadi, ya'ni u pul shaklida to'lanishi lozim. Bu haqda Fuqarolik Kodeksining 526-moddasida quyidagi holat nazarda tutilgan: umrbod renta shartnomada renta oluvchi hayot bo'lgan davrda unga vaqti-vaqti bilan to'lanadigan pul summasi sifatida belgilanadi.

Umrbod rentaning shartnomada belgilanadigan bir oylik miqdori qonun hujjatlarida belgilangan eng kam ish haqidan oz bo'lmasligi kerak, bunda mehnatga to'lanadigan haqning qonun tomonidan belgilab qo'yilgan eng kam miqdori oshirilishiga mutanosib ravishda umrbod renta to'lovi ham oshirilib boriladi.

Umrbod rentaning miqdori shartnomaning muhim shartlaridan hisoblanadi va u shartnomada nazarda tutilgan bo'lishi shart. Umrbod rentaning miqdorini aniqlashda tomonlar rentaning qonunda ko'zda tutilgan eng kam oylik ish haqidan kam bo'lmasligi to'g'risidagi talabni buzmasligi shart. Bu oxirgi talab doimiy renta shartnomasidagi xuddi shu talabga ko'ra imperativlik xususiyati bilan farqlanadi va u tomonlar kelishuvi bo'yicha bekor qilinmaydi.

Fuqarolik Kodeksining 527-moddasiga muvofiq shartnomaning amal qilish muddati harakat muddati renta oluvchining yoki oxirgi oluvchining hayoti davomiyligi bilan belgilanadi. Bu muddat davomida renta to'lovchi renta oluvchiga o'z vaqtida renta to'lovlarini to'lashga majbur. Agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, umrbod renta har bir kalendar oyi tugashi bilan to'lanadi.

Bu shartnoma bekor bo'lishining tabiiy asosi bo'lib renta oluvchining vafoti hisoblanadi. Renta oluvchining hayoti davomida shartnoma tomonlar kelishuvi bilan, shuningdek, to'lovchining qarzi ko'payib ketishi va renta oluvchining bir tomonlama tashabbusi bilan bekor qilinishi mumkin. Bir

tomonlama shartnomani renta oluvchi tomonidan bekor qilish uchun asos renta to'lovchi tomonidan shartnomaning jiddiy buzilishi hisoblanadi. Bu jiddiy buzilishlar renta to'lovlarini o'z vaqtida to'lamay kechiktirishda, renta oluvchi manfaatlarini xavf ostiga qo'yuvchi rentani zaruriy ta'minlashning taqdim etilmaganligida ko'rinadi. Renta to'lovchi tomonidan shartnomaning muhim deb topilgan shartlarining buzilishi yuqoridagi oqibatlarini keltirib chiqaradi.

Renta to'lovchi umrbod renta shartnomasini jiddiy buzgan hollarda renta oluvchi renta to'lovchidan rentani Fuqarolik Kodeksining 523-moddasida nazarda tutilgan shartlarda sotib olishni yoki shartnomani bekor qilish va zararni qoplashni talab qilish huquqiga ega.

Agar umrbod renta to'lash sharti bilan tekinga kvartira, uy yoki boshqa mol-mulk topshirilgan bo'lsa, renta to'lovchi shartnomaning muhim shartlarini jiddiy buzgan taqdirda, renta oluvchi bu mol-mulkni uning qiymatini sotib olinadigan renta hisobiga qo'shgan holda qaytarishni talab qilish huquqiga ega.

Shartnoma bekor qilinganida renta oluvchi zararni undirish bilan bir qatorda barcha mulkiy yo'qotishini talab qilish huquqiga ega. Bunda olingan renta summalariga mos ravishda mulk qiymati qisqaradi. Umrbod renta to'lash sharti bilan topshirilgan renta to'lovchini renta shartnomasida nazarda tutilgan shartlarda to'lash majburiyatidan ozod qilmaydi. Shu tariqa renta oluvchining huquqlari muhofaza qilinadi.

33-bob. UMRBOD TA'MINLASH SHARTI BILAN UY-JOY (KVARTIRA)NI BOSHQA SHAXSGA BERISH SHARTNOMASI

1. Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira) ni boshqa shaxsga berish shartnomasi tushunchasi, ahamiyati, huquqiy belgilari va boshqa shartnomalardan farqi

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira) ni boshqa shaxsga berish shartnomasi mol-mulkni bir shaxsdan ikkinchi bir shaxsga topshirish shartnomalari turkumiga kiradi. Bu shartnomaning mohiyatini uy-joy yoki kvartira va u bilan bog'liq yer uchastkasini ikkinchi bir shaxsga topshirish tashkil etadi. Mazkur shartnoma milliy mentalitetimiz asosida qabul qilingan Fuqarolik Kodeksining o'ziga xos xususiyatlaridan hisoblanadi. Buning asosiy sababi, aksariyat mamlakatlar fuqarolik qonunchiligida bu shartnoma renta shartnomasining bir turi sifatida ko'rsatiladi. (Masalan, FGKning 601-moddasi). Lekin mamlakatimizda o'jiz, zaif kishilarga yordam berish, ularga g'amxo'rlik qilish maqsadida fuqarolik-huquqiy shartnomalarning mazkur turi ijtimoiy nochor shaxslarni qo'llab-quvvatlashning ta'sirchan vositalaridan biri bo'lishi uchun alohida shartnoma turi sifatida e'tirof etildi.

Respublikamizda bozor munosabatlariga, erkinlik va demokratiyaga asoslangan buyuk kelajak sari ildam qadam tashlanmoqda. Bozor tamoyillarining jamiyatda keng qo'llanilishi va ildiz otishi odamlardagi tadbirkorlik, tashabbuskorlik intilishlarini avj oldirmoqda, daromad olishning an'anaviy usullaridan samarali foydalanish, noan'anaviy usullarini axtarib topishga undamoqda. Ammo, keksa, sihat-salomatligi yomon bo'lgan yoki boshqa toifadagi imkoniyatlari cheklangan fuqarolar tadbirkorlik maydonida yetarli darajada harakat qilish va shu yo'l bilan daromad topish imkoniga har doim ham ega bo'lavermaydi. Insonning eng asosiy ma'naviy qadriyatlaridan biri – o'jiz, zaif kishilarga yordam berish, ular haqida g'amxo'rlik qilish, qo'llab-quvvatlash hisoblanadi. Bu qadriyat axloqiy qoidalarda ham, huquqiy me'yorlarda ham o'z ifodasini topgan. Shu sababli bunday g'amxo'rlik mas'uliyati o'zgalarga ko'mak berishga layoqatli har bir inson zimmasida deb aytish mumkin. Ko'p hollarda bunday mas'uliyat hech qanday ta'masiz, ezgu niyatlar bilan amalga oshiriladi. Ayni vaqtda qonunlarda o'zgalar qaroviga, parvarishiga muhtoj shaxslar bilan shunday parvarishni amalga oshiruvchi

shaxslar manfaatini umumlashtirish, ularning o'zaro munosabatlarini shartnoma asosida rasmiylashtirib, ularning bir-birlariga nisbatan huquq va burchlarini belgilab qo'yish holatlari ham nazarda tutilgan.

Davlat ijtimoiy qo'llab-quvvatlash jamg'armalari hisobiga ushbu toifadagi fuqarolarga pensiyalar, nafaqalar, boshqa ijtimoiy ta'minot berish shakllarida moddiy madad ko'rsatilayotgan bo'lsa-da, bu yordamlar o'z hajmiga ko'ra har doim ham yetarli bo'lavermaydi, bu shaxslarda qo'shimcha kun kechirish manbalarini qidirib topish zaruratini yuzaga keltiradi. Kundalik hayotimizda keng tarqala boshlagan mulkni ijaraga berish, o'z mablag'larini omonatga qo'yish yoki korxonalarining qimmatli qog'ozlariga ega bo'lish orqali, ulardan keladigan dividend (foiz daromad) hisobiga daromad topish kabilar ana shunday hayot kechirishga yordam beruvchi manbalardan sanaladi. Lekin bu manbani qo'lga kiritish uchun shaxs muayyan harakat qilishi lozim bo'ladi. Garchi bu shartnomalar ijtimoiy qo'llab quvvatlashda muhim ahamiyat kasb etmasa-da, hech qaysisi umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga topshirish shartnomasidek ta'minotga muhtoj kishining kundalik ta'minoti uchun "qayg'urmaydi". Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga topshirish shartnomasining afzallik jihatlaridan biri qariya yoki nogiron shaxs amalda hech qanday xarajat qilmagani holda tirikchilik o'tkazishning asosiy manbayini qo'lga kiritish munosabatini yuzaga keltiradi.

Bunday shartnomaning intizomiy ahamiyati shundan iboratki, o'zgalar qaroviga muhtoj kishilar o'zlariga zarur yordam – ko'mak oladilar, ikkinchidan, ularning mol-mulki qarovsiz, xo'jasiz bo'lib qolmay, doimiy nazorat ostiga o'tadi, uchinchidan, o'z kishilarni parvarish qiluvchi shaxs kelajakda bu xizmatlari evaziga ma'lum mol-mulkka ega bo'ladi. Binobarin, bunday shartnoma tuzilishi va amalga oshirilishidan barcha shartnoma ishtirokchilari ham, jamiyat ham manfaatdordir.

O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksining 22-moddasida turar joylarni xususiy mulk qilib olish asoslari ko'rsatilgan bo'lib, unga asosan umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartirani) boshqa shaxsga berish ham turar-joy (kvartirani) xususiy mulkka aylantirish asosi sifatida ko'rsatilgan.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi)ni, kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasiga muvofiq, bir taraf (oluvchi) yoshi yoki sog'lig'i tufayli mehnatga layoqatsiz bo'lgan boshqa taraf (boshqa shaxsga beruvchi)ni natura holda (uy-joy berish, ovqatlantirish, parvarishlash va zarur yordam ko'rsatish tarzida) umrbod moddiy ta'minlash majburiyatini oladi, boshqa shaxsga beruvchi esa oluvchiga uy-joy (uyning bir qismi)ni, kvartirani mulk qilib berish majburiyatini oladi. (FKning 530-moddasi).

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira) ni boshqa shaxsga berish shartnomasi o'ziga turdosh bo'lgan umrbod renta shartnomasidan quyidagi xususiyatlari bilan farqlanadi:

birinchidan, bu shartnoma predmeti (narsasi) faqat uy-joy, kvartira yoki kvartiraning ma'lum bir qismi bo'ladi;

ikkinchidan, umrbod ta'minlash shartnomasida ta'minlash xarajatining umumiy bahosi ko'rsatilishi lozim bo'ladi;

uchinchidan, asraluvchini pul shaklida ham, natura shaklida ham ta'minlashga yo'l qo'yiladi;

to'rtinchidan, asrovchiga topshirilgan ashyo unga garchand egalik qilish huquqi o'tgan deb hisoblansa ham, lekin ashyoni garovga yoki ijaraga faqat asraluvchining roziligi bilangina berilishi mumkin.

Ushbu shartnoma umrbod rentadan shartnoma obyektini bo'lgan ko'chmas mulk – uy-joy taqdiri boshqacha hal etilishi bilan farq qiladi. Umrbod renta shartnomasida renta oluvchi ko'chmas mulkni (uy-joy)ni renta to'lovchiga tekinga mulk qilib bermasdan, aslida ijaraga beradi va shartnomada renta obyektini bo'lgan ko'chmas mulk (masalan, uy-joy) keyinchalik sotib olinishi mumkinligi ko'zda tutilishi mumkin. Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga topshirish shartnomasida esa, boshqa shaxsga topshiruvchi (uy-joy mulkdori bo'lgan fuqaro) vafot etgani taqdirda, uy-joy oluvchiga mulk huquqi sifatida o'tadi.

Bu shartnoma ikki tomonlama, konsensual, haq baravariga tuziladigan shartnomalardan biri bo'lib, taraflar sifatida faqat fuqarolar ishtirok etishlari mumkin.

2. Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira) ni boshqa shaxsga berish shartnomasining mazmuni

Shartnoma mazmuni asraluvchi shaxsning o'ziga egalik huquqi asosida tegishli bo'lgan uy-joyning yoki uning bir qismi (kvartira) ni yoxud boshqa ashyolarni topshirish majburiyati bo'lsa, mulkni oluvchining esa asraluvchi shaxsning umrbod uy-joy, oziq-ovqat, kasal bo'lganida parvarish qilish va zarur bo'lgan boshqa yordamlarni ko'rsatish majburiyati tashkil etadi.

Bu shartnomada taraflar sifatida faqat fuqarolar ishtirok etadi. Shartnoma mohiyatiga ko'ra, unda uy-joy (kvartira)ni oluvchi sifatida voyaga yetgan, muomala layoqatiga to'liq ega bo'lgan, moddiy jihatdan

o'zga shaxsni to'liq ta'minlash imkoniyatiga ega bo'lgan har qanday jismoniy shaxs (shu jumladan, chet ellik fuqaro yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxs) ishtirok etsa, uy-joy (kvartirani boshqa shaxsга beruvchi sifatida faqat nogironligi, keksaligi tufayli mehnatga layoqatsiz bo'lgan fuqarolar (jumladan, O'zbekiston Respublikasi hududida qonuniy tarzda doimiy yashovchi chet el fuqarosi shuningdek, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar) ishtirok etishlari mumkin bo'ladi. "Mehnatga layoqatsiz fuqaro" tushunchasi shartnomada taraf sifatida ishtirok etishi nazarda tutilayotgan subyektlardan keng bo'lib, mehnatga layoqatsiz deganda voyaga yetmagan fuqarolar, nogironlar, qariyalar, aqli zaif va ruhiy xastalar tushuniladi. Shartnomada taraf sifatida esa voyaga yetmagan fuqarolar umrbod ta'minlash uchun uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsга berish shartnomasini tuzishga haqli emaslar. Ular kelajakda voyaga yetgandan so'ng mehnatga layoqatli bo'lishlari mumkinligi bu shartnomani tuzishga to'sqinlik qiladi. Demak shartnomada umrbod ta'minlanishga muhtoj taraf sifatida qariyalar, nogironlar ishtirok etishlari mumkin.

Umrbod asrash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni topshirish shartnomasi tuzilishi va ijro etilishida qonuniylikni ta'minlash inson huquqlarini himoya qilish, mamlakatda qonuniylik muhitini qaror toptirishda katta ahamiyatga ega.

Mazkur shartnomada mehnat qilish yoshida bo'lgan mehnatga layoqatli shaxslar kreditor sifatida qatnasha olmaydilar, chunki mehnatga layoqatli shaxs uy-joyi yoki boshqa ashyosini asraluvchi shaxs sifatida boshqa birovga topshirishi – uning mehnat qilmay yashashiga va jamiyat oldida axloqqa to'g'ri kelmaydigan holat yuz berishiga sabab bo'ladi. Demak, bunday shartnomada nogironlar, shuningdek, qarilik pensiyasini olish yoshiga yetgan shaxslar kreditor sifatida qatnashadilar.

Mulkni oluvchi fuqaro muomala layoqatiga ega bo'lgan, asraluvchi shaxsni umrbod moddiy ta'minlash, parvarishlash va zarur bo'lgan boshqa yordamlar berib turish majburiyatini bajara oladigan har qanday fuqaro bo'lishi mumkin (biroq vasiylar va homiylar o'z nazorati ostidagi shaxslar bilan bunday shartnoma tuza olmaydilar).

3. Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira) ni boshqa shaxsга berish shartnomasining predmeti, bahosi va shakli

Shartnoma predmeti (narsasi) uy-joy (kvartira) yoki uning bir qismi bo'lishligi ko'rsatilgan bo'lsa ham, ammo ba'zi iste'mol qilinmaydigan qimmatbaho ashyolar (avtomobil, mashhur rassom asari bo'lgan noyob

kartina, asrovchi shaxs shajarasi (avlodi) uchun alohida ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy ashyolar va boshqa narsalar) ham shartnoma predmeti bo'lishi mumkin.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira) ni boshqa shaxsga berish shartnomasining qancha vaqt davomida kuchda bo'lish va asraluvchiga nisbatan qilinadigan xarajatlarni ham pul baravarida oldindan belgilab bo'lmaydi.

Uy-joy (kvartira) ni olgan shaxs bu mulkka nisbatan egalik huquqini asraluvchi vafot etgandan so'nggina boshqa shaxslarga o'tkazishga (sotishga, ayirboshlashga, hadya qilishga va vasiyat qilishga) haqli bo'ladi.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira) ni boshqa shaxsga berish shartnomasida asraluvchiga ko'rsatiladigan moddiy ta'minotning qat'iy summasini aniq belgilab qo'yish mumkin bo'lmasa ham, lekin unga nisbatan qilinadigan bir oylik xarajat pul summasi bilan ifodalangan bo'lishi kerak. Bular jumlasiga: turar-joy uchun to'lanadigan pul summasi, komunal to'lovlar, oziq-ovqat uchun to'lanadigan pul summasi, har xil urf-odatlar va marosimlarga ketadigan xarajatlar, shuningdek, boshqa zarur bo'ladigan sarf-xarajat turlari shartnomada taraflarning kelishuvi bilan belgilab qo'yilishi lozim.

Asraluvchining yashashi uchun beriladigan turar-joy topshirilayotgan uy-joy (kvartira)ning aynan o'zida bo'lmasdan, balki taraflar o'zaro kelishgan holda asraluvchining yashaydigan joyi boshqa yerda ham bo'lishi mumkin.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasi Fuqarolik Kodeksining 110-moddasidagi qoidalarga rioya qilgan holda yozma shaklda tuzilib, notarial tasdiqlanishi kerak, aks holda shartnoma haqiqiy hisoblanmaydi. Bu holat O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksining 14-moddasida ham o'z ifodasini topgan.

Notarial harakatlar va bitimlarni tasdiqlash O'zbekiston Respublikasi Notariat to'g'risidagi qonunga asosan amalga oshiriladi.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasini tuzuvchilar shartnomani notarial tasdiqlash uchun notariusga murojaat etar ekan, notarius shartnomani tasdiqlab berayotganida ularda ishtirok etayotgan fuqarolarning muomala layoqatini belgilangan tartibda aniqlaydi va agar shartnoma vakil tomonidan tuzilayotgan bo'lsa uning vakolatini (yozma vakolatnoma, ishonchnoma) ni ham tekshiradi. Chunki bu harakat juda muhim bo'lib, kelajakda shartnomaning haqiqiy emasligi holatini oldini oladi.

Agar umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasini tuzayotgan fuqaro jismoniy nuqsoni, kasalligi tufayli yoki qandaydir boshqa sabablarga ko'ra shartnomani o'z qo'li bilan imzolay olmasa, shartnoma uning topshirig'iga ko'ra uning o'zi va notarius hozirligida boshqa fuqaro imzolashi mumkin, bunda notarial harakatni amalga oshirishni so'rab murojaat qilgan fuqaroning hujjatni o'z qo'li bilan imzolay olmaganligi sabablari yozib qo'yilishi lozim.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasini tasdiqlash uchun sudga murojaat etilayotganda shartnoma mantniga qo'yiladigan talablar ham mavjud. Bu talablar "Notariat to'g'risida"gi qonunning 35-moddasida nazarda tutilgan. Unga asosan notariuslar notarial harakatlarni amalga oshirish uchun qirib o'chirilgan yoki qo'shimchalar kiritilgan, so'zlari ustidan chizilgan va izoh berilmagan boshqa tuzatishlari bo'lgan shartnomani qabul qilmaydi.

Notarial tasdiqlanadigan bitimlarning matni aniq va .avshan yozilgan bo'lishi kerak, hujjatning mazmuniga taalluqli sana va muddatlar hech bo'lmaganda bir marta so'z bilan, yuridik shaxslarning nomlari esa - ular organlarining manzillarini ko'rsatgan holda qisqartirishsiz yozilishi lozim. Fuqarolarning familiyasi, ismi, otasining ismi to'liq yozilib, yashash joyi ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Bir varaqdan ortiq bo'lgan hujjat ip o'tkazib tikilgan, varaqlari raqamlangan va muhr bosib tasdiqlangan bo'lishi kerak.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasini tasdiqlash quyidagi hollarda rad etilishi mumkin:

muomalaga layoqatsiz fuqaro yoxud zarur vakolatlari bo'lmagan vakil shartnomani tasdiqlashni so'rab murojaat qilgan bo'lsa;

umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasi qonun talablariga muvofiq bo'lmasa;

umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasini tasdiqlash uchun berilayotganda unga ilova qilingan hujjatlar (uy-joy, kvartira hujjatlari) qonun hujjatlari talablariga muvofiq bo'lmasa.

Notarial harakatni amalga oshirish rad etilgan taqdirda notarial harakatni amalga oshirishni rad etish haqida notarius murojaat qilingan kundan boshlab uch kundan kechiktirmasdan qaror chiqaradi.

Notarius notarial harakatni amalga oshirish to'g'risidagi murojaati rad etilgan shaxsning iltimosiga binoan rad etish sababini yozma ravishda bayon etishi va rad etish ustidan shikoyat qilish tartibini tushuntirib berishi lozim.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasi bo'yicha uning predmeti bo'lgan uy-joyi (uy-joyning bir qismini), kvartira yoki imorat joylashgan hududda tasdiqlanadi.

Uy-joy kodeksining 122-moddasiga asosan, umrbod ta'minlash sharti bilan uyni, kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasining predmeti bo'lgan turar joydan foydalanish shu shartnoma shartlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Shartnomada turar joydan faqat turar joyi boshqa shaxsga berayotgan va uni olayotgan shaxs foydalanishi nazarda tutilishi, turar joydan foydalanish tartibi belgilab qo'yilishi yoki belgilanmasligi yoxud turar joyi foydalanish uchun uchinchi shaxsga (uchinchi shaxslarga) berish yoki qonun yo'l qo'yadigan boshqacha usulda foydalanish belgilanishi mumkin.

Ushbu shartnoma bo'yicha uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani boshqa shaxsga berish shartnomasiga muvofiq, oluvchi shartnoma amal qilib turgan davrda asraluvchi tomonidan berilgan uyni (uyning bir qismini), kvartirani sotishga, boshqa shaxsga hadya qilishga, uni ayirboshlashga haqli emas, shuningdek uy-joy (uyning bir qismi) kvartiraga mulk huquqini og'irlashtiradigan (xo'jasizlarcha) munosabatda bo'lish, o'z vaqtida zarur bo'lgan ta'mirlash ishlarini olib bormaslik va hokazo. holatlarga yo'l qo'yimaslik lozim. Mazkur uy (uyning bir qismi) dan kvartira oluvchining qarzlari bo'yicha haq undirishga ham yo'l qo'yilmaydi.

4. Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira) ni boshqa shaxsga berish shartnomasi bo'yicha javobgarlik va shartnomani bekor qilish

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira) ni boshqa shaxsga berish shartnomasi bo'yicha javobgarlik umumiy asoslarda FKning 24-bobi talablaridan kelib chiqib belgilanadi.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira) ni boshqa shaxsga berish shartnomasi bo'yicha olingan uy-joy (uyning bir qismi), kvartiraning tasodifan nobud bo'lishi asrovehini o'z zimmasiga olgan majburiyatlardan ozod qilishga asos bo'lmaydi. Uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani umrbod ta'minlash sharti bilan mulkni olgan shaxs shartnoma yuzasidan o'z zimmasiga olgan majburiyatlarini, masalan, belgilangan vaqtda oziq-ovqat bilan ta'minlash, turar-joyi isitish va shu kabi boshqa burchlarini bajarmasa yoki lozim darajada bajarmayotgan bo'lsa, asraluvchi shaxs mulkni olgan

shaxsdan yashashi uchun zarur bo'lgan ta'minotning belgilangan va ma'lum muddatlarda to'lanadigan pul summalari bilan almashtirilishini yoki shartnomaning bekor etilishini talab qilishga haqli bo'ladi.

Qonun uy-joy (kvartira) ni oluvchi talabi bilan ham shartnoma bekor qilinishi mumkinligini belgilaydi. Mulk oluvchining o'ziga bog'liq bo'lgan holatlar yuz berganida, masalan, uning og'ir kasalligi, baxtsiz hodisalarning ro'y berishi natijasida mehnat qobiliyatining yo'qotilishi yoki moddiy ahvolining jiddiy o'zgarib qolishi, asraluvchiga doimiy ravishda parvarish qiladigan odamning bo'lmasligi hollarida, shuningdek asraluvchining mehnat qobiliyati tiklansa, shartnoma oluvchining talabiga ko'ra bekor qilinishi mumkin.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish shartnomasi asraluvchi tomonidan bekor qilingan taqdirda, asrovchi shartnoma amalda bo'lgan vaqtda asraluvchini ta'minlash va uyni (uyning bir qismini), kvartirani saqlab turishi uchun qilingan sarf-xarajatlarning qaytarilishini talab qilishga haqli bo'ladi.

Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani oluvchi vafot etgan taqdirda, bu shartnoma yuzasidan olgan majburiyatlari asrovchining vorislariga o'tadi. Agar uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani oluvchining vorislari bo'lmasa yoki vorislari umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani berish to'g'risidagi shartnomadan voz kechsalar, mulk asraluvchining o'ziga qaytariladi. Agar bunday uy-joy (uyning bir qismi), kvartira vorislik huquqi asosida bir necha vorislarga o'tsa, asraluvchiga ta'minot berish majburiyati vorislarning har qaysilariga olgan meros ulushlariga qarab o'tadi.

Agar vorislar o'z hissalaridan bitta voris foydasiga voz kechsalar, asraluvchining ta'minlash burchi ana shu voris zimmasida bo'ladi.

Vorislar asraluvchi hayot vaqtida uy-joy (uyning bir qismi), kvartirani sotishga, boshqa shaxslarga hadya qilishga haqli emaslar.

34-bob. MULK IJARASI

1-§. Mulk ijarasi to'g'risida umumiy qoidalar

1.1. Mulk ijarasi shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari.

Hozirgi bozor munosabatlariga o'tish sharoitida mulk ijarasi bilan bog'liq munosabatlar tobora rivojlanib, uning ko'lami yanada kengayib bormoqda.

Lekin ijara bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida kelib chiqadigan butunlay yangi huquqiy munosabat emas, albatta. Ijara mamlakatimizda ilgari ham mavjud bo'lgan va u tegishli qonun-qoidalar bilan tartibga solib turilgan edi. Ammo bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayoni mulk ijarasi bilan bog'liq munosabatlarning yanada kengayishiga sabab bo'ldi. Endilikda ijara, ijarachi va ijaraga beruvchi degan so'zlar va tushunchalar kundalik turmushimizda keng qo'llanilmoqda, chunki ijara turmushimizning hamma sohalariga tobora chuqur kirib bormoqda.

Ijara bu mulk egasining ishlab chiqarish vositalari va boshqa buyumlarini muayyan to'lovlar evaziga vaqtincha foydalanish uchun boshqa bировga o'zaro kelishuviga muvofiq topshirishdir. Mulk egasi (ijara beruvchi) o'z mulkini boshqa bировga (ijarachiga) vaqtincha egalik qilish yoki foydalanish uchun beradi.

Ijara munosabatlarini ijaraga beruvchi ijaraga olingan ishlab chiqarish vositalarining mulkdori bo'lib qolaveradi. Ijarachi esa shartnomada ko'rsatilgan muddat davomida mulkdorning ba'zi huquqlarini oladi va buning uchun ijara haqini to'laydi. Shu bilan birga, ijarachi ijara faoliyati davomida ishlab chiqarish vositalarining vaqtincha egasi, olingan mahsulot va daromadlarning esa mustaqil egasi hisoblanadi.

Fuqarolik Kodeksining 535-moddasida mulk ijarasi shartnomasiga quyidagicha ta'rif berilgan: "Mulk ijarasi shartnomasi bo'yicha ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga haq evaziga mol-mulkni vaqtincha egalik qilish va foydalanish yoki foydalanish uchun topshirish majburiyatini oladi".

Ushbu ta'rifda mulk huquqi elementlarining bir egadan ikkinchi egaga o'tishiga qarab ijara shartnomasining ikki turini farqlash mumkin.

1. Ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga haq evaziga mol-mulkni vaqtincha egalik qilish va foydalanish uchun topshirish majburiyatini oladi.

2. Ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga haq evaziga mol-mulkni vaqtincha faqat foydalanish uchun topshirish majburiyatini oladi. Birinchisida ijaraga oluvchida mulkka nisbatan egalik qilish va foydalanish huquqi mavjud bo'lsa, ikkinchisida esa faqat mulkdan foydalanish

huquqigina mavjud bo'ladi. Masalan, uy-joy egasi o'zi yashab turgan uyni ijara shartnomasi asosida boshqa shaxslarning yashashlari uchun faqat foydalanishga beradi.

Mulk ijarasi shartnomasining oldi-sotdi shartnomasidan farqlaydigan muhim xususiyati har doim mulkni tasarruf etish huquqi mulkdor qo'lida saqlanib qolishi hisoblanadi.

Mulk ijarasi shartnomasiga quyidagi huquqiy belgilar xosdir.

Birinchidan, mulk ijarasi shartnomasi tuzilish payti va mazmuniga qarab konsensual harakterni o'zida ifoda etadi. Chunki shartnoma taraflar o'rtasida kelishuvga erishilgan va qonun talab qilgan shaklda rasmiylashtirilgan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi.

Ikkinchidan, mulk ijarasi shartnomasi hamma vaqt haq baravariga tuziladi. Ta'rifda keltirilganidek, ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga haq evaziga mol-mulkni vaqtincha egalik qilish va foydalanish yoki foydalanish uchun topshirish majburiyatini oladi.

Uchinchidan, mulk ijarasi shartnomasi taraflar o'rtasida huquq va majburiyatlarning o'zaro taqsimlanishiga qarab, ikki tomonlama shartnomadir. Bunda ijaraga beruvchida ham ijaraga oluvchida ham huquq va majburiyatlar mavjud bo'ladi.

Mulk ijarasi shartnomasida mulk huquqining quyidagi, ya'ni mulkni egallash va foydalanish yoki faqat mulkdan foydalanish elementlarigina ijaraga beruvchidan ijaraga oluvchiga o'tadi. Mulkni tasarruf etish huquqi har doim mulkdor qo'lida saqlanib qoladi.

Mulk ijarasining obyekt. Mulk ijarasining obyekt, ya'ni predmeti shartnomaning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Fuqarolik Kodeksining 537-moddasida mulk ijarasining obyektlari ko'rsatilgan bo'lib, yer uchastkalari, yer osti boyliklari joylashgan uchastkalar va boshqa alohida tabiiy obyektlar, korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, binolar, inshootlar, uskunalar, transport vositalari va foydalanish jarayonida o'zining tabiiy xususiyatlarini yo'qotmaydigan boshqa ashyolar (iste'mol qilinmaydigan ashyolar) mulk ijarasiga berilishi mumkin.

Qonun hujjatlarida mulk ijarasiga berilishi mumkin bo'lmagan yoki cheklangan korxonalar turlari (guruhlari) va mol-mulk turlari belgilab qo'yilishi mumkin.

Mulk ijarasi shartnomasida qanday mol-mulk ijaraga berilayotganligiga qarab arenda yoki prokat deb atalishi mumkin. "Arenda" so'zi ruschadan ijara degan ma'noni anglatadi. Shunday ekan arenda mulk ijarasining ruscha nomlanishi deyish mumkin. Prokat ham ijaraning bir turi. Bu ikki tushuncha o'rtasidagi farq ijaraga berilayotgan mol-mulkning turiga qarab aniqlanadi.

Agar bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish mumkin bo'lmagan yoki ko'chirilishi juda katta mehnatni talab qiladigan, ko'chirilishi natijasida o'zining dastlabki xususiyatlarini yo'qotadigan ko'chmas mulklar, ya'ni turar-joy bo'lmagan binolar, savdo binolari, omborlar ijaraga berilganda tuziladigan shartnomani odatda «arena shartnomasi» deyish mumkin.

Agar ijara obyekti bir joydan ikkinchi joyga ko'chirilishi mumkin bo'lgan va fuqarolarning maishiy ehtiyojini qondirishga qaratilgan ashyolar, ya'ni sport buyumlari, uy-ro'zg'or ashyolari va shunga o'xshash boshqa mulklar ijaraga berilganida «prokat» deb ataladi. Bunday atamalar huquqiy jihatdan bir-biridan tubdan farq qilmaydi. Ammo mulkdan vaqtincha haq evaziga foydalanishda bo'ladigan munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solishda ular o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi.

Mulk ijarasi bilan prokat shartnomasi o'rtasida ma'lum o'xshash va farqli jihatlar mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat.

Mulk ijarasi shartnomasining shakli. Qonunda mulk ijarasi shartnomasining shakliga alohida ahamiyat berilgan. Agar mulk ijarasi shartnomasi bir yildan ortiq muddatga tuzilishi mo'ljallangan bo'lsa, taraflardan birontasi yuridik shaxs bo'lgan hollarda esa, muddatidan qat'iy nazar, yozma shaklda tuzilishi shart.

Ko'chmas mulk ijarasi shartnomasi notarial guvohlantirilishi va davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim.

Mulk huquqining kelgusida ijarachiga o'tishini nazarda tutuvchi mulk ijarasi shartnomasi, bunday mulkning oldi-sotdi shartnomasi uchun nazarda tutilgan shaklda tuziladi (FKning 539-moddasi).

Mulk ijarasi shartnomasida taraflar. Mulk ijarasi shartnomasida har doim taraf sifatida ijaraga beruvchi va ijaraga oluvchi ishtirok etadi. Fuqarolik Kodeksining 538-moddasida kimlar ijaraga beruvchi bo'lishi nazarda tutilgan, jumladan mol-mulkini ijaraga berish huquqi shu mol-mulk egasiga tegishlidir. Qonun yoki mulkdor tomonidan mol-mulkni ijaraga berish vakolati berilgan boshqa shaxslar ham ijaraga beruvchi bo'lishlari mumkin.

Ijaraga oluvchi o'z faoliyatida zarur bo'lgan mol-mulkni ehtiyojni qondirish maqsadida haq evaziga vaqtincha o'ziga olib turgan shaxsdir.

Ijara munosabatlarida taraflar sifatida, jismoniy va yuridik shaxslar, davlat, chet el yuridik shaxslari, xorijiy davlatlar ishtirok etishi mumkin.

Mulk ijarasi shartnomasi muddati. Mulk ijarasi shartnomasi taraflar kelishuvi bilan belgilanadigan muayyan muddatga tuziladi. Fuqarolik Kodeksining 540-moddasiga muvofiq, mulk ijarasi shartnomasi shartnomada belgilangan muddatga tuziladi.

Agar mulk ijarasining muddati shartnomada belgilanmagan bo'lsa, shartnoma nomuayyan muddatga tuzilgan hisoblanadi. Bunda taraflardan har biri boshqa tarafni bir oy oldin, ko'chmas mulk ijarasida esa - uch oy oldin yozma ravishda ogohlantirib, istagan paytda shartnomadan voz kechishi mumkin. Qonun yoki shartnomada nomuayyan muddatga tuzilgan mulk ijarasi shartnomasini bekor qilish haqida oldindan ogohlantirishning boshqa muddatlari ham belgilab qo'yilishi mumkin.

Qonunda mulk ijarasining ayrim turlari uchun, shuningdek mol-mulkning ayrim turlarini ijaraga olish uchun eng ko'p (oxirgi) muddatlar belgilab qo'yilishi mumkin. Bunday hollarda, agar ijara muddati shartnomada belgilangan bo'lmasa va qonunda belgilangan oxirgi muddat tugagunicha taraflardan hech qaysisi shartnomadan voz kechmasa, oxirgi muddat o'tishi bilan shartnoma bekor bo'ladi. Qonunda belgilangan oxirgi muddatdan ortiq muddatga tuzilgan bunday mulk ijarasi shartnomasi oxirgi muddatga teng muddatga tuzilgan hisoblanadi.

Fuqarolik Kodeksining yuqoridagi normasi qoidalaridan kelib chiqib, mulk ijarasi shartnomasi quyidagi muddatlarda tuzilishi mumkin.

1. Shartnomada belgilangan aniq muddatga.

2. Shartnomada ko'rsatilmagan noaniq muddatga.

3. Qonunda mulk ijarasining ayrim turlari uchun, shuningdek mol-mulkning ayrim turlarini ijaraga olish uchun belgilangan eng ko'p (oxirgi) muddatga.

Garchi qonunda mulk ijarasi shartnomasi uchun turli muddatlar belgilansa-da taraflardan biri boshqa tarafni bir oy oldin, ko'chmas mulk ijarasida esa uch oy oldin yozma ravishda ogohlantirib, istagan paytda shartnomadan voz kechishi mumkin. O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligiga muvofiq, yerlarni ijaraga berishning eng ko'p muddati belgilangan, jumladan yerlar uzoq muddatli ijara shartnomasi asosida o'zga shaxsga berishning oxirgi muddati 50 yil qilib belgilangan.

1.2. Mulq ijarasi shartnomasining mazmuni

Mulk ijarasi shartnomasining mazmunini taraflar o'rtasida belgilanadigan huquq va majburiyat tashkil etadi.

Mulk ijarasi shartnomasi bo'yicha barcha muhim shartlari to'g'risida taraflar o'zaro kelishgan va qonun bilan talab qilingan shaklda rasmiylashtirilgan vaqtdan boshlab tuzilgan deb hisoblanadi. Mulk ijarasi shartnomasining muhim shartlari bo'lib, shartnoma obyekt, shartnoma

muddati va haqning miqdori, shuningdek taraflarning shartnoma shartlarini buzganda qo'llaniladigan javobgarliklar hisoblanadi.

Tomonlar shartnoma shartlariga rozi bo'lib o'zaro kelishganlaridan va uni belgilangan shaklda rasmiylashtirganlaridan so'nggina ularda huquq va majburiyat vujudga keladi.

Ijaraga beruvchi ashyoni muayyan muddatga foydalanish uchun ijaraga oluvchiga berish majburiyatiga, ijaraga oluvchi shartnoma bo'yicha kelishilgan ashyoni o'ziga topshirishni talab qilish huquqiga, ijaraga beruvchi buning uchun haq olish huquqiga ega bo'ladi, ijaraga oluvchi esa haq to'lash majburiyatiga ega bo'ladi. Bunda huquq va majburiyatlar bir-biriga qarama-qarshidek ko'rinsa-da ular bir maqsad sari yo'naltirilgan bo'ladi. Fuqarolik Kodeksining mulk ijarasini tartibga soladigan normalarida taraflarning huquq va majburiyatlari tenglik asosida ishlab chiqilgan. Xususan, bir tarafning huquqi qarshisida ikkinchi bir tarafning majburiyati bo'lishini va aksincha har bir burchli taraf o'z qarshisida unga huquqi bo'lgan tarafni bo'lishini talab etadi.

Ijara shartnomasi taraflarining huquq va majburiyatlari:

Fuqarolik Kodeksining 541-moddasida ijaraga beruvchining quyidagi majburiyatlari nazarda tutilgan.

- ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga mol-mulkni shartnoma shartlari va mol-mulkning vazifasiga muvofiq holatda topshirmog'i lozim;
- mol-mulkni topshirishga tayyorlash, shu jumladan topshirish dalolatnomasini tuzish va imzolashga taqdim etish ijaraga beruvchining burchi bo'lib, uning hisobidan amalga oshiriladi;
- agarda shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, mol-mulk barcha mansub ashyolari va unga aloqador hujjatlar (texnik pasport, sifat sertifikat va hokazolar) bilan birga ijaraga topshiriladi.

Mol-mulkning ijaraga topshirilishi bu mol-mulkka nisbatan uchinchi shaxslarning huquqlari bekor bo'lishi yoki o'zgarishi uchun asos bo'lmaydi.

Shartnoma tuzishda ijaraga beruvchi ijaraga oluvchini ijaraga topshirilayotgan mol-mulkka nisbatan uchinchi shaxslarning barcha huquqlari (servitut, garov huquqi va hokazolar) haqida ogohlantirishi lozim. Ijaraga beruvchi tomonidan bu majburiyatning bajarilmasligi ijaraga oluvchiga mol-mulkdan foydalanganlik uchun to'lanadigan haqni kamaytirishni yoxud shartnomani bekor qilish va zararni to'lashni talab qilish huquqini beradi (FKning 543-moddasi).

Agar qonun hujjatlari yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ijaraga beruvchi ijaraga topshirilgan mol-mulkni o'z hisobidan kapital ta'mirlashi lozim.

Ijaraga oluvchi javobgar bo'lmagan holatlar natijasida kelib chiqqan shoshilinch zarurat tufayli o'tkaziladigan ta'mirlashni ijaraga beruvchi o'z hisobidan amalga oshirishi shart.

Kapital ta'mirlash mulk ijarasi shartnomasida belgilangan muddatda, agar bu muddat shartnomada belgilanmagan yoki shoshilinch zarurat tufayli o'tkazilsa, oqilona muddatda amalga oshirilmog'i lozim.

Ijaraga beruvchining kapital ta'mirlash majburiyatini bajarmasligi ijaraga oluvchiga o'z hohishiga ko'ra:

- shartnomada belgilangan yoxud shoshilinch zarurat taqozo etayotgan kapital ta'mirlashni amalga oshirib, ta'mirlash qiymatini ijaraga beruvchidan undirib olish yoxud mol-mulkdan foydalanganlik uchun to'lanadigan haq hisobiga o'tkazish;

- haqni tegishincha kamaytirishni talab qilish;

- shartnomani muddatidan oldin bekor qilish va zararning qoplanishini talab qilish huquqini beradi (FKning 547-moddasi).

Ijaraga oluvchi mol-mulkdan shartnoma shartlariga muvofiq, agar bunday shartlar shartnomada belgilangan bo'lmasa – mol-mulkning vazifasiga muvofiq foydalanishi lozim.

Agar ijaraga beruvchining yozma ogohlantirishiga qaramay, ijaraga oluvchi mol-mulkdan shartnoma shartlariga yoki mol-mulkning vazifasiga nomuvofiq foydalansa, ijaraga beruvchi shartnomani muddatidan oldin bekor qilishni va zararning qoplanishini talab qilishga haqli (FKning 545-moddasi).

Mol-mulkdan foydalanganlik uchun haq to'lash ijaraga oluvchining asosiy majburiyatlaridan biri bo'lib, Fuqarolik Kodeksining 544-moddasida nazarda tutilgan. Unga ko'ra, ijaraga oluvchi mol-mulkdan foydalanganlik uchun haqni o'z vaqtida to'lab turishi shart.

Mol-mulkdan foydalanganlik uchun haq to'lash tartibi, shartlari va muddatlari mulk ijarasi shartnomasi bilan belgilanadi. Bular shartnomada belgilanmagan hollarda odatda xuddi shunday mol-mulkni o'xshash holatlarda ijaraga berishda qo'llaniladigan tartib, shartlar va muddatlar belgilangan deb hisoblanadi.

Mol-mulkdan foydalanganlik uchun haq ijaraga olingan barcha mol-mulk uchun yaxlit holda yoki uning har bir tarkibiy qismi uchun alohida-alohida holda quyidagi ko'rinishlarda belgilanadi:

- vaqti-vaqti bilan yoki bir yo'la to'lanadigan qat'iy summada belgilangan to'lovlar tariqasida;

- ijaraga olingan mol-mulkdan foydalanish natijasida olingan mahsulot, mevalar yoki daromadlarning belgilangan ulushi tariqasida;

-ijaraga oluvchi tomonidan ko'rsatiladigan ma'lum xizmatlar tariqasida;

-ijaraga oluvchi tomonidan ijaraga beruvchiga shartnomada kelishilgan ashyoni mulk qilib yoki ijaraga topshirish tariqasida;

-ijaraga olingan mol-mulknini yaxshilash bo'yicha shartnomada kelishilgan xarajatlarni ijaraga oluvchi zimmasiga yuklash tariqasida.

Taraflar mulk ijarasi shartnomasida mol-mulkdan foydalanganlik uchun FKning 544-moddasining uchinchi qismida ko'rsatib o'tilgan haq shakllarini aralash amalga oshirishni yoki haq to'lashning boshqa shakllarini nazarda tutishlari mumkin.

Agar mulk ijarasi shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, mol-mulkdan foydalanganlik uchun to'lanadigan haq miqdori shartnomada belgilangan muddatlarda, biroq bir yilda ko'pi bilan bir marta taraflarning kelishuvi bilan o'zgartirilishi mumkin. Qonun hujjatlarida mulk ijarasining ayrim turlari uchun, shuningdek ayrim mol-mulk turlarining ijarasi uchun haq miqdorini qayta ko'rib chiqishning boshqacha eng kam muddatlari nazarda tutilishi mumkin.

Agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ijaraga oluvchi o'zi javobgar bo'lmagan holatlarga ko'ra, shartnomada nazarda tutilgan foydalanish shartlari yoki mol-mulkning holati jiddiy yomonlashgan bo'lsa, u mol-mulkdan foydalanganlik uchun ijara haqini tegishli ravishda kamaytirishni talab qilishga haqli.

Agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, mol-mulkdan foydalanganlik uchun ijara haqini to'lash muddatlari ijaraga oluvchi tomonidan jiddiy buzilgan taqdirda, ijaraga beruvchi undan ijara haqini muddatidan oldin, ijaraga beruvchi belgilagan muddatda, shuningdek, ijaraga beruvchi mol-mulkdan foydalanganlik uchun ko'pi bilan ikki muddatning haqini muddatidan oldin to'lashni talab qilishga haqli.

Ijaraga oluvchining qonun hujjatlari bilan belgilanadigan huquqlaridan biri bu ijaraga olingan mol-mulknini tasarruf qilishdir. Bu haqda Fuqarolik Kodeksining 546-moddasida quyidagicha qoida nazarda tutilgan. Agar Fuqarolik Kodeksida, boshqa qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, ijaraga oluvchi ijaraga olingan mol-mulknini ijaraga beruvchining roziligi bilan ikkilamchi ijaraga (qo'shimcha ijaraga) topshirishga, mulk ijarasi shartnomasi bo'yicha o'z huquq va majburiyatlarini boshqa shaxsга o'tkazishga (qayta ijara), ijaraga olingan mol-mulknini tekin foydalanish uchun berishga, shuningdek bu huquqlarini garovga qo'yishga va ularni xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari ustav fondiga

(kapitaliga) hissa sifatida yoki ishlab chiqarish kooperativiga pay badali sifatida topshirishga haqli. Ko'rsatib o'tilgan hollarda ijaraga oluvchi shartnoma bo'yicha ijaraga beruvchi oldida javobgar bo'lib qolaveradi, qayta ijara bundan mustasno. Mol-mulkni boshqa shaxslarga topshirish haqidagi shartnoma ijara shartnomasining amal qilish muddatidan ortiq muddatga tuzilishi mumkin emas.

Agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, ijaraga olingan mol-mulkni ikkilamchi ijaraga topshirish haqidagi shartnomaga nisbatan mulk ijarasi shartnomasi haqidagi qoidalar qo'llaniladi.

Agarda qonun yoki shartnomada boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, ijaraga oluvchi mol-mulkni yaxshi holda saqlashi, uni o'z hisobidan joriy ta'mirlashi va saqlash bo'yicha boshqa xarajatlarni qilishi lozim (FKning 548-moddasi).

1.3. Shartnoma shartlarini buzganlik uchun javobgarlik

Taraflarning javobgarligi qonun yoki shartnoma bilan belgilanadi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining «Ijara to'g'risida»gi qonunining 32-moddasida taraflarning javobgarligi belgilangan. Jumladan, shartnoma tuzish tartibini va shartlarini buzishda, shartnoma majburiyatlarini bajarmaslikda shartnomani bir tomonlama o'zgartirishda yoki bekor qilishda, shartnomani o'zgartirish va to'xtatish tartibi hamda shartlarini buzishda aybdor taraf, shuningdek, davlat idoralarining mansabdor shaxslari qonunda belgilanganidek javobgarlikka tortiladilar.

Yuridik shaxslar va fuqarolar o'zlari yetkazgan zararni, shu jumladan, boy berilgan foydani O'zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilangan tartibda to'lashlari shart deb ko'rsatilgan. Fuqarolik Kodeksining 541-moddasi 3-4-qismlarida ijaraga oluvchiga ijara mol-mulkini to'liq va o'z vaqtida topshirmaganlik uchun ijaraga beruvchining javobgarligi belgilangan. Unga ko'ra:

- agarda shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, mol-mulk barcha mansub ashyolari va unga aloqador hujjatlar (texnik pasport, sifat sertifikat va hokazolar) bilan birga ijaraga topshiriladi. Agarda bunday mansub ashyolar va hujjatlar topshirilgan bo'lmasa va ularsiz ijaraga oluvchi mol-mulkdan uning o'z vazifasi bo'yicha foydalana olmasa yoxud shartnoma tuzish paytida mo'ljallashga haqli bo'lgan ancha narsasidan mahrum bo'lsa, u ijaraga beruvchidan bunday mansub ashyolar va hujjatlarni topshirishni yoxud shartnomani bekor qilishni, shuningdek zararni qoplashni talab qilishga haqli.

- agar ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga ijaraga berilgan mol-mulkni shartnomada ko'rsatilgan muddatda, basharti shartnomada bunday muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, oqilona muddatda topshirmagan bo'lsa, ijaraga oluvchi Fuqarolik Kodeksining 331-moddasiga muvofiq bu mol-mulkni undan talab qilib olish va ijroning kechikkanligi tufayli yetkazilgan zararni qoplashni talab qilish yoki shartnomani bekor qilish va uning bajarilmaganligi sababli yetkazilgan zararni qoplashni talab qilish huquqiga ega.

Shuningdek, Fuqarolik Kodeksining 542-moddasiga muvofiq ijaraga topshirilgan mol-mulkdagi kamchiliklar uchun ijaraga beruvchining javobgarligi quyidagicha belgilangan.

Ijaraga beruvchi ijaraga topshirilgan mol-mulkning undan foydalanishga to'liq yoki qisman to'sqinlik qiladigan kamchiliklari uchun, hatto u shartnoma tuzish vaqtida bular haqida bilmagan bo'lsa ham, javobgardir. Bunday kamchiliklar aniqlanganda ijarachi o'z xohishiga ko'ra:

- ijaraga beruvchidan yo mol-mulkdagi kamchiliklarni tekinga bartaraf etishni yoki mol-mulkdan foydalanganlik haqini mutanosib kamaytirishni yoxud mol-mulkdagi kamchiliklarni bartaraf etish uchun qilgan o'z xarajatlarini qoplashni talab qilishga;

- ijaraga beruvchini oldindan ogohlantirgan holda o'sha kamchiliklarni bartaraf etishga sarflagan xarajatlari summasini mol-mulkdan foydalanganlik uchun to'lanadigan haqdan bevosita chegirib qolishga;

- shartnomani muddatidan oldin bekor qilishni talab qilishga haqli.

Ijaraga oluvchining talablaridan yoki uning mol-mulkdagi kamchiliklarni ijaraga beruvchi hisobidan bartaraf etish niyatidan xabardor qilingan ijaraga beruvchi ijaraga topshirilgan mol-mulkni tegishli holatda bo'lgan boshqa shunday mol-mulk bilan darhol almashtirib berishi yoki mol-mulkdagi kamchilikni tekinga bartaraf etishi mumkin.

Agar ijaraga oluvchining talablarini qanoatlantirish yoxud uning kamchiliklarni bartaraf etish xarajatlarini mol-mulkdan foydalanganlik uchun to'lanadigan haqdan chegirib qolishi ijaraga oluvchi ko'rgan zararni qoplamasa, u zararning qoplanmagan qismini to'lashni talab qilishga haqli.

Shartnoma tuzish vaqtida ijaraga beruvchi oldindan aytib qo'ygan yoki ijaraga oluvchiga oldindan ma'lum bo'lgan yoxud shartnomani tuzishda yoki mol-mulkni ijaraga topshirish paytida uni ko'zdan kechirganda yoxud uning sozligini tekshirganda ijaraga oluvchi aniqlashi kerak bo'lgan kamchiliklar uchun ijaraga beruvchi javobgar bo'lmaydi.

Korxonada va tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlarda kechiktirilgan ijroni qabul qilishdan bosh tortishga faqat qonun va shartnomada belgilangan hollarda yo'l qo'yiladi.

Shuningdek, agar ijaraga beruvchining yozma ogohlantirishiga qaramay, ijaraga oluvchi mol-mulkdan shartnoma shartlariga yoki mol-mulkning vazifasiga nomuvofiq foydalansa, ijaraga beruvchi shartnomani muddatidan oldin bekor qilishni va zararning qoplanishini talab qilishga haqli (FKning 545-moddasi 2-qismi).

Ijaraga oluvchi shartnoma muddati tugashi bilan ijaraga olingan mol-mulkni o'ziga topshirilgan holatda, normal eskirishini hisobga olib yoki shartnomada belgilangan holatda qaytarishi lozim.

Agar ijaraga oluvchi ijaraga olgan mol-mulkni qaytarmasa yoki kechikib qaytarsa, kechiktirib qaytarilgan barcha vaqt uchun ijara haqini to'lashni ijaraga beruvchi talab qilishga haqli. Bu haq ijaraga beruvchining ko'rgan zararini qoplamagan taqdirda, zararni to'lashni talab qilishga haqli.

Ijaraga olingan mol-mulk o'z vaqtida qaytarilmaganligi uchun shartnomada neustoyka undirish nazarda tutilgan taqdirda, agar shartnomada boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, neustoykadan tashqari zarar to'liq miqdorda undirilishi mumkin (FKning 554-moddasi).

1.4. Mulk ijarasi shartnomasining bekor bo'lishi

Mulk ijarasi shartnomasi shartnoma muddati tugab, ijara mulki qaytarilishi bilan bekor bo'ladi. Ayrim hollarda shartnoma ijaraga beruvchining talabi bilan ham ijaraga oluvchining talabi bilan ham bekor bo'lishi mumkin. Jumladan, Fuqarolik Kodeksining 551-moddasida belgilanganidek, mulk ijarasi shartnomasi ijaraga beruvchining talabi bilan sud tomonidan muddatidan oldin bekor qilinishi mumkin, agar ijaraga oluvchi:

-ijaraga beruvchining yozma ogohlantirishiga qaramasdan mol-mulkdan shartnoma shartlarini yoki mol-mulkning vazifalarini jiddiy ravishda buzgan yoxud bir necha marta buzgan holda foydalansa;

-mol-mulkni jiddiy yomonlashtirsa;

-shartnomada belgilangan to'lov muddatini ketma-ket ikki martadan ortiq buzib, mol-mulkdan foydalanlik uchun haq to'lama;

-qonun hujjatlariga yoki shartnomaga muvofiq kapital ta'mirlash ishlarini bajarish ijaraga oluvchi zimmasidagi majburiyat bo'lgan hollarda shartnomada belgilangan muddatlarda, shartnomada bunday muddat belgilangan bo'lmasa, oqilona muddatlarda mol-mulkni kapital

ta'mirlashni amalga oshirmasa.

Mulk ijarasi shartnomasida Fuqarolik Kodeksining 382-moddasi 2-qismiga muvofiq ijaraga beruvchining talabi bilan shartnomani muddatidan oldin bekor qilishning boshqa asoslari ham belgilanishi mumkin.

Ijaraga beruvchi ijaraga oluvchini yozma ravishda ogohlantirganidan va unga o'z majburiyatlarini bajarish uchun imkoniyat berganidan keyingina shartnoma muddatidan oldin bekor qilinishini talab qilishga haqli.

Ijaraga oluvchining talabi bilan esa mulk ijarasi shartnomasi sud tomonidan muddatidan oldin bekor qilinishi mumkin, agar:

-ijaraga beruvchi mol-mulkni foydalanish uchun ijaraga oluvchiga bermasa yoki mol-mulkdan shartnoma shartlariga yoxud mol-mulkning vazifasiga muvofiq foydalanishga to'sqinlik qilsa;

-ijaraga oluvchiga topshirilgan mol-mulkda undan foydalanishga to'sqinlik qiladigan kamchiliklar bo'lib, ularni ijaraga beruvchi shartnoma tuzish vaqtida aytib o'tmagan, ijaraga oluvchiga oldindan ma'lum bo'lmagan va shartnoma tuzayotganda mol-mulkni ko'zdan kechirish yoxud uning sozligini tekshirish vaqtida aniqlanishi mumkin bo'lmagan bo'lsa;

-ijaraga beruvchi shartnomada belgilangan muddatlarda, agarda shartnomada muddat belgilangan bo'lmasa, oqilona muddatlarda o'z zimmasidagi mol-mulkni kapital ta'mirlash majburiyatini bajarmasa;

-ijaraga oluvchi javobgar bo'lmagan holatlar tufayli mol-mulk foydalanishga yaroqsiz bo'lib qolsa.

Mulk ijarasi shartnomasida Fuqarolik Kodeks 382-moddasining ikkinchi qismiga muvofiq ijaraga oluvchining talabi bilan shartnomani muddatidan oldin bekor qilishning boshqa asoslari ham belgilanishi mumkin.

Agar mulk ijarasi shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, mulk ijarasi shartnomasining muddatidan oldin bekor qilinishi unga muvofiq tuzilgan ikkilamchi ijara shartnomasining bekor bo'lishiga olib keladi. Bu holda ikkilamchi ijaraga oluvchi ikkilamchi ijaraning qolgan muddati davomida ikkilamchi ijara shartnomasiga muvofiq o'zi foydalanib kelgan mol-mulkni bekor bo'lgan mulk ijarasi shartnomasining tegishli shartlari asosida ijaraga olish haqida shartnoma tuzishi mumkin.

Agar mulk ijarasi shartnomasi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslar bo'yicha haqiqiy emas deb topilsa, unga muvofiq tuzilgan ikkilamchi ijara shartnomalari ham haqiqiy emas deb topiladi (FKning 550-moddasi).

Fuqarolik qonun hujjatlari ijara shartnomasi bekor qilinganidan

keyin insofli, ijaraga olinga mulkdan oqilona foydalangan ijaraga oluvchilarning huquqlarini himoya qilish va ularga muayyan imtiyozlar yaratib berish haqidagi qoidalarni o'zida mujassam etadi. Fikrimizning isboti sifatida Fuqarolik Kodeksining 553-moddasiga murojaat etamiz.

Agarda qonun yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, o'z majburiyatlarini lozim darajada bajargan ijaraga oluvchi shartnoma muddati tugaganidan keyin yangi muddatga mulk ijarasi shartnomasini tuzishda sharoitlar teng bo'lgan hollarda boshqa shaxslarga nisbatan imtiyozli huquqqa ega bo'ladi. Ijaraga oluvchi ijaraga beruvchini mulk ijarasi shartnomasida belgilangan muddatda, agar shartnomada bunday muddat belgilangan bo'lmasa, shartnomaning amal qilishi tamom bo'lguncha oqilona muddatda bunday shartnomani tuzish istagi haqida yozma ravishda ogohlantirishi lozim. Mulq ijarasi shartnomasini yangi muddatga tuzishda shartnoma shartlari taraflarning kelishuvi asosida o'zgartirilishi mumkin. Agar ijaraga beruvchi ijaraga oluvchi bilan yangi muddatga shartnoma tuzishni rad etsa-yu, ammo u bilan tuzilgan shartnoma muddati tugaganidan keyin bir yil ichida boshqa shaxs bilan mulk ijarasi shartnomasini tuzsa, ijaraga oluvchi o'z xohishiga ko'ra yo tuzilgan shartnoma bo'yicha huquq va majburiyatlar o'ziga o'tkazilishini va o'zi bilan shartnomani yangilashni rad etish oqibatida o'ziga yetkazilgan zararining to'lanishini yoki faqat zararining o'zi to'lanishini sud orqali talab qilishga haqli.

Agar mulk ijarasi shartnomasining muddati tamom bo'lganidan keyin ham ijaraga oluvchi mulkdan foydalanishni davom ettirsa va ijaraga beruvchi bunga e'tiroz bildirmagan bo'lsa, shartnoma avvalgi shartlar asosida noma'lum muddatga qaytadan tuzilgan hisoblanadi.

1.5. Ijaraga olingan mol-mulkni yaxshilash oqibatlari va sotib olish

Fuqarolik Kodeksining 555-moddasiga muvofiq, agarda mulk ijarasi shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ijaraga oluvchi tomonidan mol-mulkning ajratib olsa bo'ladigan tarzda yaxshilanishi uning mulki hisoblanadi.

Ijaraga oluvchi ijaraga olingan mol-mulkni o'z mablag'lari hisobidan va ijaraga beruvchining roziligi bilan yaxshilagan, bu yaxshilashni mol-mulkka zarar yetkazmagan holda ajratib olish mumkin bo'lmagan taqdirda, ijaraga oluvchi shartnoma bekor bo'lganidan keyin, agar

shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, bu yaxshilashlar qiymatini to'lashni talab qilish huquqiga ega.

Agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, ijaraga oluvchi tomonidan ijaraga beruvchining roziligisiz amalga oshirilgan va ijaraga berilgan mol-mulkdan ajratib olib bo'lmaydigan yaxshilashlarning qiymati to'lanmaydi.

Ijaraga olingan mol-mulkdan amortizatsiya ajratmalari hisobiga amalga oshirilgan, mol-mulkdan ajratib olish mumkin bo'lgan va mumkin bo'lmagan yaxshilashlar ijaraga beruvchining mulki bo'ladi.

Ijara shartnomasining yana bir muhim xususiyati shundaki, ijarachi ijaraga olingan mulkni sotib olishi ham mumkin. Fuqarolik Kodeksining 556-moddasida belgilanishicha, mulk ijarasi shartnomasida ijaraga olingan mol-mulk ijara shartnomasining muddati tamom bo'lganidan keyin yoki tamom bo'lmasdan oldin ijaraga oluvchi shartnomada kelishilgan sotib olish bahosining hammasini to'lagan taqdirda uning mulkiga aylanishi nazarda tutilishi mumkin.

“Ijara to'g'risida”gi qonunning 18-moddasida ham ijaraga olingan mulkni sotib olish to'g'risidagi qoida nazarda tutilgan ijarachi ijaraga olingan mulkni ijaraga beruvchining roziligi bilan to'la yoki qisman sotib olishi mumkin, yer va boshqa tabiiy resurslar bundan mustasnodir. Davlat mol-mulki O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq tarzda sotib olinadi.

Agar ijaraga olingan mol-mulkni sotib olish sharti shartnomada nazarda tutilmagan bo'lsa, u taraflarning qo'shimcha kelishuvi bilan belgilanishi mumkin, bunda taraflar mol-mulkdan foydalanganlik uchun ilgari to'langan haqni xarid narxiga kiritish to'g'risida kelishishga haqlidirlar.

Qonunlarda ijaraga olingan mol-mulkni sotib olishni taqiqlash hollari belgilab qo'yilishi mumkin (FKning 556-moddasi).

Mulkni sotib olish haqida shartnoma tuziladi. Sotib olish shartnomasida sotib olinayotgan mol-mulkning turi va bahosi, sotib olish shakllari va manbalari, sotib olish tartibi va muddatlari, sotib olishda uchinchi shaxslarning, jumladan, kreditorlarning qatnashuvi, kafolatlar, sotib olinayotgan mol-mulkning sifati va boshqa qoidalar belgilab qo'yilishi mumkin.

Sotib olish bilan bog'liq shartnomani tomonlar bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi, shartnomani bir tomonlama bekor qilganligi uchun O'zbekiston Respublikasi qonunlarida va tuzilgan ana shu shartnomada belgilab qo'yilgan tarzda javobgar bo'ladilar.

Sotib olish shartnomasini tuzish va uni bajarish bilan bog'liq nizolar tegishli sud tomonidan hal qilinadi.

2-§. Mulk ijarasi shartnomasining alohida turlari

1.1 Prokat shartnomasi tushunchasi, huquqiy belgilari va o'ziga xos xususiyatlari

Aholiga xizmat ko'rsatish yuzasidan tuziladigan shartnomalardan biri prokat shartnomasidir. Prokat shartnomasining ta'rifi Fuqarolik Kodeksi 558-moddasining 1-qismida berilgan bo'lib unga ko'ra, prokat shartnomasi bo'yicha doimiy tadbirkorlik faoliyati sifatida mol-mulkni ijaraga beruvchi haq evaziga ijaraga oluvchiga vaqtinchalik egalik qilish va foydalanish uchun ko'char mol-mulkni topshirish majburiyatini oladi.

Ushbu tarifdan prokat shartnomasining quyidagi huquqiy belgilarni ko'rsatib o'tish mumkin.

Birinchidan, prokat shartnomasi ikki tomonlama shartnomalar turkumiga kiradi. Chunki shartnoma taraflarining (ijaraga beruvchi va ijaraga oluvchilarning) har ikkisida ham tegishli huquq va majburiyatlar mavjud.

Ikkinchidan, shartnoma har doim haq baravariga tuziladi. Bunda mol-mulkni ijaraga beruvchi haq evaziga ijaraga oluvchiga vaqtinchalik egalik qilish va foydalanish uchun topshirish majburiyatini oladi.

Uchinchidan, shartnoma konsensual harakterga ega. Shartnoma yuzasidan taraflar o'rtasida huquq va majburiyatlar o'zaro kelishuvga erishilgan paytdan boshlab vujudga keladi.

Prokat shartnomasining quyidagi o'ziga xos jihatlari mavjud.

Birinchidan, prokat shartnomasida mulk huquqining ikki elementi, ya'ni egalik qilish va foydalanish ijaraga beruvchidan ijaraga oluvchiga vaqtincha o'tadi va muayyan muddatdan so'ng ijaraga olingan mol-mulk o'z egasiga qaytarib beriladi.

Ikkinchidan, prokat shartnomasining predmetini ko'char mol-mulklar tashkil etadi. Xususiy alomatlari bilan belgilangan va iste'mol qilinmaydigan har xil ashyolar prokat shartnomasining predmeti bo'la oladi. Bularga, masalan, sport inventarlari, muzika asboblari, mashinalar, uy-ro'zg'or buyumlari, turli xildagi texnika vositalari, qisqasi, bir marta foydalanish bilan o'zining dastlabki qiymatini yo'qotmaydigan hamda iste'mol qilinmaydigan ko'chirish mumkin bo'lgan mulklar hisoblanadi.

Uchinchidan, ijaraga beruvchi bo'lib, maxsus subyekt doimiy tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanib kelayotgan prokatchi ishtirok etadi.

To'rtinchidan, prokat shartnomasi bo'yicha topshirilgan mol-mulkdan, agar shartnomada boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa yoki u majburiyat mohiyatidan kelib chiqmasa, iste'mol maqsadlarida foydalaniladi. Fuqarolik Kodeksining 558-moddasining 2-qismida nazarda tutilgan ushbu qoida

bilan Fuqarolik Kodeksining 89-moddasi qoidalarini solishtiradigan bo'lsak, prokat shartnomasida nazarda tutilgan qoida go'yoki, noto'g'ridek ko'rinishi mumkin. Chunki iste'mol qilinadigan ashyolarga quyidagicha ta'rif berilgan. Jumladan, bir karra foydalanish natijasida yo'qolib ketadigan yoki dastlabki holatida mavjud bo'lmay qoladigan ashyolar (xom-ashyo, yoqilg'i, oziq-ovqat mahsulotlari va shu kabilar) iste'mol qilinadigan ashyolar hisoblanadi. Ushbu tarifda nazarda tutilgan ashyolarni esa hech qaqchon prokat shartnomasi asosida boshqa shaxsga berib bo'lmaydi. Masalan, 10 kg go'sht yoki shu miqdordagi kartoshka. Shuningdek, prokat shartnomasida ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga mol-mulkni vaqtincha egalik qilish va foydalanish uchungina berish majburiyatini olgan xolos, mulkni tasarruf etish huquqini esa o'z zimmasida saqlab qoladi. Agar iste'mol qilinadigan ashyolar prokat shartnomasi bilan ijaraga oluvchiga berilgan bo'lsa, (masalan, go'sht yoki sut mahsulotlari) ijaraga oluvchi bu mahsulotlarni albatta tasarruf etib yuborishi muqarrar. Bu yerda qonun chiqaruvchi prokat shartnomasida mol-mulkdan iste'mol maqsadlarida foydalaniladi deganda, insonning oziqlanishi va hayot kechirishi uchun kerak bo'ladigan oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilinishni emas, balki, oziqlanish (eyish, qornini to'ydirish) uchun iste'mol qilmasada, lekin o'zining boshqa hayotiy ehtiyojini qondirish (ko'rishga, eshitishga, kiyishga va boshqa) uchun zarur bo'lgan mol-mulklarni nazarda tutgan. Masalan, televizordan iste'mol maqsadlarida foydalanish deganda, ijaraga oluvchi o'zining jahonda sodir bo'layotgan yangiliklardan xabardor bo'lishga qaratilgan iste'molini nazarda tutish mumkin.

Beshinchidan, prokat shartnomasi ommaviy shartnomalar guruhiga kiradi (558-moddaning 3-qismi). Prokat shartnomasi uni tuzishni xohlovchi barcha shaxslar bilan tuziladi. U hammaga xizmat ko'rsatishga qaratilganligi uchun ham ommaviy shartnomalar guruhiga mansubdir. Shuningdek, prokat shartnomasining shartlari va ijara haqi hamma iste'molchilar uchun bir xil qilib belgilanadi. Prokat shartnomasi bo'yicha ijaraga beruvchi ijaraga oluvchi talab qilayotgan mol-mulkni ijaraga berishga imkoniyati bo'la turib, prokat shartnomasini tuzishdan bosh tortishga yo'l qo'yilmaydi.

Oltinchidan, mulk ijarasi shartnomasini nomuayyan muddatga qaytadan tuzish va ijaraga oluvchining mulk ijarasi shartnomasini qaytadan tuzishga imtiyozli huquqi haqidagi qoidalar prokat shartnomasiga nisbatan qo'llanmaydi.

Yettinchidan, prokat shartnomasi bo'yicha ijaraga oluvchiga topshirilgan mol-mulkni ikkilamchi ijaraga berishga, ijaraga oluvchi prokat

shartnomasi bo'yicha o'z huquq va majburiyatlarini boshqa shaxsga o'tkazishiga, bu mol-mulkning bepul foydalanish uchun berib qo'yilishiga, ijaraga oluvchining huquqlarini garovga qo'yishga va ularni xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarining ustav fondiga (kapitaliga) hissa tariqasida, ishlab chiqarish kooperativlariga pay badallari tariqasida qo'shishga yo'l qo'yilmaydi.

Prokat shartnomasining shakli. Prokat shartnomasi yozma shaklda tuziladi. (558-moddaning 3-qismi). Prokat shartnomasining shakli to'g'risidagi qoida imperativ harakterga ega bo'lib, agar taraflar ushbu qoidaga amal qilmay prokat shartnomasini tuzgan bo'lsalar, prokat shartnomasi tuzilgan paytdan boshlab haqiqiy hisoblanmaydi.

Prokat shartnomasining muddati Fuqarolik Kodeksining 559-moddasida belgilab berilgan. Unga ko'ra, prokat shartnomasi bir yilgacha muddatga tuziladi. Mulk ijarasi shartnomasini nomuayyan muddatga qaytadan tuzish va ijaraga oluvchining mulk ijarasi shartnomasini qaytadan tuzishga imtiyozli huquqi haqidagi qoidalar prokat shartnomasiga nisbatan qo'llanmaydi.

Prokat shartnomasida baho. Prokat shartnomasi bo'yicha mol-mulkdan foydalanganlik haqi vaqti-vaqti bilan yoki bir yo'la to'lanadigan qat'iy summadagi to'lovlar shaklida belgilanadi (FKning 562-moddasi 1-qismi). Ushbu qoidadan ko'rinib turibdiki, ijaraga oluvchi ijaraga olingan mol-mulkdan foydalanganligi uchungina haq to'laydi. Shartnomada haq to'lashning ikki turi nazarda tutilgan:

1. Vaqti-vaqti bilan to'lanadigan pul summasi shaklida;
2. Bir yo'la to'lanadigan qat'iy summadagi to'lov shaklida.

Ijaraga oluvchi mol-mulkni muddatidan oldin qaytargan taqdirda ijaraga beruvchi unga mol-mulkdan foydalanganlik uchun olingan haqdan tegishli qismini mol-mulk amalda qaytarilgan kunning ertasidan boshlab hisoblagan holda qaytaradi.

Mol-mulkdan foydalanganlik haqi bo'yicha ijaraga oluvchining qarzlari notariusning ijro ustxati asosida so'zsiz undirib olinadi (FKning 562-moddasi).

1.2. Prokat shartnomasining taraflari, ularning huquq va majburiyatlari

Prokat shartnomasida ikki taraf ya'ni ijaraga beruvchi va ijaraga oluvchi ishtirok etadi.

Ijaraga beruvchi taraf sifatida doimiy tadbirkorlik faoliyati bilan

shug'ullanib kelayotgan (prokatchi) shaxs ishtirok etadi. Ya'ni, kishilar ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan muayyan ko'char mol-mulkni ijaraga berish va buning natijasida daromad olish bilan bog'liq tadbirkorlik faoliyati amalga oshirib kelayotgan (yakka tadbirkor yoki tijoratchi yuridik shaxs) shaxs.

Prokat shartnomasida hamma ham ijaraga beruvchi sifatida qatnasha olmaydi. Faqat o'zining faoliyat maqsadi prokat bilan bog'liq bo'lgan tadbirkorlikni amalga oshiriyotgan shaxslargina ijaraga beruvchi bo'lishlari mumkin. Ushbu holat prokat shartnomasining subyekti tarkibiga ko'ra boshqa shartnomalardan farqlovchi muhim xususiyatdir.

Ijaraga oluvchi sifatida esa, shartnoma natijasida olinayotgan mol-mulkni o'zining shaxsiy iste'mol (foyda olishni ko'zlamaydigan) maqsadlarida foydalanuvchi shaxslar ishtirok etadilar.

Prokat shartnomasida ijaraga beruvchining quyidagi huquq va majburiyatlari mavjud.

- Ijarachiga mol-mulkni topshirish ijaraga beruvchining zimmasida bo'lib, prokat shartnomasini tuzgan ijaraga beruvchi ijaraga topshirilayotgan mol-mulkning sozligini ijaraga oluvchi ishtirokida tekshirishi, shuningdek uni mol-mulkdan foydalanish qoidalari bilan tanishtirishi yoki unga bu mol-mulkdan foydalanish haqidagi yozma qo'llanmani berishi shart (FKning 560-moddasi).

- ijaraga beruvchi prokatga olingan ashyo prokatga oluvchining aybi bilan bog'liq bo'lmagan holda buzilib qolsa, bu to'g'rida xabardor bo'lgan kundan e'tiboran tezlik bilan boshqasiga almashtirib berishi mumkin.

- shartnoma bo'yicha ijaraga topshirilgan mol-mulkni kapital va joriy ta'mirlash ijaraga beruvchining burchidir (FKning 563-moddasi).

- Agar ijaraga oluvchi mol-mulkni muddatidan oldin qaytarsa, ijaraga beruvchi unga mol-mulkdan foydalanganlik uchun olingan haqdan tegishli qismini qaytarishga majbur. Bu haqda Fuqarolik Kodeksining 562-moddasi ikkinchi qismida quyidagicha qoida nazarda tutilgan.

Ijaraga oluvchi mol-mulkni muddatidan oldin qaytargan taqdirda ijaraga beruvchi unga mol-mulkdan foydalanganlik uchun olingan haqdan tegishli qismini mol-mulk amalda qaytarilgan kunning ertasidan boshlab hisoblagan holda qaytaradi.

- Agar ijaraga oluvchi ashyodan noto'g'ri foydalanayotgan yoki shartnoma shartlarini boshqacha tarzda buzayotgan bo'lsa, ijaraga beruvchi ashyoni muddatidan oldin qaytarib berishni talab qilishga haqli.

Ijaraga oluvchining huquq va majburiyatlari quyidagilardan iborat.

- ijaraga olingan mol-mulkning haqini belgilangan muddatlarda to'lab borish;

- ijaraga olingan mol-mulkdan uning maqsadi va vazifalariga muvofiq ravishda foydalanish;

- shartnoma muddati tugashi bilan ijaraga olingan prokat predmetini ijaraga beruvchiga o'z vaqtida qaytarib berish;

- agar ijaraga topshirilgan mol-mulkdagi kamchiliklar ijaraga oluvchi tomonidan mol-mulkdan foydalanish va uni saqlash qoidalarining buzilishi natijasida vujudga kelgan bo'lsa, ijaraga oluvchi ijaraga beruvchiga mol-mulkni ta'mirlash va transportda tashish xarajatlarini to'lash va boshqalar.

Ijaraga oluvchi o'ziga topshirilgan mol-mulkni ikkilamchi ijaraga berishga, ijaraga oluvchi prokat shartnomasi bo'yicha o'z huquq va majburiyatlarini boshqa shaxsga o'tkazishiga, bu mol-mulkning bepul foydalanish uchun berib qo'yilishiga, ijaraga oluvchining huquqlarini garovga qo'yishga va ularni xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarining ustavi fondiga (kapitaliga) hissa tariqasida, ishlab chiqarish kooperativlariga pay badallari tariqasida qo'shishga haqli emas (FKning 563-moddasi 2-qismi).

Shartnomaga muvofiq, fuqaro ashyoni olishi uchun prokatga beruvchiga o'zining pasportini yoki pasport o'rniga o'tadigan boshqa hujjatlarini, agar shunday hujjatni ijarachi talab etsa, faqat ko'rsatishi mumkin.

Avtomashina, mototsikl yoki moped prokatga olinganida, fuqaro bu texnikani boshqara olish huquqi borligi to'g'risidagi guvohtonomasini ham ko'rsatishi lozim.

1.3. Taraflarning javobgarligi va shartnomaning bekor bo'lishi

Prokat shartnomasiga ko'ra, o'z zimmasidagi burchlarni bajarmaganlik uchun tomonlarga mulkiy javobgarlik yuklatiladi. Jumladan, prokat oluvchining ixtiyorida bo'lgan mol-mulk uning aybisiz zararlangan, uning kamchiligi ta'mirlash jarayonida aniqlansa, shu mulkni ta'mirlash bilan bog'liq barcha xarajatlar ijaraga beruvchi zimmasida bo'ladi. Agar prokatga olingan ashyo ijarachining aybi bilan yaroqsiz holga kelsa, u xuddi shunday narsani qaytarishga yoki uning qiymatini to'lashga majburdir. Prokatga olingan ashyoning ayrim qismlari qaytarilmasa, ijaraga oluvchi bunday qismlarning qiymatini to'liq miqdorda to'laydi.

Agar chinni, billur yoki shunga o'xshash idishlar singan, almashtirilgan, yo'qotilgan bo'lsa, bu haqda mulk egasi dalolatnoma tuzib, uni ijaraga oluvchiga taqdim etadi. Ijaraga oluvchi xuddi shu turdagi buyumni prokat punktiga tezlik bilan keltirib topshirishi shart. Agar kelishilgan muddat ichida yangisi olib kelib topshirilmasa, singan idishlarning chakana qiymati undiriladi. Agar ijaraga oluvchi ana shu buyumlarning sinib qolganini prokat punktiga taqdim etmasa, uning qiymati uch baravar miqdorda undirib olinadi. (Maishiy prokat qoidalarining 18-punkti).

Prokat shartnomasi tomonlarning xohishi bilan muddatidan oldin ham bekor qilinishi mumkin. Shartnoma ijaraga beruvchi talabi bilan muddatidan avval faqat quyidagi hollarda, ya'ni ijaraga olingan mulkdan shartnomaga yoki belgilangan maqsadga muvofiq foydalanilmasa, ijaraga oluvchi qasddan yoki beparvoligi orqasida mulkni yomonlashtirsa, ijara haqini to'lash muddati o'tganidan so'ng bir oy davomida to'lamasa, shartnomani bekor qilishi mumkin.

Ijaraga oluvchi shartnomani muddatidan avval bekor qilsa, ijaraga beruvchi ijara haqining tegishli qismini qaytarishga majbur.

Agar ijaraga topshirilgan mol-mulkdagi kamchiliklar ijaraga oluvchi tomonidan mol-mulkdan foydalanish va uni saqlash qoidalarining buzilishi natijasida vujudga kelgan bo'lsa, ijaraga oluvchi ijaraga beruvchiga mol-mulkni ta'mirlash va transportda tashish xarajatlarini to'laydi (FK 561-moddasi).

3-§. Transport vositalari ijarasi shartnomasi

3.1. Transport vositalari ijarasi shartnomasi tushunchasi

Transport vositalari ijarasi mulk ijarasi shartnomasining turlaridan biridir. Uning ijara shartnomasi turi sifatida alohida ko'rsatilishi uning predmetidan kelib chiqadi. Transport vositalari ijarasi shartnomasining predmetini har qanday transport vositasi tashkil qiladi, ya'ni yuklar, yo'lovchilar va bagaj tashish bo'yicha makonda harakatlanadigan texnik qurilmalar tashkil etadi. Transport vositasi, murakkab texnik qurilma bo'lib, u ayni vaqtning o'zida atrof uchun oshiqcha xavf manbasi ham hisoblanadi. Aynan shuning uchun ham, ya'ni shu ikki sifatning mavjudligi bu shartnomani ijara shartnomalarining alohida turi sifatida ajratishga sabab bo'ladi. Fuqarolik Kodeksining 564-moddasining 1-2-qismlarida transport vositasini ijaraga berish shartnomasi nazarda tutilgan. Unga ko'ra:

Transport vositasini ekipaji bilan ijaraga berish shartnomasi bo'yicha ijaraga beruvchi transport vositasini vaqtincha egalik qilish va foydalanish uchun haq evaziga ijaraga oluvchiga beradi va o'z kuchi bilan uni boshqarish hamda texnik foydalanish bo'yicha xizmat ko'rsatadi (FKning 564-moddasi 1-qismi).

Transport vositasini ekipajsiz ijaraga berish shartnomasi bo'yicha ijaraga beruvchi transport vositasini boshqarish va texnik foydalanish bo'yicha xizmat ko'rsatmagan holda vaqtincha egalik qilish va foydalanish uchun ijaraga oluvchiga haq evaziga beradi (FKning 564-moddasi 2-qismi).

Mulk ijarasining boshqa turlari uchun qo'llaniladigan ayrim qoidalar jumladan, ijara shartnomasini nomuayyan muddatga qayta tuzish va ijaraga oluvchining ijara shartnomasini yangi muddatga qaytadan tuzishga imtiyozli huquqi transport vositasini ijaraga berish shartnomasiga nisbatan qo'llanmaydi. Ushbu holat tarnsport vositalarini ijaraga berish shartnomasining o'ziga xos xususiyatini ifoda etadi.

Agar ijaraga oluvchida transport vositalarini qaytadan ijaraga olish istagi paydo bo'lsa, umumiy asoslarga ko'ra shartnoma tuzishi mumkin.

Tarnsport vositalari ijarasi shartnomasiga quyidagi huquqiy belgilar xosdir.

Birinchidan, shartnoma ikki tomonlama harakterga ega, ya'ni shartnoma taraflarining har birida ham huquq, ham majburiyat mavjud.

Ikkinchidan, shartnoma haq baravariga tuziladi. Shartnomada albatta muqobil ijro ya'ni haq to'lash nazarda tutilishi lozim.

Uchinchidan, shartnoma konsensual harakterga ega.

Shartnoma natijasida ijaraga beruvchidan ijaraga oluvchiga mulk huquqining faqat ikki elementi, egalik qilish va foydalanishgina o'tadi. Tasarruf qilish esa mulkdor qo'lida saqlanib qoladi.

Yuqorida shartnomaga berilgan ta'rifdan ko'rinib turibdiki, transport vositalari ijarasi shartnomasining ikki turi mavjud:

1. Transport vositasini ekipaji bilan ijaraga berish.
2. Transport vositasini ekipajsiz ijaraga berish.

Transport vositasini ekipaji bilan ijaraga berish haqida so'z yuritganda, avvalo ekipaj deganda nima nazarda tutilishini va uning tarkibiga kimlar kirishini anglab olish zarur.

Ekipaj so'zi rus tilidan tarjima qilinganda shaxsiy tarkib degan ma'noni anglatadi. Ya'ni, temir yo'l, avtotransport vositalari, suv, havo, kosmik va shunga o'xshash makonda mustaqil harakatlana oladigan texnik qurilmalarni boshqarish uchun tayinlanadigan shaxslar

jamoasidir. Ularning tarkibiga: haydovchi, mexanik, injener, ekspeditor va shu kabilar kiradi.

Transport vositalarini ekipaji bilan ijaraga berish shartnomasining o'ziga xos xususiyati mavjud bo'lib, ular quyidagilardir:

1. Shartnoma predmeti har qanday turdagi transport vositalari: temir yo'l, avtomobil, suv, havo, kosmik va shunga o'xshash makonda mustaqil harakatlana oladigan texnik qurilmalar;

2. Transport vositalarini boshqarish va ulardan texnik foydalanish bo'yicha ijaraga beruvchi o'z kuchi bilan, ya'ni ekipaj yordamida yoki aynan ijaraga beruvchi bilan mehnat yoki ishlarni bajarishga doir boshqa munosabatlarda bo'lgan, masalan, pudrat shartnomasiga asoslangan xodimlar orqali xizmat ko'rsatadi;

3. Transport vositasini ijaraga oluvchiga egalik qilish va foydalanish huquqi o'tadi. Ijaraga beruvchi shartnoma predmetiga egalik qilishni o'zida saqlab qola olmaydi, biroq transport vositasini boshqarishni ijaraga beruvchining xodimlari davom ettiradilar va odatda tegishli mulkka egalik qiladilar. Shuning uchun ham vaqtincha xodimlar transport vositalarini boshqara turib, ish bajaruvchining emas, balki begona shaxslarning manfaatlarini ko'zlab harakat qilishligini nazarda tutish kerak bo'ladi.

4. Transport vositasini ekipaji bilan ijaraga berish shartnomasining mazmunidan unda ijaraga beruvchining ikki turdagi majburiyati birlashtirilganligini anglash mumkin:

a) mulkdor o'ziga tegishli bo'lgan transport vositasini vaqtincha egalik qilish va foydalanish uchun haq evaziga ijaraga oluvchiga beradi;

b) o'z kuchi bilan uni boshqarish hamda texnik foydalanish bo'yicha xizmat ko'rsatadi.

Transport vositalarini ekipaji bilan ijaraga berish shartnomasi o'zida ijara va xizmat ko'rsatish (pudrat) shartnomalarining xususiyatlarini ifodalagan, chunki ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga transport vositalarini boshqarish va texnik foydalanish bo'yicha xizmat ko'rsatadi. Shartnoma tuzilishi ham tegishli ravishda joylashtirilgan (564-moddaning 1-qismi). Biroq bu shartnomani aralash deb aytish mumkin emas, chunki u kodeks bilan alohida tartibga solinadi. Shuning uchun ham transport vositalarini ekipaji bilan ijaraga berish shartnomasiga haq evaziga xizmat ko'rsatish yoki pudrat to'g'risidagi normalarni faqat analogiya bo'yicha qo'llash mumkin bo'ladi.

Transport vositalarini ekipaj bilan ijaraga berish shartnomasining o'ziga xos xususiyatlari ijaraga beruvchining zimmasida ko'proq majburiyatlar mavjudligini bildiradi.

Transport vositalari ijarasining ikkinchi turi transport vositalarini ekipajsiz ijaraga berish bo'lib, unga quyidagi xususiyatlar xosdir:

1. Shartnoma predmeti har qanday turdagi transport vositalari: temir yo'l, avtomobil, suv, havo, kosmik va shunga o'xshash makonda mustaqil harakatlana oladigan texnik qurilmalar;

2. Transport vositasini boshqarish va texnik xizmat ko'rsatish ijaraga oluvchining o'zi tomonidan yoki uchinchi shaxs yordamida amalga oshiriladi. Shartnomaning ushbu turida transport vositasini boshqarish va texnik foydalanish bo'yicha xizmat ko'rsatish ijaraga beruvchi tomonidan amalga oshirilmaydi.

3. Shartnomaga muvofiq transport vositasi ijaraga oluvchining egaligi va foydalanishiga o'tadi. Ijaraga beruvchi egalikni o'zida saqlab qolmaydi.

Shartnomaning maqsadi – transport vositasini o'z egaligi va foydalanishga olish, uni mustaqil, texnik va tijorat xizmati uchun ishlatish. Bundan tashqari, ayrim turdagi transport vositalarini ijaraga berishning xususiyatlari Fuqarolik Kodeksida va boshqa qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yilgan.

Shartnomaning shakli. Fuqarolik Kodeksining 565-moddasiga ko'ra, transport vositasini ijaraga berish shartnomasi uning muddatidan qat'iy nazar, yozma shaklda tuzilishi shart. Bunday shartnomaga Fuqarolik Kodeksining 539-moddasi ikkinchi qismida nazarda tutilgan ijara shartnomalarini ro'yxatdan o'tkazish to'g'risidagi qoidalar qo'llanilmaydi.

Biroq, havo, dengiz va ichki suv transportlarini ijaraga berish (charter hamda kabotaj) shartnomasiga nisbatan bu qoidalar qo'llaniladi, chunki ushbu transport vositalari ko'chmas mulk toifasiga kiritilgan.

Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim bo'lgan avtomototransport vositalarini ijaraga berish shartnomasi notarial tasdiqlangan bo'lishi kerak (FKning 565-moddasi 2-qismi).

Bundan tashqari, bir taraf yuridik shaxs bo'lgan taqdirda muddatidan qat'iy nazar, shartnoma yozma shaklda tuzilib, davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shart.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 2006-yil 7-martdagi 38-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Avtotransport vositalari bilan bog'liq ishonchnomalarni, ularni boshqa shaxsga berish va ijaraga berish shartnomalarini rasmiylashtirish tartibi to'g'risida"gi Nizomga muvofiq, 2006-yil 1-iyuldan boshlab, avtotransport vositalari bilan bog'liq ishonchnomalarni, ularni boshqa shaxsga berish (oldi-sotdi, ayriboshlash, hadya) va ijaraga berish shartnomalarini notariuslar tomonidan notarial tartibda tasdiqlash faqat qat'iy hisobda turadigan, himoya darajasiga,

seriyaga, tartib raqamiga va hududiy kodga ega bo'lgan, "Davlat belgisi" davlat-ishlab chiqarish birlashmasida tayyorlanadigan gerbli (maxsus) blankalarda amalga oshiriladi. Gerbli (maxsus) blankalardagi ishonchnomalar va shartnomalar notarial tartibda tasdiqlanganligi uchun eng kam oylik ish haqining 10 foizi miqdorida gerb yig'imi undiriladi.

Notariuslar tomonidan tasdiqlangan avtotransport vositalari bilan bog'liq ishonchnomalar va ularni ijaraga berish shartnomalari O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi tomonidan belgilangan tartibda avtotransport vositasi ro'yxatga olingan joydagi Davlat yo'l harakati xavfsizligi xizmati organlarida hisobga qo'yilishi kerak. Hisobga qo'yish to'lov undirilmadan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi hududiga boshqa davlatlarda olib kelingan avtotransport vositalariga ishonchnomalar berish, ularni boshqa shaxsга berish va ijaraga berish ular bojxona organlarida rasmiylashtirilganidan va Davlat yo'l harakati xavfsizligi xizmati organlarida ro'yxatdan o'tkazilganidan keyin amalga oshiriladi¹.

"O'zavtotrans" korporatsiyasi korxonalarida yengil avtomobil-taksini sotib olish huquqi bilan ichki xo'jalik ijarasiga berish to'g'risidagi 1997-yil 27-martdagi nizomga muvofiq, ijaraga beruvchi (taksi saroy, avtobus-taksomotor saroyi va boshqa korxonalar) tomonidan haydovchiga (ijaraga) avtomobil-taksini belgilangan to'lovlarni to'lab sotib olish huquqi bilan ichki xo'jalik ijarasiga berish shartlarini belgilaydi.

Ichki xo'jalik ijara shartnomasi ijaraga beruvchi va haydovchi (ijrachi) o'rtasida tuziladi. Ijaraga beruvchi korxonа nomidan shartnoma korxonа rahbari tomonidan imzolanadi.

Ijaraga beruvchi va ijarachi o'rtasida nizolar kelib chiqishining oldini olish uchun birlashma (konsern) bilan kelishilgan holda tuzilgan shartnoma nusxasi, o'zgarish va qo'shimchalar bilan imzolangandan keyin bir oy muddatga tekshirish va ro'yxatga olish, shuningdek, keyinchalik uning ijrochi ustidan nazorat qilish uchun "O'zavtotrans" korporatsiyasidan ro'yxatga olingan paytdan boshlab shartnoma kuchga kirgan hisoblanadi. Ro'yxatga olish uchun shartnoma birlashma (konsern) tomonidan taqdim etiladi.

Ijaraga berilayotgan har bir avtomobil narxlar dalolatnomasi tuzilib, unda uning rusumi va modeli, harakat tarkibi hamda asosiy uzellari va

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2006 йил 7 мартдаги 38-сонли қарори билан тасдиқланган "Автотранспорт воситалари билан боғлиқ ишончномаларни, уларни бошқа шахсга бериш ва ижарага бериш шартномаларини расмийлаштириш тартиби тўғрисида"ги Низом. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. №10. 2006 йил, март. 18-19-бетлар.

agregatlari texnik holati aks ettiriladi, ularning yaroqlilik foizi belgilanadi, amaldagi chakana narxlarda ularning narx qiymati ko'rsatiladi.

Yuk avtomobillarini xalq xo'jaligi korxonalari va tashkilotlariga ijaraga berish faqat "O'zavtotrans" korporatsiyasi roziligi bilan, foydalanuvchilarga ijaraga berish esa, birlashma va konsern roziligi bilan amalga oshiriladi.

Yuk avtomobillarini ijaraga berishda shartnomalarda ulardan foydalanganlik uchun oldindan haq to'lanishi ko'rsatilgan. Mablag'ni o'z vaqtida o'tkazmagan yoki kassaga topshirmagan holda korxonaga yuk avtomobilini ijaraga olgan tashkilotdan tortib (qaytarib) oladi.

Ijara haqi miqdori harakat tarkibining turiga bog'liq holda o'rnatiladi va avtokorxonalarda, umuman, yuk tashish bo'yicha vujudga kelgan rentabellik bilan shartnomaviy narxlar bo'yicha belgilanadi, lekin bu rentabellik 30 foizdan kam bo'lmasligi kerak¹.

3.2. Shartnoma bo'yicha taraflarning huquq va majburiyatlari

Transport vositalarini ijaraga berish shartnomasi bo'yicha taraflarning huquq va burchlari quyidagicha.

Fuqarolik Kodeksining 566-moddasida transport vositasi uni saqlash, boshqarish va texnik foydalanish bo'yicha xizmat ko'rsatgan holda ijaraga berilganda ijaraga beruvchining majburiyatlari nazarda tutilgan bo'lib, unga ko'ra:

Ijaraga beruvchi shartnoma amal qilib turgan butun muddat davomida ijaraga berilgan transport vositasini tegishli holatda saqlashi, shu jumladan, joriy va kapital ta'mirlashi hamda zarur asbob-uskunalarni berishi shart.

Ijaraga beruvchining transport vositasini boshqarish va texnik foydalanish bo'yicha ijaraga oluvchiga ko'rsatadigan xizmatlari hajmi transport vositasining shartnomada ko'rsatilgan ijara maqsadlariga mos ravishda normal va xavfsiz ishlatilishini ta'minlashi shart. Ijara shartnomasida ijaraga oluvchiga ko'rsatiladigan xizmatlarning yanada kengroq doirasi nazarda tutilishi mumkin.

Transport vositasi eki pajining tarkibi va uning malakasi taraflar uchun majburiy bo'lgan qoidalarga va shartnomada belgilangan shartlarga, bordiyu, taraflar uchun majburiy bo'lgan qoidalarda bunday talablar belgilab qo'yilmagan bo'lsa, - shunday turdagi transport vositasini ishlatishning

¹ Ўзбекистон Автомобиль транспорти давлат акционерлик корпорациясининг 1997 йил 30 ноябрдаги 05.3/166-сонли буйруғи.

odatdagi amaliyoti talablari va shartnoma shartlariga javob berishi lozim.

Ekipaj a'zolari ijaraga beruvchi bilan mehnat munosabatlarini saqlab qoladilar. Ular ijaraga beruvchining transport vositasini boshqarish va texnik foydalanishga doir ko'rsatmalariga va ijaraga oluvchining transport vositasini tijorat maqsadida ishlatishga doir ko'rsatmalariga bo'ysunadilar.

Agar transport vositasini ijaraga berish shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ekipaj a'zolarining xizmatiga haq to'lash, shuningdek ularni saqlash xarajatlari ijaraga beruvchi zimmasida bo'ladi.

Agar transport vositasini ijaraga berish shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, transport vositasini sug'urta qilish va (yoki) uning tomonidan yoki uni ishlatish munosabati bilan yetkazilishi mumkin bo'lgan zarar uchun javobgarlikni sug'urtalash majburiyati, bunday sug'urtalash qonun yoki shartnomaga muvofiq majburiy bo'lsa, ijaraga beruvchi zimmasiga yuklatiladi.

Ijaraga beruvchining huquqlari.

Ushbu shartnoma yuzasidan taraflarning (ijaraga beruvchi va ijaraga oluvchi) huquqlari ko'proq talab qilishdan iborat bo'lib, zimmalariga yuklatilgan majburiyatlarni tegishli yoki lozim darajada bajarmaganliklari natijasidan kelib chiqadi.

Jumladan, ijaraga beruvchi ijaraga oluvchidan transport vositasidan foydalanganlik uchun shartnomada belilangan haqni o'z vaqtida to'lashni, transport vositasini ekipajsiz ijaraga berilganda ijaraga oluvchidan shartnoma amal qilib turgan butun muddat davomida ijaraga olingan transport vositasini tegishli holatda saqlab turishini, transport vositasidan uning faoliyat maqsadiga mos ravishda foydalanishni, uni joriy ta'mirlashni, shuningdek, agar shartnomada boshqacha hol nazarda tutilgan bo'lmasa, kapital ta'mirlashni ham amalga oshirishni hamda shartnomada nazarda tutilgan muddat tugashi bilan ijaraga berilgan transport vositasini o'ziga qaytarib berishini talab qilishga haqli.

Transport vositasi ekipaji bilan ijaraga berilganda, ijaraga beruvchi transport vositasini tijorat maqsadida ishlatish munosabati bilan yonilg'i va foydalanish jarayonida sarflanadigan boshqa materiallar haqini, yig'imlar va boshqa chiqimlarni to'lashni talab qilishga haqli.

Fuqarolik Kodeksining 567-moddasida garchi transport vositasi ekipaji bilan ijaraga berilgan bo'lsada, biroq ushbu transport vositasidan tijorat maqsadlarida foydalanganlik uchun sarf qilinadigan xarajatlar kimning zimmasida bo'lishi nazarda tutilgan. Unga ko'ra: agar transport vositasini

ijaraga berish shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, transport vositasini tijorat maqsadida ishlatish munosabati bilan yonilg'i va ishlatish jarayonida sarflanadigan boshqa materiallar haqini to'lash, yig'img'lar va boshqa chiqimlarni to'lash ijaraga oluvchi zimmasida bo'ladi.

Fuqarolik Kodeksining 568-moddasida transport vositasi uni saqlash, boshqarish va texnik foydalanish bo'yicha xizmat ko'rsatmagan holda ijaraga berilganida ijaraga oluvchining majburiyatlari ko'rsatib o'tilgan. Unga ko'ra: ijaraga oluvchi transport vositasini ijaraga berish shartnomasi amal qilib turgan butun muddat davomida ijaraga olingan transport vositasini tegishli holatda saqlab turishi, jumladan uni joriy ta'mirlashni, shuningdek, agar shartnomada boshqacha hol nazarda tutilgan bo'lmasa, kapital ta'mirlashni ham amalga oshirishi shart.

Ijaraga oluvchi ijaraga olingan transport vositasini o'z kuchi bilan boshqaradi, shuningdek undan tijorat maqsadida va texnik foydalanishni amalga oshiradi.

Agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ijaraga oluvchi ijaraga olingan transport vositasini saqlash, uni sug'urtalash, shu jumladan o'z javobgarligini sug'urtalash, transport vositasini ishlatish bilan bog'liq xarajatlarni amalga oshiradi.

Shuningdek, shartnoma yuzasidan ijaraga oluvchi shartnomada nazarda tutilgan transport vositasidan foydalanganlik uchun belgilanadigan ijara haqini o'z vaqtida to'lab turish, ijara shartnomasida nazarda tutilgan transport vositalaridan uning maqsadlariga muvofiq ravishda foydalanish hamda shartnomada ko'rsatilgan muddat tugashi bilan ijaraga oluvchi ijaraga olingan transport vositasini normal eskirish darajasini hisobga olgan holda ijaraga beruvchiga qaytarib berishi majburiyatlarini oladi.

Ijaraga oluvchining huquqlari.

Agar ijara shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ijaraga oluvchi ijaraga olingan transport vositasini ekipaj bilan yoki ekipajsiz ijara shartnomasi shartlari asosida ijaraga beruvchining roziligi bilan qo'shimcha ijaraga berishga haqli (FK 569-modda 1-qismi)

Ijaraga oluvchi ijaraga beruvchining roziligisiz o'z nomidan, agar ijara shartnomasida nazarda tutilgan transport vositalaridan foydalanish maqsadlariga, bordi-yu bunday maqsadlar belgilab qo'yilgan bo'lmasa, transport vositasining vazifasiga xilof bo'lmasa, uchinchi shaxslar bilan tashish shartnomalarini va boshqa shartnomalarni tuzishga haqli (FK 569-modda 2-qismi).

Shuningdek, ijaraga oluvchi shartnomada belgilangan shartlarga va talabga javob beradigan transport vositasini o'ziga topshirilishini, agar transport vositasi ekipaji bilan ijaraga olinadigan bo'lsa, ekipaj tarkibini yuqori malakali va yetarli tajribaga ega bo'lishini, transport vositasidan

shartnomada belgilangan va transport vositasining maqsadlariga mos ravishda, erkin foydalanishga biron-bir tarzda to'liq qo'ymasligini talab qilishga haqli.

3.3. Shartnoma yuzasidan taraflarning javobgarligi.

Transport vositalari ijarasi shartnomasida ikki turdagi javobgarlik nazarda tutilgan:

1. Transport vositasiga yetkazilgan zarar uchun javobgarlik.
2. Transport vositasi bilan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik.

Transport vositasiga yetkazilgan zarar uchun javobgarlik Fuqarolik Kodeksining 570-moddasida quyidagicha bayon etilgan.

Ijaraga berilgan transport vositasi halokatga uchragan yoki shikastlangan taqdirda, agar ijaraga beruvchi transport vositasi qonun yoki shartnomaga muvofiq ijaraga oluvchi javobgar bo'ladigan holatlarda halokatga uchraganini yoki shikastlanganligini isbot qilsa, ijaraga oluvchi yetkazilgan zararni ijaraga beruvchiga to'lashi shart.

Transport vositasi bilan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik. Ekipaj bilan ijaraga berilgan transport vositasi, uning mexanizmlari, qurilmalari, jihozlari va shu kabilar bilan uchinchi shaxslarga yetkazilgan zarar uchun javobgarlik, Fuqarolik Kodeksning 57-bobi qoidalariga muvofiq, ijaraga beruvchi zimmasida bo'ladi. Ijaraga beruvchi zarar ijaraga oluvchining aybi bilan yetkazilganligini isbotlansa, uchinchi shaxslarga to'langan pul summasini qoplashni ijaraga oluvchidan regress tartibida talab qilishga haqli.

Transport vositasi saqlash, boshqarish va texnik foydalanish bo'yicha xizmat ko'rsatmagan holda ijaraga berilganida transport vositasi, uning mexanizmlari, qurilmalari, jihozlari va shu kabilar bilan uchinchi shaxslarga yetkazilgan zarar uchun Fuqarolik Kodeksining 57-bobi qoidalariga muvofiq ijaraga oluvchi javobgar bo'ladi.

Tomonlarning huquq va burchlari, yuqorida aytib o'tilganidek, transport vositalarini ijaraga berish to'g'risidagi nizom va yo'riqnomalarda ham belgilangan. Masalan: "O'zavtotrans" korporatsiyasining 1997-yil 27-martdagi 90-son buyrug'iga 1-ilovada "O'zavtotrans" korporatsiyasi korxonalarida yengil avtomobil-taksini sotib olish huquqi bilan ichki xo'jalik ijarasiga berish to'g'risidagi Nizomning 4-bo'limida tomonlarning majburiyatlari berilgan bo'lsa, 5-bo'limida tomonlarning huquqlari sanab ko'rsatilgan. Lekin hozirgi kunda transport vositalarini ijaraga olish shartnomasi bo'yicha tomonlar javobgarligining aniq mezonlari ishlab chiqilmagan. Shuningdek, tomonlarning majburiyatlari belgilashda yengib

bo'lmis kuch ta'siri ostida majburiyatning bajarilmasligi oqibatlarini ham ko'zda tutilishi kerak bo'ladi.

Shartnomaning bekor bo'lishi. Transport vositasi ijarasi shartnomasi quyidagi hollarda bekor qilinishi mumkin.

1. Shartnomada belgilangan muddatning tugishi bilan. Yuqorida aytilib o'tganimizdek, ijara shartnomasini nomuayyan muddatga qayta tuzish va ijara oluvchining ijara shartnomasini yangi muddatga qaytadan tuzishga imtiyozli huquqi transport vositasini ijara berish shartnomasiga nisbatan qo'llanilmaydi.

2. Qonun hujjatlarida ko'rsatilgan boshqa hollarda.

4-§. Bino va inshoot ijara shartnomasi

4.1. Bino va inshoot ijara tushunchasi va huquqiy belgilari

Bino yoki inshootni ijara berish shartnomasi bo'yicha ijara beruvchi ijara oluvchiga bino yoki inshootni vaqtincha egalik qilish va foydalanish yoxud vaqtincha foydalanish uchun topshirish majburiyatini o'z zimmasiga oladi (FK 573-moddasi, 1-qism.).

Yuqorida ko'rib chiqilgan prokat, ijara, transport vositalari ijarasi shartnomasidan farqli o'laroq bu shartnoma o'zining xususiyatlariga ko'ra, mulk ijara shartnomasining alohida shakli sifatida kiritilgan. Bino va inshootni ijara berishda maxsus belgilangan tartib va bunday huquqiy munosabatlarni reglamentlovchi (belgilovchi) qoida muhim o'rin egallaydi.

Har qanday ko'chmas mulk ijarasiga tegishli maxsus qoidalar bevosita ijara to'g'risidagi umumiy qoidada o'z aksini topgan, Masalan, yer uchastkalarini ijara berish tartibi qonun bilan o'rnatilishi mumkin, ko'chmas mulk ijara shartnomasi Davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim (FK 539-modda, 2-qism.). Ijaraga beruvchi agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, o'z hisobidan ijara berilgan mulkni kapital ta'mirlash majburiyatini oladi. Ijaraga oluvchining vafot etishi uning ko'chmas mulkka bo'lgan huquq va majburiyatlari agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa ijara shartnomasi bo'yicha uning vorislariga o'tadi. Yuqorida keltirilgan qoidalar ko'chmas mulk ijarasi shartnomasining barcha turlariga tegishli bo'lib, agar qonun hujjatlarida yoki boshqa qoidalarda o'zgacha tartib belgilangan bo'lmasa, ular bino va inshootni ijara berish shartnomasining maxsus qoidalariga ham kiradi.

Shunday qilib, bino va inshoot ijara bilan bog'liq huquqiy

munosabatlar birinchi navbatda FKning 34-bob 4-paragrifda belgilangan qoidalar bilan va boshqa maxsus qoidalar bilan tartibga solinadi.

Bino va inshootlar ijarasi shartnomasining huquqiy belgilari:

Birinichidan, ushbu shartnoma taraflarining har ikkisida ham huquq va majburiyatlar bo'lganligi sababli ikki tomonlama harakterga ega.

Ikkinchidan, haq baravariga tuziladigan shartnomalar tarkibiga kiradi.

Uchinchidan, huquq va majburiyatning vujudga kelish paytiga ko'ra shartnoma konsensual harakterga ega.

Mazkur shartnomada mulk huquqining bir yoki ikki elementi ijaraga beruvchidan ijaraga oluvchiga o'tishi mumkin. Ijaraga beruvchi bino yoki inshootni egalik qilish va foydalanish uchun yoki faqat foydalanish uchungina ijaraga berishi mumkin.

Bino va inshootlarni ijaraga berish shartnomasining obyekt bo'lib, bino va inshoot hisoblanadi. Ular ko'chmas mulkning obyekt bo'lib ham hisoblanadi, chunki bino va inshoot yer uchastkasida joylashgan bo'lib, uni bir joydan boshqa joyga ko'chirishda uning xususiyatlari yo'qolishi, shakli o'zgarishi mumkin. Fuqarolik Kodeksida ko'rsatilgan ko'chmas mulk obyektlariga ta'rif-tavsifda ayrim kamchilikka ega. Bu hozirgi zamon texnikasining rivoji bino va inshootni bir joydan boshqa joyga ko'chirishi uning xususiyatlarini yo'qotmasdan, shaklini o'zgartirmasdan analga oshirish imkonini beradi. Bunday holatlarga nisbatan N.A.Sirodoyevning fikri «Yuridik jihatdan bir yer uchastkasida ko'chmas mulk buzilib, boshqa joyda qad ko'taradi. Ko'chmas mulkka bo'lgan huquq davlat ro'yxatidan o'tkazilganda, bunday holatlarda hech ham chekinish mumkin emas, chunki qanday shaklda bo'lmasin ko'chmas mulk obyekt yerga emas, aniq bir yer uchastkasiga o'rnatiladi. RFning FKda «er uchastkalari o'z nomiga ko'ra ko'chmas mulk obyektlariga kiradi, xuddi shuningdek, «erga mustahkam bog'langan, o'rnatilgan» ko'chmas mulkni ham tashkil etadi»¹.

Hozirgi zamon yuridik adabiyotlarida bino va inshoot tushunchalariga ta'rif berishga ularning belgi va farqlarini ko'rsatishda turli qarashlar mavjud. V.N.Litovkinning fikricha: «Bino va inshoot o'zining qo'zg'almasligini, aniq bir yer uchastkasiga fundamental mustahkamlanganligini, uzoq muddat davomida foydalanish uchun mo'ljalab qurilganligini, ayrim badiiy qiymatga egaligi uchun yuqori qiymatga egaligi hamda noyob obyekt bo'lishi bilan birga qayerda joylashganligi bino va inshootga ta'sir qilishi mumkin»¹.

¹ Сыродоев Н.А. «Регистрация прав на землю и другое недвижимое имущество». «Государство и право». 1998г, №8, стр.91.

«Inshoot tushunchasi odatda quyidagi obyektlarni sanab o'tish bilan ta'riflanadi, masalan: neft va gaz inshootlari, AYOQSH, gidrotexnik inshootlar, magistral quvurlar, sport, sog'lomlashtirish inshootlari (stadion, konsertlar saroyi, sport zallari, suzish basseynlari), ko'priklar, transformatorlar, isitish stansiyalari va boshqa yerga fundamental bog'langan inshootlar»².

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksida bino bilan inshoot tushunchalari o'rtasidagi farq ko'rsatilmagan. Bu so'zlarning umum foydalanishdagi ma'nosidan kelib chiqadigan bo'lsak, «bino» odamlarning yashash yoki ishlash maqsadida unda doimo bo'lishlari uchun foydalanilsa, «inshoot» ko'pgina hollarda texnik maqsadlarga xizmat qiladi va unda odamlar vaqtincha bo'lishadi. Bino va inshootga xos bo'lgan yuridik jihatlarni belgilash ko'chmas obyektlarni to'g'ri talqin etish imkonini beradi.

Birinchidan, inson tomonidan sun'iy tarzda qurilgan bino va inshootlar (masalan, tog'lar, qir-adirlar, ulardagi g'orlar va boshqa joylar).

Ikkinchidan, yerga fundamental tartibda mustahkamlangan (masalan, yer ostida joylashgan muhandislik inshootlari, ko'mir konlari).

Uchinchidan, yer uchastkasiga mustahkam o'rnatilgan bo'lishi kerakki, uni bir joydan ko'chirishda o'zining xususiyatlarini va shaklini yo'qotishi mumkin bo'lishi kerak. Bunday belgi bino va inshootni ayrim qurilish yoki boshqa obyektlardan farqlash imkonini beradi (masalan, palatka, lotok, kiosklar bular sirasiga kirmaydi).

To'rtinchidan, bino va inshoot o'zining boshqa qurilish obyektlaridan alohida turishi bilan farqlanadi.

Beshinchidan, faqat qurilishi tugallangan va o'zining belgilangan maqsadida foydalanish imkonini beradigan obyektlar kiradi.

Ta'kidlash joizki, ayrim ko'chmas mulk obyektiga kiradigan bino va inshootlar ma'lum bir xususiyatga egaki, ular ijaraga berish huquqiy munosabatini tartibga solishda alohida o'rinni egallaydi. Masalan, ko'chmas mulkning maxsus obyekti sifatida qonunchilik tomonidan turar-joy fondiga kiruvchi binolar, insonlar yashaydigan uy-joylar ham kiradi. O'zbekiston Respublikasining amaldagi Uy-joy kodeksiga ko'ra, turar-joy va odam yashamaydigan binolar insonlarning doimiy yashashlari uchun mo'ljallanadi hamda ulardan belgilangan tartibda xizmat xonalari, yotoqxonalar sifatida foydalanish mumkin, lekin turar-joy binolaridagi

¹ «Гражданское право России», Часть вторая: Обязательственное право.

² Курс лекций/ Отв.ред. О.Н.Садиков, М.,1997г, с219, с223.

xonalarni ishlab chiqarish harakteridagi faoliyat uchun berish taqiqlanadi. Inson yashashi mumkin bo'lgan davlatga va jamoaga qarashli bo'lgan uy va turar-joylarni odam yashamaydigan holatga keltirishga yo'l qo'yilmaydi.

Mazkur shartnomani huquqiy tartibga solishda Fuqarolik Kodeksining 535-557-moddalari va 573-578-moddalari hamda O'zbekiston Respublikasida «Ijara», «Yer» to'g'risidagi qonunlar, ijara to'g'risidagi umumiy qoidalar va maxsus qoidalar to'liq qo'llaniladi.

Bino yoki inshootni ijaraga berish shartnomasining shakli. Bino yoki inshootni ijaraga berish shartnomasi taraflar imzolaydigan bitta hujjat tarzida yozma shaklda tuziladi. Bino yoki inshootni ijaraga berish shartnomasining shakliga rioya etmaslik uning haqiqiy bo'lmasligiga olib keladi. Bir yildan kam bo'lmagan muddatga tuzilgan bino yoki inshootni ijaraga berish shartnomasi davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim va ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi (FKning 574-moddasi).

Bino yoki inshoot ijara shartnomasining shakliga qo'yiladigan maxsus talablar shundan iboratki, bunday shartnoma taraflar imzolaydigan bitta hujjatdan iborat. Bunday tartibga amal qilmaslik shartnomaning haqiqiy emasligiga olib keladi. Fuqarolik Kodeksida har qanday ko'chmas mulk bilan bog'liq bo'lgan bitim singari bino yoki inshoot ijara shartnomasini notarial yo'l bilan guvohlantirishni talab qilmaydi, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, 1964-yildan O'zbekiston Respublikasi Grajdanik kodeksida shartnomalarning alohida turlari notarial yo'l bilan guvohlantirilishi majburiy qilib belgilangandi, lekin bunday shartnomalar belgisiga ko'ra ko'chmas mulk obyektlari bilan bog'liq bo'lgan shartnomalar qatoriga kirmasligi mumkin. Uy-joyni olib-sotish shartnomasi, shaharda va shahar tipidagi posyolkada bo'lgan uy-joyni olish-sotish shartnomasi, garchi taraflardan biri fuqaro bo'lgan taqdirda (1964 yilgi O'zSSR Grajdanlik Kodeksining 257-258-moddalari), shuningdek uy-joyni hadya qilgan hollarda (1964-yilgi GKning 275-modda 3-qismi.) ham notarial yo'l bilan guvohlantirish majburiy shart qilib belgilangan. Xuddi shu vaqtda ko'chmas mulkka hech qanday aloqasi yo'q bo'lgan shartnomalar hamda 500 so'mdan oshiq summaga tuziladigan hadya shartnomasi va 50 so'mdan oshiq summadagi valuta qiymatlariga tuziladigan hadya shartnomasi notarial yo'l bilan guvohlantirilishi shart deb ko'rsatilgan. (1964 yilgi GKning 275-moddasi 1-qismi).

Bino va inshoot shartnomasi ko'chmas mulk bilan bog'liq barcha bitimlarga majburiy shart sifatida notarial yo'l bilan guvohlantirishni umumiy tartib qilish muammosi maqsadga muvofiq (yoki maqsadga nomuvofiq) ligini inobatga olib, quyidagi fikrlarni bildirish mumkin:

Biripchidan, ko'chmas mulk bilan bog'liq bitim va ko'chmas mulkka bo'lgan huquqni Davlat ro'yxatidan o'tkazishning majburiy shartiga notarial sharti tasdiqlashning qo'shilishi mulkiy munosabatlar ishtirokchilarga qo'shimcha tarzda majburiyat yuklaydi. Bunda gap o'zini oqlamaydigan vaqt va ortiqcha mablag'larni sarflash haqida bormoqda. Bu boradagi bitimlarni notarial yo'l bilan guvohlantirishning majburiy tartibi funksional vazifasi va yuridik mazmuniga ko'ra ko'chmas mulkni Davlat ro'yxatidan o'tkazishning tizimi bu borada shunday masalalarni hal qilish uchun qaratilganligini, notarial tartibda bitimlar uchun qo'yiladigan talablar: tuzilayotgan bitimlarning qonuniyligini tekshirish, ularning ommaviy haqiqiylikini ta'minlash va boshqalar. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, ko'chmas mulk bilan bog'liq bitimlarni majburiy notarial yo'l bilan guvohlantirish maqsadi Davlat ro'yxatidan o'tkazishning oldida turgan maqsadlari bilan to'la mos keladi.

Ikkinchidan, ko'chmas mulkka bo'lgan huquqni va ko'chmas mulk bilan bog'liq bitimlarni Davlat ro'yxatidan o'tkazish tizimini notarial yo'l bilan guvohlantirishga almashtirib bo'lmaydi, chunki Davlat ro'yxatidan o'tkazish tizimi orqali ko'chmas mulk obyektlarini yagona davlat reyestriga kiritish imkoniyatini beradi.

Uchinchidan, Davlat ro'yxatidan o'tkazish yordamchi funksiyalarga ega emas va bu advokatlarni jalb etishni talab etadi. Bu esa ko'chmas mulk bilan bog'liq bitimlarni notarial yo'l bilan guvohlantirishni kiritishga asos bo'la olmaydi. Agar mulkiy munosabatlar ishtirokchilari notariusdan (advokatdan emas) huquqiy yordam olishni xohlamasalar, ular hech qanday to'sqinliksiz notariusdan olishlari mumkin.

Amaldagi FKda shunday qoida borki, unga ko'ra: bir yildan kam bo'lmagan muddatga tuzilgan bino va inshootni ijara berish shartnomasi Davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim va ro'yxatdan o'tgan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi (574-m., 3-q.). Shu o'rinda aytish joizki, yangi FKning loyihasi tayyorlanganda va qabul qilinayotganda bino ichidagi odam yashamaydigan xonalar ko'chmas mulk obyekti deb tan olinmagan, shu sababli odam yashamaydigan xonalar bilan tuzilgan bitimlar (ular ijara shartnomasi) Davlat ro'yxatidan o'tkazilishi talab etilmagan. Bugungi kunda vujudga kelayotgan holatlarda Fuqarolik Kodeksi aybdor emas, bino ijara shartnomasi 11 (o'n bir) oyga tuzilgan bo'lsa, Davlat ro'yxatidan

o'tkazishni talab qilmaydi. Xuddi shunday ana shu binoning alohida xonasi ijara shartnomasi undan kam bo'lmagan muddatga tuzilgan bo'lsa ham Davlat ro'yxatidan o'tkazishni talab etmaydi. Bunday holat RFning 1997- yil 21-iyuldagi «Ko'chmas mulkka bo'lgan huquq va u bilan bog'liq bo'lgan bitimlarni Davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risida»gi qonunga ko'ra odam yashamaydigan xonalar ko'chmas mulk obyektiga kiritilgan. Odam yashamaydigan ijara berish bilan bog'liq huquqiy munosabatlarni ko'chmas mulk bilan bog'liq bo'lgan ijara to'g'risidagi umumiy qoidalarga bo'ysunadi. Xususan, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa ko'chmas mulk ijara shartnomasi Davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shart. Yuqorida aytilganidek, bino va inshoot ijara shartnomasi bir yildan kam bo'lmagan muddatga ijara berish shartnomasi tuzilganda qonun hujjatlarida boshqacha tartibni belgilagan bu qoida odam yashamaydigan xonalar ijarasiga daxldor emas. (GK 651-m., 2-q. RF).

Yuridik adabiyotlarda odam yashamaydigan xonalarni ijara berish shartnomasi haqida turli xil fikrlarni uchratish mumkin. Masalan, I.Israfilovanning fikricha «odam yashamaydigan xonalar umuman alohida ijara munosabatlarining obyekti bo'lib hisoblanmaydi, chunki ular umumiy «bino» tushunchasi, belgisi ostida birlashtirilgan, shuning uchun ularga ham bino va inshoot ijara shartnomasi qoidalari qo'llash lozim. Ijara shartnomalarini Davlat ro'yxatidan o'tkazish FKdan farqli ravishda federativ qonunchilikda «ko'chmas mulkka bo'lgan huquq va u bilan bog'liq bo'lgan bitimlarni Davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risida»gi ayrim hollarda ijara huquqini Davlat ro'yxatidan o'tkazishni talab qiladi. Masalan, Qonunning 609-m., 1-qismiga asosan ko'chmas mulkka nisbatan ijara huquqi davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim.

Fuqarolik Kodeksining 574-moddasi 3-qismida shartnoma Davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi. Bundan tashqari FKning 357-moddasida shartnomasi tuzilgan paytdan kuchga kiradi, deyilgan va taraflar uchun huquq va majburiyatlar keltiriladi. Shuning uchun bino va inshoot ijara shartnomasi faqatgina davlat ro'yxatidan o'tkazilgan vaqtdan boshlab kuchga kiradi, davlat ro'yxatidan o'tkazish unga qadar bo'lgan davrda u hech bir ahamiyatga ega bo'lmaydi. Ko'chmas mulk bilan bog'liq bitim va shartnomalari Davlat ro'yxatidan o'tkazish huquqini vujudga keltiruvchi asl nusxa hujjatida, ya'ni ijara shartnomasida guvohlantiruvchi registratsiya - qayd qilish shtamp yozuvi qo'yiladi.

Bino va inshoot ijara shartnomasining davlat ro'yxatidan o'tkazilishi bir vaqtning o'zida ijara beruvchining mulkka yoki boshqa ijara

berilayotgan mulkiy huquqlarga, ijara berilayotgan obyektga huquqlarini cheklanishini anglatadi. Bino va inshoot ijara shartnomasi haqidagi ma'lumotlar davlat ro'yxat reyestrining III bo'limiga kiritilgan. Bu bo'limda maxsus bob mavjud bo'lib, u ijara haqidagi ma'lumotlarni jamlaydi. Ijara haqidagi ma'lumotlarga «ijara predmetlari» grafasiga ijara olinayotgan ko'chmas mulk obyekti yoki uni qismi haqida ma'lumotlar «muddat» grafasiga ijara berish muddatining bog'lanish kuni va tugallanish kuni yoki ijara berish muddatining boshlanishi va uning uzaytirilganligi agar muddat chegarasi belgilangan bo'lmasa, uzaytirilgan ijara degan joyga «muddatsiz» deb yoziladi. Bino va inshootni ijara berish shartnomasi tugaganda bunday yozuvlar ustiga shtamp qo'yilib, ijara beruvchining mulkka yoki boshqa ijara berilayotgan mulkiy huquqlarga qo'yilayotgan cheklovlar olib tashlanib, u o'sha huquqlarga to'liq ega bo'ladi.

4.2. Ijarachi (ijara oluvchi)ning yer uchastkasiga bo'lgan huquqi.

Ma'lumki, bino va inshootlar ko'chmas mulk obyektlariga kiradi. Ular yerga ajralmas-uzilmas bog'langan va ularning ko'chirilishida uning xususiyati va shakliga zarar yetkazilmaslik mumkin emas. Ijarachi tomonidan bunday obyektlarga egalik qilish va foydalanish unda bino, inshoot joylashgan yer uchastkasiga nisbatan ma'lum bir huquqlar mavjudligini bildiradi. Bunday huquqlarni to'liq belgilash FKning 575-576-moddalarida o'z aksini topgan. Belgilangan qoidalar ikki holatga nisbatan: bino, inshootni ijara beruvchi yer uchastkasining egasi, mulkdori va bino, inshoot joylashgan yer uchastkasi ijara berganning mulkdori bo'lganda o'rnatilgan. Birinchi holat bo'yicha bino, inshoot ijara shartnomasida bir vaqtning o'zida ijara oluvchiga yer uchastkasiga (bino yoki inshoot joylashgan joyga) bo'lgan huquqni o'tkazish masalasi hal qilinadi. Ijara oluvchiga shartnomada nazarda tutilgan obyekt bilan birga yer uchastkasiga bo'lgan huquq boshqa tartibda berilishi ham mumkin. Ijara oluvchiga topshiriladigan tegishli yer uchastkasiga bo'lgan huquq shartnomada belgilab qo'yilgan bo'lmasa, yer uchastkasining bino va inshoot joylashgan va ulardan o'z vazifasiga muvofiq foydalanish uchun zarur bo'lgan qismidan foydalanish huquqi bino yoki inshoot ijara berilgan muddatga ijara oluvchiga o'tadi (FKning 575-moddasi 3-qismi). Ijara beruvchiga mulk huquqi asosida qarashli bo'lmagan yer uchastkasida joylashgan bino yoki inshootni ijara berishga agar bunday uchastkadan foydalanishning qonunda yoki yer uchastkasining mulkdori bilan tuzilgan shartnomada

belgilangan shartlariga zid bo'lmasa, ushbu uchastka mulkdorining rozilgisiz yo'l qo'yiladi (FKning 575-moddasi 4-qismi). Bundan ko'rinib turibdiki, ushbu holatda ijarachiga ijaraga beruvchidan bino yoki inshoot joylashgan yer uchastkasidan foydalanish huquqi ham o'tadi va ulardan maqsadga muvofiq foydalanish uchun zarur bo'lgan qismiga tegishli bo'ladi.

Ijara munosabatlarini mustahkamlashda va ijaraga oluvchilarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish maqsadida qonunshunos ayrim masalalarga aniqlik kiritib o'tgan. Ijaraga olingan bino yoki inshoot joylashgan yer uchastkasi boshqa shaxsga sotilgan hollarda yer uchastkasining bino yoki inshoot joylashgan va undan foydalanish uchun zarur bo'lgan qismdan foydalanish uchun ushbu yer uchastkasi sotilguniga qadar amalda bo'lgan shartlar bilan ana shu bino yoki inshootni ijaraga oluvchi shaxs saqlanib qoladi (FKning 576-moddasi).

Bino va inshootlar ijarasi shartnomasida haq.

Bino va inshoot ijara shartnomasida boshqa turdagi mulk ijara shartnomalaridan farqli ravishda ijara haqi miqdori ortib boradi. Shuni muhimki, ijara to'g'risidagi qoidaning umumiy tartibi, agarda shartnomada ijara haqining miqdori, shakli, to'lash muddati, narxi belgilanmagan bo'lsa va boshqa qoidalar keyinchalik belgilanishi mumkin bo'lsa, bino va inshoot shartnomasida bu tartib qo'llanilmaydi. Umumiy tartibga ko'ra, bunday holatda taraflar ijara to'g'risidagi qoidalarga amal qilib, bunday mulklarni ijara haqi bilan belgilaydilar (FKning 544-moddasi). Bino yoki inshootni ijaraga berish shartnomasida ijara haqining miqdori nazarda tutilishi lozim. Ijara haqining miqdori to'g'risida taraflar yozma shaklda kelishgan shartlar bo'lmagan taqdirda bino yoki inshootni ijaraga berish shartnomasi tuzilmagan hisoblanadi (FKning 577-moddasi). Bino yoki inshootni ijaraga berish shartnomasiga bunday talab qo'yish ijara haqining aniq belgilanishi uni ijara shartnomalaridan alohida turiga ajratish uchun asos bo'la olmaydi.

Bino va inshootni ijaraga berishdagi munosabatni tartiblashda bunday maxsus qoidaning mazmuni shundan iboratki, bunday huquqiy munosabatga dispozitiv me'yorlarni qo'llab bo'lmaydi. Taraflar imzolagan hujjatda ijara haqi ko'rsatilgan bo'lmasa, shartnoma haqiqiy emas deb topilishi mumkin va unga tenglashtirilgan ijara haqlari belgilab qo'yilganligi ham bunga kiradi. Bino va inshootni ijara shartnomasining ijara haqini to'lash sharti ushbu shartnoma turi uchun majburiy bo'lsa-da, FKning 577-moddasida ushbu haqni to'lashning shartlari va shakllari: to'lash muddati, to'lov shakli ko'rsatilmagan. Shuning uchun bu borada ijara to'g'risidagi umumiy qoidalar qo'llaniladi. Bino yoki inshoot ijara

shartnomasi qo'llanilayotgan ijara haqi to'g'risidagi umumiy qoidalar ijara haqini qat'iy summada, bo'lib-bo'lib yoki bir yo'la to'liq to'lash sharti majburiy hisoblanmaydi. Taraflar ijara haqi to'lashni o'zaro kelishib olishlari mumkin. Masalan, bino yoki inshootdan foydalanish natijasida ijarachiga tushadigan foydadan qisman ulush olish shaklida? ijara oluvchi tomonidan ijaraga beruvchiga ko'rsatiladigan xizmatlar shaklida? ijaraga oluvchiga bino yoki inshootni to'liq ta'mirlash xarajatlarini o'tkazish shaklida va boshqalarni bunga misol qilib ko'rsatish mumkin. Eng asosiysi ijaraga beruvchi va ijaraga oluvchi tomonidan o'zaro rozilik asosida ijara haqi sifatida amalga oshirilayotgan hisob-kitob ijara shartnomasida pul qiymatiga ega bo'lishi va u taraflar ijara haqi belgilaganlik haqidagi kelishuvini bildirishi kerak.

Shartnomani bajarish.

Bino va inshoot ijara shartnomasining maxsus qoidalar bilan tartibga solinishning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shartnomani bajarishdir (FKning 578-moddasi 1-qismi). Bino yoki inshootni ijaraga beruvchi tomonidan topshirish va ijaraga oluvchi tomonidan qabul qilib olish taraflar imzolaydigan topshirish dalolatnomasi yoki topshirishga doir boshqa hujjat bo'yicha amalga oshiriladi. Bino yoki inshootni topshirish dalolatnomasi imzolanganiga qadar amaliy jihatdan qabul qilinmagan va shartnoma bajarilmagan hisoblanadi. «Agar qonunda yoxud bino yoki inshootni ijaraga berish shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ijaraga beruvchining bino yoki inshootni ijaraga oluvchining egaligiga yoki foydalanishiga topshirilganidan va taraflar topshirish to'g'risidagi tegishli hujjatni imzolaganlaridan keyin bajarilgan hisoblanadi.

Taraflardan birining bino yoki inshootni shartnomada nazarda tutilgan shartlarda topshirish to'g'risidagi hujjatni imzolashdan bosh tortishi tegishli bo'lishligiga qarab, ijaraga beruvchining mol-mulkni topshirish bo'yicha o'z majburiyatlarini, ijaraga oluvchining esa, mol-mulkni qabul qilib olish bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarishdan bosh tortish deb qaraladi. (FK 578-modda, 2-3-qismlari). Ijaraga beruvchi tomonidan ijaraga topshirish majburiyatini bajarmaslik unga nisbatan noqulay vaziyatni keltirib chiqaradi, shuningdek, unga umumiy majburiyatlardan tashqari majburiyatni bajarmaganligi natijasida yetkazilgan zararni qoplash majburiyatini yuklaydi.

Agar ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga ijaraga berilgan mol-mulkni shartnomada ko'rsatilgan muddatda, basharti shartnomada bunday muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, oqilona muddatda topshirilgan bo'lsa, ijaraga oluvchi FKning 331-moddasiga muvofiq bu mol-mulkni undan

talab qilib olish va shartnomaga muvofiq ijroning kechikkanligi tufayli yetkazilgan zararni qoplashni talab qilish yoki shartnomani bekor qilish va uning bajarilmaganligi sababli yetkazilgan zararni qoplashni talab qilish huquqiga ega (FK 541-modda, 4-qismi). Kreditor majburiyat narsasi bo'lgan ashyoni o'ziga topshirishni talab qilish zararining qoplanishini talab qilish huquqiga haqli (FK 331-modda 2-qismi). Ijaraga oluvchi tomondan ijaraga berilayotgan bino yoki inshootni qabul qilish majburiyatini bajarmaslik unga nisbatan ma'lum bir oqibatlarini keltirib chiqaradi. FKning 34-bobi 4-paragrafida bunday holatni tartibga soluvchi qoidalar bo'lmasa ham, ijaraga oluvchi qonunni yoki boshqa huquqiy hujjatlarni yoxud ijara shartnomasini buzib ijaraga olingan mulkni qabul qilmasa yoki qabul qilishdan bosh tortsa, ijaraga beruvchi ijaraga oluvchidan ijara obyektini qabul qilishni talab qilishi yoki shartnomani bajarishdan bosh tortishi mumkin. Bino yoki inshootni ijaraga berish shartnomasining muddati tugaganda yoki bekor qilinganda, ijaraga olingan bino yoki inshoot FKning 578-moddada nazarda tutilgan qoidalarga rioya etgan holda ijaraga beruvchiga qaytarilishi lozim.

Mana shu mulohazalar bilan bino va inshoot ijara shartnomasi haqidagi fikrlarga yakun yasasak bo'lardi, chunki FKda belgilangan qoidalar va bu turdagi shartnomaning o'ziga xos xususiyatlari to'liq ochib berildi, lekin bu turdagi huquqiy munosabatlarning yuridik adabiyotlardagi yana bir xususiyati haqida turli fikrlar mavjud. Bino va inshoot ijara shartnomasi xususiyatlari haqidagi qizg'in fikrlardan biri bunday shartnomalarni tuzishda subyektlar doirasi ma'lum bir vaqtda o'zgacha, ya'ni ijaraga beruvchi tomonidan aynan mulkdor emas, balki operativ boshqaruv yoki xo'jalik yuritish huquqi bo'yicha tasarrufida bo'lgan balansida turuvchi mulkdor ijaraga beruvchi bo'lishi mumkin. V.N.Litovkinning fikricha: «Tashkilot mulkdor bo'lmasa ham lekin balansida turuvchi mulkdor sifatida ijara munosabatlarida ma'lum bir o'rinni egallab turishi mumkin. (Balansida turuvchi mulkdor tushunchasi shartnoma tuzish amaliyotda va huquqiy hujjatlarda qo'llaniladi.)»

V.N.Litovkinning yozishicha balansida turuvchi mulkdor - bu ommaviy huquqqa ega bo'lgan yuridik shaxs (operativ boshqaruv huquqiga ega) ijaraga beruvchi tomonidan turib shartnomalarga imzo qo'yadi, lekin mulkdor oldida ijara obyektining texnik xizmat ko'rsatishiga, saqlanishiga, foydalanish va ta'mirlash uchun javobgar bo'ladi. Balansida turuvchi mulkdor-ijaraga beruvchining xo'jalik yurituvchi subyekti, u ijara shartnomasini tuzish huquqini olmagan, shartnomani haqiqiy bosh mulkdor tuzadi, lekin balansida turuvchi

mulkdorning imzosi lozim bo'lib hisoblanadi. Agarda balansida turuvchi mulkdor imzo chekishdan bosh tortsa, shartnomani haqiqiy-bosh mulkdor, balansida turuvchi mulkdorning tutgan holatidan qat'iy nazar, imzolaydi. Balansida turuvchi mulkdor haqiqiy bosh mulkdorning tarafida bo'lib, shartnomada tuzilgan majburiyatlarni bajarishi shart¹.

Xulosa qiladigan bo'lsak bino va inshootlarni ijaraga berish shartnomasi o'ziga xos xususiyatga ega ekanligiga hech qanday shubha yo'q lekin juda ko'p huquqshunos olimlar va mutaxassislarda ko'plab ijobiy fikrlar, mulohazalar borligini yuqorida o'zingiz guvohi bo'ldingiz. Haqiqatdan ham ushbu munosabat dolzarb bo'lgan va dolzarb bo'lib kelmoqda. Sababi, bozor munosabatlari rivojlanib borayotgan bir vaqtda har bir tadbirkor yoki ishbilarmon subyektlarga binolar va inshootlardan ijara asosida foydalanish zarurati tug'iladi. Shuning uchun hozirda harakatda bo'lgan qonun hujjatlarni yana ham takomillashtirishimiz lozim.

5-§. Korxonani ijaraga berish shartnomasi

5.1. Korxonani ijaraga berish shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari

Fuqarolik Kodeksining 579-moddasining 1-qismida korxonani ijaraga berish shartnomasi nazarda tutilgan bo'lib, unga ko'ra: "Korxonani ijaraga berish shartnomasi bo'yicha ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga vaqtincha egalik qilish va foydalanish uchun mulkiy kompleks sifatida butun korxonani yoki uning bir qismini haq evaziga berish majburiyatini oladi, ijaraga beruvchi boshqa shaxslarga o'tkazishi mumkin bo'lmagan huquq va majburiyatlar bundan mustano".

Berilgan ta'rifga ko'ra korxonani ijaraga berish shartnomasining huquqiy belgilari quyidagicha.

Birinchidan, shartnoma ikki tomonlama harakterga ega, ya'ni shartnoma taraflarining har birida ham huquq, ham majburiyat mavjud;

Ikkinchidan, shartnoma haq baravariga tuziladi, ya'ni ijaraga beruvchi butun korxonani yoki uning bir qismini haq evaziga ijaraga oluvchiga berish majburiyatini oladi;

Uchinchidan, shartnoma konsensual harakterga ega.

Korxonani ijaraga berish shartnomasi natijasida ijaraga

¹ «Гражданское право России» Часть вторая. Обязательственное право: Курс лекций, стр.232.

beruvchidan ijaraga oluvchiga mulk huquqining faqat ikki elementi, egalik qilish va foydalanishgina o'tadi. Tasarruf qilish esa mulkdor qo'lida saqlanib qoladi.

Korxonani ijaraga berish shartnomasi muddatli shartnomalar tarkibiga kirib, bu muddat shartnomada aniq belgilab qo'yiladi. Korxonalar uchun bu muddat 5 yildan kam bo'lmasligi lozim.

Korxonani ijaraga berish mulk ijarasining alohida turi sifatida belgilanishi quyidagi xususiyatlar bilan ifodalanadi.

1. Korxonaning faoliyati bevosita ishlab chiqarish bilan bog'liq.
2. Korxonaga ko'chmas mulk tarkibiga kiradi.
3. Korxonaga fuqarolik-huquqiy munosabatlarning mustaqil tijoratchilik faoliyatini amalga oshiruvchi yuridik shaxs maqomiga ega subyektdir.

Korxonaga ijaraga berilayotganda ijaraga beruvchining kreditorlar oldidagi majburiyati. Korxonaga ijaraga berilishi natijasida ijaraga beruvchining shu korxonaga oid barcha qarz majburiyatlari ijaraga oluvchiga o'tishi munosabati bilan fuqarolik kodeksi shu majburiyatlar bo'yicha kreditorlarning huquqlarini himoyalashning qo'shimcha choralarini belgilagan.

Jumladan, shartnoma tuzish jarayonida ijaraga beruvchi o'z qarzlarini ijaraga oluvchining zimmasiga o'tkazishi haqida kreditorlarini yozma ravishda ogohlantirishi shart, kreditorlar bunga rozi bo'lmasalar, ogohlantirishni olgan vaqtdan boshlab uch oy davomida ijaraga beruvchidan tegishli majburiyatlarni bekor qilishni yoki muddatidan oldin bajarishni va shu tufayli yetkazilgan zararni qoplashni talab qilishga haqli. Agar shu muddatda mazkur talablardan birontasi bildirilmasa, kreditor tegishli qarzning ijarachiga o'tkazilishiga rozilik bergan deb hisoblanadi.

Ijaraga beruvchidan majburiyatlarni bekor qilishni yoki muddatidan oldin bajarishni va zararni qoplashni talab qilgan kreditorlar bilan hisob-kitob qilib bo'linganidan keyingina korxonaga ijarachiga topshirilishi mumkin.

Korxonaga mulkiy kompleks sifatida ijaraga berilganidan keyin ijaraga beruvchi bilan ijaraga oluvchi topshirilgan korxonaga tarkibiga kiritilgan va ijaraga oluvchiga kreditorning roziligi o'tkazilgan qarzlarni bo'yicha solidar javobgar bo'ladi.

Agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ijaraga beruvchining tegishli faoliyat bilan shug'ullanish uchun maxsus ruxsatnoma (litsenziya) asosida olgan huquqlari ijaraga oluvchiga berilishi mumkin emas. Ijarachi maxsus ruxsatnoma (litsenziya)si bo'lmasligi sababli bajara olmaydigan majburiyatlarni shartnoma bo'yicha

topshirilayotgan korxonona tarkibiga kiritish ijaraga beruvchini kreditorlar oldidagi tegishli majburiyatlardan ozod qilmaydi.

Shartnomaning shakli. Korxonani ijaraga berish shartnomasi taraflar imzolagan bitta hujjat tarzida yozma shaklda tuziladi va u notarial guvohlantirilishi hamda davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim.

Korxonani ijaraga berish shartnomasi davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi.

Korxonani ijaraga berish shartnomasining shakliga rioya etmaslik uning haqiqiy bo'lmasligiga olib keladi (FKning 580-moddasi). Ushbu qoida imperativ harakterga ega bo'lib, taraflar shartnomaning shakliga qat'iy amal qilishlari lozim, aks holda yuqorida aytib o'tilgan huquqiy oqibat kelib chiqishi mumkin.

Amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq, ijara shartnomasida quyidagilar:

- korxonani ijaraga berish va ijaraga berilgan mol-mulkni ishlatish shartlari;

- ijara korxonasi xo'jalik faoliyatiga oid shartlar;

- tomonlarning ijara shartnomasini bajarish yuzasidan o'zaro majburiyatlari;

- tomonlarning o'z majburiyatlarini bajarmaganligi uchun o'zaro javobgarligi shartlari;

- ijara muddati;

- ijara haqi miqdori va ularning to'lovini amalga oshirish tartibi bilan bog'liq shartlar;

- shuningdek, ijaraga beriladigan mol-mulkning tarkibi va qiymati;

- ijara beruvchining mol-mulkni ijarachiga shartnomada kursatilgan holatda berish majburiyati;

- ijarachining mol-mulkdan shartnoma shartlariga muvofiq foydalanish majburiyati;

- tomonlarning mol-mulkni ta'mirlash va uni tiklash yuzasidan o'zaro taqsimlangan majburiyatlari;

- ijarachining shartnoma muddati tugagandan so'ng mol-mulkni ijaraga beruvchiga shartnomada ko'rsatilgan holatda qaytarish yuzasidan majburiyati;

- shartnoma subyektlari o'zaro kelishilgan holda zarur deb topgan boshqa shartlar o'z ifodasini topishi lozim.

Ijara shartnomasida ijaraga berilgan mol-mulkning qiymati ushbu mol-mulk ijaraga berilayotgan vaqtdagi qiymatidan kelib chiqqan va uning eskirganligi darajasi hisobga olingan holda belgilanadi. Demak,

ijaraga berilgan mol-mulkning kelgusida xizmat qilishi, ishlatish muddati tomonlarning kelishuviga muvofiq shartnomada ko'rsatilishi kerak, biroq bu muddat foydalanish muddatidan, to'liq eskirib, ishdan chiqish muddatidan ko'p bo'lmasligi lozim.

Ijaraga olingan korxonaga ijaraga oluvchiga topshirish dalolatnomasi bo'yicha topshiriladi. Agar ijara shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ijaraga olingan korxonani topshirishga tayyorlash, shu jumladan topshirish dalolatnomasini tuzish va imzolashga taqdim etish ijaraga beruvchining zimmasidagi majburiyat hisoblanadi va uning hisobidan amalga oshiriladi. (FKning 581-moddasi).

Korxonalarni ijaraga berish shartnomasi qonunga muvofiq quyidagilarga amal qilgan holda tuzilishi zarur:

1. Ijara shartnomasi yozma shaklda tuzilishi lozim, chunki og'zaki tuzilgan shartnoma yuz berishi ehtimoli bo'lgan bahsli holatlarda sud ajrimlari uchun yuridik asos bo'lib xizmat qilolmaydi.

2. Huquq va majburiyatlar qonun bo'yicha shartnomada ko'rsatilgan hujjatlar o'z vaqtida rasmiylashtirilgan bo'lishi lozim.

3. Korxonalarni ijaraga berish shartnomasi faqat muomala layoqatiga ega bo'lgan fuqarolar va yuridik shaxslar o'rtasida tuzilishi kerak.

4. Ijara shartnomasi ixtiyoriy tuzilgan va aniq bir huquqiy maqsadga erishishiga qaratilgan bo'lishi kerak ya'ni shartnomada o'z ifodasini topgan maqsadlar ijarachi va ijaraga beruvchining haqiqiy maqsadlariga mos tushishi kerak. Ijara shartnomasi yuqori idora buyrug'i hujjat ta'sirida yoki aldash orqali tuzilmasligi lozim.

5.2. Taraflarning huquq va majburiyatlari

Ijaraga beruvchining huquq va majburiyatlari. Ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga vaqtincha egalik qilish va foydalanish uchun mulkiy kompleks sifatida butun korxonani yoki uning bir qismini haq evaziga berish majburiyatini oladi. Ijaraga beruvchi mol-mulkni ijaraga oluvchiga shartnoma shartlari va mol-mulkning vazifasiga muvofiq holatda topshirmog'i lozim. Mol-mulkni topshirishga tayyorlash, shu jumladan, toshnirish dalolatnomasini tuzish va imzolashga taqdim etish ijaraga beruvchining burchi bo'lib, uning hisobidan amalga oshiriladi.

Agarda korxonani ijaraga berish shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, mol-mulk barcha mansub ashyolari va unga aloqador hujjatlar (texnik pasport, sifat sertifikati va b.q.) bilan birga ijaraga topshiriladi.

Ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga ijaraga berilgan korxonani shartnomada ko'rsatilgan muddatda topshirishi lozim. Basharti shartnomada bunday muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, maqbul muddatda topshirilmagan bo'lsa, ijara oluvchi FKning 331-moddasiga muvofiq, korxonani undan talab qilib olish va ijroning kechikkanligi tufayli yetkazilgan zararni qoplashni talab qilish yoki shartnomani bekor qilish va uning bajarilmaganligi sababli yetkazilgan zararni qoplashni talab qilish huquqiga ega. Ijaraga beruvchi ijaraga topshirilgan korxonadan yoki uning bir qismidan foydalanishga to'liq yoki qisman to'sqinlik qiladigan kamchiliklari uchun, hatto u shartnoma tuzish vaqtida bular haqida bilmagan bo'lsa ham javobgardir.

Bunday kamchiliklar aniqlanganda ijarachi o'z xohishiga ko'ra:

ijaraga beruvchidan yoki mol-mulkdagi kamchiliklarni tekinga bartaraf etishni yoki mol-mulkdan foydalanganlik haqini mutanosib kamaytirishni yoxud mol-mulkdagi kamchiliklarni bartaraf etish uchun qilgan o'z xarajatlarini qoplashni talab qilishga;

ijaraga beruvchini oldindan ogohlantirgan holda unga kam chiliklarni bartaraf etishga sarflangan xarajatlari summasini mol-mulkdan foydalanganlik uchun to'lanadigan haqdan bevosita chegirib qolishga;

shartnomani muddatidan oldin bekor qilishni talab qilishga haqli.

Ijaraga oluvchining talablaridan yoki uning mol-mulkdagi kamchiliklarni ijaraga beruvchi hisobidan bartaraf etish niyatidan xabardor qilingan ijaraga beruvchi ijaraga topshirilgan mol-mulknı tegishli holatda bo'lgan boshqa shunday mol-mulk bilan darhol almashtirib berishi yoki mol-mulkdagi kamchiliklarni tekinga bartaraf etishi mumkin.

Korxonani ijaraga berish shartnomasini tuzish vaqtida ijaraga beruvchi oldindan aytib qo'ygan yoki ijara oluvchiga oldindan ma'lum bo'lgan yoxud shartnomani tuzishda yoki korxonani ijaraga topshirish paytida uni ko'zdan kechirganda yoxud uning sozligi tekshirilganda ijaraga oluvchi aniqlash kerak bo'lgan kamchiliklar uchun ijaraga beruvchi javobgar bo'lmaydi.

Korxonani ijaraga berish shartnomasini tuzishda ijara beruvchi ijaraga oluvchini ijaraga topshirilayotgan korxonaga nisbatan uchinchi shaxslarning barcha huquqlari haqida ogohlantirilishi lozim. Ijara beruvchi tomonidan bu majburiyatning bajarilmasligi ijara oluvchiga korxonadan foydalanganlik uchun to'lanadigan haqni kamaytirishni yoxud shartnomani bekor qilish va zararni to'lashni talab qilish huquqini beradi.

Agar qonun hujjatlari yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ijaraga beruvchi ijaraga topshirilgan korxonani yoki uning bir qismini o'z hisobidan kapital ta'mirlashi shart.

Kapital ta'mirlash mulk ijarasi shartnomasida belgilangan muddatda,

agar bu muddat shartnomada belgilanmagan yoki tomonning zarurati tufayli o'tkazilmasa, maqbul muddatda amalga oshirilmog'i lozim.

Ijaraga beruvchining kapital ta'mirlash majburiyatining bajarilmasligi ijaraga oluvchiga o'z xohishiga ko'ra;

- shartnomada belgilangan yoxud tomonning zarurat taqozo etayotgan kapital ta'mirlashni amalga oshirib ta'mirlash qiymatini ijaraga beruvchidan undirib olish yoxud mol-mulkdan foydalanlik uchun to'lanadigan haq hisobiga o'tkazish;

- haqni tegishincha kamaytirishni talab qilish;

- shartnomani muddatidan oldin bekor qilish va zararning qoplanishini talab qilish huquqini beradi.

Ijaraga oluvchining huquq va majburiyatlari

Ijaraga oluvchi mol-mulkdan shartnoma shartlariga muvofiq, agar bunday shartlar shartnomada belgilangan bo'lmasa, mol-mulkning vazifasiga muvofiq foydalanishi lozim.

Agar ijaraga beruvchining yozma ogohlantirishiga qaramay, ijaraga oluvchi mol-mulkdan shartnoma shartlariga yoki mol-mulkning vazifasiga muvofiq foydalanmasa, ijaraga beruvchi shartnomani muddatidan oldin bekor qilishni va zararning qoplanishini talab qilishga haqli.

Ijaraga oluvchi mol-mulkdan foydalanganlik uchun haqni o'z vaqtida to'lab turishi shart.

Mol-mulkdan foydalanganlik uchun haq to'lash tartibi, shartlari va muddatlari mulk ijarasi shartnomasi bilan belgilanadi.

Mol-mulkdan foydalanganlik uchun haq ijaraga olingan barcha mol-mulk uchun yaxlit holda yoki uning har bir tarkibiy qismi uchun alohida-alohida holda quyidagi ko'rinishlarda belgilanadi:

vaqti-vaqti bilan yoki bir yo'la to'lanadigan qat'iy summada belgilangan to'lovlar tariqasida;

ijaraga olingan mol-mulkdan foydalanish natijasida olingan mahsulot yoki daromadning belgilangan ulushi tariqasida;

ijaraga oluvchi tomonidan ijaraga beruvchiga shartnomada kelishilgan ashyoni mulk qilib yoki ijaraga topshirish tariqasida;

ijaraga olingan mol-mulknı yaxshilash bo'yicha shartnomada kelishilgan xarajatlarnı ijaraga oluvchi zimmasiga yuklash tariqdsida.

Ijaraga oluvchi ijara shartnomasi amal qilib turgan butun vaqt mobaynida korxonani tegishli texnik holatda saqlab turishi, shu jumladan, uni joriy ta'mirlashi va shartnomada nazarda tutilgan holatlarda kapital ta'mirlashi shart.

Agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, ijaraga olingan korxonani ishlatish bilan bog'liq xarajatlar, shuningdek, ijaraga olingan mol-mulkni sug'urtalash bo'yicha to'lovlar, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar ijaraga oluvchi zimmasiga yuklatiladi (FKning 582-moddasi).

Agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, ijaraga oluvchi ijaraga olingan korxonani mol-mulki tarkibiga kiruvchi moddiy boyliklarni ijaraga beruvchining roziligi bilan sotish, ayirboshlash va uning rozilgisiz vaqtincha foydalanishga yoxud qarzga, qo'shimcha ijaraga berishga, shuningdek, korxonani bahosini pasaytirmaslik va ijara shartnomasining boshqa bandlarini buzmaslik sharti bilan bunday boyliklarga nisbatan ijara shartnomasi bo'yicha o'z huquq va majburiyatlarini boshqa shaxslarga o'tkazishga haqli.

Agar korxonani ijaraga berish shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ijaraga oluvchi ijaraga olingan korxonani ijaraga beruvchining rozilgisiz qayta qurishga, uni kengaytirib, texnik jihozlab, qiymatini oshirishga haqli (FKning 583-moddasi).

Korxonani ijaraga olish shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, korxonani ijaraga oluvchi ijaraga beruvchining ruxsatidan qat'iy nazar, ijaraga olingan mol-mulkni ajratib bo'lmaydigan tarzda yaxshilash qiymatini olishga haqli.

Agar ijaraga beruvchi ijaraga oluvchining bunday yaxshilashga qilgan xarajatlari ijaraga olingan mol-mulkning qiymatini uning sifati va (yoki) undan foydalanish xususiyatlarini yaxshilashga qaraganda beqiyos darajada oshirib yuborganligini yoki bunday yaxshilashni amalga oshirish vaqtida halollik va oqilonalik tamoyillari buzilganligini isbotlansa, sud uni bunday yaxshilash haqini ijaraga oluvchiga to'lash majburiyatidan ozod qilishi mumkin (FKning 584-moddasi).

Mulk ijarasi shartnomasi bekor bo'lganidan keyin ijaraga oluvchi ijaraga beruvchiga mol-mulkni o'ziga topshirilgan holatda normal eskirishini hisobga olib yoki shartnomada kelishilgan holatda qaytarishi lozim.

5.3. Shartnomaning bekor bo'lishi

Korxonalarni ijaraga berish shartnomasi odatda shartnoma muddati tugagandan so'ng ijaraga olingan mol-mulk ijaraga beruvchiga qaytarilishi bilan bekor bo'ladi.

Ba'zi hollarda korxonani ijarasi shartnomasi muddatidan avval ham bekor qilinishi mumkin. Shartnomaning bunday bekor qilinishi ijaraga

beruvchining ham, ijaraga oluvchining ham tashabbusi bilan bo'lishi mumkin. FKning 552-moddasida ko'rsatilganidek ijara shartnomasi ijaraga oluvchining talabi bilan quyidagi hollarda muddatidan avval bekor qilinadi:

agar ijaraga beruvchi mol-mulkni foydalanish uchun ijaraga oluvchiga bermasa yoxud mol-mulkning vazifasiga muvofiq foydalanishiga to'sqinlik qilsa;

ijaraga beruvchi shartnomada belgilangan muddatlarda, agarda shartnomada muddat belgilangan bo'lmasa, maqbul muddatlarda o'z zimmasidagi mol-mulkni kapital ta'mirlash vazifasini bajarmasa;

ijaraga oluvchi javobgar bo'lmagan holatlar tufayli mol-mulk foydalanishga yaroqsiz bo'lib qolsa.

Shartnoma ijaraga beruvchining tashabbusi bilan ham bekor qilinishi mumkin. FKning 551-moddasida ko'rsatilganidek shartnoma ijaraga beruvchining tashabbusi bilan quyidagi hollarda sud tomonidan muddatidan oldin bekor qilinishi mumkin, agar ijaraga oluvchi:

ijara beruvchining yozma ogohlantirishiga qaramasdan mol-mulkdan shartnoma shartlarini yoki mol-mulkning vazifalarini jiddiy ravishda buzgan yoxud bir necha marta buzgan holda foydalansa;

mol-mulkni jiddiy yomonlashtirsa;

shartnomada belgilangan to'lov muddatini ketma-ket buzib, mol-mulkdan foydalanganlik uchun haq to'lamasa;

qonun hujjatlariga yoki shartnomaga muvofiq kapital ta'mirlash ishlarini bajarish ijaraga oluvchi zimmasidagi majburiyat bo'lgan hollarda shartnomada belgilangan muddatlarda, shartnomada bunday muddat belgilangan bo'lmasa, maqbul muddatlarda mol-mulkdan kapital ta'mirlashni amalga oshirmasa.

Ijaraga beruvchi ijaraga oluvchini yozma ravishda ogohlantirgandan va unga o'z majburiyatlarini bajarish uchun imkoniyat berganidan keyingina shartnoma muddatidan oldin bekor etilishini talab qilishga haqli.

6-§. Lizing (moliya ijarasi) shartnomasi

6.1. Lizing tushunchasi va huquqiy belgilari

Lizing - inglizcha «Forlease» so'zidan olingan bo'lib, "ijara olmoq" degan ma'noni anglatadi.

Fuqarolik Kodeksining 587-moddasida lizing shartnomasiga quyidagicha ta'rif berilgan. Unga ko'ra, lizing shartnomasi bo'yicha lizing

beruvchi (ijaraga beruvchi) bir taraf lizing oluvchi (ijaraga oluvchi) ikkinchi tarafning topshirig'iga binoan sotuvchi uchunchi taraf bilan undan lizing oluvchi uchun mol-mulk sotib olish haqida kelishish majburiyatini oladi, lizing oluvchi esa buning uchun lizing beruvchiga lizing to'lovlarini to'lash majburiyatini oladi.

Yuqoridagi ta'rifdan ko'rinib turibdiki, lizing shartnomasi quyidagi huquqiy belgilarga ega.

Birinchidan, lizing uch taraflama (sotuvchi - lizing beruvchi - lizing oluvchi) yoki ikki taraflama (lizing beruvchi - lizing oluvchi) lizing shartnomasi bo'yicha amalga oshiriladi.

Lizing beruvchi va sotuvchi o'rtasida ikki taraflama lizing shartnomasi tuzilayotganida qo'shimcha ravishda lizing obyektining oldi-sotdi shartnomasi tuziladi.

Ikkinchidan, lizing shartnomasi konsensual shartnomalar guruhiga mansub.

Uchinchidan, shartnoma haq baravariga tuziladi. Lizing oluvchi lizing beruvchiga lizing obyektidan foydalanganligi uchun lizing to'lovlarini to'laydi.

Lizing huquqiy munosabatlar jahon banki amaliyoti uchun yangilik emas. Lizing tipidagi operatsiyalarning eramizgacha 2 ming yil muqaddam qadimgi Bobilda mavjud bo'lganligi tarixiy manbalarda qayd etilgan.

Lizingning oddiy ijaradan asosiy farqi shundaki, unda ijaraga berilgan asbob-uskunalar shartnoma muddati tugagandan so'ng ularning qoldiq qiymati yig'indisida sotib olish ko'zda tutiladi.

Lizingni farqlantiruvchi xususiyatlardan yana biri shundaki, lizing kompaniyalarida lizing operatsiyalarini amalga oshirish uchun o'z mablag'lari yetishmaydi. Shu sababli ko'pincha lizing operatsiyalarida jalb qilingan mablag'lar keng qo'llaniladi. Rivojlangan xorijiy davlatlarda lizing operatsiyalarining 85 foizi jalb qilingan mablag'lar hisobidan amalga oshirilgan lizing operatsiyalari ekanligi qayd etilgan. Bunda, odatda, bankning uzoq muddatli kreditlari jalb qilinadi. Ijarachi ijaraga berilayotgan uskunalar qiymatining 80%gacha hajmda uzoq muddatli kredit berilayotgan uskunalar va ijara to'lovlari berilgan kreditlar uchun ta'minlanganlik hisoblanadi.

Lizing faoliyati lizing beruvchi tomonidan o'z mablag'lari va (yoki) jalb etilgan mablag'lar hisobidan lizing obyektining sotib olinishi va uni lizing shartnomasi bo'yicha lizing oluvchiga berilishi borasidagi investitsiya faoliyati turidir (Lizing to'g'risidagi qonunning 8-moddasi).

Lizing shartnomasining shakli. Lizing to'g'risidagi qonunning 9-

moddasida belgilanishicha, lizing shartnomasi yozma shaklda, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tuziladi.

Lizing shartnomasi:

shartnoma taraflaridan birining talabiga ko'ra;

mol-mulk lizing obyektini hisoblanib, u haqda tuziladigan bitimlar qonunga muvofiq notarial tasdiqlanishi talab qilinadigan hollarda notarial tasdiqlanishi lozim.

Lizing to'lovi lizing beruvchining lizing obyektini sotib olish uchun qilgan xarajatlarning hammasi yoki ko'p qismi, shuningdek lizing obyektini yetkazib berish va belgilangan maqsadda foydalanish uchun uni yaroqli holga keltirish bilan bog'liq boshqa xarajatlari lizing oluvchi tomonidan qoplanishi hamda lizing beruvchining daromadidan iborat bo'ladi (FKning 590-moddasi).

Lizing to'lovlari shartnomaning butun amal qilish muddatiga taqsimlanadi va bo'lib-bo'lib to'lanadi. Lizing to'lovlarining miqdorlari va davriyligi lizing shartnomasi bilan belgilanadi.

Lizing obyektining oldi-sotdi shartnomasi xususiyatlari.

Lizing obyektining oldi-sotdi shartnomasi lizing beruvchi va sotuvchi o'rtasida tuzilib, unga ko'ra lizing beruvchi lizing oluvchining topshirig'iga binoan lizing obyektini keyinchalik lizing oluvchiga berish uchun o'z mulki qilib oladi.

Taraflarning xohishiga ko'ra lizing obyektining oldi-sotdi shartnomasi lizing shartnomasi kuchga kirishidan oldin yoki keyin tuzilishi mumkin. Shartnoma bo'yicha lizing sotuvchidan lizing beruvchi mulk huquqi asosida lizing obyektini sotib oladi va lizing oluvchiga egalik qilish va foydalanish uchun beradi.

Lizing obyektini oldi-sotdi shartnomasini tuzish paytida lizing beruvchi lizing obyektini qaysi maqsadda olinayotganligidan sotuvchini oldindan xabardor qilishi, buni oldi-sotdi shartnomasida qayd etishi shart (Lizing to'g'risidagi qonunning 14-moddasi).

Quyidagilar lizing shartnomasining muhim shartlari hisoblanadi:

lizing obyektining tavsiflanishi (lizing obyektining miqdori, sifati, ro'yxati, kontrakt qiymati va boshqa ko'rsatkichlari) va shartnoma umumiy pul summasining ko'rsatilishi;

taraflarning lizing obyektini olish va berish bilan bog'liq majburiyatlari;

lizing obyektini berish tartibi, shu jumladan lizing obyektini yetkazib berish, montaj qilish va foydalanishga topshirish tartibi;

lizing to'lovlarini to'lash shartlari, miqdorlari, muddatlari va tartibi;

lizing obyektidan foydalanish, unga qarash, uni saqlab turish va ta'mirlash yuzasidan taraflarning majburiyatlari;
shartnomaning amal qilish muddati;
sotuvchi va lizing obyektini tanlash uchun mas'ul tarafning ko'rsatilishi.
Taraflarning kelishuviga binoan lizing shartnomasiga quyidagi shartlar kiritilishi mumkin:

lizing obyektini sotib olish tartibi va muddatlari;

lizing shartnomasini o'zgartirish va bekor qilish;

lizing obyektini sug'urta qilish;

fors-major holatlar;

lizing beruvchi qo'shimcha xizmatlar ko'rsatishi, bunday xizmatlarsiz lizing obyektidan foydalanib bo'lmasa;

lizing subyektlari tomonidan lizing shartnomasi shartlariga rioya etilishini nazorat qilish tartibi.

Lizing shartnomasiga qonun hujjatlariga muvofiq boshqa shartlar ham kiritilishi mumkin.

Bizga ma'lumki, hozirda jahonda juda ko'p lizing tashkilotlari faoliyat ko'rsatmoqda. Eng yirik xalqaro lizing tashkilotlaridan «Ebikliz»ni va Milliy lizing assosiasiyalarining Yevropa Federatsiyasi («Lizyurop»)ni alohida ajratib ko'rsatish mumkin.

Xalqaro lizing tashkilotlarining asosiy vazifasi quyidagilardan iborat:

a) bularga a'zo mamlakatlar qonunchiliklarini o'rganish, taqqoslash;

b) barcha huquqiy soliq, moliyaviy masalalarni hal etish;

v) lizing bitimlarining shartlari to'g'risidagi statistik ma'lumotni yig'ish;

g) lizing firmalarini tashkil etish bilan bog'liq masalalarni o'rganish.

Respublikamizda ham bir qator lizing tashkilotlari mavjud. Ularga Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 1-maydagi qarori bilan tashkil etilgan "O'zbek Lizing Interneyshnl AJ" qo'shma lizing, 2003-yil 23-oktabr qarori bilan tashkil etilgan "Qurilish-lizing", 1999-yil 30-oktabr qarori bilan tashkil etilgan "O'zqishloqxo'jalikmashlizing" kompaniyalarini kiritishimiz mumkin.

6.2. Lizing shartnomasi obyekti va subyektlari.

Lizing obyekti: iste'mol qilinmaydigan, tadbirkorlik faoliyati uchun foydalaniladigan har qanday ashyolar lizing obyekti bo'ladi. Yer uchastkasi va boshqa tabiat obyektlari bundan mustasno (FKning 588-moddasi).

Shuningdek, muomaladan chiqarilgan yoki muomalada bo'lishi cheklangan boshqa mol-mulk lizing obyektlari bo'lishi mumkin emas (Lizing to'g'risidagi qonunning 3-moddasi).

Lizing subyektlari bo'lib, lizing beruvchi, lizing oluvchi va sotuvchilar ishtirok etadi.

Kelajakda lizing oluvchiga lizing bo'yicha topshirish maqsadida mol-mulkni o'ziga mulk qilib oluvchi shaxs lizing beruvchi deb tan olinadi.

Egalik qilish va foydalanish uchun lizing obyektini oladigan shaxs lizing oluvchi deb hisoblanadi.

Lizing beruvchi lizing obyektini kimdan olayotgan bo'lsa, shu shaxs sotuvchi deb e'tirof etiladi.

Lizing beruvchi mol-mulkni bo'lajak foydalanuvchidan sotib olgan taqdirda yoxud lizing beruvchi kelajakda mol-mulkni sotuvchiga lizing bo'yicha topshirish uchun undan shu mol-mulkni sotib olish maqsadida uni mablag' bilan ta'minlagan taqdirda bir shaxsning o'zi ham lizing oluvchi, ham sotuvchi bo'lishiga yo'l qo'yiladi (FKning 589-moddasi).

Ma'lumki, lizing shartnomasi ma'lum tarkibiy qismlardan iborat. Lizing shartnomasi quyidagi unsurlarni, albatta, o'z ichiga olgan bo'lishi kerak:

1. Lizing obyekt.
2. Yetkazib berish muddati.
3. Ijara muddati.
4. Ijaraga beruvchining mulk huquqi.
5. Xavf-xatar, javobgarlik uskunaning soz ekanligi.
6. Uskunalardan foydalanish yo'riqnomalari.
7. Uskunani ta'mirlash va unga xizmat ko'rsatish.
8. Zararlar, tasodifiy hodisalar.
9. Sug'urtalash.
10. Ijara to'lovi.
11. To'lovni kechiktirganlik uchun jarima.
12. Sotib olish imkoniyati.
13. Shartnomani bekor qilish shartlari.
14. Uskunani qaytarish vaqti.
15. Soliq
16. Tomonlarning qo'shimcha huquqlari.
17. Lizing shartnomasining kuchga kirishini kechiktiruvchi sharoit.
18. Zarur ma'lumotlarni yetkazish majburiyatlari.
19. Tomonlarning joylashgan o'rni.

20. Bankning kafolati.

21. Bundan tashqari fors-major holatlar, lizing subyektlari tomonidan lizing shartnomasi shartlariga rioya etilishini nazorat qilish tartibi va boshqalar.

Lizing shartnomasiga qonun hujjatlariga muvofiq boshqa shartlar ham kiritilishi mumkin.

Lizing shartnomasi hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida muhim ahamiyatga ega bo'lgan yangi shartnomalardan bo'lib, iqtisodiy hayotga jadal kirib bormoqda. Albatta, bu shartnoma bundan avval chet el davlatlarida asosiy rol o'ynagan. Lekin O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishishi natijasida bu shartnomaning o'rni sezilarli bilinmoqda. "Hozirgi vaqtda islohotlar jarayonini davlat-huquqiy jihatdan boshqarishning yaxlit tizimi tarkib topdi"¹, - deydi I. A. Karimov o'zining «Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir» risolasida.

6.3. Shartnoma bo'yicha taraflarning huquq va majburiyatlari

Hamma shartnomada bo'lganidek, lizing shartnomasida ham taraflarning huquq va majburiyatlari belgilab qo'yilgan. Ma'lumki, lizing shartnomasi boshqa shartnomalardan farq qilib, unda uchta taraf qatnashadi, ya'ni 1) sotuvchi; 2) lizing oluvchi; 3) lizing beruvchi.

Lizing beruvchining huquq va majburiyatlari.

Lizing beruvchi quyidagi huquqlarga egadir:

lizing oluvchining lizing obyektidan qanday sharoitlarda foydalanayotganligini va uni belgilangan maqsadiga muvofiq ishlatayotganligini lizing shartnomasi shartlariga hamda qonun hujjatlari talablariga muvofiq nazorat qilish;

lizing oluvchining roziligi bilan lizing obyektini uning sotuvchisini tanlash;

qonun hujjatlarida yoki lizing shartnomasida nazarda tutilgan hollarda va tartibda lizing oluvchidan lizing obyektini talab qilib olish;

lizing oluvchi lizing shartnomasini jiddiy tarzda buzgan taqdirda barcha lizing to'lovlarini muddatidan ilgari to'lashni yoxud yetkazilgan zararni undirib va (yoki) lizing obyektini qaytib olgan tarzda shartnomani bekor qilishni talab etish.

¹ Ислом Каримов. "Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир". 3-жилд. "Ўзбекистон" нашриёти. 1996 йил. 194-бет

Agar lizing obyektini lizing beruvchining aybi bilan yetkazib berilmagan bo'lsa yoki lizing shartnomasi shartlariga nomuvofiq bo'lsa, lizing beruvchi lizing oluvchining roziligi bilan o'zi lozim darajada bajarmagan lizing shartnomasi shartlarini tuzatib bajarishga yoki lizing oluvchiga boshqa lizing obyektini taklif etishga haqli.

Lizing oluvchi lizing to'lovlarini to'lash majburiyatlarini bajarmagan taqdirda, lizing beruvchi o'ziga tegishi kerak bo'lgan to'lovlarni foizi bilan olishi mumkin.

Lizing oluvchi o'z majburiyatlarini jiddiy ravishda buzgan taqdirda, agar lizing shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, lizing beruvchi bo'lajak lizing to'lovlarini tezlashtirishni yoki lizing obyektini qaytarib olgan va zararni undirgan holda shartnomani bekor qilishni talab qilish huquqiga ega (FKning 597-moddasi 3-4-qismlar).

Lizing beruvchi:

lizing shartnomasi bo'yicha mol-mulkni olishi va uni lizing oluvchiga egalik qilish hamda foydalanish uchun berishi;

Lizing beruvchi lizing oluvchi uchun mol-mulk sotib olayotganda mol-mulk muayyan shaxsга lizingga berishga mo'ljallanganligini sotuvchiga ma'lum qilish (FKning 591-moddasi);

lizing obyektini, agar shartnomada shunday shartlar nazarda tutilgan bo'lsa, saqlab turish, ta'mirlash va unga texnik xizmat ko'rsatish bo'yicha lizing oluvchi oldida o'z zimmasiga olingan majburiyatlarni o'z vaqtida va to'liq hajmda bajarishi shart.

Lizing beruvchi lizing obyektini lizing oluvchiga shartnoma shartlariga javob beradigan holatda va unda kelishilgan muddatda topshirishi shart.

Agar lizing beruvchining aybli harakatlari yoki yo'l qo'ygan kamchiliklari tufayli mol-mulk yetkazib berilmagan, to'liq yetkazib berilmagan, muddati kechiktirib yetkazib berilgan yoki tegishli darajada sifatli bo'lmagan mol-mulk yetkazib berilgan bo'lsa, buning uchun u lizing oluvchi oldida javobgardir (FKning 594-moddasi).

Lizing beruvchi qonun hujjatlarida belgilangan boshqa huquqlarga ega bo'lishi va o'zga majburiyatlarni bajarishi mumkin.

Lizing oluvchining huquq va majburiyatlari.

Lizing oluvchi quyidagi huquqlarga ega:

lizing obyektini mustaqil aniqlash va sotuvchini tanlash;

lizing beruvchidan lizing shartnomasini bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik tufayli yetkazilgan zarar qoplanishini talab qilish;

sotuvchiga lizing obyektini oldi-sotdi shartnomasidan kelib chiquvchi talablarni, jumladan uning sifati va butligi, topshirish muddati, kafolatli

ta'mirlashi va hokazolar xususida talablar qo'yish (Lizing to'g'risidagi qonunning 12-moddasi).

Mol-mulk yetkazib berilmagan, to'liq yetkazib berilmagan, muddati kechiktirib yetkazib berilgan yoki uning sifati tegishli darajada bo'lmagan taqdirda, lizing oluvchi, agar shartnomada boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa:

lizing to'lovlarini to'xtatib turish;

yetkazib berilayotgan mol-mulkni rad etish va lizing shartnomasini bekor qilishni talab qilishga haqli. Lizing shartnomasi muddatidan oldin bekor qilingan taqdirda lizing oluvchi vaqti-vaqti bilan bo'nak sifatida to'lagan pullarini va boshqa summalarni lizing obyektidan foydalanish davrida olgan foydaning qiymatini chegirib tashlab, o'ziga qaytarib berishni talab qilishga haqli.

Lizing shartnomasi muddatidan oldin bekor qilingan taqdirda lizing oluvchi ilgari bo'nak sifatida to'lagan pullarini, lizing obyektidan foydalanishdan olgan foydaning qiymatini chegirib tashlab, o'ziga qaytarib berishni talab qilishga haqli (FKning 595-moddasi).

Agar lizing shartnomasining narsasi bo'lgan mol-mulk shu shartnomada ko'rsatilgan muddatda, basharti shartnomada bunday muddat ko'rsatilmagan bo'lsa, oqilona muddatda lizing oluvchiga topshirilmagan bo'lsa, lizing beruvchi javobgar bo'ladigan holatlar tufayli muddat o'tkazib yuborilgan taqdirda, lizing oluvchi shartnomani bekor qilishni va zararining qoplanishini talab qilishga haqli (FKning 592-moddasi).

Lizing oluvchi lizing beruvchi oldida shartnoma yuzasidan javobgar bo'lib qolgani holda, lizing shartnomasi bo'yicha olgan mol-mulkini lizing beruvchining roziligi bilan qo'shimcha lizingga topshirishga haqli (FKning 596-moddasi).

Uchinchi shaxs undiruvni lizing obyektiga qaratganda lizing oluvchi lizing shartnomasini bekor qilish va lizing obyektini mulk qilib olish bilan bir paytda lizing shartnomasi bo'yicha tegishli lizing to'lovlari qoldig'ini lizing beruvchining qolgan davrda oladigan daromadini chegirib tashlagan holda bir yo'la to'lashga haqli (Lizing to'g'risidagi qonunning 12-moddasi).

Lizing bo'yicha ijaraga olingan mol-mulkning tasodifan nobud bo'lishi yoki tasodifan buzilishi xavfi, agar lizing shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, lizing oluvchiga bu mol-mulkni topshirish paytida o'tadi (FKning 593-moddasi).

Lizing oluvchining majburiyatlari:

Agar lizing shartnomasida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa,

lizing oluvchi lizing to'lovlarini o'z vaqtida to'lashi, mol-mulkdan uni yetkazib berish shartlariga muvofiq foydalanishi, uni soz holda saqlashi, o'z hisobidan joriy ta'mirlash ishlarini bajarishi, saqlash bo'yicha boshqa xarajatlarni amalga oshirishi shart.

Lizing shartnomasi bekor qilinganida lizing oluvchi mol-mulkni lizing beruvchidan olgan holatida uning normal eskirishini va taraflarning kelishuvida shartlashilgan o'zgarishlarni hisobga olib, qaytarib berishga majbur (FKning 597-moddasi).

Lizing oluvchining lizing obyektini ta'mirlash va unga texnik xizmat ko'rsatishga doir huquqi va majburiyati sotuvchi bilan alohida tuzilgan shartnomada belgilanishi mumkin.

Lizing oluvchi qonun hujjatlarida belgilangan boshqa huquqlarga ega bo'lishi va o'zga majburiyatlarni bajarishi mumkin (Lizing to'g'risidagi qonunning 12-moddasi).

Sotuvchining huquq va majburiyatlari.

Sotuvchi qonun hujjatlariga va shartnomaga muvofiq huquqlarga ega bo'ladi va majburiyatlarni bajaradi.

Agar lizing shartnomasida yoki oldi-sotdi (mahsulot yetkazib berish) shartnomasida boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha sotuvchining lizing oluvchiga nisbatan huquq va majburiyatlari lizing beruvchiga nisbatan huquq va majburiyatlaridek bo'ladi. Bunda lizing oluvchi lizing obyektini oldi-sotdi shartnomasini bekor qilishga yoki uni haqiqiy emas deb topishga haqli emas (Lizing to'g'risidagi qonunning 13-moddasi).

Agar lizing shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ushbu shartnoma obyektini bo'lgan mol-mulk sotuvchi tomonidan bevosita lizing oluvchiga u turgan joyda topshiriladi (FKning 592-moddasi).

Sotuvchi – lizing beruvchi lizing oluvchi uchun mol-mulk sotib olayotganda mol-mulk muayyan shaxsga lizingga berishga mo'ljallanganligini bilishi shart.

6.4. Lizing shartnomasi subyektlarining javobgarligi

Lizing beruvchi mol-mulkni yetkazib bermaganlik, to'liq yetkazib bermaganlik, yetkazib berish muddatini o'tkazib yuborganlik va tegishli darajada sifatli bo'lmagan mol-mulkni yetkazib berganlik uchun, agar bu uning aybli harakatlari (harakatsizligi) tufayli bo'lsa, lizing oluvchining oldida javobgar bo'ladi.

Lizing beruvchi lizing oluvchi oldida lizing obyektini yuzasidan javobgar

bo'lmaydi, lizing obyektini sotuvchisi va lizing obyektining o'zi lizing beruvchi tomonidan tanlangan va lizing oluvchi shu tufayli zarar ko'rganligi isbotlangan hollar bundan mustasno.

Lizing beruvchi va lizing oluvchi sotuvchiga nisbatan lizing obyektining oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha solidar kreditorlar sifatida ish ko'radilar. Sotuvchi ular oldida lizing obyektining oldi-sotdi shartnomasidan kelib chiquvchi majburiyatlarni bajarish (lizing obyektining sifati, butligi, lozim darajada yetkazib berilishi va boshqalar) yuzasidan javobgar bo'ladi. Bunda sotuvchi lizing obyektini bilan bog'liq aynan bitta zarar uchun bir paytning o'zida lizing oluvchi va lizing beruvchi oldida javobgar bo'lishi mumkin emas.

Lizing beruvchi lizing obyektining lizing shartnomasini tuzishda qayd etib o'tilgan kamchiliklari uchun javob bermaydi.

Lizing oluvchining aybi bilan lizing obyektining yo'qolishi yoki lizing obyektining o'z vazifasiga doir ahamiyatini yo'qotishi, agar lizing shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, lizing oluvchini lizing beruvchi oldidagi javobgarlikdan ozod etmaydi.

Lizing oluvchi lizing shartnomasining narsasi bo'lgan mol-mulkni sotuvchiga sotuvchi bilan lizing beruvchi o'rtasida tuzilgan oldi-sotdi shartnomasidan kelib chiqadigan talablarni, xususan mol-mulkning sifati va butligi, uni yetkazib berish muddatlari haqidagi talablarni va shartnoma sotuvchi tomonidan zarur darajada bajarilmayotgan boshqa hollardan kelib chiqadigan talablarni qo'yishga haqli. Bunda lizing oluvchi, mazkur mol-mulkning oldi-sotdi shartnomasidagi taraflardan biri bo'lgani kabi, ushbu Kodeksda sotib oluvchi uchun nazarda tutilgan huquqlarga ega bo'ladi va majburiyatlarni o'z zimmasiga oladi (sotib olingan mol-mulk haqini to'lash majburiyati bundan mustasno). Biroq lizing oluvchi sotuvchi bilan oldi-sotdi shartnomasini lizing beruvchining roziligisiz bekor qila olmaydi.

Sotuvchi bilan bo'ladigan munosabatlarda lizing oluvchi va lizing beruvchi solidar kreditorlar bo'ladilar.

Agar lizing shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, lizing beruvchi oldi-sotdi shartnomasidan kelib chiqadigan talablarning sotuvchi tomonidan bajarilishi uchun lizing oluvchi oldida javobgar bo'lmaydi, sotuvchi tanlash bo'yicha javobgarlik lizing beruvchining zimmasida bo'lgan hollar bundan mustasno. Sotuvchini lizing beruvchi tanlagan taqdirda, lizing oluvchi oldi-sotdi shartnomasidan kelib chiqadigan talablarni o'z xohishiga qarab, solidar javobgar bo'lgan mol-mulk sotuvchi oldiga ham, lizing beruvchi oldiga ham qo'yishga haqli (FKning 598-moddasi).

Lizing obyektiga bo'lgan mulk huquqi.

Lizing obyektiga bo'lgan mulk huquqi lizing oluvchi tomonidan sotib olingunga qadar lizing beruvchiga tegishlidir.

Lizing shartnomasining amal qilish muddati tugagunga qadar barcha lizing to'lovlari lizing beruvchining lizing shartnomasi muddati tugagunga qadar qolgan davrda oladigan daromadi chegirib tashlangan holda to'langan taqdirda, agar lizing shartnomasida boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, lizing obyektiga bo'lgan mulk huquqi lizing oluvchiga o'tishi mumkin.

Lizing oluvchi bankrot bo'lgan, uning mol-mulki xatga olingan yoki musodara qilingan taqdirda, lizing obyektini lizing oluvchining umumiy mol-mulkidan ajratiladi va lizing beruvchiga qaytarilishi lozim, u mol-mulkni o'z xohishiga ko'ra tasarruf etishi mumkin. Lizing beruvchiga zararni qoplash tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Lizing bo'yicha topshirilgan mol-mulkka bo'lgan mulk huquqi lizing beruvchidan boshqa shaxsga o'tganda lizing shartnomasi yangi mulkdor uchun o'z kuchini saqlab qoladi (FKning 599-moddasi).

Lizing to'g'risidagi qonunning 10-moddasiga ko'ra, lizing shartnomasini o'zgartirish va bekor qilish, agar qonun hujjatlarida va shartnomada boshqa tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, taraflar kelishuviga binoan amalga oshirilishi mumkin.

Lizingni amalga oshirish jarayonida yuzaga keladigan nizolar sud tartibida xal etiladi.

35-bob. UY-JOY IJARASI

1. Davlat uy-joy siyosatining asosiy vazifalari

O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligiga erishgandan keyingi o'tgan yillar davomida ko'p millatli o'zbek xalqining turmush farovonligini yanada yaxshilash borasida amalga oshirilayotgan islohotlar o'z samarasini bera boshlaganligini jamiyatimiz taraqqiyotining barcha jabhalarida kuzatish mumkin.

Insonlarning shaxsiy huquq va erkinliklari eng oliy qadriyat sifatida ulug'lanib kelgani bois, mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab mamlakatda qonun ustuvorligini ta'minlash maqsadida juda ko'plab munosabatlarni huquqiy tartibga soluvchi yangi qonunlar qabul qilindi.

Mamlakatning bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tishi va uni dunyo hamjamiyatiga integratsiyalashuvini yanada jadallashtirish borasida olib borgan siyosatlarining biri davlat uy-joy siyosatidir.

Respublikamiz aholisining uy-joyga bo'lgan ehtiyojini to'la qondirish bevosita davlat uy-joy siyosatining asosiy vazifasiga aylandi.

Bularning barchasi davlatimizning fuqarolarni shinam turar-joylar bilan ta'minlash haqidagi uzluksiz g'amxo'rligining dalilidir. O'zbekiston Respublikasi Hukumati turar-joy qurilishi masalasidagi vazifalarni amalga oshirish bilan birga, fuqarolarning turar-joyga bo'lgan huquqlarini ham himoya qilib kelmoqda. Keyingi yillarda mamlakatimizda qonunchilikni mustahkamlash, fuqarolarning huquqlariga, shu jumladan, ularning uy-joyga bo'lgan huquqlariga qat'iy rioya qilinishini ta'minlash maqsadida dastlab, 1998-yil 24-dekabrda O'zbekiston Respublikasining Uy-joy kodeksi, 1999-yil 15-aprelda "Uy-joy mulkdorlarining shirkatlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi o'zining davlat uy-joy siyosatining asosiy vazifalarini quyidagicha belgilab oldi:

har bir fuqaro o'z ehtiyojlari va imkoniyatlariga qarab uy-joy qurishi, uni mulk qilib olishi, ijaraga olishi mumkin bo'lgan shart-sharoitlarni yaratish;

uy-joy fondini rivojlantirish va asrash;

uy-joy sharoitlarini yaxshilashga muhtoj bo'lganlar hisobida turuvchi fuqarolarga davlat munitsipal uy-joy fondidan uy-joy berish;

fuqarolarning ijtimoiy jihatdan himoyalangan, kam ta'minlangan toifalarini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan ro'yxat bo'yicha davlat aniq maqsadli kommunal uy-joy fondi hisobidan uy-joy bilan ta'minlash, shuningdek, ularga kommunal

xizmatlarga haq to'lash va uy-joydan foydalanishda kompensatsiyalar berish;

uy-joy sharoitlarini yaxshilashga muhtoj bo'lganlar hisobida turuvchi fuqarolarga uy-joy qurish, uni qayta qurish, ta'mirlash hamda sotib olish uchun kreditlar va ssudalar berish;

uy-joy sharoitlarini yaxshilashga muhtoj bo'lgan yosh oilalarga uy-joy qurish yoki uy-joy olishda ko'maklashish;

uy-joy qurish, uni qayta qurish va saqlashni davlat tomonidan iqtisodiy va moliyaviy omillar tizimi orqali rag'batlantirish;

qulay va shinam uy-joylar, qo'rg'oncha shaklidagi kam qavatli turar-joy binolari barpo etish ko'lamini kengaytirish;

aholiga ijtimoiy-maishiy, madaniy va boshqa xizmatlar ko'rsatadigan zarur infrastrukturasi bo'lgan qulay hayotiy muhit yaratish.

Hozirda O'zbekiston Respublikasi uy-joy sohasini yanada keng rivojlantirishga bag'ishlangan o'zining uzoq muddatli yaxlit davlat dasturiga ega.

Uy-joy fondlari. O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksining 8-moddasiga ko'ra uy-joy fondi xususiy va davlat uy-joy fondlariga bo'linadi.

Xususiy uy-joy fondiga quyidagilar kiradi:

fuqarolar mulki bo'lgan uy-joy fondi (yakka tartibda qurilgan uylar, xususiylashtirilgan, qurilgan hamda olingan kvartiralar va uylar, uy-joy qurish hamda uy-joy kooperativlariga qarashli uylardagi pay badallari to'liq to'langan kvartiralar, fuqarolar tomonidan qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa asoslarda mulk qilib olingan kvartiralar va uylar);

xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari, kooperativlar, jamoat birlashmalari, jamoat fondlari hamda boshqa nodavlat yuridik shaxslarning mulki bo'lgan va ularning mablag'lari hisobidan qurilgan yoki auksionda yoxud qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa asoslarda olingan uy-joy fondi.

Davlat uy-joy fondiga quyidagilar kiradi:

mahalliy davlat hokimiyati organlari ixtiyorida bo'lgan, mahalliy budjetga tushgan soliqlar, yig'imlar va boshqa to'lovlar, shuningdek qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslar bo'yicha tushumlar hisobidan barpo etilgan munitsipal uy-joy fondi;

davlat korxonalari, muassasalari va tashkilotlarining to'la xo'jalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida bo'lgan idoraviy uy-joy fondi;

mahalliy davlat hokimiyati organlari ixtiyorida bo'lgan, mahalliy budjet mablag'lari hisobidan barpo etilgan, shuningdek xususiy, munitsipal, idoraviy uy-joy fondidan olib ularning balansiga berilgan,

fuqarolarning ijtimoiy jihatdan himoyalangan, kam ta'minlangan toifalari uchun xususiylashtirish huquqsiz ijara shartlari asosida foydalanish uchun berilgan aniq maqsadli kommunal uy-joy fondi.

davlat korxonalari, muassasalari va tashkilotlarining to'la xo'jalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida bo'lgan idoraga qarashli uy-joy fondi.

2. Uy-joyga bo'lgan mulk huquqi

Uy-joy sohasidagi ko'chmas mulk xususiy mulk yoki davlat mulki bo'lishi hamda qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tartibda mulkchilikning bir shaklidan boshqa shakliga o'tishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi hududida fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat uy-joyga bo'lgan mulk huquqining subyekt bo'lib hisoblanadilar.

Uy-joyga bo'lgan mulk huquqi muddatsiz bo'lib, yuridik va jismoniy shaxslarning, davlatning huquqlarini hamda qonun bilan muhofaza qilinadigan manfaatlarini buzmaganda shaxsning o'ziga tegishli uy-joy binosiga o'z xohishi va manfaatlariga ko'ra egalik qilish, undan foydalanish va uni boshqarish, shuningdek o'zining mulk huquqi buzilishini bartaraf etishni talab qilish huquqidan iboratdir. Uy-joy binolarining ko'rinishini o'zgartirishga, ularni qayta qurish yoki buzishga davlat hokimiyati mahalliy organlarining tegishli ruxsatnomasi bo'lgan taqdirdagina yo'l qo'yiladi.

Uy-joy binolari, kvartiralar, binoning bir qismi, kvartiraning bir qismining xususiy mulkligi miqdor, o'lcham va qiymat jihatidan cheklanmaydi.

Fuqarolarning xususiy mulki bo'lgan uy-joy binolari, kvartiralar olib qo'yilishi, mulkdor esa uy-joy binosiga, kvartiraga egalik huquqidan mahrum etilishiga yo'l qo'yilmaydi, qonunda belgilangan hollar bundan mustasno. Uy-joy faqat qonunda belgilangan hollarda va tartibda sudning qaroriga asosan majburiy tarzda olib qo'yilishi mumkin.

Ta'kidlab o'tilganidek, uy-joyning umumiy mulk bo'lishi o'z navbatida ikki turga bo'linadi. Birinchisi, uy-joy mulkdorlardan har birining ulushi aniqlab qo'yilgan - ulushli mulk, ikkinchisi esa, ulushlar aniqlab qo'yilmagan — birgalikdagi mulk holida bo'ladi.

Umumiy ulushli mulkda mustaqil ravishda boshqa shaxsga berilishi mumkin bo'lmagan obyektlar quyidagilardan iborat: uylarning umumiy joylari, ustun va to'sinlar, kvartira tashqarisidagi yoki ichkarisidagi, bittadan ortiq kvartiraga xizmat qiluvchi mexanik, elektr, sanitariya-texnika, boshqa turdagi qurilmalari.

Kvartira miqdori turar-joy binosining umumiy mol-mulkidagi o'z

ulushini boshqa shaxsga berishga, shuningdek bu ulushning kvartiraga bo'lgan mulk huquqidan alohida tarzda boshqa shaxsga o'tishiga olib keluvchi o'zga harakatlarni amalga oshirishga haqli emas.

Shu o'rinda yana bir holatni eslatib o'tish joiz bo'ladiki, bunda qonunchilik mulkchilik turlarining o'zgarishi munosabati bilan uy-joyga nisbatan egalik huquqi ham o'zgarishi mumkinligini nazarda tutadi. Qaysiki bu: davlat korxonalari, muassasalari va tashkilotlarini mulkchilikning boshqa shakliga o'tkazish yoki tugatish chog'ida ularning to'la xo'jalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida bo'lgan uy-joy fondi ushbu korxonalar, muassasalar va tashkilotlar huquqiy vorislarining (agar ular qonun talablariga ko'ra aniqlangan bo'lsalar), boshqa yuridik shaxslarning to'la xo'jalik yuritishiga yoki operativ boshqaruviga yoxud belgilangan tartibda fuqarolarning barcha uy-joy huquqlarini, shu jumladan, uy-joyni xususiyashtirish huquqini saqlab qolgan holda mahalliy davlat hokimiyati organlarining yuritishiga o'tkazilishi lozim. Bunday holatlarda uy-joyning yangi egasi ilgari tuzilgan ijara shartnomasi shartlari asosida aynan shu uy-joyni ijaraga beruvchiga aylanadi.

Davlat uy-joy fondiga qarashli uylardagi uy-joy binolari uy-joy sharoitlarini yaxshilashga muhtoj bo'lgan fuqarolarga ijara shartnomasi bo'yicha uy-joy sharoitlarini yaxshilash uchun tuzilgan mavjud navbatga muvofiq, mahalliy davlat hokimiyati organlarining qaroriga binoan beriladi.

Uy-joy sharoitini yaxshilashga muhtoj bo'lgan fuqarolarga uy-joy berish tartibi va imtiyozlar ro'yxatini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilaydi. Uy-joy berishning bunday tartibga solinishi aynan shu sohada adolat prinsiplarining yanada mustahkamlanishini to'la ta'minlaydi.

Shaxsga xususiy mulk sifatida qarashli bo'lgan uy, kvartirani ijaraga olish shartnomasining shartlari taraflarning o'zaro kelishuviga muvofiq belgilanadi.

Uy-joy binosini ijaraga olish huquqi davlat uy-joy fondiga qarashli uylardan qonun hujjatlarida belgilangan uy-joy maydonining ijtimoiy normasi doirasida uy-joy binolarini oluvchi fuqarolarga beriladi.

Davlat uy-joy fondiga qarashli uylarda ijara shartnomasi bo'yicha yashovchi fuqarolarning bu uylarda yashaydigan boshqa fuqarolar ko'chib ketgan taqdirda uy-joy binosini egallab turgan maydonidan qat'iy nazar, ijaraga olish huquqi saqlanadi. Fuqarolarda esa uy-joyni bergan davlat hokimiyati organlariga yoki korxonalar, muassasalar, tashkilotlarga ijtimoiy normadan ortiqcha maydonga ega bo'lgan uy-joy binolarini

ijtimoiy norma doirasidagi uy-joy binolariga almashtirib berish to'g'risida iltimos bilan murojaat qilish huquqi saqlanib qolinadi.

Uy-joy binolarini ijaraga olish shartnomasi mahalliy davlat hokimiyati organlari, davlat korxonalari, muassasalari, tashkilotlari tomonidan uy-joy maydoni oluvchi fuqarolar bilan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tuziladi.

3. Uy-joy ijarasi shartnomasining tushunchasi, huquqiy belgilari

Uy-joy ijarasi deb shunday shartnomaga aytiladiki, bunga asosan bir taraf — ijaraga beruvchi ikkinchi tarafga — ijaraga oluvchiga turar-joyni yashash uchun haq baravariga topshirish majburiyatini oladi.

Uy-joy ijarasi shartnomasining huquqiy belgilari to'g'risida shuni alohida ta'kidlash lozimki, bu shartnoma ikki taraflama, konsensual, haq baravariga tuziladigan va mulkdan foydalanish huquqinigina o'tkazishga qaratilgan shartnoma bo'lib hisoblanadi.

Uy-joy ijarasi shartnomasining ahamiyati shundaki, davlat uy-joy fondiga qarashli uylardagi uy-joy binolari uy-joy sharoitlarini yaxshilashga muhtoj bo'lgan fuqarolarga mahalliy davlat hokimiyati organlarining qaroriga binoan beriladigan order o'z-o'zicha bu maqsadga erishish, ya'ni uy-joydan foydalanish huquqini uzil-kesil olish uchun kifoya qilmaydi. Qolaversa, buning uchun taraflarning har tomonlama huquq va burchlarini nazarda tutuvchi alohida tuzilishi lozim bo'lgan shartnomaning bo'lishi ham talab etiladi. Binobarin, bu uy-joy ijarasi shartnomasi ijaraga oluvchining uy-joydan foydalanishga oid qator huquqlarini ko'rsatuvchi va bu huquqlarga yarasha ma'lum burchlarini belgilovchi, shuningdek, shartnoma shartlarini buzuvchilarga nisbatan mulkiy javobgarlikni nazarda tutgan muhim hujjat bo'lib hisoblanadi.

Uy-joy hujjati (orderi). Munitsipal, idoraviy uy-joy fondi va aniq, maqsadli kommunal uy-joy fondining uylaridan uy-joy berish to'g'risidagi qaror asosida davlat hokimiyati mahalliy organi fuqaroga yagona namunadagi hujjat (order) beradi. U berilgan uy-joyga joylashish uchun asos bo'lib hisoblanadi. Hujjat (order) faqatgina bo'sh, alohida bo'lgan uy-joyga, yangi qurilgan uy-joy binolarida esa faqat davlat komissiyasining uyni foydalanishga qabul qilish to'g'risidagi dalolatnomasi tasdiqlangandan keyin tuman, shahar (shahar tarkibiga kiruvchi tuman) hokimining qarori bilan berilishi mumkin. Uy-joy hujjati (order)ning shaklini belgilash O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining vakolati doirasiga kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksining 53-moddasida uy-joy hujjatini (orderini) haqiqiy emas deb topish asoslari va tartibi belgilangan. Unga ko'ra, fuqarolar tomonidan uy-joy sharoitlarini yaxshilashga muhtojlik to'g'risida haqiqatga to'g'ri kelmaydigan ma'lumotlar taqdim etilganda, boshqa fuqarolar yoki yuridik shaxslarning hujjatda (orderda) ko'rsatilgan uy-joyga nisbatan huquqlari buzilganda, uy-joy berish to'g'risidagi masalani hal etish chog'ida mansabdor shaxslar tomonidan g'ayriqonuniy xatti-harakatlar qilinganda, shuningdek, uy-joy berish tartibi va shartlarining boshqacha buzilishlari sodir etilganda, munitsipal idoraviy uy-joy fondi va aniq maqsadli kommunal uy-joy fondining binolaridagi uy-joyga berilgan hujjat (order) sud tartibida haqiqiy emas, deb e'tirof etilishi mumkin.

Hujjatni (orderni) haqiqiy emas deb e'tirof etish to'g'risidagi talab hujjat (order) berilgan kundan boshlab uch yil mobaynida ko'tarilishi mumkin. Agarda shu uch yil mobaynida uy-joydan foydalanish hujjati (orderi) sud tartibida haqiqiy emas, deb e'tirof etilsa, g'ayrihuquqiy xatti-harakatlar oqibatida hujjatni (orderni) olgan shaxslar ularga boshqa uy-joy berilmagan holda yashab turgan uy-joylardan ko'chirib chiqariladilar. Agar hujjat (order)da ko'rsatilgan fuqarolar ilgari davlat uy-joy fondining binosidagi uy-joydan foydalanib kelgan bo'lsalar, ular ilgari egallab turgan uy-joyga qaytarilishi yoki bo'lmasa boshqa shunga teng uy-joy bilan ta'minlanishi zarur.

Munitsipal, idoraviy uy-joy fondi va aniq maqsadli kommunal uy-joy fondining binolaridagi uy-joydan foydalanayotgan ijaraga oluvchi undan belgilangan maqsadda va shartnoma shartlariga muvofiq foydalanishi shart. Agar ijaraga oluvchi uy-joydan aniq maqsadlarga muvofiq foydalanmay kelsa, bu haqda ijaraga beruvchi tomonidan yozma ravishda ogohlantirilgan bo'lishiga qaramay, yana shu ijaraga olish shartnomasi shartlariga nomuvofiq ravishda undan foydalansa, ijaraga beruvchi shartnomani bekor qilishni va nomuvofiq ravishda foydalanish oqibatida yetkazilgan zarar miqdorini to'lashni talab qilishga haqlidir.

4. Uy-joy ijarasi shartnomasida taraflarning huquq va burchlari

Ijaraga beruvchi, ijaraga oluvchi va uning oila a'zolari huquqlari hamda burchlari uy-joydan foydalanishga oid normativ aktlar bilan, shu jumladan, Uy-joy kodeksi, tipovoy shartnoma, uy-joylardan foydalanish qoidalari va ijara shartnomalari bilan belgilanadi.

Ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga munitsipal, idoraviy uy-joy fondi yoki kommunal uy-joy fondining binosidagi bo'sh uy-joyni doimiy yashash uchun yaroqli holatda berishi shart. Shuningdek, u ijaraga topshirilgan uy-joy joylashgan binodan tegishli ravishda foydalanishni amalga oshirish, ijaraga oluvchiga haq to'lash evaziga zarur kommunal xizmatlar ko'rsatishga yoki xizmatlar ko'rsatilishini ta'minlashga, ko'p kvartirali uy-joy binosidagi umumiy mol-mulkni va uy-joydagi kommunal xizmatlar ko'rsatish qurilmalarini ta'mirlashni ta'minlashga majburdir.

Ijaraga oluvchi oila a'zolarining huquq va burchlari to'g'risida shuni aytish kerakki, ijara shartnomasidan kelib chiqadigan huquq va burchlar turar-joyni ijaraga oluvchi bilan bir qatorda, uning o'zi bilan birga yashovchi oila a'zolari uchun ham bab-baravar taalluqlidir. Ijaraga oluvchining o'zi bilan birga yashovchi voyaga yetgan oila a'zolari bu shartnomadan kelib chiqadigan majburiyatlar yuzasidan baravar javobgar bo'ladilar.

Ijaraga oluvchi bilan birga yashovchi eri yoki xotini, ularning bolalari va ota-onalari ijaraga oluvchining oila a'zolari bo'lib hisoblanadilar. Ijaraga oluvchi qaramog'ida bo'lgan mehnatga layoqatsiz shaxslar, shuningdek, boshqa fuqarolar ijaraga oluvchi bilan birga yashasalar va uning bilan birga umumiy xo'jalik olib borsalargina ijaraga oluvchining oila a'zolari bo'lib hisoblanadilar.

Ijaraga oluvchi oila a'zolari bilan uy-joydan shartnomada ko'rsatilganday ichki tartib qoidalariga rioya qilgan holda foydalanishga, joylardagi uy boshqarmasi (uy egasi) uy-joydan foydalanganlik uchun kvartira haqini va kommunal xizmatlari uchun belgilangan summani o'z vaqtida to'lashga majbur. Agar qonunda yoki shartnomada boshqacha hol ko'rsatilmagan bo'lsa, ijaraga oluvchi turar-joyni o'z hisobidan joriy remont qilishga (ta'mirlashga) majbur bo'lib hisoblanadi. Bunday ta'mirlash kvartira ichidagi va umum foydalanadigan joylarning devorini oqlash, eshik-derazalarini va polini bo'yash, markaziy isitish quvurlaridan, kvartira ichidagi suv va kanalizatsiya quvurlaridan, elektr energiyasidan tejimli foydalanishni ta'minlashdan iboratdir.

Uy-joyni shartnoma asosida ijaraga oluvchining asosiy burchlaridan yana biri kvartira haqini o'z vaqtida to'lashdir. Ijaraga oluvchi kvartira haqini o'z vaqtida to'lashga majbur.

Kvartira haqining miqdori O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan belgilanadi. Kvartira haqining asosiy stavkasi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Kvartira haqi bevosita turish uchun foydalanilayotgan turar-joy maydoniga qarab belgilanadi. Binoning barcha boshqa maydoni, chunonchi, dahliz, oshxona, yo'laklar, yuvinish xonalari, tabiiy yorug'lik tushmaydigan qorong'i xonalar turar-joy bo'lib hisoblanmaydi.

Munitsipal, idoraviy uy-joy fondi yoki aniq maqsadli kommunal uy-joy fondining binolaridagi uy-joyni ijaraga oluvchi ijaraga beruvchi oldida oila a'zolari va o'zi bilan doimiy yashayotgan fuqarolarning uy-joyni ijaraga olish shartnomasi shartlarini buzganligi uchun javobgar bo'lib hisoblanadi.

Uy-joyni ijaraga olish shartnomasiga boshqa fuqarolarni kiritish munitsipal, idoraviy uy-joy fondi va aniq maqsadli kommunal uy-joy fondining binolaridagi uy-joyni ijaraga olish tipovoy shartnomasi to'g'risidagi nizomga muvofiq amalga oshiriladi. Agar ijaraga olish shartnomasiga boshqa fuqarolarni kiritish va bu yerda yashayotganlarning uy-joy sharoitini yaxshilashga muhtoj deb tan olinishiga, shuningdek, mulk huquqida uy-joyi bo'lgan shaxslar uy-joy maydonining sotsial normasidan kam bo'lmagan maydonga ega bo'lishiga olib kelsa, bunday fuqarolarning ijaraga olish shartnomasiga kiritilishiga yo'l qo'yilishi mumkin emas. Har qanday hollarda ham oila tarkibining o'zgarishi ijaraga olish shartnomasining tegishli qismini o'zgartirish uchun asos bo'lib hisoblanadi.

Yuqorida ko'rsatilgan fuqarolar ijaraga oluvchining oila a'zolidan chiqib qolgan bo'lsalar va ijaraga olingan uy-joyda yashayversalar, ijaraga oluvchi va uning oila a'zolari bilan bir qatorda shartnoma yuzasidan huquq va burchlarga ega bo'ladilar. Chunonchi, er va xotin nikohlarini bekor qilgan (ajralishgan) bo'lsalar ham uy-joydan foydalanish huquqini yo'qotmaydilar. Uy-joy ijarasi shartnomasi bo'yicha ijaraga oluvchi uy-joydan foydalanish huquqini yo'qotgan hollarda, shuningdek, bu uy-joydan foydalanuvchilar o'zaro kelishganlarida, ijara shartnomasi shu uy-joyni egallab turgan oilaning boshqa voyaga yetgan a'zosi bilan tuzilishi mumkin.

5. Davlat uy-joy fondining binolaridagi uy-joyni ijaraga olish shartnomasi va uning muddatlari

Davlat uy-joy fondining (munitsipal, idoraviy uy-joy fondi va aniq maqsadli kommunal uy-joy fondi) binolaridagi uy-joyni ijaraga olish shartnomasiga binoan bir tomon uy-joy mulkdori yoki vakolat bergan shaxs (ijaraga beruvchi) ikkinchi tomonga (ijaraga oluvchiga) uy-joyni

haq evaziga u yerda yashash uchun uning egaligiga va foydalanishiga berish majburiyatini oladi. Ijaraga olish shartnomasida tomonlarning huquq va majburiyatlari hamda fuqarolik qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa shartlar belgilab qo'yiladi. Ijaraga olish shartnomasida ijaraga oluvchi bilan doimiy yashovchi fuqarolar ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Agar shartnomada ana shunday qaydlar ko'rsatilmagan taqdirda, bunday shaxslarni ko'chirib kelish fuqarolik qonun hujjatlarida va O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksining 58-moddasida nazarda tutilgan qoidalarga muvofiq amalga oshiriladi.

Munitsipal, idoraviy uy-joy fondining aniq maqsadli kommunal uy-joy fondining binolaridagi uy-joyini ijaraga olish shartnomasining obyekti bo'lib fuqarolarning yashashlari uchun yaroqli bo'lgan alohida uy-joy binosi yoki kvartiralar hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, xonaning bir qismi yoki bitta umumiy kirish joyi bilan bog'langan xona (tutash xonalar), shuningdek, yordamchi xonalar (oshxona, yo'lak, hujra va shu kabilar) ijaraga olish shartnomasining mustaqil obyekti bo'la olmaydi.

Ko'p kvartirali uy-joy binosidagi uy-joyini oluvchi ana shu uy-joydan foydalanish bilan bir qatorda, umumiy foydalanishdagi mol-mulkdan (xona tashqarisida yoki ichkarisida joylashgan hamda bir necha xonadonlarga xizmat ko'rsatuvchi ko'tarilish joylari, zinapoyalar, liftlar, tom, chiqindilar to'planadigan xona, shuningdek, mexanik, elektr, sanitariya-texnika va binoning boshqa muhandislik qurilmalari, belgilangan doiralardagi dov-daraxtlar va boshqa qulayliklarga ega bo'lgan yer uchastkalari, shuningdek, ko'p kvartirali uy-joy binolaridagi ko'chmas mulkning yagona kompleksiga xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan boshqa obyektlardan) foydalanish huquqiga ega bo'lib hisoblanadi.

Uy-joyini ijaraga olish shartnomasi mahalliy davlat hokimiyati organlari, davlat korxonalari, muassasalari, tashkilotlari yoki ular vakolat bergan organlar bilan uy-joyini olayotgan fuqarolar o'rtasida qonun hujjatlarida belgilangan tartibda yozma shaklda tuziladi. Uy-joyini ijaraga olish shartnomasining yozma shaklda bo'lishiga rioya qilmaslik pirovard-natijada shartnoma haqiqiy emas deb topilishi uchun asos bo'ladi.

Ijaraga olish shartnomasiga binoan egallab turilgan uy-joyga bo'lgan mulk huquqining boshqa shaxsga o'tishi shartnomaning o'zgartirilishiga yoki bekor bo'lishiga olib kelmaydi. Bunday paytda yangi mulkdor ilgari tuzilgan uy-joyini ijaraga olish shartnomasi shartlari asosida ijaraga beruvchi bo'lib qoladi.

Munitsipal, idoraviy uy-joy fondi va aniq maqsadli kommunal uy-

joy fondining binolaridagi uy-joyni ijaraga olish tipovoy shartnomasi to'g'risidagi nizom Uzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi. Mazkur turdagi shartnoma uzog'i bilan besh yil muddatga tuziladi. Agar shartnomani tuzish vaqtida tomonlar shartnomaning amal qilish muddatini aniq qilib ko'rsatmagan bo'lsalar, aynan shu tuzilgan uy-joyni ijaraga olish shartnomasi besh yil muddatga tuzilgan deb hisoblanadi.

Shuning bilan bir qatorda, uy-joyni ijaraga berish shartnomasi qisqa muddatga ham tuzilishi mumkin. Bir yilgacha muddatga tuzilgan uy-joy shartnomasi qisqa muddatli shartnoma bo'lib hisoblanadi.

Uy-joy ijarasi shartnomasining belgilangan muddati tugashiga qaramasdan, ijaraga beruvchi tomonidan uy-joyni ijaraga oluvchiga nisbatan hech qanday talab va e'tirozlar bildirilmagan taqdirda, shartnoma qayta tuzilgan deb hisoblanadi.

Munitsipal, idoraviy uy-joy fondi va aniq maqsadli kommunal uy-joy fondidagi binolardan turar-joyni ijaraga oluvchilar uchun turar-joy maydonining normasi O'zbekiston Respublikasining Uy-joy kodeksida belgilangan turar-joy normasiga muvofiq belgilanadi, lekin u bir kishiga 9 kvadrat metrdan kam bo'lmasligi kerak.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 28-iyundagi «Davlat uy-joy fondi xususiyashtirilishi munosabati bilan normativ hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida»gi 325-sonli qaroriga 1-ilova, «O'zbekiston Respublikasi kommunal uy-joy fondi to'g'risida»gi Nizom talablariga ko'ra fuqarolarning ayrim toifalariga normadan ortiqcha turar-joy maydoni bir xona sifatida yoki 10 kvadrat metr hajmdagi qo'shimcha turar-joy maydoni beriladi. Qo'shimcha turar-joy maydoni berish tartibi va shartlari, shuningdek, uni olish huquqiga ega bo'lgan fuqarolar toifalarining ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan belgilanadi.

Aniq maqsadli kommunal uy-joy fondining binosidagi uy-joy olish huquqiga ijtimoiy jihatdan himoyalangan, kam ta'minlangan toifadagi, uy-joy sharoitlarini yaxshilashga muhtoj va uy-joy olish uchun hisobda turgan fuqarolar egadirlar, ya'ni:

— 1941-1945 yillardagi urush qatnashchilari, ularga tenglashtirilgan shaxslar va baynalminal jangchilar;

— zaxiraga yoki iste'foga chiqqan zobitlar va muddatdan tashqari xizmat harbiy xizmatchilari;

— O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi tasdiqlagan ro'yxat bo'yicha surunkali kasalliklarning og'ir ko'rinishlariga duchor

bo'lgan fuqarolar;

— o'n olti yoshga to'lmagan, yetti va undan ortiq bolalari bo'lgan ko'p bolali oilalar;

— halok bo'lgan harbiy xizmatchilarning oilalari;

— ota-onasiz, o'n olti yoshga to'lgan, homiylikka (vasiylikka) olinmagan yetim bolalar;

— yetim bolalarni homiylikka (vasiylikka) olgan oilalar;

— boquvchisini yo'qotgan, uch va undan ortiq mehnatga layoqatsiz oila a'zolari bo'lgan oilalar;

— I va II guruh nogironlari,

— kekxa va yolg'iz pensionerlar;

— nogiron bolalari bo'lgan oilalar;

— birinchi marta oila qurgan yoshlar, agar ikkala tomon yashab turgan joyda ular uy-joy sharoitlarini yaxshilashga muhtoj deb e'tirof etilsalar.

Bunday shaxslarni hisobga olish mahalliy davlat hokimiyati organlarida amalga oshiriladi. Shuningdek, uy-joy fondiga ega bo'lgan va uy-joy qurilishini olib boruvchi yoki uy-joy qurilishida ulush bilan qatnashuvchi davlat korxonalarida, muassasalarida, tashkilotlarida yashovchi uy-joy sharoitlarini yaxshilashga muhtoj fuqarolarni hisobga olish ish joyida, ularning xohishiga ko'ra esa, yashash joyida ham amalga oshiriladi. Shu o'rinda yana bir holatni alohida ta'kidlab o'tish lozim bo'ladi. Yuqorida qayd qilib o'tilganlar bilan teng holatda pensiyaga chiqishi munosabati ushbu korxonalaridan, muassasalardan, tashkilotlardan ishdan ketgan fuqarolar, shuningdek, ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisa yoki kasb kasalligi tufayli vafot etgan shaxsning oila a'zolari, ular ushbu korxonada, muassasa va tashkilotda ishlashidan qat'iy nazar, uning ish joyida hisobga olinadilar. Oila a'zosining hisobga olinishi oila boshqa a'zolarining, ularning xohishiga ko'ra, o'z ish joyida uy-joy sharoitlarini yaxshilashga muhtojlar hisobida turishiga to'sqinlik qilmaydi.

6. Uy-joyni ikkilamchi ijaraga berish

Munitsipal va idoraviy uy-joy fondining uylarida uy-joyni ijaraga oluvchi, ijaraga beruvchining roziligi bilan hamda o'zi bilan birga yashayotgan voyaga yetgan oila a'zolarining, o'zi bilan doimiy yashovchi fuqarolarning roziligi bilan O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksida belgilangan hollarda va tartibda uy-joyni ikkilamchi ijaraga berishga haqli bo'lib hisoblanadi. Ijaraga oluvchi o'zi egallab turgan uy-joyning bir

qismini, vaqtincha ko'chib ketayotganda esa, barcha xonalarni (uning foydalanish huquqi saqlanadigan barcha davr uchun) ikkilamchi ijaraga topshirishi mumkin. Bunday hollarda ijaraga olish shartnomasi bo'yicha ijaraga beruvchi oldida ijaraga oluvchi bevosita javobgar bo'lib hisoblanadi. Ammo ijaraga oluvchining uy-joyida ikkilamchi ijaraga olish shartnomasi asosida yashayotgan shaxslar aynan ana shu uy-joyga nisbatan mustaqil huquqqa ega bo'la olmaydilar. O'zbekiston Respublikasida uy-joy ijarasi munosabatlarini tartibga soluvchi qonun hujjatlari talabiga ko'ra, uy-joyni ikkilamchi ijaraga olish shartnomasining muddati uy-joyni ijaraga olish shartnomasi muddatidan ortiq bo'lishi mumkin emas. Agarda uy-joyni ijaraga olish shartnomasi muddatidan ilgari to'xtatilsa, bunday hollarda uy-joyni ikkilamchi ijaraga olish shartnomasining amal qilish muddati ham to'xtatiladi va uy-joyni ikkilamchi ijaraga olish shartnomasiga nisbatan yangi muddat uchun shartnoma tuzishda imtiyozli huquq to'g'risidagi qoida tatbiq etilmaydi. Bundan tashqari, aniq maqsadli kommunal uy-joy fondining binolarida uy-joylarni ikkilamchi ijaraga topshirishga yo'l qo'yilmaydi.

7. Uy-joy ijarasi shartnomasining bekor bo'lishi

Uy-joyni ijaraga berish shartnomasi taraflarning o'zaro kelishuvi bilan bekor qilinadi. Agar uy-joyni ijaraga oluvchida shu shartnomani bekor qilish istagi paydo bo'lsa, bunday hollarda u o'zi bilan doimiy yashaydigan boshqa fuqarolardan yashab turgan uy-joyni ijaraga olish shartnomasini bekor qilish to'g'risida kelishib olgandan keyin ijaraga beruvchini kamida uch oy avval yozma ravishda ogohlantirib, istalgan vaqtda ijara shartnomasini bekor qilishga haqli hisoblanadi. Ammo ijaraga oluvchi hech qanday ogohlantirishsiz shartnomani bekor qilgan taqdirda yana uch oylik uy-joy haqini to'lashi shart.

Bundan tashqari, ijaraga oluvchi, uning oila a'zolari hamda u bilan doimiy yashab kelayotgan fuqarolar boshqa aholi punktiga doimiy yashash uchun ko'chib ketgan yoki shu aholi punktidagi boshqa uy-joyga ko'chayotganida, uy-joyni ijaraga olish shartnomasi jo'nab ketgan yoki ko'chib o'tgan kundan boshlab bekor qilingan, deb hisoblanadi.

Uy-joyni ijaraga olish shartnomasi istalgan tomonning talabiga binoan sud tartibida quyidagi hollarda bekor qilinishi mumkin:

agar uy-joy doimiy yashash uchun yaroqsiz bo'lib qolsa, shuningdek, u avariya holatiga kelib qolsa, agar uy-joy joylashgan bino buzilishi kerak bo'lsa, amaldagi uy-joylardan foydalanishni tartibga soluvchi qonun

hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa hollarda ham uy-joy ijarasi shartnomasi bekor qilinishi mumkin.

Ijaraga olish shartnomasi ijaraga beruvchining talabiga binoan sud tartibida quyidagi hollarda bekor qilinishi mumkin:

agar shartnomada uzoqroq muddat belgilanmagan bo'lsa va ijaraga oluvchi olti oydan ko'proq muddat davomida uy-joy haqini uzrsiz sabablarga ko'ra to'lamasdan kelsa, qisqa muddatli ijaraga olish hollarida, shartnomada belgilangan muddatli ijaraga olish hollarida esa shartnomada belgilangan to'lov muddati o'tgach, ikki martadan ko'proq o'z vaqtida to'lamasa (surunkali to'lov muddatiga rioya qilmaslik); ijaraga oluvchining o'zi yoki biron-bir xatti-harakatlari uchun ijaraga oluvchi javob beradigan fuqarolar uy-joyini buzgan yoki shikastlantirgan hollarda. Agar bunday hollarda uy-joyini ijaraga oluvchi yoki xatti-harakatlari uchun ijaraga oluvchi javob beradigan boshqa fuqarolar uy-joydan o'zga maqsadlarda foydalanayotgan bo'lsa yoxud turmush qoidalarini muntazam buzayotgan bo'lsalar, ijaraga beruvchi ijaraga oluvchini ogohlantirishi mumkin va bu talablar bajarilmaganidan keyin uy-joyini ijaraga olish shartnomasini sud tartibida bekor qilishga haqli bo'lib hisoblanadi.

Uy-joyini ijaraga berish shartnomasini bekor qilish uchun asos bo'lgan qoidabuzarliklarga barham berishning chora-tadbirlari va muddati O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksining 76-moddasi talabiga ko'ra, qonun bilan belgilab qo'yiladi.

36-bob. TEKIN FOYDALANISH SHARTNOMASI

1. Tekin foydalanish shartnomasi tushunchasi, huquqiy belgalari va predmeti

Tekin foydalanish (ssuda) deb shunday shartnomaga aytiladi-ki, unga ko'ra bir taraf (ssuda beruvchi) ikkinchi taraf (ssuda oluvchi)ga ashyoni vaqtincha tekin foydalanish uchun berish majburiyatini oladi, ikkinchi taraf esa bu ashyoni qanday olgan bo'lsa, normal yeyilishini hisobga olib, xuddi shunday holatda yoki shartnomada nazarda tutilgan holatda qaytarib berish majburiyatini oladi (FKning 617-moddasi).

Shartnomaning predmeti ikkinchi tarafga vaqtincha foydalanish uchun topshirilishiga ko'ra, u mulk ijarasi shartnomasiga o'xshab ketadi, ayni paytda, tekin foydalanish uchun topshirilishi bilan undan farq qiladi.

Tekin foydalanish shartnomasi uchun quyidagi huquqiy belgilar harakterlidir:

birinchidan, agar yuridik shaxs muayyan mol-mulkni tekin foydalanish uchun topshirish majburiyatini olgan bo'lsa, bu to'g'ridagi shartnoma mol-mulkni foydalanish uchun oluvchining yuridik yoki jismoniy shaxs bo'lishidan qat'iy nazar, konsensual harakterdagi shartnoma bo'lib ko'riladi;

ikkinchidan, shartnoma tekinga (haqsiz) tuziladi;

uchinchidan, tekin foydalanish bir tomonlama shartnomalar turkumiga kiradi.

Shartnomaning o'ziga xos belgilaridan yana biri shundaki, shartnoma bo'yicha tekin foydalanuvchiga mulkdorning faqat ikki huquqi, ya'ni mulkka egalik va undan foydalanish huquqi o'tadi.

Agarda biron-bir fuqaro ashyoni tekin foydalanish uchun topshirishga va'da qilsa, uning bunday va'dasi yuridik ahamiyatga ega bo'lmaydi. Ayni vaqtda ashyoni tekin foydalanish uchun topshirishga majbur qilib ham bo'lmaydi. Lekin ssuda oluvchi FKning 620-moddasi tartibida berilishi lozim bo'lgan ashyoni olmasa (ya'ni ssuda beruvchining aybi bilan), u shartnomani bekor qilishi va yetkazilgan haqiqiy zararining o'rnini qoplashni talab qilishga haqlidir.

Mol-mulkdan tekin foydalanish shartnomasi fuqarolik huquqining turli subyektlari o'rtasida qo'llaniladi. Fuqarolar o'rtasida ushbu shartnoma birlariga turli xildagi maishiy xizmatlar ko'rsatish tartibida yuzaga keladi.

Shartnoma tekinga tuzilganligi tufayli taraflar o'rtasida huquq va burchlarni belgilashda o'ziga xos xususiyatlar mavjud.

Tekin foydalanish shartnomasi mulkni topshiruvchi – ssuda beruvchi shaxsga nisbatan hech qanday manfaatlar belgilamasdan, balki mulkni oluvchiga nisbatangina muayyan manfaatlar belgilab tuziladi. Tekin foydalanish shartnomasi asosiy xo‘jalik shartnomalaridan bo‘lib hisoblanmasa-da, ammo bu shartnoma ba‘zan munosabatlarda muayyan ahamiyatga egadir. Jumladan, bu shartnoma fuqarolar o‘rtasida ularning bir-birlariga xizmat ko‘rsatishlarida, ko‘maklashishlarida tuziladigan maishiy bitimdir. Ba‘zi hollarda bunday shartnoma tashkilotlar o‘rtasida ham, masalan, davlat korxonalari bir-birlariga o‘zlarida foydalanilmay yotgan uskunalarni vaqtincha haq olmasdan foydalanish uchun topshirishlarida tuzilishi mumkin.

Yuqorida aytganimizdek, tekin foydalanish mulk ijarasiga o‘xshab ketganligi bois, unga nisbatan mulk ijarasiga oid bir qator qoidalar qo‘llaniladi (FK 617-moddasining 2-qismi). Chunonchi, shartnomaning obyektlari, muddati, mol-mulkdan uning vazifasiga muvofiq foydalanilishi, shartnomani muddatidan oldin bekor qilish, shartnoma muddati tamom bo‘lganidan keyin mulkdan foydalanishni davom ettirish, mol-mulkni yaxshilash haqidagi qoidalar.

Shartnomaning predmeti iste‘mol qilinmaydigan ashyolar, ya‘ni yer uchastkalari, yer osti boyliklari joylashgan uchastkalar va boshqa alohida tabiiy obyektlar, mulkiy kompleks sifatida korxonalar, binolar, inshootlar, uskunalar, transport vositalari va shu kabilar bo‘lishi mumkin.

2. Ssuda shartnomasi bo‘iicha taraflar, ularning huquq va majburiyatlari

Ssuda shartnomasi asosiy xo‘jalik shartnomalaridan bo‘lmasa-da, lekin ayrim sohalarda, masalan, maishiy, ma‘rifiy sohalarda, shuningdek, mahalla aholisi o‘rtasida, qo‘ni-qo‘shnichilikda ancha muhim rol o‘ynaydi. Ssuda shartnomasining bu ahamiyati unda ishtirok etishga tomonlar o‘rtasida rag‘batni oshiradi. Ssuda shartnomasi bo‘yicha faqat ikki taraf subyekt sifatida munosabatlarga kirishishi mumkin. O‘zbekiston Respublikasi FKning 617-moddasiga muvofiq, ssuda shartnomasida taraf sifatida ssuda oluvchi va ssuda beruvchi ishtirok etishi mumkin.

Mol-mulkni tekinga foydalanishga mulk huquqi asosida muayyan mol-mulki bo‘lgan har qanday shaxs berishi mumkin. Shuningdek, FKning 618-moddasiga binoan ashyoni tekin foydalanishga berish huquqiga uning mulkdori bo‘lmagan, lekin qonun yoki mulkdor tomonidan vakolat berilgan boshqa shaxslar ham ega bo‘ladi. Ayni paytda, tijorat tashkiloti

o'z muassisi, ishtirokchisi (aksiyadori), rahbari, o'z boshqaruv yoki nazorat organlarining a'zosi bo'lgan shaxsga ashyoni tekin foydalanishga berishga haqli emas (FKning 618-moddasi 2-qismi). Ssuda shartnomasi ssuda beruvchining manfaatlarini ko'zlab tuzilmaydi, binobarin, bu shartnoma ijara shartnomasidan farq qilgan holda, mulkdorning biror manfaatlariga javob bermaydi va mulkdorning ushbu shartnomadan manfaat ko'rishiga oid huquqlari bo'lmasdan, faqat ssuda oluvchining manfaatlarini ko'zlovchi majburiyatlarigina mavjuddir. Chunonchi, FKning 619-moddasiga binoan, ssuda beruvchi ashyoni tekin hamda vazifasiga muvofiq foydalanish shartlariga javob beradigan holatda barcha mansub ashyolari va tegishli hujjatlari bilan birga topshirishi shart. Ushbu majburiyat ssuda beruvchining asosiy majburiyati bo'lib, bunda ssuda oluvchining manfaatlari ko'zlangan. Chunki ssuda oluvchiga zarur ashyo topshirilmasa, topshirilsa-da, u lozim darajada sifatli bo'lmasa, bunda ssuda beruvchi FKning 620, 621-moddalarida belgilangan tartibda javobgar bo'ladi, ya'ni agar ssuda beruvchi ashyoni ssuda oluvchiga bermasa, ssuda oluvchi shartnomani bekor qilish va yetkazilgan haqiqiy zarar o'rmini qoplashni talab qilishga haqli bo'ladi (FK 620-moddasi).

FKning 621-moddasiga muvofiq, ssuda beruvchi tekin foydalanish shartnomasini tuzish paytida qasddan yoki qo'pol ehtiyotsizlik bilan ashyoning kamchiliklarini aytib qo'ymagan bo'lsa, bu kamchiliklar uchun javobgar bo'ladi.

Ssuda beruvchi ashyoni topshirayotgan paytda uning kamchiliklarini aytib, zarur bo'lsa, shartnomada ko'rsatib topshirishi lozim. Agarda aytib topshirmagan bo'lsa, ssuda beruvchi aybining darajasi, yetkazilgan zarardagi haqiqiy ishtiroki, ya'ni hissasi uning bu harakatni qasddan yoki ehtiyotsizlikdan sodir qilganligi bilan belgilanadi.

Bunday hollarda ssuda oluvchi:

- 1) ashyodagi kamchiliklarni tekin bartaraf qilishni;
- 2) ashyoning kamchiliklarini tuzatish uchun qilingan xarajatlarni qoplashni;

3) shartnomani muddatidan ilgari bekor qilishni va ko'rilgan haqiqiy zararni qoplashni talab qilishga haqqi bo'ladi. Chunki ssuda beruvchi kamchiliklari bor bo'lgan ashyoni berishi oqibatida ssuda oluvchining manfaatlariga katta zarar yetadi. Jumladan, u ssuda olish natijasida ko'rishi mumkin bo'lgan foydani olmay qolishi, shartnomadan nisbatan to'liqroq foydalanish uchun boshqa shaxslar bilan tuzgan turli sohadagi shartnomalardan voz kechishi natijasida ular ko'rgan zararlarni to'lashi, shartnoma borasidagi nizo bo'yicha o'z huquqlarini himoya qilishni so'rab,

sud, xo'jalik sudiga murojaat qilganida vujudga keladigan xarajatlari natijasida katta ma'naviy va moddiy zarar ko'rishi mumkin. Bunday holda haqiqiy zarar deb ssuda oluvchining ololmay qolgan foydasidan tashqari, qilgan barcha xarajatlari tushuniladi va u bu zararni to'liq holda qoplashni talab qilib, sudda, xo'jalik sudida da'vo qo'zg'atishga haqdi. Bizga ma'lumki, shartnomaning real yoki konsensual harakterda bo'lishi taraflarning huquq va burchlariga bog'liqdir. Yuqoridagi huquq va majburiyatlar konsensual harakterdagi shartnomalarda vujudga keladi. Bularidan tashqari, taraflar yana bir qator huquq va majburiyatlarga egadirlar. Bunda ham majburiyatlar, asosan, ssuda beruvchiga tegishli bo'lib, bu majburiyatlarning u tomonidan bajar masligi ssuda oluvchida ma'lum huquqdarni vujudga keltiradi.

Ashyoni ssudaga topshirishda yana shunday holat ham borki, bu holat ssudaga topshirilayotgan ashyoga nisbatan uchinchi shaxslarning huquqlari bilan bog'liq.

Uchinchi shaxslar jumlasiga merosxo'rlar, ashyo garovga qo'yilgan bo'lsa, kreditorlar, servitut huquqi bo'yicha mol-mulkning bir qismidan foydalanayotgan boshqa shaxslar va shu kabilar kiradi. Fuqarolik qonunchiligi talablariga binoan ashyoni, mol-mulkni tekinga foydalanishga topshirish unga nisbatan uchinchi shaxslarning huquqlariga ta'sir qilmaydi. Ashyoni, mol-mulkni tekin foydalanishga topshirayotganda ssuda beruvchi ssuda oluvchiga mol-mulkka nisbatan uchinchi shaxslarning huquqi to'g'risida aytib, topshirishi lozim. Agarda ssuda beruvchi tomonidan bu harakat hilinmasa, ashyodan foydalanish mobaynida unga nisbatan ushbu huquqlar mavjudligi aniqlansa va bu holat shartnoma bajarilishiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan bo'lsa, bunday holda ssuda beruvchi javobgar bo'ladi. Bunda ssuda oluvchi ssuda beruvchidan shartnomani muddatidan ilgari bekor qilishni va ko'rilgan haqiqiy zararni qoplashni talab qilishi mumkin. Yuqoridagi holatlar, asosan, ssuda oluvchining huquq va qonuniy manfaatlarini ko'zlab harakatda bo'ladi. Lekin shartnomaning tekinga tuzilishi uning bir tomonlama majburiyatlar belgilab tuzilishini bildirmaydi. Ssuda oluvchining ham mol-mulkni saqlash bo'yicha bir qator majburiyatlari mavjuddir.

Xususan, FKning 623-moddasi mazmuniga ko'ra, ssuda oluvchi unga foydalanish uchun topshirilgan ashyoni normal holatda saqlashi shart. Agar shartnomada boshqacha holat nazarda tutilmagan bo'lsa, ssuda oluvchi ashyoni joriy va kapital ta'mirlashi, uni saqlash bo'yicha xarajatlarni o'z hisobidan amalga oshirishi lozim. Bu norma mulkdor huquqlarini himoya qilishda muhim rol o'ynaydi va shartnoma bir

tomonlama harakterda bo'lishligini inkor etadi. Ashyoni tekinga foydalanishga topshirish ssuda oluvchida u yuzasidan hamma harakatlarni amalga oshirishga olib kelmaydi. Ssuda oluvchi unga topshirilgan ashyodan shartnomada belgilangan shartlarga muvofiq, agar shartnomada bu shartlar belgilanmagan bo'lsa, ashyoning vazifasiga muvofiq foydalanishga majburdir. Bu holat FKning 617-moddasi 2-qismiga binoan 545-moddaga havola qilingan bo'lib, bunda agar ssuda beruvchining yozma ogohlantirishiga qaramay, ssuda oluvchi mol-mulkdan shartnoma shartlariga yoki mol-mulkning vazifasiga nomuvofiq foydalansa, ssuda beruvchi shartnomani muddatidan ilgari bekor qilishni va zararning qoplanishini talab qilishga haqli. Keltirilgan zarar hajmini aniqlashda foydalanishga berilgan mol-mulkning qiymati, ahamiyati, unga yetkazilgan zarar miqdori, nizo bo'yicha ssuda beruvchining qilgan xarajatlari hisobga olinishi, aybning qasddan yoki ehtiyotsizlikdan sodir etilganligi muhim ahamiyatga egadir.

Ssuda oluvchining yana bir majburiyati ashyoning tasodifan nobud bo'lish yoki tasodifan buzilishi xavfi ostida javobgarlik uning zimmasida bo'lishidir. FKning 624-moddasiga muvofiq, quyidagi hollarda ushbu majburiyat buzilishida javobgarlik ssuda oluvchi zimmasida bo'lishi ko'rsatilgan:

- 1) ashyodan shartnomaga yoki uning vazifasiga nomuvofiq holda foydalanishi natijasida ushbu xavf tug'lsa yoki amalga oshirilgan bo'lsa;
- 2) ashyoni ssuda beruvchining roziligisiz uchinchi shaxsga berishi tufayli yuqoridagi hol sodir bo'lsa;
- 3) garchi ssuda oluvchi o'z ashyosidan voz kechib, ssudaga berilgan ashyoning nobud bo'lishi yoki buzilishini bartaraf qilish imkoniyatiga ega bo'lsa ham ashyoning tasodifan nobud bo'lish yoki tasodifan buzilish xavfi uning zimmasida bo'ladi.

Birinchi qismda ko'rsatilgan qoidalar mulkka nisbatan xo'jasizlikning oldini olishga qaratilgan. Chunki shartnoma haq evaziga tuzilmaganligi uchun ssuda oluvchining ashyodan qaytarzda va tartibda foydalanishidan qat'iy nazar, har qanday holda ham foyda ko'rish imkoniyati bo'lganligi sababli, ssuda oluvchi ashyodan ssuda beruvchi manfaatlariga zid holda foydalanishi xavfi ancha real va amaliyotda ko'p uchraydigan holdir. Shu ma'noda yuqoridagi norma ushbu holni bartaraf qilishga qaratilgan.

Ikkinchi norma ssuda beruvchining ashyo egasi sifatida uni tasarruf etish huquqini himoya qilishga qaratilgan.

FKning 164-moddasi, «O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida» gi qonunning 1-moddasi 2-qismiga muvofiq, mulkdor o'ziga

tegishli mol-mulkka o'z ixtiyoriga ko'ra egalik qiladi, undan foydalanadi va tasarruf etadi. Shu Qonunning 1-moddasi 3-qismida mulkdor o'ziga qarashli mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqini boshqa shaxslarga berishga faqat o'zi haqlidir, deyiladi.

Agarda ssuda oluvchi yuqoridagi harakatni bajarsa, ya'ni mulkdor (ssuda beruvchi) rozilgisiz uni (ashyoni) uchinchi shaxsga foydalanishga bersa, bunda mulkdorning yuqorida sanab o'tilgan mutlaq mulkiy huquqlarini buzgan bo'ladi. Ikkinchidan, shu harakati natijasida ashyo buzilsa yoki nobud bo'lsa, ssuda oluvchi ssuda beruvchiga mulkiy zarar yetkazadi va mulqdorning mulkiy huquqlariga jiddiy putur yetkazadi (ham mulkiy, ham shaxsiy nomulkiy, ya'ni ma'naviy). Bu ham shartnoma majburiyatlarining bajarilmasligini bildiradi, chunki odatda shartnoma taraflarning manfaatlariga zid holda tuzilmaydi. Binobarin, ssuda oluvchining yuqoridagi harakatlari ssuda beruvchining manfaatlariga ziddir va bu o'z-o'zidan ssuda beruvchida bir qator huquqlar vujudga keltiradi.

Yuqoridagiga mutanosib ravishda, quyidagi hollarda ssuda beruvchi ashvodan foydalanish natijasida uchinchi shaxsga yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oladi:

1) agarda zarar ssuda oluvchi tomonidan yoki bu ashyo ssuda beruvchining roziligi bilan qo'lga tushib qolgan shaxslar tomonidan qasddan yoki qo'pol ehtiyotsizlik tufayli yetkazilganligini ssuda beruvchi isbotlay olmasa;

2) agar zarar ssuda beruvchining rozilgisiz ssuda oluvchi ixtiyoridan chiqib ketgan ashvodan foydalanib yetkazilganligini ssuda beruvchi isbot qila olmasa.

Yuqoridagi huquq va majburiyatlar ssuda beruvchi va ssuda oluvchining huquqiy maqomini belgilaydi va ssuda shartnomasining mazmunini ochib beradi.

3. Shartnomaning bekor bo'lishi. Shartnoma shartlarini o'zgartirish tartibi

FKning 630-moddasi mazmuniga ko'ra, shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, ssuda oluvchi fuqaro vafot etgan yoki ssuda oluvchi yuridik shaxs tugatilgan hollarda tekin foydalanish shartnomasi bekor bo'ladi.

Ayni paytda shartnoma muddatidan ilgari tugatilishi, bekor bo'lishi ham mumkin.

FKning 627-moddasida shartnomaning muddatidan ilgari bekor bo'lish

asoslari keltirilgan bo'lib, ular ssuda beruvchining talabiga ko'ra, quyidagilardir.

Agar ssuda oluvchi:

- 1) ashyodan shartnomaga yoki ashyoning vazifasiga muvofiq foydalanmasa;
- 2) ashyoni soz holda saqlash va uni asrash majburiyatini bajarmasa;
- 3) ashyoning holatini ancha yomonlashtirsa;
- 4) ssuda beruvchining roziligisiz ashyoni uchinchi shaxsga bergan bo'lsa.

Ushbu asoslar bo'yicha ssuda beruvchi shartnomani muddatidan ilgari bekor etishni talab qilishi mumkin.

Ashyodan shartnomaga yoki ashyoning vazifasiga muvofiq foydalanilmasligi deganda, ashyodan foydalanish tartibi va qoidalariga, undan foydalanish maqsadlariga rioya qilmagan yoki zid ravishda foydalanish tushuniladi. Bunday foydalanish natijasida ashyo buziladi yoki buzilish xavfi vujudga keladi.

Ssuda oluvchi ashyoni normal yeyilishini hisobga olgan holda soz saqlashi va uni zararli ta'sirdan yoki tajovuzdan asrash lozim. Ssuda oluvchining ushbu majburiyatni bajarmasligi ssuda beruvchining mulkiy huquqlariga putur yetkazadi va bu unga moddiy zarar keltirishi mumkin.

Ashyoning holati ancha yomonlashtirilishi ashyodan foydalanish davrida uni kapital ta'mirlamaslik, joriy ta'mirlamaslik va tashqi zararli ta'sirdan asramaslik natijasida kelib chiqadigan salbiy holat bo'lib, bu yerda ashyoning normal yeyilishi, dastlabki holati e'tiborga olinib, baho beriladi.

Ssuda beruvchi shartnoma munosabatlarida ashyoning mulqdori sifatida qatnashib, uning egalik huquqi, mulkiy huquqlari himoya qilinadi.

Ssuda oluvchining ashyoni ssuda beruvchi roziligisiz uchinchi shaxslarga berishi, yuqorida aytganimizdek, ssuda beruvchining «Mulkichilik to'g'risida»gi qonunning 1-moddasida belgilangan huquqlari buzilishiga olib keladi va unda FKning 231-moddasida belgilangan tartibda o'z huquqlarini himoya qilish huquqi, ayni paytda, shartnomani mudsatidan ilgari bekor qilish yo'li bilan o'z huquqlari buzilishini bartaraf qilish huquqi paydo bo'ladi.

Ssuda oluvchi ham shartnomani quyidagi hollarda muddatidan ilgari bekor qilishni talab etishga haqlidir:

- 1) ashyodan normal foydalanish mumkin bo'lmaydigan yoki qiyinlashtiradigan nuqsonlarni aniqlagan va bu nuqsonlar haqida shartnoma tuzilayotganida bilmagan yoki bilishi mumkin bo'lmagan taqdirda;

2) agar ashyo uning aybisiz foydalanishga yaroqsiz bo'lib qolsa;

3) shartnoma tuzilayotgan vaqtda u ssuda beruvchi tomonidan ashyoga nisbatan uchinchi shaxslarning huquqlari to'g'risida ogohlantirilmagan bo'lsa;

4) ssuda beruvchi ashyodan foydalanishda zarur bo'ladigan mansub ashyolarni va tegishli hujjatlarni berish majburiyatini bajarmagan bo'lsa.

Har ikki tarafning ssuda shartnomasini bekor qilishga bo'lgan talabi o'zaro nizoni tinch yo'l bilan hal qilish orqali yoki shartnomani bekor qilib berishni so'rab sudga murojaat qilish orqali amalga oshiriladi.

Xuddi shuningdek, shartnoma shartlarini o'zgartirish masalasi ham taraflarning o'zaro kelishuvi asosida hal qilinadi. Shartnomani bekor qilish tartibi FKning 384-moddasida belgilab qo'yilganidek, agar qonun hujjatlarida, shartnomada yoki ish muomalasi odatlarida boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, shartnoma qanday shaklda tuzilgan bo'lsa, shunday shaklda o'zgartiriladi. Ssuda shartnomasi odatda yozma shaklda tuziladi, chunki amaliyotda ssuda shartnomasi ko'p hollarda yuridik shaxslar o'rtasida yoki yuridik shaxslar bilan fuqarolar o'rtasida vujudga keladi. Shu sababli shartnomaga o'zgartirish kiritish ham yozma shaklda bo'ladi. Taraflar tomonidan vakolat berilgan ikki vakil shartnomani o'zgartirayotganda, shartnoma matnini qo'shimcha va o'zgartirishlar bilan yangidan tuzib, tasdiqlashi yoki shartnomaga o'zgartirishlar kiritilganligi to'g'risida yangi kelishuv tuzib, uni shartnomaga ilova qilishlari mumkin. O'zgartirishlar to'grisidagi hujjatlarni taraflar o'z imzolari va muhrlari bilan tasdiqlashlari zarur.

Agarda ushbu masala taraflar o'rtasida o'zaro kelishuv bilan hal etilishi mumkin bo'lmasa, ya'ni taraflardan biri shartnoma shartlarini o'zgartirishni rad etsa yo taklifni qonunda yoki shartnomada ko'rsatilgan muddat ichida asossiz javobsiz qoldirsa, manfaatdor taraf shartnomani o'zgartirish talabini sudga taqdim etishga haqli.

Shuningdek, qonunchilik ba'zan shartnomadan muddatidan ilgari voz kechishni ham normalaydi. FKning 617-moddasi ushbu holatni 540-moddaga havola qiladi. Ushbu moddaga va 628-modda-ning talablariga ko'ra, quyidagi hollarda shartnomadan voz kechilishi mumkin:

1) shartnomada ashyodan tekin foydalanish mudsati belgilanmagan va bu haqsa xabar qilishning boshqa muddati nazarda tutilmagan bo'lsa, har qaysi taraf ikkinchi tarafni bir oy oldin (ko'chmas mulklar bo'yicha 3 oy) xabardor qilib, shartnomadan xohlagan paytda;

2) shartnomada boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, ssuda oluvchi

muddati ko'rsatib tuzilgan shartnomadan ssuda beruvchini bir oy oldin (ko'chmas mulklar bo'yicha 3 oy) xabardor qilib, shartnomadan xohlagan paytda voz kechishi mumkin. Mazkur huquq tekin foydalanish shartnomasi ssuda oluvchiga nisbatan manfaatlar belgilanganligi uchun ham unga tegishlidir.

Voz kechish shartnomalarni bekor qilishning bir shakli bo'lib, taraflar o'rtasidagi huquq va majburiyatlarning tugatilishiga olib keladi.

37-bob. PUDRAT TO‘G‘RISIDA UMUMIY QOIDALAR

1. Pudrat shartnomasining tushunchasi va huquqiy belgilari

Pudrat shartnomasi bozor iqtisodiyoti sharoitida ko‘p uchraydigan hamda kishilarning turmushida juda ko‘p qo‘llaniladigan shartnomalardan biri hisoblanadi. Pudrat shartnomasi tuzish orqali ishlab chiqarish texnikasiga oid texnika vositalarini tayyorlash, yasab berish, uy-joylar, binolar, inshootlar qurib berish, qayta tiklash, ta‘mirlash, loyihalash, qidiruv ishlari, ilmiy-tadqiqot ishlari, tajriba-konstruktorlik va texnologik ishlarni bajarish kabi munosabatlar vujudga keladi.

Pudrat munosabatlari turli davrlarda aholining maishiy ehtiyojlarini qondirishning asosiy vositasi hisoblangan. Bu shartnoma turi har qanday “izm”larda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan, aksincha turli normativ hujjatlar orqali tartibga solingan va takomillashtirilib borilgan. Mamlakatimizda mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq pudrat ishlarini bajarish iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish borasida ichki va tashqi siyosatning asosiy me‘zonlaridan biriga aylangan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Shu sabab ham bozor iqtisodiyoti qonuniyatlari asosida pudrat ishlarini bajarish hayotiy zaruratga aylanib bormoqda.

Yuqorida ta‘kidlab o‘tganimizdek, pudrat munosabatlari kecha paydo bo‘lgan munosabat emas. Mazkur shartnoma turi qadimgi Rim huquqi davridanoq bizga ma‘lum. Aniqrog‘i, Rim huquqi sivilistlari ham pudrat munosabatlarini, uning vujudga kelish asoslarini, munosabatni tartibga solish usul va vositalarini, nizolarni bartaraf etish masalalarini ilmiy va amaliy tadqiq etishga harakat qilishgan hamda u davrda amalda bo‘lgan turli normativ hujjatlar orqali tartibga solishga harakat qilishgan. Pudrat shartnomasi (*locatio-conductio operis*) rim huquqida ashyolarni, ishlar va xizmatlarni ijaraga berish shartnomasi (*locatio-conductio*) ning bir turi sifatida qaralgan¹. O.S.Ioffe va E.A.Suxanovlarning ta‘kidlashlaricha Rim huquqida ijaraning uch ko‘rinishi bo‘lgan. Ular narsalarni ijaraga berish, xizmatlarni ijaraga berish va ishlarni ijaraga olish. Qonunchilik tizimida narsalarni ijaraga olish yaxshi rivojlangan. Xizmat ko‘rsatish va ishlar bajarish shartnomalarining o‘xshash tomonlari bo‘lganligi sababli, bir-biridan predmeti bilan farqlangan².

¹ Гражданское право. Ч.2. под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. – М.: Проспект. 2005.-358 б.

² Гражданское право. –М. Бек. 1993. -264 б., Иоффе О.С. Обязательственное право. –М.: Юр.лит. 1975. -488 б.

M.I.Braginskiy ushbu holat haqida fikr yuritar ekan, turli xil ish va xizmatlarga ehtiyojni qondirishning asosiy usuli qullarning harakati shartnomalarning bunday birlashuviga asos bo'lgan. Agar ish bajarish uchun qul yollangan bo'lsa, ashyolarni ijaraga berish shartnomasi tuzilgan, agar ijrochi erkin rim fuqarosi bo'lsa, u holda pudrat yoki xizmatlar ijarasi shartnomasi tuzilgan. Lekin xizmatlar ijarasi va pudrat shartnomalari bir-biridan ajratilgan. Bular orasidagi farq pudrat shartnomasi bo'yicha har doim ma'lum iqtisodiy natija (opus) ga erishilgan, xizmatlar ijarasida esa bunday natija kelib chiqmasligi bilan belgilangan¹.

Shunday qilib pudratchi ishining bajarilishi ma'lum bir natijaga erishishni ko'zda tutgan. Masalan, ashyolarni ishlab chiqarish, uning ta'mirlanishi, uning iste'mol xususiyatlarining yaxshilanishi yoki o'zgarishi yoxud ijrochidan aniq ashyoviy yoki moddiy natijani olishga yo'nalgan.

Hozirgi kunda pudrat munosabatlari alohida shartnoma turi sifatida huquqiy asoslari va nazariy jihatlarini yaxshi ishlangan. Bu shartnoma alohida shartnoma turi sifatida fuqarolik qonunchiligida maxsus normalar bilan tartibga solinadi. Pudrat shartnomasi munosabatlari maxsus qonunlar – FKning 37-bobi (Pudrat to'g'risida umumiy qoidalar (631-655 moddalar), maishiy pudrat (656-665 moddalar), qurilish pudrati (666-685 moddalar), loyiha va qidiruv ishlari pudrati (686-692 moddalar), ilmiy-tekshirish, tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari pudrat shartnomalari (693-702 moddalar), Shaharsozlik kodeksi (masalan, ShKning 16-moddasi obyektlar qurilishi bo'yicha pudratchilarning huquqiy holatini belgilab beradi)², Qurilish sohasidagi huquqbuzarlik uchun yuridik shaxslarning javobgarligi to'g'risidagi qonun³ va boshqa qonunlar bilan tartibga solinishi bilan birga qonun osti hujjatlari asosida ham huquqiy tartibga solinadi.

Jumladan, "Kapital qurilishda xo'jalik munosabatlari mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 12-sentabrdagi 395-sonli Qarori, 2003-yil 6-maydagi PF-3240-sonli "Kapital qurilishda iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlari to'g'risida"gi⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni, 2000-yil 13-apreldagi "Kapital qurilishni boshqarish tuzilmasini yanada qayta tashkil etish chora-tadbirlari

¹ Брагинский М.И. Договор подряда и подобные ему договоры. –М.: 1999, -10 б.

² Ўзбекистон Республикаси шаҳарsozлик кодекси. –Т.: Адолат. 2004.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. 2001. №1-2. -21-модда.

⁴ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2003. №9-10. 69-модда.

to'g'risida"gi 144-sonli O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori¹, 2000-yil 5-avgustdagi "Kapital qurilishda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 305-sonli Vazirlar Mahkamasining qarori², "Obyekt muddatidan ilgari foydalanishga topshirilganligi va shartnoma qiymatiga nisbatan mablag'lar tejalganligi uchun pudratchi tashkilotni buyurtmachi tomonidan mukofotlash tartibi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 26-martdagi 135-sonli Qarori, "Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish tizimi faoliyatini tashkil etish to'g'risi"da O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 19-sentabr446-sonli Qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 12-oktabrdagi 399-son qarori bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi aholisiga maishiy xizmat ko'rsatish Qoidalari, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Makroiqtisodstat vazirligi va Davarxitektqurilish qarori bilan Tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi adliya vazirligi tomonidan 2001-yil 26-may 1035-son bilan ro'yxatga olingan "Buyurtmachilar va pudrat tashkilotlari tomonidan davlat budjeti mablag'lari va hukumat kafolati ostidagi kreditlar hisobiga moliyalanadigan qurilish obyektlari uchun xarid qilinadigan uskunalar, binokorlik materiallari va konstruksiyalarining eng yuqori narxlarini belgilash tartibi to'g'risida"gi Nizom³ va boshqalar.

Pudrat shartnomasi bo'yicha shaxslarning mehnat natijalari tovar topshirish yoki xizmat ko'rsatish emas, muayyan ishni bajarishga qaratilgan bo'ladi. Pudrat shartnomasi orqali bir necha turdagi ishlar bajariladi. Aynan mana shu bajariladigan ishlar pudrat shartnomasining predmeti hisoblanadi. Pudrat shartnomasiga maishiy ta'minlash, muayyan obyektни qurish va ta'mirlash, loyihalash va rejalashtirish, ilmiy-tekshirish, tajriba konstruktorlik va tajriba ishlari kiradi.

Pudrat shartnomasi tushunchasi FKning 631-moddasida berilgan. Pudrat shartnomasi deb pudratchi hisoblangan bir tarafning buyurtmachi (ikkinchi taraf) topshirig'iga binoan ma'lum bir ishni bajarish va uning natijasini buyurtmachiga belgilangan muddatda topshirish majburiyatini, buyurtmachi esa ish natijasini qabul qilish va buning uchun haq to'lash majburiyatini olish bilan bog'liq shartnomaga aytiladi.

Pudrat shartnomasining ayrim turlari (maishiy pudrat, qurilish

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлар тўплами. 2000. апрел.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2000. №3 38-модда.

³ Бюллетень нормативных актов министерств, государственных комитетов и ведомств Республики Узбекистан., 2001., N 9-10

puqrati, loyihalash yoki qidiruv ishlari puqrati, ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari puqrati)ga, agar FKning bunday turdagi shartnomalar to'g'risidagi qoidalarida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, puqrat to'g'risidagi umumiy qoidalar qo'llaniladi.

Puqrat shartnomasini boshqa fuqarolik-huquqiy shartnomalardan farqlash lozim.

Puqrat shartnomaviy munosabati mol-mulkni yoki boshqa ashyoviy huquqqa bo'lgan mulk huquqini boshqa shaxsga o'tkazish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan shartnomalar (oldi-sotdi (chakana oldi-sotdi, mahsulotni yetkazib berish, tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti, kontraktatsiya, energiya ta'minoti, ko'chmas mulkni sotish, uy-joy binolarini (kvartiralarini) sotish, korxonani sotish), shuningdek ayriboshlash, hadya, renta, umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish)¹ dan farqi shu bilan belgilanadiki, puqrat munosabatlari muayyan ishni bajarish va uning natijasini topshirish bilan bog'liq bo'lsa, mol-mulkni yoki boshqa ashyoviy huquqqa bo'lgan mulk huquqini boshqa shaxsga o'tkazish bilan bog'liq shartnomaviy munosabatlarda mulk tayyorlash, bajarish qayta ta'mirlash mutlaqo ahamiyatsiz bo'lib, kelishuvga asosan kreditorga mulk topshirilishining o'zi kifoya bo'ladi. Shuningdek, puqrat shartnomasining predmeti puqratchi mehnatining ijobiy natijasi hisoblanib, u buyurtmachining topshirig'iga asoslanadi va buyurtma asosida yaratiladi.

Xizmat ko'rsatish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan shartnoma (masalan, haq evaziga amalga oshiriladigan turli xil, shuningdek yuridik xizmatlar, turli xil transport vositalarida yo'lovchi, bagaj va yuk tashish, transport ekspeditsiyasi, omonat saqlash, moliyaviy xizmatlar (sug'urta, qarz va kredit) repititorlik, sayyohlik xizmati shartnomalari)larning predmeti moddiy (puqrat shartnomasi kabi) ko'rinishda bo'lmasdan, xizmat ko'rsatish shartnomalarining natijasi odatda, g'oyaviy, nomoddiy ko'rinishda bo'ladi.

Puqrat shartnomasi mehnat shartnomalaridan ham farqlanadi. Mazkur farq munosabat subyektlarida, obyektlarida hamda munosabatning vujudga kelish asosida ko'rinadi. Mehnat munosabatlarida tuziladigan mehnat shartnomalarining taraflari ish beruvchi hamda xodim hisoblanib, topshiriqni bajaruvchi xizmatchi-xodim faqatgina jismoniy shaxs hisoblanadi. Puqrat shartnomasida esa puqratchi fuqarolar bilan bir qatorda yuridik shaxslar ham bo'lishi mumkin. Mehnat

¹ Раҳмонқулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи. – Т.: ТДЮИ. 2005. Б. 18-19

shartnomasi obyektini xodimning mehnat faoliyati hisoblanadi, pudrat shartnomasida esa pudratchining mehnat natijasi hisoblanadi. Mehnat shartnomasida xodim tashkilotga qo'shilgan holda u belgilagan ichki tartib qoidalarga bo'ysungan holda mehnat faoliyatini amalga oshirsa, pudrat shartnomasida pudratchi o'z faoliyatini o'zi mustaqil belgilaydi va ish natijasi yuzasidan butun mas'uliyatni zimmasiga olgan holda nuqsonli ishning oqibati fuqarolik-huquqiy javobgarlik bilan yakunlanishini e'tiborga olib, faoliyat yuritadi.

Shuningdek, mehnat shartnomasi mehnat munosabatlaridan kelib chiqsa, pudrat shartnomasi fuqarolik huquqiy munosabatni yuzaga keltiradi. Mehnat shartnomasi shartlarini buzganlik uchun O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining tegishli moddalariga asoslangan holda intizomiy javobgarlikka tortilsa, pudrat shartnomasi fuqarolik-huquqiy moddiy javobgarlikka tortiladi.

Mehnati shartnomasi bo'yicha uyda ish bajaradigan xodimning mehnati bilan pudrat shartnomasi bir-biriga o'xshab ketsa-da, lekin ular farqlanadi. Uyda ish bajaruvchi aniq bir buyurtmani ishxonadan olib uyda bajarib beradi. Lekin garchi u korxonada mehnat tartib qoidalaridan yiroqda bo'lsa-da korxonaning ishchisi hisoblanadi va unga nisbatan ijtimoiy kafolatlar qo'llaniladi.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 5-yanvarda «Yirik sanoat korxonalarini bilan kasanachilikni rivojlantirish asosida ishlab chiqarish va xizmatlar o'rtasida kooperatsiyani kengaytirishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi Farmoni hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006-yil 11-yanvardagi 4-son Qarori bilan tasdiqlangan «Kasanachilik to'g'risida» gi Nizomga asosan kasanachilik faoliyati rivojlanmoqda. Kasanachilikning pudrat munosabatlaridan farqi ham yuqoridagi qoidalardan kelib chiqib belgilanadi. Kasanachilik bu – tuzilgan mehnat shartnomasiga muvofiq 16 yoshdagi yoki undan katta yoshdagi jismoniy shaxs (kasanachi) ning yashash joyi bo'yicha yoki unga yoki uning oila a'zolariga tegishli bo'lgan boshqa binolarda ish beruvchining buyurtmalari bo'yicha tovarlar ishlab chiqarish yoki xizmatlar ko'rsatish bo'yicha amalga oshiriladigan ish – mehnat faoliyatidir. Korxonada bilan mehnat shartnomasini imzolagan kasanachiga korxonada asbob-uskunalar, jihozlar, xomashyo va materiallar yetkazib beradi. Korxonada ishlayotgan xodim bilan kasanachining maqomi tenglashadi. Mehnatga haq to'lash, ijtimoiy muhofazalash, ijtimoiy sug'urtalash masalalari hal qilinadi hamda soliq imtiyozlari qo'llaniladi. Demak, kasanachilik pudrat shartnomasidan farqli ravishda mehnat munosabatlarini vujudga kelishi uchun asos bo'ladi.

Shuningdek, mehnat munosabatlarida xodim ish beruvchiga bo'ysunadi, kasanachi ham buyurtmachi bilan mehnat munosabatlari orqali bog'liq bo'lganligi va faqatgina uning buyurtmasi orqali mehnat qilishini nazarda tutsak unga nisbatan ham "ish beruvchiga bo'ysunadi" iborasini qo'llasak bo'laveradi. Xodim ish beruvchi buyurgan ishni yakunlagandan so'ng ham ish beruvchi bilan munosabatda qolaveradi. Pudrat shartnomasida esa pudratchi buyurtmachiga bo'ysunmaydi va undan alohida uning buyurtmasini bajargandan so'ng u bilan munosabatlari tugaydi.

Pudrat shartnomasi bilan tuziladigan majburiyatlarning konstitutiv belgilari quyidagilardan iborat:

-pudratchi buyurtmachining topshirig'i bo'yicha buyurtmachining u yoki bu individual topshiriqlarini qondirish maqsadida ishni bajaradi;

-pudratchi yangi ashyoni yaratish yoki qayta tiklash, yaxshilash, mavjud bo'lgan ashyoni o'zgartirish kabi natijaga ega bo'lgan belgilangan ishni bajarish majburiyatini oladi;

-pudrat shartnomasi bo'yicha yaratilgan ashyo to buyurtmachi bajarilgan ishni qabul qilgunga qadar pudratchiga mulk huquqi asosida tegishli bo'ladi;

-pudratchi shartnomaga asoslangan natijaga erishish usul va vositalarini mustaqil tanlash huquqiga ega (shartnomada va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno);

-pudratchi ishni bajarish jarayonida uning natijasiga nisbatan tavakkalchilik qiladi.

Pudrat shartnomasining huquqiy belgilari quyidagilardan iborat:

Pudrat shartnomasi ikki tomonlama shartnoma hisoblanadi. Chunki pudrat shartnomasida shartnoma taraflarining har birida o'ziga xos huquq va majburiyatlar mavjud. Pudratchida shartnomada belgilangan ishni bajarish majburiyatini va bajarilgan ish haqini talab qilish huquqi mavjud bo'lsa, buyurtmachi shartnomada belgilangan, bajarilgan ish uchun haq to'lash majburiyati va ishni bajarishni talab qili huquqi mavjud bo'ladi.

Pudrat shartnomasi konsensual shartnoma hisoblanadi. Chunki shartnoma taraflar o'rtasida kelishuvga erishilgan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi va shu paytdan boshlab kuchga kiradi.

Pudrat shartnomasi haq baravariga tuziladigan shartnomalar turkumiga kiradi. Pudrat shartnomasida buyurtmachi pudratchi tomonidan amalga oshirilgan ishlar uchun shartnomada belgilangan haqni to'lashi lozim bo'ladi. Bajarilgan ishning bahosi taraflarning kelishuvi bilan belgilanadi.

Taraflarning kelishuviga ko'ra, pudratchi tomonidan bajariladigan ishlar pudrat shartnomasining predmeti hisoblanadi. Pudrat shartnomasi bo'yicha bajariladigan ish ma'lum bir ashyoni tayyorlash, masalan, ishlab chiqarish texnikasiga oid bo'lgan mahsulot yetkazib berish shartnomasi bo'yicha olishi mumkin bo'lmagan asbob-uskunalar va shunga o'xshash mahsulotlarni yasatib olish, fuqarolarning maishiy ehtiyojlari uchun buyumlar tayyorlab berish yoki ashyolarni qayta ishlab, ta'mirlab, xom-ashyoga qayta ishlov berish yoxud boshqacha tartibda ishni bajarib, buyurtmachiga topshirish yo buyurtmachining topshirig'iga muvofiq, uning tomonidan ko'rsatilgan, vakil qilingan shaxslarga topshirishdan iborat hisoblanadi.

2. Pudrat shartnomasida taraflar

Pudrat shartnomasida ikki taraf – pudratchi va buyurtmachi ishtirok etadi. Pudratchi – ishni bajaruvchi, buyurtmachi esa – ish bo'yicha topshiriq beruvchi hisoblanadi. Shuningdek, shartnomada pudratchi tomonidan yordamchi pudratchi ishtirok etadi. Pudrat shartnomasida ham buyurtmachi, ham pudratchi huquq va majburiyatlarga ega bo'lganligi sababli bir paytning o'zida har ikki taraf ham kreditor ham qarzdor sifatida majburiyat munosabatlarida qatnashadi.

Pudrat huquqiy munosabat taraflari (subyektlari) sifatida muomala layoqatiga ega fuqarolar, huquqiy holati bo'yicha o'z nomidan mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo'ladigan va ularni amalga oshirish imkoniyatga ega bo'lgan yuridik shaxslar va alohida tarzda o'z vakolati doirasida davlat ham ishtirok etadi. Demak, pudratchi yoki buyurtmachi bo'lib, fuqarolik huquqining subyektlari o'z layoqatlari doirasida shartnomaviy munosabatga kirishishlari mumkin. Davlat korxonalari agar ta'sis hujjatlarida belgilangan bo'lsagina pudratchi bo'lib ishtirok etishi mumkin.

Buyurtmachi. Ma'lum bir ashyoni tayyorlash, ishlab chiqarish texnikasiga oid bo'lgan mahsulot yetkazib berish shartnomasi bo'yicha olishi mumkin bo'lmagan asbob-uskunalar va shunga o'xshash mahsulotlarni yasatib olish, maishiy ehtiyoj uchun buyumlar tayyorlash, ashyolarni qayta ishlash hamda ta'mirlash, xom-ashyoga qayta ishlov berish kabi bir qator topshiriqlarni beruvchi shaxs buyurtmachi hisoblanadi.

Buyurtmachi fuqaro bo'lgan taqdirda, u iste'molchi huquqlaridan

foydalanadi. Agar u yakka tadbirkor yoki yuridik shaxs yoxud davlat va uning organlari bo'lsa bunday huquqdan foydalana olmaydi.

Putrat shartnomasida agar fuqaro ish natijasidan foyda olish bilan bog'liq bo'lmagan holda, shaxsiy va boshqa maqsadlarda foydalanish uchun buyurtma bersa u iste'molchi maqomiga ega bo'ladi. Iste'molchi deb, bunday munosabatlarda, ish natijasidan shaxsiy, oilaviy, uy-ro'zg'or va boshqa tadbirkorlik bilan bog'liq bo'lmagan, ya'ni foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan holda foydalanayotgan jismoniy shaxs – fuqaro tushuniladi. Hozirgi kunda aholiga ishlar va xizmatlar ko'rsatish sohasi rivojlanib bormoqda. Ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq munosabatlarda iste'molchi asosiy o'rinni egallaydi, chunki barcha ish va xizmat uning iste'molchisiga, ya'ni buyurtmachisiga qaratiladi. Bu munosabatlar bozorida juda shiddatli “kurash” ketadi¹.

Agar buyurtmachi yakka tadbirkor yoki yuridik shaxs va davlat bo'lsa FK va amaldagi qonun hujjatlariga asosan buyurtmachi maqomini qo'lga kiritadi. Buyurtmachi ish natijasidan manfaatdor shaxs. Shu sababli ayrim hollarda o'zi topshirig'i asosida ayrim hollarda esa pudratchining kasbiy mahoratiga tayanib muayyan ishni bajarish bo'yicha topshiriq beradi.

Ko'pincha buyurtmachi mutaxasisi bo'lmaganligi sababli pudratchiga ishonch bildiradi. Buyurtmachi – iste'molchi bo'lgan hollarda ayniqsa “mutaxassis bo'lmaganlik” qoidasi ko'p qo'llaniladi. Ish natijasidan qoniqmaslik, huquq va qonuniy manfaatlarini paymol etilish hollari “iste'molchi hamisha haq” qoidasidan kelib chiqib nizoni hal qilishga imkon yaratadi.

Davlat va uning organlari buyurtmachi bo'lgan hollar ayrim alohida huquqiy tartibotni yuzaga keltiradi. Davlat o'zining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, huquqiy vazifalarini hal qilish va amalga oshirish uchun muayyan ishlarga nisbatan ehtiyoj sezadi. Lekin davlat o'z ehtiyojlarini bozor munosabatlari qonuniyatlariga tayangan holda ma'muriy buyruqbozlikdan voz kechib, pudratchini tanlov asosida tanlab, uning imkoniyatlarini o'rgangan holda fuqarolik-huquqiy munosabatga pudratchi bilan teng huquqli taraf sifatida munosabatga kirishadi. Davlat o'z buyurtmalarini tenderlar, tanlov savdolari o'tkazish orqali pudratchilarga bermoqda. Davlatning mamlakat ichki munosabatidagi o'ziga xos ishtiroki, ilgari mavjud bo'lgan obyektlarni yangilash, ta'mirlash,

¹ Бабаев Ж.И. Истеъмолчи ҳуқуқлари ва уларни бузганлик учун фуқаролик Ёуқуқий жавобгарлик муаммолари. Дисс. Ю.ф.н. –Т.: 2005.

kengaytirish, yangi zamonaviy binolar, inshootlar qurish, loyiha-qidiruv ishlarini amalga oshirish zarurati hozir ham davlat ehtiyojlari uchun buyurtmalar berish davom etayotganligini, bozor iqtisodiyoti qaror topib bo'lsa-da bunday davlat ehtiyojlarini muayyan pudrat ishlarini bajarish orqali qondirilishini bildiradi.

Shuningdek, Uy-joy kodeksining 137-moddasiga asosan uy-joy fondini boshqaruvchi tashkilotlar uy-joy fondini qarash va ta'mirlash, iste'molchilarni kommunal xizmatlar bilan ta'minlash yuzasidan pudratchilar bilan tuziladigan shartnomalar bo'yicha barcha ishlarni amalga oshirishda buyurtmachi vazifasini bajaradi. Bunday buyurtmachi tashkilotlarning huquqiy holati va vakolatlar doirasi Uy-joy kodeksining tegishli normalari bilan tartibga solinadi.

Pudratchi. Shartnomada kelishilgan buyurtmani bajarish uchun majburiyat olgan shaxs pudratchi hisoblanadi. Odatda shartnomada belgilangan ishni pudratchining o'zi bajarishi lozim. Agar qonun hujjatlarida yoki pudrat shartnomasida pudratchining shartnomada ko'rsatilgan ishni shaxsan o'zi bajarish majburiyatlari kelib chiqmasa, pudratchi o'z majburiyatlarining bir qismini bajarish uchun boshqa shaxslar (yordamchi pudratchilar)ni jalb qilishga haqli. Bunday hollarda pudratchi bosh pudratchi jalb qilingan uchinchi bir shaxs yordamchi pudratchi hisoblanadi.

Bosh pudratchi yordamchi pudratchini kelishilgan shartnoma bo'yicha ishni bajarish bilan bog'liq zarur materiallar bilan ta'minlash majburiyatini oladi. Ishni bajarish muddati bosh pudratchi bilan yordamchi pudratchining kelishuvchiga asosan belgilanadi. Lekin bu muddat asosiy pudrat shartnomasida buyurtmachi bilan kelishilgan muddatdan ko'p bo'lishi mumkin emas. Yordamchi pudratchi muddat va kelishilgan ishni bajarish usul va vositalariga shartnoma shartlariga qat'iy rioya etishi shart. Yordamchi pudratchiga ishni bajarish usulini o'zi belgilash imkoni berilgan hollar bundan mustasno.

Bosh pudratchi buyurtmachining pudrat shartnomasi bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun yordamchi pudratchi oldida javobgar bo'lsa, yordamchi pudratchi o'z majburiyatlarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligining oqibatlari uchun buyurtmachi oldida javobgar bo'ladi.

Agar qonun yoki pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi va yordamchi pudratchining har biri bosh pudratchi bilan tuzgan shartnomalar buzilishi bilan bog'liq talablarni bir-biriga qo'yishga haqli emas.

FKning 634-moddasining birinchi qismidagi qoidalarni yoki pudrat

shartnomasini buzib, shartnomani bajarish uchun yordamchi pudratchini jalb qilgan pudratchi ushbu yordamchi pudratchi shartnomani bajarishda qatnashib, yetkazgan zarar uchun buyurtmachi oldida javobgar bo'ladi. Bosh pudratchining roziligini olgan holda buyurtmachi ayrim ishlarni bajarish uchun boshqa shaxslar bilan shartnoma tuzishga haqli. Bu holda bevosita buyurtmachi oldida mazkur shaxslar ishni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun javobgar hisoblanadilar. Bosh pudratchi ishning bir qismini bajargan boshqa shaxslar bilan ish bo'yicha hech qanday huquqiy munosabatda bo'lmaydi. Shu tufayli bosh pudratchi boshqa shaxslar ishni nuqsonli bajarganliklari uchun buyurtmachi oldida javobgar bo'lmaydi. Aksincha uchinchi shaxslar buyurtmachi oldida bunday holat uchun javobgarlikni o'z zimmlariga oladilar.

3. Pudrat bo'yicha bajariladigan ishlar

Pudrat shartnomasi ishni bajarish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar turkumiga kirganligi sababli uning predmeti moddiy ko'rinishga ega bo'lgan ashyoni yaratish yoki ta'mirlashga qaratiladi.

FKning 632-moddasiga asosan pudrat shartnomasi ashyoni tayyorlash yoki uni qayta ishlash (ishlov berish) yoxud boshqa ishni bajarib, natijasini buyurtmachiga berish yoki boshqacha tarzda topshirish haqida tuziladi.

Agar pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ish pudratchining materiallari, uning kuchi va mablag'lari hisobidan bajariladi.

Agar buyurtmachi bergan materialdan foydalangan holda ishni bajarish shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa pudratchi buyurtmachi bergan materialdan tejab-tergab va rejali foydalanishi, ish tugaganidan so'ng ishlatilgan material to'g'risida buyurtmachiga hisobot berishi, shuningdek uning qoldig'ini qaytarib berishi yoxud o'z ixtiyoridagi foydalanilmay qolgan materialning qiymatini hisobga olib, buyurtmachining roziligi bilan ishning bahosini kamaytirishi shart.

Pudratchi buyurtmachi bergan materialni tegishli suratda qabul qilib olayotganida undagi kamchiliklarni aniqlash mumkin bo'lmaganligini isbot qila olmasa, u buyurtmachi bergan materialning kamchiliklari tufayli ishning lozim darajada bajarilmaganligi uchun javobgar bo'ladi.

Pudrat shartnomasini bajarish munosabati bilan buyurtmachi bergan material, uskuna, qayta ishlashga (ishlov berishga) topshirilgan ashyo va

puqratchi ixtiyoriga o'tgan boshqa mol-mulq saqlanmaganligi uchun puqratchi javobgar bo'ladi.

Agar puqrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachining topshirig'ini bajarish usullarini puqratchi mustaqil belgilaydi.

Puqratchi o'zi bergan materiallar va uskunalarning sifati tegishli darajada bo'lmaganligi uchun, shuningdek uchinchi shaxslar huquqlari bo'lgan materiallar va uskunalarni berganligi uchun javobgar bo'ladi.

Puqratchi bajargan ish puqrat shartnomasining shartlariga, shartlar bo'lmaganida yoki to'liq bo'lmaganida esa, odatda tegishli turdagi ishlarga qo'yiladigan talablarga mos kelishi kerak. Agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, bajarilgan ish natijasi buyurtmachiga topshirish paytida shartnomada ko'rsatilgan yoki odatda qo'yiladigan talablar bilan belgilangan xususiyatlarga ega bo'lishi va oqilona muddat davomida shartnomada nazarda tutilganidek foydalanish uchun, agar u shartnomada belgilangan bo'lmasa, bunday turdagi ishning natijasidan odatdagidek foydalanish uchun yaroqli bo'lishi kerak.

Agar qonun hujjatlarida puqrat shartnomasi bo'yicha bajariladigan ishga qo'yiladigan majburiy talablar nazarda tutilgan bo'lsa, tadbirkor sifatida ish olib borayotgan puqratchi ishni bunday majburiy talablarga amal qilgan holda bajarishi shart.

Puqratchi belgilangan majburiy talablarga nisbatan sifat jihatidan birmuncha yuqori talablarga javob beradigan ishni bajarishni puqrat shartnomasi asosida o'z zimmasiga olishi mumkin.

Qonun hujjatlarida yoki puqrat shartnomasida puqratchi buyurtmachiga ishning sifatiga kafolat berishi nazarda tutilgan bo'lsa, puqratchi butun kafolat muddati davomida FK 647-moddasining birinchi qismi talablariga mos keladigan ish natijalarini buyurtmachiga topshirishi shart. Agar puqrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ishlar natijasining sifatiga berilgan kafolat ishning natijasini tashkil etuvchi hamma narsaga tegishli bo'ladi.

Ishning bajarish muddati va bahosi

Puqrat shartnomasining muhim shartlaridan biri uning muddatidir. Puqrat shartnomasida ishni bajarishning boshlang'ich va oxirgi muddatlari ko'rsatiladi. Aksariyat hollarda shartnomada ishning yakunlash qismi ko'rsatiladi. Puqratchi mazkur muddatdan kelib chiqib ishni o'ziga rejalashtirib oladi. Ammo taraflar kelishuvi asosida, shartnomada ishning ayrim bosqichlarini tugallash muddatlari (oraliq muddatlar) ham nazarda tutilishi

mumkin. Bu oraliq muddatlar pudratchining muvayan ishning ma'lum bir qismini bajarish va uni topshirishi bilan bog'liq bo'ladi. Pudrat shartnomasida ko'rsatilgan ishni bajarishning boshlang'ich, oxirgi va oraliq muddatlari shartnomada nazarda tutilgan hollarda va tartibda o'zgartirilishi mumkin.

Pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, pudratchi ishni bajarishning boshlang'ich va oxirgi, shuningdek oraliq muddatlarini buzganligi uchun javobgardir. Ayrim hollarda shartnomada belgilangan oxirgi muddatda ish natijasi buyurtmachi lozim darajada topshirilsa, oraliq muddatda yuzaga kelgan javobgarlikdan ozod etiladi.

Taraflar kelishuvisiz shartnoma muddatini o'zgartirishga yo'li qo'yilmaydi. Muddatlarni o'zgartirish o'zaro kelishuvga ko'ra shartnomada nazarda tutilgan hollarda va tartibda o'zgartirilishi mumkin.

Pudrat shartnomasida bajariladigan ishning bahosi yoki uni aniqlash usullari ko'rsatiladi. Pudrat shartnomasida baho nazarda tutilmagan bo'lsa shartnomani bajarganlik uchun o'xshash vaziyatlarda odatda shunday tovarlar, ishlar yoki xizmatlar uchun olinadigan baho bo'yicha haq to'lanishi lozim bo'ladi.

Pudrat shartnomasidagi ishning bahosi pudratchining chiqimlarini va unga to'lanadigan haqni o'z ichiga oladi. Pudratchining chiqimlari ish natijasini yaratish uchun buyurtmachi biror material bermaganlik natijasida pudratchi tomonidan ishni bajarish uchun qilgan sarf xarajatlari kiradi. Masalan, poyafzalni ta'mirlashda usta tomonidan ishlatilgan yamash, tikish uchun materiallar, mix qoqishi, yelimplashi natijasida ularning qiymatini o'z-o'zidan pudrat qiymatiga kiritib yuboradi. Ish bajarganlik uchun to'langan haq pudratchining mehnatida rag'batlantirish hisoblanadi. Bu ikkisi bir bo'lib shartnoma bahosini tashkil etadi. Ayrim hollarda pudratchining chiqimlarisiz ham shartnomaning bahosi belgilanishi mumkin. Bunda buyurtmachi pudratchini barcha materiallar bilan ta'minlashi lozim bo'ladi.

Ishning bahosi smeta tuzish yo'li bilan aniqlanishi mumkin.

Ish pudratchi tomonidan tuzilgan smeta bo'yicha bajarilgan taqdirda, smeta buyurtmachi tomonidan tasdiqlangan paytdan boshlab kuchga ega bo'ladi va pudrat shartnomasining bir qismi bo'lib qoladi.

Ishning bahosi (smeta) taxminiy yoki qat'iy bo'lishi mumkin. Pudrat shartnomasida bunday ko'rsatma bo'lmasa, ishning bahosi (smeta) qat'iy hisoblanadi.

Agar qo'shimcha ishlarni bajarish zarur bo'lib qolsa va shu sababli ishning taxminan belgilangan bahosini (taxminiy smetani) ancha oshirishga to'g'ri kelsa, pudratchi bu haqda buyurtmachini vaqtida ogohlantirishi shart. Buyurtmachi pudrat shartnomasida ko'rsatilgan ishning bahosini

(smetani) oshirishga rozi bo'lmagan taqdirda, shartnomadan voz kechishga haqli. Bunday hollarda pudratchi buyurtmachidan ishning bajarilgan qismining bahosini to'lashni talab qilishi mumkin.

Buyurtmachini pudrat shartnomasida ko'rsatilgan ishning bahosini (smetani) oshirish zarurligi to'g'risida o'z vaqtida ogohlantirmagan pudratchi ish uchun shartnomada ko'rsatilgan baho bo'yicha haq olish huquqini saqlab qolgan holda shartnomani bajarishi shart.

Pudratchi, qoida tariqasida, qat'iy baho (qat'iy smeta)ni oshirishni, buyurtmachi esa uni kamaytirishni talab qilishga, shu jumladan bajarilishi kerak bo'lgan ishning to'la hajmini yoki buning uchun zarur xarajatlarni pudrat shartnomasi tuzilayotgan paytda nazarda tutish imkoniyati bo'lmagan hollarda ham, haqli emas.

Pudratchi tomonidan taqdim qilinishi kerak bo'lgan materiallar va uskunalar, shuningdek uchinchi shaxslar tomonidan unga ko'rsatiladigan xizmatlar bahosi ancha oshgan va buni shartnoma tuzish vaqtida nazarda tutish mumkin bo'lmagan hollar ham uchrab turadi. Bu holatlar vaziyatning jiddiy o'zgarishi hisoblanadi. Pudrat shartnoma tuzishda taraflar uchun asos bo'lgan vaziyatning jiddiy o'zgarishi, agar boshqacha tartib shartnomada nazarda tutilgan bo'lmasa yoki uning mohiyatidan anglashilmasa, shartnoma bahosini (smetani) o'zgartirish mumkin. Bu holatlar yuz bersa FKning 383-moddasi talablaridan kelib chiqib, pudratchi belgilangan ish bahosini (smetani) oshirishni talab qilishga, buyurtmachi bu talabni bajarishdan bosh tortgan taqdirda esa, shartnomani bekor qilishni talab qilishga haqli.

Agar taraflar shartnomani jiddiy o'zgargan vaziyatga muvofiqlashtirish yoki uni bekor qilish haqida kelisha olmagan bo'lsalar, quyidagi hollarda shartnoma manfaatdor tarafning talabi bilan sud tomonidan bekor qilinishi yoki o'zgartirilishi mumkin:

1) pudrat shartnomasini tuzish paytida taraflar ish uchun ketadigan materiallarning narx-navosida bu darajada o'zgarish yuz bermaydi, deb hisoblagan bo'lsalar;

2) vaziyatning o'zgarishini keltirib chiqargan sabablarni, ular paydo bo'lganidan keyin manfaatdor taraf (pudratchi, buyurtmachi) pudrat shartnomasining xususiyatiga va muomala shartlariga ko'ra o'zidan talab qilinadigan darajada vijdoniylik va ehtiyotkorlik qilgan bo'lishiga qaramay, bu sabablarni yenga olmagan bo'lsa;

3) pudrat shartnomasini uning baho haqidagi shartlarini o'zgartirmasdan bajarish taraflar mulkiy manfaatlarining shartnomaga mos keladigan nisbatini buzsa va manfaatdor tarafga zarar yetkazsa,

natijada ular shartnoma tuzishda umid qilishga haqli bo'lgan narsadan ko'p darajada mahrum bo'lsalar;

4) ish muomalasi odatlaridan yoki shartnomaning mohiyatidan vaziyatning o'zgarishi xavfiga manfaatdor taraf uchrashi kerakligi anglashilmasa.

Baho borasida vaziyatning jiddiy o'zgarishi oqibatida pudrat shartnomasi bekor qilinganida sud har qanday taraf talabi bilan shartnomani bekor qilish oqibatlarini aniqlashda taraflarning ushbu shartnomani bajarish bilan bog'liq xarajatlarini ular o'rtasida adolatli taqsimlash zarurligiga asoslanadi. Vaziyatning jiddiy o'zgarishi munosabati bilan shartnomaning o'zgartirilishiga shartnomani bekor qilish ijtimoiy manfaatlarga zid bo'lgan yoki tarafdagi shartnomani sud tomonidan o'zgartirilgan shartlar asosida bajarish uchun talab qilinadigan xarajatlardan ancha ortiq zarar keltiradigan favqulodda hollarda sud qarori bilan yo'l qo'yiladi.

Ayrim hollarda pudratchi ishni bajarish jarayonida qo'shimcha ishlarni ham bajarishga majbur bo'lib qoladi. Shu sabab ishning taxminiy bahosi shu nuqtayi nazarda oshishi mumkin. Agar bu bahoning oshish ehtimoli yuzaga kelsa buyurtmachini darhol ogohlantirishi shart bo'ladi. taxminiy smetani oshirish to'g'risidagi ogohlantirishga buyurtmachi rozi bo'lmasa, u holda pudratchi shartnomadan voz kechishga haqli. Bu holatda pudratchi agar ishning ma'lum bir qismi bajarilgan bo'lsa, shu qismining bahosini mutanosib ravishda buyurtmachidan talab qilishga haqli. Agar smeta qiymatining oshirilishi pudratchining aybi bilan bog'liq bo'lsa, buyurtmachi smetadan ortiqcha sarflangan xarajatlarni to'lamagan holda majburiyatni bajarilishini pudratchidan talab qilishi mumkin.

Agar smetani oshirish haqida buyurtmachi o'z vaqtida ogohlantirilmasa pudratchi smetadan ortiqcha xarajatlarni o'z hisobiga o'tkazib, shartnoma bo'yicha olingan majburiyatni bajarishga majbur. Lekin u shartnomada ko'rsatilgan baho bo'yicha haq olish huquqini saqlab qoladi. Natijada u qilgan qo'shimcha mehnat uchun buyurtmachidan haq undirib olish imkoniyatini yo'qotadi. Pudrat shartnomasida qat'iy smeta o'zgartirilishi mumkin emas.

Pudratchining amaldagi xarajatlari ish bahosini aniqlash vaqtida (smeta tuzilayotganda) nazarda tutilgan xarajatlardan kam bo'lgan hollarda, bosharti buyurtmachi pudratchining tejami bajarilgan ish sifatiga ta'sir etganligini isbotlay olmasa, pudratchi ishlar uchun pudrat shartnomasida ko'rsatilgan baho bo'yicha haq olish huquqini saqlab qoladi. Pudrat shartnomasida pudratchining tejami taraflar o'rtasida taqsimlanishi nazarda tutilishi mumkin.

Agar pudrat shartnomasida bajarilgan ishga yoki uning ayrim bosqichlariga oldindan haq to'lash nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi pudratchiga shartlashilgan haqni ish tegishli tarzda va kelishilgan muddatda yoxud buyurtmachining roziligi bilan muddatidan oldin bajarilib, uning natijalari uzil-kesil topshirilganidan keyin to'lashi shart. Pudratchi qonun hujjatlarida yoki pudrat shartnomasida nazarda tutilgan hollarda va miqdordagina o'ziga bo'nak yoki zakalat berilishini talab qilishga haqli.

Shartnomaning bajarilishi munosabati bilan buyurtmachi pudratchiga belgilangan tegishli haqni yoki boshqa summani to'lash majburiyatini bajarmagan taqdirda, buyurtmachi tomonidan tegishli summa to'langunga qadar pudratchi ishning natijalarini, shuningdek buyurtmachiga tegishli uskunalarni, qayta ishlash (ishlov berish) uchun berilgan ashyolarni, foydalanilmay qolgan material qoldig'i va pudratchining ixtiyoridagi boshqa mol-mulkni ushlab qolish huquqiga ega, bu pudratchining buyurtmachi o'z majburiyatini bajarishi uchun qilgan ta'minlash usuli hisoblanadi.

4. Pudrat shartnomasi taraflarining huquq va majburiyatlari

Pudratchi buyurtmachining topshirig'iga asosan muayyan ishlarni amalga oshirish bo'yicha shartnoma tuzar ekan, uning asosiy huquq va majburiyatlari buyurtmachi topshirig'iga asosan ishni bajarish va uning haqini talab qilib olish bilan bog'liq holda vujudga keladi.

FKning 632-moddasi talablaridan kelib chiqib, buyurtma pudratchining materiallari, uning kuchi va mablag'lari hisobidan bajarilishi nazarda tutilgan bo'lsa shartnoma bahosini pudratchi sarflayotgan mablag'larni qo'shgan holda shakllantirishni talab qilish huquqiga ega.

Vaziyat taqazosi bilan ishni bajarishda qo'shimcha ishlarni bajarish zarur bo'lib qolsa va shu sababli ishning taxminan belgilangan bahosini (taxminiy smetani) ancha oshirishga to'g'ri kelsa, pudratchi bu haqda buyurtmachini vaqtida ogohlantirishi shart. Buyurtmachi pudrat shartnomasida ko'rsatilgan ishning bahosini (smetani) oshirishga rozi bo'lmagan taqdirda shartnomadan voz kechishga haqli. Bunday hollarda pudratchi buyurtmachidan ishning bajarilgan qismining bahosini to'lashni talab qilishi mumkin.

Buyurtmachini pudrat shartnomasida ko'rsatilgan ishning bahosini (smetani) oshirish zarurligi to'g'risida o'z vaqtida ogohlantirmagan pudratchi ish uchun shartnomada ko'rsatilgan baho bo'yicha haq olish

huquqini saqlab qolgan holda shartnomani bajarishi shart.

Pudratchi, qoida tariqasida, qat'iy baho (qat'iy smeta)ni oshirishni, buyurtmachi esa uni kamaytirishni talab qilishga, shu jumladan bajarilishi kerak bo'lgan ishning to'la hajmini yoki buning uchun zarur xarajatlarni pudrat shartnomasi tuzilayotgan paytda nazarda tutish imkoniyati bo'lmagan hollarda ham haqli emas.

Pudratchi tomonidan taqdim qilinishi kerak bo'lgan materiallar va uskunalar, shuningdek uchinchi shaxslar tomonidan unga ko'rsatiladigan xizmatlar bahosi ancha oshgan va buni shartnoma tuzish vaqtida nazarda tutish mumkin bo'lmagan hollarda pudratchi belgilangan ish bahosini (smetani) oshirishni talab qilishga, buyurtmachi bu talabni bajarishdan bosh tortgan taqdirda esa shartnomani bekor qilishni talab qilishga haqli.

FKning 644-moddasi talablariga muvofiq, buyurtmachi pudrat shartnomasi bo'yicha o'zining muqobil majburiyatlarini bajarmaganligi, xususan material, uskunalar, texnik hujjatlarni yoki qayta ishlanishi (ishlov berilishi) kerak bo'lgan ashyoni bermaganligi pudratchining shartnomani bajarishiga to'sqinlik qilgan hollarda, shuningdek mazkur majburiyatlar belgilangan muddatda bajarilmasligini yaqqol ko'rsatib turgan holatlar mavjud bo'lganida pudratchi ishga kirishmaslikka, boshlangan ishni esa to'xtatib qo'yishga haqli. Masalan, ganchkor kerakli sifatdagi mahsulotni talab qilganda buyurtmachining o'z vaqtida olib kelmasligi yoki boshqa sifatdagi mahsulotni olib kelganligi ishning sifatiga, amalga oshirilish muddatiga ta'sir etishi mumkin. Chunki boshqa sifatli ganch mahsuloti tez qotmasligi yoki boshqa xususiyatga ega bo'lib, ganch ishida ishlatilmasligi mumkin. Shu sababli ganchkor kelishilgan ganch mahsuloti kelguncha ishni to'xtatib turishi yoki muddat o'tib ketayotganligini, buyurtmachining e'tiborsizligini vaj qilib shartnomani bekor qilishga haqli bo'ladi.

Agar buyurtmachi pudratchining o'z vaqtida va asosli ogohlantirganiga qaramasdan, oqilona muddatda yaroqsiz yoki sifatsiz materialni almashtirmasa, ishni bajarish usuli to'g'risidagi ko'rsatmalarini o'zgartirmasa yoxud ishning yaroqliligi yoki pishiqiligini xavf ostiga qo'yadigan holatlarni bartaraf etish uchun zarur bo'lgan boshqa choralarni ko'rmasa, pudratchi shartnomani bajarishdan bosh tortishga va yetkazilgan zararni qoplashni talab qilishga haqli.

FKning 637-moddasiga asosan pudratchining amaldagi xarajatlari ish bahosini aniqlash vaqtida (smeta tuzilayotganda) nazarda tutilgan xarajatlardan kam bo'lgan hollarda, basharti buyurtmachi pudratchining tejami bajarilgan ish sifatiga ta'sir etganligini isbotlay olmasa, pudratchi

ishlar uchun pudrat shartnomasida ko'rsatilgan baho bo'yicha haq olish huquqini saqlab qoladi. Pudrat shartnomasida pudratchining tejami taraflar o'rtasida taqsimlanishi nazarda tutilishi mumkin.

Pudratchi qonun hujjatlarida yoki pudrat shartnomasida nazarda tutilgan hollarda va miqdordagina o'ziga bo'nak yoki zakalat berilishini talab qilishga haqli. Shartnomaning bajarilishi munosabati bilan buyurtmachi pudratchiga belgilangan tegishli haqni yoki boshqa summani to'lash majburiyatini bajarmagan taqdirda, buyurtmachi tomonidan tegishli summa to'langunga qadar pudratchi ishning natijalarini, shuningdek buyurtmachiga tegishli uskunalarni, qayta ishlash (ishlov berish) uchun berilgan ashyolarni, foydalanilmay qolgan material qoldig'i va pudratchining ixtiyoridagi boshqa mol-mulknii majburiyat bajarilishini ta'minlash maqsadida ushlab qolish huquqiga ega. Bu orqali pudratchi buyurtmachining o'ziga yuklatilgan summani to'linishini o'z vaqtida amalga oshirilishiga erishadi.

Shuningdek, agar pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachining topshirig'ini bajarish usullarini pudratchi mustaqil belgilaydi. Bu yerda ishning o'ziga xos usulini tanlash huquqidan foydalangan holda pudratchi ishni tez, sifatli, tejimli asosda bajarish yo'llarini o'ylab topishga haqli. Bu yerda asosan pudratchining mahorati, tajribasi o'ziga xos ishni bajarish usulini tanlash imkonini beradi.

Ko'p hollarda ishning bajarish muddati, ish sifati, bajarish imkoniyati pudratchining yordamchi ko'magiga muhtoj qilib qo'yishi mumkin. Pudrat shartnomasi shaxsiy harakterda bo'lgan hollarda bunday yordamchilar ko'magidan foydalanmaslik, ishni faqat pudratchining o'zi bajarishi shartligi belgilab qo'yilishi mumkin. Masalan, kosibning mahoratini eshitib kelgan mijoz, ishni faqat ushbu usta bajarishini talab qilishi mumkin. Bu holda pudrat shaxsiy harakterga ega bo'ladi. Pudrat shartnomasini buzib, shartnomani bajarish uchun yordamchi pudratchini jalb qilgan pudratchi ushbu yordamchi pudratchi shartnomani bajarishda qatnashib, yetkazgan zarar uchun buyurtmachi oldida javobgar bo'ladi.

Agar qonun hujjatlarida yoki pudrat shartnomasida pudratchining shartnomada ko'rsatilgan ishni shaxsan o'zi bajarish majburiyatlari kelib chiqmasa, pudratchi o'z majburiyatlarining bir qismini bajarish uchun boshqa shaxslar (yordamchi pudratchilar)ni jalb qilish huquqiga ega. Bunday hollarda pudratchi bosh pudratchi hisoblanadi.

Bosh pudratchi buyurtmachining pudrat shartnomasi bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun yordamchi pudratchi oldida javobgar bo'ladi, buyurtmachi oldida esa

yordamchi pudratchi o'z majburiyatlarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligining oqibatlari uchun javobgar bo'ladi.

Agar qonun yoki pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi va yordamchi pudratchining har biri bosh pudratchi bilan tuzgan shartnomalar buzilishi bilan bog'liq talablarni bir-biriga qo'yishga haqli emas.

Bosh pudratchining roziligini olgan holda buyurtmachi ayrim ishlarni bajarish uchun boshqa shaxslar bilan shartnoma tuzishga haqli. Bu holda mazkur shaxslar ishni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun bevosita buyurtmachi oldida javobgar bo'ladilar.

FKning 640-moddasiga asosan pudratchi buyurtmachi bergan materialdan tejab-tergab va rejali foydalanishi, ish tugaganidan so'ng ishlatilgan material to'g'risida buyurtmachiga hisobot berishi, shuningdek uning qoldig'ini qaytarib berishi yoxud o'z ixtiyoridagi foydalanilmay qolgan materialning qiymatini hisobga olib, buyurtmachining roziligi bilan ishning bahosini kamaytirishi shart. FKning 653-moddasiga asosan, agar shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa yoki axborotning harakteridan ish natijasidan pudrat shartnomasida nazarda tutilgan maqsadlarda ushbu axborotsiz foydalanish mumkin emasligi anglashilsa, pudratchi buyurtmachiga ishning natijasi bilan birga pudrat shartnomasining narsasini ishlatish yoki undan boshqacha tarzda foydalanishga taalluqli bo'lgan axborotni ham berish majburiyatiga ega.

Ayrim hollarda bajarilayotgan ish maxfiy, uchinchi shaxslarga oshkor qilinmaydigan tusda ham bo'lishi mumkin. Agar ish shunday harakterda bo'lsa u holda bajarilayotgan ish, u haqdagi ma'lumotlar maxfiy hisoblanadi. Bu hollarda buyurtmachi maboda ishning natijasini pudratchiga bu maxfiy ma'lumotlarni oshkor qilish oqibatida bajarilishi mumkinligidan kelib chiqib, pudratchiga ishni bajarish jarayonida bu kabi axborotlarni yetkazishi mumkin.

Bundan tashqari pudratchi ham amalga oshirayotgan ishlarini tijorat siri sifatida uchinchi shaxslarga oshkor qilinishini xohlamasligi mumkin. Bunday hollarda bir taraf (pudratchi yoki buyurtmachi) pudrat shartnomasi bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarganligi tufayli ikkinchi tarafdan yangi yechimlar va texnikaviy bilimlar, jumladan huquqiy muhofaza qilinmaydigan yechim va bilimlar, shuningdek tijorat siri deb hisoblanishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar olsa, u bu ma'lumotlarni ikkinchi tarafning roziligisiz uchinchi shaxslarga ma'lum qilishga haqli emas. Bunday axborotdan foydalanish tartibi va shartlari taraflarning kelishuvi bilan belgilanadi.

Pudratchi quyidagilarni aniqlagan taqdirda darhol buyurtmachini ogohlantirishi va undan ko'rsatmalar olgunga qadar ishni to'xtatib turishi shart:

-buyurtmachi bergan material, uskunalar, texnik hujjatlar yoki qayta ishlash (ishlov berish) uchun topshirilgan ashyoning yaroqsizligi yoki sifatsizligini;

-buyurtmachining ishni bajarish usuli to'g'risidagi ko'rsatmalarini bajarish uning uchun yomon oqibatlariga olib kelishi mumkinligini;

-pudratchiga bog'liq bo'lmagan, bajarilayotgan ish natijalarining yaroqliligi yoki pishiqiligini xavf ostiga qo'yadigan yoxud ishni belgilangan muddatda nihoyasiga yetkazish mumkin bo'lmaydigan qilib qo'yadigan boshqa holatlarni.

Yuqoridagi holatlar to'g'risida buyurtmachini ogohlantirmagan yoki ogohlantirishga javob olish uchun shartnomada ko'rsatilgan muddat o'tishini, bunday muddat ko'rsatilmagan bo'lsa, oqilona muddat o'tishini kutmasdan yoxud buyurtmachi ishni to'xtatib turish to'g'risida o'z vaqtida ko'rsatma bergan bo'lishiga qaramasdan ishni davom ettiravergan pudratchi buyurtmachi unga yoki pudratchi buyurtmachiga tegishli talablar qo'yganida mazkur holatlarni vaj qilib keltirishga haqli emas.

Pudratchining asosiy majburiyatlaridan biri albatta bajariladigan ishning sifati bilan bog'liq. Chunki aynan ishning sifatli bajarilishi pudrat shartnomasi tuzilishidan ko'zlangan maqsad hisoblanadi.

Pudratchi bajargan ish pudrat shartnomasining shartlariga, shartlar bo'lmaganida yoki to'liq bo'lmaganida esa, odatda tegishli turdagi ishlarga, ish muomala odati bo'yicha bunday turdagi ishlarning bajarilish shartlariga qo'yiladigan talablarga mos kelishi kerak. Buyurtmachi iste'molchi huquqlaridan foydalanganligi sababli unga nisbatan "iste'molchi mutaxassis emas" degan tamoyil qo'llaniladi. Shu sababli pudratchi bajarayotgan ish bo'yicha buyurtmachi tushunmasligi sababli butun mas'uliyatni pudratchi zimmasiga yuklaydi. Shu sababli bajarilgan ish natijasi buyurtmachiga topshirish paytida shartnomada ko'rsatilgan yoki odatda qo'yiladigan talablar bilan belgilangan xususiyatlarga ega bo'lishi va oqilona muddat davomida shartnomada nazarda tutilganidek foydalanish uchun, agar u shartnomada belgilangan bo'lmasa, bunday turdagi ishning natijasidan odatdagidek foydalanish uchun yaroqli bo'lishi kerak.

Ayrim hollarda qonun hujjatlarida pudratchiga majburiy ishni bajarish uchun talablar qo'yilishi mumkin. Shu hollarda pudratchi mazkur talablarga amal qilishga majbur bo'ladi. Agar qonun hujjatlarida pudrat shartnomasi bo'yicha bajariladigan ishga qo'yiladigan majburiy talablar

nazarda tutilgan bo'lsa, tadbirkor sifatida ish olib borayotgan pudratchi ishni bunday majburiy talablarga shartnomada nazarda tutilgan bo'lmasada amal qilgan holda bajarishi shart.

Ishning sifati bo'yicha kafolat berish talab qilinadigan bo'lsa bu kafolat pudratchi tomonidan berilishi shart. Yuqorida buyurtmachi iste'molchi huquqlaridan foydalanishini nazarda tutdik. O'zbekiston Respublikasining "Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonuning 12-moddasiga asosan iste'molchi o'zi sotib olgan tovar (ish, xizmat) sanitariya-gigiyena, shu jumladan radiologiya, epidemiyaga qarshi talablarga va amaldagi boshqa normalar hamda qoidalarga rioya etgan holda ishlab chiqarilgan yoki bajarilgan bo'lishiga va uning hayoti, sog'lig'i, atrof muhit uchun xavfsiz bo'lishiga, shuningdek uning mol-mulkiga zarar yetkazmasligiga kafolat berilishini talab qilish huquqiga ega.

Ushbu modda talablaridan kelib chiqqan holda bajarilgan ish buyurtmachining hayoti, sog'lig'i, mol-mulki va atrof muhit uchun xavfsiz bo'lishi bilan bog'liq bo'lsa pudratchining kafolati bilan bog'liq talablar qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasining "Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonuning 12-moddasiga asosan pudratchi ishning xizmat muddati yoki yaroqlilik muddati mobaynida, agar bunday muddat belgilanmagan bo'lsa, tovar iste'molchiga sotilgan (ish bajarilgan) kundan e'tiboran o'n yil mobaynida uning xavfsiz bo'lishini ta'minlashi shart.

Ish pudratchi tomonidan pudrat shartnomasidan chetga chiqqan holda bajarilib, ish natijasini yomonlashtirgan bo'lsa yoki uni shartnomada nazarda tutilgan maqsadlar uchun yoxud shartnomada yaroqsizlik haqida tegishli shartlar bo'lmagan taqdirda, odatdagi maqsadlar uchun foydalanishga yaroqsiz qilib qo'yadigan boshqa kamchiliklar bilan bajarilgan bo'lsa, buyurtmachi, basharti qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, o'z xohishiga ko'ra pudratchidan:

- kamchiliklarni oqilona muddatda bepul bartaraf etishni;
- ish uchun belgilangan bahoni mutanosib ravishda kamaytirishni;
- shartnomada buyurtmachining kamchiliklarni bartaraf etish huquqi nazarda tutilgan bo'lsa, ularni bartaraf etishga qilgan o'z xarajatlarini qoplashni talab qilishga haqli.

Agar qonun yoki pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi belgilangan muddatlarda ish natijasining lozim darajada sifatli emasligini aniqlagan taqdirda, ishning natijasi lozim darajada sifatli emasligi bilan bog'liq talablarni qo'yishga haqli. Ish

natijasiga kafolat muddati belgilanmagan hollarda ish natijalaridagi kamchiliklar oqilona muddatda, biroq ish natijasi topshirilgan kundan boshlab ikki yil mobaynida aniqlangan taqdirda, agar qonunda, shartnomada yoki ish muomalasi odatlarida boshqa muddatlar belgilangan bo'lmasa, buyurtmachi ish natijasidagi kamchiliklar bilan bog'liq talablarni qo'yishi mumkin. Buyurtmachi kafolat muddati mobaynida aniqlangan ish natijasidagi kamchiliklar bilan bog'liq talablarni qo'yishga haqli.

Shartnomada nazarda tutilgan kafolat muddati ikki yildan kam bo'lib, buyurtmachi ish natijasidagi kamchiliklarni kafolat muddati tamom bo'lgach, biroq ushbu moddaning beshinchi qismida nazarda tutilgan paytdan e'tiboran ikki yil davomida aniqlagan va bu kamchiliklar ish natijasi o'ziga topshirilgunicha yoki topshirish paytiga qadar yuzaga kelgan sabablarga ko'ra paydo bo'lganligini isbot qilsa, ular uchun pudratchi javobgar bo'ladi.

Agar pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, kafolat muddati bajarilgan ish natijasi buyurtmachi tomonidan qabul qilib olingan yoki qabul qilib olinishi lozim bo'lgan paytdan e'tiboran o'ta boshlaydi.

FKning 642-moddasiga asosan Buyurtmachi pudratchining faoliyatiga aralashmagan holda istalgan vaqtda ishning borishini va sifatini tekshirishga haqli.

Agar pudratchi pudrat shartnomasini bajarishga o'z vaqtida kirishmasa yoki ishni sust bajarishi natijasida uni belgilangan muddatda tugatish mumkin emasligi aniq bo'lib qolsa, buyurtmachi shartnomadan voz kechib, yetkazilgan zararni qoplashni talab qilishga haqli. Shu bilan birga agar ish kechiktirib bajariladigan bo'lsa, buyurtmachi shartnomaga nisbatan o'z qiziqishini yo'qotganligini isbot qilishi lozim.

Agar ishni bajarish vaqtida uning tegishli darajada bajarilmasligi aniq bo'lib qolsa, buyurtmachi pudratchiga kamchiliklarni yo'qotish uchun oqilona muddat belgilashga va bu talabni pudratchi belgilangan muddatda bajarmagan taqdirda pudrat shartnomasidan voz kechishga yoxud bu kamchiliklarni pudratchi hisobidan tuzatishni boshqa shaxsga topshirishga, shuningdek yetkazilgan zararni qoplashni talab qilishga haqli.

Agar pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi ish natijasi o'ziga topshirilgunga qadar istagan vaqtda shartnomadan voz kechib, belgilangan bahoning buyurtmachi shartnomadan voz kechganligi to'g'risidagi ogohlantirish olingunga qadar bajarilgan ishga mutanosib qismini to'lashi mumkin. Buyurtmachi

puqratchiga shartnomaning bekor qilinishi tufayli yetkazilgan zararni ham bajarilgan ishning bahosi bilan hamma ish uchun belgilangan baho o'rtasidagi farq doirasida to'lashi shart.

Buyurtmachi bajarilgan ishni (uning natijasini) puqrat shartnomasida nazarda tutilgan muddatda va tartibda puqratchi ishtirokida ko'rib chiqishi va qabul qilishi, ish natijasini yomonlashtiradigan darajada shartnomadan chekinish yoki boshqa kamchiliklar aniqlangan taqdirda esa, bu to'g'rida puqratchiga darhol ma'lum qilishi shart.

Ishni qabul qilish vaqtida uning kamchiliklarini aniqlagan buyurtmachi bu kamchiliklar yoxud ularni tuzatish to'g'risida keyinchalik talab qo'yish mumkinligi dalolatnoma yoki qabul qilishni tasdiqlovchi boshqa hujjatda ko'rsatilgan hollardagina ularni vaj qilib keltirishga haqli.

Buyurtmachi ishni tekshirmasdan qabul qilgan bo'lsa, uni qabul qilishning oddiy usulida aniqlanishi mumkin bo'lgan kamchiliklar (ochiq ko'rinib turgan kamchiliklar)ni dalil qilib keltirish huquqidan mahrum bo'ladi.

Buyurtmachi ish qabul qilib olinganidan so'ng unda puqrat shartnomasidan chekinishlar yoki ishni qabul qilishning oddiy usulida aniqlanishi mumkin bo'lmagan boshqa xil kamchiliklar (yashirin kamchiliklar)ni, shu jumladan, puqratchi qasddan yashirgan kamchiliklarni aniqlasa, ular aniqlanganidan so'ng o'n kunlik muddat ichida bu to'g'rida puqratchiga xabar qilishi shart.

Buyurtmachi bilan puqratchi o'rtasida bajarilgan ishning kamchiliklari yoki ularning sabablari yuzasidan nizo kelib chiqqan taqdirda, istagan tarafning talabi bo'yicha ekspertiza tayinlanishi kerak. Ekspertiza o'tkazish xarajatlari puqratchi zimmasida bo'ladi, ekspertiza puqrat shartnomasi buzilmaganligini yoki puqratchining harakatlari bilan aniqlangan kamchiliklar o'rtasida sababiy bog'lanish yo'qligini aniqlagan hollar bundan mustasno. Bunday hollarda ekspertiza xarajatlarini ekspertiza o'tkazishni talab qilgan taraf, agar ekspertiza taraflarning o'zaro kelishuvi bilan tayinlangan bo'lsa, ikkala taraf teng miqdorda to'laydi.

Agar puqrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi bajarilgan ishni qabul qilishdan bosh tortganida, puqratchi shartnomaga binoan ish natijasi buyurtmachiga topshirilishi kerak bo'lgan kundan boshlab bir oy o'tgach va shundan keyin buyurtmachini ikki marta ogohlantirgan holda ish natijasini sotib yuborishga, tushgan pulni esa puqratchiga tegishli hamma to'lovlarni chegirib tashlab, notarial idoraning depozitiga buyurtmachining nomiga kiritib qo'yishga haqli. Puqratchi puqrat narsasini sotish o'rniga uni ushlab turish yoki keltirilgan zararni buyurtmachidan undirib olish huquqidan foydalanishga haqli.

Agar buyurtmachining bajarilgan ishni qabul qilishdan bosh tortishi ishni topshirish kechikib ketishiga sabab bo'lgan bo'lsa, tayyorlangan (qayta ishlangan) ashyoning tasodifan nobud bo'lish xavfi ashyo topshirilishi lozim bo'lgan paytda buyurtmachiga o'tgan deb hisoblanadi.

Pudrat shartnomasini bajarish munosabati bilan buyurtmachi bergan material, uskuna, qayta ishlashga (ishlov berishga) topshirilgan ashyo va pudratchi ixtiyoriga o'tgan boshqa mol-mulkarni saqlanishini talab qilishga haqli.

Agar pudrat shartnomasida bajarilgan ishga yoki uning ayrim bosqichlariga oldindan haq to'lash nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi pudratchiga shartlashilgan haqni ish tegishli tarzda va kelishilgan muddatda yoxud buyurtmachining roziligi bilan muddatidan oldin bajarilib, uning natijalari uzil-kesil topshirilganidan keyin to'lashi shart.

Shuningdek, ishning sifatli, aniq va belgilangan muddatda bajarilishi nafaqat pudratchiga, balki ayrim hollarda buyurtmachiga ham bog'liq bo'ladi. Bu holatlarda buyurtmachi pudratchiga yordam berishi lozim bo'ladi. Pudratchining ishni bajarishiga buyurtmachi pudrat shartnomasida nazarda tutilgan hollarda, hajmda va tartibda yordam berishi shart.

Buyurtmachi bu majburiyatni bajarmasa, pudratchi ko'rilgan zararni, shu jumladan bekor turib qolganlik oqibatidagi qo'shimcha chiqimlarni qoplashni yoki ishni bajarish muddatini o'zgartirish yoxud pudrat shartnomasida ko'rsatilgan ish bahosini oshirishni talab qilishga haqli.

Buyurtmachining harakati yoki yo'l qo'ygan xatosi tufayli pudrat shartnomasi bo'yicha ishni bajarish mumkin bo'lmay qolgan taqdirda, pudratchi ishning bajarilgan qismini hisobga olgan holda shartnomada ko'rsatilgan bahoni olish huquqini saqlab qoladi.

Shartnoma shartlarini buzganlik uchun javobgarlik. Pudrat shartnomasi bo'yicha javobgarlik har ikki tarafning o'z majburiyatlarini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan hollarida kelib chiqadi.

Aksariyat hollarda buyurtmachining javobgarligi, ish natijasini o'z vaqtida qabul qilmaganda, shartnoma bahosini o'z vaqtida to'lamaganda, pudratchining ishi tijorat siri yoki uchinchi shaxslarga oshkor qilmaslik bilan bog'liq bo'ladigan bo'lsa va uni oshkor qilmaslik buyurtmachi zimmasiga majburiyat sifatida yuklatilib, buyurtmachi tomonidan bu majburiyatga rioya etilmaganda va boshqa hollarda kelib chiqadi. Aksariyat hollarda buyurtmachi fuqaro bo'lsa u iste'molchi huquqlaridan foydalanib, "iste'molchi hamisha haq" tamoyilidan foydalanadi.

Topshirilgan ishni pudratchi o'z hisobidan amalga oshiradigan va ishni bajarish usulini o'zi tanlaydigan bo'lsa pudratchi o'zi bergan

materiallar va uskunalarning sifati tegishli darajada bo'lmaganligi uchun, shuningdek uchinchi shaxslar huquqlari bo'lgan materiallar va uskunalarini berganligi uchun javobgar bo'ladi. Shuningdek, pudrat shartnomasini bajarish munosabati bilan buyurtmachi bergan material, uskuna, qayta ishlashga (ishlov berishga) topshirilgan ashyo va pudratchi ixtiyoriga o'tgan boshqa mol-mulk saqlanmaganligi uchun pudratchi javobgar bo'ladi.

Shartnomada pudratchining yordamchi pudratchi olishga huquqi bo'lsa u holda FKning 241, 334 va 634-moddalariga asosan bosh pudratchi buyurtmachining pudrat shartnomasi bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun yordamchi pudratchi oldida javobgar bo'ladi, buyurtmachi oldida esa, yordamchi pudratchi o'z majburiyatlarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligining oqibatlari uchun javobgar bo'ladi.

Agar qonun yoki pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi va yordamchi pudratchining har biri bosh pudratchi bilan tuzgan shartnomalar buzilishi bilan bog'liq talablarni bir-biriga qo'yishga haqli emas.

Ushbu moddaning birinchi qismidagi qoidalarni yoki pudrat shartnomasini buzib, shartnomani bajarish uchun yordamchi pudratchini jalb qilgan pudratchi ushbu yordamchi pudratchi shartnomani bajarishda qatnashib, yetkazgan zarar uchun buyurtmachi oldida javobgar bo'ladi.

Bosh pudratchining roziligini olgan holda buyurtmachi ayrim ishlarni bajarish uchun boshqa shaxslar bilan shartnoma tuzishga haqli. Bu holda mazkur shaxslar ishni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun bevosita buyurtmachi oldida javobgar bo'ladilar.

Pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, pudratchi ishni bajarishning boshlang'ich va oxirgi, shuningdek oraliq muddatlarini buzganlik uchun javobgar bo'ladi.

Agar pudratchi buyurtmachi bergan materialni tegishli suratda qabul qilib olayotganida undagi kamchiliklarni aniqlash mumkin bo'lmaganligini isbot qila olmasa, u buyurtmachi bergan materialning kamchiliklari tufayli ishning lozim darajada bajarilmaganligi uchun javobgar bo'ladi.

FKning 650-moddasida ishning sifati lozim darajada bo'lmaganligi uchun pudratchining javobgarligi nazarda tutilgan. Unga asosan ish pudratchi tomonidan pudrat shartnomasidan chetga chiqqan holda bajarilib, ish natijasini yomonlashtirgan bo'lsa yoki uni shartnomada nazarda tutilgan maqsadlar uchun yoxud shartnomada yaroqsizlik haqida tegishli shartlar bo'lmagan taqdirda, odatdagi maqsadlar uchun foydalanishga yaroqsiz qilib qo'yadigan boshqa kamchiliklar bilan

bajarilgan bo'lsa, buyurtmachi, basharti qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, o'z xohishiga ko'ra pudratchidan:

kamchiliklarni oqilona muddatda bepul bartaraf etishni;

ish uchun belgilangan bahoni mutanosib ravishda kamaytirishni;

shartnomada buyurtmachining kamchiliklarni bartaraf etish huquqi nazarda tutilgan bo'lsa, ularni bartaraf etishga qilgan o'z xarajatlarini qoplashni talab qilishga haqli.

Pudratchi ishdagi o'zi javobgar bo'lgan kamchiliklarni bartaraf etish o'rniga, buyurtmachiga shartnomani bajarishni kechiktirganlik natijasida yetkazgan zararni qoplagan holda ishni yangidan bepul bajarib berishga haqli. Bunday holda buyurtmachi ilgari o'ziga topshirilgan ish natijasini, agar ishning harakteriga ko'ra uni qaytarib berish mumkin bo'lsa, pudratchiga qaytarib berishi shart.

Agar ishdagi pudrat shartnomasi shartlaridan chetga chiqishlar yoki boshqa xil kamchiliklar jiddiy va bartaraf etib bo'lmaydigan darajada bo'lsa yoxud aniqlangan kamchiliklar buyurtmachi tomonidan belgilangan oqilona muddatda bartaraf etilmagan bo'lsa, buyurtmachi shartnomani bajarishdan bosh tortishga va keltirilgan zararni qoplashni talab qilishga haqli.

Pudrat shartnomasining muayyan kamchilik uchun pudratchini javobgarlikdan ozod qilish to'g'risidagi sharti, agar bunday nuqsonlar pudratchining aybli harakatlari yoki harakatsizligi tufayli vujudga kelganligi isbotlansa, pudratchini javobgarlikdan ozod qilmaydi.

Ishni bajarish uchun material bergan pudratchi uning sifati uchun sotuvchining sifati lozim darajada bo'lmagan tovar uchun javobgarligi to'g'risidagi qoidalar bo'yicha javobgar bo'ladi.

Shartnomada nazarda tutilgan kafolat muddati ikki yildan kam bo'lib, buyurtmachi ish natijasidagi kamchiliklarni kafolat muddati tamom bo'lgach, biroq ushbu moddaning beshinchi qismida nazarda tutilgan paytdan e'tiboran ikki yil davomida aniqlagan va bu kamchiliklar ish natijasi o'ziga topshirilgunicha yoki topshirish paytiga qadar yuzaga kelgan sabablarga ko'ra paydo bo'lganligini isbot qilsa, ular uchun pudratchi javobgar bo'ladi.

Pudrat shartnomasining alohida turlarida javobgarlik o'ziga xos tarzda qo'llaniladi. Taraflarning javobgarlik masalalari hatto maxsus qonun hujjatlari asosida ham belgilanishi mumkin.

Masalan, 2000-yil 15-dekabrda qabul qilingan "Qurilish sohasidagi huquqbuzarliklar uchun yuridik shaxslarning javobgarligi to'g'risida"gi qonun, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 17-

sentabrdagi 404-son qarori bilan tasdiqlangan “Qurilish sohasidagi huquqbuzarliklar uchun yuridik shaxslarga solinadigan jarimalarni undirish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom va boshqalarni keltirib o‘tish mumkin.

2-§. Maishiy pudrat shartnomasi

1. Maishiy pudrat shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari

Maishiy pudrat shartnomasi eng ko‘p qo‘llaniladigan ommaviy shartnomalardan biri hisoblanadi. FKning 656-moddasiga asosan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan pudratchi maishiy pudrat shartnomasi bo‘yicha buyurtmachi – fuqaroning topshirig‘i bilan uning maishiy yoxud boshqa shaxsiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan ma‘lum ishlarni bajarish majburiyatini, buyurtmachi esa ishni qabul qilish va haqini to‘lash majburiyatini oladigan shartnoma hisoblanadi.

Bu shartnomaning o‘ziga xos tomonlari shartnoma subyektlari va predmetida ko‘rinadi.

Maishiy pudrat shartnomasi bo‘yicha buyurtmachi faqat fuqaro hisoblanadi. Boshqa pudrat shartnomasida bunday buyurtmachining “faqat fuqaro bo‘lishlik” tushunchasi mavjud emas. Maishiy pudrat shartnomasi buyurtmachisi – fuqaro O‘zbekiston Respublikasining “Iste‘molchilarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi qonuniga asosan iste‘molchi maqomiga ega bo‘ladi hamda unda belgilangan huquqlardan foydalanadi.

Shuningdek, shartnomaning ikkinchi taraflari bo‘lgan pudratchi esa albatta tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish huquqiga ega bo‘lgan shaxs ya‘ni tadbirkorlik subyekti bo‘lishligi lozim. Maishiy pudrat bo‘yicha bajariladigan ish albatta tadbirkorlik faoliyati natijasi hisoblanadi.

Tadbirkorlik faoliyati - tadbirkorlik faoliyati subyektlari tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan, tavakkal qilib va o‘z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foйда) olishga qaratilgan tashabbuskor faoliyat hisoblanib, uning subyektlari “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi qonunning 4-moddasida belgilangan. Unga muvofiq, tadbirkorlik faoliyati subyektlari (tadbirkorlik subyektlari) belgilangan tartibda ro‘yxatdan o‘tgan hamda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslardir.

Davlat hokimiyati va boshqaruv organlari (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno), ularning mansabdor shaxslari,

shuningdek tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi qonun hujjatlarida man etilgan boshqa shaxslar tadbirkorlik faoliyatining subyektlari bo'lishi mumkin emas.

Putratchi – tadbirkorlik subyektining yakka tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadimi yoki yuridik shaxs maqomini olgan holda bu faoliyat bilan shug'illanadimi bu ahamiyatsiz. Bundan tashqari agar ta'sis hujjatlarida tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish vakolati bo'lsa notijorat yuridik shaxslar ham putratchi bo'lishlari mumkin. M.X.Rustamboevning fikricha tijoratchi bo'lmagan tashkilot o'zining ustavda belgilangan maqsadlariga mos keladigan doiralarda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi mumkin, biroq, bu tadbirkorlik faoliyati:

A) har doim ustav faoliyatiga qo'shimcha bo'lishi, hech vaqt asosiy faoliyatga aralashmasligi lozim;

B) tadbirkorlik natijasida olingan foyda, daromadlar har doim ustavda nazarda tutilgan maqsadlarga sarf qilinishi shart, muassislar, a'zolar o'rtasida taqsimlanmaydi¹.

Shartnomaning ikkinchi bir o'ziga xos xususiyati uning predmeti bo'lib shartnoma faqat maishiy yoxud boshqa shaxsiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan ma'lum ishlarni bajarish uchun tuziladi. Masalan, texnikani tuzatish, kiyim tikish yoki ta'mirlash va boshqalar. Shartnoma tuzishdan maqsad maishiy ehtiyojlarni qondirish bo'lganligi uchun ham u "maishiy pudrat shartnomasi" nomini olgan va alohida bir tur sifatida pudrat shartnomasidan ajralib chiqqan.

Agar qonun hujjatlari yoxud shartnomada, shu jumladan buyurtmachi qo'shilgan formulalar yoki boshqa standart shakllarning shartlarida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, putratchi buyurtmachiga patta yoki buyurtma qabul qilinganligini tasdiqlaydigan boshqa hujjatni bergan paytdan boshlab maishiy pudrat shartnomasi tuzilgan hisoblanadi. Mazkur hujjatlarning buyurtmachida bo'lmasligi, uni maishiy pudrat shartnomasi tuzilganligini yoki uning shartlarini tasdiqlovchi guvohlar ko'rsatmalarini vaj qilib keltirish huquqidan mahrum qilmaydi.

Maishiy pudrat shartnomasining huquqiy belgilari quyidagilarni tashkil etadi:

Shartnoma ikki tamonlama shartnoma, haq evaziga tuziladigan konsensual shartnoma hisoblanadi.

¹ Ўзбекистон Республикаси «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонунига шарҳ. –Т.: Ўзбекистон. 2005. –11 б.

Maishiy pudrat shartnomasini tuzish FK va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 12-oktabrdagi 399-son qarori bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi aholisiga maishiy xizmat ko'rsatish Qoidalariga asosan amalga oshiriladi¹.

Maishiy pudrat shartnomasi ommaviy shartnomalar jumlasiga kiradi. Chunki pudratchi buyurtma berishni istab o'ziga murojaat qiladigan har bir shaxsga nisbatan amalga oshirishi shart bo'lgan vazifalari belgilab qo'yiladigan shartnoma hisoblanadi.

Maishiy pudrat shartnomasining ommaviy shartnoma sifatida bir qator muhim qoidalari mavjud:

-birinchidan, pudratchi buyurtmachilarning bir-biriga nisbatan afzallik berishga ya'ni bir buyurtmachini ikkinchisidan ustun qo'yishga haqli emas;

-ikkinchidan, bajariladigan ishning bahosi barcha buyurtmachilar uchun bir xil bo'lishi kerak.

-uchinchidan pudratchini asossiz ravishda shartnoma tuzishni rad etishiga yo'l qo'yilmaydi.

2. Taraflarning huquq va majburiyatlari hamda shartnomani tuzish tartibi

Pudratchi maishiy pudrat shartnomasiga haq evaziga bajariladigan qo'shimcha ishlar yoki xizmatlarni kiritishga buyurtmachini majbur qilishga haqli emas. Bu talab buzilgan taqdirda, buyurtmachi tegishli ish yoki xizmatga haq to'lashdan bosh tortishga haqli.

Buyurtmachi ish unga topshirilguncha istagan vaqtda belgilangan haqning u pudrat shartnomasini bajarishdan voz kechganligi to'g'risidagi bildirishni pudratchi olgunga qadar bajarilgan ishga mutanosib qismini va shartnomani bajarish maqsadida shu paytgacha qilingan xarajatlarni pudratchiga to'lab, agar bu xarajatlar ish uchun to'lanadigan haqning ko'rsatib o'tilgan qismiga kirmasa, maishiy buyurtma shartnomasini bajarishdan voz kechishga haqli. Shartnomaning buyurtmachini bunday huquqdan mahrum qiluvchi shartlari o'z-o'zidan haqiqiy emas.

Maishiy pudrat shartnomasi tuzilguniga qadar pudratchi taklif qilinayotgan ish, uning turlari va xususiyatlari, bahosi, haq to'lash shakli to'g'risida buyurtmachi zarur va ishonarli axborotni topshirishi,

¹ Ўзбекистон Республикаси Хукумат қарорлар тўплами. 1995. №10 40-модда

shuningdek buyurtmachining iltimosiga binoan shartnomaga va tegishli ishga doir ma'lumotlarni unga berishi shart. Agar ishning xususiyati bo'yicha ahamiyati bo'lsa, pudratchi uni bajaradigan aniq shaxsni ko'rsatishi kerak.

Pudratchidan olingan axborotning to'liq yoki ishonchli bo'lmaganligi oqibatida buyurtmachi nazarda tutgan xususiyatlarga ega bo'lmagan ishni bajarish to'g'risida shartnoma tuzilgan bo'lsa, buyurtmachi bajarilgan ishga haq to'lamagan holda maishiy pudrat shartnomasini bekor qilishni va yetkazilgan zararni qoplashni talab qilishga haqli (FKning 658-moddasi).

Buyurtmachi iste'molchi sifatida ish to'g'risida to'liq ma'lumot olish huquqi "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunga asosan ham kafolatlangan. Ushbu qonun talablaridan kelib chiqqan holda pudratchi iste'molchi-buyurtmachiga o'zi bajarayotgan ishlar haqida o'z vaqtida zarur, to'g'ri va tushunarli ma'lumot berishi shart.

Ish haqidagi ma'lumotda quyidagilar ko'rsatilishi shart:

Ish majburiy talablariga muvofiq kelishi shart bo'lgan normativ hujjatning nomi;

Ishning asosiy iste'mol xususiyatlari, shu jumladan o'ziga xos xususiyatlari ro'yxati;

bahosi (tarifi)

pudratchining kafillik majburiyatlari;

Ish natijasidan samarali va xavfsiz foydalanish qoidalari hamda shartlari:

Ish natijasining xizmat (yaroqlilik) muddati va ushbu muddat tugaganidan keyin iste'molchi nima ishlar qilishi zarurligi, shuningdek bunday ishlarni bajarmaslik natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan oqibatlar to'g'risidagi ma'lumotlar;

pudratchining nomi va mulkchilik shakli, ro'yxatga olish va litsenziya guvohnomasining nomeri;

pudratchining hamda ular iste'molchidan da'vo qabul qilishga vakolat bergan, shuningdek ta'mirlash ishlarini bajaradigan va texnikaviy xizmat ko'rsatadigan korxonalarning manzillari;

Ish haqidagi zarur axborotning yo'qligi bunday ishni realizatsiya qilish ma'lumot berilgunga qadar tegishli davlat boshqaruvi organining ko'rsatmasi bo'yicha to'xtatib turilishiga sabab bo'ladi.

Agar ish haqida noto'g'ri yoki yetarli darajada to'liq bo'lmagan ma'lumot berilganligi:

zarur iste'mol xossalari ega bo'lmagan ish natijasi olinishiga sabab bo'lsa, iste'molchi shartnomani bekor qilishga va o'ziga yetkazilgan zararning qoplanishini talab qilishga haqlidir;

bajarilgan ishdan ko'zlangan maqsadda foydalana olmaslikka sabab bo'lsa, iste'molchi tegishli ma'lumot oqilona qisqa (ko'pi bilan uch kunlik) muddatda berilishini talab qilishga haqlidir. Agar ma'lumot aytilgan muddatda berilmasa, iste'molchi shartnomani bekor qilib, zararining qoplanishini talab qilishga haqlidir;

iste'molchining hayotiga, sog'lig'iga yoxud mol-mulkiga zarar yetkazilishiga sabab bo'lsa, u pudratchi oldiga qonun hujjatlarida nazarda tutilgan talablarni qo'yishga haqlidir.

Buyurtmachi ish haqidagi noto'g'ri yoki yetarli darajada to'liq bo'lmagan ma'lumot tufayli yetkazilgan zararni qoplash to'g'risidagi talablari sotib olingan ishning xossalari va jihatlari haqida iste'molchi maxsus bilimga ega emas degan taxminga asosanib qarab chiqiladi.

Noto'g'ri reklama oqibatida buyurtma berilgan va uning natijasini qabul qilinganligi tufayli iste'molchiga yetkazilgan zarar pudratchi tomonidan to'liq hajmda qoplanishi lozim.

Pudratchi buyurtmachiga ishni topshirish vaqtida ish natijasidan samarali va xavfsiz foydalanish uchun rioya etilishi zarur bo'lgan talablarni, shuningdek tegishli talablarga rioya qilmaslik buyurtmachining shaxsan o'zi va boshqa shaxslar uchun qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligini ma'lum qilishi shart.

Buyurtmachi o'ziga ma'qul usulda shartnomani tuzishga ya'ni shartnoma tuzish joyini (masalan, pudratchi joylashgan joyda yoki o'zi xohlagan joyda) buyurtma usulini (telefon, internet, avtomat qurilmalar) tanlashga haqli. Buyurtmachi ishga buyurtma berar ekan, ishning holati, bajarilish uslubi, sifati haqida ko'rsatmalar berishi mumkin. Buning uchun turli jurnallardan, rassom-modelyer eskizlaridan, namuna sifatida belgilangan modellardan foydalanishga haqli.

Buyurtmalar buyurtmachining va pudratchining materiali (xom-ashyosi)dan foydalanib bajariladi. Pudratchi material (xom-ashyo)ni buyurtmachi ko'z oldida ko'rib chiqishi va uning yaroqliligi to'g'risidagi fikrini aytishi shart.

Agar pudratchi materialning yaroqsizligi yoki sifati pastligi, buyurtmachining ishni bajarish usuli haqidagi iltimosiga rioya qilishning imkoni yo'qligi, shuningdek, bajarilayotgan ishning pishiqiligi va yaroqliligiga ta'sir etishi mumkin bo'lgan, korxonaga bog'liq bo'lmagan boshqa holatlar mavjudligi to'g'risida buyurtmachini ogohlantirmagan hamda belgilangan shakldagi hujjatda buni ko'rsatib o'tmagan bo'lsa, bajarilayotgan buyurtmaning sifati uchun javob beradi.

Maishiy pudrat shartnomasida nazarda tutilgan buyurtmalar pudratchining amalda bo'lgan normativ-texnik hujjatlar (texnologiya,

sarf-xarajat normalari, lekal va boshqalar) asosida yoki ish muomalasidan kelib chiqqan holda kelishuvda nazarda tutilgan tartibda bajarilishi kerak.

Buyurtmani bajarish muddati buyurtma qabul qilingandan keyingi kundan boshlab hisoblanadi. Buyurtmachi xohishiga ko'ra buyurtma shoshilinch ravishda bajarilishi mumkin. Bunday holda buyurtmani bajarish muddati belgilangan shakldagi hujjatda ko'rsatilgan buyurtma qabul qilingan vaqt (kun, soat)dan boshlab hisoblanadi. Agar buyurtmani bajarish muddatining oxirgi kuni ish kuniga to'g'ri kelmasa, muddatning tugash kuni sifatida undan keyin keluvchi ish kuni qabul qilinadi.

O'ziga xos, nodir buyumlarni hamda konstruksiyasi va chizmasi o'zgartirilgan apparatlarni bir marta tayyorlash va chet elda ishlab chiqarilgan buyumlarni tuzatish pudratchi tomonidan buyurtmachi bilan kelishib belgilangan muddatlarda bajariladi.

Ayrim hollarda buyurtma buyurtmachi uyida ko'rsatilishi mumkin, bunda pudratchi buyurtmachi bilan kelishilgan vaqtda kelishi, buyurtmachi esa bajariladigan ish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishi shart.

Buyurtmachi quyidagi hollarda shartnomani bekor qilish huquqiga ega buladi:

agar pudratchi shartnomani bajarishga o'z vaqtida kirishmasa yoki buyurtmani bajarish muddati asossiz buzilayotgan bo'lsa;

agar bajarilgan ishdagi aniqlangan kamchiliklar buyurtmachi tomonidan belgilangan muddatda bartaraf etilmagan bo'lsa;

agar bajarilayotgan ishda jiddiy kamchiliklarga, shartnomadan chetga chiqishlarga yo'l qo'yilgan yoki buyurtma tuzatish mumkin bo'lmagan nuqsonlar bilan bajarilgan bo'lsa. Bunda, agar buyum buyurtmachi materialidan tayyorlangan bo'lsa, buyurtmachi shu turdagi shunday sifatdagi materiallardan boshqa buyum tayyorlab berilishini talab qilishga haqli.

Shartnoma bekor qilingan taqdirda buyurtmachi zararning shartnoma bekor qilingan vaqtda amalda bo'lgan narxlarda qoplanishini talab qilishga haqli.

Agar xo'jalik yurituvchi subyekti ishni shartnoma shartlaridan chetga chiqib yomon bajargan yoki ishdan boshqa kamchiliklarga yo'l qo'ygan bo'lsa, buyurtmachi o'z istagiga ko'ra ko'rsatilgan kamchiliklar mutanosib muddatda tekin tuzatib berilishini yoki buyurtmachi yo'l qo'ygan nuqsonlarni o'z mablag'lari bilan tuzatishga sarflagan xarajatlarni qoplashni, agar shartnomada buyurtmachining bunday huquqi yoki ish uchun beriladigan pulni tegishli kamaytirish nazarda tutilgan bo'lsa,

talab qilishga haqlidir. Puduratchi buyurtmachi bergan material (xom-ashyo, buyum)dan noto'g'ri foydalanilganligi uchun javob beradi. Ish yakunlanganda yoki buyurtma bekor qilinganda pudratchi materialning ortib qolgan qismini yoki buyurtmani bajarishga kirishmagan bo'lsa, uning hammasini qaytarishga majburdir. Puduratchi buyurtmani bajarish uchun buyurtmachiga berilayotgan material sifati uchun javob beradi va material sifatsiz bo'lib chiqqan holda, uni buyurtmachi talabiga ko'ra o'z hisobidan almashtirishga majburdir.

Tayyorlangan, tuzatilgan buyumlar, tuzatilgan uy-ro'zg'or mashina va priborlari, radioelektron apparatlar buyurtmachi ishtirokida tekshirilishi lozim. Buyurtmachi pudratchi tomonidan shartnoma shartlariga muvofiq, bajarilgan ishni ko'rib chiqishga va qabul qilib olishga majburdir.

Agar buyurtmachi kafolat muddatiga ega bo'lmagan buyumlarni qabul qilishda pudratchiga ishni bajarishdagi shartnoma shartlaridan chetga chiqishlarni darhol ma'lum qilmasa, u keyinchalik bu chetga chiqishlarni asos qilib keltirish huquqidan mahrum bo'ladi. Ishni oddiy qabul qilishda aniqlanishi mumkin bo'lmagan buyurtmani bajarishda yo'l qo'yilgan chetga chiqishlar va boshqa kamchiliklar to'g'risida buyurtmachi bu nuqsonlar aniqlangan zahoti korxonani xabardor qilishi kerak.

Buyurtmachi ko'rsatilgan xizmatlar haqini to'laganligini (buyumni olganligini) kvitansiyada yoki boshqa hisobga olish hujjatida o'z imzosi bilan tasdiqlaydi.

Puduratchi maishiy pudrat shartnomasiga haq evaziga bajariladigan qo'shimcha ishlar yoki xizmatlarni kiritishga buyurtmachini majbur qilishga haqli emas. Bu talab buzilgan taqdirda, buyurtmachi tegishli ish yoki xizmatga haq to'lashdan bosh tortishga haqli.

Buyurtmachi ish unga topshirilguncha istagan vaqtda belgilangan haqning u pudrat shartnomasini bajarishdan voz kechganligi to'g'risidagi bildirishni pudratchi olgunga qadar bajarilgan ishga mutanosib qismini va shartnomani bajarish maqsadida shu paytgacha qilingan xarajatlarni pudratchiga to'lab, agar bu xarajatlar ish uchun to'lanadigan haqning ko'rsatib o'tilgan qismiga kirmasa, maishiy buyurtma shartnomasini bajarishdan voz kechishga haqli. Shartnomaning buyurtmachini bunday huquqdan mahrum qiluvchi shartlari o'z-o'zidan haqiqiy emas (FKning 657-moddasi).

Buyurtmachi bajarilgan ish natijasini qabul qilish uchun kelmagan yoki ishni qabul qilishdan boshqacha tarzda bo'yin tovlagan taqdirda, pudratchi buyurtmachini yozma ravishda ogohlantirib, bunday

ogohlantirishdan keyin ikki oy o'tgach, ishning natijasini oqilona narxda sotishga, tushgan pulni esa, undan o'ziga tegishli bo'lgan butun to'lovlarni chegirib qolib, FKning 249-moddasiga muvofiq buyurtmachining nomiga depozitga o'tkazishga haqli.

Ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan hollarda pudratchi ish natijasini sotish o'rniga uni ushlab turish yoki keltirilgan zararni buyurtmachidan undirib olish huquqidan foydalanishi mumkin.

Buyurtmachi maishiy xizmatlar qiymatini korxonada amalda bo'lgan va tasdiqlangan, xizmatlarning har bir turiga ishlab chiqilgan kalkulyatsiya asosida tuziladigan narx va tariflar bo'yicha to'laydi.

Maishiy xizmatlarning narxi belgilanmagan bir martalik ayrim turlari uchun bir martalik kalkulyatsiya tuziladi va narx buyurtmachi bilan kelishib olinadi. Pudratchi buyurtmachi iltimosiga ko'ra buyurtmani rasmiylashtirishda nazarda tutilmagan xizmatlarni bajargan taqdirda buyurtmachi ularning qiymatini qo'shimcha tarzda to'laydi.

Korxonada ish bilan to'liq ta'minlanmagan davrda aholi talabini oshirish maqsadida korxonada xizmatlarning amaldagi narxlaridan mavsumiy chegirishlarni qo'llashga haqlidir.

Pudratchining xizmatlar ko'rsatish vaqtida ishlatiladigan va xizmatlar qiymatiga kiritilmagan materiallari (xom-ashyo, buyumlari) qiymati buyurtmachi tomonidan korxonada belgilangan narxlar bo'yicha qo'shimcha ravishda to'lanadi. Pudratchi shartnoma shartlarini bajarmagan taqdirda maishiy xizmat ko'rsatishning alohida shartlari va qo'shimcha turlari uchun nazarda tutilgan ustamalar (qo'shimcha haq) undirilmaydi.

Ko'rsatilgan xizmatlar qiymatini to'lashda "Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish qoidalari"ga asosan quyidagi tartibga rioya qilinishi kerak:

- radioelektron apparatlar, poyabzal, kiyim-kechakni tuzatish, sataroshlik xizmatlari uchun haq buyurtma bajarilgandan keyin olinadi;

- murakkab uy-ro'zg'or texnikasini tuzatish xizmati uchun buyurtmachi pudratchi bilan kelishilgan, ammo 15 foizdan kam bo'lmagan miqdorda oldindan haq to'laydi;

- mebelni tayyorlash va tuzatish, uy-joy va turar joy bo'lmagan binolarni tuzatish va qurish, poyabzal tayyorlash va yakka tartibda kiyim tikish bo'yicha xizmatlar uchun buyurtmachi buyurtmani rasmiylashtirishda ish qiymatining 50 foizi miqdorida avans to'lashi kerak;

- tantanali tadbirlarda xizmat ko'rsatish, marosimlarni o'tkazish, aholini kurslarda o'qitish (haqi bir oy oldin to'lanadi) kinofotolaboratoriya va suratlashlik, kimyoviy tozalash, kir yuvish, ovoz yozib olish

studiyalari, transport, ma'lumot-axborot, vositachilik va komfort xizmatlari uchun to'lovlar buyurtmani rasmiylashtirishda to'liq to'lanadi.

Maishiy pudrat shartnomasida ishning bahosi taraflarning kelishuvi bilan belgilanadi va u pudratchi e'lon qilgan preyskurantda ko'rsatilganidan yuqori bo'lishi mumkin emas. Pudratchi ishni butunlay topshirganidan so'ng buyurtmachi unga haq to'laydi. Taraflarning kelishuviga muvofiq buyurtmachi shartnoma tuzilayotganda ish uchun haqni to'liq yoki bo'nak berish yo'li bilan to'lashi mumkin.

Buyurtmachi istalgan xizmat turini rasmiylashtirishda o'z xohishiga ko'ra uning qiymatini to'liq to'lashi mumkin. Pudratchi tomonidan tayyorlangan va tuzatilgan buyumlarning kafolat muddatlari amaldagi standartlar, texnik shartlar bilan aniqlanadi va tayyor buyurtma egasi tomonidan olingan kundan boshlab hisoblanadi, buyumlar buyurtmachi aybi bilan o'z vaqtida olinmagan taqdirda - shartnomada ko'rsatilgan buyurtmani bajarish muddati tamom bo'lgan kundan boshlab hisoblanadi.

Buyurtmachi maishiy xizmat sifatiga oid e'tirozlarni buyurtmani qabul qilish va berish joyida belgilangan kafolat muddatlari mobaynida, kafolat muddati bo'lmagan buyumlarga e'tirozlarni esa buyurtmani olish vaqtida bildirishga haqlidir. Buyurtmani uyda bajarish uchun xodimlar buyurtmachi bilan kelishilgan vaqtda kelmasa, buyurtmachi pudratchidan yetkazilgan moddiy zararni to'lashni talab qilishga haqlidir.

Pudratchi buyurtmachi e'tirozini darhol, qo'shimcha o'rganish va tekshirishni talab qiladiganlarini esa - e'tiroz bildirilgan kundan boshlab 15 kun mobaynida ko'rib chiqishi kerak.

Pudratchining shartnoma shartlaridan ish sifatini yomonlashtiradigan darajada chetga chiqishi yoki boshqa kamchiliklar bilan bog'liq da'volar buyurtmachi tomonidan ish qabul qilib olingan kundan boshlab 6 oy mobaynida, agar nuqsonlarni ishni qabul qilib olishning oddiy usulida aniqlash mumkin bo'lmasa - ish qabul qilib olingan kundan boshlab bir yil mobaynida berilishi mumkin.

Qurilma va inshootlardagi ishni qabul qilib olishning oddiy usulida aniqlanishi mumkin bo'lmagan kamchiliklarga oid da'voni buyurtmachi ish qabul qilib olingan kundan boshlab uch yil mobaynida berishi mumkin.

Agar shartnomada kafolat muddati nazarda tutilgan va ishdagi nuqsonlar to'g'risidagi murojaat kafolat muddati doirasida berilgan bo'lsa, da'vo muddati nuqson to'g'risida murojaat qilingan kundan boshlanadi.

Pudratchi buyurtmani bajarish muddatini buzgan taqdirda, u buyurtmachiga har bir kun uchun buyurtmaning buyurtma qabul

qilingan paytdagi qiymatining 1 foizi miqdorida, lekin ish yoki buyurtma qiymatining 50 foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda penya to'laydi.

Buyurtmachi bajarilgan buyurtmani o'z vaqtida olib ketmagan hollarda pudratchi buyurtmachidan kvitansiyada ko'rsatilgan buyurtmani bajarish muddati tamom bo'lgan kundan boshlab kechiktirilgan har bir kun uchun ish qiymatining 1 foizi miqdorida, lekin ish qiymatining 50 foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda penya undiradi.

Buyurtma sifatsiz bajarilgan taqdirda pudratchi buyurtmachiga ish va xizmatlarning buyurtmani bajarish vaqtidagi qiymatining 20 foizi miqdorida neustoyka to'laydi.

Buyurtmachiga tegishli bo'lgan buyum (material, xom-ashyo)ni to'liq yoki qisman yo'qotgan (ishdan chiqargan) pudratchi uch kun muddatda uni xuddi shunday buyum (material, xom-ashyo) bilan almashtirishi yoki buyurtmachiga yetkazilgan zararni shu vaqtda amalda bo'lgan narxlarda qoplashi kerak.

Pudratchi va buyurtmachi o'rtasida yuzaga kelgan nizolar pudratchilar rahbariyati tomonidan yoki sud orqali hal qilinadi.

3. Ishning natijalari va natijani qabul qilmaslik oqibatlari

Agar maishiy pudrat shartnomasi bo'yicha ish pudratchining materialidan foydalanib bajarilsa, buyurtmachi material haqining hammasini shartnoma tuzish vaqtida to'laydi yoki uning shartnomada ko'rsatilgan qismi to'lanib, pudratchi bajargan ishni buyurtmachi qabul qilib olayotganida to'la hisob-kitob qilinadi.

Maishiy pudrat shartnomasiga binoan material pudratchi tomonidan nasiyaga berilishi, shu jumladan buyurtmachi tomonidan materialning haqini bo'lib-bo'lib to'lash sharti bilan ham berilishi mumkin. Pudratchi tomonidan berilgan material bahosining maishiy pudrat shartnomasi tuzilganidan so'ng o'zgarishi qayta hisob-kitob qilishga sabab bo'lmaydi.

Agar maishiy pudrat shartnomasi bo'yicha ish buyurtmachining materialidan foydalanib bajarilsa, shartnoma tuzilayotganda buyurtmachiga pudratchi tomonidan beriladigan pattada yoki boshqa hujjatda materialning aniq nomi, ta'rifi va taraflarning kelishuvi bo'yicha belgilanadigan bahosi ko'rsatilishi kerak. Patta yoki shunga o'xshash boshqa hujjatdagi materialning bahosi xususida buyurtmachi keyinchalik sudda nizolashishi mumkin.

Maishiy pudrat shartnomasida ishning bahosi taraflarning kelishuvi bilan belgilanadi va u pudratchi e'lon qilgan preyskurantda ko'rsatilganidan yuqori bo'lishi mumkin emas. Pudratchi ishni butunlay

topshirganidan so'ng buyurtmachi unga haq to'laydi. Taraflarning kelishuviga muvofiq buyurtmachi shartnoma tuzilayotganda ish uchun haqni to'liq yoki bo'nak berish yo'li bilan to'lashi mumkin.

Buyurtmachi ish natijasini qabul qilib olayotgan yoki pudrat narsasidan foydalanayotgan paytda kamchiliklarni aniqlasa, umumiy muddat davomida, kafolat muddati bo'lganida esa shu muddat davomida amalga oshirishi mumkin.

Maishiy pudrat shartnomasi bo'yicha bajarilgan ishning buyurtmachining o'zi va boshqa shaxslar hayotiga yoki sog'lig'iga xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan kamchiliklarini tekin bartaraf etish to'g'risidagi talab, agar qonunda belgilangan tartibda uzoqroq muddat (xizmat muddati) nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi yoki uning qonuniy vorisi tomonidan ish natijasi qabul qilib olingan paytdan boshlab o'n yil davomida qo'yilishi mumkin. Bunday talab ushbu kamchiliklar qachon aniqlanganligidan qat'iy nazar, shu jumladan ular kafolat muddati tugagandan so'ng aniqlangan bo'lsa ham, qo'yilishi mumkin. Mazkur talab pudratchi tomonidan bajarilmasa, buyurtmachi yuqorida ko'rsatilgan muddat davomida yo ish uchun to'langan haqning tegishli qismini qaytarishni yoxud o'z kuchi bilan yoki uchinchi shaxslar yordamida kamchiliklarni bartaraf etish bilan bog'liq xarajatlarini qoplashni talab qilishga haqli.

Buyurtmachi amaldagi qonun hujjatlariga asosan iste'molchi sifatida boshqa huquqlarga ham ega.

Maishiy pudrat shartnomasi bo'yicha ish tegishli darajada yoki umuman bajarilmagan taqdirda buyurtmachi o'z xohishiga ko'ra:

xuddi shu markadagi (modeldagi, artikuldagi) sifati tegishli darajada bo'lgan tovarga almashtirishni;

buyurtma narxini tegishincha qayta hisoblagan holda boshqa markadagi (modeldagi, artikuldagi) sifati tegishli darajada bo'lgan tovarga almashtirishni;

tovarning kamchiliklarini tekinga bartaraf etishni yoki o'zi yoxud uchinchi shaxs tomonidan tovarning kamchiliklarini bartaraf etish uchun qilingan xarajatlar qoplanishini;

buyurtma narxini mutanosib ravishda kamaytirishni;

ko'rilgan zarar o'rnini qoplagan holda shartnoma bekor qilinishini talab qilish huquqiga ega.

Tegishli darajada sifatli bo'lmagan ish natijasini sifati tegishli darajada bo'lgan boshqa ish natijasiga almashtirish chog'ida pudratchi ish natijasining maishiy pudrat shartnomasida belgilangan bahosi bilan almashtirish yoki

sud tomonidan almashtirish to'g'risida qaror chiqarish paytida mavjud bo'lgan xuddi shunday ish uchun to'lanadigan baho o'rtasidagi farqni to'lashni talab qilishga haqli emas.

Pudratchi maishiy pudrat shartnomasi bo'yicha majburiyatini bajarmagan taqdirda zararni qoplash va neustoyka to'lash pudratchini majburiyatni asl holida bajarishdan ozod qilmaydi.

Shartnomani o'zgartirish va bekor qilish pudrat to'g'risidagi umumiy qoidalar, shartnoma to'g'risidagi, majburiyatlarning umumiy qoidalaridan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

3-§. Qurilish pudrati shartnomasi.

1. Qurilish pudrati shartnomasi tushunchasi va uning huquqiy belgilari

Qurilish pudrati shartnomasi pudrat shartnomasining bir turi hisoblanadi. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 666-moddasida qurilish pudrati shartnomasi bo'yicha pudratchi shartnomada belgilangan muddatda buyurtmachining topshirig'i bilan muayyan obyektни qurish yoki boshqa qurilish ishini bajarish majburiyatini oladi, buyurtmachi esa pudratchiga ishni bajarish uchun zarur sharoit yaratib berish, ishni qabul qilish va kelishilgan haqni to'lash majburiyatini oladi. Qurilish pudrati shartnomasi mamlakat iqtisodiyotida ko'p qo'llanishi bilan va o'ziga xos jihatlarga egaligi bilan maishiy pudrat, loyiha va qidiruv ishlari pudrati, ilmiy tekshirish, tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari pudrati shartnomalaridan ajralib turadi.

Qurilish pudrati shartnomasi murakkab tuzilishga ega. Chunonchi ushbu shartnoma boshqa pudrat shartnomalaridan farqli ravishda tartibga solish doirasi keng qamrovli hamda boshqa shartnomalarning ham elementlarini o'zida mujassam etadi.

Qurilish pudrati shartnomasi korxonalarni, turar-joylarni bino va inshootlarni qurish, qayta tamirlash va rekonstruksiya qilish, montaj ishtarini amalga oshirish maqsadida tuziladi.

Pudrat shartnomalari ichida qurilish pudrati huquqiy tartibga solish manbalariga boyligi bilan ajralib turadi. Chunki bu shartnomaviy munosabatlarni, uning subyektlarini huquqiy tartibga soluvchi bir qator qonun hujjatlari qabul qilingan.

Pudrat shartnomasi tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak sobiq ittifoq davrida qurilish pudrati bilan bog'liq munosabatlar umuman rivojlanmasdan qoldi. To'g'ri bu davrda qurilish pudrati shartnomasi

alohida shartnoma ekanligi aytilsa-da, unda albatta rejali asos majburiy ekanligi va sotsialistik korxonalar o'rtasida amalga oshirilishi aytib o'tilgan. Faqatgina 1952-yilga kelib qurilish pudrati shartnomasi pudrat shartnomasini bir shakli emas, balki alohida shartnoma ekanligi ta'kidlandi va bunga huquqiy asos yaratildi.

Qurilish pudrati munosabati 1991-yildan so'ngina mamlakatimizda bozor munosabatlari qaror topishi bilan bog'liq holda rivojlanib bordi.

O'tgan davr mobaynida qurilish pudratini huquqiy tartibga soluvchi qonun hujjatlari qabul qilindi. Ular bevosita yoki bilvosita qurilish pudrati munosabatini tartibga solishga asos bo'ladi.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi, Uy-joy kodeksi, Shaharsozlik kodeksi, Xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risidagi qonun, Qurilish sohasidagi huquqbuzarliklar uchun yuridik shaxslarning javobgarligi to'g'risida "gi" qonunlar qabul qilingan bo'lsa, qonun osti aktlari jumlasiga:

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2007-yil 3-yanvardagi 2-son qarori bilan tasdiqlangan "Uy-joy qurilishiga, uni rekonstruksiya qilishga va sotib olishga ipoteka krediti berish to'g'risida"gi Nizom²;

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006-yil 30-dekabrda 272-son qarori bilan tasdiqlangan "Yakka tartibdagi uy-joy qurilishi to'g'risida"gi Nizom³;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yilda bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasi budjetini va bolalar sport obyektlari qurilishining manzili aniq dasturini tasdiqlash to'g'risidagi 2006-yil 26-dekabrda 26-son qarori;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 20-dekabrda 20-son qarori bilan tasdiqlangan 2007-2010-yillarda va uzoq muddatli istiqbolda umumiy foydalaniladigan avtomobil yo'llari qurilishini rivojlantirish Konsepsiyasi⁴;

- Toshkent shahar hokimining 2005-yil 11-iyuldagi 326-sonli qarori bilan tasdiqlangan Shaharsozlik inshootlarini joylashtirish hujjatlarini

¹ Собрание законодательства Республики Узбекистан. 2000., № 11, ст. 162

² "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2007 йил, 1-2-сон, 9-модда.

³ "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2006 йил, 51-52-сон, 518-модда.

⁴ "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2006 йил, 51-52-сон, 508-модда.

rasmiylashtirish, shaharsozlik obyektlari tomonidan qurilish muddatlariga amal qilish Reglamenti;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 16-fevraldagi Uy-joy qurilishi va uy-joy bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida¹gi Qarori;

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining O'zbekiston montaj va maxsus qurilish ishlari uyushmasi faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish to'g'risida² 2004-yil 18-avgustdagi 400-sonli Qarori;

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 14-apreldagi 181-son qarori bilan tasdiqlangan Qurilish sohasida islohotlarning amalga oshirilishi monitoringi va faoliyatni litsenziyalash bo'yicha respublika komissiyasi to'g'risidagi Nizom³;

- O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2004-yil 24-yanvardagi 1303-sonli ro'yxatga olingan Kapital qurilishda ikki bosqichli tanlov savdolarini o'tkazish tartibi to'g'risida Nizom va boshqalarni kiritish mumkin.

Xususan, qurilish pudrati shartnoma munosabatlarini tartibga soluvchi qonun hujjatlarini xo'jalik sudlari tomonidan amaliyotga qo'llashni takomillashtirilishi qurilish pudrati sohasida kelib chiqayotgan nizolarni ko'rishlarida moddiy va protsessual huquq normalarini tadbiiq etishning ham muhim omili bo'lib hisoblanadi.

Bozor munosabatlari shakllangan sari, jamiyatda mulkdorlar sinfi ortgan sari qurilish pudrati shartnomasiga ehtiyoj ortib boradi. Bu esa o'z-o'zidan uni tartibga soluvchi qonunchilik bazasining rivojlanishiga sabab bo'ladi.

Qurilish pudrati shartnomasi buyurtmachi bilan pudratchining o'zaro munosabatini tartibga soluvchi asosiy huquqiy hujjat bo'lib hisoblanadi.

Qurilish pudrati shartnomasini o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, unda taraflar o'rtasidagi munosabatlar bajarilgan ishlar yakunlangandan keyin ham davom etadi. Bunda pudratchi shartnomaga ko'ra qurilish yakunlangandan so'ng ushbu obyektga xizmat ko'rsatish, jumladan, buyurtmachining xodimlarini obyektidan foydalanishni o'rgatish, foydalanish uchun turli ko'rinishdagi yo'riqnomalarni ishlab chiqish va boshqa majburiyatlarni o'z zimmasiga olgan holatlar nazarda

¹ "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2005 йил, 7-сон, 54-модда.

² "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2004 йил, 33-сон, 373-модда.

³ "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2004. 15-сон, 177-модда.

tutiladi. Odatda bunday xizmatlar hajmi, qiymati va boshqa tavsiflari haqidagi kelishuv qurilish pudrati shartnomasida ko'rsatib o'tiladi. Demak, pudratchining majburiyatlariga obyektни qurib bitkazishgina emas ushbu obyektдан maqsadli foydalanish uchun buyurtmachiga texnik va boshqaruv ko'nikmasi va bilimlarini berish majburiyati ham kiradi. Pudrat shartnomasini tuzishda yuqorida ko'rsatib o'tilgan taraflarning majburiyatlarini kiritish bilan o'z kasbiy faoliyatini amalga oshirishda e'tiborli bo'lish va ishni muvaffaqiyatli amalga oshirish hamda kelgusida shartnoma tarafi bilan hamkorlikni yo'lga qo'yishga ko'mak beradi.

Qurilish pudrati shartnomasining asosiy huquqiy belgilari:

birinchidan, bu shartnoma sonsensual, ya'ni taraflar o'rtasida o'zaro kelishuvga erishilgan va shartnomada tuzilgan paytdan boshlab taraflarda huquq va burchlarni vujudga keltiradigan shartnomalar guruhiga mansabdir;

ikkinchidan, haq baravariga tuziladigan shartnomadir;

uchinchidan, qurilishga oid pudrat shartnomasi har ikki taraf uchun ham muayyan va burchlar belgilaydigan ikki tomonlama shartnoma hisoblanadi.

Qurilish pudrati shartnomasi korxonani, binoni, inshootni bir obyektни qurish yoki qayta qurish, shuningdek, montaj, sozlash, ishga tushirish va qurilayotgan obyekt bilan bevosita bog'liq bo'lgan boshqa ishlarni bajarish haqidagi tuzilishi mumkin.

Pudratchi, odatda tegishli obyektни to'la asosda tamomlash uchun shartnoma tuzadi. Bunga loyihalashtirish, qurish, ekspluatatsiyaga toshirish bilan bog'liq bo'lgan boshqa muhim ishlar, obyektни to'la ekspluatatsiyaga topshirish ishlari kiradi. Qurilishi pudrti shartnomasida shartnoma bahosi va uni bajarish muddati muhim ahamiyatga ega. Shartnomada ularning ko'rsatilmasligi shartnomaning haqiqiy emasligiga olib keladi. Shuningdek, buyurtmachi tomonidan shartnomaning bajarilishi uchun pudratchiga zarur bo'lgan sharoitlarni berish majburiyati ham uning o'ziga xos xususiyatidan kelib chiqadi.

Shartnomaning subyektlari sifatida buyurtmachi va pudratchi ishtirok etadi. Buyurtmachi sifatida har qanday jismoniy va yuridik shaxslar ishtirok etishlari mumkin. Shuningdek, asosiy buyurtmachilar tegishli obyektning lozim darajada qurilishini, ta'mirlanishini, jihozlanishini ta'minlash uchun zaruriyat tug'ilganda o'zining barcha huquqlarini boshqa shaxslarga o'tkazishlari mumkin. Buning uchun ular mazkur shaxslarga tegishli tarzda vakolat berishlari shart bo'ladi. Masalan, davlat o'z ehtiyojlari uchun quriladigan obyektlarning belgilangan

muddatda qurib topshirilishi va ekspluatatsiya qiliishini to'g'ri ta'minlash maqsadida ma'lum bir vazirlik, agentlik yoki muassasaga o'z vakolatini berishi mumkin. Bunday tarzda vakolatini o'tkazishga fuqarolik huquqining barcha subyektlari ham haqlidirlar.

Shartnomaning ikkinchi tomoni hisoblangan pudratchi sifatida bunday harakatlarni amalga oshirish huquqiga tegishli tarzda mutasaddi tashkilotlardan maxsus litsenziya olgan, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy va yuridik shaxslar ishtirok etishlari mumkin. Tadbirkorlik faoliyati yuritish uchun ruxsatnoma turlarini qisqartirish va ularni berish tartib-qoidalarini soddalashtirish to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 21-sentabrdagi 186-sonli qarori'ga asosan litsenziyalar kamida 5 yil muddatga berilishi nazarda tutilgan bo'lib, ta'mirlash qurilish-montaj ishlariga litsenziyani Davlat arxitektura va qurilish qo'mitasi tomonidan beriladi.

Shuningdek pudratchilar maxsus uyushmalarga birlashgan holda ham munosabatga kirishishlari mumkin. Masalan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 18-avgustdagi 400-sonli "O'zbekiston montaj va maxsus qurilish ishlari uyushmasi faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish to'g'risida"gi qaroriga² asosan montaj, ixtisoslashtirilgan qurilish, sozlash va loyihalashtirish tashkilotlarining, metall konstruksiyalari tayyorlovchi sanoat korxonolari va boshqa ishlab chiqarish tuzilmalarining O'zbekiston montaj va maxsus qurilish ishlari uyushmasi ("O'zmontajmaxsusqurilish" uyushmasi) tashkil etilgan bo'lib, uning tarkibiga 93 - Maxsus trest" OAJ, Qo'qonqurilish" OAJ, Al-me'mor" MCHJ, "Qurilishmontaj" XF, "Binokor" sanoat-qurilish kompaniyasi" MCHJ, "O'zta'minbutlash" OAJ, "Montajloyiha LTI" MCHJ kabi 41 ta qurilish, montaj va maxsus qurilish ishlari korxonolari, Sanoat korxonolari va tashkilotlari loyihalash tashkilotlari, Ishlab chiqarish-texnik butlash korxonolari ixtiyoriy ravishda kirganlar.

Shuningdek, pudratchi qonun yo'l qo'ygan yoki shartnomada ko'rsatilgan holatlarda mazkur qurilish obyektini tezroq bitkazib topshiish yoki ta'mirlash maqsadida boshqa shaxslar bilan subpudrat shartnomalarini tuzishi mumkin.

Bajarilgan ishlarga haq to'lash tartibi va muddatlari buyurtmachi tomonidan qonun hujjatlarida yoki shartnomda ko'rsatilgan ishlar asosida

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2005. 37-38-сон, 285-модда.

² "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2004 йил, 33-сон, 373-модда.

amalga oshirilishi lozim. Shartnomada obyekt bosqichlariga bo'linib topshirilishi xususida kelishilgan bo'lsa, buyurtmachi o'zi bosqichma-bosqich qabul qilgan obyektlar uchun hisob-kitoblarni amalga oshirishi lozim. Taraflar o'zaro kelishgan hollarda buyurtmachi tegishli obyektни qurish uchun lozim bo'lgan harajatlar summasini oldindan puratchiga o'tkazib qo'yishi ham mumkin.

Shartnoma predmeti ko'chmas mulk obyektlari – turar joy, bino, inshoot, korxonona va uning bir qismi kabi obyektlarni qurish, ta'mirlash va rekonstruksiya qilish hisoblanadi.

2. Qurilish pudrati shartnomasining tuzilishi va tanlov savdolarini o'tkazish

Qurilish pudrati shartnomasi odatda yozma shaklda tuziladi. Taraflar o'zaro kelishib olishgach, uni imzolaydilar va shu vaqtdan e'tiboran ularda huquq va majburiyatlar vujudga keladi. Shartnoma buyurtmachi va pudratchining o'zaro munosabatlari qanday amalga oshirilishi lozimligi to'g'risida aniq va tushunarli kelishuvga erishishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Qurilish pudrati shartnomasi bozor iqtisodiyoti sharoitida o'zining rejali harakterini yo'qotdi. Shuning uchun uni tuzish va amalga oshirish tomonlarning o'zaro kelishuvi asosida olib borilmoqda. Buyurtmachi tomon vakolatli davlat organlariga murojaat qiladi. Bunday vakolatli organlar sifatida loyihalashtirilayotgan obyektning ahamiyatiga qarab, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimligiga qarashli, shuningdek, shahar va tuman hokimlarining arxitektura va shaharsozlik boshqarma va bo'limlari ish olib boradilar.

Shuning uchun ham buyurtmachi, eng avvalo, qurilish to'g'risida qaror qabul qilishdan oldin arxitektura va shaharsozlik boshqarmasi yoki bo'limning roziligini olishi lozim. Shuningdek, tegishli obyektни qurish va ekspluatatsiya qilishga boshqa bir qancha ma'muriy organlarning ham roziligi talab qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 3-iyuldagi 302-son qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi hududida kapital qurilishda tanlov savdolari to'g'risida Nizomga asosan amalga oshiriladi. Mazkur Nizom kapital qurilish, shuningdek ilgari to'xtatib qo'yilgan obyektlar qurilishini davom ettirish bilan bog'liq ishlarning butun kompleksini bajarish, tovarlar xarid qilish, asbob-uskunalar sotib

olish yuzasidan tanlov savdolari (tenderlar)ni tashkil etish va o'tkazish tartibi va shartlarini belgilaydi. Ushbu Nizom talablari O'zbekiston Respublikasi hududida markazlashtirilgan manbalar (davlatning kapital qo'yimalari), davlat boshqaruv organlari va davlat korxonalari mablag'lari hisobiga tovarlar, ishlar va xizmatlar xarid qilishda majburiy hisoblansa, boshqa manbalar hisobiga amalga oshiriladigan qurilish obyektlari uchun tavsiya xususiyatiga ega.

Tanlov savdolari o'tkazish to'g'risidagi qaror buyurtmachi tomonidan faqat tanlov savdolari predmeti tegishli hujjatlar (kredit shartnomasi, bank ma'lumotnomasi, qurilishlarning aniq ro'yxati, davlat boshqaruv organi qarori va boshqalar) bilan tasdiqlangan moliyaviy resurslar bilan ta'minlangan taqdirda qabul qilinadi.

Investor, buyurtmachi, tanlov savdolari tashkilotchisi, tanlov komissiyasi va oferentlar tanlov savdolarining asosiy qatnashchilari hisoblanadi.

Buyurtmachi talabgorning malakasini oldindan aniqlash yoki buningsiz tanlov savdolari o'tkazish to'g'risida qaror qabul qilish, rasmiy farmoyish beruvchi hujjat chiqargan holda tanlov savdolarini o'tkazish shakli, turi va sanasini belgilash, tanlov savdolari tashkilotchisi funksiyasini amalga oshirish (ushbu funksiyalarni jalb etiladigan tashkilotga berishi mumkin), mustaqil ravishda yoki ixtisoslashtirilgan tashkilotni jalb etgan holda tanlov savdolari predmetining boshlang'ich qiymatini belgilash kabi huquqlarga ega.

Buyurtmachi quyidagi funksiyalarni bajaradi:

tanlov komissiyasi tarkibini va ish tartibini shakllantiradi va tasdiqlaydi, uning ishida qatnashadi;

miqdori tanlov hujjatlarida qayd etiladigan aniq tanlov shartlariga bog'liq bo'ladigan tanlov savdolarida qatnashishga buyurtmanomalarni ta'minlash shaklini belgilaydi;

tanlov savdolarining tashkilotchisi bo'ladi (ushbu funksiyalarni jalb etiladigan ixtisoslashgan tashkilotga berishi mumkin);

tanlov hujjatlari tarkibini belgilaydi;

talabgorning malakasini oldindan aniqlash va tanlov savdolariga qo'yiladigan asosiy talablarni, tanlov savdolari predmetiga qo'yiladigan va tanlov hujjatlari tarkibiga kiritiladigan maxsus va texnik talablarni belgilaydi;

belgilangan tartibda ekspertizaning o'tkazilishi va tanlov hujjatlari tasdiqlanishini ta'minlaydi, O'zbekiston Respublikasi Davlat arxitektura va qurilish qo'mitasi bilan kelishgan holda tanlov savdolari natijalari

to'g'risidagi hisobotni tasdiqlaydi;

tanlov savdolari g'olibi bilan shartnoma tuzadi;

tanlov savdolarini tashkil etish va o'tkazish bilan bog'liq barcha xarajatlarni qoplaydi.

Buyurtmachi investor bilan belgilangan tartibda tuzilgan shartnomada nazarda tutilgan vakolatlar doirasida boshqa funksiyalarni ham amalga oshiradi.

Tanlov komissiyasi a'zolari soni toq bo'lishi kerak. Qoidaga ko'ra, tanlov komissiyasi tarkibiga investor, buyurtmachi, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Iqtisodiyot vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasi, Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi, joylardagi davlat hokimiyati organlari, xizmat ko'rsatuvchi bank vakillari kiritiladi. Tanlov savdolari predmetiga bog'liq ravishda tanlov komissiyasi tarkibiga loyiha, ekspert tashkilotlari va boshqa tashkilotlarning vakillari kiritilishi mumkin. Tanlov komissiyasi tarkibida investor va buyurtmachining vakillari soni komissiya a'zolari umumiy sonining to'rttdan bir qismidan ortiq bo'lmasligi kerak. Agar majlisda tanlov komissiyasi a'zolarining kamida to'rttdan uch qismi qatnashsa tanlov komissiyasi huquqiy vakolatli hisoblanadi.

Tanlov savdolari quyidagilarga bo'linadi:

ochiq tanlov savdolari - oferentlar soni cheklanmaydi;

yopiq tanlov savdolari - oferentlar soni cheklanadi. Yopiq tanlov savdolari o'tkazish to'g'risidagi qaror Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilinadi.

Ochiq yoki yopiq tanlov savdolari talabgorning malakasi oldindan aniqlangan holda yoki aniqlanmasdan yoxud ikki bosqichli bo'lishi mumkin. Talabgorning malakasini oldindan aniqlash tanlov savdolarining birinchi turi, tanlov savdolarining g'olibini aniqlash - uning ikkinchi turi hisoblanadi. Talabgorning malakasi oldindan aniqlanadigan ochiq yoki yopiq tanlov savdolari o'tkazishda talabgorlarning umumiy ro'yxati tuziladi, talabgorning malakasi oldindan aniqlanadi va malakasi oldindan aniqlangan talabgorlar o'rtasida tanlov savdolari o'tkaziladi. Ikki bosqichli tanlov savdolari buyurtmachi tanlov savdolari predmetining aniq tavsifini va o'ziga xosligini shakllantirish imkoniyatiga ega bo'lmagan hamda shartnomada ishlarni ularning rentabelligini ta'minlash uchun yetarli bo'lgan yoki tadqiq etish yoki ishlab chiqishga sarflangan xarajatlar qoplanishini ta'minlaydigan hajmlarda bajarish nazarda tutilgan hollardan tashqari, buyurtmachi ilmiy tadqiqotlar, eksperimentlar o'tkazishga, qidiruvlar yoki ishlanmalar

yuzasidan shartnoma tuzish niyatida bo'lgan hollarda o'tkaziladi.

Ikki bosqichli tanlov savdolari birinchi bosqichda konseptual qaror va texnik, tijorat jihatidan aniqlanishi va tuzatilishi kerak bo'lgan, tanlov hujjatlarida ko'rsatilgan shartlar asosida ishlab chiqilgan oferta bahosi ko'rsatilmagan holda taqdim etiladi. Tanlov savdolari predmeti parametrlari bo'yicha oferent bilan muzokaralar olib borilishiga yo'l qo'yiladi. Ofertalarning umumiy sonidan tanlov savdolarining ikkinchi bosqichida qatnashishga yo'l qo'yiladigan ofertalar tanlab olinadi. Ikkinchi bosqichda tanlov savdolari predmetining aniqlashtirilgan parametrlari hisobga olingan, bahosi majburiy tartibda ko'rsatilgan holda ofertalari tanlov savdolarining ikkinchi bosqichiga o'tgan qatnashchilarning takliflari va buyurtmanomalari berilgan holda tanlov hujjatlariga tuzatish kiritiladi. Ikki bosqichli tanlov savdolarini tashkil etish va o'tkazish qonun hujjatlariga muvofiq "Davrxitektqurilish" qo'mitasi tomonidan ishlab chiqiladigan va tasdiqlanadigan tartibga muvofiq amalga oshiriladi.

Yopiq tanlov savdolari ishlar va xizmatlar yuqori darajada murakkabligi (yoki tor ixtisoslashuvi) bilan farqlanadigan va faqat pudratchilar (yetkazib beruvchilar)ning cheklangan soni bilangina bajarilishi mumkin bo'lgan hollarda tashkil etiladi. Yopiq tanlov savdolarini o'tkazishda tanlov savdolari tashkilotchisi pudratchilar (yetkazib beruvchilar) umumiy sonidan oldindan yetarlicha malaka ma'lumotlariga ega bo'lganlarni, biroq ularning kamida uchtasini tanlaydi va ularga tanlov savdolarida qatnashishga taklifnoma yuboradi. Agar pudratchilar (yetkazib beruvchilar)ning umumiy soni ikkita dan ortiq bo'lmasa, u holda taklifnoma ularning har ikkalasiga yuboriladi va tanlov savdolari ularning ishtirokida o'tkaziladi.

Ulardan biri rad etgan taqdirda tanlov shartlari aniqlashtirilgan va (yoki) unga tuzatishlar kiritilgan holda takroriy tanlov savdolari e'lon qilinadi. Yopiq tanlov savdolarini tashkil etishda matbuotda e'lon berilmaydi, tanlov savdolari taklif etilgan talabgorlar o'rtasida o'tkaziladi.

Tanlov savdolari predmeti xaridining umumiy qiymati 25 ming AQSH dollariga teng summani tashkil etgan hollarda ular:

- xarid qilinadigan tovar, ishlar va xizmatlarning tavsifi, miqdori, bajarish muddatlari va tovarni yetkazib berish punkti ko'rsatilgan holdagi takliflarni talabgorlarga yuborish;

- yetkazib beruvchi yoki pudratchi tomonidan e'lon qilingan baho va tavsiflarni taqqoslash yo'li bilan erkin savdoda amalga oshirilishi mumkin.

Erkin savdoda xarid qilishda takliflarning yetkazib beruvchi yoki pudratchi tomonidan aloqa kanallari orqali yozma shaklda taqdim

etilishiga yo'l qo'yiladi. Erkin savdoda xarid qilishda yetkazib beruvchi yoki pudratchini tanlash baholash komissiyasi tomonidan amalga oshiriladi.

Baholash komissiyasi buyurtmachi tomonidan kamida besh nafar vakolatli mutaxassisdan iborat tarkibda tayinlanadi. Baholash komissiyasining qarori protokol bilan rasmiylashtiriladi.

Vazirlar Mahkamasining tegishli qarori mavjud bo'lganda, xarid qilinadigan tovar (ish, xizmatlar) yagona yetkazib beruvchi (pudratchi) tomonidan ishlab chiqarilsa (realizatsiya qilinsa) hamda import tovar Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi bilan kelishgan holda xarid qilinganda shartnomaning to'g'ridan-to'g'ri tuzilishiga yo'l qo'yiladi.

Agar tanlov savdolari predmetining boshlang'ich qiymatiga nisbatan tanlov savdolarini tashkil etish va o'tkazish xarajatlari iqtisodiy jihatdan foydali bo'lmasa, bunday ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlar mustaqil lotlarga bo'lingan holda bitta tanlov savdolariga birlashtiriladi, bunda g'olib, qoidaga ko'ra, har bir lot bo'yicha aniqlanadi. Buyurtmachining asoslangan qaroriga muvofiq tanlov savdolari predmetini lotlarga bo'lgan holda tanlov savdolari o'tkazilishiga yo'l qo'yiladi (qurilish va montaj ishlari, asbob-uskunalarni xarid qilish va montaj qilish, yuklarni transportda tashish va hokazo). Bunda g'olib, qoidaga ko'ra, har bir lot bo'yicha aniqlanadi, bosh pudratchi tashkilot funksiyasini buyurtmachi bajaradi va loyihada nazarda tutilgan ishlar va xizmatlarning butun kompleksi bajarilishi uchun javob beradi. Investor yoki buyurtmachi tovarlarni xarid qilishda tanlov savdolari predmeti bo'linishi uchun javob beradi. Tanlov savdolarini keyinchalik tanlov savdolari predmeti uchun nazarda tutilmagan turlar bo'yicha o'tkazish imkonini beruvchi uning qiymatini pasaytirish maqsadida tanlov savdolari predmetini ongli ravishda bo'lishga yo'l qo'yilmaydi.

Tanlov savdolarida qatnashish uchun talabgorga quyidagi malaka talablari qo'yiladi:

- tanlov savdolari predmeti qiymatining kamida 20 foizi miqdoridagi bo'sh aylanma mablag'larning yoki ko'rsatib o'tilgan mablag'larni berishga bank kafolatnomasi, ishlar (xizmatlar)ni bajarish uchun zarur bo'lgan mehnat resurslari va mutaxassislarning mavjudligi;
- shartnomalar tuzish yuzasidan fuqarolik-muomala huquqiy layoqat va vakolatlar;
- ustav sarmoyasining miqdori;
- tanlov obyektiga o'xshash obyektlarda ishlash tajribasining mavjudligi;

- o'z kuchlari bilan ilgari bajarilgan ish hajmlari to'g'risidagi ma'lumotlar;

- tanlov obyektida o'z kuchlari bilan bajariladigan ishlarning mo'ljallanayotgan hajmi (foizlarda).

Tanlov savdolarida qatnashish talabgoriga buyurtmachi tomonidan belgilanadigan boshqa talablar ham qo'yilishi mumkin. Agar tanlov savdolari predmeti hisoblanadigan ishlar (xizmatlar)ni bajarish bilan bog'liq faoliyat qonun hujjatlariga muvofiq litsenziyalanishi kerak bo'lsa belgilangan tartibda berilgan tegishli litsenziyaga ega bo'lgan talabgorlar tanlov savdolarida qatnashishga qo'yiladi.

Ta'sis hujjatlari, moliyaviy qatnashish, holding shaklida va boshqa shakllarda ifodalangan bir-biri bilan bevosita tashkiliy-huquqiy yoki moliyaviy bog'liq bo'lgan tashkilotlarning tanlov savdolarida qatnashishi taqiqlanadi. Buyurtmachining tor ixtisoslashgan pudratchi tashkilotlari ochiq tanlov savdolarida umumiy asoslarda qatnashadilar, yopiq tanlov savdolarida esa tanlov savdolari tashkilotchisi kamida ikkita chet qatnashchini taklif qilishi shart.

Tanlov savdolari tashkilotchisi tanlov savdolari to'g'risida ommaviy axborot vositalarida e'lon beradi yoki potensial pudratchilarga (yetkazib beruvchilarga) tanlov savdolarida qatnashishga taklifnoma jo'natadi. Tanlov savdolari o'tkazilishi to'g'risidagi e'londa yoki tanlov savdolarida qatnashishga taklifnomada quyidagi ma'lumotlar bo'lishi kerak:

- tanlov savdolari tashkilotchisining nomi va manzili;
- tanlov savdolari predmetini mablag' bilan ta'minlash manbalari;
- tanlov savdolari predmetining tavsifi va uni sotish joyi;
- tanlov savdolari predmetini sotish muddati;
- talabgorlarga qo'yiladigan asosiy shartlar;
- tanlov hujjatlarini sotib olish joyi va uning uchun to'lov miqdori;
- ofertalarni taqdim etish joyi, oxirgi kuni va vaqti;
- ofertalarni ochish joyi, kuni va vaqti.

Tanlov savdolari va talabgorning malakasini oldindan aniqlash to'g'risidagi e'lon ommaviy axborot vositalarida chop etiladi. Buyurtmachining qaroriga ko'ra xorijiy pudratchilar (yetkazib beruvchilar) tanlov savdolarida qatnashishga taklif etilishi mumkin. Bunda e'lon, qoidaga ko'ra, eng ommaviy davriy nashrlarda, gazetalarda, web-caytda va BMTning Development Business nashrida, shuningdek xorijiy mamlakatlarning elchixonalari orqali taklifnomalar jo'natish vositasida amalga oshiriladi. Ofertalarni taqdim etish muddati e'lon ommaviy axborot vositalarida chop etilgan kundan boshlab kamida o'ttiz kunni yoki

taklifnomalar jo'natilgan kundan boshlab o'ttiz besh kunni tashkil etishi kerak. Tanlov savdolari o'tkazilishi to'g'risidagi e'lon faqat tanlov hujjatlariga ijobiy ekspert xulosasi mavjud bo'lgan taqdirdagina chop etilishi mumkin.

Tanlov hujjatlari, qoidaga ko'ra, uch qismdan: umumiy, texnik va tijorat qismidan iborat bo'ladi. Ushbu qismlarga nimalar kirishi O'zbekiston Respublikasi hududida kapital qurilishda tanlov savdolari to'g'risida Nizomda belgilangan.

Buyurtmachi tomonidan e'lon qilingan narx bilan tanlov savdolari o'tkazilishi to'g'risida qaror qabul qilingan taqdirda tanlov savdolari predmetining boshlang'ich narxi e'lon va taklifnomada ko'rsatiladi. Bunda tanlov savdolari tanlov savdolari predmetining boshlang'ich narxini pasaytirish yuzasidan o'tkaziladi. Ofertalarni taqdim etish tartibi tanlov hujjatlarida belgilanadi. Taqdim etilayotgan oferta tanlov hujjatlari shartlari va talablariga muvofiq bo'lishi kerak.

Xorijiy pudrat tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladigan va erkin muomaladagi valutada haq to'lanadigan xorijiy kreditlar va grantlar hisobiga moliyalashtiriladigan investitsiya loyihalarini amalga oshirishda, agar xalqaro va xorijiy moliyaviy institutlar bilan tuzilgan kredit shartnomalarida o'zgacha hol nazarda tutilmagan bo'lsa, tanlov hujjatlariga ishlar (xizmatlar) qiymatining kamida 50 foizi miqdorida ishlar (xizmatlar)ni bajarish uchun O'zbekiston Respublikasining xo'jalik yurituvchi subyektlari - rezidentlari ishtirok etishi shartlari kiritiladi.

Tanlov va talabgorning malakasini oldindan aniqlash hujjatlariga, ofertani joylashga va markirovka qilishga, takliflarni texnik va moliyaviy baholash mezonlariga shartlar va talablar tanlov komissiyasi tomonidan ko'rib chiqiladi va tasdiqlanadi. Ofertalarni taqdim etish muddati tugaguncha tanlov savdolari tashkilotchisi tanlov hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritishga haqlidir, tashkilotchi ular to'g'risida tanlov hujjatlarini olgan talabgorlarga darhol xabar qilishi, ofertalarni taqdim etish muddatini oferta tuzatish kiritish uchun yetarli bo'lgan vaqtga uzaytirishi kerak.

Ofertaning amal qilish muddati tanlov hujjatlarida belgilanadi. Oferta uni taqdim etishning oxirgi kuni va vaqti tugaguncha qaytarib olinishi mumkin. Talabgorning imzosi va muhri qo'yilgan oferta savdolar tashkilotchisiga konvertga solib yelimlangan holda jo'natiladi. Taqdim etish muddati tugagandan keyin olingan oferta ko'rib chiqilmaydi. Ofertani taqdim etish sanasi tanlov savdolari tashkilotchisining pochta bildirishnomasidagi oferta olinganligi to'g'risidagi qayd bo'yicha yoki

tanlov savdolari tashkilotchisining oferentga berilgan (oferta chopar orqali yetkazib beriladigan hol) oferta olinganligi to'g'risidagi bildirishnomasi sanasi bo'yicha belgilanadi. Talabgor oferta tarkibida tanlov savdolarida qatnashishga buyurtmanomani tanlov hujjatlarida ko'rsatilgan, lekin tanlov savdolari predmeti hisoblab chiqilgan qiymatining ko'pi bilan 2 foizi miqdorida ta'minlashni taqdim etadi. Ta'minlashning amal qilish muddati ofertaning amal qilish muddatidan kam bo'lmasligi kerak.

Buyurtmachi tanlov hujjatlarida ta'minlash kafilining ishonchiligi bo'yicha talablarni, uning shakllarini va tanlov savdolarida qatnashishga buyurtmanomani ta'minlashdan foydalanish tartibini belgilashi mumkin. Tanlov savdolarida qatnashishga buyurtmanomani ta'minlash:

tanlov savdolari g'olibiga - shartnoma tuzilgandan keyin, shartnoma ijrosini talab qilinadigan ta'minlash taqdim etilgach;

qolgan oferentlarga - tanlov savdolari g'olibi bilan shartnoma tuzilgandan keyin, lekin ofertaning amal qilish muddatidan kechikmay; ofertani qaytarib olgan oferentga - uni taqdim etishning oxirgi kuni va vaqti tugaguncha qaytariladi.

Buyurtmanomani ta'minlash uni qaytarish uchun asos paydo bo'lgan vaqtdan boshlab o'n kun mobaynida qaytariladi.

Tanlov savdolarida qatnashishga buyurtmanomani ta'minlash:

ofertani taqdim etishning oxirgi kuni va vaqti tugagach ofertani o'zgartirgan yoki uni qaytarib olgan oferentga;

tanlov savdolari g'olibiga - oferta uning amal qilish davrida qaytarib olinganda, tanlov hujjatlarida belgilangan shartlarda shartnoma tuzish yoki shartnoma ijrosining talab qilinadigan ta'minlanishini taqdim qilish rad etilganda qaytarilmaydi.

Tanlov savdolari, qoidaga ko'ra, buyurtmachi joylashgan joyda o'tkaziladi. Tanlov komissiyasi majlisi belgilangan muddat tugagandan keyin o'tkaziladi. Majlis vaqtida ofertalar solingan konvertlar ochiladi, shartlar va tartibotlarga rioya qilinishi, tanlov hujjatlarida ko'rsatilgan hujjatlarning mavjudligi tekshiriladi. Ofertalar solingan konvertlarni ochish qatnashish istagini bildirishgan oferentlar yoki ularning vakolatli vakillari ishtirokida amalga oshiriladi. Tanlov komissiyasi majlisi natijalari protokol bilan rasmiylashtiriladi. Tanlov komissiyasi majlislari natijalari to'g'risidagi axborot qatnashmagan oferentga yozma shaklda yetkaziladi. Hujjatlar paketida tanlov hujjatlari talablarining buzilganligi aniqlangan taqdirda hujjatlar ularning mazmuni e'lon qilinmasdan oferentga qaytariladi. Tanlov komissiyasi tanlov hujjatlarining e'lon qilingan shartlarga nomuvofiqligini yoki ofertani rasmiylashtirishdagi

noaniqliklarni ular boshqa qatnashchilarning reytingiga ta'sir ko'rsatmaydigan va ularga yo'l qo'ygan tanlov savdolari qatnashchisiga ustunlik bermaydigan hollarda e'tiborga olmasligi mumkin. Tanlov hujjatlari shartlariga javob beradigan ofertalar bo'yicha oferentning ismi (nomi), malaka ma'lumotlari, taklif qilingan narxlar va bajarish muddatlari, shuningdek oferent tomonidan tanlov hujjatlari talablariga muvofiq kiritilgan qo'shimcha takliflar hisobga olinadi.

Tanlov komissiyasi majlisida ofertani ko'rib chiqish davomida oferent tomonidan ofertaning mazmuni tushuntirib berilishiga yo'l qo'yiladi. Bunda ofertaning mazmunini, shu jumladan narxi yoki bajarish muddatini o'zgartiruvchi tushuntirishlar berilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Ofertada arifmetik xatolar mavjudligi aniqlangan taqdirda so'zlar bilan ko'rsatilgan yakuniy summa to'g'ri miqdor sifatida qabul qilinadi. Savdolarning turidan qat'iy nazar, tanlov savdolari g'olibi tanlov komissiyasining yopiq majlisida aniqlanadi. Tanlov savdolari g'olibi tanlov savdolari qatnashchilari ishtirokida e'lon qilinadi, ishtirok etmagan qatnashchilar xabardor qilinadi. Ofertalarni ko'rib chiqish, baholash va taqqoslash natijalari to'g'risidagi axborot oshkor qilinmaydi, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Tanlov savdolari buyurtmachi tomonidan belgilangan tartibda tasdiqlangandan keyin tugallangan hisoblanadi.

Tanlov savdolari agar:

ofertalarni taqdim etish muddatida uchtadan kam oferta tushsa, ushbu Nizomning 25-bandida ko'rsatilgan hollardan tashqari;

ofertalar tanlov hujjatlari shartlariga muvofiq bo'lmasa;

ofertalarda tanlov savdolarida qatnashishga buyurtmanomani ta'minlash kafolati mavjud bo'lmasa;

oferentlar tomonidan taklif etilgan narxlar tanlov savdolari predmeti boshlang'ich qiymatidan ancha ortiq bo'lsa;

"Davarxitektqurilish" qo'mitasi bilan kelishuv bo'yicha tanlov komissiyasi tomonidan asoslangan boshqa holatlar paydo bo'lsa o'tkazilmagan hisoblanadi.

Oddiy pudrat usulida qurilish pudrati shartnomasi tuzishda buyurtmachi va pudratchi o'rtasida asosiy shartnomada qadar dastlabki bitim tuziladi. Unda yuurtmachi va pudratchining shartnoma bo'yicha asosiy rejalari, dastlabki tadbirlar kelishib olinadi. Qurilishning nomi pudratchi bajaradigan ishlar hajmi, qurilishning boshlanish muddati, qurilish maydonini topshirish vaqti, qurilishni jihozlovchi materiallar va konstruksiyalar bilan ta'minlash, qurilishni ommaviy ta'minlash manbalari

va kontraktgacha bo'lgan kelishuvni buzganlik uchun tomonlarning javobgarlik masalalari dastlabki kelishuvda nazarda tutilishi lozim.

Ayrim qurilish obyekti bo'yicha ikki va undan ortiq pudratchi bo'lsa, buyurtmachi ularning har biriga tegishli bo'lgan ishlar hajmi bo'yicha lozim bo'lgan hujjatlarni taqdim qilishi shart.

Pudrat shartnomasi taraflarning faqat bir-birlari oldidagi burchlarinigina emas, balki, avvalo, ularning qonun oldidagi burchlarini belgilaydi. Bunday hol qurilishga oid pudrat shartnomasining boshqa shartnomalar qatori qonunda ko'zda tutilgan yoki yo'l qo'yilgan asoslarda tuzilishi va bajarilishining ahamiyatidan kelib chiqadi.

Buyurtmachi bilan bosh pudratchi qurilishning barcha hajmi yuzasidan umumiy pudrat shartnomasi tuzadilar. Bu shartnomaga ko'ra, FKning 631-moddasida ko'zda tutilganidek, bosh pudratchi shartnomada ko'rsatilgan barcha qurilish ishlarini bajarish uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oladi. Agar qurilish ishlarini bajarish bir yildan oshiq muddatni o'z ichiga oladigan bo'lsa, buyurtmachi va pudratchi umumiy pudrat shartnomasi bilan bir qatorda, yillik pudrat shartnomasini ham tuzadi. Yillik pudrat shartnomasida ma'lum xo'jalik yilida bajariladigan qurilish ishlarining bajarilish shartlari ko'rsatilgan bo'ladi.

Zarurat tug'ilganda maxsus qurilish-montaj ishlari bosh pudratchi bilan subpudratchi (pudratchidan ishni pudratga oluvchi) bo'lgan ixtisoslashtirilgan qurilish tashkilotlari o'rtasida tuziladigan subpudratchi qurilish tashkilotlari o'rtasida tuziladigan bevosita shartnomaga muvofiq, mazkur ixtisoslashtirilgan qurilish tashkilotlarining kuchi bilan bajarilishi kelishilgan bo'lishi mumkin.

Pudrat to'g'risidagi qoidada bir qurilishda barcha umumiy qurilishi va maxsus ishlarni bajarishni o'z zimmasiga oladigan faqat bitta bosh pudratchi bo'lishi mumkinligi belgilanadi.

Pudrat shartnomasida quyidagilar ko'rib chiqilishi lozim:

a) shartnomaning kirish qismida shartnomaning qachon va qayerda tuzilganligi, qaysi qurilish tashkiloti pudratchi va qaysi tashkilot buyurtmachi bo'lishi ko'rsatiladi;

b) barcha umumqurilish va maxsus qurilish ishlarini tasdiqlaydigan loyiha, smeta va qurilish obyektlarining shartnomaga ilova qilingan ro'yxatga muvofiq ravishda qurib bitkazishni pudratchi o'z zimmasiga olganligi ko'rsatiladi;

v) shartnomada ko'rsatilgan ishlarni loyiha-smeta va qurilish hujjatlariga muvofiq ravishda shartnoma bo'yicha belgilangan muddat ichida o'zining moddiy-texnika bazasi va kadrlari bilan bitkazib topshirish

majburiyatini pudratchi o'z zimmasiga olganligini yoki subpudratchilarni jalb qilish huquqi ko'rsatib o'tiladi;

g) shartnomada smetaga muvofiq pudratchi zimmasiga yuklatilgan ishlarning qiymati qancha summani tashkil qilinishi ko'rsatiladi;

d) shartnomani bajarishda taraflar "Qurilishga oid pudrat shartnomalari haqidagi qoidalar"ga rioya qilishlari lozimligi ko'rsatiladi;

e) shartnomaga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risidagi qoidalar ko'rsatiladi;

j) shartnoma shartlarini bajarmagan yoki o'z vaqtida lozim darajada bajarmagan tomon uchun qo'llaniladigan jarima miqdori ko'rsatiladi;

z) shartnoma taraflarning bank hisob raqamlari, adreslari, vakillarining imzolari va muhrlari bilan tasdiqlanadi.

Qurilishga oid pudrat shartnomasi 3 nusxada tuzilib, ikki nusxasi taraflarda qoladi, bir nusxasi esa qurilishni mablag' bilan ta'minlovchi bankka yuboriladi. Yillik pudrat shartnomasi umumiy pudrat shartnomasining bajarilishi yuzasidan bir yil mobaynida amalga oshiriladigan qurilish ishlarini belgilash uchun tuziladi. Yillik shartnoma umumiy pudrat shartnomasiga qo'shimcha bo'lib, ma'lum bir xo'jalik yili ichida bajariladigan qurilish ishlarining hajmini, bajarilishning kalendar planini aniqlab beradi. Umumiy va yillik shartnomalar mazmun jihatidan bir-biriga to'g'ri kelmaydi. Umumiy pudrat shartnomasida ko'rsatilgan ishlarning hajmi va muddati yillik shartnomalarda aniqlashtiriladi. Yillik shartnoma ma'lum bir xo'jalik yili ichida bajarilishi lozim bo'lgan qurilish ishlari yuzasidan taraflarning huquq va majburiyatlarini belgilab beradi. Hozirgi vaqtda qurilish bo'yicha shartnoma munosabatlarida yillik pudrat shartnomasi asosiy o'rin egallaydi.

Qurilish bo'yicha pudrat shartnomasi umumiy pudrat shartnomasiz ham tuzilishi mumkin. Jumladan, agar quriladigan obyekt bo'yicha barcha qurilish ishlarini bir yil ichida qurib birkazish mumkin bo'lsa, yillik shartnoma tuziladi. Yillik shartnomada tasdiqlangan loyiha-smeta, barcha subyektlar ro'yxati, bu obyektlarni qurishni boshlash va qurib bitkazish muddatlari, ishlab chiqarishning kalendar plani, buyurtmachi tomonidan pudratchiga ish chizmasi va smetalarni topshirish muddati, shartnomaning boshqa alohida shartlari ko'rsatiladi va qurilishga oid hujjatlar ilova qilinadi. Yillik shartnoma ishlar plani tasdiqlangandan so'ng ikki oy muddat ichida qurilishga oid namunaviy pudrat shartnomasi shaklida tuzilishi lozim.

FKning 667-moddasiga muvofiq, topshirilmagan pudrat obyektining nobud bo'lishi yoki shikastlanishi xavfi pudratchi zimmasida bo'ladi. Shuningdek, pudrat obyektida bajarilayotgan ishlarning xavfsizligi uchun ham pudratchi javobgar bo'ladi.

Shuning uchun qurilishi pudrati shartnomasida taraflar boshqacha tartib va shartlar qoʻygan boʻlmasalar shartnomada nazarda tutilgan obyektning yoki ishlar majmuini pudratchi oʻz hisobidan sugʻurtalashi shart.

Sugʻurtalash majburiyati yuklatilgan taraf qurilish pudrati shartnomasida nazarda tutilgan tartibda ikkinchi tarafga shartnoma shartlariga muvofiq sugʻurta shartnomasi tuzganini tasdiqlovchi dalillarni, shu jumladan sugʻurta qiluvchi, sugʻurta summasi miqdori va sugʻurtalangan tavakkalchiliklar toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni taqdim qilishi kerak.

Sugʻurtalash tegishli tarafni sugʻurta hodisasi yuz berishining oldini olish chora-tadbirlarini koʻrish majburiyatidan ozod qilmaydi. Pudratchi yoki buyurtmachi qurilayotganligi, undan nima maqsadda foydalanish rejalashtirilganligi haqida sugʻurtalovchiga sugʻurta qildiruvchidan obyekt bilan bogʻliq boʻlgan qoʻshimcha maʼlumotlarni ham talab qilishi va ular bilan tanishib chiqishi mumkin.

3. Loyiha-smeta hujjatlari

Pudratchi qurilish va u bilan bogʻliq boʻlgan ishlarni ishning hajmi, mazmuni va ularga qoʻyiladigan boshqa talablarni belgilaydigan loyiha-smeta hujjatlariga muvofiq amalga oshirishi shart.

Koʻp hollarda bino va inshootlarning qurilishi namunaviy loyihalar boʻyicha amalga oshiriladi. Bunday hollarning qoʻllanishi loyihalash hujjatlarini birmuncha kamaytirish va narxini ham arzonlashtirishga imkon beradi.

Loyihalash ikki bosqichli boʻlganda loyiha ikki yoʻl bilan: loyiha topshirigʻini va ish chizmalarini tayyorlash yoʻli bilan amalga oshiriladi. Loyiha topshirigʻida qurilishning texnikaiy imkoniyatlari va iqtisoiy tomondan maqsadga muvofiqligi tekshiriladi, qurilish boʻyicha belgilangan muddatlar, qurilish maydonining toʻgʻri tanlanganligi, qurilishni asosiy xom-ashyo, elektr energiyasi hamda suv va qurilish materiallari bilan taʼminlash manbalari, qurilishning umumiy qiymati hamda texnik-iqtisodiy koʻrsatkichlari belgilab beriladi.

Ish chizmasi va smeta oʻz mohiyati jihatidan qurilish ishlarini aniq koʻrsatib beruvchi hujjat boʻlib hisoblanadi. Shartnoma tuzishda va qurilish ishlarini olib borishda ularning ahamiyati kattadir.

Pudratchi qurilish davomida loyiha-smeta hujjatlarida hisobga olinmagan ishlarni, shu munosabat bilan qoʻshimcha ishlarni bajarish va qurilishning smeta qiymatini oshirish zarurligini aniqlab, buyurtmachiga xabar qilmagan holda yoki uning javobini kutmasdan,

buyurtmachining manfaatlarini ko'zlab, xususan, ishning to'xtatilishi qurilish obyektining nobud bo'lishiga yoki shikastlanishiga olib kelishi mumkin bo'lganligi munosabati bilan darhol harakat qilishi zarur bo'lganligini isbotlay olmasa, u bajargan qo'shimcha ishi uchun buyurtmachidan haq to'lashni va shu tufayli ko'rilgan zararni qoplashni talab qilish huquqidan mahrum bo'ladi.

Qo'shimcha ish bajarish va unga haq to'lashga buyurtmachi rozi bo'lsa, bu ishlar pudratchining kasb faoliyatiga mos kelmasligi yoki o'ziga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra ularni bajara olmagan hollardagina pudratchi mazkur ishlarni bajarishdan bosh tortishga haqli bo'ladi.

Loyiha-smeta hujjatlari texnik va iqtisodiy jihatdan asoslangan bo'lishi, resurslardan oqilona foydalanishni, atrof-muhitga zarar yetkazmasligini to'liq hisobga olishi lozim.

Shartnomada nazarda tutilgan obyektning texnik hujjatlariga o'zgartirishlar kiritishlar tufayli bajarilishi kerak bo'ladigan qo'shimcha ishlar qiymati smetada ko'rsatilgan qurilish umumiy qiymatining 10%idan oshib ketmasa va qurilish pudrati shartnomasida nazarda tutilgan ishlarning xususiyatini o'zgartirmasa, buyurtmachi texnik hujjatlarga (loyiha, smeta, shartnomaning tegishli bandlariga) o'zgartirishlar kiritishga haqli.

Bunday holda buyurtmachi pudratchining roziligini olishi talab qilinmaydi. Qurilish pudrati shartnomasining objekti bo'lgan qurilishning ma'lum bir qismini qaytadan qurish yoki loyihaga o'zgartirish kiritish, o'z navbatida smetaga o'zgartirish kiritish yoki qo'shicha smeta tuzishni talab qiladi.

Texnik hujjatlarga umumiy qurilish qiymatining 10%idan ortiq qiymatga ega bo'lgan qo'shimcha ishlar bajarish lozim bo'lganda bunday ishlar taraflar o'rtasida kelishilgan qo'shimcha smeta asosida amalga oshiriladi, qo'shimcha smeta kabi pudratchi tomonidan to'liq bajarilishi shart bo'lib hisolanadi Loyiha bo'yicha bajarilgan ishning qiymati pudratchiga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra smetadan kamida 10% oshgan bo'lsa, pudratchi Fuqarolik Kodeksining 382-moddasiga muvofiq, smetani qayta ko'rib chiqishni buyurtmachidan talab qilishga haqli. Ushbu moddaning 1-qismiga muvofiq, Qonun yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, shartnoma taraflarning kelishuvchiga muvofiq sudga murojaat qilmasdan ham o'zgartirilishi mumkin.

Shuningdek, pudratchi loyiha-smeta hujjatlarida yo'l qo'yilgan kamchiliklarni aniqlash va yo'qotish bilan bog'liq bo'lgan maqbul xarajatlarni buyurtmachidan talab qilishga haqlidir. Maqbul xarajatlar har bir holat bo'yicha alohida hisoblanishi va ular real bo'lishi mumkin.

4. Qurilish pudratining shartnomasi bo'yicha taraflarning huquq va majburiyatlari

Buyurmachi bajarilayotgan ishlarning hajmi, qiymati va sifati loyiha va smetalarga muvofiq bo'lishi ustidan tekshirish va texnikaviy nazoratni amalga oshirish, istagan vaqtda qurilish va montaj ishlarining bajarilishi va sifati, shuningdek, foydalanilayotgan materiallarning sifati, ishlarning grafikka mos ravishda olib borilayotganligini, buyurtmachi bergan materiallardan operativ xo'jalik faoliyatiga aralashmasdan tekshirishi mumkin. Buyurtmachi (yoki uning vakili) qurilish obyektida yo'l qo'yilgan har qanday kamchiliklar to'g'risida pudratchiga e'tiroz bildirishi va ularni bartaraf etishni talab qilishga haqli bo'ladi. Bunday tarzda buyurtmachi tomonidan aniqlangan va pudratchiga yozma ravishda bildirilgan, texnik hujjatlarga mos bo'lmagan ishlar shartnomada ko'rsatilgan shartlar asosida yoki oqilona muddatda bartaraf etilishi lozim.

Buyurtmachi (yoki uning vakili) qurilishi obyektida yo'l qo'yilgan kamchiliklarni aniqlagan holda bu haqda pudratchini ogohlantirmasa va ularni bartaraf etishni talab qilmasa, ularni bartaraf etish imkoni yo'qolganidan so'ng da'vo qilish imkonidan mahrum bo'ladi. Qonun shu tariqa obyektning yetarli darajada sifati bo'lishi uchun buyurtmachiga ham mas'uliyat yuklaydi. Lekin qolgan hollarda obyektidagi kamchiliklarning bartaraf etilishini talab qilish huquqi saqlanib qoladi.

Buyurtmachi ishning lozim darajada sifati, chidamli va o'z vaqtida tugallanib topshirilishidan manfaatdor bo'lgani uchun pudratchi bilan hamkorday harakat qiladi.

Buyurtmavchi qurilishning loyiha, ish chizmasi va smetasini tasdiqlatish, qurilishni mablag' bilan ta'minlash uchun zarur bo'lgan hujjatlarni bankka taqdim etish, vakolatli organlardan qurilish uchun yer uchastkasi ajratish haqida akti olish, qurilish maydonida qurilish ishlarini olib borish uchun tegishli organlardan ruxsatnoma olish va qurilish maydonini bo'shatish ishlarini amalga oshirish;

shartnomada nazarda tutilgan hollarda o'z vaqtida qurilishni texnologiya, energetika, elektrotexnika va umumzavod uskunalari hamda apparaturalari bilan ta'minlash, shuningdek, bino va inshootlarni foydalanishga berishi shart. Shartnomaga muvofiq, buyurtmachi zimmasiga qurilish materiallari bilan ta'minlash vazifasi ham yuklanishi mumkin, lekin ulardan to'g'ri foydalanish va ularni saqlash pudratchi zimmasida bo'ladi.

Buyurtmachi shartnomada nazarda tutilgan hollarda o'z ixtiyorida bo'lgan temir yo'l transportidan, suv, bug', elektr quvvati yordamida

ishlaydigan qurilmalaridan pudratchi uchun foydalanishga berishi lozim. Pudratchi uning uchun tarif bo'yicha belgilangan bahoda haq to'laydi.

Agar qurilishni va u bilan bog'liq ishlarni amalga oshirishda qurilish pudratchi shartnomasini tegishli tarzda bajarishda to'siqlar borligi ma'lum bo'lsa, ularni bartaraf etishda buyurtmachi o'ziga bog'liq choralarni ko'rishi va pudratchi bilan hamkorlik qilishi shart. Ushbu majburiyat bajarilmagan taqdirda buyurtmachi o'zi ko'rgan zararni pudratchidan talab qilish huquqini yo'qotadi. Ushbu harakatlarni amalga oshirishda qilingan xarajatlarni buyurtmachi pudratchiga to'lashi lozim bo'ladi.

Pudratchi shartnomada ko'rsatilgan barcha qurilish va maxsus ishlarni, shuningdek, mashina va uskunalarni montaj qilish ishlarini qurilishning tasdiqlangan loyiha-smeta hujjatlariga, ish chizmasi hamda uning smetasiga muvofiq ravishda bajarib, buyurtmachiga topshirishga majbur. Pudratchi bajarilgan qurilish ishlarining buyurtmachi tomonidan qabul qilinishini talab etishi mumkin.

Pudratchi qurilish va u bilan bog'liq ishlarni amalga oshirayotgan vaqtda atrof-muhitni muhofaza qilishi va qurilish ishlarini xavfsiz olib borishga doir qonun hujjatlarining talablariga rioya etishi shart.

Tugallangan qurilish obyektini qabul qilish shartnoma va tegishli qonun hujjatlari asosida amalga oshiriladi. Qabul qilish davlat vakolatli organlari vakillari tashkil qilgan davlat qabul komissiyasi tomonidan buyurtmachi, bosh pudratchi va subpudratchilar ishtirokida amalga oshiriladi. Topshirilayotgan obyekt xususiy sektor hisobidan moliyalashtirilgan va davlat uchun muhim ahamiya kasb etmasa, qabul qilish davlatning mutasaddi tashkilotlari va mahalliy o'z-o'zini boshqaruv organlari ishtirokidagi komissiyasi tomonidan tegishli taraflar qatnashgan holda amalga oshiriladi.

Shartnomada ko'rsatilgan bo'lsa, qabul komissiyasini tashkil etish buyurtmachi tomonidan amalga oshiriladi. Shartnomaga binoan qurilish obyektini to'la yoki qismlarga bo'linib topshirilishi mumkin. Buyurtmachi tomonidan qabul qilingan obyekt pudratchining aybi bo'lmagan holda nobud bo'lsa, zarar buyurtmachi zimmasida bo'ladi. Shuning uchun buyurtmachi o'zi qabul qilgan obyektini yoki uning bir qismini saqlash va sug'urta qilish uchun tegishli harakatlarni amalga oshirishi lozim bo'ladi.

Qabul qilish vaqtida tegishli texnika, dastgoh va agregatlar dastlabki sinovdan o'tkazilishi lozim. Buyurtmachining talabi bilan bino va inshootlarni qabul qilishda, uning hisobidan vujudga keltirilgan sun'iy ravishdagi yer silkinishlarida ham sinab ko'rilishi mumkin.

Qurilish obyektini qabul qilish, topshirish tegishli tarzda akt tuzilishi orqali amalga oshiriladi. Uni, odatda, buyurtmachi, pudratchi, tegishli komissiya a'zolari imzolaydilar. Barcha kamchiliklar aktga ko'rsatib o'tiladi. Aniqlangan barcha kamchiliklar kimning aybli harakatlari tufayli yetkazilgan bo'lsa, o'sha tomonning hisobidan pudratchi tomonidan oqilona bartaraf etilishi lozim.

Bajarilgan ishda qurilish pudrati shartnomasida ko'rsatilgan foydalanish imkoniyatini bermaydigan kamchiliklar borligi aniqlangan va ularni pudratchi, buyurtmachi yoki uchinchi shaxs bartaraf etishi mumkin bo'lmagan taqdirda, buyurtmachi ishlar natijasini qabul qilishdan bosh tortishga haqli bo'ladi.

Pudratchi shartnoma yoki qonunga muvofiq topshirilayotgan obyektни ekspluatatsiya qilishga kafolat muddati berishga majbur. Kafolat muddati qurilish qabul qilingan kundan boshlab shartnomada boshqacha holat ko'zda tutilmagan bo'lsa, 10 yildan iborat.

Qonun qurilish obyektini buyurtmachi yoki pudratchiga bog'liq bo'lmagan holda to'xtatilishini nazarda tutadi. FKning 679-moddasiga binoan, agar taraflarga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra qurilish pudrati shartnomasi bo'yicha ishlar to'xtatilgan bo'lsa, qurilish obyektini konservatsiya qilingan bo'lsa, buyurtmachiga konservatsiya qilingan paytga qadar bajarilgan ishlar haqining hammasini to'lashi, shuningdek, ishlarni to'xtatish va konservatsiya qilish zaruriyati tufayli qilingan xarajatlarni to'lashi shart.

Obyekt buyurtmachi tomonidan konservatsiya qilingan hollarda pudratchi tegishli haq va konservatsiya xarajatlaridan tashqari olinmay qolgan foydasini, obyekt konservatsiya qilinishi natijasida ko'rgan zararlarini ham talab qilishi mumkin.

Qurilish pudrat shartnomasi quyidagi hollarda bekor bo'lishi mumkin:

- vakolatli davlat organlarining qarorlari bilan;
- tomonlardan birining tashabbusi bilan;
- pudratchi tomonidan qurilish-montaj ishlarini bajarish muddatlari, qurilish grafigida ko'zda tutilgan vaqt sistematik ravishda buzilganda;
- qurilish-montaj ishlari sifat jihatdan yomon holatda borayotgan bo'lsa;
- pudratchining hamkorlikda faoliyat ko'rsatish to'g'risidagi taklifi doimiy ravishda buyurtmachi tomonidan rad qilib kelinganda;
- buyurtmachi tomonidan shartnomada ko'rsatilgan majburiyatlar sistematik ravishda buzilganda;
- moliyalashtiruvchi bank tomonidan buyurtmachi to'lovga qobiliyatsiz deb e'lon qilingan holatda.

Fuqarolik qonunchiligi qurilishga oid pudrat shartnomasini to'la va o'z muddatda bajarish maqsadida shartnomaning bajarilishini ta'minlash maqsadida taraflarning javobgarlik holatlarning javobgarligi pudrat to'g'risidagi umumiy qoidalar asosida tartibga solinadi. Lekin, qurilish pudratining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, unga javobgarlikni belgilovchi qo'shimcha holatlar ham tatbiq etilishi mumkin. Qurilish ishlarini olib boruvchi yuridik shaxslarga nisbatan qo'llaniladigan mulkiy javobgarlik shartnoma talablarini buzishda aybdor bo'lgan tarafga nisbatan penya, aybona, jarima kabi sanksiyalarni qo'llash bilan jabrlanuvchining ko'rgan zararini qoplash imkonini beradi. Qurilishga oid pudrat shartnomasida mulkiy sanksiyalarning qo'llanishi taraflarning shartnomani bajarishdan manfaatdorligini oshirishga imkon beradi. Shuningdek, ikkinchi tomonni o'z majburiyatlarini real bajarishga majbur qiladi. FKning 680-moddasida buyurtmachi pudrat shartnomasi bo'yicha bajarilgan ishlar natijasida yoki agar shartnomada nazara tutilgan bo'lsa, ishlar bajarilgan bosqichi topshirishga tayyor ekanligi to'g'risida xabar olgach, uni qabul qilishga kirishishi shart.

FKning 681-moddasiga muvofiq, bajarilgan ishning sifati uchun pudratchining javobgarlik masalalari ko'rsatilgan. Unga muvofiq, pudratchi qurilish-pudrat shartnomasida, texnikaviy loyihada va taraflar uchun majburiy loyihada va taraflar uchun majburiy bo'lgan qurilish normalari va qoidalarida nazarda tutilgan talablardan chekinishga yo'l qo'yilganligi, shuningdek, qurilish obyektining loyiha-smeta hujjatlarida belgilangan ko'rsatkichlarga, jumladan, korxonaning ishlab chiqarish quvvatiga erishilmaganligi uchun buyurtmachi oldida javobgar bo'ladi.

Pudratchi obyektning loyiha-smeta hujjatlarida belgilangan ko'rsatkichlarga, shu jumladan, korxonaning ishlab chiqarish quvvatiga erishmaganligi uchun o'zining aybi yo'qligini isbotlab berib, javobgarlikdan ozod bo'lishi mumkin. Uning aybsizligiga buyurtmachi tomonidan tayyorlangan loyiha materiallari, buyurtmachi ajratgan va qurilish objekti joylashgan yer, atrof-muhit, korxonona quvvatini hisoblashdagi buyurtmachi tomonidan yo'l qo'yilgan jiddiy xatolar va boshqa holatlar asos bo'lishi mumkin.

Pudratchi pudrat to'g'risidagi umumiy qoidalarga muvofiq, qurilish obyektining kafolat muddati davomida aniqlangan barcha kamchiliklari uchun javobgar bo'ladi. Buyurtmachi aniqlangan kamchiliklar haqida pudratchini o'z vaqtida ogohlantirish va ularni bartaraf etish uchun pudratchiga lozim bo'lgan sharoitlarni yaratib berishi zarur. Pudratchi tegishli obyektни ekspluatatsiya qilishdagi jiddiy nuqsonlar yoki ta'mirlash

ishlarining noto'g'ri olib borilishi natijasida obyektga zarar yetkazilganligini isbotlansa, javobgarlikdan ozod bo'ladi.

Bino yoki inshoot rekonstruksiya qilinganda (yangilangan, qayta qurilgan, restavratsiya qilinganida va hokazo) binoning, inshootning yoki uning bir qismining mustahkamligi, barqarorligi, ishonchligi pasaygani yoki yo'qolgani uchun javobgarlik pudratchi zimmasiga yuklanadi, ya'ni pudratchi tegishli ishlarni bajarishga kirishgan hollarda rekonstruksiya, restavratsiya, kapital ta'mirlash natijasida mazkur obyektga yoki uning bir qismiga bergan zarar uchun to'liq javobgar bo'ladi.

Pudratchining qurilish objekti bo'lgan korxonada ishlab chiqarish quvvatiga erishmaganligi uchun buyurtmachi oldida javobgarlik masalasi qonunchilikda yangi holatdir. Shuning uchun tomonlar obyektning ekspluatatsiya qilish texnik talablari va kafolat muddati to'g'risida shartlarning shartnomada ko'rsatilishiga erishishlari lozim.

Qurilish pudrati shartnomasini tartibga solishdagi nizolarga barham berish uchun maxsus qonunlarda va hukumat qarorlarida taraflarning mulkiy javobgarlik darajasi o'rnatilishi ham mumkin. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan "Qurilishni kontrakt asosida tashkil qilish to'g'risida"gi Nizomda pudratchi va buyurtmachining mulkiy javobgarligi ko'rsatilgan. Pudratchi buyurtmachi oldida shartnoma bo'yicha majburiyatlarni bajarmaganligi uchun quyidagi moddiy javobgarlikka tortilishi mumkin:

obyektning, uning qismlarini, binoni o'z vaqtida qurib tamomlamasa, mahsulot chiqarishga tayyorlash yoki xizmat ko'rsatishni o'z vaqtida amalga oshirmasa, har bir kech qolgan kuni uchun asosiy bahoning 0,05% miqdorida jarima to'laydi, lekin jarima obyektning buyurtmachiga topshirilgan kunigacha minimal oylik ish haqining 15 barobaridan oshib ketmasligi kerak;

ishlab chiqarishga, xizmat ko'rsatishga tayyorlanayotgan bino, inshoot yoki uning bir qismini qurib bitirish kechiktirilgan taqdirda to'lanadigan jarima hajmi asosiy qiymatning har bir kechiktirilgan kuni uchun 0,05% bo'lishi, lekin bir kunlik jarima miqdori 15 barobaridan ko'p bo'lmasligi kerak;

buyurtmachi bilan shartnoma tuzgan boshqa maxsus muassasalarga maydonni o'z vaqtida topshirmaslik asosiy qiymatning 0,03% miqdorida jarima to'lashga sabab bo'ladi, lekin to'lanadigan jarima miqdori eng kam oylik ish haqining 5 barobaridan oshmasligi kerak;

yerlarni qayta tayyorlash bo'yicha ish hajmining va muddatining buzilganligi uchun loyiha-smeta hujjatlariga muvofiq, uning qiymatini

hisobga olmagan holda har bir kechiktirilgan kun uchun eng kam ish miqdorining 2 barobar miqdorida jarima to'laydi;

buyurtmachi va boshqa nazorat qiluvchi organlar tomonidan qurilish davomida yoki oraliq qabul vaqtida ishlarning chalaligi, konstruksiyalarda defekt borligi aniqlanganda, ular 10 kun ichida bartaraf qilinmasa, pudratchi har bir kechiktirilgan kun uchun eng kam oylik ish haqining 2 barobari miqdorida jarima to'laydi;

agar pudratchi buyurtmachi bilan kelishgan holda belgilangan muddatda kamchiliklarni yo'qotmasa, buyurtmachi yoki ekspluatatsiya qiluvchi tashkilot defektni o'z kuchi bilan pudratchi hisobidan yo'qotishi va bajarilgan ish qiymatining 50%i miqdorida neustoykani pudratchidan talab qilishi kerak.

Buyurtmachi bosh pudratchi oldida shartnoma bo'yicha o'z majburiyatlarini to'liq yoki qisman bajarmaganligi uchun quyidagi hollarda moddiy javobgar bo'ladi:

buyurtmachi tegishli nazorat organlarining ruxsati haqidagi hujjatlarni yoki qurilishi uchun ajratilgan joyda ish boshlashga ruxsat beruvchi geodezik masalalarning ruxsatnomasini o'z vaqtida bermaganida, har bir kechiktirilgan kun uchun minimal oylik ish haqining 2 barobari miqdorida jarima to'laydi;

montaj qilish uchun lozim bo'lgan jihozlarni, material va mahsulotlarni, shuningdek, jihozlarni montaj qilish uchun lozim bo'lgan material va mahsulotlarni kechiktirib topshirganligi uchun tegishli jihoz va materiallar qiymatining 1%idan 4%igacha miqdorda jarima to'laydi;

kopmlekt bo'lmagan jihozlarni montaj uchun topshirganda, topshirilgan jizohning 5%i miqdorida jarima va yetishmagan detalning qiymatini to'liq to'laydi;

qo'shimcha shartnomani tuzishga tayyorgarlik ko'rish uchun lozim bo'lgan qayta tasdiqlangan loyiha-smeta hujjatlarini o'z vaqtida topshirmaganligi sababli har bir biriktirilgan kun uchun eng kam oylik ish haqining 2 barobari miqdorida jarima to'laydi;

suv, gaz, issiqlik, bug' va elektr quvvatidan foydalanish uchun qurilish boshlangunga qadar bir oy oldin tegishli tashkilotlarning ruxsatnomasini taqdim qilmagan holda har bir kechiktirilgan kun uchun eng kam oylik ish haqining 2 barobari miqdorida jarima to'laydi;

buzilishi lozim bo'lgan binolarni o'z vaqtida topshirmaganligi, qurilish maydonidan magistral elektr liniyasi, temir yo'l, yer osti kommunikaiyasi va boshqa injenerlik inshootlarini boshqa joyga ko'chirish

to'g'risidagi ruxsatnomani o'z vaqtida topshirmaganligi sababli har bir kechiktirilgan kuni uchun eng kam oylik ish haqining 2 barobarida jarima to'laydi;

qurilish to'xtatilgan va konservatsiya qilingan obyektlarni qabul qilishni va bajarilgan ishlar uchun ish haqini o'z vaqtida to'lamagani uchun har bir kechiktirilgan kun uchun kelishilgan to'liq narxning 0,05%i miqdorida jarima to'lanishi lozim, lekin bu jarima eng kam ish haqining 5 barobaridan oshmasligi kerak;

qurilishni moliyalashtirish shartnoma tuzilgan vaqtdan boshlab 15 kundan ko'p vaqtda kechiktirilgan taqdirda, har bir kechiktirilgan kun uchun eng kam oylik ish haqining 2 barobari miqdorida jarima to'laydi.

5. Qurilish pudrati shartnomasi bo'yicha javobgarlik

Qurilish pudrati shartnomasi bo'yicha javobgarlik pudrat shartnomalaridan kelib chiqadigan umumiy javobgarlik bilan birga maxsus javobgarlik holatlari ham Fuqarolik Kodeksida nazarda tutilgan. FKning 668-moddasiga asosan bajarilayotgan ishlarining xavfsizligi uchun pudratchi javobgar bo'ladi. Chunki pudratchi aynan texnika xavfsizlik qoidalariga rioya qilgan holda qurilish-ta'mirlash ishlarini amalga oshirayotgan paytda uning atrofini o'rab olishi yoki biror belgi qo'yishi lozim. Aks holda atrof muxitga, fuqarolarning hayoti va sog'lig'iga, mulklarga jiddiy zarar yetkazish ehtimoli mavjud bo'ladi. aynan bu holat FKning 678-moddasida nazarda tutilgan. Unga asosan pudratchi qurilish va u bilan bog'liq ishlarni amalga oshirayotgan vaqtda atrof-muhitni muhofaza qilish va qurilish ishlarini xavfsiz olib borishga doir qonun hujjatlarining talablariga rioya etishi shart va bunday talablar buzilganligi uchun uchinchi shaxslar oldida javobgar bo'ladi.

Shartnomada butun qurilishni yoki uning muayyan qismini moddiy ta'minlash buyurtmachi tomonidan amalga oshirilishi nazarda tutilgan bo'lmasa, qurilishni materiallar, shu jumladan detallar va konstruksiyalar, shuningdek uskunalar bilan ta'minlash majburiyati pudratchi zimmasida bo'ladi. Qurilishni ta'minlash majburiyatini zimmasiga olgan taraf o'zi topshirgan materiallar (detaillar, konstruksiyalar)dan, shuningdek uskunalaridan bajarilayotgan ishlar sifatini yomonlashtirmagan holda foydalanib bo'lmasligi vujudga kelganligi uchun, agar foydalanib bo'lmaslik ikkinchi taraf javob beradigan vaziyatlar tufayli vujudga kelganligini isbot qilmasa, javobgar bo'ladi. Buyurtmachi bergan materiallar yoki uskunalaridan bajarilayotgan ishlar sifatini yomonlashtirmagan holda

foydalanish mumkin emasligi aniqlangan va buyurtmachi ularni almashtirishdan bosh tortgan taqdirda, pudratchi qurilish pudrati shartnomasidan voz kechishga va buyurtmachidan ishning bajarilgan qismiga mutanosib ravishda shartnoma narxini to'lashni talab qilishga haqli.

Pudratchi qurilish pudrati shartnomasida, texnikaviy loyihada va taraflar uchun majburiy bo'lgan qurilish normalari va qoidalarida nazarda tutilgan talablardan chekinishga yo'l qo'yilganligi, shuningdek qurilish obyektining loyiha-smeta hujjatlarida belgilangan ko'rsatkichlariga, jumladan korxonaning ishlab chiqarish quvvatiga erishilmaganligi uchun buyurtmachi oldida javobgar bo'ladi. Bino yoki inshoot rekonstruksiya qilinganida (yangilangan, qayta qurilgan, restavratsiya qilinganida va hokazo) binoning, inshootning yoki uning bir qismining mustahkamligi, barqarorligi, ishonchliligi pasaygani yoki yo'qolgani uchun javobgarlik pudratchi zimmasiga yuklanadi. Pudratchi buyurtmachining roziligisiz loyiha hujjatlaridan buyurtmachining jiddiy manfaatlariga ta'sir qilmaydigan tarzda o'zgina chetga chiqish hollariga yo'l qo'yganligi uchun, basharti bu hol qurilishning sifatiga ta'sir etmaganligini isbotlab bera olsa, javobgar bo'lmaydi.

Agar qurilish pudrati shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, pudratchi qurilish obyektining loyiha-smeta hujjatlarida belgilangan ko'rsatkichlarga erishishini va obyektни kafolat muddati davomida shartnomaga muvofiq holda ishlatish mumkinligini kafolatlaydi. Agar qonunda yoki shartnomada boshqacha kafolat muddati nazarda tutilgan bo'lmasa, kafolat muddati obyekt buyurtmachi tomondan qabul qilingan kundan boshlab o'n yilni tashkil etadi.

Agar pudratchi kafolat muddati davomida aniqlangan kamchiliklar (nuqsonlar) obyektning yoki uning qismlarining normal eskirishi, uning noto'g'ri ishlatilishi yoxud buyurtmachining o'zi yoki u jalb qilgan uchinchi shaxslar ishlab chiqqan qo'llanmaning noto'g'riligi, obyektни buyurtmachining o'zi yoki u jalb qilgan uchinchi shaxslar tegishli darajada ta'mirlamaganligi oqibatida vujudga kelganligini isbotlay olmasa, bu kamchiliklar uchun javobgar bo'ladi. Kafolat muddati pudratchi javobgar bo'lgan kamchiliklar natijasida obyektдан foydalanish mumkin bo'lmagan butun vaqtga to'xtatib turiladi. Kafolat muddati davomida kamchiliklar aniqlangan taqdirda, buyurtmachi kamchiliklar aniqlangandan keyingi oqilona muddat davomida ular haqida pudratchini xabardor qilishi kerak.

Qurilish pudrati shartnomasida pudratchining u javobgar bo'lmagan kamchiliklarni buyurtmachining talabi bo'yicha va buyurtmachi hisobidan bartaraf qilish majburiyati nazarda tutilishi mumkin. Kamchiliklarni

bartaraf qilish ishi qurilish pudrati shartnomasining narsasiga bevosita bog'liq bo'lmagan yoki bu ishni pudratchi o'ziga aloqasi yo'q sabablarga ko'ra bajara olmaydigan hollarda pudratchi ko'rsatilgan majburiyatni bajarishdan bosh tortishga haqli.

Qurilish sohasida pudratchi sifatida aksariyat hollarda yuridik shaxslar ishtirok etadi. Ularning javobgarlik masalasi maxsus qonun – O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 15-dekabrda qabul qilingan “Qurilish sohasidagi huquqbuzarliklar uchun yuridik shaxslarning javobgarligi to'g'risida”gi qonun bilan ham tartibga solinadi.

Qonunning 2-moddasida qurilish sohasidagi huquqbuzarlik tushunchasi berilgan bo'lib, unga asosan yuridik shaxslar tomonidan aholi punktlarini, binolar va inshootlarni rejalash va qurish bosh rejalarining, loyihalarining buzilishi, davlat standartlari, qurilish normalari va qoidalari, texnik shartlariga, loyihalash va qurilish, shuningdek binokorlik materiallari ishlab chiqarish sohasidagi boshqa normativ hujjatlarning talablariga binolar, imoratlar, inshootlarning, ularning qismlari yoki konstruksiya ayrim elementlarining chidamliligi, mustahkamligi, puxtaligi, ishlab chiqarilayotgan binokorlik materiallari, konstruksiyalari va buyumlarining chidamlilik parametrlari pasayishi va yo'qotilishiga sabab bo'lgan tarzda rioya etilmasligi, shuningdek obyektlarni qurish va ularni foydalanishga qabul qilib olishning belgilangan tartibini buzadigan xatti-harakat qurilish sohasidagi huquqbuzarlik deb e'tirof etiladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida loyihalash, qurilish-montaj ishlarini amalga oshiruvchi, binokorlik materiallari, konstruksiyalari va buyumlarini ishlab chiqaruvchi, qurilishda buyurtmachi hisoblanuvchi yoki bir yo'la buyurtmachi va pudratchi vazifalarini bajaruvchi yuridik shaxslarga qurilish sohasidagi huquqbuzarliklar uchun belgilangan tartibda jarima solinadi. Yuridik shaxsning javobgarlikka tortilishi uni o'zi yo'l qo'ygan qoidabuzarliklarni bartaraf etish va zararning o'rnini qoplash majburiyatidan, shuningdek aybdor mansabdor shaxslarni intizomiy, ma'muriy, fuqaroviy-huquqiy va jinoiy javobgarlikka tortishdan ozod etmaydi.

Aholi punktlarini rejalash va qurishning bosh rejalarini, loyihalarini, tarixiy imoratlar joylashgan dahalarni qayta qurish rejalarini, turar joy dahalari, kichik dahalar va shaharlarning sanoat zonaları, qishloq aholi punktlarini qurish va obodonlashtirish sifatini, shuningdek binolar va inshootlarning me'morchilik yechimlarini buzish, loyihalash, qurilish-montaj ishlarini bajarish chog'ida qurilish sohasidagi normativ hujjatlarning

talablarini buzish qonun asosida jarimaga tortilishiga sabab bo'ladi. Chunki qurilish normativlarini buzish imoratlar, inshootlarning, ularning qismlari yoki konstruksiya ayrim elementlarining chidamlilik, puxtalik yoki mustahkamlik parametrlari yo'qotilishiga, pasayishiga sabab bo'lishi mumkin.

Qonunga asosan obyektlarni davlat ekspertizasi tomonidan loyiha-meta hujjatlari, jumladan, ish hujjatlari xususida berilgan ijobiy xulosasiz, shuningdek davlat arxitektura-qurilish nazorati organlari ro'yxatidan o'tkazmasdan va ularning ruxsatnomasiz qurish, qurilishda majburiy sertifikatlashtirilishi lozim bo'lgan, lekin sertifikatlanmagan materiallar, buyumlar va konstruksiyalarni qo'llash, obyektni foydalanishga qabul qilib olish qoidalarini buzish, Davlat arxitektura-qurilish nazorati organlarining ko'rsatmalarini bajarishdan bo'yin tovlash yoki o'z vaqtda bajarimaslik ham huquqbuzarlik sifatida baholanadi.

6. Qurilish pudrati shartnomasining turlari

Qurilish pudrati shartnomasi predmeti, taraflari, maqsadi asosida bir qator turlarga bo'linadi. Bu turlar qurilish pudrati shartnomasining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Ular jumlasiga

1. yakka tartibda uy-joy qurish uchun tuziladigan qurilish pudrati shartnomasi;

2. davlat ehtiyojlari uchun qurilish pudrati shartnomasi va boshqalar kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006-yil 30-dekabrda qabul qilingan 272-sonli qarori bilan tasdiqlangan Yakka tartibdagi uy-joy qurilishi to'g'risidagi Nizom¹ asosida shartnoma tuziladi. Shartnomaning predmeti yakka tartibdagi quriladigan yoki ta'mirlanadigan uy-joy (bir yer uchastkasida joylashgan, doimiy yashash, dam olish va shaxsiy xo'jalikni yuritishga mo'ljallangan yordamchi-xo'jalik imoratlari va hovlidagi inshootlar tegishli bo'lgan bir yoki bir necha turar joy imorati) hisoblanib, u o'z ichiga yordamchi-xo'jalik imoratlari (uy hayvonlari va parrandalarni saqlash uchun imoratlar, omborxonalar, garaj, yozgi oshxona, tandirxonalar, yerto'la, hammom, hovlidagi hojatxonalar, dushxonalar, issiqxonalar, hovuz, sauna, bug' qozonxonasi va odamlarning vaqtincha bo'lishi bilan bog'liq ishlarning har xil turlarini

¹ «Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами», 2006 йил, 51-52-сон, 518-модда.

bajarishga mo'ljallangan boshqa funksional imoratlar, hovlidagi inshootlar (to'siq, darvoza, eshik, quduq, favvora va odamlarning yashashiga hamda maishiy va ishlab chiqarish maqsadlarida foydalanishga mo'ljallanmagan boshqa yassi yoki liniyalı inshootlar)ni oladi.

Uy-joy qurılıshı namunaviy yoki yakka tartıbdı ishlab chıqılğan loyiha bo'yicha amalga oshirilishi mumkin, yakka tartıbdı ishlab chıqılğan loyiha tuman (shahar) arxitektori bilan kelishilishi kerak. Uy-joy qurılıshiga loyiha quyidagılarnı o'z ichiga oladi:

yerosti va yerusti muhandislik kommunikatsiyalari aks ettirilgan yer uchastkasi rejasi;

uy-joyning poydevorlari, yerto'lalari, qavatları, kesimlari va fasadları rejaları;

smeta-moliya hisob-kitobi (kredit olishga ehtiyoj bo'lganda).

Belgilangan tartıbdı kelishilgan uy-joy qurılıshiga yakka tartıbdı yoki namunaviy loyiha uy-joy qurılısh bo'yicha qurılısh ishlarini boshlash uchun asos hisoblanadi.

Yakka tartıbdı uy-joy qurılıshı pudrat usuli bilan yoki xo'jalik usuli bilan (quruvchılarning o'z kuchi bilan) amalga oshirilishi mumkin.

Uy-joy, yordamchi-xo'jalik imoratlari va hovlidagi inshootlar qurılıshı shaharsozlik normalari va qoidalariga rioya qilgan holda amalga oshirilishi kerak. Bir yer uchastkasida ikki yoki undan ortiq oilaga tegishli bo'lgan bir nechta uy-joy qurılıshiga yo'l qo'yiladi. Yakka tartıbdı uy-joy qurılıshini moliyalashtirish yakka tartıbdı uy-joyni qurayotgan shaxsning (keyingi o'rinlarda "quruvchi" deb yuritiladi) o'z mablag'lari, bankning ipoteka kreditlari va qonun hujjatlarida belgilangan tartıbdı boshqa qarz mablag'lari hisobiga amalga oshiriladi.

Yakka tartıbdı uy-joy qurılıshı ustidan texnik nazoratni quruvchi amalga oshiradi. Tuman (shahar) arxitektura va qurılısh organları uy-joy qurılıshida shaharsozlik normalari va qoidalariga rioya qilinishı ustidan nazoratni amalga oshiradilar. Uy-joy qurılıshı tugallangandan keyin quruvchi tuman (shahar) hokimi tomonidan uy-joyni foydalanishga qabul qilish yuzasidan tashkil etiladigan qabul qilish komissiyasiga murojaat qiladi. Qabul qilish komissiyasi joyning o'ziga borib qurılıshı tugallangan uy-joyni foydalanishga qabul qilish dalolatnomasi tuzadi.

"Yergeodezkadastr" davlat qo'mitasining hududiy organi 10 kun muddatda yangidan qurılğan (rekonstruksiya qilingan) uy-joyni texnik xatlovdan o'tkazadi hamda tumanlar (shaharlar) arxitektura va qurılısh organları bilan kelishuv bo'yicha uy-joyni foydalanishga qabul qilish dalolatnomasini tasdiqlash to'g'risida hokimning qarori loyihasini kiritadi.

Uy-joylar quruvchining o'z kuchi bilan qurilgan hollarda bitta (ikkita) turar joy xonasi, oshxona, hojatxona, uy fasadining tashqi bezagi qurilishi tamom bo'lgandan, loyihaga muvofiq uy muhandislik kommunikatsiyalari bilan ta'minlangandan keyin alohida yordamchi-xo'jalik imoratlari va hovlidagi inshootlarsiz va hududni obodonlashtirmasdan uyning bir qismini foydalanishga qabul qilishga yo'l qo'yiladi. Tuman (shahar) hokimining qarori tegishli qaror loyihasi kiritilgandan keyin ikki kundan kechikmay qabul qilinadi. Hokimning qaroriga muvofiq uy quruvchiga uy daftari beriladi.

Uy-joyga mulkchilik huquqi "Yergeodezkadastr" davlat qo'mitasining hududiy organlari tomonidan belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tkazilgandan keyin qurilgan uy-joyga mulkchilik huquqi paydo bo'ladi.

Quruvchi - pudratchi:

berilgan (realizatsiya qilingan) yer uchastkasidan va maqsadli ipoteka kreditidan yordamchi-xo'jalik imoratlari bilan birga faqat uy-joy qurish uchun foydalanishga;

uy-joy va yordamchi-xo'jalik imoratlarini shaharsozlik normalari va qoidalariga amal qilgan holda kelishilgan va tasdiqlangan loyihaga muvofiq qurishga;

berilgan (realizatsiya qilingan) yer uchastkasini berilgan (realizatsiya qilingan) kundan boshlab ikki yil mobaynida o'zlashtirishni boshlashga va qurilish tugallangandan keyin bir oy mobaynida uy-joyini va unga bo'lgan huquqni belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazishga majburdir.

Uy-joy quruvchilar tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ushbu maqsadlar uchun ajratilmagan yer uchastkalarida qurilgan hamda bunga zarur ruxsatnomani olmasdan yoxud shaharsozlik normalari va qoidalari jiddiy ravishda buzilgan holda tiklangan uy-joylar, boshqa imoratlar va inshootlar yoki boshqa ko'chmas mulk o'zboshimchalik bilan qurilgan deb hisoblanadi. O'zboshimchalik bilan qurish aniqlangan taqdirda tumanlar (shaharlar) arxitektura va qurilish organlarining mansabdor shaxslari tomonidan o'zboshimchalik bilan qurish holati to'g'risida dalolatnoma tuziladi. Dalolatnoma tuzilishi bilan bir vaqtda tumanlar (shaharlar) arxitektura va qurilish organlarining mansabdor shaxslari tomonidan o'zboshimchalik bilan qurilayotgan qurilishni to'xtatish to'g'risida ko'rsatma beriladi. Ko'rsatmaning nusxasi o'zboshimchalik bilan tiklangan imorat to'g'risidagi masalani keyinchalik belgilangan tartibda hal etish uchun tuman (shahar) hokimligiga taqdim etiladi. Huquqi buzilgan shaxsning yoxud tegishli davlat organining da'vosi bo'yicha o'zboshimchalik bilan qurilgan imorat sudning qaroriga ko'ra uni qurgan shaxs tomonidan

yoxud uning hisobiga buzib tashlanishi kerak, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Quruvchi uy-joy qurish yoki rekonstruksiya qilishga to'sqinlik qilayotgan mansabdor shaxslarning qonunga zid xatti-harakatlari ustidan yuqori turuvchi organga yoki sud tartibida shikoyat qilish huquqiga egadir. Jismoniy shaxslar tomonidan o'zboshimchalik bilan imorat qurish masalalari bo'yicha paydo bo'ladigan nizolar qonun hujjatlariga muvofiq ko'rib chiqiladi.

Davlat ehtiyojlari uchun pudrat ishlarini bajarishning pudratchilarga afzalligi shundan iboratki, qonun hujjatlari ularga tegishli rag'batlantiruvchi choralar tizimini belgilaydi. Shuningdek, pudrat ishlari bo'yicha davlat buyurtmasi bunday ishlarni bajarish uchun zarur bo'lgan markazlashtirilgan davlat budjetidan ajratilib ta'minlangan taqdirdagina berilishi mumkin. Ushbu holatlar investorlar uchun kafolatlangan davlat buyurtmasini bajarishga obyektiv sharoit yaratadi.

Davlat ehtiyojlari uchun qurilish pudrati shartnomasi davlat ahamiyatiga molik bo'lgan ishlab chiqarishga mo'ljallangan obyektlarni, qishloq xo'jaligini yuritish obyektlarini, transport va aloqa, uy-joy, geologiya-qidiruv obyektlari ijtimoiy soha obyektlari (ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va savdo obyektlari) ni qurish va ta'mirlash maqsadida tuziladi. Bunday pudrat ishlari budjetdan moliyalashtirilgan holda amalga oshiriladi. Ayrim hollarda homiy tashkilotlarning madadi orqali ham moliyalashtirilishi mumkin. Bu shartnomaning boshqa qurilish pudrati shartnomalaridan farqi shartnoma predmeti va subyektida bo'lib, buyurtmachi faqat davlat organlari bo'lsa predmeti davlat ehtiyojlari uchun qurilish va ta'mirtalab obyektlar hisoblanadi.

4-§. Loyiha va qidiruv ishlari pudrati

Loyiha va qidiruv ishlari pudrati shartnomasi o'zining predmetiga ko'ra pudrat shartnomalarining mustaqil turi hisoblanadi.

Loyiha va qidiruv ishlari pudrati shartnomasi o'zining mohiyatiga ko'ra qurilish shartnomasi bilan uzviy bog'liq hisoblanadi, chunki loyiha va (qidiruv ishlari pudrati shartnomasi bo'yicha pudratchi loyihalovchi, qidiruvchi) buyurtmachining topshirig'i bo'yicha sharnomada belgilangan muddatda loyiha-smeta hujjatlarini ishlab chiqish va (yoki) qidiruv ishlarini bajarish majburiyatini, buyurtmachi esa uni qabul qilib olish va haq to'lash majburiyatini oladi (FKning 686-moddasi). Bu shartnoma ko'p hollarda qurilish pudrati shartnomasi tuzilishidan oldin tuziladi. Ba'zi hollarda loyiha va qidiruv ishlari pudrati va

qurilish pudrati shartnomasi bo'yicha pudratchi bo'lib bir shaxs ishtirok etishi ham mumkin. Bunda qurilish pudrati shartnomasini tuzishda taraflardan biri-pudratchi yoki buyurtmachi zimmasiga kelishilgan muddatda qurilishning loyiha smeta hujjatlarini tayyorlash va ikkinchi tomonga tanishib chiqish va tasdiqlash uchun taqdim qiladi. Odatda loyihalash va qidiruv ishlari tegishli obyektни qurishga nisbatan murakkab va alohida malaka hamda bilim talab qilganligi uchun bunday faoliyat bilan maxsus muassasalar shug'ullanadilar.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2001-yil 12-maydagi «Amalga oshirilishi uchun litsenziyalar talab qilinadigan faoliyat turlarining ro'yxati to'g'risida» gi 222-II sonli Qaroriga 1-ilova - «Amalga oshirilishi uchun litsenziyalar talab qilinadigan faoliyat turlarining faoliyat turlarining» ro'yxatiga muvofiq, loyiha qidiruv ishlari pudrati bilan bog'liq quyidagi faoliyat turlari tegishli litsenziya asosida amalga oshiriladi:

- yong'inga qarshi avtomatika vositalarini, qo'riqlash signalizasiyalarini, yong'indan darak beruvchi va yong'indan saqlovchi signalizatsiyalarni loyihalashtirish, montaj qilish, sozlash, ta'mirlash va ularga texnik xizmat ko'rsatish;

- ionlashtiruvchi nurlanish manbalari bilan muomalada bo'linadigan sohalardagi ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari, ionlashtiruvchi nurlanish manbalarini loyihalashtirish, barpo etish va ularga xizmat ko'rsatish, ular uchun texnologik asbob-uskunalar, radiatsiyadan himoyalash vositalarini yasash va tayyorlash;

- magistral gaz quvurlari, neft quvurlari va neft mahsulotlari quvurlarini loyihalashtirish, qurish, ulardan foydalanish va ularni ta'mirlash;

- ko'priklar va tonnellarini loyihalashtirish, qurish, ulardan foydalanish va ularni ta'mirlash;

- mudofaa obyektlarini loyihalashtirish, qurish, ulardan foydalanish va ularni ta'mirlash;

- xavfi yuqori bo'lgan obyektlarni hamda potensial xavfli ishlab chiqarishlarni loyihalashtirish, qurish va ulardan foydalanish;

- arxitektura-shaharsozlik hujjatlarini yaratish;

- qurilish loyihalarining ekspertizasini o'tkazish;

- telekommunikatsiyalarning mahalliy tarmoqlarini loyihalashtirish, qurish, ulardan foydalanish va ularga xizmat ko'rsatish;

- telekommunikatsiyalarning shaharlararo tarmoqlarini loyihalashtirish, qurish, ulardan foydalanish va ularga xizmat ko'rsatish;

- telekommunikatsiyalarning xalqaro tarmoqlarini loyihalashtirish, qurish, ulardan foydalanish va ularga xizmat ko'rsatish;

- ko'chma radiotelefon aloqasi tarmoqlarini loyihalashtirish, qurish, ulardan foydalanish va ularga xizmat ko'rsatish;
- shaxsiy radiochaqiruv tarmoqlarini loyihalashtirish, qurish, ulardan foydalanish va ularga xizmat ko'rsatish;
- ma'lumotlar uzatish tarmoqlarini loyihalashtirish, qurish, ulardan foydalanish va ularga xizmat ko'rsatish;
- teleko'rsatuvlar va radioeshittirishlarni tarqatish (uzatish) tarmoqlarini loyihalashtirish, qurish, ulardan foydalanish va ularga xizmat ko'rsatish¹.

Tegishli tarzda litsenziya olgan yuridik shaxslar loyiha va qidiruv ishlari pudrati shartnomasida pudratchi bo'lib ishtirok etishlari mumkin. Loyiha va qidiruv ishlari pudratiga tegishli maxsus qoidalar va pudrat to'g'risidagi umumiy qoidalarga muvofiq, taraflar shartnomani faqat loyiha ishlari bo'yicha yoki qidiruv ishlari bo'yicha ham tuzishlari mumkin. Buyurtmachida pudratchini tanlash va unga ish topshirish huquqi saqlanib qoladi.

Loyiha va qidiruv ishlari pudrati shartnomasini tartibga solishda Fuqarolik Kodeksi bilan bir qatorda O'zbekiston Respublikasi 2002-yil 4-aprelda qabul qilingan Shaharsozlik kodeksi va boshqa me'yoriy hujjatlar ham muhim ahamiyatga ega. Taraflar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda shartnomaning ahamiyati juda katta rol o'ynaydi. Faqat shartnomagina qonun yoki me'yoriy hujjatlarda ko'zda tutilmagan, lekin yo'l qo'yilgan harakatlarni amalga oshirishda ikkala tomon uchun mas'ul bo'lgan shartlarni o'zida mujassamlashtirishi mumkin.

Loyiha va qidiruv ishlari pudrati shartnomasining predmeti bo'lib loyiha-smeta hujjatlarini ishlab chiqish va (yoki) qidiruv ishlarini bajarish hisoblanadi. Shartnoma predmeti sifatida odatda qurilish loyihlarini va mazkur qurilishning loyiha-smeta hujjatlarini ishlab chiqish asosiy ahamiyat kasb etadi.

Qurish loyihalari batafsil rejalashtirishning tasdiqlangan loyihasi asosida, belgilangan qizil chiziqlar chegaralarida yoki yer uchastkalari chegaralarida ishlab chiqiladi.

Qurish loyihalari:

- qurishni tartibga solish chiziqlarini;
- binolar va inshootlarning joylashuvi, necha qavatlilik, turi hamda boshqa tavsiflarini;
- qurishning arxitektura yechimini;

¹ "Ўзбекистон Республикаси қонунлар тўплами", 2002 й. 2-сон

- muhandislik uskunolari, aloqa va obodonlashtirish tizimlarini, shuningdek mazkur tizimlarni aholi punktlarining yer uchastkalari, mavzolari, dahalari va rejalashtirilgan tuzilmasining boshqa qismlari doirasidan tashqarida bo'lgan muhandislik uskunolari, aloqa hamda obodonlashtirish tizimlari inshootlari va kommunikatsiyalariga ulash shartlarini;

- transport vositalari va piyodalar harakati qanday tashkil etilishini;
- umum foydalanishdagi hududlarni belgilaydi.

Tumanlarning, shaharlarning davlat hokimiyati organlari qurish loyihalariga mahalliy sharoitlardan kelib chiqib, shaharsozlik normalari va qoidalariga zid bo'lmagan qo'shimcha talablar, shu jumladan madaniy meros obyektlarining muhofaza zonalarida loyihalashtirish va qurilish ishlarini olib borishga, hududlarni ko'kalamzorlashtirishga, kichik shakldagi arxitektura obyektlarini, reklama, peshlavhalar va boshqa axborotni joylashtirishga doir talablar kiritishga haqli (Shaharsozlik kodeksining 38-moddasi).

Loyiha-smeta hujjatlari hajmiy-rejali, amaliy va texnikaviy yechimlarni, binolar, inshootlar va boshqa obyektlarning qurilishi, rekonstruksiyasi hamda kapital ta'mirlanishi, shuningdek obodonlashtirish ishlari qiymatini belgilaydi.

Loyiha-smeta hujjatlari shaharsozlik hujjatlari, shaharsozlik normalari va qoidalariga muvofiq ishlab chiqiladi, qonun hujjatlariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Davlat arxitektura va qurilish qo'mitasining tegishli tarkibiy bo'linmalari, sanitariya-epidemiologiya xizmatlari, yong'inga qarshi nazorat xizmatlari, tabiatni muhofaza qilish organlari va boshqa xizmatlar bilan kelishib olinadi.

Loyiha-smeta hujjatlarini ishlab chiqish, moliyalashtirish, tasdiqlash va ulardan foydalanish tartibini belgilash, ularga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish buyurtmachining tashabbusi bilan va uning hisobidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Belgilangan tartibda tasdiqlangan loyiha-smeta hujjatlari obyektlar qurilishi uchun ruxsatnoma berishga asos bo'ladi.

Putratchi o'z faoliyatining yakuni sifatida buyurtmachiga tegishli texnik hujjatlarni yoki hisobotlarni buyurtmachiga topshirish shart. Shartnoma har bir holatda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lganligi uchun uning predmeti ham unga mutanosib ravishda o'zgarib turadi.

Loyiha hujjatlari tegishli obyektning texnik jihatidan asoslangan chizmalar, sxemalar, rangli tasvirlar, ularga berilgan tushuntirishlardan iborat, ya'ni loyiha hujjatlari qurilish hajmini, uning mazmuni va olib

boriladigan ishlar mohiyatini aniqlovchi hujjat bo'lib xizmat qiladi. Loyihalash bir tomonidan ijodiy ish bo'lsa ham uni amalga oshiruvchidan, asosan, tajriba, mahorat va maxsus malaka talab qiladi.

Smeta hujjatlari tegishli obyekt loyihasi asosida tuziladi. Smeta hujjatlarini tuzishda ham malakaga ega bo'lgan mutaxassislar fan va amaliyotga ma'lum bo'lgan usullar asosida tegishli loyihadagi qurilish uchun qanday materiallar ishlatilishi lozimligini va u qanday summaga bitkazilishini hisoblab boradilar. Buyurtmachi qurilish loyihasini qabul qilishda smeta qiymatiga albatta e'tibor beradi. Shuning uchun buyurtmachi smeta qiymatini arzonlashtirishga yoki iloji boricha kamaytirishga harakat qiladi.

Qidiruv ishlari loyiha smeta hujjatlaridan oldin ham yoki undan keyin ham amalga oshirilishi mumkin. Qidiruv ishlari tegishli obyekt uchun ajratilgan yerni to'liq o'rganish yoki bu obyekt uchun eng qulay bo'lgan joyni iqtisodiy asoslab berish, belgilangan hududning tabiiy sharoiti, relyefi, qurilish materiallaridan foydalanish imkoni, suv manbalari, transport kommunikasiyasi, elektr energiyasi ta'minoti haqida ilmiy amaliy asoslangan ma'lumotlarni jamlash va xulosalar tuzilib, buyurtmachiga topshirish bilan yakunlanadi. Loyiha-smeta hujjatlaridan oldin o'tkazilgan qidiruv ishlari pudrati tegishli obyektning qurilishiga asos soladi. Dastlabki ma'lumot bo'lgan qidiruv ishlari yakuni asosida loyiha va smeta tuziladi. Tayyor loyihalarni qurish uchun joy tanlashga zaruriyat tug'ilganida qidiruv ishlari amalga oshirilishi mumkin. Bunda smeta qiymati umumiy asosda qayta ko'rib chiqilishi lozim. Masalan: kompleks tadbirkorlik litsenziyasi bo'yicha litsenziatga berilgan litsenziya asosida mavjud bo'lgan ishlab chiqarish kompleksini boshqa joyda, boshqa hududda bo'lgan ham qurilgan hollarda bunga zarurat vujudga kelishi mumkin.

Loyiha va qidiruv ishlari pudrati shartnomasida subyektlar sifatida buyurtmachi va pudratchilar ishtirok etadilar. Buyurtmachilar sifatida har qanday jismoniy va yuridik shaxslar ishtirok etishlari mumkin. Eng muhimi, ularning loyiha va qidiruv ishlariga bo'lgan ehtiyoji va xohish-irodasidir, lekin fuqarolar ham, yuridik shaxslar ham qonun yo'l qo'ygan asoslardagi sohalar, obyektlar bo'yicha buyurtmachi bo'lishlari mumkin. Ular fuqarolik muomalasida bo'lgan obyektlarga belgilangan tartibda buyurtmachi bo'lishga haqlidirlar. Atom energetikasi obyektlari, magistral truboprovodlar, ko'priklarni loyihalash ishlarini buyurtma qilishga shunday faoliyatlarni amalga oshirish to'g'risidagi vakolatlari ularning nizomlarida ko'rsatilgan va tegishli tarzda maxsus ruxsatnomalar olgan bo'lishlari lozim. Ko'p hollarda qurilish pudratchilari

buyurtmachilar bo'lib ishtirok etadilar.

Putratchilar sifatida qonun hujjatlari asosida maxsus ruxsatnoma (litsenziya) olgan va tadbirkorlik subyekti sifatida ro'yxatdan o'tgan tashkilotlar ishtirok etadilar. Putrat shartnomasining umumiy qoidalariga muvofiq, loyiha va qidiruv pudrati shartnomasining maxsus qoidalarga zid bo'lmaganligi uchun buyurtmachining topshiriqlarini bajarishda subpudratchilar ham jalb qilinishi mumkin. Bunda buyurtmachi, bosh pudratchi va subpudratchi o'rtasida munosabatlar pudrat va qurilish pudrati to'g'risidagi qoidalar asosida amalga oshiriladi.

Shartnoma bo'yicha bajarilgan ishlarga haq miqdorini belgilash ikki xil usulda amalga oshirilishi mumkin: pudratchi belgilangan tariflar asosida o'zi amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlar bo'yicha smeta tuzadi va buyurtmachiga taqdim etadi; buyurtmachi yakuniy xulosa va texnik hujjatlarni tayyorlashga (ularning ijobiy va salbiy bo'lishidan qat'iy nazar) pudratchi bilan kelishilgan haqni to'laydi.

Shartnomani tuzishda unga ko'rsatilgan ishlarni bajarish va buyurtmachiga topshirish muddatlari ko'rsatilgan bo'lishi lozim. Buyurtmachi ishning tez bajarilishi uchun oqilona muddatni qisqartirish maqsadida pudratchiga tarifda belgilangan summaga nisbatan ko'proq haq to'lashni yoki mukofot va'da qilishi mumkin. Agar shartnomada uni bajarish muddatlari ko'rsatilmagan bo'lsa, pudratchi tegishli ishlarni oqilona bajarishi lozim.

Loyiha va qidiruv ishlari pudrati shartnomasi yozma shaklda tuziladi. Uning tuzilishiga buyurtmachi tomondan tegishli obyektни loyihalash yoki qidiruv ishlarini olib borish haqidagi pudratchiga qilgan taklif asos bo'ladi. Putratchi bunday taklifni qabul qilsa, shartnoma matnini tuzishga, uning shartlarini buyurtmachi bilan kelishishga kirishadi.

Buyurtmachining dastlabki majburiyati pudratchiga loyihalash haqida topshiriq, shuningdek, loyiha-smeta hujjatlarini tuzish uchun zarur bo'lgan boshlang'ich ma'lumotlarni berishdan iborat. Loyihalash haqidagi vazifani buyurtmachining topshirig'i bo'yicha pudratchi tayyorlashi mumkin. Bu holda vazifa buyurtmachi tomonidan tasdiqlangan paytdan boshlab, taraflar uchun majburiy bo'lib qoladi. Buyurtmachi loyiha va qidiruv ishlari bo'yicha topshiriqni tayyorlashni uchinchi shaxslarga ham shartnoma asosida berish mumkin.

Buyurtmachi pudratchi barcha ishlarni bajarib bo'lganidan keyin belgilangan narx yoki kelishilgan summaning hammasini to'lashi lozim. Buyurtmachi o'z vaqtida pudratchining haqini to'lama, FK 327-moddasi asosida javobgar bo'ladi. Taraflarning kelishuviga muvofiq, ishlarning ayrim bosqichlari tugallanganidan keyin narxning tegishli qismini

to'lash haqidagi shart ham kiritilishi mumkin.

Podrat shartnomasining boshqa turlaridan farq qilib, loyiha va qidiruv ishlari pudrati shartnomasida, agar qonun yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, loyiha va qidiruv ishlari shartnomasini tasodifan bajarish mumkin bo'lmashligi xavfi buyurtmachining zimmasiga tushadi. Tasodifan bajarish mumkin bo'lmagan xavf sifatida buyurtmachi va pudratchiga bog'liq bo'lmagan holatlar tushuniladi. Bunday hollarda buyurtmachi pudratchi tomonidan bajarilgan ishlar uchun tegishli haqni to'laydi. Shartnomada boshqacha holat ko'rsatilgan bo'lmasa, qo'shimcha mukofot to'g'risidagi shart kiritilgan bo'lsa, pudratchi uni olish huquqidan mahrum bo'ladi. Agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, buyurtmachi pudratchiga bog'liq bo'lmagan holatlar tufayli loyiha va qidiruv ishlarini bajarish uchun boshlang'ich ma'lumotlar o'zgarishi bilan bog'liq qo'shimcha pudratchiga xarajatlarni to'lashi shart.

Agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi pudratchidan olingan loyiha-smeta harajalaridan faqat shartnomada nazarda tutilgan maqsadlarda foydalanishi, loyiha-smeta hujjatlarini pudratchining roziligisiz uchinchi shaxslarga bermasligi va undagi ma'lumotlarni oshkor qilmasligi shart. Shartnomada ko'zda tutilgan hollarda loyiha va qidiruv ishlari pudrati shartnomasi natijalaridan buyurtmachi ixtiyoriy tarzda foydalanishi, uni uchinchi shaxslarga sotish va foydalanishga berishi mumkin bo'ladi.

Buyurtmachi loyiha va qidiruv ishlarini bajarishda shartnomada ko'zda tutilgan hajmda va shartlarda pudratchiga xizmat ko'rsatishi shart. Buyurtmachi o'zidagi alohida ma'lumotlari, malakali mutaxassislari yoki tegishli texnikasi bilan pudratchiga xizmat ko'rsatishi mumkin.

Agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi tayyor bo'lgan loyiha-smeta hujjatlarini tegishli davlat organlari va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari bilan kelishib olishda pudratchi bilan qatnashishi shart.

Agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lsa, buyurtmachi tayyorlangan loyiha-smeta hujjatlarining yoki bajarilgan qidiruv ishlarining kamchiliklari borligi munosabati bilan uchinchi shaxslar tomonidan buyurtmachiga nisbatan qo'zg'atilgan da'vo yuzasidan ishda qatnashishga pudratchini jalb qilishi shart. Pudratchini bunday ishlarda jalb qilishdan asosiy maqsad unga o'zi tayyorlagan loyiha-smeta hujjatlari va qidiruv natijalarini himoya qilishga imkon yaratishdan iborat, chunki buyurtmachiga qo'yilgan da'voga loyiha-smeta hujjatlari yoki qidiruv

ishlari natijalari asos bo'lishi mumkin. Pudratchini bunday ishlarga jalb qilmaslik buyurtmachining unga nisbatan regress da'vo qo'zg'atish huquqidan mahrum qilishi mumkin.

Fuqarolik Kodeksining 689-moddasida pudratchining majburiyatlari ko'rsatib o'tilgan. Unga muvofiq, pudratchining dastlabki majburiyati unga topshirilgan ishlarni loyihalash haqidagi topshiriq va boshqa boshlang'ich ma'lumotlarga muvofiq bajarishi hisoblanadi. Pudratchi o'ziga berilgan topshiriqdan chetga chiqishga haqli emas. Qurilish pudrati qoidalari va qonunga muvofiq, pudratchi o'ziga bog'liq bo'lmagan holatlar tufayli loyiha va qidiruv ishlarini bajarish uchun boshlang'ich ma'lumotlar o'zgargan hollarda buyurtmachiga tezlik bilan xabar berishi lozim. Shartnoma shartlariga kiritilgan har qanday o'zgarishlar buyurtmachining roziligi bilan amalga oshiriladi. Buyurtmachi pudratchining ichki xo'jalik faoliyatiga aralashmagan holda o'z topshirig'ining qanday bajarilayotganligi to'g'risida nazoratni amalga oshirishi mumkin.

Pudratchi tayyor bo'lgan loyiha-smeta hujjatlarini buyurtmachi bilan kelishib olishi, shuningdek, buyurtmachi bilan tegishli davlat organlari va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari bilan kelishib olishi shart. Masalan, shaharsozlik kodeksining 16-moddasiga muvofiq, pudratchi shaharsozlik hujjatlarini ishlab chiquvchi, shaharsozlik faoliyati sohasidagi maxsus vakolatli davlat organining tegishli tarkibiy bo'linmasi va buyurtmachi bilan kelishgan holda shaharsozlik hujjatlariga binolar, inshootlar va boshqa obyektlarning arxitektura-badiiy ko'rinishi hamda amaliy yechimini yomonlashtirmagan tarzda texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarni yaxshilaydigan o'zgartishlar kiritishi lozim.

Pudratchi loyiha-smeta hujjatlari tayyor bo'lgach, ular bilan buyurtmachini tanishtirishi, tayyorlangan loyiha-smeta hujjatlarining maqsadga muvofiqligini isbotlab berishi, tegishli hududda qurilishi ishlari olib borishning xavflilik darajasini va qanday qurilish materiallaridan foydalanish lozimligi to'g'risida ma'lumolarni taqdim qilishi lozim. Buyurtmachi shartnomada belgilangan muddatda pudratchi bergan loyiha-smeta va qidiruv ishlariga tegishli hujjatlarni ko'rib chiqishi lozim bo'ladi. Pudratchi bergan xulosalarni e'tiborga olishga majbur. Barcha texnik hujjatlar taraflarning kelishuvidan so'ng pudratchi tomonidan tasdiqlanadi.

Zarur bo'lgan hollarda pudratchi buyurtmachi bilan birgalikda o'zi ishlab chiqqan loyiha-smeta hujjatlari va qidiruv ishlari yakunlarini davlatning vakolatning organlari va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari bilan kelishib olishda ishtirok etadi. Bunda pudratchi o'z

faoliyatining yakunlari ilmiy-amaliy asoslanganligi, atrof-muhitga zararsizligini isbotlab berishi lozim. Tegishli organlar tomonidan aniqlangan kamchiliklar shartnoma shartlariga muvofiq pudratchining o'z hisobidan yoki buyurtmachi hisobidan amalga oshiriladi. Pudratchi o'ziga berilgan topshiriqlarni begilangan muddatga, kelishilgan nusxada topshirishga majbur.

Pudratchi buyurtmachining roziligisiz loyiha-smeta hujjatlarini uchinchi shaxslarga bermasligi va ularni sir saqlashi shart. Lekin pudratchi o'zining keyingi faoliyatida boshqa buyurtmani bajarishda o'zidagi mavjud ma'lumotlardan foydalanishi mumkin. Keyingi bajarilgan buyurtmalar birinchisidan farq qilmay qolgan (chunonchi: pudratchi boshqa buyurtmachilarga ham ilgari tayyor loyihaning aynan o'zini topshirgan) hollarda, pudratchi birinchi buyurtmachi oldidan majburiyatlarini bajarilmaganligi uchun sud tartibida javobgarlikka tortilishi mumkin.

Loyiha va qidiruv ishlari pudrat shartnomasi bo'yicha pudratchi uchinchi shaxslarda pudratchi tomonidan tayyorlangan loyiha-smeta hujjatlari asosida ishlarni bajarishga qarshilik qilish yoki bajarishni cheklash huquqi yo'qligini kafolatlashi lozim.

Loyiha va qidiruv ishlari pudrati shartnomasida pudratchi bunday kafolat berishining majburiy ahamiyatga egaligi ular tomonidan o'z vakolatlari doirasida va tegishli davlat standartlariga mos bo'lgan loyihalarni yaratishda rol o'ynaydi.

Loyiha va qidiruv ishlari pudrati shartnomasi bo'yicha pudratchi loyiha-smeta hujjatlari va qidiruv ishlaridagi kamchiliklar uchun, shu jumladan, keyinchalik qurilish jarayonida, shuningdek, tayyorlangan loyiha-smeta hujjatlari va bajarilgan qidiruv ishlari ma'lumotlari asosida barpo etilgan obyektning ishlatish jarayonida aniqlangan kamchiliklar uchun javobgar bo'ladi.

Loyiha-smeta hujjatlarida yoki qidiruv ishlarida kamchiliklar aniqlangan taqdirda pudratchi buyurtmachining talabi bilan loyiha-smeta hujjatlarini bepul qayta ishlab chiqishi va shunga muvofiq zarur qushimcha qidiruv ishlarini bajarishi, shuningdek, agar Qonun yoki sharnomada boshqacha tartibda belgilangan bo'lmasa, keltirilgan zararni buyurtmachiga to'lashi shart. Pudratchi o'zining aybi bilan yetkazilgan zarar uchun uchinchi shaxslar oldida ham javobgar bo'lishi mumkin. Keltirilgan zarar pudratchi bergan hujjatlarga asosan noto'g'ri qurish, qurilish materiallaridan noto'g'ri foydalanish, qurilishni qayta qurish, jihozlash uchun qilingan xarajatlar yig'indisidan iborat. Obyekt tadbirkor faoliyatida ishlatilishi lozim bo'lgan hollarda olinmay qolgan foyda, boshqa holatlarda jarima ko'zda tutilishi mumkin.

5-§. Ilmiy tekshirish, tajriba konstruktorlik va texnologiya ishlari pudrati

Fuqarolik-huquqiy shartnomalar tizimida ilmiy-tekshirish, tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari pudrati (ITTKTP) shartnomasi alohida ahamiyatga ega. Mazkur shartnoma FKning 37-bobi 5-paragrafida huquqiy jihatdan tartibga solingan bo'lsa-da, ITTKTP shartnomasining predmeti, uning xususiyatlari, shartnoma tuzish, bajarish va shartnomani bajarish natijalarining huquqiy maqomini belgilash nuqtayi-nazaridan ushbu shartnomaning FKda joylashishi, uning nomlanishi va huquqiy tartibga solinishi bo'yicha huquqiy adabiyotlarda turli fikrlar mavjud. Ba'zi mutaxassislar mazkur shartnomani pudrat shartnomalariga mansubligini ta'kidlab, FKning 37-bobi 5-paragrafida ushbu shartnoma joylashtirilishini maqsadga muvofiq, - deb hisoblashsa¹, boshqa mutaxassislar ITTKTP shartnomasini FKda o'rnini belgilash va pudrat shartnomasining bir turi sifatida belgilashni muvaffaqiyatli chiqmaganligini ta'kidlashadi. Ularning fikricha, pudrat ishlaridan ilmiy-tadqiqot ishlarining asosiy farqi shundan iboratki, agarda pudrat shartnomasining predmeti har doim muayyan natija bo'lsa, ilmiy-tadqiqot ishlarida ko'p hollarda faoliyat o'zi hisoblanadi, pudrat shartnomasida natijaga nisbatan mulk huquqi buyurtmachiga o'tsa, ilmiy tadqiqot ishlari natijalari aksariyat hollarda intellektual mulk-huquqiy rejimiga bo'ysunadi. Shu bilan birga FKning 37-bobi 1-paragrafidagi pudrat to'g'risidagi umumiy qoidalarni ITTKTP shartnomalariga ham qo'llash maqsadga muvofiq emas².

Albatta mazkur vaziyatda ikkinchi fikrga qo'shilgan holda, ITTKTP shartnomasining Rossiya Federatsiya GKdagi kabi alohida bobda ifodalanishi maqsadga muvofiq bo'lishini ta'kidlash lozim.

FKning 693-moddasiga muvofiq, ilmiy-tekshirish ishlari pudrat shartnomasi bo'yicha pudratchi (ijrochi) buyurtmachi bergan vazifada ko'rsatilgan ilmiy tekshirishlarni amalga oshirish, tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari pudrat shartnomasi bo'yicha esa - yangi buyum namunasini, unga tegishli konstruktorlik hujjatlarini, yangi texnologiyani ishlab chiqish yoki namuna nusxasini tayyorlash majburiyatini oladi. Bunda buyurtmachi pudratchiga (ijrochiga) texnikaviy topshiriq berish, ishni qabul qilib olish va uning haqini to'lash majburiyatini oladi.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи (II-қисм) (мазкур боб муаллифи – Б.Ибратов). -Т.:Адолат.1999.-335 б.

² Оқюлов О. Интеллектуал мулк ҳуқуқий мақомининг назарий ва амалий муаммолари.- Т.:ТДҶОИ.2004.-277 б.

Pudratchi bilan tuzilgan shartnoma tadqiqot olib borish, namunalar ishlab chiqish va tayyorlashning butun jarayonini ham, ularning ayrim bosqichlarini (elementlarini) ham qamrab olishi mumkin.

Mazkur shartnomada bir vaqtning o'zida bir-biridan farq qiluvchi, lekin muayyan umumiylikka ega bo'lgan bir necha faoliyat turi va u asosida amalga oshirilishi kerak bo'lgan ishlar ko'rsatib o'tilgan. Ya'ni:

- ilmiy-tekshirish ishlari;
- tajriba-konstruktorlik ishlari;
- texnologiya ishlari.

Fuqarolik qonunchiligida faoliyat mazkur turlarining tushunchasi berilmagan. Biroq, ilmiy-tekshirish, tajriba-konstruktorlik, texnologiya, ilmiy-tadqiqot faoliyatiga quyidagicha ta'rif berish mumkin:

ilmiy (ilmiy-tadqiqot) faoliyat – yangi bilimlar yaratishga va ularni tatbiq etishga yo'naltirilgan faoliyat bo'lib, ular jumlasiga:

- fundamental ilmiy tadqiqotlar – inson, jamiyat va atrof tabiiy muhitning tuzilishi, amal qilish va rivojlanishining asosiy qonuniyatlari to'g'risidagi yangi bilimlarni yaratishga qaratilgan eksperimental va nazariy faoliyat;

- amaliy ilmiy tadqiqotlar – amaliy maqsadlarga erishish va aniq amaliy vazifalar yechimini topish bo'yicha eng maqbul, yangi bilimlarni qo'llashga qaratilgan faoliyat.

Ilmiy-texnikaviy faoliyat – texnologik, injenerlik, iqtisodiy, ijtimoiy, insonparvarlik va boshqa muammolarning yechimini topish, fan, texnika va ishlab chiqarishni yagona tizim sifatida amal qilishini ta'minlash bo'yicha yangi bilimlarni yaratish va qo'llashga qaratilgan faoliyat.

ITTKTP shartnomasi o'zning huquqiy tabiatiga ko'ra, ikki tomonlama, konsensual va haq baravariga tuziladigan shartnoma hisoblanadi.

ITTKTP shartnomasini tartibga solishda intellektual mulk huquqi qoidalari qo'llaniladi. Zero, mazkur shartnoma asosida pudratchi amalga oshirayotgan ishlar ilmiy-ijodiy faoliyat hisoblanadi, yaratilgan natijalar esa aksiriyat hollarda intellektual mulk obyektlari jumlasiga kiradi. FKning 702-moddasiga muvofiq, ilmiy-tekshirish ishlari yoxud tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari shartnomalari asosidagi munosabatlar FK bilan bir qatorda, ilmiy-tekshirish, tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari shartnomalari to'g'risidagi qonun hujjatlari bilan ham tartibga solinadi.

Ushbu shartnomada pudratchi sifatida odatda ilmiy-tekshirish institutlari, universitet va institutlar, tajriba-konstruktorlik, ixtirochilik byurolari, ilmiy xodimlar, muayyan bilim va malakaga ega bo'lgan

fuqarolar ishtirok etishlari mumkin. Hozirgi kunda mamlakatimizda ilmiy-tadqiqot ishlari asosan O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi qoshidagi ilmiy-tekshirish institutlari tomonidan amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga Fanlar akademiyasi, uning tasarrufidagi tashkilotlar va muassasalar amaldagi qonunchilik asosida aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarning muassislari bo'lish huquqiga egadirlar (O'zbekiston respublikasi Fanlar Akademiyasi Ustavining 66-bandi).

Qonun hujjatlarida mazkur shartnoma subyektlari doirasi bevosita cheklanmagan. Biroq, muayyan turdagi ilmiy-tekshirish ishlarini olib borish uchun tegishli litsenziyaga ega bo'lish talab etiladi. Masalan, «Amalga oshirilishi uchun litsenziyalar talab qilinadigan faoliyat turlarining ro'yxati»ga muvofiq, ionlashtiruvchi nurlanish manbalari bilan muomalada bo'linadigan sohalardagi ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari, ionlashtiruvchi nurlanish manbalarini loyihalashtirish, barpo etish va ularga xizmat ko'rsatish, ular uchun texnologik asbob-uskunalar, radiatsiyadan himoyalaniish vositalarini yasash va tayyorlash uchun tegishli litsenziyaga ega bo'lish talab etiladi.

Shu bilan birga ba'zi holatlarda amalga oshirilishi ko'zda tutilayotgan ilmiy-tekshirish ishlari uchun tegishli litsenziyaga ega bo'lishi yoki vakolatli davlat organlarining topshirig'i asosida amalga oshirilishi ko'zda tutiladi. Masalan, Rossiya Federatsiyasining 1996-yil 5-iyuldagi «Gen injeneriyasi sohasidagi faoliyatni davlat tomonidan tartibga solinishi to'g'risida» gi qonuniga muvofiq, gen injeneriyasi sohasida ilmiy-tekshirish va ilmiy-tadqiqot ishlari olbi borish uchun litsenziya olish talab qilinadi.

ITTKTP shartnomasining predmetini ilmiy tekshirishlarni amalga oshirish, yangi buyum namunasini, unga tegishli konstruktorlik hujjatlarini, yangi texnologiyani ishlab chiqish yoki namuna nusxasini tayyorlash ishlari tashkil etadi.

Pudratchi ilmiy tekshirishlarni shaxsan o'zi olib borishi shart. Agar ilmiy-tekshirish ishlari pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, u buyurtmachining roziligi bilan shartnomani bajarishga uchinchi shaxslarni jalb qilishga haqli.

Pudratchi tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlarini bajargan vaqtida, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, uni bajarishga uchinchi shaxslarni yordamchi pudratchi sifatida jalb qilishga haqli. Bunday hollarda pudratchi bosh pudratchi hisoblanadi.

Agar ilmiy-tekshirish ishlari yoxud tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari pudrat shartnomasida boshqacha tartib nazarda

tutilmagan bo'lsa, taraflar shartnoma narsasiga, uni bajarish jarayoni va olingan natijalarga doir ma'lumotlarning maxfiyligini ta'minlashlari shart. Maxfiy deb hisoblanadigan ma'lumotlar hajmi shartnomada belgilab qo'yiladi. Pudratchi buyurtmachining yozma roziligi bilan mazkur shartnomalar bo'yicha bajarilgan ishlarning natijalarini patentlashga haqli.

Ilmiy-tekshirish, tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari pudrat shartnomalaridagi taraflar ish natijalaridan, shu jumladan huquqiy muhofazaga loyiq natijalardan shartnomada nazarda tutilgan doirada va shartlarda foydalanish huquqiga ega.

Agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi o'ziga pudratchi tomonidan berilgan ish natijalaridan, shu jumladan huquqiy muhofazaga loyiq natijalardan foydalanish huquqiga ega, pudratchi esa o'zi olgan natijalardan o'z ehtiyojlari uchun foydalanishga haqli.

Pudratchiga (ijrochiga) texnikaviy topshiriq berish, ishni qabul qilib olish va uning haqini to'lash bilan birga, ITTKTP shartnomasiga muvofiq buyurtmachining majburiyatlari yana quyidagilardan iborat bo'ladi:

- pudratchiga texnikaviy topshiriq berishi va u bilan ishlar dasturini (texnika-iqtisodiy parametrlarni) yoki mavzusini kelishib olishi;
- pudratchiga ishlarni bajarish uchun zarur axborotni topshirishi;
- bajarilgan ishlarni qabul qilib olishi va ularning haqini to'lashi shart.

Mazkur shartnomada pudratchining majburiyatlari sifatida quyidagilar nazarda tutilishi mumkin:

- buyurtmachi bilan kelishilgan dastur (texnika-iqtisodiy parametrlar)ga yoki mavzuga muvofiq ishlarni bajarishi va natijasini shartnomada nazarda tutilgan muddatda buyurtmachiga topshirishi;
- intellektual mulkni huquqiy muhofaza qilish bilan bog'liq talablarga rioya etishi;
- bajarilgan ishlarda o'zining aybi bilan yo'l qo'yilgan, buyurtmachining texnikaviy topshirig'ida yoki shartnomada nazarda tutilgan texnika-iqtisodiy parametrlardan chekinishga olib kelishi mumkin bo'lgan kamchiliklarni o'z kuchi bilan va o'z hisobidan bartaraf etishi;
- kutilayotgan natijalarni olish mumkin emasligi yoki ishlarni davom ettirish maqsadga muvofiq emasligi aniqlangan taqdirda, bu haqda buyurtmachini darhol xabardor qilishi;
- bunday shartnomalar asosida topshirilgan natijalarga uchinchi shaxslarda alohida huquqlar yo'qligi haqida buyurtmachiga kafolat berishi shart.

Agar ilmiy-tekshirish yoxud tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari shartnomalarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, pudratchi:

- ishlarni bajarish jarayonida qo'lga kiritilgan ilmiy-texnikaviy natijalarni buyurtmachining roziligisiz e'lon qilmasligi;

- ishlarni bajarish jarayonida qo'lga kiritilgan huquqiy muhofazaga loyiq natijalarni himoya qilish choralarini ko'rishi va bu haqda buyurtmachini xabardor qilishi;

- buyurtmachiga bajarilgan ishlarda qo'llanilgan huquqiy muhofazaga loyiq ilmiy-texnikaviy natijalardan foydalanish haqidagi maxsus litsenziyani berishi shart.

Agar ilmiy-tekshirish ishlari jarayonida pudratchiga bog'liq bo'lmagan holatlar oqibatida natijaga erishish mumkin emasligi ma'lum bo'lsa, buyurtmachi shartnomada nazarda tutilgan natijalarga erishib bo'lmasligi aniqlaguncha amalga oshirilgan ishlar qiymatini to'lashi shart, ammo bu qiymat shartnomada ko'rsatilgan ishlar bahosining tegishli qismidan ortiq bo'lmasligi lozim.

Agar tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlarini bajarish jarayonida pudratchi aybdor bo'lmagani holda ishni davom ettirish mumkin emasligi yoki maqsadga muvofiq emasligi ma'lum bo'lsa, buyurtmachi pudratchining xarajatlarini to'lashi shart.

Pudratchi ilmiy-tekshirish ishlari yoxud tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari shartnomasini umuman va tegishli darajada bajarmaganligi uchun, agar shartnomaning buzilishida o'zining aybi yo'qligini isbot qilmasa, buyurtmachi oldida javobgar bo'ladi.

Agar shartnomada o'zgacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, buyurtmachining ishlar qiymati doirasida ko'rgan real zararini pudratchi qoplashi shart.

38-bob. HAQ EVAZIGA XIZMAT KO'RSATISH

1. Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari

Fuqarolik Kodeksining 703-moddasida haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasiga quyidagicha ta'rif berilgan.

Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi bo'yicha ijrochi buyurtmachining topshirig'i bilan ashyoviy shaklda bo'lmagan xizmatni bajarish (muayyan harakatlarni qilish yoki muayyan faoliyatni amalga oshirish), buyurtmachi esa bu xizmat uchun haq to'lash majburiyatini oladi.

Ushbu shartnoma orqali ko'rsatiladigan xizmatlarga quyidagilarni, ya'ni aloqa xizmati, tibbiyot, veterinariya, auditorlik, maslahat, axborot xizmatlari, ta'lim berish, sayyohlik va boshqa xizmatlarni kiritish mumkin. Ushbu xizmat turlariga nisbatan haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasining qoidalari tadbiq etiladi.

Shu o'rinda ushbu shartnomaning predmetini tashkil qiladigan "xizmat" tushunchasiga qisqacha to'xtalib o'tsak.

Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasining huquqiy belgilari quyidagilardan iborat.

Birinchidan, haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi xizmat turiga ko'ra ham konsensual, ham real bo'lishi mumkin. Masalan, sayyohlik xizmati konsensual harakterga ega bo'lsa, aloqa xizmatining ayrim turlari (xat-xabarlar yuborish xizmati) real harakterli bo'lishi mumkin.

Ikkinchidan, haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi o'z nomidan ko'rinib turibdiki, muayyan haq evaziga amalga oshiriladi. Buyurtmachi o'z topshirig'iga binoan ijrochi tomonidan amalga oshirilgan xizmat uchun haq to'lash majburiyatini oladi.

Uchinchidan, Shartnoma yuzasidan taraflarning har ikkalisida ham huquq va majburiyatlar mavjud bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan haq evaziga xizmat ko'rsatish ikki tomonlama shartnomalar guruhiga kiradi.

Haq evaziga xizmat ko'rsatish respublikamizda bozor munosabatlari shakllanib borishi va demokratik jarayonlarning shiddat bilan o'zgarib borayotganligi sababli aholiga keng jabha bo'ylab xizmat ko'rsatishga qaratilgan shartnomadir.

Shartnomaning predmeti ashyoviy shaklda bo'lmagan xizmatdir. Ya'ni muayyan harakatlarni qilish yoki muayyan faoliyatni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan, shaxslarning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan, muayyan bir ixtisoslikka, malakaga ega bo'lgan kishilar tomonidan amalga oshiriladigan faoliyatdir.

Fuqarolik Kodeksining 704-moddasiga muvofiq haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasida boshqa ko'rsatmalar bo'lmasa, ijrochi shartnomada nazarda tutilgan xizmat (xizmatlar)ni shaxsan o'zi ko'rsatishi shart.

Shartnomada haq to'lash tartibi. Buyurtmachi o'ziga ko'rsatilgan xizmatlar haqini haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasida ko'rsatilgan muddatlarda va tartibda to'lashi shart.

Ijrochi o'zi aybdor bo'lmagani holda xizmatni bajara olmagan taqdirda, buyurtmachi ijrochiga uning xarajatlarini to'lashi shart, bunda ijrochining xizmat (xizmatlar) ko'rsatishdan ozod qilinishi munosabati bilan olgan yoki olishi mumkin bo'lgan foydasi chegirib qolinadi. Buyurtmachining aybi bilan xizmatni bajarish mumkin bo'lmay qolgan taqdirda, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, xizmatlar bahosi butunlay to'lanishi kerak (FKning 705-moddasi).

Bugungi kunda respublikamizda ushbu shartnomaga bo'lgan talab ortib bormoqda. Aholiga turli sohalarda keng xizmatlar ko'rsatishga davlatimiz tomonidan katta e'tibor berilmoqda. Respublikamizda ayniqsa, sog'liqni saqlash tizimi tubdan isloh qilinib aholiga keng qamrovli va sifatli tibbiyot xizmatini ko'rsatish sharoitlari yaratib berildi. Bu sohaning rivojlanishida xususiy tibbiyot markazlarining tashkil etilishi katta samarali natijalarga erishishga turtki bo'ldi. Tibbiy xizmat ko'rsatuvchi turli xususiy tibbiyot markazlari tashkil etildi va bu fuqarolarimizga taklif etilayotgan tibbiy xizmatlardan o'zlari uchun ma'qul bo'lganini tanlash imkoniyatlarini ortishiga sabab bo'ldi. Shuningdek, fuqarolarimizning qonun hujjatlarida nazarda tutilgan huquq va erkinliklarini himoya qilishga, ularning huquqiy ongi va madaniyatini oshirishga qaratilgan turli huquqiy maslahatxonalar, advokaturalar faoliyat olib bormoqda.

2. Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasining turlari

Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi bir necha turlarga ajratiladi. Ularni biz xizmat ko'rsatishning xususiyatiga qarab, aloqa xizmati, tibbiy xizmat, veterinariya xizmati, auditorlik xizmati, huquqiy xizmat, maslahat xizmati va shunga o'xshash boshqa turlarga ajratamiz. Ana shu ko'rsatib o'tilgan xizmatlar o'z xususiyati, xizmat ko'rsatish holati, harakteri va huquqiy tartibga solinish sohasiga qarab, bir-biridan farqlanadi. Ammo ularning umumiy o'xshashligi ham mavjud. Shu sababli ularni Fuqarolik Kodeksi haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi sifatida bir mavzuga

jamlagan. Chunki bu shartnomada bir tomonda xizmat ko'rsatuvchi ijrochi, ikkinchi tomonda esa ana shu xizmatdan foydalanuvchi buyurtmachi ishtirok etadi. Buyurtmachi bo'lib fuqarolar, shuningdek, yuridik shaxslar, ijrochi bo'lib esa haq evaziga xizmat ko'rsatish huquqiga ega bo'lgan va xizmat ko'rsatish uchun belgilangan tartibda ruxsat olgan fuqaro yoki tashkilotlar qatnashadilar. Shuningdek, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish uchun ruxsatnoma olgan fuqarolar ham haq evaziga xizmat ko'rsata oladilar.

Haq evaziga xizmat ko'rsatuvchi korxonalar davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab, yuridik shaxs hisoblanadi va xizmat ko'rsatish faoliyatiga ega bo'ladi.

Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi orqali ko'rsatiladigan xizmat turlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Aloqa xizmati;
2. Tibbiyot xizmati;
3. Veterinariya xizmati;
4. Auditorlik xizmati;
5. Maslahat xizmati;
6. Axborot xizmatlari;
7. Ta'lim berish xizmati;
8. Advokatlik xizmati;
9. Sayyohlik xizmati va boshqa xizmatlar;

Sanab o'tilgan xizmat turlari respublikamizda jadallik bilan rivojlanib bormoqda. Shu munosabat bilan respublikamizda ushbu xizmat turlarini huquqiy tartibga solishga qaratilgan qator qonun hujjatlari qabul qilingan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining "Advokatlik faoliyatining kafolatlari va advokatlarning ijtimoiy himoyasi to'g'risida"gi, "Axborot olish kafolatlari va erkinligi to'g'risida"gi, "Ta'lim to'g'risida"gi, "Aloqa to'g'risida"gi, "Pochta aloqasi to'g'risida"gi, "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi, "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi va boshqa qonun hujjatlari. Shuningdek, Fuqarolik Kodeksining 708-moddasida pudrat to'g'risidagi umumiy qoidalar va maishiy pudrat to'g'risidagi qoidalar ushbu bob qoidalariga zid bo'lmasa, haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasiga nisbatan qo'llanilishi nazarda tutilgan.

Respublikamizda mustaqillikdan keyin rivojlanib borayotgan xizmatlardan biri bu auditorlik xizmatidir.

"Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi qonunning 1-moddasida auditga ta'rif berilgan. Unda belgilanishicha, audit muayyan vakolatlar berilgan shaxslar auditorlar (auditorlik firmalari) tomonidan xo'jalik yuritayotgan xo'jaliklarning moliyaviy hisobotlari to'g'riligini, ular amalga oshirgan

moliyaviy va xo'jalik operatsiyalari O'zbekiston Respublikasi qonunlari hamda boshqa me'yoriy hujjatlariga qay darajada muvofiqligini, shuningdek mukammalligini, buxgalteriya hisoboti va boshqa moliyaviy hisobot yuritishga doir talablarga qay darajada monandligini tekshirish maqsadida o'tkaziladigan moliya hujjatlarining ekspertizasi va tahlilidir. Audit, shuningdek, konsalting mijoz bilan shartnoma asosida xizmatlar ko'rsatishni ham o'z ichiga oladi.

Audit belgilangan tartibda auditorlik faoliyati bilan shugullanish huquqini olgan va auditorlarning kasb-kori ro'yxatiga kiritiladigan mutaxassisdir.

Auditorlik xizmati auditorlik firmasi tomonidan olib boriladi. Auditorlik firmasi yuridik yoki jismoniy shaxslar tomonidan tuzilgan, belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan va o'z ustaviga ko'ra, faoliyati sohasi auditorlik xizmatlari ko'rsatishdan iborat bo'lgan korxonalar hisoblanadi.

Auditorlik firmalari kichik korxonalar, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar va boshqa tashkiliy-huquqiy shakldagi korxonalar tarzida tuzilishi mumkin.

Auditorlik va auditorlar firmalari davlat ro'yxatidan o'tib, litsenziya olganlaridan keyin o'z faoliyatini boshlaydilar.

3.Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi bo'yicha tomonlarning huquq va majburiyatlari

Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasida taraflar sifatida buyurtmachi va ijrochi ishtirok etadi.

Buyurtmachi – tegishli xizmat ko'rsatilishidan manfaatdor bo'lgan va bu xizmatni o'ziga yoki u ko'rsatgan boshqa shaxsga ko'rsatilishi uchun buyurtma beruvchi shaxs.

Mazkur shartnomada buyurtmachi sifatida xizmat turiga qarab fuqarolar, yuridik shaxslar, davlat organlari qatnashishlari mumkin. Masalan, fuqaro o'zining sog'lig'ini tiklash uchun tibbiyot xizmatiga murojat qilsa, yuridik shaxslar yoki davlat organlari o'zlariga aloqa, pochta xizmatlarini ko'rsatishlarini ta'minlash maqsadida aloqa yoki pochta xizmatlariga murojaat qiladilar.

Ijrochi – buyurtmachi bilan kelishgan holda o'z zimmasiga olgan xizmatni haq evaziga amalga oshiruvchi, tegishli malaka, mutaxassislikka va vakolatga ega bo'lgan shaxs.

Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasida ijrochi bo'lib, tegishli

xizmatni amalga oshiruvchi fuqarolari, yuridik shaxslar, davlat muassasalari qatnashishlari mumkin.

Ijrochining huquq va majburiyatlari. Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasida xizmat ko'rsatuvchi, ya'ni ijrochining asosiy majburiyati, buyurtmachi tomonidan zimmasiga yuklanadigan (buyuriladigan) ashyoviy ko'rinishga ega bo'lmagan xizmatni shartnomada belgilangan tartib va shartlar asosida bajarishdan iboratdir. Bunda haq evaziga xizmat ko'rsatuvchi shaxs yuqorida aytib o'tganimizdek, zimmasiga yuklatilayotgan xizmatni bajarishga ixtisosi, malakasi yetarli bo'lishidan tashqari, tegishli xizmat turini bajarish uchun (maxsus litsenziya) vakolatga ega bo'lishi yoki tegishli tashkilotda faoliyat yuritayotgan bo'lishi talab etiladi. Masalan, huquqiy xizmat ko'rsatuvchi shaxs, ya'ni advokat tegishli oliy yuridik ma'lumotga ega bo'lishi va shu faoliyat bilan shug'ullanishi uchun tegishlicha ruxsatnoma olgan bo'lishi kerak. Garchi fuqaro oliy yuridik ma'lumotga ega bo'lsa-da, lekin advokatlik faoliyati bilan shug'ullanishga ruxsatnomasi (litsenziyasi) mavjud bo'lmasa, u advokatlik faoliyati bilan shug'ullanishga, sud-tergov jarayonlarida qatnashishga haqli emas. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, tegishli oliy yuridik ma'lumotga ega shaxs o'z bilimi doirasida boshqa shaxslarga huquqiy maslahatlar berishi mumkin, biroq u tegishli xizmat turini ko'rsatish uchun albatta maxsus ruxsatnomaga ega bo'lishi shart.

Ijrochining huquqlari shartnoma yuzasidan olgan xizmatini bajarganlik uchun buyurtmachidan haqni o'z vaqtida to'lashni talab qilishdan iboratdir.

Buyurtmachining huquq va majburiyatlari. Ushbu shartnoma bo'yicha buyurtmachining asosiy majburiyati o'ziga ko'rsatilgan xizmat uchun shartnomada belgilangan haqni o'z vaqtida to'lash yoki to'lab borishdan iboratdir.

Buyurtmachi tegishli xizmatga buyurtma berishi uchun ijrochi kabi muayyan talabga javob berishi shart emas, biroq unda tegishli xizmatga buyurtma berish uchun asos, zarurat va tegishlicha mablag' bo'lishi shart. Masalan, sayyohlik xizmatdan foydalanishda albatta buyurtmachining sayohat qilishga ehtiyoji va unga yetarli mablag'i bo'lishi kerak.

Buyurtmachining huquqlari ijrochi tomonidan o'ziga ko'rsatilayotgan xizmatni shartnoma shartlariga muvofiq holda, o'z vaqtida, sifatli ado etishini talab qilishdan iboratdir.

Oldingi paragrafda sanab o'tilgan xizmat turlarining har birida shartnoma taraflari, ya'ni ijrochi va buyurtmachining huquq va majburiyati xizmat turiga qarab turli ko'rinishda bo'lishi mumkin.

Chunonchi: aloqa xizmati ko'rsatish shartnomasiga muvofiq, xizmat ko'rsatuvchi tashkilot buyurtmachilarga pochta jo'natmalarini belgilangan

manzilga jo'natish, mijozlarga kunlik matbuot xabarlarini, shuningdek, gazeta, jurnallarni ularning uyiga yoki boshqa belgilangan joylarga vaqtida yetkazib berish, telefon xizmati ko'rsatish kabi tuzilgan shartnomalardan kelib chiqadigan burchlarni o'z vaqtida maromiga yetkazib bajarish bo'lsa, buyurtmachilar esa buning uchun belgilangan xizmat haqini to'lab turishga majbur bo'ladi.

Tibbiy xizmat ko'rsatishda esa, bu xizmatni bajarishga ixtisoslashgan tashkilot, shuningdek, yetarlicha tibbiy xizmat ko'rsatishga tegashli bilim va hujjatlarga ega bo'lgan hamda ruxsat olgan shaxslar, tibbiy xizmat ko'rsatish huquqiga ega bo'ladi. Ular esa fuqarolarga malakali xizmat ko'rsatish majburiyatini oladi. Tibbiy xizmatdan foydalanuvchilar agar bunday xizmat ko'rsatish tekinga bajariladigan bo'lmasa, kelishilgan haqni to'lashga burchli bo'ladi.

Veterinariya xizmati bo'yicha xizmat ko'rsatuvchi tashkilot buyurtmachi fermerlarga yoki aholiga malakali xizmat ko'rsatish majburiyatini olsa, buyurtmachi esa shartnoma bo'yicha belgilangan xizmat haqini va boshqa majburiyatlarni bajarishi shart.

Axborot, maslahat berish va sayyohlik xizmati ko'rsatish bo'yicha bu vazifalarni bajaruvchi tashkilot tegishli xizmatni shartnoma bo'yicha sifatli bajarishga, buyurtmachi esa kelishilgan xizmat haqini o'z vaqtida to'lashga majbur bo'ladi.

Huquqiy xizmat ko'rsatuvchi notarius, advokatura va boshqa huquqiy xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar, firmalar qonunga muvofiq va taraflar o'rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq xizmat ko'rsatishga, buyurtmachilar esa kelishilgan haqni belgilangan vaqtda va tartibda to'lashga majbur bo'ladi.

Ta'lim (repetitorlik) xizmati tegishli guvohnomasi, ya'ni ruxsatnomasi bo'lgan va malakali ixtisosga ega, xususiy tadbirkor tomonidan yoki bu faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga ega bo'lgan firma tomonidan ko'rsatiladi. Mijoz, ya'ni ta'lim olishga muhtoj shaxs belgilangan yoki kelishilgan xizmat haqini to'lashga majbur bo'ladi.

Auditorlik xizmat bo'yicha auditor yoki auditorlik firmasi mijoz tashkilotga shartnomaga muvofiq sifatli xizmat ko'rsatish majburiyatini olsa, buyurtmachi tashkilot shartlashilgan xizmat haqini o'z vaqtida to'lashga majbur bo'ladi.

4. Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasini buzganlik uchun taraflarning javobgarligi

Fuqarolik Kodeksining 706-moddasida haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasini buzganlik uchun ijrochining javobgarligi nazarda tutilgan bo'lib, ijrochi haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasini umuman yoki

tegishli darajada bajarmagan hollarda u keltirilgan zararni buyurtmachiga batamom to'lashi shart, lekin bu to'lov shartnomada nazarda tutilgan xizmatlar bahosining ikki baravaridan ortiq bo'lishi mumkin emas.

Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish vaqtida ijrochi majburiyatini umuman yoki tegishli darajada bajarmagan hollarda haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasida ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgandan kuchaytirilgan javobgarlik nazarda tutilishi mumkin.

Buyurtmachi o'ziga ko'rsatilgan xizmatlar haqini shartnomada ko'rsatilgan muddatlarda va tartibda to'lamaganlik uchun ijrochi oldida javobgardir.

Ijrochi o'zi aybdor bo'lmagani holda xizmatni bajara olmagan taqdirda, buyurtmachi ijrochiga uning xarajatlarini to'lashi shart, bunda ijrochining xizmat (xizmatlar) ko'rsatishdan ozod qilinishi munosabati bilan olgan yoki olishi mumkin bo'lgan foydasi chegirib qolinadi. Buyurtmachining aybi bilan xizmatni bajarish mumkin bo'lmay qolgan taqdirda, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, xizmatlar bahosi butunlay to'lanishi kerak.

Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasini bekor qilish.

Umumiy qoida bo'yicha shartnoma taraflarning kelishuviga muvofiq o'zgartirilishi yoki bekor bo'lishi mumkin. Haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasini bekor qilish: buyurtmachi xizmatlarning belgilangan bahosini batamom to'lash sharti bilan haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasini bekor qilishni talab qilishga haqli, shartnoma ijrochining aybli harakatlari tufayli bekor qilingan hollar bundan mustasno.

Ijrochi shartnoma bekor qilinishi tufayli buyurtmachiga yetkazilgan zararning hammasini to'lash sharti bilangina haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasini bekor qilishni talab qilishga haqli, shartnoma buyurtmachining aybi bilan bekor qilingan hollar bundan mustasno (FKning 707-moddasi).

39-bob. YO'LOVCHI, BAGAJ VA YUK TASHISH SHARTNOMASI

1. Tashish shartnomasi tushunchasi, predmeti va turlari

Iqtisodchilarning e'tirofiga ko'ra, transport jamiyat iqtisodiy organizmining muhim qon tomirlaridan biridir. Zero, transport uzoqni yaqin, og'irni yengil qiluvchi vositadir. Bu g'oya, ayniqsa, bozor munosabatlari sharoitida yanada teranlashmoqda. Aynan transport yo'lovchi, bagaji va yuk tashishni amalga oshirishning zarur vositasi bo'lib qolmoqda.

Bozor munosabatlari transportdan foydalanishni huquqiy tartibga solishga keskin ta'sir ko'rsatdi. Masalan, avtomobil transporti sohasidagi ko'plab xususiy korxonalar vujudga keldi. Ilgarigi "davlat rejasi shartnomaviy munosabatlarning asosi sifatida o'z mavqeyini yo'qotdi. Yuk va yo'lovchilar tashish shartnomalari bozor munosabatlarida transport korxonasi bilan mijozlar o'rtasidagi munosabatlarni rasmiylashtiruvchi asosiy huquqiy vosita bo'lib qoldi"¹. Amaldagi FKning 709-moddasiga ko'ra, yo'lovchi, bagaj va yuk tashish shartnomalari asosida amalga oshiriladi.

Yo'lovchi, bagaj va yuk tashish shartnomasiga ta'rif berishdan oldin ularning turlarini aytib o'tish kerak, chunki bu shartnomaning tushunchalari uning turiga qarab farqlanadi. Yo'lovchi, bagaj va yuk tashish shartnomasining quyidagi asosiy ikki turi mavjud:

- 1) yo'lovchi tashish shartnomasi;
- 2) yuk tashish shartnomasi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 710-moddasida yo'lovchi tashish shartnomasiga quyidagicha ta'rif beriladi: "Yo'lovchi tashish shartnomasi bo'yicha tashuvchi yo'lovchini, yo'lovchi bagaj toshpirgan bo'lsa – bagajni ham belgilangan manzilga eltib berish hamda bagajni olishga vakolat berilgan shaxsga topshirish majburiyatini oladi. Bunda yo'lovchi belgilangan yo'l haqini, bagaj topshirgan bo'lsa, bagaj tashish haqini ham to'lash majburiyatini oladi". Yo'lovchi tashish shartnomasida taraflardan biri tadbirkorlik faoliyati yuritganligi uchun bu shartnoma xo'jalik shartnomalari turkumiga kiradi. Binobarin, unga nisbatan 1998-yil 29-avgustda qabul qilingan "Xo'jalik yurituvchi

¹ Оқюлова М.Б. Юк ташиш шартномаси тушунчаси ва мазмуни. Мустақил Ўзбекистон: ҳуқуқ фанларининг долзарб муаммолари. –Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти. 1997. - 94 б.

subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining normalari ham tatbiq etiladi.

Yuqoridagi normadan ko'rinib turibdiki, yo'lovchi deganda, tashuvchi xizmatidan foydalanuvchi jismoniy shaxs tushuniladi, bagaj deganda esa transportda jo'natish uchun hozirlangan narsalar, yo'lovchining o'zi bilan birga bo'lgan (shaxsiy) yukini tushunamiz.

Tashuvchi esa – bu ma'lum haq evaziga yo'lovchi va bagajni belgilangan manzilga eltuvchi shaxs.

Shuni ta'kidlash kerakki, Fuqarolik Kodeksining tashish shartnomasiga bergan ta'rifi umumiydir, ya'ni Kodeks normalari bu sohani umumiy normalar tarzida tartibga soladi. Amalda tashish shartnomalariga doir tegishli transport tashkilotlarining o'z normalari mavjud. Ularda, xususan, yo'lovchi va bagaj tashishning o'ziga xos, sohaning maxsus xususiyatlarini hisobga olib, ta'rif beriladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 7-maydagi Havo kodeksiga asosan yo'lovchi va bagaj tashish shartnomasiga quyidagicha ta'rif beriladi: "Havo transportida tashish shartnomasiga binoan tashuvchi yo'lovchi va uning qo'l yukini chiptada ko'rsatilgan parvozni amalga oshirayotgan havo kemasidan joy berib, belgilangan manzilga eltib qo'yish majburiyatini, yo'lovchi qo'l yukini topshirgan bo'lsa – qo'l yukini belgilangan manzilga yetkazib, uni yo'lovchiga yoki yo'lovchi tayinlagan shaxsga topshirish majburiyatini oladi. Yo'lovchi belgilangan tarif bo'yicha parvoz-uchish, yuk tashuvchi belgilagan me'yordan ortiq qo'l yuki bo'lgan taqdirda esa – qo'l yuki uchun ham haq to'lash majburiyatini oladi" (O'zbekiston Respublikasining Havo kodeksi, 98-modda¹).

Yo'lovchi tashish shartnomasining asosiy xususiyati shundaki, bunda tashish bo'yicha xizmatlardan foydalanuvchi taraf bo'lib fuqaro qatnashadi. Bu esa tegishli ustav va nizomlarda ko'rsatilgan yo'lovchi huquqlaridan tashqari, fuqaro yana FK va "Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish to'g'risida"²gi qonunda ko'rsatilgan huquqparga ham egaligani bildiradi.

Yo'lovchi va bagaj tashish shartnomasining huquqiy belgilari quyidagilardan iborat:

birinchidan, shartnoma konsensual harakterga ega, ya'ni bilet yoki bagaj kvitansiyasi olingandan so'ng shartnoma tuzilgan hisoblanadi,

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 й., 6-сон, 247-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 5—6-сон, 59-модда.

yo'lovchi esa tashuvchidan o'z majburiyatlarini bajarishini talab qilish huquqiga ega bo'ladi;

ikkinchidan, bu shartnoma ikki tomonlama shartnoma hisoblanadi, ya'ni taraflarning har biri muayyan huquq va majburiyatlarga ega.

Shartnoma yozma shaklda tuziladi. Yo'lovchi chiptani qo'lga kiritgani shartnoma tuzilganligini tasdiqlovchi hujjat vazifasini o'taydi.

Uchinchidan, yo'lovchi tashish shartnomasi haq baravariga tuziladigan shartnoma hisoblanadi, ya'ni yo'lovchi tashuvchi xizmatidan foydalangani uchun haq to'laydi.

Tashish shartnomasining ikkinchi turi yuk tashish shartnomasidir. Yuk tashish shartnomasi bo'yicha yuk tashuvchi jo'natuvchi tomonidan o'ziga ishonib topshirilgan yukni belgilangan manzilga yetkazib berish va uni olishga vakolat berilgan shaxsga (oluvchiga) topshirish, yuk jo'natuvchi esa yukni tashib berganlik uchun belgilangan haqni to'lash majburiyatini oladi.

Yuk tashish shartnomasida yuk tashuvchi sifatida faqat tegishli litsenziya olgan shaxslargina qatnasha oladilar. Masalan, "Avtomobil transporti to'g'risida"gi qonunning 13-moddasi, Havo kodeksining 96-moddalariga ko'ra, avtomobilda tashish, havo transportida tashish Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan maxsus qoida va tartiblarga muvofiq, ruxsatnoma (litsenziya) asosida amalga oshiriladi. Jumladan, bunday shartnomalarning ishtirokchilari temir yo'lda – temir yo'l korxonasi; daryo va dengiz transportida – paroxodchilik; havo transportida – havo transporti qorxonasi; avtomobil transportida – avtoxo'jaliklar yoki avtokolonalar¹ bo'ladi.

Yuk tashish shartnomasining huquqiy belgilari quyidagilardan iborat:

birinchidan, yuk tashish shartnomasi real shartnoma hisoblanadi, ya'ni yuk tashuvchi jo'natuvchi tomonidan o'ziga ishonib topshirilgan yukni belgilangan manzilga yetkazib berish va uni olishga vakolat berilgan shaxs (oluvchi)ga topshirish, yuk jo'natuvchi esa yukni tashib berganlik uchun belgilangan haqni to'lash majburiyatini oladi. Bunday yuk tashish shartnomasi shartlari tegishli transport hujjatlarida, aytaylik, temir yo'l, daryo va havo transportida – transport yukxatida, dengiz transportida – transport yukxati yoki konosamentda; avtomobil transportida – tovar-transport yukxatida yoki boshqa xil aktlarda va hujjatlarda rasmiylashtiriladi.

¹ Ф. Сайфуллаев. Ўзбекистон ССРнинг фуқаролик ҳуқуқи. -Т.: Ўқитувчи. 1988. - 121 б.

Jo'natuvchiga transport yukxati yoki boshqa tashish hujjatini tuzish va berish bir vaqtning o'zida shartnoma tuzilganligining tasdig'i bo'lib xizmat qiladi (O'zbekiston Respublikasi FK, 711-modda 2-bandi).

Demak, yuk tashish shartnomasi yozma shaklda tuziladi.

Ikkinchidan, yuk tashish shartnomasi ham odatda, ikki tomonlama shartnomalar turkumiga kiradi. Shartnoma taraflarning har biri uchun muayyan huquq va burchlar tug'diradi;

uchinchidan, yuk tashish shartnomasi haq baravariga tuziladi, chunki jo'natuvchi yoki oluvchi yuk tashuvchiga yukni belgilangan manzilga yetkazib berganligi uchun haq to'laydilar.

Tashish shartnomasining har ikki turida ham tashish shartlari, shuningdek, taraflarning ularni tashish bo'yicha javobgarligi, agar FKda, transport ustavlarida va kodekslarda, boshqa qonunlarda va ularga muvofiq chiqarilgan qoidalarda boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, taraflarning kelishuvi bilan belgilanadi.

Biz yuqorida ko'rib o'tgan shartnoma turlari shartnomaning taraflariga qarab farqlanadi, ya'ni masalan, yo'lovchi va yuk tashish shartnomasida uning taraflari sifatida bir tomondan yo'lovchi (jismoniy shaxs) va ikkinchi tomondan transport tashkiloti tashuvchi sifatida ishtirok etsa, yuk tashish shartnomasida bir tomonda yuk jo'natuvchi va ikkinchi tomonda yuk tashuvchi ishtirok etadi. Bulardan tashqari, tashish qanday yo'llar bilan amalga oshirilishiga qarab ham quyidagi uch turga: ichki qatnov bo'yicha yuk va yo'lovchilar tashishga; xalqaro qatnov bo'yicha yo'lovchi va yuk tashishga; to'g'ri – aralash qatnov bo'yicha yo'lovchi va yuk tashishga bo'linadi.

Ichki qatnov bilan yo'lovchi va yuk tashish deganda, bir transport korxonasi harakat qiladigan chegarada, aniqrog'i, mamlakat doirasida tashish tushuniladi. Aytaylik, Toshkent temir yo'l chegarasidagi bir bekatdan shu yo'l chegarasidagi boshqa bir bekatga yuk va yo'lovchilar tashish. Shahar hududida harakat qiladigan transportlarda yo'lovchi va yuk tashish ham shu turga kiradi.

Xalqaro qatnov bo'yicha yo'lovchi va yuk tashish deganda, O'zbekiston Respubliqasi va boshqa davlatlar o'rtasida amalga oshiriladigan tashish tushuniladi. Aytaylik, Toshkentdan Moskvagacha temir yo'l korxonalarining ishtirokida tegishli transport hujjati bilan yo'lovchi va yuklar tashish.

To'g'ri-aralash qatnov bo'yicha yo'lovchi va yuklar tashish deganda, bir necha transport va korxonalarining ishtirokida yagona transport hujjati bilan yo'lovchi, bagaj va yuk tashish tushuniladi.

Mazkur turdagi shartnomalarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri uning predmetidir, ya'ni shartnomaning predmeti tovar yoki jo'natilayotgan moddiy boyliklar bo'lmay, balki transport korxonasining ikkinchi taraf (mijoz) ga ko'rsatadigan transport xizmatidir.

Yo'lovchi va yuklar tashish shartnomasi quyidagi qonunlar va xalqaro konvensiyalar bilan ham tartibga solinadi:

1. 1964-yil 6-apreldagi "SSR Ittifoqida temir yo'llari ustavi"¹. Bu Ustav hozirgi kunda ham sobiq SSR Itgifoqi hududida MDH davlatlarining kelishuviga asosan saqlanib, vaqtincha amal qilib turibdi. Ayni paytda u temir yo'llardan foydalanish bo'yicha davlatlararo bitim maqomiga ega. Shuningdek, bu haqda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1992-yil 4-yanvar "Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligini tuzish to'g'risidagi bitimni va protokolni ratifikatsiya qilish haqida"²gi qarori ham mavjud. Hozirgi paytda temir yo'l bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishda O'zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan tasdiqlangan Temir yo'l ustavi ham muhim huquqiy manba hisoblanadi.

2. 1993-yil 7-maydagi O'zbekiston Respublikasi Havo kodeksi.

3. "Xo'jalik yurshuvchi subektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"²gi O'zbekiston Respublikasining 1998-yil 29-avgust qonuni.

4. "Shahar yo'lovchi transportidan bepul foydalanishni tartibga solish to'g'risida"²gi O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 30-avgust qonuni.

5. "Tabiiy monopoliyalar to'g'risida"²gi O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 24- aprel qonuni.

6. "Avtomobil transporti to'g'risida"²gi O'zbekiston Respublikasining 1998-yil 29-avgust qonuni.

7. "Temir yo'l transporti to'g'risida"²gi O'zbekiston Respublikasining 1999-yil 15- aprel qonuni.

8. "Shahar yo'lovchilar transporti to'g'risida"²gi O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 25-aprel qonuni.

9. "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"²gi O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 26-aprel qonuni.

10. Konteynerlar to'g'risidagi 1972-yil Xalqaro Bojxona konvensiyasi.

11. Yuklarni xalqaro yo'llarda tashishga mo'ljllangan yo'lda tashish vositalarini soliqqa tortish to'g'risidagi konvensiya, 1956-yil.

12. Xalqaro havo transportida tashishlarga doir ayrim qoidalarni bir xillashtirishga oid konvensiya, Varshava, 1929-yil.

¹ СП СССР. 1964, § 5, ст. 36.

² Ўзбекистон овози, 1992 й., 5 январь, 4-сон.

FKning tashish to'g'risidagi normalari bu haqdagi umumiy qoidalarnigina o'z ichiga oladi. FKning 709-moddasiga ko'ra tashishni, asosan, transport ustavlari va kodekslari hamda ularga muvofiq qabul qilingan qoidalar tartibga soladi.

Pochtani tashish haqida FKning 39-bobida hech narsa deyilmaydi, chunki u alohida xususiyatlarga ega. Shuning uchun pochtani tashish tegishli transport ustavlari va kodekslari hamda ularga muvofiq ravishda qabul qilingan qoidalar bilan tartibga solinadi.

FKning 39-bobida xalqaro yo'lovchi va yuk tashish haqida hech narsa deyilmagan. Bunday tashishlar xalqaro shartnomalar (transport konvensiyalari) asosida amalga oshiriladi O'zbekiston Respublikasi ishtirok etgan xalqaro shartnomalar shakliga ega bo'lgan transport konvensiyalari FKning 7-moddasi mazmuniga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi normalariga nisbatan afzallikka ega, ya'ni transport konvensiyalari va bizning transport huquqi normalari o'rtasida qarama-qarshilik bo'lganda, xalqaro shartnomalar normalari amalda bo'ladi. Ayni paytda, transport konvensiyalarida tartibga solinmagan holatlar bo'lsa, O'zbekiston Respublikasi FK, transport ustavlari va kodekslari normalari bilan to'ldirilishi mumkin.

Shuningdek, aytish kerakki, mahalliy transport qatnovini tashkil qilish xalqaro transport qatnovi tartibiga mos ravishda ishlab chiqiladi va o'zgartiriladi.

MDH mamlakatlari o'rtasida yo'lovchi va yuklarni tashish alohida tartibga bo'ysunadi. Temir yo'l orqali yo'lovchi va yuk tashish uchun MDH mamlakatlari o'rtasidagi kelishuvga muvofiq, 1964-yilgi "SSR Itgifoqi temir yo'llari Ustavi" vaqtincha kuchda qoldirildi. Boshqa turdaga transportlarda tashish bo'yicha bunday turdagi kelishuv yo'q va ular o'zaro tan olinib, xalqaro shartnomalar qoidalariga asosan amalga oshirilmoqda.

Amaliyotda bunday tartibga solishning yangiligini hisobga olib, MDH davlatlari o'rtasidagi ayrim tashishlar ichki aloqalarga doir eski transport hujjatlariga asosan amalga oshirilmoqda.

2. Shartnoma bo'yicha taraflarning huquq va burchlari

Fuqarolik Kodeksining 710-moddasi talabiga ko'ra, "Yo'lovchi va bagaj tashish shartnomasi tuzilganligi tegishli chipta va bagaj pattasi bilan tasdiqdanadi». Yo'lovchiga berilgan chiptada shartnomaning asosiy shartlari: chipta bahosi, transportning jo'nash vaqti, chiptaning yaroqlilik muddati yozilgan bo'ladi. Havo transporti va qonunda belgilangan tarzda

shaharlararo va xalqaro yo'nalishda qatnaydigan poyezdlardan tashqari, boshqa transportlarga berilgan chiptada yo'lovchining ismi, familiyasi yozilmaydi. Familiyalari yozilgan chiptalarni birovga berish taqiqlanadi. Havo transportida yo'lovchi chiptani yo'qotgan taqdirda, boshqa chipta berilmaydi.

Yo'lovchilarning huquq va majburiyatlari FKning 710, 715, 720, 721, 725-moddalarida (xususan, yo'lovchilarning huquqlari) normalanadi.

Yo'lovchi tegishli transport ustavi yoki kodeksida nazarda tutilgan tartibda:

- o'zi bilan bepul yoki imtiyozli shartlarda bolalarni olib yurish;
- belgilangan miqdor doirasida o'zi bilan bepul bagaj olib yurish;
- belgilangan miqdor doirasida bepul, miqdordan ortiqchasi uchun esa tarif bo'yicha haq to'lab tashish uchun bagaj topshirish;
- tashuvchi bilan tariflarda nazarda tutilmagan xizmatlar ko'rsatish xususida kelishish;
- yo'lovchini jo'natib yuborish kechiktirilsa va bunga uzrli sabab bo'lmasa, tashuvchining aybi bilan yo'lovchi bagajiga shikast etkazilsa yoki u yo'qolsa, shartnomadan voz kechish, zararni undirib olish huquqiga ega;

Shuningdek, boshqa qonun hujjatlarida ham yo'lovchilarning huquqlari tegishli transportning o'ziga xosliklarini hisobga olib belgilangan. Masalan, amaldagi Temir yo'llar ustavining, "Temir yo'l transporti to'g'risida"gi qonunning bir qator moddalarida yo'lovchilarning quyidagi huquqlari belgilanadi:

- istagan poyezdga, xohlagan joyidan, ya'ni xohlagan vagondan joy berishni talab qilish;
- besh yoshdan katta bo'lmagan bir bolani tekin olib yurish;
- 36 kilogrammgacha, shahar atrofida yuradigan poyezdlarda esa 50 kilogrammgacha yukni tekin olib yurish;
- chiptaning muddatini o'zgartirib olib, yo'lda biron joyda 10 sutkagacha qolish;
- yukni bagaj qilib jo'natish;
- tasodifan kasal bo'lib qolgan taqdirda butun davolanish davomida chiptaning yaroqlilik muddati uzaytirilishini talab qilish huquqlariga ega.

"Shahar yo'lovchilar transporti to'g'risida"gi qonunning 24-moddasiga asosan yo'lovchilar shahar transportidan foydalanishda quyidaga huquqlarga ega:

- shahar yo'lovchi transportining har qanday turidan foydalanish;

- bekatlar va to'xtab o'tish manzillaridan foydalanish;
- o'zlari bilan birgalikda 7 yoshgacha bo'lgan bolalarni bepul olib yurish;
- o'lchamlari belgilangan kattalikdan oshmaydigan, vazni 20 kilogrammgacha bo'lgan qo'l yukini bepul olib yurish;
- belgilangan tariflar bo'yicha haq to'lab, bagaj olib yurish;
- hayoti va sog'lig'ini shaxsiy sug'urta qilish haqida ixtiyoriy ravishda shartnoma tuzish;
- bekatlar va oxirgi dispetcherlik manzillari dispetcherlaridan shahar yo'lovchi transportining ishi to'g'risida axborot olish.

Shuningdek, "Shahar yo'lovchilar transportidan bepul foydalanishni tartabga solish to'g'risida"gi qonunga asosan quyidagi shaxslar shahar yo'lovchi transportida bepul yurish huquqiga egalar:

-1941—1945 yillardagi urush qatnashchilari jumlasidan bo'lmish harbiy xizmatchilar;

-1941—1945 yillardagi urush nogironlari va 1-guruh nogaroniga hamrohlik qiluvchi shaxs;

-1941—1945 yillardagi urush davrida front ortida fidokorona mehnati va benuqson harbiy xizmati uchun orden va medallar bilan taqdirlangan shaxslar;

-Afg'oniston Respublikasida va boshqa mamlakatlarning hududidagi jangovar harakatlarda qatnashgan sobiq baynalmilalchi jangchilar jumlasidan bo'lmish fuqarolar;

-haqiqiy muddatli harbiy xizmatni o'tayotgan harbiy xizmatchilar, starshinalar, praporshchiklar, katta praporshchiklar, michmanlar va katta michmanlar;

-Chernobil AESi halokati oqibatida nurlanish kasalligiga chalingan va uni boshdan kechirgan shaxslar;

-ko'zi ojiz nogironlar va ko'zi ojiz nogironlarga hamrohlik qiluvchi shaxslar.

Shuningdek, yo'lovchilar "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunda ko'rsatilgan huquqlarga ham tashuvchilarning xizmatidan foydalanuvchi iste'molchilar sifatida ega.

Ayni paytda qonun hujjatlarida yo'lovchilarga bir qator majburiyatlar ham yuklangan. Jumladan, yo'lovchilar FKda belgilanganidek:

-belgilangan yo'l haqini, bagaji bo'lsa bagaj tashish haqini tashuvchiga to'lashi;

-transport ustavlari va kodekslarida belgilangan qoidalarga rioya etishi;

-tashuvchining talabi bilan transportda bepul yurish uchun huquq beradigan chipta yoki boshqa hujjatni taqdim etishi;

-tashuvchining talabi bilan bagaj kvitansiyasini taqdim etishi;

-poyezd, samolyotlardagi va boshqa transportlardagi ashyolardan to'g'ri foydalanishi lozim.

Shuningdek, maxsus qonunlarda hamda qonunchilik aktlarida yo'lovchilarga transport turiga qarab qo'shimcha majburiyatlar ham yuklatilishi mumkin. Xususan, shahar transportida yo'lovchilarning majburiyati quyidagilardan iborat:

- yo'lovchilarni tashish yuzasidan belgilangan qoidalarga rioya etishlari;

- yo'l haqi va bagaj tashish haqini o'z vaqtida to'lashlari, chiptani manzilga yetgunga qadar saqlashlari va uni nazorat qiluvchi shaxslarning talabiga binoan ko'rsatishlari;

- transportda imtiyozli yurish huquqini tasdiqlovchi hujjatlarni ko'rsatishlari;

- shahar yo'lovchilar transportidan foydalanganda tozalik va tartibga rioya etishlari, tashuvchilarning asbob-uskunalari va mol-mulkini ehtiyot qilishlari;

- qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa talablarni bajarishlari shart.

Qonunchilik, shuningdek yo'lovchilarning javobgarligini ham belgilaydi. Masalan, yo'lovchining aybi bilan tashuvchining mulkiga ziyon yetkazilsa, yo'lovchi zararni to'lashga majbur. Shuningdek, yo'lovchi transportga chiptasiz chiqsa, u jarima to'lashga majbur qilinadi.

Yo'lovchi va bagaj tashish shartnomasining ikkinchi tarafi – tashuvchi (transport tashkiloti) hisoblanadi. Amaldagi me'yoriy hujjatlarda tashuvchining ham bir qator huquq va majburiyatlari o'z ifodasini topgan. Umumiy holda tashuvchining huquqlari quyidagilardan iborat:

- ko'rsatgan tashish xizmati uchun haq olish yoki kira haqini hamda bagaj tashish uchun haq to'laganligini tasdiqlovchi hujjatni talab qilish;

- kira haqi to'lamagan yo'lovchilarga FKda, transport ustavlarida va kodekslarida, agar tashish shartnomasida ko'zda tutilgan bo'lsa, shartnomada belgilangan tartibda jarima solish;

- yo'lovchining transportda belgilangan tartib-intizomga rioya etishini talab qilish;

- bepul yurish huquqiga ega bo'lgan shaxslardan yoki transportda imtiyozli tarzda yurish huquqiga ega bo'lgan shaxslardan ularning huquqlarini tasdiqlovchi tegishli hujjatlarni talab qilish;

- transportda bepul, imtiyozli yoki boshqa tarzda yurish huquqini beradigan hujjatlarning haqiqiyligini tekshirish;

- transportda bepul, imtiyozli yoki boshqa tarzda yurish huquqini beradigan hujjatlar soxtalashtirilganligi aniqlanganda, bu hujjat egalari javobgarlikka tortish.

Ayni paytda, tashuvchining zimmasida bir qator majburiyatlar ham mavjud:

- yo'lovchini, yo'lovchi bagaj topshirgan bo'lsa, bagajni ham belgilangan manzilga eltib berish hamda bagajni olishga vakolat berilgan shaxsga topshirish majburiyatini oladi (FK, 710-modda);

- qonunchilikda belgilangan shaxslarni bepul va imtiyozli tarzda olib yurish;

- yo'lovchi va bagajni belgilangan tarzda va muddatda belgilangan manzilga, bunday muddat belgilanmagan bo'lsa, maqbul muddatda eltib qo'yishi shart (FK, 717-modda);

- transport vositalarini jo'natish kechikkanligi sababli yo'lovchi ularda jo'nashdan bosh tortgan taqdirda basharti bunday hol yuz berishida tashuvchi o'zining aybsizligini isbotlay olmasa,

yo'lovchiga kira haqini va u qilgan boshqa xarajatlarni qaytarishi shart (FK, 720-modda);

- transportda yo'lovchi va bagaj tashishni tashkil etishda uning xavfsizligini ta'minlash;

- zarur hollarda yo'lovchining talabi bilan chiptaning muddatini uzaytirish;

- tashuvchining aybi bilan yo'lovchi yoki uning bagajiga shikast yetsa yoki u zarar ko'rsa, zararni to'lashi;

- qoidalar bilan nazarda tutilgan tartibda yo'lovchilarga madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish kabilar.

Ayrim transport turlariga tegishli bo'lgan qonunlar, ustavlar va kodekslarda, shu transportlarning turlariga qarab tashuvchilarga muayyan huquq va majburiyatlar ham yuklatilgan. Xususan, "Shahar yo'lovchilar transporti to'g'risida"gi qonunda tashuvchining quyidagi majburiyatlari normalangan:

- shaharda yo'lovchilarni tashish ishlarini bajarish uchun litsenziyaga ega bo'lish;

- yo'lovchilarni tashish yuzasidan belgilangan qoidalarga rioya etish;

- yo'lovchilarning hayoti va sog'lini xavfsizligini ta'minlash;

- mehnatni muhofaza qilish, yong'indan saqlash xavfsizligini, ishlab chiqarish sanitariyasi va ekologiya talablarini bajarish;

- harakat xavfsizligini, shahar yo'lovchilar transportidan texnik foydalanish va uni ishlatish qoidalariga rioya etilishini ta'minlash;

- fuqarolarning ayrim toifalarini imtiyozli tashish va shu kabilar.

Tashuvchilarning belgilangan yo'nalishdan o'zboshimchalik bilan chetga chiqish, harakat jadvalini buzish hamda yo'lovchilarga qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan talabni qo'yishi man etiladi ("Shahar yo'lovchilar transporti to'g'risida"gi qonunning 23-moddasi).

Yo'lovchi va bagaj tashish FKning 714-moddasidan kelib chiqqan tartibda umumiy foydalanishdagi transportda amalga oshirilishi mumkin. Umumiy foydalanishdagi transportda tashish ommaviy shartnoma hisoblanib, unga asosan bunday turdagi tashishga FKning 358-moddasi talablari qo'llaniladi.

Bunday shartnoma tegashli qonun hujjatlarida ham belgilab qo'yilishi mumkin. Masalan, "Shahar yo'lovchilar transporti to'g'risida"gi qonunning 7-moddasiga asosan, shahar yo'lovchilar transportida yo'lovchi tashish shartnomasi ommaviy shartnoma hisoblanadi. Lekin ma'lum transportga doir qonunchilik hujjatlarida, bu turdagi transportda yo'lovchi va bagaj tashish ommaviy shartnoma tusiga ega bo'lsa ham, belgilanmagan bo'lishi mumkin. Unda bunday turdagi transportlarni umumiy foydalanishdagi transport deb e'tirof etish uchun ular FKning 714-moddasida ko'rsatilgan talablarga mos tushishi kerak. Unga ko'ra, tijorat tashkiloti tomonidan amalga oshiriladigan tashish, agar qonun hujjatlaridan yoki ushbu tashkilotga berilgan ruxsatnomadan (li-senziyadan) uning har qanday fuqaro yoki yuridik shaxs murojaatiga muvofiq yo'lovchi, bagaj va (yoki) yuk tashish shartligi anglashilsa, umumiy foydalanishdagi transportda tashish deb e'tirof etiladi.

3. Yuk tashish shartnomasi turlari. Shartnoma taraflarining - jo'natuvchi (oluvchi) va yuk tashuvchining huquq va majburiyatlari

Yuqorida aytib o'tganimizdek, yuk tashish shartnomasi yozma shartnomadir. Bu shartnoma ham yo'lovchi va bagaj tashish shartnomasi singari yozma shaklda tuzilishi FK, transport ustavleri va kodekslarida nazarda tutilgan tartibda amalga oshiriladi. Agar tegishli qonunchilikda shartnoma tuzish tartibi haqida hech narsa deyilmagan bo'lsa, u taraflarning kelishuvi bilan belgilanadi.

Yuk tashish shartnomasi tuzilganligi FKning 711-moddasiga asosan,

tegishli transport ustavi yoki kodeksida nazarda tutilgan hujjat (transport yukxati, konosament yoki yukka doir boshqa hujjatlar) ni tuzish va uni yuk jo'natuvchiga topshirish yo'li bilan tasdiqlanadi.

Mamlakat ichida yuk tashishni rasmiylashtiradigan hujjat, odatda, yuk xati bo'ladi. Yuk xatida yuk jo'natuvchi, yukni oluvchi, yuk tarifi, yukning jo'natiladigan, olinadigan manzili va boshqa tegishli ma'lumotlar ko'rsatiladi. Yuk tashish shartnomasi yukni tashuvchiga transport hujjatlari bilan birga topshirilgan paytdayoq tuzilgan hisoblanadi.

Yukning tashish uchun qabul qilinganligi to'g'risida maxsus hujjat, temir yo'llar va daryo transportida – kvitansiya, dengiz transportida – konosamentning, havo transportida esa yuk xatining nusxasi beriladi.

Mazkur hujjatlar yukni boshqa manzilga jo'natish huquqini, yuk yo'qotilgan, zararlantirilgan taqdirda esa yuq tashuvchiga nisbatan da'vo qo'zg'atish huquqini beradi.

Yuk tashish shartnomasining taraflari sifatida quyidagi shaxslar qatnashadi:

yuk jo'natuvchi – yukni ma'lum bir transport turida belgilangan manzilga jo'natuvchi shaxs;

yuk tashuvchi – yukni bir manzildan, jo'natuvchidan olib, ikkinchi manzilda yuk oluvchiga topshiruvchi shaxs;

yuk oluvchi – yuk jo'natuvchilardan o'ziga jo'natilgan yuklarni qabul qilib oluvchi shaxs.

Mijozlar (yuk jo'natuvchilar va yuk oluvchilar) quyidagi huquqlarga ega:

- tashuvchi to'g'risida zarur bo'lgan axborotni olish;
- tashuvchini erkin tanlash va tashish uchun shartnoma tuzish;
- qoidalarda yoki tashish shartnomasida belgilangan tarzda tashuvchi tomonidan o'z vaqtida va sifatli xizmat ko'rsatilishidan bahramand bo'lish;
- tashish tufayli yetkazilgan ziyonni va ma'naviy zararni qonun hujjatlariga muvofiq to'lattirish va qoplattirish;
- tashish shartnomasida ko'rsatib o'tilgan shartlar tashuvchi tomonidan buzilgan taqdirda xizmat ko'rsatishdan voz kechish;
- o'z huquqlari buzilgan taqdirda vakolatli davlat organlariga yoki sudga murojaat qilish va hokazo.

Yuk jo'natuvchining majburiyatlari quyidagilardan iborat:

- yukni belgilangan talabnomaga binoan o'z vaqtida transport tashkilotiga yetkazib berish;
- mahsulotlarni idishga (taraga) yaxshi joylashtirish, qadoqlash;
- mahsulotlarning tabiiy xususiyatlarini va turlarini transport hujjatlarida ko'rsatish;

- lozim hollarda o'z vositalari va ishchi kuchlari bilan yukni transportga joylashtirish;

- mahsulotlarning tabiiy xususiyatlarini hisobga olib, ogohlantirish belgilarini ko'rinarli qilib yozish;

- kira haqini o'z vaqtida to'lash kabilar.

Yuk tashuvchi quyidagi huquqlarga ega:

- jo'natilayotgan yuk o'z sertifikatiga muvofiq ekanligini tasdiqlovchi hujjatlarni olish;

- fuqarolar hayotiga, yo'l harakati xavfsizligiga tahdid soluvchi, ekologiya va sanitariya normalari buzilishiga yoki boshqa g'ayriqonuniy harakatlarga sabab bo'luvchi holatlarda tashishdan voz kechish;

- to'lov, tovar-transport hujjatlarini o'z vaqtida talab qilib olish va hokazo.

Yuk tashuvchining majburiyatlari quyidagilardir:

- yuk yuboruvchining talabnomasida ko'rsatilgan vaqtda yuk tashish vositalarini berish;

- ushbu vositalarni berishdan oldin uning tozaligini ko'rib chiqish, lozim bo'lgan hollarda yuvib, tozalab berish;

- yukni qabul qilib olgandan so'ng uni zararsizlantirmasdan saqlash;

- transport vositasiga ortgandan keyin ham tegishli ehtiyot choralarini ko'rish;

- ayrim mahsulotlarning tabiiy xususiyatlarini hisobga olgan holda saqlash;

- yukni tayinlangan manzilga olib borish bilan uni oluvchiga xabar qilish kabilar.

Yuk oluvchining majburiyatlari quyidagilarda ko'rinadi:

- yuk kelganligi to'g'risida xabar olishi bilanoq o'ziga tegishli yuklarni darhol olib ketish choralarini ko'rish;

- bordi-yu, olib ketishning iloji bo'lmasa, yukni ehtiyot qilib saqlash choralarini ko'rish va yukni qabul qilishga oid boshqa ba'zi burchlardan iborat.

Yuk tashish shartnomasi taraflarining huquq va majburiyatlari yuk tashilayotgan transportning turiga qarab ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Chunonchi, temir yo'l transporti bilan yuk tashilganda tashuvchi-temir yo'l korxonasi quyidagi majburiyatlarni o'z zimmasiga oladi:

- yuk tashish majburiyatini bajarishi;

- yuk tashish uchun yaroqli bo'lgan vagonlarni, sisterna, konteynerlarni belgilangan muddatda yuk jo'natuvchi ixtiyoriga berishi;

- vagonlarning va yuklarning holatini ko'rib chiqishi;

- yukning qabul qilinganligi to'g'risida kvitansiya yozib berishi;
- jo'natish uchun qabul qilingan yuklarni zararlantirmay va yo'qotmay saqlashi;

- yukni tayinlangan muddatda belgilangan manzilga yetkazib berishi;
- yukning tayinlangan joyga yetkazib keltirilganligi to'g'risida yuk tashuvchini darhol xabardor qilishi;

- yuk kimga berilishi tayinlangan bo'lsa, uni shu shaxsga topshirishi.

Yuk jo'natuvchi va oluvchilarning majburiyatlari, asosan, quyidagilar bilan chegaralanadi:

- yuk tashish yuzasidan olingan majburiyatlarni bajarishlari;

- yuklarni belgilangan muddatda jo'natish uchun transport tashkiloti tomonidan berilgan yuk tashish vositalarini, ya'ni vagon, konteyner, sisternalarni ko'zdan kechirib chiqishlari;

- yuk oluvchilar o'zlariga kelgan yuklarni vaqtida qabul qilib olishlari;

- tarif bo'yicha belgilangan kira haqini to'lashlari kabilar.

Temir yo'l transportida yuk tashish transport yukxatida rasmiylashtiriladi. Yukxatda bir qator ma'lumotlar, chunonchi, yuk jo'natilgan bekat va yo'lning nomi, tayinlangan bekat va yuk oluvchining manzili, jo'natilayotgan yuk turi, miqdori, o'rovning xili, yuk tashish tezligi, kira haqi, yukni qabul qilish vaqti, tushirish, yuk topshirish vaqti va yukka doir boshqa ma'lumotlar ko'rsatiladi.

Yuk tashishning keng tarqalgan turlaridan biri avtomobil transporti orqali yuk tashishdir. Avtomobil transporti bilan yuk tashish shartnomasi FKning ushbu shartnomalar to'g'risidagi umumiy qoidalari, "Avtomobil transporti to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni hamda Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan namunaviy shartnomalar bilan tartibga solinadi. Bunday shartnomada yuk tashuvchining majburiyatlari shartnoma bo'yicha yukni tayinlangan manzilga belgilangan muddatda kechiktirmasdan to'la-to'kis yetkazib berish va shu kabi burchlardan iborat. Yuk oluvchining majburiyatlariga: kira haqini to'lash (agar yuk jo'natuvchi to'lamagan bo'lsa), yukni qabul qilish va o'z vaqtida tashib olish va boshqalar kiradi.

Yuk jo'natuvchining majburiyatlariga: yuk jo'natish rejasini bajarish, yukni o'z vaqtida tashuvchiga (avtotransport tashkilotiga) topshirish; kira haqini to'lash, yuk hujjatlarini to'g'ri rasmiylashtirish; shartnoma bilan belgilangan holda yukni o'z ishchi kuchi va texnik vositalari yordamida yuklash va boshqalar kiradi.

Yuk tashishning uchinchi turiga havo transporti bilan yuk tashish

shartnomasi kiradi. Bu shartnoma FK va Havo kodeksi hamda shu munosabatlarni tartibga solishga doir chiqarilgan boshqa qonunchilik aktlari normalari bilan tartibga solinadi. Havo kodeksining 98-moddasiga asosan: “Havo transportida tashish shartnomasiga ko‘ra yuk tashuvchi o‘ziga yuk jo‘nato‘vchi ishonib topshirgan yuk yoki pochmani belgilangan manzilga yetkazib, ularni yukni yoki pochmani qabul qilib olishga vakolat berilgan shaxsga topshirish majburiyatini oladi, yuk jo‘natuvchi esa yuk yoki pochta tashilgani uchun belgilangan tarif bo‘yicha haq to‘lash majburiyatini oladi”.

Yuk tashish shartnomasi ikki xil shaklda tuzilishi mumkin:

1) shartnomaga ko‘ra yuklarni muayyan muddatda tashish; bunda yuk miqdori, yo‘nalishi, yuk tashish muddati, taraflarning majburiyatlari, hisob-kitob tartibi to‘g‘risidagi shartlar va shartnomani bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik uchun javobgarlik ko‘rsatiladi;

2) bir yoki bir necha samolyotni yuk jo‘natuvchiga berish sharti bilan tuzilishi mumkin. Bu shartnoma charter shartnomasi deb ataladi. Bu shartnoma shartlari FKning 712-moddasida hamda Havo kodeksining 99-moddasida normalangan. Havo kodeksiga asosan charter (havo kemasini kira qilish) shartnomasi bo‘yicha bir tomon (kiraga beruvchi) ikkinchi tomon (kiraga oluvchi)ga haq evaziga bir yoki bir necha havo kemasini yo‘lovchilar, qo‘l yuki, yuk va pochta tashish yoxud boshqa maqsadlarda foydalanishga bir yoki bir necha parvoz uchun to‘liq berib turish majburiyatini oladi.

Bu shartnoma bo‘yicha havo transporti tashkilotining asosiy majburiyatlariga; yukni qabul qilish, tayinlangan manzilga yetkazib berish va yukni egasiga topshirish, qabul qilingan yukni zararsizlantirmasdan saqlashni ta‘minlash, o‘z vaqtida egasiga yetkazib berish, oluvchiga yukning kelganligini xabar qilish, yuk yo‘qolganda esa uni qidirish choralari ko‘rish, kam chiqqanda, shikastlanganida va sifati pasaygan hollarda zararni qoplash kabilar kiradi.

Yuk jo‘natuvchining asosiy majburiyatlari yukni aeroportga yetkazib berish va kira haqini to‘lashdan iborat.

Oluvchining majburiyatlari yukni o‘z vaqtida qabul qilib, tushirib olishdir.

Yuk tashish shartnomasining navbatdagi turi O‘zbekiston sharoitida nihoyatda kam uchraydigan ichki suv transporti bilan yuk tashish shartnomasidir. Bu shartnoma yuk tashuvchi tomonidan yukxat shaklida tuziladi va unda shartnoma mazmuni ifodalanadi.

Taraflarning huquq va majburiyatlari shartnomada aniq belgilanib

qo'yiladi. Chunonchi, yuk tashuvchi yukni o'z vaqtida yetkazib berishga va yuk oluvchiga topshirishga, jo'natuvchi esa yuk tashuvchining xizmati uchun kira haqini to'lashga majbur bo'ladi.

Yuk tashish shartnomasining so'nggi turi dengiz transporti bilan yuk tashish shartnomasidir. Bu shartnoma O'zbekiston Respublikasi hududida yirik dengizlar bo'lmaganligi sababli ichki muomalada butunlay qo'llanilmaydi. Dengiz transporti bilan yuk tashish shartnomasiga nisbatan qonunchiligimizning tatbiq qilinishi faqat xalqaro huquq normalarida nazarda tutilgan bo'lsagina amalga oshiriladi. Shunday bo'lsa-da, dengiz transporti bilan yuk tashish kabotaj va chet el mamlakatlariga qatnash yo'li bilan yuk tashishga bo'linadi. Kabotaj deganda, bir davlat chegarasidagi portlar orasida yuk tashish tushuniladi.

Dengiz transporti bilan yuk tashish konosament va charter shartnomalari bilan rasmiylashtiriladi. Agar shartnomada yuk tashuvchining majburiyati belgilansa-yu, ammo kemadan qanchalik joy berilishi sharti bo'lmasa, bunday majburiyat konosament shartnomasi bilan rasmiylashtiriladi.

Konosament tilxat vazifasini bajaradi va yuk topshirilganligi to'g'risida yuridik dalil bo'lib sanaladi. Bundan tashqari, konosament, birinchidan, shartnoma tuzilganligi to'g'risidagi dalil; ikkinchidan, yukni qabul qilganlik to'g'risida kema kapitanining tilxati; uchinchidan, yukni tasarruf qilish huquqini beradigan hujjat va to'rtinchidan, yuk tashuvchi bilan yuk jo'natuvchi o'rtasidagi munosabatlarni belgilaydigan hujjat bo'lib hisoblanadi. Konosamentda yuk tashuvchi va yuk jo'natuvchi, yuk jo'natilgan va tayinlangan manzillar hamda yuk to'g'risidagi boshqa tegishli ma'lumotlar ko'rsatiladi.

Dengiz yo'llarida yuk tashish charter (fraxt) shartnomasi bilan ham rasmiylashtirilishi mumkin. Yuk tashishning charter (fraxtlash) shartnomasiga asosan dengiz kemasining bir yoki bir necha reysga qatnashi uchun tuzilsa, bunday shartnomaga reys charteri; agar kema ma'lum bir vaqt davomida kira qilishga berilsa – bunday shartnoma taym-charter deb ataladi.

Dengiz transporti bilan yuk tashish shartnomasiga asosan yuk tashuvchining asosiy majburiyatlari:

-yuk tashish vositalarini o'z vaqtida berishi;

-yukni qabul qilib olgan kundan boshlab, toki tayinlangan manzilga olib borguncha saqlashi;

-yukni oluvchiga topshirishdan iboratdir. Yuk jo'natuvchining asosiy majburiyatlari:

- yukni tashuvchiga topshirish;
- yukni qabul qilish;
- kira haqi (fraxt) ni to'lashdan iboratdir.

Yuqorida sanab o'tilgan yuk tashish shartnomalarining ichida ahamiyatga moligi bu charter (fraxtlash) shartnomasidir. Charter (fraxtlash) shartnomasi bo'yicha bir taraf (fraxtchi) ikkinchi tarafga (fraxtlovchiga) haq evaziga bir yoki bir necha transport vositasi sig'imining hammasini yoki bir qismini yo'lovchi, bagaj va yuk tashish uchun bir marta yoki bir necha marta qatnashga borish majburiyatini oladi (FK, 712-modda). Charter shartnomasi tuzish tartibi, uning shakli va turlari transport ustavlari va kodekslarida belgilab qo'yiladi.

4. Tashish shartnomalari bo'yicha tarablarning javobgarligi

FKning 718-moddasiga ko'ra, tashishdan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarmagan yoki tegishli sur'atda bajarmagan taqdirda, tarafklar FKda, transport ustavlari va kodekslarda, shuningdek, Havo kodeksida, "Avtomobil transporti to'g'risida", "Temir yo'l transporti to'g'risida", "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunlarda va tarablarning kelishuvida belgilangan tarzda javobgar bo'ladilar. Darvoqe, fuqarolik huquqi javobgarlikning mulkiy xarakterda bo'lishini nazarda tutadi.

Transport tashkilotlarining yo'lovchilar va yuk egalari bilan tashuvchining qonunda belgilangan javobgarligini cheklash yoki bartaraf etish haqidagi kelishuvi haqiqiy emas. Binobarin, ularga nisbatan FKning haquqiy sanalmaydigan bitimlar haqidagi qoidalari qo'llaniladi.

Tashish shartnomalari bo'yicha mulkiy javobgarlik shartnoma yuzasidan olingan majburiyatlarni bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslikdan kelib chiqib, FKning 333-moddasiga ko'ra javobgarlikka tortishning asosiy sharti aybdir. Unga binoan, qarzdor aybli bo'lgan taqdirda majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun, qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, javob beradi. Ayni paytda majburiyatni lozim darajada bajarish uchun o'ziga bog'liq bo'lgan hamma choralarni ko'rganligini isbotlansa, u aybsiz deb topiladi.

Mamlakatimizda shartnomaviy-huquqiy munosabatlarni tartibga solishning yana bir huquqiy asosi – O'zbekiston Respublikasining "Xo'jalik

yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonuni bo'lib, uning 24, 34-moddalariga ko'ra, tarafdardan biri shartnoma majburiyatlarini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda bu taraf boshqa tarafga neustoykadan tashqari, yetkazilgan zararni ham to'laydi. Bunda ko'rilgan zararga shartnoma majburiyatlari bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi munosabati bilan taraf qilgan xarajatlar, mol-mulkning yo'qolishi yoki shikastlanishi, shuningdek, agar ikkinchi taraf shartnoma majburiyatlarini bajarganida boshqa taraf olishi muqarrar bo'lgan, ammo ololmay qolgan daromadlari ham kiradi.

Jumladan, FKning 719-moddasida tashuvchining transport vositalarini bermaganlik, jo'natuvchining esa berilgan transport vositalaridan foydalanmaganlik uchun javobgarligi belgilangan. Unga ko'ra, tashuvchi tashkilot yuk tashish uchun transport vositalarini qabul qilingan talabnoma (buyurtma) ga yoki boshqa tashish shartnomasiga muvofiq bermaganligi uchun, jo'natuvchi esa yukni taqdim etmaganligi yoki berilgan transport vositalaridan boshqa sabablarga ko'ra foydalanmaganligi uchun transport ustavlari va kodekslari, shuningdek tarafdarning kelishuvlari bilan belgilangan tarzda javobgar bo'ladilar.

Ayni paytda transport vositalarini bermaslik yoki o'z vaqtida bermaslik yoxud transport vositalaridan foydalanmaslik biron-bir yengib bo'lmas kuch yoki boshqa favqulodda hodisalar, harbiy harakatlar tufayli yoxud muayyan yo'nalishlarda yuk tashish tegishli transport ustavlari, kodekslarida belgilangan tartibda to'xtatib yoki cheklab qo'yilganligi tufayli yuz bergan bo'lsa, bunday hollarda yuk tashuvchi va yuk jo'natuvchi javobgarlikdan ozod bo'ladilar. Ushbu holatlarda tashuvchilar va mijozlar o'rtasidagi shartnoma munosabatlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi yoki davlat hokimiyati mahalliy organlarining qaroriga binoan to'xtatib turilishi mumkin (O'zbekiston Respublikasining "Avtomobil transporti to'g'risida"gi qonuni). Ayni paytda, bunday hollardan kelib chiqadigan da'vo muddatlarining o'tishi ham to'xtatiladi (O'zbekiston Respublikasi FKning 156-moddasi).

Yo'lovchi tashish uchun transport vositasini kechiktirib jo'natganlik yoki bunday transport vositasi manzilga kechikib kelganligi uchun tashuvchi, agar kechikish yengib bo'lmas kuch yoxud unga bog'liq bo'lmagan boshqa holatlar tufayli yuz berganini isbot qilib bera olmasa, yo'lovchiga jarima tariqasida neustoyka to'laydi. Shahar va

shahar atrofi yo'nalishlaridagi tashish bunga kirmaydi. Shuni aytish kerakki, tashuvchi yo'lovchiga jarima to'lashdan tashqari, yo'lovchining shu tufayli ko'rgan haqiqiy zararini ham to'laydi.

Havo kodeksining 118-moddasiga ko'ra, pochtni yo'qotganlik, unga ziyon yetkazganlik yoki kechiktirganlik uchun – agar bu tashuvchi aybi bilan yuz bergan bo'lsa – tashuvchi Jahon Pochta Ittifoqining (ma'lumot uchun: O'zbekiston Respublikasi – 1992-yil apreldan JPI (UPU) a'zosi) pochta qoidalari va hujjatlariga muvofiq, pochta jo'natuvchilar yoki pochtni oluvchilar oldida aloqa organlari belgilaydigan miqdorda javobgar bo'ladi.

“Avtomobil transporti to'g'risida”gi, “Temir yo'l transporti to'g'risida”gi qonunlarning tegishli moddalariga asosan, tashuvchi tashish paytida yo'lovchining hayoti yoki sog'lig'iga shikast yetkazganligi uchun, agar u shikast jabrlanuvchining qasd yoki yengib bo'lmas kuch tufayli yuz berganligini isbotlay olmasa, javobgar bo'ladi. Shuning uchun qonunchilik mijoz (iste'molchi) larning huquq va qonuniy manfaatlarini kafolatlab, jumladan, avtomobil transporti sohasida – xalqaro va shaharlararo yo'nalishlarda, havo, temir yo'l transportining barcha yo'nalishlarida ularning majburiy shaxsiy sug'urta qilinishlarini shart qilib qo'yadi. Sug'urta munosabatlari FKning sug'urtaga oid, O'zbekiston Respublikasining 2002-yil 5-apreldagi “Sug'urta faoliyati to'g'risida”gi qonuniga hamda boshqa qonun hujjatlariga asosan amalga oshiriladi.

Tarablarning javobgarligi masalasi “Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida”gi qonunda yanada keskinroq qo'yildi. Ushbu qonunning 25-moddasi mazmuniga ko'ra, tovarlarni yetkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborganlik, to'liq yetkazib bermaganlik, ishlarni bajarilmaganlik yoki xizmat ko'rsatilmaganlik hollarida tovar yetkazib beruvchidan, ishlarni bajaruvchidan, xizmatlar ko'rsatuvchidan kechiktirilgan har bir kun uchun majburiyat bajarilmagan qismining 0,5 foizi miqdorida penya undiriladi, biroq bunda miqdori yetkazib berilmagan tovarlar, bajarilmagan ishlar ko'rsatilmagan xizmatlar bahosining 50 foizidan oshib ketmasligi kerak. Shunisi e'tiborliki, penyani to'lash shartnoma majburiyatlarini buzgan tarafni asosiy majburiyatdan, ya'ni yetkazilgan zararni to'lashdan ozod qilmaydi.

Shuni aytish kerakki, shartnoma majburiyatlarining bajarilishi neustoyka, garov, qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish, kafillik, kafolat, zakalat kabi usullar bilan ta'minlanadi.

Yuqorida aytganimizdek, tashish shartnomalarida mijozlar (yuk jo'natuvchi va yuk oluvchilar) ham fuqarolik-huquqiy javobgar bo'ladilar. Eng avvalo, ular shartnoma majburiyatlarini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda tashuvchiga yetkazgan zarar (haqiqiy zarar, boy berilgan foyda) ni to'laydilar. Chunonchi, "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunga asosan ko'rsatilgan ishlar va xizmatlar haqini to'lashdan bosh tortganlik uchun mijozlar tashuvchiga to'lashni rad etgan yoki undan bosh tortgan summaning 15 foizi miqdorida jarima to'laydilar.

O'zbekiston Respublikasi Havo kodeksida shunday normalar belgilanganki, agar yuk qabul qiluvchi yetib kelgan yukni yuk tashish qoidalarida belgilangan muddatlarda qabul qilib olmasa yoki qabul qilishdan voz kechsa, tashuvchi yuk jo'natuvchini xabardor qilib, uning hisobiga yukni o'zida saqlab turishga haqlidir. Yuk jo'natuvchi xabardor qilinganidan keyingi 30 kun ichida olib ketilmagan yuk egasiz deb hisoblanadi va u O'zbekiston Respubli-kasi qonunlarida belgilangan tartabda sotuvga qo'yiladi.

"Avtomobil transporti to'g'risida"gi, "Temir yo'l transporti to'g'risida"gi qonunlarga ko'ra, mijoz o'zining aybi bilan boshqa shaxslarga, tashuvchining va boshqa shaxslarning tashuvchi javobgar bo'lgan mol-mulkiga yetkazilgan zarar uchun javobgar bo'ladi. Shuningdek, yuk jo'natuvchi transport hujjatlarida ko'rsatilgan ma'lumotlar noto'g'riligi, noaniqligi yoki to'liq emasligi tufayli yuzaga kelishi mumkin bo'lgan barcha zararlar uchun tashuvchi va uchinchi shaxs oldida javobgar bo'ladi.

40-bob. TRANSPORT EKSPEDISIYASI SHARTNOMASI

1. Transport ekspeditsiyasi shartnomasi tushunchasi, uning huquqiy belgilari va shartnoma shakli

Insoniyat tarixidagi eng katta yutuqlaridan biri sifatida e'tirof etiladigan transport insonning ishlarini yengillashtirishga xizmat qiladigan, uzoqni yaqin, og'irni yengil qiluvchi vositadir. Transport jamiyat iqtisodiy organizmining muhim qon tomirlaridan biridir. Aynan transport turidan qat'iy nazar yo'lovchi, bagaj va yuk tashishni amalga oshirishning zarur vositasi bo'lib qolmoqda.

Bozor munosabatlari transportdan foydalanishni huquqiy tartibga solishga keskin ta'sir ko'rsatdi. Avtomobil transporti sohasidagi ko'plab xususiy korxonalar vujudga keldi. Bundan tashqari transport ekspeditorlik kompaniyalari xususiy sektor kompaniyalari sifatida faoliyat yurita boshladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1995-yil 14-avgustdagi PF-1212-sonli Farmoniga asosan, O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligiga qarashli "O'rta Osiyo Trans" xo'jalik hisobidagi respublika tashqi iqtisodiy transport-ekspeditorlik kompaniyasi "O'rta Osiyo Trans" OAJ shaklidagi davlat hissadorlik kompaniyalariga aylantirildi. Ilgarigi "davlat rejasi shartnomaviy munosabatlarning asosi sifatida o'z mavqeyini yo'qotdi. Yuk va yo'lovchilar tashish shartnomalari bozor munosabatlarida transport korxonasi bilan mijozlar o'rtasidagi munosabatlarni rasmiylashtiruvchi asosiy huquqiy vosita bo'lib qoldi"¹. X.R.Rahmonqulovning ta'kidlashicha, shartnomali majburiyatlar o'z xususiyatlariga qarab:

-mol-mulkni yoki boshqa ashyoviy huquqqa bo'lgan mulk huquqini boshqa shaxsga o'tkazish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar;

-mol-mulkni foydalanish uchun boshqa shaxsga topshirish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar;

- ishni bajarish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar;

- xizmat ko'rsatish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar;

¹ Оқюлова М.Б. Юк ташиш шартномаси тушунчаси ва мазмуни. Мустақил Ўзбекистон ҳуқуқ фанларининг долзарб муаммолари. –Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти. 1997. - 94 б.

-vakillik faoliyati bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar;

-tashkiliy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlarga bo'linadi¹.

Ayrim hollarda yukni bir joydan ikkinchi joyga eltishda bir necha davlat hududlarini bosib o'tish, bir necha transport turidan foydalanish (temir yo'l, havo transporti, avtotransport) va boshqalar talab etishi mumkin. Bunda esa yuk egasi bir qator qiyinchiliklarni yengib o'tishiga olib keladi. Bu qiyinchiliklar, yuklarning jo'natilishini va olinishini ta'minlash, eksport yoki import uchun talab qilinadigan hujjatlarni tayyorlash (turli davlatlarda bunday hujjatlarga bo'lgan talab turlicha bo'ladi. Bu holda esa yuk egasi har bir davlat bojxona qonun-qoidalarini bilishi va ularni qo'llay olishi zarur), yukning miqdorini va holatini har bir transportga yuklaganda va tushirganda tekshirish, bojlar, yig'imgar va boshqa xarajatlarni to'lash, ayrim ko'zda tutilgan va tutilmagan xarajatlarni to'lash, turli davlatlar hududidan olib o'tilayotganligi uchun o'z-o'zidan tilni bilish yoki til biladigan tilmochga ehtiyoj sezish kabilarda namoyon bo'ladi. Bunda o'z-o'zidan yordamchi operatsiyalarning butun majmuini bajarish zarurati kelib chiqadi. Shuningdek, u yoki bu shaxs manziliga yuborilayotgan yoki kelayotgan yuklar hajmi katta miqdorda bo'lsa belgilangan operatsiyalarni mustaqil bajarish iqtisodiy jihatdan o'zini oqlamaydi.

Bunday faoliyat maxsus tayyorlangan ixtisoslashgan shaxslar tomonidan amalga oshirilsa o'z ijobiy natijasini beradi. Ish ham tez bitadi, ham o'zi amalga oshirgandan ko'ra ixtisoslashgan shaxslarning harakati samaraliroq bo'ladi. Bunday ixtisoslashgan shaxslar ekspeditorlar deb ataladi.

Ekspeditsiya lotincha "expeditio" so'zidan olingan bo'lib, jo'natish, yuborish degan ma'nolarni anglatadi².

Ular yuk tashuvchi va ularning mijozlari o'rtasida vositachi sifatida harakat qiladilar. Transport tashkilotlarining mijozlarini xizmat qilish bo'yicha bunday faoliyat ekspeditsiyali xizmat deyiladi.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi xizmat ko'rsatish bilan bog'liq shartnomalari turkumiga kiradi.

Ekspeditsiya xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'liq huquqiy munosabatlar fuqarolik huquqi normalari bilan, aniqrog'i, transport

¹ Рахмонкулов Х. Мажбурият ҳуқуқи. (Умумий қоидалар). –Т.: ТДҲИ. 2005. -18-20 б.

² Гражданское право. Ч.2. Учебник//Под.ред. Ю.К.Толстого, А.П.Сергеева. –М.: Проспект. 2005. С. 478.

ekspeditsiya shartnomalari orqali rasmiylashtiriladi hamda u transport xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'liq qo'shimcha shartnomalar turiga kiradi. Bu bilan uning qo'llanilish doirasi va subyektlar (ekspeditor va mijoz) funksiyalari belgilanadi. Bu shartnoma barcha yuk tashish bilan bog'liq munosabatlarga ham qo'llanavermaydi. Transport ekspeditsiyasi bo'lishi uchun albatta yuk tashishni tashkil etish xizmatini amalga oshirish talab etiladi. Bu shartnomaning mazmuni shundan iboratki, jo'natuvchilar va qabul qiluvchilarni ularga aloqador bo'lmagan yuk tashib o'tish jarayonini tashkillashtirish va o'tkazish operatsiyalarini bajarishdan ozod etadi. Ekspeditorga yuklatilgan asosiy funktsiya esa aynan jo'natuvchi va qabul qilib oluvchi ozod etilgan harakatlarni haq evaziga bajarishni tashkil etish hisoblanadi.

Mazkur shartnoma ekspeditsiya (ya'ni, yuk tashish xizmatlari) bilan shug'ullanuvchi korxonalar bilan munosabatlarni ifodalovchi vosita sifatida ko'riladi. Shartnomadan maqsad ekspeditsiya xizmatlarini ko'rsatuvchi korxonalar – ekspeditor fuqarolar yoki yuridik shaxslar bilan shartnoma tuzganida o'ziga topshirilgan jo'natmani tayinlangan manzilga yuborish yoxud ularni qabul qilib olib, xaridorga topshirishdir. Ekspeditor yuk (jo'natma) ni transport korxonalariga topshirish uchun yoki o'zining transport vositalari, ishchi kuchlari bilan tayinlangan manzilga, aytilgan shaxsga yetkazish uchun mijozdan qabul qiladi yoxud uni mijozga topshirish uchun transport tashkilotidan qabul qiladi. Mazkur shartnoma aralash shartnoma bo'lib, u tufayli mijozlar ba'zi bir tashkiliy-xo'jalik ishlaridan, ya'ni yuklarni qabul qilib olish, yetkazib berish, jo'natish, tushirib olish kabilardan ozod bo'ladi. Ekspeditor mana shunday turdagi xizmatlarni ko'rsatishga ixtisoslashgan. Shu sababli uning xizmatidan foydalanish mijoz uchun har taraflama foydali, qulay bo'lib, uni qo'shimcha majburiyatlardan xalos qiladi. Ekspeditor bunday majburiyatlarni sifatli amalga oshirish imkoniyatlari mavjud. Mijozning ham vaqti, ham mablag'i tejaladi. Transport ekspeditsiyasi shartnomalarining amalda keng qo'llanilishi uni yanada kengroq huquqiy tartibga solinishiga ham olib keldi.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi yuk tashish shartnomasidan farq qilgan holda tashishni tashkil etish xizmatlarini ko'rsatilishi bilan bog'liq shartnoma hisoblanadi. Shartnoma asosida yuk tashish bilan bog'liq xizmatlar bajariladi yoki bajarilishi tashkil etiladi. Transport ekspeditsiyasi shartnomasida nazarda tutilgan xizmatlar ikkiga bo'linadi.

- **ekspeditorlik xizmatlari** - bu ekspeditor shartnomaga muvofiq xizmat ko'rsatishni o'ziga olgan vositachilik va yordamchi-texnologiya xizmatlari kompleksidir.

- **transport-ekspeditorlik xizmati** – yukni jo‘natish va qabul qilib olish jarayonini tashkil etish, shuningdek, transport ekspeditsiyasi shartnomasiga muvofiq yuk tashishga aloqasi bo‘lgan boshqa ish turlarini bajarish bilan bog‘liq transport xizmati turi.

Bu ikki tushuncha xizmat tarkibiga transport vositasining kiritilganligi yoki kiritilmasdan faqat umumiy xizmat ko‘rsatishning o‘zi bilan kifoyalanish orqali farqlanadi.

Transport-ekspeditorlik xizmatlari jumlasiga quyidagilar kiradi:

- yukni jo‘natish joyidan belgilangan joygacha tashishni tashkil etish;
- mijozning shart-sharoitlariga ko‘ra yuklarni tashishning maqbul sxemasini tanlash;

- yuk jo‘natuvchining ombori (terminali)dan yuklarni qabul qilib olish, yuk qabul qiluvchining ombori (terminali)ga yetkazib berish, unga va tashuvchiga topshirish;

- yuklarni o‘rash-joylash (qadoqlash), markalash, bog‘lash, navlarga ajratish va saqlash;

- yukni sug‘urtalash;

- yuk jo‘natilganligi, turgan joyi va belgilangan joyga kelganligi (yukning harakati dispozitsiyasi) haqida xabardor qilish;

- boshqa ekspeditorlar xizmatlarining turlari, tariflari va ish rejimlari to‘g‘risidagi axborotni hamda boshqa tezkor axborot;

- transport-ekspeditorlik faoliyati bilan bog‘liq masalalar bo‘yicha maslahatlar;

- bojxona tartibotlarini bajarish;

- yuk tashilganligi uchun tashuvchi bilan hisob-kitoblarni amalga oshirish;

- yuk tashish bilan bog‘liq boshqa xizmatlarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Shartnomaning asosiy maqsadi bozor munosabatlari sharoitida tashish bilan bog‘liq xizmatlarni a‘lo darajada tashkil etgan holda yuk tashuvchini ortiqcha harakatlardan “ozod” etish hisoblanadi. Bunda mijoz ham vaqtdan yutadi, ham xizmatni yaxshi tashkil etilishi natijasida ortiqcha sarf xarajat, yuk bus-butun yetkazib berilishi xavfi kamayadi. Buning asosiy sabablari sifatida esa ekspeditorning ixtisoslashganligi, bozordagi raqobat a‘lo darajada xizmatni tashkil etishni talab etishi va boshqalar bilan belgilanadi.

FKning 726-moddasida transport ekspeditsiyasi shartnomasi tushunchasi berilgan. Unga ko‘ra, transport ekspeditsiyasi shartnomasi bu – ekspeditor haq evaziga va mijoz (yuk jo‘natuvchi yoki yuk oluvchi) hisobidan ekspeditsiya shartnomasida belgilangan yuk tashish bilan bog‘liq

xizmatlarni bajarish yoki bajarishni tashkil etish majburiyatini olish bilan bog'liq shartnomadir.

Maxsus belgilarga qarab shartnomalar quyidagi tarzda tasniflanadi: haq evaziga va tekinga tuziladigan shartnomalar; ommaviy shartnoma va qo'shilish shartnomasi; asosiy va dastlabki shartnomalar; uchinchi shaxs foydasiga tuziladigan shartnomalar; bir tomonlama va o'zaro shartnomalar¹.

Shartnomalarni bitimlarning bir turi hisoblangani sababli ularga nisbatan bitimlarni turlarga bo'lish to'g'risidagi qoidalar qo'llanishi mumkin. Bu me'zon I.B.Zokirov asarlarida shartnoma turlariga asos qilib olingan. Shuningdek, muallif ommaviy shartnoma, qo'shilish shartnomasi va dastlabki shartnoma kabi turlarga ham bo'linishini alohida ta'kidlab o'tadi².

Yuridik adabiyotlarda shartnomalarni turlarga ajratish uchun turli xil mezonlarni qo'llashga harakat qilingan. Masalan, M.V.Gordon – yagona “natija” mezoni asosida barcha ma'lum bo'lgan shartnomalarni bir qatorga qo'yishni taklif etgan³. O.S.Ioffe esa shartnomalarni turkumlashda “jamlangan me'zon”ni taklif etadi⁴. E.A.Suxanov O.S.Ioffe fikrini to'ldirishga harakat qilib, yana uchta shartnoma turini ko'rsatib o'tadi⁵. Lekin biz I.B.Zokirovning shartnomalarni tasniflash me'zonini asos qilib oldik. Zero bu me'zon shartnoma mohiyatini tushuntirishda “oson” yo'lni tanlaydi.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi ham o'zining maxsus belgilariga ko'ra quyidagi huquqiy belgilarga ega:

- birinchidan, shartnomada ekspeditor va yuk tashuvchi boshqa-boshqa shaxs bo'lgan hollarda konsensual, yuk tashuvchi va ekspeditor bir shaxs bo'lgan hollarda esa real bo'lishi mumkin.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi konsensual (huquq va majburiyatlarni o'zaro kelishish va bunday kelishuvni lozim tartibda rasmiylashtirish paytda vujudga keltiradigan shartnoma) bo'lishi mumkin. Chunonchi, ekspeditor ekspeditsiya xizmatlarini bajarishni tashkil qilishida taraflarning huquq va majburiyatlari shartnoma tegishli tartibda rasmiylashtirilgandan so'ng vujudga keladi.

Ayrim hollarda agar ekspeditorning o'zi shartnoma bo'yicha yuk tashuvchi bo'lgan hollarda shartnoma real bo'lishi mumkin. Transport

¹ Рахмонкулов Х. Мажбурият ҳуқуқи. (Умумий қоидалар). –Т.: ТДҶОИ. 2005. -244 б.

² Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. Умумий қисм. –Т.: ТДҶОИ. 2006.

³ Гордон М.В. Система договоров в советском гражданском праве. //Ученые записки Харьковского юридического института. Вып. 5. 1954. -85 б.

⁴ Қаранг: Иоффе О.С. Советское гражданское право. Т.1. -389 б.; Иоффе О.С. Обязательственное право. –М. 1975.

⁵ Суханов Е.А. Гражданское право. Т.2. –М.: Бек, 1993. -46 б.

ekspeditsiyasi real bo'lishi uchun taraflarning o'zaro kelishuviga muvofiq yukni topshirish paytida taraflarda huquq va va majburiyatni vujudga kelishi lozim bo'ladi.

-ikkinchidan, transport ekspeditsiyasi taraflarining erklari ifodalanishiga qarab, ikki tomonlama shartnoma hisoblanadi, ya'ni taraflarning har birida muayyan huquq va majburiyatlar vujudga keladi. Transport ekspeditsiyasi shartnomasida ekspeditor ham mijoz (yuk jo'natuvchi yoki yuk oluvchi) ham bir paytning o'zida ham qarzidor, ham kreditor bo'ladi. Masalan, ekspeditor haq evaziga shartnomada belgilangan yuk tashish bilan bog'liq xizmatlarni bajarish yoki bajarishni tashkil etish majburiyatini olsa, mijoz bu majburiyatlarni talab qilish huquqiga ega. Mijoz bajarilgan xizmatlar uchun o'z vaqtida kelishilgan haqni to'lash majburiyatini olsa ekspeditor shartnomada shartlashilgan haqni o'z vaqtida to'lanishini talab qilish huquqiga ega.

-uchinchidan, shartnoma bo'yicha muqobil ijro mavjud, binobarin, u haq evaziga tuziladi. Shartnomaning mazkur belgisi to'g'ridan-to'g'ri FKning yuqorida keltirilgan 726-moddasida ifodalangan, ya'ni ekspeditor haq evaziga yoki mijoz hisobidan shartnomada ko'rsatilgan yuk tashish bilan bog'liq xizmatlarni bajaradi yoki bajarishni tashkil qilish majburiyatini oladi.

X.Rahmonqulov haq evaziga tuziladigan shartnomalar haqida fikr yuritar ekan, haq evaziga tuzilganlik bu bozor iqtisodiyoti sohasida tovar-pul shaklidan foydalanish va uni faollashtirish bilan izohlaydi. Topshirilgan tovar, bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmatlar uchun haq to'lanishi kerak. Shartnomaning haq evaziga tuzilishi shuni anglatadiki, bir kontragent tomonidan qilingan mulkiy taqdim boshqa kontragent tomonidan muqobil mulkiy taqdimga muvofiq bo'ladi. Har bir taraf bahosi (qiymati)teng mol-mulk taqdim etganida haq to'lash ekvivalentlilik tusini kasb etadi. Mulkiy munosabatlarning ekvivalentlilik ularning iqtisodiy jihatdan teng baholilik bo'lishini taqozo etadi, bunda mazkur munosabatlar teng baholilik amalda bo'lgan baholar bo'yicha belgilangan hollarda ham haq to'lanadigan munosabatlar hisoblanadi. Mulkiy munosabatlarning haq evaziga amalga oshirilishi tufayli ularning ishtirokchilari teng subyektlar sifatida ish ko'radilar¹.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi xizmat ko'rsatish bilan bog'liq bo'lganligi sababli bu turkumdagi ko'pgina shartnomalar taraflardan

¹ Раҳмонқулов Х. Мажбурият ҳуқуқи. (Умумий қоидалар). –Т.: ТДҲИ. 2005. -245

birining shartnoma shartlariga qoʻshilishi orqali tuziladi. Transport ekspeditsiyasi shartnomasi mijoz ekspeditor tomonidan koʻrsatilgan avvaldan nazarda tutilgan, uning barcha harakatlarini oʻz ichiga olgan standart, formulyar shakldagi shartnomani imzolashi natijasida munosabat oʻrnatiladi.

Qoʻshilish shartnomasi deyilganida shartlarini taraflardan biri formulyalar yoki boshqa standart shakllarda taʼriflagan hamda ikkinchi taraf faqat taklif qilingan shartnomaga butunlay qoʻshilish yoʻli bilan qabul qilishi mumkin boʻlgan shartnoma tushuniladi.

Bunday shartnomaga qoʻshilgan, yaʼni oʻziga kontragent tomonidan taklif etilgan shartnomani imzolagan taraf, basharti, qoʻshilish shartnomasi uni odatda umumiy shartnomalar boʻyicha beriladigan huquqlardan mahrum qilsa yoki boshqa tarafning javobgarligini istisno etsa yoxud cheklab qoʻysa, boshqa shunga oʻxshash holatni ogʻirlashtiruvchi shartlar ifodalangan boʻlsa, shartnomani bekor qilish yoki oʻzgartirishni talab qilishga haqli. Biroq, agar qoʻshilayotgan taraflar shartnoma qanday shartlar asosida tuzilayotganligini bilgan yoki bilishi lozim boʻlsa, ushbu qoida har biri tadbirkorlik faoliyati bilan shugʻullanayotgan taraflar oʻrtasidagi shartnomalarga nisbatan qoʻllanilmaydi (FKning 360-moddasi 3-qismi).

Odatda havo, temir yoʻl transporti xizmatlari bir xilda belgilanib, uning mazmunini mijoz boshqacha tuzishni taklif etish imkoniyatiga ega emas. Shundan kelib chiqib, ekspeditorlar shartnoma matnini shakllantiradilar va formulyar tarzda mijozga shartnomaning matnini taklif etadilar. Lekin bu shartnomani bir tomonlama shartnoma ekanligini belgilab bermaydi. Chunki mijoz shartnoma shartlariga qoʻshilish yoki qoʻshilmaslikni oʻzi belgilaydi. Oʻzining talablariga mos kelmagan shartlarni oʻzgartirishni talab qilishi aks holda shartnoma imzolamasligini bildirishi mumkin.

Shartnoma oʻzining mazmuniga koʻra, bir qator boshqa shartnomalarning, aytaylik, topshiriq, vositachilik, omonat, yuk tashish, haq evaziga xizmat koʻrsatish shartnomalarining unsurlarini qamrab oladi. Shu tufayli ekspeditor oʻzi bilan shartnoma tuzgan mijoz uchun bir qator qoʻshimcha xizmatlarni koʻrsatadi. Masalan, yuk tashish shartnomasini tuzadi, yukni ortish-tushirish bilan bogʻliq xizmatlarni koʻrsatadi, mijozning topshirigʻiga koʻra, eksport va import uchun talab qilinadigan hujjatlarni oladi, bojxona rasmiyatchiliklari yoki oʻzga rasmiyatchiliklarni bajaradi, yukning miqdorini va holatini tekshiradi, mijoz zimmasiga yuklatilgan

bojlar, yig'imglar va boshqa xarajatlarni belgilangan muddatlargacha saqlaydi, yukni belgilangan manzilda olish bilan bog'liq bo'lgan, uni yetkazib berish uchun zarur bo'lgan harakatlarni amalga oshiradi. Shuni ta'kidlash kerakki, mazkur xizmatlarni va operatsiyalarni transport ekspeditsiyasi shartnomasiga muvofiq ham bajarish mumkin.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi yozma shaklda tuziladi va unda tashish jarayonini transportning har xil turlari, shu jumladan, aralash turlari bilan ham davlat ichidagi, ham xalqaro yo'llarda tashkil etish bilan bog'liq transport-ekspeditorlik xizmatlarining aniq ro'yxati, tomonlarning nomi va manzili, jo'natish va olib borish joyi (joylari) nomi va boshqa shartlar bo'ladi. Yukni o'z tasarrufiga qabul qilib olgandan so'ng transport-ekspeditorlik korxonasi tashish uchun tegishli transport hujjati (konosament), transport-ekspeditorlik xizmati ko'rsatish yuk xati berishi shartdir.

FKning 727-moddasiga asosan agar ekspeditorning o'z majburiyatlarini bajarishi uchun ishonchnoma zarur bo'lsa, mijoz uni berishi shart. Mijoz ekspeditorga ishonchnoma berishi jarayonida ishonchnoma berish qoidalariga rioya qilgan holda tegishli rasmiylashtirib berishi talab qilinadi. Mijoz beradigan ishonchnoma FKning 134-144-moddalari talablariga rioya qilgan holda berilishi lozim.

Olib kelish va olib ketish maxsus ruxsatnomalar va kvotalar bo'yicha amalga oshiriladigan, aksiz solig'i olinadigan yuklarni, shuningdek, xavfli yuklar va chiqindilarni tashish uchun shartnoma tuzishga tegishli ruxsatnomalar bo'lgandagina yo'l qo'yiladi.

Ekspeditor mijoz, tashuvchi va transport jarayonida qatnashuvchi boshqa shaxslar bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq transport-ekspeditorlik xizmatini amalga oshiradi. Yukni bir yoki bir necha transport turi bilan yetkazib berish va mijozning topshirig'i (buyurtmanomasi)ga ko'ra transport jarayonini tashkil etish bilan bog'liq xizmatlar ro'yxati shartnomada kelishib olinadi. Mijoz buning uchun kelishib olingan haqni to'lash majburiyatini oladi.

Jismoniy shaxslar tomonidan tovarlar tijorat maqsadlari uchun olib kelinayotganda shartnomaga olib kelinayotgan tovarlarni bojxona rasmiylashtiruvi bo'yicha transport-ekspeditorlik tashkilotlari tomonidan xizmatlar ko'rsatish to'g'risidagi shartlarning kiritilishiga yo'l qo'yilmaydi. Bunday hollarda bojxona rasmiylashtiruvi bevosita jismoniy shaxslar - tovarlarning egalari tomonidan amalga oshiriladi¹.

Ekspeditorlik topshirig'i tuzilgan shartnoma doirasida transport ekspeditsiyasi tomonidan berilishi mumkin.

Transport-ekspeditorlik faoliyatini davlat yo'li bilan boshqarish, sertifikatsiyalash, soliq solish va narx belgilash, transport-ekspeditorlik faoliyatini rivojlantirish masalalarida davlat siyosatini ro'yobga chiqarishning huquqiy bazasini yaratish, milliy qonun hujjatlariga va O'zbekiston Respublikasi tomonidan tan olingan yoki tuzilgan xalqaro shartnomalar talablariga rioya qilinishini nazorat etish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Transport ekspeditorlik munosabati faqatgina FK bilan tartibga solinmaydi. Boshqa qonun hujjatlari ham uni bevosita yoki bilvosita tartibga soladi. Masalan, 1999-yil 15-apreldagi "Temir yo'l transporti to'g'risida"gi qonunning 1-moddasiga asosan, temir yo'l ustavi - qonun hujjatlariga muvofiq temir yo'lning, temir yo'l transporti xizmatlaridan foydalanuvchi yuridik va jismoniy shaxslarning (shu jumladan ular nomidan ish ko'ruvchi ekspeditorlik va boshqa tashkilotlarning) huquqlari, majburiyatlari va javobgarligini belgilaydigan normativ hujjat ekanligi belgilangan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 9-sentabrdagi 348-sonli "O'zbekiston Respublikasida transport-ekspeditorlik faoliyatini tartibga solishni takomillashtirish to'g'risida"gi qaror² hamda unga asosan "Transport-ekspeditorlik korxonalarini to'g'risida Nizom va transport-ekspeditorlik xizmatlari ko'rsatish" Tartibi qabul qilingan.

2. Shartnomaning elementlari

Shartnomada fuqarolar, yuridik shaxslar subyektlar sifatida ishtirok etib, uning taraflari mos ravishda mijoz va ekspeditor deb ataladi.

Mijoz ekspeditsiya xizmatlariga buyurtma beradigan, ekspeditor

¹ Jismoniy shaxslar tomonidan transport va transport-ekspeditorlik tashkilotlari orqali tovarlarni olib kirishda bojxona rasmiylashtiruvchi O'zbekiston Respublikasi Moлия vazirligi, Davlat bojxona kumitasi va Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligining 2002 yil 1 avgustdagi 91-sonli, 02/8-22-sonli va BA-01/12-3143-sonli qarori bilan Tasdiqlangan "Yagona bojxona bojini undirish va uning summasini Davlat budgetiga utkazish tartibi tufarisidagi Nizomga asosan Yagona bojxona bojini tulashtirish bilan jismoniy shaxslar - tovarlarning egalari tomonidan bevosita amalga oshirilib belgilangan. // "O'zbekiston Respublikasi Moлияviy qonunlari tujplami" 4-son, 2003.

² O'zbekiston Respublikasi qarorlar Tujplami. 2000. 9-son, 56-modda.

mijozga ekspeditsiya xizmatlarini ko'rsatadigan taraflardir. Mijozlar sifatida ko'rsatiladigan ekspeditsiya xizmatidan manfaatdor bo'lgan har qanday shaxslar (yuk jo'natuvchilar, yuk oluvchilar) bo'lishi mumkin.

Ekspeditorning huquqiy maqomi tashqi savdo yuklariga transport-ekspeditorlik xizmati ko'rsatish sohasida bozor munosabatlarini shakllantirish uchun shart-sharoitlar yaratish, transport-ekspeditorlik xizmatlari iste'molchilarini rag'batlantirish va ularning huquqlarini himoya qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 9-sentabrdagi 348-sonli "O'zbekiston Respublikasida transport-ekspeditorlik faoliyatini tartibga solishni takomillashtirish to'g'risida"gi qaror hamda unga asosan "Transport-ekspeditorlik korxonalari to'g'risida"gi Nizom va "Transport-ekspeditorlik xizmatlari ko'rsatish" Tartibi qabul qilingan.

Unda transport ekspeditsiyasi bilan bog'liq bir qator tushunchalar berilgan. Jumladan, **Ekspeditor** - transport ekspeditsiyasi shartnomasi tomoni - tovarlarni tashishni tashkil etish bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxs, bunda u temir yo'l, suv, avtomobil transportida yuklarni tashish, shuningdek, yuklarni, tavakkalchiliklarni, transport vositalarini sug'urtalash, yuklar va hujjatlarni rasmiylashtirish, joylashtirish, saqlash, ishlov berish, deklarasiyalash va bojxona tartibotlari, transport-ekspeditorlik xizmati ko'rsatish shartnomasida nazarda tutilgan boshqa xizmatlar ko'rsatish bo'yicha keng va turli ishlar kompleksini bajaradi, shuningdek, ushbu tashishlarni amalga oshirish ustidan nazoratni ta'minlaydi va mijozning transport korxonalari oldidagi manfaatlarini himoya qiladi.

Mijoz - yuk jo'natuvchi yoki uni qabul qilib oluvchi.

Tashuvchi - o'ziga ishonib topshirilgan yukni belgilangan joyga yetkazish va uni yukni qabul qilib oluvchiga berish yoki boshqa transport tashkilotiga topshirish majburiyatini oladigan tashish shartnomasining bir tomoni.

Haydovchi-ekspeditor - tashuvchining buyurtmachi bilan kelishib yuklarni qabul qilish, ularni kuzatish va topshirish bo'yicha transport-ekspeditorlik operatsiyalarini bajarishni amalga oshiruvchi vakil.

Mazkur haydovchi-ekspeditorning huquq va majburiyatlari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2004-yil 2-iyulda 1382-son bilan ro'yxatdan o'tkazilgan "Tashuvchilarning yuk avtomobillari uchun yo'l varaqalari, tovar-transport yukxatlarini tayyorlash, hisobga olish, to'ldirish va qayta ishlash bo'yicha" Yo'riqnomada o'z ifodasini topgan.

Xorijiy yetkazib beruvchilar bilan tuziladigan tender kontraktlari

bo'yicha yuklar tashilishini ta'minlaydigan transport-ekspeditorlik kompaniyalari tender asosida tanlanadi.

Ekspeditor sifatida faqat transport ekspeditsiyasi xizmatlarini ko'rsatish uchun litsenziya olgan tijoratchi yuridik shaxslar va fuqarolar bo'lishi mumkin.

Transport vositalari, terminallar va transport-ekspeditorlik faoliyatining boshqa obyektlari, shuningdek, transport-ekspeditorlik xizmatlari O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga muvofiq majburiy ravishda sertifikatsiyalanishi kerak. Transport-ekspeditorlik faoliyati sohasidagi sertifikatsiyalash vakolatli davlat organi yoki u vakil qilgan organ tomonidan amalga oshiriladi.

Ekspeditorlar transport-ekspeditorlik xizmatlari ko'rsatish bo'yicha o'z faoliyatlarini litsenziya asosida amalga oshiradilar. Transport-ekspeditorlik faoliyatini litsenziyalash tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. Transport-ekspeditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziyalar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining transport sohasida litsenziyalash komissiyasining qarori asosida O'zbekiston avtomobil va daryo transporti agentligi tomonidan beriladi.

Masalan, amaldagi temir yo'l ustaviga ko'ra, temir yo'l korxonalari transport ekspeditsiyasi xizmatlarini bajaradigan tashkilotlarni tuza oladilar, deyiladi.

Shartnoma predmetini ekspeditor tomonidan ko'rsatiladigan yuklarni tashish bilan bog'liq xizmatlar tashkil qiladi. Tabiiyki, yuqorida aytilganidek, shartnoma predmetini tashkil qiluvchi mazkur xizmatlar turli-tuman. Ularni shartli ravishda asosiy, ya'ni yuk tashishni tashkil etish bilan bog'liq va qo'shimcha, ya'ni yukni jo'natish bilan bog'liq barcha xizmatlar kabi ikki turga bo'lish mumkin. Shartnoma to'liq transport - ekspeditsiya xizmati ko'rsatish sharti bilan tuzilganda, ekspeditor yukni bir manzildan ikkinchisiga yetkazish bilan bog'liq barcha operatsiyalarni o'zi bajaradi. To'g'ri, bunda u uchinchi shaxslarning xizmatidan ham foydalanishi mumkin (FKning 730-moddasi). Biroq shunisi muhimki, majburiyatni bajarishni uchinchi shaxs zimmasiga yuklash ekspeditorni transport ekspeditsiyasi shartnomasining bajarilishi uchun mijoz oldidagi javobgarlikdan ozod qilmaydi. Qisman transport-ekspeditsiya xizmatlari ko'rsatishda ekspeditor operatsiyalarning bir qismini bajaradi. Har ikkala holda ham asosiy xizmatlarga qo'shimchalar kiritilishi mumkin.

Shartnomaning muddati taraflarning kelishuvi bilan belgilanadi. Xizmat ko'rsatish bir galga ham, uzoq muddatga ham tuzilishi mumkin.

Agar FKning 731-moddasidagi o'n kunlik muddatga e'tibor bersak, shartnoma unchalik uzoq muddatga tuzilmasligiga amin bo'lamiz.

Shartnomaning bahosi ko'rsatiladigan xizmatlar va bajariladigan ishlarining ko'lamiga qarab, ekspeditorga to'lanadigan haqdир. Amaldagi tariflarga ko'ra, haq to'lash taraflarning kelishuviga muvofiq belgilanadi (FKning 356-moddasi).

3. Transport ekspeditsiyasi shartnomasining mazmuni

Shartnomaning mazmunini taraflarning huquq va majburiyatlari tashkil etadi.

Quyidagilar ekspeditorning asosiy vazifalari hisoblanadi:

- mijozlarning yuk tashish va transport-ekspeditorlik xizmatlariga bo'lgan talablarini qondirish;

- eng maqbul transport yo'nalishlarini ishlab chiqish va tanlash, transportda tashishlar turlarini va yuklarni yetkazib berish usullarini, shuningdek, yuklarni yetkazib berishning va ularni saqlashning kelishilgan muddatlarini belgilash;

- O'zbekiston Respublikasining eksport salohiyatini rivojlantirishga ko'maklashish;

- transport xarajatlarini kamaytirish;

- kira qilish va kira haqini to'lash;

- yuklarni to'plash, saqlash, ishlov berish, o'rash-joylash va taqsimlash;

- tovarlarga ilova qilinadigan hujjatlarni tayyorlash va rasmiylashtirish;

- yordamchi va qo'shimcha xizmatlar ko'rsatish, shu jumladan, yukni deklaratsiyalash, bojxona xizmatlari ko'rsatish, yuk hujjatlarini rasmiylashtirish;

- yuklarni sug'urtalash.

Ekspeditorga qo'yiladigan talablarga quyidagilar kiradi:

- kasb vakolati to'g'risidagi sertifikatning mavjudligi;

- transport-ekspeditorlik korxonasining bank hisob raqami va uning to'lov qobiliyati to'g'risida bank tasdiqnomasining mavjudligi;

- transport-ekspeditorlik xizmatlari ko'rsatish bilan bog'liq o'ziga xos operatsiyalarning bajarilishi;

- transport ekspeditsiyasi shartnomasi shartlarining sifatli bajarilishi;

- xizmat binosining mavjudligi;

- o'z funksiyalarini amalda bajarilganligini tasdiqlovchi hujjatli dalillar (guvohnoma, kontraktlar, hisob raqamlari va ularga

tenglashtirilgan hujjatlar)ga ega bo'lishi.

Ekspeditor quyidagi huquqlarga egadir:

- yuk tashuvchilar, transport korxonalarini, mijozlar bilan shartnomalar tuzish;

- transport vositalarini, yo'nalishlarni va yuk yetkazib berish usullarini erkin tanlash, agar shartnomada yetkazib berishning shartlari va usullari kelishib olinmagan bo'lsa;

- bir tomonlama tartibda yoki mijozning topshirig'iga ko'ra qar qanday ruxsat etilgan joyda yukni tushirish, joylashtirish uchun qaror qabul qilish, zaruriyat bo'lganda esa yukning buzilib qolish, yo'qolish yoki uning atrof-muhitga, aholiga yoxud boshqa yukka xavfi bo'lgan hollarda qulay usullar bilan sotib yuborish;

- yo'qolgan yukni qidirish va mijoz tomonidan ko'rilgan zararni qoplash to'g'risidagi topshiriqlarni bajarish uchun jalb qilingan uchinchi shaxsga talab qo'yish, agar yuk uchinchi shaxsning xatti-harakati yoki harakatsizligi oqibatida yo'qolgan yoki buzilgan bo'lsa, va ko'rilayotgan chora-tadbirlar to'g'risida, bu haqda shartnomada kelishib olinmagan bo'lsa, mijozni xabardor qilib qo'yish;

- mijozning manfaatlari yo'lida va uning nomidan sarf qilingan, hujjatlar bilan tasdiqlangan xarajatlar bo'yicha vositachilik haqini mijozdan undirib olish;

- mijoz tomonidan zarur bo'lgan axborot taqdim etilmagan hollarda, agar bu haqda shartnomada kelishib olinmagan bo'lsa, tegishli majburiyatlarni bajarishga kirishmaslik;

- o'z majburiyatlarini bajarish uchun ishonchnoma zarur bo'lsa, uni talab qilish;

- yukning hujjatlari va uning xossalari, yukni tashish shartlari to'g'risidagi axborotlarni va uni tashish bilan bog'liq boshqa axborotlarni talab qilish, mazkur axborotlar to'liq bo'lmaganida mijozdan zarur qo'shimcha ma'lumotlarni talab qilib olish;

- mijoz zarur axborotni taqdim etmagan taqdirda bunday axborot taqdim etilgunga qadar tegishli majburiyatlarni ijro etishga kirishmaslik;

- o'n kun oldin ikkinchi tarafni ogohlantirib, shartnomani bajarishdan bosh tortishga haqli.

Ekspeditorning garovga oid huquqi O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchilik hujjatlari va O'zbekiston Respublikasi qatnashchisi bo'lgan xalqaro shartnomalar bilan tartibga solinadi.

Shartnoma bo'yicha ekspeditor quyidagi majburiyatlarga ega:

- o'zi yoki mijoz tanlagan transportda va yo'nalishda yuk tashishni

tashkil etishi:

- mijoz yoki o'zining nomidan yuk tashish shartnomasini tuzishi;
- yuk jo'natilishini va olinishini ta'minlashi;
- shartnomada eksport-import uchun talab qilinadigan hujjatlarni olishi;
- bojxona rasmiyatchiliklari va o'zga rasmiyatchiliklarni bajarishi;
- yukning miqdori va holatini tekshirishi, uni ortishi va tushirishi;
- mijoz zimmasiga yuklatiladigan bojlar, yig'img'lar va boshqa xarajatlarni to'lashi;
- yukni omonat saqlashi;
- yuk (jo'natma) ni belgilangan manzilda olish bilan bog'liq, uni yetkazib berish uchun zarur bo'lgan xarajatlarni amalga oshirishi kabilar;
- transport-ekspeditorlik faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyaga ega bo'lish;
- qonunchilik hujjatlari bilan belgilangan tartibda hisobot taqdim etish;
- yukni transport (transportning har xil turlari) bilan ekspeditor yoki mijoz tomonidan tanlangan yo'nalish bo'yicha tashishni tashkil etish.

Xorijiy ekspeditorlar, shuningdek, xorijiy kompaniyalarning sho'ba korxonalari (filiallari) respublika hududida transport-ekspeditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga rioya qilishga majburlar.

Agar transport ekspeditsiyasi shartnomasidan ekspeditorning o'z majburiyatlarini shaxsan bajarishi shartligi kelib chiqmasa, ekspeditor o'z majburiyatlarini bajarishga boshqa shaxslarni jalb qilishga haqli.

Majburiyatni bajarishni uchinchi shaxs zimmasiga yuklash ekspeditorni transport ekspeditsiyasi shartnomasining bajarilishi uchun mijoz oldidagi javobgarlikdan ozod qilmaydi.

Yuklarni topshirish-qabul qilishning tartibi va muddatlari transport qoidalari, tariflari va namunaviy shartnomalar bilan belgilanadi. Bular bo'lmaganida esa, FKning 6-moddasida belgilanganidek, ish muomalasi odatlari qo'llaniladi.

Shartnoma bo'yicha mijoz quyidagi huquqlarga ega:

- ish (xizmat)ni shartnomada ko'rsatilganidek, lozim darajada bajarilishini talab qilishi;
- o'n kun oldin ekspeditorni ogohlantirib, shartnomani bajarishdan bosh tortishi.

Ayni paytda, mijoz quyidagi majburiyatlarga ega:

- yukni ekspeditorga topshirishi va qabul qilib olishi;
- ko'rsatilgan xizmatlar va bajarilgan ishlar uchun belgilangan haqni to'lashi;
- agar ekspeditorga o'z majburiyatlarini bajarishi uchun ishonchnoma zarur bo'lsa, uni berishi;
- ekspeditorga yuk bilan bog'liq, uning ayrim tabiiy xossalari, tashish shartlari haqidagi axborotlarni berishi;
- mavjud axborotlar to'liq bo'lmaganida, qo'shimcha ma'lumotlarni berishi kabilar.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi, odatda, uning bajarilishi bilan va qonunda nazarda tutilgan boshqa hollar bilan bekor bo'ladi (FKning 25-bobi).

Shartnoma bo'yicha majburiyatlar bajarilmaganida yoki lozim darajada bajarilmaganida taraflarga javobgarlik belgilanadi.

Chunonchi, transport ekspeditsiyasi shartnomasi bo'yicha majburiyatlarni bajarilmaganligi uchun ekspeditor FKning fuqarolik huquqiy javobgarlikni belgilovchi 24-bobining qoidalariga muvofiq belgilanadigan asoslarda va miqdorda javobgar bo'ladi.

Ekspeditor o'z majburiyatlarini bajarishni, shartnomada boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, uchinchi shaxslar zimmasiga yuklash mumkin. Biroq, FKning 730-moddasi, 2-qismiga ko'ra, majburiyatni bajarishni uchinchi shaxs zimmasiga yuklash ekspeditorni transport ekspeditsiyasi shartnomasining bajarilishi uchun mijoz oldidagi javobgarlikdan ozod qilmaydi.

Mijoz yukka doir hujjatlar hamda yukning xossalari, uni tashish shartlari to'g'risidagi boshqa axborotlarni taqdim etish majburiyatini buzsa, ekspeditorga yetkazilgan zarar uchun javobgar bo'ladi.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasini bajarishdan bir tomonlama bosh tortilganida, bu haqda ma'lum qilgan taraf shartnomaning bekor qilinishi tufayli ko'rilgan zararni ikkinchi tarafga to'laydi (FKning 9, 324-moddalari).

4. Transport ekspeditsiyasi shartnomasi shartlarini buzganlik uchun javobgarlik va shartnomani bekor bo'lish asoslari

FKning 728-moddasida transport ekspeditsiyasi shartnomasining shartlarini buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik masalasi o'z ifodasini topgan. Unga asosan taraflar shartnoma bo'yicha o'zlariga

yuklangan majburiyatlarni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda javobgar bo'lishlari nazarda tutilgan.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi bo'yicha majburiyatlarni bajarmaganligi yoki tegishli darajada bajarmaganligi uchun ekspeditor FKning 24-bobining qoidalariga muvofiq belgilanadigan asoslarda va miqdorda javobgar bo'ladi.

Ekspeditor majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi tufayli mijozga yetkazilgan zararni to'lashi shart. Agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada o'zgacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, zararni aniqlashda majburiyat bajarilishi kerak bo'lgan joyda, ekspeditor mijozning talablarini ixtiyoriy qanoatlantirgan kunda, bordiyu, talab ixtiyoriy qanoatlantirilgan bo'lmasa, - da'vo qo'zg'atilgan kunda mavjud bo'lgan narxlar e'tiborga olinadi. Sud vaziyatga qarab, zararni to'lash haqidagi talabni qaror chiqarilgan kunda mavjud bo'lgan narxlarni e'tiborga olgan holda qanoatlantirishi mumkin.

Boy berilgan foydani aniqlashda mijoz tomonidan uni olish uchun ko'rilgan choralar va shu maqsadda ko'rilgan tayyorgarliklar hisobga olinadi.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasida ekspeditorlar ikki yoki undan ortiq bo'lgan hollarda subsidiar javobgarlik vujudga keladi. Subsidiar javobgarlik asoslari va shartlari shartnoma va qonun hujjatlarida nazarda tutiladi.

Agar ekspeditor majburiyatning buzilishi tashish shartnomalari tegishli ravishda bajarilmaganligi tufayli kelib chiqqanini isbotlasa, ekspeditorning mijoz oldidagi javobgarligi tegishli tashuvchi ekspeditor oldida javobgar bo'ladigan qoidalarga muvofiq belgilanadi.

Ekspeditor majburiyatni lozim darajada bajarish uchun o'ziga bog'liq bo'lgan hamma choralarni ko'rganligini isbotlasa, u aybsiz deb topiladi. Aybning yo'qligi majburiyatni buzgan shaxs tomonidan isbotlanadi.

Basharti, qonunda yoki transport ekspeditsiyasi shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan shaxs majburiyatni lozim darajada bajarishga yengib bo'lmaydigan kuch, ya'ni favqulodda va muayyan sharoitlarda oldini olib bo'lmaydigan vaziyatlar (fors-major) tufayli imkon bo'lmaganligini isbotlay olmasa, javobgar bo'ladi. Majburiyatni qasddan buzganlik uchun javobgarlikni bartaraf qilish yoki cheklash to'g'risidagi avvaldan kelishilgan bitim u tuzilgan paytdan boshlab haqiqiy emas deb topiladi.

FKning 730-moddasiga asosan agar transport ekspeditsiyasi shartnomasidan ekspeditorning o'z majburiyatlarini shaxsan bajarishi shartligi kelib chiqmasa, ekspeditor o'z majburiyatlarini bajarishga boshqa shaxslarni jalb qilishga haqli. Majburiyatni bajarishni uchinchi shaxs zimmasiga yuklash ekspeditorni transport ekspeditsiyasi shartnomasining bajarilishi uchun mijoz oldidagi javobgarlikdan ozod qilmaydi.

Mijoz yoki ekspeditor o'n kun oldin boshqa tarafni ogohlantirib, transport ekspeditsiyasi shartnomasini bajarishdan bosh tortishga haqli.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasini bajarishdan bir tomonlama bosh tortilganida, bu haqda ma'lum qilgan taraf shartnomaning bekor qilinishi tufayli ko'rilgan zararni ikkinchi tarafga to'laydi (FKning 731-moddasi).

Shartnoma shartlarini o'zgartirish va bekor qilish FKning umumiy qoidalaridan kelib chiqqan holda taraflarning kelishuvi bilan amalga oshiriladi.

41-bob. QARZ VA KREDIT

1-§. Qarz shartnomasi

Qarz shartnomasi hali kishilik jamiyatidagi ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy munosabatlar u qadar rivojlanmagan paytlardayoq, muayyan muddatga moddiy ashyolarni qaytarish sharti bilan berib turish tarzida shakllangan edi. Qarz shartnomasining dastlabki huquqiy belgilari qadimgi Rimda yaratildi. Pul ixtiro qilinishi bilan qarz shartnomasi o'zining hozirgi ko'rinishini olgan. Endilikda qarz deganda, muayyan muddatga qaytarish sharti bilan pul berib turish tushuniladi. Shu tariqa qarz berishga nafaqat o'zaro yordam va ishonchning turi, balki foyda ko'rish vositasi sifatida ham qarala boshlandi.

Qarz shartnomasi deb shunday shartnomaga aytiladiki, bunga asosan bir taraf (qarz beruvchi) ikkinchi tarafga (qarz oluvchiga) pul yoki turga xos alomatlari bilan belgilangan boshqa ashyolarni mulk qilib beradi. Qarz oluvchi esa qarz beruvchiga bir yo'la yoki bo'lib-bo'lib, o'shancha summadagi pulni yoki qarzga olingan ashyolarning xili, sifati va miqdoriga baravar ashyolarni (qarz summasini) qaytarib berish majburiyatini oladi (FKning 732-moddasi).

Qarz shartnomasining huquqiy belgilari quyidagilardan iborat:

birinchidan, bu shartnoma real shartnoma bo'lib sanaladi, chunki taraflar o'rtasida huquq va burchlar shartnoma predmeti bo'lgan pul yoki ashyoning topshirilishi paytidan e'tiboran vujudga keladi va shartnoma ham shu paytdan e'tiboran tuzilgan hisoblanadi;

ikkinchidan, qarz bir tomonlama shartnomalar toifasiga kiradi, chunki bu shartnoma yuzasidan bir taraf qarz beruvchi huquqlar olsa, ikkinchi taraf qarzdorda burchlar bo'ladi, Jumladan, qarz beruvchi qarzning qaytarilishini talab qilish huquqiga ega bo'lsa, qarzdor olingan qarzini qaytarishga majbur bo'ladi (FKning 735-moddasi);

uchinchidan, qarz shartnomasi agar qonunda yoki qarz shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, qarz beruvchi (yuridik shaxs yoki fuqaro) qarz oluvchidan qarz summasiga shartnomada belgilangan miqdorda va tartibda foizlar olish huquqiga ega bo'ladi (FKning 734-moddasi 1-bandi).

Qarz shartnomasi fuqarolar o'rtasida agar bu qarzning summasi eng kam ish haqining o'n baravaridan ortiq bo'lsa oddiy yozma shaklda tuzilishi, shartnomadagi taraflardan biri yuridik shaxs bo'lganida esa qarz summasidan qat'iy nazar, yozma tuzilishi shart (FKning 733-moddasi).

Qarz mulkka iisbatan bo'lgan egalik huquqini yoki mulkni operativ boshqaruv huquqini o'tkazishga qaratilgan shartnomalardan hisoblanadi. Binobarin, qarzdor qarzga olingan narsaning aynan o'zini qaytarmasdan, balki olgan pulni yoki o'sha qarzga olingan narsaning xili, sifati va miqdori baravarida boshqa narsani qaytarishga majbur bo'ladi. Agarda qarz shartnomasi bo'yicha qarz oluvchiga turga xos alomatlari bilan belgilangan ashyolar topshirilsa, ularning miqdori va shakli (pul yoki natura holidayi) shartnomada ko'zda tutilgan hollarda foizlar to'lanishi kerak (FKning 734-moddasi 2-bandi).

Qarz shartnomasida muddatlar. Qarz shartnomasini bajarish muddatlariga to'xtaladigan bo'lsak, agar qarz summasini qaytarish muddati shartnomada belgilangan bo'lmasa, qarz oluvchi uni qarz beruvchi qarzni qaytarish haqida talab qo'ygan kundan boshlab o'ttiz kun mobaynida qaytarishi kerak (FKning 735-moddasi).

Qonun hujjatlarida boshqa shartnomalardan kelib chiqqan burchning (qarzni) ham qarz majburiyati sifatida rasmiylashtirilishiga yo'l qo'yadi. Bunday hollarda agar taraflar oldi-sotdi muomalasidan, mulk ijarasi yoki boshqa asosdan kelib chiqadigan har qanday nasiyani qarz majburiyati shakliga aylantirgan bo'lsalar, bu holda qarz to'g'risidagi qoidalar tatbiq qilinadi.

Qarz oluvchi tomonidan qarz shartnomasini buzish oqibatlar. Agar qonun hujjatlarida yoki qarz shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, qarz oluvchi qarz summasini vaqtida qaytarmagan hollarda Fuqarolik Kodeksining 734-moddasi birinchi qismida nazarda tutilgan foizlar to'langan bo'lishidan qat'iy nazar, qarz qaytarib berilishi kerak. Qarz olingan kundan boshlab to u qarz beruvchiga qaytarilib berilgan kungacha bu summa yuzasidan FKning 327-moddasi birinchi va ikkinchi qismlarida nazarda tutilgan miqdorda foizlar to'lanishi kerak

Amaldagi Fuqarolik Kodeksida qarz shartnomasining alohida ikkita turi bor:

- aniq maqsadli qarz (FKning 739-moddasi);
- davlat zayomi shartnomasi (FKning 743-moddasi).

Oddiy qarz shartnomasi aniq maqsadli qarzdand farq qiladi, bunga sabab shundaki, maqsadli qarz shartnomasi asosida olingan qarz ko'rsatilgan aniq maqsadlarda ishlatilishi lozim. Masalan: korxonada, tashkilot o'z xodimining uy-joy sharoitini yaxshilash maqsadida unga qarz bergan bo'lsa, xodim uni boshqa maqsadlarda ishlatishga haqi yuq. Agarda shunday holat sodir bo'lgan bo'lsa, qarz beruvchi qarzni muddatidan oldin, agarda foizli bo'lsa, foizlari bilan birgalikda talab qilish oladi.

Davlat zayom shartnomasi bo'yicha davlat qarz oluvchi, fuqaro yoki yuridik shaxs esa qarz beruvchi bo'ladi. Bu shartnomada olingan qarzni qaytarish to'g'risida alohida muddatlar belgilangan bo'lmasa, qarz beruvchi tomonidan qarzni talab qilgan zamon qaytarishga majbur bo'ladi.

Davlat zayomlari ixtiyoriydir. Lekin davlat zayomlarini hukumat nomidan tegishli yuridik shaxslar chiqarishi mumkin. Asosan ichki pul emissiyasini kamaytirish, ya'ni qog'oz pullar emissiyasini ko'paytirmagan holda fuqarolar va yuridik shaxslar mablag'larini davlat ehtiyojlari uchun jalb etish va boshqa maqsadlarda davlat zayomidan foydalaniladi.

Bundan tashqari, qarz shartnomasi qimmatli qog'ozlar bilan, ya'ni veksel, obligatsiyalar yo'li bilan ham tuzilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 2-sentabrdagi N 918-XII "Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida" gi qonunga ko'ra, "qimmatli qog'ozlar - bu ularni chiqargan shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki zayom munosabatlarini tasdiqlovchi, dividend yoki foizli ko'rinishida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga berish imkoniyatini nazarda tutuvchi pul hujjatlaridir. Qimmatli qog'ozlar - blankalar, sertifikatlar shaklida yoki schyotlardagi yozuv shaklida bo'lishi va hisob-kitob qilishda, shuningdek kreditlar bo'yicha garov sifatida foydalanilishi mumkin. Qimmatli qog'ozlar yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasida ixtiyoriylik asosida tarqatiladi".

Obligatsiyalar. Obligatsiyalar ularning egasi pul mablag'lari berganligini tasdiq etuvchi va qimmatli qog'ozlarning belgilangan qiymatini ularda ko'rsatilgan muddatda, qayd etilgan foiz to'langan holda, basharti obligatsiyalarni chiqarish shartlarida o'zgacha qoidalar nazarda tutilmagan bo'lsa, qoplash majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'ozlardir.

Quyidagi turlardagi obligatsiyalar chiqariladi:

respublika ichki zayomlarining va mahalliy zayomlarning obligatsiyalari;

korxonalarining obligatsiyalari.

Obligatsiyalar oddiy va yutuqli, foizli va foizsiz (maqsadli), erkin muomalada yuritiladigan yoki muomala doirasi cheklangan qilib chiqarilishi mumkin. Maqsadli obligatsiyalarning rekviziti obligatsiyalar qaysi mollar (xizmatlar) uchun chiqarilgan bo'lsa, shu mollarni (xizmatlarni) aks ettirishi shart.

Respublika ichki zayomlarining va mahalliy zayomlarning obligatsiyalari taqdim etuvchiga tegishli qilib chiqariladi. Respublika ichki zayomlarining va mahalliy zayomlarning obligatsiyalarini chiqarish

to'g'risidagi qaror tegishincha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va davlat hokimiyati mahalliy organlari tomonidan qabul qilinadi. Qarorda emitent, obligatsiyalarni chiqarish shartlari va ularni tarqatish tartibi belgilab qo'yilishi lozim.

Korxonalarining obligatsiyalari mulkchilikning barcha shakllariga mansub korxonalar tomonidan chiqarilishi mumkin. Obligatsiyalar o'z egalariga korxonalar boshqaruvida qatnashish huquqini bermaydi.

Korxonalar va aksiyadorlik jamiyatlarining obligatsiyalarini chiqarish to'g'risidagi qaror tegishincha ma'muriyat va ijroiya organi (boshqaruvi) tomonidan qabul qilinadi hamda bayonnoma bilan rasmiylashtiriladi.

Korxonalarining obligatsiyalarini emitentlarning ustav fondini shakllantirish va to'ldirish uchun, shuningdek ularning xo'jalik faoliyati bilan bog'liq zararlarni qoplash uchun chiqarishga yo'l qo'yilmaydi.

Aksiyadorlik jamiyati tomonidan chiqarilgan barcha obligatsiyalarning nominal qiymati jamiyatning shakllantirilgan ustav fondi miqdoridan oshib ketmasligi lozim. Jamiyat tomonidan obligatsiyalar chiqarishga faqat jamiyat ustav fondi to'liq to'langanidan keyin yo'l qo'yiladi. Boshqa tashkiliy-huquqiy shakldagi xo'jalik yurituvchi subyektlarning obligatsiyalarini chiqarish summasi miqdori qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Veksel. Veksel beruvchining yoxud vekselda ko'rsatilgan boshqa to'lovchining vekselida nazarda tutilgan muddat kelganda veksel egasiga muayyan summani to'lash yuzasidan qat'iy majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'oz veksel hisoblanadi.

Veksellar oddiy va yuboriladigan veksellarga bo'linadi.

Veksel beruvchining muayyan summadagi pulni veksel oluvchiga yoxud uning buyrug'iga binoan belgilangan muddatda yoki uning talabiga ko'ra to'lashdan iborat qat'iy majburiyatini o'z ichiga olgan hujjat oddiy veksel hisoblanadi.

Veksel oluvchining muayyan summadagi pulni oluvchiga yoxud uning buyrug'iga binoan boshqa shaxsga belgilangan muddatda yoki uning talabiga ko'ra to'lash to'g'risidagi qat'iy buyrug'idan iborat to'lovchiga qaratilgan hujjat yuboriladigan veksel hisoblanadi.

Veksellarni (xazina vekselaridan tashqari) chiqarish, ro'yxatdan o'tkazish qoidalari, ularni chiqarish va muomalada yuritish shartlarini Markaziy bank Moliya vazirligi bilan birgalikda belgilaydi. Xazina vekselarini chiqarish va muomalada yuritish qoidalari O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi belgilaydi.

Veksellarni chiqarish huquqi tijorat banklariga faqat O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ruxsati bo'yicha beriladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 19-martdagi PF-1738 "Respublikada veksel muomalasini tartibga solish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida" farmoni veksellarni chiqarish va ularning muomalasi mexanizmini takomillashtirish, xo'jalik yurituvchi subyektlarning shartnoma majburiyatlarini bajarishlari uchun moliyaviy javobgarligini oshirish, ular chiqargan veksellarning puli o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlashga qaratilgan.

Faqat qonun, hujjatlarda nazarda tutilgan hollarda qarz oluvchining majburiyatlari bajarilishini ta'minlash (FKning 738-moddasi), qarz oluvchi qarz summasining qaytarib berilishini ta'minlash yuzasidan, qarz shartnomasi nazarda tutilgan majburiyatlarni bajarmasa, shuningdek, qarzning ta'minoti qarz beruvchi javobgar bo'lmagan vaziyatlarda yo'qotilsa yoki uning shartlari yomonlashsa, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, qarz beruvchi qarz oluvchidan qarz summasini muddatidan oldin qaytarishni va tegishli foizlarni to'lashni talab qilishga haqli.

Foizli qarzga beriladigan pul kredit deyiladi. Agar qarzga berilgan pul ishga solinib, yangidan pul topish, daromad olish uchun ishlatilsa, qarz kapitali shaklini oladi. Agar qarz shaxsiy iste'molni qondirishga xizmat qilsa odatdagi pul qarzi bo'ladi, holos, chunki unda kapital belgisi bo'lmaydi.

Bozor iqtisodiyotidagi kredit munosabatlari tabiatan farqlanuvchi ikki turdagi munosabatlarning yaxlitligini bildiradi. Gap shundaki, qarzga olingan pul:

Birinchidan, kapital sifatida ishlatiladi, bunda foyda olish, pulni ko'paytirish nazarda tutiladi. Shu sababli qarz kapitali borasidagi munosabatlar paydo bo'ladi. Bunda pulning mulk sifatidagi holati uning o'zgalar qo'lida kapital bo'lishi holatidan ajraladi, o'zga mulki o'zga qo'lida kapitalga aylanadi.

Ikkinchidan, qarzga olingan pul shaxsiy yoki umumiy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi.

Pul egasi uchun qarz oluvchi pulni qanday ishlatishining hech bir ahamiyati yo'q, u qarz haqini (foizlarni) olsa bo'ldi. Ba'zi hollarda qarz beruvchi uni nimaga ishlatishni shart qilib kuyishi mumkin. Fuqarolik Kodeksining 739-moddasida xuddi shunday aniq maqsadli qarz nazarda tutiladi. Agar qarz shartnomasi qarz oluvchining mablag'laridan aniq maqsadda (aniq maqsadli qarz) foydalanishi sharti bilan tuzilgan bo'lsa, qarz oluvchi qarz beruvchiga qarz summasidan aniq maqsadda foydalanilishini nazorat qilish imkoniyatini ta'minlab berishi shart.

Bundan tashqari, qarz oluvchi qarz shartnomasining qarz summasidan aniq maqsadda foydalanishi haqidagi shartlarini bajarmagan taqdirda, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, qarz beruvchi qarz oluvchidan qarz summasini muddatidan oldin qaytarishni va tegishli foizlarni to'lashni talab qilishga hqli.

2-§. Kredit shartnomasi

Kredit munosabatlarining rivojlanishi. Jamiyat faoliyatining asosiy jabhasi bu – ishlab chiqarishdir. Ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini moddiy va mehnat omillari ta'minlaydi. Ishlab chiqarishning bu omillar bilan bir tekisda ta'minlanishida kreditning o'рни beqiyosdir. Kredit – tovar-pul munosabatlari sharoitidagi takror ishlab chiqarish jarayonining ajralmas bir qismi bo'lib, tovar ishlab chiqarish kredit munosabatlari yuzaga kelishining tabiiy asosi hisoblanadi. Kreditga iqtisodiy ma'noda ta'rif beradigan bo'lsak, “kredit – bu vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini ma'lum muddatga haq to'lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir”. Kredit yordamida tovar-moddiy boyliklari, turli mashina va mexanizmlar sotib olinadi, iste'molchilarning mablag'lari yetarli bo'lmagan sharoitda to'lovni kechiktirib tovarlar sotib olishlari va boshqa har xil to'lovlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Kredit orqali jamiyatimizda quyidagi ijobiy natijalarga erishish mumkin:

1. Fondlar aylanishi jarayonida chetga chiqib, bo'sh qolgan mablag'larning harakatsiz turib qolishining oldi olinadi.

2. Takror ishlab chiqarishni keng doirada uzluksiz davom ettirishga imkoniyat yaratiladi.

Kredit shartnomasi tushunchasi va mohiyati. Kredit shartnomasi bo'yicha bir taraf, ya'ni bank yoki boshqa kredit tashkiloti (kredit beruvchi, kreditor) ikkinchi tarafga (kredit oluvchiga) shartnomada nazarda tutilgan miqdorda va shartlar asosida pul mablag'lari (kredit) berish, qarz oluvchi esa olingan pul summasini qaytarish va uning uchun foizlar to'lash majburiyatini oladi (FKning 744-moddasi).

Kredit munosabatlarini huquqiy tartibga soluvchi O'zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to'g'risida”gi qonuni, “Markaziy bank to'g'risida”gi qonun, “Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish to'g'risida”gi qonun, O'zbekiston Respublikasi Prezidentaning 1994-yil 21-yanvardagi “Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va

tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni va boshqa qonun hujjatlari muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 25-aprelda qabul qilingan "Banklar va bank faoliyati to'g'risida" gi qonuniga ko'ra, bank va mijozlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar shartnomaviy harakterga ega. Bank xizmatlarini ko'rsatish sohasidagi huquqiy munosabatlarni vujudga keltirish va tartibga solishda fuqarolik-huquqiy shartnomalar qo'llaniladi.

Avvalambor, kredit nima? Kredit deganda o'z egalari qo'lida vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini boshqalar tomonidan ma'lum muddatga haq to'lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan munosabatlar tushuniladi. Fuqarolik huquqi tomonidan tegishli huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan, iqtisodiy munosabatlarning ba'zi bir turlarining o'ziga xosligini nazarda tutadigan shartnomalar tizimi ishlab chiqilgan. Bank-kredit munosabatlari sohasidagi shartnomalar ham shular jumlasidandir.

Kredit munosabatlari tarkibi ikki elementdan iborat: kredit subyekti va obyekt.

Kredit obyekt – bu (kreditor) qarz beruvchidan qarz oluvchiga beriladigan va qarz oluvchidan qarz beruvchiga qaytib beriladigan qiymatdir.

Kredit munosabati ikki subyekt o'rtasida yuzaga keladi: biri pul egasi, ya'ni qarz beruvchi (kreditor); ikkinchisi pulga muhtoj, ya'ni qarz oluvchi.

Kredit tovar va pul ko'rinishidagi mablag'larni:

- qaytarib berishlik;
- muddatlilik;
- foiz to'lash;
- kreditning tovar-moddiy boyliklar bilan ta'minlanganligi;
- to'lovlilik;
- kreditning maqsadlilik shartlari natijasida yuzaga keladi.

Kredit shartnomasi:

-Kredit munosabatlari ishtirokchilari – qarz beruvchi va qarz oluvchi huquqiy jihatdan mustaqil subyekt bo'lishi kerak. Mustaqil subyekt sifatida har ikki tomon bir-biri bilan o'zaro aloqalardan kelib chiquvchi majburiyatlarni bajarilishini moddiy jihatdan kafolatlay olishi kerak. Majburiyatlarning bajara olish qobiliyatini hisobga olgan holda mustaqil huquqiy subyekt sifatida tomonlar iqtisodiy munosabatga kirishishlari kerak.

-Qarz beruvchi va qarz oluvchi manfaatlari bir-biriga mos tushgan taqdirdagina kredit zaruriyatga aylanadi. Bu manfaatlar, avvalambor,

obyektiv jarayonlar, o'zaro manfaatlarni taqazo etuvchi aniq vaziyat bilan bog'liq.

Qarz beruvchi tomonidan pul mablag'larini qarga berish qarz oluvchi tomonidan esa shu mablag'larni olish bo'yicha qiziqish tug'ilgan taqdirdagina kredit munosabatlari yuzaga keladi.

Kredit munosabatlarning vujudga kelishi kredit munosabatlari ishtirokchilari manfaatlarining muvofiqligiga bog'liq. Tomonlar manfaatining mos kelishi kredit shartnomasi tuzilishini ta'minlaydi. Lekin kredit munosabatlari ishtirokchilari manfaati nafaqat fazo va vaqt jihatidan, shuningdek sifat jihatidan ham mos tushgan taqdirdagina bu munosabatlar reallikka aylanadi. Shu bilan birga kreditning bu muhim sifatleri kredit munosabatlari sodir bo'lishining asosiy sababi bo'la olmaydi. Kredit vujudga kelishi uchun aniq bir iqtisodiy asos – fondlarning doiraviy aylanishi va shunga o'xshash boshqa sharoitlar zarur.

Qonun hujjatlariga muvofiq, kredit tashkilotlari bo'lmagan tijorat tashkilotlarining kreditlashini amalga oshirishga yo'l qo'yilgan hollarda kredit shartnomasi to'g'risidagi qoidalar bunday tijorat tashkilotlari amalga oshiradigan kreditlash munosabatlariga nisbatan qo'llaniladi (FKning 744-moddasi, 2-qism).

Kredit shartnomasi yozma shaklda tuzilishi shart. Yozma shaklga rioya qilmaslik kredit shartnomasining haqiqiy bo'lmashligiga olib keladi. Bunday shartnoma o'z-o'zidan haqiqiy bo'lmaydi.

Qarz va kredit shartnomalari o'rtasidagi umumiylik bilan birga jiddiy farqlar ham mavjud.

Birinchidan, kredit shartnomasi bo'yicha kreditor sifatida faqat maxsus subyektlar, bank yoki boshqa kredit tashkiloti qatnashadi.

Ikkinchidan, kredit shartnomasi bo'yicha qarz oluvchi kreditorga foizlar to'lashi shart.

Uchinchidan, kredit shartnomasi faqat yozma shaklda tuziladi. Qarz shartnomasida esa qarz summasi eng kam ish haqining 10 baravaridan kam bo'lsa, og'zaki shaklda tuzilishi mumkin.

To'rtinchidan, kredit shartnomasi real emas, balki konsensual shartnomalar guruhiga mansub. Shu sababli shartnoma tuzilgandan keyin u taraflar o'rtasida huquq va majburiyatlar vujudga keltiradi. Bunday holda shartnomaning bajarilmasligiga FKning 746-moddasida belgilangan hollardagina yo'l qo'yiladi.

Kredit va moliya tushunchalari o'rtasida bir tomondan umumiylik bo'lsa, ikkinchi tomondan farqli jihatlari mavjud.

Agar moliya barcha xo'jalik subyektlarining o'ziga tegishli pul

mablag'lari xususidagi aloqalarini anglatrsa, kredit bundan farqliroq, o'zga mulki bo'lgan mulkni qarzga olib ishlatish borasidagi munosabatlarni bildiradi va bozor munosabatlarining bir unsuri hisoblanadi.

Moliya bilan kreditning umumiyligi shuki, ularning har ikkalasi ham pul mablag'lari yuzasidan bo'lgan munosabatlarni jamlash va ishlatish usulining har xil bo'lishidan kelib chiqadi.

Moliyada tomon o'z mulki bo'lgan pul resurslarini xohlagan vaqtda, hech bir xarajatsiz ishlatishi mumkin.

Kredit esa o'zgalor pul mablag'ini haq to'lagan holda vaqtincha ishlatib turish va muddati kelganda qaytarib berishni anglatadi. Kredit tovar-pul munosabatlariga xos bo'lgan va pul harakatini bildiruvchi kategoriyadir.

Kredit subyektlari quyidagilar bo'lishi mumkin: korxonalar, firma, tashkilot, davlat va turli toifadagi aholi.

Kredit obyekti har qanday pul emas, balki faqat vaqtincha bo'sh turgan, berilishi mumkin bo'lgan pullar va tovarlardir.

Kredit jamiyatda quyidagi to'rt xil vazifani bajaradi:

Birinchidan, pulga tenglashtirilgan to'lov vositalarini (masalan, veksel, chek sertifikat va h. q) yuzaga chiqarib, ularni xo'jalik muomalasiga jalb qiladi;

Ikkinchidan, u bo'sh pul mablag'larini harakatdagi, ishdagi kapitalga aylantirib, pulni pul topadi, degan qoidani amalga oshiradi;

Uchinchidan, qarz berish orqali pul mablag'larini turli tarmoqlar o'rtasida qayta taqsimlash bilan chiqarish resurslarining ko'chib turishini ta'minlaydi;

To'rtinchidan, qarz berish, qarzni undirish vositalari orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi.

Kredit va undan foydalanish natijasida turli natijalarga erishiladi. Ular ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. Ijobiy natijalar deganda kreditdan samarali foydalanish natijasida qo'lga kiritilgan yutuqlar tushuniladi. Masalan: Buxoro viloyatida qurilgan neftni qayta ishlash zavodi, Andijonning Asaka shahrida bank krediti hisobidan qurilgan avtomobil zavodi, To'ytepa shahrida qurilgan «Kobul» to'qimachilik fabrikasi kabilarni aytish mumkin. Bular hozirgi kunda ma'lum darajada ehtiyojni qondirib, jahon bozoriga chiqib bormoqda. Bu kreditning ijobiy taraflariga yaqqol misoldir.

Kreditning salbiy tomoni, asosan, quyidagi ikki holatda namoyon bo'ladi: kredit xalq xo'jaligida turli yo'llar bilan asossiz ravishda ko'p berilsa va oqibatda pul massasi ko'payib, milliy pul qadrsizlansa;

agar olingan xalqaro kreditlardan samarali foydalanmay va mamlakat o'zining boshqa daromad manbalari, oltin va boshqa qimmatbaho narsalarini sotish hisobidan kreditni qaytarsa va h. k.

Kredit uyushmalari. Kredit uyushmalarining tuzilishi, faoliyati, qayta tashkil etilishi va tugatilishi sohasida "Kredit uyushmalari" to'g'risida qonun¹ 2002-yil 4-aprelda qabul qilingan. Ushbu qonunga ko'ra, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan kreditlar berish maqsadida ixtiyoriy teng huquqlilik asosida tuziladigan kredit tashkiloti kredit uyushmasi deb e'tirof etiladi. Ustav fondining pay badallarini kiritgan yuridik va jismoniy shaxslar kredit uyushmasining a'zolari sanaladi. Shaxsga kredit uyushmasi tomonidan berilgan sertifikat uning kredit uyushmasiga a'zoligini tasdiqlovchi hujjatdir. Kredit uyushmasi a'zolarining soni 50 tadan kam bo'lishi mumkin emas.

Kredit uyushmasining huquqlari:

- depozitlarga qo'yish uchun o'z a'zolaridan pul mablag'larini jalb etish;

- o'z a'zolariga kredit berish;

- o'z ustaviga muvofiq shartnomalar tuzish va boshqa fuqarolik-huquqiy bitimlarni amalga oshirish;

- grantlar hamda bepul beriladigan boshqa mablag'larni olish;

- maslahat va axborot xizmatlarini ko'rsatish;

- kredit uyushmasi a'zolari moliyaviy majburiyatlarini bajarmaganliklari yoki lozim darajada bajarmaganliklari uchun to'laydigan neustoyka miqdorini belgilash;

- kreditlarni belgilangan tartibda jalb etish;

- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ega bo'lishi mumkin.

Kredit uyushmasining majburiyatlari:

- O'z ustav fondini belgilangan eng kam miqdordan pasaytirmagan holda saqlash;

- Hisob, hisobot va boshqa hujjatlarni yuritish;

- Hisobotni belgilangan tartibda e'lon qilish va taqdim qilish;

- Kredit uyushmasining a'zosi kredit uyushmasi oldidagi majburiyatini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda to'lanishi lozim bo'lgan summani kredit uyushmasining a'zoriga tegishli bo'lgan pay badali yoki depozitdan, shuningdek, ularga pay badali bo'yicha beriladigan devidentlardan va depozit bo'yicha to'lanadigan foizlardan undirib olishga;

- Inspeksiya o'tkazish uchun yuborilgan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki vakillariga hujjatlar va kredit uyushmasi faoliyatiga oid

¹ Ўзбекистон Республикаси Молиявий қонунлари. 2002 йил №7 сон.

boshqa axborot manbalaridan erkin foydalanish imkoniyatini ta'minlashga majburdir;

- Qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlar.

“O‘zbekiston Respublikasi markaziy banki boshqaruvining 2002-yil 14-sentabrda 21-a/2-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Kredit uyushmalari tomonidan moliyaviy operatsiyalarni o‘tkazish qoidalari” O‘zbekiston Respublikasining "Kredit uyushmalari to‘g‘risida"gi Qonuniga muvofiq ishlab chiqilgan va kredit uyushmalari uchun kapitalni shakllantirish, kreditlash, kredit va depozit shakllardagi pul mablag‘larini jalb qilish bilan bog‘liq bo‘lgan moliyaviy operatsiyalarni o‘tkazish, shuningdek kredit uyushmasi faoliyati natijasida yuzaga keluvchi tavakkalchiliklarni minimallashtirish maqsadida erkin pul vositalarini investitsiyalash bo‘yicha majburiy qoidalarni belgilaydi.

Kredit uyushmalari faqat o‘z a‘zolariga kredit berish huquqiga egadir.

Ssuda schyotini ochish orqali kreditlarni berish kredit uyushmasi tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan kredit siyosatiga muvofiq muddatlilik, qaytarish va to‘lovlilik prinsiplari bo‘yicha shartnoma asosida amalga oshiriladi.

Kredit siyosati to‘g‘risidagi Nizom kreditlash muddatlarini va shartlarini belgilashni, kreditlash limitlarini, ta‘minlashning qulay shakllarini, shuningdek berilgan kreditlar bo‘yicha o‘xshash monitoringlarni o‘rnatish bo‘yicha talablarni o‘z ichiga olishi kerak.

Bitta qarz oluvchiga yoki bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq qarz oluvchilar guruhiga beriladigan kredit miqdori kredit uyushmasi kapitalining 25 foizidan oshib ketmasligi kerak.

Kreditlar mulkiy ta‘minlangan, shuningdek ta‘minlanmagan (o‘zaro ishonchli) bo‘lishi mumkin.

To‘lov to‘lanmagan hollarda kredit uyushmasining kredit shartnomasida to‘lanishi lozim bo‘lgan summani kredit uyushmasining a‘zosiga tegishli bo‘lgan pay badali yoki depozitdan, shuningdek ularga pay badali bo‘yicha beriladigan dividendlardan va depozit bo‘yicha to‘lanadigan foizlardan undirib olish huquqi qayd etilgan bo‘lishi kerak.

Bitta qarz oluvchiga ishonchga asosan berilgan kreditning maksimal hajmi kredit uyushmasi kapitalining 10 foizidan ortiq bo‘lmasligi kerak.

Quyidagi hollarda kredit uyushmasidan qarz oluvchilar "bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq qarz oluvchilar guruhi" deb tan olinadi:

- qarz oluvchilardan biri rasmiy kelishuv yoki har qanday boshqa usul asosida boshqa qarz oluvchining faoliyatiga rahbarlik qilish imkoniyatiga ega bo‘lsa;

- ikkita yoki undan ko'p qarz oluvchilar rasmiy kelishuv yoki har qanday boshqa usul asosida bitta shaxs rahbarligida bo'lsalar (ushbu shaxs kredit uyushmasidan qarz oluvchi bo'lmagan taqdirda ham);

- ikkita yoki uchdan ko'p qarz oluvchilar taxmin qilingan kredit to'lanadigan manba ushbu qarz oluvchilarning hammasiga bir xil bo'lgan taqdirda, birgalikda faoliyat ko'rsatishda ishtirok etish uchun kredit uyushmasidan olingan kreditlardan foydalanganda.

Kredit uyushmasi kredit qo'mitasi kengashi, taftish komissiyasi a'zolari va kredit uyushmasi xodimlari bilan, shuningdek ularnichg yaqin qarindoshlari bilan, qachonki ushbu bitimlar kredit uyushmasining boshqa a'zolariga nisbatan qulay sharoitlarda tuzilgan bo'lsa, bunday bitimlarning tuzilishiga yo'l qo'ymasligi kerak.

Taraflarning huquq va burchlari. Kredit shartnomasi tuzilgandan boshlab taraflarning huquq va burchlari vujudga keladi. Taraflarning shartnoma ijrosidan voz kechishiga Fuqarolik Kodeksining 745-moddasida belgilab qo'yilgan asoslar bo'yicha yo'l qo'yiladi. Kreditor qarz oluvchini to'lovga qobiliyatsiz deb hisoblasa, qarz oluvchi kreditni ta'minlash majburiyatlarini bajarmasa, shartnomada nazarda tutilgan kreditdan aniq maqsadda foydalanish majburiyatini buzsa, shuningdek shartnomada nazarda tutilgan boshqa hollarda qarz oluvchiga kredit shartnomasida nazarda tutilgan kreditni berishdan butunlay yoki qisman bosh tortishga haqli.

Bizga ma'lumki, amaliyotda ushbu munosabat subyektlari shartnomada belgilangan majburiyatlarni bir tomonlama bajarmaslik hollari juda ko'p uchrab turadi.

Ushbu holatlarni tartibga solish yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xo'jalik yurituvchi subyektlarga bank xizmatini tartibga solish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"¹gi, "Xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy nochorligi va shartnoma majburiyatlarining bajarilishi uchun mansabdor shaxslarning javobgarligini

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Хўжалик юритувчи субъектларга банк хизматини тартибга солиш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги Фармони, "Халқ сўзи". 1997 йил 13 май.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий ноқорлиги ва шартнома мажбуриятларининг бажарилиши учун мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини кучайтириш тўғрисида"ги Фармони, "Халқ сўзи", 1998 йил 4 март.

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Хорижий инвестициялар иштирокидаги лойиҳаларни амалга ошириш механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармони, "Халқ сўзи", 1998 йил 9 февраль.

kuchaytirish to'g'risida"²gi, "Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi loyihalarni amalga oshirish mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"³ gi farmonlarida nazarda tutilgan qoidalar qo'llaniladi.

Qanday hollarda qarz oluvchi kredit olishdan butunlay yoki qisman bosh tortishi mumkin? FKning 746-moddasida qayd qilinishicha, kredit oluvchi shartnomada kelishilgan kreditdan butunlay yoki qisman bosh tortishga haqli. Agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, qarz oluvchi bu haqda kreditorni kredit shartnomasida belgilab qo'yilgan kredit berish muddatiga qadar xabardor qilishi shart. Qarz oluvchi kredit shartnomasida nazarda tutilgan kreditdan aniq maqsadda foydalanish majburiyatini buzgan taqdirda kreditor shartnoma bo'yicha qarz oluvchini bundan buyon kreditlashni to'xtatishga haqli.

Ushbu munosabatlardan kelib chiqadigan mulkiy majburiyatlar qonun hujjatlari va ular o'rtasidagi shartnomaga asosan hal qilinadi.

Kredit shakllari. Hozirda kreditning bir necha shakllari mavjud. Kredit aloqalari pul egasi bilan qarz oluvchi o'rtasida bevosita va bilvosita bo'lishi mumkin. Birinchi holda ular to'g'ridan-to'g'ri muomalaga kirishadi. Ikkinchi holda esa bu vositachilar orqali yuz beradi. Masalan, kredit olish uchun uchinchi shaxslarning kelajakda kafil bo'lishligi asosida va hokazo.

Kredit quyidagi:

a) tijorat krediti;

b) bank krediti;

v) iste'molchi krediti;

g) davlat krediti;

d) xalqaro kredit shakllari orqali kredit munosabatlari subyektlar o'rtasida amalga oshiriladi.

Tijorat krediti bajarilishi uchun pul summalarini yoki turga xos alamatlari bilan belgilanadigan boshqa ashyolarni ikkinchi tarafga mulk qilib topshirish talab qilinadigan shartnomalarda, agar qonun hujjatlarida boshqa hol belgilab qo'yilgan bo'lmasa, kredit berish, shu jumladan, bo'nak-oldindan haq to'lash, tovarlarga, ishlar yoki xizmatlarga haq to'lashni kechiktirish va bo'lib-bo'lib to'lash shaklida kredit berish (tijorat krediti) nazarda tutilishi mumkin (FKning 748-moddasi).

Sodda qilib aytadigan bo'lsak tijorat krediti – bu sotuvchilarning xaridorlarga tovar shaklida beradigan kreditidir. Bunda tovarlar ma'lum muddatda pulini to'lash sharti bilan nasiyaga beriladi. Tijorat kreditini nasiyaga oluvchi uning egasiga veksel (qarz majburiyatnomasi) beradi.

Tijorat asosida kredit berishning quyidagi beshta usuli bor:

1. Veksel usuli;
2. Ochiq schyot orqali berish;
3. To'lovni ma'lum belgilangan muddatda amalga oshirgan sharoitda chegirma berish;
4. Mavsumiy kredit;
5. Konsignatsiya.

1. Veksel usulida tovar yetkazib berilgandan so'ng sotuvchi xaridorga trattani (to'ldirgan hujjat) taqdim etadi. Xaridor o'z navbatida uni akseptlaydi, ya'ni trattada ko'rsatilgan summani o'z vaqtida to'lashga rozilik beradi.

2. Ochiq yoki schyot orqali tijorat kreditini berishning mazmuni shundaki, xaridor tovarga buyurtma berishi bilan oq, u yuklab jo'natiladi, to'lov esa belgilangan muddatlarda vaqti-vaqti bilan amalga oshirib boriladi.

3. Chegirma berish usulida agar xaridor to'lov hujjatlari yozilgandan so'ng shartnomada kelishilgan ma'lum davr ichida to'lovni amalga oshirsa, to'lov yig'indisidan chegirma beriladi. Agar ushbu davr ichida to'lov to'lay olmasa, unda to'lovni belgilangan muddatda to'liq amalga oshiradi.

4. Mavsumiy kredit, odatda, madaniy mollar va keng iste'mol mollari sotishda keng qo'llaniladi. Bu usul ishlab chiqaruvchilar uchun qulay bo'lib, ular omborlarida mollarni saqlash xarajatlaridan xalos bo'ladi.

5. Konsignatsiya – bu shunday usulki, bunda sotib oluvchilar tovarlarni majburiyatsiz sotib oladilar, ya'ni tovar sotilgandan so'ng pulni to'laydi. Agar tovar sotilmay qolsa, unda u egasiga qaytarib beriladi.

Bank krediti to'g'risida so'z yuritganimizda O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunida "Pul mablag'larini jalb qilish hamda ularni qaytarishlik, to'lashlik va muddatlilik shartlari asosida o'z nomidan joylashtirish uchun tuzilgan muassasa bankdir" deb qaid etilgan.

Bozor iqtisodiyotida xo'jalik faoliyatini amalga oshirayotgan tadbirkorlar va yuridik shaxslar doimiy ravishda vaqtincha pul mablag'larini joriy faoliyatlarida foydalanish uchun jalb qilish ehtiyojiga ega bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi pul mablag'larini vaqtincha jalb qilishning bir qator shakllarini ko'zda tutgan. Bu tijorat banklari tomonidan beriladigan bank krediti, korxonalar va tadbirkorlar tomonidan taqdim etiladigan moliyaviy yordam, turli fondlarning

¹ Бозоров Ш.Т. Банк кредитининг ҳуқуқий асослари. // Ёш олимлар илмий мақолалар тўплами. Тошкент – 2002, 33-бет.

grantlari, lizing, faktoring, report, budjet mablag'laridan amalga oshiriladigan subsidiya, dotatsiya, subvensiyalardir. Amaliyotda pul mablag'larini vaqtinchalik jalb qilishning eng qulay va samarali shakli bank kreditidir¹.

Bank krediti – bu tijorat banki tomonidan o'z mijoziga aniq muddatga haq to'lash va maqsadli foydalanish shartlarida taqdim etiladigan pul mablag'laridir.

Kreditning aniq muddatga berilishi avvalambor kreditning qaytarilishini bildiradi. Bank krediti qaytarilishi tamoyili bilan qaytarilmaydigan moliyaviy yordamdan farqlanadi.

Kreditning qaytarish muddati bank va mijoz o'rtasidagi kelishuv bilan belgilanadi. Kredit muddatini belgilashda mijozning pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyoji, bankning imkoniyatlari, kredit mablag'lari qanday mahsulotlar, xizmatlar va ishlarga sarflanishi va boshqa faktorlar inobatga olinadi.

Kreditning aniq muddatga berilishi kredit talab qilib olunguncha berilishi ta'qiqlanishini ko'rsatadi. Agar shartnomada kredit muddatdan oldin qaytarilishi mumkinligi belgilanmagan bo'lsa, mijoz kreditni kelishilgan muddatdan oldin qaytarish huquqiga ega emas.

Qonunchilikda kreditni shartnomada belgilangan muddatdan oldin qisman qaytarilishi qayd qilinmagan bo'lsa-da, amaliyotda banklar kredit shartnomalariga juda kam hollarda kreditni qisman qaytarilishi to'g'risida qoidalarni kiritishga rozi bo'ladilar. Sabab – bank taqdim etilgan kredit bo'yicha doimiy ravishda foizlarni olishdan manfaatdor, kreditni qisman (ko'p hollarda to'la) muddatdan oldin qaytarilishi bankdan qaytarilgan mablag'larni boshqa mijozlarga taqdim etish uchun vaqt va xarajatlarni talab qiladi.

Kreditlar muddatlariga ko'ra, asosan savdo-sotiq sohasiga yoki ayrilma fondlarni to'ldirish uchun 1 yilgacha beriladigan qisqa muddatli kreditlarga, uskunalarni sotib olish yoki yangi mahsulotlar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish uchun beriladigan yangi 1 yildan 5 yilgacha beriladigan o'rta muddatli va ijtimoiy loyihalarga yoki katta ishlab chiqarish majmualarini tashkil etish uchun 5 yildan ortiq muddatga beriladigan uzoq muddatli kreditlarga bo'linadi.

Kreditlarni haq evaziga berilishi mijoz tomonidan bankka kredit mablag'laridan foydalanilgani uchun foizlar to'lash kerakligini bildiradi. Qonunchilikda foizlarning to'lanish muddati va tartibi bo'yicha dispozitiv moddalar belgilanmagan. Foizlar har kuni, har hafta, har o'n kunlikda, har oyda, har chorakda, har yilda, kreditning asosiy

summasini qaytarish paytida yoki tomonilar kelishgan boshqa muddatlarda to'lanishi mumkin. Amaliyotda banklar mijozlardan foizlarni har oyda to'lashni talab qiladilar. Tijorat banklari mijozning hisobvarag'idan foizlarni mijozning alohida topshirig'isiz ko'chirib oladilar va bu to'g'risida mijozga ma'lumotlarni beradilar.

Kreditlarni maqsadliliği – kreditni aniq maqsadga berilishini bildiradi. Bundan quyidagilar kelib chiqadi:

1) kredit maqsadsiz bo'lishi mumkin emas. Kredit shartnomasida kredit mablag'lari mijozga qaysi maqsadlarga berilishi aniq belgilanadi – sotib olinadigan tovarlarning hajmi, sifati, narxi, xarid qilinadigan uskunalarining soni, ishlab chiqaruvchilari, sifat ko'rsatkichlari, ishlab chiqarish quvvatlari, moliyalashtiriladigan ishlar va xizmatlar muddatlari, sifat ko'rsatkichlari va boshqa muhim tadbirlar ko'rsatilishi kerak. Bank mijozga kredit mablag'larini o'z xohishiga ko'ra ishlatish huquqini berishga haqli emas.

2) Bank mijoz tomonidan kreditni maqsadli ishlatilishini nazorat qilish huquqiga ega bo'ladi. Bunday nazorat mijoz tomonidan kredit mablag'laridan to'lovlarni amalga oshirish jarayonida bankka to'lov hujjatlarini taqdim etish jarayonida va sotib olingan tovarlar va uskunalar, xarid qilingan ishlar va xizmatlarni joyida tekshirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

3) Mijoz tomonidan kredit mablag'larini kredit shartnomasida ko'zda tutilmagan maqsadlarga ishlatilishi kredit shartnomasini buzilganligini bildiradi va bankka qonunchilikda va kredit shartnomasida belgilangan choralarni qo'llash huquqini beradi.

Kreditlarni taqdim etish jarayonida tijorat banklari mijozlarga kreditlarni qaytishini ta'minlovchi qo'shimcha talablarni o'rnatadilar. Qonunchilikda barcha kreditlar bo'yicha ta'minot bo'lishi shartligi to'g'risida imperativ me'yor o'rnatilmaganligi sababli tijorat banklari ishonchli mijozlarga, ya'ni moliyaviy holati shubha uyg'otmaydigan, pul oqimlari yetrali darajada bo'lgan, rahbarlari o'z sohasida yuqori obro'ga ega bo'lgan mijozlarga ta'minotsiz kreditlarni berishlari mumkin. Bunday hollar amaliyotda kam uchraydi.

Tijorat banklari ta'minot sifatida mulkni garovga qo'yishni, uchinchi shaxslarning kafolati yoki kafilligini, sug'urta kompaniyalarining polislarini taqdim etishni talab qilishlari mumkin.

Banklar tomonidan mikrokreditlar berish.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Mehnat va aholini ijtimoiy himoya qilish vazirligi, Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi, Markaziy

bank va Tovar ishlab chiqaruvchilari va tadbirkorlar palatasining 2002-yil 10-maydagi 59-sonli, 23-sonli, 2-09/3-sonli, 217-V-sonli, 324-sonli Qarori bilan tasdiqlangan "Tijorat banklari tomonidan oilaviy tadbirkorlik subyektlariga bandlikka ko'maklashish jamg'armasi kreditlari hisobidan mikrokreditlar berish tartibi to'g'risidagi" Nizom O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida", "Banklar va banklar faoliyati to'g'risida", "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi Qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining ikkinchi chaqiriq yettinchi sessiyasida ma'qullangan "2002-2003-yillarda aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniq yo'naltirilgan tarzda qo'llab-quvvatlash Dasturi", O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 25-yanvardagi 33-sonli "2002-2003-yillarda aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniq yo'naltirilgan tarzda qo'llab-quvvatlash Dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorining 6-bandiga muvofiq ishlab chiqilgan va tijorat banklari tomonidan bandlikka ko'maklashish Davlat jamg'armasi (keyinchalik matnda - Bandlik jamg'armasi) kreditlari hisobidan mikrokreditlar berish tartibini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va Moliya vazirligining 2001-yil 14-sentabrdagi 203-v va 108-son qarori bilan tasdiqlangan "Tijorat banklari tomonidan budjetdan tashqari jamg'armalar kredit liniyalari orqali yakka tartibdagi tadbirkorlar, kichik va o'rta biznes subyektlarini kreditlash tartibi to'g'risidagi" Nizom, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 9-apreldagi "Xususiy tadbirkorlik, kichik va o'rta biznesni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-1987-son Farmoniga, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 27-maydagi "Kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish mexanizmini takomillashtirish to'g'risida" 232-son, 1999-yil 10-iyundagi "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlis XIV sessiyasida qilgan ma'ruzasida berilgan asosiy qoidalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" 296-son va 2001-yil 10-sentabrdagi "Kichik korxonalar, dehqon va fermer xo'jaliklarini moliyalash, moddiy-texnik ta'minlash, bojxona imtiyozlari, ularga bank xizmatlari va boshqa xizmatlar ko'rsatish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 366-son qarorlariga, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 15-iyundagi 273-F-son farmoyishiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Mikrokredit bu kredit shakllaridan biri bo'lib, uning miqdori o'z faoliyatini yuridik shaxsni tashkil etmasdan amalga oshiradigan yakka tartibdagi tadbirkorlar va dehqon xo'jaliklari uchun 5000 AQSH dollariga ekvivalent bo'lgan milliy valutatdagi summadan; o'z faoliyatini yuridik

shaxsni tashkil etgan holda amalga oshiradigan dehqon va fermer xo'jaliklari, mikrofirmalar, kichik korxonalar uchun 10000 AQSH dollariga ekvivalent bo'lgan milliy valutatdagi summadan oshmasligi kerak;

Dastlabki (boshlang'ich) sarmoyani shakllantirishga kreditlar - mikrokredit shakllaridan biri, mikrofirmalar va dehqon xo'jaliklari (yuridik shaxs maqomiga ega) uchun eng kam ish haqining 150 baravarigacha va kichik korxonalar hamda fermer xo'jaliklari uchun eng kam ish haqining 300 baravarigacha miqdorda bo'ladi;

budjetdan tashqari jamg'armaning kredit liniyasi - budjetdan tashqari jamg'arma tomonidan faqat maqsadli asosda, uning summasini ana shu banklarning balansida aks ettirgan holda kichik va o'rta biznes subyektlarini kreditlash uchun tijorat bankiga ajratiladigan mablag'lar.

Yakka tartibdagi tadbirkorlar va yuridik shaxsni tashkil etmagan dehqon xo'jaliklariga budjetdan tashqari jamg'armalarning kredit liniyalari hisobiga 5000 AQSH dollariga ekvivalent summadan oshadigan hajmda kreditlar berishga yo'l qo'yilmaydi.

Dastlabki (boshlang'ich) sarmoyani shakllantirishga kreditlar yangi barpo etilayotgan, davlat ro'yxatiga olinganidan keyin 6 oydan kechiktirmagan davrda kredit olish uchun tegishli ariza topshirgan mikrofirmalar va kichik korxonalariga, dehqon (yuridik shaxs huquqiga ega) va fermer xo'jaliklarigagina beriladi.

Tijorat banklari kreditdan foydalanishning butun muddati davomida doimiy monitoringni amalga oshiradilar va u qarz oluvchi loyihagini va kredit shartnomasi shartlarini ro'yobga chiqarishga har tomonlama yordam ko'rsatishga yo'naltirilishi kerak.

Bankka taqdim etilgan garov hamda kreditdan samarali va maqsadli foydalanish joyning o'zida tekshiriladi.

Kreditdan foydalanish muddati tugagach, qarz oluvchi olingan kreditni bankka o'z muddatida va shartnomada nazarda tutilgan tartibda qaytarishi shart.

Qarz oluvchi berilgan kreditdan maqsadga ko'ra foydalanmaganligi aniqlangan taqdirda bank qarz oluvchiga bundan keyin kredit berishdan bosh tortishga, qarz oluvchidan kredit summasini muddatidan oldin qaytarishni va shartnoma bo'yicha tegishli foizlarni to'lashni talab qilishga haqlidir.

Qarz oluvchi asosiy qarzi va unga doir hisoblangan foizlarni kredit shartnomasida ta'kidlangan muddatda so'ndirmagan holda bank garov predmetini mustaqil ravishda, sudga murojaat etmasdan, Fuqarolik Kodeksining 280-moddasi ikkinchi qismiga muvofiq undirishga haqlidir.

Qarz oluvchi kredit shartnomasi shartlariga binoan qarzni va unga

doir hisoblangan foizlarni so'ndirishdan yoki shartnoma shartlariga muvofiq garov predmetini bank tasarrufiga topshirishdan bosh tortganda bank xo'jalik sudiga tegishli da'vo bilan murojaat etishi kerak.

Shuningdek, ushbu sohadagi yana bir hujjat O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2000-yil 29-fevralda ro'yxatga olingan 902-sonli, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tasdiqlangan 2000-yil 22-fevraldagi 463-sonli "O'z faoliyatini yuridik shaxsni tashkil etmasdan amalga oshiruvchi xususiy tadbirkorlar va dehqon xo'jaliklarini tijorat banklari tomonidan milliy va xorijiy valutilarda mikroreditlash tartibi" O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi, "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida", "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunlariga, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 11-fevraldagi 1-son majlisi bayonnomasiga muvofiq ishlab chiqilgan va o'z faoliyatini yuridik shaxsni tashkil etmasdan amalga oshiruvchi xususiy tadbirkorlar va dehqon xo'jaliklarini rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaratishga yo'naltirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan 2000-yil 29-fevraldagi 903-sonli, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tasdiqlangan 2000-yil 22-fevraldagi 464-sonli "O'z faoliyatini yuridik shaxsni tashkil etgan holda amalga oshiruvchi fermer xo'jaliklari, kichik biznesning boshqa subyektlarini tijorat banklari tomonidan milliy va xorijiy valutilarda mikroreditlash tartibi" Fuqarolik Kodeksi, O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida", "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunlariga, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 11-fevraldagi majlisi 1-son bayonnomasiga muvofiq ishlab chiqilgan va o'z faoliyatini yuridik shaxsni tashkil etgan holda amalga oshiruvchi fermer xo'jaliklari hamda kichik biznesning boshqa subyektlarini rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaratishga yo'naltirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan 2000-yil 7-martdagi 907-sonli, O'zbekiston respublikasi markaziy banki tomonidan tasdiqlangan 2000-yil 4-martdagi 465-sonli "Tijorat banklari tomonidan fermer xo'jaliklarini, shuningdek, kichik va o'rta biznes subyektlarini milliy valutada kreditlash tartibi" Fuqarolik Kodeksi, O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi, "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunlariga, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 11-fevraldagi majlisi 1-son bayonnomasiga muvofiq ishlab chiqilgan, fermer xo'jaliklari hamda kichik va o'rta biznes boshqa subyektlarini rivojlantirish uchun shart-sharait yaratishga yo'naltirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2002-yil 16-mart 506-son qarori bilan tasdiqlangan, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan 2002-yil 18-apreldagi N 1126 "Uy-joy mulkdorlari shirkatlarining tijorat banklari tomonidan milliy valutada kreditlash tartibi to'g'risida" Nizom O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida", "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Aholiga kommunal xizmat ko'rsatishni takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2001-yil 18-apreldagi 178-son Qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Uy-joy mulkdorlari shirkatlarini qo'llab-quvvatlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2002-yil 1-martdagi 74-son Qarori hamda, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining boshqa qonunchiligiga muvofiq ishlab chiqilgan va uy-joy mulkdorlari shirkatlarini tijorat banklari tomonidan kreditlash tartibini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi hududida uy-joy mulkdorlari shirkatlarini kreditlash tijorat banklari tomonidan, ushbu nizomga muvofiq kreditning qaytarilishi, to'lovliligi, ta'minlanganligi, muddatliligi va ajratiladigan kreditlardan maqsadli foydalanish shartlariga rioya etib, xatarlarni har tomonlama baholash va garov qiymatini hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan 2000-yil 7-martdagi 907-sonli, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tasdiqlangan 2000-yil 4-martdagi 465-sonli "Tijorat banklari tomonidan fermer xo'jaliklarini, shuningdek, kichik va o'rta biznes subyektlarini milliy valutada kreditlash tartibi" Fuqarolik Kodeksi, O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi, "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunlariga, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 11-fevraldagi majlisi 1-son bayonnomasiga muvofiq ishlab chiqilgan, fermer xo'jaliklari hamda kichik va o'rta biznes boshqa subyektlarini rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratishga yo'naltirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 19-maydagi 195-son qaroriga 2-ilova "Tijorat banklari tomonidan kichik va o'rta tadbirkorlik subyektlariga, dehqon va fermer xo'jaliklariga imtiyozli kredit berish maxsus jamg'armasi hisobidan kredit berish tartibi to'g'risida" NIZOM O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi, "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida", "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunlari, O'zbekiston Respublikasi

Prezidentning 2000-yil 21-martdagi PF-2564-son Farmoniga muvofiq ishlab chiqilgan hamda kichik va o'rta tadbirkorlik subyektlarining, dehqon va fermer xo'jaliklarining iqtisodiyotining aniq sektori pirovard mahsulotidagi ulushini ko'paytirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan 1998-yil 17-dekabr 566-son, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvi tomonidan tasdiqlangan 1998 yil 9-oktabr (19/8-sonli qaror) 261-son "Qayta moliyalash kreditlarini berish tartibi to'g'risida" nizom O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 3-maydagi 234-sonli qaroriga muvofiq ishlab chiqilgan va O'zbekiston Respublikasi Valuta birjasi huzuridagi kredit resurslari kimoshdi savdolari orqali tijorat banklarini qayta moliyalash uchun kreditlar berish tartibini belgilaydi.

Iste'molchi krediti deganimizda tijorat banklari tadbirkorlik uchun firmalarga qarz bersa, iste'molchilarga tovar sotib olish uchun qarz beradi. Buning natijasida iste'molchi krediti paydo bo'ladi.

"Iste'mol krediti to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Qonuni'da iste'mol kreditiga shunday ta'rif berilgan:

"Iste'mol krediti – jismoniy shaxsga (iste'molchiga) uning iste'mol ehtiyojlarini qondirish maqsadida tovarlar (ishlar, xizmatlar) sotib olish uchun beriladigan kreditdir. Moliyaviy iste'mol krediti va tovar iste'mol krediti iste'mol kreditining shakllaridir".

Moliyaviy iste'mol krediti – sotib olingan tovarlar (xizmatlar) haqini to'lash uchun pul mablag'lari tarzida iste'molchiga beriladigan kreditdir. Banklar yoki boshqa kredit tashkilotlari moliyaviy iste'mol krediti beruvchi tashkilotlar sanaladi.

Tovar iste'mol krediti – sotib olingan tovarlar, bajarilgan ishlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar haqini bo'lib-bo'lib to'lash tarzida iste'molchiga beriladigan kreditdir. Iste'mol tovarlarini (ishlar, xizmatlarni) ishlab chiqaruvchi korxonalar yoki realizatsiya qiluvchi tashkilotlar tovar iste'mol krediti beruvchi tashkilotlardir.

Iste'mol kreditining obyekti – jismoniy shaxsning iste'mol ehtiyojlari uchun mo'ljallangan tovarlar, (ishlar, xizmatlar) dir. Ko'chmas mulk, shuningdek, qonunga muvofiq muomaladan chiqarilgan yoki muomala'da bo'lishi cheklangan boshqa mol-mulk iste'mol krediti obyekti bo'lishi mumkin emas.

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Истеъмол кредити тўғрисида" Қонуни. (Қонунчилик Палатаси томонидан 2005 йил 22 декабрда қабул қилинган, Сенат томонидан 2006 йил 24 февралда маъқулланган. "Халқ сўзи" газетаси 2006 йил 10 май сонида чоп этилган.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan 1999-yil 19-martdagi 678-sonli, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvi tomonidan tasdiqlangan 1998-yil 24-yanvardagi 377-sonli "O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari tomonidan aholiga iste'mol krediti berishni tashkil etish to'g'risida" Nizom O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi, O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi, "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonunlari hamda boshqa qonunchilik hujjatlariga muvofiq ravishda ishlab chiqilgan bo'lib, tijorat banklari tomonidan aholiga iste'mol krediti berish va qaytarish jarayonlarini tartibga soladi.

Undagi ta'rifga ko'ra,

Iste'mol krediti – bu aholining iste'mol talablarini qondirishga yordam beruvchi kreditdir va uy-ro'zg'or buyumlari:

radio-elektron va boshqa maishiy asbob-uskunalar, mebellar, interyer buyumlari, turar joyini ta'mirlash bilan bog'liq tovarlarni xarid qilish uchun 3 yilgacha bo'lgan muddatga beriladi.

Iste'mol krediti faqat balog'at yoshiga yetgan va muomala layoqatiga ega, doimiy yashash joyida ro'yxatdan o'tgan, shuningdek doimiy ish, o'z faoliyatidan olinadigan daromadga ega bo'lgan yoki qarilik nafaqasi oladigan fuqarolargagina beriladi.

Tijorat banklari tomonidan o'zining xodimlariga iste'mol krediti berilishi taqiqlanadi.

Iste'mol krediti iste'mol krediti berish qoidalariga¹ muvofiq iste'mol krediti shartnomasi bo'yicha tijorat asosida qaytarilish, to'lovlilik, muddatlilik, ta'minlanganlik va maqsadga muvofiq tarzda foydalanish tamoyillariga rioya qilingan tarzda beriladi. Iste'mol krediti o'z faoliyati natijasida olingan daromadlarga, pensiya va boshqa daromadlarga ega jismoniy shaxslarga beriladi.

Kredit shartnomasida quyidagilar ko'rsatilishi kerak:

- mijozning ismi-sharifi, otasining ismi va bankning to'liq nomi, ularning pochta manzillari;
- kredit berilishi maqsadi;
- kredit summasi, qaytarilish muddati va tartibi;
- qaytarilish manbaalari va ta'minot shakllari (garov, kafolat, kafillik va amaldagi qoidalarda ko'zda tutilgan boshqa turlari);
- kredit uchun foizlar, hisoblash va to'lash tartibi;

¹ Истеъмол кредити бериш қоидалари истеъмол кредити берувчи ташкилот томонидан "Истеъмол кредити тўғрисида" Қонунга мувофиқ белгиланади.

- o'zaro majburiyatlar va tomonlarning shartnoma shartlariga rioya qilishdagi javobgarligi;
- shartnoma shartlari bajarilmagan hollarda qo'llaniladigan ta'sir choralari;
- kreditdan maqsadli foydalanishni nazorat qilish usullari va maqsadga xilof ishlatilganligi aniqlangan hollarda qo'llaniladigan jazo choralari;
- shartnomaning amal qilish muddati va uni bekor qilish shartlari;
- qonunchilikda ko'zda tutilgan boshqa shartlar;
- tomonlar imzosi va bank muhri.

Kredit shartnomasi imzolanib qarz oluvchiga shaxsiy ssuda hisob varag'i ochilgandan keyin mazkur hisob varag'i orqali o'tayotgan mablag'larni tezkor nazoratini ta'minlash maqsadida "Qarzdorning kredit kartochkasi" ochiladi.

Kreditdan foydalanganlik uchun mijoz bankka haq to'laydi. Kreditdan foydalanganlik uchun to'lov miqdori - foiz stavkasi bank va qarz oluvchi o'rtasidagi shartnomada belgilanadi.

Iste'mol kreditini naqd pul bilan berish taqiqlanadi.

Qarz oluvchi jismoniy shaxsga iste'mol kreditini berish Adliya vazirligi tomonidan 1998-yil 18-noyabrda 539-raqam bilan davlat ro'yxatiga olingan Markaziy bankning 1998-yil 22-avgustdagi 1-sonli "O'zbekiston Respublikasi banklarida ochiladigan bank hisob varaqlari to'g'risida"gi yo'riqnomada ko'zda tutilgan tartibda unga shaxsiy ssuda hisob varag'i ochish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Qarzdor tomonidan olingan kredit muddatidan oldin qaytarilgan taqdirda u ayni paytda kreditdan foydalanganlik muddati uchun hisoblangan foizlarni ham qo'shib to'lashi kerak.

Banklar berilgan kreditdan maqsadli tarzda foydalanilishni nazorat qilishlari kerak.

Berilgan kreditlardan maqsadli foydalanishni nazorat qilish bank tomonidan qarz oluvchining savdo tashkilotlarining muhri, sotilish muddati qo'yilgan tovar schyotlarini taqdim etish va joyiga chiqib tekshirish orqali amalga oshiriladi.

Mijoz tomonidan kredit boshqa maqsadlarda foydalanilgani aniqlangan holda bank garovga olingan mulk yoki kredit qaytarilishi ta'minotining boshqa shakllariga o'z huquqini qonunchilikda belgilangan tartibda amalga oshirish yo'li bilan berilgan kreditning tegishli qismini muddatdan oldin qaytarib olish huquqiga ega.

Iste'mol kreditining qaytarish manbayi qarzdorning daromadi hisoblanadi. Kredit bo'yicha qarz va unga hisoblangan foizlar kredit shartnomasida ko'zda tutilgan shartlarga binoan bank kassasiga birdaniga

to'raligicha, bo'lib-bo'lib to'lash yoki qarzdorning oylik maoshidan ssuda hisobvarag'iga har oyda to'lovlar o'tkazish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Agar mijoz o'z faoliyati turiga ko'ra barqaror daromadga ega bo'lsa kreditni qaytarish odatda har oyda muntazam ravishda teng miqdordagi mablag'larni ssuda hisobvarag'iga o'tkazish turish orqali amalga oshiriladi. Har bir to'lov asosiy qarz va foizlarning qoplanishidan iborat bo'lib, asosiy qarzni qoplash qismi ssuda hisobvarag'ining o'ziga va foizlarni to'lovi esa bank daromadiga yo'naltiradi.

Masalan, Fransiya, AQSHda banklar iste'molchilarga kredit kartochkalari beradi, ularga asosan 2500 yillarga qadar tovarlar xarid etiladi, xarid puli banklarga magazinlar bergan schyotga qarab to'lanadi. Bunday kredit g'oyat imtiyozli bo'ladi, uning foizi boshqacha qarz foizidan kam bo'ladi, hatto foizsiz ham bo'lishi mumkin.

Iste'molchi krediti aholining iste'mol ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan. U tovar va pul shaklida bo'lishi mumkin. Jumladan, yakka tartibda uy-joy qurish maqsadlariga beriladigan uzoq muddatli kreditlar pul shaklidagi iste'molchi kreditlaridir.

Davlat krediti to'g'risida, avvalo, shuni aytish kerakki, banklar davlatga ham qarz beradi. Shu bilan birga, undan qarz ham oladi. Bunda davlat krediti paydo bo'ladi. Qarz va uning foizi budjet hisobidan qaytariladi. Davlat krediti sharoitida qarz beruvchilar kamdan-kam hollarda banklar bo'ladi. Ko'pincha bu vazifani aholi, firma, korxonalar va tashkilotlar o'taydi.

Davlat qarzi turli shaklda, eng avvalo, davlat zayomlari shaklida bo'ladi. Zayom davlatning qarzdorlik guvohnomasi bo'lib, u qarzni vaqti kelganda qaytarib olish va foiz to'lashni kafolatlaydi. Zayomlarni markaziy va mahalliy hokimiyatlar chiqaradi. Kredit munosabatlarida davlat faqat qarzdor vazifani o'tamay, qarz beruvchi rolini ham bajaradi. Davlat o'z mablag'lari hisobiga bankda qarz fondini tashkil etadi, xazinadan qarz ham beradi.

Davlat o'z qarzidan voz kechishi ham mumkin. Xalqaro kreditlar bo'yicha munosabatlar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirish uchun xorijiy kreditlar berishni tashkil etish masalalari to'g'risida" gi 1997-yil 7-fevral qarori bilan tartibga solinadi. Ushbu qarorda loyihalarni tanlab olish tartibi hamda kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirish uchun jalb qilinadigan xorijiy kredit liniyalari hisobiga kichik va o'rta korxonalariga kreditlar berish masalalariga e'tibor qaratilgan.

Xalqaro kredit – bu qarz kapitalining xalqaro miqyosdagi harakati bo‘lib, bu harakat tovar va valuta ko‘rinishidagi mablag‘larni qaytarib berishlik, muddatlik va haq to‘lashlik asosida berish bilan bog‘liqdir.

Xalqaro kredit munosabatlarida qatnashuvchi subyektlar bo‘lib tijorat banklari, markaziy banklar, davlat organlari, hukumatlar, yirik korporatsiyalar hamda xalqaro va regional moliya-kredit tashkilotlari hisoblanadi.

Xalqaro tashkilotlar beradigan xalqaro kreditlarning xususiy banklar beradigan kreditlardan farqi quyidagilardan iborat: xalqaro tashkilotlar, odatda, uzok muddatli kreditlar beradi. Xususiy banklar esa, asosan, qisqa muddatli kreditlar berish bilan shug‘ullanadi.

Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 27-avgustdagi 370-son qaroriga 2-ilova - “O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi to‘g‘risida” Nizomga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi tomonlardan biri hisoblanadigan xalqaro-huquqiy hujjatlar, shu jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Hukumati kafolati ostida tuzilgan qarz va kredit shartnomalari bo‘yicha yuridik xulosalar beradi;

xalqaro shartnomalar loyihalarini huquqiy ekspertizadan o‘tkazadi;

Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 21-noyabrdagi 526-son qaroriga 2-ilova “O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Xorijiy investitsiyalar va kreditlar masalalari bo‘yicha Idoralararo kengash to‘g‘risida” Nizomga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi xorijiy investitsiyalar va kreditlar masalalari bo‘yicha Idoralararo kengash (keyingi o‘rinlarda "Idoralararo kengash" deb yuritiladi) xorijiy investitsiyalarni jalb etish jarayonlarini faollashtirish, investitsiya muhitini yaxshilash yuzasidan takliflar ishlab chiqish, shuningdek Hukumat tomonidan yoki uning kafolati ostida jalb qilingan kreditlar va investitsiyalarga xizmat ko‘rsatish va ularni jalb etish mexanizmini takomillashtirish maqsadida tashkil etiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 2004-yil 8-yanvardagi “Jalb etiladigan xorijiy kreditlar bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi kafolatlari berilganligi uchun to‘lov undirish tartibi to‘g‘risida” 7-sonli qarori "Xorijdan mablag‘ jalb qilish to‘g‘risida" va "Budjet tizimi to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasi qonunlariga, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Jalb etiladigan xorijiy kreditlar bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi kafolatlarini berish tartibi to‘g‘risida" 2003-yil 28-noyabrdagi 534-son qaroriga muvofiq hamda jalb etiladigan xorijiy kreditlar bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi kafolatlari berilganligi uchun to‘lov undirish mexanizmini takomillashtirish maqsadida qabul qilingan va ushbu qarorga ilova “Jalb

etiladigan xorijiy kreditlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi kafolatlari berilganligi uchun to'lov undirish tartibi to'g'risida" nizom jalb etiladigan xorijiy kreditlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi kafolatlari berilganligi uchun to'lov (keyingi o'rinlarda matnda "taqdirlash puli" deb yuritiladi) undirish tartibini belgilab beradi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 14-iyundagi N 267-sonli "Xorijiy kreditlar o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida" qarori jalb etilgan xorijiy kreditlarning o'z vaqtida va to'liq qaytarilishini ta'minlash, korxonalarining O'zbekiston Respublikasi Hukumati kafolati ostida berilgan xorijiy valutadagi kreditlar bo'yicha o'z majburiyatlarining bajarilishi uchun javobgarligini oshirish maqsadida qabul qilingan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori 2002-yil 9-avgust 286-sonli "Kichik va o'rta biznes loyihalarini mablag' bilan ta'minlash uchun Bank of Nyu-york (AQSH)ning kredit liniyasini jalb etish va undan foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida" qarori AQSH Eksport-import bankining sug'urta qoplamasi ostida Bank of N'yu-York tomonidan beriladigan, O'zbekiston Respublikasida kichik va o'rta biznesni rivojlantirishni yanada rag'batlantirishga yo'naltirilgan kredit liniyasidan samarali foydalanish maqsadida qabul qilingan.

Shuningdek, qonun hujjatlarida davlat qarz oluvchi, fuqaro yoki yuridik shaxs qarz beruvchi bo'ladigan holatlar mavjud. Bunda davlat zayomi shartnomasi bo'yicha qarz beruvchining qarz oluvchidan unga qarzga berilgan pul mablag'larini yoki zayom shartlariga bog'liq holda boshqa mol-mulkni, belgilangan foizlarni yoxud boshqa mulkiy huquqlarni zayomni muomalaga chiqarish shartlarida nazarda tutilgan muddatlarda olish huquqini tasdiqlaydigan davlat obligatsiyalari yoki boshqa davlat qimmatli qog'ozlarini qarz beruvchining sotib olishi yo'li bilan tuziladi.

Kreditlar, shuningdek, hukumatga Oliy Majlis tasdiqlagan miqdorda erkin muomalada bo'ladigan va olti oylik muddat ichida qiymati to'lanadigan qarz majburiyatlari ko'rinishida, tasdiqlangan davlat qimmatli qog'ozlari garovga qo'yilishi sharti bilan berilishi mumkin¹.

Yuqorida aytib o'tilganidek, bunday shartnomalar tuzilishm bilan har ikkala tarafda ham ma'lum bir majburiyatlar paydo bo'ladi. Bunda majburiyat subyektlari va obyektlari uning muhim unsurlari hisoblanadi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda majburiyat subyektlari muayyan huquqlarga ega bo'lgan va zimmasiga majburiyat olgan shaxslardir.

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Марказий Банки тўғрисида"ги 1995-йил 21-декабрь Қонуни. 6-модда.

Kreditor-muayyan bir harakatning qilinishini yoki muayyan harakatni qilishdan saqlanishni talab qilishga haqli subyektdir. Qarzdor esa muayyan harakatni qilishga yoki qilishdan saqlanishga majbur bo'lgan tarafdor. Qarz va kredit shartnomasi bo'yicha majburiyat obyekti qarz beruvchi pul yoki turga xos alomatlar bilan belgilangan ashyolardir. Bu shartnomadagi majburiyatlar shartnomali majburiyatlarga oid munosabatlarni tartibga soladigan huquqiy normalarga taalluqlidir. Majburiyatlarning turlari bo'yicha qarz va kredit shartnomalari bir tomonlama (va ikki tomonlama) majburiyatlarga xosdir. Bunday majburiyatda qatnashuvchilarning birida faqat talab qilish huquqi, ikkinchi tomonda esa faqat majburiyat bo'ladi. Qarz va kredit shartnomasi bo'yicha qarz bergan shaxs qarzning qaytarilishini talab qilish huquqiga ega bo'ladi, qarzdor esa o'z zimmasiga olgan qarzini qaytarishga burchli bo'ladi.

Qonun normalariga muvofiq, pul majburiyati bo'yicha majburiyatni bajarish joyi majburiyat vujudga kelgan paytda kreditor esa yashagan joyda, agar kreditor yuridik shaxs bo'lsa uning majburiyat vujudga kelgan paytda joylashgan yer, agar kreditor majburiyatni bajarish vaqtigacha o'z yashash joyini yoki joylashgan yerini o'zgartirgan bo'lsa va bu haqda qarzdorni xabardor qilgan bo'lsa ijro etish joyi o'zgartirilishi bilan bog'liq hamma xarajatlarni kreditor hisobidan qilgan holda, uning yangi yashash joyida yoki joylashgan yerida ijro etiladi.

Qarz va kredit shartnomasi bo'yicha majburiyatlarni buzganlik uchun qo'llaniladigan sanksiya ixtiyoriy bajarishgan burchni majburiy ijro ettirishga qaratilgan. Olingan qarz ixtiyoriy ravishda to'lanmaganligi uchun uni majburan undirish mumkin. Majburiyat yuzasidan qarzdor shaxs majburiyatlarini bajarmasligi bilan kreditorning subyektiv huquqini buzgan hisoblanadi.

Qarzdorning majburiyatni lozim darajada bajarmasligi, ya'ni majburiyatni shartnoma yoki qonunda ko'rsatilgan shartlarga muvofiq ravishda bajarmasligi tushuniladi. Agar majburiyat qarzdor tomonidan butunlay bajarilmasa, kreditor sud orqali majburiyatlarning majburiy tartibda bajarilishini, birinchi navbatda, albatta, real ravishda bajarilishini, agar majburiyat lozim darajada bajarilmagan bo'lsa, uning qonun yoki shartnomada ko'rsatilgan shartlarga rioya qilib bajarishni talab qilishga haqli. Qarz va kredit shartnomasi majburiyatning bajarilishi bilan bekor bo'ladi. Qarz shartnomasi qarz beruvchi shartnomadan voz kechishi bilan ham bekor bo'lishi mumkin. Shuningdek, taraflarning kelishuvi bo'yicha ham bekor bo'lishi mumkin. Qonun hujjatlarida majburiyatlarning bekor bo'lishiga boshqa asoslar ham nazarda tutilishi mumkin.

42-bob. PUL TALABNOMASIDAN BOSHQA SHAXS FOYDASIGA VOZ KECHISH EVAZIGA MOLİYALASH

Shartnoma tushunchasi. Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi xalqaro amaliyotda, bozor iqqisodiyoti rivojlangan davlatlarda bundan yuz yillar avval “faktoring” (“faktor” – moliyaviy agent, komissioner soʻzidan olingan) instituti sifatida maʼlum boʻlgan. Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasining mohiyati shundaki, uning boʻyicha mijoz moliya agentidan (koʻpchilik hollarda bular – banklar) mijozning mahsulot berish, ish bajarish yoki xizmat koʻrsatishdan kelib chiqadigan talab qilish huquqlarini xaridor (buyurtmachi)ga taqdim etish evaziga pul mablagʻlarini berishdan iborat. Masalan, tovar yetkazib beruvchi koʻpincha yetkazib berilgan mahsulot uchun oʻz majburiyatini bajarish bilan bir vaqtda toʻlov olmaydi (oluvchi vaqtincha pul mablagʻlari boʻlmagani sababli olingan tovar uchun toʻlov muddatini kechiktiradi). Tovlar yetkazib beruvchi pul talabnomasiga ega boʻla turib, pul mablagʻlari yoʻqligi yoki yetishmasligi uchun qiyin ahvolga tushib qoladi. Pul mablagʻlari muayyan mulkiy qiymatga ega boʻlib, bozor qiymatiga, soʻmning xarid qobiliyatiga ham ega.

Moliya agenti (bank) kreditorga (tovar yetkazib beruvchiga) uchinchi shaxs (xaridor) ning unga tegishli qarzini bu qarzdordan tegishli pul mablagʻlarini toʻlash muddati yetib kelgan vaqtda undirib olish evaziga toʻlashga tayyordir.

Iqtisodiy nuqtayi nazardan faktoring – bu komissiya-savdo operatsiyalarining mijoz aylanma kapitalini kreditlash bilan uygʻunlashgan va uning debitorlik (mijoz tovar va xizmatlarini realizatsiya qilgani jarayonida uning schyot-fakturalari bilan toʻlanmagan) qarzini inkasso boʻyicha hisob-kitob qilish va bankka mahsulot oluvchidan (xizmatdan foydalanuvchidan) toʻlash talabnomasi huquqini topshirish bilan bogʻliq turidir.

Hozirgi kunda faktoring koʻpincha bank yoki boshqa kredit muassasasi (moliya agenti) va tovarlar sotayotgan yo xizmatlar koʻrsatayotgan korxonalar (mijoz) oʻrtasidagi huquqiy munosabatlar sifatida belgilanib, unga koʻra moliya agenti faktoring shartnomasi boʻyicha mijozdan debitorlik qarzini undirish huquqiga ega boʻladi (mijozga nisbatan talabnoma huquqi bilan yoki bunday huquqsiz), shuningdek, basharti shartnomada nazarda tutilgan boʻlsa, mijozning savdo

operatsiyalarining buxgalteriya hisobini yuritishi mumkin.

Kreditorning pul talablari moliya agentining boshqa kreditor bilan tadbirkorlik bitimi predmeti bo'lishi ham mumkin, bunda kreditor mijoz vazifasini o'taydi. Moliya agenti bo'sh pul mablag'lariga ega bo'lib, kreditorga (mijozga) to'lov berib, tegishli moddiy mukofot oladi.

Yuridik adabiyotlarda pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi kreditor huquqlarining boshqa shaxsга o'tishi to'g'risidagi xo'jalik shartnomasi bilan ko'p jihatdan umumiy tomonlarga ega ("Sessiya" FK, 313—321-moddalar). FKning 749-moddasi 1-qismida pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasiga quyidagicha ta'rif berilgan:

"Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi bo'yicha bir taraf (moliya agenti) ikkinchi tarafga (mijozga) shu mijozning (kreditorning) uchinchi shaxsга (qarzdorga) tovarlar berishdan, uning ishlarini bajarishidan yoki unga xizmatlar ko'rsatishidan kelib chiqadigan pul talabnomasi hisobidan pul mablag'larini beradi yoki berish majburiyatini oladi, mijoz esa moliya agentiga ushbu pul talabnomasini beradi yoki berish majburiyatini oladi".

Ushbu ta'rifdan shunday xulosa chiqarish mumkin: pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi ikki taraflama va haq evaziga amalga oshiriladi. U real ham (moliya agenti pul o'tkazadi yoki mijoz to'lov muddati yetib kelgan pul talabnomasidan voz kechadi), shuningdek konsensual ham (agent pul mablag'larini o'tkazish majburiyatini oladi yoki mijoz to'lov muddati yetib kelgan talabnomadan voz kechish, ya'ni kelgusi qarzlarni olish huquqini o'tkazish majburiyatini oladi) bo'lishi mumkin.

Majburiyatda talabnomadan voz kechish shartnomalari asosida shaxslarni o'zgartirish to'g'risidagi umumiy qoidalar ularning umumiy harakteriga ko'ra faktoring shartnomasi doirasida amalga oshiriladigan huquqdan voz kechish bo'yicha munosabatlarga nisbatan qo'llanilishi kerak. Shu bilan birga talabnoma huquqidan voz kechish evaziga moliyalashtirish to'g'risidagi maxsus normalarning kiritilishi tijorat shartnomalari obykti sifatida talabnoma huquqidan foydalanganda an'anaviy huquqdan voz kechish to'g'risidagi normalar ham qarzdorning, ayrim hollarda esa ham mijozning manfaatlarini to'liq darajada ta'minlamaganligi bilan izohlanadi. Shuning uchun faktoring shartnomasi doirasida bir qancha munosabatlar o'zgacha tartibga solingan (masalan, qarzdor va mijoz o'rtasidagi shartnomaga talabnomadan voz kechishga yo'l qo'yilmasligi to'g'risidagi shartning kiritilishi oqibatlarini, o'z navbatida

boshqa shaxs foydasiga talabnomadan voz kechish imkoniyati va h.k.). Bu normalar o'ziga xos xususiyatga ega. Shu boisdan ham faktoring shartnomasi asosida huquqlardan voz kechilganida O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 42-bobida faktoring doirasida u yoki bu munosabatlarni tartibga soluvchi maxsus normalar bo'lmagan taqdirdagina taraflarga nisbatan Fuqarolik Kodeksining talabnomadan voz kechish to'g'risidagi umumiy normalari qo'llanilishi lozim.

Shartnoma qismlari. Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi bo'yicha tomonlar moliya agenti (faktor) va mijozdir. Moliyaviy agent sifatida banklar va boshqa kredit tashkilotlari, shuningdek, tijorat tashkilotlari (shirkatlari va jamiyatlari, ishlab chiqarish kooperativlari va unitar korxonalar), agar bu faoliyat ularning maxsus huquq layoqati mazmuniga kirsa, qatnashadilar.

Mijoz sifatida tijorat tashkilotlari yoki yakka tartibdagi tadbirkorlar qatnashishlari mumkin, chunki faktoring shartnomalari faqat tadbirkorlik muomalasida qo'llaniladi.

Moliya agenti ("faktor") bilan mijoz o'rtasida yuzaga keladigan majburiyatlar faktoring shartnomasining o'zidan kelib chiqadi. Moliya agenti bilan uchinchi shaxs mijoz qarzdori (tovarlarni sotib oluvchi, ish yoki xizmat buyurtmachisi) o'rtasida yuzaga keladigan munosabatlar ular bilan bog'liq bo'lsa ham, faktoring shartnomasi predmetiga kirmaydi.

Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi mazmuni FK 749-moddasi 1-qismiga muvofiq, pul talabnomasining tegishli pul mablag'larini mijozga taqdim etish evaziga moliya agentiga berilishidir.

Qonunda faktoring shartnomasining ikki turi ajralib turadi: 1) to'lov muddati yetib kelgan pul talabnomasi (mavjud talabnoma); 2) kelajakda vujudga keladigan pul talabnomasi (bo'lajak talabnoma, FK, 751-moddaning 1-qismi).

Boshqa shaxs foydasiga voz kechiladigan narsa bir emas, bir nechta talabnomadan iborat bo'lishi mumkin. Masalan, muayyan bir tovarni sotish bo'yicha barcha talabnoma yoki bir qarzdorga nisbatan hamma talabnomalar.

Moliya agenti uchun mavjud talabnoma to'lov muddati yetib kelmagan (tovarni kreditga yetkazib berish) yoki mijoz uchinchi shaxs bilan endigina tuzishi lozim bo'lgan shartnomadan kelib chiqadigan bo'lajak talabnomadan afzal hisoblanadi.

Boshqa shaxs foydasiga voz kechiladigan narsa har qanday

majburiyatlar emas, balki aniq talabnomalar bo'lishi shart. Shartnomada voz kechilayotgan har bir talabnomaning summasi, to'lov muddatlari va boshqa belgilari ko'rsatilgan bo'lishi lozim. Bo'lajak talabnoma o'z vaqtida, kechikmagan holda vujudga kelishi ochiq-ravshan belgilangan bo'lishi shart.

Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasida muddat tomonlar kelishuvi bilan belgilanadi. Shartnoma bahosi mijozning qarzdorga talabnomasi narxidir. Shartnoma bahosini belgilashda quyidagi holatlar hisobga olinadi: mijoz va qarzdorning moliyaviy ahvoli, hisob-kitoblar shakli (turli qimmatga ega bo'lgan akkreditiv yoki inkasso), to'lov muddati (mavjud talabnoma yoki bo'lajak talabnoma), moliya agentiga berilgan talabnomalar soni va boshqalar.

Moliya agenti ko'rsatgan xizmatlari uchun to'lanadigan mukofot miqdori mijozni moliyalash summasi va muddati; voz kechilgan talabnomalar qarzdor tomonidan to'lanishi shubhali bo'lgan vaziyatning (tavakkalchilikning) mavjudligi; mijozga ko'rsatilgan qo'shimcha xizmatlardan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi shakli talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish shakli haqidagi qoidalar bilan (FK, 320-modda) belgilanadi. U oddiy yozma yoki notarial shaklda tuzilgan bitimga asoslangan talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish shaklida amalga oshirilishi kerak. Davlat ro'yxatidan o'tkazishni talab qiladigan bitim bo'yicha talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish ushbu bitimning ro'yxatga olish uchun belgilab qo'yilgan tartibida ro'yxatga olinishi kerak. Orderli qimmatli qog'oz bo'yicha talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish ushbu qimmatli qog'ozga indossament (talab qilish huquqini o'tkazish yozuvi) yo'li bilan amalga oshiriladi.

Jahon amaliyotida faktoring shartnomalarining bir necha turlari mavjud:

- regress (mahsulot yetkazuvchidan to'lovni qayta talabnoma qo'yish) huquqi yoki regress huquqsiz to'liq faktoring xizmati to'g'risida;
- regress huquqi yoki regress huquqsiz talabnomalarning dastlabki to'lovi to'g'risida¹.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 42-bobi moliya

¹ Қаранг: Российская банковская энциклопедия. /Гл.ред.О.И.Лаврушин.-М.: 1995.-447

agentining nafaqat buxgalteriya xizmati hamda mijoz yetkazgan mahsulotlar va ko'rsatgan xizmatlar uchun hisob varaqlar to'lovi ustidan nazorat qilishdan emas, balki mijoz kontragentlaridan debitorlik qarzlarini bevosita undirish huquqidan albatta iborat talabnomadan voz kechish evaziga ko'rsatiladigan moliyaviy xizmatlarga nisbatan tatbiq etiladi.

Bank moliyalashtirganida mijoz talabnomasidan voz kechmagan taqdirda bunday munosabatlar boshqacha tasniflanadi (masalan, qarz shartnomasi).

Bank mijozga u talabnoma huquqidan voz kechishi evaziga ko'rsatgan moliya xizmatlari xususiyati va turini taraflar o'z xohishiga ko'ra belgilashga haqli.

Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi mazmuni tomonlarning huquq va majburiyatlaridan iborat. Moliya agenti ("faktor")ning asosiy majburiyatlari quyidagilardir: a) shartnoma bahosi bo'lgan pul mablag'larini mijozga berish; b) shartnomada ko'zda tutilgan alohida hollarda mijoz operatsiyalarining buxgalterlik hisobini yuritish uchun zarur bo'lgan hujjatlarni mijozdan qabul qilish; v) mijozga voz kechish predmeti bo'lgan pul talabnomalari bilan bog'liq boshqa moliyaviy xizmatlar ko'rsatish.

Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi bo'yicha qo'shimcha moliyaviy xizmatlar ko'rsatish tomonlar o'rtasidagi munosabatlar kredit berish evaziga talabnomadan bir marta voz kechishdan iborat bo'lib qolmaydigan hollarda maqsadga muvofiqdir. Tomonlar shartnomada moliya agentining boshqa majburiyatlarini ham ko'zda tutishlari mumkin.

Mijozning asosiy majburiyati shartnoma predmeti bo'lgan pul talabnomasidan moliya agenti ("faktor") foydasiga voz kechishdan iboratdir. Mijoz boshqa shaxs foydasiga voz kechish predmeti bo'lgan pul talabnomasining haqiqiyliги uchun moliya agenti oldida javobgar bo'ladi (FKning 752-moddasi 1-qismi). Berilayotgan talabnomaning haqiqiyliги ikkita shartga bog'liq: a) mijoz talabnomadan boshqa shaxs foydasiga voz kechish paytida pul talabnomasini berish huquqiga ega bo'lishi kerak; b) huquqni mijozga berish vaqtida qarzdor bu huquqni bajarmaslikka haqli bo'ladigan vaziyatlar unga ma'lum bo'lmasliги kerak (FKning 752-moddasi, 2-qismi). Moliya agenti o'z foydasiga voz kechish predmeti bo'lgan talabnomani ijroga taqdim etganda qarzdor bu talabnomani bajarmaganliги yoki lozim darajada bajarmaganliги uchun mijoz javobgar bo'lmaydi. Uning vazifasi haqiqiy talabnomani berishdan iborat. Agar shartnomada boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, talabnomaning bajarilishi uchun mijoz kafolat

bermaydi. Ko‘rinib turibdiki, mijozning moliya agenti oldidagi javobgarligi talabnomadan boshqa shaxs foydasiga voz kechgan kreditorning javobgarligiga o‘xshash tartibda belgilangan (FK, 321-modda).

Mijozdan pul talabnomasini olgan moliya agenti uning tezroq qondirilishidan manfaatdordir, u qarzdorga muddatni cho‘zish va boshqa imtiyozlar berilishiga rozi bo‘lmasligi mumkin. Qarzdor esa, o‘z kreditori, mol yetkazib berish shartnomasi bo‘yicha uzoq vaqt o‘zaro aloqada bo‘lgan mol yetkazib beruvchisini notanish bo‘lgan moliya agentiga almashtirishdan manfaatdor emas. Shu tufayli qarzdorlar (mol yetkazib berish shartnomasi bo‘yicha xaridorlar) shartnomadan kelib chiqadigan biror huquqni har qanday tomonga o‘tkazishni taqiqlash to‘g‘risidagi shartni kiritishni talab qiladilar. Fuqarolik Kodeksi pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechishni taqiqlashni haqiqiy emas deb e‘lon qiladi (FKning 753-moddasi, 1-qismi). Mijoz bilan uning qarzdori o‘rtasidagi talabnomadan boshqa shaxs foydasiga voz kechishni taqiqlash yoki cheklash haqida kelishuv bo‘lgan taqdirda ham pul talabnomasidan moliya agenti foydasiga voz kechish haqiqiy hisoblanadi. Qarzdor uning dastlabki kreditoriga (mijozga) shartnoma bilan belgilangan pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechishni tasqiqlash yoki cheklash buzilganligi uchun javobgarlik choralarini qo‘llash huquqiga ega emas. Bunday hollarda mijozning o‘z qarzdori (kontragenti) oldida mulkni berish, ish bajarish yoki xizmat ko‘rsatish bo‘yicha zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarish bo‘yicha majburiyatlari saqlanib qoladi. Mijoz, shuningdek, shartnoma shartlariga zid ravishda kreditorni almashtirishi natijasida qarzdorga yetkazilgan zarar o‘rnini qoplashi shart.

Agar pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo‘lsa, moliya agentining pul talabnomasidan o‘z navbatida boshqa shaxs foydasiga voz kechishiga yo‘l qo‘yilmaydi (FK, 754-modda). Agar shartnomada pul talabnomasidan, o‘z navbatida, boshqa shaxs foydasiga voz kechishga yo‘l qo‘yilgan hollarda unga nisbatan pul talabnomasi (faktoring)dan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi to‘g‘risidagi qoidalari tegishli suratda qo‘llaniladi. Yangi moliya agenti ham tegishli litsenzyaga ega bo‘lishi kerak. Bu holda pul talabnomasidan o‘z navbatida boshqa shaxs foydasiga voz kechayotgan moliyaviy agent – mijoz, uning mijozisi esa – qarzdor bo‘ladi. E. A. Suxanovning ta’kidlashicha, bu – “qarzlarni sotib olish” va “qarz majburiyatlari bozori”ni yaratish bo‘yicha faoliyatni cheklaydi. Masalan, ayrim tijorat tashkilotlari omonatchilarning to‘lovga noqobil banklar va boshqa kredit tashkilotlariga bo‘lgan

talabnomalarini sotib olib, bu faoliyatni rivojlantirishga urinmoqdalar.

FKning 755-moddasiga muvofiq, qarzdor mijozdan yoki moliya agentidan pul talabnomasi belgilangan, shuningdek, to'lov amalga oshirilishi kerak bo'lgan moliya agenti ko'rsatilgan taqdirda, qarzdor to'lovni moliya agentiga amalga oshirishi shart. Bildirishnomada berilgan talabnomaning aniq mazmuni, to'lov amalga oshirilishi lozim bo'lgan moliya agentining nomi ko'rsatilishi lozim.

Agar yozma bildirishnoma, zarur bo'lgan hollarda esa, qo'shimcha dalillar qarzdorga berilmagan bo'lsa, u to'lovni mijozning o'ziga (dastlabki kreditorga) to'lash huquqiga ega bo'ladi¹.

Factoring bankda mahsulot yetkazuvchidan yoki uning debitorlaridan o'z filiallaridan birida hisob raqami ochish, shuningdek, mahsulot yetkazuvchining boshqa moliya institutlari oldida kredit majburiyatlari mavjudligi darajasini o'rganish zarurati yo'qligi bilan tasniflanadi.

Ushbu xususiyatlar bank uchun qulay va qo'shimcha katta tavakkalchilikka olib kelmaydi, chunki factoring shartnomasiga binoan mahsulot yetkazuvchiga factoring xizmati ko'rsatilganida mahsulot oluvchilar bank debitorlariga aylanib qoladi.

FKning 756-moddasi 1-qismida moliya agentining mijozdan talabni "sotib olish"ni to'g'risida gapiriladi. Sotib olish vaqtida mijoz pul talabnomasidan moliya agenti foydasiga kelishilgan summa evaziga voz kechadi. Moliya agenti, qarzdorning to'lovi moliya agenti mijozga to'lagan puldan ortiq miqdorda bo'lgan taqdirda ham qarzdor talabni bajarish uchun to'laydigan hamma summani olish huquqini qo'lga kiritadi. Moliya agenti qarzdorning to'lovi uning voz kechilgan talabnoma xarajatlarini qoplay olmasligi mumkin bo'lganligi uchun tavakkal qiladi. Agar u tavakkal qilishni istamasa, boshqa turdagi shartnoma tuziladi. Mijoz qarzdor o'z majburiyatlarini to'liq bajarmasligi va qarzning qolgan qismini moliya agentiga to'lash majburiyatini o'z zimmasiga olib, tavakkal qiladi. Bunday holda moliya agenti belgilagan mukofot pulini chiqarib tashlab, qarzdor to'lagan summa bilan mijozdan olingan summa o'rtasidagi farqni mijozga qaytarishi shart.

Mijoz qarzdor bilan tuzgan shartnoma bo'yicha o'z zimmasiga olgan mulkni berish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish)ga doir majburiyatlarini buzgan taqdirda, qarzdor moliya agentiga o'tgan talabnoma bo'yicha to'langan summalarni, agar qarzdor moliya agentiga o'tgan talabnoma

¹ Банковское право. Отв. Ред. А.А. Травкин. 3-е издание перераб. и допол. -М.: Юристь. 2006. -280-297 б.

bo'yicha to'langan summalarni, agar qarzdor bunday summalarni bevosita mijozdan olishga haqli bo'lsa, undan qaytarib berishni talab qilishga haqli emas. Bunday pullarni qarzdor bevosita mijozning o'zidan undirib olishi mumkin (FK, 758-modda). Qarzdor agar moliya agenti va'da qilingan to'lovni mijozga to'lash majburiyatini bajarmaganligi yoki mijoz talabnomadan boshqa shaxs foydasiga voz kechish bilan bog'liq to'lovni olishi kerak bo'lgan qarzdor oldidagi majburiyatini buzganligini bila turib, bunday to'lov amalga oshirganligini isbot qila olsa, ushbu summalarni moliya agenti qaytarishini talab qilishga haqli.

Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash shartnomasi bo'yicha mulkiy javobgarlik ushbu shartnomaning huquqiy tabiatiga bog'liq. Agar shartnoma konsensual bo'lsa, uni bajarish faqat mijoz uchun lozim bo'ladi. U shartnomaning mazmuni haqiqiyliги va uning bajarilishi uchun javob beradi.

Tomonlar kelishuviga muvofiq, ko'rilgan zararni qoplash va neustoyka to'lovini to'lash ko'zda tutilgan bo'lishi mumkin.

43-bob. BANK OMONATI SHARTNOMASI

Shartnoma tushunchasi. Bank omonati shartnomasi shartnomaning alohida turlaridan biri bo'lib, unga ko'ra birinchi tarafdan (omonatchidan) qabul qilib olgan yoki uning nomiga kelgan pul summasini (omonatni) qabul qilib olgan ikkinchi taraf (bank) shartnomada nazarda tutilgan shartlar asosida va tartibda omonat summasini qaytarish va unga foizlar to'lash majburiyatini oladi (FK, 759-modda).

Yuridik adabiyotlarda bank omonati shartnomasiga ayrim mualliflar qarz shartnomasining bir turi, irregulyar saqlash (pul, narsalarni tur belgilari bo'yicha saqlash) sifatida qarasarlar, qolganlar uni qarz shartnomalari qismlarining majmui deb hisoblaganlar.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksida bank omonati shartnomasi tushunchasiga ta'rif berilib (759-modda), unda Rossiya Federatsiyasi Fuqarolik Kodeksidan farqli ravishda, lotincha "depositum" – saqlashdan kelib chiqqan "depozit" atamasi qo'llanilmagan, shuningdek, bankning omonatchi pul mablag'larini "saqlash" majburiyati berilmagan.

Bank omonati shartnomasi mustaqil shartnoma bo'lib, uning ildizlari qarz shartnomasiga borib taqaladi va u bank (qarzdor) bilan omonatchi (kreditor) o'rtasidagi kredit munosabatlarini rasmiylashtiradi. Fuqaro bilan tuziladigan bank omonati shartnomasi ommaviy shartnoma hisoblanadi. Demak, yuzaga kelgan munosabatlarga FKning 358-moddasida bunday shartnomalar to'g'risida ko'zda tutilgan umumiy qoidalar, xususan, xizmat ko'rsatuvchining shartnoma tuzishdan bosh tortishi ta'qiqlanishi, bir shaxsning boshqa shaxsga nisbatan afzal ko'rishi istisno etilishi, O'zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan tomonlar uchun majburiy bo'lgan qoidalarning chiqarilishi mumkinligi kabilar tadbiq etiladi.

Bank omonati shartnomasi real bo'lib, omonatchi (boshqa shaxs) bankka omonat puli summasini berayotgan vaqtda tuziladi. Omonatchi bankdan faqat omonat puli summasini va u bo'yicha foizlarni qaytarishini talab qilish huquqiga ega bo'ladi, o'z sherigi oldida hech qanday majburiyat olmaydi. Bank omonat puli summasini va u bo'yicha foizlarni to'lashi shart. Yuqorida bayon etilganlardan kelib chiqqan holda, bank omonati shartnomasi bir tomonlama va haq evaziga tuziladigan shartnoma hisoblanadi.

Bank omonati shartnomasi oddiy yozma shaklda tuzilishi kerak. U taraflar imzolagan yagona hujjat tarzida ikki nusxada tuzilishi mumkin. Agar omonatning qo'yilganligi omonat daftarchasi, jamg'arma (depozit) sertifikatini yoki bank tomonidan omonatchiga berilgan, qonunda, qonunga

muvofiq belgilangan bank qoidalarida va bank amaliyotida qo'llaniladigan ish muomalasi odatlarida bunday hujjatlar uchun nazarda tutilgan talablaarga javob beradigan boshqa hujjat bilan tasdiqlangan bo'lsa, bank omonati shartnomasining yozma shakliga rioya qilingan hisoblanadi.

Shartnoma qismlari. Bank omonati shartnomasining predmeti pullar (omonat)dir. Omonat tushunchasiga O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi 1996-yil 25-aprelda tasdiqlangan qonunida quyidagicha ta'rif berilgan: "Omonat (depozit) – talab qilinishi bilan oq yoki to'lovni amalga oshiruvchi shaxs bilan to'lovni oluvchi shaxs yoxud ularning qonuniy vakillari o'rtasida kelishilgan muddatda foizlar yoki ustama haq to'lagan holda yoki bunday to'lovlarsiz hammasini qaytarib berish sharti bilan topshiriladigan pul summasi".

Omonatni tashkil etadigan pul summasi so'mlarda ifodalanadi. Omonatlar depozit hisobvarag'ini ochish yo'li bilan qabul qilinadi. Shu tufayli omonatchi bilan bank o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish uchun, agar FKning 43-bobida boshqa qoidalar ko'zda tutilgan bo'lmasa va ular bank omonati shartnomasi mazmunidan kelib chiqmasa, bank hisobvarag'i shartnomasida belgilangan me'yorlar qo'llanadi. Masalan, bank hisobvarag'i shartnomasi (FK, 44-bob) da mavjud bo'lgan hisob-kitoblar to'g'risidagi me'yorlar bank omonati shartnomasi bo'yicha munosabatlarga tatbiq etilmaydi, chunki bank omonati shartnomasi bank hisobvarag'i shartnomasidan farqli ravishda, tovarlar (bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlar) uchun hisob-kitob operatsiyalarining amalga oshirilishiga yo'l qo'ymaydi. Omonatchi depozit hisobvarag'iga kiritgan mablag'larga bank mulkchilik huquqini oladi. Omonatchi esa, aksincha, mulkga egalik (titul huquqi) huquqini yo'qotadi.

Bankka omonatga topshirilgan pul mablag'lariga omonatchining huquqi moddiy bo'lmay, pullarni qaytarish va tegishli foizlarni to'lashni talab qilish huquqidir.

Bank litsenziyasini olish tartibi mazkur Qonunning 10-moddasiga muvofiq belgilanadi. Yuridik shaxslar litsenziyasiz omonatlarni qabul qilish bo'yicha bank operatsiyalarini bajargan hollarda omonatchi zudlik bilan omonat summasining qaytarib berilishini, shuningdek, FKning 327-moddasida ko'zda tutilgan foizlarning to'lanishi hamda unga foiz summasidan ortiq yetkazilgan barcha zararlar o'rnini qoplashni talab qilishi mumkin. Agar bunday vaziyatda yuridik shaxslar omonatchi bo'lsalar, FKning 114-moddasida ko'zda tutilgan bitimlar haqiqiy emasligining oqibatlarini to'g'risidagi umumiy qoidalar qo'llaniladi. Bunday bitimlar qatnashchilarining dastlabki holatiga qaytarilayotgan vaqtda

asossiz orttirilgan boylikni qaytarish majburiyati (FK, 1023-modda), xususan, boshqa shaxslarning pul mablag'laridan foydalanganlik uchun ushbu mablag'lar summasiga foizlar to'lash (FK, 327-modda) va jabrlanuvchiga olinmagan daromadlarni to'lash (FK, 1028-modda) qoidalari qo'llaniladi.

Yuqoridagi oqibatlar fuqarolar va yuridik shaxslarning pul mablag'larini:

- omonat saqlovchilarga omonatni talab qilishi bilanoq olish va omonatchining qonunlarda nazarda tutilgan boshqa huquqlarini amalga oshirishi imkoniyatini bermaydigan veksellar yoki boshqa qimmatli qog'ozlar berish;

- ularga g'ayriqonuniy chiqarilgan deb topilgan aksiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlarni sotish yo'li bilan omonatlarga jalb etish hollariga nisbatan ham qo'llaniladi (FKning 760-moddasi 4-qismi).

Endi qonun omonatchining hisobvarag'iga nafaqat o'zi, balki uchinchi shaxslarning pul mablag'larini qo'yish (FK, 767-modda), shuningdek bunga muvofiq ravishda uchinchi shaxs foydasiga omonat qo'yish (FK, 768-modda) imkonini ham tartibga soladi.

Birinchi holda bank uchinchi shaxslardan kelib tushgan pul mablag'larini, o'z hisobvarag'i to'g'risidagi ma'lumotlarni ularga bergan omonatchining roziligiga ega bo'lgan holda, omonatchi hisobvarag'iga kiritishi lozim. Ikkinchi holatda esa, omonat bevosita omonatchining hisobvarag'iga emas, balki muayyan uchinchi shaxs nomiga kiritiladi. Masalan, ota-onalar o'z farzand(lar)ni nomiga omonat qo'yadilar. Bu holda omonat summasi bankka yangi depozit hisobvara q ochish yo'li bilan amalga oshiriladi va bu shartnomaning muhim sharti nomiga omonat qo'yilayotgan fuqaroning ismini yoki yuridik shaxsning nomini ko'rsatishdan iboratdir. Uchinchi shaxs foydasiga bank omonati shartnomasi, agar bu omonatdan foydalanuvchining ismi (nomi) ko'rsatilmagan bo'lsa, haqiqiy hisoblanmaydi. Bu shartnomaning ajralib turadigan xususiyati shundan iboratki, uchinchi shaxs bank omonati (depoziti) shartnomasining muqobil subyeksi bo'ladi, u o'z huquqidan foydalanishi yoki foydalanmasligi ham mumkin. Omonatdan foydalanish huquqiga ega bo'lgan shaxs omonatchi uning foydasiga berilgan huquqdan foydalanishni istamasa, uchinchi shaxs foydasiga tuzilgan bank omonati shartnomasi muddatidan oldin bekor qilinishi yoki omonat kirituvchi bilan bankning kelishuvi bo'yicha o'zgartirilishi mumkin. Uchinchi tomon benefitsiar bo'lib, uning huquqlari omonat bo'yicha bankka talab qo'yilguniga qadar shartnoma tuzgan tomon ixtiyoriga bog'liq bo'ladi. Pul mablag'lari kelib tushgan paytdan boshlab

o'z homiysi o'rnini to'liq egallaydi va omonatchi bo'lib qoladi.

761-moddaga muvofiq, bank omonati shartnomasi yozma shaklda tuzilgan bo'lishi kerak. Bank omonati shartnomasining yozma shakliga rioya qilmaslik, FKning 114, 115-moddalarida belgilangan oqibatlar bilan birga, bunday shartnomaning haqiqiy bo'lmasligiga olib keladi. Bank omonati shartnomasi yozma shakliga faqat tomonlar yagona hujjatning ikkala nusxasiga imzo chekib, ulardan biri omonatchiga berilgan holdagina emas, balki omonatni qo'yilganligi omonat daftarchasi, jamg'arma (depozit) sertifikatini yoki bank tomonidan omonatchiga berilgan, qonunga muvofiq belgilangan bank qoidalarida va bank amaliyotida qo'llaniladi ish muomalasi odatlarida bunday hujjatlar uchun nazarda tutilgan talablarga javob beradigan boshqa hujjat bilan tasdiqlangan bo'lsa, rioya qilingan hisoblanadi.

Shartnoma omonatchi qimmatli qog'ozlar, jamgarma yoki depozit sertifikatini olgan holda ham rasmiylashtirilgan hisoblanadi. Uning egasi bunday qog'ozlarni taqdim etgan vaqtda omonatchi sifatida qatnashadi.

Bank omonati shartnomasi mazmun-mohiyati – bankning omonatchiga omonat summasini, bank omonati shartnomasida belgilangan miqdorda foizlar to'lagan hodda qaytarish majburiyatidan iborat (FK, 763-modd). Foizlar omonatchi tomonidan bankka berilgan kreditning bahosi hisoblanadi. Ularning miqdori shartnomada belgilanadi. Agar foizlar shartnomada ko'rsatilmagan bo'lsa ham ular bank foizi hisob stavkasi miqdorida to'lanishi lozim. Demak, omonatga to'lanadigan foizlar miqdorini ayrim hollarda tomonlar kelishib olmasligi, ular qonunga asosan belgilanishi mumkin. Bank foizlarining kelishilgan miqdorini faqat talab qilib olinguncha saqlanadigan omonatlar bo'yicha va shartnomada bunday harakat taqiqlanmagan holdagina kamaytirilishi mumkin. Hatto shu holda ham foizlarning yangi miqdori umumiy qoidaga muvofiq, omonatchilarga bu haqda xabar berilgan paytdan bir oy o'tganidan keyin qo'llanishi mumkin. Muddatli yoki shart bilan qo'yilgan omonatlar bo'yicha foizlar miqdori, agar shartnomada boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, bank tomonidan bir tomonlama kamaytirilishi mumkin emas (yuridik shaxslar uchun bunday imkoniyat shartnomada ko'zda tutilgan bo'lishi ham mumkin). Fuqarolar – omonatchilarni himoya qilib, qonun muddatli va shart bilan qo'yilgan omonatlar bo'yicha foizlarga tuzatish kiritilishini, agar qonunda boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, man etadi. Bunday omonatlar bo'yicha yuridik shaxslar uchun foizlarni bir tomonlama o'zgartirishga, shartnomada belgilangan bo'lsa, yo'l qo'yiladi.

Omonatga foizlar yozish va to'lash tartibi ham qonunchilikda tartibga

solingan (FK, 764-modda). Bank omonati summasiga foizlar omonat bankka tushgan kunning ertasidan boshlab, to u omonatchiga qaytarilgan yoki boshqa asoslarga ko'ra, omonatchining hisobvarag'idan o'chirilgan kundan oldingi kungacha yoziladi. FKning 764-moddasi 2-qismida bank omonati summasi va foizlar, agar bank omonati shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, har oyda omonatchining talabi bilan to'lanishi ko'zda tutilgan. Bu muddatda talab qilib olinmagan foizlar esa, foizlar yoziladigan omonat summasiga qo'shilib boradi.

} Agar omonat tegishli foiz davri tugamasdan qaytarilayotgan bo'lsa, mijozning mablag'laridan amalda foydalanilgan davrdan kelib chiqqan holda bank foizlari yoziladi va ular omonat asosiy summasi bilan bir vaqtda to'lanadi.

Bank omonati (depoziti) shartnomasida belgilangan tartibga ko'ra, omonatlar ikki asosiy turga bo'linadi: talab qilinishi bilanoq beriladigan omonat (talab qilinguncha saqlanadigan omonat) va shartnomada belgilangan muddat tutaganidan keyin qaytariladigan omonat (muddatli omonat). Biroq omonatning turidan qat'iy nazar, bank omonatchi talab qilishi bilanoq omonat summasini yoki uning bir qismini berishi shart (FK, 762-modda). Yuridik shaxslar tomonidan qaytarib berishning shartnomada nazarda tutilgan boshqa shartlari asosida qo'yilgan omonatlar bundan mustasno.

Bank omonati shartnomasining fuqaro omonatni talab qilishi bilanoq olish huquqidan voz kechishi haqidagi sharti o'z-o'zidan haqiqiy emas. Bank omonati shartnomasida qaytarib berishning qonun hujjatlariga zid bo'lmagan boshqa shartlari asosida omonatlar qo'yish ham nazarda tutilishi mumkin (FK, 762-modda). Masalan, shartli omonatlar biror shart asosida (masalan, farzand balog'at yoshiga yetgunga qadar) tuziladigan bank omonati shartnomasi bo'yicha qo'yiladigan omonatlardir.

Nomiga omonat qo'yilgan shaxs hisobvara q ochilayotgan vaqtda belgilangan shartlarga rioya qilingan yoki omonat qo'yuvchi tomonidan ko'rsatilgan hollar yuzaga kelganidagina uni tasarruf etish huquqiga ega bo'ladi. Omonatchi belgilangan muddat yetib kelganida muddatli omonat summasini yoki shartnomada belgilangan holat yuzaga kelishi bilan shartli omonat pulini talab qilmagan vaziyat ham bo'lishi mumkin. Bank omonatining bunday turi, agar shartnomada boshqa tartib ko'zda tutilgan bo'lmasa, talab qilib olinguncha saqlanadigan omonat turiga o'tkazib qo'yiladi.

Omonatni qaytarish haqidagi talabni bajarmaganlik uchun javobgarlik, FKning 766-moddasiga muvofiq, bank omonatchining omonatini qaytarish to'g'risidagi talabini bajarmagan yoki zarur ravishda bajarmagan; omonatni

qaytarish shartlari yomonlashgan; fuqarolardan depozitni vakolat berilmagan shaxs qabul qilgan yoki omonatlar to'g'risidagi qonunchilik buzilgan; omonat qaytarilmagan, omonat noqonuniy ravishda tutib turilgan yoki foizlar to'lanmagan hollarda yuzaga keladi. Bunday hollarda omonatchi bankdan omonat summasini qaytarishni talab qilishga haqli bo'ladi.

Bank omonati shartnomasini bekor qilish hamma vaqt omonatchi-fuqaroning bir tomonlama xohish-ixtiyori bilan yuz beradi. Agar omonatchi yuridik shaxs bo'lsa, shartnomani bekor qilish omonatning turiga bog'liq: talab qilib olingunicha saqlanadigan omonatlar bo'yicha – birinchi talab bilan, alohida shartlar bilan qo'yiltgan omonatlar uchun shartnomada ko'zda tutilgan tartib qo'llaniladi.

Omonat daftarchasi va omonat (depozit) sertifikat. Omonat daftarchasi va omonat (depozit) sertifikat bank omonati shartnomasi shaklida qo'llanadi. Ularning asosiy xususiyatlari birinchi bor FKning 769, 770-moddalarida aks ettirilgan. Omonat daftarchasi fuqaro bilan bank omonati shartnomasini tuzish rasmiylashtirilgan hamda uning hisobvarag'ida omonat bo'yicha pul mablag'lari harakatini tasdiqlaydigan hujjatdir.

Omonat daftarchasi omonatchining nomi yozilgan omonat daftarchasi yoki taqdim etuvchiga pul to'lanadigan omonat daftarchasi shaklida bo'lishi mumkin. Ularning har biri ikki xil vazifani: dalil-isbot (shartnoma tuzilgani va uning bekor qilinganini tasdiqlaydi) va hujjat (unda hisobvara q bo'yicha operatsiyalar amalga oshiriladi) vazifalarini bajaradi. Taqdim etuvchiga pul to'lanadigan omonat daftarchasi qimmatli qog'oz hisoblanadi. Ushbu daftarcha taqdim etilgan holdagina bu huquqlar amalga oshirilishi va berilishi mumkin. Shu boisdan taqdim etuvchiga pul to'lanadigan omonat daftarchasi bank omonati shartnomasi tuzilganligi va fuqaro hisobvarag'iga pul mablag'lari kiritilganligini yozma ravishda tasdiqlaydigan hujjat bo'libgina qolmasdan, huquq beruvchi ahamiyatga egadir. Omonat daftarchasi rekvizitlari qonunda belgilangan (FK, 769-modda). Unda quyidagi ma'lumotlar bo'lishi shart:

- a) depozit qabul qilgan bankning nomi, uning joylashgan manzili;
- b) omonat bo'yicha hisobvara q nomeri;
- v) hisobvara q bo'yicha pul mablag'lari harakati (kirim, chiqim, qoldiq) to'g'risidagi ma'lumotlar.

Omonat daftarchasi omonatchida bo'lganligi sababli, uchinchi shaxslar tomonidan depozit hisobvarag'iga qo'shimcha badallar qo'yishga doir operatsiyalarni omonatchi bankka kelguniga qadar daftarchada aks ettirib bo'lmaydi (FK, 767-modda). Demak, omonat daftarchasi omonatning holatini hamma vaqt ham yetarlicha aniq aks ettira olmaydi, holbuki FKning 769-moddasi bo'yicha shunday bo'lishi kerak.

Agar egasining nomi yozilgan omonat daftarchasi yo'qotilgan bo'lsa yoki taqdim etish uchun yaroqsiz holga keltirilgan bo'lsa, bank omonatchining arizasiga muvofiq, unga yangi omonat daftarchasi beradi. Ko'rsatuvchiga pul to'lanadigan omonat daftarchasi yo'qolganida, fuqarolik-protsessual qonunchiligida belgilangan tartibga ko'ra, ko'rsatuvchiga pul to'lanadigan qimmatli qog'ozlar uchun huquqlar tiklanguniga qadar bank majburiyatlardan ozod bo'ladi.

Agar omonat daftarcha egasiga daftarchani qonunsiz ravishda egallab olgan boshqa shaxs ma'lum bo'lsa, unga nisbatan vindikatsion da'vo qilish yo'li bilan talab qilib olishga haqlidir (FK, 228-modda).

Omonat (depozit) sertifikatini qimmatli qog'oz bo'lib, bankka qo'yilgan omonat summasini ham, omonatchining (sertifikat saqlovchining) belgilangan muddat tamom bo'lganidan keyin sertifikatni bergan bankda yoki ushbu bankning istalgan filialida omonat summasini va sertifikatda ko'rsatib qo'yilgan foizlarni olish huquqini tasdiqlaydi (FK, 770-modda).

Omonat daftarchadan farqli ravishda, sertifikat bank omonat shartnomasini rasmiylashtirishda universal vosita bo'lib, u fuqarolar, shuningdek, yuridik shaxslar bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarda qo'llanadi. Fuqarolar omonat sertifikatlari egalari bo'lishi mumkin. Depozit sertifikatini omonat sertifikatiga o'xshaydi, ammo unga faqat yuridik shaxslar egalik qilishi mumkin.

Sertifikat unda ko'rsatilgan muddat yetib kelishi bilan to'lanishi shart bo'lgan muddatli omonat turidir. Agar sertifikat jismoniy shaxs tomonidan pul to'lash uchun muddatidan oldin taqdim etilgan bo'lsa, bank unga omonat summasini to'lashi kerak, omonatchi-yuridik shaxs iltimosi bo'yicha esa, shartnomada boshqa tartib ko'zda tutilgan bo'lmasa, omonat summasini to'lash huquqiga ega, lekin majbur emas.

Agar sertifikatning shartlarida foizlarning boshqacha miqdori belgilab qo'yilgan bo'lmasa, foizlar talab qilib olinguncha saqlanadigan omonatlar uchun ko'zda tutilgan miqdorda to'lanadi (FK, 770-modda).

Sertifikat blankida quyidagi rekvizitlar bo'lishi shart: a) depozit (yoki "omonat"), sertifikat nomi; b) sertifikat berish uchun asosni ko'rsatish (pul omonatini kiritish); v) depozit yoki jamg'arma omonatni kiritish sanasi; g) depozit yoki omonatning miqdori; d) bankning depozit summasini yoki omonatni so'zsiz qaytarish majburiyati; e) qaytarish muddati; j) bankning foiz stavkasi; z) tegishli foizlar summasi; i) sertifikat bank-emitentining nomi va manzili; k) nomi yoziladigan sertifikat oluvchi (benefitsiar) ismi (nomi); l) bunday bitimlarni tuzish uchun bank vakolat bergan ikki shaxsning bank muhri bilan tasdiqlangan imzolari.

44-bob. BANK HISOBVARAG'I SHARTNOMASI

Shartnoma tushunchasi. Naqd pulsiz olib boriladigan hisob-kitob va kredit operatsiyalarini tashkil etish va amalga oshirishning zaruriy vositasi bank hisobvarag'ining alohida shartnomasini tuzish vaqtida yuzaga keladi. Bank hisobvarag'ini buxgalteriya hujjati deb ham qarash mumkin, chunki unda muayyan shaxsga tegishli pul mablag'lari va moddiy boyliklar harakati aks ettiriladi. Biroq o'z shakliga ko'ra, bu, avvalambor, shartnoma bo'lib hisoblanadi. Bunday hisobvaraqlar depozit, hisob-kitob, joriy valuta, kapital qo'yilmalarni moliyalash hisobvaraqlari bo'lishi mumkin, ular hisob-kitob operatsiyalari uchun mo'ljallangan. Ularni ochish uchun hamma vaqt bank hisobvarag'i shartnomasi asosida tuziladi. Ayni ular FKning 44-bobi qoidalari bilan tartibga solinadi.

Fuqarolik Kodeksida bank hisobvarag'i shartnomasiga mustaqil shartnoma sifatida qaraladi. FKning 771-moddasida shartnomaga shunday ta'rif berilgan: "Bank hisobvarag'i shartnomasi bo'yicha bir taraf – bank yoki boshqa kredit muassasasi (bundan buyon matnda – bank) ikkinchi tarafning mijozning (hisobvaraqa egasining) hisobvarag'iga tushayotgan pul mablag'larini qabul qilish va kiritib qo'yish, mijozning hisobvaraqdan tegishli summalarini o'tkazish va to'lash hamda hisobvaraqa bo'yicha boshqa operatsiyalarni amalga oshirish haqidagi farmoyishlarini bajarish majburiyatini oladi". Ta'rifdan ko'rinib turibdiki, bank hisobvarag'i shartnomasi konsensual shartnoma ekan, chunki u hisobvaraqa ochilayotgan vaqtda uning egasi hisobvaraqa mablag' qo'yish-qo'ymasligiga bog'liq emas. Agar tomonlar shartnomaning barcha mavjud shartlari bo'yicha kelishib olishga erishsalar, shartnoma tuzilgan hisoblanadi. Bank hisobvarag'i shartnomasining qatnashchilari, huquq hamda majburiyatlarga ham ega bo'lganligi tufayli, ikki tarafdin shartnoma hisoblanadi. Bu agar tomonlar kelishuvida boshqacha tartib o'rnatilgan bo'lmasa, to'lovli-shartnomadir (FK, 781-modda). Bankda mijozning hisobvaraqdagi mablag'laridan o'z maqsadlarida foydalanish huquqi bo'ladi, bunda u mijozga ushbu mablag'lardan hech qanday to'siqsiz tasarruf etish huquqini kafolatlaydi. Bank mijozning pul majburiyatlaridan foydalangani uchun unga shartnomada belgilangan miqdorda foizlar (mukofot puli) to'laydi. Bank omonati shartnomasida to'lanadigan foizlar miqdori haqida shart bo'lmagan taqdirda, bank talab qilib olinguncha saqlanadigan omonatlarga to'lanadigan miqdorda foizlar to'lashi shart (FK, 763- va 734-moddalar). Mukofot summasidan (odatdagi hisobvaraqa) foizlar mijozning hisobvarag'iga har chorakda kiritiladi. Mijoz bankning

hisobvaraqda turgan pul mablag'lari bilan operatsiya qilish bo'yicha xizmatlariga bank hisobvarag'i shartnomasida nazarda tutilgan shartlar asosida haq to'lashi shart. Bu haq bank tomonidan har oyning oxirida mijozning hisobvarag'idagi mablag'lar hisobidan undirib olinadi (FK, 780-modda). Bunda bankning mijozga va mijozning bankka o'zaro muqobil talablari yuzaga kelishi mumkin, ular bir-birlarining talablarini hisobga olish yo'li bilan bank tomonidan bekor qilinadi (FK, 782-modda).

Ko'rib chiqilayotgan shartnoma o'ziga xos subyektiv tarkibiga ega. Uning nomidan ko'ringanidek, bank shartnomaning bir tarafi bo'lishi mumkin. Boshqa taraf sifatida ham yuridik, ham jismoniy shaxslar qatnashishi mumkin. Odatda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotganlar jismoniy shaxslar sifatida qatnashadilar. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 44-bobida bank mijozlariga nisbatan maxsus talablar qo'yilmagan. Shu boisdan ham O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining fuqarolik huquqi subyektlari haqidagi umumiy qoidalari qo'llaniladi. Xususan, umumiy qoidaga ko'ra, tashkilot bank hisobvarag'i shartnomasi tarafiga aylanishi uchun yuridik shaxs huquqlariga ega bo'lishi kerak. Yuridik shaxslar o'z filiallari va vakolatxonalari tuzishga haqli bo'lib, ular yuridik shaxs hisoblanmagan alohida bo'linmalar hisoblanadi. Filiallar va vakolatxonalar faoliyati uchun pul mablag'lari zarur. Bunday sharoitlarda ular banklarning xizmatlariga muhtoj bo'lishi mumkin. Shuning uchun amaldagi qonunchilik filiallar va vakolatxonalarning bank hisobvarag'larini (subschyot) ochish imkoniyatini nazarda tutadi.

Kim mazkur hollarda bank hisobvarag'i tarafi bo'ladi? – degan tabiiy savol tug'iladi. Biz aytganimizdek, filiallar va vakolatxonalar yuridik shaxslar hisoblanmaydi. Ularning rahbarlari fuqarolar va boshqa yuridik shaxslar bilan turli huquqiy munosabatlarga kirib, ishonchnoma asosida o'z nomidan emas, balki filial yoki vakolatxona tashkil qilgan yuridik shaxs nomidan ish ko'radi. Shuning uchun tegishli yuridik shaxslar filiallar va vakolatxonalarga yordamchi hisobvaraqa ochishga asos bo'lgan shartnomalarning taraflari bo'ladi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, jismoniy shaxslar ham bank hisobvarag'i shartnomasi taraflari bo'lishi mumkin. Lekin bank amaliyoti shundayki, bank hisobvarag'i shartnomasi faqat tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan jismoniy shaxslar bilan tuziladi. Jismoniy shaxs davlat ro'yxatidan o'tganidan so'ng xususiy tadbirkor maqomiga ega bo'ladi. Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanmaydigan jismoniy shaxslar bank omonati shartnomasini tuzib bank mijoz bo'lishi mumkin.

Bank hisobvarag'i shartnomasining o'ziga xosligi shundaki, na bank, na yuridik shaxs – mijoz uni tuzishdan bosh tortishga haqli emas. Mazkur holda mijozning majburiyati yuridik shaxslarning hisob-kitoblarni naqd pulsiz tartibda amalga oshirish to'g'risidagi qoidalardan kelib chiqadi. Bankning shartnoma tuzish majburiyati uning qonunda ko'zda tutilgan subyektiv xususiyatlaridan kelib chiqadi (FK, 775-modda, 3-qism). Mana shuning uchun E. A. Suxanov fikricha, bu shartnoma "o'z mohiyatiga ko'ra ommaviy shartnoma" deb qaraladi.

Shartnoma qismlari. Shartnoma tomonlari – bank (shu jumladan, litsenziyaga ega bo'lgan kredit muassasasi) va mijoz (hisobvaraƣ egasi)dir. Bu shartnomada xizmat ko'rsatuvchi bo'lib hamma vaqt bank yoki bunday turdagi harakatlar (bitimlar)ni amalga oshirish uchun litsenziyaga ega bo'lgan kredit muassasasi bo'ladi. Mijoz sifatida har qanday yuridik va jismoniy shaxslar qatnashishi mumkin.

Shartnoma predmeti – shartnoma bilan kelishilgan operatsiyalarni amalga oshirish uchun mijozning bankdagi hisobvarag'ida mavjud bo'lgan pul mablag'laridir. Bank o'z mijozlarining ko'pincha naqd pulsiz shaklda, hisobvaraƣdagi yozuv shaklida mavjud bo'lgan pul mablag'larini tom ma'noda aytganda, saqlamaydi. Shuningdek, bank omonati shartnomasidagi kabi, bank bilan mijoz o'rtasida oddiy huquqiy munosabatlar emas, balki majburiyatli-huquqiy munosabatlar tarkib topadi.

Mijozning huquqiy maqomi va uning hisobvarag'iga kiritilgan pul mablag'lari bilan amalga oshirilgan operatsiyalar doirasiga qarab, hisobvaraƣlarning turlari mavjud.

Asosiy hisobvaraƣ hisob-kitob hisobvarag'i bo'lib, u tijorat tashkilotlariga to'lovlarni to'lash, kreditlar olish, tushumlarni kiritish va bank hisobvarag'i shartnomasida ko'zda tutilgan boshqa operatsiyalarni amalga oshirish uchun ochiladi. Hisob-kitob varaƣlari ko'pgina tijorat tashkilotlariga (fondlar, ko'ngilli birlashmalar, matlubot kooperatsiyalari nafaqat mulk egasi, balki boshqa manbalar hisobiga moliyalanadigan muayyan turdagi muassasalarga) ochiladi. Hisob-kitob varaƣlari yuridik shaxs ariza-iltimosnomasi bilan uning filiali va vakolatxonasiga ham ochilishi mumkin.

Joriy hisobvaraƣlar ayrim muassasa, filial, vakolatxona, bo'linmalarga hamda tijorat tashkiloti bo'lmagan yuridik shaxslarning alohida bo'linmalariga ochiladi. Joriy hisobvaraƣlar faqat cheklangan hisob-kitob operatsiyalarini, asosan, mehnatga haq to'lash va ma'muriy xo'jalik xarajatlari bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshirishga imkon

beradi. Budget hisobvaraqlari budget mablag'larini tasarruf etish huquqi berilgan subyektlarga (kreditlarni tasarruf etuvchilar – hukumat idoralari, ma'muriyatga) ochiladi. Vakillik (korrespondentlik) hisobvarag'i – bank hisobvarag'i shartnomasi turlaridan biridir. Ushbu shartnomaning o'ziga xos xususiyati uning subyekt tarkibiga bog'liq – bu shartnomada faqat bank muassasalari tomonlar bo'la oladi (FK, 789-modda). Vakillik hisobvaraqlari korrespondent hisobvaraqlarning bir turidir. Korrespondent hisobvaraqlarni rasmiylashtirish vaqtida bank hisobvaraqa egasini, unda mablag'lar mavjud bo'lmagan yoki yetarlicha bo'lmagan holda, kreditlash majburiyatini o'z zimmasiga oladi.

Bank hisobvarag'i shartnomasining shakli – oddiy yozma shaklda bo'ladi. U shartnoma tuzish va hisobvaraqa ochish jarayoni bilan bog'liq.

Hisobvaraqa ochish uchun mijoz bankka quyidagi hujjatlarni taqdim etishi shart: a) hisobvaraqa ochish to'g'risida ariza; b) yuridik shaxs tuzish to'g'risidagi qaror loyihasi (ta'sis shartnomasi); v) mijoz rahbari va bosh buxgalterining imzo namunalari qo'yilib, muhr izi tushirilgan varaqcha. Bank amaliyotida bunday shaxslarni identifikatsiyalashning yangi vositalari yaratilgan bo'lib, shartnomada elektron to'lov vositalari, kodlar, parollar va hisobvaraqda turgan pul mablag'larini tasarruf etish huquqini tasdiqlaydigan boshqa axborot tashuvchi vositalardan foydalanish ko'zda tutilgan bo'lishi mumkin (FK, 776-modda).

Qonunchilikda yuridik shaxsga hisobvaraqa ochish uchun majburiy bo'lgan boshqa hujjatlar belgilangan. Mijoz tomonidan hisobvaraqa ochish to'g'risida ariza berish oferta (shartnoma tuzish uchun taklif) bo'lib, bank rahbarining bunga ruxsat berish to'g'risidagi yozuvi aksept (shartnoma tuzishga rozilik) dir.

Bank hisobvaraqni ochishni rad etishga haqli emas, ana shunday rad etishga bankda bank xizmati ko'rsatishga qabul qilish imkoniyati yo'qligi sabab bo'lgan hollar bundan mustasno (775-modda 4-qism). Bankka hisobvaraqa ochish uchun zarur bo'lgan hujjatlar to'plami (paketi)ni taqdim etgan va asossiz rad javobi olgan har qanday shaxs FKning 377-moddasi 6-qismida belgilangan tartibda uni tuzishdan bosh tortsa, ikkinchi taraf uni shartnoma tuzishga majbur qilish talabi bilan sudga murojaat qilishga hakli. Bundan tashqari, mijoz bankdan shartnoma tuzishdan asossiz ravishda bosh tortib, unga yetkazilgan zarar o'rnini qoplashni talab qilishga hakli.

Bank hisobvarag'i shartnomasini tuzish amaliyotda ikki usulda: (bankning standart blankasida) yagona hujjat tuzish va uni imzolash; yoki mijoz tomonidan ariza berilib, unga bank rahbarining ruxsat imzosini

qo'yish yo'li bilan amalga oshiriladi. Shartnoma tuzish tegishli hisobvaraqlar ochishni taqozo etadi.

Bank hisobvarag'i shartnomasini bekor qilish nafaqat umumiy qoidalariga asosan, balki bir tomonlama ham amalga oshiriladi. Bank hisobvarag'i shartnomasi mijozning arizasiga muvofiq istalgan vaqtda bekor qilinishi mumkin. Bankning talabiga ko'ra, bank hisobvarag'i shartnomasi qonunda belgilangan quyidagi ikki muayyan holda sud tomonidan bekor qilinishi mumkin:

a) mijozning hisobvarag'ida saqlanayotgan pul mablag'lari summasi bank qoidalarida yoki shartnomada ko'zda tutilgan eng kam miqdordan oz bo'lsa, agar bunday summa bank bu haqda ogohlantirgan kundan boshlab bir oyda tiklanmasa;

b) agar shartnomada boshqa muddat nazarda tutilgan bo'lmasa, ushbu hisobvaraqlar bo'yicha bir yil davomida operatsiyalar qilinmagan bo'lsa. Hisobvaraqlardagi pul mablag'larining qoldig'i mijozning tegishli yozma arizasi olinganidan keyin kechi bilan yetti kun ichida mijozga beriladi yoki uning ko'rsatmasiga muvofiq boshqa hisobvaraqlarga o'tkaziladi. Bank hisobvarag'i shartnomasi yuridik shaxs qayta tashkil etilganida o'zgartiriladi, bunda hisobvaraqlar qayta rasmiylashtiriladi. Bank hisobvarag'i shartnomasi yuridik shaxs tugatilgan yoki mijoz - fuqaro vafot etgan taqdirda tugatiladi. Shartnomani bekor qilish yoki to'xtatish mijoz hisobvarag'ini yopish bilan tugallanadi.

Bank hisobvarag'i shartnomasi mazmunini bank bilan mijozning huquq va majburiyatlari tashkil etadi. Bankning asosiy majburiyatlari quyidagilardan iborat: a) mijoz uchun bank qonunda, qonunga muvofiq belgilab qo'yilgan bank qoidalarida va bank amaliyotida qo'llanadigan ish muomalasi odatlarida ushbu turdagi hisobvaraqlar uchun belgilab qo'yilgan operatsiyalarni amalga oshirish shart (FK, 777-modda) b) bank sirini saqlashi shart. Bank mijozning topshirig'i bo'yicha mijozga tushgan pul mablag'larini qabul qiladi va hisobvaraqlarga kiritadi, mijozning mablag'larini hisobvaraqlardan o'tkazish, naqd pullarni hisobvaraqlardan berish to'g'risidagi farmoyishlarini bajaradi, hisobvaraqlarni kreditlaydi va boshqa harakatlarni bajaradi. Bank mijoz pul mablag'laridan foydalanish yo'llarini nazorat etish va mijozning o'z ixtiyoriga ko'ra pul mablag'larini tasarruf etish huquqini qonunda yoki shartnomada ko'zda tutilmagan ravishda cheklashga haqli emas. Mijoz bankka hisob-kitoblarni amalga oshirish, pul mablag'larini depozitga o'tkazish, hisobvaraqlardan chiqarish to'g'risida ko'rsatma beradi. Mijoz hisobvarag'i bo'yicha operatsiyalar belgilangan muddatlarda amalga oshiriladi (FK, 778-modda).

Bank tegishli to'lov hujjati bankka tushgan kunning ertasidan kechiktirmasdan tushgan pul mablag'larini hisobvaraqqa kiritib qo'yishi shart. Yanada qisqaroq muddatlar mijoz bilan tuzilgan shartnomada ko'zda tutilishi to'lov hujjati bilan belgilangan bo'lishi mumkin. Tegishli hisob-kitob hujjati kelib tushgan kunning ertasidan kechiktirmasdan bank mablag'larini hisobdan chiqarish yoki hisob-kitob hujjatlarini boshqa bankka jo'natish yo'li bilan mijozning topshirig'ini bajara boshlashi kerak. Mijozning hisobvaraqqdan mablag'larni berish to'g'risidagi farmoyishlari ham xuddi shunday muddatlarda bajarilishi kerak. Agar mijoz hisobvaraqqda mablag'lar mavjud bo'lmasa, bank uning topshirig'ini bajarmasligi lozim. Ammo bank hisobvarag'i shartnomasida mijoz hisobvarag'ida pul mablag'lari yo'q bo'lgan taqdirda ham to'lovlarni amalga oshirish ko'zda tutilgan bo'lishi mumkin. Bu holda bank mijozga kredit beryapti deb hisoblanadi. Kreditlashning bu turi overdraft deb ataladi, u bank tomonidan mijoz hisobvarag'idagi mablag'larning salbiy qoldig'i tarzida hisobga olinadi. Bunday kreditlashga u to'g'ridagi shart bank hisobvarag'i shartnomasiga kiritilgan taqdiridagina yo'l qo'yiladi. Bu turdagi kreditning berilishi mijozning hisobvarag'ida mablag'lar yo'qligi yoki yetarli emasligida hisob-kitoblar hujjatlarini zudlik bilan to'lash yo'li bilan amalga oshiriladi. Overdraft bo'yicha kreditlash munosabatlariga nisbatan, agar bank hisobvarag'i shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, qarz va kredit to'g'risidagi qoidalar qo'llaniladi (O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 779-moddasi ikkinchi qismi). Mijoz hisobvarag'iga kiritilgan pul mablag'larini hisob-kitoblar hujjatlari orqali tasarruf etadi. Bu hujjatlar yuridik shaxs rahbari va bosh buxgalteri tomonidan imzolanishi kerak.

Agar hisob-kitoblar hujjati vakolatli shaxs tomonidan imzolanmagan yoki vakolatli shaxs tomonidan imzolangan bo'lsa-da, ammo bank kartochkasida uning imzosi bo'lmagan taqdirda bank hujjatni ijro uchun qabul qilmaydi.

Bank hisobvarag'i shartnomasida hisobvaraqqda turgan pul mablag'larini tasarruf etish huquqini elektron to'lov vositalaridan hamda ularda mijozning o'z imzosi, kodlari, parollari va farmoyish tegishli vakolati bo'lgan shaxs tomonidan berilganligini tasdiqlaydigan boshqa vositalarning o'xshatmalaridan foydalangan boshqa hujjatlar bilan tasdiqlash nazarda tutilgan bo'lishi mumkin (O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 776-moddasi uchinchi qismi).

Amaliyotda shu maqsadda ko'pincha elektron raqamli imzodan foydalaniladi. U hujjatning haqiqiyliги, yaxlitligi va uning muallifini to'g'ri

aniqlashga imkon beradi. Bundan tashqari, bu vakolatli shaxsning haqiqiy imzosining nusxasidir. Aynan shu maqsadda personal raqamning identifikatoridan ham foydalanish mumkin. U kredit va debet kartochkalari (kredit kartochkalari) orqali hisob-kitoblar qilganda qo'llaniladi. Kredit kartochkasi – bank yoki boshqa maxsus kredit muassasasi tomonidan (debet yoki kredit) plastik kartochkasi tarzida beriladigan, egasi nomi yozilgan to'lov hisob-kitob hujjatidir. Kredit kartochkasi tegishli bank muassasasida uning egasi joriy hisobvarag'i borligini tasdiqlaydi va mijozga muayyan joylarda tovar va xizmatlar haqini to'lash, shuningdek bankomatlardan naqd pul olish imkonini beradi. Mijoz kredit kartochkasi bilan hisob-kitob qilganda bank tomonidan berilgan kredit (kredit liniyasi) hisobiga o'z hisobvarag'idagi mablag'lardan oshiq foydalanishi mumkin. Mijoz debet kartochkasidan foydalanilganida bunday imkoniyat bo'lmaydi.

Mijozning bank oldidagi qarzi vujudga keladi va bu holda bank bilan mijoz o'rtasidagi munosabatlarga qarz va kredit to'g'risidagi qoidalar qo'llanadi (FK, 779-modda).

Bank bank hisobvarag'i va bank omonati, hisobvaraq bo'yicha operatsiyalar hamda mijoz haqidagi ma'lumotlar sir saqlanishini kafolatlaydi. Bank sirini tashkil etuvchi ma'lumotlar faqat mijozlarning o'zlariga yoki ularning vakillariga berilishi mumkin (FK, 786-modda). Ma'lumotlar faqat sud va xo'jalik sudlariga (sudyalarga), davlat soliq xizmati idoralariga, bojxona idoralariga va surishtiruv, tergov organlariga prokurorning roziligi bilan berilishi mumkin. Mijoz-fuqaro hisobvarag'idan ma'lumotlar u vafot etgan taqdirda merosxo'rlariga, shuningdek notarius va konsulxona muassasalariga beriladi. Bank sirini tashkil etuvchi ma'lumotlar bank tomonidan oshkor qilingan taqdirda huquqlari buzilgan mijoz keltirilgan zararning o'rnini qoplashni bankdan talab qilishga haqli (FK, 786-modda, 1 qism). Xuddi shunday javobgarlik bank sirini oshkor qilgan bank xodimlari zimmasiga ham yuklatiladi (FK, 98-modda).

Mijoz hisobvaraq bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirish vaqtida bank qoidalariga rioya qilishi va (agar bank hisobvarag'i shartnomasida ko'zda tutilgan bo'lsa) hisobvaraq bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirish bo'yicha bank xarajatlarini to'lashi lozim. Faqat mijozning farmoyishiga asosan bank pul mablag'larini hisobvaraqdan o'chiradi (qonunda, shartnomada ko'zda tutilgan va qarori bilan amalga oshirilgan hollar bundan mustasno). Agar mijozning hisobvarag'idan mablag'larni o'chirish qonunga asosan amalga oshirilayotgan bo'lsa, uni so'zsiz (nizosiz) hisobvaraqdan akseptsiz o'chirish deb atash qabul qilingan. Mablag'larni mijoz

— to'lovchi hisobvarag'idan o'chirish navbati muhim hisoblanadi. FK ning 784-moddasi imperativ qoidalariga muvofiq, hisobvaraqda unga qo'yilgan hamma talablarni qanoatlantirish uchun yetarli miqdorda pul mablag'lari bo'lsa, bu mablag'larni hisobvaraqdan o'chirish mijozning farmoyishlari va o'chirish uchun boshqa hujjatlar tushgan tartibda (kalendar navbatda), agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, amalga oshiriladi.

Hisobvaraqdagi pul mablag'lari unga qo'yilgan barcha talablarni qondirish uchun yetarli bo'lmagan taqdirda, pul mablag'lari quyidagi majburiy navbatda o'chiriladi: birinchi navbatda budjetga va budjetdan tashqari fondlarga to'lovlarni nazarda tutuvchi to'lov hujjatlari bo'yicha, mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan talablarni, alimentlar undirish to'g'risidagi, mualliflik shartnomalari bo'yicha haq to'lash, shuningdek hayotga va salomatlikka yetkazilgan zararning o'rnini qoplash to'g'risidagi talablarni qondirish uchun hisobvaraqdan pul o'tkazishni yoki pul berishni nazarda tutuvchi ijro hujjatlari bo'yicha pul o'chiriladi. Keyin boshqa pul talablarini qondirishni nazarda tutuvchi ijro hujjatlari bo'yicha pul o'chiriladi va nihoyat, boshqa to'lov hujjatlari bo'yicha kalendar navbat tartibida pul o'chiriladi (FK, 784-modda). Sanab o'tilgan har bir navbatda kalendar tartib amal qiladi.

Hisobvaraq bo'yicha operatsiyalar o'z vaqtida amalga oshirilmaganligi va pul mablag'lari asossiz o'chirilganligi uchun bank mijoz oldida javobgar bo'ladi. Bank mijozga kelgan pul mablag'larining hisobvaraqqa o'z vaqtida kiritib qo'ymagani yoki hisobvaraqdan mablag'lar asossiz ravishda o'chirgani, shuningdek hisobvaraqdan mablag'larni o'z vaqtida bermaganligi va mijozning hisobvaraqdan mablag'larni o'tkazish haqidagi farmoyishlarini o'z vaqtida bajarmaganligi uchun javobgar bo'ladi (FK, 785-modda). Noqonuniy ravishda foydalanilgan summa uchun javobgarlik ushbu FK ning 327-moddasida belgilangan bank hisob stavkasiga asosan belgilangan tartib va miqdorda foizlar to'lashdan iborat. Bu moddaning uchinchi qismida bank o'z vaqtida kiritilmagan yoki asossiz o'chirilgan summaga foizlar to'lash va zararning o'rnini qoplashi ham shart. Bank hisobvarag'i shartnomasida tomonlar boshqa majburiyatlarning buzilganligi (mijoz hisobvarag'i bo'yicha kredit bermagani, bank xizmati ko'rsatishdan bosh tortgani) uchun ham jazo choralarini qo'llash huquqiga egadirlar.

Aytib o'tilganlarga yana qo'shimcha qilib shuni ta'kidlash kerakki, bank hisobvarag'iga kiritilgan pul mablag'larini tasarruf etish huquqi mijozga tegishli. Ammo qonun (O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik

Kodeksining 787-moddasi) mijozning bunday huquqini cheklash imkonini nazarda tutadi. Bunday cheklash mijozning hisobvaraqda turgan pul mablag'larini xatlash yoki qonunda nazarda tutilgan hollarda hisobvaraq bo'yicha operatsiyalarni to'xtatib qo'yish shakllarida ifoda etiladi.

Hisobvaraqni xatlash hisobvaraq bo'yicha hisob-kitoblar operatsiyalarini vaqtincha to'xtatib qo'yishdir. Bunday hollarda bank hisobvaraq'i shartnomasi bekor qilinmaydi. Pul mablag'larining hammasi yoki ularning bir qismi xatlanishi mumkin.

Hisobvaraq bo'yicha operatsiyalarni to'xtatib qo'yishning hisobvaraqni xatlash bilan o'xshash tomonlari bor. Ularning farqi shundan iboratki, hisobvaraq bo'yicha operatsiyalar to'xtatib qo'yilganida qarorda operatsiyalar to'xtatib qo'yilgan summa ko'rsatilmaydi, lekin hisobvaraq bo'yicha qanday hisob-kitoblar operatsiyalariga to'xtatib qo'yish tatbiq etilayotgani ko'rsatilishi mumkin. Hisobvaraqni xatlash va hisobvaraq bo'yicha operatsiyalarni to'xtatib qo'yish qonunchilikda belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Bank siri huquqiy rejimi bank mijozlarining o'z hisobvaraqlari va omonatlari to'g'risidagi axborot oshkor qilinmasligidan manfaatdorligi va tadbirkorlik faoliyati shaffofligini ta'minlash zarurligi o'rtasidagi murosa hisoblanadi. Bank sirini tartibga solishning bir qancha xususiyatlarini ajratish lozim.

Bank sirini huquqiy tartibga solish masalalari O'zbekiston Respublikasining 2003-yil 30-avgustdagi "Bank siri to'g'risida"gi Qonuni bilan tartibga solinadi.

Bank tomonidan himoya qilinadigan quyidagi ma'lumotlar bank siri hisoblanadi:

1. O'z mijozlari (korrespondentlari)ning operatsiyalari, hisobvaraqlari va omonatlari to'g'risidagi ma'lumotlar;

2. Bank xizmatlari ko'rsatilishi bilan bog'liq holda o'z mijozi (korrespondenti) to'g'risida olingan ma'lumotlar;

3. Mijoz (korrespondent)ning bank seyflari va xonalarida saqlanayotgan mol-mulki mavjudligi, xususiyati va qiymati to'g'risidagi ma'lumotlar;

4. Mijoz (korrespondent) topshirig'i bilan yoki uning foydasiga amalga oshirilgan banklararo operatsiyalar va bitimlar to'g'risidagi ma'lumotlar;

5. Bank siri hisoblangan ma'lumotlar banklar o'rtasida muomala qilish borasida oshkor bo'lgan va boshqa bank mijozi (korrespondenti) to'g'risidagi ma'lumotlar;

6. To'planadigan pensiya tizimi ishtirokchilari, pensiya badallari

summalarining miqdori va harakatlanishi, fuqarolarning individual to'planadigan pensiya hisobvaraqlaridagi mablag'lar to'g'risidagi ma'lumotlar.

Bank siri hisoblangan ma'lumotlar ishonib topshirilgan yoki xizmat vazifalarini bajarish bilan bog'liq holda o'zlariga ma'lum bo'lgan yoxud qonunda belgilangan tartibda taqdim qilingan shaxslar tomonidan ma'lumotlarni sir saqlash tartibini buzish oqibatida ommaviy axborot vositalari orqali tarqatish yoki og'zaki yo yozma shaklda yoxud boshqa usulda xabar qilish, uchinchi shaxslarga yetkazish, to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita uchinchi shaxslarga bunday ma'lumotlar olish imkoniyatini yaratish bank sirini oshkor qilish hisoblanadi.

Bank tomonidan bank siri hisoblangan ma'lumotlarni qonunda nazarda tutilgan hollarda uchinchi shaxslarga, shuningdek bankka yuridik, buxgalteriya, auditorlik, axborot va maslahat xizmatlari ko'rsatayotgan shaxslarga xabar qilish yoki taqdim etish, basharti bu mazkur xizmat ko'rsatilishi uchun zarur bo'lsa, bank sirini oshkor qilish deb hisoblanmaydi.

Bank, uning mijozi (korespondenti) va O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan tashqari boshqa shaxslar uchinchi shaxslar hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining "Bank siri to'g'risida"gi Qonuni bank siri hisoblangan ma'lumotlarni prokuratura, tergov, surishtiruv organlariga, sudga, sud ijrochisiga, davlat soliq xizmatiga taqdim qilishni tartibga soladi.

Bank siri hisoblangan ma'lumotlar ishonib topshirilgan yoki xizmat vazifalarini bajarish bilan bog'liq holda o'zlariga ma'lum bo'lgan shaxslar tomonidan ma'lumotlar noqonuniy ravishda oshkor qilinganligi yoki ulardan foydalanilganligi oqibatida bank mijoziga (korespondentiga) zarar yetkazilganligi qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi.

45-bob. HISOB-KITOBLAR

1-§. hisob-kitobga oid huquqiy munosabatlar tushunchasi, mazmuni

Hisob-kitoblar deb shartnomadan yoki boshqa huquqiy asoslardan kelib chiqqan pul majburiyatini to'lashga qaratilgan harakatga aytiladi. Bunday pul majburiyatini shartnomaga (masalan, mahsulot yetkazib berish shartnomasi) binoan biror narsa sotib olgan yoki biron-bir narsani buyurtma qilgan yoxud mulkni ijaraga olgan shaxs bajaradi. Pul majburiyatlari nima? Bu shunday huquqiy munosabatlarga aytiladiki, bunga asosan bir taraf qarzdor, boshqa bir taraf - kreditor foydasiga ma'lum pul summasini to'lashga majbur bo'ladi, kreditor esa qarzdorlardan mazkur majburiyatning ijro etilishni talab qilishga haqli bo'ladi¹.

Hisob-kitobga oid huquqiy munosabatlar – bu shunday pul majburiyatlari bilan bog'liq bo'lib, bunda bir tomon «haq to'lovchi» ma'lum miqdordagi summani olingan mahsulot, bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat va boshqalar evaziga ikkinchi tomonga «haq to'lovchi»ga to'lash majburiyatini oladi. Hisob-kitob munosabatlarining maqsadi tegishli rasmiylashtirish yo'li bilan pulni qarzdor qo'lidan kreditor qo'lga o'tkazishdir. Hisob-kitob majburiyatlari ko'p jihatdan xilma-xil shartnomalar bilan bog'liqdir. Chunki hisob-kitob majburiyatlari olingan mahsulot, bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat bo'yicha tuzilgan shartnomalar yuzasidan xo'jalik va tashkilotlar o'rtasida vujudga keladi.

Taraflar o'rtasida hisob-kitoblarni amalga oshirishi fuqarolik-huquqiy munosabat bo'lganligi sababli tomonlarning xohish irodasi bilan belgilanadi. Biroq davlat iqtisodiy noxush jarayonlarning oldini olish, pul operatsiyalari ustidan samarali nazoratni amalga oshirish, fuqarolik muomalasi qatnashchilari tomonidan huquqlar suiiste'mol qilinishga yo'l qo'ymaslik maqsadida hisob-kitoblarning amalga oshirilishining muayyan huquqiy rejimini belgilab qo'yadi. Zeroki, pul muomalasi olingan mahsulot (tovar), bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat uchun o'zaro iqtisodiy aloqaga kirishgan taraflarning o'zaro hisob-kitob qilishlari natijasidir va fuqarolik muomalasining zaruriy sharti sanaladi.

Hisob-kitoblar:

a) naqd pulsiz, ya'ni unga ko'ra hisob-kitob faqat kredit tashkilotlari orqali amalga oshiriladi;

¹ Зуляров. “Банк ҳуқуқи” ўқув қўлланма. “Тошкент ислом университети” – 2001, 153-154 бетлар

b) naqd pul bilan, ya'ni bunda qarzdor kreditorga pulni naqd («natura» shaklida) qo'liga beradi (bank biletlari va tangalar orqali).

v) qimmatli qog'ozlar (chek, veksel) va plastik kartochkalar orqali amalga oshiriladi¹.

Hisob-kitob usuli hisob-kitob munosabatlari subyektlarining statusi (maqomi)ga yoki to'lov amalga oshiriladigan boshqa asoslarga bog'liq.

2-§. Naqd pullar bilan hisob-kitoblar qilish

Pul muomalasi – tovarlar aylanishi, shuningdek, notovar to'lovlar va hisob-kitoblarga xizmat ko'rsatuvchi naqd pulli va naqd pulsiz shakldagi pullar harakatidir². U hamisha tovar aylanishi va tovar bozori shakllanishi bilan bog'liq. Tovar ayirboshlashda qiymat shakllarining o'rin almashishi, ya'ni tovarning pulga aylanishi va yangi tovarlarni sotib olish uchun pullardan keyingi foydalanish va ularning doimiy ravishda harakatda bo'lishi zarurligini belgilaydi.

Ko'plab chet ellik iqtisodchilar pul aylanishini naqd pul va naqd pulsiz aylanishlarga bo'lib o'rganishning zarurati yo'q deb hisoblaydilar. Buning sababi rivojlangan chet mamlakatlarda hisob-kitoblar asosan naqd pulsiz shaklda amalga oshiriladi. Lekin, hali rivojlangan iqtisodga ega bo'lmasdan turib, biz xorijiy davlatlarning hozirgi hisob-kitoblari mavqeyi bilan o'z hisob-kitoblar tizimimizni tenglashtira olmaymiz³.

Naqd pul bilan hisob-kitob qilish – naqd pul yordamida amalga oshiriladigan to'lovlar yig'indisidir. Bunda pul o'zining asl to'lov va muomala vositasi funksiyalarini bajaradi.

Naqd pul bilan amalga oshiriladigan hisob-kitoblar ish haqi, nafaqalar, mukofotlar, yakka tartibdagi qurilish uchun beriladigan kreditlar, sug'urta to'lovlarini to'lashda namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari naqd pul bilan hisob-kitob qilishga:

kommunal xizmatlar uchun to'lovlar;

- maishiy xizmatlar uchun to'lovlar;

- sug'urta tashkilotlariga paylarni to'lash;

- soliqning ba'zi turlarini to'lash;

- bank kreditini to'lash;

¹ Муаллифлар жамоаси "Фуқаролик ҳуқуқи" ТДҶОИ. Дарслик. Тошкент 1999 йил, - бет

² Адик Ли. "Ўзбекистон Республикаси Молия ҳуқуқи", Тошкент – 2004, 330-бет

³ Абдуллаева Ш.З. Пул, кредит ва банклар. Тошкент, "Молия" – 2000, 33-бет.

- matbuot tashkilotlariga paylar to'lash;
- aksionerlik jamiyatlari bilan a'zolari o'rtasidagi to'lovlar va boshqa to'lovlar kiradi.

Korxonalar, muassasa va tashkilotlarning bankdagi hisob raqamlaridagi pullar quyidagi yo'llar bilan naqd pulga aylanadi:

- ishchi va xizmatchilarga ish haqi berish;
- ko'rsatilgan xizmatlar, mehnat uchun to'lovlar;
- nafaqalar to'lash;
- har xil mukofotlar;
- aholidan qishloq xo'jalik mahsulotlari, tovarlar sotib olishda;
- davlat zayomlari va lotereya biletlari bo'yicha to'lovlar;
- aholi banklardan jamg'armalarini olganda;
- ahodiga sug'urta to'lovlari to'langanda va hokazo.

Naqd pullar quyidagi yo'llar bilan naqd pulsiz shaklga o'tadi:

- uy-joy va kommunal xizmatlar uchun to'lovlar;
- aloqa tashkilotlariga to'lovlar;
- har xil soliqlar va paylar to'laganda;
- davlat zayomlari va lotereya biletlari sotib olinganidagi tushumlar

orqali;

- yakka tartibdagi qurilish uchun olingan kreditlarni to'laganda;
- har xil bo'jlar va jarimalarni to'laganda;
- dam olish uylari va boshqa sog'lomlashtirish muassasalari

yo'llanmalari uchun to'laganda va boshqalar.

Naqd pul bilan hisob-kitob qilishda pul belgilari (banknotlar va metall tangalar) natura shaklida qatnashadi. Muomaladagi naqd pullar muomala vositasi va to'lov vositasi funksiyalarini bajaradi. To'lov vositasi sifatida ular nafaqat tovarlar aylanishida, balki bevosita tovarni sotish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan hisob-kitoblar – ish haqi, pensiya, sug'urta summalarini to'lash, soliqlar to'lash, uy-joy kommunal xizmat uchun to'lovlar va boshqa to'lovlar uchun ham foydalaniladi.

Fuqarolik Kodeksining 790-moddasi 1-qismiga ko'ra, "Fuqarolarning tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishlari bilan bog'liq bo'lmagan holda ular o'rtasidagi hisob-kitoblar va fuqarolar ishtirokidagi hisob-kitoblar naqd pullar bilan yoki naqd pulsiz summasi cheklanmagan holda amalga oshirilishi mumkin".

Naqd pulsiz hisob-kitoblarda to'lov vositasi sifatida naqd pul bo'lmaydi. Ular bank muassalari tomonidan bir shaxsning hisobvarag'idan ikkinchi shaxsning hisobvarag'iga pul o'tkaziladi va pul natura shaklida ishtirok etmaydi. Naqd pulsiz hisob-kitoblar natijasida pul muomalasidagi

naqd pullar miqdori kamayadi, naqd pullarning banklarda to'planishi hisobiga mablag'larning markazlashtirishiga yordam beradi, umuman pul muomalasini tashkil etish va tartibga solishni yengillashtiradi.

Naqd pul emissiyasini cheklash, muomaladagi naqd pul summasi hajmini kamaytirish va shu orqali pul qadrsizlanish jarayonlarini sekinlashtirish maqsadida 1998-yil 10-dekabrda "O'zbekiston Respublikasi bank muassalarida pul muomalasi yuzasidan ishlarni tashkil etish haqida" yo'riqnoma ishlab chiqilgan va unda naqd pul bilan bog'liq bank operatsiyalarining amalga oshirilish asoslari, shartlari, tartibi belgilab qo'yilgan.

Naqd va naqd pulsiz hisob-kitoblar bir-biri bilan bog'liqdir. Masalan, korxonalar, muassasa va tashkilotlar tomonidan ishchilarga haq to'lashda ularning bank hisobvaraqlardagi pullar naqd pul shaklida ishchilariga to'lanadi. Ikkinchi tomondan, aholiga naqd pulga xizmat ko'rsatuvchi chakana savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari hamda boshqa tashkilotlar o'zlariga kelib tushgan naqd pullarni banklardagi hisobvaraqlarga o'tkazadi, ulardan naqd pulsiz hisob-kitoblar uchun foydalanadilar.

3-§. Naqd pulsiz hisob-kitoblar haqida umumiy qoidalar

Naqd pulsiz hisob-kitoblar – bank hisob varaqlarida tegishli summalarni yozib borish vositasida, ya'ni to'lovchining hisobvarag'idan oluvchining hisobvarag'iga mablag'larni o'tkazish yoki o'zaro talablarni qarz surishish yo'li bilan amalga oshiriladigan to'lovlar majmuidir¹.

Fuqarolik Kodeksining 790-moddasining 2-3-qismlariga ko'ra "Yuridik shaxslar o'rtasidagi hisob-kitoblar, shuningdek fuqarolarning tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishi bilan bog'liq holda ular ishtirokidagi hisob-kitoblar naqd pulsiz tartibda amalga oshiriladi. Ko'rsatib o'tilgan shaxslar o'rtasidagi hisob-kitoblar, agar qonunda boshqacha tartib belgilab qo'yilgan bo'lmasa, naqd pulda ham amalga oshirilishi mumkin.

Agar qonundan boshqacha tartib kelib chiqmasa va bunday tartibni foydalanilayotgan hisob-kitoblar shakli taqozo etmasa, naqd pulsiz hisob-kitoblar ularda qatnashayotgan shaxslarning hisobvaraqlari ochilgan banklar, boshqa kredit tashkilotlari orqali amalga oshiriladi".

¹ Адик Ли. "Ўзбекистон Республикаси Молия ҳуқуқи", Тошкент – 2004, 338-бет

Naqd pulsiz shaklidagi pul muomalasida - tegishli munosabatlar subyektlari o'rtasida to'lov vositasi sifatida real pul birliklari (banknotlar va tangalar) ishtirok etmaydi. Bunday munosabatlarda asosan o'ziga xos simvollar, ya'ni pul massasi muomalasi to'g'risidagi raqamli yozuvlardan foydalaniladi¹.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar korxonalar va tashkilotlar o'rtasida quyidagi o'zaro munosabatlarni yuzuga keltiruvchi vositachidir:

a) o'zaro munosabatlar (realizatsiya qilingan tovarlar, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar uchun haq to'lash);

b) moliya tizimi bilan munosabatlar (soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash);

v) kredit tizimi bilan munosabatlar (bank kreditlarini olish va qaytarish);

g) yuqori boshqaruv organlari bilan munosabatlar (mablag'larni idora ichida taqsimlash va qayta taqsimlash)².

Naqd pulsiz hisob-kitoblar qisman aholi daromadlarini yaratish va ulardan foydalanishga xizmat ko'rsatadi (daromadlarning bir qismini omonatlarga o'tkazish, tovarlarga to'lov uchun cheklardan foydalanish va h.k.). Naqd pulsiz hisob-kitoblarning to'g'ri tashkil etilishi korxonalar, tashkilot va aholi pul daromadlari bir qismining budjetga kelib tushishi hamda budjet hisobidan uzluksiz moliyalash uchun yordam beradi. Naqd pulsiz hisob-kitoblarning banklar orqali amalga oshirilishi majburiyligi banklarda kredit resurslari hosil bo'lishini ta'minlaydi, pul oborotini tezlashtiradi, naqd pul oborotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Odatda hisob-kitoblar mablag'larni oluvchilar tomonidan tovarlar yuklab berilgan, ish bajarilgan, xizmat ko'rsatilganidan keyin, shuningdek moliyaviy kredit va boshqa pul majburiyatlarini to'lash (masalan, soliq to'lovlarini to'lash, kreditlarni qaytarish va h.k. bo'yicha majburiyatlarni bajarish) muddatlari yetib kelganidan keyin amalga oshiriladi. Tovarlarni, ishlar, xizmatlar uchun oldindan haq to'lash muayyan shart-sharoitlarda amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «To'lov intizomi va o'zaro hisob-kitoblar tizimini mustahkamlash chora-tadbirlari to'g'risida» 1996-yil 24-yanvardagi UP-1363-sonli qarori bilan, mulkchilik shakllaridan qat'iy nazar, respublika iste'molchi korxonalarini va tashkilotlariga mahsulotlarni yuklab jo'natish faqat yetkazib berish hajmining 15 foizidan kam bo'lmagan miqdorda oldindan haq to'langan

¹ Карасева М.В., Крохина Ю.А. "Финансовое право" Москва, Норма, 2001 г.

² Адик Ли. "Ўзбекистон Республикаси Молия ҳуқуқи", Тошкент – 2004, 338-бет

taqdirdagina amalga oshiriladi. Ushbu chora ishlab chiqarilayotgan mahsulot uchun hisob-kitoblar tizimini mustahkamlash, tijorat banklari, korxonalar va tashkilotlar to'lov intizomiga rioya etishlari uchun ularning mas'uliyatini oshirish, o'zaro qarzlarning qisqartirilishini ta'minlash uchun qaratilgan.

Shuningdek, hisob-kitoblar bo'yicha to'lovlar, umumiy qoidaga ko'ra, to'lovchining roziligi bilan amalga oshiriladi. Bunday roziliksiz mablag'larning hisobdan chiqarilishiga qonunchilik bilan qat'iy belgilangan hollarda (masalan, inkasso topshiriqnomalari bo'yicha) ruxsat beriladi, bu haqda keyinroq to'xtalib o'tiladi.

To'lovlar faqat to'lovchining hisobvarag'ida mablag'lar mavjud bo'lgan hollarda yoki bank krediti hisobidan amalga oshiriladi. Mablag'lar yetishmagan holda hisob-kitob hujjatlari to'lovchining talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlaridan amaldagi qonunchilik bilan belgilangan to'lovlar navbati tartibida to'lanadi. Masalan, hisobvaraqa egasining bevosita ishlab chiqarish faoliyati bilan bog'liq bo'lgan, kechiktirib bo'lmaydigan ehtiyojlari uchun mablag'larni hisobdan chiqarish navbatdan tashqari ravishda amalga oshiriladi. Keyin mablag'lar quyidagi to'lovlarni ko'zda tutuvchi to'lov hujjatlari bo'yicha hisobdan chiqariladi:

a) budjetga to'lovlar (davlat mulkini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, jarima sanksiyalari va davlat bojidan tushgan mablag'lar, respublika va mahalliy budjetlarda to'planadigan mablag'lar ham shunga kiradi);

b) budjetdan tashqari fondlarga to'lovlar;

v) mehnat huquqiy munosabatlari va ularga tenglashtirilgan to'lovlardan kelib chiqadigan talablarni qondirish uchun to'lovlar. Bunda ushbu majburiyatlar teng darajada bajarilishi ta'minlanishi kerak¹.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil etish umumiy qabul qilingan ayrim talablarga javob berishi kerak. Bu talablar:

- barcha to'lovlarning o'z vaqtida ta'minlanishi;

- mablag'larni oluvchilar bilan to'lovchilarning shartnoma va hisob-kitoblar intizomiga rioya etishlarini o'zaro nazorat qilishlari, shuningdek hisob-kitob munosabatlari ustidan bank nazorati uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni tashkil etish;

- hisob-kitoblardan ortiqcha bo'g'inlarni chiqarish, to'lovlarni

¹ "Хўжалик юритувчи субъектларнинг банк ҳисобварақларидан пул маблағларини ҳисобдан чиқариш тартиби тўғрисида" йўриқнома. Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ва Давлат Мулк қўмитаси билан келишилган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан 1999 йил 22 январда 104-В сонли қарор билан тасдиқланган. Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлигида 1999 йил 30 январда 615-рақам билан рўйхатга олинган.

amalga oshirishning elektron usullarini joriy etish yo'li bilan hisob-kitob operatsiyalarini osonlashtirish;

- aholi naqd pulsiz hisob-kitoblarini kengaytirish va h.k.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar iqtisodiy mazmuniga ko'ra tovar va notovar operatsiyalari bo'yicha hisob-kitoblarga bo'linadi. Tovar operatsiyalariga realizatsiya qilingan tovar-moddiy boyliklar, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar uchun korxonalar, tashkilotlar o'rtasida amalga oshiriladigan hisob-kitoblar kiradi. Notovar operatsiyalar moliyaviy majburiyatlar bo'yicha hisob-kitoblar (budjetga to'lovlar, bank ssudalarini to'lash, sug'urta to'lovlari va b.)dir¹.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar yetkazib beruvchi bilan xaridor, yetkazib beruvchi bilan bank, xaridor bilan bank o'rtasida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlarni aks ettiradi. Shu munosabat bilan naqd pulsiz hisob-kitoblarga muayyan xususiyatlar xos bo'lib, ular ikki omil bilan bog'liqdir. Birinchidan, har bir hisob-kitob operatsiyasi uchun ayni bir vaqtda uch qatnashchi mavjud bo'lishi shart: bank, to'lovchi va oluvchi. Ularning hisob-kitob munosabatlari sohasidagi o'zaro aloqalari ko'p hollarda fuqarolik-huquqiy shartnomalari bilan tartibga solinadi. Ikkinchidan, hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirish tartibi Markaziy bank tomonidan belgilanib, ushbu munosabatlarda u o'ziga tegishli hukmronlik vakolatlari berilgan davlat organi sifatida qatnashadi. Shu sababli hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirish vaqtida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlar fuqarolik huquqi va moliya huquqi normalari bilan tartibga solinadi.

Fuqarolik huquqi normalari turli subyektlar o'rtasida shartnoma majburiyatlarini bajarish vaqtida yuzaga keladigan hisob-kitob operatsiyalarini tartibga soladi. Fuqarolik - huquqiy shartnomalarni tuzish vaqtida ushbu shartnomalarda tomonlar kelishuvi bo'yicha belgilanadigan hisob-kitoblar shartlari (shakli, muddatlari va h.k.) ko'zda tutilgan bo'lishi lozim.

Hisob-kitob munosabatlari subyektlaridan biri bo'lib, banklar hisob-kitoblarni tashkil etadi va amalga oshiradi, hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirish uchun belgilangan qoidalarga rioya etilishini nazrat qiladi, zarur asoslar mavjud bo'lgan hollarda esa davlat majbur etish choralarini ham qo'llaydi. Tabiiyki, banklar bilan ularning mijozlari o'rtasidagi munosabatlarning ushbu guruhi fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinmaydi.

Naqd pulsiz amalga oshiriladigan hisob-kitoblarni tartibga solishda asosiy me'yoriy hujjat O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-

¹ Адик Ли. "Ўзбекистон Республикаси Молия ҳуқуқи", Тошкент – 2004, 340-бет

kitoblar to'g'risidagi nizom (Yangi tahriri O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2002-yil 12-yanvardagi 1/4(60)-sonli Qarori bilan tasdiqlangan) hisoblanadi. Ushbu hujjat naqd pulsiz hisob-kitoblarning barcha shakllari bo'yicha pul hisob-kitob hujjatlarini rasmiylashtirish, hisob-kitob intizomiga rioya etilishini nazorat qilish va u buzilgan taqdirda ta'sir choralari qo'llash tartibini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasida elektron to'lovlar tizimi.

O'zbekiston Respublikasida elektron to'lovlar sohasidagi munosabatlarni tartibga solish maqsadida "Elektron to'lovlar to'g'risida" Qonun qabul qilingan¹.

Elektron to'lov bu texnika vositalaridan, axborot texnologiyalaridan va axborot tizimlari xizmatlaridan foydalangan holda elektron to'lov hujjatlari vositasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish. Elektron to'lov to'lov tizimining subyektlari o'rtasida tuzilgan shartnomalar asosida to'lov tizimining belgilangan qoidalariga muvofiq amalga oshiriladi.

Elektron to'lov tizimining turlari:

- banklararo to'lov tizimi – banklar o'rtasidagi elektron to'lovlarni banklarning O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankida ochilgan vakillik hisobvaraqlari orqali amalga oshirish uchun mo'ljallangan.

- bankning ichki to'lov tizimi – bank filiallari va mijozlar o'rtasida elektron to'lovlarni amalga oshirish, shuningdek banklararo to'lov tizimi bilan o'zaro harakatda bo'lish uchun mo'ljallangan;

- chakana to'lovlar tizimi – bank kartalari va boshqa elektron to'lov vositalari qo'llanilgan holda elektron to'lovlarni amalga oshirish uchun mo'ljallangan. Elektron to'lov vositasi uning mazkur chakana to'lovlar tizimiga mansubligini identifikatsiyalash imkoniyatini beradigan farqlovchi belgilarga (tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgilariga) ega bo'lishi kerak.

To'lov tizimining qoidalari bilan belgilangan tarkib va formatdagi rekvizitlariga ega bo'lgan hamda elektron to'lovlarni amalga oshirish uchun zarur axborotni o'z ichiga olgan elektron hujjat elektron to'lov hujjati sanaladi. Elektron to'lov hujjati pul hisob-kitobga doir qog'oz hujjat asosida yoki elektron to'lov vositasidan foydalangan holda tuziladi va elektron raqamli imzo bilan tasdiqlanadi. Elektron to'lov hujjati pul hisob-kitob hujjatlariga tenglashtiriladi va u bilan bir xil yuridik kuchga ega.

¹ Qonunchilik Palatasi tomonidan 2005 йил 2 ноябрда қабул қилинган, Сенат томонидан 2005 йил 3 декабрда маъқулланган. "Халқ сўзи газетаси" 2005 йил 17 декабрь сони.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar huquqiy shakllari:

Naqd pulsiz hisob-kitoblar belgilangan shakldagi hisob-kitob hujjatlariga asosan va tegishli hujjat oborotiga rioya etilgan holda olib boriladi. O'zbekiston Respublikasi banklari naqd pulsiz hisob-kitoblarni O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi (791-moddasi) da nazarda tutilgan shakllarda tashkil etadi va amalga oshiradi. Banklarda hisob-kitob hujjatlarining xususiyati va hujjat aylanishini tashkil etish xususiyatiga qarab naqd pulsiz hisob-kitoblar quyidagi shakllarda olib borilishi mumkin: to'lov topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblar; akkreditivlar bo'yicha hisob-kitoblar; inkasso bo'yicha hisob-kitoblar; cheklar bilan hisob-kitoblar. Fuqarolik Kodeksi yuqorida aytib o'tilgan shakllardan tashqari qonunda ko'zda tutilgan boshqa shakllarda ham, shuningdek unga muvofiq chiqariladigan bank qoidalari va bank amaliyotida qo'llaniladigan ish muomilasi odatlari bilan ham amalga oshirishga yo'l qo'yadi.

Fuqarolik Kodeksi bilan tartibga solinadigan shartnomaviy munosabatlarga kirishayotgan taraflar yuqorida ko'rsatilgan hisob-kitob qilish shakllarining istalganini tanlab olishga va shartnomada nazarda tutishga haqli.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2002-yil 12-yanvardagi 1/4 (60)-sonli Qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida" Nizomning yangi tahriri O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi, O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi, "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi, "Xo'jalik subyektlari faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi, "Sud aktlari va boshqa organlarning aktlarini ijrosi to'g'risida"gi Qonunlari, O'zbekiston Respublikasining boshqa qonun hujjatlariga muvofiq ishlab chiqilgan va O'zbekiston Respublikasi hududida naqd pulsiz hisob-kitoblarni o'tkazish tartibini belgilaydi.

Ushbu Nizomda belgilangan qoidalar naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshiradigan O'zbekiston Respublikasidagi barcha yuridik va jismoniy shaxslarga (mijozlarga) - rezidentlar va norezidentlarga taalluqlidir.

O'zbekiston Respublikasi hududida banklar naqd pulsiz hisob-kitoblarni quyidagi shakllarda tashkil qiladilar va amalga oshiradilar:

- 1) to'lov topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblar;
- 2) akkreditivlar bilan hisob-kitoblar;
- 3) inkasso bo'yicha hisob-kitoblar;
- 4) cheklar bilan hisob-kitoblar.

Yuqorida nazarda tutilgan shakllar bo'yicha naqd pulsiz hisob-

kitoblarni amalga oshirishda quyidagi pul-hisob-kitob hujjatlaridan foydalaniladi:

- 1) memorial order;
- 2) to'lov topshiriqnomasi;
- 3) to'lov talabnomasi;
- 4) inkasso topshiriqnomasi;
- 5) akkreditivga ariza;
- 6) tijorat bankining hisob-kitob cheki.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar plastik kartochkadan foydalanilgan holda ham amalga oshirilishi mumkin.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarning belgilangan shakllari bilan pul-hisob-kitob hujjatlarini qiyoslab, bir qancha hollarda ular o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri o'xshashliklar borligini payqash qiyin emas. Masalan, bu naqd pulsiz hisob-kitoblarning to'lov topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblar; akkreditivlar bo'yicha hisob-kitoblar; cheklar bilan hisob-kitoblar kabi shakllariga tegishli bo'lib, hisob-kitob hujjatlarining nomlari ham ularga muvofiq keladi.

Ayrim hollarda naqd pulsiz hisob-kitob shaklining nomi pul-hisob-kitob hujjatining nomi bilan to'g'ri kelmasligi ham mumkin, chunki naqd pulsiz hisob-kitobning aynan bir shakli turli pul-hisob-kitob shakllaridan foydalanilishiga yo'l qo'yadi. Xususan, bu inkasso bo'yicha hisob-kitoblarga tegishli bo'lib, ular to'lov talabnomasi yoki inkasso topshiriqnomasi yordamida to'lovchining hisobvarag'idan mablag'larni so'zsiz hisobdan chiqarish uchun rasmiylashtirilishi mumkin. Shu sababli naqd pulsiz hisob-kitoblar bilan pul-hisob-kitob hujjatlari nomlari o'rtasida aniq chegara qo'yish hisob-kitoblar to'g'risida qonunchilik normalarini yaxshiroq tushunish va bir xil qo'llash uchun nafaqat nazariy, balki juda katta amaliy ahamiyatga ham egadir.

Taraflar fuqarolik-huquqiy munosabatlariga kirishmoqchi bo'lsalar (masalan oddiygina oldi-sotdi munosabatlariga), mablag'larni to'lovchi va oluvchi o'rtasida naqd pulsiz hisob-kitoblar va pul-hisob-kitob hujjatlarining aniq shakli tuzilgan shartnoma (bitim) ga muvofiq mustaqil ravishda belgilanadi. Ya'ni siz supermarketga borib kundalik oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olmoqchi bo'lsangiz, supermarketda sotuvchi bilan kelishilgan naqd pulsiz hisob-kitob shaklida hisob-kitobni amalga oshirishingiz mumkin.

Agar bank schyotining shartnomasida boshqa muddatlar ko'zda tutilmagan bo'lsa, bank mijozning (yuridik va jismoniy shaxs) schyotiga tushgan pul vositalarini hisobga olishga, tegishli to'lov

hujjati bankka kelib tushgan kundan keyingi kundan kechikmasdan mijozning talabiga binoan uning schyotidan berishga yoki schyotiga o'tkazishga majburdir.

Oluvchilarning roziligini olmasdan, mablag'lar oluvchilarning depozit schyotini chetlab o'tgan holda mijozning topshirig'i bo'yicha uchinchi shaxslar tomonidan to'lovlarni amalga oshirishga yo'l qo'yilmaydi, qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan hollar bundan mustasno.

Umumiy qoidaga ko'ra, mablag'lar to'lovchining schyotidan hisobdan chiqarilgandan so'nggina, oluvchining schyotiga o'tkaziladi, hisob-kitoblar hisob-kitob cheklari va plastik kartochkalarda amalga oshirilgan hollar bundan mustasno.

Taqdim qilingan barcha talablarni qondirish uchun mijozning schyotida yetarli miqdorda pul vositalari yo'q bo'lgan hollarda, mablag'larni hisobdan chiqarish "Xo'jalik subyektlarining bankdagi schyotlaridan pul mablag'larini hisobdan chiqarish tartibi to'g'risidagi Yo'riqnoma"ga (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1999 yil 30 yanvarda 615-son bilan ro'yxatga olingan) muvofiq navbati bo'yicha tartibda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida banklar o'rtasidagi hisob-kitoblar Markaziy bankning hisob-kitoblar Markazida ochilgan korrespondent schyotlari, elektron to'lovlar tuzish orqali milliy valutada amalga oshiriladi. Banklardagi hisob-kitoblar bo'yicha elektron hujjat aylanishi "Elektron tizimi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi banklari o'rtasida hisob-kitoblarni yuritish to'g'risidagi Nizom"ga (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2001-yil 19-fevralda 1010-son bilan ro'yxatga olingan) va "Naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida" gi Nizomga muvofiq tashkil qilinadi.

4-§. To'lov topshiriqnomalari bilan hisob-kitob qilish

To'lov topshiriqnomasi tushunchasi va mazmuni. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 792-moddasiga muvofiq, to'lov topshiriqnomasi bilan hisob-kitob qilinganida bank mijozning topshirig'iga ko'ra, uning hisob varag'idagi mablag'lar hisobidan ma'lum miqdor pul summasini mijoz ko'rsatgan shaxsning shu yoki boshqa bankdagi hisob varag'iga qonun hujjatlarida nazarda tutilgan muddatlarda, agar bank hisob vapag'i shartnomasida qisqaroq muddat nazarda tutilgan bo'lmasa yoki u bank amaliyotida qo'llaniladigan ish muomalasi odatlarida belgilangan bo'lmasa, o'tkazish majburiyatini oladi.

“Naqd pulsiz hisob-kitoblar to‘g‘risida” gi Nizomda ancha sodda ta‘rif berilgan: “To‘lov topshiriqnomasi - mijozning unga xizmat ko‘rsatuvchi bankka o‘z schyoti (hisobvarag‘i) dan oluvchining schyot (hisobvarag‘i) ga ma‘lum bir summani o‘tkazish to‘g‘risidagi topshirig‘ini anglatadi.”

Hisob-kitob shaklining keng ommalashgan xili to‘lov topshirig‘i bo‘lib, bu hisob-kitob shakli hozirgi kunda korxon va tashkilotlar o‘rtasida amalga oshirilayotgan hisob turlari ichida eng ko‘p qo‘llaniladigan turi bo‘lib qoldi. To‘lov topshiriqnomalari bilan tovarlar, ishlar, hujjatlar uchun va boshqa to‘lovlar bo‘yicha hisob-kitoblar amalga oshirilishi mumkin.

To‘lov topshiriqnomasi bilan to‘lovlar tomonlarning kelishuviga qarab, tovar olinishi yoki xizmat ko‘rsatilishdan oldin yoki keyin to‘lanishi mumkin. Bunda, asosan, tomonlarning moliyaviy sharoiti asosiy rol o‘ynaydi. Fuqarolik Kodeksining 784-moddasiga muvofiq mijozning to‘lov topshiriqnomasini qabul qilgan bank tegishli pul summasini topshiriqnomada ko‘rsatilgan shaxsning hisob varag‘iga o‘tkazish uchun uni mablag‘ oluvchining bankiga Fuqarolik Kodeksining 792-moddasi birinchi qismida belgilab qo‘yilgan muddatlarda o‘tkazishi shart.

Bundan tashqari, bank mijozning topshiriqnomasida ko‘rsatilgan hisob varaqda pul mablag‘larini o‘tkazish operatsiyalarini bajarish uchun boshqa banklarni jalb qilishga haqli.

To‘lov topshiriqnomasini bankning qabul qilish shartlari:

1. To‘lov topshiriqnomasining hamda u bilan birga taqdim etiladigan hisob-kitob hujjatlarining mazmuni va shakli bank qoidalarida belgilab qo‘yilgan talablarga mos bo‘lishi kerak.

2. Mijozning topshirig‘i uning hisobvarag‘ida mablag‘lar bo‘lgan taqdirdagina, bank tomonidan ijroga qabul qilinadi. Agar mablag‘lar bo‘lmasa, ijroga qabul qilinmaydi. Mijoz bilan bank o‘rtasida tuzilgan shartnomada ko‘zda tutilgan boshqacha holatlar bundan mustasno. (Fuqarolik Kodeksining 793-moddasi).

3. To‘lov topshiriqnomasining sanasi uni bankka taqdim etilgan sana bilan bir xil bo‘lishi kerak, ular mos kelmagan holda to‘lov topshiriqnomasi ijro uchun qabul qilinmaydi (budjetga va budjetdan tashqari jamg‘armalariga to‘lovlar bundan mustasno).

Pochta aloqasi orqali (pensiyalar, alimentlar va h.k.) mablag‘larni to‘lov topshiriqnomalari orqali o‘tkazishda, ilova qilinishi lozim bo‘lgan barcha hujjatlarni (ma‘lumotnomalar, o‘tkazmalar ro‘yxati va boshqalari) mijoz bevosita pochta aloqasi korxonalariga taqdim etadi.

Kechiktirib bo‘lmaydigan ehtiyojlar hisobvarag‘idagi mablag‘lardan

foydalanish "Xo'jalik subyektlarining bankdagi schyotlaridan pul mablag'larini hisobdan chiqarish tartibi to'g'risidagi Yo'riqnoma"ga muvofiq xo'jalik yurituvchi subyektlarning to'lov topshiriqnomalari asosida amalga oshiriladi. To'lov topshiriqnomasining "To'lov detallari/maqsadi" ustunida "Kechiktirib bo'lmaydigan ehtiyojlar summasi hisobidan" deb ko'rsatiladi.

To'lov topshiriqnomalari bilan tovarlar, ishlar, xizmatlar uchun va boshqa to'lovlar bo'yicha hisob-kitoblar amalga oshirilishi mumkin. To'lov topshiriqnomasi bank tomonidan faqat mijozning depozit hisobvarag'ida mablag'lar mavjud bo'lgan vaqtdagina qabul qilinadi (agar bank hisobvarag'i shartnomasida boshqacha tartib ko'zda tutilgan bo'lmasa).

To'lov topshiriqnomalari bankka ular yozilgan kunning o'zida taqdim etiladi, aks holda bank ularni ijro uchun qabul qilmaydi. Milliy qonunchiligimizdagi bunday cheklash to'lovlarni budjetga va budjetdan tashqari jamg'armalarga o'tkazish bo'yicha to'lov topshiriqnomalariga nisbatan amal qilmaydi.

Yuridik shaxsning talab qilib olinguncha depozit (hisob-kitob) hisobvarag'ida yetarlicha pul mablag'lari mavjud bo'lgan holda, mablag'larni hisobdan chiqarish hisobvara egasining farmoyishi kelib tushishi tartibiga muvofiq uning to'lov topshiriqnomasi bo'yicha amalga oshiriladi. Yuridik shaxsning talab qilib olinguncha depozit (hisob-kitob) hisobvarag'ida yetarlicha pul mablag'lari mavjud bo'lmagan holda esa hisobdan chiqarish to'lovlar navbati tartibida amalga oshiriladi.

To'lov topshiriqnomasining turlari.

Tomonlarning kelishuviga binoan to'lov topshiriqlari muddatli, avans to'lovlar va kechiktirilgan muddatli bo'lishi mumkin.

Muddatli to'lov mahsulot yetkazib berilishidan, xizmat ko'rsatilishidan oldin avans hisobidagi to'lovdur.

Non mahsulotlari, suv uchun, elektr va issiqlik energiyasi, telefon xizmati, pochta-telegraf xizmatlari, temir yo'l orqali tashilgan yuklar uchun, shuningdek, avtomobillar orqali tashilgan yuklar uchun to'lovlar dastlabki to'lov to'langanidan keyin amalga oshiriladi. Korxonalar va tashkilotlarning bir-birlariga yetkazib bergan mahsulotlari, bajargan ishlari va ko'rsatgan xizmatlari uchun muddatli to'lov topshirig'i orqali haq to'lanadi. Shuningdek, katta miqdordagi bitimlar bo'yicha qisman haq to'lash ham to'lov topshirig'i orqali amalga oshiriladi.

Avans to'lovlar va kechiktirilgan muddatli to'lovlar shartnoma asosida, lekin korxonaning moliyaviy ahvoriga ta'sir qilmaydigan asosda bo'lishi mumkin.

To'lov topshirig'i yetkazib berilgan mahsulot, bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat uchun bank tomonidan haq to'lovchining topshiriq bergan kunidan haq to'lovchining hisob varag' idan mablag'i bo'lgan holda yoki bank krediti hisobiga ko'ra, to'lov qobiliyati bo'lsagina qabul qilinadi. Bank krediti hisobiga haq to'lashda bank va haq to'lovchi korxonada o'rtasida shartnoma tuziladi.

Budjet hisobidagi korxonalar, kasaba uyushmasi va boshqa jamoat tashkilotlari, xo'jalik hisobida bo'lmagan korxonalar topshirig'i hisob varag' larida yetarli mablag' bo'lsagina bank tomonidan qabul qilinadi. Agar korxonaning olingan mahsulot, ko'rsatilgan xizmat uchun yetarli mablag'i bo'lmasa ularning yuqori turuvchi organi shu korxonaning bankdagi hisob varag' iga markaziy fondan yoki zaxira fondidan pul o'tkazib beradi va ushbu mablag' olingan mahsulot, ko'rsatilgan xizmat uchun ishlatiladi.

Agar haq oluvchi va haq to'lovchi korxonalarga boshqa-boshqa bank xizmat qilsa, to'lov topshirig'i to'rt nusxada taqdim etiladi. Birinchi nusxa memorial order bo'lib xizmat qiladi, ikkinchi va uchinchi nusxa to'lov amalga oshirilganidan keyin haq oluvchiga xizmat qiluvchi bankka yuboriladi va ikkinchi nusxa memorial order bo'lib o'sha bankda qoladi, uchinchi nusxa to'lovni oluvchiga qilingan operatsiyalar ko'chirmasi bilan beriladi, turtinchisi haq to'lovchiga bank tamg'asi bosilgan holda beriladi.

Hisob-kitob operatsiyalari korxonaning unga xizmat qiluvchi bankda ochilgan hisob varaq orqali amalga oshiriladi. Bank korxonaning hisob varag'idagi mablag'larini saqlaydi, ushbu hisob hisobvarag'ga tushuvchi mablag'larni yozib boradi, korxonaning pul o'tkazish haqidagi topshirig'ini, bank qoidalari asosida va korxonada bilan tuzilgan shartnoma asosida va boshqa bank operatsiyalarini amalga oshiradi.

Fuqarolik Kodeksining 784-moddasiga asosan, hisobvaraqda unga qo'yilgan hamma talablarni qanoatlantirish uchun yetarli miqdorda pul mablag'lari bo'lsa, bu mablag'larni hisob varag'idan o'chirish mijozning farmoyishlari va o'chirish uchun boshqa hujjatlar tushgan tartibda (kalendar-navbat), agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, amalga oshiriladi. Bundan tashqari, hisob varaqdagi pul mablag'lari unga qo'yilgan barcha talablarni qondirish uchun yetarli bo'lmagan taqdirda pul mablag'lari quyidagi navbatda o'chiriladi:

1. Mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan talablarni, alimentlar undirish to'g'risidagi, mualliflik shartnomalari bo'yicha haq to'lash, shuningdek, hayotga va salomatlikka yetkazilgan zarar o'rnini qoplash to'g'risidagi talablarni qondirish uchun

hisobvaraqdagi pul o'tkazishni yoki pul berishni nazarda tutuvchi ijro hujjatlari bo'yicha pul o'chiriladi;

2. Budjetga va budjetdan tashqari fondlarga to'lovlarni nazarda tutuvchi to'lov hujjatlari bo'yicha pul o'chiriladi;

3. Boshqa pul mablag'larini qondirishni nazarda tutuvchi ijro hujjatlari bo'yicha pul o'chiriladi;

4. Boshqa to'lov hujjatlari bo'yicha kalendar navbat tartibida pul o'chiriladi.

To'lov topshirig'ida bir korxonaga o'z mahsulotini ikkinchi korxonaga yetkazib beradi va bu haqda schyot-faktura yuboradi, ushbu mahsulotni sotib oluvchi tashkilot o'ziga xizmat qiluvchi bankka o'z hisob varag'idan ma'lum summani olingan mahsulot uchun haq oluvchi tashkilot hisob varag'iga o'tkazishga topshiriq beradi, bank muassasasi bu topshiriqqa asosan haq oluvchi tashkilot hisob varag'idan oluvchi hisob varag'iga ma'lum summani ko'chiradi. To'lov topshirig'i-birinchi dan, mahsulot hisob-kitoblari borasida juda keng qo'llaniladigan hisob-kitob shakli, ikkinchi dan, dastlabki to'lov, avans to'lovi bo'lishi mumkin, uchinchi dan, to'lovni tez amalga oshiruvchi vositadir.

Mijozning topshirig'i bajarilmagan yoki tegishli darajada bajarilmagan taqdirda, bank pul majburiyatini bajarmaganlik uchun javobgar bo'ladi.

To'lov topshiriqnomasi bo'yicha hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirishda ishtirok etadigan banklar ushbu topshiriqni bergan shaxs oldida solidar javobgar bo'ladilar (Fuqarolik Kodeksining 795-moddasi).

Rejali to'lovlar. To'lov topshirig'i asosida amalga oshiriladigan to'lov turlaridan biri rejali to'lovlar bo'lib, bu to'lov, asosan, doimo bir-birlari bilan aloqa qiladigan korxonaga va tashkilotlar o'rtasida faqat tomonlar o'rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq holda amalga oshiriladi. Lekin bu hisob-kitob shakli tranzit bo'yicha mahsulot yetkazib berishda qo'llanilmasligi kerak. Rejali to'lovlar mahsulot yetkazib beruvchi va sotib oluvchi o'rtasidagi kelishuvga binoan har kuni yoki muayyan muddatda o'tkaziladi. Sotib olingan mahsulot yoki ko'rsatilgan xizmat uchun kelishilgan davriy to'lovdan kelib chiqib, kelgusi oy yoki chorak to'lovlari summasi tomonlar tomonidan aniqlanadi. Kunlik rejali to'lov hajmi bankning bir oylik ish kuniga qarab belgilanadi. Har bir rejali to'lov uchun bankka alohida hujjat taqdim etiladi. Tomonlar sotib olingan mahsulot, ko'rsatilgan xizmat uchun to'lovlarni har oyda kamida bir marotaba hisob-kitob qilishlari shart. Aniqlangan farq alohida topshiriq bilan to'lanadi yoki keyingi to'lov paytida hisobga olinadi. O'zaro hisob-kitoblarni aniqlash tomonlar o'rtasidagi o'zaro qarzlarni hisobot davrida

eng kam miqdorda bo'lishini ta'minlash vazifasini bajarishga xizmat qiladi. Bu miqdor bir kunlik sotib olinadigan mahsulot narxidan oshib ketmasligi kerak. Agar haq to'lovchining hisob varag'ida mablag'i bo'lmasa, bor mablag' olingan mahsulot, ko'rsatilgan xizmat uchun yetmasa va bu korxonaga kredit berishning iloji bo'lmasa bank tomonidan topshiriq qabul qilinmaydi. Haq to'lovchining hisob varag'ida mablag' paydo bo'lganida rejali to'lov oldingi qarzlarni hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Rejali to'lov birinchidan, mahsulot yetkazib berishda bir xil imkoniyatga ega bo'lgan, doimiy aloqada bo'lgan korxonalar o'rtasidagi hisob-kitoblarda qo'llaniladi, ikkinchidan, haq to'lovchi tashkilot har kuni, har bir yetkazib berilgan mahsulot uchun emas, balki davriy, ya'ni to'rt-besh kunda bir marotaba haq to'laydi, uchinchidan, hisob-kitob har oyning oxirida aniqlanib boradi, turtinchidan, bu hisob-kitob shaklida hujjat soni kamayadi, pul mablag'i harakati mahsulot harakatiga juda yaqin bo'ladi.

O'zaro talablarni hisobga o'tkazish. Korxonalar o'rtasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish shakllaridan yana biri o'zaro talablarni hisobga o'tkazish vositasida amalga oshiriladigan hisob-kitoblardir. Bunda korxonalar va tashkilotlarning o'zaro talablarini, ya'ni bir-birining o'rtasida o'tkazilgan hisob-kitobning farqi bank orqali to'lov topshiriqnomasi bilan to'lanadi. Bunda mahsulot beruvchi va haq oluvchi shartnomada belgilangan muddatda o'zaro o'rtadagi hisob-kitoblar aniqlanadi va ikki korxonalar o'rtasidagi o'zaro qarzlarni qoplanadi. Bir necha korxonalar xizmat ko'rsatuvchi bank muassasasi ularning roziligi bilan ular o'rtasidagi o'zaro talablarni hisobga o'tkazish yuzasidan hisob-kitobni amalga oshiradi. Bank muassasasining 2-raqamli kartochkasida turgan muddatida to'lanmagan to'lovlari to'lov topshirig'iga asosan o'zaro talab asosida to'lanadi. Kapital jamg'armaga o'z mablag'idan qo'yilgan badal to'lovi, kapital jamg'arma hisobidagi mablag'ga asoslangan to'lov, budjetga o'tkaziladigan mablag'lar, davlat va ijtimoiy sug'urta to'lovi, oylik ish haqi va unta tenglashtirilgan to'lovlar o'zaro talablarni hisobga o'tkazish bo'yicha to'lovga qabul qilinmaydi. O'zaro talablarni hisobga o'tkazish qatnashchilari o'rtasida amalga oshirilgan summa hisob-kitob varaqasiga yoziladi va unga foiz to'lanmaydi.

Misol: Navoiy nomli jamoa xo'jaligi tuman elektr tarmoqlari korxonasiga 10 000 so'mlik kartoshka mahsuloti bergan, shuningdek tuman elektr tarmoqlari korxonasi jamoa xo'jaligi hududidagi elektr liniyalarini ta'mirlash bo'yicha 9000 so'mlik xizmat ko'rsatgan. Bu ikki

tashkilot o'zaro hisob-kitob qilib, qarzlarni bir-biriga qoplaydi va o'rtadagi 1000 so'm farq uchun tuman elektr tarmoqlari korxonasi o'ziga xizmat ko'rsatuvchi bank muassasasiga to'lov topshirig'i yuboradi.

Demak hisob-kitobning o'zaro talablarni hisobga o'tkazish (zachyot vzaimnix trebovaniy) shakli, birinchidan, doimiy va bir martalik harakterda bo'ladi, ikkinchidan, ikki yoki undan ortiq, shuningdek, bir guruh, korxonalar o'rtasida bo'ladi, uchinchidan, har bir ishtirokchiga alohida hisob ochilib, ulardan to'lov amalga oshiriladi yoki kelib tushgan mablar yoziladi, to'rtinchidan, kelib tushuvchi mablar to'lovdan ortiq bo'lsa, kredit saldosi tashkil bo'lib, summa hisob varag'iga yoziladi, beshinchidan, to'lov kelib tushgan mablag'dan kam bo'lsa, debet saldosi hosil bo'lib, farq hisob varag'idan yoki bank kreditidan to'lanadi.

Bank bo'limlarida har oyda bir marotaba yagona moliya hisob kuni o'tkaziladi. Ushbu tadbir bank bo'limi mijozlari o'rtasidagi o'zaro birlariga bo'lgan qarzlarni kechish asosida amalga oshiriladi. Bunday o'zaro talablarni hisobga o'tkazish natijasida korxonalar va tashkilotlarning debitorlik va kreditorlik qarzlari kamayadi. Bu esa ularning moliyaviy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'zaro talablarni hisobga o'tkazish bank balansining 725-schyotida amalga oshiriladi.

Memorial orderlar bilan hisob-kitoblar.

Memorial order bu fuqarolarning amalga oshiradigan tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan holdagi yozma topshiriqnomalari bo'yicha pul mablag'larini naqdsiz o'tkazmalarini amalga oshirish uchun banklar tomonidan foydalaniladigan pul-hisob-kitob hujjatidir. Ya'ni banklar memorial orderlardan fuqarolarning tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan holdagi yozma topshiriqnomalari bo'yicha naqd pulsiz pul mablag'larini o'tkazishni amalga oshirishda foydalanishlari mumkin.

Bank to'lovchi bo'lib chiqqan va memorial orderlar ishlatilgan hollarda, ular bank rahbarining va bosh buxgalterning imzolari bilan tasdiqlanadi, boshqa holatlarda memorial orderlar ushbu bank schyotini olib boruvchi bosh buxgalter va buxgalterning imzosi bilan tasdiqlanadi. Memorial orderlar bilan sodir etilayotgan operatsiyalarning to'g'riligi bo'yicha javobgarlik bankning rahbariga va bosh buxgalteri zimmasiga yuklatiladi.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2003-yil 8-noyabrda 124, 242-v-son qarori bilan tasdiqlangan "Fermer xo'jaliklarining davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan paxta va g'alla yetishtirish xarajatlarini tijorat banklari tomonidan kreditlash tartibi to'g'risida" Nizomda "Kreditlar va unga hisoblangan foizlar fermer xo'jaliklarining maxsus 23210 (23220) hisob

raqamlariga qishloq xo'jalik mahsulotlarini tayyorlov korxonalariga sotishdan tushgan mablag'lar hisobidan, muddatli majburiyatnomalar asosida memorial order orqali birinchi navbatda undiriladi.", deb belgilangan.

Bunda, topshiriqnoma bo'yicha to'lash amalga oshirilgandan so'ng memorial order bilan birga bankning kunlik hujjatlariga tikib qo'yiladi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2000-yil 3-avgust 953-son bilan ro'yxatga olingan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 2000-yil 15-iyul 476-son bilan tasdiqlangan "Tijorat banklari tomonidan O'zbekiston Respublikasi hududida faktoring operatsiyalarini o'tkazish tartibi to'g'risida" nizomda faktoring operatsiyalari bo'yicha hisob-kitob qoidalari belgilanib, taraflar tomonidan faktoring (pul talabini berish) to'g'risidagi shartnoma imzolanganidan keyin bank-moliyaviy agent mablag'larni mijozning talab qilib olingungacha asosiy depozit hisobvarag'iga, diskont summasini chegirgan holda o'tkazishni amalga oshiradi. Mablag'larni mijozning talab qilib olingungacha asosiy depozit hisobvarag'iga o'tkazishni bank memorial-orderlar bilan amalga oshiradi, ular ikki nusxada rasmiylashtiriladi. Birinchi nusxa hisobvaraqlar bo'yicha buxgalteriya operatsiyalari amalga oshirilganidan keyin bankning kun hujjatlariga joylashtiriladi, ikkinchi nusxasi belgilangan tartibda mijozga yuboriladi.

5 -§. To'lov talabnomalari bilan hisob-kitob qilish

To'lov talabnomasi – tovar yetkazib beruvchining yoki xizmat ko'rsatuvchi korxonaning tovar sotib oluvchiga shartnomaga asosan yetkazib berilgan tovar-moddiy boyliklar, ko'rsatilgan xizmatlar yoki bajarilgan ishlar yuzasidan bank orqali emas, balki bevosita to'lovchining o'ziga haq to'lashi lozimligi to'g'risida xabar qiluvchi topshirig'idir, ya'ni tovar yetkazib beruvchi to'lovchiga tovar-moddiy boyliklar bilan birga, ushbu boyliklar bo'yicha hujjatlar va to'lov talabnomasi topshirishni beradi. Haq to'lovchi tashkilot bu haqda talabnoma olganidan keyin to'lov imkoniyatini aniqlab, bu talabnoma – topshiriqni o'ziga xizmat ko'rsatuvchi bankka o'z hisob varag'idan haq oluvchining hisob varag'iga to'lov summasini o'tkazish haqida hujjat beradi.

"Naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida"gi Nizomda to'lov talabnomasiga shunday ta'rif berilgan: "To'lov talabnomasi o'zida mablag' oluvchini to'lovchi tomonidan bank orqali ma'lum bir summani to'lash to'g'risidagi talabi aks ettirilgan pul-hisob-kitob hujjatidir."

Umuman olganda, to'lov talabnomasi - mablag'larni oluvchi tomonidan

emitent bankka jo'natiladigan va to'lovchiga muayyan summani ijrochi bank orqali to'lash to'g'risidagi talabni o'z ichiga olgan hisob-kitob hujjatidir. Bunday talab yuklab jo'natilgan tovarlar, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar uchun hamda tomonlar shartnomasida ko'zda tutilgan boshqa to'lovlar bo'yicha qo'yilishi mumkin. To'lov talabnomalari bo'yicha hisob-kitoblar to'lovchining aksepti bilan ham, uning akseptisiz ham amalga oshirilishi mumkin. Aksept bilan to'lanadigan talablar to'lov summasi to'lovchisi tomonidan aksept (tan olish) mavjud bo'lgan holda qondiriladi.

Mablag' oluvchi bitta opreasiya bo'yicha, takroran talabnoma taqdim qilish huquqiga ega emas, dastlabki talabnoma to'lovchining bankiga kelib tushmaganligi to'g'risida bildirishnoma mavjud bo'lgan hollar bundan mustasno.

Aksept bilan to'lanadigan talabnomalar, talabnomaning nusxasi, bankka kelib tushgan kundan keyingi kundan kechiktirmay to'lovchining vakiliga "To'lov muddatini kutayotgan hisob-kitob hujjatlari" jurnalida imzo chektirib, topshiriladi va shundan so'ng "To'lov muddatini kutayotgan hisob-kitob hujjatlari" (1-son kartoteka) hisob raqamlariga joylashtiriladi.

To'lov topshiriqnomasini to'lovchining vakiliga mijozning kelmaganligi sababli imzo chektirib topshirish mumkin bo'lmaganda bank 10 ish kuni tugaganidan keyin to'lov topshiriqnomasini oluvchining bankiga ijro etmasdan, chapdagi yuqori burchakda "Mijozning kelmaganligi sababli ijro etilmagan" degan yozuvni qayd etgan holda qaytarib yuborishga haqlidir. Bunda, agar mazkur davrda ushbu bankdagi to'lovchining hisob raqamlari bo'yicha uning topshirig'iga ko'ra mablag'larni hisobdan chiqarish operatsiyalari (shu jumladan naqd pul berish yo'li bilan) amalga oshirilgan bo'lsa, mablag' oluvchi to'lovchining bankidan Hisob raqamlarini ochish bo'yicha belgilangan talablarni, mablag'larni kirim qilish va mijozlarning hisob raqamlaridan hisobdan chiqarish, ish haqiga va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa ehtiyojlarga naqd pul berish tartibini buzganlik uchun tijorat banklariga nisbatan jarima jazosini qo'llash tartibi to'g'risidagi nizomga muvofiq jarima undirishga haqli.

To'lovchining banki tomonidan talabnoma akseptining quyidagi muddati belgilanadi:

- aksept uchun talabnoma topshirilganidan keyingi kundan boshlab uch ish kuni - bir shahardagi mijozlar uchun;
- aksept uchun talabnoma topshirilganidan keyingi kundan boshlab besh ish kuni - boshqa shahardagi mijozlar uchun;
- aksept uchun talabnoma topshirilgan kundan keyingi kundan

boshlab 10 kungacha - to'lovchining asosli iltimosnomasi bo'yicha.

To'lovchi belgilangan muddatda unga xizmat ko'rsatadigan bank akseptdan qisman yoki to'liq voz kechishi to'g'risida yozma ariza topshirish huquqiga egadir.

Akseptdan to'liq yoki qisman voz kechilgan taqdirda to'lovchi bankka imzo namunalari kartochkasida ko'rsatilgan shaxslar imzosi bilan voz kechish sabablarini ko'rsatgan holda yozma voz kechishni taqdim etishi kerak. Banklar voz kechishning asoslanganligini (voz kechish sabablarini), shuningdek voz kechish asoslariga doir nizolarni ko'rib chiqmaydi.

Agar belgilangan muddatda to'lovchi akseptdan yozma voz kechishni taqdim etmasa, talabnoma akseptlangan deb hisoblanadi.

Quyidagi hollarda to'lovchilarning hisob raqamlaridan mablag'larni akseptsiz hisobdan chiqarish amalga oshiriladi:

- issiqlik energiyasi uchun hisob-kitoblarda. Bu holda sotilgan issiqlik energiyasi uchun to'lov topshiriqnomasi va hisobvaraƒ-faktura yetkazib beruvchi tomonidan iste'molchiga xizmat ko'rsatadigan bankka qo'yiladi. Bunda "To'lov tafsilotlari" ustunida "Hisob asboblarining ko'rsatishlari asosida" yoki "Tariflar asosida" yozuvi qayd etiladi. Hisobvaraƒ-faktura belgilangan tartibda rasmiylashtirilishi, shu jumladan iste'molchining imzosi bilan tasdiqlanishi kerak;

- talabnomaga da'vo summasini tan olish to'g'risida qarzdor yozma javobining asl nusxasi ilova qilingan taqdirda. Boshqa hujjatlarning (debitorlik-kreditorlik qarzlarini solishtirish dalolatnomasi, bajarilgan ishlar (xizmatlar) to'g'risida dalolatnoma va hokozolarning) talabnomaga ilova qilinishi akseptsiz hisobdan chiqarish uchun asos bo'la olmaydi;

- banklar tomonidan - xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan kreditlar bo'yicha qarz o'z vaqtida so'ndirilmaganida, qarzdorlarning boshqa banklarda ochilgan ikkilamchi hisob raqamlarida.

Talabnomaning yuqoridagi o'ng burchagiga "Akseptsiz" deb yozib qo'yiladi yoki shtamp qo'yiladi. Bank ilova qilingan hujjatlarning ularning talabnomada ko'rsatilgan rekvizitlariga muvofiqligini tekshiradi.

Akseptsiz to'lanadigan, operatsiya kuni davomida to'lovchining bankiga kelib tushgan talabnomalar o'sha kuniyoq to'lanadi, to'lovchining hisob raqamlarida mablag' bo'lmagan yoki yetarli bo'lmagan holda esa 2-son kartotekaga to'lanmagan summada joylashtiriladi.

6-§. Akkreditivlar bo'yicha hisob-kitob qilish

Naqd pulsiz hisob-kitoblar ushbu shaklining asosiy mazmuni shundan iboratki, to'lovchining arizasi va uning ko'rsatmalariga muvofiq ravishda

akkreditiv ochgan bank (emitent bank) u hujjatlarni taqdim etgan va akkreditivda ko'zda tutilgan boshqa shartlarni bajarigan taqdirda, mablag'larni oluvchiga to'lovlarni amalga oshirish majburiyatini o'z zimmasiga oladi. (FKning 796-moddasi).

Emitent bank, agar bu bank mablag'larni oluvchilarga ham xizmat ko'rsatayotgan bo'lsa, to'lovchining akkreditiv arizasini mustaqil bajarishi mumkin. Bordi-yu, mablag'larni oluvchi boshqa bankda depozit (hisob-kitob) hisobvarag'iga ega bo'lsa, emitent bank oluvchining pul mablag'lariga xizmat ko'rsatuvchi bankka akkreditiv berishi kerak, u akkreditivning to'lanishini amalga oshiradi (ijrochi bank). Ya'ni bu holatdagi hisob-kitoblarning akkreditiv shaklida, mijozning (to'lovchining) topshirig'iga va uning ko'rsatmasiga muvofiq akkreditiv ochgan bank (bank-emitent), o'z zimmasiga uning kontragenti-mablag' oluvchi foydasiga to'lovni amalga oshirish majburiyatini yoki mablag' oluvchi tomonidan akkreditivda ko'zda tutilgan hujjatlarni va boshqa shartlarni bajarish sharti bilan ushbu to'lovlarni amalga oshirish bo'yicha vakolatlarni boshqa bankka taqdim etishni o'z zimmasiga oladi.

To'lov qobiliyati noma'lum bo'lgan korxonalar bilan hisob-kitob qilishda qo'l keladigan hisob-kitob shakli akkreditiv vositasida hisob-kitob qilishdir.

Hisob-kitoblarning akkreditiv shakli, agar u to'lovchi bilan mablag'larni oluvchi o'rtasidagi shartnomada ko'zda tutilgan bo'lsa, qo'llanadi. Biroq ayrim hollarda hisob-kitoblarning bunday shakli tuzatib bo'lmaydigan to'lovchilarga nisbatan ta'sir chorasi sifatida belgilanishi ham mumkin. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «1997-yil IV choragida debitorlik va kreditorlik qarzlarini qisqartirish choratadbirlari to'g'risida» 1997-yil 29-oktabrdagi 488-qarorida iste'molchilar (tovar olinganidan keyin 60 kun mobaynida) to'lov muddatlarini buzgan holda yetkazib beruvchilar zimmasiga hisob-kitoblarning faqat akkreditiv shakli bo'yicha mahsulot berish majburiyati yuklanishi nazarda tutilgan.

Akkreditiv to'lovchining (mahsulot sotib oluvchining) birorta mahsulot yetkazib beruvchi bilan hisoblashish uchun o'z bankiga to'lovga zarur mablag'ni alohida schyotga o'tkazishni so'rash haqidagi yozma topshirig'idir, ya'ni to'lovchi o'ziga zarur tovar-moddiy boylikni olmoqchi bo'lganda, mahsulot yetkazib beruvchi shartnomada akkreditiv bilan hisoblashishni talab qiladigan bo'lsa, to'lovchi o'z bankiga o'z hisob varag'idan yoki mablag'i yo'q holda bank krediti hisobidan tovar-moddiy boyliklar uchun zarur mablag'ni alohida balansdagi 720-schyotga o'tkazish to'g'risida yozma topshiriq beradi. Ushbu topshiriq asosida bank to'lovchiga

akkreditiv ochib, bu haqda mahsulot yetkazib beruvchining bankiga xabar beradi va agarda to'lovchi bu mablag'ni mahsulot yetkazib beruvchining bankiga o'tkazishni ham talab etsa, ushbu akkreditiv mahsulot yetkazib beruvchi bankiga o'tkaziladi va o'z o'rnida bank bu mablag'ni 720-balans schyotiga kirim qiladi hamda 9931-balansdan tashqari (akkreditivlar to'loviga) schyotni ochadi. Mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan tovar jo'natilganligi to'g'risidagi hujjatlar bankka taqdim etilgandan so'ng bank akkreditiv summasini uning hisob varag'iga o'tkazadi.

Hisob-kitobning akkreditiv shaklida to'lovchi bankka akkreditiv olish uchun arizani taqdim qiladi.

Akkreditiv shartlarini to'liq ro'yxati, tasdiqlovchi hujjatlarning aniq tavsifnomasi yo'q bo'lgan holda akkreditiv bo'yicha mablag'larni olish uchun oluvchi tomonidan taqdim qilingan hujjatlar va akkreditiv olish uchun arizada "Naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida" Nizomning 56-bandi bilan ularni rasmiylashtirish talablariga rioya etilmaganlar bank tomonidan to'lovchiga qaytariladi va akkreditiv schyotlar ochilmaydi.

Akkreditivlarni ochish to'g'risidagi ariza bank-emitentga ikki nusxada taqdim etiladi.

Mijozning arizasiga ko'ra elektron to'lovlar tizimi bo'yicha akkreditivlangan summa mablag' oluvchining bankiga jo'natiladi va mablag' oluvchining akkreditiv schyotiga o'tkaziladi. Ijrochi bank mablag' oluvchiga mablag'lar kelib tushganligi haqida xabar beradi.

Mablag' oluvchining talab qilib olinuvchi depozit schyotiga mablag'larni o'tkazish ular tomonidan bankka akkreditivni amal qilish muddati tugagunigacha shartnomada ko'zda tutilgan va akkreditivni barcha shartlarini bajarilganligini tasdiqlovchi hujjat taqdim qilingan holda amalga oshiriladi.

Mablag' oluvchi ijrochi bankka tasdiqlovchi hujjatlarni ikki nusxada taqdim qiladi.

Ijrochi bank mablag' oluvchi tomonidan akkreditivning barcha shartlariga rioya qilinganligi, shuningdek tasdiqlovchi hujjatlarning to'g'ri rasmiylashtirilganligini tekshirish shart.

Ushbu shartlarning loaqal bittasi buzilganida ham akkreditivlar bo'yicha to'lovlar to'lanmaydi.

Mablag' oluvchining bankida akkreditivni yopish quyidagi hollarda amalga oshiriladi:

- a) akkreditivni amal qilish muddati tugaganda;
- b) mablag' oluvchining akkreditivdan keyinchalik foydalanishdan

bosh tortishi to'g'risidagi yozma arizasiga binoan agar ushbu ariza akkreditivning amal qilish muddati tugaguncha berilgan bo'lsa hamda ushbu akkreditiv shartlarida ko'zda tutilgan bo'lsa;

v) to'lovchining akkreditivni to'liq yoki qisman chaqirib olish to'g'risidagi yozma talabnomasiga binoan, agar ushbu akkreditiv shartlarida ko'zda tutilgan bo'lsa. Akkreditiv bank-emitent tomonidan xabarnoma olingan kunda 22602-sonli "Akkreditivlar bo'yicha mijozlarning depozitlari" balans schyotidagi summadan kam bo'lmagan summaga kamaytiriladi yoki yopiladi.

Ijrochi bank akkreditivni bekilganligi to'g'risida bank-emitentga xabar beradi. Foydalanilmagan summa to'lovchining bankiga, mablag'lar deponentlangan schyotga o'tkaziladi.

Akkreditiv to'liq ishlatilmagan yoki to'lovchining talab qilib olinuvchi depozit schyoti joylashgan bank-emitentga qaytarilgan hollarda, ko'zda tutilmagan holatlar schyoti ham yopiladi.

Akkreditiv uchun topshiriqda quyidagi ma'lumotlar, jumladan, mahsulot yetkazib beruvchining nomi, akkreditiv tartibda haq to'lanishi lozim bo'lgan mahsulot nomi, akkreditivning summasi, akkreditivning muddati hamda yetkazib beruvchining schyot-fakturasiga muvofiq ravishda pul to'lash tartibi, ya'ni pulni xaridorning aksepti bilan yoki akseptdan boshqa to'lash kerakligi albatta ko'rsatilishi kerak.

Topshiriqda xaridorning boshqa talablari, masalan, schyot-fakturaga tovarning sifati haqidagi dalolatnomasi qo'shilishi kerakligi ham ko'rsatilishi mumkin.

Akkreditiv ochish uchun sotib oluvchi emitent bankka belgilangan shakldagi akkreditiv uchun ariza berib, unda amal qilish muddati, to'lovchining nomi va hisobvarag'i, emitent bank va ijrochi bank nomi, akkreditivning amal qilish muddati, shartnoma nomeri, tovar, ishlar va xizmatlar nomi hamda naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida nizomda nazarda tutilgan boshqa rekvizitlarni ko'rsatadi. Akkreditiv arizaga qo'shimcha shartlar ham kiritilishi mumkin.

Qoplangan (deponentlangan) akkreditiv ochilayotganida emitent bank uni ochish vaqtida mijozning o'z mablag'larini yoki unga berilgan kreditni ijrochi bank ixtiyoriga emitent bank majburiyati amal qilgan barcha muddatga o'tkazishi shart. Ya'ni qoplangan (deponentlangan) akkreditivlarni ochishda bank-emitent uni ochishda mijozning shaxsiy mablag'larini yoki unga berilgan kreditni bank-emitentning majburiyatlari amalda bo'lgan barcha muddatga ijrochi bank ixtiyoriga o'tkazishga majburdir. Qoplangan akkreditiv shunday akkreditivki, ularni

ochayotganda bank-emitent o'z majburiyatlari amal qiladigan davrda mahsulot yetkazib beruvchining banki ixtiyoriga to'lovchining o'z mablag'larini yoki unga berilgan kreditni alohida 720-»Akkreditivlar» balans schyotiga o'tkazib beradi.

Bunday hisob-kitob qilishda xaridor va ta'minotchi o'rtasida shartnoma tuziladi. Xaridor o'ziga xizmat ko'rsatuvchi bank bo'limiga akkreditiv ochish to'g'risida ariza berib, mablag'ni deponentlash to'g'risida to'lov topshiriqnomasi yuboradi. Bank bo'limi xaridor schyotidan muayyan summani olib, ta'minotchining bankiga yuboradi. Ta'minotchiga xizmat ko'rsatuvchi bank summani akkreditiv schyotiga o'tkazadi va ta'minotchiga akkreditiv ochilganligi haqida xabar beradi. Ta'minotchi bu xabarni olib, xaridorga tovar jo'natadi va o'ziga xizmat ko'rsatuvchi bank bo'limiga hisob-kitob hujjatlarini yuboradi. O'z navbatida bank bo'limi akkreditiv schyotidagi pulni ta'minotchining schyotiga o'tkazadi va xaridorga xizmat ko'rsatuvchi bankka akkreditivdan foydalanganlik haqida xabar beradi, shuningdek, bu bank ham xaridorga akkreditivdan foydalanganlik haqida mijozga xabar beradi.

Qoplanmagan akkreditiv ochilgan taqdirda bank-emitent ijrochi bankka akkreditivning butun summasini bank-emitentning ijrochi bankda yuritilayotgan hisob varag'idan o'chirish huquqini beradi

Qoplanmagan akkreditiv ochilayotganida emitent bank ijrochi bankka ijrochi bankda yuritilayotgan emitent bank hisobvarag'idan akkreditiv barcha summasini hisobdan chiqarish huquqini beradi.

Qoplanmagan akkreditivni ochishda bank-emitent ijrochi bankka bank-emitentning ijrochi bankda yuritilayotgan schyotidan barcha akkreditiv summasini hisobdan chiqarish huquqini beradi. Bank oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida bajarayotgan korxonalar — to'lovchilar bilan bank muassasalari 720-»Akkreditivlar» balans schyotida qoplanmagan (kafolatlangan) akkreditiv ochish to'g'risida shartnoma tuzishlari mumkin. Bunday holda bank korxonalar hisobidan vaqtinchalik mablag' yo'qligida kelib tushgan to'lov talabnomalari bank mablag'lari hisobiga bajarishni kafolatlaydi. Banklar o'rtasida korrespondent muomala o'rnatilganda, ijrochi-bankda bank-emitent schyotidan akkreditivning barcha summasini olib qo'yish huquqini berish yo'li bilan qoplanmagan akkreditiv ochilishi mumkin. Korxonaning qoplanmagan akkreditivni chiqarish to'g'risidagi tavsiyanomasi bank-emitent tomonidan balansdan tashqari 9925 — «Bank tomonidan berilgan kafolatlar, garovlar» schyotiga kiritiladi.

Qoplanmagan (kafolatlangan) akkreditiv bo'yicha hisob-kitoblar quyidagi tartibda bo'ladi, ya'ni ta'minotchi va xaridor o'rtasida shartnoma

tuziladi. Xaridor o'ziga xizmat ko'rsatuvchi bank bo'limiga kafolat ostidagi akkreditiv ochish to'g'risida ariza beradi. Bank bo'limi balansdan tashqari schyotida «Bankning kafolatlari va garovlari» belgisi ostida akkreditiv ochadi va bu haqda ta'minotchining bankiga xabar beradi. Ta'minotchiga xizmat ko'rsatuvchi bank akkreditiv ochilgani haqida ta'minotchiga xabar yuboradi, ta'minotchi xaridorga mahsulot yuboradi va o'ziga xizmat ko'rsatuvchi bankka hisob-kitob hujjatlarini taqdim etadi. Bank bu hisob-kitob hujjatlariga asosan ta'minotchining schyotiga pul o'tkazadi va xaridor bankiga (debet avizosi) to'lov talabnomasi jo'natadi. Xaridorga xizmat ko'rsatuvchi bank bo'limi to'lov talabnomasini olib, xaridorning schyotidan muayyan summani bekor qiladi, agar xaridorning schyotida mablag' bo'lmasa, unga kredit beradi va bu haqda xaridorga xabar qiladi

Qoplangan va qoplanmagan akkreditivlar chaqirib olinadigan va chaqirib olinmaydigan bo'lishi mumkin. Uning matnida bunday ko'rsatma yo'q bo'lsa, u chaqirib olinadigan akkreditiv hisoblanadi.

Chaqirib olinadigan akkreditiv emitent bank tomonidan mablag'larni oluvchini oldindan xabardor qilmasdan turib, o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin. Bank-emitent xohlagan paytda mahsulot yetkazib beruvchi bilan oldindan kelishmasdan, chaqirib olinadigan akkreditivni o'zgartirishi yoki yo'q qilishi mumkin, Akkreditivni chaqirib olish mablag'larni oluvchi oldida emitent bank zimmasiga yuklanishi mumkin bo'lgan hech qanday majburiyatlarni yuzaga keltirmaydi. Chaqirib olinadigan akkreditiv shartlarining o'zgarishi to'g'risidagi barcha farmoyishlarni to'lovchi mablag'larni oluvchiga (mahsulot yetkazib beruvchiga) faqat emitent bank orqali berishi mumkin, u mablag'larni oluvchi bankiga (ijrochi bank), bu bank esa, mablag'larni oluvchiga xabar beradi. Ammo ayni paytda bank akkreditiv sharti o'zgartirilmasdan yoki u bekor qilinmasdan oldingi shartlar bo'yicha barcha talablarni bajarishga majbur. Ijrochi bank (agar bu vaqtda u akkreditiv shartlarini o'zgartirish yoki bekor qilish to'g'risida xabar olmagan bo'lsa) chaqirib olinadigan akkreditiv bo'yicha to'lovlarni va boshqa operatsiyalarni amalga oshirishi lozim).

Umuman olganda, akkreditivni chaqirib olish mablag' oluvchi oldida bank-emitent uchun qandaydir majburiyatlarni paydo qilmaydi.

Chaqirib olinmaydigan akkreditiv bajaruvchi bank tomonidan tasdiqlangan bank-emitentning akkreditivning barcha shartlari bajarilgandagi hamda to'lovni amalga oshirish bo'yicha qat'iy majburiyatini bildiradi. Chaqirib olinmaydigan akkreditiv mahsulot ishlab chiqaruvchining manfaatlarini ko'zlab ochiladi va uning xohishiga qaramasdan, o'zgartirilishi

yoki bekor qilinishi mumkin. Mahsulot ishlab chiqaruvchi, agar akkreditiv shartlarida nazarda tutilgan bo'lsa, muddatidan oldin akkreditivdan bosh tortishi mumkin.

Mablag' oluvchining rozilgisiz, uning foydasiga ochilgan chaqirib olinmaydigan akkreditiv o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin emas.

7-§ Inkasso topshiriqnomalari bilan hisob-kitob qilish

Inkasso topshiriqnomasi - mijozning bankka to'lovchining hisobvarag'idan so'zsiz tartibda mablag'larni hisobdan chiqarish to'g'risidagi talabini anglatadi.

Inkasso bo'yicha hisob-kitob qilinganda mijoz o'z bankiga (bank-emitentga) pul to'lovchidan to'lovni va to'lov akseptini mijoz hisobidan qabul qilish haqida topshiriqnoma yuboradi va bu holatda pul to'lovchining roziligi talab qilinmaydi.

Inkasso topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblar qilishda undiruvchi sifatida soliq idoralari, budjetdan tashqari fondlar, bojxona organlari, sud organlari va boshqa organlar qatnashadilar.

Inkasso topshirig'ini olgan bank-emitent uni bajarish uchun boshqa bankni (ijrochi bank) ni jalb qilishi mumkin.

Hisob-kitob qilishning inkasso topshirig'i shakli bo'yicha ijro hujjati va unga tenglashtirilgan hujjatlar asosida mablag' undiruvchilar bank muassasasiga ijro hujjati va unga tenglashtirilgan hujjatlarning sanasi va raqamini ko'rsatib, 0401001-inkasso topshirig'ini beradi¹. Xo'jalik sudi buyrug'i, notarius yozuvi asosida bank muassasiga berilayotgan inkasso topshirig'i bilan birga, ijro hujjatining asli yoki dublikati qo'shib taqdim etiladi. Ijro hujjatida mablag' undiruvchining to'liq va aniq nomi, to'lovchining to'liq va aniq nomi, undiruv summasi, uning qaysi hisob varag'idan olinishi ko'rsatilishi lozim. Xo'jalik sudinig qarori yoki nusxasi xo'jalik sudining buyrug'i ijro varaqasi o'rniga o'tmaydi.

Ijro hujjatlari yoki farmoyish ilova qilingan bitta manzildagi haq to'lovchining hisob varag' idan mablag' olish to'g'risidagi inkasso topshirig'i bank muassasasiga taqdim etiladi.

Mijoz bankka inkasso topshiriqnomasini O'zbekiston Respublikasi

¹ ЎзР Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида Низом (янги таҳрири) (ЎзР Марказий банки Бошқарувининг 2002 йил 12 январдаги 1/4 (60)-сонли қарори билан тасдиқланган)

Markaziy Banki Boshqaruvi tomonidan 1998-yil 27-iyunda tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to‘g‘risida” Nizomga ko‘ra №0505411013 formada taqdim etadi¹.

“Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning bank hisob raqamlaridan pul mablag‘larini hisobdan chiqarish tartibi to‘g‘risida”gi Yo‘riqnomada yuridik shaxslarning bank hisobvaraqlaridagi pul mablag‘lari ularga qo‘yilgan talablarni qondirish uchun yetarli bo‘lmagan holda ulardan pul mablag‘larini hisobdan chiqarish navbati belgilab berilgan.

Yuridik shaxsning talab qilib olinguncha depozit (hisob-kitob) hisobvarag‘ida pul mablag‘lari yetarli bo‘lganda, mablag‘larni hisobdan chiqarish qonunchilikda ko‘zda tutilgan tartibda, hisobvaraqa egasining topshiriqlari kelib tushish tartibida uning to‘lov topshiriqnomalari bo‘yicha yoki ushbu bank hisobvarag‘iga uning egasi tomonidan akseptlangan yoki akseptsiz qo‘yilgan to‘lov talabnomalarining kelib tushish tartibida amalga oshiriladi.

Yuridik shaxsning talab qilib olinguncha depozit (hisob-kitob) hisobvarag‘ida mablag‘ yetarli bo‘lmagan holda, undan pul mablag‘larini hisobdan chiqarish quyidagi navbatda amalga oshiriladi:²

Hisobvaraqa egasining bevosita ishlab chiqarish faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan kechiktirib bo‘lmaydigan ehtiyojlari uchun o‘tgan oy davomida uning asosiy talab qilib olinguncha depozit hisobvarag‘iga kelib tushgan jami tushumlarning 5 foizi miqdorigacha, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan o‘rnatiladigan ro‘yxatga asosan, o‘ta muhim obyektlarni qo‘riqlovchi bo‘linmalar xizmatidan foydalanuvchi hisobvaraqa egasini uchun esa, 6 foiz miqdorigacha navbatsiz amalga oshiriladi.

Hisobvaraqa egasi tomonidan ariza zarur bo‘lgan, kechiktirib bo‘lmaydigan ehtiyojlar miqdoriga bog‘liq hisob-kitob bilan birga joriy oyni uchunchi sanasigacha bankka taqdim qilinadi. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning o‘zlari xo‘jalik faoliyatining o‘ziga xosligidan kelib chiqqan holda, bevosita ishlab chiqish bilan bog‘liq bo‘lgan, o‘ta muhim obyektlarni qo‘riqlovchi bo‘linmalar xizmati bo‘yicha xarajatlarni ham hisobga olgan holda zaruriy xarajatlar ro‘yxatini aniqlaydilar. Kechiktirib bo‘lmaydigan

¹ ЎзР Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида Низом (янги таҳрири) (ЎзР Марказий банки Бошқарувининг 2002 йил 12 январдаги 1/4 (60)-сонли қарори билан тасдиқланган)

² Хўжалик юритувчи субъектларнинг банк ҳисобварақаларидан пул маблағларини ҳисобдан чиқариш тартиби тўғрисидаги йўриқнома. (Рўйхатга олинган Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги 30.01.1999й. № 615, Тасдиқланган ЎзР Марказий Банки 22.01.1999 й. № 104-В)

ehtiyojlar uchun zarur bo'lgan mablag'lar miqdorini to'g'ri aniqlash hisobvaraqa egasi-korxonah rahbari va bosh buxgalter zimmasiga yuklatiladi.

Hisobvaraqa egasi o'ziga tegishli bo'lgan kechiktirib bo'lmaydigan ehtiyojlar uchun mablag'larni hisob-kitobni va arizani bankka taqdim etgan kundan boshlab joriy oy davomida to'liq yoki qisman olishi mumkin. Kechiktirib bo'lmaydigan ehtiyojlar uchun mablag'lar limitining ishlatilmagan qismi joriy oyning oxirgi kunigacha ishlatilishi mumkin va keyingi oyga ishlatish uchun o'tkazilmaydi.

Kechiktirib bo'lmaydigan ehtiyojlar uchun to'lovlar hisobvaraqa egasining to'lov topshiriqnomalari bo'yicha amalga oshiriladi. Bunda to'lov topshiriqnomalarida "kechiktirib bo'lmaydigan ehtiyojlar summasi hisobiga", deb yozilgan bo'lishi lozim.

Banklar kechiktirib bo'lmaydigan ehtiyojlar uchun sarflanadigan mablag'lar limitining to'g'ri aniqlashini va unga rioya qilinishini nazorat qiladilar.

Ushbu tartibni buzganlik to'g'risida dalillar aniqlangan holda xo'jalik yurituvchi subyektning rahbariga qonunchilikda belgilangan tartibda jarima solinadi.

Birinchi navbatda, xo'jalik yurituvchi subyektlarning talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlariga kelib tushgan mablag'larni hisobdan chiqarish kechiktirib bo'lmaydigan ehtiyojlar uchun mablag'lar limiti aniqlangandan va zaxiralangandan keyin budjetga to'lanishi ko'zda tutilgan to'lovlar bo'yicha (jumladan, davlat mulkini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirishdan, jarima ruxsatlari va davlat boji va respublika hamda mahalliy budjetlarga jamlanadigan to'lovlardan kelib tushgan mablag'lar), budjetdan tashqari jamg'armalar va talablar, mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan va unga tenglashtirilgan talablar bo'yicha ushbu majburiyatlarning teng darajada bajarilishini ta'minlaydigan mutanosib ravishda amalga oshiriladi.

Budjetdan tashqari jamg'armalarga quyidagi jamg'armalar kiradi: Pensiya jamg'armasi, bandlik jamg'armasi, Respublika yo'l jamg'armasi, O'zbekiston kasaba uyushmalari federatsiyasi kengashi hamda hukumat qaroriga asosan davlat budjetiga to'lanishi lozim bo'lgan summa hisobiga tashkil qilingan boshqa jamg'armalar¹.

Ikkinchi navbatda, sudlar va xo'jalik sudlari hamda qonunchilik asosida ularga tenglashtirilgan boshqa ijro hujjatlari bo'yicha pul mablag'lari hisobdan chiqariladi.

¹ Йўлдошев М., Турсунов Й. Молия ҳуқуқи. Тошкент – 2004 йил, 128-бет.

Uchinchi navbatda, pul mablag'larini yuridik shaxsning bank hisobvarag'iga qo'yilgan boshqa pul talablari bo'yicha to'lov hujjatlarining kelib tushishiga qarab kalendar navbatida hisobdan chiqariladi.

Budjet mablag'larini oluvchilarning kreditorlar qarzlarini to'lash uchun ularning hisobvaraqlariga mablag' ajratish rejalari chegarasida moliya va soliq tashkilotlari tomonidan ishlab chiqilgan hamda hokimiyatlar tomonidan tasdiqlangan sxemalar bo'yicha kelib tushgan budjet mablag'lari (yuqori budjetlardan qisqa muddatli ssudalar ko'rinishida olinganlari ham kiritiladi) mutanosib ravishda hisobdan chiqarilmasdan, banklar tomonidan tasdiqlangan sxemalarga qat'iy amal qilingan holda mablag'larni budjetga soliq va to'lovlar ko'rinishida to'liq hajmda qaytarish uchun yo'naltiriladi.

Tijorat banklari tomonidan ish haqini to'lash uchun berilgan kreditlar mutanosib ravishda taqsimlanmaydi va faqat belgilangan maqsad bo'yicha foydalaniladi.

Budjet mablag'larini oluvchilarning hisobvaraqlariga moliya va soliq organlari tomonidan maxsus ishlab chiqilgan va hokimlik tomonidan budjet mablag'larini oluvchilarning kreditorlik qarzini to'lash uchun rejaga ko'ra ajratilgan pul mablag'lari doirasida tasdiqlangan budjet mablag'lari (shu jumladan, yuqori turuvchi budjetdan qisqa muddatli ssudalar ko'rinishida olinganlari) hisobdan mutanosib ravishda o'chirilmaydi, banklar tomonidan mablag'larni soliqlar va to'lovlar ko'rinishida budjetga to'liq hajmda majburiy tarzda qaytarish sharti bilan, tasdiqlangan sxemalarga qat'iy an rioya etgan holda yo'naltiriladi.

Yuridik shaxsning talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'idagi mablag'lar unga qo'yilgan talablarni qondirish uchun yetarli bo'lmagan holda xizmat ko'rsatuvchi bank ushbu yuqorida ko'rsatilgan birinchi navbatdagi talablarni qondirish uchun amaliyot kunining boshiga yetishmayotgan mablag'ni uning boshqa jami hisobvaraqlaridan (savdo tashkilotlariga hayotiy zarur tovarlar bilan hisob-kitob qilish uchun ochilgan hisobvaraqlaridan, muddatli va jamg'arma depozitlaridan, shuningdek, 23208 - "Moliya vazirligi jamg'armasi bilan maqsadli hisob-kitoblar uchun ikkilamchi talab qilib olinadigan depozit hisobvaraqa", "23212 - "Respublika budjetining maqsadli hisob-kitoblar uchun mablag'lari" va 23214- "Mahalliy budjetlarning yuqori moliya tashkilotlari bilan o'zaro hisob-kitoblari uchun mablag'lari" hisobvaraqlaridan tashqari) asosiy hisobvarag'iga o'tkazishi lozim¹.

¹ Хўжалик юритувчи субъектларнинг банк ҳисобварақаларидан пул маблағларини ҳисобдан чиқариш тартиби тўғрисидаги йўриқнома. (Рўйхатга олинган Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги 30.01.1999 й. № 615, Тасдиқланган ЎзР Марказий Банки 22.01.1999 й. № 104-В)

Yuridik shaxsning yuqorida aytib o'tilgan hisobvaraqlaridagi milliy valutadagi mablag'lar yuqorida ko'rsatilgan birinchi navbatda to'lanishi lozim bo'lgan talablarni qondirish uchun yetarli bo'lmasa, xizmat ko'rsatuvchi bank davlat soliq xizmati va davlat bojxona xizmati tashkilotlarining taqdimiga asosan mazkur yuridik shaxsning chet el valutasidagi hisobvarag'ida mavjud bo'lgan mablag'ning ushbu talablarni qondirish uchun yetarli bo'lgan miqdordagi qismini Respublika valuta birjasiga sotuvga chiqarishga majbur¹.

Muddatli va jamg'arma depozit hisobvaraqlardagi mablag'lar davlat soliq xizmati tashkilotlarining (yoki boshqa vakolatli davlat tashkilotlarining) inkasso topshiriqnomalariga asosan yuqorida ko'rsatib o'tilgan talablarni qondirish uchun depozitning shartnomada ko'rsatilgan muddati tugagandan keyin banklar tomonidan asosiy talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqa kirim qilinadi.

Talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'ida mablag' yetarli bo'lmagan holda muddatli va jamg'arma depozitlari bo'yicha depozit shartnomalarini uzaytirish taqiqlanadi.

Inkasso topshiriqnomalari quyidagi undiruvchilar tomonidan bankka taqdim qilinishi mumkin:

1. O'z vaqtida to'lanmagan soliqlar va Davlat budjetiga o'tkaziladigan soliqdan tashqari to'lovlar (penya, jarimalar)ni, budjetdan tashqari pensiya jamg'armasi va Respublika yo'l jamg'armasi, yuridik shaxslar tomonidan elektr energiyasidan foydalanganlik qarzdorligi uchun to'lovlar va qoldiqlarni undirib olishda soliq idoralari.

2. **Budjetdan tashqari fondlar** – o'z vaqtida to'lanmagan to'lovlarni undirib olishda, agarda bu qonuniy hujjatlarda ko'zda tutilgan bo'lsa. Mehnatga haq to'lash fondidan ajratmalar va fuqarolarning majburiy sug'urta badallarini to'lash bank bo'limlaridan tegishli davr uchun ish haqiga pul olinganda, lekin hisobot oyidan keyingi oyning 10-kunidan kechiktirmay, to'lovchilarning to'lov topshiriqnomalari yoki soliq organlarining inkasso topshiriqnomalari yo'li bilan amalga oshiriladi².

3. **Bojxona organlari** – o'z vaqtida to'lanmagan bojxona to'lovlarini undirishda. Bojxona haqidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini ta'minlash maqsadida banklar va boshqa moliya-kredit tashkilotlari:³

¹ Бюджетга тўловлар механизмини такомиллаштириш ва тўлов интизомини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 05.12.1996 й. 431-сонли қарори)

² "Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига Давлат ижтимоий сугуртаси бўйича мажбурий бадаллар ва ажратмаларни ҳисоблаш ва тўлаш тартиби тўғрисида"ги Йўриқнома.

³ Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 августдаги "Давлат боғхона хизмати тўғрисида" қонунининг 7-моддаси.

- xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan budget oldidagi majburiyatlarning bojxona to'lovlariga oid qismining bajarilishi to'grisidagi bojxona organlarining xulosasiga binoan ana shu subyektlarning hisob-kitob va boshqa hisobvaraqlarini yopishlari mumkin;

- belgilangan muddatlarda to'lanmagan bojxona to'lovlari va jarima summalarini xo'jalik subyektlaridan so'zsiz tartibda undirib olish to'grisidagi bojxona organlarining farmoyishlarini (inkasso topshiriqlarini) bajaradilar.

4. Sud organlari ularga berilgan ijro hujjatlari bo'yicha. "Muddatida to'lanmagan soliqlar va budgetga majburiy to'lovlarni qarzdor korxonalar va tashkilotlar mol-mulki hisobidan undirish to'grisidagi xo'jalik sudlari qarorlarini ijro etish to'grisida" gi Yo'riqnomada belgilanishicha, Ijro ishi bo'yicha budgetga undirilgan summadan 10 foiz miqdordagi ajratmalar Sudlar va adliya organlarini rivojlantirish jamg'armasiga (keyingi matnlarda Jamg'arma deb yuritiladi) o'tkaziladi. Bunda, ijro hujjatlari bo'yicha sud ijrochilari tomonidan ijro ishi yuritishni qo'zg'atish to'grisida qaror qabul qilingunga qadar soliq idoralari tomonidan qo'yilgan inkasso topshiriqnomalariga asosan undirilgan summalardan 10 foizli ajratma olinmaydi.

Sud ijrochilari tomonidan qarzdor korxonaning mol-mulkini bevosita sotish (realizatsiya qilish) natijasida undirilgan pul mablag'lari avval sud ijrochilarining depozit hisob raqamlariga o'tkazilib, ushbu mablag'larning:

90 foizi - korxonaning soliqlar va budgetga majburiy to'lovlar bo'yicha muddatida to'lanmagan qarzlarini qoplash uchun korxonaning bankdagi 29896 hisob raqamiga;

10 foizi - to'g'ridan-to'g'ri Jamg'armaning hisob raqamiga o'tkaziladi.

Bunda korxonaning bankdagi 29896 hisob raqamiga kelib tushgan mablag'lar tegishli soliq turlari bo'yicha va soliq organlarining inkasso topshiriqnomalariga muvofiq proporsional ravishda respublika va mahalliy budjetlarning hamda davlat maqsadli jamg'armalarining hisob raqamlariga belgilangan tartibda o'tkaziladi.

Jamg'armaga o'tkazilgan 10 foizli ajratmaning qarzdor korxonalarning soliq organlaridagi shaxsiy hisob varaqlarida aks ettirilishi Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi va Markaziy bank tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Soliq organi majburiy tartibda ijro etish uchun sud ijrochilari bo'linmasiga taqdim etilgan ushbu toifadagi ijro hujjatida ko'rsatilgan summa to'liq undirilgandan so'ng, o'zi tomonidan qo'yilgan inkasso topshiriqnomalarini 10 foizli ajratmaga o'tkazilgan pul mablag'ini hisobga

olgan holda ijrosiz qaytarib oladi va bu haqda ijro hujjatini majburiy tartibda ijro etish uchun taqdim qilgan sud ijrochilari bo'linmasiga xabar beradi.

Davlat budjetiga undirish bilan bog'liq ijro hujjatlari yuzasidan undirilgan summalar bo'yicha to'lovlarni qabul qilib olish va tegishli hisob raqamlarga o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan bank xizmatlari uchun bank muassasalari tomonidan foizlar olinmaydi.

Tuman (shahar) sud ijrochilari bo'linmalari va davlat soliq organlari o'rtasida ushbu toifadagi ijro hujjatlarining ijrosi yuzasidan har oyda keyingi oyning 5-sanasiga qadar o'zaro tezkor ma'lumot almashib boriladi.

Joylardagi viloyat xo'jalik sudlari, davlat soliq boshqarmalari va Departamentning hududiy bo'limlari o'rtasida ushbu toifadagi ijro hujjatlarining ijrosi yuzasidan har chorak yakunlari bo'yicha joylardan olingan ma'lumotlar asosida taqqoslash ishlari amalga oshirilib, natijalari bo'yicha Oliy xo'jalik sudi, Davlat soliq qo'mitasi va Adliya vazirligi huzuridagi Sud qarorlarini ijro etish, sudlar faoliyatini moddiy-texnika jihatidan va moliyaviy ta'minlash Departamentiga mazkur Yo'riqnomaga¹ ilova etilayotgan shaklga muvofiq keyingi chorak birinchi oyining 5-sanasiga qadar ma'lumot taqdim etib boriladi.

5. Qonuniy hujjatlarga asosan boshqa organlar. O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga asosan boshqa organlar tomonidan ham inkasso topshiriqnomalari berilishi mumkin. Bunga misol sifatida, notariuslarning ijro ustxatlarini misol qilib ko'rsatib o'tishimiz mumkin. Lekin bu turdagi inkasso topshiriqnomalari kam uchraydi va amaliyotda asosan yuqorida zikr qilingan to'rt organ inkasso topshiriqnomalari bilan hisob-kitob qilishda ishtirok etadi.

Inkasso topshiriqnomasi bank bo'limiga uch nusxada ilovalar bilan birga taqdim etiladi:

1) agar mablag' oluvchi va to'lovchiga bitta bankda xizmat ko'rsatilganda:

- inkasso topshiriqnomasining birinchi nusxasi to'lovlar amalga oshirilgandan keyin bankning kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi;

- ikkinchi nusxasi to'lovchiga ijro hujjatlari ilovasi va shaxsiy hisobvarag'idan olingan ko'chirma bilan birgalikda beriladi;

- uchinchi nusxasi to'lovni oluvchiga shaxsiy hisobvarag'idan olingan ko'chirma bilan birgalikda qaytariladi.

¹ "Муддатида тўланмаган солиқлар ва бюджетга мажбурий тўловларни қарздор қорхона ва ташкилотлар мол-мулки ҳисобидан ундириш тўғрисидаги ҳўжалик судлари қарорларини ижро этиш тўғрисида"ти йўриқнома.

2) bir shahar ichida hisob-kitoblar qilishda inkasso topshiriqnomalari bevosita to'lovchining bankiga taqdim qilinishi mumkin:

- birinchi nusxa to'lovlar amalga oshirilgandan keyin bankning kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi;

- ikkinchi nusxasi to'lovchiga ijro hujjatlari ilovasi va shaxsiy hisobvarag'idan olingan ko'chirma bilan birgalikda beriladi;

- uchinchi nusxasi to'lovni oluvchiga shaxsiy hisobvarag'idan olingan ko'chirma bilan birgalikda qaytariladi.

3) banklararo va shaharlararo (hududlararo) hisob-kitoblar qilishda inkasso topshiriqnomalari undiruvchilarga xizmat ko'rsatuvchi bank bo'limiga taqdim qilinganda:

- birinchi va ikkinchi nusxalari ijro hujjatlari bilan birga pochta orqali to'lovchining bankiga buxgalter tomonidan imzo qo'yilib va bankning unga birlashtirilgan bank shtampi bilan tasdiqlanib hujjatlarni qabul qilish sanasi ko'rsatilgan holda jo'natiladi;

- uchinchi nusxasi hujjatlarni qabul qilish sanasini ko'rsatgan holda buxgalter tomonidan imzolani va bankning unga birlashtirilgan shtampi bilan tasdiqlanib mijozga qaytariladi.

Inkasso topshiriqlari bilan hisob-kitoblar qilish jahonning rivojlangan mamlakatlarida kam uchraydi va bu ko'pincha xo'jalik yurituvchi subyektlarning mas'uliyatligi va qonunga rioya qilmaslik oqibatlarini yaxshi tushunishlari bilan bog'liq. Shu sababli bizda ham xo'jalik yurituvchi subyektlarning ishbilarmonlik va mas'uliyatlilik xususiyatlarini kuchaytirishga qaratilgan tadbirlar tashkil etishimiz va shuningdek hisob-kitoblarga oid qonunchilik negizlarini takomillashtirishimiz lozim bo'ladi.

8-§. Cheklar bilan hisob-kitob qilish

Tijorat banki hisob-kitob cheki mijozning unga xizmat ko'rsatuvchi bankka chek beruvchining hisobvarag'idan chek egasi hisobvarag'iga mablag'lar muayyan summasini to'lashni amalga oshirish to'g'risidagi topshiriqnomasidan iborat. Tijorat bankining hisob-kitob cheki mijozning xizmat ko'rsatuvchi bankiga chek beruvchining schyotidan chek ushlovchining schyotiga ma'lum summadagi mablag'larga o'tkazish bo'yicha bergan topshirig'idir.

Cheklar tijorat banklari buyurtmasiga ko'ra ularning faoliyati uchun yetarli bo'lgan miqdorda Markaziy bankning "Davlat belgisi" DIB tomonidan tayyorlanadi. Bunda, chekning raqami va seriyasi, bank-

emitentning nomi va firma belgisi bosmaxona usulida chop etiladi.

Cheklar tovarlar, ishlar va xizmatlar uchun jismoniy shaxslar va yuridik shaxslar, yakka tartibdagi tadbirkorlar o'rtasidagi faqat naqd pulsiz hisob-kitoblarda qo'llaniladi.

Amaldagi qonunchilik bo'yicha naqd pulsiz hisob-kitoblarning bunday shakli jismoniy shaxslar (yakka tartibdagi tadbirkorlar) bilan yuridik shaxslar o'rtasida tovarlar, ishlar va xizmatlar uchun faqat o'zaro munosabatlardagina qo'llanishi mumkin.

Chek berilayotganida bank jismoniy shaxsning arizasiga muvofiq balans hisobvarag'i - «Jismoniy shaxslarning talab qilib olinguncha depozitlari»da chek summasiga alohida ikkilamchi shaxsiy hisobvaraqa ochadi va chekka faqat shu hisobvaraqdan haq to'laydi. Chek jismoniy shaxsning talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'ida mavjud bo'lgan mablag'lar yoki u tomonidan kiritilgan naqd pullar hisobidan beriladi.

Chek ikki qismdan iborat: chekning o'zi va uning koreshogi (milki). Koreshokda chekda ko'rsatilgan summani tasdiqlash uchun mo'ljallangan nazorat raqamlari bo'ladi.

Chekning amal qilish muddati tijorat banklari tomonidan mustaqil belgilanadi. Agar chekning amal qilish muddati tugashi bilan u bankka taqdim etilmagan bo'lsa, chek summasi maxsus balans hisobvarag'ida hisobga olinadi. Chekning amal qilish muddati tugashi bilan uning egasi bankka murojaat qilsa, bank chek egasining pasporti (yoki uning o'rnini bosadigan boshqa hujjati) mavjud bo'lgan holda, to'sqinliksiz chekni qabul qiladi va so'ndiradi.

Chek muddatidan qat'iy nazar, notarial tasdiqlangan tegishli hujjatlar mavjud bo'lgan holda, merosxo'rlar yoki ishonchli shaxslar tomonidan taqdim etilishi mumkin. Chek tekshirilgach, bank boshqaruvchisi va bosh buxgalteri uni so'ndirish uchun ruxsat beradi.

Foydalanilmagan chek taqdim etilgan vaqtda, taqdim etilgan chekning asl yoki asl emasligi tekshiriladi, chek berilishiga asos bo'lib xizmat qilgan hujjat bo'yicha chek egasining shaxsi tasdiqlanadi, foydalanilmagan chek summasi esa chek egasining depozit hisobvarag'iga o'tkaziladi. Qonunchilik bo'yicha chek yo'qotilgan bo'lsa, bank ushbu chek bo'yicha mablag'larni hisobdan chiqarish uchun javobgar bo'lmaydi.

Chek beruvchining chekda ko'rsatilgan summani chek saqlovchiga to'lash haqida bankka hech qanday shart qo'yilmagan topshirig'i mavjud bo'lgan qimmatli qog'oz chek deyiladi.

Chek bilan hisob-kitob qilinganida faqat chek beruvchining chek berish puli bilan tasarruf etishga haqli bo'lgan mablag'lari saqlanayotgan

bankkina chek bo'yicha pul to'lovchi qilib ko'rsatilishi mumkin (FKning 807-moddasi).

Hisob-kitob cheklari quyidagi turlarga:

1. Bank tomonidan akseptlangan cheklar;
2. Bank tomonidan akseptlanmagan cheklar;
3. Limitlangan daftarchalar bo'yicha olinadigan cheklar;
4. Limitlanmagan daftarchalar bo'yicha olinadigan cheklarga bo'linadi.

Agar bank chekni akseptlasa, ya'ni pul to'lash majburiyatini olsa, bunday cheklar akseptlangan cheklar hisoblanadi. Budget hisobida turgan tashkilotlar tomonidan olingan tovarlar, ularga qilingan xizmatlar uchun bir shahar ichida hisob-kitob qilinishda akseptlangan cheklar qo'llaniladi.

Bank tomonidan akseptlanmagan cheklar bilan hisob-kitob qilish, asosan, xo'jalik tashkilotlari tomonidan olingan mahsulotlar, ularga qilingan xizmatlar uchun haq to'lashda qo'llaniladi.

Limitlangan chek daftarchalari xo'jalik tashkilotlari tomonidan bankdan olinadi. Limit deb mazkur daftarchadan beriladigan chekda ko'rsatilishi mumkin bo'lgan umumiy summaga aytiladi. Limit summasi 100 so'mdan kam bo'lishi mumkin emas.

Limitlangan chek daftarchalari olingan mahsulot, bajarilgan ishlar uchun haq to'lashda qo'llaniladi.

Limitlangan chek daftarchasida chekdan foydalanish shartlari bank tomonidan ko'rsatiladi.

Limitlanmagan cheklar transport korxonalari va aloqa tashkilotlari xizmatlaridan foydalanganlik uchun haq to'lashda qo'llaniladi. Chek daftarchalarining kuchda bo'lish muddati olti oyga belgilanadi. Cheklardan noto'g'ri foydalanganlik uchun, chek daftari boshqa shaxsga berilganligi natijasida kelib chiqqan ziyon uchun yoki chek daftarining alohida chekini yo'qotish yoki o'g'irlanganligi uchun, shuningdek, chekni imzolash uchun vakil qilingan shaxs tomonidan suiiste'mol qilinishi natijasida kelgan ziyon uchun chek daftarchasi olgan xo'jalik organi javobgar bo'ladi.

Limitlangan va limitlanmagan chek daftarchalarining egasi har haftada bir marta o'z vakillarining daftarchalardan cheklarning to'g'ri sarflanayotganligini tekshirib turmog'i lozim. Bu tekshirish haqida berilgan chekning so'mi koreshogining orqasiga bosh buxgalter yoki uning o'rinbosari imzosi bilan belgi qo'yilishi shart.

Hisob cheki chek beruvchining o'z hisob varag'idan chek oluvchining hisob varag'iga muayyan summani o'tkazish to'g'risida bank muassasasiga bergan topshirig'i haqidagi hujjatdir.

Cheklar tijorat banklari tomonidan ushbu banklarda o'z hisob yoki

joriy schyotlarini ochgan yuridik va jismoniy shaxslarga beriladi.

Mahsulot oluvchi tashkilot chek olish to'g'risida o'ziga xizmat ko'rsatuvchi bank bo'limiga ariza beradi. Bank muassasasi bu arizaga asosan unga chek beradi. Mahsulot oluvchi mahsulot sotuvchidan mahsulot olib, unga chek beradi. Mahsulot sotuvchi bu chekni o'ziga xizmat ko'rsatuvchi bank bo'limiga beradi va o'z navbatida bank bo'limi bu chekka asosan mahsulot sotuvchining hisob varag'iga mablag'ni yozib qo'yadi, bu o'tkazilgan mablag' to'g'risida mahsulot oluvchiga xizmat ko'rsatuvchi bank muassasasiga yuqoridagi mablag'ni sotib oluvchining schyotidan olish to'g'risida hujjat yuboradi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 808-moddasiga muvofiq, chekda quyidagilar bo'lishi shart;

1. Hujjatlar matniga kiritilgan "chek" degan nom;
2. Muayyan pul summasini to'lash haqida to'lovchiga topshiriq;
3. To'lovchining nomi va to'lov qaysi hisobvaraqdan amalga oshirilishi kerakligi;
4. To'lov valutasini;
5. Chek tuzilgan sana va joy;
6. Chekni yozib bergan shaxsning – chek beruvchining imzosi.
7. Hujjatda mazkur rekvizitlardan birontasining bo'lmasligi chekni kuchdan mahrum qiladi.

Tuzilgan joyi ko'rsatilmagan chek chek beruvchi turgan joyda imzolangan, deb hisoblanadi. Chekning shakli va uni to'ldirish tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Chekning maksimal summasi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan minimal summasi esa tijorat banklari tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi.

Chek ikki qismdan iborat, ya'ni chekning o'zi va uning milki (koreshogi). Milki chekda ko'rsatilgan summani tasdiqlovchi nazorat raqamlari ko'rsatiladi. Chekning amal qilish muddati tijorat banklari tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi.

Chek yozilgandan boshlab 10 kun davomida bank muassasasiga ko'rsatilishi lozim. Chek to'liq summaga to'lanishi shart. Chek kartochkasi chek bergan bank muassasasiga oldin berilgan cheklarning barchasi foydalanilganda topshiriladi. Bitta chek limiti o'zgarmagan holda korxonada chekka bo'lgan talab haqida ariza bersa, kartochka korxonada qoldirilishi mumkin. Bankka topshirilgan chek kartochkasi yo'q qilinadi va bu haqda mijozning arizasiga belgi qo'yiladi.

Chek oluvchi 10 kun muddat ichida bank muassasasiga chekni taqdim etib, bu bo'yicha uz schyotiga ko'rsatilgan mablag'ni topshirishni so'raydi. Agar bu muddat o'tib ketsa, chek hisob-kitob uchun qabul qilinmaydi.

9-§. Plastik kartochkalar bilan hisob-kitoblar

Plastik kartochkalar bilan hisob-kitoblar qonunchilikda ko'zda tutilgan naqd pulsiz hisob-kitoblarning nisbatan yangi shakli bo'lib, jahon amaliyotida keng qo'llaniladi. Plastik kartochka hisob-kitob hujjati sifatida bank tomonidan chiqarilgan alohida to'lov vositasi bo'lib, tegishli bankda varaqcha egasining hisobvarag'i mavjudligini tasdiqlaydi va unga tovarlar, ishlar yoki xizmatlarni naqd pul to'lamay turib, olish huquqini beradi.

Plastik kartochkalar bir tomondan – jismoniy shaxslar, yuridik shaxslar yoki yakka tartibdagi tadbirkorlar bilan, ikkinchi tomondan – yuridik shaxslar yoki tovarlarni realizatsiya qiluvchi, ish bajaruvi yoki xizmat ko'rsatuvchi yuridik shaxslar o'rtasidagi naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirishda, shuningdek naqd pullarni berish punktlari va bankomatlarda naqd pullarni olish uchun qo'llaniladi.

Vakolatli banklar xalqaro plastik kartochkalarni chiqarishi va xizmat ko'rsatishi mumkin, bunda ular xalqaro to'lov tizimlari bilan tuzilgan shartnomalar hamda "Naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida"gi nizomga muvofiq ravishda operatsiyalarni amalga oshirish qoidalariga rioya qilishlari shart.

Plastik kartochkalar bo'yicha hisob-kitoblar ularga xizmat ko'rsatish shartnomasiga asosan amalga oshiriladi. Qonunchilikda bunday shartnoma majburiy shartlari ro'yxati belgilab berilgan. Ularga tomonlar nomi, shartnoma predmeti, tomonlarning huquq va majburiyatlari hamda javobgarligi, hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi, shartnoma amal qilish muddati va uni buzish shartlari, bahs, nizolarni hal etish tartibi, tomonlarning yuridik manzillari kiradi.

Tegishligiga ko'ra plastik kartochkalar shaxsiy, oilaviy va korporativ xillarga bo'linadi:

- shaxsiy kartochka - bu jismoniy shaxsga berilgan plastik kartochka;
- oilaviy kartochka - bu foydalanuvchiga shaxsiy kartochka ushlovchining ishonchnomasiga asosan berilgan plastik kartochka;
- korporativ kartochka - bu yuridik shaxslar va yuridik shaxsni tashkil etmagan yakka tartibdagi tadbirkorlarga xizmat ko'rsatishga belgilangan plastik kartochka. Korporativ kartochkalardan ish haqi va boshqa ijtimoiy tusdagi to'lovlarni to'lash, shuningdek naqd pul mablag'larini to'lashda foydalanish man qilinadi.

Harakatlanish rejimiga ko'ra plastik kartochkalar quyidagi turlarga bo'linadi:

- debet kartochka - ulardan foydalanish uni ushlovchiga emitent va mijoz o'rtasidagi shartnoma shartlariga binoan uning kartochka schyotida

mavjud bo'lgan pul vositalaridan tovarlarga, ishlarga va xizmatlarga haq to'lashda foydalanish va yoki naqd pul vositalarini (korporativ kartochkalardan tashqari) olish imkoniyatini beradigan kartochka;

- kredit kartochka - undan foydalanish uni ushlovchiga emitent bilan tuzilgan shartnomaga asosan, tovarlar, ishlar, xizmatlarga haq to'lash va/yoki naqd pul vositalarini olish uchun (korporativ kartochkalardan tashqari) emitent tomonidan berilgan kredit liniyasi hajmida operatsiyalarni amalga oshirish imkonini beradigan kartochka;

- elektron hamyon - jismoniy shaxsning kartochkasi bo'lib, undan foydalanish uni ushlovchiga tovarlar, ishlar, xizmatlarga haq to'lash va/yoki plastik kartochkadagi qoldiq mablag'lar chegarasida naqd pul mablag'larini olishni amalga oshirish imkoniyatini beradi.

Bitta kartochkada bir nechta "elektron hamyonlar" joylashishi mumkin.

Qonunchilikda plastik kartochkani personalizatsiya qilishda rioya etilishi majburiy bo'lgan qoidalar bor. Xususan, bu rekvizitlarning aniq to'plamiga aloqador bo'lib, ular plastik varaqchada majburiy ravishda mavjud bo'lishi lozim. Qonunchilikda bunday rekvizitlarga quyidagilar kiritilgan: a) identifikatsiyalangan ma'lumotlar (karta nomeri va seriyasi va b.); b) emitent bank (plastik kartochkalar chiqargan bank)ning kodi - xos raqami; v) kartochka egasi hisobvarag'i nomeri va shaxsiy ma'lumotlari (tashkilot nomi); g) kartochkaning amal qilish muddati.

Plastik kartochkalardan foydalanib, operatsiyalarni amalga oshirish vaqtida tuzilgan hujjatlar rekvizitlarida tomonlar bilan kelishib olingan belgilar mavjud bo'lib, ular plastik kartochkalar va bank hisobvaraqlari rekvizitlari o'rtasidagi, shuningdek korxonalar identifikatorlari, naqd pullarni berish punktlari, bankomatlar va korxonalarining bank hisobvaraqlari o'rtasidagi muvofiqlikni to'g'ri belgilash uchun imkon beradi.

Bundan tashqari, hukumat tomonidan ma'qullangan bir qator me'yoriy huquqiy hujjatlar, jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002-yil 30-martdagi PF-3047-sonli, 2003-yil 30-iyundagi PF-3270-sonli Farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 5-avgustdagi 280-sonli, 2003-yil 2-iyuldagi 300-sonli, 2004-yil 26-fevraldagi 9-sonli va 2004-yil 24-sentabrdagi 445-sonli qarorlarining, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 15-apreldagi 57-sonli qarori qabul qilinishi ushbu tizim faoliyati xizmatlarining nihoyatda qisqa muddatlarda e'tirof etilishini ta'minladi. Shunga mos ravishda, 2005-yilning 1-yarmiga kelib banklar tomonidan

muomalaga chiqarilgan plastik kartochkalar soni 3 baravarga, ularga xizmat ko'rsatish shoxobchalari soni esa 2,8 martaga oshdi.¹

Plastik kartochkalarga asoslangan hisob-kitoblar tizimi iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda to'lov tizimining asosini tashkil etayotgan bir vaqtda, O'zbekistonda plastik kartochkalarga asoslangan hisob-kitoblar shakli tobora ommaviylashib borayotganligini ko'rishimiz mumkin.

Moliyaviy nuqtayi nazardan plastik kartochkalar quyidagicha tansiflanadi:²

1. **Kredit kartochkalari** (Credit cards) – naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimida eng ko'p tarqalgan to'lov kartochkalari turiga kiradi. Kredit kartochkalari ishtirokidagi tranzaksiyalar (operatsiyalar) alohida hisobvaraqlar yordamida amalga oshirilib, uning doirasida kartochka egasi ma'lum miqdordagi kredit summasidan foydalanish huquqiga ega bo'ladi. Ba'zi kredit kartochkalaridan bankomatlarda naqd pul olish uchun ham foydalanilishi mumkin. Kartochka egasi tomonidan xarid qilinadigan tovar yoki xizmatlar uchun to'lovlar kartochka emitenti tomonidan, muomalaga chiqarilgan kredit kartochkalari mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi. Kartochka yordamida to'lovni kartochka ma'lumotlarini o'qish uchun mo'ljallangan, maxsus qurilma (terminal) bilan jihozlangan har qanday savdo markazida amalga oshirish mumkin. Kredit kartochkalari to'lov funksiyasidan tashqari, qo'shimcha xizmatlarni, ya'ni sug'urta, servis, prestij va shu kabi ko'plab funksiyalarni taklif etishi mumkin. Ularning boshqa to'lov kartochkalaridan asosiy farqi, kartochka egasiga to'lov muddatini uzaytirish imkoniyatini berishdir. Bunda kartochka egasi tomonidan to'lov tovar olingandan yoki xizmat ko'rsatilgandan keyin amalga oshiriladi ("pay later").

Kredit kartochkalar bilan to'lovlarning qulayligi: qisqa vaqt ichida kartochka hisobvarag'i qoldig'ini tekshirish, avtorizatsiyalash, to'lov sanasini aniqlash va hisobvaraqdan undirib olish (savdo tarmoqlari uchun) dan iborat. Bundan tashqari to'lov (hisob-kitob) hujjatlarini qayta ishlash uchun ortiqcha xarajat talab qilinmaydi hamda shu kabi bank xarajatlari kamaytiriladi.

2. **Debet kartochkalari.** Plastik kartochkalar tizimida debet kartochkalar faqat to'lov vositasi vazifasini bajaradi. Debet

¹ Муллажонов Ф.М. Банк тизимидаги ислохотларни чуқурлаштириш – устувор вазифамиз.// "Бозор. Пул ва кредит". 2005 йил 8-сон, 8-бет.

² Қурбонов Х. Пластик карточкаларни молиявий нуқтаи назардан таснифлаш. "Бозор. Пул ва Кредит" журнали. 2005 йил 8(99)-сон 20-бет.

kartochkalarining asosiy xususiyati shundan iboratki, to'lov vositasi sifatida ular qo'llanganda kartochka egasining hisobvarag'i darhol debetlanadi (ya'ni hisobvraqdagi pul darhol ko'chirib olinadi – “pay now”). Bunda darhol to'lov amalga oshirilayotgan joydan kartochka egasining hisobvrag'iga online sharoitida aloqaga chiqiladi. To'lovni avtorizatsiyalash jarayoni to'lovchining hisobvarag'idan pulni hisobdan chiqarib, to'lovni qabul qiluvchiga o'tkazib berish bilan tugallanadi. Shu o'rinda debet kartochkalarining “delayed debit cards” turini eslatib o'tish joiz. Ular qo'llanilganda avtorizatsiya jarayoni darhol amalga oshirilmasa-da, lekin pulni o'tkazish bo'yicha tegishli tranzaksiya keyingi ish kunida (keyinroq) amalga oshiriladi. Yana bu turdagi kartochkalarni naqd pul o'rnida ishlatiluvchi eng oddiy va universal vosita deyish mumkin. Kredit kartochklaridan farqli ravishda debet kartochkalar, agar hisobvraqda mablag' bo'lmasa, to'lovni amalga oshirish yoki bankomatlardan naqd pul olish imkonini bermaydi. Jahon amaliyoti shuni ko'rsatadiki, odatda ko'pchilik davlatlarning o'z debet kartochkalar tizimi yaratilgan. Shunga qaramay, hisob-kitoblarning qulayligi nuqtayi nazaridan, bir qator iqtisodiy rivojlangan davlatlarda xalqaro miqyosda tan olingan debet kartochkalari ham muomalada yuradi. Dunyoda eng ko'p tarqalgan bu debet kartochkalari Maestro, Visa Elektron, Cirrus, ec-cards kabi kartochkalarni misol keltirish mumkin.

3. Cheklar vositasidagi to'lovlarni kafolatlash uchun foydalaniladigan kartochkalar (Check Guarantee Cards). Bu turdagi kartochkalar mijozning bank hisobvaraqlari ochilgan bank tomonidan berilib, cheklarni qalbakilashtirishni oldini olish maqsadida chiqariladi.

4. Boshqa to'lov kartochkalari tizimi (ya'ni, mono-servis kartochkalar, multi-servis kartochkalar) Naqd pulsiz to'lovlar tizimida yuqorida ta'riflab o'tilgan debet va kredit kartochkalari qatoriga bugungi kunda muomalada bo'lgan “qimmatli kartochkalar” (yoki “prepared cards”) ni ham kiritish mumkin. Bu toifadagi to'lov kartochkalari yana naqd pul surrogatlari deb ham ataladi, chunki ulardan yuqorida ta'riflab o'tilgan kartochkalar kabi naqd va naqdsiz pullar o'rnida ham foydalanish mumkin. Mazkur turdagi kartochkalar bilan to'lovlarni amalga oshirish jarayoni quyidagicha: “qimmatli kartochkalar” deb atalgan, ya'ni oldindan pul qo'yilgan ushbu kartochkalar bilan to'lovlar amalga oshirilganda, har bir to'lov vaqtida kartochkadagi ma'lumotni saqlash qurilmasi (ya'ni chipdan) summalar hisobdan chiqarilib boradi. Bu telefon kartochkalaridagi mexanizm bilan juda o'xshash. Kliring talab qilinadigan tizimlarda esa ma'lumot saqlanadigan qurilmadan (ya'ni chipdan) to'lanishi lozim bo'lgan summalar

o'qib olinadi hamda emitent hamda akseptant o'zaro kelishgan tartibda emitentga tegishli summa undirib olish uchun jo'natiladi. O'z navbatida, emitentdan tegishli summa undirib olinadi.

Mijozlarning toifalari bo'yicha plastik kartochkalar quyidagilarga ajratiladi:

Oddiy kartochkalar – asosan moddiy mijozlar doirasi uchun mo'ljallangan bo'lib, ularga “Classic Visa”, “Eurocard/Mastercard” kabi kartochkalarni misol qilib keltirish mumkin.

Kumush kartochkalar yoki biznes kartochkalar (Business Card) – asosan muayyan kompaniyalar tomonidan o'z xodimlari uchun berilgan kartochkalar bo'lib, kartochka egalari o'z kompaniyasi mablag'larini ma'lum darajada ishlatish vakolati beriladi.

Oltin kartochkalarga nisbatan ta'minlangan va boy mijozlar uchun mo'ljallangan. Ma'lum miqdordagi summa yoki daromadga ega bo'lgan hamda beliglangan summadagi kafolat badalini kiritgan mijozlar “oltin” kredit kartochkalar olishlari mumkin. American Express Gold Card, Gold Mastercard va VISA VIP kartochkalarini ushbu turdagi kartochkalar safiga qo'shish mumkin.

O'zbekistonda bank tizimida plastik kartochkalar naqd pulsiz to'lov vositasi sifatida borgan sari muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. Hukumatimiz tomonidan so'nggi yillarda qabul qilinayotgan qarorlarda ham plastik kartochkalarni to'lov vositasi sifatida keng joriy qilishga katta e'tibor berib kelinmoqda va ushbu qarorlarning amaldagi ijrosini ta'minlashda respublika bank tizimining hissasi beqiyosdir.

So'nggi yillarda amaliyotga joriy qilinayotgan plastik kartochkalar asosida hisob-kitob ishlarining amalga oshirilishi sohasida bir qator me'yoriy hujjatlar tizimini shakllantirish jarayoni jadallashmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002-yil 30-martdagi Farmoni ushbu tizimni yagona bir harakatlantiruvchi kuchga birlashtirishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.¹

Plastik kartochkalar asosida naqd pulsiz hisob-kitob qilish tizimini yanada rivojlantirishni rag'batlantirish, ulardan chakana savdoda, kommunal xizmatlarga va xizmatlarning boshqa turlariga haq to'lashda foydalanish, shuningdek pul mablag'larining bankdan tashqari aylanishini qisqartirish maqsadida 2004-yil 24-sentabrda Vazirlar Mahkamasining

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти 2002 йил 30 мартдаги “Пул массаси ўсишини чеклаш ва молия интизомига риоя этиш масъулиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” 3047-сонли Фармони. // Пул массасини тартибга солишга оид қонунчилик ҳужжатлари.

“Plastik kartochkalar asosida hisob-kitob qilish tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” qaror va uning asosida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki, O‘zbekiston Banklari uyushmasi Banklararo protsessing markazi negizida savdo va xizmatlar sohasi tashkiloti yoxud plastik kartochka egasiga qaysi bankda xizmat ko‘rsatilishdan qat‘iy nazar, barcha savdo shaxobchalarida bank operatsiyalarini yagona rejimda amalga oshirishga imkon beruvchi O‘zbekiston Banklari uyushmasi huzurida Yagona umumrespublika protsessing markazi tashkil etildi. Markazning asosiy vazfialaridan biri mavjud banklarning plastik kartochkalarini yagona bir tizim asosida ishlashini ta‘minlashdan iborat. Farmonda xo‘jalik yurituvchi subyektlarga ish haqi to‘lash, chakana savdoni amalga oshirish, kommunal va boshqa xizmatlar uchun to‘lovni yakka tartibda va korporativ plastik kartochkalar yordamida amalga oshirish zarurligi ta‘kidlangan.

10-§. Veksellar va boshqa pul majburiyatlari bilan hisob-kitoblar qilish

Veksellar ularda ko‘rsatilgan muddat kelganda veksel beruvchi muayyan pul summasini veksel egasiga (veksel oluvchiga) so‘zsiz to‘lashi lozim bo‘lgan majburiyatdan guvohlik beruvchi qimmatli qog‘ozdir. Ya‘ni veksel bu belgilangan shaklda tuzilgan, albatta bajarilishi kerak bo‘lgan qarz majburiyati bo‘lib, qarzdor qarz beruvchiga belgilangan muddatda, belgilangan joyda, vekselda ko‘rsatilgan summani to‘lash majburiyatini oladi.

Veksellarning turlari:

1. Xazina veksellari
2. Tijorat veksellari
3. Oddiy veksellar
4. Yuboriladigan veksellar (o‘tkazma).

Veksellarning asosan ikki turi: oddiy va o‘tkazma veksellar ko‘proq qo‘llaniladi. Oddiy veksel qarzdorning vekselda ko‘rsatilgan summani beliglangan joyda, muayyan muddatda uning buyrug‘iga asosan qarz beruvchiga to‘lash to‘g‘risidagi yozma majburiyati sanaladi.

Oddiy vekselda quyidagilar ko‘rsatilishi kerak:

- matnga kiritiladigan va hujjat qaysi tilda yozilgan bo‘lsa, o‘sha tilda ifodalangan “Veksel” so‘zi;
- ma‘lum summani to‘lash yuzasidan oddiy hamda hech nima bilan shartlashilmagan majburiyat;
- to‘lash muddati;

- to'lovni amalga oshirish joyi;
- to'lov kimga yoki kimning buyrug'i bilan amalga oshirilsa, o'shaning nomi;

- veksel yozilgan sana va joy;
- veksel beruvchining imzosi.

O'tkazma veksel (tratta) yozma hujjat bo'lib, unda veksel beruvchining veksel oluvchiga uning buyrug'i bo'yicha muayyan miqdordagi pulni ma'lum muddat va ma'lum joyda to'lash to'g'risidagi to'lovchiga bergan shartsiz buyrug'i aks ettiriladi. O'tkazma vekselda quyidagilar ko'rsatilishi kerak:

- matnga kiritiladigan va hujjat qaysi tilda yozilgan bo'lsa, o'sha tilda ifodalangan "Veksel" so'zi;

- ma'lum summani to'lash uchun oddiy va hech narsa bilan shartlashilmagan taklif;

- to'lov muddati;
- to'lovni amalga oshirish joyi;
- to'lov kimga yoki kimning buyrug'i bilan amalga oshirilsa,

o'shaning nomi;

- veksel yozilgan sana va joy;
- veksel beruvchining imzosi.

Mohiyati bo'yicha qarz tilxati bo'lgan oddiy veksel dan o'tkazma vekselning asosiy farqi shundaki, u mablag'larni bir shaxs ixtiyoridan boshqa bir shaxs ixtiyoriga o'tkazish uchun mo'ljallangan.

Bank veksellari oluvchining nomi yozilgan hujjatlar bo'lib, aksept va aval' (veksel bo'yicha yozma vakillik) haqidagi qoidalar tadbiiq etilmaydi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarosi sanalgan har bir shaxs vekselni sotib olishi mumkin. Yuridik shaxslar vekselni pul o'tkazish yo'li bilan sotib oladilar. Veksel belgilangan shakldagi blankda yozib beriladi va undan tovarlar hamda xizmatlar uchun to'lov sifatida foydalanilishi mumkin.

Veksel xohlagan summaga 1 yilgacha berilishi mumkin. Vekselni to'lash muddati quyidagicha bo'lishi mumkin:

- Veksel taqdim qilinganda;
- Taqdim qilingandan boshlab ma'lum vaqt ichida
- Tuzilgan vaqtdan boshlab ma'lum vaqt ichida;
- Belgilangan, ma'lum kunga.
- Muddati "taqdim qilinganda" deb ko'rsatilgan veksel u ko'rsatilishi

bilan to'lanadi

Veksellar arzonlashtirilgan narxda, (diskont bilan) sotilishi yoki veksel

summasiga foizi qo'shilishi mumkin. Foiz stavkasining miqdori bank tomonidan vekselni sotib oluvchining mablag'larining hajmi va joylashtirish muddatiga qarab belgilanadi. Foizlar vekselar rasmiylashtirilgan kundan boshlab to veksel qaytarilguncha yoziladi. Foiz stavkasi yangi chiqarilgan vekselar uchun qayta ko'rib chiqilishi mumkin. Ilgari chiqarilgan vekselar bo'yicha vekselning butun muddati davomida o'zgartirilmaydi. Veksel egasi muddatidan ilgari veksel pulini olishga haqlidir.

Veksel birinchi xaridorning (veksel egasining) nomiga tuziladi va veksel blankasining orqa tomoniga o'tkazish to'g'risidagi yozuv yozish (indosament) yo'li bilan bironing egasidan ikkinchi bir tomon nomiga o'tkazilishi mumkin.

Veksel egasining topshirig'iga asosan bank vekselni muddati tugaguncha o'zida saqlab berishga qabul qilishi mumkin.

Yo'qolgan veksel qayta tiklanmaydi. Veksel egasi yo'qolgan veksel to'g'risida bank-emitentga ariza beradi. Ariza umumiy da'vo muddatida qabul qilinishi mumkin. Ariza bank boshqaruvi tomonidan tuzilgan maxsus komissiyada ko'rib chiqiladi va keyin to'lov amalga oshirilishi mumkin. Vekselni yo'qotib qo'yganlik uchun maxsus komissiya belgilangan miqdorda jarima ushlab qolishi mumkin.

Veksel sotib olish uchun sotib oluvchi shartnoma tuzadi va bankka pul o'tkazadi. Veksel qayerdan sotib olingan bo'lsa, puli o'sha joyda to'lanadi. Veksel bo'yicha pulni olishda veksel egasi veksel bilan birga vekselni to'lash to'g'risida ariza beradi. Arizada vekselar pulini o'tkazish va foiz yozish uchun zarur to'lov rekvizitlari ko'rsatiladi. Puli to'langan veksellarga to'langanlik to'g'risida maxsus shtamp qo'yiladi va bankning kassa operatsiyalari bo'limiga saqlash uchun topshiriladi.

To'lash muddati kelganda veksel puli to'lanmasa, veksel egasi veksel beruvchilar, indossanlarga nisbatan da'vo bilan chiqishi mumkin.

Veksel egasi da'vogar shaxsdan quyidagilarni talab qilishga haqlidir:

- agar kelishilgan bo'lsa, vekselning to'lanmagan pulini foiz bilan birga to'lashni;
- to'lash muddati boshlangan kundan boshlab Markaziy bankning hisobiga olish stavkasi miqdorida foiz to'lashni;
- norozilik berish bilan bog'liq va boshqa xarajatlarni qoplashni va boshqalar.

Vekselar chiqarish hamda ularni ro'yxatga olish qoidalarini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Moliya vazirligi bilan birgalikda belgilaydi.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz shakldagi pul muomalasida vekselarning qo'llanilishi vaqtincha to'xtatib qo'yilgan.

46-bob. TOPSHIRIQ SHARTNOMASI

1. Topshiriq shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari

Fuqarolik Kodeksining 817-moddasida topshiriq shartnomasiga ta'rif berilgan. Unga ko'ra, topshiriq shartnomasi bo'yicha bir taraf (vakil) ikkinchi taraf (topshiriq beruvchi)ning nomidan va uning hisobidan muayyan yuridik harakatlarni sodir etish majburiyatini oladi.

Vakil tuzgan bitim bo'yicha huquq va majburiyatlar bevosita topshiriq beruvchida vujudga keladi.

Topshiriq vakil tomonidan bir yoki bir necha muayyan yuridik harakatlarni sodir etish haqida yoki topshiriq beruvchining ishlarini uning ko'rsatmalariga muvofiq yuritish haqida berilishi mumkin.

Vakil alohida huquqlarga ega bo'ladigan topshiriq shartnomasi bo'yicha bir taraf (topshiriq beruvchi) ikkinchi tarafga (alohida huquqlarga ega bo'lgan vakilga) topshiriq beruvchi nomidan va uning hisobidan ma'lum sohada yoki (va) ma'lum hududda topshiriq beruvchi uchun yuridik ahamiyatga ega bo'lgan hamma harakatlarni sodir etishni topshiradi.

Topshiriq shartnomasi ma'lum shaxs (shaxslar) nomidan ma'lum shaxsning (yoki shaxslarning) vakillik qilishi to'g'risidagi shartnomadir. Bu shartnomaga binoan vakil topshiriq beruvchi nomidan va uning hisobiga muayyan yuridik harakatlarni qilish burchini olganligi sababli vakilning o'ziga berilgan vakolat doirasida qilingan barcha ijobiy, qonuniy harakatlari topshiriq beruvchi uchun bevosita huquq va burchlar vujudga keltiradi. Vakilning o'zi esa uchinchi shaxslar bilan tuzilgan bitimlar yuzasidan hech qanday huquq va burchlar ololmaydi.

Shartnomaning huquqiy belgilari to'g'risida shuni aytish kerakki, topshiriq shartnomasi

Birinchidan, mazkur shartnoma bir tomonlama ham ikki tomonlama ham bo'lishi mumkin. Agar shartnomada vakilning harakatlari uchun haq to'lash nazarda tutilgan bo'lsa, shartnoma ikki tomonlama bo'ladi.

Ikkinchidan, konsensual shartnomalar guruhiga kiradi;

Uchinchidan, topshiriq shartnomasi vakilning xizmat uchun haq to'lash sharti bilan, shuningdek, xizmat tekin bajarilishi nazarda tutilib ham tuzilishi mumkin.

Topshiriq taraflarning o'zaro ishonchlariga asoslanib tuziladigan shartnoma bo'lganligi tufayli, u shaxsiy harakterga ega bo'lgan shartnoma hisoblanadi.

Topshiriq beruvchi uchun vakilning kim bo'lishligi, ya'ni uning

shaxsi qanday muhim ahamiyatga ega bo'lsa, vakil uchun ham topshiriq beruvchining shaxsi shunday ahamiyatga egadir. Agar taraflardan biri ikkinchisiga nisbatan o'z ishonchini oqlamasa (masalan, vakilning zarariga qaratilgan noto'g'ri xatti-harakatlar qilsa), shartnoma ahamiyatini yo'qotadi. Binobarin, bunday shartnomaning kelgusida saqlanishi taraflarning manfaatiga ziyon yetkazishi mumkinligi sababli har qaysi tarafga shartnomani istalgan vaqtda bekor qilish huquqi beriladi.

Topshiriq shartnomasi fuqarolar o'rtasida keng ravishda qo'llaniladigan shartnomalardan biri bo'lib hisoblanadi. Ushbu shartnomaga binoan muomalaga layoqatli fuqarodan boshqa bir fuqaroga muayyan yuridik harakatlarni sodir etishligi uchun topshiriqlar berishi, ya'ni o'z nomidan ma'lum yuridik harakatlar qilishni topshirishi mumkin. Chunonchi: uy-joy egasi o'ziga qarashli mulkni biron joyga ketish munosabati uchun idora etishni (masalan, turar-joyni ijaraga qo'yish, ta'mirlash va sotishni) boshqa birovga topshirishi mumkin. Fuqarolar topshiriq shartnomasi to'zishlari bilan pul yo boshqa moddiy boyliklarni yuborishi yoki olishi, qonun hujjatlariga zid bo'lmagan topshiriq, xizmatlarni bajarishi yoxud sud ishlarini yurgizishi mumkin va hokazo.

Topshiriq shartnomasining shakli.

Topshiriq shartnomasi yozma shaklda tuziladi. Topshiriq shartnomasi vakil topshiriq beruvchining nomidan ish olib borishga haqli bo'ladigan muddatni ko'rsatgan yoki bunday muddatni ko'rsatmagan holda tuzilishi mumkin (FKning 817-moddasi 4-q).

Topshiriq shartnomasi bo'yicha haq to'lash.

Agar qonun hujjatlarida yoki topshiriq shartnomasida nazarda tutilgan bo'lsa, topshiriq beruvchi ishonchli vakilga haq to'lashi shart.

Agar topshiriq shartnomasi ikkala taraf yoki ulardan birining tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishi bilan bog'liq bo'lsa, topshiriq beruvchi, agar shartnomada boshqa hol nazarda tutilgan bo'lmasa, ishonchli vakilga haq to'lashi shart.

Haq to'lash nazarda tutilgan topshiriq shartnomasida to'lanadigan haqning miqdori va uni to'lash haqidagi shartlar bo'lmasa, haq Fuqarolik Kodeksi 356-moddasining to'rtinchi qismiga muvofiq shunga o'xshash xizmatlar uchun odatda qabul qilingan narxlar bo'yicha belgilanadi va topshiriq bajarilganidan keyin to'lanadi.

Vakil talab qilingan hamma harakatlarni tegishli darajada amalga oshirgan, biroq topshiriq u aybdor bo'lmagan holda bajarilmay qolgan taqdirda ham haq to'lanishi kerak.

Tijorat vakili sifatida ish olib boruvchi ishonchli vakil Fuqarolik

kodeksining 290-moddasiga muvofiq, topshiriq beruvchiga topshirilishi kerak bo'lgan o'z qo'lidagi ashyolarni topshiriq shartnomasi bo'yicha o'z talablarini ta'minlash uchun ushlab turishga haqli (FKning 818-moddasi).

Topshiriq shartnomasi tuzilgandan keyin muayyan yuridik harakat qilish uchun vakilga odatda ishonchnoma (ishonch qog'ozi) beriladi. Bu hujjat taraflar o'rtasida yozma shartnomasi bo'lganligini bildiradi va vakilning uchinchi shaxslar huzurida harakat qilishini qonunga muvofiqlashtiradi. Ishonchnoma vakilga berilgan ishonchning hajmini belgilaydi, ammo topshiriqning mazmuni ishonchnomada belgilanmasdan, balki shartnomada ko'rsatiladi.

Topshiriq shartnomasining ishtirokchilari

Topshiriq shartnomasida taraf sifatida vakil va topshiriq beruvchi ishtirok etadi.

Vakil – topshiriq shartnomasida topshiriq beruvchining nomidan va uning hisobidan muayyan yuridik harakatlarni sodir etish uchun tayinlangan shaxs.

Topshiriq beruvchi – o'z faoliyatida vakil tomonidan amalga oshiriladigan harakatlarga muhtoj bo'lgan va shartnoma bo'yicha tayinlangan vakilga ko'rsatmalar beruvchi shaxs.

Vakil va topshiriq beruvchi muomalaga layoqatli fuqarolar hamda yuridik shaxslar bo'la oladilar. Istisno sifatida ayrim hollarda o'n olti yoshga to'lib, pasport olgan fuqaro ham vakil bo'lishi hamda Fuqarolik kodeksining 28-moddasiga muvofiq o'n olti yoshga to'lgan, voyaga yetmagan shaxs mehnat shartnomasi bo'yicha ishlayotgan bo'lsa yoki ota-onasi, farzandlikka oluvchilari yoxud homiysining roziligiga binoan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan bo'lsa, u to'la muomalaga layoqatli deb e'lon qilinishi mumkin. Fuqarolarning faqat bir-birlari uchungina emas, ba'zi hollarda tashkilotlar uchun ham vakil bo'lishlariga qonun yo'l qo'yadi. Masalan, savdo va ta'minot bo'limlarining agentlari, mahsulot tayyorlovchi vakil va boshqa xodimlar yuridik shaxslarning vakili sifatida ish olib borishi mumkin.

Yuridik shaxs faqat o'z ustavida nazarda tutilgan hollarda yoki o'z faoliyatining xarakteriga muvofiq bo'lgandagina fuqarolarning vakili yoki boshqa shaxsning vakili sifatida harakat qilishi mumkin.

Topshiriq shartnomasining predmeti

Topshiriq shartnomasining predmeti vakil tomonidan amalga oshiriladigan muayyan yuridik harakatlar, chunonchi, uning tomonidan tuziladigan qonun hujjatlariga zid bo'lmagan xilma-xil bitimlar (shartnomalar) hisoblanadi.

Topshiriqni bajarish yuzasidan qilinadigan ba'zi yuridik harakatlar,

masalan, muayyan ma'lumotlarni olish uchun birona tashkilotga borish va shu kabilar mustaqil xarakterga ega bo'lganligi va faqat yordamchi o'rin tutganligi sababli topshiriq shartnomasining predmeti bo'la olmaydi. Yuridik ahamiyatga ega bo'lgan harakatlar har doim fuqarolik huquqlari va burchlarini vujudga keltirish, o'zgartirish va bekor bo'lish bo'yicha oqibatlarni keltirib chiqaradi. Topshiriq shartnomasining predmeti faqat qonun hujjatlariga zid kelmaydigan yuridik harakatlargina bo'lishi mumkin. Binobarin, qonun hujjatlariga xilof bitim tuzish to'g'risida topshiriq yuridik kuchga ega bo'lmaydi va haqiqiy hisoblanmaydi.

3. Topshiriq shartnomasida taraflarning huquq va burchlari

Topshiriq ikki tomonlama shartnoma bo'lganligi tufayli har ikki tarafda ham muayyan huquq va burchlar bo'ladi.

Vakilning burchlari asosan quyidagilardan iborat:

birinchidan, vakil o'ziga berilgan topshiriqni topshiriq beruvchining ko'rsatmalariga muvofiq bajarishi shart. Topshiriq beruvchining ko'rsatmalari aniq yo'l qo'yiladigan va bajariladigan bo'lmog'i kerak.

Agar bunday ko'rsatmalar berilmagan bo'lsa, vakil topshiriq beruvchining manfaatlarini ko'zlab o'zi mustaqil ravishda harakat qilishga haqli bo'ladi. Vakil qoida bo'yicha topshiriq beruvchining ko'rsatmalaridan chetga chiqa olmaydi.

Ammo ishning holatlariga ko'ra, topshiriq beruvchining manfaatlari uchun uning ko'rsatmalaridan chetga chiqish zarur bo'lsa hamda vakil topshiriq beruvchidan bu haqda oldindan so'ray olmagan yoxud o'z so'roviga maqbul muddatda javob olmagan bo'lsa, u topshiriq beruvchining ko'rsatmalaridan chetga chiqishga haqli. Bunday hollarda vakil xabar berish imkoni tug'ilishi bilanoq yo'l qo'yilgan chetga chiqishlar haqida topshiriq beruvchiga xabar qilishi shart.

Agarda topshiriq beruvchi tijorat vakili sifatida ish olib boradigan vakilga topshiriq beruvchining manfaatlarini ko'zlab oldindan so'rov yubormagan holda topshiriq beruvchining ko'rsatmalaridan chetga chiqish huquqini berishi mumkin. Bunday hollarda tijorat vakili, agar topshiriq shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, yo'l qo'yilgan chetga chiqishlar haqida topshiriq beruvchiga maqbul muddatda xabar berishi shart (FK ning 819-moddasi);

ikkinchidan, topshiriqni shaxsan vakilning o'zi bajarishi lozim (ushbu Kodeksning 822-moddasida ko'rsatilgan hollar bundan mustasno);

uchinchidan, topshiriq beruvchining talabiga muvofiq unga topshiriq

qanday bajarilayotganligi to'g'risida ma'lumot berib turishi;

to'rtinchidan, topshiriqni bajarish uchun tuzilgan bitimlar bo'yicha olingan hamma ashyoni kechiktirmasdan topshiriq beruvchiga topshirishi;

beshinchidan, topshiriq bajarib bo'lingandan keyin amal qilish muddati tamom bo'lmagan ishonchnomani kechiktirmasdan topshiriq beruvchiga qaytarib berishi va agar shartnoma shartlariga topshiriqning xususiyatiga ko'ra zarur bo'lsa, hisobot taqdim qilishi, unga isbotlovchi hujjatlarni ilova qilishi shart (FKning 820-moddasi).

Agarda topshiriq shartnomasida nazarda tutilgan bo'lsa yoki vakil topshiriq beruvchining manfaatlarini himoya qilishi maqsadida vaziyat taqozosi bilan majbur bo'lsa, vakil topshiriqning bajarilishini boshqa shaxsga, ya'ni o'rinbosariga topshirishga haqli (FKning 822-moddasi). Bunda vakil quyidagilarni sodir etishi mumkin:

birinchidan, topshiriqni bajarishni boshqa shaxsga ishonib topshirgan vakil bu haqda darhol topshiriq beruvchini xabardor qilishi shart;

ikkinchidan, topshiriq beruvchi vakil tanlagan o'rinbosarni rad etishga haqli, lekin o'rinbosar nomini topshiriq shartnomasida keltirgan hollar bundan mustasno;

uchinchidan, agar vakil o'rinbosarining nomi shartnomada ko'rsatilgan bo'lsa, vakil ishlarning o'rinbosar tomonidan olib borilishi uchun javobgar bo'lmaydi;

to'rtinchidan, agar ishlarning o'rinbosar tomonidan olib borilishi topshiriq shartnomasida nazarda tutilgan bo'lsa-yu, lekin o'rinbosarning nomi unda ko'rsatilgan bo'lmasa, vakil o'rinbosarning aybli harakatlari uchun javobgar bo'lmaydi;

beshinchidan, agar vakilning o'rinbosari tomonidan ish yuritilishi topshiriq shartnomasida nazarda tutilmagan bo'lsa, vakil o'z o'rinbosarining har qanday harakatlari uchun javobgar bo'ladi.

Topshiriq beruvchining majburiyatlari quyidagicha

Agarda topshiriq shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, topshiriq beruvchi quyidagilarni bajarishi:

Birinchidan, vakilni topshiriqni bajarish uchun zarur mablag'lar bilan ta'minlashi;

Ikkinchidan, vakil shartnomaga muvofiq bajargan ishni kechiktirmasdan (topshiriqni bajarishi yuzasidan olingan barcha pullarni, hujjatlarni va ashyolarni vakildan) qabul qilib olishi;

Uchinchidan, vakil topshiriqni bajarish uchun qilgan zarur xarajatlarni to'lashi (masalan, vakilning yo'lkira xarajatlarini, ishni topshirish va topshiriqni bajarishi yuzasidan qilgan boshqa xarajatlarini to'lashi lozim. Bunday xarajatlar vakil harakatining muvaffaqiyatli

bo'lish-bo'lmasligidan qat'iy nazar, to'lanadi);

To'rtinchidan, topshiriq bajarilganidan keyin, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa, vakilga haq to'lashi shart.(FKning 818, 821-moddalari). Xizmat haqining miqdori amalda bo'lgan ta'riflarga hamda taraflarning o'zaro kelishuvlariga muvofiq ravishda belgilanadi.

4. Topshiriq shartnomasining bekor bo'lishi

Topshiriq shartnomasi (majburiyatlarining bekor qilinishiga oid umumiy asoslardan tashqari) quyidagi hollarda:

Birinchidan, topshiriq beruvchi topshiriqni bekor qilishi;

Ikkinchidan, vakil topshiriqdan bosh tortishi;

Uchinchidan, topshiriq beruvchining yoki vakilning vafot etishi, ulardan birining muomalaga layoqatsiz, muomala layoqati cheklangan yoki bedarak yo'qolgan deb topilishi natijasida to'xtatiladi.

Topshiriq beruvchi istagan vaqtda topshiriqni bekor qilishga, vakil esa topshiriqdan bosh tortishga haqli. Bu huquqdan voz kechish haqidagi kelishuv o'z-o'zidan haqiqiy bo'lmaydi. (FKning 823-moddasi). Mazkur hol imperativ (qat'iy) xarakterdagi norma bo'lganligi tufayli bunday shart taraflar tomonidan shartnomada nazarda tutiladigan bo'lsa, bu qoida o'z-o'zidan haqiqiy emas deb topiladi.

Agar vakil topshiriq shartnomasining bekor qilingani haqida bilmagan va bilishi lozim bo'lmagan bo'lsa, uning topshiriq beruvchining ko'rsatmasiga muvofiq qonuniy ravishda qilgan harakatlari topshiriq beruvchi (uning qonuniy vorisi) zimmasiga uchinchi shaxslar va vakilga nisbatan majburiyat yuklaydi.

Tadbirkor sifatida ish olib borayotgan vakil bilan topshiriq shartnomasidan bosh tortayotgan taraf shartnomani bekor qilish to'g'risida ikkinchi tarafni, agar shartnomada uzoqroq muddat nazarda tutilgan bo'lmasa, kamida o'ttiz kun oldin xabardor qilishi shart. Tijorat vakili bo'lgan yuridik shaxs qayta tashkil etilganida topshiriq beruvchi o'z topshirig'ini ana shunday oldindan xabar bermay turib bekor qilishga haqli (FKning 823-moddasi).

Topshiriq beruvchining bedarak yo'qolganligi, vafot etganligi yoki muomalaga layoqatsiz bo'lib qolganligi yoxud muomalaga layoqatining cheklanganligi, yoinki yuridik shaxs bo'lib hisoblangan topshiriq beruvchi tashkilotning tugatilganligi tufayli vakil topshiriq beruvchining manfaatlarini ko'zlab himoya qilish vazifasi qonun hujjatlarida belgilangan

tartibda biron-bir shaxsga, masalan, vasiyga, homiyga yoki yuridik shaxsni tugatish komissiyasiga yuklatilgunga qadar uning ishini olib borishga, topshirig'ini ado etishga majbur bo'ladi.

Topshiriq shartnomasini bekor qilish oqibatlarini. Agar topshiriq shartnomasi topshiriq vakil tomonidan to'liq bajarilishidan oldin bekor qilingan bo'lsa, topshiriq beruvchi vakilga topshiriqni bajarish vaqtida qilingan chiqimlarni to'lashi, vakilga haq berilishi kerak bo'lganida esa, unga bajarilgan ishga muvofiq haq to'lashi ham shart. Bu qoida vakil topshiriqning bekor qilinganini bilgan yoki bilishi lozim bo'lganidan keyin bajargan topshiriqqa tatbiq etilmaydi (FKning 824-moddalari).

Topshiriq shartnomasida huquqiy vorislik. Vakillik vafot etgan taqdirda, uning merosxo'rlari yoki meros mulkining saqlanishini ta'minlash majburiyati yuklatilgan boshqa shaxslar topshiriq shartnomasi bekor qilinishi haqida topshiriq beruvchiga kechiktirmay xabar berishlari hamda topshiriq beruvchining mol-mulkini muhofaza qilish uchun zarur choralarini ko'rishlari, xususan, topshiriq beruvchining ashyolarini, shuningdek, hujjatlarini saqlab qo'yishlari, so'ngra esa unga topshirishlari shart. Vakillik (ishonchli vakillik) bo'lgan yuridik shaxsni tugatayotgan shaxsning zimmasida ham shunday majburiyat bo'ladi.

Vakillik (ishonchli vakillik) sifatida ish olib borayotgan yuridik shaxs qayta tashkil etilganida topshiriq beruvchi bu haqda darhol xabardor qilinishi kerak. Mazkur holatda bunday yuridik shaxsning huquq va majburiyatlari, agar topshiriq beruvchi o'ttiz kunlik muddatda topshiriq shartnomasidan bosh tortishini ma'lum qilmasa, uning qonuniy vorisiga o'tadi (FKning 825-moddasi).

Vakillikning huquq va majburiyatlari shaxsiy xarakterda, ya'ni uning shaxsi bilan bog'liq bo'lganligi sababli, uning barcha huquq va majburiyatlari vorislariga o'tmaydi. Faqat xizmat haqi va qilingan xarajatlarni olishga bo'lgan huquqlarigina vorislariga o'tishi mumkin.

Bundan tashqari, shaxsning harakatlari bevosita boshqa shaxs manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan bo'lmasa, shu jumladan ularni amalga oshirgan shaxs o'z manfaatlarini ko'zlab harakat qilyapman deb, xato o'ylagan va uning harakatlari boshqa shaxsning asossiz boyib ketishiga olib kelgan hollarda ham ushbu Kodeksning 58-bobida nazarda tutilgan qoidalar qo'llaniladi. Boshqa shaxsning manfaatlarini ko'zlab qilingan harakatlar uning tadbirkorlik faoliyati doirasiga kiritilgan taqdirda bu shaxs haqiqiy zararining o'rnini qoplash bilan bir qatorda, tegishli miqdorda haq to'lashni ham talab qilishga haqli.

Topshiriq olmasdan boshqa shaxs manfaatlarini ko'zlab harakat qilgan

shaxs maqsadga muvofiq ravishda qilgan barcha harakatlari natijasida mulkiy zararining oldini ololmaganida ham ko'rgan zararlarini to'lashni talab qilishga haqli bo'ladi. Topshiriq olmasdan begona shaxslarning manfaatlari uchun harakat qilgan shaxsning xarajatlari miqdori uning saqlab qolmoqchi bo'lgan mulk qiymatidan oshmasligi kerak. Topshiriq olmasdan begona shaxslarning manfaatlari uchun harakat qiluvchi shaxsga muayyan majburiyatlar ham yuklatiladi.

Jumladan: birinchidan, topshiriq olmasdan harakat qiluvchi shaxs imkoniyati bo'lgan zamon manfaatdor shaxsni bu to'g'rida xabardor qilishga (FKning 830-moddasi);

ikkinchidan, xabardor qilish imkoniyati bo'lmaganida mulkiy yoki shaxsiy zararining oldini olish yuzasidan zarur bo'lgan barcha choralarni ko'rishga;

uchinchidan, topshiriq olmasdan qilingan harakat natijasida olingan mulkni manfaatdor shaxsga topshirishga;

to'rtinchidan, o'zining qilgan xarajatlari to'g'risida ma'lumot berishga;

beshinchidan, qasddan yoki qo'pol ehtiyotsizlik natijasida manfaat ko'zlangan shaxsga yetkazilgan zararlarni to'lashga majbur bo'ladi (FKning 831-moddasi).

47-bob. BEGONA SHAXSNING MANFAATINI KO'ZLAB TOPSHIRIQSIZ HARAKAT QILISH

Begona shaxsning manfaatini ko'zlab topshiriqsiz harakat qilish sababli vujudga keladigan majburiyatlar

Manfaatdor shaxsga yoki uning mol-mulkiga zarar yetkazilishining oldini olish, uning majburiyatlarini bajarish yoki uning qonunga zid bo'lmagan boshqa manfaatlarini ko'zlab, uning topshirig'isiz, boshqa ko'rsatmasisiz yoki oldindan va'da berilgan roziligisiz qilingan harakatlar (begona shaxsning manfaatini ko'zlab qilingan harakatlar) ochiq ko'rinib turgan manfaat yoki foydadan hamda manfaatdor shaxsning haqiqiy yoki ehtimol tutilgan niyatlaridan kelib chiqib hamda ishning holatlariga ko'ra zarur g'amxo'rlik va ehtiyotkorlik bilan qilinmog'i kerak (FKning 826-moddasi).

Begona shaxs (shaxslar) manfaatini ko'zlab, topshiriqsiz harakat qilish sababli haq to'lash majburiyatini vujudga keltirish uchun quyidagicha shartlar mavjud bo'lishi kerak:

birinchidan, qilingan harakatlar boshqa bir shaxsning mulkiy manfaatlariga yoki mulkiy xarakterda bo'lgan shaxsiy manfaatlariga zarar yetkazilishining oldini olishga qaratilgan bo'lishi kerak. Masalan, birovning adashgan molini egasiga topshirgunga qadar boqib turish va uning uchun zarur xarajatlarni qilish yoki qo'shnisining yo'qligida uning bolasi to'satdan kasal bo'lib qolishi tufayli uni davolashga qaratilgan ba'zi harakatlarni amalga oshirish va buning uchun muayyan xarajatlar qilish va hokazo;

ikkinchidan, begona shaxs manfaatini ko'zlab, topshiriqsiz harakat qilish aniq sharoitlarda zarur va maqsadga muvofiq bo'lishi kerak;

uchinchidan, topshiriqsiz harakat qilish, harakat qiluvchi shaxs o'z faoliyatini amalga oshirishga kirishishda manfaatdor shaxsni xabardor qilish va mazkur harakatlarni qilish uchun uning roziligini olish imkoniyatiga ega bo'lmasligi kerak.

Lekin boshqa shaxs manfaatlarini ko'zlab, uning topshirig'isiz harakat qiluvchi shaxs birinchi imkoniyat tug'ilishi bilanq, bu haqda manfaatdor shaxsga xabar qilmasa, u qilingan xarajatlarni qoplashni talab qilishga haqli emas.

Boshqa shaxs manfaatini ko'zlab topshiriqsiz harakat qilayotgan shaxs tegishli faoliyatini amalga oshirishidan fuqaro vafot etgan yoki

yuridik shaxsning faoliyati to'xtatilgan taqdirda, manfaatdor shaxs faoliyati to'xtatilgan taqdirda ham manfaatdor shaxs merosxo'rlari (qonuniy vorislari) uning o'rnini olgunlaricha boshlangan faoliyatni davom ettirishi shart.

Yuqorida ko'rsatilgan shartlar mavjud bo'lganda boshqa shaxs (shaxslar)ning manfaatini ko'zlab, topshiriq olmasdan harakat kdlgan shaxs o'zining zarur xarajatlarining, jumladan, mulkning nobud bo'lishi yoki zararlanishidan saqlab qolish yoki shaxsiy zararining oldini olish uchun qilgan xarajatlarining to'lanishini talab qila oladi. Boshqa shaxslarning manfaatlarini ko'zlab harakat qilgan shaxs maqsadga muvofiq ravishda qilgan barcha harakatlari natijasida mulkiy zararining oldini ololmaganida ham ko'rgan zararlarining to'lanishini talab qilishga haqli bo'ladi.

Fuqarolik kodeksining 828-moddasiga muvofiq, boshqa shaxs manfaatini ko'zlab tuzilgan bitim bo'yicha majburiyatlar bitim tuzilishidan manfaatdor bo'lgan shaxs mazkur bitimni ma'qullagan paytdan boshlab unga o'tadi, basharti boshqa taraf majburiyatlarning bunday o'tishiga e'tiroz bildirmasa yoki bitimni tuzish paytida bitim boshqa shaxsning manfaatini ko'zlab tuzilganligini bilgan yoxud bilishi lozim bo'lgan bo'lsa, bunday bitim bo'yicha majburiyatlar bitim tuzilishidan manfaatdor bo'lgan shaxsga o'tganida, ushbu bitim bo'yicha huquqlar ham shu shaxsga berilishi zarur. Bundan tashqari, bitim tuzgan shaxs boshqa shaxs manfaatlarini ko'zlab amalga oshirilgan faoliyat tufayli qilgan xarajatlari qoplanguncha huquqlarni topshirishni kechiktirib turishi mumkin.

FKning 829-moddasida topshiriqsiz qilingan harakatlardan manfaatdor shaxsning majburiyatlari ushbu qilingan harakatdan manfaatdor bo'lgan shaxs uning manfaatlarini ko'zlab ish olib borgan shaxsga zarur xarajatlarni va boshqa shaxsning manfaatlari yo'lidagi harakatlar aniq bo'lib, biroq ko'zlangan natijaga erishilmagan hollarda ham saqlanib qoladi. Lekin boshqa shaxs-ning mol-mulkiga zarar yetkazishning oldi olingan hollarda o'rnini qoplash haqining miqdori mol-mulkning qiymatidan oshib ketmasligi kerak.

Bundan tashqari, shaxsning harakatlari bevosita boshqa shaxs manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan bo'lmasa, shu jumladan, ularni amalga oshirgan shaxs o'z manfaatlarini ko'zlab harakat qilyapman deb, xato o'ylagan va uning harakatlari boshqa shaxsning asossiz boyib ketishiga olib kelgan hollarda ham ushbu Kodeksning 58-bobida nazarda tutilgan qoidalar qo'llaniladi. Boshqa shaxsning manfaatlarini ko'zlab qilingan harakatlar uning tadbirkorlik faoliyati doirasiga kiritilgan taqdirda bu

shaxs haqiqiy zararining o'rnini qoplash bilan bir qatorda, tegishli miqdorda haq to'lashni ham talab qilishga haqli. Topshiriq olmasdan boshqa shaxs manfaatlarini ko'zlab harakat qilgan shaxs maqsadga muvofiq ravishda qilgan barcha harakatlari natijasida mulkiy zararining oldini ololmaganida ham ko'rgan zararlarni to'lashni talab qilishga haqli bo'ladi.

Topshiriq olmasdan begona shaxslarning manfaatlari uchun harakat qilgan shaxsning xarajatlari miqdori uning saqlab qolmoqchi bo'lgan mulk qiymatidan oshmasligi kerak. Topshiriq olmasdan begona shaxslarning manfaatlari uchun harakat qiluvchi shaxsga muayyan majburiyatlar ham yuklatiladi.

Jumladan: **birinchidan**, topshiriq olmasdan harakat qiluvchi shaxs imkoniyati bo'lgan zamon manfaatdor shaxsni bu to'g'rida xabardor qilishga (FKning 830-moddasi);

ikkinchidan, xabardor qilish imkoniyati bo'lmaganida mulkiy yoki shaxsiy zararining oldini olish yuzasidan zarur bo'lgan barcha choralarni ko'rishga;

uchinchidan, topshiriq olmasdan qilingan harakat natijasida olingan mulkni manfaatdor shaxsga topshirishga;

to'rtinchidan, o'zining qilgan xarajatlari to'g'risida ma'lumot berishga;

beshinchidan, qasddan yoki qo'pol ehtiyotsizlik natijasida manfaat ko'zlangan shaxsga yetkazilgan zararlarni to'lashga majbur bo'ladi (FKning 831-moddasi).

48-bob. VOSITACHILIK SHARTNOMASI

1. Vositachilik shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari

Fuqarolik kodeksining 832-moddasida vositachilik shartnomasiga ta'rif berilgan. Unga ko'ra, vositachilik shartnomasi bo'yicha bir taraf (vositachi) ikkinchi tarafning (komitent) topshirig'i bo'yicha o'z nomidan, biroq komitent hisobidan bir yoki bir necha bitimni haq evaziga tuzish majburiyatini oladi. Vositachilik shartnomasi yozma ravishda tuzilishi shart.

Vositachi tomonidan uchinchi shaxs bilan tuzilgan bitim bo'yicha, garchi bitimda komitentning nomi tilga olingan yoki u bitimni bajarish bo'yicha uchinchi shaxs bilan bevosita munosabatlarga kirishgan bo'lsa ham, vositachi huquqlarga ega bo'ladi va zimmasiga majburiyat oladi.

Fuqarolik kodeksida berilgan ta'rifga muvofiq vositachilik shartnomasiga quyidagi huquqiy belgilar xosdir:

Birinchidan, vositachilik shartnomasida ikki taraf ishtirok etadi va ularning har birida huquq va majburiyatlar mavjud bo'ladi. Bu jihat ushbu shartnomaning ikki tomonlama ekanligini bildiradi.

Ikkinchidan, vositachilik shartnomasi muayyan haq evaziga tuziladi.

Uchinchidan, vositachilik shartnomasi konsensual xarakterga ega.

Vositachilik shartnomasining shakli. Vositachilik shartnomasi albatta yozma tuzilishi shart. Qonunda belgilangan ushbu qoida imperativ xarakterga ega bo'lib, taraflar o'z xohishlari bilan ushbu shartni o'zgartirishga haqli emas. Agar taraflar shartnomaning shakli haqidagi qoidaga amal qilmaydigan bo'lsalar, shartnoma tuzilgan paytidan boshlab haqiqiy emas deb topiladi.

Qonun hujjatlarida ayrim turdagi vositachilik shartnomasining xususiyatlari nazarda tutilgan bo'lishi mumkin.

Vositachilik shartnomasi bo'yicha (vositachi) savdo-sotiq qilinayotganda komitentning shaxsan o'zi ishtirokisiz uchinchi shaxslar bilan bir necha haq evaziga shartnomalar tuzadi. Vositachi komitentning topshirig'iga binoan, uning nomidan harakat qiladi.

Sotuvchi (vositachi) mulk egasi bo'lmagan holda, uchinchi shaxslar bilan bo'ladigan munosabatlarda to'la huquqli taraf sifatida ishtirok etadi.

Vositachilik shartnomasi ko'p tomonlari bilan topshiriq shartnomasiga o'xshaydi. Masalan, topshiriq shartnomasida ham, vositachilik shartnomasida ham bajaruvchi topshiriq beruvchining foydasini ko'zlab harakat qiladi. Topshiriq shartnomasi bo'yicha qonunga zid bo'lmagan

harakatlar yuzasidan topshiriq beruvchining bergan topshiriq'ini vakil amalga oshirsa, vositachilik shartnomasi bo'yicha vositachi faqatgina fuqarolik muomalasida bo'lishi mumkin bo'lgan buyumlar yuzasidan savdo-sotiq qilishda vositachilik qilishi mumkin.

Bu shartnomalar bir-biridan farq ham qiladi. Chunonchi: Topshiriq shartnomasi ham tekinga, ham haq baravariga tuzilishi mumkin bo'lsa, vositachilik shartnomasi faqat haq evaziga tuziladi. Bu shartnomalar predmeti bilan ham farq qiladi. FKning 832-moddasida vositachi tomonidan uchinchi shaxs bilan tuzilgan bitim bo'yicha, garchi bitimda komitentning nomi tilga olingan yoki u bitimni bajarish bo'yicha uchinchi shaxs bilan bevosita munosabatlarga kirishgan bo'lsa ham vositachi huquqlarga ega bo'ladi va zimmasiga majburiyat oladi, deb ko'rsatiladi.

Topshiriq shartnomasi bo'yicha bir taraf (vakil) ikkinchi taraf (topshiriq beruvchi)ning nomidan va uning hisobidan muayyan yuridik harakatlarni sodir etish majburiyatini oladi (FKning 817-moddasi).

Vositachilik shartnomasi muayyan muddatga yoki amal qilish muddati ko'rsatilmagan holda, qaysi hududda bajarilishi ko'rsatilgan yoki ko'rsatilmagan holda, komitent vositachiga topshirgan komitentning manfaatlarini ko'zlab va uning hisobidan bitim tuzish huquqini uchinchi shaxslarga bermaslik haqida majburiyat olgan holda yoki bunday majburiyatni olmagan holda, vositachilik narsasi bo'lgan tovarlarning assortimenti xususida shartlar qo'yilgan yoki qo'yilmagan holda tuzilishi mumkin (FKning 832-moddasi).

Vositachilik shartnomasining maqsadi tovarlarni savdo-sotiq qilishda taraflarga qulayliklar yaratish, o'ziga tegishli bo'lmagan buyumlar bilan cheklanmagan miqdorda savdo-sotiq qilishda vositachilikka keng imkoniyat yaratib berish hisoblanadi.

Bundan tashqari, vositachi bilan komitent o'rtasidagi vositachilik shartnomasida komitent vositachiga savdo-sotiqdan tashqari pudrat, yuk tashish shartnomalarini tuzishni ham topshirishi mumkin.

Vositachilik shartnomasida bir tomondan vositachi komitent foydasiga bir necha bitimlarni amalga oshirishi lozim bo'lsa, ikkinchi tomondan komitent vositachiga o'z foydasi uchun qilingan harakatlarni mukofotlash, haq to'lash va shartnomada ko'rsatilgan boshqa harakatlarni bajarish kabi majburiyatlarni oladi.

Vositachilik shartnomasi bo'yicha taraflar o'rtasida tovarlarni qabul qilib olish vaqtida sodir etiladigan harakatlar kvitansiya yoki boshqa hujjat rasmiylashtirilishi orqali amalga oshiriladi, vositachiga beriladigan mukofotlar miqdori tovarga qo'yilgan narx foizidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Vositachi qabul qilib olgan tovar turib qolgan taqdirda uni uch martagacha o'z narxidan arzonlashtirish mumkin. Bu holat komitent bilan kelishilgan yoki kelishilmasdan amalga oshirilishi mumkin (agarda bu haqda shartnomada qayd qilingan bo'lsa). Bundan tashqari, vositachi narxni uchinchi marta tushirayotganda, albatta, komitentni chaqirishi yoki uning roziligini olishi lozim. Komitent narxni uchinchi marta tushirishga qarshi bo'lish huquqiga ega bo'lgan holda qo'yilgan buyum-ashyoni qaytarib olishga haqli, bunda vositachining saqlaganlik harakatlari va xarajatlarini qoplashi lozim.

Vositachi o'z faoliyatini savdo-sotiq haqida qabul qilingan qonun hujjatlari doirasida amalga oshiradi. Jumladan, har xil o'q-otar qurollar, antikvar buyumlar, qimmatbaho metall va toshlardan qilingan narsalarni sotishda vositachilik qilish uchun maxsus ruxsat olishi shart.

Vositachi sotadigan mol-mulkning bahosi. Vositachi sotadigan mol-mulkning bahosi, agar qonun hujjatlarida yoki vositachilik shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, komitent bilan kelishgan holda belgilanadi (FKning 836-moddasi).

Vositachilik shartnomasida taraflar sifatida, vositachi va komitent ishtirok etishi mumkin.

Vositachi – komitent hisobidan, o'z nomidan bir yoki bir necha bitimni tuzuvchi fuqaro yoki tashkilot bo'lishi mumkin. Hozirda vositachilik bilan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishga haqli bo'lgan hamda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qayd etilgan subyektlargina shug'ullanishga haqli.

Komitent – o'zi faoliyatida vositachi xizmatidan manfaatdor bo'lgan, vositachiga turli bitimlarni tuzishga topshiriq beruvchi fuqaro yoki yuridik shaxs.

2. Vositachilik shartnomasi bo'yicha taraflarning huquq va burchlari

Vositachilik shartnomasi ikki taraf lama shartnoma bo'lganligi tufayli taraflarning har qaysilarida, ya'ni komitentda ham, vositachida ham muayyan huquqlar va burchlar bo'ladi.

Vositachining huquq va majburiyatlari:

Vositachi uchinchi shaxs bilan o'zi tuzgan bitimdan kelib chiqadigan hamma majburiyatlarni bajarishi va hamma huquqlarni amalga oshirishi shart.

Vositachi uchinchi shaxs bilan o'zi tuzgan bitimdan kelib chiqadigan hamma majburiyatlarni bajarishi va hamma huquqlarni

amalga oshirishi shart.

Vositachi o'z zimmasiga olgan topshiriqni komitentning ko'rsatmalariga muvofiq, vositachilik shartnomasida bunday ko'rsatmalar bo'lmaganda esa - ish muomalasi odatlariga yoki odatda qo'yiladigan boshqa talablarga muvofiq komitent uchun eng foydali shartlar asosida bajarishi lozim. Agar vositachi bitimni komitent ko'rsatganidan ham foydaliroq shartlar asosida tuzgan bo'lsa, qo'shimcha foyda, basharti shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, taraflar o'rtasida baravar taqsimlanadi.

Vositachi bitimning ijrosi uchun komitentga kafolat bergan (del'kredere) hollarda u vositachilik shartnomasida kelishilgan miqdorda qo'shimcha haq olish huquqiga ega bo'ladi.

Komitent hisobidan uchinchi shaxs bilan tuzilgan bitim uchinchi shaxs tomonidan bajarilmaganligi uchun vositachi komitent oldida javobgar bo'lmaydi, vositachi ushbu shaxsni tanlashda zarur ehtiyotkorlik qilmagan yoki bitimning bajarilishiga kafolat bergan (del'kredere) hollar bundan mustasno.

Vositachi uchinchi shaxs bilan tuzgan bitimni uchinchi shaxs bajarmagan taqdirda, vositachi bu haqda darhol komitentga xabar berishi, zarur dalil-isbotlarni to'plashi va ta'minlashi, shuningdek, komitentning talabiga ko'ra bunday bitim yuzasidan huquqlarni talablarni boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risidagi qoidalarga rioya qilgan holda (Fuqarolik kodeksining 313-317, 319, 320-moddalari) unga topshirishi shart.

Fuqarolik kodeksi 834-moddasining beshinchi qismi asosida bitim bo'yicha huquqlarni komitentga topshirishga, vositachining uchinchi shaxs bilan huquqlarni bunday berishni taqiqlaydigan yoki cheklaydigan kelishuvidan qat'iy nazar, yo'l qo'yiladi. Bu hol vositachi huquqni topshirishni taqiqlash yoki cheklash haqidagi kelishuvni buzib, huquqni topshirganligi munosabati bilan uni uchinchi shaxs oldidagi javobgarlikdan ozod qilmaydi (FKning 834-moddasi).

Agar vositachilik shartnomasi komitentga bog'liq sabablar bilan bajarilmagan bo'lsa, vositachi vositachilik haqiga, shuningdek, qilingan xarajatlarning qoplanishiga bo'lgan huquqini saqlab qoladi (FKning 833-moddasi).

Qonun hujjatlarida boshqacha holat nazarda tutilgan bo'lmasa, vositachi ish manfaatlarini, shuningdek, komitent manfaatlarini ko'zlamasdan, komitent tomonidan berilgan ko'rsatmalardan chetga chiqishi - taraflar o'rtasida tuzilgan shartnomani buzish deb ko'rsatiladi. Binobarin, buning natijasida ko'rilgan zarar vositachi tomonidan komitentga to'lanishi lozim. Chunonchi, vositachi komitent tomonidan

tainlanib, o'zaro kelishib belgilangan ashyoning sotish baxosini o'zicha komitent bilan kelishmasdan o'zgartira olmaydi, aks holda, ashyoning belgilangan narxi bilan sotilish bahosi o'rtasidagi farqni komitentga to'lashga majbur bo'ladi.

Fuqarolik kodeksining 835-moddasida qo'shimcha vositachilik nazarda tutilgan. Unga ko'ra, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, vositachi vositachilik shartnomasini bajarish maqsadida boshqa shaxs bilan qo'shimcha vositachilik shartnomasi tuzishga haqli bo'lib, qo'shimcha vositachining harakatlari uchun komitent oldida javobgar bo'lib qolaveradi.

Qo'shimcha vositachilik shartnomasi bo'yicha vositachi qo'shimcha vositachiga nisbatan komitent huquqlari va majburiyatlariga ega bo'ladi.

Qonun biron-bir bitimni faqat maxsus vakil qilingan shaxslar bilan tuzishga yo'l qo'yadigan hollarda qo'shimcha vositachilik shartnomasi faqat ana shunday shaxs bilangina tuzilishi mumkin.

Agar vositachilik shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, vositachilik shartnomasi bekor qilingunga qadar komitent vositachining roziligisiz qo'shimcha vositachi bilan bevosita munosabatlarga kirishishga haqli emas.

Fuqarolik kodeksining 837-moddasida komitentning ko'rsatmalaridan chetga chiqish to'g'risidagi qoidalar nazarda tutilgan. Unda ko'rsatilishicha, vositachi komitentning ko'rsatmalaridan Fuqarolik kodeksining 819-moddasida nazarda tutilgan hollarda chetga chiqishga haqli.

Mol-mulkni komitent bilan kelishilgan narxdan arzon sotgan vositachi mol-mulkni kelishilgan narxda sotish imkoniga ega bo'lmaganligini va arzon narxda sotish natijasida yana ham ko'proq zararining oldi olinganligini isbot qilib bermasa, oradagi farqni komitentga to'lashi shart. Vositachi komitentdan ruxsat so'rashi shart bo'lgan hollarda u komitentning ko'rsatmalaridan chetga chiqishga komitentning roziligini oldindan olish imkoniyatiga ega bo'lmaganligini ham isbot qilishi shart.

Agar vositachi mol-mulkni komitent bilan kelishilgandan yuqoriroq narxda sotib olgan bo'lsa, bunday xaridni qabul qilishni istamagan komitent vositachidan uchinchi shaxs bilan bitim tuzilganligi haqida bildirish olganidan keyin oqilona muddatda bu haqda vositachiga ma'lum qilishi shart. Aks holda, xarid komitent tomonidan qabul qilingan deb hisoblanadi.

Agar vositachi narxdagi farqni o'zi to'lashini ma'lum qilsa, komitent o'zi uchun tuzilgan bitimdan bosh tortishga haqli emas.

Vositachi Fuqarolik kodeksning 290-moddasiga muvofiq o'z qo'lida

bo'lgan, komitentga yoki komitent ko'rsatgan shaxsga topshirilishi kerak bo'lgan ashyolarni vositachilik shartnomasi bo'yicha o'z talablarini ta'minlash uchun ushlab turishga haqli.

Komitent nochor (bonkrot) deb e'lon qilingan taqdirda vositachining mazkur huquqi bekor qilinadi, uning o'zi ushlab turgan ashyolar qiymati doirasida komitentga qo'yadigan talablari Fuqarolik kodeksining 291-moddasiga muvofiq garov bilan ta'minlangan talablar qatorida qanoatlantiriladi (FKning 838-moddasi).

Vositachi Fuqarolik kodeksining 343-moddasiga muvofiq vositachilik shartnomasi bo'yicha o'ziga tegishli bo'lgan summalarni komitent hisobidan o'ziga tushgan hamma summalardan ushlab qolishga haqli. Biroq, komitentning o'z talablarini qondirish navbati bo'yicha garov saqlovchilar oldida imtiyozdan foydalanadigan kreditorlari bu talablarni vositachi ushlab qolgan summalardan qanoatlantirish huquqidan mahrum etilmaydilar.

Komitentning huquq va majburiyatlari:

Komitent:

vositachilik shartnomasi bo'yicha ijro etilgan hamma narsani vositachidan qabul qilishi;

o'zi uchun vositachi tomonidan sotib olingan mol-mulkni ko'zdan kechirishi va ushbu mol-mulkda aniqlangan kamchiliklar to'g'risida darhol vositachini xabardor qilishi;

vositachini vositachilik topshirig'ini bajarish yuzasidan uchinchi shaxs oldida o'z zimmasiga olgan majburiyatlardan ozod qilishi shart (FKning 841-moddasi).

Komitent vositachilik haqini, tegishli hollarda esa del'kredere uchun qo'shimcha haqni ham to'lashdan tashqari, vositachilik topshirig'ini bajarish yuzasidan vositachi sarflagan summalarni ham unga to'lashi shart.

Agar qonun hujjatlarida yoki vositachilik shartnomasida boshqacha tartib belgilab qo'yilgan bo'lmasa, vositachi o'z ixtiyorida bo'lgan komitentning mol-mulkini saqlash yuzasidan qilgan xarajatlari qoplanishiga haqli emas (FKning 842-moddasi).

Komitent vositachiga haq to'lashi, vositachi bitimning uchinchi shaxs tomonidan bajarilishi uchun kafolatni o'z zimmasiga olgan (del'kredere) hollarda esa shartnomada belgilangan miqdorda qo'shimcha haq ham to'lashi shart. Agar shartnomada bu miqdor nazarda tutilgan bo'lmasa va u shartnomaning shartlaridan kelib chiqqan holda belgilanishi mumkin bo'lmasa, haq miqdori Fuqarolik kodeks 356-moddasining to'rtinchi qismiga muvofiq belgilanadi (FKning 833-moddasi).

3. Vositachilik shartnomasida taraflarning javobgarligi

Fuqarolik kodeksining 840-moddasida belgilanishicha vositachi quyidagi holatlarda javobgar bo'ladi:

vositachi o'z ixtiyoridagi komitent mol-mulkinging yo'qolishiga, yetishmasligiga yoki shikastlanishiga olib kelgan har qanday kamchilik uchun komitent oldida javobgar bo'ladi.

agar vositachi komitent yuborgan yoki vositachiga komitent uchun kelgan mol-mulkni qabul qilib olayotganida bu mol-mulkda tashqaridan ko'zdan kechirganda sezib qolinishi mumkin bo'lgan shikastlanish yoki yetishmovchilik mavjud bo'lsa, shuningdek, komitentning vositachi qo'lida turgan mol-mulkiga biron-bir shaxs zarar keltirgan taqdirda vositachi komitentning huquqlarini himoya qilish choralarini ko'rishi, zarur dalil-isbotlarni to'plashi va bularning barchasi haqida darhol komitentni xabardor qilishi shart.

Komitentning o'z ixtiyoridagi mol-mulkini sug'urtalamagan vositachi buning uchun faqat komitent unga mol-mulkni komitent hisobidan sug'urtalashni buyurgan yoki vositachining bu mol-mulkni sug'urtalashi vositachilik shartnomasida yoki ish muomalasi odatlarida nazarda tutilgan hollar javobgar bo'ladi.

4. Vositachilik shartnomasining bekor bo'lishi

Vositachilik shartnomasi quyidagi holatlarda bekor bo'lishi mumkin:

- komitent shartnomani bajarishdan bosh tortganligi;
- vositachi shartnomani bajarishdan bosh tortganligi;
- vositachi vafot etganligi, u muomalaga layoqatsiz, layoqati cheklangan, bedarak yo'qolgan deb topilganligi;

- vositachi nochor deb topilganligi oqibatida bekor qilinadi (FKning 845-moddasi). Shuningdek, muddati ko'rsatilib tuzilgan vositachilik shartnomasining muddati tugashi va shartnoma yuzasidan taraflarning har ikkisi, ya'ni, vositachi va komitent o'z zimmasiga olgan huquq va majburiyatlarining ijro etishlari bilan ham shartnoma bekor bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, vositachilik topshirig'ining komitent tomonidan bekor qilinishi (FKning 843-moddasi), vositachilik topshirig'ini bajarishdan bosh tortishi (FKning 844-moddasi) tufayli ham vositachilik shartnomasi bekor bo'lishi mumkin.

Shartnomani bir tomonlama bekor qilishning quyidagi to'rt turini ajratish mumkin:

1. Komitent shartnomani bajarishdan bosh tortganligi;

2. Vositachi shartnomani bajarishdan bosh tortganligi;
3. Vositachilik topshirig'ining komitent tomonidan bekor qilinishi;
4. Vositachilik topshirig'ini bajarishdan bosh tortishi.

Komitent vositachiga bergan topshirig'ini istagan vaqtda bekor qilib, vositachilik shartnomasini bajarishdan bosh tortishga haqli. Bunda vositachining topshiriq bekor qilinishi munosabati bilan ko'rgan zarari umumiy asoslarda qoplanadi.

Vositachilik shartnomasi amal qilish muddati ko'rsatilmagan holda tuzilgan taqdirda komitent shartnomani bekor qilishi haqida, agar shartnomada xabar qilishning uzoqroq muddati nazarda tutilgan bo'lmasa, kamida o'ttiz kun oldin vositachini xabardor qilishi shart. Bunday holda komitent vositachiga u shartnoma bekor qilinguncha tuzgan bitimlar uchun haq to'lashi, shuningdek, vositachi shartnoma bekor bo'lgunicha qilgan xarajatlarni to'lashi shart.

Topshiriq bekor qilingan taqdirda komitent vositachi ixtiyoridagi o'z mol-mulkini vositachilik shartnomasida belgilangan muddatda, bordiyu bunday muddat belgilanmagan bo'lsa, darhol tasarruf etishi shart. Agar komitent bu majburiyatni bajarmasa, vositachi mol-mulkni komitent hisobidan saqlab qo'yishga topshirishga yoki uni komitent uchun iloji boricha foydali bahoda sotishga haqli (FKning 843-moddasi).

Yuqorida aytib o'tganimizdek, vositachining topshiriqni bajarishdan bosh tortishi natijasida ham shartnoma bekor qilinishi mumkin. Biroq vositachilik shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, vositachi shartnomani bajarishdan bosh tortishga haqli emas, shartnoma amal qilish muddati ko'rsatilmagan tuzilgan hollar bundan mustasno. Bunday holda vositachi komitentga shartnomani bekor qilishi haqida, agar xabar qilishning uzoqroq muddati shartnomada nazarda tutilgan bo'lmasa, kamida o'ttiz kun oldin xabar berishi shart.

Vositachi komitentning mol-mulki saqlanishini ta'minlash uchun zarur chora-tadbirlarni ko'rishi shart.

Vositachi topshiriqni bajarishdan bosh tortayotganligi haqida xabardor qilingan komitent vositachining topshiriqni bajarishdan bosh tortayotganligi haqida bildirishnoma olgan kundan e'tiboran, agar shartnomada boshqa muddat belgilangan bo'lmasa, o'n besh kun ichida vositachi ixtiyoridagi o'z mol-mulkini tasarruf etishi shart. Agar komissioner ushbu majburiyatni bajarmasa, vositachi yo mol-mulkni saqlab qo'yishga topshirishga yoki uni komitent uchun iloji boricha foydali bahoda sotishga haqli.

Agar vositachilik shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, topshiriqni bajarishdan bosh tortgan vositachi shartnoma bekor

qilinguncha o'zi tuzgan bitimlar uchun vositachilik haqi olishga, shuningdek, shu paytga qadar qilgan xarajatlarining qoplanishiga bo'lgan huquqini saqlab qoladi (FKning 844-moddasi).

Komitent shartnomani bajarishdan bosh tortishi natijasida shartnomaning bekor bo'lishi Fuqarolik kodeksining 846-moddasida berilgan. Unga ko'ra, komitent muddati ko'rsatilmay tuzilgan vositachilik shartnomasini bajarishdan istagan vaqtda bosh tortishga haqli bo'lib, bu haqda vositachini, agar shartnomada uzoqroq muddat nazarda tutilgan bo'lmasa, kamida o'ttiz kun oldin xabardor qiladi.

Bunday holda komitent vositachilik shartnomasi bekor qilinganga qadar tuzgan bitimlari uchun vositachiga haq to'lashi, shuningdek, vositachi shartnoma bekor bo'lguncha qilgan xarajatlarni unga to'lashi shart.

Komitent vositachilik shartnomasini bajarishdan bosh tortgan taqdirda Fuqarolik kodeksi 844-moddasining uchinchi qismida nazarda tutilgan majburiyatlarni bajarishi shart.

Vositachi muddati ko'rsatilmasdan tuzilgan vositachilik shartnomasini bajarishdan istagan vaqtda bosh tortishga haqli bo'lib, bu haqda komitentni, agar xabardor qilishning uzoqroq muddati shartnomada ko'zda tutilgan bo'lmasa, o'ttiz kundan kechiktirmasdan xabardor qiladi.

Bunday holda vositachi o'z ixtiyoridagi komitentning mol-mulki to'liq saqlanishi uchun choralar ko'rishi shart. Komitent vositachilik shartnomasi bekor bo'lgunicha vositachining ixtiyoridagi mol-mulkni tasarruf qilishi shart. Agar u mana shu majburiyatni bajarmasa, vositachi yo mol-mulkni komitent hisobidan saqlashga topshirishga yoki uni komitent uchun mumkin qadar foydali bahoda sotishga haqli.

Vositachilik shartnomasini bajarishdan bosh tortgan vositachi vositachilik haqini olish hamda shartnoma bekor bo'lgan paytda o'ziga tegishli bo'ladigan xarajatlarni undirib olish huquqiga ega (FKning 847-moddasi).

Fuqaro vafot etgan yoki vositachi yuridik shaxs tugatilgan taqdirda vositachilik shartnomasi bekor qilinadi.

Vositachi yuridik shaxs qayta tashkil etilganida uning vositachi sifatidagi huquq va majburiyatlari, basharti qayta tashkil etish yuz berganligi haqidagi ma'lumotni olgan kundan boshlab o'ttiz kun ichida komitent shartnomani bekor qilganligi haqida xabar bermasa, qonuniy vorislarga o'tadi.

Komitent fuqaro vafot etgan, u muomalaga layoqatsiz yoki layoqati cheklangan deb topilgan taqdirda, shuningdek, komitent yuridik shaxs tugatilgan taqdirda vositachi o'ziga berilgan topshiriqni komitentning merosxo'rlaridan yoki huquqiy vorislaridan (vakillaridan) tegishli ko'rsatmalar kelguncha bajarib turishi shart (FKning 848-moddasi).

49-bob. MOL-MULKNI ISHONCHLI BOSHQARISH.

1. Mol-mulkni ishonchli boshqarishning umumiy qoidalari

Mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi bo'yicha bir taraf (boshqaruvning muassisi) ikkinchi tarafga (ishonchli boshqaruvchiga) mol-mulkni muayyan muddatga ishonchli boshqaruvga topshiradi, ikkinchi taraf esa ushbu mol-mulkni boshqaruvning muassisi yoki u ko'rsatgan shaxs (foyda oluvchi) manfaatlarini ko'zlab boshqarish majburiyatini oladi.

Mol-mulkni ishonchli boshqarishga topshirish bu mol-mulkka mulk huquqining ishonchli boshqaruvchiga o'tishiga olib kelmaydi.

Ishonchli boshqaruvchi mol-mulkni ishonchli boshqarar ekan, ishonchli boshqarish shartnomasiga muvofiq ushbu mol-mulkka nisbatan foyda oluvchining manfaatlarini ko'zlagan holda har qanday yuridik va amaliy harakatlarni qilishga haqli. Qonunda yoki shartnomada mol-mulkni ishonchli boshqarish bo'yicha ayrim harakatlarga nisbatan cheklovlar nazarda tutilishi mumkin. Ishonchli boshqarishga topshirilgan mol-mulk yuzasidan bitimlarni ishonchli boshqaruvchi o'z nomidan amalga oshiradi, bunda u o'zining shunday boshqaruvchi sifatida ish olib borayotganini ko'rsatadi. Agar yozma tarzda rasmiylashtirishni talab qilmaydigan harakatlar amalga oshirilayotganida ikkinchi taraf ishonchli boshqaruvchi bu harakatlarni ana shunday boshqaruvchi sifatida amalga oshirayotganligidan xabardor qilingan bo'lsa, yozma hujjatlarda esa ishonchli boshqaruvchining ismi yoki nomidan keyin tegishli belgi qo'yilgan bo'lsa, mazkur shartga rioya qilingan hisoblanadi.

Ishonchli boshqaruvchining ana shunday boshqaruvchi sifatida harakat qilishi to'g'risida ko'rsatma bo'lmasa, u uchinchi shaxslar oldida shaxsan majburiyat oladi va ular oldida faqat o'ziga qarashli mol-mulk bilan javob beradi (FKning 849-moddasi).

Mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasining huquqiy belgilari:

Birinchidan, mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi mazmunidan kelib chiqib, ushbu shartnoma bir tomonlama xarakterga ega. Biroq, shartnoma yuzasidan ishonchli boshqaruvchiga haq to'lash nazarda tutilgan bo'lsa, bu shartnomani ikki tomonlama deb hisoblash ham mumkin.

Ikkinchidan, mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasida ishonchli boshqaruvchining xizmatlari uchun muayyan haq to'lash nazarda tutilishi ham yoki tutilmasligi ham mumkin. Shu nuqtayi nazardan ushbu shartnoma tekinga yoki haq evaziga tuziladigan shartnomalar jumlasiga kiradi.

Uchinchidan, mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi o'z

xarakteriga ko'ra real shartnomalar qatoriga kiradi. Chunki, ishonchli boshqaruvchida mol-mulkni ishonchli boshqarish majburiyati mol-mulk unga topshirilgan paytdan vujudga keladi.

Mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi muddatlidir. Ya'ni, boshqaruvchi mol-mulkni muayyan muddat davomida boshqarish majburiyatini oladi va muddat tugashi bilan uni o'z egasiga qaytarib beradi. Mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi umumiy muddati besh yil.

Bu turdagi yangi institut fuqarolik huquqi qonunchiligida muqaddam yoritilmaganligi va hozirgi bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish davrida yangi mulkiy munosabatlarning vujudga kelishi oqibatida ushbu institutni amaliyotga keng tatbiq qilish fuqarolik huquqining muhim vazifalaridan biri bo'lib hisoblanadi, chunki bu institut bizga qadar ingliz-amerika huquq tizimida trasting nomi bilan keng tarqalgan huquq institutlaridan sanalib kelgan.

Fuqarolik kodeksining 850-moddasida mol-mulkni ishonchli boshqarishning vujudga kelishi (joriy bo'lish) asoslari nazarda tutilgan.

Mol-mulkni ishonchli boshqarish quyidagi asoslarda vujudga keladi (joriy etiladi):

- muassis bilan ishonchli boshqaruvchi o'rtasida tuziladigan mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi;

- vasiyatning ijrochisi (ishonchli boshqaruvchi) tayinlangan vasiyatnoma;

- sud qarori;

- vasiylik va homiylik organining vasiylikka olingan shaxsning mol-mulki ustidan vasiylik belgilash to'g'risidagi qarori;

- qonunda nazarda tutilgan hollarda boshqa yuridik faktlar.

Mol-mulkni ishonchli boshqarish obyekti

Fuqarolik kodeksining 851-moddasiga muvofiq, ishonchli boshqarish obyektlari korxonalar va boshqa mol-mulk komplekslari, ko'chmas mulkka mansub bo'lgan alohida obyektlar, qimmatli qog'ozlar, alohida huquqlar va boshqa mol-mulkdan iborat bo'lishi mumkin.

Qonunda ko'zda tutilgan hollarni istisno etganda, pul ishonchli boshqarishning mustaqil obyekti bo'la olmaydi. Xo'jalik yurituvida yoki operativ boshqaruvda bo'lgan mol-mulk ishonchli boshqaruvga topshirilishi mumkin emas. Xo'jalik yurituvida yoki operativ boshqaruvda bo'lgan mol-mulk uni xo'jalik yurituvida yoki operativ boshqaruvda saqlab turgan yuridik shaxs tugatilganidan yoki mol-mulkka xo'jalik boshqaruvi yoki operativ boshqaruv huquqi bekor qilinganidan hamda

u qonunda nazarda tutilgan boshqa asoslarga ko'ra mulkdorning ixtiyoriga o'tganidan keyingina ishonchli boshqaruvga topshirilishi mumkin (FKning 851-moddasi, 2-qism).

Amaliyotda mol-mulkni ishonchli boshqarish, asosan, ikki xildagi obyektlar – ko'char va ko'chmas mulklarga nisbatan joriy qilinadi.

Ishonchli boshqaruvga berilayotgan obyektlar ichida mulkiy majmualar nisbatan amaliyotda ko'p uchraydi. Ma'lumki, boshqa obyektlarga nisbatan ushbu obyektlar mol-mulkni ishonchli boshqaruvchiga ko'proq foyda olish imkoniyatini beradi.

Mol-mulkni ishonchli boshqaruv obyekti bo'lib faqatgina ashyolar emas, balki alohida (mutlaq) huquqlar ham bo'lishi mumkin.

Bunday alohida huquqlar qatoriga intellektual mulk obyektlariga nisbatan mulkiy huquqlar kiradi.

Mol-mulkni ishonchli boshqarish subyektlari.

Mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasida subyekti sifatida boshqaruvning muassisi, ishonchli boshqaruvchi va foyda oluvchilar ishtirok etadi.

Boshqaruvning muassisi – muayyan mol-mulkka ega bo'lgan, uni boshqarish va undan daromad olishda ishonchli boshqaruvchi xizmatiga ehtiyoji mavjud shaxs.

Ishonchli boshqaruvchi – muassis tomonidan o'ziga birlashtirilgan mol-mulkni boshqarish uchun tayinlangan fuqaro yoki yuridik shaxs.

Foyda oluvchi – mol-mulkni ishonchli boshqarish natijasida olingan daromadni o'ziga berilishini talab qiluvchi va unga egalik qiluvchi shaxs. Shartnomada muassis bilan foyda oluvchi (fuqaro bo'lganda) bir shaxs bo'lishi mumkin.

Fuqarolik qonun hujjatlariga asosan quyidagilar mol-mulkni ishonchli boshqarish muassislari bo'ladilar:

mol-mulkning egasi;

meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqiga ega bo'lgan shaxs;

vakolatli davlat organi davlat mulki bo'lgan mol-mulkka nisbatan;

mol-mulkka xo'jalik yurituvchi huquqi asosida egalik qiladigan korxonalar - mulkdorning ruxsati bilan;

qonunda nazarda tutilgan hollarda - notarius, vasiylik va homiylik organi, sud yoki boshqa vakolatli organ (FKning 852-moddasi 1-qism).

Quyidagilar ishonchli boshqaruvchi bo'lishlari mumkin:

fuqaro;

yuridik shaxs (FKning 852-moddasi, 2-qism).

Mol-mulk davlat organiga ishonchli boshqaruvga berilishi mumkin emas. Ishonchli boshqaruvchi faqat o'z roziligi bilangina tayinlanishi mumkin. Ishonchli boshqaruvchidan tashqari har qanday shaxs foyda oluvchi bo'lishi mumkin (FKning 852-moddasi, 3-qism).

Mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasining shakli.

Mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi yozma shaklda tuziladi.

Ko'chmas mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi ko'chmas mol-mulkni boshqa shaxsga berish haqidagi shartnoma uchun nazarda tutilgan shaklda va tartibda tuziladi. Ko'chmas mulkka egalik huquqining boshqa shaxsga o'tishi qaysi tartibda davlat ro'yxatidan o'tkazilsa, bu mulkni ishonchli boshqarishga topshirish ham shu tartibda davlat ro'yxatidan o'tkazilishi kerak.

Mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi shakliga yoki ko'chmas mulkni ishonchli boshqarishga topshirishni ro'yxatga olish talabiga rioya qilmaslik, uning haqiqiy bo'lmashligini keltirib chiqaradi (FKning 854-moddasi).

Bundan tashqari, Fuqarolik kodeksining 853-moddasi talabiga ko'ra, mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasida quyidagilar nazarda tutilishi kerak:

shartnoma bo'yicha ishonchli boshqarishga beriladigan mol-mulk ro'yxati;

foйда oluvchi to'g'risidagi ko'rsatma;

ishonchli boshqaruvchining hisobotlar taqdim etish muddatlari;

ishonchli boshqarish bekor qilingan taqdirda mol-mulkni oladigan shaxs;

agar haq to'lash shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa, ishonchli boshqaruvchiga to'lanadigan haqning miqdori va shakli. Mazkur sanab o'tilgan shartlar bo'lmagan taqdirda, shartnoma tuzilmagan hisoblanadi.

Mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi besh yildan ortiq bo'lmagan muddatga tuziladi. Shartnomaning amal qilish muddati tamom bo'lganida taraflardan birining shartnomani bekor qilish to'g'risidagi arizasi bo'lmasa, shartnoma unda nazarda tutilgan muddatga va shartlar asosida uzaytirilgan deb hisoblanadi.

Ishonchli boshqarishga topshiriladigan ayrim turdagi mol-mulklar uchun qonunda shartnoma amal qilishining boshqa eng ko'p muddatlari belgilab qo'yilishi mumkin.

Ishonchli boshqarishga topshirilgan mol-mulk boshqaruv muassisining boshqa mol-mulkidan, shuningdek, ishonchli boshqaruvchining mol-mulkidan ajratiladi. Ushbu mol-mulk ishonchli boshqaruvchida alohida balansda aks ettiriladi va u bo'yicha mustaqil hisob yuritiladi. Ishonchli

boshqaruv bilan bog'liq faoliyat bo'yicha hisob-kitob yuritish uchun alohida bank hisobvarag'i ochiladi.

Boshqaruv muassisining qarzlari bo'yicha undiruvni u ishonchli boshqarishga topshirgan mol-mulkka qaratishga yo'l qo'yilmaydi, ushbu shaxs nochor (bankrot) bo'lgan hollar bundan mustasno. Boshqaruv muassisi bankrot bo'lganida, ushbu mol-mulkni ishonchli boshqarish bekor qilinadi va u kimoshdi savdosiga qo'yilgan mol-mulkka qo'shib yuboriladi (FKning 855-moddasi).

2. Mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasining mazmuni

Mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasining mazmunini taraflarning huquq va majburiyatlari tashkil etadi.

Ishonchli boshqaruvchining huquq va majburiyatlari

Ishonchli boshqaruvchi qonunda va mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasida nazarda tutilgan doirada ishonchli boshqarishga topshirilgan mol-mulkka nisbatan mulkdor huquqlarini amalga oshiradi.

Ishonchli boshqaruvchi mol-mulkni boshqarish sohasidagi harakatlarni amalga oshirish natijasida qo'lga kiritgan huquqlar ana shunday mol-mulk tarkibiga kiritiladi. Ishonchli boshqaruvchining ana shunday harakatlarni amalga oshirishi natijasida vujudga kelgan majburiyatlar shu mol-mulk hisobidan bajariladi.

Ishonchli boshqaruvchi boshqaruvga topshirilgan ko'chmas mol-mulkni boshqa shaxsga berishni va garovga qo'yishni faqat bu hol mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasida nazarda tutilgan hollarda amalga oshirishga haqli.

Ishonchli boshqaruvda bo'lgan mol-mulkka huquqlarni himoya qilish uchun ishonchli boshqaruvchi o'zining huquqlari har qanday buzilishini bartaraf etishni talab qilish huquqiga ega (FKning 228, 229, 231, 232-moddalari).

Ishonchli boshqaruvchi boshqaruvning muassisiga va foyda oluvchiga mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi bilan belgilangan muddatlarda va tartibda o'z faoliyati to'g'risida hisobot taqdim etib turadi (FKning 857-moddasi).

Mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasida ishonchli boshqaruvchining shaxsiga nisbatan ham muayyan talablar ko'zda tutilishi mumkin. Masalan, tadbirkorlikka qobiliyatli, bilim darajasi, ixtisosi va boshqa jihatlari.

Ishonchli boshqaruvchi shartnoma tuzilgunga qadar o'ziga boshqarish uchun topshirilayotgan mol-mulkka uchinchi shaxslarning huquqlari borligi haqida xabardor qilib qo'yilishi kerak. Ushbu shart buzilgan taqdirda ishonchli boshqaruvchi shartnomani haqiqiy emas deb hisoblab, real zararni qoplashni va mutanosib haq to'lashni talab qilishga haqli.

Agar ishonchli boshqarishga topshirilgan mol-mulkka shartnoma tuzilganidan keyin uchinchi shaxslarning huquqlari paydo bo'lsa, ishonchli boshqaruvchi esa bu haqda o'n kunlik muddatda xabardor qilinmagan bo'lsa, u mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasini bekor qilib, o'ziga keltirilgan haqiqiy zararning qoplanishini va mutanosib haq to'lanishini talab qilish huquqiga ega. (FKning 856-moddasi).

Fuqarolik kodeksining 858-moddasiga muvofiq, ishonchli boshqaruvchi mol-mulkni shaxsan o'zi boshqaradi, quyidagi hollar bundan mustasno.

Ishonchli boshqaruvchi boshqa shaxsga ishonchli boshqaruvchi nomidan mol-mulkni boshqarish uchun zarur bo'lgan harakatlarni amalga oshirishni topshirishi mumkin, basharti unga mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasida ana shunday vakolat berilgan bo'lsa yoki u bunga muassisning yozma roziligini olgan bo'lsa, yoxud boshqaruv muassisining yoki foyda oluvchining manfaatlarini ta'minlash uchun vaziyat taqozosi bilan bunga majbur bo'lsa va bunda boshqaruv muassisining ko'rsatmalarini oqilona muddatda olish imkoniga ega bo'lmasa.

Ishonchli boshqaruvchi o'zi tanlagan ishonchli vakilning harakatlari uchun o'zining harakatlari kabi javobgar bo'ladi.

Ishonchli boshqaruvchi mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasida nazarda tutilgan haqni olish, shuningdek, u mol-mulkni ishonchli boshqarish chog'ida qilgan zarur xarajatlarni boshqarishga topshirilgan mol-mulk hisobidan yoki ushbu mol-mulkdan foydalanishdan kelgan daromadlar hisobidan qoplatish huquqiga ega (FKning 860-moddasi).

Boshqaruv muassisining huquq va majburiyatlari:

Agar mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasida haq to'lash nazarda tutilgan bo'lsa, boshqaruv muassisi ishonchli boshqaruvchiga mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasida nazarda tutilgan haqni o'z vaqtida va belgilangan summada to'lashi, shuningdek, ishonchli boshqaruvchi mol-mulkni ishonchli boshqarish chog'ida qilgan zarur xarajatlarni boshqarishga topshirilgan mol-mulk hisobidan yoki ushbu mol-mulkdan foydalanishdan kelgan daromadlar hisobidan qoplab berishi shart (FKning 860-moddasi).

Boshqaruv muassisi ishonchli boshqaruvchini shartnoma tuzilgunga

qadar boshqarish uchun topshirilayotgan mol-mulkka uchinchi shaxslarning huquqlari borligi haqida xabardor qilib qo'yishi kerak (FKning 856-moddasi).

Mol-mulkni ishonchli boshqarish muassisi shartnomada ko'zda tutilganidek, ishonchli boshqaruvchining faoliyati yuzasidan nazoratni amalga oshirishga haqli, lekin u boshqaruvchining tezkor, ichki xo'jalik yurituv faoliyatiga aralashmasligi lozim.

Boshqaruv muassisi ishonchli boshqaruvchidan o'ziga va foyda oluvchiga mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi bilan belgilangan muddatlarda va tartibda o'z faoliyati to'g'risida hisobot taqdim etib turishini talab qilishga haqli (FKning 857-moddasi).

Agar shartnomada boshqa holat nazarda tutilmagan bo'lsa muassisi ishonchli boshqaruvchidan, mol-mulkni boshqarish jarayonida olingan foyda va boshqa tushumlarni foyda oluvchiga shartnomada belgilangan muddatlarda topshirishni talab qilishga haqli.

3. Mol-mulkni ishonchli boshqaruvchining javobgarligi

Mol-mulkni ishonchli boshqarish paytida foyda oluvchining yoki boshqaruv muassisining manfaatlari to'g'risida yetarli g'amxo'rlik qilmagan ishonchli boshqaruvchi foyda oluvchiga mol-mulkni ishonchli boshqarish vaqtida boy berilgan foydani, boshqaruv muassisiga esa mol-mulkni yo'qotish yoki unga shikast yetkazish bilan keltirilgan zararni, shuningdek, boy berilgan foydani to'laydi.

Agar ishonchli boshqaruvchi ushbu zararlar yengib bo'lmaydigan kuch tufayli yoki foyda oluvchining yoxud boshqaruv muassisining harakatlari tufayli kelib chiqqanligini isbot qilib bera olmasa, yetkazilgan zarar uchun javobgar bo'ladi.

Iшонchli boshqaruvchi o'ziga berilgan vakolatlardan chetga chiqqan yoki o'zi uchun belgilab qo'yilgan cheklashlarni buzgan holda tuzgan bitim bo'yicha majburiyatlarni ishonchli boshqaruvchi shaxsan o'zi bajaradi. Agar bitimda qatnashuvchi uchinchi shaxslar vakolatlardan chetga chiqqanligini yoki belgilab qo'yilgan cheklashlarni bilmagan bo'lsalar yoki bilishlari kerak bo'lmagan bo'lsa, vujudga kelgan majburiyatlar bo'yicha qarzlarni ishonchli boshqaruvga topshirilgan mol-mulk hisobidan to'lanadi.

Ushbu mol-mulk yetarli bo'lmagan taqdirda undiruv ishonchli boshqaruvchining mol-mulkiga, uning mol-mulki ham yetarli bo'lmaganida esa, boshqaruv muassisining ishonchli boshqarishga topshirilmagan mol-mulkiga qaratilishi mumkin. Bu holda boshqaruv muassisi ishonchli boshqaruvchidan u keltirgan zararining o'rnini qoplashni

talab qilishi, ya'ni regress da'vo qilishi mumkin.

Mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi uni tegishli suratda bajarmaslik tufayli boshqaruv muassisiga yoki foyda oluvchiga yetkazilishi mumkin bo'lgan zararning o'rnini qoplashni ta'minlash uchun ishonchli boshqaruvchining garov berishini nazarda tutishi mumkin.

Fuqarolik kodeksining 861-moddasiga ko'ra mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi quyidagi hollarda bekor bo'ladi:

- taraflardan birining shartnoma muddati tugashi munosabati bilan shartnomani bekor qilish to'g'risidagi arizasiga muvofiq;

- agar shartnomada boshqa hol nazarda tutilgan bo'lmasa, foyda oluvchi fuqaroning vafot etishi, foyda oluvchi yuridik shaxsning tugatilishi munosabati bilan;

- ishonchli boshqaruvchi fuqaro vafot etganida, u muomalaga layoqatsiz, muomala layoqati cheklangan yoki bedarak yo'qolgan deb hisoblanganida, shuningdek, yakka tadbirkor nochor (bankrot) deb topilganida;

- ishonchli boshqaruvchi yuridik shaxs tugatilganida, u nochor (bankrot) deb topilganida;

- foyda oluvchi, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, shartnoma bo'yicha foydani olishdan bosh tortganida;

- ishonchli boshqaruvchi yoki boshqaruv muassisi ishonchli boshqaruvchi uchun mol-mulkni ishonchli boshqarishni shaxsan amalga oshirishi mumkin emasligi munosabati bilan boshqaruvni amalga oshirishdan bosh tortganida;

- boshqaruv muassisi ishonchli boshqaruvchiga shartnomada kelishilgan haqni to'lagan holda Fuqarolik kodeksining 861-moddasi 4-bandida ko'rsatilganidan boshqa sabablarga ko'ra shartnomani bajarishdan bosh tortganida;

- ishonchli boshqaruvchi o'zining majburiyatlarini tegishli darajada bajarmagan taqdirda shartnoma sudning qaroriga muvofiq bekor qilinganida;

- qonunda yoki shartnomada nazarda tutilgan boshqa asoslarga ko'ra.

Mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi bekor qilinganida ishonchli boshqarishda bo'lgan mol-mulk, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, boshqaruv muassisiga topshiriladi.

Mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi taraflardan birining tashabbusi bilan bekor qilinganida ikkinchi taraf, agar shartnomada boshqacha muddat belgilangan bo'lmasa, kamida uch oy oldin bundan xabardor qilib qo'yilishi kerak.

50-bob. KOMPLEKS TADBIRKORLIK LITSENZIYASI (FRANSHIZING) SHARTNOMASI

1-§. Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari

Rivojlanib borayotgan bozor iqtisodiyoti sharoitida tovarlar va ishlarining, turli xildagi mulkiy huquqlarning fuqarolik muomalasidagi harakatini amalga oshirishda, bunday obyektlarning barchasini bir vaqtda muomalada bo'lishini kompleks tadbirkorlik litsenziyasi (franshizing) shartnomasi ta'minlaydi.

Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi (franshizing) shartnomasi bo'yicha bir taraf (kompleks litsenziar) ikkinchi tarafga (kompleks litsenziatga) haq evaziga litsenziarning firma nomidan hamda qo'riqlanadigan tijorat axborotidan, shuningdek, shartnomada nazarda tutilgan mutlaq huquqlarga kiruvchi boshqa obyektlardan (tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisi va ixtirolar hamda boshqalardan) litsenziatning tadbirkorlik faoliyatida foydalanish huquqini o'z ichiga oladigan mutlaq huquqlar kompleksini (litsenziya kompleksi) berish majburiyatini oladi (FKning 862-moddasi, 1-qismi).

Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi jahon amaliyoti uchun ham nisbatan yangi institut bo'lib, ushbu shartnoma va u bilan bog'liq munosabatlar XX asrning boshlarida vujudga kelgan. Mazkur shartnomaning nomlanishi xususida ham bir qator fikrlar mavjud. Ko'pchilik rivojlangan davlatlarda bu shartnoma "franshizing" (inglizcha franchising – "huquq", "imtiyoz" ma'nolarini anglatadi) nomi bilan mashhur bo'lsa, Rossiya Federatsiyasida "tijorat konsessiyasi", deb ataladi.

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksida bu shartnomaning "kompleks tadbirkorlik litsenziyasi (franshizing)" – deb nomlanishida o'ziga xos ma'no bor.

Birinchidan, mazkur shartnomaning bu tarzda (kompleks tadbirkorlik litsenziyasi (franshizing)) nomlanishi tegishli huquqiy munosabatning mazmun-mohiyatidan kelib chiqadi.

Ikkinchidan, shartnomaning nomlanishidagi "franshizing" atamasi shartnoma nomini to'g'ri tatbiq etishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, shartnoma asosida bir taraf (litsenziar) ikkinchi tarafga berayotgan obyektlarning barchasini, faqatgina "kompleks tadbirkorlik" iborasi bilan qamrab olish mumkin.

To'rtinchidan, shartnoma nomlanishida "litsenziya" atamasi

qo'llanilishi bir shaxsga tegishli bo'lgan mutlaq huquqlardan ikkinchi shaxsning foydalanishi bilan bog'liq.

Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasining asosiy maqsadi (huquqiy jihatdan) faqat tadbirkorlik faoliyatida foydalanish uchun mutlaq huquqlar majmuini vaqtincha foydalanishga berish hisoblanadi. Shartnoma asosida kompleks litsenziar o'zining firma nomi va qo'riqlanadigan boshqa tijorat axboroti, hamda litsenziarning mutlaq huquqlariga kiruvchi obyektlar: tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisi, ixtirolarini (patent bo'lgani holda) kompleks litsenziatning tadbirkorlik faoliyatida foydalanish uchun berish majburiyatini oladi. Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasiga muvofiq ikkinchi tomon-litsenziatga berilayotgan huquqlar odatdagi mulkiy yoki talab qilish huquqi emas, balki mutlaq huquqlar hisoblanadi. Mutlaq huquq esa, odatdagidek egallab turish mumkin bo'lmagan, bir vaqtning o'zida nomuayyan doiradagi shaxslar foydalanishi mumkin bo'lgan obyektlarga nisbatan huquq sohibi mulkiy huquqlarini amalga oshirilishini ta'minlovchi muhim vositadir¹.

Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasining iqtisodiy ahamiyati shundaki, ushbu shartnoma orqali yirik kompaniyalar o'z mahsulotlari uchun bozorlar vujudga keltiradilar, tovarlar, ishlar va xizmatlarning muomalada qiyinchiliksiz harakati ta'minlanadi. Bundan tashqari kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi orqali tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish, tadbirkorlik faoliyatini boshqa usullar (masalan, yuridik shaxs va qo'shma korxonalar tuzish, alohida sarmoya olib kirish va boshqalar) orqali amalga oshirishga nisbatan ancha qulaydir.

FKning 862-moddasi ikkinchi qismida, kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasida litsenziatning litsenziya kompleksidan, litsenziarning ish sohasidagi obro'sidan va tijorat sohasidagi tajribasidan muayyan hajmda (xususan, minimal va yoki maksimal hajmda foydalanishni belgilab qo'ygan holda) muayyan faoliyat sohasiga (litsenziardan olingan yoki litsenziat ishlab chiqargan tovarlarni sotish, xizmatlarni ko'rsatish, ishlar bajarish, savdo faoliyatini amalga oshirish va hokazo) qo'llagan holda, foydalanish hududini ko'rsatib yoki ko'rsatmasdan foydalanish nazarda tutilishi mumkin.

Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi konsensual, ikki taraf lama va haq evaziga tuziladigan shartnoma hisoblanadi.

Mazkur shartnomada fuqarolik huquqidagi bir qancha shartnomalarga

¹ Оқюлов О. Интеллектуал мулк ҳуқуқи: умумий қоидалар ва алоҳида объектлар. - Т.: ТДҮИ. 2003. - 20 б.

xos jihatlar ifodalaganligi uchun, uni talabdan uchinchi shaxs foydasiga voz kechish shartnomasidan, mulk ijarasi shartnomasidan, ilmiy-tekshirish, tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari pudrati shartnomasidan va litsenziya shartnomasidan farqlarini ko'rsatib o'tish zarur.

Talabdan uchinchi shaxs foydasiga voz kechish shartnomasida kreditorning talab qilish huquqi franshizing shartnomasidan farq qilib, kreditorning shaxsi bilan uzviy bog'liq bo'lmaydi. Bundan tashqari kreditorning o'z huquqlarini boshqa shaxsga o'tkazishi bilan uning o'z huquqlariga nisbatan vakolati barham topadi. Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasida esa muayyan muddatdan so'ng yoki belgilangan shart amalga oshirilganidan so'ng foydalanishga olingan mutlaq huquqlar o'z sohibiga qaytariladi.

Odatda, mulk ijarasi shartnomasida mulkiy huquqlar foydalanishga berilsa, kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasida mutlaq huquqlar foydalanishga beriladi. Ba'zi hollarda ijara shartnomasida ham mutlaq huquqlar berilishi nazarda tutilishi mumkin. Masalan, korxonani ijara berish shartnomasida korxonani individuallashtirish vositalari mulkiy kompleksning tarkibiy qismi sifatida foydalanishga beriladi va alohida ijara obyekti sifatida qaralmaydi.

Ilmiy-tekshirish ishlari pudrati shartnomasida esa, bajarilgan ishning natijasida intellektual mulk huquqi obyekti yaratilishi, bu esa o'z navbatida mutlaq huquqlarni vujudga keltirishi mumkin. Lekin bunday holat har doim ham yuzaga kelmaydi. Ya'ni ilmiy-tekshirish ishlari pudrati shartnomasida hamma vaqt ham ko'zlangan natijaga erishilavermaydi. Qolaversa, bu turdagi pudrat shartnomalarida hamma vaqt ham intellektual mulk obyektni yaratish talabi qo'yilmaydi. Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasida esa, predmet sifatida faqatgina mutlaq huquqlar e'tirof etiladi.

Litsenziya shartnomalaridan kompleks tadbirkorlik litsenziyasi (franshizing) shartnomasining farqi shundaki, franshizing shartnomasida mutlaq huquqlardan foydalanish maqsadi belgilab qo'yiladi, mualliflik litsenziyasi yoki litsenziya shartnomalarida bunday cheklashlar belgilanmaydi.

Franshizing shartnomasi qonunda belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilishi lozim. Mualliflik litsenziyasi esa ro'yxatdan o'tkazilmaydi. Litsenziya shartnomasi esa faqatgina Davlat patent idorasi tomonidan ro'yxatga olinadi.

Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasini o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligini hisobga olib, uni fuqarolik huquqidagi shartnomalarning mustaqil turi deb hisoblash mumkin.

2-§. Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasining elementlari

Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasining taraflari sifatida kompleks litsenziar va kompleks litsenziat ishtirok etadi. Kompleks litsenziar va litsenziat maxsus subyektlar hisoblanib ularning ikkalasi ham faqat tijorat tashkilotlari va tadbirkorlar sifatida ro'yxatga olingan fuqarolar bo'lishi mumkin.

Kompleks litsenziar shartnoma asosida berilayotgan mutlaq huquqlar sohibi bo'lib, mutlaq huquqlarning unga tegishli ekanligi qonun hujjatlariga asoslangan bo'lishi kerak. Masalan, litsenziatga tadbirkorlik faoliyatida foydalanish uchun berilayotgan huquqlar patent huquqi obyekti bo'lganda litsenziar patent egasi bo'lishi yoki patentga nisbatan alohida "litsenziya shartnomasi" asosida huquqlarga ega bo'lishi, yoxud uning firma nomi tegishli tartibda rasmiylashtirilgan bo'lishi lozim.

Shu bilan birga, kompleks litsenziar tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqiga ega bo'lishi, bir so'z bilan aytganda, tadbirkorlik faoliyatining subyekti hisoblanishi kerak. Bunda kompleks litsenziar tadbirkorlik faoliyati bilan shartnoma tuzishdan oldin shug'ullangan bo'lishi talab etilmaydi, muhimi shartnoma tuzilayotgan paytda u tadbirkorlik faoliyatining subyekti sifatida ro'yxatga olingan bo'lishi zarur¹.

Kompleks litsenziat mutlaq huquqlardan foydalanish huquqini qo'lga kiritgan shaxs bo'lib, u ham shartnoma tuzilayotgan paytda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqiga ega bo'lishi lozim.

Garchi FK notijorat tashkilotlari va davlatning kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasining subyektlari bo'lishi mumkinligini qat'iy taqiqlamagan bo'lsa-da, FK 862-moddasining 3-qismi (kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi bo'yicha faqat tijorat tashkilotlari va tadbirkorlar sifatida ro'yxatga olingan fuqarolargina taraflar bo'lishi mumkin) mazmunidan notijorat tashkilotlari va davlat bu shartnomaning subyektlari bo'lishi mumkin emas, degan xulosaga kelish mumkin.

Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasining predmetini litsenziar tomonidan litsenziatga berilayotgan mutlaq huquqlar kompleksi tashkil etadi. Bu huquqlarga quyidagilar kirishi mumkin:

1. Firma nomi;
2. Qo'riqlanadigan tijorat axboroti;
3. Tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisi;

¹ Гражданское право. Ч.2./Под. ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. - М.:Проспект.1997. -631 б.

4. Ixtirolar;

5. Liseziatning tadbirkorlik faoliyatida foydalanish huquqini o'z ichiga oladigan boshqa mutlaq huquqlar kompleksi.

Shartnomaga muvofiq ushbu huquqlarning hammasi yoki bir nechta yoxud bittasi litsenziatga tadbirkorlik faoliyatida foydalanish uchun berilishi mumkin. Litsenziat litsenziardan ularning hammasini berishni talab qilishga (shartnomadan qaysi huquqlarning berilishi aniq ko'rsatilgan hollar bundan mustasno) haqli emas. Agar kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasida litsenziatning tadbirkorlik faoliyatida foydalanishi uchun faqat bitta mutlaq huquq, masalan firma nomi berilsa ham, mutlaq huquqlar kompleks berilmaganligidan qat'iy nazar bu shartnoma kompleks tadbirkorlik litsenziyasi sifatida e'tirof etiladi.

Shartnoma predmeti hisoblangan "mutlaq huquqlar kompleksi"ga litsenziarning ishchanlik obro'si va nou-xaularni ham kiritish mumkin. Zero, ishchanlik obro'si va nou-xaular ham mutlaq huquq obyeksi sifatida shartnoma predmeti bo'lishi mumkin.

Shu munosabat bilan kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi intellektual mulk huquqi to'g'risidagi qoidalar qo'llaniladi (FKning 862-moddasi 5-qismi).

Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi oddiy yozma shaklda tuziladi va u notarial guvohlantirilmaydi. Chunki shartnoma taraflari tadbirkorlik faoliyatining subyektlari bo'lib, ularning har birida shartnomani tasdiqlovchi muhr va shtamp mavjud bo'ladi. Shu bilan birga, kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim.

Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi litsenziar sifatida ish ko'radigan yuridik shaxs yoki yakka tadbirkor ro'yxatga olingan organ tomonidan ro'yxatga olinadi. Bunday organlarga adliya organlari va mahalliy hokimiyat organlari kiradi. A.A.Ivanovning fikricha, shartnomani davlat ro'yxatidan o'tkazishning zaruriyati shartnomaning predmeti bilan bog'liq. Chunki o'ziga tegishli mutlaq huquqlarni kompleks tadbirkorlik litsenziyasi asosida berar ekan, tadbirkor, o'zining bu boradagi huquqdorligini cheklaydi. Bunday cheklashlar esa, ommaga oshkor qilinishi lozim¹. Bunga qo'shimcha ravishda shuni ta'kidlash lozimki, mutlaq huquqlarning huquq sohibi tomonidan boshqa shaxslarga o'tkazilishi uning ushbu huquqlardan foydalanishga, tasarruf etishga bo'lgan huquqlarini hudud bo'yicha yoki o'zga vakolatlar bo'yicha cheklaydi.

¹ Гражданское право. Ч.2./Под. ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. - М.: Проспект. 1997. -633 б.

A.U.To'raevning fikricha, tomonlarning qaysi biri ro'yxatdan o'tkazish organiga murojaat qilish to'g'risidagi masala qonunda aniq belgilangan bo'lib, u litsenziar zimmasiga yuklatilgan bo'ladi¹. Lekin ushbu fikrga to'liq qo'shilib bo'lmaydi. Chunki kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasini ro'yxatga olinishi xususidagi qoidalarni belgilovchi FKning 863-moddasida shartnoma ro'yxatdan o'tkazish organiga aynan litsenziarning murojaat qilishi to'g'risidagi qoida belgilanmagan. Lekin mazkur normaning mazmunidan shartnomani ro'yxatdan o'tkazishni so'rab davlat organiga litsenziar murojaat etishi maqsadga muvofiq bo'lishini anglash qiyin emas. Bu holat quyidagilarda namoyon bo'ladi:

birinchidan, litsenziar mutlaq huquqlar sohibi sifatida o'ziga tegishli huquqlarning yuridik taqdirini belgilashga faqatgina u haqli hisoblanadi;

ikkinchidan, litsenziar shartnomani ro'yxatdan o'tkazishdan litsenziatga nisbatan bir qancha qulayliklarga ega. Masalan, uning litsenziatga nisbatan hududiy yaqinligi va ro'yxatdan o'tkazuvchi organlar bilan oldindan munosabatning mavjudligi.

Qonun shartnomani ro'yxatdan o'tkazish kimga yuklatilishini taraflarning kelishuviga ko'ra belgilanishini cheklamaydi. Aksincha, o'zaro kelishuvga ko'ra, litsenziat yoki istalgan uchinchi shaxs shartnomani ro'yxatdan o'tkazishni so'rab davlat organiga murojaat etishi mumkin.

Patent huquqi obyektlari (ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari va shu kabilar) litsenziatga berilganda, kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi tegishli ravishda adliya organlari va mahalliy hokimiyat organlaridan ro'yxatdan o'tkazilsa, patent huquqi obyekti foydalanishga berilganligi to'g'risidagi litsenziya Davlat patent idorasidan ro'yxatdan o'tkaziladi. Patent huquqi obyektidan foydalanish huquqini beruvchi litsenziya kompleks tadbirkorlik litsenziyasi ro'yxatdan o'tkazilgandan so'ng Davlat patent idorasi tomonidan ro'yxatdan o'tkaziladi. Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi mutlaq huquqlardan tadbirkorlik faoliyatida foydalanishga ruxsat berish hisoblansa, mutlaq huquq sohibining ushbu huquqlardan foydalanuvchiga berayotgan ruxsati – Davlat patent organi tomonidan belgilangan tartib asosida va shaklda rasmiylashtirilish lozim bo'ladi va bunday ruxsat sodda qilib aytganda, "litsenziya" – deb yuritiladi (ushbu "litsenziya"ni muayyan faoliyat turini amalga oshirish uchun davlatning vakolatli organi tomonidan beriladigan litsenziya bilan aralashtirmaslik lozim).

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи. 2 қисм. /Ҳ.Раҳмонқулов, И.Зокировларнинг умум. тафр. остида.-Т.:Адолат.1999. -282 б.

Shartnomaning shakli va uni ro'yxatdan o'tkazish to'g'risidagi shartlarga rioya etmaslik, kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasining haqiqiy hisoblanmasligiga sabab bo'ladi.

Shartnomaning bahosi taraflarning o'zaro kelishuviga ko'ra aniqlanadi. Shartnomada bahoning ifodalanmasligi kompleks tadbirkorlik shartnomasini haqiqiy emas, deb hisoblanishiga olib keladi.

Shartnomada muddat belgilanishi ham, belgilanmasligi ham mumkin. Chunki kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi muddat asosida tuziladigan shartnomalar toifasiga emas, muayyan shartlarning bajarilishiga asoslanib tuziladigan shartnomalar toifasiga mansubdir.

3-§. Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi mazmuni

Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasining mazmunini taraflarning huquq va majburiyatlari tashkil etadi. Shartnoma ikki tomonlama shartnomalar toifasiga xosligi sababli, bir tarafning majburiyatlari ikkinchi taraf uchun huquq hisoblanadi va aksincha.

Ko'pchilik mutaxassislarning ta'kidlashlaricha, kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasida litsenziarning majburiyatlarini imperativ va dispozitiv majburiyatlarga bo'lish mumkin, hamda imperativ majburiyatlar shartnomaning muhim shartlarini tashkil etadi¹.

Agar imperativ majburiyatlarni taraflar o'zgartirishga haqli bo'lmasalar, dispozitiv majburiyatlarni o'z xohish-irodalariga asosan o'zgartirishlari yoki butunlay ulardan voz kechishlari mumkin.

FKning 866-moddasiga muvofiq, litsenziar quyidagi majburiyatlarga ega bo'ladi:

1. Litsenziatga texnikaviy va tijorat hujjatlarini topshirishi hamda litsenziat kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi bo'yicha o'ziga berilgan huquqlarni amalga oshirishi uchun zarur bo'lgan boshqa axborotni taqdim etishi, shuningdek, litsenziat va uning xodimlariga ushbu huquqlarni amalga oshirish bilan bog'liq masalalar yuzasidan yo'l-yo'riqlar berishi shart;

2. Litsenziatga shartnomada nazarda tutilgan litsenziyalarni berishi, ularning belgilangan tartibda rasmiylashtirilishini ta'minlashi;

¹ Гражданское право. Ч.2./Под. ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. -М.:Проспект. 1997. -638 б.; Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи.2 қисм./Ҳ.Раҳмонқулов, И.Зокировларнинг умум. таҳр. остида. -Т.: Адолат. 1999. -284 б.

3. Litsenziatga doimiy texnikaviy va maslahat yordami ko'rsatishi, shu jumladan, xodimlarni o'qitish va ularning malakasini oshirishda yordam berishi shart.

Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasida litsenziarning boshqa majburiyatlari ham nazarda tutilishi mumkin.

Sanab o'tilganlardan birinchisi va ikkinchisi imperativ xarakterga ega majburiyatlar bo'lib, birinchisi mutlaq huquqlarni topshirish, mutlaq huquqlardan foydalanishga doir texnikaviy va tijorat hujjatlarini topshirish va qo'shimcha axborotlarni berish bilan bog'liqdir. Shu bilan birga, litsenziat va uning xodimlariga mutlaq huquqlarni amalga oshirish yuzasidan yo'l-yo'riqlar berish majburiyati ham imperativ xarakterga egadir. Chunki busiz litsenziat o'ziga berilayotgan mutlaq huquqlardan tadbirkorlik faoliyatida foydalanish imkoniga ega bo'lmaydi.

Litsenziatga shartnomada berilgan litsenziyalarni berish va ularni rasmiylashtirilishi odatda patent huquqi obyektlari berilishida ahamiyatga ega bo'ladi. Yuqorida ta'kidlanganidek, franshizing shartnomasini tuzish bilan birga, patent huquqi obyektlari uchun alohida litsenziyalar berish ham talab etiladi. Aks holda patent huquqi obyektlaridan kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi asosida tadbirkorlik faoliyatida foydalanishi g'ayriqonuniy deb topilishi mumkin.

Litsenziarning litsenziatga doimiy texnikaviy va maslahat yordami ko'rsatish, hamda xodimlarni o'qitish va ularning malakasini oshirishga yordam berish majburiyati dispozitiv xarakterga ega. Bu majburiyat faqatgina litsenziarning o'z foydasi uchun amalga oshirilishini taqozo etadigan holat sifatida qaraladi. Chunki litsenziatga bu turdagi yordam ko'rsatish bozordagi tovarlar sifatining yaxshilanishiga va litsenziarning ishchanlik obro'sining oshishiga olib kelishi bilan birga, litsenziat tomonidan to'lanadigan haq miqdorining ortishiga ham sabab bo'lishi mumkin.

Litsenziar litsenziat tomonidan ishlab chiqarilayotgan tovar, ko'rsatilayotgan xizmat va bajarilayotgan ish sifatini nazorat qilib turishi lozim. Aks holda litsenziatning sifatsiz mahsuloti uchun uchinchi shaxslar oldida mulkiy javobgar bo'lishi mumkin.

Litsenziatning eng asosiy majburiyati - o'ziga foydalanish uchun berilgan mutlaq huquqlardan shartnomada ko'zda tutilgan maqsadlarda foydalanish va buning evaziga shartnomada belgilangan haqni to'lash majburiyatidir. Litsenziat litsenziarga qat'iy belgilab qo'yilgan bir yo'la yoki davriy to'lovlar, tushumdan ajratmalar, litsenziar tomonidan unga qayta sotish uchun yetkazib beriladigan tovarlarning ulgurji narxlariga ustamalar shaklida yoki kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasida

nazarda tutilgan boshqa shaklda haq to'laydi.

Ushbu majburiyatga qo'shimcha ravishda litsenziat quyidagilarni o'z zimmasiga oladi:

1. Shartnomada nazarda tutilgan faoliyatni amalga oshirish chog'ida litsenziarning firma nomidan shartnomada ko'rsatilgan tarzda foydalanish. Agar shartnomada firma nomi yoki tijorat axborotidan foydalanishga nisbatan cheklashlar belgilangan bo'lsa, litsenziat ana shunday cheklashlarga amal qilishi lozim. Masalan, shartnomada firma nomidan faqatgina tovarlarni sotishda foydalanish nazarda tutilgan bo'lsa, litsenziat tadbirkorlikning boshqa turida litsenziarning firma nomidan foydalanmasligi kerak.

Bundan tashqari litsenziat shartnomada maxfiy saqlanishi ko'zda tutilgan ma'lumotlarni sir saqlashi, aynan qaysi kompaniyaning firma nomi, tovar belgisi va tijorat sirlaridan foydalanib faoliyat yuritayotganligini iste'molchilar ochiq-oydin bilib olish imkoniyatiga ega bo'lishlarini ta'minlashi shart. Shartnoma asosida sir saqlanishi lozim bo'lgan ma'lumotlarni litsenziar belgilab beradi. Boshqacha aytganda, litsenziar maxfiy saqlanishini talab qilgan har qanday ma'lumot, u nisbiy tijorat qiymatiga ega bo'lishi yoki bo'lmasligidan qat'iy nazar, litsenziat tomonidan sir saqlanishi lozim.

2. Litsenziat shartnoma asosida ishlab chiqarayotgan tovarlar, ko'rsatayotgan xizmatlar, bajarayotgan ishlar sifati bevosita litsenziarning o'zi ishlab chiqarayotgan, ko'rsatayotgan yoki bajarayotgan shunday tovarlar, xizmatlar yoki ishlarning sifatiga aniq mos bo'lishini ta'minlash. Masalan, litsenziar – non mahsulotlari ishlab chiqaruvchi “Doka” kompaniyasi tomonidan tayyorlangan non mahsulotlarining og'irligi, tashqi ko'rinishi, sifati va mazasi bo'yicha litsenziat tomonidan tayyorlanayotgan non mahsulotlari yuqoridagi parametrlar bilan bir xilda bo'lishi kerak.

3. Litsenziarning litsenziya kompleksiga kiruvchi alohida huquqlardan foydalanish xarakteri, usullari va shartlari bu huquqlardan litsenziarning foydalanishiga aniq mos kelishiga qaratilgan barcha yo'riqnomalari va ko'rsatmalariga, shu jumladan, litsenziat shartnoma bo'yicha o'ziga berilgan huquqlarni amalga oshirish vaqtida foydalanadigan tijorat binolarining tashqi va ichki bezaklariga doir ko'rsatmalariga ham rioya etish.

Litsenziat mutlaq huquqlardan foydalanishda litsenziar tomonidan bu huquqlar qanday usullarda amalga oshirilayotgan bo'lsa, shunday usullarga amal qilishi lozim. Tijorat binolaridagi yozuvlar, e'lonlar va reklama afishalari, xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning kiyinishi, binoni bezab turuvchi turli xildagi bezak va ko'rinishlar tashqi va ichki tomondan

litsenziarning amaliyoti bilan bir xilda bo'lishi yoki litsenziar bergan ko'rsatma va yo'riqnomalarga asoslangan bo'lishi zarur. Masalan, "Makdonalds" kompaniyasining mutlaq huquqlaridan foydalanuvchi litsenziatning ovqatlanish shaxobchalari va unda xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning kiyinishlari, kompaniyaning ovqatlanish shaxobchalari va xodimlarining kiyimlari bilan ayniy bo'lishi lozim. Bunday shartning qo'yilishi xaridorni bozordagi tovar, ish yoki xizmat kimga tegishli ekanligini darhol ilg'ab olishiga xizmat qiladi va litsenziarning ishchanlik obro'si saqlanib qolishiga olib keladi. Shu bilan birga, iste'molchining o'z huquqlari buzilganda yetkazilgan zararni kimdan undirishi kerakligini aniqlab olishiga yordam beradi.

4. Sotib oluvchilar (buyurtmachilar) bevosita litsenziardan tovar (xizmat, ish) ni sotib olgan (buyurtma bergan) vaqtda ularga umid qilishlari mumkin bo'lgan hamma qo'shimcha xizmatlarni ko'rsatish. Masalan, tovarni xaridorning uyiga olib borib berish, unga tovardan foydalanishga doir ko'rsatmalar va yo'riqnomalar berish, bepul maslahatlar berish va h.k.

5. Shartnomada to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilgan bo'lsa, shartlashilgan miqdorda yordamchi litsenziyalarni berish.

Qo'shimcha litsenziya berish shartnomada ko'rsatilgan hollarda beriladi. Odatda, qo'shimcha litsenziya kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasida xalqaro litsenziar chet el davlatining butun hududida o'z tovar (ish, xizmat) bozorini rivojlantirish uchun mutlaq huquqlarini faqat bir shaxsga berganda qo'llaniladi. Franshizingning bu turi "masterlik litsenziyasi" - deb ataladi. Bu usul orqali litsenziat butun mamlakat bo'yicha franshizor (litsenziar) ga aylanadi. Xalqaro amaliyotda qo'shimcha litsenziya subfranshizing - deb nomlanadi¹. Bundan tashqari franshizingni xalqaro amaliyotda qo'llaniladigan, sotish franshizingi, tovar franshizingi, ishlab chiqarish franshizingi, ish faoliyati franshizingi kabi turlari mavjud².

Shartnomada ko'zda tutilgan holatdan kelib chiqib, litsenziat qo'shimcha litsenziya bergan hollarda, u sublitsenziya olgan shaxsga nisbatan litsenziar huquqlariga ega bo'ladi. Biroq litsenziar va sublitsenziat o'rtasida litsenziatning majburiyatlari saqlanib qoladi. Ya'ni, sublitsenziatning majburiyatlarni bajarmasligi yuzasidan va boshqa holatlarga ko'ra litsenziat litsenziar oldida javobgar bo'lishi mumkin.

¹ Трахтергенц Л.А. Договор коммерческой концессии.//Юридический мир.1997. №3. -28 б.

² Довган В.В. Франчайзинг:путь к расширению бизнеса. (организация, технология, методы, аспекты).-Тольятти. Дока-прес. 1994.; Новосельцев Н.К. Оценка коммерческой концессии.//Хозяйство и право. 2000. №3. -37 б.

Qo'shimcha lisenziyalar berish bir vaqtning o'zida litsenziatning huquqi va majburiyati sifatida qaraladi. Agar qo'shimcha litsenziya berish litsenziatning huquqi hisoblansa, unda shartnomada bu huquqni cheklaydigan muayyan shartlar ifodalanadi. Masalan, muayyan hududda, cheklangan shaxslarga va h.k. Shartnomaga bunday chelashlarning kiritilmasligi, litsenziatga mutlaq huquqlar kompleksini xohlagan usulda qo'shimcha litsenziyaga berishi mumkinligini anglatadi.

FKning 864-moddasida xuddi shuningdek, shartnomada litsenziatning muayyan vaqt davomida foydalanish hududini ko'rsatgan yoki ko'rsatmagan holda muayyan miqdorda qo'shimcha litsenziyalar berish majburiyati ham yozib qo'yilishi mumkinligi belgilangan.

4-§. Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasini cheklaydigan va shartnomaga kiritilishi taqiqlangan shartlar

Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasida taraflarning huquqlarini cheklaydigan shartlar kiritilishi mumkin. Bunday shartlar eksklyuziv shartlar deb nomlanib, ular litsenziar va litsenziatning u yoki bu huquqlarini cheklashga qaratiladi. Bunday shartlar taraflarning o'zaro kelishuviga ko'ra shartnomaga kiritilishi mumkin. Shu bilan birga, bunday shartlar taraflardan birining talabi bilan ham shartnomada belgilanishiga yo'l qo'yiladi. Faqatgina bu shartlar monopoliyaga qarshi organ yoki tegishli shaxsning arizasiga ko'ra haqiqiy emas deb topilishiga olib kelmasligi lozim. Agar cheklaydigan shartlar tegishli bozorning holatini va taraflarning iqtisodiy ahvolini hisobga olgan holda monopoliyaga qarshi qonun hujjatlariga zid bo'lsa, ular haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

FKning 868-moddasida kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasini cheklaydigan shartlar quyidagicha belgilangan:

- litsenziarning litsenziatga biriktirib qo'yilgan hududda foydalanish uchun boshqa xuddi shunday kompleks tadbirkorlik litsenziyalarini bermaslik yoki ushbu hududda bevosita mustaqil faoliyat olib bormaslik majburiyati. Bunday shartlar, odatda, foydalanish hududi ko'rsatib berilgan litsenziyalarda belgilanishi mumkin. Bu shartni kiritishdan maqsad bir turkumdagi mahsulotlarning bozordagi qiymatini pasayib ketishining oldini olish hisoblanadi. Shu bilan birga, litsenziarning bir hududda o'z litsenziati bilan raqobatlashuvi litsenziatga zarar yetkazishi bilan birga, uning o'ziga ham zarar yetkazadi. Muayyan hududda xuddi shunday ikkinchi litsenziyaning berilishi ham litsenziat manfaatlariga putur

yetkazishi mumkin. Shu munosabat bilan litsenziat shartnomaga boshqa litsenziyalar bermaslik to'g'risidagi shart kiritilishini talab qilishga haqli bo'ladi. Lekin bozorning ahvoli va monopoliyaga qarshi kurashish maqsadida tegishli monopoliya organi tomonidan bu shart haqiqiy emas deb topilishi mumkin. Bunda bir turdagi tovar qiymatining ortib ketishi va monopoliya huquqqa ega bo'lishining oldini olish maqsadida litsenziar shartnomasida shu hududda faoliyat olib bormaslik va boshqa litsenziyalar bermaslik xususidagi shartlar shartnomaga kiritilishiga yo'l qo'yilmaydi;

- litsenziatning kompleks tadbirkorlik litsenziyasidan foydalaniladigan hududda litsenziar bilan raqobatlashmaslik majburiyati. Litsenziar o'ziga tegishli mutlaq huquqlardan foydalanish huquqini bergan hududda o'zi ham tadbirkorlik faoliyatini olib borayotgan bo'lsa, shartnomaga litsenziatning shu hududda o'zi bilan raqobatlashmasligi to'g'risidagi shart kiritilishini talab etishga haqli. Odatda, bunday litsenziyalar oddiy litsenziya deb yuritilib, unda litsenziar litsenziya obyekti hisoblagan litsenziya obyektidan o'zi istagan hududda foydalanish huquqini saqlab qoladi;

- litsenziatning litsenziar raqobatchilaridan (bo'lajak raqobatchilaridan) boshqa kompleks tadbirkorlik litsenziyalarini olishdan voz kechishi. Bu shartga muvofiq litsenziat litsenziar raqobatchilaridan kompleks tadbirkorlik litsenziyasini olishga haqli bo'lmaydi. Zero, raqobatchi bilan litsenziatning o'zaro sheriklarga aylanishi (raqobatchidan litsenziya olgan shaxs bir vaqtning o'zida ikkita litsenziya egasiga aylanishi oqibatida turli xildagi g'arazli oqibatlarni yuzaga keltirishi mumkin) litsenziarga zarar yetkazilishiga olib kelishi mumkin;

- litsenziatning shartnoma bo'yicha o'ziga berilgan alohida huquqlarni amalga oshirish vaqtida foydalaniladigan tijorat binolari joylashtiriladigan erni, shuningdek, ularning tashqi va ichki bezaklarini litsenziar bilan kelishish majburiyati. Bunday shartning shartnomaga kiritilishidan asosiy maqsad tovarlar sotish, ish bajarish va xizmat ko'rsatishda litsenziar shartnomasiga litsenziat bilan o'zaro hamkorlik harakati qilishni ta'minlaydi. Natijada esa, tovarlar, ishlar va xizmatlar iste'molchilar va mijozlar o'rtasida to'g'ri taqsimlanadi.

Nizoga sabab bo'luvchi cheklashlar sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin¹.

FK kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasiga kiritilishi

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи. 2 қисм. /Ҳ.Раҳмонқулов, И.Зокировларнинг умум. таҳр. остида. -Т.: Адолат. 1999. -288 б.

mumkin bo'lmagan cheklashlarni ham ko'zda tutadi va bunday shartlar haqiqiy emasligini belgilaydi. Bu shartlar quyidagilardir:

- litsenziar litsenziatning tovarni sotish bahosini yoki litsenziat bajaradigan (ko'rsatadigan) ishlar (xizmatlar) narxini belgilashga, yoki mazkur narxlarning yuqori va pastki chegaralarini belgilab qo'yishga haqli bo'lsa. Albatta, tovarlarning ishlab chiqarish tannarxiga ko'ra va olib borilayotgan faoliyatning rentabellik darajasiga ko'ra taxminiy narxlari kelishib olinishi mumkin. Lekin narxlarning yuqori va pastki darajalari qat'iy belgilanishi o'z-o'zidan haqiqiy emas deb topiladi. Zero, bunday holat monopoliyaga qarshi kurash to'g'risidagi qonun hujjatlariga zid hisoblanadi;

- litsenziat tovarlarni faqat ma'lum toifadagi sotib oluvchilarga (buyurtmachilarga) yoki shartnomada belgilab qo'yilgan hududda joylashgan (yashaydigan) sotib oluvchilarga (buyurtmachilarga) gina sotishga, ishlarni bajarishga yoki xizmatlar ko'rsatishga haqli bo'lsa. Bu shart fuqarolik huquqidagi tovarlar, xizmatlar va moliyaviy mablag'lar erkin harakat qilish tamoyiliga va shartnomalar erkinligi (FKning 1-moddasi) tamoyiliga zid hisoblanadi.

5-§. Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasining bekor bo'lish asoslari

Umumiy qoidaga ko'ra, shartnomalar taraflarning kelishuviga muvofiq o'zgartiriladi va bekor qilinadi. Taraflardan birining talabi bilan esa, shartnoma sud tomonidan, shartnoma ikkinchi tarafning aybi bilan jiddiy buzilganda va qonun yoki shartnomada ko'zda tutilgan o'zga holatlarda o'zgartirilishi va bekor qilinishi mumkin. Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi ham aynan shu asoslarga ko'ra o'zgartirilishi va bekor qilinishi mumkin. Faqat bu o'zgartirishlar shartnoma qay tartibda rasmiylashtirilgan bo'lsa, shu tartibda kiritilishi lozim. Ya'ni, shartnomaning o'zgartirilganligi litsenziar tadbirkor sifatida ro'yxatga olingan organ tomonidan rasmiylashtirilganidan keyin haqiqiy hisoblanadi.

Litsenziya kompleksiga kiruvchi biron-bir alohida huquqning boshqa shaxsga o'tishi kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasini o'zgartirish yoki bekor qilish uchun asos bo'lmaydi. Yangi litsenziar o'ziga o'tgan alohida huquq jumlasiga kiruvchi huquqlar va majburiyatlar bo'yicha shartnomaga kirishadi.

Litsenziar fuqaro vafot etgan taqdirda, uning kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi bo'yicha huquq va majburiyatlari merosxo'rga, basharti bu merosxo'r tadbirkor sifatida ro'yxatga olingan bo'lsa yoki

meros ochilgan kundan e'tiboran olti oy mobaynida tadbirkor sifatida ro'yxatga olinsa, o'tadi. Aks holda shartnoma bekor qilinadi.

Merosxo'r tegishli huquq va majburiyatlarni qabul qilib olguncha yoki merosxo'r tadbirkor sifatida ro'yxatga olinguncha bo'lgan davrda litsenziya kompleksini notarius tomonidan belgilangan tartibda tayinlanadigan boshqaruvchi idora qiladi (FKning 872-moddasi). Litsenziar o'zining firma nomini o'zgartirgan taqdirda, agar litsenziat shartnomani bekor qilishni talab qilmasa, kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi saqlanib qoladi va litsenziarning yangi firma nomiga nisbatan amal qiladi. Shartnomaning amal qilishi saqlanib qolgan taqdirda litsenziat litsenziarga tegishli bo'lgan haqni mutanosib ravishda kamaytirishni talab qilishga haqli bo'ladi. Agar kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi amal qilib turgan davrda litsenziya kompleksiga kiruvchi alohida huquqning amal qilish muddati tugasa yoki bunday huquq boshqa asosga ko'ra bekor bo'lsa, shartnoma bekor bo'lgan huquqqa taalluqli qoidalarni chegirib tashlagan holda saqlanib qoladi, litsenziat esa, agar shartnomada boshqa hol nazarda tutilgan bo'lmasa, litsenziarga tegishli bo'lgan haqni mutanosib ravishda kamaytirishni talab qilishga haqli bo'ladi.

Muddati ko'rsatilib tuzilgan kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi tegishli muddat tamom bo'lishi bilan taraflarning o'zaro kelishuviga yoki ulardan birining talabiga ko'ra bekor bo'ladi.

Taraflardan har biri muddatsiz kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasidan istagan vaqtda bosh tortishga haqli bo'lib, agar shartnomada uzoqroq muddat nazarda tutilgan bo'lmasa, bu haqda ikkinchi tarafni olti oy oldin xabardor qilishi kerak.

Litsenziya kompleksiga kirgan firma nomini yangi firma nomi bilan almashtirmasdan unga bo'lgan huquq bekor qilingan taqdirda kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi bekor qilinadi.

Muddati ko'rsatib tuzilgan kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasini muddatidan oldin bekor qilish, shuningdek, muddatsiz kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasini bekor qilish litsenziar ro'yxatga olingan organ tomondan belgilangan tartibda ro'yxatga olinishi orqali rasmiylashtiriladi.

6-§. Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi bo'yicha javobgarlik

Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasida taraflar shartnomada belgilangan majburiyatlarni bajarmaganliklari uchun bir-

birlari oldida javobgar bo'ladilar. Bunda taraflarning javobgarligi majburiyatlarni buzganlik uchun umumiy javobgarlik qoidalaridan kelib chiqib belgilanadi. Masalan, litsenziarning litsenziatga shartnomada nazarda tutilgan mutlaq huquqlarni foydalanishga bermasligi yoki litsenziatning belgilangan haqni o'z vaqtida to'lamaganligi shartnoma shartlarini buzish hisoblanadi va ular yetkazilgan zararni hamda neustoykani to'lashlari lozim bo'ladi.

Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi asosida litsenziatga berilgan huquqlar asosida u ishlab chiqarayotgan tovarlar litsenziar tomonidan ishlab chiqarilayotgan tovarlar sifatidan past bo'lmasligi lozim, aks holda litsenziar litsenziat ishlab chiqargan tovarning sifati pastligi uchun uchinchi shaxslar oldida javobgar hisoblanadi. Chunki litsenziatning asosiy majburiyatlaridan biri litsenziat ishlab chiqarayotgan tovarlar sifatini nazorat qilishdir.

FKda litsenziarning litsenziat majburiyatlari yuzasidan uchinchi shaxslar oldidagi subsidiar va solidar javobgarligi belgilangan.

Litsenziat kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi bo'yicha sotayotgan (bajarayotgan, ko'rsatayotgan) tovarlar (ishlar, xizmatlar) sifati shartnomaga mos emasligi to'g'risida litsenziatga qo'yiladigan talablar yuzasidan litsenziar subsidiar javobgar bo'ladi (FKning 869-moddasi 1-qismi).

Litsenziatga litsenziarning mahsulotini (tovarlarini) tayyorlovchi sifatida qo'yiladigan talablar yuzasidan litsenziar litsenziat bilan solidar javobgar bo'ladi (FKning 869-moddasi, 2-qismi).

51-bob. OMONAT SAQLASH SHARTNOMASI

I-§. Omonat saqlash shartnomasi haqida umumiy qoidalar

Omonat saqlash shartnomasi bo'yicha bir taraf (omonat saqlovchi) unga ikkinchi taraf (yuk topshiruvchi) bergan ashyoni saqlash va bu ashyoni to'la holda qaytarish majburiyatini oladi.

Omonat saqlashni o'z kasb faoliyatining maqsadlaridan biri sifatida amalga oshiradigan tashkilot (professional omonat saqlovchi) omonat saqlash shartnomasida saqlovchining yuk topshiruvchidan ashyoni shartnomada nazarda tutilgan muddatda saqlashga qabul qilish majburiyati ko'zda tutilishi mumkin (FKning 875-moddasi).

Omonat saqlash shartnomasining huquqiy belgilari asosan, quyidagicha:

Birinchidan, omonat saqlash real shartnoma bo'lib hisoblanadi, chunki ashyoni omonat saqlash yuzasidan taraflar o'rtasida huquq va burchlar omonat narsasining ikkinchi tarafga topshirilishi paytidan e'tiboran vujudga keladi. Agar ashyoni omonat saqlash shartnomasi o'z kasb faoliyatining maqsadlaridan biri sifatida amalga oshiradigan tashkilot (professional omonat saqlovchi) yoki yuridik shaxslar o'rtasida tuzilsa, omonat saqlash shartnomasi konsensual va ikki taraflama shartnomalar guruhiga taalluqli bo'ladi, chunki bunday shartnoma bo'yicha omonat saqlashga qo'yuvchida ashyoni omonat saqlashga qo'yish va ikkinchi tarafda, ya'ni omonat saqlovchida ashyoni qabul qilish burchlari shartnoma tuzilgan paytdan boshlab vujudga keladi;

ikkinchidan, omonat saqlash shartnomasi bo'yicha qonun hujjatlarida yoki shartnoma bilan boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, tekinga tuziladigan shartnoma deb faraz qilinadi va bunday holda u bir tomonlama shartnoma bo'lib hisoblanadi;

uchinchidan, omonat saqlash shartnomasining asosiy maqsadi, omonat narsasini saqlash va keyinchalik butun holda qaytarishdan iborat.

Omonat saqlash shartnomasi bo'yicha omonat saqlovchiga, odatda subyektiv mulk huquqining faqat bir unsurigina, ya'ni mulkni egallash huquqigina o'tadi.

Omonat saqlash shartnomasining obyekti. Ushbu shartnomaning obyekt i fuqarolik muomalasidan chiqarilmagan, fuqarolar va yuridik shaxslarning iste'mol maqsadlariga mo'ljallangan ko'char mol-mulklar bo'lishi mumkin. Masalan, dehqon-fermer xo'jaligi o'zi yetishtirgan hosilni (kartoshka yoki piyozni) saqlash uchun omborga topshirishi yoki fuqaroning o'z boyliklarini, hujjatlarini bankda saqlashi. Jismoniy xususiyatlari jihatidan omonat saqlovchining ixtiyoridagi binoga yoki hududga

joylashtirilishi mumkin bo'lgan buyumlargina omonat saqlash shartnomasining predmeti bo'la oladi. Shu sababli ko'chmas mol-mulk va hajmi ulkan obyektlar bo'yicha omonat saqlash shartnomasi tuzilishi mumkin emas.

Ko'chmas mol-mulklar, masalan yer uchastkalari, bino-inshootlar, uy-joy va boshqa obyektlar omonat saqlash shartnomasining predmeti bo'la olmaydi. Ko'chmas mulklarni saqlash uchun qo'riqchi tayinlanishi mumkin. Biroq, ko'chmas mulklarni saqlash bo'yicha sud sekvestri ham mazkur shartnomaning predmeti bo'lishi mumkin.

Saqlanishi qonun hujjatlari bilan taqiqlangan narsalar - qoradori, zaharli moddalar, har xil o'qotar qurollar va hokazolar omonat saqlash shartnomasining predmeti bo'lishi mumkin emas.

Omonat saqlash shartnomasining subyektlari. Omonat saqlash shartnomasida ikki taraf omonatni saqlovchi va yuk topshiruvchi ishtirok etadi.

Omonat saqlovchi – faoliyati bevosita fuqarolar va yuridik shaxslar tomonidan topshiriladigan ashyolarni saqlash va ularni but-butun holda yana o'z egalari qaytarib berish bilan bog'liq faoliyatni amalga oshiruvchi yuridik shaxsdir. Ayrim omonat saqlovchilarning asosiy faoliyat maqsadi boshqa bo'lsa-da, fuqarolar va yuridik shaxslarning omonatlarini saqlash kabi qo'shimcha vazifalarni amalga oshiradi. Shu bilan omonat munosabatlarining subyektiga aylanadi. Masalan, banklarning asosiy vazifasi moliyaviy (qarz, kredit, to'lov) operatsiyalarini amalga oshirishdir. Biroq, banklar o'z navbatida fuqarolarga tegishli bo'lgan qimmatbaho toshlar, nodir hujjatlar va turli boyliklarni saqlash kabi qo'shimcha xizmatni ham amalga oshiradilar. Yuridik shaxslar o'zlarining Ustav (Nizom)larida nazarda tutilgan hollardagina omonat saqlash faoliyati bilan shug'ullanishlari mumkin.

Yuk topshiruvchi – o'zida muayyan mol-mulk bo'lgan va uni omonat saqlash uchun topshirgan yuridik va jismoniy shaxslardir. Umuman olganda, omonat saqlash shartnomasida ishtirok etuvchi fuqarolar muomalaga layoqatli bo'lishlari talab qilinadi.

Omonat saqlash shartnomasining shakli. Omonat saqlash shartnomasi yozma ravishda tuzilishi kerak bo'lgan hollarda (Fuqarolik Kodeksning 108-moddasi) agar ashyoni saqlashga qabul qilinganligi omonat saqlovchi tomonidan yuk topshiruvchiga saqlash tilxati, pattasi, guvohnomasini, omonat saqlovchi imzolagan boshqa hujjatni berish yo'li bilan tasdiqlangan bo'lsa, shartnomaning yozma shakliga rioya qilingan hisoblanadi.

Agar ashyo saqlash uchun favqulodda holatlarda (yong'in, tabiiy ofat, to'satdan kasal bo'lish, hujum xavfi va boshqalar) topshirilgan bo'lsa, shartnomaning yozma shakliga rioya qilish talab etilmaydi.

Omonat saqlash shartnomasi omonat saqlovchi tomonidan yuk topshiruvchiga, agar bunga qonun hujjatlarida yo'l qo'yilsa yoki u saqlashning ushbu turi uchun odatdagi hol bo'lsa, ashyolar saqlash uchun qabul qilinganligini tasdiqlaydigan nomerli jeton (nomer) yoki boshqa belgi berish yo'li bilan tuzilishi mumkin.

Omonat saqlash shartnomasining oddiy yozma shakliga rioya qilmaslik saqlashga qabul qilingan ashyo bilan omonat saqlovchi qaytargan ashyoning aynan o'ziligini xususidan nizo chiqqan taqdirda, taraflarni guvohlarning ko'rsatmalarini vaj qilib keltirish huquqidan mahrum etmaydi (FKning 877-moddasi).

Omonat saqlash shartnomasida muddatlar. Omonat saqlovchi ashyoni shartnomada kelishilgan muddat davomida saqlashi shart. Agar shartnomada saqlash muddati nazarda tutilgan bo'lmasa va uni shartnomaning shartlariga qarab aniqlash mumkin bo'lmasa, ashyo yuk topshirgan shaxs tomonidan talab qilib olinguncha saqlanadi.

Agar saqlash muddati ashyoni yuk topshirgan shaxs tomonidan talab qilib olish paytigacha qilib belgilangan bo'lsa, omonat saqlovchi bunday vaziyatlarda odat bo'lgan ashyoni saqlash muddati tugagach, ashyoning yuk topshirgan shaxs tomonidan qaytarib olinishini talab qilishga haqli bo'lib, ashyoni topshirgan shaxsga uni qabul qilib olish uchun oqilona muddat beradi. Yuk topshiruvchining bu majburiyatni bajarmasligi Fuqarolik kodeksi 888-moddasining ikkinchi va uchinchi qismlarida nazarda tutilgan oqibatlarga olib keladi (FKning 878-moddasi).

Omonat saqlash shartnomasida ashyoni, agar uning xususiyatlari imkoni bo'lsa, topshirilgan vaqtdagi holatidan o'zgartmay saqlash vazifasi - asosiy maqsad qilib qo'yiladi. Omonat saqlash shartnomaning obyektini bo'lgan ashyoni saqlash vazifasi boshqa shartnomalarda ham uchrab turadi. Masalan, sotuvchi sotilgan mol-mulkni saqlashi, ya'ni mulk huquqi yoki boshqa ashyoviy huquq mol-mulkni topshirishdan oldin sotib oluvchiga o'tgan hollarda sotuvchi mol-mulkning yomonlashishiga yo'l qo'ymay, uni topshirgunga qadar saqlashi shart. Shuningdek, pudrat shartnomasiga ko'ra, pudratchi buyurtmachi bergan material, uskuna, qayta ishlashga (ishlov berishga) topshirilgan ashyo va pudratchi ixtiyoriga o'tgan boshqa mol-mulk saqlanmaganligi uchun pudratchi (FKning 641-moddasiga muvofiq) javobgar bo'ladi. Lekin bunday hollarda saqlash vazifasi shu shartnomalardan har biriga

asosiy vazifalarni amalga oshirishda yordamchi bo'lgan qo'shimcha vazifa bo'lib ko'riladi.

Hozirda omonat saqlashning yangi-yangi turlari paydo bo'ldi. Masalan, tovar omborida omonat saqlash, ashyolarni transport tashkilotlarining yukxonalarida saqlash, boyliklarni bankda saqlash (qimmatbaho metallar va toshlarni, hujjatlarni saqlash) va boshqalar.

Omonat saqlash shartnomasi fuqaro va yuridik shaxslarning zaruriy ehtiyojlarini qondirish uchun qo'llaniladi. Jumladan, lombardda omonat saqlash uchun fuqarolardan shaxsiy iste'moliga mo'ljallangan ko'char ashyolar qabul qilinishi mumkin (FKning 394-moddasi). Boyliklarni bankda saqlash shartnomasiga muvofiq, bank qimmatli qog'ozlarni, qimmatbaho metallar va toshlarni, boshqa boyliklarni, shuningdek, hujjatlarni saqlash uchun qabul qilishi mumkin (FKning 896-moddasi). Ashyolarni transport tashkilotlarining yukxonalarida saqlash shartnomasiga muvofiq transport tashkilotlarining ixtiyoridagi yukxonalar yo'lovchilar va boshqa fuqarolardan, ulardan yo'l hujjatlari bor yoki yo'qligidan qat'iy nazar, ashyolarni saqlash uchun topshiradi (FKning 897-moddasi). Ashyoni tashkilotlarning kiyimxonalarida saqlash, bunda tashkilotlarning kiyimxonalarida ashyolarni haq evaziga saqlash haqida ashyoni saqlashga topshirish vaqtida kelishib qo'yilgan yoki boshqa ochiq usulda shartlashilgan bo'lmasa, ularda ashyoni saqlash bepul hisoblanadi (FKning 898-moddasi). Ashyoni mehmonxonada saqlashda mehmonxonada yashayotgan shaxs tomonidan olib kirilgan ashyolarning yo'qolganligi, kam chiqqanligi yoki shikastlanganligi uchun omonat saqlovchi sifatida alohida kelishuv bo'lmagan taqdirda ham javob beradi. Ashyo yengib bo'lmaydigan kuch, ashyoning o'z xossalari oqibatida yoki mehmonxonada yashovchining o'zi, uning hamrohlari yoki uning yoniga kelgan shaxslar aybi bilan yo'qolgan, kam chiqqan yoki shikastlangan hollar bundan mustasnodir (FKning 899-moddasi).

Bundan tashqari, tadbirkorlik faoliyati sifatida tovarlarni saqlaydigan va saqlash bilan bog'liq xizmatlarni ko'rsatadigan tashkilot tovar ombori deyiladi (FKning 901-moddasi).

Amaliyotda ushbu munosabatlarga o'xshash, lekin mazmunan nihoyatda farq qiladigan, jumladan, qarovsiz yoki adashgan chorva mollari to'g'risidagi qoidalar (FKning 195-moddasi)ga muvofiq bunday chorva mollari yoxud boshqa qarovsiz uy hayvonlari yoki qo'lga o'rgatilgan hayvonlar topilganda yoki adashganda vaqtincha saqlash, boqish va foydalanish uchun yaqindagi xo'jalik yoki jamoalarga topshiriladi. Chorva mollari va hayvonlarni vaqtincha saqlash hayvonni to'egasi topilguncha

asrashdan iborat bo'lib, omonat saqlash shartnomasiga asoslanmasdan, balki qonun hujjatlari bilan belgilanadigan majburiyatning bir xilini tashkil etadi.

Omonat saqlashning ayrim turlarini tartibga soladigan bir qancha nizomlar mavjud. Masalan, muzxonalarda oziq-ovqat saqlash munosabatlari O'zbekiston Respublikasining oziq-ovqat sanoati Davlat komiteti tomonidan muzxona omborlari to'g'risida chiqarilgan Nizomda ko'rsatilgan. Lombardlarda buyumlarni omonat tariqasida saqlash ishi lombardning namunaviy ustaviga asosan amalga oshiriladi. Qo'l yuklarini va bagajlarni saqlash kameralaridan foydalanish to'g'risidagi qoidalar O'zbekiston Transport aksionerlik korporatsiyasi tomonidan qabul qilingan rasmiy qo'llanmalarda belgilab qo'yilgan. Yuklar temir yo'llarga qarashli joylarda saqlash uchun topshirilganda, qoldirilganda ularning to'la-tukis saqlanishi uchun temir yo'l muassasasi javobgar bo'lishi haqida O'zbekiston Respublikasi Temir yo'llari ustavida ko'rsatilgan.

1.2. Omonat saqlash shartnomasining turlari

Fuqarolik huquqida omonat saqlash shartnomasining bir necha turlari qonun hujjatlari va qoidalar bilan tartibga solinadi. Omonat saqlash shartnomasi oddiy omonat va maxsus omonat turlariga bo'linadi. Oddiy omonat saqlashda omonat saqlashning umumiy qoidalari (FKning 875—893-moddalari)ni qo'llashning o'zi kifoya qiladi. Omonatni saqlashning maxsus turiga tovar omborlarida, lombardlarda, banklarda, transport korxonalarining yukxonalarida, kiyimxonalarda, mehmonxonalarda, sekvestr (nizoli ashyolarni) omonat saqlash kiradi. Bundan tashqari, omonat saqlashning maxsus turiga madaniy boyliklarni, muzeyga tegishli bo'lgan boyliklar va boshqalarni omonat saqlash o'z xususiyatlariga ega. Bularni saqlashning har birida qo'llaniladigan omonat saqlash xizmati faoliyati bir-biridan ajralib turadi.

Amaliyotda oddiy (tinch) va favqulodda (holatlarda) omonat saqlash shartnomalari tuzilishi mumkin.

Oddiy holatda omonat saqlash shartnomasi – tinchlik paytida, Fuqarolik kodeksida o'rnatilgan qoidalarga rioya qilingan holda tuziladi.

Favqulodda holatlarda ya'ni turli tabiiy ofatlar, harbiy holatlar, kutilmagan kasalliklarning tarqalishi natijasida tuziladigan omonat saqlash shartnomasini Fuqarolik kodeksi bilan o'rnatilgan qoidalarning ayrimlariga rioya qilmasdan ham tuzishlari mumkin. Masalan, fuqaro mol-mulkini

favqulodda holatlarda omonat saqlash shartnomasining yozma shakliga rioya etmasdan ham omonat saqlovchiga topshirishi mumkin.

Omonat saqlashning yana bir turi — ashyoni egasizlantirib saqlashdir.

Amaliyotda ashyolarni egasizlantirib saqlanganida saqlash uchun qabul qilingan ashyolar boshqa yuk topshiruvchilarning shunga o'xshash va shunday sifatli ashyolari bilan aralashtirib yuborilishi mumkin. Masalan, og'irlik va o'lchov bilan belgilanadigan donni elevatorlarda omonat saqlash, turli shaxslarga qarashli bo'lgan bir xildagi buyumlarni maxsus xonalarda saqlash va xokazo. Saqlash uchun topshirilgan bunday ashyolar, narsalar bir-birlariga aralashtirilishi, ya'ni egasizlantirilishi sababli omonat qo'ygan shaxs o'zi topshirgan buyumlarni qaytib olganida o'z buyumlarini emas, balki jism va xil jihatidan o'sha buyumlarga to'g'ri keladigan boshqa narsalarni oladi. Bunday saqlashga egasizlantirib saqlash deb aytiladi. Bu haqda Fuqarolik kodeksining 879-moddasida shunday deyiladi. Ashyo egasizlantirib saqlanganida saqlash uchun qabul qilingan ashyolar boshqa yuk topshiruvchilarning shunga o'xshash va shunday sifatli ashyolari bilan aralashtirib yuborilishi mumkin. Yuk topshiruvchiga teng miqdorda yoki taraflar kelishgan miqdorda shunga o'xshash va shunday sifatli ashyolar qaytarib beriladi.

Egasizlantirib saqlash omonat saqlash shartnomasida bevosita nazarda tutilgan hollardagina amalga oshiriladi.

Omonat saqlash shartnomasida taraflarning huquq va majburiyatlari.

Omonat saqlovchining huquq va majburiyatlari.

Omonat qabul qiluvchining asosiy burchi omonat tarzida qo'yilgan narsani saqlashdir. Uning boshqa burchlari o'sha asosiy burchga bog'liq bo'ladi.

Omonat saqlashni tadbirkorlik yoki boshqa professional faoliyat sifatida amalga oshiradigan omonat saqlovchi omonat saqlash shartnomasi bo'yicha o'z zimmasiga yuk topshiruvchining ashyolarini saqlashga qabul qilish va yuk topshiruvchi bergan narsalarni ushbu moddada nazarda tutilgan qoidalarga muvofiq saqlash majburiyatini olishi mumkin.

Omonat saqlash shartnomasi bo'yicha ashyoni saqlashga qabul qilish majburiyatini olgan omonat saqlovchi bu ashyoni saqlash uchun o'ziga berishni talab qilishga haqli emas. Biroq, ashyoni omonat saqlash shartnomasida nazarda tutilgan muddatda saqlashga topshirmagan yuk

topshiruvchi, agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ashyoni saqlashga topshirmaganligi munosabati bilan yetkazilgan zarar uchun omonat saqlovchi oldida javobgar bo'ladi.

Agar omonat saqlash shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ashyo shartnomada kelishilgan muddatda saqlashga topshirilmagan hollarda, bordi-yu, bu muddat belgilanmagan bo'lsa, shartnoma tuzilgan kundan boshlab uch oy o'tganidan keyin omonat saqlovchi ashyoni saqlashga qabul qilish majburiyatidan ozod etiladi (FKning 876-moddasi).

Omonat saqlovchining asosiy majburiyatlaridan biri omonatga topshirilayotgan ashyoni to'liq saqlanishini ta'minlashdan iboratdir. Bu haqda Fuqarolik kodeksining 880-moddasida shunday deyiladi.

Omonat saqlovchi saqlashga topshirilgan ashyoning to'liq saqlanishini ta'minlash uchun omonat saqlash shartnomasida nazarda tutilgan, shuningdek, boshqa barcha zarur chora-tadbirlarni ko'rish shart.

Agar shartnomada egasizlantirib saqlash nazarda tutilgan bo'lmasa, omonat saqlovchi saqlash uchun o'ziga berilgan ashyoni yuk topshiruvchiga yoki u oluvchi sifatida ko'rsatgan boshqa shaxsga topshirishi shart. Ashyo saqlashga qanday holatda topshirilgan bo'lsa, o'sha holatda, uning tabiiy yomonlashuvini yoki tabiiy kamayishini hisobga olib qaytarib berilishi shart.

Omonat saqlovchi ashyoni qaytarish bilan bir vaqtda, basharti omonat saqlash shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, uni saqlash vaqtida olingan hosil va daromadlarni ham topshirishi shart.

Fuqarolik kodeksining 881-moddasiga ko'ra omonat saqlovchi o'ziga saqlash uchun topshirilgan ashyodan yuk topshiruvchining roziligisiz foydalanishga, shuningdek, uchinchi shaxslarga undan foydalanish imkoniyatini berishga haqli emas, saqlanayotgan ashyodan foydalanish uning to'liq saqlanishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan hollar bundan mustasno.

Omonat saqlovchi ashyoni saqlash shartlarini o'zgartirish zarurligi haqida darhol yuk topshiruvchini xabardor qilishi va uning javobini kutishi shart.

Ashyoning yo'qolishi yoki shikastlanishi xavfi paydo bo'lgan taqdirda, omonat saqlovchi saqlash shartnomasida nazarda tutilgan saqlash usuli, joyi va boshqa shartlarni yuk topshiruvchining javobini kutmasdan o'zgartirishi shart.

Agar saqlash vaqtida ashyoning buzilish xavfi aniq bo'lib qolsa yoki ashyo buzilgan bo'lsa, yoki uning to'liq saqlanishini ta'minlashga imkon

bermaydigan vaziyatlar vujudga kelgan bo'lsa, yuk topshiruvchi esa o'z vaqtida choralar ko'rishini kutish mumkin bo'lmasa, omonat saqlovchi ashyoni yoki uning bir qismini saqlash joyida amalda bo'lgan bahoda mustaqil sotishga haqli. Agar mazkur vaziyatlar omonat saqlovchi aybdor bo'lmagan sabablarga ko'ra vujudga kelgan bo'lsa, u sotish uchun qilgan o'z xarajatlarini xarid bahosidan undirish huquqiga ega.

Yuqorida ta'kidlab o'tkanimizdek, omonat saqlashga faqat fuqarolik muomilasida erkin harakatda bo'lgan ashyolargini topshiriladi. Ayrim ashyolar xavfli xossalarga ega bo'lsada, omonat saqlash uchun topshirilishi mumkin. Agar omonat saqlash uchun shunday xavfli xossalarga ega ashyolar topshiriladigan bo'lsa Fuqarolik kodeksining 883-moddasida nazarda tutilgan qoidalar qo'llaniladi.

Agar yuk topshiruvchi tez yonadigan, portlash xavfi bo'lgan yoki o'z tabiatiga ko'ra xavfli bo'lgan ashyolarni saqlash uchun topshirayotgan vaqtda saqlovchini ularning xossalari haqida ogohlantirmagan bo'lsa, omonat saqlovchi bu ashyolarni ko'rilgan ziyonni yuk topshiruvchiga to'lamagan holda istagan vaqtda zararsizlantirishi yoki yo'q qilib tashlashi mumkin. Yuk topshiruvchi bunday ashyolar saqlanishi munosabati bilan saqlovchiga va uchinchi shaxslarga yetkazilgan zarar uchun javob beradi.

Xavfli xossalarga ega bo'lgan ashyolar saqlash uchun professional omonat saqlovchiga topshirilgan vaqtda ushbu moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan qoidalar bunday ashyolar saqlash uchun noto'g'ri nom bilan topshirilgan va omonat saqlovchi ularni qabul qilib olish chog'ida sirtidan ko'zdan kechirish yo'li bilan ularning xavfli xossalarga egaligini bila olmagan taqdirda qo'llanadi.

Ashyolar haq evaziga saqlangan taqdirda, Fuqarolik kodeksining 883-moddasining birinchi va ikkinchi qismlarida nazarda tutilgan hollarda ashyolarni saqlash uchun to'langan haq qaytarib berilmaydi, bordi-yu, bu haq to'lanmagan bo'lsa, omonat saqlovchi uni to'la-to'kis undirib olishi mumkin.

Agar omonat saqlovchi xabardor bo'lgani holda va uning roziligi bilan saqlashga qabul qilingan ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan ashyolar, garchi ularni saqlash shartlariga rioya etilgan bo'lsada, atrofdegilar uchun yoki omonat saqlovchi yoxud uchinchi shaxslarning mol-mulki uchun xavfli bo'lib qolgan bo'lsa hamda vaziyat omonat saqlovchining yuk topshiruvchidan ularni darhol olib ketishni talab qilishiga imkon bermasa yoki yuk topshiruvchi bu talabni bajarmasa, ushbu ashyolar omonat saqlovchi tomonidan yuk topshiruvchiga ziyonni to'lamagan holda zararsizlantirilishi yoki yo'q qilib tashlanishi mumkin.

Bunday hollarda yuk topshiruvchi ushbu ashyolarni saqlash munosabati bilan keltirilgan zarar uchun omonat saqlovchi va uchinchi shaxslar oldida javobgar bo'lmaydi.

Fuqarolik kodeksida belgilangan qoidaga ko'ra omonat saqlashni omonat saqlovchining o'zi amalga oshirishi kerak. Ayrim mustasno holatlar ham borki, bunda ashyoni omonat saqlovchi uchinchi shaxslarga saqlash uchun topshirishi mumkin.

Agar qonun hujjatlarida yoki omonat saqlash shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, omonat saqlovchi yuk topshiruvchining roziligisiz ashyoni saqlash uchun uchinchi shaxsga topshirishga haqli emas, basharti buni yuk topshiruvchining manfaatlari zarur qilib qo'ygan va omonat saqlovchi uning roziligini olish imkoniyatidan mahrum bo'lgan bo'lmasa. Omonat saqlovchi ashyoni uchinchi shaxsga topshirganligi haqida yuk topshiruvchini kechiktirmay xabardor qilishi shart.

Saqlash uchun ashyo topshirilgan uchinchi shaxsning harakatlari uchun omonat saqlovchi javob beradi (FKning 884-moddasi).

Yuk topshiruvchining huquq va majburiyatlari

Omonat saqlash shartnomasi haq evaziga tuzilgan taqdirda, yuk topshiruvchining asosiy majburiyati omonat saqlaganlik uchun o'z vaqtida haq to'lashdan iborat bo'ladi. Agar omonat saqlash shartnomasida haq to'lash yuzasidan boshqacha tartib belgilab qo'yilgan bo'lmasa, Fuqarolik kodeksining 885-moddasida nazarda tutilgan qoidalar qo'llaniladi.

Omonat saqlaganlik uchun haq saqlovchiga saqlash tamom bo'lganidan keyin, bordi-yu, saqlash uchun davrlar bo'yicha haq to'lash nazarda tutilgan bo'lsa - har bir davr tamom bo'lganidan keyin to'lanishi shart.

Agar saqlash omonat saqlovchi javobgar bo'lmagan vaziyatlar tufayli shartlashilgan muddatidan oldin to'xtatilsa, omonat saqlovchi haqning mutanosib qismini, Fuqarolik kodeksi 883-moddasining birinchi, ikkinchi va uchinchi qismlarida nazarda tutilgan hollarda esa, haqning hammasini olish huquqiga ega bo'ladi.

Agar saqlash omonat saqlovchi javobgar bo'ladigan vaziyatlar tufayli muddatidan oldin to'xtatilsa, u saqlaganlik uchun haq talab qilish huquqiga ega bo'lmaydi, bu haq ustidan olgan summalarni esa yuk topshiruvchiga qaytarishi shart.

Agar shartnomada nazarda tutilgan muddat tugaganidan keyin saqlab turilgan ashyo yuk topshiruvchi tomonidan qaytarib olinmagan bo'lsa, u ashyoni bundan keyin saqlagani uchun omonat saqlovchiga tegishli miqdorda haq to'lashi shart.

Omonat saqlash yuzasidan qilingan xarajatlarni qoplash yuzasidan fuqarolik kodeksining 886-moddasida quyidagicha qoida nazarda tutilgan.

Agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ashyoni saqlash xarajatlari to'lanadigan haq summasiga kiritiladi. Alohida xarajatlar omonat saqlash shartnomasida nazarda tutilgan haq summasiga yoki xarajatlar tarkibiga kiritilmasligi nazarda tutiladi.

Agar omonat saqlash shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ashyo tekinga saqlanganida yuk topshiruvchi amalda qilingan zarur xarajatlarni omonat saqlovchiga to'lashi shart.

Fuqarolik kodeksining 887-moddasida aytilishicha, ashyoni saqlash uchun qilingan, odatdagi bunday xarajatlardan ortiq bo'lgan hamda omonat saqlash shartnomasini tuzish chog'ida taraflar oldindan ko'rishi mumkin bo'lmagan xarajatlar (alohida xarajatlar), basharti yuk topshiruvchi ushbu xarajatlarga rozilik bergan yoki ularni keyinchalik ma'qullagan bo'lsa, shuningdek, qonun hujjatlarida yoki shartnomada nazarda tutilgan boshqa hollarda omonat saqlovchiga to'lanadi.

Alohida xarajatlarni qilish zarur bo'lib qolganida, omonat saqlovchi yuk topshiruvchidan ushbu xarajatlarga rozilik so'rashi shart. Agar yuk topshiruvchi omonat saqlovchi ko'rsatgan muddatda yoki javob berish uchun yetarli bo'lgan vaqtda o'zining rozi emasligini xabar qilmasa, u alohida xarajatlarga rozi bo'lgan, deb hisoblanadi.

Ishning holatlariga ko'ra yuk topshiruvchining roziligini oldindan olish mumkin bo'lsa-da, omonat saqlovchi bunday rozilikni olmasdan turib saqlash uchun alohida xarajatlar qilgan va yuk topshiruvchi keyinchalik ularni ma'qullamagan taqdirda, omonat saqlovchi alohida xarajatlarni faqat ushbu xarajatlar qilinmasa ashyoga yetkazilishi mumkin bo'lgan zarar doirasida qoplashni talab qilishi mumkin.

Agar saqlash shartnomasida boshqa hol nazarda tutilgan bo'lmasa, alohida xarajatlar saqlash haqiga qo'shimcha ravishda to'lanadi.

Yana bir muhim burchlardan biri yuk topshiruvchining shartnomada nazarda tutilgan saqlash muddati tamom bo'lgach, saqlash uchun topshirilgan ashyoni qaytarib olishidir. Ushbu qoida fuqarolik kodeksining 888-moddasida nazarda tutilgan.

Yuk topshiruvchi shartnomada nazarda tutilgan saqlash muddati tamom bo'lgach, saqlash uchun topshirilgan ashyoni qaytarib olishi shart.

Yuk topshiruvchi ashyoni olishdan bosh tortgan taqdirda, agar omonat saqlash shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, omonat saqlovchi ashyoni mustaqil suratda sotishga, uning qiymati belgilangan eng kam ish haqining ellik baravariga teng summadan ortiq

bo'lgan taqdirda esa Fuqarolik kodeksining 379, 380 va 381-moddalarida nazarda tutilgan tartibda sotishga haqli.

Ashyoni sotishdan tushgan summa omonat saqlovchiga tegishli haq chegirib tashlangach, yuk topshiruvchiga beriladi.

1.4. Fuqarolik qonunchiligada omonat saqlovchining javobgarligi

Omonat saqlovchi saqlash uchun qabul qilingan ashyo yo'qolganligi, kam chiqqanligi yoki shikastlanganligi uchun Fuqarolik kodeksining 333-moddasida nazarda tutilgan asoslarga ko'ra javobgar bo'ladi.

Professional omonat saqlovchi ashyoning yo'qolishi, kam chiqishi yoki shikastlanishi:

? yengib bo'lmas kuch ta'siri oqibatida;

? ashyoning uni saqlash uchun qabul qilish chog'ida omonat saqlovchi bilmagan va bilishi shart bo'lmagan yashirin xossalari tufayli;

? saqlanayotgan ashyoning yo'qolganligi, kam chiqqanligi yoki shikastlanganligi yuk topshiruvchining qasddan qilganligi yoki qo'pol ehtiyotsizligi natijasida yuz berganligini isbotlamasa javobgar bo'ladi.

Shartnomada nazarda tutilgan saqlash muddati yoki omonat saqlovchining talabiga ko'ra ashyoni qaytarib olishi shart bo'lgan vaqt tugagach, yuk topshiruvchi saqlanayotgan ashyoni qaytarib olmasa, omonat saqlovchi bundan buyon ashyo yo'qolganligi, kam chiqqanligi yoki shikastlanganligi uchun qasddan harakat qilgan yoki qo'pol ehtiyotsizlik qilgan taqdirdagina javob beradi.

Shartnomada omonat saqlovchining javobgarlik darajasi ham muhim ahamiyatga egadir. Fuqarolik kodeksining 890-moddasida omonat saqlovchining javobgarlik darajasi belgilangan. Ya'ni ashyo yo'qolganligi, kam chiqqanligi yoki shikastlanganligi tufayli yuk topshiruvchiga yetkazilgan zarar, agar qonunda yoki saqlash shartnomasida boshqa hol nazarda tutilgan bo'lmasa, Fuqarolik kodeksning 324-moddasiga muvofiq omonat saqlovchi tomonidan qoplanadi.

Ashyo tekin saqlanganida uning yo'qolishi, kam chiqishi yoki shikastlanishi tufayli yuk topshiruvchiga yetkazilgan zarar:

- ashyolar yo'qolganligi va kam chiqqanligi uchun - yo'qolgan yoki yetishmayotgan ashyolarning qiymati miqdorida;

- ashyolar shikastlanganligi uchun - ularning qiymati qancha summaga kamaygan bo'lsa, shuncha summa miqdorida qoplanadi.

Agar omonat saqlovchi javobgar bo'lgan holda shikast etishi natijasida

ashyoning sifati undan dastlabki vazifasi bo'yicha foydalanish mumkin bo'lmaydigan darajada o'zgartirilgan bo'lsa, yuk topshiruvchi undan voz kechishga va omonat saqlovchidan ushbu ashyoning qiymatini, shuningdek, agar qonunda yoki omonat saqlash shartnomasida nazarda tutilgan bo'lsa, boshqa zararni ham qoplashni talab qilishga haqli.

Agar omonat saqlovchi ashyoni saqlash uchun qabul qilib olayotgan paytida uning xossalarini bilmagan va bilishi shart bo'lmagan bo'lsa, yuk topshiruvchi saqlash uchun topshirilgan ashyoning xossalari tufayli yetkazilgan zararni omonat saqlovchiga to'lashi shart (FKning 891-moddasi).

Qonun hujjatlarida, shartnomada yuk topshiruvchining talabi bilan omonat saqlash majburiyatining bekor bo'lishi ham nazarda tutiladi.

Agar shartnomada yukni qaytarib berishning boshqacha muddati belgilangan bo'lsa ham, omonat saqlovchi yuk topshiruvchining talabi bilan saqlashga qabul qilingan ashyoni darhol qaytarib berishi kerak. Bu holda, agar omonat saqlash shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, yuk topshiruvchi majburiyatni muddatidan oldin bekor qilishi tufayli omonat saqlovchiga yetkazilgan zararni to'lashi shart (FKning 892-moddasi).

1.5. Omonat saqlash shartnomasining bekor bo'lishi

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida omonat saqlash shartnomasining bekor bo'lishi to'g'risida alohida qoidalar nazarda tutilmagan. Biroq omonat shartnomasi to'g'risidagi umumiy qoidalardan kelib chiqib quyidagi holatlarda shartnoma bekor bo'lishi mumkinligini nazarda tutish mumkin.

- Shartnoma taraflarining kelishuvchi talabi;
- Shartnomada ko'rsatilgan muddatning tugashi bilan;
- Shartnoma shartlarini bajarishdan bosh tortish orqali;
- Shartnoma yoki qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa holatlarda.

2-§. Omonat saqlashning alohida turlari

2.1. Lombardda omonat saqlash (shartnomasi)

Fuqarolik kodeksining 894-moddasida lombardda omonat saqlash nazarda tutilgan. Unga ko'ra:

Lombardda omonat saqlash uchun fuqarolardan shaxsiy iste'molga mo'ljallangan ko'char ashyolar qabul qilinishi mumkin.

Ashyoni lombardda omonat saqlash shartnomasi lombard tomonidan yuk topshiruvchiga (mijozga) uning nomi yozilgan saqlov pattasi berish yo'li bilan rasmiylashtiriladi.

Lombardda omonat saqlash shartnomasiga muvofiq, fuqarolar o'zlariga tegishli bo'lgan iste'mol qilinmaydigan ashyolarni haq evaziga kelajakda ashyoni, mulkni egasiga qaytarish sharti yoki mulk egasi qaytarib olish sharti bilan topshiradi.

Lombard shartnomasi ommaviy xarakterga ega, chunki bu shartnomadan qonun hujjatlarida boshqacha hol qayd qilingan bo'lmasa, hamma fuqarolar foydalanish huquqiga ega.

Lombardlar maxsus ruxsatlar asosida faoliyat ko'rsatadilar, ularni tashkil qilish hamda bekor qilish tegishli organlar va qonun-qoidalar asosida amalga oshiriladi.

Ayrim turdagi ashyolarni lombardlarga qabul qilishda maxsus qoidalar tatbiq qilish asosida rasmiylashtiriladi.

Lombardlarga fuqarolar tomonidan ashyolarni topshirish ular o'rtasida tuziladigan shartnomalarga asosan amalga oshiriladi, ashyoni topshirish vaqtida tegishli kvitansiya (patta) ashyoni topshirgan tarafga beriladi.

Lombardga ashyoni topshirish vaqtida topshirilayotgan narsani baholash asosida qabul qilinadi. Topshirilayotgan ashyoni baholash qabul qilish vaqtidagi narxlar asosida amalga oshiriladi.

Lombard saqlash uchun qabul qilingan ashyolarni FK 894-moddasining uchinchi qismiga muvofiq chiqarilgan narxning to'liq summasida o'z hisobidan yuk topshiruvchi foydasiga sug'urtalashi shart.

Lombardlarda ashyolar qonun hujjatlari, shartnomalar va tegishli qoidalarga muvofiq aniq belgilangan muddatlar asosida saqlanadi.

Fuqarolik kodeksining 895-moddasiga muvofiq yuk topshiruvchi ashyolarni qaytarib olishdan bosh tortgan taqdirda, lombard ularni uch oy mobaynida saqlab turishi shart. Bu muddat o'tganidan keyin talab qilib olinmagan ashyolar lombard tomonidan Fuqarolik kodeksi 289-moddasining ettinchi qismida belgilab qo'yilgan tartibda sotilishi mumkin.

Ashyolarni sotishdan tushgan puldan saqlash haqi va lombardga tegishli boshqa to'lovlar qoplanadi. Pulning qolgan qismi lombard tomonidan saqlov pattasining egasiga u taqdim etilganida qaytarib beriladi.

2.2. Boyliklarni bankda saqlash

Omonat saqlashning yana bir turi — boyliklarni bankda omonat saqlashdir. Bank bank operatsiyalaridan tashqari, mijozlar bilan turli bitimlarni tuzishi mumkin. Jumladan, bank qimmatli qog'ozlarni, qimmatbaho metallar va toshlarni, boshqa boyliklarni, shuningdek, hujjatlarni saqlash uchun qabul qilishi mumkin.

Bankda boyliklarni saqlash shartnomasi bank tomonidan boylik topshiruvchiga nomi yozilgan saqlov hujjatini berish yo'li bilan rasmiylashtiriladi. Bu hujjatni taqdim etish bank tomonidan saqlanayotgan boyliklarni boylik topshiruvchiga berish uchun asos bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlarni saqlash (depozit) shartnomasida nazarda tutilgan hollarda bank ularning to'liq saqlanishini ta'minlashdan tashqari, ushbu qog'ozlarga nisbatan yuridik ahamiyatga ega harakatlarni ham (vakillik va hokazo) amalga oshiradi.

Fuqarolik kodeksining 896-moddasi 4-qismiga muvofiq, boyliklarni yakka tartibdagi po'lat sandiqdan (po'lat sandiq bo'linmasidan, saqlash uchun mo'ljallangan alohida binodan) foydalangan holda saqlash shartnomasi bank tomonidan boyliklarni saqlash uchun qabul qilish harakatlarini amalga oshirish va boylik topshiruvchiga po'lat sandiq kalitini, boylik topshiruvchini ko'rsatadigan varaqcha, ko'rsatuvchining po'lat sandiqni ochish va undan boyliklarni olish huquqini tasdiqlaydigan boshqa belgi yoki hujjat berish yo'li bilan tuzilishi mumkin.

Agar taraflar o'rtasida tuziladigan shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, boylik topshiruvchi istagan vaqtda boyliklarni po'lat sandiqdan olishi, ularni qayta qo'yishi, saqlanayotgan hujjatlar bilan ishlashi mumkin. Bunda bank boylik topshiruvchining boyliklarni olishini va qaytarib topshirishini hisobga olish huquqiga ega.

Boylik topshiruvchi boyliklarning bir qismini po'lat sandiqdan olgan taqdirda, bank boyliklarning qolgan qismi but saqlanishi uchun javobgar bo'ladi.

Ushbu tipdagi omonat saqlash shartnomasidan jahonning ko'pgina mamlakatida oltin, olmos taqinchoqlari, siyosiy yoki tarixiy jihatdan favqulodda ahamiyatga ega bo'lgan nodir hujjatlar saqlashda o'rinli foydalaniladi. Shuning uchun ham bu turdagi omonat ashyolariga nisbatan o'g'irlashlar, yo'qolishlar kamroq uchraydi.

Fuqarolik kodeksining 896-moddasida belgilangan bankning pulat sandig'ida boyliklarni saqlash qoidalari bank o'z po'lat sandig'ini mulk ijarasi shartlari asosida foydalanish uchun boshqa shaxsga beradigan hollarga taalluqli bo'lmaydi.

2.3. Ashyolarni transport tashkilotlarining yukxonalarida saqlash

Ashyolarni transport tashkilotlarining yukxonalarida saqlash omonat saqlash shartnomasining bir turi bo'lib, Fuqarolik kodeksining 897-moddasida o'z aksini topgan. Unga ko'ra, transport tashkilotlarining ixtiyoridagi yukxonalar yo'lovchilar va boshqa fuqarolardan, ularda yo'l hujjatlari bor yoki yo'qligidan qat'iy nazar, ashyolarni saqlash uchun qabul qilishi shart. Ashyoni transport tashkilotlarining yukxonalarida saqlash shartnomasi ommaviy hisoblanadi.

Ashyo saqlash uchun yukxonaga qabul qilinganligini tasdiqlash yuzasidan (avtomat yukxonalaridan tashqari) yuk topshiruvchiga patta yoki nomerli jeton beriladi.

Patta yoki jeton yo'qotilgan taqdirda yukxonaga topshirilgan ashyo yuk topshiruvchiga ushbu ashyo o'ziga qarashli ekanligining isbotini taqdim etgan taqdirda beriladi.

Yukxonaga topshirilgan ashyo yo'qolganligi, kam chiqqanligi yoki shikastlanganligi oqibatida yuk topshiruvchi ko'rgan zarar summasi, agar ashyoni saqlashga topshirish paytida u narxlangan bo'lsa yoki zararning o'rnini qoplashga kerakli summa xususida taraflar kelishib olgan bo'lsalar, zararni qoplash to'g'risida talab qo'yilgan paytdan boshlab bir sutka muddatda yuk topshiruvchiga to'lanadi.

Ashyo maxsus qoidalar yoki taraflarning kelishuvi bilan belgilangan muddatga yukxonaga topshirilishi mumkin. Ko'rsatilgan muddatda talab qilib olinmagan ashyoni yukxona yana o'ttiz kun saqlab turishi shart. Ushbu muddat tamom bo'lgach, talab qilib olinmagan ashyo sotilishi, sotishdan tushgan pul esa Fuqarolik kodeksning 895-moddasiga muvofiq taqsimlanishi mumkin.

2.4. Ashyoni tashkilotlarning kiyimxonalarida saqlash

Agar tashkilotlarning kiyimxonalarida ashyolarni haq evaziga saqlash haqida ashyoni saqlashga topshirish vaqtida kelishib qo'yilgan yoki boshqa ochiq usulda shartlashilgan bo'lmasa, ularda ashyo saqlash bepul hisoblanadi (FKning 898-moddasi).

Bu usulda omonat saqlash uchun asosan ustki kiyimlar, bosh kiyimlar va boshqa ashyolar topshiriladi. Ashyo kiyimxonada saqlash uchun qabul qilib olinganligini tasdiqlash uchun saqlovchi yuk topshiruvchiga nomerli jeton yoki ashyo saqlash uchun qabul qilib olinganligini tasdiqlovchi boshqa belgi beradi.

Kiyimxonaga topshirilgan ashyo jeton taqdim etuvchiga beriladi. Bunda saqlovchi jeton taqdim etuvchining ashyoni olishga vakolatlarini tekshirishi shart emas. Biroq, omonat saqlovchi jeton uni taqdim etuvchiga qarashli ekanligiga shubhalansa, ashyoni jeton taqdim etuvchiga qaytarib berishni to'xtatib turishga haqli.

Yuk topshiruvchi jetonni yo'qotib qo'ygan, lekin uning ashyolarini kiyimxonaga topshirganligi yoki ashyolarning unga tegishligi saqlovchida shubha tug'dirmagan yoxud yuk topshiruvchi tomonidan isbotlangan hollarda ham saqlovchi kiyimxonadagi ashyoni berishga haqli. Tashkilotlarning ashyolar kiyimxonalarda but saqlanishi uchun javobgarligi, shuningdek, talab qilib olinmagan ashyolarni saqlash muddatlari Fuqarolik kodeksning 897-moddasining to'rtinchi va beshinchi qismlarida ko'rsatilgan qoidalar bo'yicha belgilanadi.

2.5. Ashyoni mehmonxonada saqlash

Mehmonxonada yashayotgan shaxs tomonidan olib kirilgan ashyolarning yo'qolganligi, kam chiqqanligi yoki shikastlanganligi uchun omonat saqlovchi sifatida alohida kelishuv bo'lmagan taqdirda ham javob beradi, ashyo yengib bo'lmaydigan kuch, ashyoning o'z xossalari oqibatida yoki mehmonxonada yashovchining o'zi, uning hamrohlari yoki uning yoniga kelgan shaxslar aybi bilan yo'qolgan, kam chiqqan yoki shikastlangan hollar bundan mustasno (FKning 897-moddasi).

Mehmonxonada xodimlariga ishonib topshirilgan ashyo yoki mo'ljallangan joyga (mehmonxonada nomeri va boshqalarga) joylashtirilgan ashyo mehmonxonaga olib kirilgan ashyo deb hisoblanadi.

Pul, boshqa valyuta qimmatliklari, qimmatli qog'ozlar va boshqa qimmatbaho ashyolar saqlash uchun alohida omonat saqlash shartnomasi bo'yicha qabul qilib olingan bo'lsagina, mehmonxonada ularning yo'qolganligi uchun javobgar bo'ladi.

Mehmonxonada yashayotgan shaxs o'z ashyolarining yo'qolganligi, kam chiqqanligi yoki shikastlanganligini bilib qolsa, mehmonxonada ma'muriyatiga bu haqda kechiktirmay xabar qilishi shart. Aks holda mehmonxonada ashyolarning to'liq saqlanmaganligi uchun javobgarlikdan ozod qilinadi.

Mehmonxonada bu yerda yashayotgan shaxslarning ashyolari saqlanishi uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olmasligini e'lon qilgan taqdirda ham, javobgarlikdan ozod qilinmaydi.

Mehmonxonalarda talab qilib olinmagan ashyolarni saqlash muddatlari va ularning taqdiri Fuqarolik kodeks 897-moddasining beshinchi qismida yozib qo'yilgan qoidalarga muvofiq belgilanadi.

Ushbu moddaning qoidalari motellar, dam olish uylari, sanatoriylar, yotoqxonalar, hammomlarda, shuningdek, tashkilotga keladigan fuqarolarning ashyolarini saqlash uchun maxsus ajratilgan joylarga ega bo'lgan boshqa tashkilotlarda ham ashyolarni saqlashga nisbatan qo'llanadi.

2.6. Nizoli ashyolarni saqlash (sekvestr)

Omonat saqlashning yana bir turi — sekvestr to'g'risidagi shartnomadir. Sekvestr to'g'risidagi shartnoma bo'yicha ashyoga egalik qilish xususida oralarida nizo chiqqan ikki yoki bir necha shaxs nizoli ashyoni uchinchi shaxsga beradilar. Uchinchi shaxs nizo hal bo'lgach, ashyoni sud qarori bilan yoki nizolashayotgan hamma shaxslarning kelishuviga muvofiq kimga tegishli bo'lsa, o'sha shaxsga qaytarib berish majburiyatini oladi (shartnoma sekvestri).

Nizoli ashyo sudning qaroriga ko'ra sekvestr tartibida saqlash uchun topshirilishi mumkin (sud sekvestri). Sud tomonidan tayinlangan shaxs ham, shuningdek, bahslashayotgan taraflarning o'zaro kelishuviga muvofiq belgilanadigan shaxs ham sud sekvestri bo'yicha omonat saqlovchi bo'lishi mumkin. Har ikkala holda ham, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, omonat saqlovchining roziligi talab qilinadi (FKning 900-moddasi).

Shartnomaga berilgan ta'rifga ko'ra sekvestrning ikki turi mavjud:

1. Shartnoma sekvestri;
2. Sud sekvestri.

Sekvestr tartibida saqlashga ko'char mulklar ham, shuningdek, ko'chmas mulklar ham topshirilishi mumkin.

3-§. Tovar omborida omonat saqlash

1. Tovar ombori tushunchasi

Tovar ombori deb — tadbirkorlik faoliyati sifatida tovarlarni saqlaydigan va saqlash bilan bog'liq xizmatlarni ko'rsatadigan tashkilotga aytiladi. Bu haqda Fuqarolik kodeksining 901-moddasida shunday deyiladi. Tadbirkorlik faoliyati sifatida tovarlarni saqlaydigan va saqlash bilan bog'liq xizmatlarni ko'rsatadigan tashkilot tovar ombori deyiladi.

Bizga ma'lumki, agar qonun hujjatlariga muvofiq tovar ombori tovarlarni saqlash uchun chegaralangan doiradagi shaxslardan qabul qilishi mumkin bo'lgan omborlar jumlasiga kiritilgan bo'lmasa, u umumiy foydalanishdagi ombor deb hisoblanadi. Umumiy foydalanishdagi tovar ombori tomonidan tuziladigan omborda omonat saqlash shartnomasi ommaviy shartnoma deb hisoblanadi

Shartnomaning huquqiy belgilari. Shartnoma ikki tomonlama, haq baravariga yoki tekin tuzilishi mumkin.

Omborda omonat saqlash shartnomasi bo'yicha tovar ombori (saqlovchi) tovar egasi (yuk topshiruvchi) tomonidan o'ziga topshirilgan tovarlarni haq evaziga saqlash va ularni to'liq holicha qaytarib berish majburiyatini oladi (FKning 903-modsasi).

Shartnomaning shakli. Omborda omonat saqlash shartnomasi yozma ravishda tuziladi. Agar omborda saqlash shartnomasi tuzish va tovarni omborga qabul qilib olish ombor hujjati bilan tasdiqlangan bo'lsa, omborda omonat saqlash shartnomasining yozma shakliga rioya qilingan hisoblanadi (FKning 903-moddasi 2-qismi).

Agar qonun hujjatlaridan yoki omborda omonat saqlash shartnomasidan tovar ombori o'ziga saqlash uchun topshirilgan tovarlarni tasarruf etish mumkinligi kelib chiqsa, u holda taraflarning munosabatlariga Fuqarolik kodeksi, 41-bobining qarz va kredit haqdagi qoidalari qo'llaniladi.

Tovar omborida omonat saqlash shartnomasining ishtirokchilari — tadbirkorlar ham bo'lishi mumkin. Bu o'rinda omonat saqlovchi bo'lib, tovar omborlari deb tan olingan korxonalar, bundan tashqari, tegishli vakolatli organlarning maxsus litsenziyalari asosida xususiy tovar omborlariga ega fuqarolar bo'lishi mumkin. Hozirgi bozor munosabatlari jadal rivojlanayotgan bir davrda, ayniqsa, savdo tovarlarini xususiy omborlarda saqlash amaliyotda ko'p uchraydi. Bu tovar omborlari qonun hujjatlariga va tovar saqlash to'g'risidagi qoidalarga zid bo'lmagan hammaning omonatini qabul qilishga majburdir.

Lekin maxsus mo'ljallangan tovar omborlarida undan foydalanuvchilar doirasi cheklanishi, bundan tashqari, tovar omborlari maxsus idoralarga tegishli ham bo'lishi mumkin.

Fuqarolik kodeksining 905-moddasiga ko'ra tovar ombori zimmasiga quyidagi majburiyatlar yuklanadi:

Tovar ombori standartlar, texnikaviy shartlar, texnologiya yo'riqnomalari, saqlash yo'riqnomalari, ayrim turdagi tovarlarni saqlash qoidalarda ombor uchun majburiy bo'lgan boshqa maxsus normativ hujjatlarda belgilab qo'yilgan saqlash shartlari (tartiboti) ga rioya qilishi

lozim;

Agar omborda omonat saqlash shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lsa, tovar ombori tovarlarni saqlash uchun qabul qilib olayotganida ularni o'z hisobidan ko'zdan kechirishi kerak;

Agar omonat saqlash egasizlantirish yo'li bilan amalga oshirilayotgan bo'lsa, tovar ombori tovar egasiga tovarlarni yoki ularning namunalarini ko'zdan kechirish, namuna olish hamda tovarlarning to'liq saqlanishini ta'minlash uchun zarur chora-tadbirlarni ko'rish imkoniyatlarini berishi shart.

Tovarlarning to'liq saqlanishini ta'minlash uchun saqlash sharoitlarini tezlik bilan o'zgartirish talab qilinadigan hollarda tovar ombori zarur shoshilinch choralarni mustaqil ko'rish va bu ko'rilgan choralar to'g'risida tovar egasiga xabar berishi;

Saqlash vaqtida tovar omborda omonat saqlash shartnomasida kelishilganidan yoki odatdagi tabiiy buzilish normalari doirasidan tashqari chiqadigan darajada buzilganligi aniqlangan taqdirda, tovar ombori bu haqda darhol dalolatnoma tuzishi va o'sha kuniyoq yuk topshiruvchini xabardor qilishi shart.

Tovar egasi va tovar omborining har biri tovarni qaytarib berish vaqtida uni ko'zdan kechirish va miqdorini tekshirishni talab qilish huquqiga ega. Shu tufayli qilingan xarajatlar tovarni ko'zdan kechirishni yoki uning miqdorini tekshirishni talab qilgan taraf zimmasiga tushadi.

Agar ombor tovarni egasiga qaytarayotgan vaqtida ular tovarni birga ko'zdan kechirmagan yoki tekshirmagan bo'lsalar, tovar tegishli darajada saqlanmaganligi oqibatida uning kam chiqqanligi yoki buzilganligi haqidagi ariza omborga tovarni olish vaqtida, tovarni qabul qilishning oddiy usuli bilan aniqlash mumkin bo'lmagan yetishmovchilik yoki buzilish xususida esa, ularni aniqlash uchun zarur bo'lgan oqilona muddatda yozma ravishda yuborilishi kerak.

Fuqarolik kodeksining 906-moddasi, ikkinchi qismida ko'rsatilgan ariza bo'lmaganida, agar aksi isbot qilingan bo'lsa, ombor tovarni omborda omonat saqlash shartnomasi shartlariga muvofiq qaytargan deb hisoblanadi.

Taraflar o'rtasida tovar omborida yuklar saqlanganda quyidagi hujjatlarni berish bilan rasmiylashtiriladi:

ikki qismli ombor guvohnomasi;

oddiy ombor guvohnomasi;

ombor pattasi.

Ikki qismli ombor guvohnomasi, uning har bir qismi va oddiy

ombor guvohnomasi qimmatli qog'ozlar bo'ladi. Ikki qismli va oddiy ombor guvohnomasi garov predmeti bo'lishi mumkin (FKning 908-moddasi).

Ikki qismli ombor guvohnomasi ombor guvohnomasidan va garov guvohnomasidan (varrant) iborat bo'lib, ular bir-biridan ajratilishi mumkin.

Ikki qismli ombor guvohnomasining har bir qismida quyidagilar ko'rsatilgan bo'lishi kerak:

tovarni saqlash uchun qabul qilgan tovar omborining nomi va joylashgan manzili;

ombor guvohnomasining ombor reestri bo'yicha joriy nomeri;

tovar saqlash uchun qabul qilib olingan tashkilot nomi yoki fuqaroning ismi, shuningdek, tovar egasining joylashgan yeri (yashash joyi);

saqlash uchun qabul qilingan tovarning nomi va miqdori - birliklar soni va (yoki) tovar donalarining soni va (yoki) tovarning o'lchovi (og'irligi, hajmi);

agar muddat belgilangan bo'lsa, tovar qancha muddatga saqlash uchun qabul qilinganligi yoki tovar talab qilib olinguncha saqlash uchun qabul qilinganligi;

omonat saqlaganlik uchun to'lanadigan haq miqdori yoki bu haqni hisoblab chiqarishga asos bo'ladigan tariflar va saqlash haqini to'lash tartibi;

ombor guvohnomasi berilgan sana.

Ikki qismli ombor guvohnomasining ikkala qismida vakil shaxsning bir xil imzosi va tovar omborxonasining muhri bo'lishi shart.

Fuqarolik kodeksining 909-moddasi talablariga mos kelmaydigan hujjat ikki qismli ombor guvohnomasi bo'la olmaydi.

Ombor va garov guvohnomalarini saqlovchi omborda saqlanayotgan tovarni to'la tasarruf etish huquqiga ega.

Garov guvohnomasidan ajratilgan ombor guvohnomasini saqlovchi tovarni tasarruf etishga haqli, lekin garov guvohnomasi bo'yicha berilgan kreditni to'lamagunicha tovarni ombordan olishi mumkin emas (FKning 910-moddasi, 2-qismi).

Garov guvohnomasini saqlovchi ushbu guvohnoma bo'yicha berilgan kredit va uning foizlari miqdorida tovar bo'yicha garov huquqiga ega bo'ladi. Tovar garovga qo'yilganida bu haqda ombor guvohnomasiga belgi qo'yiladi.

Agarda qonun hujjatlarida boshqacha holat nazarda tutilgan bo'lmasa, ombor guvohnomasi va garov guvohnomasi birgalikda yoki alohida-alohida topshirish yozuvlari bo'yicha topshirilishi mumkin.

Oddiy ombor guvohnomasi taqdim etuvchiga beriladi. Bundan tashrqari, oddiy ombor guvohnomasida Fuqarolik kodeksining 909-moddasida nazarda tutilgan ma'lumotlar bo'lishi, shuningdek, u taqdim etuvchiga berilganligi ko'rsatilgan bo'lishi shart.

Tovarni ikki qismli omborxonaga guvohnomasi bo'yicha berish qonunda belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Bunda tovar ombori tovarni ombor va garov guvohnomalarini (ikki qismli ombor guvohnomasini) saqlovchiga berib, undan ushbu ikkala guvohnomani oladi.

Ombor guvohnomasini saqlovchi garov guvohnomasiga ega bo'lmasa, biroq uning yuzasidan qarz summasini to'lagan bo'lsa, ombor tovarni faqat ombor guvohnomasiga ayirboshlash yo'li bilan va u bilan birgalikda garov guvohnomasi bo'yicha butun qarz summasi to'langanligi haqidagi patta taqdim etilgandagina beradi.

Ombor va garov guvohnomalarining saqlovchisi tovarni qismlarga bo'lib berishni talab qilishga haqli. Bunda dastlabki guvohnomalar o'rniga unga omborda qolgan tovar uchun yangi guvohnomalar beriladi.

Garov guvohnomasiga ega bo'lmagan va uning yuzasidan qarz summasini to'lamagan ombor guvohnomasini saqlovchiga Fuqarolik kodeksining 913-moddasi talablariga qaramay, tovarni bergan tovar ombori garov guvohnomasini saqlovchi oldida bu guvohnoma bo'yicha ta'minlangan to'lov uchun javobgar bo'ladi.

52-bob. SUG'URTA

1-§. Sug'urtaning mohiyati va ahamiyati.

Hozirgi murakkab kunda hayot tasodiflarga to'ladir. Inson turli xil tasodiflarning (tabiiy ofat, bosqinchilik) qurboni bo'lishi, to'satdan betob bo'lishi, tadbirkor shaxs esa bozor kon'yunkturasi tufayli daromad ololmaslik holatlaridan xoli emas. Mana shunday salbiy oqibatlarining oldini olish yoki salbiy oqibatlarni imkon qadar kamaytirish har bir fuqaroning istagi desak mubolag'a bo'lmaydi. Shuningdek, ayrim fuqarolarimiz (o't o'chiruvchilar, qutqaruvchilar, inkassatorlar va boshqa kasb egalari) xavfli zonalarda ishlaydilar. Bunday vaziyatlarda ishga qabul qilingan xodimlarning hayoti, mehnat qobiliyatini sug'urta qilishni tegishli tashkilot va idoralar o'z zimmalariga oladilar. Ko'pgina fuqarolarimiz o'z keksalik davrlarini ta'minlash maqsadida maxsus ixtisoslashgan tashkilotlarga murojaat etadilarki, ular fuqarolar va tashkilotlardan (sug'urta qildiruvchi) bir yo'la yoki vaqti-vaqti bilan sug'urta shartnomasiga muvofiq badallarni yig'adilar. Ushbu badallar hisobiga (sug'urta mukofoti) sug'urtalovchida alohida jamg'arma hosil bo'lib, shartnomada belgilangan hodisa (o'lim, mehnat qobiliyatini yo'qotishi, mulkning nobud bo'lishi, daromad ololmaslik va boshqalar) ro'y berganidan so'nggina kelishilgan summani sug'urta qildiruvchiga yoki u ko'rsatgan shaxsga to'laydi. Respublikamizda sug'urta xizmati ko'rsatish bilan bir qatorda, davlat ijtimoiy sug'urtasi ham mavjud bo'lib, mustaqillik davriga qadar ular davlat straxovaniyasi (gosstrax)¹ va davlat sotsial straxovaniyasi (sosstrax)² deb yuritilgan.

Respublikamizdagi sug'urta faoliyatini ijtimoiy sug'urta va sug'urta xizmatlariga ajratish mumkin.

Ijtimoiy sug'urta hozirgi kunda ham shu nom bilan yuritilmoqda. Uning o'ziga xos jihati shundaki, mehnat faoliyati bilan shug'ullanayotgan barcha fuqarolar davlat yo'li bilan ijtimoiy sug'urta qilinadilar. Sug'urtada esa, barcha fuqarolar ishlash-ishlamasligidan qat'iy nazar, ixtiyoriy va majburiy sug'urta xizmatlaridan foydalanishi mumkin. Demak, ijtimoiy sug'urta subyektlari tuman ijtimoiy ta'minot bo'limlari hamda mehnat faoliyati bilan shug'ullanayotgan yuridik va jismoniy shaxslardir. Ijtimoiy

¹ Сайфуллаев Ф. Ўзбекистон ССРнинг Гражданлик ҳуқуқи. -Т.: Ўқитувчи, 1988. - 138 б.

² Ўзбекистон ССРнинг меҳнат қонунлари кодексига шарҳлар. -Т.: Ўзбекистон, 1985. -319 б.

sug'urta va sug'urta, obyektlari hamda fondlarning tashkil qilinishi bilan ham bir-biridan farq qiladi. Masalan, sug'urtada, jismoniy va yuridik shaxslarning mol-mulki sug'urta obyekti bo'lib hisoblansa, ular ijtimoiy sug'urtaning obyekti bo'la olmaydi. Ijtimoiy sug'urta va davlat sug'urtasi o'zaro fondlarning tashkil qilinishiga ko'ra ham quyidagicha farq qiladi. Masalan, ijtimoiy ta'minot sug'urtasida, barcha fuqarolarning ish haqidan bir xil badal olish belgilangan bo'lsa, davlat sug'urtasida sug'urtalanayotgan obyektning qiymatidan kelib chiqib badal miqdori turlicha belgilanadi va shartnomada belgilangan miqdorda hamda muddatlarda to'lab boriladi. Undan tashqari sug'urta shartnomasi ma'lum muddat bilan chegaralangan bo'ladi, ijtimoiy sug'urtada esa bunday muddat ko'rsatilmaydi.

Fuqarolar ijtimoiy sug'urta tadbirlaridan tashqari, qo'shimcha ravishda o'zlarini ixtiyoriy sug'urta qilishlari ham mumkin. Masalan, yoshga doir nafaqa olishni sug'urtalagan shaxs ijtimoiy sug'urta bo'yicha belgilangan yoshga doir nafaqasini va unga qo'shimcha ravishda sug'urta shartnomasida belgilangan sug'urta tovonini (pulni) olishi mumkin. Shvetsiyada pensiya va tibbiy xizmat davlat tomonidan tashkil etilgan bo'lib, 100% aholini qamrab oladi. Biroq, bunga qo'shimcha tarzda, fuqarolar, sug'urta kompaniyalari bilan ham ixtiyoriy sug'urta shartnomalarini tuzishlari mumkin¹.

Yuqoridagi sug'urta xizmati turlari tartibga solinishi jihatidan ham o'zaro farqlanib, sug'urta O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi bilan, ijtimoiy sug'urta esa, O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi normalari bilan tartibga solinadi.

Ijtimoiy sug'urta va sug'urta o'rtasida sezilarli farq mavjud bo'lib, sug'urta jismoniy va yuridik shaxslarni bozor iqtisodiyoti sharoitida vujudga keladigan har qanday moliyaviy inqirozlardan himoyalashning asosiy vositasi bo'lib hisoblanadi.

Germaniyada "Al'yans" nomli sug'urta kompaniyasi sug'urta bozorining hukmroni hisoblanib, u hayotni sug'urtalash sohasining 42 foizini va boshqa sug'urta sohaslarini esa 38 foizini egallagan².

Sug'urta bozorida yetakchi o'rinni egallagan Fransiyada, sug'urta xizmati faoliyatini tartibga solish, maxsus sug'urta kodeksi asosida amalga

¹ www.allinsurance.ru

² Ваҳобов А., Бурқонов У., Жумаев Н. Чет мамалакатлар молияси. -Т.: Янги аср авлоди, 2003. -208 б.

³ Благути Д.Ю. Французский режим возмещения ущерба от стихийных бедствий. //Страховое дело. 2002. №10. стр.58.,

oshirilib, u hayotni sug'urtalash va avtomobil sug'urtasiga ixtisoslashgan³.

Buyuk Britaniyada eng erkin sug'urta tizimi barpo etilgan. Bu yerda hattoki, sug'urta kompaniyalarini nazorat qiladigan maxsus organ ham yo'q. Nazorat sanoat departamenti tomonidan amalga oshiriladi. Sug'urta badallarini belgilash va sug'urta qilish qoidalari erkinligiga qaramasdan, bu yerda ko'rsatilayotgan xizmat sifati boshqa mamlakatlardagidan ancha yuqori, narxlar esa past darajada¹.

Sug'urta bozori rivojlangan Shvetsiyada faqat transport haydovchilarining uchinchi shaxs oldidagi javobgarligi majburiy sug'urtalanadi, boshqa turdagi sug'urta esa faqat ixtiyoriy amalga oshiriladi.²

2-§. Sug'urta tashkilotlarining fuqarolik huquqiy maqomi

Tovar-pul munosabatlarining taraqqiy etishi bilan insonlar ixtiyoriy tarzda mablag' to'plab, turli tasodifiy voqealardan o'z-o'zlarini himoya qilishga faol kirisha boshladilar. Shu maqsadlarda, sug'urta sohasiga ixtisoslashgan va uni o'zining tadbirkorlik – tijorat faoliyati shakli qilib olgan shaxslarga (sug'urtalovchilarga, sug'urta tashkilotlariga) oldindan muayyan miqdordagi badallar to'lash yo'li bilan himoyalash vazifasini sug'urta tashkilotlari zimmasiga yuklaganlar.

Tarixiy manbalarga ko'ra, sug'urta to'g'risidagi dastlabki qonunlar Yevropa mamlakatlarida qabul qilingan. Ilk sug'urta qonunlari Germaniya, Shvetsariya va Gollandiyada joriy etilgan³.

Respublikamiz mustaqilligining ilk kunlaridayoq, sug'urta xizmatini ko'rsatish bozor iqtisodiyoti talablari asosida qayta ko'rib chiqish ehtiyoji tug'ildi va natijada O'zbekiston Respublikasining "Sug'urta to'g'risida" gi qonuni qabul qilindi.

Mazkur qonun 1993-yil 6-mayda qabul qilinib, davlatimizda milliy sug'urta faoliyatini tartibga solishda tashlangan ilk qadamdir.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining "Sug'urta" deb nomlangan 52- bobi, 48-ta moddani o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksidagi sug'urtani tartibga solishga qaratilgan huquqiy me'yorlar, asosan, sug'urta xizmati ko'rsatish

¹ Ва обов А., Бурхонов У., Жумаев Н. Чет мамалакатлар молияси. -Т.: Янги аср авлоди, 2003 . –208 б.

² Страховой мир Швеции:цифры, страхование в россии www.allinsurance.ru 29.05.2003.стр. 9 из 11

³ Саъдуллаев Н. Сугурта – ҳаётий зарурат. Ўзбекистон овози. 2002. 20 апрель.

yuzasidan kelib chiqadigan huquqiy munosabatlarni, sug'urta shartnomasini tartibga solishga qaratilganligi sababli 1993-yil 6-mayda qabul qilingan "Sug'urta to'g'risida"gi qonunning shartnomaga oid bo'limi o'zining ahamiyatini yo'qotdi. Natijada, bu qonunni faqat sug'urta tizimi faoliyatini tartibga solishga qaratilgan qismigina o'z ahamiyatini saqlab qoldi. Oqibatda huquqiy me'yorlarni yanada takomillashtirgan holda, yangi tahrirda 2002-yil 5-aprelda "Sug'urta faoliyati to'g'risida" gi qonun qabul qilindi.

Ekspert o'sishini yanada rag'batlantirish, o'zbekistonlik eksport qiluvchilarni sug'urtaviy himoya qilishni ta'minlash, yurtimizda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning texnologiya, tovarlar va xizmatlar xalqaro bozorlariga kompleks marketing orqali kirib borishini ta'minlash maqsadida, 1997-yil 18-fevralda "O'zbekinvest" ekspert-import milliy sug'urta kompaniyasini tashkil etish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni chiqdi.

Ushbu farmonga muvofiq quyidagilar "O'zbekinvest" eksport-import milliy sug'urta kompaniyasi faoliyatining asosiy yo'nalishlari etib belgilangan:

- sarmoya, texnologiyalar, tovarlar va xizmatlarni milliy eksport qiluvchilarni xalqaro bozorlarda siyosiy, tijorat va tadbirkorlik tavakkalchiliklaridan sug'urtaviy himoya qilishni ta'minlash;

- O'zbekiston Respublikasining rezidentlari bo'lgan tijorat banklari tomonidan texnologiyalar, tovarlar va xizmatlar eksportini mablag' bilan ta'minlash uchun ajratiladigan eksport kreditlarini qoplashga sug'urta kafolatlari berish;

- kompleks marketing tahlilini va yurtimizda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning texnologiyalar, tovarlar va xizmatlar xalqaro bozorlariga samarali kirib borishi strategiyasi ishlab chiqilishini tashkil etish;

- O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining ustuvor tarmoqlariga jalb qilinayotgan chet el investitsiyalarini kompleks sug'urtaviy himoya qilish.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari, korxonalar va qishloq joylarida yashovchi aholi mulkiy manfaatlarining himoya qilish maqsadida

"O'zagrosug'urta" davlat-aksiyadorlik sug'urta kompaniyasini tuzish borasida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1997-yil 6-martda qaror qabul qildi.

Banklarning kreditlari qaytarilmaganligi uchun qishloq xo'jaligi korxonalarining javobgarligi, shuningdek, qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish uchun avans tariqasida beriladigan mablag'larning qaytarilishi sug'urtasi va boshqa holatlar sug'urta qilinadi.

Bu qonun, sug'urta tizimi faoliyatini tartibga solishga qaratilganligi bilan, oldingi qonundan tubdan farq qilib, sug'urta idoralarini ixtisoslashgan tartibda, ya'ni, hayot sug'urtasi va umumiy sug'urta sohalarini sug'urtalash bilan shug'ullanishini belgilab berdi. Mazkur qonun ijrosini ta'minlash maqsadida, Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 27-noyabrdagi 413-sonli qarori bilan, ixtisoslashgan holda faoliyat yurituvchi sug'urtalovchilarning minimal ustav fondi:

- hayot sug'urtasi sohasi – 250 ming AQSH dollari so'm miqdorida;
- umumiy sug'urta sohasi – 150 ming AQSH dollari so'm miqdorida;
- qayta sug'urta faoliyati sohasi (agar faoliyat predmeti bo'lib faqat qayta sug'urta bo'lganda) – 2 mln. AQSH dollari so'm miqdori belgilandi.

O'zbekiston Respublikasida sug'urta bozorini yanada rivojlantirish maqsadida, "Sug'urta bozorini yanada erkinlashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni ham qabul qilindi.

Resublikamizda «O'zdavsug'urtanazorat» inspeksiyasini tashkil etish maqsadida 1998-yilda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Sug'urta faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish chora tadbirlari to'g'risida" gi qaroriga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi huzurida sug'urta nazorati bo'yicha davlat inspeksiyasi tuzilib, O'zbekiston Respublikasi hududida sug'urta tashkilotlari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish asosiy vazifa qilib belgilandi.

Sug'urta agentlari orqali sug'urta shartnomalarini tuzish va amalga oshirilishi bilan bog'liq bo'lgan vositachilik faoliyatini sug'urtalovchi bilan tuzilgan topshiriq shartnomasi (agentlik kelishuvi) asosida amalga oshirishni qonun bilan tartibga solish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi tomonidan 2003-yil 28-yanvarda "Sug'urta agentligi to'g'risida Nizom" qabul qilindi. Biroq mazkur Nizom sug'urta brokerlariga nisbatan qo'llanilmaydi.

Sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlarining faoliyatini tartibga solish maqsadida, hamda ularga litsenziya berish tartibini muvofiqlashtirish borasida Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 27-noyabrdagi 413-son qaroriga ilova qilib "Sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlarining sug'urta faoliyatini litsenziyalash to'g'risida Nizom" qabul qilindi.

Sug'urtalovchi va sug'urta brokerining sug'urta faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziyaning amal qilish muddati cheklanmaydi.

¹ Суғурта бозорини янада эркинлаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари Халқ сўзи. 2002 . 1 февраль.

Litsenziyaning amal qilishi litsenziya berilgan kundan boshlanadi.

Sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlarining sug'urta faoliyatini amalga oshirish uchun namunaviy (oddiy) litsenziya beriladi.

Ayrim rivojlangan mamlakatlarda jumladan, Fransiyada sug'urta xizmati ko'rsatish faoliyati maxsus sug'urta kodeksi bilan tartibga solinadi va bu amaliyotda o'z samarasini bermoqda¹.

3-§. Sug'urta shartnomasi

Sug'urta shartnomasiga muvofiq bir taraf (sug'urta qildiruvchi) yuridik yoki jismoniy shaxslar to'laydigan sug'urta mukofotlaridan shakllantiriladi-gan pul fondlari hisobidan muayyan voqea (sug'urta hodisasi) yuz berganda ushbu shaxslarga sug'urta shartnomasiga muvofiq sug'urtalovchi tomonidan sug'urta tovonini (sug'urta pulini) to'laydi.

Sug'urta shartnomasi haq evaziga tuziladigan shartnoma hisoblanib, sug'urta qildiruvchi sug'urta mukofotini to'laydi, sug'urtalovchi esa sug'urta hodisasi ro'y berishi bilan sug'urta pulini to'laydi.

Ikki tomonlama shartnoma bo'lib, ikkala taraf o'z zimmalariga ham huquq, ham majburiyatlarni oladilar. Sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchi sug'urta badalini talab qilib olish huquqiga ega bo'lsa, sug'urta hodisasi ro'y berganida sug'urta tovonini to'lash majburiyatini oladi. Sug'urta qildiruvchi esa sug'urta badalini to'lash majburiyatini olsa, sug'urta hodisasi ro'y berganida sug'urta tovonini talab qilish huquqiga ega bo'ladi. Sug'urta shartnomasi tuzilishi jarayonida sug'urta badalining bir yo'la to'lanishi bilan sug'urta qildiruvchida majburiyat qolmasligini nazarda tutib uni bir tomonlama va konsensual shartnomalar turkumiga ham mansub bo'ladi deb hisoblaydilar². Sug'urta shartnomasida sug'urta hodisasi haqida xabar berish majburiyatining saqlanib qolinishi sug'urta shartnomasining ikki tomonlama shartnoma sifatidagi xususiyati o'zgartarmaydi.

Sug'urta shartnomasi tuzilish paytiga va mazmuniga qarab real va konsensual shartnomalar toifasiga kiradi. Ixtiyoriy sug'urta shartnomalari real shartnoma hisoblanadi. Chunki, real shartnomalarda huquq va majburiyatlarning paydo bo'lishi taraflar o'zaro kelishgan, shartnomani rasmiylashtirgan bo'lishidan tashqari shartnoma narsasi, ashyo yoki pulning topshirilishi talab qilinadi.

¹ Благутин Д.Ю. Французский режим возмещения ущерба от стихийных бедствий. // Страхование дело. №10. 2002.- 58-с.

² Брагинский М.И.Витрянский В.В. Договорное право. Договоры о выполнении работ и оказании услуг М.: 2002. Статут. 572

Sug'urta shartnomasining elementlariga taraflar, predmet, muddat, shakli va mazmuni kiradi.

Sug'urta shartnomasining taraflari bo'lib – sug'urta qildiruvchi va sug'urtalovchilar hisoblanadi.

Sug'urta qildiruvchi – sug'urta shartnomasini tuzuvchi shaxs hisoblanadi. Sug'urta qildiruvchi sifatida har qanday shaxs ishtirok etishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq xo'jalik tashkilotlari – shirkat, fermer, dehqon xo'jaliklari, jamoat tashkilotlari, yakka tadbirkorlar va fuqarolar sug'urta subyektlari yoki sug'urta qildiruvchilari bo'lishi mumkin.

Xo'jaliklarga, xususiy tashkilotlarga, fuqarolar va tadbirkorlarga qarashli mulklar, mulkiy javobgarliklari, hayoti va sog'lig'i sug'urta shartnomasining obyekt bo'lib hisoblanadi.

Biroq ayrim turlarida maxsus subyektlar ishtirok etishi ham mumkin. Misol uchun majburiy davlat sug'urtasida – davlat hokimiyat organlari. Keyingi paragraflarda, sug'urta shartnomasining alohida shakllarida batafsil ko'rib chiqiladi.

Sug'urta qildiruvchi qoida bo'yicha sug'urta mukofotini to'laydi. Biroq konsensual shartnomada sug'urta mukofotini to'lash uchinchi shaxsga yuklatilishi ham mumkin.

Naf oluvchi bo'lib – sug'urta shartnomasiga muvofiq sug'urta qildiruvchi kimning foydasiga tuzgan bo'lsa, shu shaxs hisoblanadi.

Bu shartnoma uchinchi shaxs foydasiga tuziladigan shartnomalar turkumiga kirib, huquq bilan birga majburiyat ham yuklanadi.

Naf oluvchi sug'urta shartnomasining hamma turida ishtirok etmaydi, faqatgina sug'urta qildiruvchi istagan paytdagina ishtirok eta oladi. Ayrim sug'urta shartnomalarida sug'urta qildiruvchining erki irodasidan tashqari naf oluvchining ishtiroki istisno etiladi (tadbirkorlik xavfi sug'urtasi), boshqalarida esa ishtiroki majburiydir (javobgarlik sug'urtasi).

Naf oluvchi sug'urta shartnomasini tuzishda bevosita ishtirok etmay, unga rozilik bersa shartnomadagi huquq va majburiyatlar unga ham taalluqli bo'ladi. Agar shartnoma bo'yicha hech qanday e'tiroz bo'lmaydigan bo'lsa, shartnoma subyekti sifatida qabul qilinib shartnoma majburiyatlarini bajarmaganlik borasida javobgarlikka ham tortiladi.

FKning 917-moddasining 3- qismiga muvofiq naf oluvchi foydasiga mol-mulkini sug'urta qilish shartnomasi naf oluvchining ismi yoki nomi ko'rsatilmadan tuzilishi mumkin. Bunday shartnoma tuzilganda sug'urta qildiruvchiga egasining nomi ko'rsatilmagan polis beriladi. Bunday

shartnoma bo'yicha huquqlarni amalga oshirishda bu polisni sug'urtalovchiga taqdim etish zarur.

Naf oluvchida sug'urta manfaatdorligi bo'lishi kerak, ana shundagina u shaxsiy va mulkiy sug'urtada ishtirok etishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan shartlar bo'yicha naf oluvchi sug'urta shartnomasidan kelib chiqadigan majburiyatlarning naf oluvchi tomonidan bajarilishi FKning 926-moddasida qayd etilgan. Naf oluvchi foydasiga sug'urta shartnomasini tuzish sug'urta qildiruvchini sug'urta qildiruvchining zimmasidagi majburiyatlar foydasiga shartnoma tuzilgan shaxs tomonidan bajarilmagan bo'lsa, shartnomadan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarishdan ozod qilmaydi.

Naf oluvchi mulkiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta pulini to'lashni talab qilganida sug'urtalovchi undan, shu jumladan sug'urtalangan shaxs naf oluvchi bo'lgan taqdirda ham sug'urta shartnomasi bo'yicha majburiyatlarni, shu bilan birga sug'urta qildiruvchining zimmasida bo'lgan, lekin bajarmagan majburiyatlarni bajarishni talab qilishga haqli. Ilgari bajarilishi lozim bo'lgan majburiyatlarni bajarmaslik yoki o'z vaqtida bajarmaslik oqibatlari xavfi naf oluvchining zimmasida bo'ladi.

Sug'urta qildiruvchi sug'urtalovchini ogohlantirgan holda naf oluvchini boshqa shaxs bilan almashtirishga haqli (FKning 945-moddasi). Naf oluvchini almashtirish chog'ida sug'urtalovchining roziligini olish shart emas. Shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalangan shaxsning roziligi bilan tayinlangan naf oluvchini almashtirishga faqat shu shaxsning roziligi bilan yo'l qo'yiladi.

Sug'urta shartnomasining bekor bo'lishiga qadar naf oluvchi sug'urta qildiruvchi tomonidan xohlagan vaqtda almashtirilishi mumkin. Biroq naf oluvchi sug'urta shartnomasiga muvofiq biror majburiyatni bajarishi yoki sug'urta tovonini yoki sug'urta pulini to'lash to'g'risida sug'urtalovchiga talab qo'yganidan keyin u boshqa shaxs bilan almashtirilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Sug'urtalangan shaxs – bu jismoniy shaxs bo'lib, shaxsiy sug'urta shartnomasiga muvofiq hayoti yoki sog'lig'i sug'urtalangan shaxsdir. Bunda sug'urtalangan shaxsda doimo sug'urta manfaatdorligi bo'lib, ham sug'urta qildiruvchi va naf oluvchi bo'lishi mumkin.

Agar sug'urtalangan shaxs sug'urta qildiruvchi yoki naf oluvchi bilan mos kelmasa, shaxsiy sug'urta shartnomasi sug'urtalangan shaxsning yozma roziligi bilangina tuzilgan hisoblanishi mumkin (FKning 921-modda, 4 qismi).

Zarar yetkazganlik uchun javobgarlik xavfini sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urta qildiruvchidan boshqa shaxsning javobgarligi sug'urtalangan xollarda, shartnomada boshqacha hol nazarda tutilmagan bo'lsa, sug'urta qildiruvchi bu shaxsni sug'urta hodisasi yuz berguncha istalgan vaqtda, sug'urtalovchini yozma ravishda xabardor qilib, boshqa shaxsga almashtirishga haqli.

Shaxsiy sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan sug'urtalangan shaxs sug'urta qildiruvchi tomonidan shu sug'urtalangan shaxs va sug'urtalovchi-ning roziligi bilangina boshqa shaxsga almashtirilishi mumkin (FKning 944-modda).

Sug'urtalovchi – tegishli faoliyat turi uchun ruxsatnomaga ega bo'lgan yuridik shaxs hisoblanadi. Sug'urta tashkilotlariga qo'yiladigan talablar, litsenziya olish tartibi va ularning faoliyati ustidan nazorat olib borish tartibi tegishli qonun hujjatlari bilan amalga oshiriladi. Bu borada yuqorida gapirib o'tildi.

Shvetsiya qonunlarida ham sug'urta kompaniyalari ixtisoslashgan holda faoliyat yuritishi belgilangan bo'lib, 25 ta sug'urta kompaniyasi hayot sug'urtasi bilan shug'ullansa, 57 tasi mulkiy (umumiy) sug'urtalash ishlarini olib boradi. Bir vaqtning o'zida bu ikki turni sug'urtalash ishlarini olib borish mumkin emas¹.

Agar bitta shartnomada bir necha sug'urtalovchi ishtirok etsa, u holda birgalikda sug'urta deb yuritiladi. Agar boshqacha hol belgilab qo'yilmagan bo'lsa, sug'urtalovchilar sug'urta qildiruvchi oldida solidar javobgar bo'ladilar. Yirik va alohida yirik xavflarni o'rtada sug'urta qilish uchun birgalikda sug'urtalovchilar birgalikdagi faoliyat to'g'risida oddiy shirkat tuzishlari mumkin (sug'urta sherikchiligi). Birgalikda sug'urtalovchilar o'rtasida tegishli kelishuv bo'lgan taqdirda, ulardan biri sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi) ning oldida faqat o'z ulushi uchun javobgar bo'lib qolgani holda, u bilan o'zaro munosabatlarda barcha birgalikdagi sug'urtalovchilar nomidan vakil bo'lishi mumkin (FKning 941-moddasi).

Qayta sug'urta birgalikdagi sug'urtaning aksi bo'lib, unda sug'urtalovchi shartnoma bo'yicha o'z zimmasiga olgan sug'urta xavfini boshqa sug'urta tashkilotida sug'urtalaydi. Qayta sug'urta qilish shartnomasini tuzgan sug'urta shartnomasi (asosiy shartnoma) bo'yicha sug'urtalovchi keyingi shartnomalarda sug'urta qildiruvchi hisoblanadi. Qayta sug'urta qilishda sug'urta pulini yoki tovonini to'lash uchun asosiy

¹ Страховой мир Швеции: цифры, страхование в россии www.allinsurance-r? 29.05.2003.стр. 2 из 11.

sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta qildiruvchi oldida ushbu shartnoma bo'yicha sug'urtalovchi javobgar bo'lib qolaveradi (FKning 959-moddasi).

Sug'urta franshizasi ham mavjud bo'lib – bu o'z zimmasiga talofotlarni bartaraf etish xarajatlarini olish summasi hisoblanadi.

Agar zarar miqdori franshizadan oshsa tovon to'liq to'lanadi (shartsiz franshiza). Franshiza sug'urta qiymatining kamayishini ta'minlaydi. Misol uchun, avtomobilni sug'urta qilishda siz sug'urta tashkiloti bilan barcha yetkazilgan zararni – tirnash (chizish) yoxud ezilishi 500 dollargacha bo'lgan zarar miqdorini o'zingiz qoplashingiz mumkin. Bu holatda sug'urta hodisasi deb belgilamaysiz va natijada ortiqcha harakatdan xoli bo'lasiz.

Franshiza foiz yoki tegishli summada belgilanishi mumkin.

Fransiyada, baxtsiz hodisalardan sug'urta qilishni amalga oshirayotgan sug'urta idoralari o'z javobgarligini qayta sug'urta qilish kompaniyalarida majburiy sug'urtalash tartibi o'rnatilgan. Buning sababi shundaki, odatda, baxtsiz hodisa tabiat hodisasi bilan bog'liq bo'lganligi sababli, bu hodisa sodir bo'lganda aholining ko'p qismini zarar ko'rishini, oqibatda, bunday baxtsiz hodisalardan sug'urtalagan sug'urta idorasining ularga ko'rilgan zararni to'lashda mablag'i yetmay qolganda qayta sug'urta qilgan idoraning mablag'idan foydalanishni nazarda tutadi.¹ Rivojlangan mamlakatlarda, qonunga zid bo'lmagan har qanday qayta sug'urtalashni amalga oshirish mumkin.

Sug'urta shartnomasini tuzishda vositachilar orqali sug'urta agentlari yoki sug'urta brokerlari ishtirokida amalga oshiriladi.

“Sug'urta faoliyati to'g'risida”gi qonunning 7-moddasi sug'urta brokeriga ta'rif berilgan bo'lib, sug'urta qildiruvchining nomidan va topshirig'iga binoan sug'urta shartnomasi tuzilishi va ijro etilishini tashkil qilish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi yuridik shaxs sug'urta brokeri hisoblanadi.

Sug'urta brokerining faoliyati sug'urta sohasidagi boshqa faoliyat turlari bilan qo'shib olib borilishi mumkin emas, qayta sug'urta brokerining faoliyati bundan mustasnodir.

Qayta sug'urta brokeri deb o'z nomidan va qayta sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urta qildiruvchi tariqasida ishtirok etuvchi sug'urtalovchining topshirig'iga binoan qayta sug'urta qilish shartnomasi tuzilishini va ijro etilishini tashkil qilish bo'yicha faoliyat yurituvchi yuridik shaxs qayta sug'urta brokeri hisoblanadi.

¹ Благутин Д.Ю. Французский режим возмещения ущерба от стихийных бедствий. // Страховое дело. №10. 2002. 58-с.

Sug'urta agenti deb sug'urtalovchining nomidan va topshirig'iga binoan sug'urta shartnomasining tuzilishi va ijro etilishini tashkil qilish bo'yicha faoliyat yurituvchi yuridik yoki jismoniy shaxs sug'urta agenti hisoblanadi.

Sug'urtalovchining boshqaruv organlari rahbarlari sug'urta agenti bo'la olmaydilar.

Sug'urtalovchilar o'zlari vakolat bergan sug'urta agentlarining reestrlarini yuritishlari lozim (Sug'urta faoliyati to'g'ri. Qonun. 9-modda).

Sug'urta shartnomasining predmeti bo'lib alohida turdagi xizmat tushuniladi. Sug'urta shartnomasining amal qilish muddatining boshlanishi sug'urta mukofoti yoki birinchi badalning to'lanishi bilan kuchga kiradi. Agar amal qilishning boshqacha muddati belgilanmagan bo'lsa, sug'urta shartnomasi kuchga kirganidan so'ng sug'urta hodisasiga nisbatan tatbiq qilinadi (FKning 947-moddasi).

Shartnoma kuchga kirgandan so'ng sug'urta xavfi yo'qolsa, muddatidan oldin bekor bo'ladi:

- sug'urtalangan mol-mulk yuz berishi mumkin bo'lgan sug'urta hodisasidan boshqa sabablarga ko'ra nobud bo'lsa;

- tadbirkorlik xavfini yoki shu faoliyat bilan bog'liq fuqaroviy javobgarlik xavfini sug'urtalangan shaxsning tadbirkorlik faoliyatini belgilangan tartibda to'xtashi bilan sug'urta qildiruvchi sug'urta shartnomasidan muddatidan ilgari voz kechgan taqdirda, sug'urtalovchiga to'langan sug'urta mukofoti, boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa qaytarib berilmaydi.

Shartnomaning shakli – yozma bo'lib, bu talabga rioya etilmasa, shartnoma haqiqiy emas deb topiladi.

Sug'urta shartnomasi bitta hujjatni tuzish yoki sug'urtalovchi tomonidan sug'urta qildiruvchiga uning yozma yoki og'zaki arizasiga muvofiq sug'urtalovchi imzolagan, sug'urta shartnomasining shartlarini o'z ichiga olgan sug'urta polisi (shahodatnomasi, sertifikat, kvitansiyasi) ni topshirish yo'li bilan tuzilishi mumkin. Bu holatda sug'urta qildiruvchining sug'urtalovchi taklif etgan shartlarda shartnoma tuzishga rozi ekanligi sug'urtalovchidan ko'rsatilgan hujjatlarni qabul qilib olish va sug'urta mukofoti to'lash yoki sug'urta mukofoti bo'lib-bo'lib to'langanda birinchi badalni to'lash orqali tasdiqlanadi (FKning 927-moddasi).

Shuningdek, sug'urtaning alohida turlari bo'yicha sug'urtalovchi o'zi ishlab chiqqan standart shakllarini (sug'urta polisi) taqdim etishi mumkin.

Sug'urta polisi (shahodatnoma, sertifikat, kvitansiya) - sug'urta

shartnomasini tasdiqlovchi, sug'urtalovchi tomonidan taqdim etiladigan hujjat. Polis shartnomaning hamma muhim shartlarini o'zida mujassam etishi shart. Sug'urtalovchi tomonidan imzolaniib, sug'urtalovchining, sug'urta qildiruvchining, naf oluvchining, sug'urtalangan shaxsning nomi va manzili, sug'urta obyekti, sug'urta xavfi, sug'urta pulining miqdori, hamda shartnoma muddati ko'rsatilishi kerak.

Polis bir gallik va bosh polis bo'lishi mumkin. Bir gallik sug'urta polisida odatda bitta predmet bo'yicha sug'urta shartnomasi rasmiylashtiriladi. Bosh polis bo'yicha sug'urtalash esa bir turdagi mol-mulk turli turkumlarini muayyan muddat davomida bir xildagi shartlarda muntazam sug'urtalash tushuniladi (FKning 928-moddasi, 1 qismi).

Bosh polis bilan sug'urtalash faqatgina mol-mulkni sug'urta qilishda qo'llash mumkin. Shaxsiy va mulkiy sug'urtada bir gallik sug'urta polisi qo'llaniladi. Agar shartnomada ko'rsatilgan bo'lsa, shaxsiy va mulkiy sug'urtada qo'llanilishi mumkin.

Sug'urta qildiruvchi bosh polisning ta'sir doirasida bo'ladigan mol-mulkning har bir turkumi to'g'risida sug'urtalovchiga bunday polisda shartlashilgan ma'lumotlarni unda nazarda tutilgan muddatda, agar muddat nazarda tutilmagan bo'lsa, ular olingandan keyin darhol xabar qilishi shart. Agar bunday ma'lumotlarni olish paytigacha sug'urtalovchi to'lashi lozim bo'lgan zarar ko'rish ehtimoli o'tib ketgan bo'lsa ham, sug'urta qildiruvchi bu majburiyatdan ozod bo'lmaydi.

Bosh polis bo'yicha sug'urtalashda doimo mulklarning o'zgarishi ro'y berib, mol-mulkning bir qismi shartnomadan chiqib ketsa, o'rniga boshqalari keladi. Shuning uchun vaqti-vaqti bilan sug'urta badallari to'lab borilishi kerak.

Sug'urta qildiruvchining talabiga binoan sug'urtalovchi bosh polisning ta'sir doirasida bo'ladigan mol-mulkning alohida turkumlari bo'yicha sug'urta polislarini berishi shart (FKning 928 - moddasi 2- va 3- qismlari).

Sug'urta shartnomasining shartlari nafaqat shartnomada yoki sug'urta polisida belgilanishi, balki sug'urta qoidalari bilan ham belgilanishi mumkin.

Sug'urta qoidalari – sug'urtalovchi yoki sug'urtalovchilar birlashmasi tomonidan qabul qilingan, ma'qullangan yoki tasdiqlangan tegishli turdagi sug'urtaning standart qoidalardir. Bu qoidalar ko'p marotaba qo'llanishga mo'ljallangan bo'lgani uchun standartlashtirilgan.

Sug'urta qoidalari mavjud bo'lgan va sug'urta shartnomasi matniga kiritilmagan shartlar, agar shartnomada (polisda) shunday qoidalar qo'llanilishi to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan va qoidalarning o'zi shartnoma

(polis) bilan bitta hujjatda yoki uning orqa tomonida bayon qilingan yoxud unga ilova qilingan bo'lsa, sug'urta qiluvchi (naf oluvchi) uchun majburiydir. Ilova qilingan taqdirda, shartnomani tuzish paytida sug'urta qildiruvchiga sug'urta qoidalari topshirilgani shartnomada yozuv bilan tasdiqlab qo'yilishi lozim (FKning 930-moddasi, 2- qismi).

Sug'urta shartnomasi tuzilayotganda sug'urta qildiruvchi va sug'urtalovchi sug'urta qoidalarining ayrim bandlarini o'zgartirish yoki chiqarib tashlash va qoidalarda bo'lmagan bandlarni shartnomaga kiritish to'g'risida kelishishlari mumkin (FKning 930-moddasi, 3- qismi).

Shuningdek, sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi) o'z manfaatlarini himoya qilib, sug'urta shartnomasida (polisida) ko'rsatib o'tilgan tegishli turdagi sug'urta qoidalarini, ushbu qoidalar 930-moddaga ko'ra majburiy bo'lmasa ham, vaj qilib keltirishga haqli.

Shartnomaning muhim shartlari shartnoma mazmunini tashkil qilganligi uchun avvalo ushbu shartlarni ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Shartnomaning muhim shartlari FKning 929-moddasida o'z aksini topgan:

1) sug'urta obyekti bo'lgan muayyan mol-mulk yoki boshqa mulkiy manfaat;

2) sug'urta hodisasi;

3) sug'urta puli;

4) sug'urta tovonni miqdori;

5) sug'urta mukofoti miqdori va uni to'lash muddatlari;

6) shartnomaning muddati.

Sug'urta obyekti bo'lib nafaqat fuqarolarning hayoti, sog'lig'i va mol-mulki, balki hozirgi kunda javobgarlik majburiyatlari, tadbirkorlik xavfi va yana bir qator manfaatlar ham bo'lishi mumkin.

Sug'urta shartnomasi obyektlarining shartnoma tuzilayotgan vaqtdagi holati muhim ahamiyatga ega. Ba'zi hollarda, sug'urta shartnomasi obyektining holati, joylashish sharoiti tufayli, shaxsiy sug'urta shartnomasida esa sug'urtalanuvchi shaxsning sog'lig'i holati, sug'urta xavfini baholashga, uning miqdorini o'zgartirishga yoki sug'urta shartnomasini umuman tuzmaslikka sabab bo'lishi mumkin. Albatta, bu haqda, Fuqarolik kodeksning 932-moddasida sug'urtalanuvchining sug'urta xavfini baholash huquqi belgilangan bo'lib, unga ko'ra, mol-mulkni sug'urtalash shartnomasi tuzilayotganda, sug'urtalovchi sug'urtalanayotgan mol-mulkni ko'zdan kechirishga, zaruriyat bo'lgan taqdirda uning haqiqiy qiymatini belgilash maqsadida ekspertiza tayinlashga haqli.

Shaxsiy sug'urta shartnomasi tuzilayotganda esa, sug'urtalovchi sug'urta qilinayotgan shaxs sog'lig'ining haqiqiy holatini aniqlash uchun uni tekshirishga haqli. Agar, sug'urtalovchi, ushbu tekshiruv davomida sug'urta qilinishi lozim bo'lgan obyektlarda sug'urta shartnomasi tuzmaslikka asos bo'ladigan holatlarni aniqlasa, sug'urta shartnomasini tuzishdan bosh tortishga haqli bo'ladi.

Sug'urta kompaniyalari va idoralarining asosiy vazifalari, fuqarolardan yoki yuridik shaxslardan undiriladigan majburiy va ixtiyoriy sug'urta badallari bilan o'z zahiralarini boyitish emas, balki, baxtsiz hodisalar, tijorat tavakkalchiligi va boshqa hodisalar tufayli moliyaviy qiyinchilikka tushib qolgan sug'urtalanuvchilarga sug'urta qoplamalarini to'lash orqali yordam berishdan iborat.

Shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha chet el davlatlarining tajribasiga nazar soladigan bo'lsak, Germaniyada, aholining yoshi chegaralanmaganligini, aksincha, sug'urtalanyotgan shaxsning yoshiga, ya'ni sug'urta xavfini oshib borishiga qarab, sug'urta badallari miqdorining oshib borishini kuzatamiz¹.

Qishloq xo'jalik ekinlarini sug'urta qilish shartnomalari bo'yicha, qishloq xo'jalik ekinlari, sug'urta obyektlari hisoblanib, ularning qanday joyga ekilganligi shartnoma tuzish yoki tuzmaslikka asos bo'ladi. Agar ekinlar sho'r, suvsiz va hosildorligi kam yerlarga ekilgan bo'lsa, sug'urta idorasi xodimlari, shartnoma tuzishdan bosh tortishi mumkin.

Fuqarolarning uy-joyini ixtiyoriy sug'urta qilish to'g'risidagi qoidalariga asosan, agar uy-joylar qarovsiz ahvolda, yoki qulab tushish ehtimoli bor erlarda bo'lsa, ularni sug'urtalashga yo'l qo'yilmaydi². Sug'urta obyektiga berilgan ta'rifda, fuqarolarning mol-mulki va sog'lig'i sug'urta objekti bo'ladi deb hisoblansa-da, sug'urta hodisasi xavfi yuqori bo'lganligi sababli bunday obyektlar sug'urtalanmaydi.

Sug'urta shartnomasining obyektlari, shartnoma mazmuniga qarab turlicha bo'lishi mumkin. Agar shartnoma turlariga qarab sug'urta obyektlarini bo'ladigan bo'lsak, ularni mulkiy va mulk bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy obyektlarga ajratishimiz mumkin. Masalan, shartnomadan kelib chiqadigan javobgarlikni sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha, shaxsning shartnomada belgilangan javobgarligi sug'urta objekti

¹ «Структуры социальной рыночной экономики». Глава из книги Германия. Факты. стр.48.

² Қишлоқ аҳолиси уй мулкани ихтиёрий сугурта қилиш қоидаси. –Т.: Ўзғросуғурта, 1997. 17.05. №19.

bo'lib hisoblanadi. Shaxsiy davlat majburiy sug'urtasi bo'yicha sug'urtalangan shaxsning faqat ish bilan bog'liq holda o'z sog'lig'ini buzilishi, shikastlanishi yoki vafot etishi, ya'ni o'z xizmat burchini bajarayotgan vaqtdagi hayoti va sog'lig'i, sug'urta obyekti bo'lib sanaladi. Xizmat burchini bajarishdan tashqari holatdagi hayoti va sog'lig'i obyekt bo'lib hisoblanmaydi. FKning 916-moddasiga muvofiq quyidagi manfaatlar sug'urta qilinmaydi:

- qimor, lotoreya va garov o'yinlarida ishtirok etishda ko'riladigan zararni sug'urtalashga yo'l qo'yilmaydi.
- garovga olinganlarni ozod qilish maqsadida shaxs majburan qilishi mumkin bo'lgan xarajatlar.

Sug'urta hodisasi - sug'urta shartnomasida ko'zda tutiladigan va yuz berishi mumkin bo'lgan voqea tushuniladi. Sug'urta hodisasi ba'zi hollarda sug'urta xatari deb ham yuritiladi. "Sug'urta xatari" atamasi esa, turlicha ma'nolarda qo'llanilishi mumkin. Aksariyat hollarda, sug'urta xatari deb quyidagilarga aytiladi:

1) Voqea va bir qancha voqealar va bular natijasida, sug'urta qiluvchi o'zining asosiy majburiyatini bajarishi - sug'urta tovonini (sug'urta summasini) to'lashi kerak bo'lgan holat.

2) Ro'y berish ehtimoli bo'lgan xavf-xatar, shu xavf-xatarning yuz berish ehtimolidan sug'urta qilish.

3) Bir yoki bir necha sug'urta bo'yicha sug'urta qiluvchining zimmasiga tushadigan mas'uliyat darajasi.

Har qanday sug'urta shartnomasida ham, sug'urta hodisasi ro'y berganida, sug'urta qiluvchi sug'urta tovonini to'lashi lozim bo'lgan voqealar aniq ko'zda tutiladi.

Sug'urta nazariyasi va amaliyotida, muayyan shartlar ishlab chiqilgan bo'lib, bu shartlarga ko'ra, biron bir tarzdagi hodisa (voqea) sug'urta qiluvchi zimmasiga oladigan mas'uliyat deb hisoblanishi mumkin. Bunday shartlar bir necha sug'urtada ko'zda tutilgan voqealar ro'y berishi (real) va tasodifiy tusda bo'lishi kerak. Aks holda, sug'urtaning zaruriyati bo'lmay qoladi. Sug'urta obyektiga nisbatan voqeaning ro'y berish fakti, uning qachon ro'y berishi va ta'sir kuchi, sug'urta qiluvchiga ham, sug'urta qildiruvchiga ham, oldindan ma'lum bo'lmasligi va sug'urta shartnomasi ishtirokchilari tomonidan uyushtirilgan bo'lmasligi kerak.

FKning 953-moddasida: "Agar sug'urta hodisasi sug'urta qildiruvchi, naf oluvchi yoki sug'urtalangan shaxsning qasd qilishi oqibatida yuz bergan bo'lsa, sug'urtalovchi sug'urta tovonini yoki sug'urta pulini to'lashdan ozod qilinadi, qasddan zaruriy mudofaa yoki oxirgi zarurat holatida qilingan harakatlar bundan mustasno", deb belgilangan. Sug'urta hodisasiga qo'yilgan

bu talabga ko'ra, sug'urta hodisasi sug'urta tovonini to'lashni hal qilishda ahamiyatga ega. Shuning uchun ham, sug'urta hodisasining kelib chiqish sabablari, maxsus organlar tomonidan o'rganilib, tegishli xulosalar asosida sug'urta tovonini to'lash yoki to'lamaslik haqida qaror chiqariladi. Masalan, shaxsiy sug'urta shartnomalari bo'yicha sug'urtalanuvchi shikastlanganda, shu shikastlanish darajasi, uning kelib chiqish sabablari va kelgusidagi oqibatlari haqida, albatta, tibbiyot xulosasi talab etiladi. Ba'zida, sug'urtalanuvchi kelib chiqqan baxtsiz hodisa tufayli emas, balki uning oqibatlari natijasida katta zarar ko'rishi mumkin. Shunday holatlarni aniqlash maqsadida tibbiy xulosa katta ahamiyatga ega.

Agar, sug'urta shartnomasini tuzishda, mazkur obyektga doir voqeaning albatta ro'y berishi ma'lum bo'lsa, u holda sug'urtani amalga oshirib bo'lmaydi.

Ma'lum turdagi bir necha xil mol-mulkni, bir turdagi xavf-xatardan yoki ayni bir vaqtda turli xil xavf-xatarlardan sug'urta qilish mumkin. Hozirgi kunda sug'urta idoralari jismoniy va yuridik shaxslarni turli xavf-xatarlardan sug'urtalash orqali himoyalash vazifasini amalga oshirmoqda.

Sug'urta shartnomasida ishtirok etayotgan sug'urta obyekti va sug'urta subyektlariga qarab sug'urta hodisasi ham turlicha bo'ladi. Hayotni sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urtalanuvchining vafoti sug'urta hodisasi hisoblansa, tadbirkorlik xavfini sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha, tadbirkor olishi mumkin bo'lgan foydaning olinmay qolishi, sug'urta shartnomasining hodisasi, zarar yetkazganlik majburiyatlarini sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha esa, uchinchi shaxsga zarar yetkazilishi sug'urta hodisalari bo'lib hisoblanadi.

FKning 943-moddasiga asosan, sug'urta shartnomasida sug'urta predmeti sifatida belgilanadigan hodisa, ehtimol tutiladigan va tasodiflik belgilariga ega bo'lishi lozim. Masalan, qarzdorning kredit summasini qaytarish majburiyatini bajarmasligi faqat tasodif bo'lgandagina, ya'ni, mazkur holat sug'urtalanuvchining erkidan tashqari sodir bo'lgandagina sug'urta hodisasi sifatida baholanishi mumkin.

Sug'urta hodisasining sodir bo'lgan vaqti sug'urta tovonini talab qilishda muhim ahamiyatga ega. Jumladan, kredit qaytarilishini kafolatlovchi sug'urta shartnomasiga ko'ra, sug'urtalanuvchining kreditoridan olgan kredit qarzini uning muddati kelgan paytda qaytara olmasligi sug'urta hodisasi hisoblanadi.

Sug'urta hodisasi ro'y berganda, shartnomada belgilangan muddatda sug'urta idoralariga xabar bermaslik ham sug'urta tovonini

to'lashni rad etish uchun asos bo'ladi. FKning 951-moddasida belgilangan bo'lib, unga ko'ra sug'urta qildiruvchi shartnomada yoki sug'urta qoidalarida nazarda tutilgan muddatlarda, sug'urtalovchiga sug'urta hodisasi ro'y berganligi haqida xabar bermasa, agar sug'urtalovchi sug'urta hodisasi yuz berganini o'z vaqtida bilganligi, yoxud bu haqda sug'urtalovchida ma'lumotlarning yo'qligi, uning sug'urta tovonini to'lash majburiyatiga ta'sir etmasligi isbotlanmasa, sug'urta tovonini to'lashni rad etish huquqini beradi.

Agar sug'urta hodisasi haqida xabar berilganidan so'ng, sug'urta idoralaridan vakil kelib tegishli dalolatnoma tuzmasa, sug'urta idorasi tomonidan, dalolatnoma tuzilmaganligini ro'kach qilib, belgilangan tovon pulini to'lashni rad qilinishiga yo'l qo'yilmaydi.

Dalolatnoma - sug'urta qilingan mol- mulkning zararlanish sababi, miqdori va aniq joyi ko'rsatilgan hamda ekspertlar xulosasi mavjud bo'lgan hujjatdir¹.

Sug'urta hodisasi ro'y berganidan so'ng tuziladigan dalolatnomalarda ishtirok etuvchi shaxslarning soni uch kishidan kam bo'lmasligi hamda sug'urta qildiruvchi (uning voyaga yetgan oila a'zosi yoxud vakolatli shaxs) ishtirokida tuzilishi kerak. Dalolatnomada, baxtsiz hodisa tufayli, sug'urta shartnomasi obyektining qancha miqdorda zararlanganligi, baxtsiz hodisaning kelib chiqish tafsilotlari albatta yoritilgan bo'lishi shart.

Bundan tashqari, zarur hollarda, dalolatnoma tuzish uchun tegishli mutaxassis, basharti, isitish, suv bilan ta'minlash yoki kanalizatsiya tizimlari, ulardan foydalanuvchi tashkilotning aybi bilan ishdan chiqqanda esa, ana shu tashkilotning vakili ham taklif etilishi kerak.

Sug'urta organlariga, ana shunday mavhum holatda vujudga kelgan sug'urta hodisalari qanday sodir bo'lganligini, tasodifan yoki qasddan uyushtirilgan harakatlar tufayli sodir bo'lganligini va sug'urta tovonining miqdorini belgilash maqsadida, huquqni muhofaza qiluvchi organlardan tegishli hujjatlar so'rab olish huquqi "O'zbekiston Respublikasining Sug'urta faoliyati to'g'risida"gi Qonunning 25- moddasida kafolatlangan bo'lib, unga ko'ra "huquqni muhofaza qiluvchi organlar, sudlar, shuningdek, tibbiyot, seysmologiya, veterinariya, gidrometeorologiya tashkilotlari va boshqa tashkilotlar, sug'urtalovchilarning so'roviga ko'ra sug'urta hodisalarining yuz berishi sabablari va holatlari to'g'risidagi hamda

¹ Юридик энциклопедия. –Т.: Шарқ, 2001. –413 б.

² Ўзбекистон Республикасининг «Сугурта фаолияти тўғрисида»ги қонуни. Халқ сўзи. 2002. 28.05.

sug'urta tovonni miqdorlari, sug'urtalovchi tomonidan aniqlanishi maqsadida yetkazilgan zarar to'g'risidagi masalalarni hal etish uchun zarur bo'lgan hujjatlar va xulosalarni taqdim etishlari shart",² - deb belgilangan. FKning 957-moddasida sug'urta qildiruvchining zarar qoplanishiga bo'lgan huquqlarining sug'urtalovchiga o'tishi, ya'ni subrogasiya huquqi ta'minlangan. Bu moddada, sug'urta qildiruvchining yetkazilgan zarar uchun javobgar shaxsga nisbatan huquqlari, agar mulkiy sug'urta shartnomasida boshqacha ko'rsatilmagan bo'lsa, sug'urtalovchiga o'tishi qoidalari mustahkamlangan. Biroq, zarar qasddan yetkazilgan bo'lsa, sug'urtalovchi sug'urta pulini to'lagandan so'ng, sug'urta shartnomasida qanday ko'rsatilganidan qat'iy nazar, yuqoridagi huquqni qo'lga kiritadi.

FKning 935-moddasiga muvofiq: "Sug'urta shartnomasini tuzish paytida taraflarning kelishuviga ko'ra aniqlanadigan, sug'urta manfaati bilan bog'lanadigan mol-mulk qiymati, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, sug'urta qiymati (sug'urta bahosi) deb hisoblanadi". Mol-mulkni sug'urta qilishdan ko'zlangan asosiy maqsad, sug'urta qilingan mol-mulkning nobud bo'lishi yoki shikastlanishi natijasida yetgan zararni qoplashdan iborat. Shu bois, sug'urta yuzasidan beriladigan pulning miqdori (sug'urta puli), sug'urta qilingan mol-mulkning qiymatidan oshmasligi talab etiladi. Shu ma'noda, ayni bir obyektning sug'urta pulini belgilash uchun, uning qiymatini aniqlash kerak bo'ladi.

FKning 935-moddasiga ko'ra, mulkiy sug'urta shartnomasi amal qilgan davrda, tomonlarga mol-mulkning shartnomada ko'rsatilgan qiymati yuzasidan nizolashish huquqi berilmagan, sug'urtalovchi o'zining sug'urta qildiruvchi tomonidan ataylab chalg'itilganligini isbotlab beruvchi holatlar bundan mustasno. Agar shartnomada sug'urta puli bilan sug'urta qiymatining nisbati buzilgan bo'lsa, mazkur shartnoma qisman haqiqiy emas deb topiladi va shartnomada boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, mulkning shartnoma tuzilgan paytdagi qiymatidan kelib chiqqan holda sug'urta tovonni to'lanadi.

Mulkning sug'urta qiymati uning haqiqiy qiymati doirasida va uning tabiiy eskirishini hisobga olgan holda belgilanadi. Bunda mulkning haqiqiy qiymati uni ko'rikdan o'tkazish, baholash, ekspertiza tayinlash va uning xulosasi, bozordagi shunga o'xshash mulkning bahosini belgilash bilan aniqlanadi.

Obyektning (binolar, chorva mollari, biron qishloq xo'jalik ekinining hosili va boshqalarning) sug'urta qilish maqsadlari uchun belgilangan qiymati-sug'urta uchun baholash deb ataladi.

Sug'urta qilinuvchi obyektlarni baholash juda muhim ahamiyatga egadir. Chunki, bu baho, sug'urta yo'li bilan ta'minlash summasini belgilash uchun asos qilib olinadi. Agar, sug'urta qilinayotgan obyektlarga uning haqiqiy qiymatidan kam baho qo'yilsa, u holda sug'urta yo'li bilan ta'minlash puli ham kamayadi.

Sug'urta puli sug'urta uchun qo'yilgan baho bilan to'g'ri kelishi mumkin. Bu holda mulk uning to'la qiymati miqdorida sug'urta qilingan hisoblanadi. Agar mol-mulk nobud bo'lsa, yoki zarar yetkazilsa, unga yetgan zarar to'liq hajmda qoplanadi. Sug'urta puli sug'urta qiymatidan kam bo'lishi ham mumkin.

FKning 938-moddasida: "Sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan mol-mulk yoki tadbirkorlik xavfining sug'urta puli sug'urta qiymatidan ortiq bo'lsa, shartnoma sug'urta pulining sug'urta qiymatidan ortiq bo'lgan qismida o'z-o'zidan haqiqiy bo'lmaydi va sug'urta mukofotining ortiqcha to'langan qismi qaytarib berilmaydi".

Sug'urta qiymati - sug'urta obyektining asl, faktik qiymati bo'lib, uni belgilash turli mamalakatlardagi joriy qonunchilik va amaliyotda shakllangan o'ziga xos qoidalarga asoslanib amalga oshiriladi.

Amerika Qo'shma Shtatlarida esa, sug'urta qiymati tovar yuklanayotgan paytdagi bozor narxi qancha bo'lsa, shundan kelib chiqib hisoblanadi va bu reys boshlanishi oldidan aniqlanadi. Fransuz qonunchiligida, sug'urta qiymatiga tovarning sotilish narxi va yuklash paytida sarflangan xarajatlar, uning belgilangan joyga yetkazilishi va kutilayotgan daromad miqdori ham qo'shib belgilanadi. Germaniyada esa sug'urta qiymati sifatida, sug'urta hodisasi yuzaga kelishi bilan tovarning asl sotilish qiymati qabul qilingan.

Sug'urta puli va sug'urta bahosi to'g'risida yuqorida ta'kidlab o'tilgan qoidalar, shaxsiy sug'urta shartnomasiga qo'llanilmaydi. Chunki, kishining hayoti yoki mehnat qobiliyatini, sug'urta qilish maqsadlarida baholab bo'lmaydi.

Xullas, sug'urta qiymatini aniqlash, sug'urta hodisasi natijasida to'lanadigan sug'urta to'lovini, sug'urta badali miqdori sug'urta pulini belgilashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, u qat'iy belgilanishi lozim.

Sug'urta puli - sug'urta qiymatidan kelib chiqib belgilanadi va u sug'urta qiymatidan kam yoki teng miqdorda belgilanishi mumkin.

FKning 934-moddasiga muvofiq: "Mulkiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchi sug'urta to'lovini to'lash majburiyatini oladigan yoki shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha to'lash majburiyatini oladigan

summa (sug'urta puli) sug'urta qildiruvchining sug'urtalovchi bilan kelishuviga ko'ra, ushbu modda qoidalariga muvofiq belgilanadi.

Mol-mulk yoki tadbirkorlik xavfini sug'urta qilishda, agar sug'urta shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, sug'urta puli ularning haqiqiy qiymatidan (sug'urta qiymatidan) oshmasligi lozim, quyidagilar shular jumlasiga kiradi:

— mol-mulk uchun uning sug'urta shartnomasini tuzish kuni turgan haqiqiy qiymati;

— tadbirkorlik xavfi - sug'urta hodisasi yuz berganida sug'urta qildiruvchi tadbirkorlik faoliyatidan ko'rishi mumkin bo'lgan zarar.

Shaxsiy sug'urta shartnomalarida va fuqaroviy javobgarlikni sug'urtalash shartnomalarida, sug'urta pulini taraflar o'z ixtiyorlariga ko'ra aniqlaydilar.

Qonun yoki sug'urta shartnomasida nazarda tutilgan sug'urta hodisasi yuz berganida, sug'urtalovchi, shartnomada qayd etilgan shaxsga sug'urta shartnomasida belgilangan muddatda, sug'urta pulini (sug'urta tovonini) to'lashi shart.

Sug'urta pulining miqdori, sug'urta hodisasining kelib chiqish holatiga qarab kamayishi yoki umuman to'lanmasligi mumkin. Chunki, sug'urta hodisasining kelib chiqishida, sug'urta qildiruvchining aybi bo'lsa yoki sug'urta hodisasi natijasida ko'rilgan zarar, sug'urta pulidan kam miqdorda bo'lgan taqdirda, sug'urta pulining miqdori kamayishi mumkin. Sug'urta puli bilan sug'urta tovonini bir mazmundagi iboralar emas. Chunonchi, sug'urta puli shartnomada sug'urta hodisasi ro'y berganida to'lanishi lozim bo'lgan pul bo'lsa, sug'urta tovonini sug'urta hodisasi ro'y bergach, sug'urta qildiruvchi ko'rgan zarar yoki sug'urta tashkiloti tomonidan to'lanishi lozim bo'lgan pul mablag'i hisoblanadi.

Yetkazilgan zarar miqdorini, sug'urta tashkiloti, o'zi tuzgan dalolatnoma asosida, zarur hollarda esa, mulkning nobud bo'lgan, zararlangan yoki yo'qolgan joyi, vaqti, sababi va boshqa sharoitlar haqida vakolatli tashkilotlar (avariya xizmati, militsiya, tergov tashkilotlari, sud va boshqalar) tomonidan berilgan hujjatlarni hisobga olib aniqlaydi.

Sug'urta hodisasi natijasida mol-mulkka yetkazilgan zarar bo'lib, mulk nobud bo'lganida yoki o'g'irlanganida mulkni sug'urta qilishda asoslanadigan, sug'urta shartnomasida belgilangan narxi, uy-joyning hammasi tamoman nobud bo'lganda esa, maxsus va umumiy sug'urta shartnomalarida ko'rsatilgan sug'urta puli, mulk zararlanganda – mulkning oldingi qiymati bilan sug'urta hodisasi tufayli qimmatini (sifati va qiymatini) yo'qotgandan keyingi narxi orasidagi farq,

shuningdek zararlangan narsani tuzatish yo'li bilan avvalgi holatiga keltirish mumkin bo'lsa, u holda ana shu narsani tuzatish narxi ko'rilgan zarar hisoblanadi.

Tuzatish narxi, tuzatish maqsadida fuqarolardan haq undirib olish uchun tegishli tashkilotlar tomonidan belgilangan amaldagi baholar (tariflar) asosida hisoblab chiqiladi.

Tuzatish narxi, sug'urta pulidan oshmaydigan miqdor doirasidagina zarar deb tan olinadi. Agar, ekspertiza o'tkazish zarur deb topilgan bo'lsa, bu ishni bajarish narxi ham zarar qiymatiga qo'shiladi.

Ko'rsatilgan ishlarni bajarish xarajatlarining miqdori amaldagi baholar asosida, ana shu ishlar hajmidan kelib chiqib hisoblanadi.¹

Sug'urta hodisasi yuz berganida, mulkni saqlab qolish va uni tartibga keltirish uchun qilingan xarajatlar narxi ham (agar bu xarajatlar zarur deb tan olingan bo'lsa) zarar miqdoriga kiritiladi.

Ushbu xarajatlar miqdori tegishli ishlar (xizmatlar) ga fuqarolar haq to'lashi uchun belgilangan amaldagi baholar (ta'riflar) asosida aniqlanadi.

Agar nobud bo'lgan, zararlangan yoki o'g'irlangan biron-bir mulk uchun belgilangan narxlar bo'lmasa, u holda, zarar miqdori sug'urta shartnomasi tuzilgan paytda amal qilayotgan narxlardan kelib chiqib aniqlanadi.

Sug'urta tovonni, ko'rilgan zarar miqdorida, sug'urta shartnomasi tuzilgan paytdagi baholar asosida, ammo shartnomada kelishilgan sug'urta pulidan ko'p bo'lmagan miqdorda to'lanadi.

Sug'urta tovonini to'lash haqidagi qarorni davlat sug'urta muassasasi mustaqil ravishda qabul qiladi.

Sug'urta tovonini esa, shartnoma tuzgan sug'urta muassasasi barcha zarur hujjatlarni olganidan so'ng, shartnomada belgilangan muddat ichida to'laydi. Sug'urta qildiruvchiga yoki uning oila a'zolariga nisbatan jinoiy ish qo'zg'atilgan taqdirda, bu tartib joriy qilinmaydi.

Sug'urta tovonni sug'urta qildiruvchining o'ziga to'lanadi. Uning xohishiga binoan, tovon naf oluvchining nomiga yozilgan chek berish, omonat kassaga o'tkazish, naqd pul bilan hisob-kitob qilish yoki belgilangan tartibda pochta orqali yuborish yo'li bilan to'lanishi mumkin.

Sug'urta qildiruvchi vafot etgan bo'lsa, sug'urta tovonni qonunda belgilangan tartibda, uning vorislariga to'lanadi.

Sug'urta muassasasi xodimlarining aybi bilan, sug'urta tovonini to'lash

¹ Аминжорова М. Бозор иқтисодиёти шароитида сугурта хизмати кўрсатишнинг фуқаролик ҳуқуқий муаммолари. Дисс. ю.ф.н. - Т.: 2004.

kechiktirilganligi uchun, sug'urta shartnomalarida tegishli jarimalar to'lash belgilanadi. Bunday jarimalarning miqdorini belgilash, ixtiyoriy sug'urta shartnomalari bo'yicha, tomonlarning o'zaro kelishuvi asosida, majburiy sug'urta shartnomalari bo'yicha esa, ushbu shartnomaga oid qonun hujjatlarida ko'rsatilgan miqdorda amalga oshiriladi.

Shaxsiy sug'urta shartnomasi, ya'ni fuqaroni baxtsiz hodisalardan sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha agar sug'urta hodisasi ro'y bersa, sug'urta qiluvchi sug'urta to'lovini 72 soat ichida to'lashi lozim. Basharti, to'lov belgilangan muddat ichida amalga oshirilmasa, har bir kechiktirilgan kun uchun, shartnomada belgilangan miqdorda jarima to'lanadi.

Zarar, aybdor shaxs tomonidan to'liq qoplansa, sug'urta qildiruvchi, sug'urta tovonini olish huquqidan mahrum bo'ladi. Agar zarar, qisman qoplangan yoki to'lanishi lozim bo'lgan sug'urta tovonidan kam miqdorda to'langan bo'lsa, u holda, sug'urta tovonini, yetkazilgan zarar uchun javobgar shaxsdan olingan pulni hisobga olgan holda to'lanadi.

Sug'urta hodisasi ro'y berganidan so'ng sug'urta hodisasining kelib chiqish sabablarini o'rganish jarayonida, ushbu hodisaning kelib chiqishida, sug'urta qildiruvchining qasddan sodir etgan harakatlari mavjudligi aniqlansa, sug'urta idoralari sug'urta qoplamasini to'lashni rad etishga haqli bo'ladi.

Sug'urta shartnomasining shartlarini belgilashda sug'urta badali, sug'urta qildiruvchi tomonidan to'lanishi lozim bo'lgan pul to'lov majburiyati vazifasini o'taydi. Zero, sug'urta badali shartnoma tuzayotgan sug'urtalanuvchi tomonidan sug'urta idorasiga to'lanishi lozim bo'lgan pul miqdoridir. Sug'urta badali, shartnomalarda ba'zan sug'urta mukofoti deb ham yuritiladi.

Mukofot rag'batlantiruvchi tarzdagi pul miqdori bo'lib, sug'urta qildiruvchi tomonidan sug'urtalovchiga to'lanadigan pul mukofot mazmunini bildirmaydi.

Sug'urta shartnomasida badallarining miqdori shartnomaning turiga qarab belgilanadi. Agar ixtiyoriy sug'urta shartnomalari tuzilayotgan bo'lsa, bunday shartnomalarning badallari miqdori shartnoma subyektlari o'rtasida sug'urta puli miqdoriga qarab, o'zaro kelishuv asosida belgilanadi. Sug'urta pulining eng kam miqdori sug'urta qoidalarida belgilab qo'yilgan bo'lishi mumkin.

Majburiy sug'urta shartnomalari bo'yicha sug'urta badallarini belgilash Vazirlar Mahkamasining qarori bilan qat'iy belgilangan bo'ladi va uni o'zgartirishga yo'l qo'yilmaydi. Lekin, ba'zi hollarda sug'urta

badallarining miqdori shartnomaning muddatiga nisbatan belgilangan bo'lishi mumkin. Bir yildan kam muddatga tuzilgan shartnomalar bo'yicha shartnoma muddatiga bog'liq ravishda sug'urta foiz stavkalarining miqdori kamaytiriladi.

Shartnomaning mazmuni bo'lib taraflarning huquq va majburiyatlari hisoblanadi. Ularning huquq va majburiyatlari shartnomada belgilangan majburiyatlarini yoritishda aniqlab olish mumkin bo'ladi. Avvalam bor, sug'urtalovchining zimmasida tavakkalchilik bo'lib, sug'urta hodisasi ro'y berishi bilan sug'urta pulini to'laydi. Ushbu majburiyat eng asosiy majburiyat hisoblanib, sug'urta xafvi uning zimmasida bo'lishi sug'urtalovchiga hech qanday harakatlarni sodir etish yuklatilmaydi, aksincha agar sug'urta xafvi ro'y bergudek bo'lsa, sug'urta pulini to'lash harakatini amalga oshirishi kerak bo'ladi. Sug'urta tovonni odatda sug'urta pulidan oshmasligi kerak. Aksariyat holatlarda sug'urta puli pul birliklarida amalga oshiriladi, ayrim vaqtlarda natura holida ham berilishi mumkin. Misol uchun tibbiy sug'urtada pulning evaziga sug'urta qildiruvchiga tibbiy muolaja ko'rsatiladi. Sug'urta tovonining miqdori va tartibi sug'urta qildiruvchining arizasiga muvofiq, shuningdek, shartnoma shartlariga asosan amalga oshiriladi. FKning 951-moddasiga muvofiq, sug'urta hodisasi ro'y berishi bilanoq sug'urta qildiruvchining arizasi sug'urtalovchini ogohlantirish usullaridan hiri hisoblanadi. Biroq ayrim vaziyatlarda naf oluvchi tomonidan ham ogohlantirilishi mumkin. Agar shartnomada xabar qilish muddati va usuli nazarda tutilgan bo'lsa, ushbu shartlashilgan muddatda va usulda qilinishi lozim. Agar naf oluvchi o'zining foydasiga tuzilgan shartnoma bo'yicha sug'urta tovoniga bo'lgan huquqdan foydalanish niyatida bo'lsa, ayni shunday majburiyat naf oluvchining zimmasida bo'ladi. Yuqoridagi majburiyatlarning bajarilmasligi sug'urtalovchiga, agar sug'urtalovchi sug'urta hodisasi yuz berganini o'z vaqtida bilganligi, yoki bu haqda sug'urtalovchida ma'lumotlar yo'qligi uning sug'urta tovonini to'lashni rad etish huquqini beradi. Ushbu qoidalar shaxsiy sug'urta shartnomasiga ham taalluqli bo'lib, sug'urtalovchini xabardor etish 20 kundan kam bo'lmasligi kerak. Sug'urtalovchi sug'urta hodisasining kelib chiqish asoslari va vaziyatlarini o'rganishga asosli bo'lib, sug'urta tovonini belgilashda muhim o'rin tutadi. Mazkur holatni o'rganishda sug'urtalovchining sug'urta xavfini baholash huquqi (FKning 932-moddasi), sug'urta shartnomasining amal qilish davrida sug'urta xavfining ortishi oqibatlarini (FKning 949-moddasi) bilan aniqlash imkonini beradi.

Agar sug'urta tovonini to'lashni rad etuvchi ma'lumotlar bo'lmasa,

sug'urtalovchi sug'urta qildiruvchiga (naf oluvchi) to'lashi shart.

Quyidagi hollarda sug'urtalovchi to'lashdan bosh tortishi mumkin:

Sug'urta hodisasi sug'urta qildiruvchi, naf oluvchi yoki sug'urtalangan shaxsning qasd qilishi oqibatida yuz bergan bo'lsa (FKning 953-moddasi, 1 qismi).

Qonunda sug'urta hodisasi sug'urta qiluvchining yoki naf oluvchining qo'pol ehtiyotsizligi oqibatida yuzaga kelganda sug'urtalovchini mulkiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta tovonini to'lashdan ozod etish yoki tovon miqdorini kamaytirish mumkin. Sug'urtalovchi sug'urtalangan shaxsning hayoti yoki sog'lig'iga zarar yetkazganlik uchun fuqaroviy javobgarlikni sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urta tovonini to'lashdan, agar zarar sug'urtalanuvchi uchun javobgar shaxsning aybi bilan yetkazilgan bo'lsa, ozod qilinmaydi.

Sug'urtalovchi shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalangan shaxs vafot etgan taqdirda, to'lanishi lozim bo'lgan sug'urta pulini to'lashdan, agar uning vafoti o'z joniga qasd qilish oqibatida ro'y bergan bo'lsa va bu vaqtgacha sug'urta shartnomasi kamida 2 yil amal qilgan bo'lsa, ozod qilinmaydi (FKning 953-moddasi, 2-4 qismlari). Qolgan holatlarda sug'urta qildiruvchining, naf oluvchining yoki sug'urtalangan shaxsning ehtiyotsizligi va qo'pol ehtiyotsizligi sug'urta tovonini rad etishga asos bo'la olmaydi.

Sug'urta hodisasi quyidagi holatlarda yuz bergan bo'lsa:

- yadro portlashi, radiatsiya yoki zaharlanish ta'sirida;
- harbiy harakatlar, manyovrlar va boshqa harbiy tadbirlar.

Sug'urtalangan mol-mulk davlat organlarining farmoyishi bilan olib qo'yilishi, musodara qilinishi, rekvizitsiya qilinishi, xatlanishi yoki yo'q qilib tashlanishi oqibatida ko'rilgan zarar uchun sug'urtalovchi sug'urta tovonini to'lashdan ozod etiladi. Buning sababi sug'urta hodisasining amalga oshish xavfi yuqori bo'lganligi bilan belgilanadi.

Odatda sug'urta tovonini to'lashni rad etish qarori sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi) so'rab murojaat etgandan so'ng, 15 kundan kechiktirmasdan yozma, hamda sabablari ko'rsatilgan holatda bildiriladi (FKning 955-moddasi).

Sug'urta pulini to'lashdan bosh tortish yoki bo'yin tovlash, hamda o'z vaqtida to'lamaganlik uchun neustoyka belgilanmagan, biroq sug'urta shartnomasida neustoyka belgilanishi mumkin.

Keyingi sug'urtalovchining majburiyati bu — sug'urta siridir. Sug'urtalovchi sug'urta qildiruvchi, sug'urtalangan shaxs va naf oluvchi, uning sog'lig'i holati to'g'risidagi o'z kasb faoliyati natijasida o'zi olgan

ma'lumotlarni oshkor qilishga haqli emas. Sug'urta sirini buzganlik uchun sug'urtalovchi buzilgan huquqlarning turi va buzish xususiyatlariga qarab FKning 985, 1021, 1022-moddalariga muvofiq javobgar bo'ladi (FKning 933-moddasi). Mazkur qoida "Sug'urta faoliyati to'g'risida" gi qonunning 26-moddasida ham mustahkamlab qo'yilgan. Shuningdek, sug'urtalovchining qo'shimcha majburiyatlari shartnomada belgilab qo'yilishi mumkin.

Sug'urta qildiruvchi shartnomada belgilab qo'yilgan summaning bir qismini to'lagan bo'lsa, qolgan sug'urta badallarini to'lashi shart. Sug'urta qildiruvchida sug'urta mukofotini (birinchi sug'urta badali) to'lash majburiyati yotadi.

Agar sug'urta shartnomasida sug'urta mukofotini bo'lib-bo'lib to'lash nazarda tutilgan bo'lsa, shartnomada navbatdagi sug'urta badallarini belgilangan muddatlarda to'lamaslik oqibatlarini ko'rsatib qo'yilishi mumkin. Agar sug'urta hodisasi to'lash muddati o'tkazib yuborilgan navbatdagi sug'urta badali to'lanishidan oldin yuz bergan bo'lsa, sug'urtalovchi mulkiy sug'urta shartnomasi bo'yicha to'lanishi lozim bo'lgan sug'urta to'voni yoki shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta puli miqdorini sug'urta mukofotining o'ziga to'langan qismiga mutanosib summada cheklashga va muddati o'tkazib yuborilgan sug'urta badali summasini hisobga olishga haqli (FKning 942-moddasi).

Navbatdagi majburiyati sug'urta shartnomasi tuzilayotganda sug'urta qildiruvchi o'ziga ma'lum bo'lib, sug'urta hodisasi yuz berishi ehtimolini va uning yuz berishi tufayli kutilajak zarar miqdori (sug'urta xavfi) ni aniqlash uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan holatlarni, ma'lumotlarni sug'urtalovchiga xabar berishi shart.

Sug'urta shartnomasining standart shaklida, sug'urta qildiruvchiga berilgan sug'urta qoidalarida yoki yozma so'rovda sug'urtalovchi tomonidan oldindan aniq aytib qo'yilgan holatlar muhim hisoblanadi. Agar sug'urta shartnomasi sug'urtalovchining qandaydir savollariga sug'urta qildiruvchining javoblari bo'lmagan holda tuzilgan bo'lsa, sug'urtalovchi tegishli holatlar sug'urta qildiruvchi tomonidan ma'lum qilinmaganligiga asoslanib keyinchalik shartnomani bekor qilishni yoxud uni haqiqiy emas deb topishni talab qila olmaydi (FKning 931-moddaning 2 va 3- qismlari).

FKning 932-moddasiga muvofiq mol-mulkni sug'urtalash shartnomasi tuzilayotganda sug'urtalovchi sug'urta qilina yotgan mol-mulkni ko'zdan kechirishga, ekspertiza tayinlashga haqli. Shaxsiy sug'urta shartnomasi tuzilayotganda sug'urtalovchi sug'urta qilina yotgan shaxsning haqiqiy

holatini aniqlash uchun uni tekshirishga haqlidir. Bu bo'yicha yuqorida gapirib o'tildi.

Sug'urta qildiruvchi sug'urtalovchiga bila turib yolg'on ma'lumot berganligi aniqlansa, sug'urtalovchi shartnomani haqiqiy emas deb topishi mumkin (FKning 931-modda, 4- qism). Agar sug'urta shartnomasi sug'urtalovchining qandaydir savollariga sug'urta qildiruvchining javoblari bo'lmagan holda tuzilgan bo'lsa, sug'urtalovchi tegishli holatlar sug'urta qildiruvchi tomonidan ma'lum qilinmaganligiga asoslanib, shartnomani bekor qilish yoki uni haqiqiy emas deb topishni talab qila olmaydi (FKning 931-modda, 3- qism).

Mulkiy sug'urta shartnomasining amal qilish davrida sug'urta qildiruvchi shartnoma tuzilayotganda sug'urtalovchiga ma'lum qilingan holatlarda yuz bergan, o'ziga ma'lum bo'lgan muhim o'zgarishlar to'g'risida, agar bu o'zgarishlar sug'urta xavfi ortishiga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lsa, sug'urtalovchiga darhol xabar berish shart. Sug'urta shartnomasida va sug'urta qildiruvchiga berilgan sug'urta qoidalarida aytib qo'yilgan o'zgarishlar muhim deb hisoblanadi (FKning 949-modda).

Mazkur moddaga muvofiq sug'urta xavfi ortishiga sabab bo'ladigan holatlar to'g'risida xabardor qilingan sug'urtalovchi sug'urta shartnomasining shartlarini o'zgartirishni yoki xavf ortishiga mutanosib ravishda qo'shimcha sug'urta mukofoti to'lashni talab qilishga haqli.

Sug'urta to'lovlarini, sug'urta badallarini o'z vaqtida to'lash, sug'urta polisini berishni kechiktirmaslik, sug'urta obyektni asrash, sug'urta hodisasi ro'y berganida vaqtida xabar berish va hokazo shartlar shartnoma taraflarining majburiyatlari bo'lib hisoblanadi. Sug'urta shartnomasidan kelib chiqadigan ushbu shartlarga rioya qilmaslik huquqiy javobgarlikka tortish uchun to'la asos bo'lib hisoblanadi.

Sug'urta shartnomalarini buzganlik uchun qo'llaniladigan eng asosiy javobgarlik turlaridan biri fuqarolik-huquqiy javobgarlik bo'lib, u shartnoma ishtirokchilariga mulkiy zarar yetishi natijasida kelib chiqadi.

Sug'urta shartnomalarini buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik, jazo choralari sifatida, zararni to'lash va neustoyka qo'llanilishi bilan ifodalanadi.

Fuqarolik qonunchiligi bo'yicha javobgarlik to'g'ridan-to'g'ri yetkazilgan zarar uchun ham, shuningdek, zarar oqibatida olinishi mumkin bo'lgan, lekin olinmay qolgan daromad uchun ham kelib chiqadi.

Sug'urta shartnomasida belgilangan muddatda sug'urta tovonini

to'lamaslik sug'urta tashkilotlarining javobgarligiga sabab bo'ladi. Bunda, sug'urta idorasi shartnomani lozim darajada bajarmaganligi, uning bu harakatlari sug'urta qonunchiligiga zidligi va sug'urta tovonini to'lamaganligi sug'urta idorasining aybi ekanligidan kelib chiqib, sug'urtalanuvchilarga sug'urta to'lash bilan birga, shu sug'urta tovonini berishni kechiktirgan har bir kun uchun belgilangan miqdorda qo'shib to'lanadi. Sug'urta shartnomasi tomonlar o'rtasida o'zaro shartnoma orqali tartibga solinadi. Sug'urta shartnomasi munosabatlarida sug'urta qiluvchi (sug'urta tashkiloti) ning vakili, sug'urta qildiruvchi jismoniy shaxs yoki yuridik shaxsning vakili va shartnomada sug'urta to'lovini olishi belgilangan naf oluvchi qatnashadi.

O'zaro til birlashtirib sug'urta pulini noqonuniy ravishda o'zlashtirish, har ikki tomon uchun ham keltirilgan zarar miqdoriga qarab, fuqaroviy va jinoiy javobgarlikni keltirib chiqaradi.¹

Sug'urta shartnomalarini haqiqiy emas deb topish shartlari, sug'urta shartnomalarini haqiqiy emas deb topish asoslari bo'yicha, agar sug'urta qildiruvchi shaxs, sug'urta agenti tomonidan, jinoiy yo'l bilan qo'lga kiritgan, ro'yxatga olingan, xatlangan mulkka nisbatan sug'urta shartnomasi tuzish mumkin emasligi haqida ogohlantirilgan bo'lishiga qaramay, shu mulk jinoiy yo'l bilan qo'lga kiritganligini yashirib, sug'urta shartnomasini tuzgan bo'lsa, shartnoma albatta sug'urta qildiruvchi tomonidan sug'urta idoralariga to'langan sug'urta badallari qaytarib berilmagani holda bekor qilinadi.

Sug'urta shartnomalarini haqiqiy emas deb topish asoslari bo'yicha FKning 943-moddasida ham shartnomalarni haqiqiy emas deb topish asoslari berilgan bo'lib, bu moddaning 1- qismida, agar shartnoma tuzish paytida sug'urta obyekt mavjud bo'lmasa, shartnoma o'z-o'zidan haqiqiy emas deb topilishi ko'rsatilgan.

Sug'urtalovchi sug'urta shartnomasini tuzish vaqtida, sug'urta obyektining haqiqatda mavjudligiga ishonch hosil qilishi kerak. Sug'urtalanayotgan obyekt sug'urta shartnomasi davrida mavjudmi yoki yo'qmi, sug'urtalanayotgan manfaatlar g'ayriqonuniy emasmi kabi masalalar hal qilingandagina shartnoma tuzishga kirishish lozim.

4. Sug'urta shartnomasining shakllari.

Sug'urta shartnomasi shakllari bo'yicha esa ixtiyoriy, majburiy va majburiy davlat sug'urtasiga bo'linadi. Bu shakllar sug'urta shartnomasining mustaqil tarmoqlari bo'lib, ular o'zining iqtisodiy va yuridik negizi

¹ Аминжорова М. Бозор иқтисодийёти шароитида суғурта хизмати кўрсатишнинг фуқаролик ҳуқуқий муаммолари. Дисс. ю.ф.н. - Т.: 2004.

jihatidan, texnikasi va amalga oshirish yo'llari jihatidan tamomila xilma-xildir.

Hayot sug'urtasi jismoniy shaxslarning hayoti, sog'lig'i, mehnat qobiliyati va qo'shimcha pul ta'minoti bilan bog'liq manfaatlarini sug'urta qilishdan iborat bo'lib, bunda sug'urtaning shartnoma bo'yicha eng kam muddati bir yilni tashkil etadi va sug'urta summalarining sug'urta shartnomasida ko'rsatib o'tilgan oshirilgan foizini yoki davriy to'lovlarni o'z ichiga oladi.

Shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha bir taraf (sug'urtalovchi) boshqa taraf (sug'urta qildiruvchi) to'laydigan, shartnomada shartlashilgan haq (sug'urta mukofoti) evaziga sug'urta qildiruvchining o'zining yoxud shartnomada ko'rsatilgan boshqa fuqaro (sug'urtalangan shaxs) ning hayoti yoki sog'lig'iga zarar yetkazilgan, u muayyan yoshga to'lgan yoki uning hayotida shartnomada nazarda tutilgan boshqa voqea (sug'urta hodisasi) yuz bergan hollarda shartnomada shartlashilgan pulni (sug'urta pulini) bir yo'la yoki vaqti-vaqti bilan to'lab turish majburiyatini oladi (FKning 921-moddasi, 1- qismi). FKning 914-moddasiga muvofiq, shaxsiy sug'urta ommaviy shartnomalar turkumiga kiradi. Shuningdek, ularni uchinchi shaxs foydasiga tuziladigan shartnomalar turiga ham kiritish mumkin¹. Xususan, umumiy qoida bo'yicha, shartnomadan kelib chiqadigan huquq va majburiyatlar shartnoma tuzishda qatnashgan taraflar uchun paydo bo'ladi. Masalan, hayotini sug'urtalayotgan shaxs o'zi vafot etgan taqdirda, shartnomada belgilangan pulni olish uchun boshqa shaxsni naf oluvchi qilib tayinlashi mumkin.

Sug'urta shartnomasining ommaviy sanalishidan maqsad, sug'urtalovchi belgilangan standart shartnoma shakllaridan foydalanib, murojaat etgan hamma sug'urta qildiruvchilarga bir xil munosabatda bo'lishidir. Biroq sug'urtalovchi sug'urta qildiruvchi shaxsning shaxsiy holatlarini (sog'lig'i, yoshi, kasbi va boshqalar) e'tiborga olgan holda shartnomani tuzadilar. Ayrim kategoriyadagi shaxslar bilan shartnoma tuzishdan bosh tortishlari mumkin, qachonki sug'urta qildirilayotgan shaxs og'ir kasal bo'lsa yoki keksaligini inobatga olgan holda.

Mulkiy sug'urtaning o'ziga xos xususiyatlari quyidagichadir:

- faqatgina shaxsiy manfaat, ya'ni, sug'urtalangan shaxs hayoti yoki sog'lig'iga zarar yetkazilganda, muayyan yoshga to'lishi, shartnomada ko'zda tutilgan voqea sodir bo'lishi bilan sug'urta pulini olishi tushuniladi. Bularning barchasi shaxs bilan bevosita bog'liq bo'lib, uning shaxsiy

¹ И.Б.Зокиров. Ўзбекистон ССРнинг Гражданлик ҳуқуқи. -Т.: Ўқитувчи, 1988. -196 б.

nomulkiy boyligi (huquqi) hisoblanadi. Bunday shaxsiy manfaatlar sug'urta qilinayotganda sug'urta puli ixtiyoriy ravishda belgilanadi.

Mulkiy sug'urtada doimo ko'rilgan zararni qoplash ko'zda tutiladi. Bunday mulkiy zararlar hamisha xavfli hisoblanadi. Bular qatorida shaxs bilan bog'liq xavf-xatarlar ham bo'lishi mumkin (shikastlanishi yoxud betob bo'lishi). Biroq boshqa shaxsiy manfaatlar sug'urtalangan shaxs uchun xavf tug'dirmay, balki belgilangan yoshga yetishi, muomala layoqatiga to'lishi, nikohga kirishishi va boshqalar ko'zlangan maqsadga erishishni bildiradi.

- sug'urtalangan shaxs yoxud naf oluvchi bilan mos kelmaydigan boshqa subyektning paydo bo'lishi.

Agar shartnomada naf oluvchi sifatida boshqa shaxs ko'rsatilmagan bo'lsa, shaxsiy sug'urta shartnomasi sug'urtalangan shaxs foydasiga tuzilgan hisoblanadi. Boshqa naf oluvchi ko'rsatilmagan shartnoma bo'yicha sug'urtalangan shaxs vafot etgan taqdirda, sug'urtalangan shaxsning merosxo'rlari naf oluvchilar deb tan olinadi (FKning 921-modda, 2-qism). Sug'urtalangan deb hisoblanmaydigan shaxs foydasiga, shu jumladan sug'urtalangan shaxs hisoblanmaydigan sug'urta qildiruvchi foydasiga shaxsiy sug'urta shartnomasi faqat sug'urtalangan shaxsning yozma roziligi bilangina tuzilishi mumkin. Bunday rozilik bo'lmagan taqdirda, shartnoma sug'urtalangan shaxsning da'vosi bo'yicha, bu shaxs vafot etgan taqdirda esa, uning merosxo'rlari da'vosi bo'yicha haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Rivojlangan mamlakatlar, Fransiya va Buyuk Britaniyada, sug'urta qildiruvchi va sug'urtalovchi o'rtasida shartnoma tuzish majburiyati yuklatilmagan. Sug'urta kompaniyalari polislarining sotib olinishi bilan, ular o'rtasidagi huquq va majburiyatlar vujudga keladi. Bu polislarida shartnomaning muhim shartlari qisqa holda bayon etiladi. Mazkur shartlar bilan kelishgan sug'urta qildiruvchilar ularni sotib olishi yoki olmasligi ixtiyoriy amalga oshiriladi¹.

Umumiy sug'urta esa shaxsiy, mulkiy sug'urta, majburiyatlarini sug'urta qilish, hamda hayotni sug'urta qilish sohasiga taalluqli bo'lmagan boshqa sug'urta shartnomalaridan iborat.

Fuqarolarning ijtimoiy manfaatlarini va davlatning manfaatlarini ta'minlash maqsadida qonunda hayot, sog'liq va mol-mulkning majburiy sug'urtasi belgilab qo'yilishi mumkin.

Majburiy sug'urta alohida tartibga solinib, qonunda ko'rsatilgan

¹ Шахов В.В. Введение в страхование. –М.: «Финансы и статистика» 1999. -273 стр. 522

shaxslarga sug'urta qiluvchilar sifatida boshqa shaxslarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkini yoxud o'zining boshqa shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligini o'z hisobidan sug'urta qilish majburiy sug'urta deb yuritiladi (FKning 914-modda, 3- qism).

FKning 922-moddasi, 6- qismiga muvofiq, mol-mulkni sug'urta qilish majburiyati qonundan kelib chiqmaydigan, balki mol-mulkning egasi bilan tuzilgan shartnomaga yoki mol-mulkning mulkdori hisoblanuvchi yuridik shaxsning ta'xis hujjatlariga asoslangan hollarda, bunday sug'urta ushbu moddaning ma'nosi jihatidan majburiy hisoblanmaydi va ushbu kodeksning 924-moddasida nazarda tutilgan oqibatlarini keltirib chiqarmaydi.

Davlatga tegishli bo'lgan mulklarni xo'jalik yoki operativ boshqaruvdagi yuridik shaxslarning zimmasiga ushbu mulklarni sug'urtalash yuklatilishi mumkin (FKning 922-modda, 5- qism).

Majburiy sug'urta shartnomasi boshqa shartnomalardan sug'urta puli, badali maxsus qonunlarga asosan tuzilishi va badal miqdori ham qat'iy belgilangan bo'lib, uni faqat sug'urta qildiruvchi tomonidan to'lanishi bilan farq qiladi. Hozirda bu turdagi shartnoma, asosan fuqarolarning uchinchi shaxs oldidagi javobgarligini majburiy sug'urtalash, kredit yuzasidan garovga qo'yilayotgan mulkni majburiy sug'urtalash, garov mulkining kreditni qoplash yuzasidan yetmagan qismini sug'urtalash qo'llanilmoqda.

Majburiy sug'urta shartnomasining shartlari qonun bilan belgilab qo'yilgan bo'lib, ularni ixtiyoriy ravishda o'zgartirish mumkin emas.

Majburiy sug'urta bo'lib ham shaxsiy, ham mulkiy bo'lishi mumkin. FKning 922-moddasining 1- qismiga muvofiq:

- qonunda ko'rsatilgan boshqa shaxslarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulki ularning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga zarar yetkazilishi ehtimoli;

- boshqa shaxslarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga zarar yetkazilishi yoxud boshqa shaxslar bilan tuzilgan shartnomalarning buzilishi oqibatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan fuqaroviy javobgarlik xavfi belgilanishi mumkin.

Sug'urtaning boshqa shakllari majburiy bo'lishi mumkin emas. Chunonchi, tadbirkorlik xavfi ham majburiy sug'urta qilinmaydi. Tadbirkorlik faoliyati doimo o'zining tavakkalchiligi va o'z hisobidan faoliyat yuritadi. Mulkiy va shaxsiy sug'urtaning ayrim turlari ham majburan sug'urta qilinmaydi. Fuqaroga o'z hayoti yoki sog'lig'ini sug'urtalash majburiyati qonun bilan yuklatilishi mumkin emas (FKning

922-modda, 4- qism).

Majburiy sug'urta sug'urta qilish majburiyati yuklangan shaxs (sug'urta qildiruvchi) sug'urtalovchi bilan sug'urta shartnomasini tuzish vositasida amalga oshiriladi.

Majburiy sug'urtalanishi lozim bo'lgan obyektlar, ular sug'urtalanishga sabab bo'ladigan xavflar va sug'urta pulining eng kam miqdorlari qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Agar qonun bo'yicha foydasiga majburiy sug'urta amalga oshirilishi lozim bo'lgan shaxs, agar sug'urta amalga oshirilmagani unga ma'lum bo'lsa, sug'urta qildiruvchi sifatida zimmasiga sug'urtalash majburiyati yuklangan shaxs uni amalga oshirishini sud tartibida talab qilishga haqli.

Agar sug'urta qildiruvchi sifatida sug'urtalash majburiyati zimmasiga yuklangan shaxs uni amalga oshirmagan bo'lsa, yoki sug'urta shartnomasini naf oluvchining ahvolini qonunda belgilangan shartlarga nisbatan yomonlashtiradigan shartlarda tuzgan bo'lsa, u sug'urta hodisasi yuz berganida basharti tegishli sug'urtalangan taqdirda sug'urta to'lovni to'lashga asos bo'lishi kerak bo'lgan shartlarda javobgar bo'ladi (FKning 924-modda).

Davlat majburiy sug'urtasi esa fuqarolar va davlatning manfaatlarini ta'minlash maqsadida davlat tomonidan sug'urta qildiriladi va bu shartnoma bo'yicha sug'urta badallarini to'lash davlat byudjetidan ajratiladigan mablag'lar hisobiga amalga oshiriladi.

Bunday sug'urta shartnomasi turlariga "Sudlar to'g'risida"gi qonunga ko'ra sudyalarni, "Prokuratura to'g'risida"gi qonunga ko'ra prokuratura xodimlarini va qonun bilan belgilangan boshqa xodimlarni sug'urtalash davlat majburiy sug'urta qilish shartnomalari turiga kiradi.

Bunday turdagi sug'urta shartnomalari faqat davlat sug'urta kompaniyalari bilan tuzilishi belgilangan.

Rivojlangan davlatlardan biri hisoblangan Germaniya Federativ Respublikasida harbiy xizmatchilarning davlat majburiy sug'urtasida ularning bir yo'la oila a'zolari ham sug'urta himoyasiga olinadi va harbiy xizmatchining oila a'zolari ham salomatlik sug'urtasidan o'z sog'liqlarini yo'qotganlarida teng huquqlilik tamoyillari asosida foydalanishlari mumkin.

Qonun talabiga ko'ra, sug'urta kompaniyalari hayot sug'urtasi va umumiy sug'urta sohalari bo'yicha ixtisoslashtirilgan tartibda tashkil qilinishi belgilangan.

Majburiy ehtiyoj tug'ilmaydigan transport haydovchilarining uchinchi

shaxs oldidagi javobgarligini majburiy sug'urtalash esa hamma transport haydovchilari uchun bir xilda joriy qilinmagan. Buning sababi, bir tomondan sug'urta qildiruvchilarda majburiy ehtiyojning yo'qligi bo'lsa, ikkinchi tomondan bunday turdagi sug'urtani amalga oshirishning majburiy tartibining yo'qligidir.

Yo'lovchilarni majburiy sug'urta qilishning mazmuniga ko'ra, yo'lovchining belgilangan manzilga yetib borguniga qadar sog'lig'i yoki hayotiga yetkazilgan zararni qoplash nazarda tutiladi. Yo'lovchilarni tashish shartnomasiga ko'ra, tashish korxonalari yo'lovchilarni belgilangan manzilga xavf-xatarsiz yetkazish javobgarligini o'z zimmasiga oladi.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida, transport vositalari haydovchilarining uchinchi shaxs oldidagi javobgarligi sug'urtasi majburiy tartibda amalga oshirilmogda. Respublikamizda, majburiy sug'urta turi, jahon tajribalariga asoslangan holda joriy qilingan bo'lib, sug'urtaning bu turi, yo'l hodisalari natijasida haydovchi tomonidan yetkazilgan zararni zudlik bilan qoplash imkoniyatini beradi.

Majburiy sug'urta qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan bo'lib, bunda sug'urta qildiruvchi sug'urtalovchi bilan sug'urta shartnomasini tuzish shart hisoblanadi. (FKning 914-moddasi).

Qonunda quyidagilarni sug'urta qilish majburiyati belgilab qo'yilishi mumkin:

- qonunda ko'rsatilgan boshqa shaxslarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga zarar yetkazilishi ehtimolini nazarda tutib (masalan, havo va temir yo'l transportida yo'lovchilarning hayotini sug'urtalash).

Boshqa shaxslarning hayoti, so g'lig'i yoki mol-mulkiga zarar yetkazilishi yoxud boshqa shaxslar bilan tuzilgan shartnomalarning buzilishi oqibatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan o'zining fuqaroviy javobgarlik xavf-xatari (masalan, Notariat to'g'risidagi qonunning 20-moddasiga asosan xususiy amaliyot bilan shug'ullanuvchi notarius o'z faoliyatini sug'urta qilish haqida shartnoma tuzishi va bunda sug'urta summasi belgilangan eng kam oylik ish haqining yuz baravaridan kam bo'lmasligi kerak).

Sug'urta qildiruvchi bo'lish majburiyati kimga yuklatilishi qonunda belgilab qo'yiladi.

Fuqaroga o'z hayoti yoki sog'lig'ini sug'urtalash majburiyati yuklanishi mumkin emas.

Qonunda nazarda tutilgan hollarda yoki unda belgilangan tartibda xo'jalik yuritishda yoki operativ boshqarishda bo'lgan davlatga qarashli mol-mulk o'ziga biriktirib qo'yilgan yuridik shaxslarga bu mol-mulkn sug'urtalash yuklanishi mumkin.

Majburiy sug'urta sug'urta qildiruvchi hisobidan amalga oshiriladi (yo'lovchilarning majburiy sug'urtasi bundan mustasno).

Qonun bo'yicha foydasiga majburiy sug'urta amalga oshirilishi lozim bo'lgan shaxs, agar sug'urta amalga oshirilmagani unga ma'lum bo'lsa, sug'urta qildiruvchi sifatida zimmasiga sug'urtalash majburiyati yuklangan shaxsdan uning amalga oshirilishini sud tartibida talab qilishga haqli. Agar sug'urta qildiruvchi sifatida sug'urtalash zimmasiga yuklangan shaxs uni amalga oshirmagan bo'lsa, yoki sug'urta shartnomasi naf oluvchining ahvolini yomonlashtiradigan shartlarda tuzgan bo'lsa, u sug'urta hodisasi yuz berganida bosharti tegishli sug'urtalangan taqdirda sug'urta to'voni to'lashga asos bo'lishi kerak bo'lgan shartlarda javobgar bo'ladi.

Fuqarolarning ijtimoiy manfaatlarini va davlatning manfaatlarini ta'minlash maqsadida qonunda hayot, sog'liq va mol-mulkning majburiy davlat sug'urtasi belgilab qo'yilishi mumkin.

Majburiy davlat sug'urtasi davlat byudjeti hisobidan amalga oshiriladi.

Bunda sug'urtalovchilar bo'lib, davlat sug'urtasi tashkilotlari yoki davlatga qarashli boshqa muassasalar hisoblanadi.

Majburiy mulkiy sug'urta turarjoylarni, qishloq xo'jalik ekinlari, chorva mollari bilan yuz beradigan va shu kabi baxtsiz hodisalardan sug'urtalashda qo'llaniladi.

Yo'lovchilarni baxtsiz hodisalardan sug'urta qilish majburiy shaxsiy sug'urta hisoblanadi. Bunda havo, temir yo'l, dengiz va shaharlararo avtomobil transporti yo'lovchilari hayoti va sog'lig'i sug'urta qilinadi. Sug'urta badali bilet bahosiga qo'shiladi. Ba'zi hollarda yo'lovchilarga sug'urta polisi beriladi.

Harbiy xizmatchilar, militsiya xodimlari, davlatning ayrim toifadagi xizmatchilari hayoti va sog'lig'i davlat tomonidan davlat byudjeti hisobidan sug'urtalanadi.

Ixtiyoriy shaxsiy sug'urta. Umrbod sug'urta shartnomasi 20 yoshdan 70 yoshgacha bo'lgan fuqarolar bilan tuziladi. 1-guruh nogironlari bilan bunday shartnoma tuzilmaydi. (Agar bunday shartnoma tuzilgan bo'lsa, haqiqiy emas deb hisoblanadi va sug'urtalanuvchiga to'lagan badallarining 92 foizi qaytariladi. Agar bu holat shartnoma tuzilgan vaqtdan boshlab, bir yildan keyin aniqlansa, shartnoma umumiy asoslarda o'z kuchini saqlab qoladi).

Sug'urta xavf-xatari bo'lib sug'urta qildiruvchining o'limi ehtimoli hisoblanadi. Sug'urta tovon puli sug'urta qildiruvchining yoshi, sug'urta puli va hatto, jinsiga ham bog'liq bo'ladi. Sug'urta qildiruvchi 85 yoshga yetgunga qadar har oyda sug'urta badali to'lab turadi. Sug'urta qildiruvchi

shartnoma amal qilgan davrda qanday sabablarga ko'ra vafot etgan bo'lmasin, naf ko'ruvchiga sug'urta ta'minoti to'lanadi. Sug'urta shartnomasi kuchga kirgandan so'ng ikki yil ichida sug'urta qildiruvchi onkologik kasalliklardan yoki yurak-qon tomiri kasalliklaridan vafot etsa yoxud o'z-o'zini o'ldirsa, sug'urta ta'minoti to'lanmaydi.

Shartnoma tuzish haqidagi ariza sug'urta qildiruvchi tomonidan shaxsan imzolangan bo'lishi va unga uning shaxsini tasdiqlovchi ma'lumotlar xususida hujjat ilova qilingan bo'lishi kerak.

Hayotni aralash sug'urta qildirish shartnomasi eng ko'p tarqalgan shartnomalardan hisoblanadi. Bunda sug'urta tashkiloti shartnomada belgilangan muddatgacha yashash, mehnat qobiliyatini butunlay yoki qisman yo'qotish, o'lim holatlari ro'y berganida zararni qoplashni o'z ustiga oladi. Shartnoma 16 yoshdan 77 yoshgacha shaxslar bilan 3, 5, 10, 15 va 20 yil muddatga tuziladi (ammo shartnoma oxirida shaxs 80 yoshdan oshmagan bo'lishi lozim). Ishlamaydigan 1-guruh nogironlari bilan shartnoma tuzilmaydi.

Sug'urta badali sug'urta qildiruvchining yoshi, sug'urta muddati va sug'urta polisiga bog'liq. Sug'urta badallari birvarakayiga to'lanishi mumkin. Uch oy davomida a'zolik badallari to'lanmasa, 4-oyning 1-sanasidan boshlab shartnoma bekor bo'ladi. Bunda shartnoma 6 oy davomida amal qilgan bo'lsa, sug'urtalovchi sug'urtalanuvchi to'lamagan badallarni qaytarib olishga haqli.

Ota-onalar, farzandlikka oluvchilar va boshqa qarindoshlar tomonidan bolalarni sug'urta qilish ularning yoshi va sog'lig'idan qat'iy nazar amalga oshiriladi (bola 15 yoshdan oshmagan bo'lish lozim).

Sug'urta mukofoti to'lash uchun asos: sug'urta muddatining tamom bo'lishi, baxtsiz hodisadan shikastlanish va shu kabilar. Sug'urta qildiruvchilar almashtirilishi yoki bir nechta bo'lishlari mumkin. Sug'urtalanuvchi bola vafot etsa, sug'urta ta'minotining 30 foizi hajmida nafaqa tayinlanadi va ayni vaqtda sug'urta badallari to'liq qaytarib beriladi.

Nikohni sug'urtalash (to'y sug'urtasi) ota-onalar (boshqa qarindoshlar) tomonidan tuzilib, bunda sug'urta qildiruvchilar 18-72 yoshgacha, biroq sug'urta muddati tamom bo'lganida 75 yoshdan oshmagan bo'lishlari lozim.

Shartnoma tuzilishida bolaning yoshi 15 dan oshmagan bo'lishi lozim.

Sug'urta badallari hajmi sug'urta qildiruvchining (bolaning emas) yoshiga, sug'urta qiymatiga va sug'urta muddatiga bog'liq.

Ixtiyoriy mulkiy sug'urta.

Ixtiyoriy mulkiy sug'urta turlari va shakllari nihoyatda xilma-xildir. Sug'urta predmetlari sifatida xilma-xil uy jihozlari va anjomlari, uy-hayvonlari, transport vositalari, boshqa ashyolar, transport vositalari egalarining fuqarolik-huquqiy javobgarligi, kreditlarni qaytarmaslik xavf-xatarini sug'urtalash va hakazolar hisoblanadi.

Mulkiy sug'urtada sug'urta obyekti bo'lib quyidagilar hisoblanadilar:

— Muayyan mol-mulkning yo'qotilishi (nobud bo'lishi), kam chiqishi yoki shikastlanishi xavf-xatari.

— Fuqarolik-huquqiy javobgarlik xavf-xatari. U ham o'z navbatida ikki turga bo'linadi: zarar yetkazganlik uchun javobgarlik va shartnoma bo'yicha javobgarlik xavf-xatarini sug'urta qilish.

Boshqa shaxslarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga zarar yetkazish oqibatida yuzaga keladigan majburiyatlar yuzasidan javobgarlik xavfini sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urta qildiruvchi yoki uchinchi shaxsning javobgarlik xavfi sug'urtalanadi.

Sug'urta qildiruvchi faqat o'zining shartnomani buzganlik uchun javobgarlik xavfini sug'urtalashi mumkin (uchinchi shaxs javobgarligi sug'urta obyekti bo'la olmaydi).

Shartnomani buzganlik uchun javobgarlik xavfi bu shartnoma shartlariga ko'ra sug'urta qildiruvchi qaysi taraf oldida tegishli javobgarlikni zimmasiga olishi lozim bo'lsa, o'sha taraf naf oluvchi foydasiga, hatto, sug'urta shartnomasi boshqa shaxs foydasiga tuzilgan yoxud unda kimning foydasiga tuzilgani aytilmagan taqdirda ham sug'urtalangan hisoblanadi.

3.Tadbirkorlik xavf-xatarini sug'urta qilish (FKning 920-moddasi).

Xorijiy sarmoyadorlarning mol-mulkleri (qaytarib olinishidan), urush yoki fuqarolar g'alayonlaridan sug'urta tashkiloti bilan sarmoyador o'rtasidagi shartnoma munosabatlariga mamlakat ma'murlarining aralashuvidan, milliy valyutani boshqa valyutalarga konvertatsiyalash va uni mamlakatdan tashqariga chiqarishga doir mamlakat ma'murlari tomonidan cheklashlar joriy etilishidan, sarmoyadorlar (investorlar)ning ayrim guruhleri uchun huquqni kamsitadigan ruhdagi yangi qonun-qoidalar joriy etilishidan, boshqa turdosh xavf-xatarlar (tavakkalchiliklardan) sug'urtalanish mumkin.

53-bob. ODDIY SHIRKAT SHARTNOMASI

1. Oddiy shirkat tushunchasi, huquqiy belgilari, va uning o'ziga xos xususiyatlari.

Oddiy shirkat mamlakatimiz qonunchiligi uchun yangi emas. Bunday shartnoma qadimdan mamlakatimiz hududida qo'llanib kelingan. Bu shartnoma turi musulmon huquqi qonunchiligida juda yaxshi ishlangan va muvaffaqiyatli qo'llanilganligi qadimgi manbalardan ma'lum. Bunday manbalardan biri — “Muxtasar”dir. Ushbu kitobda oddiy shirkat “sheriklik” nomi bilan ataladi. “Shirkati taqabul”¹ da bir turli hunarni birga qo'shib bajarishga shart qilishib, ishlashda hamda ishni qabul qilib olishdagi sheriklik oddiy shirkat tushunchasiga to'g'ri keladi. Unda har bir harakat, foydani taqsimlash va boshqa masalalarni birgalikda sheriklar kelishuviga asosan amalga oshirilishi aniq misollar orqali ochib berilgan.

Oddiy shirkat shartnomasi o'tmishda birgalikdagi faoliyat to'g'risidagi shartnoma nomi bilan atalib kelingan. Oddiy shirkat shartnomasi ko'p tomonlama bitimlardan bo'lib, bunga asosan ishtirokchilar deb ataluvchi ikki yoki undan ortiq shaxs foyda olish maqsadida, qonunga zid bo'lmagan umumiy xo'jalik yuritish uchun o'z hissalarini qo'shib, yuridik shaxs tuzmasdan, birgalikda ish qilish majburiyatini oladilar. Oddiy shirkat shartnomasida ishtirok etuvchilar ikki kishidan kam bo'lishi mumkin emas.

FKning 962-moddasiga asosan oddiy shirkat shartnomasi (birgalikdagi faoliyat to'g'risidagi shartnoma) bo'yicha sheriklar (ishtirokchilar) deb ataluvchi ikki yoki undan ortiq shaxs foyda olish yoki qonunga zid bo'lmagan boshqa maqsadga erishish uchun o'z hissalarini qo'shish va yuridik shaxs tuzmasdan birgalikda ish qilish majburiyatini oladilar.

Demak, shartnoma bir necha shaxslarning bir faoliyatni olib borish uchun tuzadigan birlashmalari hisoblanadi, lekin bu birlashma yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmasdan faoliyat yuritadi. Shu sababli muayyan harakat qiluvchi ishtirokchilarning har biri yuridik shaxsdan farqli o'laroq munosabatda ishtirok etish jarayonida o'z subyektililigini saqlab qolish bilan xarakterlanadi. Ya'ni, yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan shaxslar birlashmalarida munosabatda ishtirok yagona subyekt orqali amalga oshirilsa (bu yerda yuridik shaxs mavxum tushuncha bo'lib, o'z-o'zidan

¹ Мухтасар. –Т.: Чўлпон. 1994. -230 б.

undagi ishtirokchilar munosabatda ishtirok etsalar-da, o'z nomlaridan munosabatga kirishmaydi. Aksincha, ular yagona subyekt bo'lgan yuridik shaxs nomidan harakat qiladigan va yuzaga kelgan huquq va majburiyat ham ular uchun emas, yuridik shaxs uchun vujudga keladi) oddiy shirkatda vujudga kelgan huquq va majburiyat oddiy shirkat taraflari uchun vujudga keladi.

Oddiy shirkat shartnomasi boshqa fuqarolik huquqiy shartnomalaridan o'z predmeti, taraflari, maqsadi bilan farqlanadi. Bunday farqlardan yana biri sivilist olimlar tomonidan shartnomalarni turli jihatlariga ko'ra turkumlash jarayonida yanada yaqqolroq ko'rinadi.

X.Rahmonqulovning fikricha, shartnomali majburiyatlar tarkibida mulkiy munosabatlar o'z xususiyatlariga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linadi:

a) mol-mulkni yoki boshqa ashyoviy huquqqa bo'lgan mulk huquqini boshqa shaxsga o'tkazish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar;

b) mol-mulkni foydalanish uchun boshqa shaxsga topshirish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar;

v) ishni bajarish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar;

g) xizmat ko'rsatish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar;

d) vakillik faoliyati bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar;

e) tashkiliy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar¹.

Muallif oddiy shirkat shartnomasini tashkiliy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar turkumiga kiritadi.

O.S.Ioffe shartnomalarni yanada maydalashgan holda:

— mol-mulkni haq evaziga o'tkazish bo'yicha shartnomalar;

— mol-mulkni mulk sifatida yoki foydalanishga tekin berish bo'yicha majburiyatlar;

— ishlar bajarish bo'yicha majburiyatlar;

— xizmatlar ko'rsatish bo'yicha majburiyatlar;

— yuk va passajirlar tashish bo'yicha majburiyatlar;

— kredit va hisob-kitob bo'yicha majburiyatlar;

— birgalikdagi faoliyat bo'yicha majburiyatlar;

¹ Рахмонкулов Х. Мажбурият ҳуқуқи. (Умумий қоидалар). –Т.: ТДҶОИ. 2005. Б. 18-20.

² Иоффе О.С. Обязательственное право. М., Юр.лит. 1975.-17 б.

- sug'urta bo'yicha majburiyatlar;
- mol-mulkdan haq evaziga foydalanish bo'yicha majburiyatlar tarzida turkumlaydi².

O.A.Krasavchikov ham shartnomalarni o'ziga xos mol-mulknini topshirishga bo'lgan majburiyatlar, ishlarni bajarishga bo'lgan majburiyatlar, xizmatlar ko'rsatishga qaratilgan majburiyatlar, pul topshirishga qaratilgan majburiyatlar tarzida turkumlaydi¹. O.A.Krasavchikov yuqoridagi mualliflardan farqli ravishda oddiy shirkat faoliyatni birlashtirish bo'lganligi sababli, bu yerda mazkur shartnoma turkumlagan ishlarni bajarishga bo'lgan majburiyatlar va xizmatlar ko'rsatishga qaratilgan majburiyatlar turkumiga mansub bo'ladi degan xulosaga keladi.

M.Braginskiy, V.Vitryanskiy FKda o'z o'rniga ega bo'lgan shartnomalarni to'rt guruhga bo'lish mumkin:

- mol-mulknini topshirishga qaratilgan shartnomalar;
- ishlarni bajarishga yo'naltirilgan shartnomalar;
- xizmat ko'rsatishga qaratilgan shartnomalar;
- turli tuzilmalarni ta'xis etishga qaratilgan shartnomalar².

M.Braginskiy, V.Vitryanskiy to'rtinchi guruh doirasida bo'linish birlashish maqsadini hisobga olgan holda amalga oshirish lozim deb hisoblaydilar. Bu holatda ular yuridik shaxslar tashkil etish maqsadini ko'zlasa (to'liq shirkat, ishonchga asoslangan shirkat, kommandit shirkat, mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar tashkil etish uchun zarur bo'lgan ta'xis shartnomalari aksiyadorlik jamiyati tuzish borasida ta'xischilar shartnomasi nazarda tutilmoqda), boshqa holatda esa, yuridik shaxs tashkil etmasdan birgalikda xo'jalik faoliyatni yuritish maqsadi ko'zlanadi. Birgalikdagi faoliyat oxir oqibatda yuridik shaxs huquqiga ega bo'lmagan oddiy shirkat shaklidagi tuzilma barpo etishga qaratiladi.

Yuqoridagi mualliflar fikrlarini umumlashtirgan holda oddiy shirkat shartnomasining boshqa shartnomalardan farqli, o'ziga xos jihatlaridan biri kelib chiqadi. Oddiy shirkat shartnomasi tashkiliy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlarni vujudga keltiruvchi shartnoma hisoblanadi.

Shartnoma bo'yicha taraflar muayyan ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish maqsadida birlashishlari mumkin. Shu sababli ham shartnoma

¹ Красавчиков О.А. Вопросы системы особенной части ТК РСФСР. Свердловск. 1957. -127 б.

² Брагинский М, Витрянский В. Договорное право. М., Статут. 1997. -320 с.

birgalikdagi faoliyat yuritishga ixtisoslashgan shartnomalardan biri hisoblanadi.

Shartnomaning yana bir xususiyati shartnoma taraflarining ishtiroki bilan bog'liq. Shartnomada taraf sifatida faqat tadbirkorlik subyektlari ishtirok etishlari mumkin. Tadbirkorlik subyektlarining huquqiy holati va kimlar tad'irkorlik subyektlari ekanligi qonun-hujjatlari bilan belgilanadi. Oddiy shirkat shartnomasidan boshqa fuqarolik-huquqiy shartnomalarda taraflar qarzdor va kreditor sifatida munosabatga kirishadilar. Oddiy shirkat shartnomasida esa shartnoma ishtirokchilari fuqarolik huquqiy munosabatlardagi boshqa shartnomalar kabi bir-birlariga nisbatan qarzdor va kreditor sifatida ishtirok etmasdan, balki birgalikdagi yagona manfaatlarni, ma'lum maqsadni ko'zlagan holda harakat qiladilar, chunonchi FK 210-moddasining ikkinchi qismida aytilganidek, bir yoki bir necha shaxslar ko'p kvartirali uy-joylar qurishlari yoki fuqarolar o'z chorva mollarini birgalashib boqishlari, shuningdek, bog'dorchilik shirkatlari (kooperativi) o'zaro munosabatlarini shirkat shartnomalari asosida olib borishlari Oddiy shirkat shartnomasiga misol bo'la oladi.

Oddiy shirkat turmushning ba'zi sohalarida turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Masalan, bir necha kishi tomonidan uyushgan guruh tuzilib (biroq yuridik shaxs sifatida ro'yxatdan o'tmasdan), buyurtma asosida imoratlar qurish, sozanda-xonandalar guruhi tuzib to'ylarga xizmat qilish, bir necha fanlar bo'yicha o'qituvchilar tomonidan repetitorlar guruhiga uyushish va h.k.

Oddiy shirkat a'zolari tadbirkorlik maqsadini ko'zlab faoliyat yuritishlari, shuningdek, xayr-saxovat maqsadlarida birgalikda faoliyat yuritishlari ham mumkin.

Yirik va alohida yirik xavflarni o'rtada sug'urta qilish uchun birgalikda sug'urtalovchilar birgalikdagi faoliyat to'g'risidagi shartnoma asosida oddiy shirkatlar (sug'urta sherikchiligi) tuzishlari mumkin. (FKning 941-moddasi).

Oddiy shirkat shartnomasining yana bir xususiyati unda ishtirok etuvchi sheriklarning solidar majburiyatga ega ekanliklaridir.

Oddiy shirkat shartnomasi haq baravariga tuziladigan shartnoma hisoblanadi, chunki shartnoma ishtirokchilari FKning 963-moddasida ko'rsatilganidek, sheriklarning umumiy maqsadga erishish uchun qo'shadigan pul mablag'lari, mol-mulki, kasbiy va boshqa bilimlari, malaka va mahorati, shuningdek, ishtirokchining ishbilarmonlik obro'-e'tibori va shu kabi boshqa xislatlari sheriklarning umumiy ishga qo'shgan hissasi hisoblanadi.

Oddiy shirkat shartnomasi mazmunidan yoki haqiqiy faktik holatlaridan boshqacha hol kelib chiqmasa, sheriklarning umumiy ishga qo'shadigan hamma narsasi: puli, boshqa mol-mulki, kasbiy bilimlari, malaka, mahorati va ishbilarmonlik obro'-e'tibori qiymati bo'yicha teng hissa qo'shgan deb taxmin qilinadi. Sheriklarning yuqorida aytilgan umumiy ishga qo'shadigan hamma hissalarini pul bilan baholash sheriklar o'rtasidagi kelishuv (shartnoma) bo'yicha amalga oshiriladi.

Har bir taraf bahosi (qiymati) teng mol-mulk taqdim etganida haq to'lash ekvivalentlik tusini kasb etadi. Mulkiy munosabatlarning ekvivalentligi ularning iqtisodiy jihatdan teng baholik bo'lishini taqozo etadi, bunda mazkur mu-nosabatlar teng baholik amalda bo'lgan baholar bo'yicha belgilangan hollarda ham haq to'lanadigan munosabatlar hisoblanadi. Mulkiy munosabatlarning haq evaziga amalga oshirilishi tufayli ularning ishtirokchilari teng subyektlar sifatida ish ko'radilar.

Oddiy shirkat shartnomasi konsensual shartnoma hisoblanadi. Ushbu shartnoma ikki yoki undan ko'p shaxs tomonidan tuzilib, ularning o'z mablag'larini birlashtirish majburiyatini qamrab oladi. Oddiy shirkat shartnomasi ishtirokchilari foyda olish yoki qonunga zid bo'lmagan boshqa maqsadga erishish maqsadida yuridik shaxs tashkil etmasdan birgalikda faoliyat yuritish to'g'risida kelishib oladilar. Agarda ushbu shartnoma tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish maqsadini ko'zlasa, uning taraflari bo'lib, yakka tadbirkorlar va tijorat tashkilotlari hisoblanadi¹.

Oddiy shirkat shartnomasi ko'p tomonlama shartnoma hisoblanadi. Ko'p tomonlama bitimlarda uch va undan ortiq shaxslarning ekrklari ifodalanib tuziladi.

2. Oddiy shirkat shartnomasi bo'yicha taraflarga qo'yiladigan talablar

Oddiy shirkat shartnomasida faqat yakka tadbirkorlar, shuningdek, foyda olishni o'z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olgan tijorat tashkilotlari tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun tuziladigan oddiy shirkat shartnomasining taraflari (ishtirokchilari) bo'lishlari mumkin (FKning 962-moddasi). Demak oddiy shirkat shartnomasida taraf sifatida ishtirok

¹ Брагинский М, Витрянский В. Договорное право. М., Статут, 1997.С. 322-323.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000 йил 5-6 сон. 140-модда.

etadigan taraflar uchun alohida talab qo'yilgan. U ham bo'lsa, ularning tadbirkorlik subyektlari bo'lishgidir.

O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonunning² 4-moddasiga asosan, tadbirkorlik faoliyati subyektlari (tadbirkorlik subyektlari) belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tgan hamda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslardir.

Tadbirkorlik qonunchiligida belgilangan tadbirkorlik faoliyati subyektlari tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan tavakkal va o'z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foyda) olishga qaratilgan tashabbuskor faoliyatdir¹.

Davlat hokimiyati va boshqaruv organlari (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno), ularning mansabdor shaxslari, shuningdek, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi qonun hujjatlarida man etilgan boshqa shaxslar tadbirkorlik faoliyatining subyektlari bo'lishi mumkin emas.

Tadbirkorlik subyektlari jismoniy va yuridik shaxslar bo'lishi mumkin.

Tadbirkorlik faoliyati yakka tartibdagi tadbirkorlik faoliyati va yuridik shaxs tuzgan holdagi tadbirkorlik faoliyatini o'z ichiga qamrab oladi. Oddiy shirkat aynan yakka tartibdagi tadbirkorlikni amalga oshirish jarayonida tuzilishi mumkin. I.U.Janaydarov yakka tartibdagi tadbirkorlik faoliyatini shaxsiy tadbirkorlik va birgalikdagi tadbirkorlik turlariga bo'ladi².

Jismoniy shaxslar belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tgandan so'ng yakka tadbirkor maqomini qo'lga kiritadilar. Ularni davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 20-avgustdagi 357-son qarori bilan tasdiqlangan "Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish, hisobga qo'yish va ruxsat beruvchi hujjatlarni rasmiylashtirish tartibi to'g'risida"gi nizom³ va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatiga olish va hisobga qo'yishning xabardor qilish tartibini joriy etish to'g'risida"gi 24.05.2006-yilgi n pq-357-sonli qarori⁴ bilan belgilangan.

Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risidagi qonunning

¹ Зокиров И. Баратов М. Тadbirkorlik: манфаат ва масъулият. –Т.: Адолат. 2002. –4 б.

² Гражданское право. Т. 1. Отв.ред. М.К.Сулейменов, Ю.Г.Басин. –Алматы.: КазГЮА. 2000. –372 б.

³ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003, 15-16-сон, 130-модда.

⁴ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 20-21-сон, 174-модда.

7-moddasiga asosan, jismoniy shaxslar yuridik shaxs tashkil etmagan holdagi birgalikdagi tadbirkorlik faoliyatini quyidagi:

-er-xotinning umumiy mol-mulki negizida ular tomonidan amalga oshiriladigan oilaviy tadbirkorlik;

-oddiy shirkat;

-yuridik shaxs tashkil etmagan holda dehqon xo'jaligi shakllarida amalga oshirishlari mumkin.

Jismoniy shaxslar faqat yakka tartibdagi tadbirkorlar tariqasida davlat ro'yxatidan utganlaridan keyin ular birgalikdagi tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun tuziladigan oddiy shirkat shartnomasi taraflari bo'lishlari mumkin.

Dunyo miqiyosida yakka tadbirkorlik iqtisodni rivojlantirishda muhim o'rin egallaydi. Bundan mamlakatimiz iqtisodi ham mustasno emas. Statistik ma'lumotlarga e'tibor beradigan bo'lsak, birgina 2005 yilga kelib, iqtisodiyotning kichik sektorida 6236,2 ming kishi bandligi ta'minlandi. Bu mamlakatimiz iqtisodiyotida band aholining 64% tashkil etadi degani. Shundan 51% yakka tadbirkorlar hisoblanadi¹.

Oddiy shirkat shartnomasining tarafi sifatida ishtirok etadigan yana bir subyekt bu — yuridik shaxslardir. Yuridik shaxslarning g'uquqiy maqomi FK va maxsus qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Ular qonunda belgilangan tartibda oddiy shirkat shartnomasining ishtirokchilari bo'lishlari mumkin.

3. Oddiy shirkat shartnomasini tuzish va shartnoma shakli

Oddiy shirkat shartnomasi taraflari o'rtasida shartnomaning barcha muhim shartlari yuzasidan talab qilinadigan shaklda kelishuvga erishilgan bo'lsa, shartnoma tuzilgan hisoblanadi. FKning 364-moddasi talablaridan kelib chiqqan holda oddiy shirkat shartnomasiga kirishuvchi taraflardan biri qolgan bir necha shaxslarga birgalikda yuridik shaxs tuzmagan holda faoliyat olib borish uchun shartnoma munosabatlariga kirishish to'g'risidagi taklif (oferta) ni yo'llaydi. Qolgan shaxslar oferentning taklifida bayon etilgan shartlarda shartnoma tuzishga roziligini bildirsa (akseptlasa) oddiy shirkat shartnomasi tuzilgan hisoblanadi.

Shartnoma tuzish taklifi (oferta) javob qaytarish (aksept) uchun

¹ Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за январь-март 2005 года. ООП Гос.комитета Р.Уз. по статистике. –Т.: 2005. 12 б.

kechiktirib jo'natilgan taqdirda, basharti, taklif (oferta) kiritgan shaxs ushbu muddat ichida taklifni (ofertani) qabul qilish to'g'risida boshqa tarafdin javob (aksept) olgan bo'lsa, shartnoma tuzilgan deb hisoblanadi (FKning 371-moddasi). Lekin oddiy shirkat shartnomasi bundan farqli ravishda faoliyat birgalikda amalga oshirilishini nazarda tutib ayrim istisnolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Oddiy shirkat shartnomasini tuzish to'g'risida barcha taraflar roziligi shartnomaning tuzilganligini bildiradi. FKning 962-moddasiga asosan shartnoma faqat yozma shaklda tuziladi. Belgilangan shaklga rioya etmaslik shartnomani haqiqiy emasligiga olib keladi.

Fuqarolik kodeksining 965-moddasiga ko'ra, oddiy shirkat shartnomasi ishtirokchilarning umumiy ishlarini yuritish shartnomasida nazarda tutilgan tartibda amalga oshiriladi.

Umumiy ishlarni yuritishda har bir sherik, agar oddiy shirkat shartnomasida ishlarni yuritish shartnomaning ayrim ishtirokchilari tomonidan amalga oshirilishi belgilanmagan bo'lsa, barcha sheriklar nomidan ish ko'rishga haqli.

Ishlar birgalikda yuritilganda har bir bitimni tuzish uchun barcha sheriklarning roziligi talab qilinadi.

Uchinchi shaxslar bilan munosabatlarda sherikning barcha ishtirokchilar nomidan bitim tuzish vakolati unga qolgan sheriklar tomonidan berilgan ishonchnoma bilan tasdiqlanadi yoki oddiy shirkat shartnomasidan kelib chiqadi.

Uchinchi shaxslar bilan munosabatlarda sheriklar bitim tuzgan sherikning umumiy ishlarni yuritish bo'yicha huquqlari cheklanganligini dalil qilib ko'rsata olmaydilar, ular bunday cheklashlar borligini bitim tuzilayotgan paytda uchinchi shaxs bilganligini yoki oldindan bilishi lozim bo'lganligini isbotlovchi hollar bundan mustasno.

Barcha sheriklarga nisbatan ishlarni yuritish huquqi cheklab qo'yilgan bo'lib, ular nomidan bitimlar tuzgan yoxud barcha sheriklarning manfaatlarini ko'zlab o'z nomidan bitimlar tuzgan sherik, agar bu bitim barcha sheriklarning manfaatlari uchun zarur bo'lgan edi deb hisoblashga yetarli asoslar bo'lsa, u o'z mablag'laridan qilgan xarajatlari qoplanishini talab qilish huquqiga ega. Agar bunday bitimlar tufayli boshqa sheriklarga zarar yetkazilgan bo'lsa, ular bu zararning qoplanishini talab qilishga haqlidirlar.

Umumiy ishlarga taalluqli qarorlar, agar oddiy shirkat shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, sheriklar tomonidan umumiy kelishuvga ko'ra qabul qilinadi.

Umumiy ishlarni yuritishga vakolatli shartnoma ishtirokchilari, agar oddiy shirkat shartnomasida boshqacha holat nazarda tutilmagan bo'lsa, alohida haq olish huquqiga egadirlar.

Oddiy shirkat yuridik shaxs bo'lmaganligi tufayli uning umumiy ishini olib boradigan "organi" bo'lmaydi. Shu sababli, oddiy shirkat faoliyatida ishtirokchilarning umumiy ishlarni yuritish sheriklar tomonidan o'zaro kelishib tuzilgan shartnoma asosida amalga oshiriladi. Oddiy shirkatda umumiy ishlarni olib borish ularning umumiy roziliklari bo'yicha amalga oshiriladi. Shirkat shartnomasidagi faoliyatga rahbarlik qilishda shartnoma ishtirokchilarining barchasi, qo'shgan badallari miqdoridan qat'iy nazar, teng huquqqa ega bo'ladilar. Shirkat faoliyatiga rahbarlik qilish huquqi shartnoma ishtirokchilarining biriga umumiy ishni yurgizish uchun ishonchnoma berib topshirilishi mumkin.

Fuqarolik kodeksining 966-moddasiga binoan, har bir sherik u sheriklarning umumiy ishlarini yuritishga vakolat olgan-olmaganidan qat'iy nazar, ishlarni yuritishga doir barcha hujjatlar bilan tanishishga haqli. Bu huquqni rad etish yoki uni cheklash, shu jumladan, sheriklarning kelishuvi bilan rad etish yoki cheklash o'z-o'zidan haqiqiy bo'lmaydi.

Sheriklarning birgalikdagi faoliyatiga bog'liq xarajatlar va zararlarni qoplash tartibi ularning kelishuvi bilan aniqlanadi. Bunday kelishuv bo'lmaganda, har bir sherik o'zining umumiy ishga qo'shgan hissasi qiymatiga mutanosib ravishda xarajatlar va zararlarni zimmasiga oladi.

Sheriklardan birortasini umumiy xarajatlarni berishdan yoki zararlarni to'lashdan ozod etish to'g'risida ishtirokchilar o'rtasida kelishuv bo'lsa, bu kelishuv o'z-o'zidan haqiqiy bo'lmaydi.

4. Oddiy shirkat shartnomasi bo'yicha qo'shiladigan hissa. Foyda va zararlarni taqsimlash

Sherik umumiy ishga qo'shadigan hamma narsa, jumladan pul, boshqa mol-mulk, kasbiy va boshqa bilimlar, malaka va mahorat, shuningdek, ishbilarmonlik obro'-e'tibori sherikning qo'shgan hissasi hisoblanadi (FKning 963-moddasi).

Sheriklar, agar oddiy shirkat shartnomasidan yoki haqiqiy holatlardan boshqacha mazmun kelib chiqmasa, qiymati bo'yicha teng hissa qo'shadilar deb taxmin qilinadi. Sherikning qo'shgan hissasini pulda baholash sheriklar o'rtasidagi kelishuv bo'yicha amalga oshiriladi.

Mol-mulkni baholash avvalo taraflarning kelishuvi bilan amalga

oshiriladi. Ayrim hollarda maxsus litsenziyaga ega bo'lgan baholovchi tomonidan ham hissa baholanishi mumkin. Bunday baholash "O'zbekiston Respublikasining baholash faoliyati to'g'risida"gi qonuni (19.08.1999 y.)ga asosan amalga oshiriladi. Mazkur qonunning 5-moddasiga asosan baholash obyektlari jumlasiga quyidagilar kiradi:

- alohida moddiy obyektlar (ashyolar);
- shaxsning mol-mulkini tashkil etuvchi ashyolar majmui, shu jumladan muayyan turdagi (ko'char yoki ko'chmas) mol-mulk;
- mol-mulkka yoki mol-mulk tarkibidagi ayrim ashyolarga bo'lgan mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar;
- talab qilish huquqlari, majburiyatlar (qarzarlar);
- ishlar, xizmatlar, axborot;
- intellektual mulk obyektlari va qonun hujjatlarida fuqarolik muomalasida bo'lishi mumkinligi belgilangan boshqa fuqarolik huquqlari obyektlari.

Baholash maqsadlariga qarab baholash obyekti xususida bozor qiymati yoki bozornikidan farqlanuvchi qiymat qo'yiladi. Baholash obyekti qiymati turlarining qo'llanish sohasi va ularning farqlanuvchi xususiyatlari baholash standartlari bilan belgilanadi. Baholash obyektni baholash pul shaklida amalga oshiriladi.

Baholash obyektining bozor qiymati deganda eng ehtimol tutilgan narxi tushunilib, unga ko'ra mazkur baholash obyekti ochiq bozorda raqobat sharoitida, bitimning taraflari barcha zarur axborotga ega bo'lgan holda o'z manfaatlari yo'lida oqilona va ixtiyoriy ravishda harakat qiladi, bitim narxining baland-pastligida esa biron-bir favqulodda holatlar, shu jumladan taraflardan birining ushbu bitimga qo'shilish majburiyati aks etmaydi. Agar biron-bir baholash obyektini baholashdan majburiy o'tkazish talabi mavjud bo'lgan normativ hujjatda yoki baholash obyektini baholash to'g'risidagi shartnomada (matnda bundan buyon shartnoma deb yuritiladi) qiymatning aniq turi ko'rsatilgan bo'lmasa, mazkur obyektning bozor qiymati belgilanishi lozim. Mazkur qoida normativ hujjatda baholash obyekti qiymatining turini aniqlovchi, ushbu Qonunda yoki baholash standartlarida nazarda tutilmagan atamalardan foydalanilgan taqdirda ham qo'llanilishi kerak.

Baholashni o'tkazish baholash obyektining qiymati to'g'risida nizo chiqqan taqdirda baholash o'tkazilishi majburiy hisoblanadi. (Baholash faoliyati to'g'risidagi qonunning 11-moddasi).

Bu yerda hissa mol-mulk bo'lgan taqdirda uning baholash katta muammolarni keltirib chiqarmasligi mumkin. Lekin kasbiy va boshqa

bilimlar, malaka va mahorat, ishbilarmonlik obro'-e'tiborini baholash uning aniq miqdoriy ko'rsatkichlari bo'lmaganligi sababli aksariyat hollarda mutaxassis yordamiga ehtiyoj sezilishiga olib keladi.

Oddiy shirkat shartnomasiga asosan sheriklarning umumiy mol-mulki masalasi FKning 964-moddasida aytilganidek, sheriklar o'zlariga mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan shirkatga qo'shgan mol-mulki, shuningdek, birgalikda olib borilgan faoliyat natijasida ishlab chiqarilgan mahsulotlari, faoliyat tufayli olingan hosil hamda daromadlar qonun yoki shartnomada boshqacha tartib belgilab qo'yilgan bo'lmasa yoxud majburiyatning mohiyatidan boshqacha hol kelib chiqmasa, sheriklarning umumiy ulushli mulki hisoblanadi.

Sheriklarning umumiy ulushli mulkida bo'lgan mol-mulk, shuningdek, ularning umumiy talablari va umumiy alohida huquqlari sheriklarning umumiy mol-mulkini tashkil etadi. Umumiy mol-mulkdan barcha sheriklarning manfaati ko'zlab foydalaniladi.

Sheriklarning umumiy mol-mulkidan foydalanish ularning kelishuviga ko'ra, kelishuvga erishilmagan taqdirda, sud belgilaydigan tartibda amalga oshiriladi.

Sheriklarning umumiy mol-mulkini asrash bo'yicha majburiyatlari va bu majburiyatlarni bajarish bilan bog'liq xarajatlarni qoplash tartibi oddiy shirkat shartnomasida nazarda tutiladi.

Shunday qilib, sheriklarning umumiy mol-mulkiga quyidagilar kiradi:

— umumiy hissaviy mulk huquqi asosida sheriklarga tegishli bo'lgan mol-mulk;

— sheriklarning biri tomonidan qo'yilgan va hamma sheriklarning umumiy manfaatlari yo'lida foydalaniladigan, lekin faqat biriga mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan mol-mulk.

Qonun bo'yicha sheriklarning umumiy mulk bo'yicha o'zlari qo'shgan hissalariga nisbatan mustaqil tasarruf qilish huquqi belgilangan. Bu hissani sherik to'liq yoki qisman sotishi, sovg'a qilishi va meros qoldirishi mumkin.

Sheriklar umumiy mol-mulkingin buxgalteriya hisobini yuritish ular tomonidan oddiy shirkat shartnomasida ishtirok etayotgan yuridik shaxslardan biriga topshirilishi mumkin.

Sheriklarning umumiy mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish hamda tasarruf etish amaldagi qonun hujjatlari asosida amalga oshiriladi.

Sheriklarning umumiy mol-mulkidan foydalanish ularning kelishuviga ko'ra, kelishuvga erishilmagan taqdirda, sud belgilaydigan tartibda amalga oshiriladi.

Sheriklarning umumiy mol-mulkni asrash bo'yicha majburiyatlari va bu majburiyatlarni bajarish bilan bog'liq xarajatlarni qoplash tartibi oddiy shirkatning shartnomasida nazarda tutiladi.

Sheriklarning birgalikdagi faoliyatiga bog'liq xarajatlar va zararlarni qoplash tartibi ularning kelishuvi bilan aniqlanadi. Bunday kelishuv bo'lmaganda har bir sherik o'zining umumiy ishga qo'shgan hissasi qiymatiga mutanosib ravishda xarajatlar va zararlarni zimmasiga oladi.

Sheriklardan birortasini umumiy xarajatlarni yoki zararni qoplashda ishtirok etishdan to'liq ozod etadigan kelishuv o'z-o'zidan haqiqiy bo'lmaydi.

Sheriklar tomonidan ularning birgalikdagi faoliyati natijasida olingan foyda, agar oddiy shirkat shartnomasida yoki sheriklarning boshqa kelishuvida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, sheriklarning umumiy ishga qo'shgan hissalarini qiymatiga mutanosib ravishda taqsimlanadi. Sheriklardan birortasini foydada ishtirok etishdan chetlatish to'g'risidagi kelishuv o'z-o'zidan haqiqiy emas.

Oddiy shirkat shartnomasi ishtirokchisining kreditori FKning 227-moddasiga muvofiq uning umumiy mol-mulkdagi ulushini ajratishni talab qilishga haqli.

FKning 227-moddasiga asosan ulushli yoki birgalikdagi mulk ishtirokchisining kreditori mulkdorda boshqa mol-mulk yetarli bo'lmaganida undiruvni qarzdorning umumiy mol-mulkdagi ulushiga qaratish uchun bu ulushni ajratishni talab qilishga haqli.

Agar bunday hollarda ulushni asl holida ajratish mumkin bo'lmasa yoki ulushli yoxud birgalikdagi mulkning qolgan ishtirokchilari bunga e'tiroz bildirsalar, kreditor qarzdor o'z ulushini umumiy mulkning qolgan ishtirokchilariga ushbu ulushning qiymatiga mutanosib narxda sotib, sotishdan tushgan mablag'larni qarzni uzishga qaratishini talab qilishga haqli.

Umumiy mulkning qolgan ishtirokchilari qarzdorning ulushini sotib olishdan voz kechgan taqdirda kreditor undiruvni qarzdorning umumiy mulk huquqidagi ulushiga ushbu ulushni kim oshdi savdosi orqali sotish yo'li bilan qaratishni sud orqali talab qilishga haqli.

5. Oddiy shirkat shartnomasi bo'yicha javobgarlik, shartnomaning bekor bo'lish asoslari. Yashirin shirkat

Agar oddiy shirkat shartnomasi uning ishtirokchilari tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lmasa, umumiy shartnoma majburiyatlari yuzasidan har bir sherik o'zining umumiy ishga qo'shgan hissasi qiymatiga mutanosib ravishda butun mol-mulki bilan javobgar bo'ladi.

Oddiy shirkat shartnomasidan kelib chiqmagan umumiy majburiyatlar bo'yicha sheriklar solidar javobgar bo'ladilar.

Agar oddiy shirkat shartnomasi ishtirokchilari tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lsa, sheriklar umumiy majburiyatlar bo'yicha ularning yuzaga kelish asosidan qat'iy nazar, solidar javobgar bo'ladilar.

Oddiy shirkat shartnomasi ishtirokchilarining javobgarligi quyidagi holatlar bilan aniqlanadi:

a) amalga oshirilayotgan faoliyat (tijorat yoki notijorat) xarakteri bilan;

b) fuqarolik-huquqiy javobgarlikning o'ziga xos choralari va ularni qo'llash asoslari bilan (shartnomasiz javobgarlik, bitimlar yuzasidan uchinchi shaxslar oldidagi javobgarlik);

v) oddiy shirkat faoliyatini tugatish fakti bilan. Sheriklar tomonidan ularning birgalikdagi faoliyati natijasida olingan foyda, agar oddiy shirkat shartnomasida yoki sheriklarning boshqa kelishuvida o'zgacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, sheriklarning umumiy ishga qo'shgan hissalarini qiymatiga mutanosib ravishda taqsimlanadi. Sheriklardan birortasini foydada ishtirok etishdan chetlatish to'g'risidagi kelishuv o'z-o'zidan haqiqiy emas.

Oddiy shirkat shartnomasi FKning 970-moddasida ko'rsatilganidek, quyidagilar oqibatida bekor bo'ladi:

- sheriklardan birortasi muomalaga layoqatisiz, muomala layoqati cheklangan yoki bedarak yo'qolgan deb e'lon qilinganda, agar oddiy shirkat shartnomasida yoki keyingi kelishuvda qolgan sheriklar o'rtasidagi munosabatlarda shartnomaning saqdanib qolishi nazarda tutilmagan bo'lsa;

- sheriklardan birortasi nochor (bankrot) deb e'lon qilinganda (ushbu moddaning ikkinchi xatboshisida ko'rsatilgani bundan mustasno);

- sherik vafot etganda yoki oddiy shirkat shartnomasida ishtirok etayotgan yuridik shaxs tugatilganda yoxud qayta tashkil etilganda, agar shartnomada yoki keyingi kelishuvda qolgan sheriklar o'rtasidagi munosabatlarda shartnomaning saqdanib qolishi yoxud vafot etgan sherikning (tugatilgan yoki qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning) uning merosxo'rlari (huquqiy vorislari) bilan almashtirilishi nazarda tutilmagan bo'lsa;

- nomuayyan muddatga tuzilgan oddiy shirkat shartnomasida sherik-ishtirokchi bundan buyon shartnomada ishtirok etishdan voz kechganda (ushbu moddaning ikkinchi xatboshisida ko'rsatilgani bundan mustasno);

- muayyan muddatga tuzilgan oddiy shirkat shartnomasi bo'yicha

sheriklardan birining talabi bilan o'zi va qolgan sheriklari o'rtasidagi shartnoma munosabatlari muddatidan oldin bekor qilinganda (ushbu moddaning ikkinchi xatboshisida ko'rsatilgani bundan mustasno);

- oddiy shirkat shartnomasining muddati o'tganda;

- sherikning ulushi uning kreditori talabi bilan ajratilganda (ushbu moddaning ikkinchi xatboshisida ko'rsatilgani bundan mustasno);

- FKda yoki shartnomada ko'rsatilgan boshqa asoslarda.

Oddiy shirkat shartnomasi bekor bo'lganda sheriklarning umumiy egaligiga va (yoki) foydalanishiga berib qo'yilgan ashyolar, taraflarning kelishuvi bilan boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, ularni berib qo'ygan sheriklarga haq to'lamasdan qaytariladi.

Oddiy shirkat shartnomasi bekor bo'lgan paytdan boshlab uning ishtirokchilari uchinchi shaxslarga nisbatan bajarilmagan umumiy majburiyatlar bo'yicha solidar javobgar bo'ladilar.

Sheriklarning umumiy ulushli mulkida turgan mol-mulkni va ularda yuzaga kelgan umumiy talab qilish huquqlarini taqsimlash Fuqarolik kodeksining 223-moddasida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Umumiy ulushli mulkka xususiy alomatlar bilan belgilangan ashyoni qo'shgan sherik oddiy shirkat shartnomasi bekor bo'lganda, qolgan sheriklar va kreditorlarning manfaatlariga rioya etilishi sharti bilan bu ashyoning o'ziga qaytarilishini talab qilishga haqli.

Oddiy shirkat shartnomasida uning mavjudligini uchinchi shaxslarga ma'lum qilmaslik (yashirin shirkat) nazarda tutilishi mumkin.

Bunday shartnomaga nisbatan, agar ushbu moddada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa yoki yashirin shirkat mohiyatidan kelib chiqmasa, oddiy shirkatga oid qoidalar qo'llaniladi. Yashirin shirkatda har bir a'zo uchinchi shaxslar bilan munosabatlarda o'z nomidan qatnashadi va o'zi tuzgan bitimlar uchun (garchi shirkat manfaatlarini ko'zlab tuzgan bo'lsa ham) shaxsan o'zi javob beradi. Yashirin shirkatda shirkatning mavjudligi boshqa uchinchi shaxslarga oshkor qilinmaydi. Biroq bunday oshkor etmaslik huquqqa xilof bo'lmasligi shart. Agarda shirkat a'zolari, masalan, soliqlar to'lash, ro'yxatdan o'tishdan qochib faoliyat yuritishgan bo'lsa, tegishli huquqiy javobgarlikka sabab bo'ladi. Yashirin shirkat a'zolari boshqa subyektlar bilan bo'lgan munosabatlarda shirkatning mavjudligini oshkor etishsa, u holda shirkat majburiyatlari bo'yicha umumiy javobgarlik vujudga keladi.

54-bob. OMMAVIY TANLOV

Ommaviy tanlov fuqarolik huquqida o'ziga xos munosabat bo'lib, bir tomonning xatti-harakati natijasida vujudga kelishi bilan belgilanadi. Ommaviy tanlov bir shaxsning muayyan ishni bajarish va natijaga erishish uchun nomuayyan doiradagi shaxslarga yoki muayyan shaxslar doirasiga qilingan va eng yaxshi natijaga erishgan shaxs uchun muayyan mukofot yoki rag'batlantirishni ko'zda tutadigan munosabat hisoblanadi.

Ishni eng yaxshi bajarganlik yoki boshqa natijalarga erishganlik uchun pul mukofoti to'lash yoki boshqa mukofot berish to'g'risida (mukofot to'lash to'g'risida) oshkora (ommaviy tanlov) e'lon qilgan shaxs tanlovni o'tkazish shartlariga muvofiq uning g'olibi deb topilgan kimsaga shartlashilgan mukofotni to'lashi lozim.

Hozirgi kunda ommaviy tanlovlar o'tkazish to'g'risidagi huquqiy munosabatlar O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi bilan tartibga solinadi. Bunda ommaviy tanlovlarni huquqiy tartibga solish tegishli davlat hokimiyati va o'zini-o'zi boshqaruv organlari tomonidan chiqarilgan normativ huquqiy hujjatlar asosida ham amalga oshirilishi mumkin. Shuni ta'kidlash joizki, Fuqarolik kodeksi ommaviy tanlovlar o'tkazish bo'yicha boshqa huquqiy manbalarga (qonunlar, huquqiy hujjatlar)ga ishora qilmaydi. Bunda davlat organlari va o'zini-o'zi boshqaruv mahalliy organlari tomonidan chiqarilgan huquqiy hujjatlar ommaviy tanlovlar ishtirokchilariga emas, balki organlarning o'zlariga, ularning tanlovlarni o'tkazish borasidagi faoliyatini tartibga solishga mo'ljallanganligini ta'kidlab o'tish lozim. Xususan, bunday aktlarda ommaviy tanlovlarning maqsadlari, tanlov komissiyasining tarkibi va uning vazifalari, tanlov komissiyasining majburiyatlari, tanlov o'tkazish to'g'risidagi e'londa mavjud bo'lgan mazkur tanlovlarni o'tkazish borasidagi qo'shimcha ma'lumotlari va hokozolar aks ettirilgan bo'lishi mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitiga o'tish va bozor infrastrukturasini shakllantirish munosabati bilan bir tomonlama harakatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar, jumladan, turli tanlovlar, auksionlar va hokozolar o'tkazish ko'payib bormoqda. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 7 avgustdagi PK-436-sonli "Fan va texnologiyalar rivojlanishini muvofiqlashtirish va boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorida belgilangan vazifalardan kelib chiqqan holda O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2006 yil 13 dekabrda 284-sonli buyrug'iga binoan respublika oliy ta'lim muassasalarida talabalarni ilmiy-tadqiqot, ijodiyot va bunyodkorlik

faoliyatiga keng jalb etish, ularni ilm-fanni jadal rivojlantirishga munosib hissalarini qo'shishlariga va ilm-fanning uslubiyotini o'zlashtirishga yetarli shart-sharoitlar yaratish, ta'lim bilan fanning samarali integratsiyasini ta'minlash maqsadida aspirant, doktorant, tadqiqotchilar va iqtidorli talabalarning ilmiy ishlari respublika tanlovini o'tkazish belgilangan. O'zining yuridik tabiati bo'yicha ommaviy tanlov bir tomonlama bitimlar jumlasiga kiradi.

1964 yilgi Fuqarolik kodeksida "tanlov" "konkurs" deb ko'rsatilgan. "Konkurs" lotincha ibora bo'lib, bir necha shaxslarning muayyan maqsadga erishishi uchun o'zaro musoboqada bo'lishini bildiradi. Bundan ko'rinib turibdiki, ommaviy tanlovda ma'lum bir obyektlar o'zaro qiyoslab, sifatiga ko'ra baholanadi. Shuning uchun ko'pincha ommaviy tanlovdan foydalanish ko'zlangan maqsadga tezroq erishishda muvaffaqiyat keltiradi.

Ishni eng yaxshi bajarganlik yoki boshqa natijalarga erishganlik uchun pul mukofoti to'lash yoki boshqa mukofot berish to'g'risida (mukofot to'lash to'g'risida) oshkora (ommaviy tanlov) e'lon qilgan shaxs tanlovni o'tkazish shartlariga muvofiq, uning g'olibi deb topilgan kimsaga shartlashilgan mukofotni to'lashi lozim. (FK 976-modda).

Ommaviy tanlov e'lon qilishdan kelib chiqadigan majburiyatlar ijodiy faoliyatlarni, shuningdek, moddiy ishlab chiqarish sohasidagi muayyan vazifalarni to'la va yaxshiroq hal qilish masalasini o'z oldiga qo'yadi. Ommaviy tanlov e'lon qilish adabiyot, fan va san'at sohasida barkamol va yuksak g'oyaviy asarlar yaratish hamda texnika taraqqiyoti masalalarini hal qilishga qaratiladi.

Amaldagi fuqarolik qonunchiligi ommaviy tanlovlarni o'tkazishga muayyan shartlar (talablar) qo'yadi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 54-moddasi normalarini tahlil qilgan holda quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. Ommaviy tanlovning oshkora o'tish muayyan ishni bajarganlik uchun mukofot to'lash oshkora va'da qilingan va muayyan yoki nomuayyan shaxslar (noma'lum har bir shaxsga nisbatan) doirasiga qaratilgan bo'ladi. Shu belgisiga ko'ra ommaviy tanlov ikkiga bo'linadi:

a) ochiq;

b) yopiq;

Ochiq tanlovda tanlovni uyushtiruvchining tanlovda ishtirok etishga taklifi matbuotda va boshqa ommaviy axborot vositalarida barcha xohlovchilarga qaratiladi. Bunda ommaviy tanlov ishtirokchilari doirasi kengroq yoki torroq, miqdori noaniq bo'ladi. Yopiq ommaviy tanlovda

ishtirok etishga taklif tanlovni uyushtiruvchi tomonidan o'zi xohlagan muayyan doiradagi shaxslarga yuboriladi. Bunda tanlovda qatnashuvchi shaxslar doirasi chegaralangan va uyushtiruvchiga ma'lum bo'ladi.

Shuni aytish lozimki, huquqiy adabiyotlarda ommaviylik turli ma'nolarga ega. Ayrim mualliflarning fikricha, ommaviylik sharti o'tkazilayotgan tanlovlar maqsadlarining ijtimoiy foydaliligini anglatadi.

Adabiyotlarda ommaviy tanlovlar to'g'risidagi e'lon majburiy ravishda ommaviy axborot vositalari orqali bajarilishi lozimligi aytib o'tilgan. Bunga O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi 976-moddasining 2- qismi asos bo'ladi. Unga ko'ra ommaviy tanlovni uyushtiruvchining tanlovda ishtirok etishga taklifi matbuotda va boshqa ommaviy axborot vositalarida e'lon qilish yo'li bilan barcha xohlovchilarga qaratilganda ochiq yoki tanlovda ishtirok etishga taklif tanlovni uyushtiruvchining xohishi bo'yicha muayyan doiradagi shaxslarga yuborilganda yopiq bo'lishi mumkin. Ushbu matnda qo'llanilgan "boshqa" so'zi O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida faqatgina ommaviy axborot vositalari va matbuotlarni ko'zda tutishini tushunish mumkin. Chunki, birinchidan, agar so'z faqatgina ommaviy axborot vositalari to'g'risida ketgan bo'lsa, ularni sanab o'tishga ehtiyoj bo'lmas edi (matbuot so'zining o'zi kifoya qilardi), ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi 976-moddasi, 2-qismining asosiy talabi shundan iboratki, ommaviy tanlovda ishtirok etish barcha xohlovchilarga qaratilgan bo'lishi lozim. Bunga esa nafaqat ommaviy axborot vositalari, balki boshqa uslublar, ya'ni ommaviy tanlov to'g'risidagi yozma e'lonlar ham kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi bo'yicha ommaviy tanlovlarning o'tkazilishi to'g'risidagi e'lon "ommaviy axborot vositalarida" bo'lishi lozimligi to'g'risidagi talabi ayrim shubg'alar tug'diradi. Fuqarolik kodeksining mazkur talabi, birinchidan, huquqni qo'llash amaliyotida matbuot so'zi bilan bog'liq bo'lgan nizoli vaziyatlarni keltirib chiqaradi, ikkinchidan, ommaviy tanlovlarni e'lon qilishda fuqarolik jamiyatida muhim ahamiyatga ega bo'lgan zamonaviy informasion va elektron texnologiyalarning (masalan, internet) qo'llanishini cheklaydi. Undan tashqari, ommaviy tanlovlarni e'lon qilishga o'xshash bo'lgan boshqa huquqiy konstruksiyalarni (savdolarning e'lon qilinishi va ommaviy oferta) O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi o'z ichiga qamrab olmaydi.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, xulosa qilish mumkinki, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi tanlovning ommaviylik sharti, birinchidan, hamnaga va har kimga qaratilgan bo'lishi, ikkinchidan,

qonunda nazarda tutilgan uslublar orqali amalga oshirilishi lozim.

2. Ommaviy tanlov ma'lum bir foydali maqsadlarga erishishni ko'zlab amalga oshiriladi.

3. Mukofot muayyan ishni yaxshiroq bajarganlik uchun va'da qilinadi. Bu bir necha shaxslar tomonidan erishilgan natijalarni bir-biri bilan qiyoslab, eng yaxshisini tanlab olish imkonini beradi. Shu sababli tanlovda faqat bir ish yoki bir shaxsning bir nechta ishi qatnashgan bo'lsa, tanlov o'tkazilmagan hisoblanadi. Shu bilan birga, ishning tanlovda ko'rsatilgan shartlarga mos bo'lishi ham talab qilinadi.

Ushbu belgilarga ko'ra, ommaviy tanlovga quyidagicha ta'rif berish mumkin: ommaviy tanlov – uni e'lon qilish, ishlarni topshirish, baholash va va'da qilingan mukofotni to'lash borasida vujudga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan huquqiy normalarning yig'indisidir.

Ommaviy tanlovning subyektlari sifatida bir tomondan tanlovni uyushtiruvchilar va ikkinchi tomondan ishtirokchilar sifatida turli yuridik va jismoniy shaxslar qatnashadi, uning obyekti esa ishtirokchilar tomonidan bajarilgan va konkursga taqdim etilgan ishlar bo'lib hisoblanadi.

Ommaviy tanlovga oid huquqiy munosabat birmuncha murakkab bo'lib, tanlov e'lon qilish, shartlarini aniqlash, ishlarni topshirish, konkurs mezonlarini, tartibini, natijalarini belgilash kabi jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Fuqarolik kodeksining 976-moddasi, 4-qismida ko'rsatilganidek, ommaviy tanlov to'g'risidagi e'lon topshiriqning mohiyatini nazarda tutuvchi shartlarni, ishning natijalarini yoki boshqa yutuqlarni baholash mezonlari va tartibini, ularni taqdim etish joyi, muddati va tartibini, to'lanadigan mukofot miqdori va shaklini, shuningdek, natijalarni e'lon qilish tartibi va muddatlarini o'z ichiga olgan bo'lishi lozim. Shu bilan birga, 976-moddaning 3-qismiga binoan, tanlovni uyushtiruvchi tanlovda ishtirok etish istagini bildirgan shaxslarni dastlabki saralashdan o'tkazgan taqdirda, ochiq tanlovda ishtirokchilarning dastlabki malakasi haqida shart ham qo'yilishi mumkin. Bu shartlar majburiy, ya'ni ommaviy tanlov e'lon qilinishi vaqtida ularning ko'rsatilishi kerak bo'lgan shartlar va fakultativ, ya'ni tanlov o'tkazuvchining xohishi bilan kiritiladigan shartlardir. Majburiy shartlardan birining bo'lmasligi tanlovni e'lon qilinmagan deb topilishiga olib keladi. Bu shartlar jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

a) topshiriqning mazmuni haqidagi ma'lumotlar. Ularning qay darajada yoritilishi tanlovning maqsad va xususiyatidan kelib chiqadi. Shuning uchun tanlovni e'lon qilishda topshiriqni aniq va ravshan ko'rsatish kerak. Masalan: biron-bir asarni yaratishda uning janrini ko'rsatish;

b) topshiriqni bajarish muddati. Bu muddat shunday davrni o'z ichiga olishi zarurki, bu vaqt ichida topshiriqni bajarishning real imkoniyati bo'lishi kerak. Muddat aniq bir sana (masalan: 1999 yil 1 noyabrgacha) bilan ham yoki ma'lum bir vaqt oralig'i (masalan: uch oy ichida) bilan ham ko'rsatilishi mumkin. Topshiriqni ko'rsatilgan vaqtda bajarmaslik tanlovda ishtirok etishni rad etishga olib keladi va uni na sud tartibida, na ma'muriy tartibda shikoyat qilishga asos bo'la oladi;

v) ishlarni yoki boshqa natijalarni taqdim etish tartibi, avvalo, uning qay shaklda topshirilishi bilan izohlanadi. Ba'zi bir ishlarni taqdim etish tanlov xarakteridan kelib chiqadi va uni bevosita topshirishda ifodalanadi. (qo'lyozma, loyiha, model va hokazolar). Ba'zi topshiriqlar esa bevosita ijro etish (masalan: rol' ijro etish, qo'shiq, she'r aytish va hokazo) bilan amalga oshiriladi;

g) ishni topshirish joyi nafaqat ishtirokchilar uchun, balki jamoatchilikni jalb etish uchun ham muhim ahamiyatga ega. Bu ayniqsa, ijrochilik qobiliyatini namoyish etishda yaqqol namoyon bo'ladi;

d) ishlarni qiyosiy baholash tartibi, mezonlari va muddati berilgan topshiriqning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Ko'p hollarda tanlov bir necha turlarda o'tkazilishi, ba'zi hollarda ishlar oldindan tanlab olinishi va ko'rib chiqilishi mumkin. Yakuniy baholashdan oldin ishlar ommaviy axborot vositalari orqali namoyish qilinishi va bu bilan ularning takliflarini o'rganib chiqish imkoniga ega bo'lishi nazarda tutilishi mumkin. Yakuniy baholash e'lon qilingan kun g'olibga mukofot berish to'g'risida qaror chiqqan kun ham bo'lib hisoblanadi;

e) mukofot miqdori ma'lum summa yoki mulkiy qiymatga ega bo'lgan ashyo bilan belgilanadi;

j) tanlov natijalarini e'lon qilish tartibi va muddatlari haqida tanlov e'lon qilingan shaklda yoki boshqacha tarzda ishtirokchilar ogohlantirilishi kerak. Chunki ba'zi hollarda, ayniqsa, mualliflik huquqi bilan bog'liq ishlarda ishlarni bajarish qabul qilingan vaqtdan boshlab shartnomaviy munosabatlar amalga oshiriladi. Boshqa ishtirokchilar uchun esa bu qaror huquqiy munosabat tugaganligini bildiradi¹.

Tanlovning fakultativ belgilari tanlov o'tkazuvchi tomonidan kiritiladi va tomonlarning o'zaro munosabatlarini aniqlashtirishga yordam beradi. Ularga hakamlar hay'ati tarkibi, asarlarning qaytarilishi tartibi va hokazolar kiradi.

¹ Фуқаролик ҳуқуқи. II-қисм./Ҳ.Раҳмонқулов, И.Зокировларнинг таҳрири остида.-Т.: Адолат.1999.-326-327 б.

Ommaviy tanlov shartlarining har qanday o'zgartirilishi to'g'risida uning ishtirokchisi bo'lishi mumkin bo'lgan barcha shaxslar xabardor qilinishi kerak. Bunday xabardor qilish tanlovning o'zi qaysi usulda e'lon qilingan bo'lsa, shunday usulda (masalan: tanlov matbuot, radio, televidenie orqali e'lon qilingan bo'lsa, unga kiritiladigan o'zgartirishlar yoki uni bekor qilish ham shu tartibda) e'lon qilinishi mumkin. Bu talabga rioya qilish tanlovni tashkil qiluvchini dastlabki shartlar bo'yicha bajarilgan ishlarni qabul qilish burchidan ozod qiladi. Biroq u e'londa nazarda tutilgan ishni konkurs shartlarining o'zgartirilishi yoki uni bekor qilinishi o'ziga ma'lum bo'lguncha yoki ma'lum bo'lishi lozim bo'lguncha bajargan har qanday shaxsning xarajatlarini to'lashga majburdir. (FKning 977-moddasi, 3-qismi). Tanlovni e'lon qilgan shaxs agar ko'rsatilgan ish tanlovdan mustasno tarzda, xususan, tanlov to'g'risidagi e'longa qadar bajarilganligi yoxud avval boshdanoq tanlov shartlariga nomuvofiq bo'lganligini isbotlasi, xarajatlarni to'lash majburiyatidan ozod qilinadi.

Agar tanlov shartlarini o'zgartirish yoki bekor qilishda tanlov e'lon qilgan shaxs o'zgartirish muddatlari va usuli to'g'risidagi talablarni buzgan bo'lsa, e'londa ko'rsatilgan shartlarga javob beradigan ishni bajarganlarga mukofot to'lashi lozim.

Tanlov topshirig'ini uning shartlariga rioya qilib ijro etgan shaxs xizmat haqi (mukofot) olishga haqli bo'ladi. Fuqarolik kodeksining 978-moddasida aytilganidek, mukofotni to'lash to'g'risidagi qaror tanlov haqidagi e'londa belgilangan tartib va muddatlarda chiqarilishi hamda ommaviy tanlov ishtirokchilariga ma'lum qilinishi lozim.

Ish tanlovga topshirilishining o'zi uni bajarilgan shaxsga mukofot huquqini vujudga keltirmaydi. Bunday huquq faqat keyinchalik, ish tanlov shartlariga muvofiq yaxshi va mukofotga sazovor deb topilgandagina vujudga keladi.

Tanlovga topshirilgan ishlarni ko'rish, taqqoslash, baholash va uning natijalarini belgilash uchun tanlovni tashkil qiluvchi, odatda, tanlov komissiyasini ta'sis etadi yoki ba'zi hollarda uning o'zi tomonidan baholanadi yoxud baholash uchun boshqa shaxsga topshiradi. Tanlov hay'atining a'zolari tanlov natijalaridan manfaatdor shaxs bo'lmasliklari lozim.

Tanlov natijalarini belgilovchi hay'at quyidagi mazmundagi qarorlarni, chunonchi, tanlov talablariga javob bergan ishga mukofotlar to'lash to'g'risida yoki mukofot to'lashni rad qilish, mukofotlarning sonini kamaytirish yoxud rag'batlantirish, mukofotlarni to'lash to'g'risida qaror qabul qilishi mumkin. Tanlov hay'ati o'z qarorini qanday asoslar bo'yicha qabul qilinganligini ko'rsatmasligi ham mumkin.

Tanlov natijalari va mukofotlar to'lash to'g'risidagi qaror tanlov to'g'risidagi e'londa ko'rsatilgan muddatda chiqarilgan bo'lishi kerak. Bu burch buzilgan taqdirda tanlov shartlariga javob beradigan ishlarni topshirgan shaxslar sud tartibida o'z mehnatlari uchun haq va tanlov topshiriqlarini bajarish munosabati bilan qilingan xarajatlarning to'lanishini talab qilishlari mumkin.

Mukofot to'lash to'g'risidagi qaror tanlov haqidagi e'londa belgilangan muddatda ishtirokchilarga bildirilishi lozim. Odatda bunday ma'lumotlar tanlov g'oliblariga yozma xabarlar yuborish va tanlov natijalarini matbuotda e'lon qilish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Tanlovda g'alaba qozongan shaxslarga tegishli mukofotlar, unga boshqa turdagi mukofotlarning, chunonchi, mualliflik gonorari yoki ixtironi berganlik uchun to'lanadigan mukofotdan qat'iy nazar, to'lanadi.

Mukofot tanlov shartlariga javob bergan va tanlov hay'ati tomonidan ijobiy baholangan yagona ish uchun beriladi. Binobarin, agar bir topshiriqni bajarishda bir necha shaxslar birgalikda ishtirok etgan bo'lsalar, mukofot ular o'rtasida ularning kelishuviga muvofiq taqsimlanadi. Agar bunday kelishuvga erishilmagan bo'lsa, mukofotni taqsimlash tartibini sud belgilaydi.

Tanlovni tashkil etuvchi mukofotni butunlay yoki qisman to'lashdan bosh tortganda, shuningdek, tanlov ishtirokchisiga tegishli mukofotni to'lash muddatlarini buzganida tegishli mukofot sud tartibida undirilishi mumkin.

Fuqarolik kodeksining 979-moddasida ko'rsatilganidek, agar ommaviy tanlov predmeti fan, adabiyot yoki san'at asaridan iborat bo'lsa, tanlovni e'lon qilgan shaxs, basharti tanlov shartlarida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, shartlashilgan mukofotga sazovor bo'lgan muallif bilan unga tegishli haqni to'lagan holda, asardan foydalanish to'g'risida shartnoma tuzishda imtiyozli huquqni qo'lga kiritadi.

Ommaviy tanlovni e'lon qilgan shaxs, agar tanlov to'g'risidagi tanlov e'lonida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa yoki bajarilgan ishning xususiyatidan kelib chiqmasa, mukofotga sazovor bo'lmagan ishlarni tanlov ishtirokchilariga qaytarishi shart (FKning 980-moddasi). Bu qoidada aytilishicha, tanlovga topshirilgan, ammo mukofotga sazovor bo'lmagan ishlar tanlov natijalari e'lon qilinishi bilanoq darhol mualliflariga qaytarilishi lozim. Tanlovni tashkil etuvchi tomonidan bu burchning bajarilmasligi tanlov ishtirokchilariga topshirgan ishlarining qaytarilishini talab qilish huquqini, ishning yo'qotilgani yoki zararlantirilgani holda esa, zararlarning to'lanishi haqida da'vo qo'zg'atish huquqini beradi.

Ammo tanlov shartlarida tanlovga topshirilgan ishlarning qaytarilmasligi yoki mualliflarning talabi bo'yichagina qaytarilishi nazarda tutilishi mumkin. Shu bilan birgalikda, tanlov shartlarida bunday talablarning mualliflar tomonidan qo'yilishi, shuningdek, ishlarning tanlovni tashkil qiluvchi tomonidan qaytarilish muddatlari ham ko'rsatilishi mumkin.

Tanlov ishtirokchilariga ularning mukofotga sazovor bo'lmagan ishlarning qaytarilishi paytidan e'tiboran ommaviy tanlovga oid munosabat bekor bo'ladi.

Ommaviy tanlovlarning huquqiy tartibga solinishi va o'tkazilishi to'g'risida quyidagilarni ta'kidlab o'tish lozim. Ommaviy tanlov qachonki tashkilotchi va ishtirokchi uning o'tkazilishiga doir fuqarolik qonunchiligiga rioya qilsagina, iqtisodiy faoliyatning turli sohalarida yuqori natija va samara (tanlov tashkilotchisi uchun) berishi mumkin. Aks holda, ommaviy tanlov nohaqiqiy deb topilishi, tashkilotchilar va ishtirokchilar o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishmasliklari mumkin.

55-bob. MUKOFOTNI OSHKORA VA'DA QILISH

Odatda ishlarni bajarish va xizmatlarni ko'rsatish turli xildagi fuqarolik-huquqiy shartnomalari orqali amalga oshiriladi. Lekin, ba'zi hollarda ko'zlangan maqsadlarga erishish uchun ishni bajarishga ko'pchilikni jalb etishga va buning uchun mukofot berishga va'da beriladi. Mukofotni oshkora qilishning mohiyati O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 981-moddasida o'z ifodasini topgan. Unga ko'ra, e'londa ko'rsatilgan harakatni kim unda belgilangan muddatda bajarsa, o'shanga pul mukofoti to'lash yoki boshqa mukofotni berish (mukofotni to'lash) to'g'risida oshkora e'lon qilgan shaxs tegishli harakatni sodir etgan har qanday shaxsga va'da qilingan mukofotni to'lashi shart.

O'zining huquqiy tabiatiga ko'ra, mukofotni oshkora va'da qilish shartli xarakterga ega bo'lib, bir tomonlama bitim hisoblanadi. Bunda bir tomondagina huquq va majburiyatlar bo'ladi. Mukofot va'da qilingan taqdirda va'da qilgan shaxsda uni to'lash majburiyati bo'ladi. Va'daga qiziqish bildirgan shaxsda esa na huquq na majburiyat paydo bo'ladi. Unda huquqlar tegishli e'londa ko'rsatilgan natijaga erishgan vaqtdan boshlab vujudga keladi. Shu paytdan boshlab va'da qilgan mukofotni to'lash majburiyati vujudga keladi, bunda e'londa ko'rsatilgan harakat bajarilgani haqida va'da beruvchi xabardor qilishi kerak. Va'da aynan nomuayyan shaxslar doirasiga qaratilgan bo'lishi lozim, aks holda munosabatlar kelishilgan hisoblanadi. Va'da turli shaklda ifodalanishi mumkin (yozma, og'zaki, matbuot, televidenie orqali va hokazolar), uy devorlari, daraxtlar va hokazolarga yopishtirilgan e'lonlar Fuqarolik kodeksining 981-moddasida ko'rsatilgan majburiyatni vujudga keltirmaydi. Har qanday shaklda ham e'lon nomuayyan shaxslar uchun qulay bo'lishi va zarurat tug'ilsa, uni bergan shaxsdan tasdiqlatib olish imkonini berishi kerak. Mukofotni to'lash majburiyati mukofot kim tomonidan va'da qilinganligi aniqlangandan keyin amalga oshirilishi mumkin.

Bu majburiyatlarni yuzaga keltirish uchun mukofot to'lash quyidagi belgilarga ega bo'lishi kerak:

birinchidan, mukofotni va'da qilish oshkora (ommaviy) bo'lishi, ya'ni nomuayyan shaxslar doirasiga murojaat qilingan bo'lishi kerak. Agar mukofotni to'lash aniq bir shaxs yoki shaxslarning bir doirasiga mo'ljallangan bo'lsa, bu munosabatlar shartnoma xarakteriga ega bo'ladi;

ikkinchidan, va'da qilingan mukofot mulkiy xarakterga, ya'ni pul yoki boshqa tarzdagi mulkiy qiymatga ega bo'lishi kerak. Masalan: qimmatbaho ashyo berish;

uchinchidan, mukofot ma'lum bir huquqqa mos harakatni amalga oshirganlik uchun belgilanadi. Belgilangan mukofotni olish uchun erishilishi lozim bo'lgan natija e'londa ko'rsatilishi shart. Masalan: yo'q narsani topish;

to'rtinchidan, mukofotni oshkora to'lash to'g'risidagi e'londa mukofot kim tomonidan va'da qilingani ko'rsatilishi kerak. Va'daga qiziqish bildirgan shaxs va'dani yozma ravishda tasdiqlashni talab qilishga haqli va agar, haqiqatda mukofot to'g'risidagi e'lon unda ko'rsatilgan shaxs tomonidan qilinmagan bo'lib chiqsa, bunday talab qo'yilmaganligi oqibatlarini xavfi uning zimmasida bo'ladi (FKning 981-moddasi, 2-qismi).

Yuqoridagi belgilardan kelib chiqib, quyidagicha ta'rif keltirish mumkin: "Mukofotni oshkora va'da qilish deganda shartlashilgan natijaga erishganlik uchun mulkiy xarakterda taqdirlash bilan va'da berish nazarda tutilgan, nomuayyan shaxslar doirasiga qaratilgan murojaat tushuniladi".

Mukofotni va'da qilgan shaxs uni to'lashi shart. Mukofotning summasi yoki mulkiy qiymatga ega ashyo e'londa ko'rsatilgan bo'lishi mumkin yoxud mukofot miqdori ko'rsatilmagan bo'lishi mumkin. Agar mukofotni oshkora va'da qilishda uning miqdori ko'rsatilmagan bo'lsa, u mukofotni va'da qilgan shaxs bilan kelishuvga ko'ra aniqlanadi, nizo kelib chiqqan taqdirda esa sud tartibida aniqlanadi (FKning 981-moddasi, 3-qismi).

E'londa ko'rsatilgan harakat bajarilishi yoki bajarilmasligi mumkin. Bu harakat belgilangan muddatda bajarilsa, uni bajargan shaxs mukofotni talab qila oladi. Ayrim hollarda bu ish bir-biridan mustaqil ravishda bir necha shaxs tomonidan bajarilishi mumkin. Bunday holatda Fuqarolik kodeksining 981—moddasi, 5-qismiga muvofiq tegishli harakatni birinchi bo'lib sodir etgan shaxs mukofotni olish huquqiga ega bo'ladi. Agar e'londa ko'rsatilgan harakatni qaysi biri birinchi bo'lib sodir etganini aniqlashning imkoni bo'lmasa, shuningdek, harakat ikki yoki undan ortiq shaxslar tomonidan bir vaqtning o'zida sodir etilgan bo'lsa, mukofot ular o'rtasida bab-baravar yoki ularning o'zaro kelishuvida nazarda tutilgan miqdorda taqsimlanadi.

Fuqarolik kodeksining 981-moddasi, 4-qismi mukofotni to'lash majburiyati, tegishli harakat e'lon qilinishi munosabati bilan yoki undan mustasno tarzda bajarilganidan qat'iy nazar, yuzaga kelishini belgilaydi. Ba'zi hollarda mukofot va'da qilinganidan xabardor bo'lmagan shaxs e'londa ko'rsatilgan harakatni bajarishi mumkin. Bu holda ham Fuqarolik kodeksining 981-moddasi, 5-qismi qoidalari qo'llaniladi.

E'londa ma'lum muddatning ko'rsatilgan bo'lishi mukofotni olish uchun tegishli harakatni shu muddatda qilish lozimligini va bu muddat

da'vo mukofot va'da qilgan shaxs u bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Muddat mukofotni oshkora va'da qilishning zaruriy xarakterdagi belgisi emas. Lekin u ko'rsatilgan bo'lsa, shu muddat davomida qilingan harakat mukofot olishga asos bo'lishi mumkin.

Mukofotni oshkora va'da qilgan shaxs uni bekor qilishga haqli. Mukofotni oshkora va'da qilishni bekor qilish izlanuvchilarning manfaatlarini buzmasligi kerak. Shuning uchun qonunda bekor qilish ma'lum shartlarga rioya etgan holda amalga oshirilishi kerakligi ko'rsatilgan.

Fuqarolik kodeksining 982-moddasida ko'rsatilishicha, mukofot to'lashni oshkora e'lon qilgan shaxs berilgan va'dadan xuddi shunday tartibda voz kechishga haqli, voz kechishga yo'l qo'yimasligi e'lonning o'zida nazarda tutilgan yoki undan kelib chiqadigan yoki mukofot va'da qilingan harakatni sodir etish uchun muayyan muddat berilgan yoxud voz kechishni e'lon qilish paytiga kelib bir yoki bir necha qiziqish bildirgan shaxslar e'londa ko'rsatilgan harakatni bajarib bo'lgan hollar bundan mustasno.

Bu qoidadan shuni ko'rish mumkinki, mukofotni oshkora va'da qilgan shaxs undan voz kechishi uchun quyidagi shartlarga amal qilishi kerak:

a) va'dani bekor qilish va e'lon qilish qay tartibda amalga oshirilgan bo'lsa, shu tartibda amalga oshirilishi kerak;

b) e'londa undan voz kechishga yo'l qo'yilmasligi ko'rsatilgan bo'lmasligi lozim;

v) e'londa ko'rsatilgan harakat sodir qilinishi kerak bo'lgan muddat belgilab qo'yilmagan bo'lishi shart;

g) voz kechishni e'lon qilish paytida e'londa ko'rsatilgan harakat sodir qilinmagan bo'lishi kerak.

Mukofot haqidagi oshkora va'dani bekor qilish mukofot to'g'risida e'lon qilgan shaxsni qiziqish bildirgan shaxsiga u e'londa ko'rsatilgan harakatni bajarishi munosabati bilan qilgan xarajatlarini qoplashdan ozod qilinmaydi. Qoplash miqdori barcha hollarda e'londa ko'rsatilgan mukofotdan ortiqcha bo'lishi mumkin emas.

Agar mukofotni oshkora va'da qilishda uning miqdori ko'rsatilmagan bo'lsa, mukofot, va'da qilgan shaxs bilan o'zaro kelishuvlariga ko'ra aniqlanadi, agar mukofot bo'yicha nizo kelib chiqsa sud tomonidan hal qilinadi.

Mukofotni to'lash majburiyati, tegishli harakat e'lon qilinishi munosabati bilan yoki undan mustasno tarzda bajarilganidan qat'iy nazar,

vujudga keladi. Mukofotni to'lashning ikki omilini ajratib ko'rsatish mumkin:

Mazkur majburiyat muvofiq harakatlarning bajarilishi lozimligi faktidan qat'iy nazar paydo bo'ladi.

Mazkur majburiyat bunday va'dani bergan shaxsni aniqlaganishi sharti bilan paydo bo'ladi.

E'londa ko'rsatilgan harakati bir necha shaxs tomonidan bajarilganida harakatni birinchi bo'lib bajargan shaxs mukofotni olish huquqiga ega.

Agar e'londa ko'rsatilgan harakat ikki yoki undan ortiq shaxs tomonidan bajarilgan bo'lsa va ulardan qaysi biri tegishli harakatni birinchi bo'lib bajarilishini aniqlashning imkoni bo'lmasa, shuningdek, agar harakat ikki yoki bundan ortiq shaxslar tomonidan bir paytning o'zida sodir etilgan bo'lsa, mukofot ular o'rtasida bab-baravar yoki ularning o'zaro kelishuviga ko'ra taqsimlanadi.

Agar mukofot to'g'risidagi e'londa boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa yoki unda ko'rsatilgan harakat xususiyatidan kelib chiqmasa, bajarilgan harakatning e'londa mavjud bo'lgan talablarga muvofiqligi mukofotni oshkora va'da qilgan shaxs tomonidan aniqlanadi, nizo kelib chiqqan taqdirda esa sud tomonidan hal qilinadi.

56-bob. QIMOR VA GAROV O'YINLARI O'TKAZISH

FKning 56-bobida qimor va garov o'yinlar o'tkazishning huquqiy oqibatlarini belgilab qo'yilgan. FKning 983-moddasida ko'rsatilishicha, fuqarolar va yuridik shaxslarning tavakkalchilikka asoslangan qimor va garov o'yinlar (qimor va bas boylash) uyushtirish va ularda ishtirok etish bilan bog'liq talablari sudda himoya qilinmaydi deb ko'rsatiladi. Ma'lumki, qimor o'yinlari ikki va undan ortiq shaxsning mulkiy manfaat ko'rish maqsadida tavakkal qilgan holda ma'lum turdagi o'yin shartlari asosida xatti-harakatlarini amalga oshirish tushuniladi. Bunda o'yinda ishtirok etuvchi bir yoki bir nechta taraf hisobiga boshqa taraf, ya'ni yutgan tomon - mulkiy tomon mulkiy manfaat ko'radi (masalan: karta, oshiq va hokazo o'yinlar).

Bas boylashish deganda ikki yoki bir necha shaxs o'rtasida ma'lum bir hodisaning ro'y berishi yoki ro'y bermasligi, ma'lum bir subyekt tomonidan biron narsaga erishish yoki erishmasligi bas boylanadi. Bunda taraflarning qarama-qarshi fikrlari farq qiladigan, bas bog'lashishda kimning fikri to'g'ri bo'lsa, o'sha g'olib chiqadi va mulkka erishadi. Ba'zi xususiyati bilan u sharti kechiktirilgan bitimlarga o'xshab ketadi. Bas predmeti bo'yicha taxmin qilinayotgan narsaga erishish taraflarning erki-irodasiga bog'liq bo'lishi mumkin yoki bo'lmasligi mumkin. Masalan: ikki futbol ishqibozi tomoni bas boylashishida ro'y beradigan hodisa tomonlarning erk-irodasiga bog'liq bo'lmaydi.

Agarda futbol ishqibozlari o'rtasida o'yinchining ma'lum o'yinda gol urishi yoki gol urolmasligi to'g'risida bas boylash, qimor va bas bog'lash to'g'risidagi o'yinlardan farq qilib, ko'ngilochar o'yinlar hisoblanadi. Ko'ngilochar o'yinlarda yutish va yutqazish mavjud bo'lsa ham mulkiy manfaat mavjud bo'lmaydi.

Qimor o'yinlariga ruju qo'yish, uni doimiy kasb qilish axloq nuqtayi nazaridan salbiy baholanadi. Qimor o'yinlari ayrim hollarda qonunlar bilan taqiqlanadi. Qimor o'yinlari bilan bog'liq bo'lgan talablar, ya'ni yutuqni bermaslik yutqazilganlikni tan olmaslik sud orqali himoya qilinmaydi.

Agarda qimor va garov o'yinlari aldov, zo'ravonlik tahdid qilish ta'sirida yoxud o'z vakilining qimor yoki garov o'yinlari tashkilotchisi bilan g'arazli kelishuvi tufayli ishtirok etgan shaxslarning talablari (aldash orqali yutish, qimor o'ynashga majbur etish va shu kabi holatlarda) agar talab qiluvchi shaxsning huquq va manfaatlariga putur yetkazadigan bo'lsa, sudda himoya qilinishi mumkin. Bunda Fuqarolik Kodeksining 122, 123-moddalarida ko'rsatilgan oqibatlar vujudga keladi.

Fuqarolik kodeksining 984-moddasida lotereyalar, totalizatorlar va boshqa o'yinlarning davlat tomonidan o'tkazilishi bilan bog'liq o'ziga xos xususiyatlar belgilab qo'yilgan. Lotereyalar, totalizatorlar, o'zaro bas boylashishlar va boshqa tavakkalchilikka asoslangan o'yinlar tashkilotchisi - davlat, vakolatli davlat organidan ruxsatnoma (litsenziya) olgan shaxslar va o'yinlarning ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlar shartnomaga asoslanadi. Bunday shartnoma lotereya bileti, patta yoki boshqa hujjat berish orqali rasmiylashtiriladi va ishtirokchi lotereya bileti qiymatini to'lagan yoki o'yinda ishtirok etishga boshqa tarzda haq to'lagan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi.

Bunday shartnomalar real shartnomalar hisoblanadi. O'yin tashkilotchisi bilan o'yin ishtirokchilari o'rtasidagi shartnoma tuzish to'g'risidagi taklif o'yinlarni o'tkazish muddati va yutuqni aniqlash tartibi hamda uning miqdori haqidagi shartlarni o'z ichiga olgan bo'lishi lozim. Taklifda bunday shartlar tashkilotchisi shartnoma bo'yicha ularni belgilangan muddatda o'tkazishdan bosh tortgan taqdirda, o'yinlarning ishtirokchilari ularning tashkilotchisidan o'yinlarni qoldirish yoki ularning muddatini boshqa vaqtga ko'chirish tufayli yetkazilgan zararni qoplashni talab qilishga haqli.

Lotereya, totalizator yoki boshqa o'yinlarni o'tkazish shartlariga muvofiq yutgan deb e'tirof etiladigan shaxslarga (masalan: sportloto bo'yicha 6 yoki 5 raqamni oldindan topgan shaxslar) o'yinlar tashkilotchisi tomonidan yutuq o'yinlari o'tkazish shartlarida nazarda tutilgan miqdorda, shaklda pul-buyum yoki turistik yo'llanma holida va muddatlarda, agar bu shartlarda muddat ko'rsatilmagan bo'lsa, o'yinlarning natijalari chiqarilgan paytdan boshlab o'n kundan kechiktirmasdan to'lashi lozim. Uyin natijalari, g'oliblarini aniqlash o'yinlar tashkilotchisi tomonidan yoxud xolis, uchinchi shaxslar tomonidan (masalan: hakamlar hay'ati tomonidan) ochiq, oshkoralik asosida belgilanadi.

O'yinlar tashkilotchisi o'yinlar natijalarini matbuot va ommaviy axborot vositalari orqali yoki boshqacha tarzda e'lon qilishi shart. O'yinlar tashkilotchisi g'oliblarga yutuqni to'lash haqidagi majburiyatni bajarmagan taqdirda yutgan ishtirokchilarning talablari sud orqali qanoatlantiriladi. O'yinlar tashkilotchisi ishtirokchilarga yutuqlarni to'lash bilan birga, shartnoma shartlarini buzish oqibatida yetkazilgan boshqa zararlarni ham qoplashi lozim.

57-bob. ZARAR YETKAZISHDAN KELIB CHIQUADIGAN MAJBURIYATLAR

1-§. Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar to'g'risida umumiy tushuncha

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyat tushunchasiga fuqarolik qonunchiligida ta'rif berilmagan. Biroq, mazkur tushuncha bevosita, g'ayriqonuniy harakat (harakatsizlik) tufayli fuqaroning shaxsiga yoki mol-mulkiga yetkazilgan zarar, shuningdek, yuridik shaxsga yetkazilgan zarar, shu jumladan boy berilgan foyda zararni yetkazgan shaxs tomonidan to'liq hajmda qoplanishi lozimligi tarzda FKning 985-moddasida o'z ifodasini topgan. Mazkur normadan zarar yetkazgan shaxsning yetkazilgan zararni to'liq qoplash majburiyati, hamda jabrlanuvchining yetkazilgan zararni qoplashni talab qilish huquqi mavjudligini anglash mumkin. Bu esa o'z navbatida majburiyatning an'anaviy tuzilishi (konstruksiyasi) – kreditor va qarzdor munosabatlari mavjudligini bildiradi. Mazkur holatda zarar yetkazuvchi - qarzdor hisoblansa, jabrlanuvchi (mulkiga, hayoti yoki sog'lig'iga zarar yetgan shaxs) – kreditor hisoblanadi. Shu bilan birga zarar yetkazilganda jabrlanuvchining talab qilishi huquqi zarar yetkazuvchi uchun majburiyat sifatida namoyon bo'ladi.

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarga muvofiq, shaxs (jismoniy yoki yuridik shaxs) ning hayoti va sog'lig'i yoki mol-mulkiga zarar yetkazgan shaxs yetkazilgan zarar to'liq qoplanishi majburiyatini oladi, jabrlanuvchi esa o'ziga yetkazilgan zarar qoplanishi talab qilishi huquqiga ega bo'ladi.

Ta'kidlash lozimki, kishilarning bir-biri bilan doimiy ravishda o'zaro munosabatlarida ba'zan ularning moddiy yoki nomoddiy manfaatlariga zarar yetish oqibatlarini kelib chiqadi. Bu zararlar turli tasodiflar, ehtiyotsizlik, qasd orqali, tabiiy ofatlar natijasida yuzaga keladi¹. Shunday holatda yetkazilgan zarar kim tomonidan to'lanishi (zarar yetkazilgan shaxs yoki jabrlangan shaxs yoxud uchinchi shaxslar tomonidan) masalasi yuzaga keladi. Hozirgi vaqtda yuridik va jismoniy shaxslar kutilmagan zararlardan himoyalaniş maqsadida sug'urta xizmatidan foydalanishga harakat qilmoqdalar. Ammo har doim ham vaqtda sug'urta xizmatidan

¹ Гражданское Право. Учебник. Часть II/Под. ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. - М.: Проспект. 1998. - 694 с.

foydalanishining iloji bo'lavermaydi. Natijada kutilmagan zarar kelib chiqadi. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, sug'urta tovonni har doim ham yetkazilgan zararni to'la qoplay olmaydi. Shu sababli yetkazilgan zararni bir huquqiy institut yordamida tartibga solishning iloji yo'q¹. Mazkur munosabatlarni tartibga solishda zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyat instituti asosiy o'ringa ega bo'ladi. Fuqarolik huquqida majburiyatlarning bu turi delikt majburiyatlar – deb ham ataladi.

Delekt majburiyatlarining huquqiy tabiatini aniqlashda, majburiyatning mazkur turini fuqarolik-huquqiy javobgarlik tushunchasi bilan o'zaro nisbatani belgilash alohida ahamiyat kasb etadi. Huquqiy adabiyotlarda «zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyat» va «zarar yetkazganlik uchun javobgarlik tushunchalari» ayni tushunchalar sifatida qo'llaniladi, hamda «javobgarlik» tushunchasi bu holatda asosiy o'rinni egallaydi². Mazkur holat FKning 57-bobida ham o'z ifodasini topgan bo'lib, ushbu bob «zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar» - deb nomlansa, bobning birinchi moddasi (FKning 985-moddasi) zarar yetkazganlik uchun javobgarlikning umumiy asoslariga bag'ishlanadi. Shu bilan birga keyingi moddalarda ham asosan «majburiyat» tushunchasi emas, «javobgarlik» tushunchasi qo'llaniladi. Bu esa ushbu tushunchalar o'rtasida qarama-qarshilik mavjud emasligini, ularning uzviy bog'liqligini anglatadi³.

Fuqarolik huquqiy javobgarlik deganda, mulkiy tUSDagi sanksiyalarni huquqbuzarga nisbatan tatbiq etish tushuniladi. Fuqarolik huquqining umumiy asoslariga muvofiq, fuqarolik-huquqiy javobgarlik mulkiy tusga ega bo'lib⁴, shartnomali majburiyatlarga ham, shartnomadan tashqari vujudga keladigan majburiyatlarga ham tatbiq etiladi. Biroq, shartnomali majburiyatlarda javobgarlik ikkilamchi tusga ega bo'ladi. Fuqarolik-huquqiy javobgarlik shartnomali majburiyatlarni «kuzatib

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи (II-қисм).-Т.:Адолат.1999.-335 б.

² Иоффе О.С. Обязательственное право.-797 с.; Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в гражданском праве.-Л.:ЛГУ.1983.-42-98 с.; Белякова А.М. Возмещение причиненного вреда.-М.:1972.- 3-34 с.; Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи .II-қисм./Ҳ.Раҳмонкулов ва И.Зокировларнинг ум. таҳр. остида.-Т.:Адолат.1999.-339 б.; Быков А.Г., Половинчик Д.И. Основы автотранспортного права.-М.: Юрид.лит.1980.-274 с.; Оқюлов О. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлиқни қўллаш асослари.//қонун ҳимоясида.1999. №9. -Б.18; Гражданское право.Часть вторая:Учебник/ Под общей ред. А.Г.Калпина.-М.:Юристь.2000.-509 с.; Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности.-М.:Юрид.лит.1975.

³ Гражданское право: В 2 т. Том II. Полутом 2: Учебник/отв.ред.Е.А.Суханов.-М.:БЕК.2002.-363 с.

⁴ Раҳмонкулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи.-Т.:ТДЮИ.2005.-139 б.

boradi» va majburiyat buzilgandagina qo'llaniladi. Agar majburiyat lozim darajada bajarilsa, javobgarlik masalasi vujudga kelmaydi.

Zarar yetkazishdan vujudga keladigan majburiyatlarda esa, javobgarlik huquqbuzarlik fakti asosida vujudga keladi. Ya'ni, zarar yetkazishdan vujudga keladigan majburiyat vujudga kelishi bilan u o'z mazmunida javobgarlikni, huquqbuzarga sanksiya qo'llash imkoniyati mavjudligini ifodalaydi. Albatta bu vaziyatda javobgarlik boshqa bir majburiyatni to'ldirmaydi, «kuzatmaydi» (shartnomali majburiyatlardagi kabi), u zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlardagi huquqbuzar majburiyatining mazmunini tashkil etadi.

Yetkazilgan zarar uchun huquqbuzar qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslar mavjud bo'lganda yetkazilgan zarar qoplash shaklidagi javobgarlikka tortiladi.

Ta'kidlash lozimki, ba'zi xorijlik yuristlar delikt huquqi va u bilan bog'liq doktrinalar tezlikda eskirib o'z ahamiyatini yo'qotib borayotganligini ta'kidlashadi. Ularning fikricha, zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarga oid bo'lgan holatlar «texnika asrida aravani boshqarish qoidalariga o'xshash» dir. Zero zamonaviy jamiyatda zararlarni qoplashning katta qismi sug'urta xizmatining zimmasiga tushadi¹. Ba'zi mutaxassislar esa, bu holat (zararni qoplashda sug'urta xizmatidan foydalanish) «dilekt huquqini ko'mish» uchun asos bo'lmasligini, yetkazilgan zararlarni qoplashda sug'urtaning o'rni shubhasiz katta ekanligini, biroq, sug'urta instituti delikt huquqi bilan birgalikda qo'llanilib kelinayotganligini va bu holat uzoq vaqt davom etishini ta'kidlashadi². Darhaqiqat, yetkazilgan zararni qoplashda sug'urta xizmatining o'rni beqiyos biroq, yetkazilgan zararni qoplashga doir qoidalarning mavjudligi sug'urta tashkilotlari uchun subrogatsiya³ (FKning 318, 957-moddalari) qilish imkoniyatini berishini ham nazarda tutish va subrogatsiyani qo'llash faqatgina delikt instituti orqali amalga oshirilishini hisobga olsak, delikt majburiyatlarining ahamiyati jamiyat rivojlanishining har qanday bosqichida ham pasaymasligini anglash mumkin.

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarning quyidagi o'ziga xos belgilari mavjud:

a) bu majburiyatlarning ta'sir doirasi zararni qoplash moddiy xususiyatlarga ega bo'lishiga qaramasdan, mulkiy hamda shaxsiy nomulkiy munosabatlarni qamrab oladi;

¹ Flemming J. The Law of Svdnev, 1965.P.13.

² Гражданское право: В 2 т. Том II. Полутом 2: Учебник/отв.ред.Е.А.Суханов.- М.:БЕК.2002.-364 с.

³ Қаранг: Абдуллаева Н.Н. Суғурта ҳуқуқи.- Т.:ЖИДУ.2006.-135-143 б.

b) ular mutlaq xarakterga ega bo'lgan mulkiy huquqlar (mulk huquqi, umrbod egalik qilish huquqi, yuritish huquqi, operativ boshqarish huquqi va boshqalar) yoki shaxsiy nomulkiy manfaatlarining buzilishi natijasida kelib chiqadi;

v) garchi huquq jabrlanuvchi bilan shartnomaviy munosabatlarida bo'lgan shaxs tomonidan buzilgan bo'lsa-da, majburiyatlar mutlavq huquqlar buzilganligi tufayli shartnomasiz xarakterga ega bo'ladi;

g) bu majburiyatlar zarar kim tomonidan kimga yetkazilgani, zarar qay ko'rinishda yetkazilgani va zararni qoplash usullaridan qat'iy nazar, to'liq qoplanishini nazarda tutadi;

d) qonunda nazarda tutilgan hollarda zararni to'lash majburiyati boshqa shaxslarga ham yuklatilishi mumkin¹.

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar o'ziga xos ekvivalentlik vazifasini bajaradi. Ya'ni, delikt majburiyatlari orqali huquq buzilishidan oldingi holat tiklanadi. Masalan, fuqaroning sog'lig'iga zarar yetkazilganda, uning sog'lig'ini tiklash uchun qilgan xarajatlari huquqbuzar tomonidan qoplanishi huquqning buzilishini buzilishidan oldingi holatini tiklash hisoblanadi. Shu bilan birga, delikt majburiyatlari uchun javobgarlikning belgilanganligi huquqbuzarlikning oldini olishda ham ahamiyatli hisoblanadi.

Delikt institutining ahamiyati, uning funksiyalari fuqarolik-huquqiy javobgarlikning ahamiyati va funksiyalari bilan bir xilda deb hisoblash mumkin. Zero, delikt instituti ham fuqarolik-huquqiy javobgarlik kabi huquqni tiklovchi, huquqbuzarlikning oldini oluvchi, tarbiyaviy vazifalarni bajaradi.

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarning vujudga kelish asoslari. Bosh delikt tamoyili. Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar fuqarolik-huquqiy majburiyatlarning boshqa turlari kabi muayyan yuridik faktlar asosida vujudga keladi. Mazkur majburiyat vujudga kelishi uchun asos bo'ladigan qonun hujjatlaridan ko'zda tutilgan yuridik faktlar zarar yetkazish fakti – delikt hisoblanadi.

Biroq, zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar o'z mazmunida yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni ham nazarda tutadi. Shuning uchun ham qonun delikt majburiyatlarini vujudga kelish asoslari va shartlari bilan birga zarar uchun javobgarlik asoslari va shartlari masalasini ham hal qiladi. Boshqacha aytganda, delikt majburiyatlarining

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи (II-қисм).-Т.:Адолат. 1999.-336-337 б.

vujudga kelish shartlari va yetkazilgan zarar uchun javobgarlik shartlari bir-biriga mos keladi.

Yetkazilgan zarar uchun javobgarlik choralarini belgilashda qonun umumiy tamoyillarga tayanadi. Huquqiy adabiyotlarda bu tamoyil «bosh delikt tamoyili» deb yuritiladi. Mazkur tamoyilga binoan, bir shaxs tomonidan ikkinchi shaxsga yetkazilgan zararning mavjudligiyoq, yetkazilgan zararni qoplash majburiyatini vujudga keltiradi. Bunda jabrlanuvchi zarar yetkazuvchi harakatning g'ayriqonuniy ekanligini, uning aybdor ekanligini isbotlashi talab etilmaydi. Zarar yetkazuvchining harakati huquqqa xilof va u aybdor – deb «hisoblanadi». Shu munosabat bilan zarar yetkazuvchi javobgarlikdan faqatgina o'z harakatlari huquqqa xilof emasligini va aybdor emasligini isbotlagandagina ozod etiladi. Bosh delikt tamoyil Fransiya grajdanlik kodeksining 1382-moddasida to'liq o'z ifodasini topgan bo'lib, unga ko'ra, boshqa shaxsga ziyon yetkazgan insonning har qanday harakati, aybli harakat natijasida yetkazilgan ziyonni qoplashni keltirib chiqaradi.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, Angliya huquqi bosh delikt kategoriyasini bilmaydi. Bu yerda sud amaliyoti – sud presedenti tomonidan ishlab chiqilgan alohida deliktlar amal qiladi. Masalan, hozirgi kunda ham Angliya sudlari avtomobil tomonidan piyodaga yetkazilgan zararni qoplash to'g'risidagi talablarni ko'rishda 200 yil avvalgi ot-arava tomonidan piyodaga yetkazilgan zararni qoplash bo'yicha presedentga tayanadi¹.

Mamlakatimiz fuqarolik qonunchiligida ham bosh delikt tamoyili o'z ifodasini topgan. Zero, FKning 985-moddasida fuqarolik huquqi subyektiga yetkazilgan zarar zarar yetkazuvchi tomonidan to'liq hajmda qoplanishi nazarda tutilgan. Albatta bosh delikt tamoyiliga muvofiq, zarar yetkazilganligining o'ziyoq uni qoplash lozimligini anglatmaydi. Buning uchun qonunda belgilangan bir qator shartlar mavjud bo'lishi lozim. Mazkur shartlarning mavjud bo'lmasligi esa, zararni qoplanmasligini anglatadi. Fuqarolik qonunchiligida «bosh delikt» tamoyilining mazmunini tashkil etuvchi yetkazilgan zarar uchun javobgarlikning umumiy shartlari belgilangan bo'lib, ular jumlasiga zarar yetkazuvchi harakatning huquqqa xilofligi, huquqqa xilof harakat va zarar o'rtasidagi sababiy bog'lanish, ayb kiradi.

Fuqarolik qonunchiligida yetkazilgan zarar uchun javobgarlikning

¹ Гражданское право: В 2 т. Том II. Полутом 2: Учебник/отв.ред.Е.А.Суханов.- М.:БЕК.2002.-366-367 с.

umumiy shartlarini belgilovchi bosh delikt bilan birga bir qator vaziyatlar nazarda tutiladiki, ularning har birida maxsus qoidalar qo'llaniladi va alohida deliktlar deb yuritiladi. Masalan, oshiqcha xavf manbayi tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik (FKning 999-moddasi), voyaga yetmagan shaxslar tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik (FKning 993-moddasi) va boshqalar.

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan javobgarlik asosi va shartlari.

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar uchun javobgarlik asosi sifatida jabrlanuvchining subyektiv fuqarolik huquqlarini buzilishi bilan bog'liq bo'lgan yuridik fakt – zararning mavjudligi hisoblanadi. Javobgarlik shartlari esa, javobgarlik asoslarini tavsiflovchi va tegishli sanksiyalar qo'llanilishi uchun zarur bo'lgan qonunda belgilangan talablardir. Shunday qilib, fuqarolik-huquqiy javobgarlik asoslari va shartlari bir-biri bilan uzviy bog'liq unsurlar hisoblanadi.

Fuqarolik huquqi nazariyasida fuqarolik-huquqiy javobgarlik asoslari xususida yakdil fikrlar mavjud emas. Ba'zi mualliflar huquqbuzarga javobgarlikni yuklash uchun zarur bo'lgan umumiy, an'anaviy shartlar yig'indisi sifatida «fuqarolik huquqbuzarlik tarkibi» ni e'tirof etishadi¹. Boshqa guruh mualliflar ushbu konsepsiyani tanqid qilishib, jinoyat huquqidagi jinoyat tarkibi qoidalarini fuqarolik-huquqiy munosabatlarga tatbiq etilishini maqsadga muvofiq emas deb hisoblashadi². Shu bilan birga fuqarolik huquqbuzarlikning «cheklangan» tarkibi mavjud bo'lgan holatlar (fuqarolik qonun hujjatlarida aybsiz javobgarlik holati mavjud bo'lib, ayb fuqarolik huquqbuzarlik tarkibiga kirmaydi) ham delikt majburiyatlari uchun javobgarlik asoslari va usullarini an'anaviy «huquqbuzarlik tarkibi» doirasida belgilash bahsli ekanligini ko'rsatadi. Huquqbuzarlik konsepsiyasini fuqarolik huquqida qo'llash mumkin emasligini ta'kidlab, O.Oqyulov shartnomali majburiyatlar uchun javobgarlik va delikt majburiyatlarini buzganlik uchun javobgarlikda fuqarolik-huquqbuzarlik tarkibi ikki xil bo'lishini ko'rsatib o'tadi. Shu

¹ Алексеев С.С. О составе гражданского правонарушения// правоведение. 1958.№1.; Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности.-М.:Юрид.лит.1970.; Иоффе О.С. Ответственность по гражданскому праву.-Л.1958.

² Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право.-М.:1998.-568 с.; Оқюлов О. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик асослари//қонун ҳимоясида.1999.№9.-Б.16-19. Эгамбердиева Н.Ҳ. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик асослари ва шакллари. Юрид.фан.номз.дисс.Автореф.-Т.:2006.

³ Оқюлов О. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликни қўллаш асослари.// қонун ҳимоясида. 1999.№9.-Б.16-19.

bilan birga jinoiy va ma'muriy huquqbuzarlik tarkibini fuqarolik huquqbuzarlik tarkibiga bevosita ko'chirish, fuqarolik huquqi predmeti va tamoyillariga zid ekanligini aytib o'tadi³.

Mazkur fikrlarni davom ettirib J.Boboev va N.Egamberdievalar delikt majburiyatlarida javobgarlik asosini subyektiv fuqarolik huquqlarining buzilishi tashkil etadi, biroq bu asosning o'zi fuqarolik-huquqiy javobgarlikni belgilash uchun yetarli bo'lmaydi, buning uchun qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan shartlar bo'lishi lozim deb hisoblashadi¹.

Shu ma'noda ta'kidlash lozimki, garchi fuqarolik huquqbuzarlik tarkibini bahsli ekanligi aytib o'tilsada, hozirgi kunda bu «tarkib» ilmiy jihatdan rad etilgan emas. Zero, delikt majburiyatlarida zararning mavjudligi bilan birga, fuqarolik huquqiy javobgarlikning shartlari hisoblangan: g'ayriqonuniy xatti-harakat, zarar yetkazuvchi harakati (harakatsizligi) va zarar o'rtasidagi sababiy bog'lanish va aybning mavjud bo'lishi fuqarolik-huquqiy javobgarlikni qo'llash imkonini beradi.

Delikt majburiyatlari bo'yicha subyektiv fuqarolik huquqining buzilishi zarar yetkazilishi fakti sifatida baholanadi. Delikt javobgarligining asosi deganda, fuqaro yoki yuridik shaxsning mol-mulkiga yoxud nomoddiy ne'matlar – fuqaroning hayoti, sog'lig'iga zarar yetkazilish fakti tushuniladi.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, ba'zi mutaxassislar fuqarolik-huquqiy javobgarlikning, shu jumladan, delikt javobgarligining asosi sifatida huquqbuzarlikni e'tirof etishadi². Biroq, bunda muayan xatti-harakatni huquqbuzarlik sifatida kvalifikatsiya qilish uchun qonun hujjatlarida belgilangan javobgarlik shartlari mavjud bo'lishi lozim. Javobgarlik asosi esa uni tatbiq etish imkoni mavjudligini anglatadi, lekin bunda ham qonun hujjatlarida belgilangan shartlar bo'lishi kerak. Shu munosabat bilan fuqarolik-huquqiy javobgarlik asosi bu huquqbuzarlik emas, zararning mavjudligi hisoblanadi. Muayyan faktning huquqbuzarlik

¹ Бабаев Д.И. Истеъмолчи ҳуқуқлари ва уларни бузганлик учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик муаммолари. Юрид. фан. номз. дисс... Автореф.-Т.:2005.; Эгамбердиева Н.Ҳ. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик асослари ва шакллари. Юрид. фан. номз. дисс...Автореф.-Т.:2006.

² Малвин Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность.-М.:1985.-130-133 с.; Раҳмонқулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи.-Т.:ТДҶОИ.2005.-176 б.; Эгамбердиева Н.Ҳ. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик асослари ва шакллари. Юрид. фан. номз. дисс... Автореф.-Т.:2006.-13 б.

³ Гражданское Право.Учебник.Часть II/Под.ред.А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого.-М.:Проспект.2000.-702 с.; Белякова А.М. Имущественная ответственность за причинение вреда.-М.:1979.-27 с.; Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в гражданском праве.-Л.:ЛГУ.1983.-31 с.; Саттарова М.Ф. проблемы возмещения вреда, причиненного предпринимателям незаконными актами должностных лиц. Автореф. дисс....к.ю.н.-Т.:2004.-15 с.

ekanligini belgilovchi shartlar javobgarlik tatbiq etilayotganda aniqlanishi lozim.

Huquqiy adabiyotlarda zararni delikt javobgarligi shartlaridan biri sifatida qarash keng tarqalgan³. Shu bilan birga zararni delikt javobgarligining shartlari jumlasiga kiritmagan mualliflar ham mavjud¹. Darhaqiqat, zararning mavjudligi delikt majburiyatlarida javobgarlik sharti hisoblanmaydi. Zero, bu holda o'ziga xos qarama-qarshilik vujudga keladi. Chunki, zarar yetkazganlik uchun javobgarlik sharti sifatida shu zararning o'zi belgilanishi mantiqsiz holat bo'lib qoladi. Zarar (zararning mavjudligi) boshqa shaxsning subyektiv fuqarolik-huquqlarini buzgan shaxsга javobgarlikni tatbiq etish asosidir.

Zarar delikt javobgarligining asosi sifatida. Zarar (zararning mavjudligi) delikt javobgarlikning bevosita zaruriy asosi hisoblanadi. Zarar mavjud bo'lmaganda delikt javobgarlik haqida so'z bo'lishi ham mumkin emas.

Agar, ba'zi hollarda shartnoma bilan belgilanadigan javobgarlik majburiyatni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun kreditorga zarar yetkazilish yoki etgazilmasligidan qat'iy nazar, belgilansa, shartnomadan tashqari belgilanadigan javobgarlik zarar bo'lmagan taqdirda vujudga kelishi mumkin emas².

Delikt javobgarligining asosi sifatida zarar deganda fuqarolik huquqi subyektiga tegishli mol-mulk shikastlanishi yoki nobud bo'lishi natijasida, shuningdek, fuqaroning sog'lig'iga shikast yetishi va vafoti natijasida vujudga keladigan salbiy mulkiy va nomulkiy oqibatlar tushuniladi.

FKning 14-moddasida esa, zarar tushunchasi buzilgan huquqni tiklash vositasi sifatida ta'riflanadi. Shu bilan birga bozor munosabatlari sharoitida zararning ikki ko'rinishi mavjud bo'lishi ham mazkur moddada ifodalangan. Ushbu moddaga muvofiq, zarar deganda huquqi buzilgan shaxsning buzilgan huquqini tiklash uchun qilgan yoki qilishi lozim bo'lgan xarajatlari, uning mol-mulki yo'qolishi yoki shikastlanishi (haqiqiy zarar), shuningdek, bu shaxs o'z huquqlari buzilmaganida odatdagi fuqarolik muomalasi sharoitida olishi mumkin bo'lgan, lekin ololmay qolgan

¹ Иоффе О.С. обязательственное право.-М.:1975.-798 с.; Гражданское право: В 2 т. Том II. Полутом 2: Учебник/отв.ред.Е.А.Суханов.-М.:БЕК.2002.-370 с.; Оқюлов О. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликни қўллаш асослари.//қонун ҳимоясида. 1999.№9.- Б.18-19.

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи (II-қисм).-Т.:Адолат.1999.-340 б.

³ Эгамбердиева Н.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик асослари ва шакллари. Юрид. фан. номз. дисс.. Автореф.-Т.:2006.-15 б.

daromadlari (boy berilgan foyda) tushuniladi. N.Egamberdieva esa zarar tushunchasini quyidagi uch holat asosida tushunishni taklif etadi: a) haqiqiy zarar; b) boy berilgan foyda; v) ma'naviy zarar³. Albatta zarar tushunchasini bunday tartibda uch «turga» bo'lish o'ziga xos nazariy ahamiyatga ega hisoblanadi. Zero, yetkazilgan zarar miqdorini aniqlashda va javobgarlikni belgilashda zararni o'ziga xos tarzda «turkumlash» muhim o'rin tutadi.

FKning 985-moddasiga muvofiq, zarar «shaxsga» yoki «mol-mulkka» yetkaziladi. Mol-mulkka yetkazilgan zarar deganda, odatda shaxsning mulkiy mol-mulki kamayishi yoki ularning qiymati pasayishi tushuniladi. Ba'zan, mulkiy zarar jabrlanuvchining zarar yetkazishdan oldingi holati va keyingi holati o'rtasidagi mulkiy farq sifatida ham belgilanadi.

Shaxsga zarar yetkazishda huquqbuzarlik obyekti bo'lib, nomoddiy ne'mat hisoblangan fuqaroning hayoti va sog'lig'i tushuniladi. Biroq, mazkur zarar bo'yicha majburiyat vujudga kelishida asosiy e'tibor mulkiy holatga qaratiladi, ya'ni, mulkiy zarar qoplanadi. Qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan hollardagina ma'naviy zarar undiriladi. Biroq hamma vaziyatlarda ham zarar mulkiy ko'rinishda qoplanadi. Zero, fuqarolik-huquqiy javobgarlik har doim mulkiy ko'rinishda namoyon bo'ladi¹.

Ta'kidlash lozimki, fuqarolik huquqida zarar tushunchasi bilan birga, ziyon tushunchasi ham qo'llaniladi. FKning 1009-moddasi boquvchisi vafot etganligi natijasida ziyon ko'rgan shaxslarga zararni qoplash qoidalarini belgilaydi. Biroq, fuqarolik qonunuchiligida bu ikki tushuncha o'rtasida farq borligi e'tirof etilmaydi. Ko'pchilik vaziyatlarda «zarar» va «ziyon» atamalari sinonim so'zlari sifatida qo'llaniladi. Shu bilan birga pul ko'rinishidagi zarar (ruscha - ubo'tok) atamasi ham mavjud bo'lib, odatda bu atama mutaxassislar tomonidan mulkiy zararining pul ko'rinishidagi ifodalanishi sifatida talqin etiladi². Zararning mazkur ko'rinishlari o'ziga xos mustaqil ahamiyat kasb etmasligini ta'kidlagan holda ma'naviy zarar delikt majburiyatlarida alohida o'rin tutishini e'tirof etish lozim.

Delikt javobgarligining shartlari. Zarar yetkazilganda fuqarolik-huquqiy javobgarlik belgilanishi uchun zararining mavjud bo'lishi bilan birga, qonun hujjatlarida belgilangan shartlar ham mavjud bo'lishi talab etiladi. Bunday shartlar bosh delikt tamoyilidan kelib chiqadi va qonun hujjatlarida boshqacha holat nazarda tutilmagan bo'lsa, zarar yetkazishning barcha holatlari uchun tatbiq etiladi. Delikt javobgarligi

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. I-қисм.-Т.:ТДҮОИ.2006.-10 б.

² Гражданское право: В 2 т. Том II. Полутом 2: Учебник/отв.ред.Е.А.Суханов.-М.: БЕК.2002.-371 с

(zarar yetkazganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik) ning shartlari huquqbuzarga tegishli javobgarlik chorasi – sanksiyani belgilashda, ya'ni, uni zararni qoplash majburiyatini bajarishga majbur qilishda amal qilinishi lozim bo'lgan umum majburiy talablardir.

Delikt majburiyatlar va ulardan kelib chiqadigan delikt javobgarlik quyidagi shartlar asosida vujudga keladi:

- zarar yetkazgan shaxs xatti-harakati huquqqa xilofligi;
- zarar yetkazuvchining huquqqa xilof xatti-harakati va yetkazilgan zarar o'rtasidagi sababiy bog'lanish;
- zarar yetkazgan shaxsning aybi.

Zarar yetkazuvchi xatti-harakatining huquqqa xilofligi. Delikt javobgarligining sharti sifatida zarar yetkazuvchi shaxs harakatining huquqqa xilofligi FKda qonuniy harakatlar tufayli yetkazilgan zarar qonunda nazarda tutilgan hollarda to'lanishi lozimligi qoidasidan kelib chiqadi (FK985-moddasining 55-qismi). Bunga muvofiq, g'ayriqonuniy harakat tufayli yetkazilgan zarar to'liq qoplanishi lozim.

Umumiy qoidaga ko'ra shaxsning harakatlari huquq normalarida belgilangan qoidalarni, hamda bir vaqtning o'zida muayyan shaxsning subyektiv huquqlarini buzsa huquqqa xilof hisoblanadi. Masalan, fuqaro katta tezlikda yugurib keta turib, qarshisidan kelayotgan kishini turtib ketdi deylik, natijada ikkinchi fuqaroning yiqilib tushishi natijasida uning qo'li sindi, ya'ni sog'lig'iga jiddiy zarar yetkazildi. Bunda inson hayoti va sog'lig'ini himoya qilish to'g'risidagi obyektiv huquq normasi hamda u bilan bir vaqtda jabrlanuvchining sog'liqqa nisbatan subyektiv huquqi buzildi.

Delikt majburiyatlarida zarar yetkazuvchi harakatning huquqqa xilofligi prezumpsiyasi amal qiladi. Bu qoida bosh delikt tamoyiliga tayanadi. Mazkur tamoyilga muvofiq, shaxslarning mol-mulkiga yoki fuqaroning sog'lig'iga yetkazilgan har qanday zarar qonun hujjatlarida boshqacha holat belgilanmagan bo'lsa, huquqqa xilof deb baholanishi lozim. Shu bilan birga jabrlanuvchiga zarar yetkazuvchi harakatning huquqqa xilofligini isbotlash majburiyati yuklatilmaydi, aksincha zarar yetkazuvchining harakati huquqqa xilof taxmin qilinadi. Ya'ni, zarar yetkazuvchi o'z harakatlarini huquqqa xilof emasligini isbotlamagunicha, uning harakati huquqqa xilof deb hisoblanadi.

Ma'lumki, huquqqa xilof xulq-atvor odatda shaxslarning mulkiy manfaatlari doirasidagi yo'qotishlarga sabab bo'ladigan faol harakatlar orqali namoyon bo'ladi. Shu bilan birga shaxsiy nomulkiy manfaatlar sohasida ham faol harakatlar orqali huquqqa xilof xulq-atvor namoyon

bo'lishi mumkin. Masalan, fuqaroning nomga bo'lgan huquqidan g'ayriqonuniy tarzda foydalanish natijasida yetkazilgan zarar qoplanishi lozim (FKning 20-moddasi).

Zarar yetkazuvchi xulq-atvorining huquqqa xilofligi nafaqat faol harakat orqali, balki harakatsizlik natijasida ham namoyon bo'lishi mumkin. Bunday harakatsizlik deganda, shaxsning muayyan harakatni amalga oshirishi kerak bo'lganda, uning shu harakatni bajarmaganligi tushuniladi. Masalan, korxonada mehnat va fuqarolar xavfsizligini ta'minlanmasligi natijasida ba'zi xodimlarning zaharli gazdan zaharlanishi, korxonada ma'muriyatini huquqqa xilof harakatsizligi natijasida baholanadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2005-yil 11-fevraldagi 60-sonli Qarori bilan tasdiqlangan «Xodimlarga ularning mehnat vazifalarini bajarish bilan bog'liq holda jarohatlanishi, kasb kasalliklariga chalinishi yoki salomatlikning boshqa xil shikastlanishi tufayli yetkazilgan zararni to'lash» Qoidalarining 3-bandiga muvofiq, ish beruvchi tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy, tashkiliy-texnik, sanitariya-gigiyena va davolash-profilaktika choralari hamda sog'lom va xavfsiz mehnat sharoitlari yaratish tadbirlari ta'minlanmaganligi (mehnatni muhofaza qilish, texnika xavfsizligi, sanoat sanitariyasi qoidalar va shu kabilarga rioya qilmaslik) tufayli olingan mehnat jarohati uning aybi bilan sodir etilgan deb hisoblanadi¹.

Hayotda zarar yetkazilgan bo'lsada, zarar yetkazuvchining harakatlari huquqqa xilof bo'lmagan vaziyatlar ham ko'plab uchraydi. Umumiy qoidaga ko'ra, qonuniy harakatlar natijasida yetkazilgan zarar qoplanmaydi. Biroq mazkur qoidaga istisno sifatida FKning 985-moddasi, 5-qismida qonuniy harakatlar tufayli yetkazilgan zarar qonunda nazarda tutilgan hollarda to'lanishi lozimligi belgilangan.

Zarar yetkazuvchi harakati shaxsning xizmat vazifasini bajarishi yoki qonun hujjatlarida yoxud boshqa kasbiy yo'riqnomada belgilangan doirada amalga oshirilgan bo'lsa qonuniy hisoblanadi. Masalan, o't uchiruvchilar yong'inni o'chirish vaqtida yong'in atrofidagi mol-mulkka ham zarar yetkazishlari mumkin. Bunda agar o't o'chiruvchi belgilangan qoidalarga amal qilgan holda harakat qilgan bo'lsalar yetkazilgan zarar qoplanmaydi. Shu bilan birga muayyan hududda epidemiy, epizotiya tarqalganda sanepidstansiya xodimlari tomonidan uy hayvonlarining yo'q qilib tashlanishi, agar bu kasalliklarning oldini olishga xizmat qilsa qonuniy

¹ "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2005 йил, 5-6-сон, 35-модда.

harakat sifatida e'tirof etiladi va yetkazilgan zarar qoplanmaydi.

Jabrlanuvchining roziligi bilan amalga oshirilgan harakat natijasida zarar yetkazilsa, bunday harakat ham huquqqa xilof hisoblanmaydi. Bunda jabrlanuvchining muomalaga layoqatli bo'lishi va o'z xohishini erkin ifodalangan bo'lishi talab etiladi (masalan ichki a'zolarni trasplentatsiya qilish, qon topshirish va shu kabilar). Shu bilan birga jabrlanuvchining xohishi ham qonuniy bo'lishi shart. Agar fuqaro ixtiyoriy ravishda muayyan dori vositasida o'zini o'ldirishni tibbiyot xodimlaridan so'rasa, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq, bunday talabni amalga oshirish g'ayriqonuniy hisoblanadi. Eftanaziya (o'z xohishiga ko'ra o'limni tanlash) huquqi niderlandiyada shaxsiy huquq sifatida mustahkamlab qo'yilgan, ammo bunday huquqni O'zbekistonda e'tirof etish maqsadga muvofiq emas. Chunki, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga, diniy qadriyatlarga, axloqiy negizlarga mutlaqo ziddir¹.

Zararning qonuniy asoslarda yetkazilishi mumkinligining keng tarqalgan holati bu zaruriy mudofaa holatida yetkazilgan zarar hisoblanadi². FKning 987-moddasiga muvofiq, zaruriy mudofaa holatida yetkazilgan zarar, agar bunda mudofaa chegarasidan chiqilmagan bo'lsa, to'lanmaydi. Agar g'ayriqonuniy tajovuzdan himoyalaniish paytida himoyalaniuvchi uchinchi shaxsga zarar yetkazgan bo'lsa, bu zarar tajovuz qilgan shaxs tomonidan to'lanishi lozim. Shaxsga uning jinoyi harakatlarining payini qirqish yoxud uni ushlab va tegishli organlarga olib borish sababli yetkazilgan zarar to'lanmaydi. Zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqib yetkazilgan zararlar esa umumiy asoslarda qoplanadi. Biroq, bunda zarar yetkazilishiga sabab bo'lgan jabrlanuvchi aybining darajasi va zarar yetkazuvchining aybi darajasi hisobga olinishi lozim. Bu holatda huquqqa xiloflikning mavjud emasligi delikt majburiyatlari vujudga kelishini va unga mos ravishda yetkazilgan zarar uchun javobgarlik vujudga kelishini istisno etadi.

Biroq, FKda qonuniy harakat natijasida zarar yetkazganlik uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi holat ham belgilangan. FKning 988-moddasida belgilangan oxirgi zarurat holatida yetkazilgan zarar uchun javobgarlik belgilangan. Mazkur moddaga muvofiq, oxirgi zarurat holatida yetkazilgan zarar, ya'ni, zarar yetkazgan shaxsning o'ziga yoki boshqa shaxslarga tahdid solgan xavfni bartaraf etish uchun oxirgi zarurat holatida

¹ Насриев И. Шахсий номулкий ҳуқуқларни амалга ошириш ва муҳофаза қилишнинг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари.-Т.: F.Фулум нашриёти.2006.-37 б.

² Зарурий мудофа тушунчаси, унинг чегараси Жиноят кодексида белгиланган.

yetkazilgan zarar, agar bu xavf mazkur holatlarda boshqa vositalar bilan bartaraf etilishi mumkin bo'lmasa, zarar yetkazgan shaxs tomonidan to'lanishi lozim.

Bunday zarar yetkazilgan holatlarni hisobga olib, sud uni to'lash majburiyatini zararni yetkazgan shaxs uchunchi shaxsning manfaatini ko'zlab harakat qilgan bo'lsa, o'sha shaxsga yuklashi yoxud bu uchunchi shaxsni ham, zarar yetkazgan shaxsni ham zararni to'lashdan to'liq yoki qisman ozod qilishi mumkin.

Biroq shu o'rinda ta'kidlash lozimki, oxirgi zarurat va zaruriy mudofaa holatida yetkazilgan zarar delikt javobgarligi hisoblanmaydi¹. Chunki, bunda zarar yetkazuvchi harakatning huquqqa xilofligi mavjud emas va uning xulq-atvori salbiy baholanmasligi lozim. Shuning uchun ham FKning 987 va 988 moddalarida «javobgarlik» atamalari qo'llanilmaydi va bu o'rinda FK o'ziga xos «neytral» holatni ifodalaydi.

Zarar yetkazuvchining huquqqa xilof xatti-harakati va yetkazilgan zarar o'rtasidagi sababiy bog'lanish. Sababiy bog'lanishining mavjudligi delikt javobgarligining asosiy shartlaridan biri hisoblanadi. Agar shaxs muayyan zarar yetkazmagan bo'lsa u aybdor hisoblanmaydi. Zero, qonun zarar uni yetkazgan shaxs tomonidan qoplanishini nazarda tutadi (FKning 985-moddasi).

Ta'kidlash lozimki, sababiy bog'lanish falsafiy unsur hisoblanadi. Sababiy bog'lanish tabiat va jamiyatdagi obyektiv mavjud aloqadorliklarni ifodalaydi. Bunda bir voqelik sabab sifatida namoyon bo'lsa, ikkinchisi bu sabablar oqibati sifatida ifodalanadi².

Sabab bilan oqibat o'rtasida uzviy aloqa mavjud. Sabab doimo oqibatdan oldin paydo bo'ladi, negaki, oqibat sabab ta'sirining natijasidir. Bundan kelib chiqadiki, basharti, sabab u yoki bu natija (ziyon yetkazish) yuzaga kelishidan oldin paydo bo'lgan bo'lsagina, shaxsning qonunga xilof harakatini keltirib chiqarishi mumkin. Oqibat esa doimo sabab ta'sirining natijasidir. Buning ma'nosi shundaki, huquqbuzarlik doimo ana shu huquqbuzarlikka (sababga) xos muayyan huquqiy oqibatlar (oqibat) keltirib chiqariladi³.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Хўжалик судининг «Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 4 мартдаги «Хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий ночорлиги ва шартнома мажбуриятларининг бажарилиши учун мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини кучайтириш тўғрисида» ги Фармони тасдиқ этиш билан боғлиқ масалалар тўғрисида»ги 1998 йил 9 апрелдаги 72-сонли қарори.

² Гражданское право: В 2 т. Том II. Полутом 2: Учебник/отв.ред.Е.А.Суханов.- М.:БЕК.2002.-371 с

³ Раҳмонкулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи.-Т.:ТДҮИ.2005.-176 б.

Yetkazilgan zararni qoplash to'g'risidagi muayyan ishni ko'rib chiqishda yuridik ahamiyatga ega bo'lgan sababiy bog'lanish masalasini hal qilishda qiyinchilik tug'ilganda, bu natija (mol-mulkning shikaslanishi yoki nobud bo'lishi, insonning hayotiga tajovuz qilinishi shu kabilar) deyarli har doim bir xil bo'lmagan qator holatlar, sabablar natijasi ekanligidan kelib chiqish lozim. Bunda asosiy vazifa ularning orasidan asosiy, hal qiluvchi va bosh holatni ajratib olish hisoblanadi. Oqibatni vujudga keltiruvchi ikkilamchi, tasodifiy, juz'iy shartlar hisobga olinmasligi lozim. Mazkur vazifani hal etishda sudyalari nafaqat o'z bilim va tajribalariga tayanadilar, balki fan, texnika, ishlab chiqarish va shu kabi tegishli sohaning mutaxassislari bo'lgan ekspertlarni ham jalb etadilar. Turli voqealardagi sababiy bog'lanish o'ziga xosdir. Zero, bunda har bir natija o'zining sababiga ega. Sababiy bog'lanishni aniqlashda taxminlar, farazlar, tayyor gepotizalar bo'lishi mumkin emas.

Zarar yetkazuvchi aybi delikt javobgarligining sharti sifatida. Ayb uchun javobgarlik tamoyili umumiy ahamiyatga ega bo'lib, u «bosh delikt» tushunchasining majburiy unsuri hisoblanadi. Ba'zan qonun mazkur tamoyildan istisno holatlarni ham belgilaydi, biroq bu mazkur tamoyilni rad etish uchun asos bo'la olmaydi. Ta'kidlash lozimki, fuqarolik huquqida uzoq muddat mobaynida aybni shaxsning o'z xatti-harakatlariga nisbatan ruhiy munosabati sifatida talqin etish konsepsiyasi amal qilib kelgan. Aybni bunday tushunish delikt javobgarligi uchun ham xos bo'lgan¹. Ayb tushunchasining zamonaviy talqiniga ko'ra, aybni huquqbuzarning o'z xatti-harakati va uning natijasiga nisbatan «ruhiy munosabati» sifatida talqin etish amaliy jihatdan foydasizdir². Aybdorlik yoki aybsizlik masalasini shaxsning o'z ishlari va majburiyatlariga nisbatan munosabatini tahlil qilish orqali hal qilishi mumkin. I. Zokirovning fikricha, ayb deganda shaxsning majburiyatini bajarishga talab qilingan tarzda munosabatda bo'lmaganligi, qonun va axloq talablariga muvofiq rioya qilmaganligi tushuniladi³. Agar shaxs muayyan vaziyatda zarur bo'lgan mas'uliyat va kuzatuvchanlikni namoyon eta olgan bo'lsa, unda bu shaxsni aybsiz deb topish mumkin. Mazkur holatlar odatda aybning ehtiyotsizlik shakli uchun xosdir. Qasd shaklidagi aybda esa bir shaxsning boshqa shaxsga mulkiy zarar yetkazishga qaratilgan harakat yoki harakatsizligi ahamiyatga ega

¹ Иоффе О.С. Обязательственное право.-М.:юрид.лит.1975.-128 с; Раҳмонкулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи.-Т.:ТДҶОИ.2005.-190-191 б.

² Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право.-М.:1998.-568 с.

³ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. I-қисм.-Т.:ТДҶОИ.2006.-334 б.

bo'ladi.

Delikt javobgarligining asosi hisoblangan ayb to'g'risidagi umumiy qoida qonunchilikda shunday ifodalanadi: zarar yetkazgan shaxs, agar zarar o'z aybi bilan yetkazilmaganini isbotlasa, zararni to'lashdan ozod qilinadi (FKning 985-moddasi 4-qismi). Mazkur normada delikt javobgarligining sharti hisoblangan ayb bilan bog'liq quyidagi ikki masala o'z yechimini topgan:

- delikt javobgarligining shartlaridan biri sifatida zarar yetkazuvchining aybi hisoblanadi;

- zarar yetkazuvchining aybi taxmin qilinadi, ya'ni qonun uning aybdorligi prezumpsiyasini belgilaydi va jabrlanuvchini zarar yetkazuvchi aybini isbotlashdan ozod qiladi.

Delikt javobgarligining sharti hisoblangan aybning umumiy asoslari bilan birga FKning 985-moddasi, 4-qismi uni istisno etuvchi holatni ham belgilaydi: qonunda zarar yetkazgan shaxsning aybi bo'lmagan taqdirda ham zararni to'lash nazarda tutilishi mumkin. Bunday istisno maxsus deliktlar haqidagi qoidalarda belgilangan. Masalan, oshiqcha xavf manbayi tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik (FKning 999-moddasi), surishtiruv, dastlabki tergov, prokuratura organlari va sudning qonunga xilof harakatlari tufayli yetkazilgan zarar uchun javobgarlik (FKning 991-moddasi) da aybsiz javobgarlik holatlari belgilangan.

Delikt huquqida aybning turli shakllari mavjud: qasd, ehtiyotsizlik, qo'pol ehtiyotsizlik va boshqalar. Biroq jinoyat huquqidan farq qilib fuqarolik-huquqida aybning darajalari javobgarlikni og'irlashtiruvchi holat sifatida e'tirof etilmaydi va aybning darajasi zararni qoplash miqdorini aniqlashda ahamiyatga ega bo'lmaydi.

Delikt munosabatlari ishtirokchilarining aybi darajasi yetkazilgan zararni qoplashga ta'sir etishi mumkin bo'lgan o'ziga xos istisno holat fuqarolik qonunchiligida o'z ifodasini topgan. Masalan, jabrlanuvchi o'zining qo'pol ehtiyotsizligi tufayli zararining yuzaga kelishiga yoki ortishiga ko'maklashgan bo'lsa, unda jabrlanuvchining va zarar yetkazuvchining aybi darajasiga qarab tovon miqdori kamaytirilishi lozim (FKning 1004-moddasi). Agar mazkur vaziyatda jabrlanuvchining harakatlari yengil (odatdagi) ehtiyotsizlik bo'lganida edi, yetkazilgan zarar uchun to'lanadigan tovon miqdori kamaytirilmas edi.

Zarar yetkazishning oldini olishdan kelib chiqadigan majburiyatlar.

Delikt majburiyatlari mavjud va vujudga kelgan haqiqiy zararlarni qoplashni nazarda tutadi. Shu bilan birga hayotda shaxsga hali zarar yetkazilmagan bo'lsa-da, zarar etish xavfi mavjud bo'lgan holatlar ko'p

uchraydi. Bunday holatlar odatda energiyaning turli shakllari va zamonaviy texnologiyadan foydalanib amalga oshiriladigan ishlab chiqarish faoliyatida ko'p uchraydi. Masalan, tuman hokimiyatining qaroriga ko'ra, aholi yashaydigan punktidan uzoq bo'lmagan joyda axlat kuydirishga mo'ljallangan kuchli peslar qurilishi rejalashtirildi. Ekolog mutaxassislar, vrachlarning xulosasiga ko'ra, mazkur inshootning qurilishi hududda istiqomat qilayotgan aholi salomatligini yomonlashuviga, turli yuqumli kasalliklarning kelib chiqishiga va boshqa salbiy oqibatlarga olib kelar ekan. Aynan mana shunday misolni kimyo va sement zavodlariga nisbatan ham aytish mumkin. Tojikistonda joylashgan Tursunzoda Alyuminiy zavodi ham o'sha hududda yashayotgan aholi sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatayotganligi fikrimizning dalilidir.

Ta'kidlash lozimki, amaldagi FK kuchga kiritilgunga qadar fuqarolik qonunchiligida fuqarolar va yuridik shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini kelajakda yetkazilishi mumkin bo'lgan zararlar xavfidan himoya qilish vositasi mavjud emas edi. FKning 986-moddasida ana shunday himoya vositasi – zarar yetkazishning oldini olish belgilangan. Zero, bu himoya vositasini delikt majburiyatlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan alohida majburiyat deb baholash mumkin.

Birinchidan, FKda kelgusida zarar yetish xavfi mavjudligi holati belgilangan bo'lib, bu holat delikt majburiyati bilan bog'liq bo'lmaydi (FKning 986-moddasi, 1-qismi). Bu yerda faqatgina zararining vujudga kelish xavfi mavjud, zararining o'zi hali mavjud emas. Ikkinchidan, FKning 986-moddasida korxonalar, inshootdan foydalanish yoxud boshqa ishlab chiqarish faoliyatining oqibati bo'lgan holatni nazarda tutadi va holat delikt majburiyati bilan bog'liq, lekin bu faoliyat zarar yetkazishda davom etmoqda yoki yangi zarar yetkazish xavfini vujudga keltirmoqda. Bu holatda zarar yetkazish xavfi bilan bog'liq bo'lgan majburiyat, shu vaziyatda vujudga kelgan delikt majburiyatlari bilan bog'liq bo'ladi, garchi mustaqil mazmunga ega bo'lsa va mustaqil oqibatlarni vujudga keltirsa-da.

Mazkur holatlardan kelib chiqib aytish mumkinki, kelgusida zarar yetkazilishi xavfidan kelib chiqadigan, shu bilan birga korxonalar, inshootdan foydalanish yoxud boshqa ishlab chiqarish faoliyatining oqibatida yetkazilgan va zarar yetkazilish davom etayotgan majburiyatlarga muvofiq, uni amalga oshirayotgan yoki amalga oshirish istagida bo'lgan shaxs (ehtimol tutilgan zarar yetkazuvchi) tegishli faoliyatni to'xtatib turish yoki tugatishga majbur, kelgusida o'ziga zarar yetkazilish xavfi bor bo'lgan shaxs bunday xavfni yuzaga keltiradigan faoliyatni taqiqlash

to'g'risida da'vo qo'zg'atishga haqli. Mazkur vaziyatlar vujudga kelish asosi bo'lib, kelgusida zarar yetkazish xavfi faktining namoyon bo'lishi, shu bilan birga korxonada, inshootdan foydalanish yoxud boshqa ishlab chiqarish faoliyatining oqibati hisoblanadi. Bunda xavf real bo'lishi, shaxsning subyektiv qarashlaridan va muayyan vaziyatga nisbatan hissiyotlaridan kelib chiqmasligi lozim.

Yuridik shaxsning yoki fuqaroning o'z xodimi tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarligi. Ma'lumki, yuridik shaxs nomidan uning faoliyatini uning organlari, rahbarlari va xodimlari amalga oshiradilar. Odatda yuridik shaxs xodimining xizmat vazifasi bo'yicha bajargan ishi va uning natijalari yuridik shaxsga nisbatan huquq va majburiyatlar vujudga keltiradi. Shu munosabat bilan yuridik shaxs o'z xodimi tomonidan uchinchi shaxslarga yetkazilgan zararni to'laydi. Aynan shu qoidani boshqa fuqaroning yollanma mehnatidan foydalanayotgan fuqaroga nisbatan ham tatbiq etish mumkin. Bozor munosabatlari sharoitida bir fuqaroning ikkinchi fuqaro yollanma mehnatidan foydalanishi odatiy hol sifatida qaraladi. Biroq, bunda ish bergan fuqaro ish beruvchi yuridik shaxslar kabi o'z xodimi yetkazgan zararlarni qoplashi lozim. FKning 989-moddasiga muvofiq, yuridik shaxs yoxud fuqaro o'z xodimi mehnat (xizmat, lavozim) majburiyatlarini bajarib turgan vaqtida yetkazgan zararni qoplaydi. Masalan, avtoparkka tegishli avtobus haydovchisining ehtiyotsizligi tufayli, fuqaro A.ga tegishli devor shikastlanadi. Fuqaro A. yetkazilgan zararni undirish to'g'risida sudga murojaat qilsa, zararni qoplash majburiyati haydovchiga emas, avtopark zimmasiga tushadi.

Mazkur vaziyatda yuridik shaxs yoki yollanma mehnatdan foydalanayotgan fuqaroning javobgarligi birovlarining harakatlari va birovlarining aybi uchun emas, balki o'z aybi uchun belgilanadigan javobgarlik bo'lib ko'riladi¹. Zero, xodim har doim yuridik shaxs yoki o'z ish beruvchisi bo'lgan fuqaroning vakili sifatida uning nomidan harakat qiladi.

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar qoidalariga muvofiq, mehnat shartnomasi asosida, shuningdek, fuqaroviy-huquqiy shartnoma asosida ish bajarayotgan fuqarolar, agar ishlarni bexatar olib borish yuzasidan tegishli yuridik shaxsning yoki fuqaroning topshirig'i bo'yicha yoki nazorati ostida harakat qilgan bo'lsalar yoki harakat qilishlari lozim bo'lgan bo'lsa, xodimlar deb e'tirof etiladilar.

Xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari, ishlab chiqarish kooperativlari

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи (II-қисм).-Т.:Адолат.1999.-342 б.

o'z ishtirokchilari (a'zolari) tomonidan ular shirkat va jamiyat yoki kooperativning tadbirkorlik, ishlab chiqarish yoki boshqa faoliyatini amalga oshirish vaqtida yetkazilgan zararni qoplaydilar. Ishtirokchilarning shirkat faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan xatti-harakati natijasida yetkazilgan zararlar esa xo'jalik shirkati va jamiyatlari tomonidan qoplanmaydi. Shu bilan birga kommandit shirkatida kommanditchi (hissa qo'shuvchi) shirkat faoliyati yoki shirkat a'zolarining g'ayriqonuniy harakati natijasida yetkazilgan zarar uchun javobgar bo'lmaydi (O'zbekiston Respublikasining «Xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari to'g'risida» gi 2001-yil, 6-dekabr Qonunining 30-moddasi).

Davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, shuningdek, ularning mansabdor shaxslar tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarligi. FKning 15-moddasiga muvofiq, davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari yoki ushbu organlar mansabdor shaxslarining g'ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi), shu jumladan davlat organi yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq bo'lmagan hujjat chiqarilishi natijasida fuqaroga yoki yuridik shaxsga yetkazilgan zarar davlat tomonidan yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi tomonidan to'lanishi kerak. FKning 15-moddasi ommaviy hokimiyat organlarining umumiy javobgarlik asoslarini belgilaydi va bunda ommaviy hokimiyat organlarining mansabdor shaxslarining g'ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi) va qonun hujjatlariga muvofiq bo'lmagan hujjat chiqarilishi natijasida yetkazilgan zararlarga qoplanishi nazarda tutiladi.

Ta'kidlash lozimki, mazkur holat delikt javobgarligining alohida turi hisoblanadi. Ushbu majburiyatlarning eng muhim xususiyati shundaki, bunda zarar yetkazuvchi bo'lib, hokimiyat vakolatlariga ega bo'lgan ommaviy hokimiyat organlari va o'zlarining hokimiyat funksiyalari asosida harakat qiladigan va ijro etadigan mansabdor shaxslar hisoblanadi. Delikt majburiyatlari subyekt sifatida davlat hokimiyati barcha tarmoqlaridagi organlari - qonunchilik, ijroiya va sud organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, shuningdek, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari e'tirof etiladilar. Mansabdor shaxs bo'lib esa, maxsus vakolat asosida hokimiyat vakili funksiyasini doimiy yoki vaqtincha amalga oshirayotgan fuqarolar yoxud hokimiyat organlarida ushbu organlardan tashqaridagi tashkiliy-tartibot vazifasini amalga oshiradigan mansabda ishlayotganlar hisoblanadilar.

Davlat organlari yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari va ularning mansabdor shaxslari hisoblanmaydigan boshqa barcha

tashkilotlar, shu jumladan, davlat yoki munitsipal muassasalar (ta'lim, sog'liqni saqlash, fan, madaniyat va shu kabilar) ular tomonidan yetkazilgan zararni FKning 989-moddasi asosida qoplaydilar. Bu qoida davlat yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarida ushbu organlarning hokimiyat vakolatlariga ega bo'lmagan xodimlari (masalan, vazirlik yoki idoraning xavfsizlik xizmati boshlig'i, xo'jalik boshqaruvi rahbari) yoxud mansabdor shaxs hisoblanmaydigan shaxslari (masalan, xizmat avtomobili haydovchisi) yetkazgan zararga nisbatan ham tatbiq etiladi. Shu munosabat bilan delikt majburiyatlarida mansabdor shaxs atamasi jinoyat-huquqiy kategoriya uchun xos hisoblanadi.

Yuqorida sanab o'tilgan tashkilot (organ) va fuqarolar (mansabdor shaxslar) hokimiyat vakolatlarini amalga oshirar ekan, ular o'zlariga shunday imkoniyatni yaratib bergan ommaviy-huquqiy tuzilma – davlat nomidan harakat qiladilar. Shuning uchun ham davlat o'zining organlari va mansabdor shaxslari tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgar bo'ladi. Ommaviy-huquqiy tuzilmalar o'z organlari va mansabdor shaxslari tomonidan yetkazilgan zararlarni o'z mulklari hisobidan qoplaydilar. Shu bilan birga qonun yetkazilgan zararni qoplash sudning qarori bilan shu mansabdor shaxslar zimmasiga yuklanishi mumkinligini nazarda tutadi (FKning 15-moddasi).

Bosh delikt tamoyiliga asoslanadigan mulkiy zarar uchun javobgarlikning umumiy shartlaridan farq qilib, javobgarlikning bu turi vujudga kelishining birinchi sharti sifatida jabrlanuvchi isbotlashi lozim bo'lgan ommaviy hokimiyat organi yoki uning mansabdor shaxsi harakati yoki harakatsizligining g'ayriqonuniyligi e'tirof etiladi. Bunda yuqoridagi organlar va shaxslar harakati nafaqat g'ayriqonuniy, balki boshqa normativ-huquqiy hujjatlarga ham zid bo'lishi, boshqacha aytganda huquqqa xilof bo'lishi lozim.

Mazkur holatda bosh delikt tamoyilidan chekinish holati sifatida zarar yetkazuvchi harakatning huquqqa xilofligini isbotlash vazifasi jabrlanuvchiga yuklatilishi muhim asoslarga ega. Zero, davlat organlari va ularning mansabdor shaxslarining harakati nafaqat bir tomonlama majburiy hokimiyat tusiga ega, balki o'z tabiatiga ko'ra, kimningdir mulkiy manfaatlari bilan to'qnash keladi va bunda kimningdir mulkiy manfaatlari putur yetishi tabiiy, bu esa bitta holat asosida ular harakatini huquqqa xilof deb baholashga asos bo'lmaydi. Ta'kidlash lozimki, davlat faqatgina mukofotlar berish va sovg'a-salom tarqatish uchun tashkil qilinmagan. Shu sababli ham uning organlari va mansabdor shaxslarining o'z funksiyalarin bajarishlari har doim huquqiydir, garchi bunda zarar

yetkazilish holati vujudga kelsada. Bu harakatlar vakolatsiz yoki vakolatdan chetga chiqib amalga oshirilganda yoxud hokimiyat vakolatlaridan g'arazli maqsadlarda foydalanilgan bo'lsa g'ayriqonuniy hisoblanadi.

Ommaviy hokimiyat organlarining harakatlari bilan zarar yetkazilishi ular tomonidan hokimiyat vakolatlarini amalga oshirishga xizmat qiladigan huquqiy hujjat (buyruq, yo'riqnoma, ko'rsatma) ni qabul qilinishi shaklida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga mansabdor shaxsning zarar yetkazuvchi harakati uning huquqqa xilof xulq-atvori yoki og'zaki farmoyish berish orqali ifodalanadi. Shuningdek, mansabdor shaxs tomonidan fuqarolar yoki yuridik shaxslar uchun majburiy tusga ega bo'lgan tegishli yozma farmoyish berilishi ham g'ayriqonuniy bo'lsa, yetkazilgan zarar qoplanishi lozim. Shunday qilib, ommaviy hokimiyat organlari va ular mansabdor shaxslarining g'ayriqonuniy harakati deganda, nafaqat, ular tomonidan qabul qilingan noqonuniy normativ yoki individual huquqiy hujjat, balki noqonuniy tusga ega bo'lgan ularning amaldagi harakatlari ham tushuniladi.

Ommaviy davlat hokimiyati huquqlarini lozim darajada amalga oshirmaslikning o'zigina huquqqa xilof hisoblanmaydi, balki uning organlari va mansabdor shaxslarining noqonuniy harakatlari, hokimiyat majburiyatlarining amalga oshirilmaligi – harakatsizligi ham huquqqa xiloflik sifatida baholanadi. Masalan, jabrlanuvchiga mulkiy ziyon yetkazadigan tegishli ruxsat yoki hujjatni berishni noqonuniy rad qilish, davlat ro'yxatidan o'tkazishni rad qilish va h.o.

Umumiy qoidaga ko'ra davlat hokimiyati organlarining hujjatlari qonuniy hisoblanadi, shuning uchun ham mulkiy javobgarlikni belgilash uchun dastlab sud tartibida bunday hujjatlarni haqiqiy emas deb topish lozim bo'ladi. FKning 12-moddasiga muvofiq, davlat organining yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organining qonun hujjatlariga muvofiq bo'lmagan hamda fuqaroning yoki yuridik shaxsning fuqarolik huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzadigan hujjati sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Davlat organi yoki o'zini o'zi boshqarish organlarining noqonuniy hujjati natijasida fuqarolar va yuridik shaxslarga yetkazilgan zararni qoplashning asosi sifatida bunday hujjatning qonun yoki boshqa huquqiy hujjat normasiga zid kelishi hisoblanadi. Bu holat nafaqat fuqarolik-huquqiy tusiga ega bo'lgan hujjatlarga, balki fuqarolar yoki yuridik shaxslarning mulkiy manfaatlariga taalluqli bo'lgan barcha normativ hujjatlarga tegishlidir. Boshqacha aytganda muayyan hujjatning huquqqa

xilofligi fuqarolik huquqi doirasidan tashqarida bo'lishi ham mumkin, biroq ushbu hujjat qabul qilinishi bilan vujudga kelgan mulkiy oqibat har doim fuqarolik-huquqiy tusga ega bo'ladi.

Fuqarolik qonun hujjatlarida ommaviy hokimiyat organlari va ular mansabdor shaxslari yetkazgan zarari uchun javobgarlik shartlari to'g'risida boshqa ko'rsatmalar mavjud emas. Bu esa o'z navbatida bunday javobgarlik delikt javobgarligining umumiy asoslarida belgilanishini anglatadi. Shu bilan birga, bu javobgarlik mavjudligi nazarda tutiladigan zarar yetkazuvchi – hokimiyat organi yoki mansabdor shaxs aybiga asoslanadi.

Surishtiruv, dastlabki tergov, prokuratura organlari va sudning qonunga xilof harakatlari tufayli yetkazilgan zarar uchun javobgarlik. Davlat hokimiyati organlari tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlikning o'ziga xos holatlari sifatida fuqaroga quyidagi holatlarda zarar yetkazish ko'rsatib o'tiladi:

- qonunga xilof tarzda hukm etish;
- qonunga xilof tarzda jinoiy javobgarlikka tortish;
- ehtiyot chorasi sifatida qamoqqa olishni yoki munosib xulq-atvorda bo'lish haqida tilxat olishni qonunga xilof qo'llanishi;
- qamoq tariqasidagi ma'muriy jazoni qonunga xilof tarzda berish.

Sanab o'tilgan holatlar har bir fuqaroning erkinlik va shaxsiy daxlsizlikka nisbatan konstitutsiyaviy huquqlarini buzish hisoblanadi va fuqaroning ruhiy iztiroblari bilan birga ular uchun noxush mulkiy oqibatlarni ham vujudga keltiradi. Shuning uchun ham qonun ular uchun alohida huquqiy, shu jumladan fuqarolik-huquqiy oqibatni belgilaydi.

Birinchi navbatda mazkur holatlar huquqni muhofaza qiluvchi organlar - surishtiruv, dastlabki tergov, prokuratura organlari va sudning mansabdor shaxslarining fuqarolar (jismoniy shaxslar) ga nisbatan yuqoridagi oqibatlarni vujudga keltiradigan noqonuniy harakati natijasi hisoblanadi. Agar zarar fuqaroga sanab o'tilgan organlarning boshqa tarzidagi qonunga xilof faoliyati (gumonlanuvchi sifatida noqonuniy asosda ushlab turish, unga nisbatan majburiy tibbiy choralarni ko'rish) natijasida yetkazilgan zarar, fuqarolarga davlat organlari va mansabdor shaxslarning noqonuniy harakatlari bilan yetkazilgan zarar uchun javobgarlikning umumiy asoslaridan kelib chiqib qoplanadi (FKning 991-moddasi). Bu holat huquqni muhofaza qiluvchi va sud organlarining yuridik shaxslarga yetkazilgan zararlariga nisbatan ham qo'llaniladi.

Yuqoridagi davlat hokimiyati organlarining mansabdor shaxslari sanab o'tilgan holatlarda O'zbekiston Respublikasi nomidan harakat

qiladilar. Shu munosabat ularning noqonuniy harakatlari natijasida yetkazilgan zararni qoplashni ham O'zbekiston Respublikasi o'z zimmasiga oladi va bu zararlar davlat byudjeti hisobidan to'la hajmda qoplanadi. Bunda zararni qoplash bevosita davlat moliya organlari tomonidan amalga oshiriladi. Sudning qarori bilan zararni qoplash zarar yetkazilishida aybdor bo'lgan mansabdor shaxslar zimmasiga yuklanishi mumkin.

Huquqni muhofaza qiluvchi va sud organlari harakatining noqonuniyligi sudning asosli hukmi yoki jinoyat ishining rehabilitatsiya qilish asoslari bo'yicha tugatilishi (jinoyatning sodir etilmaganligi, qilmishda jinoyat tarkibining yo'qligi, fuqaroning qilmishni sodir etishda ishtirok etganligi isbotlanmaganligi) bilan, shuningdek, ishning ma'muriy huquqbuzarlik bo'yicha tugatilganligi bilan asoslanishi lozim. Ishning boshqa asoslarda (amnistiya, vaziyatning o'zgarishi va shu kabilar) tugatilishi yetkazilgan zararni qoplashni talab qilish huquqini istisno qiladi.

Yuqorida ko'zda tutilgan harakatlar natijasida fuqaroga yetkazilgan zarar surishtiruv, dastlabki tergov, prokuratura organlari va sudning mansabdor shaxslari aybidan qat'iy nazar to'lanishi lozim. Zero, bunda huquqni muhofaza qiluvchi va sud organining mansabdor shaxslari insofli harakat qila turib ham adashishlari mumkin. Masalan, sud aybdor bo'lmagan fuqaroni dastlabki tergovda vujudga kelgan jinoyatni sodir etish taxmini bo'yicha javobgarlikka tortishi mumkin. Bunday holatlarda zarar yetkazuvchi aybi prezumpsiyasi mavjud bo'lib, zarar qoplanmasdan qolib ketar edi.

FK bunday zarralar to'liq hajmda qoplanishini alohida ta'kidlaydi (FKning 991-modasi) va bu vaziyatda ma'naviy zarar to'lanishini ham belgilaydi (FKning 1021-modasi). Delikt majburiyatlarining mazkur turida yetkazilgan zararlarni qoplashda quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

- jabrlanuvchiga yo'qotilgan ish haqi va boshqa daromadlar, pensiya va nafaqalar uchun tovon to'lanishini;

- musodara qilingan, olib qo'yilgan va xatlangan mol-mulknii qaytarishni;

- jabrlanuvchi tomonidan to'langan jarimalar va sud to'lovlari, shuningdek, huquqiy xizmat uchun to'langan summalar qaytarilishini;

- jabrlanuvchining boshqa ziyonlari (yo'qotilgan uy-joy yoki boshqa mol-mulk olinmagan foyda) ni qoplash.

Voyaga yetmagan va muomalaga layoqatsiz fuqarolar tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik. Mazkur delikt majburiyatining umumiy qoidasi bo'lib, yetkazilgan zararni qoplash majburiyatini to'liq muomalaga layoqatsizlar (delikt majburiyatlari bo'yicha esa to'liq delikt layoqatlilik) zimmasiga yuklash hisoblanadi. Biroq hayotda qisman

muomalaga layoqatlilar, shuningdek, to'liq delikt layoqatiga ega bo'lmaganlar va o'z harakatining oqibatlarini tushuna olmaydiganlar tomonidan yetkazilgan zararlar ko'p uchraydi. Mazkur vaziyatlarda yetkazilgan zarar ham bosh delikt tamoyiliga muvofiq qoplanishi lozim. Biroq, bunda delikt majburiyatlari nafaqat umumiy qoidalar (bosh delikt tamoyili) asosida, balki ko'rsatib o'tilgan deliktlarning har biri uchun xos bo'lgan qoidalar asosida vujudga keladi.

Voyaga etmaganlar tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik.

14 yoshga to'lmagan voyaga etmaganlar o'zlari yetkazgan zarar uchun javobgar bo'lmaydilar.

Ta'kidlash lozimki, delikt javobgarlikka nisbatan qonun voyaga etmaganlarni ikki guruh – 6 yoshgacha va 6 yoshdan 14 yoshgacha ajratib ko'rsatmaydi va ularning ikkalasini ham deliktga layoqatsiz deb topadi. Biroq, 6 yoshdan 14 yoshgacha bo'lgan fuqarolar to'liq deliktga layoqatsizligi bu yoshda bolalarning o'z harakatlari oqibatini to'liq tushunib etmasligi hisobalanadi.

Fuqarolik huquqida fuqarolarning muomala layoqati odatda ikkiga bo'linadi. Birinchisi bitimga layoqatlilik deb nomlansa, ikkinchi delikt layoqatlilik deyiladi. Delikt layoqatlilik shaxsning o'z harakatlari bilan boshqa shaxsga yetkazgan zarari uchun javobgar bo'lishini namoyon qiladi. O'n to'rt yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganlar esa delikt layoqatiga ega bo'lmaydilar. Ular tomonidan yetkazilgan zarar ham o'zlari tomonidan emas, balki, boshqa shaxslar tomonidan to'lanadi.

FKning 993-moddasiga muvofiq, o'n to'rt yoshgacha bo'lgan voyaga etmagan (kichik yoshdagi bola) tomonidan yetkazilgan zarar uchun uning ota-onasi (farzandlikka oluvchilari) yoki vasiylari, agar zarar ularning aybi bilan yetkazilmaganligini isbotlay olmasalar, javobgar bo'ladilar. Ota-ona yoki vasiyning bu vaziyatdagi aybi ularning o'n to'rt yoshgacha bo'lgan voyaga etmagan bolaga yetarli darajada e'tiborli va mas'uliyatli bo'lmaganliklarida ko'rinadi. Vasiyning o'z zimmasiga yuklangan majburiyatlarni insofsizlik yoki e'tiborsizlik bilan bajarishi¹ uning yetkazilgan zarardagi aybi sifatida baholanadi va uning vasiyiligi ostidagi shaxs yetkazgan zararni qoplashi lozim bo'ladi.

Agar vasiylikka muhtoj kichik yoshdagi bola tegishli tarbiyalash, davolash muassasasida, aholini ijtimoiy himoya qilish muassasasida yoki qonunga ko'ra vasiysi hisoblanadigan boshqa shunga o'xshash muassasada

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 12 апрелдаги 171-сонли қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида васийлик ва ҳомийлик тўғрисида»ги низом

turgan bo'lsa, bu muassasa, agar zarar muassasaning aybi bilan yetkazilmaganligini isbotlay olmasa, kichik yoshdagi bola tomonidan yetkazilgan zararni to'lashi shart.

Agar kichik yoshdagi bola o'quv yurti, tarbiyalash, davolash muassasasi yoki uning ustidan nazoratni amalga oshirishi shart bo'lgan boshqa muassasaning, shuningdek, shartnoma asosida nazoratni amalga oshiruvchi shaxsning nazorati ostida turgan vaqtda zarar yetkazgan bo'lsa, bu muassasalar va shaxslar, agar zarar ularning nazoratni amalga oshirishdagi aybi bilan yetkazilmaganligini isbotlay olmasalar, zarar uchun javobgar bo'ladilar.

Ota-ona (farzandlikka oluvchilar), vasiylar, o'quv yurtlari, tarbiyalash, davolash muassasalari va boshqa muassasalarning kichik yoshdagi bola tomonidan yetkazilgan zararni to'lash majburiyati kichik yoshdagi bola voyaga yetishi yoki u zararni to'lash uchun yetarlicha mol-mulk olishi munosabati bilan bekor bo'lmaydi.

Agar ota-ona (farzandlikka oluvchilar), vasiylar, shuningdek, ushbu moddaning uchinchi qismida ko'rsatilgan boshqa shaxslar vafot etgan bo'lsalar yoki ular zararni to'lash uchun yetarli mablag'ga ega bo'lmasalar, to'liq muomalaga layoqatli bo'lib qolgan zarar yetkazuvchining o'zi bunday mablag'ga ega bo'lsa, sud taraflarning mulkiy ahvolini, shuningdek, boshqa holatlarni inobatga olib, zararni to'liq yoki qisman zarar yetkazuvchining o'z mol-mulki hisobidan qoplash to'g'risida qaror qabul qilishga haqli.

O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar yetkazilgan zarar uchun umumiy asoslarda mustaqil javobgar bo'ladilar.

O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganing zararni qoplash uchun yetarli mol-mulki yoki boshqa daromad manbalari bo'lmagan taqdirda, zarar to'lig'icha yoki uning yetishmagan qismi voyaga yetmaganing ota-onasi (farzandlikka oluvchilari) yoki vasiyi tomonidan, agar ular zarar o'zlarining aybi bilan yetkazilmaganligini isbotlay olmasalar, to'lanishi lozim.

Agar homiylikka muhtoj o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmagan tegishli tarbiyalash, davolash muassasasida, aholini ijtimoiy himoya qilish muassasasida yoki qonunga ko'ra uning homiysi hisoblanuvchi boshqa shunga o'xshash muassasada turgan bo'lsa, bu muassasalar, agar zarar ularning aybi bilan yetkazilmaganligini isbotlay olmasalar, zararni to'lig'icha yoki uning yetishmaydigan qismini to'lashlari shart.

Zarar yetkazgan voyaga yetganida yoxud u voyaga yetmasidan

unda mol-mulk yoki zararni to'lash uchun yetarli daromad manbalari paydo bo'lganida yoxud u voyaga yetmasidan muomala layoqatiga ega bo'lganida ota-ona (farzandlikka oluvchilar), homiy va tegishli muassasaning zararni to'lash bo'yicha majburiyati tugaydi.

Sud ota-onalik huquqlaridan mahrum etilgan ota-onaga ularning voyaga yetmagan bolalari tomonidan ota-onasi o'z huquqlaridan mahrum qilinganidan keyin uch yil ichida sodir etilgan zarar uchun, agar bolaning zarar yetkazilishiga sabab bo'lgan xulq-atvori ular bolani tarbiyalash bo'yicha o'z majburiyatlarini lozim darajada bajarmaganliklarining oqibati bo'lsa, javobgarlikni yuklashi mumkin.

Ota-onalik huquqlaridan mahrum qilingan shaxslarni javobgarlikka tortishga sobiq tarbiyalanuvchilari oldidagi o'z majburiyatlarini bajarmaganliklari isbotlangan holda yetkazilgan zararlarni qoplash majburiyati sabab bo'ladi. Bunday javobgarlikni belgilanishi uchun zarar yetkazgan voyaga yetmaganing harakati bilan ota-onasining bergan tarbiyasi o'rtasida sababiy ketma-ketlikdagi aloqa mavjud bo'lishi kerak. Lozim darajada ota-onalik huquqlarini bajarmaslik deyilganda bolaning tarbiyasida axloqsiz xulq-atvori shakllanishi tushuniladi¹.

Muomalaga layoqatsizlar tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik. Muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqaro tomonidan yetkazilgan zararni uning vasiyi yoki uning ustidan nazoratni amalga oshirishi shart bo'lgan tashkilot, agar zarar ularning aybi bilan yetkazilmaganligini isbotlay olmasa, to'laydi.

Vasiy yoki tashkilotning muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqaro tomonidan yetkazilgan zararni to'lash bo'yicha majburiyati, uning muomala layoqati tiklangan taqdirda ham tugamaydi.

Agar vasiy vafot etsa yoxud zararni to'lash uchun etarlicha mablag'ga ega bo'lmasa, zarar yetkazuvchining o'zi esa bunday mablag'ga ega bo'lsa, sud jabrlanuvchining va zarar yetkazuvchining mulkiy ahvolini, shuningdek, boshqa holatlarni inobatga olib, zararni to'lig'icha yoki qisman zarar yetkazuvchining mol-mulki hisobidan to'lash to'g'risida qaror qabul qilishga haqli (FKning 996-moddasi).

Muomala layoqati cheklangan deb topilgan fuqaro tomonidan spirtli ichimliklar yoki giyohvandlik vositalarini suiiste'mol qilish oqibatida yetkazilgan zararni uning o'zi umumiy asoslarda to'laydi.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи (II-қисм).-Т.: Адолат. 1999.-345 б.

O'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni idora qila olmaydigan holatda zarar yetkazgan muomalaga layoqatli fuqaro, shuningdek, o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga etmagan keltirgan zarari uchun javobgar bo'lmaydi.

Agar jabrlanuvchining hayoti yoki sog'lig'iga zarar yetkazilgan bo'lsa, sud jabrlanuvchining va zarar yetkazuvchining mulkiy ahvolini, shuningdek, boshqa holatlarni inobatga olib, zararni to'lash majburiyatini to'lig'icha yoki qisman zarar yetkazuvchiga yuklashi mumkin.

Zarar yetkazuvchi, agar spirtli ichimliklar, giyohvandlik vositalari iste'mol qilish tufayli yoki boshqa usulda o'zini o'zi shu holatga keltirgan bo'lsa, javobgarlikdan ozod qilinmaydi.

Agar zarar ruhiy holati buzilgani (ruhiy kasallik yoki aqli zaiflik) oqibatida o'z harakatlari ahamiyatini tushuna olmagan yoki ularni idora qila olmagan shaxs tomonidan yetkazilgan bo'lsa, zararni to'lash majburiyati sud tomonidan bu shaxs bilan birga yashovchi, zarar yetkazuvchining bunday holati haqida bilgan, lekin uni muomalaga layoqatsiz deb topish va uning ustidan vasiylik o'rnatish to'g'risida masala qo'ymagan eri (xotini), ota-onasi, voyaga yetgan farzandlariga yuklanishi mumkin.

Oshiqcha xavf manbai tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik. Oshiqcha xavf manbai tomonidan yetkazilgan zarar o'zining xususiyati, zarar etish usuli va qoplanishi, javobgarlikning belgilariga ko'ra maxsus delikt hisoblanadi. FKning 999-moddasiga muvofiq, faoliyati tevarak-atrofdagilarga oshiqcha xavf tug'diradigan yuridik shaxslar va fuqarolar (transport tashkilotlari, sanoat korxonolari, qurilishlar, transport vositalarining egalari va boshqalar) oshiqcha xavf manbai yetkazgan zararni, agar zarar bartaraf qilib bo'lmaydigan kuch yoki jabrlanuvchining qasddan qilgan harakati oqibatida yuzaga kelganini isbotlay olmasalar, to'lashlari shart.

Oshiqcha xavf manbai tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik zarar uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikning boshqa turlariga qaraganda qat'iyroq hisoblanadi. Zero, mazkur deliktida javobgarlik zarar yetkazuvchining aybi-bor yo'qligidan qat'iy nazar vujudga keladi. Shu sababli ham ba'zi hollarda FKning 999-moddasi bo'yicha javobgarlikni «oshiqcha (kuchaytirilgan)» javobgarlik deb atashadi. Biroq, bunda javobgarlikning darajasi haqida emas, zarar yetkazish xavfining yuqoriligidan kelib chiqqanligini unutmazlik lozim. Oshiqcha xavf manbai tomonidan yetkazilgan zararlar uchun javobgarni belgilashda ham FKning 985-moddasida nazarda tutilgan bosh delikt

uchun javobgarlik qoidalari qo'llaniladi.

Ta'kidlash lozimki, delikt javobgarligining mazkur turi huquqiy adabiyotlarda keng va atroflicha yoritilgan. Shu bilan birga oshiqcha xavf manbayi tushunchasi bo'yicha adabiyotlarda bir nechta qarashlar mavjud. Birinchi qarash vakillari oshiqcha xavf manbayini tevarak-atrofga zarar yetkazish mumkin bo'lgan xavfli faoliyat turi deb hisoblashadi. Ikkinchi qarash vakillari esa oshiqcha xavf manbayini tevarak atrofga xavf soluvchi har doim ham insonning to'liq nazorati ostida bo'lmaydigan moddiy dunyo obyektlari, narsalar sifatida talqin etishadi. Biroq ikkala qarash vakillari ham bir-birlarini inkor etmagan holda, oshiqcha xavf manbayi tushunchasi bo'yicha umumiy xulosaga kelishga harakat qilishadi. Umuman olganda oshiqcha xavf manbayi yuzasidan yuqoridagi har ikkala qarashlar ham o'ziga xos mantiqiy va huquqiy asoslarga ega. Zero, oshiqcha xavf manbayi muayyan narsalarga, obyektlarga asoslanadigan faoliyat turi sifatida ahamiyatlidir. Chunki, har qanday faoliyatning muayyan obyektga asoslanib amalga oshirilishini hisobga olsak, oshiqcha xavf manbayi deganda, doimiy ravishda insonning to'liq nazorati ostida bo'lmaydigan muayyan texnikaviy, fizikaviy, kimyoviy, biologik va boshqa xususiyatlariga ko'ra tevarak-atrofga zarar yetkazish xavfi yuqori bo'lgan predmetlar va ular orqali amalga oshiriladigan faoliyat tushuniladi. Ta'kidlash lozimki, oshiqcha xavf manbayi hisoblangan narsalardan foydalanish jarayonida yoki uni ekspluatatsiya qilinmagan holatida ham zarar yetkazilishi mumkin. Masalan, avtomobildan foydalanilmaganda, u garaj yoki to'xtash jofida turganida ham muayyan detalning nosoz holati yoki ob-havo ta'sirida yonib ketishi yoki portlab ketishi mumkin.

Oshiqcha xavf manbayini kengroq tushunish uchun ularning tasnifidan foydalangan ma'quldir. FKning 999-moddasida ko'rsatilgan oshiqcha xavf manbalarining turlari mukammal bo'lmasdan, taxminiy hisoblanadi, chunki fan va texnikaning doimiy rivojlanishi natijasida ularni to'la va aniq sanab o'tishning imkoniyati yo'q. Shu tufayli, ularni ma'lum bir guruhlariga bo'lib o'rganish muhim rol o'ynaydi. O. A. Krasavchikov ularni guruhlariga bo'lishda moddiy obyektidagi energiyaning shakliga qarab bo'lishni mezon qilib olishni taklif qiladi va shu mezon asosida oshiqcha xavf manbayini 4 guruhga ajratadi:

1. Fizikaviy. Ular o'z navbatida mexanik (masalan: transport), elektrik (katta quvvatdagi) va issiqliq (bug' qurilmalari) xavf

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи (II-қисм).-Т.: Адолат. 1999.-347 б.

manbayilariga bo'linadilar.

2. Fizikaviy-kimyoviy. Ularga radioaktiv materiallar kiradi.

3. Kimyoviy xavf manbalari. Ularga zaharlovchi (zahar), portlovchi (turli gazlar) va xavfli yonuvchi (yonilg'ining bir necha turlari) obyektlar kiradi.

4. Biologik. Ular zoologik (yovvoyi hayvonlar) va mikrobiologik xavflar (bir qancha mikroorganizmlarning shatmmlari)¹ dan iborat.

Albatta mazkur ro'yxat oshiqcha xavf manbayi bo'lgan turlarning to'liq ro'yxati hisoblanmaydi. Chunki, fan va texnologiyalarning jadal rivojlanib borishi turli xildagi texnik vositalarning takomillashgan ko'rinishi bilan birga bir qator yangi obyektlarni vujudga keltirmoqda. Hozirgi kunda kompyuterlar, qo'l telefonlarini ham ma'lum ma'noda oshiqcha xavf manba obyektlari jumlasiga kiritish mumkin.

FKning 999-moddasi, 2-qismiga muvofiq, zararni to'lash majburiyati oshiqcha xavf manbayiga mulk huquqi, xo'jalik yuritish huquqi yoki operativ boshqaruv huquqi yoxud boshqa har qanday qonuniy asosda (mulkiy ijara shartnomasi, transport vositasini boshqarish huquqini beradigan ishonchnoma, tegishli organning unga ortiqcha xavf manbayini topshirish to'g'risidagi farmoyishiga ko'ra va hokazo) egalik qiluvchi yuridik shaxs yoki fuqaroga yuklanadi.

Oshiqcha xavf manbalarining egalari bu manbalarining bir-biriga ta'siri (transport vositalarining to'qnashuvi va hokazo) natijasida uchinchi shaxslarga yetkazilgan zarar uchun ushbu moddaning birinchi va ikkinchi qismlarida nazarda tutilgan asoslar bo'yicha solidar javobgar bo'ladilar.

Oshiqcha xavf manbalarining o'zaro ta'siri natijasida ularning egalari yetkazilgan zarar umumiy asoslarda qoplanadi. Bunda bir tarafning aybi bilan yetkazilgan zarar shu taraf tomonidan to'liq hajmda qoplanadi, ikkala yoki bir nechta taraflarning aybi bilan yetkazilgan zarar esa ulardan har birining aybi darajasiga mutanosib ravishda qoplanadi. Taraflardan har birining aybi darajasini aniqlash imkoniyati bo'lmaganda javobgarlik ular o'rtasida teng baravar taqsimlanadi. Zararning yetkazilishida taraflarning aybi bo'lmaganda ulardan hech biri zararni qoplashni talab qilish huquqiga ega emas. Bunday holda taraflarning har biri o'zi ko'rgan zarar xavfini zimmasiga oladi.

Oshiqcha xavf manbayining egasi shu manba yetkazgan zarar uchun, agar manba egasining tasarrufidan boshqa shaxslarning g'ayrihuquqiy harakatlari (harakatsizligi) natijasida chiqib ketganligini isbotlansa, javobgar bo'lmaydi. Bunday hollarda oshiqcha xavf manbayi tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik manbani g'ayrihuquqiy

egallab olgan shaxsning zimmasida bo'ladi. Bu manbani egasining tasarrufidan g'ayrihuquqiy tortib olishda egasining aybi bo'lgan taqdirda, javobgarlik uning egasiga ham, oshiqcha xavf manbayini egallab olgan shaxslarga ham yuklanishi mumkin.

Zararni qoplash usullari. Delikt majburiyatlari uchun umuman fuqarolik-huquqiy javobgarlik uchun yetkazilgan zararni qoplash usullari muhim ahamiyat kasb etadi. Birinchi navbatda yetkazilgan zararni qoplash usullarini belgilash jabrlanuvchiga qaysidir ma'noda «yupanch» vazifasini bajaradi. Chunki, aynan zararni qoplash usullarini tanlash orqali jabrlanuvchi qaysidir ma'noda o'zi uchun adolat qaror topishini, o'zi tanlagan asoslarda haqiqat qaror topayotganligini anglashi mumkin.

Ta'kidlash lozimki, zararni qoplash usullarini belgilash fuqarolik-huquqiy javobgarlikning o'ziga xos xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Zero, yuridik javobgarlikning boshqa turlarida jabrlanuvchi huquqbuzarga nisbatan javobgarlikning u yoki bu chorasini belgilash huquqiga ega bo'lmaydi. Fuqarolik-huquqiy javobgarlikda jabrlanuvchiga nisbatan bunday imkoniyatning berilishi fuqarolik-huquqiy javobgarlikning mulkiy ko'rinishda bo'lishi va yetkazilgan zararni qoplashni talab qilish ham subyektiv fuqarolik huquqi ekanligi bilan belgilanadi.

FKning 1003-moddasiga muvofiq, sud zararni qoplash to'g'risidagi talabni qanoatlantirar ekan, ish holatlariga muvofiq ravishda, yetkazilgan zarar uchun javobgar shaxsga zararni aslicha qoplash (o'shanday turdagi va sifatdagi ashyoni taqdim etish, shikastlangan ashyoni tuzatish va hokazo) yoki yetkazilgan zararni to'lash majburiyatini yuklaydi.

Yetkazilgan zararni qoplash usullari FKning 1003 moddasida ikkiga bo'linadi:

- zararni aslicha qoplash;
- yetkazilgan zararni to'lash.

Umumiy ma'noda sud zararni qoplash to'g'risidagi talabni qondirishda zarar miqdorini pul summasi ko'rinishida belgilashi ham mumkin. Biroq, ish holatlariga ko'ra huquqbuzarning huquqqa xilof harakati natijasida jabrlanuvchiga tegishli mol-mulk shikastlangan bo'lsa yoki uning mol-mulki nobud bo'lgan bo'lsa, jabrlanuvchi shikastlangan mol-mulk huquqbuzar hisobidan tuzatilishini yoki nobud bo'lgan mol-mulk o'rniga aynan shunday ashyoni taqdim etishni talab etishga haqli bo'ladi. Bunday vaziyatda huquqbuzar ashyoni natura holida taqdim etishni rad etishga haqli bo'lmaydi.

Yetkazilgan zararni to'lashda esa, huquqbuzar FKning 14-moddasiga muvofiq, haqiqiy zarar, boy berilgan foyda va ma'naviy zararni to'lashi

lozim bo'ladi. Bunday zararlar jumlasiga mol-mulkning shikastlanishi yoki fuqaroning sog'lig'i va hayotiga yetkazilgan zarar, fuqaroning ish haqi, fuqarolik-huquqiy shartnomalardan oladigan daromadlari, mualliflik haqi va boshqa daromadlari ham kiradi.

Jabrlanuvchining aybini va zarar yetkazgan shaxsning mulkiy holatini hisobga olish. Hayotda shunday holatlar ham uchraydiki, shaxsga yetkazilgan zarar nafaqat boshqa kishining, balki jabrlanuvchining aybi natijasida yuz beradi. Masalan, yo'lovchining yo'l harakati Qoidalarini buzib o'tish taqiqlangan joydan o'tishi, ishchining xavfsizlik qoidalariga rioya etmasligi va shu kabilar natijasida yetkazilgan zararlarda jabrlanuvchi ham aybdor hisoblanadi.

Odatda jabrlanuvchining aybi qo'pol ehtiyotsizlik yoki turmush qoidalarini buzishda namoyon bo'ladi. Shu bilan birga jabrlanuvchining aybi huquqqa xilof xatti-harakat natijasida vujudga kelishi mumkin. Masalan, "Ximiya" kombinati qorovuli S. kombinat hovlisidagi etil spirti deb yozilgan sisternadan spirt o'g'irlab unga suv aralashtirib ichdi va natijada S.ning ikkala ko'zi ham ko'rmay qoldi. Keyinchalik ma'lum bo'lishicha, "etil spirti" deb yozilgan sisternada spirt emas, boshqa zaharli suyuqlik bor ekan. Bu yerda jabrlanuvchining aybi tufayli zarar vujudga keldi, bunda "Ximiya" kombinati javobgarlikdan ozod etiladi. Chunki, qorovulga kombinatdagi xomashyoni o'g'irlash huquqi berilmagan, aksincha, uning majburiyati ana shu xomashyoni qo'riqlash edi¹.

Jabrlanuvchining aybi quyidagi xususiyatlari bilan belgilanadi:

birinchidan, zarar yetkazuvchining aybidan farqli o'laroq jabrlanuvchining aybi boshqa shaxsning subyektiv huquqini buzish bilan bog'liq bo'lmaydi;

ikkinchidan, agar zarar yetkazuvchining aybli bo'lishi faraz qilinsa, jabrlangan shaxsning aybi zarar yetkazgan shaxs tomonidan isbotlangan bo'lishi kerak;

uchinchidan, zarar yetkazgan shaxs aybining qaysi shaklda bo'lishligidan qat'iy nazar, javobgarlikka tortilsa (FKning 1004-moddasida ko'rsatilgan hollar mustasno), jabrlanuvchining aybi qasd yoki qo'pol ehtiyotsizlik shaklida ifodalangan bo'lsagina, yuridik ahamiyatga ega bo'ladi. Shu bilan birga, qonun zarar yetkazgan shaxs va jabrlanuvchining bir xildagi sharoitlarda bo'lmaganliklarini e'tiborga oladi, chunki zarar yetkazuvchiga qaraganda jabrlanuvchida lozim darajada ehtiyotkorlik

¹ Эгамбердиева Н.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик асослари ва шакллари. Юрид. фан. номз. дисс. -Т.: 2006.

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи (II-қисм).-Т.: Адолат. 1999. -347 б. 586

choralarini ko'rish bir qadar qiyinroq hisoblanadi².

Qonun jabrlanuvchi aybining shakllariga qarab delekt majburiyatlari uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikni tatbiq etish, zararni qoplash hajmi yoki to'lanadigan tovon miqdorini belgilaydi.

- agar zarar jabrlanuvchining qasddan ish ko'rishi natijasida yuzaga kelgan bo'lsa, u to'lanmaydi;

- agar jabrlanuvchi o'zining qo'pol ehtiyotsizligi tufayli zararining yuzaga kelishiga yoki ortishiga ko'maklashgan bo'lsa, unda jabrlanuvchining va zarar yetkazuvchining aybi darajasiga qarab tovon miqdori kamaytirilishi lozim;

- jabrlanuvchi qo'pol ehtiyotsizlik qilganda va zarar yetkazuvchining aybi bo'lmaganda, uning javobgarligi aybidan qat'iy nazar yuzaga kelgan hollarda, tovon miqdori kamaytirilishi lozim, yoki agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, zararni to'lash rad etilishi mumkin. Fuqaroning hayoti yoki sog'lig'iga zarar yetkazilganda tovon to'lashni rad etishga yo'l qo'yilmaydi.

Qo'shimcha xarajatlarni to'lashda, boquvchisining vafoti munosabati bilan ko'rilgan zararni to'lashda, shuningdek, dafn etish xarajatlarini to'lashda jabrlanuvchining aybi hisobga olinmaydi.

Sud fuqaro tomonidan yetkazilgan zararni qoplash miqdorini, uning mulkiy holatini hisobga olib, kamaytirishi mumkin, zarar qasddan qilingan harakatlar (harakatsizlik) tufayli yetkazilgan hollar bundan mustasno (FKning 1004-moddasi).

2-§. Fuqarolarning hayoti va sog'lig'iga zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar

Umumiy qoidalar. Insonning hayoti va sog'lig'i bebaho ne'mat hisoblanadi. Hayot va sog'liq biror-bir moddiy miqdorda o'lchanishi yoki u bilan tenglashtirilishi mumkin emas. Shu sababli huquqning asosiy vazifalaridan biri ham inson huquqlari, shu jumladan insonning hayoti va sog'lig'ini himoya qilish hisoblanadi. Qo'riqlash funksiyasini bajaradigan huquq sohalari: jinoyat huquqi, ma'muriy huquq, soliq huquqi bilan birgalikda fuqarolik huquqi ham insonning hayoti va sog'lig'ini himoya qilishga qaratilgan normalarni belgilaydi. Bu normalar qo'riqlash funksiyalarini bajarishga qaratilgan huquq sohalaridan farqli ravishda, inson sog'lig'ini tiklashga, moddiy yo'qotishlarni qoplashga yo'naltiriladi. Agar jinoyat huquqida fuqaroning hayoti va sog'lig'iga zarar yetkazilganda zarar yetkazuvchining shaxsi bilan bog'liq sanksiya qo'llanilsa, fuqarolik

huquqida zarar yetkazuvchining moddiy ahvoriga ta'sir ko'rsatish orqali jabrlanuvchi shaxsning moddiy yo'qotishlari qoplanadi.

FK fuqaroning hayoti va sog'lig'iga yetkazilgan zararni qoplashga nisbatan alohida qoidalarni belgilaydi. Bu qoidalar alohida delikt sifatida huquqni buzilishidan oldingi holatni tiklash vazifasini bajaradi. Bunda fuqaroning hayoti va sog'lig'iga yetkazilgan har qanday zarar, jumladan sog'lig'iga shikast yetkazish (qo'lning sinishi, tana a'zolarining shikastlanishi va shu kabilar) zarar yetkazuvchi tomonidan qoplanishi lozim hisoblanadi. Masalan, ikki fuqaroning o'zaro janjallashib qolishi natijasida, birining ikkinchisini turtib yuborishi natijasida uning qo'li singanda, zarar yetkazuvchi shaxs jabrlangan fuqaroning davolanishi uchun ketgan xarajatlarni to'liq qoplashi lozim. Mazkur zararni qoplash dilekt majburiyatlarining umumiy qoidalari va bosh delikt tamoyiliga asosan qoplanadi.

Biroq fuqaroning hayoti va sog'lig'iga yetkazilgan zararining o'rnini qoplash FKning 1005-1017- moddalari bilan tartibga solinadi.

FKning 1005-moddasiga muvofiq shartnoma majburiyatlarini bajarishda, shuningdek, harbiy xizmat majburiyatlarini, ichki ishlar organlaridagi xizmatni va boshqa shunga o'xshash majburiyatlarni bajarishda fuqaroning hayoti va sog'lig'iga yetkazilgan zarar, agar qonunda yoki shartnomada javobgarlikning ancha yuqori miqdori nazarda tutilmagan bo'lsa, ushbu bob qoidadalariga muvofiq qoplanadi.

Fuqaroning sog'lig'iga zarar yoki shikast yetkazish, shuningdek, hayotdan mahrum etish aybdor shaxsga zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarni vujudga keltirib, majburiyatlarning umumiy qoidalaridan farqli o'laroq o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu majburiyatlar FKning alohida normalari, ya'ni 57-bob bilan tartibga solinadi. Ayniqsa, ishchi va xodimlarning mehnat faoliyati jarayonida hayoti va sog'lig'iga zarar yetkazilishida zararni undirish hozirgi kunga qadar juda bahsli bo'lib kelgan. Chunki bunday munosabatlar nafaqat fuqarolik, balki mehnat va ma'muriy qonunchiligi bilan ham tartibga solinadi. Mazkur munosabatlarni tartibga solish maqsadida 2005 yil 11 fevralda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xodimlarga ularning mehnat vazifalarini bajarish bilan bog'liq holda jarohatlanishi, kasb kasalliklariga chalinishi yoki salomatlikning boshqa xil shikastlanishi tufayli yetkazilgan zararni to'lash" Qoidalari haqida qarori qabul qilindi. Unga binoan xodimlarga ularning mehnat vazifalarini bajarish bilan bog'liq holda jarohatlanishi, kasb kasalliklariga chalinishi yoki salomatlikning boshqa xil shikastlanishi tufayli yetkazilgan zararni to'lash bo'yicha munosabatlar tartibga solinadi.

Mazkur qoidalar mulkchilik va xo'jalik yuritish shaklidan qat'iy nazar, O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan yollanma mehnatdan foydalanayotgan yuridik shaxslarga, yuridik shaxs bo'lmasdan faoliyat yuritayotgan dehqon xo'jaliklariga, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi hududida mehnat shartnomasi bo'yicha ishlagan yoki ishlayotgan hamda mehnat jarohati olgan xodimlarga joriy etiladi. Ish beruvchi va xodim o'rtasida vujudga keluvchi bunday munosabatlarning aksariyati mehnat qonunchiligi bilan tartibga solinib, fuqarolik-huquqiy munosabatlarida uchraydigan bu holatlar shartnomadan tashqari vujudga keladi.

Ushbu majburiyatlar shartnomadan tashqari, ya'ni delikt majburiyatlar deb yuritiladi va ular fuqarolik-huquqiy javobgarlikning vujudga kelish qoidalari asosida yuzaga keladi. Fuqaroning hayoti va sog'lig'i uning asosiy boyligi hisoblanib, unga nisbatan har qanday zarar yetkazilishi yoki uni hayotdan mahrum etishi huquqqa xilof harakat hisoblanadi. Faqatgina ayrim hollarda, ya'ni o'zini himoya qilish va jinoyatchini tutishda (qasddan sodir etmaslik) uning hayoti va sog'lig'iga zarar yetkazilishi hollari uchraydi.

Fuqaroning hayoti va sog'lig'iga zarar yetkazilishi uning nomulkiy huquqlarini buzish hisoblanib, uning asosida nafaqat moddiy, balki ma'naviy zararni qoplashni ham talab etishga haqlidir (FKning 1021-moddasi). Fuqaroga mulkiy zarar yetkazilishi ish haqini yo'qotish yoki boshqa daromad manbalarini yo'qotish, sog'lig'ini tiklash uchun qilgan xarajatlari, dafn etish xarajatlari va boshqalar tushuniladi. Agar hech qanday mulkiy zarar yetkazilmagan bo'lsa-yu, biroq uning sog'lig'iga zarar yetkazilganligi aniqlansa, jismoniy va ma'naviy zarar yetkazilishi oqibatida kechirgan his-hayajon uchun tovon undirishga haqli bo'ladi.

Yetkazilgan zarar uchun javobgarlikning shartlaridan biri bo'lib, huquqbuzarning aybli harakati hamda oshiqcha xavf manbai tomonidan va surishtiruv, dastlabki tergov, prokuratura organlari va sudning qonunga xilof harakatlari hisoblanadi (FKning 991, 999-moddalari). FKning 985-moddasiga muvofiq zarar yetkazgan shaxs, agar zarar o'z aybi bilan yetkazilmaganligini isbotlasa, zararni to'lashdan ozod etiladi.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlikning yana bir sharti bo'lmish sababiy bog'lanish, zarar yetkazuvchining harakatlari (harakatsizligi) bilan fuqaroning hayoti va sog'lig'iga shikast yetkazilishi o'rtasida bog'liqlik bo'lishi, hamda jabrlanuvchining hayoti va sog'lig'i bilan mulkiy yo'qotishlar (oylik maoshini yo'qotishi, qo'shimcha xarajatlar va boshqalar) o'rtasida bog'liqlik bo'lishi kerak.

Mazkur delikt majburiyatlarni ikki asosiy turga bo'lishimiz mumkin, ya'ni fuqaroning qanday manfaatlariga zarar yetkazilishiga qarab: a) fuqaroning sog'lig'iga zarar yetkazganlik uchun javobgarlik; b) boquvchisini yo'qotganlik uchun javobgarlik. Qayd etilgan holatlar o'zining subyektiv sostavi, qoplash jihati va boshqa xususiyatlari bilan bir-biridan tubdan farq qiladi.

Fuqaroning sog'lig'iga zarar yetkazganlik uchun javobgarlik. Fuqaroning sog'lig'iga zarar yoki shikast yetkazilishi natijasidagi mulkiy yo'qotish bo'lib mehnat qobiliyatini qisman yoxud to'la yo'qotishi oqibatida oylik ish haqini (daromad) ololmasligi, sog'lig'ini tiklash uchun qiladigan yoxud qilgan xarajati tushuniladi.

Ololmay qolgan daromad yoxud oylik ish haqi ko'rinishidagi zarar ikki omilga ko'ra aniqlanadi: 1) zarar yetgunga qadar oladigan daromadi yoki o'rtacha oylik maoshi; 2) jabrlangan shaxsning professional darajasining kamayishi, professional mehnat qobiliyatining yo'qligida umumiy mehnat qobiliyatining yo'qotilishi inobatga olinadi. Yo'qotilgan ish haqi (daromadi) ning tarkibiga mehnat va fuqarolik-huquqiy shartnomalar asosida oladigan, hamda daromad sog'lig'iga qaratiladigan to'lovlar kiradi. Tadbirkorlik faoliyati natijasida olinadigan daromadlar va mualliflik gonorari ham shu tarkibga kiradi. Mehnat ta'tilidan foydalanmaganlik uchun olinadigan kompensatsiyalar va ishdan bo'shatilganlik uchun beriladigan hisob-kitoblar qayd etilgan tarkibga kirmaydi. Vaqtincha mehnatga qobiliyatsiz bo'lgan, homiladorlik va tug'ish ta'tili uchun to'langan nafaqalar inobatga olinadi. Bunda barcha ish haqi (daromadlar) soliq solishdan oldingi summalar hisobida aniqlanadi.

Jabrlanuvchining o'rtacha oylik ish haqi (daromad) sog'liqqa shikast yetkazilishidan oldingi ishlangan o'n ikki oy ichidagi ish haqi (daromad) ning umumiy summasini o'n ikkiga bo'lish yo'li bilan hisoblanadi. Zarar yetkazilgan paytgacha jabrlanuvchi o'n ikki oydan kam ishlagan hollarda o'rtacha ish haqi (daromad) sog'liqqa shikast yetkazilishidan oldingi amalda ishlagan oylardagi ish haqi (daromad) ning umumiy summasini ana shu oylar soniga bo'lish yo'li bilan hisoblab chiqiladi. Jabrlanuvchi to'liq ishlamagan oylar uning xohishiga ko'ra bundan oldingi to'liq ishlangan oylarga almashtiriladi yoki ularni almashtirish imkoniyati bo'lmaganda hisobdan chiqarib tashlanadi. Jabrlanuvchining mulkiy ahvoli o'zgarishi aniq bo'lgan, ya'ni ish haqining oshishi, yangi lavozimga tayinlanishi sog'liqqa zarar yetgunga qadar sodir bo'lsa, olishi mumkin bo'lgan ish haqi (daromadi) inobatga olinadi.

Jabrlanuvchi bu vaqt mobaynida hech qayerda ishlamagan taqdirda,

uning xohishiga ko'ra mehnat shartnomasi bekor qilinishigacha bo'lgan ish haqi (daromadi) yoki mazkur joyda uning malakasidagi xodimga to'lanadigan, ammo qonun hujjatlarida belgilangan eng kam ish haqining besh karrasidan kam bo'lmagan odatdagi haq to'lash miqdori hisobga olinadi (FKning 1007-moddasi).

Ish davri to'liq oydan kam vaqtni tashkil qilgan taqdirda, zararni to'lash miqdori shartli oylik ish haqi (daromad) miqdoridan kelib chiqqan holda hisoblab chiqiladi. U quyidagi tartibda aniqlanadi: butun ishlangan vaqt davomida olingan ish haqi (daromad) kunlar soniga bo'linadi, hosil bo'lgan summa bir yil uchun o'rta hisobda hisoblab chiqilgan bir oydagi ish kunlari soniga ko'paytiriladi.

Haqiqiy ish haqi miqdori to'g'risidagi hujjatlarni olish imkoniyati bo'lmagan taqdirda zararni to'lash miqdori zararni to'lash to'g'risida murojaat qilingan vaqtda belgilangan eng kam oylik ish haqi miqdoridan kelib chiqqan holda hisoblab chiqiladi. Jabrlanuvchining o'rta o'rtacha oylik ish haqi miqdori eng kam oylik ish haqi miqdoridan ko'p bo'lmagan hollarda ham yetkazilgan zararni to'lash miqdori xuddi shu tartibda hisoblab chiqiladi¹.

Yo'qotilgan ish haqi (daromad) miqdorini aniqlashning ikkinchi omili bo'lib, jabrlangan shaxsning profetsional mehnat qobiliyatini yo'qotish darajasi hisoblanadi, kasb mahorati bo'lmaganda esa, uning umumiy mehnat qobiliyatini yo'qotish darajasi inobatga olinadi. Shuningdek, mehnat qobiliyatini aniqlashda vaqtinchalik va doimiy mehnat qobiliyatiga alohida e'tibor beriladi. Vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotish deganda, ma'lum vaqt mobaynida umuman mehnatga qobiliyatsiz bo'lishi tushuniladi va ish haqi (daromad) dan mahrum bo'lishiga aytiladi. Vaqtinchalik mehnatga qobiliyatsizlik tibbiy muassasa tomonidan aniqlanib, fuqaroga vaqtinchalik kasallik varaqasini berish yo'li bilan tasdiqlanadi.

Umuman mehnat qobiliyatini yo'qotish esa davlatga tegishli tibbiy muassasalar (hozirgi VKK) va sud-tibbiy ekspertizasi tomonidan to'liq yoxud qisman yo'qotilganligi aniqlanadi. Fuqaroning doimiy mehnat qobiliyatini yo'qotishi uni I, II yoki III guruh nogironi deb tan olinishi bilan belgilanadi. To'liq mehnat qobiliyatini yo'qotgan fuqaroning o'rta o'rtacha

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 11 февралдаги "Ходимларга уларнинг меҳнат вазифаларини бажариш билан боғлиқ ҳолда жароҳатланиши, касб касалликларига чалиниши ёки саломатликнинг бошқа хил шикастланиши тўғрисида етказилган зарарни тўлаш" қоидалари тўғрисидаги 60-сонли қарори.

ish haqi (daromad) ni belgilash yuqorida belgilangan tartib bo'yicha aniqlanadi. Qisman mehnat qobiliyatini yo'qotganda uning miqdori fuqaroda saqlanib qolgan mehnat qobiliyatining foizi hisobida aniqlanadi. Misol uchun ekspertizaning xulosasiga muvofiq jabrlangan shaxsda 60% profetsional mehnat qobiliyati saqlanib qolgan bo'lsa, qolgan 40% qoplanishi kerak bo'ladi.

Yuqorida keltirib o'tilgan qoidalar asosida zarar to'liq qoplanishi kerak. Jabrlanuvchi shaxsning qo'pol ehtiyotsizligi tufayli sog'lig'iga shikast yetadigan bo'lsa, zarar to'liq qoplanmaydi. Miqdorning o'zgarishi jabrlanuvchining ayblilik darajasiga qarab belgilanadi. Jabrlanuvchining qo'pol ehtiyotsizligi zararni undirishda to'sqinlik qilmaydi.

Fuqaro mayib bo'lganda yoki uning sog'lig'iga boshqacha shikast yetkazilganda jabrlanuvchi oladigan yoki muayyan ravishda olishi mumkin bo'lgan yo'qotilgan ish haqi (daromadlari), shuningdek, salomatligiga shikast yetkazilishi tufayli qilgan qo'shimcha xarajatlari, shu jumladan, davolanish, qo'shimcha ovqatlanish, dori-darmonlar sotib olish, protez qo'ydirish, bironing parvarishida bo'lish, sanatoriy-kurortda da'volanish, maxsus transport vositalarini sotib olish, boshqa kasbga tayyorgarlikdan o'tish xarajatlari, agar jabrlanuvchining ana shu yordam va parvarish turlariga muhtojligi hamda ularni bepul olish huquqiga ega emasligi aniqlansa, o'rni qoplanishi lozim.

Yuqorida qayd etilgan holatlar jabrlanuvchi bepul davolanmasdan xarajatlar qilgan taqdirda, uning tomonidan qilingan qo'shimcha xarajatlarni undirishni talab etishi mumkin. Albatta, bu holatni tasdiqlovchi tegishli hujjatlar taqdim etilgandagina amalga oshirish mumkin bo'ladi.

Yo'qotilgan ish haqini (daromadlarni) aniqlashda jabrlanuvchiga mayib bo'lishi yoki sog'lig'iga boshqacha shikast yetishi sababli tayinlangan nogironlik pensiyasi, xuddi shuningdek, sog'lig'iga zarar yetkazilmasidan oldingi va undan keyingi boshqa turdagi pensiyalar, nafaqalar va boshqa shunga o'xshash to'lovlar e'tiborga olinmaydi va zararni qoplash miqdorini kamaytirishga ham sabab bo'lmaydi (zararni hisoblash hisobiga kiritilmaydi). Zararni hisoblash hisobiga shuningdek, jabrlanuvchi sog'lig'iga shikast yetkazilganidan keyin oladigan ish haqi (daromadi) ham kiritilmaydi (FKning 1006-moddasi).

Fuqaroning sog'lig'iga shikast yetkazilishi natijasida jabrlanuvchi o'z kasbi bilan shug'ullanish imkoniyatidan mahrum bo'lib, tadbirkorlik bilan shug'ullanish natijasida ko'p daromad topadigan bo'lgan taqdirda ham zararni undirish miqdoriga ta'sir etmaydi.

Zararning miqdori avtomatik ravishda va manfaatdor shaxslarning

talabi bilan o'zgarishi mumkin. FKning 1013-moddasiga muvofiq, turmush qiymatining oshib borishi va qonun hujjatlarida belgilangan eng kam ish haqi miqdorining oshirilishi munosabati bilan to'lovlar miqdori mutanosib ravishda o'zgaradi. Qolgan vaziyatlarda to'lovlar miqdorining kamayishi yoxud ko'payishi FKning 1012-moddasida qayd etilgan manfaatdor taraflarning talabi bilan o'zgarishi mumkin. Mehnat qobiliyatini qisman yo'qotgan jabrlanuvchi zararni to'lash majburiyati yuklangan shaxsdan istalgan vaqtda, agar uning mehnat qobiliyati sog'lig'iga yetkazilgan shikast tufayli o'ziga zararni undirish belgilangan paytda sog'lig'i nisbatan yomonlashsa, qoplash miqdorini tegishlicha ko'paytirishni talab qilishga haqli. Jabrlanuvchining sog'lig'iga yetkazilgan zararning o'rnini qoplash majburiyati zimmasiga yuklangan shaxs, agar jabrlanuvchining mehnat qobiliyati zararni undirish belgilangan paytda nisbatan oshgan bo'lsa, qoplash miqdorini tegishlicha kamaytirishni talab qilishga haqli.

Shuningdek, zarar yetkazgan shaxsning mulkiy ahvoli, uning nogironlikka hamda yoshga doir nafaqaga chiqishi munosabati bilan kamaygan bo'lsa va ehtiyotsizlik natijasida zarar yetkazilgan shartlarda to'lov miqdorini kamaytirishni talab etishi mumkin.

Voyaga etmagan shaxslarning sog'lig'iga shikast yetkazilganda zarar undirishning alohida xususiyatlari mavjud. Ma'lumki, 14 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmagan fuqarolarning sog'lig'iga shikast yetkazilganda, ularning ishlamasligini inobatga olgan holda faqat qo'shimcha xarajatlarnigina undirish mumkin. Chunki ularning ishlamaganliklari bois, tabiiyki, ular ish haqi (daromad) ni yo'qotmaydilar. Agar 14 yoshdan to 18 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmagan shaxslarning sog'lig'iga shikast yetkazilganda qo'shimcha xarajatlardan tashqari, uning mehnat qobiliyatining yo'qotilishi yoxud kamayishini hisobga olgan holda FKning 1008-moddasiga muvofiq zararni undirish mumkin. Agar voyaga yetmagan shaxs mehnat faoliyatini boshlab, muayyan daromadga yoxud ish haqi olayotgan taqdirda, uning miqdoridan kelib chiqqan holda zararni undirishi hamda ko'paytirishni talab etishi mumkin (FKning 1008-moddasi, 3-4 bandlari).

Chunonchi, voyaga yetmagan shaxslar sti pendiya olayotgan bo'lsalar, ularning stipendiyalari ish haqiga tenglashtirilishi ham mumkin.

Keyingi ikkinchi xususiyati bo'lmish boquvchisini yo'qotganlik uchun javobgarlikda fuqaroning vafot etishiga bevosita aloqador shaxs uning qaramog'idagi shaxslarga zararni qoplab berishi shart. Boquvchisini yo'qotganlik uchun zararni qoplashni talab etuvchi shaxslarga quyidagilar kiradi:

- marhumning qaramog'ida turgan yoki u vafot etgan kungacha

undan ta'minot olish huquqiga ega bo'lgan mehnatga layoqatsiz shaxslar;

- marhumning vafotidan keyin tug'ilgan farzandi;
- mehnat faoliyatidan qat'iy nazar, marhumning qaramog'ida bo'lgan uning 14 yoshga to'lmagan yoki ko'rsatilgan yoshga to'lgan bo'lsa ham tibbiyot muassasasining xulosasiga ko'ra salomatligi bo'yicha boshqalarning parvarishiga muhtoj bo'lgan bolalari, nevaralari, aka-ukalari va opa-singillarini parvarishlashda band bo'lgan va ishlamaydigan ota-onasidan biri, eri (xotini) yoki oilaning boshqa a'zosi;

- marhumning qaramog'ida bo'lgan va uning vafotidan keyin besh yil ichida mehnatga qobiliyatsiz bo'lib qolgan shaxslar.

Ushbu kategoriyadagi shaxslar doirasiga vafot etgan shaxsning qaramog'ida bo'lgan mehnatga layoqatli turmush o'rtog'i uning vafotidan keyin 5 yil ichida nafaqa olish yoshiga yetganlar kiradi.

FKning 1009-moddasiga muvofiq zarar quyidagilarga to'lanadi:

- voyaga yetmaganlarga – 18 yoshga to'lgunga qadar;
- 18 yoshdan oshgan o'quvchilarga – o'quvning kunduzgi shaklida o'qishni tugatgunga qadar, biroq 23 yoshdan oshmaguncha;

- 55 yoshdan oshgan ayollarga va 60 yoshdan oshgan erkaklarga – umrbod;

- nogironlarga – nogironlik muddatigacha;

- marhumning qaramog'ida bo'lgan bolalari, nevaralari, aka-ukalari va opa-singillarini ular 14 yoshga to'lgunga qadar parvarishlashda band bo'lgan ota-onasidan biri, eri (xotini) yoxud oilaning boshqa a'zosi.

Boquvchisini yo'qotganlik munosabati bilan zarar undirishning asoslarini manfaatdor shaxslar tomonidan isbotlab berilishi lozim. Qarindoshlik aloqalari tegishli hujjatlar yordamida aniqlanadi, agar aniqlash murakkab bo'ladigan bo'lsa, sud tomonidan aniqlanadi. Farzandlari FHDYO organlari tomonidan berilgan tug'ilganlik guvohnomalarini taqdim etishi bilan isbotlanadi. Oila a'zolarining tarkibiy qismi esa o'zini-o'zi boshqarish organlarining ma'lumotnomalari asosida aniqlanadi. 18 yoshdan 23 yoshgacha bo'lgan, oliy yoxud o'rta maxsus kasb-hunar o'quv muassasalarida tahsil oladigan o'quvchi yoxud talabalar tegishli muassasaning bergan bildirishnomalari bilan aniqlanadi.

Boquvchisi vafot etganligi munosabati bilan zararni undirish miqdori qonunda aniq belgilab qo'yilgan bo'lib, FKning 1007-moddasiga muvofiq zarar qoplanadi. Shuningdek, FKning 1010-moddasiga asosan ish haqi (daromad) ning tarkibiga hayotlik vaqtida olgan nafaqa, umrbodlik ta'minoti va boshqa shunga o'xshash ta'minotlar ham hisobga olinadi.

Vafot etgan boquvchining qaramog'ida bo'lgan va boquvchining vafoti tufayli zarar to'lovini olish huquqiga ega bo'lgan mehnatga layoqatsiz shaxslar uchun zarar miqdori vafot etgan shaxsning o'rtacha oylik ish haqi miqdoridan uning o'ziga va qaramogidagi mehnatga layoqatli, ammo zarar to'lovini olish huquqiga ega bo'lmagan fuqarolarga to'g'ri keladigan ulushni chegirib tashlagan holda belgilanadi.

Zarar to'lovini olish huquqiga ega bo'lgan shaxslarning har biriga beriladigan zarar to'lovlari miqdorini aniqlash uchun boquvchi ish haqining ko'rsatib o'tilgan shaxslarning hammasiga to'g'ri keladigan ulush ularning soniga taqsimlanadi.

Vafot etgan shaxsning qaramog'ida bo'lmagan, ammo zarar to'lovini olish huquqiga ega bo'lgan mehnatga layoqatsiz shaxslar uchun zarar to'lovi miqdori sud tartibida belgilanadi.

Vafot etgan shaxsning qaramog'ida bo'lgan va bo'lmagan shaxslar ayni bir vaqtda zarar to'lovini olish huquqiga ega bo'lishgan taqdirda zarar to'lovlari miqdori eng avvalo vafot etgan shaxsning qaramog'ida bo'lmagan shaxslar uchun belgilanadi. Ular uchun belgilangan zarar to'lovi summasi boquvchining ish haqidan chegirib tashlanadi, so'ng ish haqining qolgan miqdoriga qarab vafot etgan shaxsning qaramogida bo'lgan shaxslar uchun zarar to'lovi miqdori mazkur bandning birinchi va ikkinchi xatboshida nazarda tutilgan tartibga muvofiq belgilanadi.

Boquvchisini yo'qotganlik tufayli zarar to'lovini olish huquqiga ega bo'lgan shaxslar uchun ularga boquvchi vafoti tufayli tayinlangan pensiya, shuningdek, boshqa pensiyalar, ish haqi, stipendiyalar va boshqa daromadlar zarar to'lovi hisobiga kiritilmaydi. Bunda qaramogida bo'lgan har bir shaxs hisobiga zarar to'lovi miqdori qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqi miqdorining ellik foizidan kam bo'lishi mumkin emas.

Zararni undirish, manfaatdor shaxslarga to'lanadigan zararning miqdori va taqsimoti FKning 14-moddasiga asosan taqsimlanadi. Agar vafot etgan shaxsning qaramog'ida bir necha fuqarolar bo'lsalar, vafot etgan shaxsning yo'qolgan ish haqi (daromadi) hisobga olinib, manfaatdor shaxslar o'rtasida teng taqsimlanadi.

Agar vafot etgan shaxsning qaramog'ida bo'lmagan, biroq undan ta'minot olish huquqiga ega bo'lgan fuqarolar bo'lgan taqdirda, ularga zararning miqdori quyidagicha aniqlanadi:

- ta'minot sud tartibida undirilgan bo'lsa, sud tomonidan belgilangan summa bilan;
- fuqarolarning moddiy ahvoli va vafot etgan shaxsning o'limidan

oldin qanchalik ta'minot bera olishi mumkinligini hisobga olgan holda, agar ta'minot sud tartibida belgilanmagan bo'lsa.

Vafot etgan boquvchi o'zining o'limiga sabab bo'lganlik aybi hisobga olinmaydi (qasddan sodir etilgandan tashqari). Yuqorida qayd etilgan fuqarolarga zararning miqdorini belgilashda ular tomonidan oladigan nafaqalari, stipendiyalari, ish haq (daromad) lari hisobga olinmaydi.

Har biriga belgilangan miqdor keyinchalik qayta hisoblanmaydi, ya'ni ta'minot oluvchilardan birining vafoti boshqa ta'minot oluvchilarning foydasiga qayta hisoblanmaydi. Shuningdek, boquvchining ta'minotida bo'lgan, hamda uning vafotidan so'ng 5 yil ichida mehnatga qobiliyatsiz bo'lib qolgan fuqarolarga tayinlangan to'lovning miqdori ham qayta hisoblanmaydi.

Qonun bu borada ikki holatni belgilaydi, chunonchi boquvchining vafotidan keyin tug'ilgan farzand va boquvchining aka-singillari, nevaralari, farzandlarining parvarishi bilan band bo'lgan shaxslarga to'lovni belgilash yoxud olib tashlash. Ushbu qayd etilgan holatlarda boquvchining ish haqi (daromadi) ning bir qismi har bir kishiga hisoblab chiqiladi.

Qayta hisob-kitob qilish zararni undirish huquqiga ega bo'lgan shaxs boquvchining vafoti haqida xabar topmaganda, yoxud qonun bilan eng kam oylik ish haqining oshishi munosabati bilan ham qayta hisoblanadi. Agar boquvchining vafoti mehnat yoki shartnoma majburiyatlarini bajarish chog'ida vafot etsa, ish beruvchi qo'shimcha 5 yil mobaynida mehnatiga to'lanadigan muayyan muddatda tovon to'laydi.

Boquvchining vafoti bilan bog'liq qo'shimcha xarajatlarga qonunda dafn marosimiga ketadigan xarajatlar nazarda tutiladi. Bunday xarajatlarni qoplash zarar yetkazgan shaxs tomonidan qoplanadi, shuningdek, qilingan xarajatlar zarar miqdorini belgilashda inobatga olinmaydi.

Agar zarar yetkazgan shaxs yoxud yuridik shaxs o'z xohishiga binoan zararni qoplamasa, jabrlangan shaxs manfaatini himoya qilish maqsadida sudga murojaat etishi mumkin. Fuqaroning hayoti yoki sog'lig'iga zarar yetkazganda da'vo muddati qo'llanilmaydi, biroq 3 yillik da'vo muddati o'tgandan so'ng murojaat etilganida zarar da'vodan oldingi 3 yildan ortiq bo'lmagan muddat uchun qanoatlantirilishi mumkin. Masalan, fuqaroning hayotiga 1996-yil zarar yetkazilgan bo'lsa-yu, da'vo 2004-yil qo'zg'atilgan bo'lsa, sud faqatgina 2001-yildan 2004-yilgacha bo'lgan muddat uchun zararni qoplash to'g'risida qaror chiqaradi.¹

Qoida bo'yicha zarar har oyda to'lab boriladi, hamda pulning o'tkazish mac'uliyati to'lovchining zimmasida bo'ladi. Istisno holatida sud

¹ Н.Ф.Имомов. Фуқаролик ҳуқуқида мuddатлар ва даъво мuddати.- Т.: 2005.-119.

to'lovchining belgilangan muddat mobaynida uzrli sabablarga ko'ra to'lolmasligini inobatga olgan holda 3 yildan ortiq bo'lmagan muddatga bir yo'la to'lashni belgilashi mumkin. Misol uchun zarar yetkazgan shaxs uzoq muddatga xizmat safariga jo'nashi bo'lishi mumkin.

Agar zarar yetkazgan shaxs yuridik shaxs bo'lib va u qayta tuzilsa, to'lovlarni to'lash uning huquqiy vorisiga o'tadi. Xodimning mehnat majburiyatlarini bajarish munosabati bilan uning hayoti va sog'lig'iga yetkazilgan zarar uchun javobgar bo'lgan, qishloq xo'jaligi tovar mahsulotlari ishlab chiqaruvchi qayta tashkil etilayotgan yuridik shaxsda mablag' bo'lmagan yoxud yetarli bo'lmagan taqdirda, undirilishi lozim bo'lgan summalar qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda davlat tomonidan to'lanadi. Qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda ham mazkur summalar davlat tomonidan to'lanadi. Basharti, yuridik shaxs tugatilsa, tegishli to'lovlar jabrlanuvchiga to'lash uchun kapitallashtiriladi. Yuridik shaxsning mol-mulki yo'qligi sababli to'lovlarni kapitallashtirishning imkoni bo'lmasa, belgilangan summalar jabrlanuvchiga davlat tomonidan qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda to'lanadi (FKning 1015-moddasi).

3-§. Tovarlar, ishlar va xizmatlardagi nuqsonlar oqibatida yetkazilgan zararining o'rnini qoplash

Tovarlar, ish yoki xizmatlar tarkibiy qismining kamchiligi yoxud nuqsonlari oqibatida fuqaroning hayoti, sog'lig'iga hamda mol-mulkiga zarar yetkazilishi oqibatida zararni qoplash nafaqat Fuqarolik kodeksi, balki "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida" gi qonun bilan ham tartibga solinadi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, mazkur hujjatlar qoidalarini qo'llash doirasi va mazmuni jihatidan bir-biriga mos kelmaydi.

Delikt majburiyatlar qatorida tovarlar, ishlar, xizmatlardagi nuqsonlar oqibatida yetkazilgan zarar jabrlanuvchi va zarar yetkazgan shaxs o'rtasida shartnomadan tashqari majburiyatni vujudga keltiradi. Biroq jabrlanuvchi va zarar yetkazgan shaxs o'rtasida shartnomaviy munosabat bo'lishi mumkinligini e'tirof etish mumkin. Tegishli sifatda bo'lmagan tovar sotilganda, sotib oluvchida bir qator huquqlar paydo bo'ladi. Ular jumlasiga yetkazilgan zararni qoplash ham kiradi. Bunday huquq shartnomaviy xarakterda bo'lib, oldi-sotdi shartnomasi bilan tartibga solinadi. Basharti, sotib olingan tovarning kamchiligi tufayli fuqaroning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga zarar yetkazilsa va zararni undirish bo'yicha kelib chiqadigan munosabat shartnomadan tashqari deb qaraladi.

FKning 1017-moddasiga muvofiq, tovarning (ishning, xizmatning) konstruktiv, resepturaviy yoki boshqa nuqsonlari oqibatida, shuningdek, tovar (ish, xizmat) to'g'risidagi ma'lumot noto'g'ri yoki yetarli emasligi oqibatida fuqaroning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga, yuridik shaxsning mol-mulkiga yetkazilgan zarar sotuvchi yoki tayyorlovchi (ijrochi) tomonidan, ularning aybidan va jabrlanuvchi ular bilan shartnoma munosabatlarida bo'lgani yoki bo'lmaganidan qat'iy nazar, qoplanishi lozim. Ushbu qoidalar iste'mol maqsadlarida xarid qilinganida qo'llaniladi.

Boshqacha so'z bilan aytganda, zarar ko'rgan shaxs bo'lib xaridor (buyurtmachi), xaridor (buyurtmachi)ning oila a'zolari, sotib oluvchidan boshqa huquqiy asoslarda tovar (buyurtma)ni olgan shaxs va boshqalar bo'lishi mumkin. Jabrlanuvchilar bo'lib ham jismoniy, ham yuridik shaxslar bo'lishi mumkin.

Javobgar shaxs bo'lib sotuvchi va tayyorlovchi (ijrochi) bo'ladilar. Javobgar sotuvchi va tayyorlovchi (ijrochi) sifatida har qanday jismoniy va yuridik shaxslar bo'lishi mumkin. Qaysi birdan zararni undirish jabrlangan shaxsning o'ziga bog'liq. Jabrlanuvchi birdaniga ikkala javobgar shaxsga murojaat etib, solidar javobgarlikka tortishi mumkin. Agar jabrlangan shaxslar bir nechta bo'lsa, u holda har biri mustaqil ravishda xohlagan javobgar shaxsga murojaat etishi mumkin.

"Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonun iste'molchiga tovar (ish, xizmat)ning nuqsonlari tufayli yetkazilgan mulkiy javobgarlikni vujudga keltiruvchi holatlar va buning natijasida qoplanishi zarur bo'lgan oqibatlar ko'rsatilgan. Mazkur qonunning 20-moddasida tovarning quyidagi kamchiliklari yuzasidan javobgarlik belgilanadi:

- tovarning tuzilishiga;
- tovarning ishlab chiqarilishiga;
- tovarning tarkibiga;
- tovarning boshqa jihatlaridagi nuqsonlarga.

Odatda, tovarning tuzilishi deganda, uning belgilangan shakl-shamoyili, mavjud standartlarga mosligi, muayyan tassavur doirasidaligi, tegishli maqsad uchun foydalaniladigan tovar turkumidagi boshqa tovarlarga o'xshashi tushuniladi. Masalan, oddiy piyola yoki ruchkaning tuzilishini tasavvur qiladigan bo'lsak, piyola konussimon shakldagi atrofi yassi qilib ishlangan suyuqlik iste'mol qilishga mo'ljallangan predmet hisoblansa, ruchka o'z shakl shamoyiliga ko'ra, qo'lda yozish uchun

¹ Муаллифлар жамоаси. Ўзбекистон Республикасининг "Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги қонунига шарҳ.-Т.: Ўзбекистон. 2005 .

qulay bo'lgan ashyo hisoblanadi¹.

Tovarning ishlab chiqarilishidagi nuqson bu tovar (maxsus idish va o'ramda sotiladigan tovarlarda) dagi uni ishlab chiqarish jarayonida vujudga kelgan lekin oddiy ko'zdan kechirish jarayonida aniqlashning imkoni bo'lmagan kamchiliklar hisoblanib, tovardagi bunday nuqsonlar u ishlab chiqarilib tegishli sotuvchilarga topshirilishidan oldin vujudga kelgan bo'lishi kerak. Ishlab chiqarilishi davomida tovarda vujudga kelgan kamchilik (nuqson)ni ishlab chiqaruvchi bilgan yoki bilmaganidan qat'iy nazar iste'molchi oldida javobgardir. Zero, bunday nuqson tovar ishlab chiqarilish jarayonidagi kamchilik va tovar ishlab chiqaruvchining ishga bo'lgan noto'g'ri munosabatidan kelib chiqqan hisoblanadi.

Tovarning tarkibi atamasi o'zida tovarning butligi, uning komplekti iboralarini ifodalaydi. Odatda "tarkib" so'zi murakkab ashyolar (agar turli xil ashyolar birikmaning mohiyati bilan belgilanadigan vazifasi bo'yicha foydalanish imkonini beradigan yaxlit bir butunni tashkil etsa, ular bitta ashyo (murakkab ashyo) hisoblanadi (FKning 91-moddasi). Tovarning tarkibiga nafaqat muayyan qismlar, balki umumiylikka ega bo'lgan bir necha alohida (mustaqil) ashyolar ham kiradi.

Resepturaviy nuqsonlar esa tovarning ichki tuzilishi, tarkibi va tovardan foydalanish qoidalaridagi kamchiliklar bo'lib, bunday nuqsonlar odatda, iste'molchining e'tirozi asosida mutaxassislar tomonidan aniqlanadi. Har qanday tovar sotilayotganda, uning tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar tovarning o'zida yoki tovarga qo'shib xaridor (iste'molchi) ga topshiriladigan boshqa hujjatda ko'rsatilishi kerak. Mansub ashyo va hujjatlar jumlasiga tovarning sifat sertifikatini, tovardan foydalanish yo'riqnomasi, texnik pasport, xavfsizlikni ta'minlovchi moslama, qulf uchun kalit, televizor uchun pul't va boshqalar kiradi. Bunday ashyo va hujjatlarni topshirmagan sotuvchi sotib oluvchiga yetkazilgan zararni qoplash majburiyatini oladi.

Sotuvchi (ishlab chiqaruvchi, ijrochi) zararni qoplashi lozim bo'lgan holat sifatida qonun iste'molchining hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkinging xavfsizligini ta'min eta olmaydigan materiallar, uskunalar asbob-anjomlar yoki boshqa vositalar qo'llanilishi oqibatida iste'molchining hayotiga, sog'lig'iga yoki mol-mulkiga yetkazilgan zararni keltirib o'tadi. Iste'molchiga taqdim etilayotgan har qanday tovar, ish, xizmat yoki boshqa narsalar uning hayotiga, sog'lig'iga va mol-mulkiga zarar etishi xavfini tug'dirmasligi lozim. Shu jumladan, ish bajarish yoki xizmat ko'rsatishda ijrochi tomonidan qo'llanilayotgan materiallar, uskunalar, asbob-anjomlar va boshqa vositalar (masalan, ish bajarishda ijrochi tomonidan foydalanilayotgan transport vositasi yoki boshqa oshiqcha xavf manbayi) ham iste'molchining yuqorida sanab o'tilgan subyektiv

huquqlariga zarar yetkazmasligi zarur.

FKning 1018-moddasiga asosan, tovarning nuqsonlari oqibatida yetkazilgan zarar jabrlanuvchining tanloviga ko'ra tovarning sotuvchisi yoki tayyorlovchisi tomonidan qoplanishi lozim.

Ishning (xizmatning) nuqsonlari oqibatida yetkazilgan zarar ishni bajargan yoki xizmatni ko'rsatgan shaxs (ijrochi) tomonidan qoplanishi lozim.

Tovar (ish, xizmat) kimdan sotib olinganligi (ish yoki xizmat kim tomonidan bajarilganligi)ni aniqlash, bu tovarni kim ishlab chiqqanligini bilish hisoblanadi. Iste'molchining (ya'ni zarar yetkazilgan iste'molchining) sotuvchi (ishlab chiqaruvchi, ijrochi) bilan shartnoma tuzgan yoki tuzmaganligidan qat'iy nazar, har qanday iste'molchining tovar (ish, xizmat)ning nuqsoni tufayli yetkazilgan zararni qoplanishini talab qilish huquqiga egaligi, bu iste'molchining mutlaq huquqi hisoblanmasa-da, uning subyektiv huquqi sifatida muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Iste'molchiga yetkazilgan zarar uchun, yetkazilgan zararni qoplash bilan birga quyidagi javobgarlik choralari ham qo'llanilishi mumkin:

- shartnomada yoki qonunda belgilangan neustoykani to'lash;
- burchni natura holda bajarish va qo'shimcha ravishda jarima to'lash;

- majburiyatni qarzdor (biz ko'rib chiqayotgan masalada esa sotuvchi (ishlab chiqaruvchi, ijrochi)) hisobidan bajarish;

- tovar (ish yoki xizmat) dagi nuqsonlarni tekinga bartaraf etish bilan birga yetkazilgan zararni qoplashni ham talab qilish.

Ushbu javobgarlik choralarining barchasi iste'molchining xoxish-irodasi yoki qonun va shartnomaga muvofiq hamda majburiyat mohiyatidan kelib chiqib belgilanadi.

Iste'molchiga zarar yetkazilganda qo'llaniladigan javobgarlik choralari jumlasiga boy berilgan foydani undirish kirmaydi.

"Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunda iste'molchining hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga yetkazilgan zararning qoplanishi lozim bo'lgan muddatlari belgilangan:

- normativ hujjatlarda nazarda tutilgan tovarning xizmat (yaroqlilik) muddati mobaynida;

- bunday muddatlar belgilanmagan taqdirda esa, tovar ishlab chiqarilgan (ish, xizmat qabul qilingan) paytdan e'tiboran o'n yil mobaynida.

Yaroqlilik muddati va xizmat muddati davomida tovar (ish yoki xizmat)ning benuqson ishlashi va xizmat qilishi yuzasidan javobgarlikni

sotuvchi (ishlab chiqaruvchi, ijrochi) o'z zimmasiga oladi. Belgilangan muddat mobaynida zarar yetkazilsa, zarar undirilishi mumkin. Biroq ushbu muddatlar o'tgan bo'lsa, zarar undirilmaydi.

Uzoq muddat foydalanishga mo'ljallangan tovarlarni nazarda tutib, bunday tovarlarning nuqsonlari tufayli yetkazilgan zararni qoplash uchun o'n yillik (ancha uzoq) muddatni belgilaydi. Ana shu 10 yil mobaynida tovar (ish, xizmat) dagi nuqsonlar tufayli iste'molchiga yetkazilgan zarar qoplansa, 10 yildan so'ng yetkazilgan zarar qoplanmaydi.

FKning 1019-moddasi talablariga muvofiq, bunday muddatlardan tashqari zarar quyidagi hollarda qoplanishi lozim:

- 1) Qonun talablari buzilib, yaroqlilik muddati belgilanmagan bo'lsa;
- 2) Tovarni sotib olgan, ishini bajartirgan yoki xizmatdan foydalangan shaxs yaroqlilik muddati tugaganidan keyin zarur bo'lgan harakatlarni bajarilmagan taqdirda kelib chiqishi mumkin bo'lgan oqibatlar to'g'risida ogohlantirilmagan bo'lsa.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995 yil 12 oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi aholisiga maishiy xizmat ko'rsatish Qoidalari" haqidagi qarorida buyurtmachi maishiy xizmat sifatiga nisbatan bo'lgan e'tirozlarini buyurtmani qabul qilish va berish joyida belgilangan kafolat muddatlari mobaynida, kafolat muddati bo'lmagan taqdirda esa e'tirozlarni buyurtmani olish vaqtida bildirishga haqlidir, deb belgilangan. Mazkur Qoidalar alohiga maishiy xizmat ko'rsatish qoidalari maishiy xizmat ko'rsatish sohasida iste'molchilar bilan bajaruvchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi hamda O'zbekiston Respublikasi hududida maishiy xizmatlar ko'rsatish (ishlarni bajarish) bilan shug'ullanadigan mulkchilik shakllari va idoraviy bo'ysunishidan qat'iy nazar, barcha yuridik va jismoniy shaxslarga tatbiq qilinadi.

Qoidalar buyurtmani qabul qilish, rasmiylashtirish, bajarish, berishga, buyurtmachi bilan hisob-kitob qilishga quyiladigan talablarni, shuningdek, xo'jalik yurituvchi subyektlar va buyurtmachining mulkiy javobgarligini belgilaydi.

Buyurtmani uyda bajarish uchun xodimlar buyurtmachi bilan kelishilgan vaqtda kelmasa, buyurtmachi xo'jalik yurituvchi subyektdan yetkazilgan moddiy zararni to'lashni talab qilishga haqli bo'ladi. Agar xizmat ko'rsatuvchi xo'jalik yurituvchi subyektlar bo'lsa, buyurtmachi e'tirozini darhol, qo'shimcha o'rganish va tekshirishni talab qiladiganlarini esa - e'tiroz bildirilgan kundan boshlab 15 kun mobaynida ko'rib chiqishi kerak.

Shuningdek, xo'jalik yurituvchi subyektlarning shartnoma shartlaridan ish sifatini yomonlashtiradigan darajada chetga chiqsa yoki boshqa kamchiliklar bilan bog'liq da'volar buyurtmachi tomonidan ish qabul

qilib olingan kundan boshlab 6 oy mobaynida, agar nuqsonlarni ishni qabul qilib olishning oddiy usulida aniqlash mumkin bo'lmasa ish qabul qilib olingan kundan boshlab bir yil mobaynida berilishi mumkin.

Qurilma va inshootlardagi ishni qabul qilib olishning oddiy usulida aniqlanishi mumkin bo'lmagan kamchiliklarga oid da'voni buyurtmachi ish qabul qilib olingan kundan boshlab uch yil mobaynida berishi mumkin.

Agar shartnomada kafolat muddati nazarda tutilgan va ishdagi nuqsonlar to'g'risidagi murojaat kafolat muddati doirasida berilgan bo'lsa, da'vo muddati nuqson to'g'risida murojaat qilingan kundan boshlanadi.

Buyurtma sifatsiz bajarilgan taqdirda xo'jalik yurituvchi subyekt buyurtmachiga ish va xizmatlarning buyurtmani bajarish vaqtidagi qiymatining 20 foizi miqdorida aybona to'laydi.

Bajaruvchi va buyurtmachi o'rtasidagi munosabatlar yuzasidan nizolar ushbu xo'jalik yurituvchi subyektlar rahbariyati yoki sud orqali hal qilinishi mumkin.

Shuningdek, FKning 1020-moddasida tovarning, ishning, xizmatning nuqsonlari oqibatida yetkazilgan zarar uchun javobgarlikdan ozod qilish asoslari belgilangan. Unga muvofiq tovarning sotuvchisi yoki tayyorlovchisi, shning (xizmatning) ijrochisi, zarar yengib bo'lmaz kuch ta'sirida yoki iste'molchi tovarlarni saqlash yoki ulardan (ishning natijalaridan, xizmatlardan) foydalanish yuzasidan belgilangan qoidalarni buzishi oqibatida yetkazilganligini is'botlagan hollarda javobgarlikdan ozod qilinadi.

4-§. Ma'naviy zararni qoplash.

Fuqarolik qonun hujjatlarida ma'naviy zarar tushunchasining ta'rifi berilmagan. Biroq, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2000-yil 28-apreldagi «ma'naviy zararni qoplash haqidagi qonunlarni qo'llashning ayrim masalalari to'g'risida»gi №7-sonli Qarorida¹ ma'naviy zarar tushunchasi ta'rif berilgan. Unga ko'ra, ma'naviy zarar deganda jarblanuvchiga qarshi sodir etilgan huquqbuzarlik harakati (harakatsizlik) oqibatida u boshidan kechirgan (o'tkazgan) ma'naviy va jismoniy (kamsitish, jismoniy og'riq, zarar ko'rish, noqulaylik va boshqa) azoblar tushuniladi.

Ma'naviy zarar, jumladan yaqin qarindoshini yo'qotish (o'limi) sababli ma'naviy qayg'urish, ijtimoiy hayotdagi faoliyatini davom

¹ Мазкур қарорга Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 19.12.2003. й. 20-сон қарорига мувофиқ ўзгартиришлар киритилган.

ettira olmaslik, ishini yo'qotish, oilaviy, tibbiy sirlarni oshkor qilish, fuqarolarning sha'ni, qadr-qimmati va ishchanlik obro'siga putur yetkazuvchi haqiqatga to'g'ri kelmaydigan ma'lumotlarni tarqatish, har qanday boshqa huquqlarini vaqtincha cheklash yoki ulardan mahrum qilish, yetkazilgan zarar yoki sog'liqqa boshqacha ziyon yetkazish tufayli jismoniy og'riq, yetkazilgan ma'naviy azoblar natijasida boshidan o'tkazilgan boshqa kasalliklarda namoyon bo'ladi.

Agar ma'naviy zarar jabr etuvchiga yetkazilgan zararni qoplashni nazarda tutgan kuchga kiringunga qadarli yetkazilgan bo'lsa, shuningdek, da'vogar bunday qonun kuchga kirishidan keyin ham ma'naviy va jismoniy azob his qilayotgan bo'lsa ham da'vogarning bu haqdagi talabi qanoatlantirishga tegishli emas, chunki zarar yetkazilgan vaqtda javobgarlikning bu turi belgilanmagan bo'lgan va umumiy qoidaga ko'ra sodir qilingan vaqtda amalda bo'lgan qonunda belgilangan xilof harakatga nisbatan javobgarlikni kuchaytiradigan qonun orqaga qaytish kuchiga ega bo'lishi mumkin emas.

FKning 1021-moddasiga muvofiq, ma'naviy zarar uni yetkazuvchining aybi bo'lgan taqdirda, zarar yetkazuvchi tomonidan qoplanadi. Biroq, quyidagi holatlarda ma'naviy zarar uni yetkazuvchining aybidan qat'iy nazar qoplanadi, agar:

- zarar fuqaroning hayoti va sog'lig'iga oshiqcha xavf manbayi tomonidan yetkazilgan bo'lsa;

- zarar fuqaroga uni qonunga xilof tarzda hukm qilish, qonunga xilof tarzda jinoiy javobgarlikka tortish, ehtiyot chorasi sifatida qamoqqa olishni yoki munosib xulq-atvorda bo'lish haqida tilxat olishni qonunga xilof tarzda qo'llanish, qonunga xilof tarzda ma'muriy jazo qo'llanish va qonunga xilof tarzda ushlab turish natijasida yetkazilgan bo'lsa;

- zarar or-nomus, qadr-qimmat va ishchanlik obro'-e'tiborini haqoratlovchi ma'lumotlarni tarqatish tufayli yetkazilgan bo'lsa;

- qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda.

Umumiy qoidaga ko'ra, ma'naviy zarar pul bilan qoplanadi. Ma'naviy zararni qoplash miqdori jabrlanuvchiga yetkazilgan jismoniy va ma'naviy azoblarning xususiyatiga, shuningdek, ayb tovon to'lashga asos bo'lgan hollarda zarar yetkazuvchining aybi darajasiga qarab sud tomonidan aniqlanadi. Zararni qoplash miqdorini aniqlashda oqilonalik va adolatlilik talablari e'tiborga olinishi lozim.

Jismoniy va ma'naviy azoblarning xususiyati ma'naviy zarar yetkazilgan haqiqiy holatlar va jabrlanuvchining shaxsiy xususiyatlari hisobga olingan holda sud tomonidan baholanadi.

Ma'naviy zarar to'lanishi lozim bo'lgan mulkiy zarardan qat'iy nazar qoplanadi.

58-bob. ASOSSIZ BOYLIK ORTTIRISH OQIBATIDA KELIB CHIQUADIGAN MAJBURIYATLAR

O'zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunchiligining kodifikatsiya qilinishi natijasida, uning tizimining tarkibiy qismi bo'lgan majburiy huquq institutlaridagi o'zgarishlar asossiz boylik orttirish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlarda vujudga keldi.

Shu munosabat bilan, asossiz orttirilgan boylik majburiyatlari instituti rivojlanishi tendensiyalarini; uning iqtisodiy muomaladagi ahamiyatini, shakllari va usullarini, asossiz orttirilgan boylik, yoki asossiz tejalgan mulk majburiyatlarining muqobil huquq institutlari bilan mutanosibligini aniqlash lozim.

Majburiyatlarning amaldagi ta'rifi O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi, 1023 moddasining 1-bandida o'z ifodasini topgan: qonun hujjatlarida yoki bitimda belgilangan asoslarsiz boshqa shaxs (jabrlanuvchi)ning hisobidan mol-mulkni egallab olgan yoki tejab qolgan shaxs (qo'lga kirituvchi) asossiz egallab olingan yoki tejab qolingan mol-mulkni (asossiz orttirilgan boylikni) jabrlanuvchiga qaytarib berishi shart.

Ta'rifdan kelib chiqishiga ko'ra, asossiz orttirilgan yoki tejab qolingan boylik bo'yicha majburiyatlarning subyekti bo'lib, asossiz orttirilgan yoki tejab qolingan mol-mulkni qo'lga kiritgan qarzdor va bu mulkni talab qilish huquqiga ega bo'lgan haqiqiy mulkdor (kreditor) bo'lishi mumkin. Bunda qarzdor va kreditor bo'lib fuqarolar, jumladan, muomalaga layoqatsiz shaxslar ham, huquq subyektligi xarakteridan qat'iy nazar, yuridik shaxslar ham bo'lishi mumkin.

Asossiz orttirilgan yoki tejab qolingan boylik majburiyatlarining obyekt bo'lib, asossiz boylik orttirgan shaxsning asossiz orttirilgan yoki tejab qolingan boylikni kreditorga qaytarishi bo'yicha qiladigan harakatlari hisoblanadi. Asossiz orttirilgan boylikni talab qiluvchi kreditor mavjud bo'lmagan hollarda mulk davlat byudjetiga yoki qonunga muvofiq tegishli muassasaga o'tkaziladi. Bunday majburiyatlarning mazmuni jabrlanuvchining asossiz orttirilgan boylikni asl holda yoki pul summasida asossiz boylik orttirgan shaxsdan talab qilish huquqi va bu qarzdorning asossiz orttirilgan boylikni jabrlanuvchiga qaytarish majburiyatidan iboratdir.

Qonun talabidan ko'rinib turibdiki, asossiz orttirilgan boylikni qaytarish majburiyati vujudga kelishi uchun, birinchidan, bir shaxs ikkinchi shaxs hisobiga asossiz boylik orttirishi, ikkinchidan, bunday boylik orttirishga hech qanday qonuniy asos bo'lmasligi shart, uchinchidan, mulk, asosan, yanglishish, xatolik bilan olinadi yoki tejaladi.

Ammo ba'zi hollarda mulkning yanglishmasdan, atayin qasddan asossiz olinish hollari ro'y berishi mumkin. G'ayriqonuniy yoki davlat manfaatlariga zid qilingan xatti - harakatlar tufayli o'zgalar hisobiga asossiz boylik orttirgan shaxs asossiz olingan mulkni qonunda nazarda tutilgan hollardan boshqa holatlarda davlat daromadiga o'tkazishi lozim, ya'ni haqiqiy bo'lmagan bitimlar tuzish yo'li bilan olingan asossiz boyliklar to'g'ridan-to'g'ri davlat daromadiga o'tkaziladi.

Asossiz orttirilgan boylikdan kelib chiqqan majburiyatlarning funksional belgilanishi nafaqat jabrlanuvchining mulkiy doirasini qo'lga kirituvchi tomonidan qayta tiklash, balki jabrlanuvchiga asossiz egallab olingan yoki tejab qolingan mol-mulkni qaytarib berishdan iborat bo'ladi.

Asossiz orttirilgan boylik majburiyatlari turli yuridik faktlar asosida vujudga kelishiga qaramay, ushbu majburiyatlar shartnomadan tashqari tuzilgan bitimlar doirasiga kirib, subyektlarning mulk huquqi va boshqa huquqlarini himoya qilishga qaratilgan mustaqil institut sifatida ko'rinishda bo'ladi.

Asossiz orttirilgan boylikdan kelib chiquvchi majburiyatlarning tarkibi quyidagi elementlardan tashkil topadi:

a) bir shaxs boshqa shaxsning hisobidan mol-mulkka ega bo'ladi;

b) mol-mulk asossiz qonunda, boshqa huquqiy hujjatlarda ko'zda tutilmagan yo'llar bilan qo'lga qiritiladi yoki tejab qolinadi;

Bir shaxsning boshqa shaxs hisobidan mol-mulkka egalik qilishi natijasida mulk hajmining oshishiga va ikkinchi tarafning mulkini kamayishiga olib keladi.

Qo'lga kiritilgan mulk, uning miqdorining ko'payishi, qo'lga kirituvchining qo'shimcha xarajatlarisiz uning qiymatini oshishiga, masalan, bir shaxs boshqa shaxsning iltimosiga ko'ra, ishonib topshirgan qarzini boshqa shaxsga topshirsa; tashkilot uning nomiga olingan tovarlarga qaytadan pul to'lasa va hokazo.

Mulkni tejash deganda, shaxs o'z mablag'larini sarf qilishi lozimligi, lekin sarf qilmaganligi yoki boshqa shaxsning xarajatlari qoplanmaganligi, yoki boshqa shaxsga mukofot to'lanmasligi tushuniladi. Masalan, shirkatning to'lov shartnomasiga ko'ra, bank adashib boshqa shirkat hisobidan mablag'ni chiqarib tashlasa, bitta shirkatning mablag'i oshishi, boshqasinikining kamayishiga olib keladi. Agar shaxs, mulkdorning roziligisiz unga mukofot to'lamasdan mulkdan foydalansa, mukofot to'lanmasligi evaziga tejash kelib chiqadi.

Asossiz boyishning eng ko'p tarqalgan turi qo'lga kirituvchining o'ziga tegishli bo'lmagan mulkka ega bo'lishi tushuniladi. Bu shaklning

asosiy turi – jabrlanuvchining qo'lga kirituvchiga mulkiy foydaning berilishidir. Chunki taqdim etish asosida yotuvchi bitim yoki boshqa huquqiy asos bo'lmagan, yoki e'tirof etilmagan.

Rivojlangan tovar muomalasi sharoitida mualliflik, patent va boshqa huquqlarga daxl qilishlar kuzatilmoqda. Bunday xatoliklarga yo'l qo'yilganda noqonuniy foydalanuvchida ixtirolardan foydalanish, foydali modellar, sanoat namunalari, tovar belgilari, o'zganing xizmat va tijorat siri, mualliflik va muqobil huquqlarga mukofot to'lamaslik uchun litsenziya to'lovlarni amalga oshirmaganligi natijasida asossiz tejash paydo bo'ladi.

IV BO'LIM

59-bob. INTELLEKTUAL MULK HUQUQI

1-§. Intellektual mulk obyektlarining o'ziga xos xususiyatlari

Intellektual mulk obyektlari fuqarolik huquqining alohida o'ziga xos obyekt bo'lib hisoblanadi. «Intellekt» lotincha so'z bo'lib, «aql» ma'nosini anglatadi. Intellektual mulk obyektlari fuqarolik huquqining boshqa obyektlari — ashyolar, qimmatbaho qog'ozlardan quyidagi xususiyatlari bo'yicha farq qiladi:

a) ko'p hollarda intellektual mulk obyektlari moddiy ko'rinishda emas, balki, g'oya, bilim, axborot shaklida namoyon bo'ladi. Obyektiv shaklda ifodalangan g'oya, bilim moddiy eltuvchida, moddiy ifodada, masalan, chizma, maket, apparat, qurilmada mujassamlashgan bo'lishi mumkin, biroq, bunda g'oya, bilim birlamchi, uning moddiy mujassami har doim ikkilamchi bo'ladi;

b) g'oya, bilim shaklidagi intellektual mulk obyektiga odatdagi moddiy ashyoga egalik qilganday egalik qilish mumkin emas;

v) bunday obyektlardan bir vaqtning o'zida cheksiz doiradagi shaxslar foydalana olishi mumkin;

g) intellektual mulk huquqi obyektlariga mulk huquqining muddatsizligi haqidagi qoida (FKning 164-moddasi) qo'llanilmaydi. Binobarin, ko'pchilik hollarda (nou-xauga nisbatan istisnoni hisobga olmaganda) intellektual mulk huquqi amal qilishi qonunlarda belgilangan muddatlar bilan chegaralangan bo'ladi;

d) qonunlarda belgilangan muddatlar o'tishi bilan intellektual mulk huquqi sohibining intellektual mulkning muayyan obyektiga nisbatan huquqlari bekor bo'ladi va bu obyektlar umuminsoniy boylikka aylanib, har kim undan ma'lum shartlar asosida (muallifining shaxsiy huquqlariga rioya qilgan holda) tekin va ruxsatsiz foydalanishga haqli bo'ladi;

e) intellektual mulk huquqi obyektlari g'oya ko'rinishida bo'lgan hollarda ularni ashyolar singari egallash mumkin emasligi, ulardan bir vaqtning o'zida cheksiz doiradagi shaxslar foydalana olish imkoniyatlari mavjudligi sababli bunday obyektlarga nisbatan mulk huquqini himoya qilishda vindikatsion da'voni qo'llash (FKning 228-moddasi) imkoniyati amalda mavjud emas;

yo) intellektual mulk huquqi obyektlariga nisbatan odatdagi mulk huquqi emas, balki mutlaq huquqlar haqidagi qoidalar qo'llaniladi;

j) intellektual mulk huquqining amal qilishi, ayni vaqtda, ma'lum hudud bilan ham chegaralangan bo'ladi. Masalan, ixtiroga nisbatan O'zbekiston Respublikasi Patent idorasi tomonidan berilgan patent O'zbekiston Respublikasi hududida, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi bilan xorijiy davlatlar o'rtasida tuzilgan ikki tomonlama shartnomalar asosida belgilangan hududlardagina amal qiladi;

z) ko'pgina intellektual mulk obyektlariga nisbatan ularning mualliflari shaxsiy huquqlari mavjud bo'lib, bu obyektlardan foydalanuvchilar ushbu shaxsiy huquqlarga rioya qilishlari lozim bo'ladi.

Intellektual mulk obyektlari bu obyektlarning qanday faoliyat mahsuli ekanligi, ularning huquqiy rejimi va shu kabi xususiyatlariga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Intellektual faoliyat natijalari. Intellektual faoliyat o'z xarakteriga ko'ra, inson faoliyatining eng oliy ko'rinishi — ijodiy faoliyat bo'lib hisoblanadi. Inson ijodiy faoliyati bu faoliyatni amalga oshirish usul-vositalari, faoliyat mahsullari xususiyatlariga ko'ra inson ongli faoliyatining boshqa ko'rinishi odatdagi, kundalik faoliyatidan farq qiladi.

Odatdagi, kundalik faoliyat doimiy, takrorlanib turuvchi faoliyat bo'lib, bunda faoliyat o'zi ham, undan vujudga keladigan natijalar ham ilgaridan ma'lum bo'ladi. Shu sababli ham odatdagi, kundalik faoliyat reproduktiv faoliyat hisoblanib, bunda tayyor o'y-fikrlar formal mantiq yoki boshqa qonun-qoidalar asosida qaytadan, takroriy hosil bo'ladi. Ijodiy faoliyat (aql, tafakkur) intellektual faoliyat bo'lib, uning natijasida fan, texnika, adabiyot yoki san'at sohasida yangi, ijodiy mustaqil mahsul yaratiladi (qarang: Ionas V. L., Proizvedenie tvorchestva v grajdanskom prave. M., 1972 y. 9-10 b).

Intellektual faoliyat natijalariga quyidagilar kiradi:

- fan, adabiyot, san'at asarlari, ijrolar, fonogrammalar, efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoki eshittirish beruvchi tashkilotlarning ko'rsatuvlari yoki eshittirishlari;

- elektron hisoblash mashinalari uchun dasturlar va ma'lumotlar bazalari;

- ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari;

- seleksiya yutuqlari;

- oshkor etilmagan axborot, shu jumladan, ishlab chiqarish sirlari (nou-xau).

Fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining tovarlari, ishlar va xizmatlarning xususiy unsurlarini aks ettiruvchi vositalarga nisbatan bo'lgan huquqlarga ham mutlaq huquqdar haqidagi qoidalar qo'llaniladi.

Ma'lumki, fuqarolik muomalasida turli-tuman subyektlar ishtirok etadi, ayni vaqtda, muomalada xilma-xil mahsulotlar va xizmatlar ham harakatda bo'ladi. Mana shunday sharoitda subyektlar, ular ishlab chiqargan tovarlar va ko'rsatadigan xizmatlar alohida farqlash belgilariga ega bo'lishi shart, aks holda, turli anglashilmovchilik, qiyinchiliklar vujudga kelishi mumkin. Ana shunday farqlash belgilari fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining o'zlarini, uning ishlab chiqargan tovarlari, bajaradigan ishlari va ko'rsatadigan xizmatlarining xususiy alomatlarini (individual belgilarini) aks ettiruvchi vositalar bo'lib hisoblanadi. Bunday alohida farqlash belgilarining quyidagi turlari mavjud:

- firma nomlari;
- tovar (xizmat ko'rsatish) belgilari;
- tovar chiqarilgan joy nomi.

Ma'lumki, intellektual faoliyat eng tez rivojlanib borayotgan dinamik jarayon hisoblanadi. Yuksak sur'atlar bilan davom etayotgan bu jarayon natijasida intellektual faoliyatning yangi mahsullari vujudga kelmoqda. Masalan, topogral va integral mikroxxemalar. Garchi ular mavjud qonunlarda nazarda tutilmagan bo'lsa ham ularga nisbatan FKning 1031-moddasi, 3-qismida belgilangan qoidalar mazmunidan kelib chiqib, intellektual mulk haqidagi qoidalar qo'llaniladi. Fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining ular ishlab chiqarayotgan tovarlar, ko'rsatadigan xizmatlarining yangi farqlash belgilari vujudga kelishi mumkin va bunday holda ham ularga nisbatan FKning IV bo'limiga tegishli qoidalar qo'llaniladi.

2-§. Intellektual mulk huquqi to'g'risida ilmiy nazariyalar tavsifi

Mulk huquqi har doim nafaqat fuqarolik huquqining balki har qanday huquq tizimining eng asosiy, markaziy institutlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli qadimgi Rim huquqida, undan keyinroq vujudga kelgan musulmon huquqida ham unga alohida o'rin ajratilgan. Biroq, XVII asrlarga kelib mulk huquqi barcha mol-mulklar va mulkiy huquqlarni fuqarolik muomalasida bo'lishini tegishli va zarur darajada tartibga sola olmasligi ma'lum bo'ldi. Gap kitob bosishni ixtiro qilish va ixtirolarni sanoatda keng qo'llashni boshlash bilan vujudga kelgan inson ijodiy faoliyati natijalariga nisbatan mulkiy huquqlar ustida bormoqda. Ularga nisbatan odatdagi, an'anaviy mulk huquqi normalarini qo'llash, mulkdor huquqlarini samarali himoya qilish mumkin emas edi. Xuddi

shu sababli ham mulk huquqi bag'ridan intellektual mulk huquqini ajralib chiqishi uchun obyektiv zarurat vujudga keldi. Biroq intellektual mulk huquqi birdaniga, osongina shakllanmadi. U to hozirgi ko'rinishdagi doktrinalar holiga etguncha murakkab va ziddiyatli jarayonlarni boshdan kechirdi va turli-tuman ilmiy nazariyalar shaklida rivojlanib bordi.

A.P.Sergeevning ko'rsatishicha o'rta asrlarda hukmdorlar ayrim noshirlar va texnik yangiliklar ixtiro qilgan manufaktura egalari alohida imtiyozlar berishgan. Keyinchalik esa qonunlarda asarlar va texnik yangiliklardan foydalanishda ularning egalari muayyan cheklangan muddatga mutlaq huquqlar berish rasm bo'lgan¹. Xuddi shu sababli ham intellektual mulk huquqining dastlabki kurtaklari huquq normalarida o'z mujassamini topishi garchi qandaydir nazariyada o'z ifodasini topmagan bo'lsa ham, uni o'ziga xos nazariy asoslari mavjud deb hisoblash mumkin. Uni shartli ravishda "imtiyozli mulkdorlar nazariyasi" deb atash o'rinni bo'lur edi. Ushbu nazariya amal qilgan davrlarda 1623 yilda Angliyada qirol Yakov Styuart tomonidan "Monopoliyalar haqida Statut" qabul qilindi. Bunda texnik yangilikni ishlab chiqqan va qo'llagan shaxsga 14 yillik muddatga ushbu yangilikka nisbatan mutlaq huquq belgilandi. 1710 yilda "qirolicha Anna Statutlari" chiqarildi va adabiy asarlarga nisbatan ular yaratilgan vaqtdan boshlab 14 yil o'z asarini e'lon qilishga nisbatan mutlaq huquq belgilandi (ushbu muddat muallif hayotlik davrida yana 14 yilga uzaytirilishi mumkin edi). Ushbu qonunlarda imtiyozlar o'ziga xos ko'rinishga, yuqoriroq bosqichga ko'tarildi, ya'ni monopoliya (yakka hokimlik) shakliga o'tdi, hozirgi mutlaq huquqlarning ilk kurtaklari unda o'z ifodasini topdi.

XVIII asr oxirlarida intellektual mulk huquqini izohlovchi ilk ilmiy nazariya – tabiiy huquqlar nazariyasi vujudga keldi. Ushbu nazariya asosida ijodkor shaxsning huquqlari inson va fuqaroning tabiiy huquqlarini ajralmas qismidir, uning ma'naviy ijodining natijasidir degan asosli xulosa yotadi. Ushbu huquq tabiiy huquq bo'lib, u davlat uni tan olishi, e'tirof etishidan qat'iy nazar mavjud bo'ladi. Davlat uni faqat himoya qilishga ko'maklashishi mumkin, uchinchi shaxslar tajovuzidan ushbu huquqlarni muhofaza qilish mumkin, xolos. Ushbu nazariya ijodiy faoliyat natijalariga nisbatan mulk huquqini e'tirof etishga, ularni bozorda xaridor topilsa sotishga imkon beruvchi huquqiy asoslarni vujudga keltirdi.

¹ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности РФ. –М., Проспект, 2000. 11-б.

Keyinchalik proprietor (mulk ma'nosini anglatadi) nazariyasi vujudga keldi va XIX asrda keng tarqaldi. Uning asosida insonning har qanday mehnati mulk yaratadi, demak, ijodkor inson aqliy mehnati ixtirolar, asarlar va boshqa nomoddiy (vujudsiz, jimsiz) obyektlarni yaratadi degan g'oya yotadi. Ushbu nazariya Yevropaning roman huquq tizimi amal qilgan davlatlarida keng tarqaldi. Ushbu mamlakatlarda ijodiy yutuqlar yaratuvchilarining huquqlari mulk huquqiga tengashtirildi, ba'zan esa ijodiy faoliyat mahsullari bevosita ko'char mol-mulklarga mansub deb belgilab qo'yildi. Mulk nazariyasi bilan bog'liq ravishda sanoat mulki, adabiy-badiiy mulk, intellektual mulk iboralari muomalaga kiritildi va ular xalqaro hujjatlarda o'zining ifodasini topdi (1883 yilda amalga kiritilgan sanoat mulkini muhofaza qilish bo'yicha Parij Konvensiyasi, 1886 yilda adabiy-badiiy asarlarni muhofaza qilish bo'yicha Bern Konvensiyasi ishlab chiqildi. 1967 yilda Stokgol'mda Butunjahon intellektual mulk tashkiloti (BIMT) ni ta'sis etish to'g'risida Konvensiya tuzildi va h.k.).

Garchi intellektual mulk nazariyasi ijodkor insonlar huquqlarini e'tirof etish, amalga oshirish va himoya qilishda ijobiy natijalar berganiga qaramasdan uning zaif nuqtalari ham mavjud edi. Bu mulk huquqi to'g'risidagi barcha normalarni intellektual mulk obyektlariga nisbatan bevosita qo'llab bo'lmaslikda o'z ifodasini topadi. Paullet, P.Rozenberg kabi olimlar intellektual mulk uning nomoddiy ekanligi sababli maxsus tartibga solishni talab etuvchi alohida turdagi mulk, patentlar egalari, mualliflik huquqi va tovar belgilari subyektlari mulk huquqining obyektlari bo'lib ko'rinmas va vujudsiz ashyolar hisoblanadi deb ushbu zaif nuqtalarni bartaraf etishga urindilar.

Intellektual mulk huquqining tabiatini izohlashda intellektual huquqlar nazariyasi ham o'ziga xos o'rin egallaydi. 1879 yilda belgiyalik yurist E.Pikar "intellektual huquqlar" iborasini muomalaga kiritdi. Ushbu nazariyaga mualliflar, patent egalari huquqlari sui generis ya'ni fuqarolik huquqlarini an'anaviy ravishda ashyoviy, majburiyat, shaxsiy huquqlarga bo'lish doirasiga kirmaydigan alohida turdagi huquqlar sifatida qarash lozim degan g'oya asos bo'ldi. Bunday huquqlar ashyoga nisbatan mulk huquqidan amal qilish vaqti va hududi (makon va zamon), muhofaza hajmi, foydalanish xususiyatlari bilan farq qiladi. Maxsus intellektual huquqlar nazariyasi tarafdorlarining ko'pchiligi "intellektual mulk" iborasini qo'llashga qarshidirlar.

Keyinchalik Y.Koller tomonidan nomoddiylik haqidagi nazariya (immaterial nazariya) ishlab chiqildi va V.Eremenkning fikricha u

mualliflik va patent huquqini rivojida muhim va jiddiy ta'sir qiladi¹. Ushbu nazariya mazmunida mulk huquqidan farqli ravishda mualliflik va ixtirochilik huquqlari shaxsiy (nomoddiy) huquqlar va mulkiy huquqlarni birikmasidan (kombinatsiyasidan) iborat degan g'oya yotadi.

Rossiyalik taniqli sivilist olim A.P.Sergeev ham ushbu nazariyaga o'xshash mulohazalarni bayon etadi: "Hozirgi vaqtda mualliflik va ixtirochilik huquqlarini ikki yoqlama tabiatini amalda hech kim shubha ostiga olmaydi. Bir tomonda ijodiy natija yaratuvchisiga undan foydalanish huquqi tegishlidir. Ushbu huquq mutlaq xarakterga ega va erkin ravishda boshqa shaxsга o'tkazilishi mumkin. Ushbu huquq mulkiy huquqqa marsub va o'zining qator belgilariga ko'ra haqiqatan ham mulk huquqi bilan o'xshashdir. Boshqa tomondan, muallif mualliflik huquqi, mualliflik nomiga bo'lgan huquq va shu kabi shaxsiy nomulkiy huquqlar majmuining sohibidir. Ushbu huquqlar o'z tabiatiga ko'ra uning sohibidan begonalashtirilishi mumkin emas. Ayni vaqtda mulkiy va shaxsiy huquqlar o'rtasida o'tib bo'lmas chegara yo'q, ular mustahkam tarzda o'zaro bog'liq, o'zaro chatishib ketgan va shunday holatda uzviy birlikni tashkil etadi"²

Shaxs nazariyasi O.Girke asarlarida o'zining ifodasini topgan. Ushbu nazariyaga ko'ra ijodkorning huquqi uning shaxsining tarkibiy qismi, uning ijodiy faoliyatining natijasidir. Ushbu huquq nomga bo'lgan huquq, yashashga bo'lgan huquqqa o'xshashdir. Hatto muallif o'z asarini chop ettirganda, ixtirochi patent olgan taqdirda ham u o'zining ichki mohiyatiga ko'ra shaxsning yagona huquqi bo'lib qoladi deb ko'rsatadilar ushbu nazariya tarafdorlari. Ushbu nazariya intellektual mulkning faqat bir jihatinigina qamrab oladi, biroq intellektual mulk obyektlarini fuqarolik muomalasida harakatda bo'lishini ta'minlay olmaydi.

Tabiiy huquqlar, sanoat mulki, intellektual huquqlar, nomoddiylik, shaxs nazariyalari M.Kuznesovning ko'rsatishicha xususiy-huquqiy nazariyalar turkumiga kiradi³.

Intellektual mulk mohiyatini tushuntirishga harakat qiluvchi nazariyalarning ikkinchi turkumi ommaviy-huquqiy nazariyalardir. Ular ichida eng mashhurlari – shartnomaviy nazariya va mutlaq (mustasno) huquqlar nazariyalaridir.

¹ Еременко В.И. ГК РФ и интеллектуальная собственность. Государство и право. 2003. №1, 4-бет.

² Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности РФ. –М., Проспект, 2000. 13-14-б.

³ Кузнецов М.К. Охрана результатов творческой деятельности в международном частном праве. –М., 1988. 59-б.

Shartnomaviy nazariyaga ko'ra ijodkor siyosiy hokimiyat bilan, davlat bilan o'ziga xos shartnomaviy munosabatda bo'ladi. Masalan, E.Bogatix, V.Levchenko:ning fikricha, patentni shartnoma sifatida tushunish patent-huquqiy institutlar mazmuniga jiddiy ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Ixtirochi omma uchun o'z ixtirosining mazmunini ochib beradi, buning evaziga davlat ixtirochini muayyan huquqlar bilan ta'minlaydi va ularni muayyan muddat muhofaza qiladi. Ushbu muddat tugagach ixtiro umuminsoniy boylikka aylanadi. Ushbu shartnoma har ikkala taraf uchun ham foydali, o'zaro manfaatga asoslanadi¹.

Biroq V.Eremenko ushbu nazariyaning bir zaif nuqtasiga ahamiyat beradi: agar patent shartnoma bo'lsa, u holda davlat shartnomalar erkinligi tamoyiliga asosan bunday shartnomani tuzmasligi ham mumkin, biroq amalda bunday emas. Umumiy qoidaga ko'ra davlat qonunda belgilangan talablarga javob beradigan barcha ixtirolarga patent berishi shart². Shunday qilib ushbu nazariya ham intellektual mulk mohiyatini to'la ochib bera olmaydi, individuallashtirish vositalari va oshkor etilmagan axborotlarga nisbatan esa ularni aslo qo'llab bo'lmaydi.

Keng tarqalgan nazariyalardan yana biri bu mutlaq (mustasno) huquqlar nazariyasi hisoblanadi. Ushbu nazariya XIX asr oxirlarida vujudga keldi. Uning tarafdorlaridan biri A.Pilenko quyidagicha yozadi: "Patent huquqining mohiyati shundaki uning sohibi barcha uchinchi shaxslarga quyidagilarni ta'qiqlab qo'yishi mumkin:

- 1) patentlangan ixtironi o'zlashtirib olishni;
- 2) aynan o'shanday ixtironi qaytadan ixtiro qilishni;
- 3) xuddi shunday ixtironi patentlashni so'rab murojaat qilishni. Ushbu vakolatlar patent berilgandan keyingina vujudga keladi³. E.P.Gavrilov ham mutlaq huquq mazmunini shunday sharhlaydi: "mutlaq huquq shundan iboratki, uning sohibi ushbu huquqdan foydalanishni har qanday uchinchi shaxslarga ta'qiqlab qo'yishga haqlidir.

Ayni vaqtda mutlaq huquqlar sohibi ko'p hollarda o'ziga tegishli bo'lgan mutlaq huquqlardan foydalanishni qisman yoki to'liq uchinchi shaxslarga ham topshirishga haqli⁴.

¹ Богатих Е.А., Левченко В.И. Патентное право капиталистических и развивающихся государств. –М., 1978. 16-18-б.

² Еременко В.И. ГК РФ и интеллектуальная собственность. Государство и право. 2003. №1, 36-бет.

³ Пиленко А. Право изобретателя. Т.1. С-Пб. 1902. 288-б.

⁴ Гаврилов Э. Право на интеллектуальную собственность в новом ГК РФ. // Государство и право. 1995. №11. 63-64б.

Ushbu nazariyaning afzalligi shundaki, u mutlaq huquqlarni obyektidan muayyan doiradagi shaxslar foydalanishi uchun real imkoniyat bo'lgan holda amalga oshirilishini ta'minlaydi. Garchi V.Eremenko uning zaifligi mutlaq huquqni tasarruf qilish imkoniyatini chegaralanganida¹ deb hisoblasa ham aslo unday emas. Uning zaifligi asosiy e'tiborni mutlaq huquqlarga qaratib shaxsiy huquqlarni nazardan qochirganida namoyon bo'ladi.

XX asr o'rtalarida klientela nazariyasi ilgari surildi (muallifi – fransuz olimi P.Rub'e). Unga ko'ra patent huquqi tarkibi doimiy ravishda o'zgarib turadigan va mutlaqo boshqacha qonunlar ta'sirida bo'lgan muayyan doiradagi iste'molchilar huquqidir².

Intellektual mulk huquqi bo'yicha hozirda keng amal qilayotgan doktrina uning qo'shaloq negizga ega ekanligiga asoslanadi. Ushbu qo'shaloq negiz mulkiy va shaxsiy huquqlardan iborat. Ushbu doktrinani asoslab berishda fransuz olimi R.Dyumaning xizmati katta. Ushbu nazariya mazmuni dunyoning ko'pgina mamlakatlarining intellektual mulkka bag'ishlangan normalarida o'z ifodasini topgan. O'zbekiston Respublikasi FKning IV bo'limi ham shular jumlasiga kiradi.

Biroq hech qaysi nazariya intellektual mulk mohiyatini to'la ochib bera olmaydi. Shu sababli ba'zi adabiyotlarda intellektual mulkka nisbatan o'ziga xos ilmiy-nazariy asos qidirish davom etmoqda. Keyingi vaqtlarda Rossiyalik sivilist olim V.Eremenko ham bunga urinib ko'rdi. Uning fikricha nomoddiy ne'matlarga nisbatan huquqlar mohiyatiga nisbatan har tomonlama, kompleks yondoshuv bo'lmagani sababli hozirga qadar bunga muvaffaq bo'linmagan. Shu sababli ham olim o'zining asosiy e'tiborini mutlaq huquqlarga qaratadi. Intellektual mulk obyektlariga nisbatan davlat tomonidan berilgan maxsus muhofaza mutlaq huquqlar shaklini oladi. Odatda tovarlarga nisbatan intellektual mulk obyektlari anchayin nozik hisoblanadi: keng ommaga uning mohiyati ma'lum bo'lishi bilan intellektual mulkdor maxsus himoyaga muhtoj bo'lib qoladi. Agar davlat himoya qilmasa ushbu obyekt undan daromad olish maqsadida foydalanish uchun zarur vositalarga ega bo'lgan har kimsa tomonidan o'zlashtirilishi mumkin. Kafolatlangan huquqiy muhofaza mavjud bo'lmasa intellektual mulk obyektlarini ishlab chiqishga muayyan mablag'lar sarflagan shaxs o'z xarajatlarini ham chiqarib ola olmaydi va oqibatda bunday turdagi faoliyatdan manfaatdor bo'lmagani tufayli unga qiziqishi yo'qoladi. Demak,

¹ Еременко В.И. Ўша асар. 37-б.

² Еременко В.И. Ўша асар. 37-б.

deb xulosa chiqaradi V.Eremenko, mutlaq huquq jamiyatda badiiy ijodiyotni va ilmiy-texnika taraqqiyotini rivojlantirishni rag'batlantiradi¹.

V.Eremenko mutlaq huquq mazmunini tahlil qilar ekan patent egasining mutlaq huquqi davlatning ommaviy-huquqiy hujjati asosida beriladigan legal monopoliya (qonuniy yakka hokimlik) shaklida namoyon bo'ladi deb ko'rsatadi². Shuni e'tirof etish lozimki, muallif muayyan ma'noda haq. Agar modomiki intellektual mulkning aksariyat ko'pchilik obyektlari mohiyati mutlaq huquq bilan bog'liq ekan, u holda mutlaq huquqni asosiy tushuncha sifatida bo'rttirib ko'rsatish maqsadga muvofiq bo'lardi. Biroq mutlaq huquqlar iborasini "intellektual mulk" o'rniga qo'llash o'rinni bo'larmikan? V.Eremenko asos sifatida ko'rsatadiki AQSH, Yaponiya, Germaniya, Avstriya, Skandinaviya mamlakatlari va shu kabi davlatlarda "sanoat mulki", "intellektual mulk" iboralari faqat xalqaro shartnomalarda, Konvensiyalarda, xalqaro tashkilotlar nomlarida, patent idoralari nomlarida qo'llaniladi. Ixtirolarga nisbatan esa "mutlaq huquqlar" iborasi qo'llanadi. Shu sababli ham, uning fikricha MDH davlatlari ham "intellektual mulk" iborasidan voz kechib "mutlaq (mustasno) huquq" yoxud "mutlaq (nomoddiy) huquq" iborasini qo'llashlari lozim. Muallifning (ixtirochining) mutlaq (nomoddiy) huquqi – bu absolyut xarakterga va ikki yoqlama tabiatga (shaxsiy- axloqiy) va mulkiy huquqlarni uzviy bog'lovchi subyektiv fuqarolik huquqidir. Ushbu huquqning mutlaqligi (mustasnoligi) uning egasining shaxsi bilan bog'liqligida ham, huquq egasiga har qanday shaxs qarshi turishi mumkinligida ham namoyon bo'ladi. Mutlaq huquqning mulkiy qismi tarkibida antimonopol qonunchilikka aslo zid kelmaydigan, davlat tomonidan tegishli muhofaza hujjati berish asosida tasdiqlanadigan legal monopoliya yotadi. Legal monopoliyani pozitiv funksiyasini amalga oshirishda mulk huquqi yuridik konstruksiyasi ba'zi elementlari, xususan, muhofaza qilinayotgan obyektlarni tasarruf qilish vakolatlaridan foydalanish mumkin. Mutlaq (nomoddiy) huquqning absolyut xakteri uning negativ funksiyasini, ya'ni uchinchi shaxslarga muhofaza qilinayotgan obyektlardan foydalanishni taqiqlash bo'yicha vakolatlarni belgilab beradi³.

Qozog'istonlik olim T.Kaudirov intellektual mulkning holatini normativ tushunish bo'yicha to'rt xil konstruksiya mavjud deb hisoblaydi:

A) mol-mulkning o'ziga xos turi, mulk huquqi obyekti;

¹ Еременко В.И. ГК РФ и интеллектуальная собственность. Государство и право. 2003. №1, 38-бет.

² Ўша асар. 39-б.

³ Еременко В. Ўша асар 41-б.

- B) ijod mahsuli va individuallashtirish vositasi;
- V) fuqarolik huquq layoqati elementi;
- G) muayyan subyektga tegishli bo'lgan mutlaq huquq.

U intellektual mulkni mutlaq huquq bilan ayniylashtirishga qarshi, chunki obyektning ifodalanish xususiyatlari kuchiga ko'ra "intellektual mulk huquqi" huquqqa bo'lgan huquqdan boshqa narsa emas. Eng asosiysi, u intellektual mulk huquqiga shunday ta'rif berishni taklif etadi: "intellektual mulk huquqi ijodiy intellektual faoliyatning obyektivlashtirilgan natijalariga va ularga tenglashtirilgan yuridik shaxslarning individuallashtirish vositalari, jismoniy yoxud yuridik shaxs mahsulotlari, ular ko'rsatadigan xizmatlar, bajaradigan ishlarining individuallashtirish vositalariga nisbatan shaxsiy nomulkiy va mulkiy huquqlar majmui ko'rinishidagi muhofazalanadigan axborotlarga bo'lgan huquqning bir turidir"¹.

Yuqorida intellektual mulk bo'yicha ilmiy nazariyalar umumiy tarzda ko'rib chiqildi. Ushbu nazariyalarning har biri sivilistika fani rivojida muayyan ahamiyatga ega va o'z davrida intellektual mulk mohiyati, o'ziga xos xususiyatlarining ayrim qirralarini ochib berdi va huquqiy tartibga solishda muayyan normalarni vujudga keltirdi. Ushbu nazariyalarning qay biri to'g'riroq degan savol qo'yish va bunga hakamlik qilish noo'rin bo'lur edi. Ilmiy texnika taraqqiyoti olg'a qarab borgan sari, ijtimoiy hayot rivojlanib borgan sari yangidan yangi obyektlar vujudga keladi va hatto, aytish mumkin ularning ba'zilari mavjud ilmiy nazariyalar doirasiga sig'masligi mumkin. U holda ularni izohlash uchun yangi ilmiy nazariyalar ishlab chiqishga zarurat tug'iladi. Bu jarayon tabiiy va shu sababli har qanday davrga, har qanday obyektga hozirjavob ilmiy nazariya yaratishga urinish istiqbolga ega emas. Biroq hozircha FKda o'z mujassamini topgan intellektual mulk konstruksiyasi mavjud reallik ehtiyojlariga qanoatlanarli javob beradi va shu sababli undan voz kechib, uni qandaydir "huquqlar majmui" bilan almashtirish oqilona bo'lmagan bo'lur edi.

3-§. Intellektual mulk huquqi obyektlarini huquqiy muhofaza qilish asoslari

Intellektual mulk obyektlarini huquqiy muhofaza qilish deganda

¹ Каудиров Т.Е. Гражданско-правовая охрана объектов промышленной собственности в Республике Казахстан. Докторлик диссертацияси автореферати. - Алматы. 2002. 18-19-б.

bu obyektlarga nisbatan subyektiv huquqlar sohibi huquqlarining qonuniy jihatdan qo'riqlashini vujudga keltirish asoslari tushuniladi. Binobarin, intellektual mulk obyekti o'z-o'zidan huquqiy muhofaza ostiga olinmaydi, balki bu obyektga nisbatan subyektiv huquqlarga ega bo'lgan shaxslar (muallifning shaxsiy huquqlari, mutlaq huquqlar sohibining huquqlari, litsenziya asosida foydalanuvchining huquqlari, avvaldan foydalanuvchining huquqlari va shu kabilar) huquqlari huquqiy jihatdan muhofaza ostiga olinadi.

Intellektual mulk obyektlarini huquqiy muhofaza ostiga olish:

- ularning yaratilganlik fakti asosida;
- FKda yoki boshqa qonunlarda nazarda tutilgan hollarda va tartibda vakolatli davlat organi tomonidan huquqiy muhofaza hujjati berilishi asosida vujudga keladi.

Oshkor etilmagan axborotga nisbatan huquqiy muhofaza berish shartlari qonun bilan belgilanadi.

Intellektual obyektlarning quyidagi turlari bo'yicha ularni huquqiy muhofaza qilish ularning yaratilishi (vujudga kelish) fakti asosida sodir bo'ladi:

- fan, adabiyot, san'at asarlari;
- EHM uchun dasturlar va ma'lumotlar bazalari;
- ijrolar, ijrolarni sahnalashtirish, eshittirish va ko'rsatuvlar;
- topologik va integral sxemalar.

Bunda obyekt ijodkor tomonidan og'zaki, yozma, tasvir shaklida yoki boshqalar tomonidan idrok etish (qabul qilish) uchun imkon beradigan boshqa obyektiv shaklda mujassam etilishi bilan yaratilgan hisoblanadi. Binobarin, shu vaqtdan boshlab unga nisbatan boshqa shaxslarda subyektiv huquqlar vujudga keladi va huquqiy muhofaza qilinadi. Bunday holda obyektidan uchinchi shaxslarning foydalangan bo'lishi, obyekt ro'yxatdan o'tkazilishi yoki boshqa rasmiyatchiliklarga rioya etilishi talab etilmaydi. Hatto obyekt keyinchalik ro'yxatdan o'tkazilishi lozimligi haqidagi qoida mavjud bo'lsa ham (masalan, EHM uchun dasturlar va ma'lumotlar bazalari uchun davlat ro'yxati mavjud) bu holat ularning huquqiy muhofaza qilish holatiga ta'sir etmaydi. Bunda intellektual mulk obyektlari O'zbekiston Respublikasi hududida yoki xorijiy davlat hududida yaratilganligi fakti ahamiyatga ega emas.

Intellektual mulkning bir qator obyektlarini huquqiy muhofaza qilish FKda yoki boshqa qonunlarda (masalan, «Ixtiro, foydali model, sanoat namunalari to'g'risida»gi Qonun, Seleksiya yutuqlari haqidagi qonun va shu kabilar) belgilangan tartibda vakolatli davlat organi tomonidan

huquqiy muhofaza berilishi orqali vujudga keladi. Buning uchun intellektual mulk ob'ekgiga nisbatan o'z subyektiv huquqlarining e'tirof etilishiga haqli bo'lgan manfaatdor fuqaro yoki yuridik shaxs belgilangan tartibda vakolatli davlat organiga murojaat etishi va o'z talabini asoslantiruvchi hujjatlarni taqdim etishi lozim. Talab qanoatlantirilgan hollarda vakolatli davlat organi fuqaro yoki yuridik shaxsni intellektual mulk obyektiga nisbatan subyektiv huquqlari muhofaza ostiga olinganligini bildiruvchi hujjat (patent, guvohnoma, qayd etilganlik haqidagi shahodatnoma), huquqiy muhofaza yorlig'i beradi. Vakolatli davlat organi bunday talabni rad etgan taqdirda bu haqda asoslantirilgan qaror chiqaradi. Qaror ustidan Appelyatsion kengashga yoki sudga qonunlarda belgilangan tartibda shikoyat berilishi mumkin.

Vakolatli davlat organi (ko'p obyektlar bo'yicha bunday organ bo'lib O'zbekiston Respublikasi Davlat Patent idorasi hisoblanadi) huquqiy muhofaza yorlig'i berishda quyidagi holatlarni, albatta, o'rganib chiqadi:

a) huquqiy muhofaza berilishi so'ralayotgan obyekt intellektual mulk obyekti sifatida tegishli xususiyatlarga egami, yo'qmi;

b) o'z nomiga huquqiy muhofaza yorlig'i berilishini so'rab murojaat qilayotgan fuqaro yoki yuridik shaxs talabi qonuniy asoslarga egami, yo'qmi;

v) huquqiy muhofaza yorlig'i berilishi boshqa shaxslarning qonuniy huquq va manfaatlariga putur yetkazmaydimi va hokazo.

Ayrim turdagi intellektual mulk obyektlarini vakolatli davlat organi tomonidan huquqiy muhofaza yorlig'i asosida huquqiy qo'riqlanishi bo'yicha tartib belgilanganligining ahamiyati shundan iboratki, bunda, birinchidan, huquqiy muhofaza yorlig'i intellektual mulk obyektlarining sifat-jihatidan tegishli talablarga javob bera olishi lozimligini, ikkinchidan, nomiga huquqiy muhofaza yorlig'i olgan shaxsning subyektiv huquqlarini tasdiqlovchi va bu huquqlarning boshqalar tomonidan rioya etilishini ta'minlovchi vosita ekanligini guvohlantiradi. Ayni vaqtda bunday tartib huquqiy muhofaza vujudga kelishi va uning amal muddatlarini belgilashda bahs-nizolarga o'rin qoldirmaydi, shuningdek, boshqa mamlakatlar hududlarida ushbu obyektga nisbatan xuddi shunday muhofaza yorlig'ini olishni osonlashtiradi. Ba'zi obyektlar bo'yicha esa bunday obyekt yaratuvchisi bo'lgan ijodkorning mualliflik shaxsiy huquqlarini ham o'ziga xos tarzda guvohlantiradi. Obyektga nisbatan huquqiy yorliq mavjudligi nomiga yorliq berilgan shaxsning subyektiv huquqlari buzilgan taqdirda sud yo'li bilan himoya qilish uchun asos bo'ladi.

Intellektual mulk quyidagi obyektlarining huquqiy muhofazasi davlat

organi tomonidan huquqiy muhofaza yorlig'i berilishi asosida vujudga keladi:

- ixtiro, sanoat namunasiga nisbatan patent beriladi;
- foydali modelga nisbatan guvohnoma beriladi («Ixtirolar, sanoat namunalari, foydali modellar to'g'risida» gi Qonunning 3-moddasi);
- seleksiya yutuqlariga nisbatan patent beriladi;
- tovar (xizmat ko'rsatish) belgisiga nisbatan u davlat ro'yxatidan o'tkazilib, guvohnoma beriladi;
- firma nomi davlat ro'yxatidan o'tkazilib (reestrda kiritilib) bu haqda dalolatnoma beriladi;
- tovar chiqarilgan joy nomiga bo'lgan huquq davlat ro'yxatidan o'tkazilib, undan foydalanish huquqi to'g'risida guvohnoma beriladi.

Intellektual mulk obyektiga nisbatan berilgan huquqiy muhofaza yorlig'ida obyekt nomi, uning alohida xususiyatlari, ushbu obyekt muallifi (ixtiro, foydali model, sanoat namunalari, seleksiya yutuqlariga nisbatan huquqlar sohibining nomi) huquqiy muhofaza muddatining boshlanish va bekor bo'lish vaqti, ushbu yorliqni bergan vakolatli davlat organi nomi ko'rsatiladi, uning rahbari tomonidan imzolanib, muhr bilan tasdiqlanadi. Firma nomiga berilgan huquqiy muhofaza yorlig'ining amal qilishi muddat bilan chegaralanmaydi. Tovar (xizmat ko'rsatish) belgisi, tovar chiqarilgan joy nomiga bo'lgan huquq bo'yicha berilgan huquqiy muhofaza yorlig'i amal qilish muddati vakolatli davlat organi tomonidan belgilangan tartibda uzaytirib turilishi mumkin. Sanoat namunasi va foydali modelga nisbatan berilgan huquqiy muhofaza yorlig'i cheklangan muddatga uzaytirilishi mumkin.

Vakolatli davlat organi tomonidan huquqiy muhofaza yorlig'i olinishi shart bo'lgan intellektual mulk obyektlariga nisbatan huquqlar bunday yorliq olinmagan hollarda sud yoki boshqa davlat organlari tomonidan huquqiy muhofaza qilinmaydi.

Huquqiy muhofaza yorlig'i har qanday davlat organi yoki jamoa tashkiloti tomonidan emas, boshqa qonun hujjatlarida belgilangan vakolatli davlat idorasi tomonidan berilishi lozim.

Xorijiy davlatlarning vakolatli organlari tomonidan intellektual mulk obyektiga nisbatan berilgan huquqiy muhofaza yorlig'i O'zbekiston Respublikasi hududida amal qilishi O'zbekiston Respublikasi ishtirokida xalqaro konvensiyalar, shartnomalar, ikki yoki ko'p tomonlama bitimlar yoxud O'zbekiston Respublikasi vakolatli davlat idoralari tomonidan ro'yxatdan o'tkazdirilishi yoki tegishli huquqiy yorliq berilishi asosida vujudga keladi.

Oshkor etilmagan axborotlarni huquqiy muhofaza qilish qonunlarda belgilangan qator shartlar asosida (FKning 98-moddasi, «Davlat sirlarini saqlash to'g'risida» gi Qonunning 1-5-moddalari, «Axborotlashtirish to'g'risida» gi Qonunning 2-3-moddalari) belgilanadi. Ko'p hollarda bunday shartlar asosida oshkor etilmagan axborot sohibining bu axborotga nisbatan faktik monopoli holati yotadi. Faktik monopoli holat quyidagi shartlar bir vaqtning o'zida mavjudligini bildiradi:

a) oshkor qilinmagan axborot uchinchi shaxslarga noma'lum bo'lishi;

b) xuddi shu noma'lumligi sababli u haqiqiy yoki nisbiy tijorat qiymatiga ega bo'lishi;

v) uchinchi shaxslarga bunday axborotdan qonuniy asoslarda erkin bahramand bo'lishi (tanishuvi, xabardor bo'lishi, foydalanishi) imkoniyatlari bo'lmasligi;

g) axborot sohibi uning maxfiyligi (sirligini)ni saqlash bo'yicha barcha choralarini ko'rgan bo'lishi shart.

Faktik monopoli holatini huquqiy muhofaza yorlig'i berish, ro'yxatdan o'tkazish (bunday axborot nou-xau sifatida litsenziya shartnomasi asosida berilishi hollaridan tashqari) yoki boshqa rasmiyatchiliklarga rioya qilish tartibida rasmiylashtirilishi lozim emas.

Oshkor etilmagan axborot sohibining huquqdariga uchinchi shaxslarning insofsiz harakatlari, g'irrom raqobat (sanoat josusligi, xodimni sotib olish) orqali putur yetkazilganda sud yo'li bilan huquqiy muhofaza ostiga olinadi.

Oshkor etilmagan axborotlar uchinchi shaxslar tomonidan insofli asoslarda olinganda yoki u tomonidan mustaqil ravishda izlanish asosida topilganda oshkor etilmagan axborotga nisbatan huquq sohibining subyektiv huquqlari huquqiy muhofaza qilinmaydi (chunki bunda u faktik monopoli egalik mavqeydan amalda mahrum bo'ladi).

4-§. Intellektual mulk obyektlariga nisbatan shaxsiy va mulkiy huquqlar

Intellektual faoliyat natijalarining mualliflari ana shu natijalarga nisbatan shaxsiy va mulkiy huquqlarga ega bo'ladi.

Intellektual faoliyat natijalariga nisbatan uning muallifining shaxsiy huquqlari deganda, mulkiy mazmunga ega bo'lmagan, ushbu natijaga nisbatan ijodkor-yaratuvchi sifatidagi mavqeyini e'tirof etish, mustahkamlash va himoya qilishga qaratilgan mutlaq huquqlari

tushuniladi va huquqlar muallifning faqat o'zigagina tegishli bo'lib, boshqa birovga yetkazilishi, ya'ni muallifdan begonalashtirilishi mumkin emas. Shaxsiy huquqlar mazmuni, doirasi har bir intellektual faoliyat natijasi uchun alohida o'ziga xos tarzda belgilanadi. Masalan, mualliflik huquqi obyektlariga nisbatan muallif shaxsiy huquqlari doirasi keng (mualliflik huquqi, mualliflik ism-sharifiga bo'lgan huquq, muallif obro'sini himoya qilish huquqi, asarni chaqirib olish huquqi va hokazo). Ba'zi obyektlar bo'yicha esa (masalan, seleksiya yutuqlarida) shaxsiy huquq obyekt muallifi sifatida tan olinishi huquqi bilan kifoyalanadi.

Intellektual faoliyat natijalari muallifi shaxsiy huquqlari bilan bir qatorda, ushbu natijaga nisbatan mulkiy huquqlarga ham ega. Mulkiy huquq mazmuni muallifning ushbu o'zi yaratgan intellektual faoliyat natijasidan foydalanishi, boshqalarga haq evaziga foydalanishga berish yoki haq evaziga foydalanish uchun ruxsat berish yoxud haq evaziga bu natijaga nisbatan huquqlarni boshqalarga yetkazish imkoniyatlari bilan belgilanadi.

Muallifning mulkiy huquqlari hajmi to'liq yoki cheklangan bo'lishi mumkin. Intellektual faoliyat natijasiga nisbatan mutlaq huquqlar (FKning 1034-moddasi) muallifning o'ziga emas, boshqa shaxsga tegishli bo'lsa, muallifning intellektual faoliyati natijasiga mulkiy huquqlari cheklangan tusga ega bo'ladi (masalan, mualliflik huquqida ergashma huquq yoki ulush huquqi, seleksiya yutuqlari bo'yicha seleksionerlarning patent egasidan mukofot olish huquqi, ixtirochining ixtirodan ilmiy-tadqiqot va shaxsiy maqsadlarda foydalanish huquqi va hokazo).

Shaxsiy nomulkiy huquqdar muallifga uning mulkiy huquqlaridan qat'iy nazar, tegishli bo'ladi va uning intellektual faoliyat natijalariga bo'lgan mulkiy huquqlar boshqa shaxslarga o'tgan taqdirda ham uning o'zida saqlanib qoladi. Intellektual faoliyat natijalariga nisbatan shaxsiy huquqlar faqat ijodkor-yaratuvchi (muallif)ning o'ziga tegishli bo'ladi, mulkiy huquqlar esa, uchinchi shaxslarga ham tegishli bo'lishi mumkin (masalan, obyekt buyurtma asosida yaratilganda). Mulkiy huquqlar fuqarolik muomalasida faol harakatda bo'lishi, u boshqalarga haq evaziga yoki tekin o'tkazilishi, garov predmeti bo'lishi, meros tartibida o'tishi mumkin. Shaxsiy huquqlar esa ijodkor-muallifning shaxsi bilan bog'liq, undan begonalashtirilishi, birovga o'tkazilishi mumkin emas. Binobarin, intellektual faoliyat natijasiga nisbatan mulkiy huquqlar fuqarolik muomalasida qanday harakatda bo'lishidan qat'iy nazar, shaxsiy huquqlar faqat ijodkor-muallifning o'zida saqlanib qoladi va mulkiy huquqlardan foydalanuvchilar ijodkor-yaratuvchi (muallif)ning shaxsiy huquqlariga

rioya qilishlari shart. Masalan, asarga nisbatan mutlaq huquqni sotib olgan nashriyot asarni nashr etishda muallif nomini ko'rsatishi, asar daxlsizligiga rioya qilishi lozim.

Fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining tovarlar, ishlar yoki xizmatlarning xususiy alomatlarini aks ettiruvchi vositalarga nisbatan huquq egalriga bu vositalar borasida mulkiy huquqlar tegishli bo'ladi.

Alohida farqlash belgilari (xususiy alomatlarini aks ettiruvchi vositalar) ga nisbatan huquqlar intellektual faoliyat natijalariga nisbatan bo'lgan huquqlar kabi ikki turga, ya'ni shaxsiy va mulkiy tusdagi huquqlarga bo'linadi va demak, unga ikki xil tusdagi huquq sifatida qaraladi. Binoba-in, alohida farqlash belgilari (xususiy alomatlarini aks ettiruvchi vositalar)ga nisbatan huquq sohibining huquqi nafaqat mulkiy, ayni vaqtda shaxsiy tusda ham bo'ladi. Biroq bu huquq ma'lum tartibda va shartlarga rioya qilingan holda haq evaziga yoki tekin, vaqtincha boshqalarga o'tkazilishi, foydalanish uchun berilishi mumkin bo'ladi (firma nomiga bo'lgan huquqdan tashqari).

Mualliflik huquqi (intellektual faoliyat natijasining muallifi deb e'tirof etilishi huquqi) shaxsiy nomulkiy huquq hisoblanadi va ijodiy mehnati bilan intellektual faoliyat natijasini yaratgan shaxsgagina tegishli bo'ladi.

Intellektual faoliyat natijasida ixtiro yoki asarni o'z aqliy, ijodiy faoliyati - mehnati bilan yaratgan shaxs ushbu natijaning muallifi deb tan olinadi, e'tirof etiladi. Bu huquq ijodiy faoliyat mahsuliga nisbatan mualliflik huquqi deb atalib, barcha qolgan shaxsiy huquqlarning o'zagini tashkil etadi, boshqa shaxsiy huquqlar ushbu huquq mavjud bo'lgan taqdirdagina, undan kelib chiquvchi o'ziga xos hosila ikkilamchi huquq hisoblanadi. Muallif sifatida tan olishga bo'lgan huquq o'z mohiyatiga ko'ra, shaxsiy nomulkiy huquq hisoblanadi, ya'ni u, birinchidan, ijodkor-yaratuvchi shaxsi bilan bog'liq, ikkinchidan, mulkiy-iqtisodiy mazmunga ega emas, uchinchidan, huquq sohibining o'zidan begonalashtirilishi mumkin emas. Bunday huquq ijodiy mehnati bilan intellektual faoliyat natijasini yaratgan shaxsgagina tegishli bo'ladi. Ijodiy xususiyatlarga ega bo'lmagan, odatdagi, mexanik tusdagi mehnati bilan ijodiy faoliyat natijasini yaratishda qatnashgan shaxslar muallif huquqiga ega bo'lmaydi (masalan, ixtirochi chizmasi asosida ixtiro qurilmasini yasagan chilangar va hokazo).

Mualliflik huquqi boshqa shaxsga o'tkazilmaydi, berilmaydi. Ijodiy faoliyat natijasiga nisbatan muallif huquqi ijodkor yaratuvchisining o'zigagina tegishli, uning o'zidan har qanday tarzda, har qanday asosda begonalashtirilishi, boshqa birovga o'tkazilishi mumkin emas. Shu sababdan mualliflik huquqini bitim yoki shartnoma asosida boshqa birovga o'tkazish (sotish, hadya qilish) yoki undan boshqa shaxslar foydasiga voz

kechish muallifning o'z erki, ixtiyori va xohishi bilan sodir bo'lsa ham haqiqiy hisoblanmaydi. Binobarin, bir shaxs ikkinchi shaxs uchun uning nomidan dissertatsiya yozib berishi, asar yozib berishi haqidagi kelishuvlari haqiqiy hisoblanmaydi va qonunga nomuvofiq bitim sanaladi. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 149-moddasida intellektual mulk obyektiga nisbatan mualliflik huquqini o'zlashtirib olish, hammualliflikka majburlash harakatlari uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Agar ijodiy faoliyat natijasi (ixtiro, asar) ikki yoki undan ortiq shaxsning birgalikdagi ijodiy mehnati bilan yaratilgan bo'lsa, ular hammualliflar hisoblanadi. Hammualliflar shaxsiy huquqlari umumiy qoidalar bo'yicha teng hajmda bo'lishi e'tirof etiladi. Mulkiy-huquqlar hajmi esa hammualliflar o'rtasida o'zaro kelishuv asosida belgilanadi va noteng hajmda bo'lishiga yo'l qo'yiladi. Intellektual mulkning ayrim obyektlariga nisbatan qonunda asarning to'laligicha hammualliflari bo'lib hisoblanadigan shaxslar doirasi cheklab qo'yilishi mumkin. Ushbu qoida intellektual mulk obyektini yaratishda g'oyat ko'pchilik qatnashadigan turlarga nisbatan amal qiladi. Masalan, kinofilm xuddi shunday obyekt hisoblanadi. Bu jarayonda ko'pchilik o'z ijodiy mehnati bilan qatnashsa-da, kinofilm muallifi bo'lib ssenariy muallifi, sahnalashtiruvchi rejissyor, bosh operator, bosh rassom va shu kabi cheklangan doiradagi shaxslar hisoblanadi.

Yaratilish fakti sababli huquqiy muhofaza qilinadigan obyektlarga nisbatan muallif huquqlari ushbu yaratilish fakti asosida vujudga keladi va rasmiyatchiliklarga rioya etilish talab qilinmaydi. Vakolatli davlat organi tomonidan huquqiy muhofaza yorlig'i asosida huquqiy muhofaza ostiga olinadigan intellektual mulk obyektiga nisbatan mualliflik huquqi huquqiy muhofaza yorlig'i hujjati yoki boshqa hujjat asosida guvohlantiriladi. Barcha shaxsiy huquqlar kabi muallif-yaratuvchi huquqlari muddasiz himoya qilinadi.

5-§. Mutlaq huquq tushunchasi va uning mazmuni

Fuqarolik huquqi nazariyasida mutlaq huquqlar deyilganda bunday huquq sohiblari (egallari)ni turli harakatlar sodir etish (ijodiy faoliyat mahsulidan foydalanish, uni tasarruf etish va h. k.) bo'yicha haqdorligi, vakolatlilikini va ayni vaqtning o'zida boshqa har qanday shaxslarga bunday yuqorida ko'rsatilgan harakatlarni sodir etishning taqiqlanishini ta'minlovchi subyektiv mutlaq huquq tushuniladi. (qarang: Grajdanskoe pravo. M., Bek., 1994, T. 1, 314-bet). Mutlaq huquqlar huquqiy mexanizmi odatdagidek egallab turishi mumkin bo'lmagan, bir vaqtning o'zida

nomuayyan doiradagi shaxslar foydalana olishi mumkin bo'lgan obyektlarga nisbatan huquq sohibi mulkiy huquqlarining amalga oshirilishini ta'minlovchi muhim vositadir, biroq mulk huquqi va mutlaq huquqlar aslo ayniy tushunchalar emas, ularning farqlari haqida yuqorida mufassal to'xtab o'tilgan edi.

Intellektual faoliyat natijasiga yoki xususiy alomatlarni aks ettiruvchi vositaga nisbatan mulkiy huquqlar egasiga ana shu intellektual mulk obyektidan o'z xohishiga ko'ra har qanday shaklda, har qanday usulda mutlaq qonuniy foydalanish huquqi tegishli bo'ladi.

Ushbu mutlaq huquqlar o'z xarakteri va mazmuniga ko'ra mulkiy huquq hisoblanadi.

Intellektual mulk obyektidan o'z xohishiga ko'ra foydalanish deyilganda huquq sohibining o'z erki, irodasi bilan, hech qanday majburlashsiz, tazyiqlarsiz foydalanish tushuniladi.

Obyektlardan har qanday shaklda va har qanday usulda foydalanish deyilganda undan turli obyektiv shaklda — qo'lyozma, bosma asar, apparat, qurilma, etiketka, har xil yorliqpar, maket, inshootlar, haykallar va shu kabilarda hamda turli vositalar yordamida qo'lyozma shaklida tarqatish, nashr etish, og'zaki o'qish, reklama prospektlariga joylashtirish, qurilishlarda mujassamlashtirish va hokazo usullarda eksploatatsiya qilish, foydalanish tushuniladi.

Obyektdan foydalanish shakllari va usullari qonun yo'l qo'ygani asoslarga to'la muvofiq bo'lishi shart. Buning uchun mutlaq huquq sohibi belgilangan talablarga rioya qilmog'i shart. Masalan, yangi ixtiro asosida avtomobil yasagan ixtirochi bu avtomobilni tegishli davlat idoralarida (masalan, Davlat avtomobil inspeksiyasida) qayd ettirgan bo'lishi shart. Spirtli ichimliklar, tamaki mahsulotlariga nisbatan tovar belgilari bolalar muassasalarida reklama prospektlari orqali joylashtirilishi mumkin emas. Yangi dori-darmonlar yaratgan shifokor undan foydalanishda qonunda belgilangan talablarga rioya qilishi shart. Aks holda intellektual mulk obyektidan bunday foydalanish qonuniy foydalanish hisoblanmaydi.

Huquq egasiga mutlaq huquq asosida tegishli bo'lgan intellektual mulk obyektlaridan boshqa shaxslarning foydalanishiga faqat huquq egasi roziligi bilan yo'l qo'yiladi.

Agarda mutlaq huquq bir necha shaxsga tegishli bo'lsa (masalan, mualliflarga) uchinchi shaxslar mutlaq obyektidan foydalanish uchun barcha huquq sohiblaridan ruxsat o'lmog'i shart.

Mutlaq huquq sohibidan olinadigan uchinchi shaxslarning obyektidan foydalanishga roziligi ochiq-yaqqol ifodalangan bo'lishi, tegishli huquqiy

shaklda rasmiylashtirilgan bo'lishi shart. Indamaslik, sukut rozilik alomati hisoblanmaydi.

Intellektual mulkning ko'pgina obyektlaridan bir vaqtning o'zida cheksiz doiradagi uchinchi shaxslarning foydalanishi imkoniyati mavjud bo'ladi, biroq uchinchi shaxslar bunday imkoniyatdan har doim faqat mutlaq huquq sohibining ruxsati asosidagina foydalanishlari shart.

Intellektual mulk obyektidan mutlaq huquq egasi ruxsatini olmasdan foydalangan uchinchi shaxslar tegishli fuqarolik-huquqiy tartibda javobgar bo'ladilar. Huquq egasi o'z huquqlarini sud tartibida himoya qilishga, uchinchi shaxslardan huquq buzilish harakatlarini to'xtatishga, keltirilgan hamma zararni, shu jumladan, ma'naviy zarar qoplanishini uchinchi shaxslar huquqbuzarlik natijasida olgan barcha daromad va foydalarni o'ziga undirib berilishini talab qilishga haqli.

Intellektual mulk obyektiga nisbatan mutlaq huquq egasi bu huquqni boshqa shaxsga to'liq yoki qisman o'tkazishga, intellektual mulk obyektidan boshqa shaxs foydalanishiga ruxsat berishga haqli va agar FK hamda boshqa qonunlarning qoidalariga zid bo'lmasa, ularni boshqacha tarzda tasarruf etishga haqli.

Umumiy qoidaga ko'ra, intellektual mulk obyektiga nisbatan mutlaq huquq mulkiy huquq sifatida fuqarolik muomalasida faol harakatda bo'ladi. U turli bitimlar va shartnomalar predmeti bo'lishi mumkin. Binobarin, intellektual mulk obyektiga bo'lgan mutlaq huquq egasi bu huquqni haq evaziga yoki tekin holda boshqa shaxslarga to'liq yoki qisman o'tkazish (sotish, hadya qilish, ma'lum cheklangan qoidada foydalanishga ruxsat berish va hokazo) ga haqli.

Mutlaq huquq to'liq o'tkazilganda huquq egasi mutlaq huquqni to'liq hajmda uchinchi shaxsga o'tkazadi, demak, bu huquqni o'zidan to'la begonalashtiradi, natijada uchinchi shaxs mutlaq huquq egasi hisoblanadi.

Mutlaq huquq qisman o'tkazilganda huquq egasi o'z huquqining ma'lum qismini o'zida saqlab qolgan holda, qolgan qismini uchinchi shaxslarga o'tkazadi.

Mutlaq huquqlarni boshqa shaxslarga to'liq yoki qisman o'tkazishni huquqiy rasmiylashtirish shartlari va tartibi FKning 1035-moddasida belgilab qo'yilgan.

Intellektual mulk obyektidan boshqa shaxslarning foydalanishiga ruxsat berish bu obyektga nisbatan mutlaq huquq sohibining vakolatiga kiradi. Obyektidan foydalanishga ruxsat berishda mutlaq huquq shu huquq sohibining o'zida qoladi, undan begonalashtirilmaydi, bunda uchinchi

shaxslarda obyektidan foydalanish huquqigina vujudga keladi. Foydalanish shartlari va tartibi mutlaq huquq va foydalanuvchi o'rtasidagi kelishuv asosida belgilanadi.

Intellektual mulk obyektiga nisbatan mutlaq huquqlar egasi o'z huquqini FK va amaldagi qonunlarga zid bo'lmagan har qanday tarzda tasarruf etishga haqli. Masalan, mutlaq huquqlar egasi bu huquqlarni o'z majburiyati yoki uchinchi shaxslar majburiyatlarining bajarilishini ta'minlash usuli sifatida garovga qo'yishi mumkin.

Intellektual mulk obyektiga nisbatan mutlaq huquq sohibi o'z huquqini qonunda man etilgan tarzda tasarruf qilishga haqli emas. Huquqni tasarruf etishning qonun man etgan usuli FKda yoki amaldagi qonunlarda bevosita ko'zda tutiladi. Masalan, konstitutsiyaviy tuzumga qarshi, urush, millatlararo adovat, behayolikni targ'ib etuvchi asarlarni tarqatish (haq evaziga yoki tekin) qonunga asosan man qilinadi. Yuridik shaxs qayta tashkil etilmagan yoki boshqa shaxsga o'tkazilmagan hollardan tashqari, yuridik shaxsning firma nomiga bo'lgan mutlaq huquqi boshqalarga o'tkazilishiga ruxsat berilmaydi.

Mutlaq huquqlarni cheklashga, shu jumladan, intellektual mulk obyektidan boshqa shaxslar foydalanishiga imkoniyat berish yo'li bilan cheklashga, bu huquqlarni haqiqiy emas deb topishiga va ularni tugatishga (bekor qilishga) FKda va boshqa qonunlarda belgilangan hollarda, doiralarda va tartibda yo'l qo'yiladi.

Quyidagi intellektual mulk obyektlariga nisbatan huquq sohibining mutlaq huquqlarini cheklash hollari, tartibi qonunlarda nazarda tutilgan:

- ixtiro, foydali model, sanoat namunasiga nisbatan («Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida»gi Qonunning 12-moddasi);
- seleksiya yutuqlaridan («Seleksiya yutuqlari to'g'risida»gi Qonunning 31-moddasi);

EHM uchun dasturlar va ma'lumotlar bazalaridan («EHM uchun dasturlar va ma'lumotlar bazalarini huquqiy muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunning 12-moddasi);

- mualliflik huquqi obyektlaridan (FKning 1058—1061-moddalari).

Mutlaq huquqlar intellektual mulk obyektidan boshqa shaxslarning foydalanishiga imkoniyat berish orqali qonunlarda nazarda tutilgan hollarda cheklanishi mumkin. Bunday holatlar quyidagi obyektlarga nisbatan mavjud:

- sanoat mulki obyektlaridan «Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalar to'g'risida» gi Qonunning 11-moddasida belgilangan hollarda va tartibda uchinchi shaxslar foydalanishi uchun majburiy litsenziya berish tartibida;

- sanoat mulki obyektlaridan avvaldan foydalanib keluvchi shaxslarga («Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida»gi Qonunning 31-moddasi);

- oshkor etilmagan axborotlardan foydalanish (FKning 1086-moddasi 4-qismida belgilangan hollarda);

- mualliflik huquqi obyektlaridan («Mualliflik va turdosh huquqlar to'g'risida»gi Qonunning 24–32-moddalari).

Firma nomi, tovar (xizmat ko'rsatish) belgisiga nisbatan mutlaq huquqlarni cheklash qonunlarda nazarda tutilmagan.

Intellektual mulk obyektlariga nisbatan mutlaq huquqlarni haqiqiy emas deb topish asoslari ham amaldagi qonunlarda aniq belgilab qo'yilgan:

- sanoat mulki obyektlariga nisbatan berilgan huquqiy muhofaza yorliqlari huquqiy muhofaza qilish talablariga javob bermaydigan obyektlarga nisbatan yoki huquqiy muhofaza yorlig'i olishga haqli bo'lmagan shaxs nomiga berilgan hollarda;

- seleksiya yutuqlariga nisbatan mutlaq huquq «Seleksiya yutuqlari to'g'risida»gi Qonunning 35-moddasida ko'rsatilgan hollarda;

- tovar (xizmat ko'rsatish) belgisiga nisbatan «Tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomlari to'g'risida»gi Qonunning 24-moddasida belgilangan hollarda va tartibda;

- boshqalarning asarlarini o'zlashtirish orqali ushbu asarlarga nisbatan mutlaq huquqqa ega bo'lgan shaxslarning bunday o'zlashtirishi natijasida olgan huquqi ham haqiqiy hisoblanmaydi.

Intellektual mulk obyektlariga nisbatan mutlaq huquqlarni haqiqiy emas deb topish bunday huquqlarning vujudga kelishi uchun asos bo'lgan huquqiy muhofaza yorlig'i bergan vakolatli davlat organi, Appelyatsiya kengashlari yoki sud tomonidan (mualliflik huquqi obyektlariga nisbatan) amalga oshiriladi. Bunda mutlaq huquq avval boshdan (qaror chiqarilgan paytdan emas) haqiqiy sanalmaydi. Binobarin, mutlaq huquqi haqiqiy emas deb topilgan shaxsning bunday huquqdan foydalanish natijasida olgan barcha daromadlari mutlaq huquqning haqiqiy egasi foydasiga undirilishi mumkin.

Ba'zi intellektual mulk obyektlariga nisbatan mutlaq huquqlar boshqa asoslarda muddatdan oldin bekor bo'lishi ham mumkin: masalan,

- seleksiya yutuqlariga nisbatan («Seleksiya yutuqlari to'g'risida»gi Qonunning 35-moddasi);

- ixtiro, foydali model, sanoat namunasiga nisbatan («Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida»gi Qonunning 28-moddasi 1-qismi 2—3-bandlari);

- tovar (xizmat) belgilariga nisbatan Tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomlari to'g'risida»gi qonunning 25-moddasi 1-qismi, 2-qismining 2, 4, 5, 6-bandlari).

- mualliflik huquqlari obyektlariga nisbatan mutlaq huquq egasi bu huquqdan ixtiyoriy voz kechgan hollarda;

- oshkor etilmagan axborotlar ularning huquqiy muhofaza qilinishi shartlaridan (FKning 98-moddasi) biri mavjud bo'lmay qolgan hollarda unga nisbatan mutlaq huquqlar ham bekor bo'ladi.

Mutlaq huquqni haqiqiy emas deb topishda mutlaq huquq ilgari mavjud emas deb hisoblanadi. Mutlaq huquq muddatidan oldin bekor bo'lganda esa u bekor qilingunga qadar mavjudligi tan olinadi va faqat keyingi davr uchun huquqiy oqibatlar vujudga keltirmaydi.

Mutlaq huquqlarni cheklashga bunday cheklash intellektual mulk obyektidan normal foydalanishga zarar yetkazmagan va huquq egalari qonuniy manfaatlarini kamsitmagan hollarda yo'l qo'yiladi.

Qonunlar intellektual mulk obyektlariga nisbatan mutlaq huquqlarni cheklash, eng avvalo, ijtimoiy va davlat manfaatlarini nazarda tutib belgilangan. Lekin bu cheklashlar qonunda qat'iy belgilangan hollarda, shartlarda va tartibda amalga oshiriladi. Bunday cheklashlar natijasida uchinchi shaxslar intellektual mulk obyektidan vaqtinchalik, qisman va ma'lum bir maqsadlardagina foydalanishga haqli bo'ladilar (ba'zi holatlarda faqat haq evaziga). Bunday cheklashlar asosida uchinchi shaxslarda mutlaq huquq aslo vujudga kelmaydi.

Intellektual mulk obyektidan normal foydalanishga zarar yetkazish, eng avvalo, mutlaq huquq sohibining bu obyektidan foydalanish imkoniyatlari cheklanishida, turli to'sqinliklarda namoyon bo'ladi. Intellektual mulk obyektiga nisbatan mutlaq huquqlar egasining qonuniy manfaatlari kamsitilishi uning obyektidan kelayotgan yoki oladigan daromadlarining kamayishida, shaxsiy huquqlarining buzilishida namoyon bo'ladi. Agar mutlaq huquqni cheklashlar yuqoridagi oqibatlarga olib kelsa, huquq egasi o'z huquqining sud orqali himoya etilishini talab qilishga haqli.

Intellektual mulk obyektiga nisbatan mutlaq huquqlar egasiga tegishli mulkiy huquqlar, agar FKda yoki boshqa qonunda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, huquq egasi tomonidan shartnoma bo'yicha boshqa shaxsga to'liq yoki qisman o'tkazilishi mumkin, shuningdek, bu mutlaq huquqlar meros bo'lib va yuridik shaxs huquq egasi qayta tashkil etilganda huquqiy vorislik tartibida o'tadi.

Ushbu belgilangan qoidaga intellektual mulk obyektiga nisbatan mutlaq huquqlar egasiga tegishli mulkiy huquqlar huquq egasi tomonidan

shartnoma bo'yicha boshqa shaxsga to'liq yoki qisman o'tkazilishi mumkin. Bunda nazarda tutilgan huquqlar faqat mulkiy tusga ega bo'ladi, shaxsiy huquqlarga nisbatan ushbu qoida taalluqli emas. O'tkazilayotgan mulkiy huquqlar mutlaq huquqlardan kelib chiqishi va faqat huquq egasiga tegishli bo'lishi shart. Mulkiy huquqlar deganda intellektual mulk obyektidan shaxsan foydalanish yoki uni haq evaziga foydalanishga berish bo'yicha huquq egasiga tegishli vakolatlar tushuniladi.

Mulkiy huquq to'liq o'tkazilganda huquq egasi bu huquqlardan mahrum bo'ladi va bunday huquq uchinchi shaxslarda vujudga keladi. Mulkiy huquq qisman o'tkazilganda huquq egasi uning ma'lum qismini o'zida saqlab qolib, qolgan qismini o'tkazadi. Mulkiy huquqlar faqat shartnoma asosida o'tkaziladi. Shartnoma mulkiy huquq egasi va huquq to'liq yoki qisman o'tkazilayotgan shaxs o'rtasida tuziladi. Bunday shartnomalarga nisbatan agarda qonunlarda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, FKning 26-bobi (Shartnoma tushunchasi va shartlari), 28-bobi (Shartnoma shartlarini o'zgartirish va shartnomaning bekor bo'lishi)da belgilangan qoidalar qo'llaniladi.

Shartnoma tuzuvchi taraflar — intellektual mulk obyektiga nisbatan mutlaq huquq egasi va mutlaq huquqdan vujudga keluvchi mulkiy huquqlar o'ziga o'tkazilayotgan shaxs nomlari, agar mutlaq huquq vakolatli davlat organi tomonidan intellektual mulk obyektiga nisbatan berilgan huquqiy muhofaza yorlig'i asosida vujudga kelgan bo'lsa, ushbu yorliqnoma va qayd ro'yxati raqami, uning amal qilish muddati, o'tkazilayotgan mulkiy huquq mazmuni va hajmi, undan foydalanish shartlari, muddati, agar shartnoma haq baravariga tuzilayotgan bo'lsa, to'lanadigan haq miqdori va to'lash tartibi, mulkiy huquq qisman o'tkazilganda undan foydalanish ustidan huquq egasining nazorat qilish bo'yicha vakolatlari, taraflarning boshqa huquq va majburiyatlari, shartnoma shartlarini buzganlik uchun taraflarning javobgarligi va hokazolar ko'rsatilishi lozim. Shartnoma taraflar tomonidan imzolanib, tegishli shaklda rasmiylashtirilishi shart. Shartnoma shakli turi intellektual mulk huquqi obyektlari uchun turlicha bo'lishi qonunlarda belgilab qo'yilgan. Mualliflik huquqi obyektlariga nisbatan mulkiy huquqlar o'tkazilganda, shartnoma yozma ravishda tuzilib, notarial guvohlantirilishi lozim. Mutlaq huquq vakolatli davlat organi tomonidan intellektual mulk huquqi obyektiga nisbatan berilgan huquqiy muhofaza yorlig'i (patent, guvohnoma) asosida vujudga kelgan bo'lsa, bunda mulkiy huquqni o'tkazish haqidagi shartnoma yozma tuzilib, notarial guvohlantirilib, vakolatli davlat idorasining ro'yxatidan o'tkazilishi lozim. Ushbu qoida nou-xauga nisbatan ham amal qiladi. Aks holda shartnoma haqiqiy sanalmaydi.

FKda va amaldagi qonunlarda ayrim intellektual mulk obyektlariga nisbatan mutlaq huquqlardan kelib chiquvchi mulkiy huquqlarning huquq egasi tomonidan boshqa shaxslarga o'tkazish masalasida yuqoridagi qoidalardan istisnolar mavjud. Masalan, FK 1110-moddasi 2-qismiga asosan, tovar chiqarilgan joy nomidan foydalanish huquqining huquq egasi tomonidan boshqa shaxsга o'tkazishga yo'l qo'yilmaydi va mabodo shunday shartnoma tuzilgan bo'lsa, u haqiqiy sanalmaydi. FKning 1101-moddasida firma nomiga bo'lgan huquqni boshqa shaxsга o'tkazish tartibi va shartlari belgilangan bo'lib, u yuqoridagi umumiy qoidalardan farq qiladi. FKning 1105-moddasi 2-qismiga asosan, tovar belgisiga bo'lgan huquqni, basharti u tovar yoki uning tayyorlovchisi haqida chalg'ishga sabab bo'lishi mumkin bo'lsa, boshqa shaxsга berilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Intellektual mulk obyektiga nisbatan mutlaq huquqlar huquq egasi vafotidan keyin meros tartibida qonuniy merosxo'rlarga yoki vasiyat asosida boshqa shaxslarga o'tadi. Bunda vujudga keladigan munosabatlarga nisbatan FKning V bo'limida vorislik haqidagi belgilangan normalar qo'llaniladi. Intellektual mulk obyektlariga mutlaq huquqlar egasi yuridik shaxs bo'lsa, bunday yuridik shaxs qayta tashkil etilgan hollarda (uni boshqa bir yuridik shaxs bilan qo'shib yuborish, qo'shib olish, bo'lish, ajratib chiqarish, o'zgartirish. (FKning 49-moddasi) mutlaq huquq vorislik tartibida yangi tashkil etilgan yuridik shaxsга o'tadi. Qayta tashkil etishning bo'lish, ajratib chiqarish, o'zgartirish hollarida yangi vujudga kelgan yuridik shaxslarning qaysi biriga mutlaq huquq o'tishi ularning o'zaro kelishuvi asosida, bunday kelishuvga erishilmagan taqdirda sud tomonidan belgilanadi.

Meros tartibida va huquqiy vorislik tartibida mutlaq huquqlarning o'tish fakti notarius tomonidan berilgan meros guvoohnomasi, huquqiy muhofaza yorlig'i mavjud bo'lsa, ushbu yorliqni mutlaq huquqni yangi egasi nomiga rasmiylashtirish haqida vakolatli davlat idorasining tegishli hujjati olinishi va u davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shart.

Mulkiy huquqlarning shartnoma bo'yicha o'tkazilishi yoxud ularning universal huquqiy vorislik tartibida o'tishi mualliflik huquqlarining va boshqa begonalashtirilmaydigan hamda o'zgaga o'tkazilmaydigan mutlaq huquqlarning o'tkazilishiga yoki cheklanishiga sabab bo'lmaydi. Bunday huquqlar o'tkazilishi yoki cheklanishi to'g'risidagi shartnoma shartlari haqiqiy emas.

Ushbu qoida ijodiy faoliyat natijasining yaratuvchisi bo'lgan muallifning bu natijalarga nisbatan mutlaq huquqlarga ega bo'lgan holatiga taalluqlidir. Bunday holda agarda muallif mutlaq huquqdan kelib chiquvchi mulkiy huquqlarni shartnoma asosida boshqa, uchinchi shaxslarga o'tkazsa yoki muallif vafoti tufayli bunday mulkiy huquqlar universal vorislik tartibida

huquqlar vorislariga o'tsa, muallif shaxsiy huquqlari, boshqa mutlaq huquqlar (uning o'zidan begonalashtirilmaydigan va boshqa birovga o'tkazilmaydigan) aslo bekor bo'lmaydi, cheklanmaydi yoki ularning ham shartnoma asosida uchinchi shaxslarga yoki vorislarga o'tishiga olib kelmaydi. Hatto, mutlaq huquq sohibi muallifning o'zi bo'lmay, boshqa shaxs bo'lgan taqdirda ham, mutlaq huquqlardan kelib chiquvchi boshqa mulkiy huquqlar bu huquqlar egasi tomonidan shartnoma asosida uchinchi shaxsga yoki universal vorislik tartibida vorislarga o'tgan taqdirda ham bu holat muallifning huquqini hamda boshqa o'tkazilmaydigan va begonalashtirilmaydigan huquqlarining o'tishiga, bekor bo'lishiga yoxud cheklanishiga olib kelmaydi.

Ijodiy faoliyat natijasi yaratuvchisi bo'lgan muallifning faqat o'zigagina tegishli bo'lgan, boshqa birovga o'tkazilmaydigan va begonalashtirilmaydigan mutlaq huquqlari doirasi, turlari va mazmuni FKning 1033-moddasida belgilab qo'yilgan.

Bunday huquqlarning o'tkazilishi yoki cheklanishi haqidagi shartlar ko'zda tutilgan shartnoma muallifning o'zi bilan uchinchi shaxs o'rtasida yoki intellektual mulk obyektining yaratuvchisi bo'lmagan mutlaq huquq sohibi va uchinchi shaxs o'rtasida tuzilganligidan qat'iy nazar, shartnomaning o'sha shartlari nazarda tutilgan qismi haqiqiy sanalmaydi va hech qanday huquqiy obyekt vujudga keltirmaydi. Bunday shartnoma o'z-o'zicha haqiqiy sanalmaydi va unga nisbatan FKning 113-moddasi 3-qismi qoidalari qo'llanadi.

Shartnomaning yuqoridagi shartlarini haqiqiy emas deb topish haqida sud tomonidan qaror chiqarilishi talab etilmaydi.

Intellektual mulk obyektiga nisbatan mualliflik huquqlari bu obyektga nisbatan mutlaq huquqlar fuqarolik muomalasida qancha shaxslarga o'tkazish orqali harakatda bo'lganidan qat'iy nazar, muallifning o'zida saqlanib qoladi. Boshqacha aytganda, obyektga nisbatan mutlaq huquqlar necha martalab boshqa uchinchi shaxslarga o'tganligi fakti muallifning o'ziga tegishli bo'lgan va undan begonalashtirilishi mumkin bo'lmagan huquqlarining amal qilishiga biron-bir darajada to'sqinlik qilmaydi.

Shartnoma bo'yicha o'tkaziladigan mutlaq huquqlar unda aniqlab qo'yilishi lozim. Shartnomalarda boshqa shaxsga o'tkaziladigan huquq sifatida ko'rsatilmagan huquqdar, agar boshqacha hol isbotlanmagan bo'lsa, o'tkazilmagan hisoblanadi.

Ma'lumki, mutlaq huquq mulkiy huquqlar majmui sifatida huquq egasi intellektual mulk objekti bo'yicha o'zi sodir etishga haqli bo'lgan, boshqalarga sodir etishga ruxsat bera oladigan yoki sodir etishni taqiqlab

qo'ya olishga haqli bo'lgan xilma-xil vakolatlarni o'z ichiga oladi. Shu sababli ham mutlaq huquqlar shartnoma asosida huquq egasi tomonidan boshqa shaxsga o'tkazilganda aynan qanday huquq (masalan, ma'lum hudud doirasida shaxsan tanho foydalanish, boshqa foydatanuvchilar ham mavjud bo'lgan asosda foydalanish, boshqa hudud doirasida bu huquqni amalga oshirishga taalluqliligi yoki taalluqli emasligi) o'tkazilayotganligi va bu huquqdan kelib chiquvchi vakolatlarni aniq belgilab, shartnomada aks ettirishi lozim. Shartnomada nazarda tutilmagan barcha huquqlar (mutlaq huquqqa oid) toki buning aksi isbotlanmaguncha shartnoma bo'yicha o'tkazilmagan deb hisoblanadi, degan prezumpsiya amal qiladi. Buning ma'nosi shundan iboratki, agar shartnoma asosida mutlaq huquqlardan bir qismini o'ziga olgan shaxs bu huquqlarga oid qo'shimcha boshqa huquqlarni ham amalga oshirsa, bu holda o'sha qo'shimcha huquqlardan mutlaq huquqlar egasi roziligi yoki ruxsati asosida amalga oshirganligini tegishli dalil bilan isbotlab bermog'i shart. Aks holda, u qo'shimcha huquqlarni o'zlashtirib olgan hisoblanadi. Qo'shimcha huquqlar mutlaq huquqlar egasi roziligi yoki ruxsati asosida olganligini isbotlash majburiyati faqat uchinchi shaxs zimmasida bo'ladi. Masalan, ixtiroga nisbatan mutlaq huquqlar egasi yengil mashinalar ishlab chiqaruvchi korxonaga ma'lum markadagi yengil mashinani ishlab chiqarishda foydalanish uchun shartnoma asosida ixtirodan foydalanish huquqini o'tkazgan bo'lsa, korxonaga boshqa markadagi yengil avtomobillarga nisbatan ushbu ixtironi qo'llay olmaydi (agar bu to'g'rida mutlaq huquqlar sohibining maxsus ruxsatini olmagan bo'lsa).

Mutlaq huquqni uni amal qilish davri bo'yicha cheklangan muddatlarda foydalanish uchun boshqa shaxsga berishni nazarda tutuvchi shartnomaga nisbatan litsenziya shartnomasi to'g'risidagi qoidalar qo'llaniladi. Buning ma'nosi shundan iboratki, FKning 1035-moddasi 1-3-qismlarida ko'zda tutilgan qoidalar mutlaq huquqlar shartnoma asosida yoki universal vorislik tartibida bunday mutlaq huquqlar amal qilishning barcha qolgan muddati bo'yicha uchinchi shaxsga o'tishi nazarda tutilgan hollarga nisbatan taalluqlidir. Agar mutlaq huquqlar egasi bu huquqlarni boshqa shaxslarga vaqtinchalik o'tkazsa (ma'lum chegaralangan muddat davomida), u holda bunday shartnoma litsenziya shartnomasi hisoblanadi.

6-§. Litsenziya shartnomalari va ularning turlari

Litsenziya shartnomasi bo'yicha intellektual faoliyati natijasiga yoki xususiy alomatlarini aks ettiruvchi vositalarga nisbatan mutlaq huquqqa

ega bo'lgan tarafga (litsenziyaga) tegishli intellektual mulk obyektidan foydalanishiga ruxsat beriladi.

Litsenziya shartnomasi intellektual mulk obyektlaridan uchinchi shaxslarning foydalanishiga imkon beruvchi muhim fuqarolik huquqiy vosita hisoblanadi. Litsenziya shartnomasi intellektual mulk obyektidan foydalanishga ruxsat berish haqidagi kelishuv hisoblanadi. Mulk egasi (patent egasi, tovar belgisi sohibi, mualliflik huquqi obyekti sohibi, oshkor etilmagan axborotlar egasi) ning huquqiy muhofaza ostidagi obyektidan foydalanish o'ziga tegishli huquqlarni belgilangan tartibda va ma'lum shartlar asosida uchinchi shaxslarga berishga litsenziya (ruxsatnoma) deyiladi. (Qarang: Grajdanskoe pravo. M., izd. Bek, 1994. 248—249-b.).

Litsenziya shartnomasi o'zining huquqiy tabiatiga ko'ra an'anaviy olish-sotish va mulkiy ijara belgilariga o'xshab ketsa ham bu shartnomalardan o'ziga xos jihatlari bilan farq qiladi.

Birinchidan, olish-sotish va mulk ijarasi shartnomalari sotuvchining yoki ijaraga beruvchining mulk huquqiga yoki ashyoviy huquqiga asoslanadi. Litsenziya shartnomasi esa litsenziya beruvchining intellektual mulk obyektiga nisbatan mutlaq huquqiga asoslanadi.

Ikkinchidan, olish-sotish yoxud mulkiy ijara asosida ashyo oluvchiga yoki ijaraga topshiriladi va bu ashyoga nisbatan bir vaqtning o'zida ikki tarafdama egalik qilish mumkin. Mutlaq huquq obyektini esa ko'p hollarda topshirishga hojat yo'q: ixtiro, sanoat namunasi mazmuni yoki tovar belgisi tasviri e'lon etilgan va hamma u bilan tanishishi, xabardor bo'lishi imkoniga ega. Bu obyekt bir vaqtning o'zida litsenziya beruvchi (litsenziar) tomonidan ham, nomuayyan doiradagi uchinchi shaxslar (litsenziatlar) tomonidan ham foydalanilishi mumkin. Ushbu xususiyatlardan kelib chiqqan holda, oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha FKning tovarni topshirish yuzasidan sotuvchining majburiyatlari (FKning 388-moddasi), sotuvchining sotilgan tovarni saqlash majburiyati (FKning 391-moddasi), sotuvchining tovar kamchilik-nuqsonlari uchun javobgarligi (FKning 409-moddasi) va shu kabi mulkiy ijara shartnomasi bo'yicha qator qoidalarni litsenziya shartnomasi bo'yicha amalda qo'llab bo'lmaydi.

Litsenziya shartnomasining predmeti bo'lib huquqiy muhofaza ostidagi ijodiy faoliyat natijasi (fan, adabiyot, san'at asarlari, komp'yuter dasturlari, ixtiro, foydali model, sanoat namunasi va hokazo) yoki xususiy alomatlarini aks ettiruvchi vosita (firma nomi, tovar, xizmat ko'rsatish belgisi) hisoblanadi. FKning 1109-moddasi 3-qismiga asosan, tovar chiqarilgan joy nomidan foydalanish huquqi litsenziya shartnomasi

predmeti bo'la olmaydi. Shartnomada qatnashuvchi taraf — intellektual mulk obyektiga nisbatan mutlaq huquq sohibi — litsenziar hisoblanadi. Mutlaq huquq egasining huquqlari qonuniy asosga ko'ra vujudga kelgan yoki vakolatli davlat idorasi bergan huquqiy muhofaza yorlig'i bilan guvohlantirilgan bo'lishi shart. Shartnomada qatnashuvchi boshqa taraf — intellektual mulk obyektidan foydalanishga ruxsatnoma olgan shaxs — litsenziat deb ataladi.

Litsenziya shartnomasida beriladigan huquq, foydalanish chegaralari va muddatlari aniq belgilab qo'yilishi lozim.

Yuqorida ko'rsatilganday, intellektual mulk obyektiga nisbatan mutlaq huquqlar doirasi nihoyatda keng va rang-barang. Bunday huquqlar shartli ravishda uch guruhga bo'linishi mumkin: huquq egasining obyektidan shaxsan foydalanishi, boshqalarga foydalanishga ruxsat berishi, boshqalarning foydalanishini taqiqlab qo'yishi. Ayni vaqtda bu huquqlar ham turlicha ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin: o'zi foydalanishi, boshqaga ham foydalanishga ruxsat berishi; faqat o'zi foydalanishi; o'zi foydalanmay, boshqaga foydalanishga ruxsat berishi. Boshqaga foydalanishga ruxsat berishda bunday foydalanish hududi, foydalanish hajmi va miqyoslari (o'zi xohlaganday ma'lum texnologik jarayon yoki ishlab chiqarishda, ma'lum mahsulotga nisbatan va hokazo) ham aniq belgilab qo'yilishi lozim.

Litsenziya shartnomasida litsenziya asosida litsenziatning intellektual mulk obyektidan foydalanish muddati aniq belgilab qo'yilishi lozim. Bu muddat litsenziya berilgan vaqtdan boshlab, obyektning huquqiy muhofaza qilish muddati doirasidan qisqa bo'lishi shart. Masalan, ixtiroga berilgan patent 20 yil amal qiladi, aytaylik, ushbu ixtirodan foydalanishga litsenziya berilganda, patentning amal qilish muddati 10 yil qolgandi. Litsenziya muddati ana shu qolgan muddatdan qisqa bo'lishi shart. Agarda obyektidan foydalanishga berilgan ruxsatnoma muddat bilan chegaralanmagan, ya'ni obyektning huquqiy muhofaza muddati davomida amal qiladigan bo'lsa, u holda foydalanish litsenziya shartnomasi orqali rasmiylashtirilmaydi, bunda FKning 1035-moddasi 1-qismi qoidalari qo'llaniladi.

Litsenziya shartnomasi haq baravariga tuziladigan shartnoma hisoblanadi. Odatda litsenziya shartnomasi bo'yicha haq to'lashda ikki xil shakl keng qo'llaniladi: bir vaqtning o'zida haqning hammasini to'lash (paushal to'lov) va litsenziya asosida ishlab chiqarilgan mahsulot yoki sotilgan tovardan olingan daromadlardan hissa ajratib berib turish (royalti). Ba'zan har ikkala shakl birgalikda qo'llaniladi. Bunda dastlab kafolatlangan qat'iy miqdordagi haq va keyinchalik haq belgilangan davrda foydadan ulush ajratish. Ba'zi hollarda haq natura shaklida ham olinishi mumkin.

To'lovning shakli taraflarning kelishuvi asosida belgilanadi.

Litsenziya shartnomasi asosida litsenziatga quyidagilarning berilishini nazarda tutish mumkin:

- intellektual mulk obyektidan, litsenziarning undan foydalanish huquqi va boshqa shaxslarga litsenziya berish huquqi saqlanib qolgan holda (oddiy mutlaq litsenziya) foydalanish huquqini;

- intellektual mulk obyektidan, litsenziarning undan foydalanish huquqi saqlanib qolgan holda, biroq boshqa shaxslarga litsenziyalarni berish huquqsiz (mutlaq litsenziya) foydalanish huquqini;

- qonunda yo'l qo'yiladigan boshqa turdagi litsenziyalarni.

Oddiy mutlaq litsenziyada intellektual mulk obyektidan mutlaq huquq egasining o'zi (ya'ni litsenziar), litsenziat va ayni vaqtda mutlaq huquq egasidan ruxsat olgan boshqa uchinchi shaxslar ham foydalanish huquqiga ega bo'ladi. Binobarin, bunday holda litsenziat litsenziya asosida foydalanishga ruxsat olgan obyektida mutlaq huquq egasining foydalanishiga, shuningdek, litsenziat olingan litsenziya asosida oldindan mavjud yoki keyinchalik paydo bo'luvchi boshqa litsenziatlarning obyektidan foydalanish huquqlariga e'tiroz bildirishga haqli emas. Bunda litsenziatga obyektidan boshqalar qatori foydalanish huquqi o'tadi, xolos.

Mutlaq litsenziyada ob'ektdan litsenziat ham, litsenziar ham foydalanishga haqli, biroq litsenziar boshqa uchinchi shaxslarga obyektidan foydalanish bo'yicha litsenziya berishga haqli emas. Binobarin, mutlaq litsenziya shartnomasi amal qilgan vaqtda litsenziat ham, litsenziar ham obyektidan foydalanishda teng hajmli huquqqa ega bo'ladi.

Qonunlarda, shuningdek, majburiy litsenziya, ochiq litsenziya berilishi shart bo'lgan litsenziya turlari ham mavjud.

«Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida»gi Qonunning 11-moddasiga asosan patent egalari patent ro'yxatga olingan sanadan boshlab uch yil mobaynida sanoat mulki obyektidan foydalanmasa yoki yetarli darajada foydalanmasa, ushbu muhofaza etilayotgan sanoat mulki obyektidan foydalanishni xohlovchi va foydalanishga tayyor har qanday shaxs, patent egasi litsenziya shartnomasi tuzishdan bosh tortgan taqdirda, o'ziga majburiy nomutlaq litsenziya berishni so'rab sudga iltimosnoma bilan murojaat qilishi mumkin. Agarda mutlaq huquq egasi sanoat mulki obyektidan foydalanmaganlik yoki yetarli darajada foydalanmaganlik uzrli sabablarga ko'ra ro'y berganligini isbotlab bermasa, sud yuqorida ko'rsatilgan shaxsga foydalanish doirasi hajmi, muddatlari va haq to'lash tartibini belgilagan holda majburiy litsenziya berishga haqli. Bunda to'lanadigan haq miqdori litsenziyaning bozor bahosidan kam bo'lmasligi shart.

«Seleksiya yutuqlari haqida»gi Qonunning 40-moddasiga asosan agar patent egasi patent berilgan sanadan e'tiboran uch yil mobaynida seleksiya yutug'idan O'zbekiston Respublikasida foydalanmasa hamda litsenziya shartnomasi tuzishni rad etsa va, agar mazkur seleksiya yutug'idan foydalanmaslik jamiyat manfaatlariga daxl etadigan bo'lsa, bu seleksiya yutug'idan foydalanish istagidagi shaxs o'ziga majburiy litsenziya berishni so'rab ariza bilan sudga murojaat qilishi mumkin. Majburiy litsenziya nomutlaq (oddiy) litsenziya tariqasida beriladi va uning egasiga patent egasidan dastlabki urug'lik, ko'chat yoki nasl materialini olish huquqini beradi. Majburiy litsenziya faqat seleksiya yutug'idan ijozat etiladigan uslubda va litsenziyaga muvofiq foydalanilishini ta'minlay oladigan shaxsga beriladi. Majburiy litsenziya patent egasining muhofaza qilinayotgan seleksiya yutug'idan foydalanishiga yoki seleksiya yutug'idan foydalanish uchun boshqa shaxsga litsenziyani berishiga to'sqinlik qilmaydi. Patent idorasi majburiy litsenziyalar berilganligi haqidagi ma'lumotlarni e'lon qiladi.

Majburiy litsenziyaning yana bir ko'rinishi — berilishi shart bo'lgan litsenziya hisoblanadi. «Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari haqida»gi Qonunning 32-moddasiga asosan, agar patent egasi sanoat mulki obyektidan uning tarkibida boshqa yuridik yoki jismoniy shaxsga qarashli muhofaza qilinayotgan o'zga obyekt qo'llanilishi tufayli foydalana olmasa, patent egasi mazkur shaxsdan bu obyektidan shartnomada nazarda tutilgan shartlar asosida foydalanish uchun litsenziya berishni talab qilishga haqlidir.

Intellectual mulk huquqining ba'zi obyektlariga nisbatan ochiq litsenziya shartlari qo'llaniladi. «Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida» gi Qonunning 32-moddasiga asosan, patent egasi patent idorasiga har qanday shaxsga sanoat mulki obyektidan foydalanish huquqini berishi haqida ariza bilan murojaat qilishi mumkin. Bunday tartibda olinadigan litsenziyaga ochiq litsenziya deyiladi. Ochiq litsenziya sotib olish istagida bo'lgan shaxs patent egasi bilan to'lovlar haqida shartnoma yoxud nomutlaq litsenziya berish haqida shartnoma tuzishi lozim. Shartnoma shartlari bo'yicha nizolar xo'jalik sudlarida ko'riladi. Patent egasining ochiq litsenziya berish haqidagi arizasi qaytarib olinishi mumkin emas.

«Seleksiya yutuqlari to'g'risida»gi Qonunning 39-moddasiga asosan, patent egasi Patent idorasiga seleksiya yutug'idan foydalanish huquqini har qanday shaxsga berish to'g'risida ariza topshirishga haqli. Bu holda patent yoki guvohnoma o'z kuchida saqlanganlik uchun undiriladigan

boj yoki yig'imi 50 foizga kamaytiriladi. Patent egasining ochiq litsenziyaga bo'lgan huquqini boshqa shaxsga berish to'g'risidagi arizasi chaqirib olinmaydi. Ochiq litsenziya sotib olish istagini bildirgan shaxs patent egasi bilan to'lovlar haqida shartnoma tuzishi shart. Shartnoma shartlariga doir nizolar sud tomonidan hal etiladi.

Intellektual mulk obyektidan mutlaq huquq egasidan litsenziya olmasdan foydalanishga faqat qonunda nazarda tutilgan hollardagina yo'l qo'yiladi. Bunday foydalanish haq evaziga yoki tekin bo'lishi mumkin. Masalan, «Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida»gi qonunning 31-moddasida belgilangan hollarda va tartibda sanoat mulki obyektidan avvaldan foydalanuvchi litsenziya olmasdan, tekin foydalanishga haqli. Ushbu qonunning 32-moddasi 4-qismiga asosan sanoat mulki obyektidan patent egasining roziligisiz mutanosib miqdorda unga tovon to'lagan holda foydalanilishiga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda ruxsat berishi mumkin. Bunda to'lov hajmi to'g'risida nizolar Oliy Xo'jalik Sudi tomonidan hal etiladi.

Litsenziya shartnomasi yozma ravishda tuziladi. Sanoat mulki obyektlari (ixtiro, foydali model, sanoat namunasi, tovar [xizmat] belgisi)dan foydalanish, shuningdek, seleksiya yutuqlari, nou-xaudan foydalanishga berilgan litsenziya Patent idorasida ro'yxatdan o'tkazilishi shart, aks holda, FKning 112-moddasi 1-qismiga asosan ular mutlaq (o'z-o'zidan) haqiqiy hisoblanmaydi. Mualliflik litsenziya shartnomasining o'ziga xos xususiyatlari haqida FKning 1071-moddasida belgilab qo'yilgan. Garchi qonunda bevosita talab qilinmasa ham yaratilishi fakti bo'yicha mutlaq huquq vujudga keladigan va huquqiy muhofaza qilinadigan obyektlardan foydalanishga litsenziya berish haqidagi shartnomalar notarial tartibda guvoxlantirilmog'i maqsadga muvofiq bo'lur edi.

Litsenziya shartnomasi mazmunida quyidagilar o'z ifodasini topmog'i lozim: taraflarning nomlari, litsenziarning obyektga nisbatan mutlaq huquqlarini guvohlantiruvchi (tasdiqlovchi) hujjat haqida ma'lumotlar, obyektidan foydalanish bo'yicha berilayotgan huquq hajmi, foydalanish doirasi, uslubi, chegarasi, foydalanish muddati, haq to'lash shakli, miqdor va tartibi, taraflarning javobgarligi, nizolarni hal etish tartibi va hokazo. Bundan tashqari, shartnomada litsenziarning litsenziatga berilayotgan huquqlaridan real foydalanishni ta'minlash majburiyati (zarur hujjatlarni berish), buyumlar namunalari bilan topshirish, texnik yordam ko'rsatish, o'z mutaxassislarini yuborish, maxsus qurilmalar, asbob-uskunalar, xomashyo bilan ta'minlash va shu kabilar ko'zda tutilishi mumkin. Bundan

tashqari, litsenziar litsenziya uchun asos bo'lgan patentning amal qilinishini ta'minlash (bojlarni to'lab turish, uchinchi shaxslar da'volaridan himoya qilish), litsenziat tomonidan texnik shartlarga va yo'l-yo'riqlarga rioya qilgan holda litsenziya asosida mahsulot ishlab chiqarishni texnik jihatdan amalga oshirish mumkinligi va zarur ko'rsatkichlarga erishyish uchun javobgardir. Ba'zi hollarda litsenziya shartnomasining eng muhim shartlaridan biri bo'lib, taraflar tomonidan patentlarga taalluqli ma'lumotlarning sir saqlanishi hisoblanadi. Shartnomada bu majburiyatni buzganlik uchun javobgarlik nazarda tutiladi.

Intellektual mulk obyektlarining ba'zi birlari bo'yicha litsenziya shartnomasida nazarda tutilishi majburiy bo'lgan shartlar qonunda bevosita ko'rsatilgan. Masalan, FKning 1111-moddasi 2-qismiga asosan, firma nomidan foydalanishga litsenziya berilganda shartnomada iste'molchini chalg'itib qo'yishni istisno etuvchi ishoralar shart qilib qo'yilishi lozim. Mahsulot (xizmat) belgisi haqidagi qonunning 21-moddasi 3-qismiga asosan, tovar belgasidan foydalanish huquqidan boshqa shaxsga litsenziya asosida foydalanishga berilganda shartnomada litsenziar mahsulotining sifatidan past bo'lmasligi va litsenziar ana shu shartga amal qilayotganligini nazorat etib turishi haqida shart bo'lishi lozim.

Agarda litsenziya shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, litsenziya oddiy (nomutlaq) deb hisoblanadi. Buning ma'nosi shundan iboratki, litsenziya shartnomasida litsenziar tomonidan intellektual mulk obyektidan foydalanish huquqini berish ko'rsatilgan bo'lishi mumkin. Ushbu obyektidan litsenziarning o'zi foydalanishi va boshqalarga foydalanishga ruxsat berishi haqida ko'rsatmagan bo'lsa ham bunday huquq mavjudligi haqidagi prezumpsiya amal qiladi. Binobarin, bunday shartnoma nomutlaq litsenziya shartnomasi hisoblanadi va litsenziar bunga e'tiroz bildirishga haqli emas.

Litsenziya oluvchi tomonidan intellektual mulk obyektidan foydalanish huquqini boshqa shaxsga berish haqidagi shartnoma sublitsenziya (ikkilamchi yoki hosila litsenziya) shartnomasi hisoblanadi. Litsenziya oluvchi faqat litsenziya shartnomasida nazarda tutilgan hollarda sublitsenziya shartnomasi tuzishga haqli. Binobarin, bunday turdagi litsenziyani faqat mutlaq va to'liq litsenziya egalarigina bera oladi. Bunda sublitsenziyatga beriladigan foydalanish huquqi hajmi sublitsenziarning birlamchi litsenziya shartnomasi asosida litsenziat sifatida olgan huquqlari hajmidan oshmasligi shart. Asosiy (birlamchi) litsenziya shartnomasi haqiqiy emas deb topilganda yoki muddati tugaganda sublitsenziya ham o'z-o'zidan bekor bo'ladi.

Qo'shimcha (ikkilamchi) litsenziatning harakatlari uchun agar

litsenziya shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, litsenziar oldida litsenziat javobgar bo'ladi. Masalan, qo'shimcha (ikkilamchi) litsenziat aybi bilan litsenziya uchun asos bo'lgan patentga doir ma'lumotlar, maxfiyligi saqlanmay oshkor qilinganda, asosiy litsenziar oldida litsenziatning o'zi javobgar bo'ladi. O'z navbatida asosiy litsenziar ikkilamchi (qo'shimcha) litsenziatga nisbatan regress da'vo huquqiga ega. Umumiy qoida bo'yicha sublitsenziatning harakatlari uchun asosiy litsenziar oldida litsenziat aybi bor-yo'qligidan qat'iy nazar, javobgar bo'ladi. Litsenziya shartnomasida sublitsenziatning litsenziar oldida bevosita o'z harakatlari uchun javobgar bo'lishligi nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

7 §. Intellektual faoliyat natijalarini yaratish va ulardan foydalanish to'g'risidagi shartnomalar

Muallif intellektual faoliyat natijalarini yaratish va ulardan foydalanish to'g'risidagi shartnoma bo'yicha kelgusida asar, ixtiro yoki boshqa intellektual faoliyat natijasini yaratishga va o'zining ish beruvchisi bo'lmagan buyurtmachiga bu natijadan foydalanish uchun mutlaq huquqlar berish majburiyatini o'z zimmasiga olish mumkin.

Har bir ijodkor shaxs o'z intellektual faoliyatini o'z xohishiga ko'ra, o'z tashabbusi, o'z mablag'lari asosida, ish beruvchisi bilan tuzilgan mehnat bitimi (kontrakt) asosida yoki ish beruvchisi bo'lmagan boshqa shaxs buyurtmasi bo'yicha shartnoma asosida tashkil etishi mumkin.

Muallif — ijodkorning o'z tashabbusi va o'z mablag'lari asosida yaratilgan ijodiy faoliyat natijasiga nisbatan shaxsiy nomulkiy va mutlaq huquqlar faqat uning o'zigagina tegishli bo'ladi. U ijodiy faoliyat mahsuli bo'lgan obyektga nisbatan mutlaq huquqlarni o'z xohishiga ko'ra erkin ravishda tasarruf etadi.

Muallif — ijodkor boshqa bir shaxs (ish beruvchi) bilan mehnat munosabatida bo'lgan holda, mehnat bitimida shart qilib qo'yilgan ijodiy faoliyatni amalga oshirish, ish (topshiriq) bajarish asosida vujudga kelgan ijodiy faoliyat mahsuliga nisbatan mutlaq huquqlarga ushbu FKning 1062, 1087-moddalari va boshqa qonun hujjatlarida (masalan, «Seleksiya yutuqlari to'g'risida» gi Qonunning 7-moddasi, «EHM uchun dasturlar va ma'lumotlar bazalari to'g'risida»gi qonunning 8-moddasi va shu kabilar) belgilab qo'yilgan qoidalar va O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi normalari qo'llaniladi.

Muallifning ijodiy faoliyat mahsulini yaratish va ulardan foydalanish

to'g'risida boshqa har qanday uchinchi shaxs bilan tuzadigan shartnomasi o'z mazmuniga ko'ra fuqarolik-huquqiy tuzdagi shartnoma hisoblanadi va ushbu shartnomaga nisbatan FKning tegishli me'yorlari qo'llaniladi. Shartnoma predmeti bo'lib muallifning kelgusida ijodiy faoliyatni amalga oshirish va uning natijasida yaratiladigan ijodiy faoliyat mahsuli hisoblanadi. Binobarin, taraflar shartnoma tuzgan vaqtda hali intellektual faoliyat mahsuli vujudga kelmagan bo'ladi. Shartnoma tuzish vaqtida amalda yaratilgan, mavjud bo'lgan ijodiy faoliyat mahsuliga nisbatan mutlaq huquqlar uchinchi shaxslarga FKning 1035-moddasida belgilangan tartibda o'tkazilishi mumkin.

Intellektual faoliyat natijalarini yaratish va ulardan foydalanish haqidagi shartnoma ijodkor shaxs bilan buyurtmachi o'rtasida tuziladi. Unga asosan ijodkor shaxs (ijrochi, bajaruvchi) ijodiy faoliyatni amalga oshirish asosida intellektual mulk huquqi obyektini yaratish va undan foydalanish bo'yicha mutlaq huquqni buyurtmachiga topshirish, buyurtmachi esa bajaruvchini tegishli mablag' bilan ta'minlash va haq to'lash majburiyatlarini o'z zimmasiga oladi.

Intellektual faoliyat natijalarini yaratish va ulardan foydalanish shartnomalar predmeti qanday obyekt bo'lishiga qarab, quyidagi turlarga bo'linadi:

ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari pudrat shartnomasi (FKning 693-702-moddalari);

mualliflik shartnomasi (FKning 1067-moddasi).

Intellektual faoliyat natijalarini yaratish va ulardan foydalanish to'g'risidagi shartnoma yaratilishi lozim bo'lgan intellektual faoliyat natijasi xususiyatini, shuningdek, undan foydalanish maqsadlari yoxud usullarini belgilashi lozim.

Intellektual faoliyat natijasi xususiyati, tusi, eng avvalo, uning ma'lum sifat ko'rsatkichlarida namoyon bo'ladi. Bunday sifat ko'rsatkichlari obyektning texnik-iqtisodiy xarakteristikasida, huquqiy mezonlarga mosligiga (masalan, huquqiy muhofaza yorlig'i olish — patentga layoqatlilik darajasida ekanligi) va shu kabilarga ko'ra ifodalanadi.

Shartnomada o'z aksini topishi lozim bo'lgan holatlardan yana biri — intellektual faoliyat natijasidan foydalanish maqsadlari (masalan, ixtirodan qaysi tarmoqda, qanday mahsulotdan yoki ilmiy asardan tijorat maqsadida yoki o'quv-ta'lim maqsadlarida va hokazo) yoki foydalanish usullari (masalan, adabiy asarni nashr etish yoki sahnalashtirish yoki kinofilm qilish) hisoblanadi.

Yuqoridagi holatlar intellektual faoliyat natijalarini yaratish va ulardan foydalanish haqidagi shartnomaning zarur shartlari hisoblanadi va ko'p hollarda bu shartlar taraflar zimmasiga yuklangan majburiyat tariqasida namoyon bo'ladi. Masalan, obyektning ma'lum sifat xususiyatlarida bo'lishi uchun ijodkor-muallif mas'ul bo'lsa, obyektidan foydalanish maqsadi va usullariga rioya qilish buyurtmachi zimmasiga yuklanadi.

Intellektual faoliyat natijalarini yaratish va ulardan foydalanish haqidagi shartnoma predmeti bo'lib, har doim kelgusida yaratiladigan, muayyan xususiyatlarga ega bo'lgan, aniq va konkret belgilab qo'yilgan asar, ixtiro, seleksiya yutug'i va shu kabilar hisoblanadi. Agar ijodkor-muallif zimmasiga u kelgusida yaratadigan har qanday intellektual faoliyat natijalaridan foydalanish uchun mulkiy huquqlarini bironta shaxsga (buyurtmachiga yoki boshqa uchinchi shaxsga) berish majburiyati yuklangan bo'lsa, bunday shartnoma o'z-o'zidan haqiqiy hisoblanmaydi va u hech qanday huquqiy oqibatlar vujudga keltirmaydi. Binobarin, buyurtmachi uning ijrosini talab qila olmaydi. Ushbu qoida FKning 23-moddasida mustahkamlab qo'yilgan fuqarolik huquqi layoqati va muomala layoqatini cheklashga yo'l qo'ymasligi haqidagi umumiy tamoyil bilan chambarchas bog'liq. Ijodkor — muallifning kelgusida yaratadigan har qanday asariga nisbatan mutlaq huquqlarni boshqa shaxsga berish majburiyati shu sababli ham uning huquq layoqatini g'ayriqonuniy cheklash hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 42-moddasida fuqarolarning ijod erkinligi mustahkamlanib qo'yilgan. Unda ko'rsatilishicha, har qanday shaxsga ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi kafolatlanadi. Binobarin, intellektual faoliyat natijalarini yaratish va ulardan foydalanish haqidagi shartnomada agarda muallif — ijodkorning kelgusida muayyan turdagi yoki muayyan sohadagi intellektual faoliyat bilan shug'ullanmaslik yoki bu faoliyat natijasini yaratmaslik majburiyatlari belgilab qo'yilgan bo'lsa, u o'z-o'zidan haqiqiy hisoblanmaydi. FKning 23-moddasida fuqaroning huquq layoqatidan to'la yoki qisman voz kechish va huquq layoqati va muomala layoqatini cheklashga qaratilgan boshqa bitimlar o'z-o'zidan haqiqiy emas deb ko'rsatiladi. Demak, ijodkor-muallifning o'z ixtiyori, erki, irodasi bilan bunday shartni shartnoma majburiyati sifatida o'z zimmasiga olganligi ahamiyatga ega emas. Albatta, ijodkor-muallif o'z erki, ixtiyori bilan amalda ma'lum turdagi intellektual faoliyat bilan shug'ullanmaslikka haqli, biroq bu holat shartnoma predmeti yoki

shartnoma sharti sifatida namoyon bo'lganda, har doim o'z-o'zicha haqiqiy hisoblanmaydi.

8-§. Mutlaq huquq va mulk huquqi o'rtasidagi nisbat

Yuqorida intellektual mulk huquqi obyektlarining asosiy xususiyatlari, uning an'anaviy mulk huquqi obyektlaridan farqlari haqida batafsil to'xtab o'tildi. Binobarin, intellektual mulk huquqi obyektiga nisbatan mutlaq huquq bilan ushbu obyektning moddiylashgan ifodasiga, moddiy eltuvchisiga nisbatan mulk huquqini farqlamoq lozim. FKda belgilangan qoidaga ko'ra, intellektual faoliyat natijasi (asar, ixtiro va shu kabi) ga yoki xususiy alomatlarni aks ettiruvchi vosita (masalan, tovar belgisi) ga nisbatan mutlaq huquq bunday natija yoki xususiy alomatlarni aks ettiruvchi vosita ifodalangan moddiy obyektga nisbatan mulk huquqidan qat'iy nazar, unga bog'liq bo'lmagan holda, undan mustaqil ravishda mavjud bo'ladi. Masalan, asar mingab nusxada kitob shaklida nashr etilishi, ixtiro asosida mahsulotlar (masalan, qurilma, uskuna, dori-darmon va hokazo) ishlab chiqilishi mumkin. Bunda, albatta, nashr etilgan asarning kitob shaklidagi nusxalarini sotib olgan shaxsda, ixtiro asosida chiqarilgan mahsulotni sotib olgan shaxslarda o'sha kitobga nisbatan, o'sha mahsulotga nisbatan mulk huquqi vujudga keladi, biroq asarga nisbatan yoki ixtiroga nisbatan mutlaq huquq vujudga kelmaydi. Intellektual mulk obyektlari turli moddiy vositalarda ifodalanishi, cheksiz nusxalarda mavjud bo'lishi va fuqarolik muomalasida harakat qilishi mumkin, bunday moddiy vositalar ashyolar tarzida ko'rilishi mumkin, biroq bunday ashyolarga nisbatan mulk huquqi uning kelib chiqish, yaratilishi asosi bo'lgan g'oyaviy (ideya) negizi bo'lgan intellektual mulk huquqi obyektiga bo'lgan mutlaq huquqlarga aslo ta'sir qilmaydi.

Intellektual faoliyatning ayrim natijalari o'zining g'oyaviy negizi va bu negiz moddiy mujassami bilan uzviy bog'liq holda mavjud bo'lishi mumkin (masalan, yagona nusxadagi haykal, portret, o'simliklarning yangi navi, hayvonlarning yangi zotlari va shu kabilar). Bunday obyektlar fuqarolik muomalasida harakatda bo'lganda mutlaq huquq va mulk huquqi mazmuni va ta'sir doirasi aslo chalkashtirilmasligi shart. Masalan, portret rassom tomonidan boshqa shaxsga sotilganda rassom ushbu portretidan nusxalar ko'chirish va ularni ko'paytirib, erkin tasarruf etish huquqini o'zida saqlab qolishi mumkin. Bunda rassom ushbu portretga nisbatan, unga mualliflik huquqi obyektiga bo'lgan asarga nisbatan mutlaq huquqini o'zida saqlab qoladi, biroq portretning original nusxasiga nisbatan

mulk uni sotib olgan xaridorga o'tadi.

Yagona nusxani, nodir (takrorlanmas) tUSDagi obyektlar fuqarolik muomalasida harakatda bo'lganda, ularga nisbatan mulk huquqi va mutlaq huquq, ba'zi istisnolarni nazarga olmaganda, aynan hisoblanishi mumkin. Bunday hollarda obyekt moddiy-ashyoviy negizidan ajralmasligini hisobga olgan holda, unga nisbatan mulk huquqi qoidalarining qo'llanilishi maqsadga muvofiq. Bunday obyektни o'zidan begonalashtiruvchi shaxs bir vaqtning o'zida ham mulk huquqi, ham mutlaq huquqini bir xil yo'nalishda va uslubda o'zidan begonalashtirmog'i lozim.

Boshqa har qanday hollarda mutlaq huquq va mulk huquqi o'rtasida kolliziya vujudga kelganda, mutlaq huquq ustuvorlikka ega bo'ladi. Bu holat, masalan, «Seleksiya yutuqlari to'g'risida»gi Qonunning 5-moddasida o'z ifodasini topgan. Chunonchi, biron-bir kishi yangi bug'doy navini, garchi mazkur navni qonuniy asoslarda olgan bo'lsa ham uni mutlaq huquq sohibidan beruxsat ko'paytirishga yoki tarqatishga haqli emas.

Fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining, tovarlar, ishlar va xizmatlarning xususiy alomatlarini aks ettiruvchi vositalarga bo'lgan mutlaq huquq ham bu vositalar ifodalangan moddiy obyektga nisbatan mulk huquqidan qat'iy nazar, u bilan bog'liq bo'lmagan va mustaqil holda amal qiladi. Masalan, tovar belgisi ifodalangan reklama pannosini sotib olgan shaxsda bu pannoga nisbatan mulk huquqi vujudga keladi va undan qonuniy asosda o'z xohishicha foydalanishga haqli, biroq tovar belgisiga nisbatan mutlaq huquqqa bu hol ta'sir etmaydi. Vosita ifodalangan moddiy obyektlar juda ko'p va xilma-xil bo'lishi, u turli shaxslarga mulk huquqi asosida tegishli bo'lishi mumkin, biroq bu vositaga nisbatan mutlaq huquq sohibi yagona shaxs bo'lib qoladi va bu mutlaq huquq mazmuniga, uning amalga oshirilishiga aslo to'sqinlik qilmaydi, xalaqit bermaydi. Mutlaq huquq va mulk huquqi bir-biridan qat'iy nazar, mavjud bo'ladi.

9-§. Mutlaq huquqlarning amal qilish muddatlari

Ma'lumki, intellektual mulk obyektiga nisbatan mutlaq huquqlarning amal qilishi abadiy muddatsiz bo'lmay, ma'lum muddat, vaqt bilan chegaralangan bo'ladi. Biroq bu muddat barcha obyektlar uchun bir xilda bo'lmay, turli obyektlarga nisbatan muddatning boshlanish, amal qilish, bekor bo'lish, ba'zi hollarda esa uzaytirish tartibi bo'yicha turlicha namoyon bo'ladi.

Intellektual mulk obyektiga nisbatan mutlaq huquqning amal qilish

muddati bevosita FKda yoki boshqa amaldagi qonunlarda nazarda tutilishi mumkin.

Intellectual mulk huquqi obyektlariga nisbatan mutlaq huquqning amal qilish muddati davomida huquq egasining bu mutlaq huquqlardan kelib chiquvchi subyektiv huquqlari huquqiy muhofaza ostida bo'ladi va qo'riqlanadi, bu huquqlarga hamma rioya qilishi shart, basharti ular kimdir tomonidan buzilsa, buzilgan huquq huquq egasining talabi bilan sud orqali himoya qilinadi, zarur hollarda bu huquqlar amalga oshirilishi qonuniy tartibda davlatning majburlov kuchi bilan ta'minlanadi.

Mualliflik huquqi obyektlariga nisbatan mutlaq huquqlar muallifning butun hayoti davomida va vafotidan keyin u vafot etgan yildan keyingi yilning birinchi yanvaridan boshlab 50 yil davomida amal qiladi. Hammualliflikda yaratilgan asarga bo'lgan mutlaq huquqlar uchun bunday 50 yil muddatning boshlanishi eng uzoq yashagan hammuallif vafotidan keyin boshlanadi.

Yashirin taxallus ostida yoki imzosiz chop etilgan asarga bo'lgan mutlaq huquq asar chop etilgan yildan keyingi yilning birinchi yanvaridan boshlab 50 yil davomida amal qiladi.

Agar asar muallif vafotidan keyin 50 yil ichida birinchi marta chop etilsa, mutlaq huquq asar chop etilgan yildan keyingi yilning 1 yanvaridan e'tiboran 50 yil davomida amal qiladi (FKning 1065-moddasi).

Turdosh huquqlar obyektlariga nisbatan mutlaq huquqlar quyidagi muddatlarda amal qiladi:

– ijrochining huquqlari birinchi yozuv (ijroni yozib olish) yoki birinchi ijro (sahnalashtirish) paytidan e'tiboran 50 yil davomida;

– efir, kabel orqali ko'rsatuv va eshittirish beruvchi tashkilotning ko'rsatuv va eshittirishga bo'lgan huquqi uni birinchi marta efir orqali translyatsiya qilish vaqtidan boshlab 50 yil davomida amal qiladi. («Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida»gi Qonunning 54, 55-moddalari);

– ixtiroga nisbatan patent yigirma yil davomida amal qiladi (ustuvorlik sanasidan boshlab);

– sanoat namunasiga nisbatan patent 10 yil davomida amal qiladi (ustuvorlik sanasidan boshlab);

– foydali modelga bo'lgan patent 5 yil davomida amal qiladi.

Sanoat namunasiga, foydali modelga bo'lgan patent amal qilish muddatlari uzaytirilishi mumkin. («Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida»gi Qonunning 5-moddasi).

Seleksiya yutuqlariga bo'lgan patent seleksiya yutug'i davlat

reestriga kiritilgan vaqtdan boshlab 20 yil davomida, tok, yog'ochbop, manzarali, mevali daraxtlar va o'rmon o'simliklari, shu jumladan, ularning payvandlari uchun 25 yil davomida amal qiladi va u 10 yilga uzaytirilishi mumkin («Seleksiya yutuqlari to'g'risida»gi Qonunning 14-moddasi).

Mahsulot (xizmat) belgisiga bo'lgan mutlaq huquqlarni guvohlantiruvchi guvohnoma ustuvorlik sanasidan boshlab 10 yil davomida amal qiladi va har gal 10 yilga uzaytirilishi mumkin. («Tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari, tovar kelib chiqqan joy nomlari to'g'risida»gi Qonunning 22-moddasi).

Firma nomiga bo'lgan huquqning amal qilish muddati cheklanmagan bo'lib, yuridik shaxs bekor bo'lgan yoxud nomi o'zgargan hollardagina bekor bo'lishi mumkin (FKning 1100-moddasi).

Oshkor etilmagan axborotlarga bo'lgan mutlaq huquqlarning amal qilish muddati (huquqiy muhofaza qilinishi) ham FKning 1095-moddasida belgilangan shartlar mavjud bo'lgan hollarda muddat bilan chegaralanmagan.

Intellektual mulk obyektlariga nisbatan mutlaq huquqlarning amal qilish muddati qat'iy belgilab qo'yilgan hollarda bu muddat o'tganidan keyin (agarda uni uzaytirish mumkin bo'lmasa) huquq egasining mutlaq huquqlari bekor bo'ladi. Buning ma'nosi shundan iboratki, bunday obyektlar ijtimoiy boylik, ijtimoiy ne'matga aylanadi, ya'ni har kim undan erkin va tekin foydalana oladi (obyekt muallifining shaxsiy huquqlariga rioya qilgan holda).

Ma'lumki, intellektual mulk huquqi obyektlarga nisbatan mutlaq huquqlar o'z mazmuni va xarakteri bo'yicha mulkiy huquqlar majmuini tashkil etadi va binobarin, ular qonun asosida ma'lum belgilangan muddat davomida amal qiladi. Mutlaq huquqlardan farqli ravishda intellektual mulk obyektlariga nisbatan shaxsiy nomulkiy huquqlar muddatsiz amal qiladi, ya'ni ularga rioya etilishi vaqt bilan chegaralanmaydi. Bunday shaxsiy huquqlar intellektual faoliyat mahsuli muallifiga ham (masalan, mualliflik huquqi), uchinchi shaxslarga ham (masalan, rassom tomonidan portretida ifodalangan shaxsning o'z qiyofasiga bo'lgan shaxsiy huquqi) tegishli bo'lishi mumkin. Shaxsiy huquqlar mutlaq huquqlar kimga tegishli ekanligidan qat'iy nazar, amal qiladi. Intellektual mulk huquqi obyektlariga nisbatan mutlaq huquqlar fuqarolik muomalasida erkin harakat qiladi, u boshqa shaxslarga o'tkazilishi mumkin, shaxsiy huquqlar esa huquq sohibining o'zidan begonalashtirilmaydi va boshqa shaxslarga o'tkazilmaydi.

Mutlaq huquq amal qilish muddatining tugashi yoki uning

muddatidan oldin, qonunda belgilangan asoslarda bekor bo'lishi, shuningdek, shaxsiy huquq sohibining vafot etishi bunday shaxsiy huquqqa boshqalar tomonidan rioya etilish shartligiga aslo ta'sir etmaydi. Intellektual mulk huquqi obyektga bo'lgan mutlaq huquqlarning amal qilish muddati tamom bo'lganligi sababli bu obyektlarning ijtimoiy boylik, ne'matga aylanganligi fakti ham ularga nisbatan muallifning yoki uchinchi shaxslarning shaxsiy huquqlari bekor bo'lishiga aslo olib kelmaydi. Bunday shaxsiy huquqlar qonun bilan bemuddat qo'riqlanadi.

FKning 1039-moddasida nazarda tutilgan qoidaga asosan agarda qonunda belgilab qo'yilgan hollarda intellektual mulk huquqi obyektga bo'lgan mutlaq huquq egasi tomonidan bunday mutlaq huquqlardan muayyan vaqt davomida foydalanmagan hollarda bekor qilinishi mumkin. Ma'lumki, umumiy qoida bo'yicha mutlaq huquq egasi o'z huquqidan o'zi mustaqil, erkin va o'z xohishiga ko'ra foydalanishga haqli. Ayrim hollarda qonun mutlaq huquq sohibi zimmasiga o'ziga tegishli bo'lgan mutlaq huquqlardan foydalanish bo'yicha faol harakatlar sodir etish majburiyatini yuklaydi, ushbu majburiyat bajarilmagan taqdirda huquq egasi uchun qator salbiy oqibatlar vujudga kelishi qonunlarda belgilab qo'yilgan. Masalan, dastlabki patent ro'yxatga olingan sanadan boshlab uch yil davomida patent egasi sanoat mulki obyektidan butunlay yoxud yetarli foydalanmasa va bu uzrli sabablarga ko'ra ro'y berganligini isbotlab bera olmasa, obyektidan foydalanishni xohlovchi boshqa shaxslar obyektidan foydalanishga majburiy litsenziya berilishini so'rab, sudga murojaat etishga haqli («Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida»gi Qonunning 11 -moddasi).

Tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisiga bo'lgan mutlaq huquqni guvohlantiruvchi hujjat — guvohnomaning amal qilishi tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisi ro'yxatdan o'tkazilgandan keyingi besh yil davomida uzluksiz ishlatilmagan yoki umuman foydalanilmagan bo'lsa, agarda tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisi egasi belgidan o'ziga bog'liq bo'lmagan uzrli sabablarga ko'ra foydalanmaganligini isbotlab bera olmasa, istalgan shaxsning arizasiga muvofiq, sud chiqargan qaror asosida to'liq yoki qisman muddatidan oldin bekor qilinishi mumkin («Tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari, tovar kelib chiqqan joy nomlari to'g'risida»gi Qonunning 25-moddasi).

60-bob. MUALLIFLIK HUQUQI

1-§. Mualliflik huquqi obyektlarini huquqiy muhofaza qilish. Mualliflik huquqi tushunchasi, tamoyillari va asosiy kategoriyalari

Intellektual faoliyat mahsullari orasida mualliflik huquqi va turdosh huquqlar obyektlari alohida ajralib turadi. Bu alohidalik ijodkor-muallif huquqiy maqomida ham, mualliflik huquqi va turdosh huquqlar obyekti bo'lgan fan, adabiyot, san'at asarlari, ijrochilik faoliyati huquqiy rejimida ham o'z ifodasini topgan.

Jahonda turli mamlakatlar o'rtasida ijtimoiy-madaniy aloqalar o'sib borgani sayin bir mamlakatdagi ijodkorlar asarlaridan boshqa mamlakatlardagi kishilar foydalanish imkoniyatlari kengayib bormoqda, bu esa mualliflik va turdosh huquqlar dunyoning ko'p mamlakatlarida bir xilda tartibga solinishiga bo'lgan zaruratni vujudga keltirmoqda. Ushbu zarurat taqozosiga ko'ra, mualliflik huquqi bo'yicha Butunjahon Konvensiyasida (uni Jeneva Konvensiyasi ham deyishadi) hamda adabiy va badiiy asarlarni muhofaza qilish bo'yicha Xalqaro Konvensiyada (uni Bern Konvensiyasi deb ham ataydilar¹) ishlab chiqilgan va dunyoning ko'pgina mamlakatlari o'z milliy qonunlarini u yoki bu Konvensiya asosida shakllantirmoqdalar. Bern Konvensiyasi me'yorlari mualliflik huquqlarini huquqiy muhofaza etishda qat'iyroq tusga ega². O'zbekiston Respublikasining 2006-yil 20-iyuldagi «Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida»gi Qonun mazmunida Bern Konvensiyasining asosiy qoidalari yotadi.

Mualliflik huquqi fuqarolik huquqining tarkibiy qismi bo'lib, uning eng muhim institutlaridan hisoblanadi. Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar adabiyot, san'at asarlarini yaratish, ulardan foydalanish va ijro etish bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy va mulkiy munosabatlarni tartibga soladi.

Mualliflik huquqi tamoyillari deb uning negizida yotgan asosiy qoidalarga aytiladi. Bu tamoyillar ichida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 42-moddasida mustahkamlab qo'yilgan ijod erkinligi

¹ Ўзбекистон Республикаси мазкур конвенцияга 2006 йил 19 апрелдан бошлаб аъзо ҳисобланади.

² Тошев Б. Муаллифлик ҳуқуқи. Тошкент. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1997.- 88—96-б.

muhim ahamiyatga ega. Uning mohiyati shundan iboratki, ijodkor o'z ijodiy mahsuli mavzusini tanlashda, uning shaklini belgilashda, uni yaratish uslublarini tanlashda, undan foydalanishda erkin va mustaqildir. Ayni vaqtda bu erkinlik qonun doirasida amalga oshirilmog'i lozim. Ijodkor o'z asari orqali konstitutsiyaviy tuzumga qarshi, zo'rvonlik yoki behayolikni targ'ib qilish, boshqalarning huquqlarini poymol qilish maqsadlarini ko'zlamasligi lozim. Muhim konstitutsiyaviy tamoyillardan yana biri ijodiy mahsulotlarga nisbatan senzuraning yo'l qo'yilmasligi haqidagi qoidadir.

Muallif asarni yaratishda yoki e'lon qilishda agarda u davlat sirlari, shaxsiy sirlar yoxud boshqalarning qonuniy manfaatlari bilan bog'liq bo'lmasa, oldindan ruxsat olish, asar mazmunini nazoratdan o'tkazish talab etilmaydi. Mualliflik huquqining yana bir asosiy qoidalaridan biri — muallif huquqlarining vujudga kelishi, uni muhofaza etish, asarni yaratish fakti asosida vujudga kelishi, u qandaydir rasmiyatchiliklarga rioya etilishi talab etilmasligidir. Ushbu tamoyil FKning 1041-moddasi va Qonunning 10-moddasida o'z ifodasini topgan.

Mualliflarning asarlarni yaratish va ulardan foydalanishda ma'naviy va moddiy manfaatdorligini har tomonlama muhofaza etish ham qonunlarda mustahkamlab qo'yilgan. Ushbu tamoyil mualliflik huquqiy munosabatlari qatnashchilarining huquq va burchlarini belgilovchi me'yorlardagina emas, balki subyektiv huquqlarni amalga oshirish kafolatlarida, muallif huquqlarini muhofaza etish bo'yicha davlat organlari zimmasiga yuklangan majburiyatlarda, buzilgan muallif huquqlarining himoya qilinishini ta'minlovchi me'yorlarda ham o'z ifodasini topgan.

Mualliflik huquqi bo'yicha munosabatlar O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (27, 29, 42, 67-moddalar va boshqalar), O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi (1041-1081 moddalar), «Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida»gi Qonun, «EHM uchun dasturlar va ma'lumotlar bazalari to'g'risida»gi Qonun, «Noshirlik faoliyati to'g'risida»gi qonun, «Ommaviy axborot vositalari» Qonuni va boshqa qonuniy hujjatlar bilan tartibga solinadi. Bu borada, ayniqsa, FK muhim ahamiyatga ega. FKning bevosita mualliflik huquqi bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soluvchi me'yorlardan tashqari boshqa me'yorlari ham bu sohada tartibga soluvchi vazifalarni bajaradi. Masalan, fuqarolarning huquq layoqati mazmunini belgilovchi me'yorda fuqarolarning fan, adabiyot, san'at asarlariga muallif bo'lish huquqi (FKning 18-moddasi), moddiy va ma'naviy zararlarni undirish bo'yicha qoidalari (FKning 14, 1021-moddalari), intellektual faoliyat natijalariga bo'lgan mutlaq huquqlar haqidagi qoidalari (FKning 97-moddasi) shular jumlasidandir.

2-§. Mualliflik huquqi obyektlari

FKning 1041-moddasiga asosan, mualliflik huquqi ijodiy faoliyat natijasi bo'lmish fan, adabiyot, san'at asarlariga ularning maqsadi va qadr-qiyamati, shuningdek, ifodalanish usulidan qat'iy nazar, joriy etiladi.

Har qanday asar mualliflik huquqi obyekti sifatida muhofaza etilishi uchun u ijodiy faoliyat mahsuli bo'lishi shart. Shu sababli ham oddiy, kundalik hayotdagi so'zlashuvlar, muloqotlar mualliflik huquqi obyekti bo'lib hisoblanmaydi. Ijodiy jarayon bu, eng avvalo, inson tafakkuri, aqliy faoliyat mahsuli, u o'ziga xos original tusga ega.

Huquqiy adabiyotlarda ijodiy jarayonning ikki holati ta'kidlab ko'rsatiladi:

a) asar yaratish jarayonining ongli, intellektual xarakteri;

b) yaratilgan asarning yangiligi, originalligi¹.

Ijodkor ijodiy jarayonining ongli, intellektual tusi shundan iboratki, asar yaratilishidan oldin u ijodkorning ongida, xayolida shakllanadi, vujudga keladi. Asar ma'lum bir o'y-fikr asosida paydo bo'lib, u fikr-g'oya, fikr-reja, fikr-qoralama tarzida bosqichlardan o'tadi, shu tarzda asar yaratilib, shakllanib boradi².

Asarning yangilanishi ijodiy faoliyatning zarur unsuri sifatida asarning yangi mazmunida, yangi shaklida, yangi g'oyalarida, yangi milliy konsepsiyasida ifodalanadi³.

Asarning yangiligi haqidagi mezon mutlaq tusga ega bo'lmay, nisbiy tusga ega. Ilm-fan sohalaridagi asarlarda yangi g'oyalar, yechimlar muhim ahamiyatga ega bo'lsa, adabiy asarlarda va san'at asarlarida shaklan yangilik muhim o'rinni egallaydi. Masalan, o'tmishda «Xamsa» — 5 doston syujeti bo'yicha Nizomiy Ganjaviy, Xisrav Dehlaviy, Alisher Navoiy asarlari bunga yaqqol dalildir. Oybekning «Qutlug' qon» va Hamzaning «Boy ila xizmatchi» asarlarida syujet bo'yicha o'xshashlik mavjud, biroq asar shaklan bir-biriga o'xshamaydi. Shu sababli ham mualliflik huquqida shakl bo'yicha yangilik o'ziga xos tarzda birinchi rejaga chiqadi, deyish mumkin.

Asarning mualliflik huquqi obyekti- sifatida muhofaza qilish uchun yana bir belgisi — bu uning obyektiv shaklda ifodalanganligidir. Asardagi g'oya, mazmun, o'y-fikr, obraz uchinchi shaxslar idrok etishi, tanishuvi, qabul qilishi uchun imkon beruvchi ma'lum bir obyektiv shaklda

¹ Гражданское право. М., 1994 й. Том I. Изд. Бек. 321-б.

² Сербровский В. Й. Вопросы авторского права. М., 1956 й. 35-6.

ifodalangan bo'lishi shart. Shu ma'noda olganda hali muallifning o'y-fikrida bo'lgan, biroq boshqalar qabul qilish uchun obyektiv shaklga kiritilmagan asar mualliflik huquqi obyekt bo'lib hisoblanmaydi.

FKning 1041-moddasiga asosan, asar og'zaki, yozma shaklda yoki uni idrok etish imkonini beradigan boshqa obyektiv shaklda ifodalangan bo'lishi lozim. Yozma shaklda yoki moddiy jismda o'zgacha usulda ifodalangan asar (qo'lyozma, mashinkalangan yozuv, notali yozuvlar, texnika vositalari yordamidagi yozuv, shu jumladan, audio va video yozuvi, ikki o'lchamli yoki hajmiy-fazoviy shaklda yaratilgan tasvirda va hokazo) uning uchinchi shaxslar uchun foydalanish imkoniyati bor-yo'qligidan qat'iy nazar, obyektiv shaklga ega hisoblanadi. Moddiy jismda ifodalanmagan og'zaki yoki boshqa xil asar, basharti u uchinchi shaxslarning idrok etishi uchun maqbul kelgan, kifoya qilgan bo'lsa (omma oldida so'zlash, ommaviy ijrochilik va hokazo) obyektiv shaklga ega hisoblanadi.

Ijodkor asarining uchinchi shaxslar tomonidan idrok etilishi, qabul qilinishi, hozircha insonning ko'rish va eshitish xususiyatlari, qobiliyati asosida ro'y beradi.

Yozma asarlar, videotasvirlar, ikki o'lchovli asarlar (rasmlar) hajmiy-fazoviy shakldagi tasvir (masalan, haykal, me'moriy binolar) ko'rish tuyg'usi orqali qabul qilinsa, musiqa, nutqlar, badiiy o'qishlar eshitish tuyg'usi orqali qabul qilinadi.

Mualliflik huquqi obyektlari quyidagi turlardan iborat:

– adabiy asarlar (adabiy-badiiy, ilmiy, o'quv, publitsistik va boshqa asarlar);

– drama va ssenariy asarlari;

– matnli yoki matnsiz musiqa asarlari;

– musiqali drama asarlari;

– xoreografiya asarlari va pantomimalar;

– audiovizual asarlar;

– rangtasvir, haykaltaroshlik, grafika, dizayn asarlari va tasviriy san'atning boshqa asarlari;

– manzarali-amaliy va sahna bezagi san'ati asarlari;

– arxitektura, shaharsozlik va bog'-park barpo etish san'ati asarlari;

– fotografiya asarlari va fotografiyaga o'xshash usullarda yaratilgan asarlar;

– jo'g'rofiya, geologiya xaritalari va boshqa xaritalar, jo'g'rofiya, topografiya va boshqa fanlarga taalluqli tarhlar, eskizlar va asarlar;

– barcha turdagi EHM uchun dasturlar, shu jumladan har qanday

dasturlash tilida va har qanday shaklda, chunonchi boshlang'ich matn hamda obyekt kodida ifodalanishi mumkin bo'lgan amaliy dasturlar va operatsiya tizimlari;

– Qonunning 5-moddasida belgilangan talablarga javob beradigan boshqa asarlar (Qonunning 6-moddasi).

Mualliflik huquqi obyeksi bo'lishi uchun asar tugallangan bo'lishi shart emas. Shu sababli asar tugallanmagan bo'lsa ham, agarda ularda ijodiylik unsurlari mavjud bo'lsa, mualliflik huquqining mustaqil obyeksi bo'lib hisoblanadi.

Mualliflik huquqi e'lon etilgan (nashr etilgan) va shuningdek, nashr etilmagan, hali qo'lyozma holatida bo'lgan asarlarga birday joriy etiladi.

Mualliflik huquqining vujudga kelishi uchun asarni ro'yxatdan o'tkazish yoki biror rasmiyatchilikka rioya qilish talab etilmaydi. Xolbuki, intellektual faoliyatning boshqa obyektleri bo'yicha huquqiy muhofaza bu obyekt vakolatli davlat idorasi tomonidan maxsus muhofaza yorlig'i (patent, guvohnoma) olgandan keyin vujudga keladi.

Mualliflik huquqi g'oyalar, konsepsiyalar, prinsiplar, tizimlar, taklif etilayotgan yechimlar, obyektiv mavjud kashfiyotlarga nisbatan (agarda ular ilmiy asar sifatida obyektiv shaklga solinmagan bo'lsa) joriy etilmaydi. Rasmiy hujjatlar (qonunlar, qarorlar, ajrimlar va shu kabilar), shuningdek, ularning rasmiy tarjimalari, rasmiy ramzlar, xalq ijodiyoti asarlari, oddiy matbuot axboroti tusidagi kundalik yangiliklarga doir va joriy voqealar haqidagi xabarlar, insonning bevosita individual asar yaratishga qaratilgan ijodiy faoliyati ishtirokisiz muayyan turdagi ishlab chiqarish uchun mo'ljallangan texnika vositalari yordamida olingan natijalar (masalan, robot tomonidan bastalangan musiqa, yozilgan she'r) ham mualliflik huquqi obyeksi bo'lib hisoblanmaydi.

3-§. Mualliflik huquqi subyektlari

Mualliflik huquqi subyektlari ichida fan, adabiyot, san'at asarlarini ijodiy mehnati bilan yaratgan shaxs-muallif alohida o'rinni egallaydi. Fuqaroning subyektiv mualliflik huquqi vujudga kelishi, fan, adabiyot yoki san'at asarlarining muallifi sifatida e'tirof etilishi uning yoshiga, aqli va ruhiy holatiga, asarning yaratilish joyiga, nashr etilgan-etilmaganligiga bog'liq emas.

O'zbekiston Respublikasi hududida e'lon qilingan yoki obyektiv

shaklda mavjud bo'lgan asarni yaratgan shaxsning mualliflik huquqi uning qaysi davlatning fuqaroligidan qat'iy nazar, tan olinadi.

Asari xorijda nashr etilgan yoki qo'lyozma holida xorijda saqlanayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining mualliflik huquqlari ham tan olinadi. Agarda bunday shaxs xorijiy davlat fuqarosi bo'lsa, uning mualliflik huquqi O'zbekiston Respublikasi tomonidan tuzilgan xalqaro shartnomalar asosida belgilanadi.

Garchi asarni yaratishda qatnashmagan bo'lsa-da, muallifning huquqiy vorislari bo'lgan shaxslar va yuridik shaxslar ham subyektiv mualliflik huquqlarining subyektini sanaladi. Bunday toifadagi subyektlarga muallifning barcha huquqlari emas, balki asardan foydalanish bo'yicha ma'lum huquqlarigina o'tadi, xolos. Subyektiv mualliflik huquqining bunday tarzda o'tishi meros yoki muallif bilan tuzilgan shartnoma asosida ro'y beradi. Xizmat topshirig'ini bajarish yuzasidan yaratilgan asardan topshiriq maqsadi taqozo etgan usulda va topshiriqdan kelib chiqadigan doirada foydalanish huquqi, basharti ish beruvchi bilan muallif o'rtasidagi shartnomada o'zgacha hol nazarda tutilgan bo'lmasa, asar yaratish haqida topshiriq bergan va muallif bilan mehnat munosabatlari o'rnatgan shaxsga (ish beruvchiga) tegishlidir. Ish beruvchi bunday foydalanish huquqini boshqa shaxsga berishga haqlidir. (Qonunning 34-moddasi).

Asarlar yaratilishini tashkil etuvchi shaxslar (audiovizual asarlarni tayyorlovchilar, ensiklopediyalar noshirlari, prodyuserlar va boshqa shu kabilar) tegishli asarlarning muallifi deb hisoblanmaydi. Biroq qonunlarda nazarda tutilgan hollarda bunday shaxslar ana shunday asarlardan foydalanishda mutlaq huquqlarga ega bo'ladilar.

Qomuslardan, qomusiy lug'atlardan, ilmiy ishlarning davriy va davomli to'plamlaridan, gazetalar, jurnallar va boshqa davriy nashrlardan foydalanishning mutlaq huquqi ularning noshirlariga tegishlidir. Bunday nashrdan har qanday tarzda foydalanilganda ham noshir o'z nomini ko'rsatishga yoki nomi ko'rsatilishini talab qilishga haqlidir.

Audiovizual asar, shu jumladan, film yaratish xususida shartnoma tuzish, basharti bunday shartnomada o'zgacha hol nazarda tutilgan bo'lmasa, mazkur asar mualliflarining asarni istifoda etilishiga, uni tarqatishga, omma oldida ijro etishga, barchaning e'tiboriga yetkazishiga, kabel orqali berishga, efir orqali uzatishga va asardan har qanday tarzda ommaviy foydalanishga, film matnini subtitrlash va dublyaj qilishga bo'lgan mutlaq huquqlarini asarni tayyorlovchiga (prodyuserga) o'tkazishga olib kelmaydi.

Yuqoridan ko'rinib turibdiki, asarlar yaratilishini tashkil etuvchi

yuridik shaxslar, ya'ni gazeta, jurnal, ilmiy to'plamlar, chop etuvchi nashriyotlar, kino-telestudiyalar, eshittirish va ko'rsatuvlar tayyorlovchi tashkilotlar mualliflik huquqlari doirasi muallif huquqlariga nisbatan ancha qisqa, asosan, asarlardan foydalanish bilan bog'liq. Boshqacha aytganda, asar muayyan jismoniy shaxsning ijodiy mehnati bilangina yaratiladi, shu sababli ham yuridik shaxslar muallif bo'la olmaydilar.

Mualliflik huquqining eng muhim qoidalaridan biri bu — hammualliflik bo'yicha munosabatlarni tartibga soluvchi me'yorlardir. Qonunning 12-moddasiga asosan ikki yoki undan ortiq fuqaroning birgalikdagi ijodiy mehnati natijasida yaratilgan asarga bo'lgan mualliflik huquqi mazkur asar bo'linmas, bir butun yoki har biri ham mustaqil mazmunga ega qismlardan iborat ekanligidan qat'iy nazar, hammualliflarga birgalikda tegishli bo'ladi.

Hammualiflikning quyidagi belgilari mavjud: a) ikki yoki undan ortiq shaxslarning birgalikdagi ijodiy mehnati; b) bunday birgalikdagi faoliyat natijasida vujudga kelgan asarga nisbatan mualliflik huquqining bunday faoliyatda ishtirok etgan barcha shaxslarga taalluqli ekanligi; v) jamoa asarining yaratilganligi.

Hammualiflar tomonidan yaratilgan yagona asarga nisbatan ularning huquqlari va o'zaro munosabatlarini, umumiy mulk institutini birgalikdagi mulk va hissali mulkka nisbatan sherik mulkdorlar huquqlari va o'zaro munosabatlariga qiyoslash mumkin, zero bunday huquqiy tartibga solish mexanizmida o'xshashliklar mavjud.

Agar hammualliflar tomonidan yaratilgan asar mazmun yaxlitligiga putur yetmagan holda tarkibiy qismlarga ajralishi mumkin bo'lsa, u holda Qonunning 12-moddasi 2-3-qismlarida nazarda tutilgan qoidalar qo'llaniladi. Unda aytilishicha, agar asarning muayyan qismidan uning boshqa qismlariga bog'liq bo'lmagan holda foydalanish mumkin bo'lsa, bu mustaqil mazmunga ega bo'lgan qism deb e'tirof etiladi. Bunday asarlar jumlasiga qo'shiq (musiqasi va she'r matni bilan birgalikda), kitob (matn va unga ishlangan rasmlar bilan birgalikda), spektakl (drama matni, musiqasi va sahna bezagi) va shu kabilar kiradi. Bunday asarlarda nisbiy mustaqil hammualliflik mavjud, chunki ularning har bir qismi alohida badiiy, ilmiy yoki adabiy ahamiyatga ega. Bunday asarning ma'lum qismi muallifi o'z qismiga nisbatan mualliflik huquqiga ega. Qonunga asosan hammualliflarning har biri, agar, ular o'rtasidagi bitimda boshqacha hol nazarda tutilmagan bo'lsa, asarni o'zi yaratgan, mustaqil mazmunga ega bo'lgan qismidan o'z xohishiga ko'ra foydalanishga haqli.

Huquqiy adabiyotlarda bunday hollarda asar yaratuvchilari o'rtasida hammualliflik mavjud emas, balki bu turli asarlardan birgalikda foydalanish holati sodir bo'ladi, degan nuqtayi nazarlar ham mavjud¹. Bunga javoban boshqa mualliflar bunday asarlarning har bir qismi ijodiy faoliyatning ma'lum turi mahsuli (masalan, qo'shiq she'ri matni, poetik asarning musiqasi va bastakorlik faoliyati natijasida yaratilgan musiqaviy asarni) tashkil etadi, biroq ular birlashtirilganda mualliflik huquqining yangi obyekti — qo'shiq vujudga keladi deb haqli fikr bildiradilar².

Nisbiy mustaqil hammualliflarning umumiy yagona asar bo'yicha majburiyatlar uchun javobgarlikka nisbatan ham hissali majburiyatlar haqidagi qoidani qo'llash mumkin. Boshqacha aytganda, bunday hammualliflarning biri tomonidan o'z majburiyatini buzganligi boshqa mualliflar uchun huquqiy oqibatlar vujudga keltirmaydi. Har bir muallif o'z qismi bo'yicha javob beradi.

Hammualliflikning yana bir turi – mutlaq hammualliflikdir. Bunda hammualliflar tomonidan yaratilgan asar mazmunan bir butun, yaxlitlikni tashkil etib, u mustaqil qismlarga ajralmaydi. Bunga H. Nu'mon, Sh. Shorahmedovning «Ota», II'f, Petrovning «Oltin buzoq», «12 stul» asarlari yaqqol misol bo'la oladi. Bunda barcha asarga nisbatan mualliflik huquqi bir vaqtning o'zida barcha hammualliflarga teng darajada taalluqli bo'ladi.

Qonunning 12-moddasiga asosan, bunday hollarda asardan foydalanishni yetarli asoslar bo'lmay turib, taqiqlab qo'yishga hammualliflarning hech biri haqli emas. Bo'linmas asar yaratish bo'yicha hammualliflarning majburiyati uchun javobgarlik masalasida ham birgalikdagi umumiy majburiyatlar haqidagi qoidalarni qo'llash mumkin. Binobarin, bunday hollarda bir hammuallifning majburiyati bo'yicha boshqa hammualliflar ham hech istisnosiz javobgar bo'ladilar.

Hammualliflar o'rtasidagi munosabatlar umumiy qoida bo'yicha o'zaro kelishuv, bitim asosida belgilanadi. Bunday bitimda turli masalalar, masalan, asar nashr etilganda zarvaraqda qaysi hammuallif ism-sharifi qanday tartibda yozilishi, qalam haqini taqsimlash va hokazolar ko'zda tutilishi mumkin. Bunday bitim bo'lmagan taqdirda asarga nisbatan mualliflik huquqi barcha mualliflar tomonidan birgalikda amalga oshiriladi, qalam haqi ular o'rtasida teng taqsimlanadi. Agarda hammualliflar o'zaro kelishuvga erisha olmasalar, nizo sud tomonidan hal etiladi.

¹ Гаврилов Э. П. Советское авторское право. Основны́е положения. Тенденция развития. М., 1984, 119-6.

² Гражданское право. Т. 2, 1994, 328-6.

Qonunda filmlar mualliflari, hosila asarlar mualliflari, intervyu mualliflari haqidagi masalalar bevosita o'z ifodasini topgan bo'lib, ular mualliflik huquqi subyektlari hisoblandilar. Qonunning 15-moddasiga asosan, quyidagilar kinofilm, telefilm, videofilm (audiovizual asar) ning to'liq mualliflari hisoblanadilar:

filmni sahnalashtiruvchi rejissor;

ssenariy muallifi;

muayyan(audiovizual asar uchun maxsus yaratilgan matnli yoxud matnsiz musiqa asarining muallifi;

sahnalashtiruvchi (suratga oluvchi) operator;

sahnalashtiruvchi rassom.

Bunday asarning hammualliflari jumlasiga filmda foydalanilgan boshqa asarlarning muallifi ham kiritilishi mumkin.

Muqaddam mavjud bo'lib, shuningdek, film ustida ish olib borish jarayonida yaratilib, filmda foydalanilgan asarlar mualliflarining har biri umuman filmga bo'lgan mualliflik huquqidan qat'iy nazar, mustaqil mazmunga ega bo'lgan o'z asariga mualliflikni saqlab qoladi.

Hosila asarlar, odatda, boshqa bir asar asosida yaratiladi. Hosila asarni yaratish uchun asos bo'lgan asar asosiy yoki birlamchi asar sifatida qaraladi. Masalan, Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar» romani asosiy asar bo'lsa, «O'tgan kunlar» radiopostanovkasi yoki «O'tgan kunlar» badiiy filmi ssenariysi hosila asar hisoblanadi.

Boshqa asarlarni qayta ishlagan shaxslar, tarjimonlar, to'plamlar va boshqa jamlama asarlarni tuzuvchilar hosila asarning muallifi deb e'tirof etiladi. Hosila asarning muallifi qayta ishlangan, tarjima qilingan yoki jamlanma asarga kiritilgan asar muallifining huquqlariga rioya etgan taqdirdagina hosila asarga bo'lgan mualliflik huquqidan foydalanadi.

Bir asosiy asar asosida nomuayyan miqdorda hosila asarlar yaratilishi mumkin. Boshqacha aytganda, hosila asarga bo'lgan mualliflik huquqi boshqa shaxslarning o'sha asosiy asar asosida hosila asarlar yaratishiga aslo to'siqlik qilmaydi.

Jamlama asar muallifiga (tuzuvchisiga) ijodiy mehnat natijasini ifodalovchi, mazkur muallif tomonidan amalga oshirilgan, materiallarni tanlab olish yoki joylashtirishga bo'lgan mualliflik huquqi tegishlidir. Tuzuvchi jamlama asarga kiritilgan asarlardan har birining mualliflari huquqlariga rioya etgan taqdirda, mualliflik huquqidan foydalanadi. Agar mualliflik shartnomasida boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, jamlama asarga kiritilgan asarlarning mualliflari o'z asarlaridan foydalanishga bo'lgan mutlaq huquqlarini jamlama asardan qat'iy nazar

saqlab qoladilar. Tuzuvchining mualliflik huquqi boshqa shaxslarning o'z jamlama asarlarini yaratish uchun ayni o'sha materiallarni mustaqil ravishda tanlab olishlariga yoki joylashtirishlariga to'sqinlik qilmaydi (Qonunning 14-moddasi).

Intervyu savol-javob tarzidagi asar hisoblanadi. Bunda intervyu beruvchi va intervyu oluvchi ishtirok etadilar. Intervyu yozuvchiga bo'lgan mualliflik huquqi hammualliflik asosida intervyu bergan shaxs bilan intervyu o'tkazgan yoki uni yozib olgan shaxsga, basharti ular o'rtasidagi kelishuvda boshqacha hol nazarda tutilgan bo'lmasa, tegishlidir. Biroq, intervyu yozuvini e'lon qilish, ko'rsatish yoki eshittirishga intervyu bergan shaxsning roziligi bilangina yo'l qo'yiladi.

4-§. Mualliflarning huquqlari va ularni himoya qilish

Mualliflarning huquqlari o'z mazmuniga ko'ra shaxsiy nomulkiy va mulkiy tusdagi huquqlarga bo'linadi.

Qonunning 18-moddasiga muvofiq, asar muallifiga quyidagi shaxsiy nomulkiy huquqlar tegishlidir:

- asar muallifi deb e'tirof etilish huquqi (mualliflik huquqi);
- asardan muallifning haqiqiy ism-sharifi, taxallusini ko'rsatgan holda yoxud ism-sharifini ko'rsatmasdan, ya'ni imzosiz foydalanish yoki foydalanishga ruxsat berish huquqi (mualliflik ism-sharifiga bo'lgan huquq);
- asarni har qanday shaklda oshkor qilish yoki oshkor qilishga ruxsat berish huquqi (oshkor qilishga bo'lgan huquq), shu jumladan chaqirib olish huquqi;
- asarni, shu jumladan uning nomini muallifning sha'ni va qadr-qimmatiga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan har qanday tarzda buzib ko'rsatilishidan yoki har qanday boshqacha tarzda tajovuz etilishidan himoya qilish huquqi (muallif obro'sini himoya qilish huquqi).

Odatda umumiy qoida bo'yicha mualliflik shaxsiy huquqlari faqat muallifning o'zigagina tegishli bo'ladi, huquqlar muallifdan begonalashtirilishi yoki boshqacha tarzda boshqa shaxsga o'tkazilishi mumkin emas. Shu sababli ham muallifning shaxsiy nomulkiy huquqlarni amalga oshirishdan voz kechishi haqida boshqa biron-bir shaxs bilan tuzgan bitim va muallifning bu haqdagi arizasi ahamiyatsiz hisoblanadi va hech qanday huquqiy oqibatlar keltirib chiqarmaydi. Bunday bitimlarga nisbatan mutlaqo yaroqsiz bitimlarga doir qoidalar qo'llaniladi.

Muallif shaxsiy huquqlari ichida mualliflik huquqi asosiy o'rinni

egallaydi. Bu huquq muallifning boshqa har qanday shaxsiy yoki mulkiy huquqlari vujudga kelishi uchun birlamchi asosdir. Asar kimning ijodiy mehnati bilan yaratilgan bo'lsa, o'sha shaxs asar muallifi deb e'tirof etiladi, tan olinadi. Muallif (hammualliflar)ning o'zi yaratgan asarga bo'lgan muallifning huquqi boshqa shaxslarning ayni shu asarga mualliflik huquqining e'tirof etilishini istisno etadi. Mualliflik huquqini e'tirof etish uchun asar ijodkorning o'z tashabbusi bilan yoki buyurtma asosida (ish beruvchi topshirig'iga ko'ra yoki shartnoma asosida) yaratilganligi ahamiyatga ega emas. Bunda eng muhimi muallifning asarni o'z ijodiy mehnati bilan yaratganlik fakti hisoblanadi. Mualliflik huquqining vujudga kelishi uchun asarni e'lon etganlik yoki etmaganlik ahamiyatga ega emas, biroq e'lon qilingan asarlarga nisbatan o'ziga xos mualliflik prezumpsiyasi (prezumpsiya — aksi isbotlanmaguncha haqiqat sifatida tan olinadigan holat, fakt) amal qiladi. Bunga asosan asar birinchi marta e'lon qilinganda muallif sifatida ko'rsatilgan shaxs, basharti uning muallif emas ekanligi isbot qilib berilmagan bo'lsa, asar muallifi hisoblanadi.

Mualliflik huquqini belgilashda asar imzosiz yoxud taxallus ostida e'lon qilinganligi ma'lum o'ziga xoslikni keltirib chiqaradi. Asar imzosiz (muallif nomi ko'rsatilmagan anonim tarzda) bosib chiqarilganda ijodkor bu asar o'ziniki ekanligini oshkora-ommaviy e'lon qilib, belgilangan tartibda isbotlab berishi lozim. Agarda asar taxallus ostida bosib chiqarilgan bo'lsa (muallifning taxallusi uning kim ekanligiga shubha qoldirmaydigan hollar bundan mustasno, masalan, Oybek taxallusi ostida chiqarilgan asar atoqli adib Muso Toshmuhamedovga tegishli ekanligi barchaga ayon) ham yuqoridagi qoida amal qiladi. Masalan, «Mushtum» jurnalida 20-yillari o'z asarlarini e'lon qilgan ba'zi ijodkorlar o'nlab taxalluslardan foydalanishgan. Chunonchi, Abdulla Qodiriy Julqunboy taxallusidan tashqari, Battol, Dumbul va shu kabi bir martalik taxalluslar ostida ham asarlar e'lon qilgan.

Muallifning nomga bo'lgan huquqining mohiyati shundan iboratki, muallif (hammualliflar) asardan o'z ism-sharifi, taxallusini ko'rsatgan holda yo imzosiz yoki shu tarzda foydalanishga ruxsat berish borasidagi mutlaq huquqqa egadir.

Muallif asarni o'z ism-sharifi ostida e'lon qilganda u tegishli davlat organlarida qayd etilgan, tug'ilganlik haqidagi guvohnoma yoki pasportda yozilgan ism-sharifdan foydalanadi (masalan, Abdulla Ori pov, Erkin Vohidov va shu kabi holatlar).

Asar taxallus ostida e'lon qilinganda muallifning ism-sharifini bildirmaydigan shartli so'z birikmasi ostida e'lon qilinadi. Taxallus

boshqacha nom (masalan, Jorj Sand, Komila, Nodira), muallifning tug‘ilgan joyi nomi (Al-Buxoriy, Qo‘ng‘irtovlik, Al-Xorazmiy, Chustiy) yoki biror predmet nomi ko‘rinishida bo‘ladi. Mumtoz adabiyot namoyandalarining ko‘pchiligi taxallusga ega bo‘lgan. Muallif o‘zi xohlagan taxallusni tanlash huquqiga ega, biroq tanlanadigan taxallus boshqalarning nomlarini, taxalluslarini ular bilan muallif shaxsini chalkashtirishga olib keladigan darajada takrorlamasligi, davlatning rasmiy ramzlariga ayniy bo‘lmasligi maqsadga muvofiq va albatta, odob-axloq qoidalariga ham rioya qilinishi lozim.

Asarni o‘z ism-sharifi bilan, taxallus ostida yoki imzosiz e‘lon qilish muallifning o‘z shaxsiy ishidir, uning o‘z xohishi-irodasiga bog‘liq¹. Imzosiz yoki yashirin taxallus bilan e‘lon qilish motivlari turlicha bo‘lishi mumkin: asarning muallif shaxsini bilmagan holda o‘quvchi tomonidan xolisona baholanishga imkon berish, asar badiiy saviyasidan ko‘ngli to‘lmaganligi sababli o‘z ism-sharifi bilan e‘lon qilishdan tortinish, asarni u yoki bu sabablarga ko‘ra o‘z nomidan e‘lon qilishdan kelib chiqishi mumkin bo‘lgan o‘zi uchun noqulay oqibatlariga yo‘l qo‘yilmaslik va hokazo. Biroq asar imzosiz yoxud yashirin taxallus (yashirin taxallus bu o‘rinda muallifning shaxsini ochiq-oydin, oshkora oydinlashtirishga imkon bermaydigan taxallus ma‘nosida qo‘llanilmoqda) bilan e‘lon qilinganda muallif uchun bu asarga nisbatan o‘z huquqlarini amalga oshirishda ma‘lum miqdorda qiyinchiliklar tug‘dirishini ta‘kidlab o‘tish lozim.

Muallif obro‘cini himoya qilish huquqi mazmuni Qonunning 18-moddasida o‘z ifodasini topgan. Bunga, asosan, muallif o‘z asariga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish hamda asarga o‘zining roziligisiz biron-bir shaxs tomonidan o‘zgartirishlar yoki qo‘shimchalar kiritilishidan asarni himoya qilish borasidagi mutlaq huquqqa egadir.

Asarni nashr qilish, omma oldida oshkora ijro etish yoki undan boshqacha tarzda foydalanish chog‘ida asarning o‘ziga ham, uning nomiga ham biron-bir o‘zgartirish kiritishga faqat muallifning roziligi bilangina yo‘l qo‘yiladi.

Muallifning roziligisiz uning asarini bezaklar bilan, so‘z boshi, xotima, sharh yoki biron-bir tushuntirishlar bilan nashr etish taqiqlanadi.

Muallif obro‘cini himoya qilish huquqining mohiyati shundan

¹ Тахаллус остида асар эълон қилиш муаллифнинг хоҳиши-иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолатлар ҳақида фактлар ҳам мавжуд. Масалан, совет космонавтикасининг етакчи олими С. П. Королёв, атомшунос олим И. В. Курчатое ва шу кабилар 40—60-йилларда ўз илмий мақолаларини тахаллус остида эълон қилишган. Бу ҳолат уларнинг шахси ҳақида маълумотлар давлат сири эканлиги билан изоҳланади.

iboratki, har qanday ijodiy asar ijodkor shaxsining uzviy, tarkibiy qismidir. Asarda muallifning nafaqat o'y-fikrlari, dunyoqarashi aks etadi, balki asarning saviyasi, darajasi, ijodkorning shaxsiy layoqati, ijodiy qobiliyati ham mujassamlanadi. Shu sababli ham asar daxlsizligini buzish muallifning shaxsiga qaratilgan huquqbuzarlik sifatida baholanadi. Muallifning vafotidan keyin asarning daxlsizligini himoya qilish vasiyatnomada ko'rsatilgan shaxs tomonidan, bunday ko'rsatma bo'lmaganida esa, muallifning merosxo'rlari, shuningdek, qonunga muvofiq zimmasiga mualliflik huquqlarini himoya qilish yuklatilgan vakolatli idoralar tomonidan amalga oshiriladi.

Asarni oshkor qilishga bo'lgan huquq o'z mazmuniga ko'ra ham shaxsiy, ham mulkiy xarakterga ega bo'lgan huquqdir.

Qonunning 18-moddasiga asosan, muallif nomuayyan doiradagi shaxslarning asardan foydalanishiga, tanishuviga imkon yaratib berish (oshkor qilishga bo'lgan huquq) huquqiga egadir. Asarni nashr etish, omma oldida ijro etish, ommaga namoyish etish yo'li bilan yoki boshqacha tarzda ommaviylashtirish orqali muallif tomonidan yoki uning roziligi bilan nomuayyan doiradagi shaxslarning asardan foydalanishi uchun birinchi bor imkoniyat yaratib berilsa, asar e'lon qilingan hisoblanadi.

Muallif ayni vaqtda asarni e'lon qilish to'g'risida ilgari qabul qilingan qarordan voz kechish (asarni chaqirib olish) huquqiga ham ega, biroq bunda muallif asardan foydalanish huquqini olgan shaxslarga buning natijasida yetkazilgan zararni, shu jumladan, boy berilgan foyda o'rnini qoplashi shart. Basharti asar e'lon qilingan bo'lsa, muallif asarni qaytarib olganligini ommaga ma'lum qilishi shart. Bunda muallif asarning avvaldan tayyorlab qo'yilgan qismlarini o'z hisobidan muomaladan olib qo'yishga haqli.

Qonunning 19-moddasiga muvofiq, muallif asardan har qanday shaklda va har qanday usulda foydalanishda mutlaq huquqlarga ega.

Yuridik va jismoniy shaxslar, ushbu qonunda ko'rsatilganidan tashqari hollarda, asardan faqat huquq egasi yoki boshqa vakolatli shaxs bilan tuzilgan shartnomaga binoan, shu jumladan mulkiy huquqlarni jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilotlar bilan tuzilgan shartnomaga binoan yoxud ular bo'lmagan taqdirda, bu tashkilotlarning vazifalari va majburiyatlarini bajaruvchi tashkilot bilan tuzilgan shartnomaga binoan foydalanishlari mumkin.

Muallifning asardan foydalanishga bo'lgan mutlaq huquqlari quyidagi harakatlarni amalga oshirish yoki bunday harakatlarga ruxsat berish huquqini anglatadi:

- asarni takrorlash (takrorlash huquqi);
- asarning asl nusxasini yoki nusxalarini sotish yoki mulk huquqini o'zgacha tarzda boshqa shaxsga o'tkazish yo'li bilan tarqatish (tarqatish huquqi);
- asarni barchaning e'tiboriga yetkazish (barchaning e'tiboriga yetkazish huquqi);
- asarning asl nusxasini yoki nusxalarini prokatga berish (prokatga berish huquqi);
- tarqatish maqsadida asarning nusxalarini, shu jumladan mutlaq mualliflik huquqlari egasining ruxsati bilan tayyorlangan nusxalarini import qilish (import qilish huquqi);
- asarni sim (kabel) orqali yoki boshqa shu kabi vositalar yordamida uzatish yo'li bilan barchaning e'tibori uchun yuborish (kabel orqali yuborish huquqi);
- asarga tuzatishlar kiritish, uni aranjirovka qilish yoki boshqacha tarzda qayta ishlash (qayta ishlash huquqi);
- asarni omma oldida namoyish etish (omma oldida namoyish etish huquqi);
- asarni omma oldida ijro etish (omma oldida ijro etish huquqi);
- asarni simsiz vositalar yordamida uzatish yo'li bilan barchaning e'tibori uchun yuborish (efirga uzatish huquqi);
- asarni tarjima qilish (tarjima qilish huquqi);
- asarni barchaning e'tiboriga takroran yuborish, agar bunday yuborish dastlabki yuborishni amalga oshirgan tashkilotdan boshqa tashkilot tomonidan amalga oshirilsa (barchaning e'tiboriga takroran yuborish huquqi).

Asarga uning obyektiv shaklini, ohoriy, asl nusxasida qanday bo'lsa, shu holatdagi shaklini qayta berish (asarni nashr etish, audio yoki videotovush yoki tasvir yozuvlaridan nusxa ko'paytirish va shu kabilar) asarni istifoda qilish, takrorlash hisoblanadi.

Asar nusxalarini sotish, almashtirish, ijaraga berish yoki ular ishtirokida boshqa amallarni bajarish, shu jumladan, ularni import qilish asarni tarqatish hisoblanadi.

Agar chop etilgan asarning nusxalari ularni sotish yoki mulk huquqini o'zgacha tarzda boshqa shaxsga o'tkazish orqali fuqarolik muomalasiga qonuniy kiritilgan bo'lsa, ularni kelgusida muallifning roziligisiz va unga haq to'lamasdan tarqatishga yo'l qo'yiladi. Asardan daromad olish maqsadida foydalanilganligi yoki undan foydalanish bunday maqsadga qaratilmaganligidan qat'iy nazar, asardan

foydalanilgan deb hisoblanadi.

Asarning mazmunini tashkil etuvchi qoidalarni (kashfiyotlarni, boshqa texnikaviy, iqtisodiy, tashkiliy va shu kabi yechimlarni) amaliy qo'llash asardan mualliflik huquqi ma'nosida foydalanganlik deb hisoblanmaydi.

Boshqacha aytganda, masalan, biror shaxs ilmiy monografiyada berilgan ma'lumotlar va chizmalar asosida qurilma yoki uskuna yasab, undan foydalanish ushbu asardan mualliflik huquqi nuqtayi nazaridan foydalangan bo'lib hisoblanmaydi.

Muallifning asarni tarjima qilishga va qayta ishlashga bo'lgan mutlaq huquqlari tarjima qilingan yoki qayta ishlangan asarga nisbatan muayyan harakatlarni amalga oshirish yoki bunday harakatlarga ruxsat berish huquqini o'z ichiga oladi.

Muallifning dizaynerlik, arxitektura, shaharsozlik va bog'-park barpo etish loyihalaridan foydalanishga bo'lgan mutlaq huquqlari bunday loyihalarni amalda ro'yobga chiqarishni ham o'z ichiga oladi. Qabul qilingan arxitektura loyahasining muallifi, agar shartnomada boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachidan qurilishga doir hujjatlarni ishlab chiqish hamda bino yoki inshootni qurish chog'ida o'z loyahasini ro'yobga chiqarishda qatnashish huquqini berishni talab qilishga haqlidir.

Audiovizual asarlar, EHM uchun dasturlar, fonogrammaga yozilgan asarlar mualliflari asarning asl nusxasini yoki nusxasini prokatga berishga ruxsat etishda mutlaq huquqqa ega. Ushbu qismning qoidalari audiovizual asarlarga nisbatan, agar faqat shunday prokat ana shu asarlarni takrorlashga bo'lgan mutlaq huquqqa jiddiy zarar yetkazadigan keng ko'lamli takrorlashga olib kelmasa, shuningdek, EHM uchun dasturlarga nisbatan, agar EHM uchun dasturning o'zi prokatning asosiy obyekti bo'lmasa, qo'llanilmaydi.

Fonogramma yoki audiovizual asar nusxalarini prokatga berishda muallif, fonogramma yoki audiovizual asarni prokatga berish huquqi fonogrammani tayyorlovchiga yoki audiovizual asarni tayyorlovchiga o'tkazilganligiga qaramay, fonogramma yoki audiovizual asar nusxalarining prokati uchun haq olish huquqini saqlab qoladi. Mazkur haqning eng kam miqdori, uni to'lash shartlari va tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Agar asar saqlash uchun har kimning foydalanishi mumkin bo'lgan saqlov joyiga (depozitariyga) topshirilgan bo'lsa va depozitariy bilan tuzilgan shartnomaga ko'ra mazkur depozitariyga murojaat etadigan har qanday shaxsning asar nusxasini olishi mumkin bo'lsa, asardan bu

tarzda foydalanish asarlarining qo'lyozmalarini, har qanday moddiy jismdagi boshqa asarlarni saqlash uchun topshirish deb e'tirof etiladi.

Asarni saqlash uchun topshirish mutlaq mualliflik huquqi egasining depozitariy bilan tuzilgan, asardan foydalanish shartlarini belgilovchi shartnoma asosida amalga oshiriladi. Bunday shartnoma va depozitariyning foydalanuvchi bilan tuzgan shartnomasi ommaviy shartnomadir.

Tasviriy san'at asarining muallifi asar mulkdoridan o'z asarlarini takrorlash huquqini (foydalanish huquqini) amalga oshirish imkoniyatini berishni talab qilishga haqlidir. Bunda asar mulkdoridan asarni muallifga yetkazib berishni talab qilish mumkin emas.

Tasviriy san'at asariga bo'lgan mulk huquqining muallifdan boshqa shaxsga (haq evaziga yoki tekin) o'tishi bu asarning dastlabki sotilishini bildiradi.

Tasviriy san'at asarini oldingi narxdan kamida yigirma foiz yuqori narx bo'yicha oshkora qayta sotishning (kimoshdi savdosi, tasviriy san'at galereyasi, badiiy salon, do'kon va hokazo orqali) har bir holatida muallif sotuvchidan qayta sotish narxining besh foizi miqdorida haq olish huquqiga ega (ergashma huquq). Mazkur huquq boshqa shaxsga o'tkazilmaydi va faqat muallifning qonun bo'yicha merosxo'rlariga mualliflik huquqining amal qilish muddatiga o'tadi.

Asardan boshqa shaxslarga haq evaziga foydalanishga berish muallifning asardan foydalanish bo'yicha mutlaq huquqining tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi.

Mulkiy huquqlar faqat mualliflik shartnomasini tuzish yo'li bilan huquq egasi tomonidan boshqa shaxsga o'tkazilishi mumkin, Qonunda belgilangan hollar bundan mustasno. Muallifning mulkiy huquqlarini boshqa shaxsga o'tkazish mutlaq huquqlarni boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risidagi mualliflik shartnomasi asosida yoki mutlaq bo'lmagan huquqlarni boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risidagi mualliflik shartnomasi asosida amalga oshirilishi mumkin. Mutlaq huquqlarni boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risidagi mualliflik shartnomasi faqat ushbu huquqlar o'tkazilayotgan shaxs asardan muayyan usulda va shartnomada belgilangan doirada foydalanishiga ruxsat beradi.

Mutlaq bo'lmagan huquqlarni boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risidagi mualliflik shartnomasi foydalanuvchiga asardan shunday huquqlarni boshqa shaxsga o'tkazgan mutlaq huquqlar egasi va (yoki) bu asardan ayni shunday usulda foydalanish uchun ruxsat olgan boshqa shaxslar bilan teng ravishda foydalanishga ijozat beradi. Mualliflik shartnomasi bo'yicha boshqa shaxslarga o'tkaziladigan huquqlar, agar shartnomada

bevosita boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, mutlaq bo'lmagan huquqlar hisoblanadi. Asarga bo'lgan mualliflik huquqi asar aks ettirilgan moddiy obyektga bo'lgan mulk huquqi bilan bog'liq emas. Moddiy obyektga bo'lgan mulk huquqini yoki moddiy obyektga egalik qilish huquqini boshqa shaxsga o'tkazish shu obyektga aks ettirilgan asarga bo'lgan biron-bir mualliflik huquqining o'z-o'zidan boshqa shaxsga o'tkazilishiga sabab bo'lmaydi.

Qonunning 39-moddasiga muvofiq, mualliflik shartnomasida quyidagilar nazarda tutilishi kerak:

- asardan foydalanish usullari (mazkur shartnoma asosida o'tkaziladigan konkret huquqlar);

- asardan foydalanishning har bir usuli uchun to'lanadigan haq miqdori va (yoki) to'lanadigan haq miqdorini belgilash tartibi, uni to'lash tartibi hamda muddatlari.

Mualliflik shartnomasi taraflar zarur deb topgan boshqa shartlarni ham nazarda tutishi mumkin. Mualliflik shartnomasida asardan foydalanish huquqi qancha muddatga o'tkazilishi to'g'risida shart bo'lmagan taqdirda, shartnoma tuzilgan sanadan boshlab besh yil o'tganidan keyin, agar foydalanuvchi shartnoma bekor qilinguniga qadar kamida olti oy oldin bu haqda yozma ravishda ogohlantirilgan bo'lsa, shartnoma muallif tomonidan bekor qilinishi mumkin.

Mualliflik shartnomasida asardan foydalanish huquqi amal qiladigan hudud doirasi to'g'risida shart bo'lmagan taqdirda, shartnomaga binoan boshqa shaxsga o'tkazilayotgan huquqning amal qilishi O'zbekiston Respublikasi hududi bilan cheklanadi. Boshqa shaxsga o'tkazilishi mualliflik shartnomasida bevosita nazarda tutilmagan asardan foydalanish huquqlari boshqa shaxsga o'tkazilmagan deb hisoblanadi.

Shartnoma tuzilgan paytda asardan foydalanish haqida hali ma'lum bo'lmagan huquqlar mualliflik shartnomasi mavzusi bo'lishi mumkin emas. To'lanadigan haq mualliflik shartnomasida asardan foydalanishning tegishli usuli uchun olinadigan daromaddan foiz tarzida belgilanadi. Agar buni asarning xususiyati yoki undan foydalanishning o'ziga xos jihatlari bilan bog'liq holda amalga oshirish mumkin bo'lmasa, shartnomada qayd etilgan summa tarzida yoxud boshqacha tarzda belgilanadi. Mazkur mualliflik haqining eng kam miqdorlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Agar asarni nashr etish yoki undan boshqacha tarzda foydalanish haqidagi mualliflik shartnomasida haq to'lash qat'iy summa tarzida belgilansa, shartnomada asarning eng ko'p adadi belgilab qo'yilishi shart.

Mualliflik shartnomasi bo'yicha o'tkazilgan huquqlar bunday shartnomada bevosita nazarda tutilgan taqdirdagina boshqa shaxslarga to'liq yoki qisman o'tkazilishi mumkin. Mualliflik shartnomasining muallifni kelgusida mazkur mavzuda yoki mazkur sohada asarlar yaratishini cheklaydigan sharti o'z-o'zidan haqiqiy emas.

Audiovizual asar yaratish va undan foydalanish uchun mualliflik shartnomasini tuzish, agar shartnomada boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, bu asar mualliflari tomonidan audiovizual asarni tayyorlovchiga takrorlash, tarqatish, prokatga berish, omma oldida ijro etish, efirga uzatish, kabel orqali yuborish, barchaning e'tiboriga takroran yuborish, audiovizual asarni barchaning e'tiboriga yetkazish, shuningdek, audiovizual asarga subtitr qilish va matnni dublyaj qilish bo'yicha mutlaq huquqlarning o'tkazilishiga olib keladi. Ko'rsatilgan huquqlar audiovizual asarga bo'lgan mualliflik huquqi amal qiladigan muddat mobaynida amalda bo'ladi. Audiovizual asar tarkibiga kiradigan asarlardan foydalanish mualliflik shartnomasi asosida va qonunda nazarda tutilgan boshqa asoslarda amalga oshiriladi. Asarni audiovizual asar tarkibiga kiritishga o'z roziligini bergan huquq egasi, agar audiovizual asarni tayyorlovchi bilan tuzilgan mualliflik shartnomasida boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, audiovizual asardan foydalanishni taqiqlashga yoki biron-bir tarzda cheklashga haqli emas. Audiovizual asarga tarkibiy qism bo'lib kirgan, ham ilgari mavjud bo'lgan, ham uning ustida ishlash jarayonida yaratilgan asarlarning mualliflari, agar audiovizual asarni tayyorlovchi bilan tuzilgan mualliflik shartnomasida boshqacha qoida shartlashilgan bo'lmasa, har biri o'z asariga nisbatan mualliflik huquqidan foydalanadi.

Muallif buyurtmaning mualliflik shartnomasi bo'yicha asarni shartnoma shartlariga muvofiq yaratish va uni buyurtmachiga topshirish majburiyatini oladi. Buyurtmaning mualliflik shartnomasi bo'yicha yaratilgan asarga bo'lgan shaxsiy nomulkiy huquqlar muallifga tegishlidir.

Mualliflik shartnomasi yozma shaklda tuzilishi kerak, qonunda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

EHM uchun dasturlar va ma'lumotlar bazalari nusxalarini sotishda mualliflik shartnomasi, agar uning shartlari (dasturdan va ma'lumotlar bazasidan foydalanish shartlari) dastur yoki ma'lumotlar bazasi nusxalarida tegishli tarzda bayon qilingan bo'lsa, yozma shaklda tuzilgan deb hisoblanadi.

Muallifning shaxsiy huquqlari uning o'zidan begonalashtirilishiga, ya'ni boshqa birovlariga o'tkazilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Muallifning asardan boshqalar foydalanganligi uchun oladigan haq

(gonorar, qalam haqi) miqdori muallif bilan asardan foydalanuvchilar (masalan, nashriyot, teatr, ko'rgazma tashkilotchilari va hokazo) o'rtasidagi kelishuv asosida belgilanadi. Turmushda bu haq miqdori asarning birinchi marta yoki qayta nashr etilishi, tiraji, muallifning mashhurlik darajasi, asarning buyurtma bo'yicha yaratilganligi va shu kabi holatlarga bog'liq. Ko'p hollarda har bir nashriyotda asarlar uchun ilgaridan belgilab qo'yilgan gonorar stavkalari amal qiladi.

Qonunda asarlardan muallifning roziligini olmasdan, lekin tegishli haq to'lagan holda, shuningdek, asardan muallifning roziligini olmasdan va haq to'lamasdan uchinchi shaxslar tomonidan foydalanishga yo'l qo'yiladigan holatlar aniq belgilab qo'yilgan (Qonunning 25-33-moddalari). Muallifning va boshqa shaxsning asaridan foydalanish borasidagi mutlaq huquqlarini bunday cheklashga asardan normal foydalanishda o'rinsiz putur yetkazmagan va muallifning qonuniy manfaatlarini asossiz kamsitmagan taqdirdagina yo'l qo'yiladi.

Muallifning mulkiy huquqlari amal qilish muddatlari Qonunning 35-moddasida belgilab qo'yilgan. Bunga asosan mualliflik huquqi muallifning butun hayoti davomida va uning vafotidan keyin ellik yil davomida amal qiladi, ushbu moddada va boshqa qonunlarda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Hammualiflikda yaratilgan asarga bo'lgan mualliflik huquqi hammualiflarning butun hayoti davomida va hammualiflar orasida eng uzoq umr ko'rgan oxirgi shaxs vafot etganidan keyin ellik yil davomida amal qiladi.

Taxallus ostida yoki imzosiz qonuniy oshkor qilingan asarga bo'lgan mualliflik huquqi asar oshkor qilinganidan keyin ellik yil davomida amal qiladi. Agar ko'rsatilgan muddat ichida taxallus ostidagi yoki imzosiz asar muallifi o'z shaxsini ma'lum qilsa yoki bundan buyon uning shaxsi shubhaga o'rin qoldirmasa, ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan muddatlar qo'llaniladi.

Muallifning vafotidan keyin birinchi marta e'lon qilingan asarga bo'lgan mualliflik huquqi asar e'lon qilinganidan keyin ellik yil davomida amal qiladi.

Mualliflik huquqi, mualliflik ism-sharifiga bo'lgan huquq va muallif obro'sini himoya qilish huquqi muddatsiz muhofaza qilinadi.

Asarga O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq muhofaza berilgan taqdirda, O'zbekiston Respublikasi hududida mualliflik huquqining amal qilish muddati ushbu moddaga binoan belgilanadi. Lekin bu muddat asar kelib chiqqan mamlakatda belgilangan mualliflik

huquqining amal qilish muddatidan oshib ketmasligi kerak.

Mazkur muddatlarni hisoblash muddatning o'ta boshlashi uchun asos bo'ladigan yuridik fakt yuz bergan yildan keyingi yilning birinchi yanvaridan e'tiboran boshlanadi.

Qonunning 62-moddasiga muvofiq, quyidagilar:

- mualliflarning shaxsiy nomulkiy huquqlarini buzish;
- huquq egasi yoki mulkiy huquqlarni jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilot bilan shartnoma tuzmasdan asarlar yoki turdosh huquqlar obyektini takrorlash, tarqatish yoki undan boshqacha tarzda foydalanish, ushbu qonunga muvofiq shunday foydalanishga shartnoma tuzmasdan yo'l qo'yiladigan hollar bundan mustasno;

- qonunda nazarda tutilgan hollarda haq to'lash to'g'risidagi talablarni buzish;

- asarlardan huquq egasi yoki mulkiy huquqlarni jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilot bilan tuzilgan shartnoma bo'yicha olingan huquqlarni oshirib yuborgan holda foydalanish;

- huquq egalari mulkiy huquqlarini boshqacha tarzda buzish mualliflik huquqlarini buzishdir.

Asarlarning takrorlanishi yoki tarqatilishi mualliflik huquqini buzgan holda amalga oshiriladigan nusxalari kontrafakt nusxalardir. Qonunga muvofiq muhofaza qilinadigan asarlarning bunday asarlarni muhofaza qilish to'xtatilgan yoki hech qachon muhofaza qilinmagan davlatlardan huquq egalari roziligisiz import qilinadigan nusxalari ham kontrafakt nusxalardir.

Mualliflik huquqi sohibining mutlaq huquqlarini himoya qilish usullari FKning 11-moddasi, 1040-moddasi, 1070-moddalarida va Qonunning 65-moddasida belgilab berilgan. Sodir etilgan huquqbuzarlik xarakteriga qarab, huquqni himoya qilishning tegishli usuli qo'llanadi. Qonunning 65-moddasiga muvofiq, muallif, yoki mutlaq huquqlarning boshqa egasi huquqbuzardan quyidagilarni talab qilishga haqli:

- huquqlarni tan olishini;

- huquq buzilishidan oldingi holatni tiklashi va huquqni buzadigan yoki uning buzilishi xavfini yuzaga keltiradigan harakatlarni to'xtatishini;

- huquq egasining huquqi buzilmagan taqdirda, u fuqarolik muomalasining odatdagi sharoitlarida olishi mumkin bo'lgan, lekin ololmay qolgan daromadi miqdoridagi zararlarining o'rnini qoplashini. Agar huquqbuzar mualliflik huquqini buzish oqibatida daromadlar olgan bo'lsa, huquq egalari boshqa zararlar bilan bir qatorda boy berilgan foydani bunday daromadlardan kam bo'lmagan miqdorda

qoplashini;

- zararlar yetkazilishi faktidan qat'iy nazar, huquqbuzarlikning xususiyati va huquqbuzarning aybi darajasidan kelib chiqib ish muomalasi odatlarini hisobga olgan holda zararning o'rnini qoplash evaziga to'lanishi lozim bo'lgan tovonni to'lashini;

- qonunda belgilangan huquqlarini himoya qilish bilan bog'liq bo'lgan, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa choralar ko'rishini.

Muallif o'z huquqlari buzilgan taqdirda, huquqbuzardan ma'naviy ziyon qoplanishini talab qilishga haqlidir.

Mulkiy huquqlarni jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilot mulkiy huquqlarini boshqarish shunday tashkilot tomonidan amalga oshirilayotgan shaxslarning buzilgan mualliflik huquqlarini himoya qilib qonunda belgilangan tartibda o'z nomidan ariza bilan sudga murojaat etishga haqlidir.

Mualliflik huquqi buzilishining oldini olish yoki uni to'xtatish uchun zarur choralar ko'rish natijasida uchinchi shaxslarga yetkazilgan zararlar, shuningdek, bunday choralarni amalga oshirgan shaxs ko'rgan zararlar huquqbuzar hisobidan undirib olinishi kerak.

Asarlarning kontrafakt nusxalari, shuningdek, ularni tayyorlash va takrorlashda foydalaniladigan materiallar va asbob-uskunalar hamda sodir etilgan huquqbuzarlikning boshqa vositalari qonun hujjatlariga muvofiq sud tartibida musodara qilinadi.

Asarlarning musodara qilingan kontrafakt nusxalari yo'q qilinishi kerak, ularni huquq egasiga uning iltimosiga binoan topshirish hollari bundan mustasno.

Mualliflik huquqi obyektlariga nisbatan mutlaq huquq sohibi o'z huquqlaridan barchani xabardor qilish uchun obyektning (asarning) har bir nusxasida aks ettiriladigan va quyidagi uch element (unsur)dan iborat mualliflik huquqi himoya belgisidan foydalanishi mumkin:

aylana (doira) ichiga olingan lotincha «S» harfi;

mualliflik mutlaq huquqlari sohibining nomi;

asar birinchi marta e'lon qilingan yil.

Ushbu belgi xalqaro miqyosda, boshqa xorijiy davlatlarning ko'pchiligida ham qabul qilingan. Amalda muallif yoki uning merosxo'ri mualliflik shartnomasi tuzish orqali asardan foydalanish huquqini boshqa shaxsga o'tkazishi mumkin. Bunday shartnoma haq baravariga tuziladigan shartnoma hisoblanadi. Tayyor asar yoki yaratilishi lozim bo'lgan asar uchun mualliflik buyurtma-shartnomasi tuziladi.

Asarga bo'lgan mualliflik huquqining amal qilish muddati tugaganidan keyin asar ijtimoiy boylikka aylanadi. Ijtimoiy boylik (ne'mat) hisoblanadigan asardan, boshqa obyektlardan har bir shaxs mualliflik haqini to'lamagan va qandaydir ruxsat olmagan holda erkin foydalanishi mumkin. Biroq bunda mualliflik huquqiga, muallif nomiga bo'lgan huquqqa va asarning daxlsizligiga bo'lgan huquqqa rioya etilishi shart.

5-§. Elektron hisoblash mashinalari (EHM) va ma'lumotlar bazalarini huquqiy muhofaza qilish

Ilmiy-texnika taraqqiyoti jamiyat hayotining barcha sohalariga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda va u rivojlanishning asosiy manbayi hisoblanadi. Bu ta'sir, eng avvalo, komp'yuterlar (EHM) yordamida axborotlarni saqlash, qayta ishlash va uzatish faoliyati bilan bog'liq bo'lgan sohalarda, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'lmoqda. Shu sababli ham bunday faoliyatni huquqiy tartibga solish, uning natijalarini huquqiy muhofaza qilish muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasida (1994 yil 5 may) «EHM uchun yaratilgan dasturlar va ma'lumotlar bazalarining huquqiy himoyasi to'g'risida» gi Qonun qabul qilingan. Ushbu Qonunning 3-moddasiga asosan, EHM uchun ma'lumotlar bazalari va dasturlar mualliflik huquqi obyektlari toifasiga kiritiladi. Buning ma'nosi shuki, mualliflik huquqining aksariyat me'yorlari (obyektga nisbatan huquqiy muhofazaning vujudga kelish sharti, mualliflik huquqining amal qilish muddatlari, muallifning shaxsiy va mul-kiy huquqlari va hokazolar) komp'yuter dasturlari ijodkorlari uchun ham qo'llaniladi.

Ma'lumotlar bazasi deganda EHMLar yordamida topish va ishlov berish mumkin bo'ladigan tarzda bir tizimga solingan ma'lumotlar (masalan, maqolalar, hisob-kitoblar) majmui tushuniladi.

EHM (komp'yuter) uchun yaratilgan dastur deganda muayyan natijaga erishish maqsadida EHM, EHM shoxobchalari va boshqa komp'yuter vositalarining ishlashi uchun mo'ljallangan ma'lumotlar va ko'rsatmalar (farmoyishlar, buyruqlar) majmui tushuniladi.

EHM uchun dasturlar va ma'lumotlar bazalariga nisbatan mualliflik huquqi ular yaratilgandan keyin vujudga keladi va bunda mualliflik huquqining boshqa obyektlari kabi ularni ro'yxatdan o'tkazish va boshqa rasmiyatchiliklarga rioya qilish shart emas. Shu sababli ham qonunning 9-moddasiga asosan EHM uchun yaratilgan dasturlarni yoki ma'lumotlar

bazalarini tegishli vakolatli davlat idoralarida qayd etish (reestrğa kiritish) haqidagi talabga rioya qilmaslik huquq egasini mutlaq huquqlardan mahrum etmaydi, biroq bu huquqlarni amalga oshirish, uni muhofaza etishni nisbatan qiyinlashtiradi, xolos. Agarda dastur yoki ma'lumotlar bazalari ro'yxatdan o'tkazilgan bo'lsa, ularga nisbatan mulkiy huquqlar, boshqa shaxsга o'tkazish haqidagi shartnomalar ham tegishli davlat idorasida (ya'ni Davlat Patent idorasi huzuridagi agentlikda) ro'yxatdan o'tkazilishi lozim.

EHM uchun yaratilgan dastur yoki ma'lumotlar bazasiga mualliflik, shuningdek, muallifning va obyektga nisbatan mutlaq huquqlarning sohibi vakolatlarining mazmuni tegishli qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Bunday qonunlar jumlasiga «Mualliflik va turdosh huquqlar to'g'risida» gi Qonun (uning 16, 17, 18, 19, 21, 22-va boshqa moddalari) ning tegishli qoidalari ham kiritiladi. Bundan tashqari, muallif yoki mutlaq huquq egasi dastur yoki ma'lumotlar bazasini modifikatsiyalash, shu jumladan, dasturni bir dasturlash tilidan boshqa tilga o'tkazishni amalga oshirishga ruxsat berishga haqli. Dastur va ma'lumotlar bazalariga nisbatan mulkiy huquqlar shartnoma asosida yoxud meros tartibida boshqa shaxslarga o'tadi. Shartnoma yozma tuzilishi va unda obyektдан foydalanish hajmi va usullari, haq to'lash tartibi va miqdori, shartnoma muddati ko'rsatilishi shart.

EHM uchun yaratilgan dasturlar yoki ma'lumotlar bazasining nusxasiga qonunan ega bo'lgan shaxs mutlaq huquq sohibidan qo'shimcha ravishda ruxsat olmagan holda ushbu obyektlar o'z vazifasiga muvofiq ishlash bilan bog'liq har qanday harakatlarni amalga oshirishga, shu jumladan, EHMga yozib qo'yish va uning xotirasida saqlashga, shuningdek, aniq ko'rinib turgan xatolarni tuzatishga haqlidir. Dastur yoki ma'lumotlar bazasining nusxasini qonuniy asoslarda olgan shaxs huquqlarining doirasi va mazmuni EHM uchun yaratilgan dasturlar va ma'lumotlar bazalarining huquqiy himoyasi haqidagi Qonunning 12-13-moddalarida belgilab qo'yilgan. Ushbu qonunning 14-moddasida mualliflik va mutlaq huquqni himoya qilish usullari nazarda tutiladi. EHM uchun yaratilgan dastur va ma'lumotlar bazasining muallifi yoxud mutlaq huquq sohibi:

o'z huquqlarining tan olinishi (e'tirof etilishini), huquq buzilishiga qadar bo'lgan holat tiklanishining va huquqbuzarlik harakatlarining to'xtatilishini;

yetkazilgan zararning qoplanishini (shu jumladan, huquqbuzar tomonidan g'ayriqonuniy olingan daromad summasini o'ziga undirib berilishini);

foйда ko'rgan huquqbuzardan yetkazilgan zarar qoplanishi o'rniga eng kam oylik ish haqining yigirmadan to ming baravarigacha hajmida

tovon to'lanishni (qanday miqdorda bo'lishini sud belgilaydi) talab qilishga haqlidir.

Sud EHM uchun yaratilgan dasturlar yoki ma'lumotlar bazalarining mualliflik huquqi buzilgan holda tayyorlangan nusxalarini (ya'ni, kontrafakt nusxalarni) musodara etish va ularni yo'q qilib yuborish haqida qaror chiqarishga haqli. Kontrafakt nusxalar olishda foydalaniladigan materiallar va uskunalar sudning qarori bilan byudjet daromadiga o'tkazilishi yoxud mutlaq huquq sohibining iltimosiga binoan, zararlarni qoplash hisobiga berilishi mumkin.

6-§. Integral mikrosxemalar topologiyalarini intellektual mulk obyekti sifatida bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari

Fan-texnika taraqqiyoti shiddatli rivojlanayotgan hozirgi davrda intellektual mulkning yangidan-yangi obyektlari vujudga kelmoqda. Ulardan biri integral mikrosxemalar topologiyasi hisoblanadi. Integral mikrosxemalar bu elektron vazifalarni bajarishga mo'ljallangan tugal yoki oraliq shakldagi mikroelektron ashyo bo'lib, undagi elementlarning hech bo'lmaganda biri faol hisoblanadi, ashyodagi bog'lanishlarning ayrim yoki barcha bu ashyo tayyorlangan jismlar tarkibida va (yoki) sirtidan uzviy shakl topgan bo'ladi. Integral miksxema topologiyasi deganda esa integral mikrosxema elementlarining va ular o'rtasidagi bog'lanishlar majmuining moddiy jismda qayd etilgan fazoviy-geometrik joylashuvi tushuniladi. Boshqacha aytganda har bir muayyan geometrik fazoviy joylashuv o'ziga xos yangi obyekt bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining «Integral mikrosxema topologiyalarini huquqiy muhofaza qilish to'g'risida»gi qonuniga¹ (2001-yil 12-may) asosan bunday turdagi obyektlarni huquqiy muhofaza qilish shartlari bo'lib:

1. topologiyaning o'ziga xosligi (originalligi);
2. davlat patent idorasidan ro'yxatdan o'tkazilganligi hisoblanadi.

1989-yilda ishlab chiqilgan integral mikrosxemalarga nisbatan intellektual mulkchilik to'g'risidagi Vashington shartnomasida, ko'pchilik rivojlangan mamlakatlar, shu jumladan Rossiya Federatsiyasi qonunchiligida bunday obyektlarni huquqiy muhofaza ostiga olishning zarur sharti bo'lib ularning originalligi ko'rsatiladi, davlat ro'yhatidan o'tkazish komp'yuterlar kabi bo'lib, majburiy shart emas². Xuddi shu

¹ «Халқ сўзи». 2001 йил 18 май.

² А.П.Сєргєєв. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. М., Проспект. 2002 г. 692-693-бетлар.

sababli ham ushbu mamlakatlarda integral mikrosxemalar topologiyasi mualliflik huquqi obyektlari kabi yaratilish fakti asosida huquqiy muhofaza ostiga olinadi. Garchi O'zbekistonda ushbu obyektlar patent asosida emas, tegishli guvohnoma asosida huquqiy himoyalansa ham, guvohnoma berish tartibi, mutlaq huquq mazmuni mualliflik huquqi obyektlaridan ko'ra, zohiran patent obyektlarinikiga o'xshab ketishini qayd etish lozim. Biroq, bundan muallif topologiyalar patent huquqi obyekti degan fikrda deb xulosa chiqarmaslik lozim.

Muallifning ijodiy faoliyati natijasida yaratilgan va yaratilgan sanasida integral mikrosxemalar ishlab chiquvchi yoki tayyorlovchilarga ma'lum bo'lmagan topologiya boshqacha hol isbotlangunga qadar o'ziga xos (original) deb e'tirof etiladi.

Yaratilgan sanasida integral mikrosxemalar ishlab chiquvchi yoki tayyorlovchilar ma'lum bo'lgan elementlardan tarkib topgan topologiyalarga, agar bunday elementlar yig'indisi original bo'lsa, ijodiy faoliyat natijasida yaratilgan bo'lsa huquqiy muhofaza ostiga olinadi.

Foydalar, usullar, tizimlar, texnologiya yoki kodlashtirilgan axborotlar garchi topologiyaga singdirilgan, mujassamlangan bo'lsa ham huquqiy muhofaza qilinmaydi.

Topologiyani ro'yxatdan o'tkazish uchun talabnoma muallif (ish beruvchi, ularning huquqiy vorisi) tomonidan bevosita yoxud ishonchli vakil orqali O'zbekiston Respublikasi patent idorasiga beriladi.. Topologiyani ro'yxatdan o'tkazish uchun talabnoma berish agar topologiyadan foydalanilgan bo'lsa, undan birinchi marta foydalanilgan sanadan e'tiboran ikki yildan oshmagan muddatda amalga oshirilishi mumkin.

Talabnoma berilgan sanadan boshlab ikki oylik muddat ichida patent idorasi huquqiy muhofaza so'ralgan topologiya bo'yicha davlat ekspertizasi o'tkazadi. Ekspertiza natijalariga ko'ra, topologiyani ro'yxatdan olish yoxud uni rad etish haqidagi qaror chiqariladi.

Topologiyadan foydalanishga bo'lgan mutlaq huquq o'n yil davomida amal qiladi.

Topologiyadan foydalanishga bo'lgan mutlaq huquq muddatining boshlanishi quyidagi sanalardan eng oldingisi bo'yicha aniqlanadi:

- topologiyadan birinchi marta foydalanish sanasi bo'yicha, bunda topologiya jahonning biror bir joyida fuqarolik muomalasiga oldinroq kiritilganligi hujjatlar bilan qayd etilgan sana nazarda tutiladi;

- topologiya ro'yxatdan o'tkazilganligi to'g'risidagi ma'lumotlar rasmiy e'lon qilingan sana bo'yicha.

Boshqa shaxs tomonidan mustaqil ravishda yaratilgan aynan bir xil topologiya paydo bo'lgan hollarda topologiyadan foydalanishga mutlaq huquqning amal qilish umumiy muddati o'n yildan oshib ketishi mumkin emas.

Huquq evaziga topologiyadan o'z ixtiyoriga ko'ra foydalanish, shu jumladan uni tayyorlash, qo'llash va tarqatish mutlaq huquqi egasiga tegishlidir.

Topologiyaning huquqiy muhofaza belgisi «T» hisoblanadi.

Muhofaza qilinadigan topologiyaning, shu topologiyali integral mikrosxemani yoki shunday integral mikrosxemalarni o'z ichiga olgan buyumni huquq egasining ruxsatisiz qo'llash, O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kirish, sotuvga qo'yish, sotish, takrorlash (o'ziga xos, original bo'lmagan qismini takrorlash bundan mustasno) va fuqarolik muomalasiga boshqacha tarzda kiritish topologiyadan foydalanishga bo'lgan mutlaq huquqning buzilishi deb e'tirof etiladi.

Biroq aynan bir xildagi topologiyani mustaqil yaratgan shaxs undan mustaqil foydalanishga haqli. Mutlaq huquq egasi topologiyaga bo'lgan huquqlarni boshqa shaxslarga o'tkazish to'g'risidagi shartnomalar Davlat Patent idorasida ro'yxatdan o'tkazilishi kerak.

Topologiya ro'yxatdan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvohnoma mutlaq huquqni amal qilish muddat tugaganda, sud qarori asosida yoxud qonunda belgilangan boshqa asoslar bo'yicha (Qonunning 16-moddasi) bekor bo'ladi.

Qonunning 18-moddasida O'zbekiston Respublikasiga mansub subyektlar tomonidan topologiyani boshqa davlatlarda ro'yhatdan o'tkazish tartibi belgilangan. Bunga ko'ra ular davlatlarda topologiyani belgilangan tartibda ro'yhatdan o'tkazishga haqlidirlar. Sanoat mulki obyektlariga nisbatan belgilanganidek, oldindan qo'yilgan shartlar bu o'rinda mavjud emas.

Chet el yuridik shaxslari, jismoniy shaxslari, topologiyaga nisbatan O'zbekiston Respublikasining yuridik va jismoniy shaxslari bilan teng ravishda yoki o'zaroviylik asosida huquqlarga ega bo'ladilar.

Topologiyalarga nisbatan muallifning shaxsiy huquqlari, huquq egasining mutlaq huquqlari FKda belgilangan tartibda va asoslarda huquqiy himoya qilinadi.

61-bob. TURDOSH HUQUQLAR TUSHUNCHASI VA ULARNI MUHOFAZA QILISH

Mualliflik huquqining obyekti bo'lgan ba'zi asarlar bevosita uchinchi shaxslar tomonidan ijro etilishi (balet, spektakl' ko'rinishida) lozim bo'ladi. Ijrochilar va ijroni tashkil etuvchilarning faoliyatlari ham o'z tusiga qo'ra ijodiy faoliyat hisoblanadi, biroq bunda ijodiy faoliyat uslubi, tusi va mahsullari o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi, shu sababli ham u mualliflik huquqiga tutash, mushtarak bo'lgan turdosh huquqlar orqali tartibga solinadi. Turdosh huquqlar sahna asarlariga, ijroga, ijroning audio va video yozuviga, efir va kabel orqali ko'rsatuv va eshittirish beruvchi tashkilotning ko'rsatuv va eshittirishlariga tatbiq etiladi. Binobarin, asarning ijrolari, ijroning audiovizual yozuvlari, radioeshittirish va televizion ko'rsatuvlar turdosh huquqlar obyekti hisoblanadi. Turdosh huquqlar subyekti bo'lib, ijrochilar, asarning ijro yozuvini yaratuvchilar, radioeshitgich va teleko'rsatuvlar va ularni uzatuvchi tashkilotlar hisoblanadi (shuningdek, ularning merosxo'rlari va huquqiy vorislari ham).

Mualliflik huquqlari kabi turdosh huquqlar ham o'z himoya belgilariga ega. Ijro yozuvini yaratgan shaxs va ijrochi o'z huquqlaridan xabardor qilishi uchun bunday belgidan foydalanishlari mumkin. Audioyozuv (ovoz yozib olingan gramplastinka, kompakt disk va hokazo) yoki videoyozuv (tasvir yozilgan videokassetalar)ning har bir nusxasida va (yoki) ular saqlanadigan g'ilofda aks ettiriladigan bu belgi uch unsur (element)dan iborat:

aylanaga olingan «R» harfi;

turdosh mutlaq huquqlar egasining ism-sharifi (nomi);

yozuv birinchi marta e'lon qilingan yil.

Turdosh huquqlar subyektlari huquqlari mazmuni va hajmi bir xil emas, shu sababli ham qonunda bu huquqlar alohida normalarda o'z ifodasini topgan. Bunday subyektlar ichida ijrochi alohida o'rin egallaydi. Asarlar ijrochilari bo'lib, ashula, raqs, pantomima yoxud ifodali o'qishni amalga oshiruvchi artistlar, bunday ijrolarni (spektakllarni) sahnalashtiruvchi rejissyorlar, musiqa asarlari ijrosining dirijyorlari hisoblanadilar. Ijrochilar mehnati ham ijodiy faoliyat hisoblanadi. Ijroni amalga oshirish jarayonida ular asarni so'z, xatti-harakat, qiyofa yoxud imo-ishora orqali talqin etadilar, uni tomoshabinga yetkazishga harakat qiladilar. Binobarin, ularning mahorati, qobiliyati, tajribasi ular ijodining sifatini belgilaydi. Xuddi shu sababli ham havaskorlar ijrosidagi spektakl' bilan aynan shu spektaklning professional aktyorlar bilan ijrosi bir-

biridan keskin farq qiladi. Ijrochi mehnati ijodiy jarayon ekanligi S. Xo'jaev ijrosidagi Toshbolta oshiq, O. Xo'jaev ijrosidagi Navoiy, Sh. Burhonov ijrosidagi Sulaymon ota, S. Eshonto'raeva ijrosidagi Jamila obrazlari yoxud S.Qobulova ijrosidagi mumtoz ashulalar va shu kabilarda yaqqol namoyon bo'ladi.

Qonunning 47-moddasiga asosan, ijrochiga quyidagi huquqlar tegishlidir:

ism-sharifga bo'lgan huquq;

ijroni ijrochining sha'ni va qadr-qimmatiga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan har qanday tarzda buzib ko'rsatilishidan yoki har qanday boshqacha tarzda tajovuz etilishidan himoya qilish huquqi;

ijrodan har qanday shaklda foydalanishga bo'lgan mutlaq huquqlar, shu jumladan ijrochining ijrosidan foydalanishning har bir turi uchun haq olishga bo'lgan huquq.

Ijrochilar o'z huquqlarini ijro etilayotgan asarlar mualliflarining huquqlarini rioya etgan holda ro'yobga chiqaradilar. Masalan, xonanda aytayotgan ashulasi matn muallifi va musiqa muallifi huquqlariga rioya qilish lozim.

Ijrochining huquqlari meros yoxud vorislik tartibida o'tadi. Ijrochining huquqlari ijroni birinchi bor namoyish etish (sahnalashtirish) yoki ijro yozuvini ilk bor tayyorlash vaqtidan boshlab 50 yil davomida amal qiladi. Ijrochining shaxsiy huquqlari bemuddat qo'riqlanadi.

Ijrochi ijroga bo'lgan o'z mutlaq huquqini boshqa shaxslarga shartnoma asosida o'tkazishga haqli. Ijrodan foydalanmoqchi bo'lgan har qanday shaxslar ijroga nisbatan mutlaq huquq egasi ruxsatini olmog'i shart.

Ashula, raqs, musiqa va boshqa turli ijrolardan keng doiradagi shaxslar foydalana olishlari uchun ular tegishli moddiy vositalarda (plastinka, kompakt-disk, audiovideokasseta) ifodalanmog'i lozim. Binobarin, turdosh huquqlar subyektlaridan biri bo'lib, ijro yozuvini yaratgan shaxs hisoblanadi. Mualliflik huquqlarida noshir qanday o'rin tutsa, turdosh huquqlarda ijro yozuvi tayyorlovchisi ham xuddi shunday o'rin egallaydi. Ijro yozuvini yaratish jarayoni ikki tomonlama xarakterga ega. Bir tomondan u texnik jarayon, ya'ni ijro texnik qurilmalar yordamida yozib olinadi. Bunday ijro yozuvi tayyorlovchisi zimmasiga texnik qurilmalarni tayyorlash, ularga xizmat qilish bilan bog'liq bo'lgan va umuman boshqa moddiy xarajatlar yuklanadi. Ikkinchi tomondan ba'zi hollarda ijro yozuvini tayyorlovchi faoliyati ba'zi ijodiy elementlardan ham xoli emas. Biroq ijro yozuvini tayyorlovchi ijro yozuviga nisbatan,

asosan, mulkiy huquqlarga ega bo'ladi. Qonunga asosan ijrochining tovush-tasvir yozuvlariga bo'lgan mutlaq huquqlar uning yaratuvchisi va uning huquqiy vorislariga tegishli bo'ladi. Ijro yozuvidan foydalanmoqchi bo'lgan boshqa shaxslar undan ruxsat olishlari shart. Bunda mutlaq huquqning mazmuni quyidagilarda ifodalanadi:

- ijro yozuvini takrorlash (takrorlash huquqi);
- ijro yozuvining asl nusxasi yoki nusxalarini sotish yoki mulk huquqini o'zgacha tarzda boshqa shaxsga o'tkazish yo'li bilan tarqatish (tarqatish huquqi);
- ijro yozuvini barchaning e'tiboriga yetkazish (barchaning e'tiboriga yetkazish huquqi);
- ijro yozuvining asl nusxasi yoki nusxalarini, hatto ular ijrochining roziligi bilan tarqatilganidan keyin hamda asl nusxaga va nusxalarga bo'lgan mulk huquqidan qat'iy nazar, prokatga berish (prokatga berish huquqi);
- ilgari yozilmagan ijrolarni yozib olish (yozib olish huquqi);
- ijroni efirga uzatish yoki kabel orqali yuborish, agar bunday eshittirish yoki ko'rsatuv uchun foydalaniladigan ijro ilgari efirga uzatilmagan bo'lsa yoki yozuvdan foydalanilgan holda amalga oshirilmasa (yozib olinmagan ijroni efirga uzatish yoki kabel orqali yuborish huquqi);
- ijro yozuvini efirga uzatish yoki kabel orqali yuborish, agar dastlab bu yozuv notijorat maqsadlar uchun tayyorlangan bo'lsa (ijro yozuvini efirga uzatish yoki kabel orqali yuborish huquqi).

Qonunning 47-moddasiga asosan, foyda olish (tijorat) maqsadida e'lon qilingan ijro yozuvi ijrochi va ijro yozuvi yaratuvchisi roziligisiz boshqa uchinchi shaxslar tomonidan foydalanishga yo'l qo'yiladi. Biroq bunda albatta haq to'lanishi shart. Binobarin, kinoteatrlarda, videobarlarda, restoran, kafelarda va boshqa ko'ngilochardam olish joylarida yozuvlarni namoyish etish, radio va televidenie orqali eshittirish, ko'rsatish va hokazo hollarda bunday foydalanuvchi shaxslar tegishli muassasalarga (mualliflik va turdosh huquqlarni boshqaruvchi tashkilot, masalan, mualliflik huquqlari bo'yicha vakillikka) belgilangan stavkalarda haq to'lab turadilar. Vakillik esa haqni tegishli mualliflar, ijrochilar, ijro yozuvi tayyorlovchilariga yetkazib beradi. Bu holda o'ziga xos uch tomonlama bitim amal qiladi: muallif, ijrochi, ijro yozuvi tayyorlovchisi bitim vakillik o'rtasida va vakillik bilan ijro yozuvidan foydalanuvchilar o'rtasida. Bunday bitimlarga nisbatan FKning vakillik va ishonchnoma haqidagi qoidalari, topshiriq shartnomasining ayrim qoidalari qo'llaniladi.

Fonogrammani tayyorlovchiga ushbu qonunga muvofiq mazkur

fonogrammadan foydalanishda mutlaq huquqlar tegishlidir.

Fonogrammani tayyorlovchining fonogrammadan foydalanishga bo'lgan mutlaq huquqlari quyidagi harakatlarni amalga oshirish yoki bunday harakatlarga ruxsat berish huquqini anglatadi:

fonogrammani takrorlash (takrorlash huquqi);

fonogrammaning asl nusxasi yoki nusxalarini sotish yoki mulk huquqini o'zgacha tarzda boshqa shaxsga o'tkazish yo'li bilan tarqatish (tarqatish huquqi);

fonogrammani barchaning e'tiboriga yetkazish (barchaning e'tiboriga yetkazish huquqi);

fonogrammaning asl nusxasi yoki nusxalarini, hatto ular fonogrammani tayyorlovchi tomonidan yoki uning roziligi bilan tarqatilganidan keyin hamda uning asl nusxasi yoki nusxalariga bo'lgan mulk huquqidan qat'iy nazar, prokatga berish (prokatga berish huquqi);

fonogrammaning asl nusxasi yoki nusxalarini, shu jumladan fonogrammaga bo'lgan mutlaq huquqlar egasining roziligi bilan tayyorlangan nusxalarini tarqatish maqsadida import qilish (import qilish huquqi);

fonogrammani efirga uzatish yoki kabel orqali yuborish (efirga uzatish yoki kabel orqali yuborish huquqi);

fonogrammaga tuzatishlar kiritish yoki uni boshqacha usulda qayta ishlash (qayta ishlash huquqi).

Fonogrammani tayyorlovchi o'z fonogrammasidan foydalanishning har bir turi uchun haq olish huquqiga ega.

Agar chop etilgan fonogramma nusxalari ularni sotish yoki mulk huquqini o'zgacha tarzda boshqa shaxsga o'tkazish vositasida fuqarolik muomalasiga qonuniy kiritilgan bo'lsa, ularning bundan buyongi tarqatilishiga fonogrammani tayyorlovchining roziligisiz va unga haq to'lamagan holda yo'l qo'yiladi.

Fonogrammani tayyorlovchining ushbu moddaning ikkinchi qismida nazarda tutilgan mutlaq huquqlari shartnoma bo'yicha boshqa shaxslarga o'tkazilishi mumkin. Bunday shartnomaga nisbatan Qonunning 38, 39 va 42-moddalari qoidalari qo'llaniladi.

Fonogrammalarni tayyorlovchilar o'z huquqlarini foydalanilayotgan asarlar va ijrolar mualliflari hamda ijrochilarining huquqlariga rioya etgan holda amalga oshirishlari kerak.

Fonogrammadan daromad olish maqsadida foydalanilganligi yoki undan foydalanish bunday maqsadga qaratilmaganligidan qat'iy nazar,

fonogrammadan foydalanilgan deb hisoblanadi.

Tijorat maqsadida chop etilgan fonogrammani tayyorlovchining va ijrosi shunday fonogrammaga yozilgan ijrochining roziligisiz, lekin ularga haq to'lagan holda:

fonogrammani omma oldida ijro etishga;

fonogrammani efirga uzatish yoki kabel orqali yuborish, shu jumladan uni retranslyatsiya qilish yo'li bilan efirga uzatish yoki kabel orqali yuborishga yo'l qo'yiladi.

Ushbu moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan haqni yig'ish, taqsimlash va to'lash ijrochilarning mulkiy huquqlarini jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilot yoki fonogrammalarni tayyorlovchilarning mulkiy huquqlarini jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilot tomonidan shunday tashkilotlar o'rtasidagi kelishuvga binoan amalga oshirilishi mumkin.

Ushbu moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan haq miqdori, shuningdek, uni to'lash tartibi haqni yig'uvchi tashkilot bilan fonogrammadan foydalanuvchi shaxslar o'rtasidagi kelishuvda belgilanadi.

Efir orqali ko'rsatuv va eshittirishlar beruvchi tashkilot (radiomarkaz va telemarkazlar) ham turdosh huquqlar subyektlari hisoblanadilar. Qonunning 52-moddasiga asosan, o'z ko'rsatuv va eshittirishlaridan istalgan shaklda foydalanish va uchinchi shaxslarga bunday ko'rsatuv va eshittirishlardan foydalanish uchun ruxsat berish bo'yicha mutlaq huquqlar efir orqali ko'rsatuv va eshittirishlar beruvchi tashkilotga tegishlidir. Ko'rsatuv va eshittirishlardan uchinchi shaxslarning foydalanishi shartnoma asosida amalga oshiriladi. Ko'rsatuv va eshittirishlar bunda qanday tusda bo'lishi (masalan, «Tabassum» radiojurnali, «Otarlar so'zi — aqlning ko'zi» ko'rsatuvi yoki «Axborot» ko'rsatuvi) ahamiyatga ega emas.

Efir orqali ko'rsatuv va eshittirishlar beruvchi tashkilot quyidagilarga haqlidir:

ko'rsatuv yoki eshittirish yozuvini takrorlash (takrorlash huquqi);

ko'rsatuv yoki eshittirish yozuvining asl nusxasi yoxud nusxalarini sotish yoki mulk huquqini o'zgacha tarzda boshqa shaxsga o'tkazish yo'li bilan tarqatish (tarqatish huquqi);

ko'rsatuv yoki eshittirish yozuvini barchaning e'tiboriga yetkazish (barchaning e'tiboriga yetkazish huquqi);

ko'rsatuv yoki eshittirishni yozib olish (yozib olish huquqi);

kirish pulli joylarda ko'rsatuv yoki eshittirishni barchaning e'tibori uchun yuborish (kirish pulli joylarda barchaning e'tibori uchun yuborish huquqi);

ko'rsatuv yoki eshittirishni retranslyatsiya qilish (retranslyatsiya

huquqi);

ko'rsatuv yoki eshittirishni kabel orqali barchaning e'tibori uchun yuborish yoxud ko'rsatuv yoki eshittirishni efirga uzatish (ko'rsatuv yoki eshittirishni kabel orqali yuborish yoki efirga uzatish huquqi).

Efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilot o'z ko'rsatuvi yoki eshittirishidan foydalanishning har bir turi uchun haq olish huquqiga ega.

Efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning ko'rsatuvi yoki eshittirishi yozuvini takrorlashga bo'lgan mutlaq huquqi quyidagi hollarga nisbatan tatbiq etilmaydi:

ko'rsatuv yoki eshittirishni yozib olish efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning roziligi bilan amalga oshirilganda;

ko'rsatuv yoki eshittirish yozuvini takrorlash Qonunning 53-moddasi qoidalariga muvofiq tayyorlangan yozuv maqsadida amalga oshirilganda.

Efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning ushbu moddaning ikkinchi qismida nazarda tutilgan mutlaq huquqlari shartnoma bo'yicha boshqa shaxslarga o'tkazilishi mumkin. Bunday shartnomaga nisbatan Qonunning 38, 39 va 42-moddalari qoidalari qo'llaniladi.

Efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotlar o'z huquqlarini foydalaniladigan asarlarning mualliflari hamda ijrolarning ijrochilari huquqlariga, tegishli hollarda esa fonogrammalarni tayyorlovchilar hamda efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotlar huquqlariga rioya etgan holda amalga oshirishlari kerak.

Efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning ko'rsatuvi yoki eshittirishidan daromad olish maqsadida foydalanilganligidan yoki undan foydalanish bunday maqsadga qaratilmaganligidan qat'iy nazar, ko'rsatuv yoki eshittirishdan foydalanilgan deb hisoblanadi.

Ijrochining, fonogrammani tayyorlovchining, efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning yoki boshqa huquq egasining rozilgisiz va haq to'lamagan holda ijrovan, efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning ko'rsatuvi yoki eshittirishidan hamda ularning yozuvlaridan foydalanishga, shuningdek, fonogrammani takrorlashga quyidagi hollarda yo'l qo'yiladi:

kundalik voqealar sharhiga ijrovan, fonogrammadan, efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning ko'rsatuvi yoki eshittirishidan unchalik katta bo'lmagan parchalar kiritish yo'li bilan;

faqat o'quv yoki ilmiy-tadqiqot maqsadlarida;

ilmiy, tadqiqiy, munozaraviy, tanqidiy yoxud axborot maqsadlarida iqtibos olinishi sharti bilan ijro dan, fonogrammadan, efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning ko'rsatuvi yoki eshittirishidan uncha katta bo'lmagan parchalarni iqtibos shaklida keltrish. Bunda tijorat maqsadida chop etilgan fonogrammani efirga uzatish yoki kabel orqali yuborish yoxud barchaning e'tiboriga yetkazish uchun har qanday takrorlash ushbu qonunning 51-moddasi qoidalariga rioya etilgan holda amalga oshiriladi;

ushbu qonunda fan, adabiyot va san'at asarlari mualliflarining mulkiy huquqlarini cheklashga nisbatan nazarda tutilgan boshqa hollarda.

Jismoniy shaxs tomonidan ijro chining, fonogrammani tayyorlovchining, efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning yoki boshqa huquq egasining roziligisiz hamda haq to'lamagan holda ijroning, efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning ko'rsatuvi yoki eshittirishining, shuningdek, fonogrammaning yozuvini faqat o'z shaxsiy maqsadlari uchun va daromad olishni ko'zlamagan holda tayyorlashga yo'l qo'yiladi.

Agar qisqa muddat foydalanish uchun yozuv yoki takrorlash efir orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilot tomonidan o'z asbob-uskunalarini yordamida hamda uning o'z ko'rsatuvi yoki eshittirishi uchun amalga oshirilayotgan bo'lsa, ijroning yoxud ko'rsatuv yoki eshittirishning qisqa muddat foydalaniladigan yozuvlarini amalga oshirish, bunday yozuvlarni takrorlash va tijorat maqsadida chop etilgan fonogrammani takrorlash uchun ijro chining, fonogrammani tayyorlovchining hamda efir orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning ruxsatini olishga nisbatan Qonunning 47, 50 va 52-moddalarining qoidalari quyidagi shartlar bilan qo'llanilmaydi:

efir orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilot ushbu qism qoidalariga muvofiq qisqa muddat foydalaniladigan yozuv yoki bunday yozuvni takrorlash amalga oshirilayotgan ijroning o'zini yoxud ko'rsatuv yoki eshittirishni efirga uzatish uchun oldindan ruxsat olgan taqdirda;

qisqa muddat foydalaniladigan yozuv fan, adabiyot va san'at asarlarining Qonunning 31-moddasi qoidalariga muvofiq efir orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilot tomonidan bajariladigan qisqa muddat foydalaniladigan yozuvga nisbatan belgilanadigan muddat doirasida yo'q qilib yuborilgan taqdirda, o'zining alohida hujjat xususiyatiga egaligi sababli davlat arxivlarida saqlanishi mumkin bo'lgan yagona nusxa bundan mustasno.

Ushbu moddada muallifning, ijro chining, fonogrammalarni

tayyorlovchining, efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning yoki boshqa huquq egasining huquqlariga nisbatan nazarda tutilgan cheklashlar ijro dan, fonogrammadan, efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning ko'rsatuvi yoki eshittirishidan, shuningdek, ularga kiritilgan fan, adabiyot va san'at asarlaridan normal foydalanishga zarar yetkazmagan holda hamda ijrochining, fonogrammani tayyorlovchining, efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning, mazkur asarlar mualliflari va boshqa huquq egalari ning qonuniy manfaatlarini cheklab qo'ymagan holda qo'llaniladi.

Qonunda ijrochiga nisbatan nazarda tutilgan huquqlar ijro birinchi marta ijro etilgandan keyin ellik yil mobaynida amal qiladi.

Ijrochining ism-sharifga bo'lgan hamda ijroni ijrochining sha'ni va qadr-qimmatiga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan har qanday tarzda buzib ko'rsatilishidan yoki har qanday boshqacha tarzda tajovuz etilishidan himoya qilish huquqlari muddatsiz muhofaza qilinadi.

Fonogrammani tayyorlovchiga nisbatan ushbu qonunda nazarda tutilgan huquqlar fonogramma birinchi marta chop etilganidan keyin ellik yil mobaynida yoxud agar fonogramma uning birinchi yozuvidan keyin ellik yil ichida chop etilmagan bo'lsa, shu muddat mobaynida amal qiladi.

Efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning o'z ko'rsatuvi yoki eshittirishiga nisbatan ushbu qonunda nazarda tutilgan huquqlari bunday ko'rsatuv yoki eshittirish birinchi marta efirga uzatilganidan yoki birinchi marta kabel orqali yuborilganidan keyin ellik yil mobaynida amal qiladi.

Turdosh huquqlar obyektlariga O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq muhofaza berilganda O'zbekiston Respublikasi hududida turdosh huquqlarning amal qilish muddati ushbu moddaga binoan belgilanadi. Lekin bu muddat turdosh huquqlar obyektlari kelib chiqqan mamlakatda belgilangan turdosh huquqlarning amal qilish muddatidan oshib ketmasligi kerak.

Ushbu moddada nazarda tutilgan muddatlarni hisoblash muddatning o'ta boshlashi uchun asos bo'ladigan yuridik fakt ro'y bergan yildan keyingi yilning birinchi yanvaridan e'tiboran boshlanadi.

Mazkur muddatlarning qolgan qismi doirasida ijro dan, fonogrammadan, efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning ko'rsatuvi yoki eshittirishidan foydalanishni amalga oshirish yoxud foydalanishga ruxsat berish va haq olishga bo'lgan huquq ijrochining,

fonogrammani tayyorlovchining, efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning merosxo'rlariga (yuridik shaxslarga nisbatan - huquqiy vorislariga) o'tadi.

Ijro, fonogramma, efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning ko'rsatuvi yoki eshittirishiga bo'lgan turdosh huquqlarning amal qilish muddatining tugashi ularning ijtimoiy mulkka aylanishini bildiradi.

O'zbekiston Respublikasi hududida hech qachon muhofaza berilmagan ijrolar, fonogrammalar va efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning ko'rsatuvlari yoki eshittirishlari ijtimoiy mulk hisoblanadi.

Ijtimoiy mulk bo'lgan ijrolar, fonogrammalar, efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud eshittirish beruvchi tashkilotning ko'rsatuvlari yoki eshittirishlaridan har qanday shaxs haq to'lamagan holda erkin foydalanishi mumkin.

Turdosh huquqlarni himoya qilish fuqarolik huquqlarini himoya qilish bo'yicha umumiy usullar (FKning 11-moddasi), intellektual mulk obyektlariga nisbatan mutlaq huquqlarni himoya qilish usullari (FKning 1040-moddasi) va Qonunning 65-moddasi (mualliflik huquqini himoya qilish usullarining barchasi turdosh huquqlarini himoya qilishda ham tatbiq etiladi. Darslikning 60-bobida bu usullar yoritilgan) orqali amalga oshiriladi.

62-bob. SANOAT MULKIGA BO'LGAN HUQUQ

1-§. Sanoat mulki tushunchasi, turlari va ularni huquqiy muhofaza qilish

Sanoat mulki obyektlari intellektual mulk obyektlarining tarkibiy qismi hisoblanadi. «Sanoat mulki» iborasini tom ma'noda tushunmaslik lozim. Ushbu iborani qo'llash XVII-XIX asrlarda Evropa mamlakatlarida huquqiy yorliq — patent orqali muhofaza qilinadigan ixtirolar — texnik tusdagi yechimlarni, asosan, sanoat sohasida qo'llanganligi bilan bog'liq. Hozirgi vaqtda sanoat mulki nafaqat sanoatda, balki amaliyotning, turmushning hamma sohalarida keng qo'llaniladi. Garchi bu ibora unchalik aniq-ravshan bo'lmasa ham, biroq qonunshunoslikda mustahkam o'rnatilgan qolgan sababli xalqaro konvensiyalarda, rivojlangan mamlakatlar qonunlarida intellektual mulk huquqi obyektlarini huquqiy muhofaza qilish bo'yicha Parij konvensiyasida sanoat mulkining muhofaza obyektlari sifatida quyidagilar ko'rsatiladi: 1) ixtirolar; 2) foydali modellar; 3) sanoat namunalari; 4) tovar belgilari; 5) xizmat ko'rsatish belgilari; 6) firma nomi; 7) manbani ko'rsatish; 8) tovarning kelib chiqish joyi nomi (1—2-moddalar); 9) g'irrom raqobatning oldini olish.

Amaldagi FKda sanoat mulkiga bo'lgan huquq ixtiro, foydali model sanoat namunasiga bo'lgan huquq sifatida nazarda tutiladi.

FKning 1082-moddasiga asosan ixtiro, foydali model, sanoat namunasini yaratilish fakti bo'yicha emas, balki maxsus huquqiy muhofaza yorlig'i hujjati — patent berilgan taqdirdagina himoya qilinadi, qo'riqlanadi. Huquqiy muhofaza yorlig'i — ixtiro, foydali model va sanoat namunasiga nisbatan patent dastlabki patent deb ataladi.

Ixtiro, foydali model, sanoat namunasiga nisbatan qo'yil-digan, patent olish huquqini vujudga keltiradigan talablar hamda patent idorasining bunday hujjatni berish tartibi O'zbekiston Respublikasining 2002 yil 29 avgustda qabul qilingan «Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida»gi Qonun (bundan keyin matnda Qonun deb yuritiladi) bilan belgilanadi.

Ixtironing patentga layoqatlilik shartlari ushbu Qonunning 6-moddasida belgilab qo'yilgan. Bunga asosan, ixtiro sifatida ko'rsatilgan obyekt (ya'ni amaliy ahamiyatga ega bo'lgan muammoning yechimi) agar u yangi, ixtirochilik darajasiga ega bo'lsa va uni sanoatda qo'llash

mumkin bo'lsa, patent asosida huquqiy muhofaza qilinadi.

Agar ixtiro texnika taraqqiyoti darajasidan ma'lum bo'lmasa, u yangi deb hisoblanadi. Ixtiro texnika taraqqiyoti darajasi haqidagi ma'lumotlardan yaqqol ayon bo'lmasa, u ixtirolik darajasiga ega bo'ladi. Texnika taraqqiyoti darajasi ixtiro ustuvorligi sanasiga qadar jahonda ommaga oshkor bo'lgan har qanday ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Ixtiro obyektlari turli-tuman ko'rinishlarga ega. Ba'zi hollarda avvaldan mavjud obyektning yangi maqsadlarda qo'llanishi ham ixtiro hisoblanadi. Masalan, qurilmalar, usullar, moddalar, mikroorganizmlarning shtammlari, o'simliklar va hayvonlar hujayralarining turlari, ilgari ma'lum bo'lgan qurilmalar, usullar, moddalarning, mikroorganizmlar shtammlarining yangi maqsadda qo'llanilishi ixtiro sifatida e'tirof etiladi.

quyidagilar ixtiro sifatida e'tirof etilmaydi:

ilmiy nazariyalar va matematika usullari;

tashkil etish va boshqarish usullari;

shartli belgilar, jadvallar, qoidalar;

aqliy operatsiyalarni bajarish qoidalari va usullari;

elektron hisoblash mashinalari uchun algoritmlar va dasturlar;

binolar, inshootlar, hududlarni rejalashtirish loyihalari va chizma tarhlari;

estetika talablarini qanoatlantirishga yo'naltirilgan, buyumlarning faqat tashqi ko'rinishiga oid yechimlar;

integral mikrosxemalarning topologiyalari;

o'simlik navlari va hayvon zotlari;

jamoat manfaatlariga, insonparvarlik va axloq qoidalariga zid yechimlar (masalan, insonni ruhiy yoki jismoniy qiynoqqa solish vositalari, fahsh-buzoqlik vositalari va hokazo).

Foydali modellarning patentga layoqatlilik shartlari Qonunning 7-moddasida belgilab qo'yilgan.

Ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlarining konstruktiv jihatdan yasalishi, tayyorlanishi, shuningdek, ularning tarkibiy qismlari foydali model hisoblanadi.

Foydali model sifatida ko'rsatilgan obyekt, agar u yangi bo'lsa, uni amaliyotda qo'llash mumkin bo'lsa, patent berish orqali huquqiy muhofaza qilinadi. Ushbu talablar ixtiroga qo'yiladigan talablarga o'xshashdir. Ayni vaqtda ular o'rtasida jiddiy tafovutlar ham mavjud. Masalan, foydali model ixtirochilik darajasiga ega emas. Foydali model obyektlari doirasi torroq. Jumladan, usullar, moddalar, mikroorganizm shtammlari, o'simlik

va hayvonlar hujayralarining turlari, shuningdek, ularning yangi maqsadda qo'llanishi foydali model hisoblanmaydi. Ayni vaqtda, ixtiro bo'lib hisoblanmaydigan obyektlar ham foydali model sifatida muhofaza qilinmaydi.

Buyumning tashqi ko'rinishini ifodalaydigan badiiy-konstruktorlik echimlari sanoat namunasi hisoblanadi. Ushbu yechimlar buyumning konstruktiv xususiyatlarini emas, balki faqat tashqi qiyofasini, tashqi ko'rinishini shakllantiradi. Badiiy-konstruktorlik yechimi sifatida sanoat namunasi san'at asarlaridan shu bilan farqlanadiki, unda buyumning konstruktiv (texnik yaroqlilik, qulaylik xususiyatlari, ishlash qobiliyati) va estetik sifati (chiroyliligi, bezatilganligi) uzviy uyg'unlashgan bo'lishi lozim.

Sanoat namunasi sifatida ko'rsatilgan obyekt, basharti u yangi, o'ziga xos bo'lsa va uni amaliyotda qo'llash mumkin bo'lsa, patent berish orqali huquqiy jihatdan muhofaza qilinadi (Qonunning 8-moddasi). Sanoat namunasi agar buyumning estetik va (yoki) ergonomik xususiyatlarini belgilovchi muhim alomatlar majmui sanoat namunasi ustuvorlik berish sanasiga qadar jahonda ommaviy-oshkora e'lon qilingan ma'lumotlardan ayon (ochiq-ravshan ko'rinib turgan) bo'lmasa, yangi hisoblanadi.

Sanoat namunasi, agar uning muhim alomatlar majmui buyum estetik xususiyatlarining ijodiy tusi bilan bog'liq bo'lsa, o'ziga xos (original) hisoblanadi.

Sanoat namunasi, agar uni (buyumni tayyorlash orqali) takror-takror hosil qilish (istifoda qilish, qayta ko'paytirish) mumkin bo'lsa, sanoat (amaliyot)da qo'llash mumkin deb hisoblanadi.

Shunday qilib, badiiy-konstruktorlik yechimi agarda badiiy jihatdan va axborot-ma'lumot jihatdan mujassamlangan, ifodalangan, kompozitsiya yaxlitligi, oqilona ratsional shaklga ega (ya'ni konstruktiv-texnologik talabga mos) va ergonika mezonlariga muvofiq bo'lsa, sanoat namunasi deb e'tirof etiladi (masalan, yengil avtomobillarning yangi modellari).

Quyidagilar sanoat namunasi hisoblanmaydi: matbaa (nashr) mahsulotlari (gazeta, jurnal, kitob va hokazo, me'morchilik shakllaridan tashqari), sanoat, gidrotexnika inshootlari va boshqa statsionar, suyuq, gazsimon, sochiluvchan yoki shunga o'xshash moddalardan iborat o'zgaruvchan shakldagi obyektlar, buyumlarning faqat texnik funksiyasi bilan bog'liq bo'lgan yechimlar (gayka, shurup, bolt, vint va shu kabilar), jamoat manfaatlariga, insonparvarlik va axloq qoidalariga zid yechimlar.

Sanoat mulki obyektiga bo'lgan huquq muallifga (hammualliflarga)

yoki uning (ularning) huquqiy vorislariga tegishli bo'ladi hamda huquqiy muhofaza yorlig'i (patent, guvohnoma) bilan tasdiqlanadi.

Agar bir nechta shaxs bir-biridan mustaqil ravishda sanoat mulki obyektini yaratgan bo'lsa, huquqiy muhofaza yorlig'i (patent, dastlabki patent, guvohnoma)ga bo'lgan huquq Patent idorasiga birinchi bo'lib talabnoma topshirgan shaxsga beriladi.

Dastlabki patent va guvohnoma dastlabki ekspertiza o'tkazilganidan keyin, patent esa obyekt mohiyatan ekspertizadan o'tkazilganidan so'ng beriladi.

Ixtiroga berilgan patent ixtironing yangiligini, ixtirochilik darajasini, patentning haqiqiyliigi va patent egasining ixtiroga egalik qilishini, uni tasarruf etish va undan foydalanishga nisbatan mutlaq huquqini guvoxlantiradi.

Sanoat namunasiga, foydali modelga berilgan patent ham xuddi shunday vazifalarni bajaradi.

Yorliq egasining mutlaq huquqi ushbu yorliq (patent, guvohnoma, dastlabki patent) haqidagi ma'lumotlar Patent idorasining rasmiy axborotnomasida e'lon qilingan sanadan boshlab amalda hisoblanadi.

Ustuvorlik sanasidan boshlab ixtiroga bo'lgan patent 20 yil mobaynida, sanoat namunasiga bo'lgan patent 10 yil davomida amal qiladi.

Ixtiroga berilgan dastlabki patent va foydali modelga berilgan patent besh yil mobaynida amal qiladi.

Sanoat namunasi, foydali model patenti, amal qilish muddati patent egasining iltimosiga ko'ra Patent idorasi tomonidan tegishli ravishda besh yilga va uch yilga uzaytirilishi mumkin.

Patent, dastlabki patent berish tartibi Qonunning 14—26-moddalarida belgilab qo'yilgan.

Huquq egasi patent bilan muhofazalangan ixtiro, foydali model, sanoat namunasidan o'z xohishiga qo'ra foydalanish bo'yicha mutlaq huquqqa egadir. Bunday mutlaq huquq quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

a) huquqiy muhofaza qilingan yechimlarni qo'llagan holda mahsulot ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, ish bajarish;

b) patent bilan muhofazalangan texnologik jarayonlarni o'z ishlab chiqarishida qo'llash, joriy qilish, amalga oshirish;

v) muhofazalangan yechimga ega bo'lgan mahsulotlarni sotish yoki sotishga taklif qilish;

g) xuddi shunday muhofazalangan yechimga ega bo'lgan buyumlarni

import qilish.

Bu tarkibiy qismlar bir butun yaxlit holda mutlaq huquq mazmunini tashkil etadi. Ayni vaqtda huquqiy muhofaza uning ayrim qismlarinigina qamrab olish mumkin. Masalan, neftdan benzin olish usuli. Bu usul asosida ishlab chiqarilgan mahsulotning o'zi huquqiy muhofaza ostida bo'lmaydi. Ma'lumki, yorliq berilgan yechim, mahsulotga nisbatan mutlaq huquq eng kamida O'zbekiston Respublikasi hududida amal qiladi. Binobarin, bunday mahsulotni O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kirish (import qilish) huquqi ham mutlaq huquq egasiga tegishlidir.

Boshqa har qanday shaxslar ixtiro, foydali model va sanoat namunasidan patent egasi ruxsati yoki u bilan kelishuv asosidagina foydalanishlari lozim.

Qonunning 12-moddasiga asosan, quyidagi hollar patent egasi mutlaq huquqini buzish sifatida e'tirof etilmaydi:

O'zbekiston Respublikasida muhofaza qilinayotgan sanoat mulki obyektlarida tarkib topgan qurilmalarni Parij Konvensiyasi qatnashchisi bo'lgan boshqa davlatning transport vositasida, mazkur vosita O'zbekiston Respublikasi hududida vaqtincha yoki tasodifan turgan vaqtda qo'llash — bu qurilmalardan faqat mazkur vositaning ehtiyojlari uchungina foydalanishi sharti bilan;

huquqiy muhofaza yorlig'i olgan sanoat mulki obyektlaridan tarkib topgan vositalar ustida ilmiy-tadqiqot yoki tajriba o'tkazish;

huquqiy muhofaza yorlig'i olgan sanoat mulki obyektlaridan tarkib topgan vositalarni tabiiy ofatlar, falokatlar, epidemiya va boshqa favqulodda hollarda qo'llash;

huquqiy muhofaza yorlig'i berilgan sanoat mulki obyektlaridan tarkib topgan vositalarni, bosharti bu vositalar xo'jalik muomalasiga qonuniy yo'l bilan kiritilgan bo'lsa, qo'llash;

patentlar bilan muhofazalangan sanoat mulki obyektlaridan tarkib topgan vositalarni daromad olmay, shaxsiy maqsadlarda foydalanish, qo'llash;

dorixonalarda shifokor retsepti bo'yicha bir gallik dorilar tayyorlash;

Qonunning 31-moddasida belgilangan hollarda, tartibda va hajmlarda avvaldan foydalanuvchi tomonidan huquqiy muhofaza yorlig'i olgan sanoat mulki obyektlaridan foydalanish.

FKning 1034-moddasi, «Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida» gi qonunning 11, 32-moddalariga asosan sanoat mulki obyektlariga nisbatan mutlaq huquq egasi ushbu obyektidan o'z xohishiga ko'ra foydalanishga, boshqalarning foydalanishiga ruxsat

berishga yoki foydalanishni taqiqlab qo'yishga haqli. Qonunlar boshqa shaxslar tomonidan sodir etiladigan har qanday harakatlar mutlaq huquqni buzish deb hisoblanishini belgilaydi. Binobarin huquqiy muhofaza yorlig'i berilgan ixtiro, foydali model yoki sanoat namunasidan mutlaq huquq egasidan ruxsat olmasdan foydalangan holda:

a) mahsulot tayyorlash;

b) texnologik jarayonlarni yo'lga qo'yish, qo'llash;

v) chetdan olib kelish (import qilish);

g) sotishga taklif etish, sotish;

d) fuqarolik muomalasiga boshqacha yo'sinda kiritish (masalan, ijaraga berish, hadya qilish va hokazolar);

e) haq evaziga yoki haqsiz fuqarolik muomalasiga kiritish maqsadida saqlash;

j) ixtiro patenti bilan muhofaza qilinayotgan usulni qo'llanish yoki ixtiro patenti bilan muhofaza qilinayotgan usul vositasidagina tayyorlangan mahsulotni fuqarolik muomalasiga kiritish (sotish, ijaraga berish va hokazo) yoki shu maqsadda saqlash huquqiy muhofaza yorlig'i egasi (patent yoki guvohnoma egasi) mutlaq huquqlarini buzish hisoblanadi.

Patent (guvohnoma) egasining sanoat mulki obyektidan uchinchi shaxslarning foydalanishiga ruxsat berishi qat'iy ifodalangan bo'lishi va tegishli shaklda rasmiylashtirilgan bo'lishi shart. Uchinchi shaxs tomonidan mutlaq huquq egasini shunchaki xabardor qilish fakti ruxsat olish hisoblanmaydi. Mutlaq huquq egasi tomonidan uchinchi shaxsning ruxsat so'rab qilgan murojaatiga indamaslik ruxsat berilmaganligini bildiradi. Mutlaq huquq egasining ruxsat berishi uning xatti-harakatlarida ham ko'rinib turishi mumkin (masalan, ixtiro qurilmasini berish). Bunday hollarda (ruxsat olish aniq-ravshan ifodalanishi lozim) mutlaq huquq egasidan ruxsat olingan deb hisoblash mumkin (FKning 106-moddasiga asosan).

Mutlaq huquq egasining huquqlarini buzish tegishli fuqarolik-huquqiy javobgarlikka sabab bo'ladi.

FKda belgilangan qoidaga asosan, mutlaq huquqni buzgan deb hisoblanayotgan shaxs buning aksini isbotlab berishi shart (masalan, mahsulot patentlangan usul bilan tayyorlanmaganligini). U bu holatni isbotlab bergunga qadar mahsulot patentlangan usulda tayyorlangan deb hisoblanadi. Ushbu huquqiy prezumpsiya Qonunning 30-moddasida batafsil o'z ifodasini topgan. Unga asosan ixtironing, foydali modelning mustaqil bandiga kiritilgan har bir belgisi yoki unga o'xshash sanaluvchi formula bo'lgan belgi qo'llanilgan bo'lsa, mahsulot (buyum) patent

berilgan ixtiro, foydali modeldan foydalanilgan holda tayyorlangan, ixtiro patenti bilan muhofaza etiladigan usul esa, qo'llanilgan deb hisoblanadi.

Mahsulotni olish usuliga berilgan patentning amal qilishi aynan shu usul yordamida olingan mahsulotga nisbatan ham tatbiq etiladi.

Bunda buning aksini isbotlovchi dalillar bo'lmasa, bu yangi mahsulot patent berilgan usulda olingan deb hisoblanadi.

Agar mahsulotda patentlangan sanoat namunasining barcha muhim alomatlari bo'lsa, u patent berilgan sanoat namunasidan foydalanilgan holda tayyorlangan deb e'tirof etiladi.

2-§. Patentga bo'lgan huquq va shaxsiy huquqlar

Patentga bo'lgan huquqni tasarruf etish huquqlarning yuridik taqdirini belgilashni anglatadi. Mutlaq huquq sohibi bu huquqlarni shaxsan o'zi amalga oshirishi, boshqa har qanday shaxslarga to'liq yoki qisman haq baravariga (litsenziya berish, sotish) yoki tekin (hadya qilish) o'tkazishga haqli.

Patentga bo'lgan huquq o'z tarkibiga, doirasiga xilma-xil huquqlarni qamrab oladi. Bu huquqlarning majmui patentga bo'lgan huquqni tashkil etadi. FKning 1034-moddasida patentga bo'lgan huquqlarning asosiy turlari belgilab qo'yilgan bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

a) patent olish huquqi. Qonunning 9-moddasiga asosan tubandagilar sanoat mulki obyektiga huquqiy muhofaza yorlig'i (patent) olishga haqli: sanoat mulk ob'etining muallifi (hammualliflari) yoki uning (ularning) merosxo'rlari;

muallif yoki uning huquqiy vorisi tomonidan patent, dastlabki patent yoki guvohnomaga oid talablarda yoxud sanoat mulki obyektini Patent idorasida ro'yxatdan o'tkazilgunga qadar topshirilgan arizada ko'rsatilgan jismoniy va (yoki) yuridik shaxslarga (ular roziligi sharti bilan) ushbu asosga ko'ra patent olish huquqi haq evaziga yoki tekin har qanday shaxsga o'tkazilishi mumkin. Muallif bilan sanoat mulki obyektini yaratish bo'yicha shartnoma tuzgan va shartnoma bo'yicha o'z majburiyatlarini lozim darajada bajargan buyurtmachi ham ushbu asosga ko'ra, patent olish huquqini qo'lga kiritadi;

obyekt xizmat topshirig'i bo'yicha yaratilganda, muallif uchun ish beruvchiga (FKning 1087-moddasida belgilangan hollarda asoslarda va tartibda);

patent olish huquqi meros bo'yicha o'tadi;

b) sanoat mulki obyektiga patent (guvohnoma) berish so'ralgan talabnomani ruyxatdan o'tkazishdan kelib chiqadigan huquqlar. Patent olishga bo'lgan huquq Patent idorasiga belgilangan tartibda patent berishni so'rab talabnoma berish (Qonunning 14, 20-moddalari) orqali amalga oshiriladi. Talabnoma topshirilib, u Patent idorasida ro'yxatdan o'tkazilgach, talabnoma topshirgan shaxsda vujudga keladigan huquqlar (ular orasida markaziy o'rinda o'z nomiga patent olish huquqi turadi) boshqa shaxslarga to'liq yoki qisman, haq evaziga yoki tekin o'tkazilishi mumkin. Bunday o'tkazish tegishli shaklda rasmiylashtirilishi lozim;

v) patentga egalik huquqi bu, eng avvalo, patent bo'yicha mutlaq huquqni to'liq holda o'z ixtiyori, erk-irodasi doirasida ushlab turish, saqlab turish hisoblanadi. Bu huquq mazmuni Qonunning 11-moddasida belgilab qo'yilgan. Patentga egalik huquqi ham to'liq yoki qisman, haq evaziga yoki tekin tarzda boshqa shaxslarga o'tkazilishi mumkin (u tegishli tartibga rioya qilgan holda rasmiylashtirilishi lozim — yozma tuzilishi va davlat Patent idorasida ro'yxatdan o'tkazilishi shart);

g) patentdan kelib chiqadigan huquqlar, ya'ni sanoat mulki obyektidan o'zi foydalanishi, boshqalarning foydalanishiga ruxsat (litsenziya) berishi va boshqalarning bu obyektlardan foydalanishini taqiqlab qo'yishi, litsenziya uchun tegishli haq olishi, mutlaq huquqlari buzilish natijasida yetkazilgan zararlarning (ham moddiy, ham ma'naviy zararlarning) qoplanishini talab qilishi va shu kabi huquqlardan iborat. Bu huquqlar ham boshqa shaxslarga to'liq yoki qisman, haq evaziga yoki tekin o'tkazilishi mumkin.

1. Sanoat mulki obyekti (ixtiro, foydali model, sanoat namunasi)ni o'z ijodiy mehnati bilan shaxsan yaratgan jismoniy shaxs bu obyektning muallifi deb e'tirof etiladi.

Sanoat mulki obyektiga huquqiy muhofaza yorlig'i berish haqidagi topshirilgan talabnomani ko'rib chiqishning istalgan bosqichida muallif ariza berib, sanoat mulki obyektiga o'z nomini yoki maxsus nom berish huquqiga ega.

2. Ixtiro, foydali, model, sanoat namunasiga bo'lgan mualliflik huquqi va boshqa shaxsiy huquqlar patentga asoslangan huquqlar vujudga kelgan vaqgdan boshlab vujudga keladi. Qonunning 5-moddasiga asosan patent asosida kelib chiquvchi mutlaq huquqlar obyektning ustuvorlik sanasidan boshlab amal qila boshlaydi. Binobarin, mualliflik huquqi va boshqa shaxsiy huquqlar ham shu vaqtdan boshlab vujudga keladi va patentga asoslangan huquqlardan farqli ravishda bemuddat amal qiladi.

3. Ixtiro, foydali model, sanoat namunasi muallifiga qonun hujjatlari asosida maxsus huquqlar, imtiyozlar va ijtimoiy tUSDagi (xarakterdagi) afzalliklar berilishi mumkin.

FKda, boshqa qonun hujjatlarida muallifga tegishli quyidagi maxsus huquqlar va ularni himoya qilish bo'yicha me'yorlar belgilab qo'yilgan:

a) obyektning muallifi sifatida huquqiy muhofaza yorlig'ida qayd etilishi va bu huquqning, hamma tomonidan tan olinishi, rioya etilishiga bo'lgan huquq. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga asosan mualliflikni o'zlashtirish, hammualliflikka majbur qilish uchun jinoiy javobgarlik belgilangan;

b) muallifning sanoat mulki obyektiga nom berish huquqi;

v) sanoat mulki obyektidan muallif bu obyektiga nisbatan mutlaq huquq egasidan ruxsat olmay va haq to'lamay, ilmiy tadqiqot va shaxsiy maqsadlarda foydalanishga haqli;

g) patent (guvohnoma) egasi bo'lmagan sanoat mulki obyektining muallifi mazkur obyektidan foydalanilganligi va unga doir litsenziya sotilganligiga uchun mukofot puli olishga haqlidir. Haq miqdori, uni to'lash tartibi ish beruvchi, patent egasi yoki ularning huquqiy vorisi bilan tuzilgan shartnoma asosida belgilanadi.

Patent (guvohnoma) egasi uning amal qilish muddati davomida muallifga quyidagilar hisobidan haq to'lanadi:

obyektidan foydalanganlikdan keladigan foyda (daromad);

obyekt asosida ishlab chiqarilgan mahsulot (bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmat) tannarxi;

obyekt uchun berilgan litsenziya to'lovlari.

Litsenziya shartnomasi bo'yicha mukofot puli litsenziya shartnomasida ko'rsatilgan to'lov valyutasida haq to'lanishi mumkin (Qonunning 32-moddasi);

d) qonun hujjatlarida belgilangan hollarda va tartibda sanoat mulki obyektini mualliflari qator imtiyozlar va afzalliklarga (shtatlar qisqarganda ishda qoldirishda imtiyoz, ijodiy ta'tilga chiqish huquqi va hokazo), davlat turar joyi berilganda qo'shimcha turar joy normasi olish huquqiga ega bo'lish, ularga davlat mukofotlari, ilmiy daraja va faxriy unvonlar berilishi mumkin.

Qonunning 15-17-moddalarida ko'rsatiladiki, sanoat mulki obyektiga huquqiy muhofaza yorlig'i berish haqidagi talabnomada obyektini o'z ijodiy mehnati bilan yaratgan shaxs uning muallifi sifatida ko'rsatiladi. Bu holatning aksi (obyekt muallifi boshqa shaxs ekanligi) isbotlab berilmaguncha talabnomada obyekt muallifi sifatida ko'rsatilgan shaxsning

mualliflik prezumpsiyasi amal qiladi. Mualliflik haqida nizo chiqqan taqdirda mualliflik huquqi vujudga kelishidan avval mavjud bo'lgan faktlar va holatlar (mualliflik huquqi da'vogarining obyekt bo'yicha ilmiy-tadqiqotlar olib boranligiga, ijobiy natijalarga erishgani va hokazo) dalil-isbot tariqasida jalb etilishi mumkin. Huquq yuzaga kelishidan keyin vujudga kelgan faktlar va holatlar mualliflikni tasdiqlovchi dalil-isbot sifatida keltirilishi mumkin emas.

Agar, sanoat mulki obyektini bir necha jismoniy shaxsning birgalikdagi ijodiy mehnati asosida yaratilgan bo'lib, ular o'rtasida tuzilgan shartnomada boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, ularning barchasi bu obyektning teng huquqli hammuallifi deb e'tirof etiladi.

Sanoat mulki obyektini hammualliflarning obyekt bo'yicha o'zaro munosabatlari ular o'rtasidagi o'zaro kelishuv asosida, bunday kelishuvga erishilmagan taqdirda esa sud tomonidan belgilanadi.

Sanoat mulki obyektini yaratishda ijodiylik tusiga ega bo'lgan faoliyat orqali yordam bergan (texnikaviy, tashkiliy yoki matematik yordam berish, huquqlarning rasmiylashtirilishiga ko'maklashish va hokazolar) hammualliflikka sabab bo'lmaydi. Biroq ular sanoat mulki obyektlarini yaratish va ulardan foydalanishda ko'maklashgan shaxs sifatida mukofot olishga haqli.

Quyidagi hollarda sanoat mulki obyektiga nisbatan guvohnoma olish huquqi obyekt muallifi bilan mehnat shartnomasi (bitimi, kontrakti) tuzgan ish beruvchiga tegishli bo'ladi:

a) obyekt xodimning o'z xizmat majburiyatlarini bajarishi vaqtida yaratilgan bo'lsa;

b) obyekt xodim tomonidan ish beruvchining aniq muayyan xizmat topshirig'ini bajarish natijasida yaratilgan bo'lsa;

v) basharti bu holat sanoat mulki obyektining muallifi bilan ish beruvchi o'rtasidagi shartnomada (kontraktida) nazarda tutilgan bo'lsa (agarda yuqoridagi holatlardan biri mavjud bo'lsa-yu, obyektiv patent olish huquqi ish beruvchiga tegishli bo'lishi haqida kelishuv mavjud bo'lmasa, u holda patent olish huquqi muallifning o'zida qoladi).

Qonunda, shuningdek, xodim korxonaning ixtisosiga doir texnik bilimlar yordamida yaratilgan sanoat mulki obyektiga patent olish huquqi ham ish beruvchiga tegishli bo'lishi nazarda tutiladi (9-modda).

Agarda ish beruvchi sanoat mulki obyektini yaratilganligi haqida muallif xabardor qilgan sanadan boshlab to'rt oy mobaynida Patent idorasiga talabnoma topshirmasa, talabnoma topshirish huquqini boshqa shaxsга o'tkazmasa, muallif o'z nomiga patent olish huquqiga ega bo'ladi.

Sanoat mulki obyektini ish beruvchi tomonidan maxfiy (nou-xau sifatida) saqlanadigan bo'lsa, muallif maxsus haq olish huquqiga ega.

Xodim tomonidan xizmat tartibida sanoat mulki obyektini yaratilganda muallif mukofot puli olishga haqli. Mukofot puli miqdori, to'lov tartibi, to'lov shartlari xodim bilan ish beruvchi o'rtasidagi kelishuv asosida belgilab qo'yiladi. Agar taraflar bunday kelishuvga erishmasalar, sudga murojaat qilishga haqli. U holda kelishuv shartlari sud tomonidan belgilanadi.

Odatda obyekt yaratilishida xodim o'z ijodiy mehnati bilan, ish beruvchi esa mehnat sharoitini vujudga keltirish, zarur asbob-uskuna, adabiyotlar, ma'lumotlar bilan ta'minlash orqali ishtirok etadi. Obyektdan foydalanishda olinadigan daromadni taqsimlashda kim qancha hissa qo'shganligi aniq hisobga olinadi va shunga mutanosib ravishda foydadan ulush belgilanadi. Agarda obyektini yaratishda xodim va bajaruvchi qo'shgan hissalarini aniq belgilashning iloji bo'lmasa, obyektdan foydalanish yoki litsenziya berish asosida ish beruvchi oladigan foydaning yarmi (50 foizi) muallifga tegishli bo'ladi.

3-§. Patentga bo'lgan huquqni boshqa shaxslarga o'tkazish tartibi

Sanoat mulki obyektiga berilgan patent patentga bo'lgan huquqni boshqa shaxsga o'tkazish daqidagi shartnoma haq evaziga yoki haqsiz ekanligidan qat'iy nazar, yozma ravishda tuzilishi shart. Bunday shartnomani shakllantirishda FKning 107-moddasida belgilab qo'yilgan bitimning yozma shakli haqidagi qoidalariga rioya qilinishi lozim.

Yozma ravishda tuzilgan shartnoma Davlat Patent idorasida ro'yxatdan o'tkazilishi shart. Ro'yxatdan o'tkazishga vakolatli davlat idorasi, eng avvalo, shartnoma shartlarini qonunga muvofiqligi nuqtayi nazaridan tekshiradi. Qonunga nomuvofiq bo'lgan shartnomalarni ro'yxatdan o'tkazdirish rad etilib, taraflarga shartnoma shartlarini qonunga muvofiqlashtirish taklif etiladi.

Umumiy qoidalar bo'yicha shartnomalarning ro'yxatdan o'tkazilishida ular qanchalik maqsadga muvofiqligi nuqtayi nazaridan baholanmaydi (davlat va jamiyat manfaatlariga ataylab xilof ravishda tuzilgan shartnomalar bundan mustasno). Shartnoma ro'yxatdan o'tkazilganidan keyin yuridik kuchga ega bo'ladi.

Shartnomaning yozma ravishda tuzilishiga yoki ro'yxatdan o'tkazish

talabiga rioya etmaslik shartnomaning haqiqiy emas deb topilishiga sabab bo'ladi. FKning 112-moddasiga asosan, bunday shartnoma o'z-o'zidan haqiqiy hisoblanmaydi. Agar shartnoma yozma ravishda tuzilgan, ammo taraflardan biri uni davlat ro'yxatidan o'tkazishdan bosh tortsa, sud boshqa tarafning talabi bilan bitimni FKning 112-moddasi, 3-qismiga binoan ro'yxatdan o'tkazishga haqlidir. Shartnomani Davlat ro'yxatidan o'tkazishdan asossiz bosh tortgan taraf shartnomani tuzishni kechiktirganligi tufayli yetkazilgan zararni ikkinchi tarafga to'lashi lozim.

Shartnomadagi taraflar tomonidan ushbu talablarga rioya qilmaslik oqibatlariga nisbatan FKning 113-114-moddalarida belgilangan qoidalar qo'llaniladi.

Mutlaq huquq egasi tomonidan sanoat mulki obyektidan boshqa shaxsga foydalanish uchun litsenziya shartnomasi haqidagi kelishuvi albatta yozma ravishda tuzilishi shart. Bunda FKning 107-moddasi va 1037-moddasi talablariga rioya qilinishi lozim. Bunday talab asosiy litsenziya shartnomasi uchun ham, sublitsenziya (qo'shimcha litsenziya, hosila yoki ikkilamchi litsenziya) shartnomasi uchun ham taalluqlidir.

Yozma ravishda tuzilgan litsenziya shartnomasi Davlat Patent idorasida ro'yxatdan o'tkazilishi shart. Bunda shartnoma shartlari qonunga muvofiqlik nuqtayi nazaridan va alohida hollarda maqsadga muvofikdik nuqtayi nazaridan baholanadi. Ro'yxatdan o'tkazish rad etilganda tegishli tartibda shikoyat berilishi mumkin.

Litsenziya shartnomasi ro'yxatdan o'tkazilgandan keyingina yuridik kuchga ega bo'ladi, taraflarda shartnoma bo'yicha huquq va majburiyatlar vujudga keltiradi.

Agar litsenziya shartnomasi taraflaridan biri asossiz ravishda shartnomani ro'yxatdan o'tkazishdan bosh tortsa, sud boshqa tarafning talabi bilan shartnomani ro'yxatdan o'tkazish haqida FKning 112-moddasi, 3-qismiga asosan qaror chiqarishga haqli. Shartnomani Davlat ro'yxatidan o'tkazishdan asossiz bosh tortgan taraf shartnomani tuzishni kechiktirganligi uchun yetkazilgan zararni ikkinchi tarafga to'lashi lozim.

Litsenziya shartnomasi tuzishda taraflar tomonidan ushbu talablarga rioya qilmaslik shartnomaning FKning 112-moddasi, 1-qismiga asosan o'z-o'zidan haqiqiy sanalmasligiga sabab bo'ladi. Bunda vujudga keladigan huquqiy oqibatlarga nisbatan FKning 113-114-moddalarida belgilangan qoidalar qo'llanadi.

FKning 1090-moddasida sanoat mulki obyektiga nisbatan huquqiy muhofaza hujjati — patent asosida amal qiluvchi mutlaq huquqlarni

buzganlik uchun javobgarlik choralari belgilangan. Ushbu javobgarlikning vujudga kelish asoslari FKning 24-bobi moddalarida nazarda tutilgan qoidalarda mujassamlashgan.

Patent egasining mutlaq huquqdarini buzish, eng avvalo, muhofazalanayotgan obyektдан boshqa shaxslar beruxsat foydalanayotganlarida namoyon bo'ladi. Shu sababli ham patent egasi birinchi navbatda qoidabuzardan huquq buzilishi harakatlari to'xtatilishini talab qilishga haqlidir.

Sanoat mulki obyektiga nisbatan patent egasining huquqlarini buzgan qoidabuzar patent egasiga yetkazilgan zarar o'rnini qoplashi shart. Zarar to'la hajmda to'lanishi lozim. Yetkazilgan zarar moddiy yoki ma'naviy ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. Moddiy zarar patent egasi tomonidan sanoat mulki obyektlaridan foydalanish asosida ishlab chiqarilayotgan mahsulot patent egasi huquqlari buzilishi oqibatida bozorda o'tmay qolishi, narxining pasayishi va shu kabilarda namoyon bo'lishi mumkin. Bunday holat nafaqat mahsulot chiqarishda, balki xizmat ko'rsatish sohasida ham ro'y berishi mumkin. Ma'naviy zarar patent egasi huquqlarini buzish natijasida uning kasb-kor nufuziga, mutlaq huquq sohibi sifatida holatiga putur etishida namoyon bo'ladi. Bunday ma'naviy zarar pul bilan qoplanishidan tashqari, sud huquqbuzar zimmasiga patent egasining ishbilarmonlik mavqeini qayta tiklash maqsadida sud qarorini o'z hisobidan e'lon qiddirish majburiyatini yuklashi mumkin.

Patent egasi ko'rilgan zararning qoplanishi o'rniga qoidabuzar tomonidan patent egasi huquqlarini buzish natijasida (ya'ni muhofazalanayotgan sanoat mulki obyektlaridan ruxsatsiz foydalanish orqali) olgan barcha daromadlarini undirib olishga haqli. Bunday holda patent egasi zararning qoplanishini talab qilishga haqli emas. Binobarin, zararni qoplash yoki daromadlarni qaytarish al'ternativ javobgarlik choralari hisoblanadi, ularning qaysi birini qo'llashni tanlash huquqi patent egasiga taalluqlidir.

FKning 1040-moddasida mutlaq huquqni himoya qilishning quyidagi usullari ham nazarda tutiladi:

— mutlaq huquqlarni buzishga ko'maklashgan moddiy obyektlarni va bunday huquqbuzarlik asosida yaratilgan mahsulotlarni olib qo'yish.

Olib qo'yilgan ushbu moddiy obyektlar patent egasining talabi bo'yicha huquqbuzarning hisobidan yo'q qilib yuborilishi yoki patent egasi ixtiyoriga berilishi mumkin.

63-bob. SELEKSIYA YUTUQLARIGA BO'LGAN HUQUQ

1 §. Seleksiya yutug'i tushunchasi

Seleksiya yutug'i deganda, umumiy ma'noda, o'simliklarning yangi navi va hayvonlarning yangi zoti tushuniladi (Seleksiya yutuqlari to'g'risidagi qonunning 2-moddasi). Seleksiya o'zida inson irodasi asosida yo'naltirilgan o'simliklar va hayvonlarning evolyutsiyasini ifodalaydi¹. Ayni vaqtda seleksiya yutuqlari inson aqliy faoliyati natijasi hisoblanadi.

Seleksiya – lotincha, selego so'zidan olingan bo'lib, saralash, to'plash degan ma'noni anglatadi². Seleksiya – bu jonli tabiat, tirik borliq ustida olib borilgan kishilarning aqliy faoliyatlari bo'lib, seleksiya yutug'i esa, ana shu aqliy faoliyat natijasida erishiladigan muvaffaqiyatlardir. O'simliklarning navlari va hayvonlarning zotlarini saralash, to'plash va ularni fiziologik, genetik va biologik usullar hamda ilmiy-ijodiy faoliyat orqali o'zaro chatishtirish yoki boshqa yo'llar bilan ko'paytirish natijasida yangi nav va zotni hosil qilish seleksiya yutug'i hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi 2002 yil 29 avgustdagi "Seleksiya yutug'i to'g'risida"gi qonuni "seleksiya yutug'i" atamasi uchun asosiy tushunchalar hisoblangan o'simliklar navi va hayvonlarning zoti tushunchalarining ta'rifini bayon etadi. Ushbu qonunga muvofiq, nav-o'simliklar guruhi bo'lib, u nasldan-naslga barqaror o'tuvchi muayyan genotip yoki genotiplar kombinatsiyasini boshqalardan ajratib turuvchi belgilariga qarab aniqlanadi va ayni bir botanik taksondagi boshqa o'simliklar guruhidan bir yoki bir necha belgilari bilan farq qiladi. Klon, liniya, birinchi avlod duragayi, populyasiya navning muhofaza qilinadigan obyektlaridir.

Zot – genetik jihatdan o'zaro bog'liq biologik va morfologik xususiyatlari hamda belgilariga qarab aniqlanadigan hayvonlar (shu jumladan, parrandalar, hasharotlar, ipak qurti) yoki ularning duragaylari guruhi bo'lib, bu xususiyatlar hamda belgilarning ayrimlari muayyan guruhgagina xos bo'lib, uni hayvonlarning boshqa guruhlaridan farqlab turadi. Zot guruhi, zot ichidagi tip (zonal tip), zavod tipi, zavod liniyasi, zot oilasi, partinoklonlar, liniyalar, duragaylar zotning muhofaza qilinadigan obyektlaridir (Qonunning 2-moddasi).

¹ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в РФ. -М.: Проспект. 2000. -702 с.

² Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 9-том. -Т.: 1997.-585 б

Yuqorida sanab o'tilgan nav va zotning muhofaza qilinadigan obyektlari formal biologik tushunchalar bo'lib, bu obyektlarning buzilishi yoki ularga putur yetkazilishi mavjud nav va zotning buzilishiga va nobud bo'lishiga olib kelishi mumkin. Seleksiya yutug'i huquqiy muhofaza etilayotganda nav va zotga tegishli bo'lgan muhofaza qilinadigan obyektlarning holati o'rganilib, huquq buzilishiga baho berish lozim.

Seleksiya – insonning ilmiy va aqliy bilimlarini o'simliklar va hayvonlar evolyusiyasiga yo'naltirish natijasida insonning o'zi uchun qulay, maqbul va foydali nav va zot yaratish jarayonidir. Shu o'rinda seleksiya sohasidagi tadqiqotlar bilan gen injeneriyasi sohasida tadqiqotlar o'rtasidagi farqni izohlab o'tish joiz. Seleksiya – bu faqat o'simliklar va hayvonlar ustida olib boriladigan tadqiqotlar bo'lsa, gen injeneriyasi – barcha jonzot (shu jumladan, inson) ustida olib boriladigan ilmiy-tajribaviy faoliyatdir. Gen injeneriyasi tadqiqotlarining asosiy maqsadi tirik jonzotning asosiy unsuri – geniga turli ta'sir o'tkazib, yangi tur, nav, zot, xil yaratishdan iborat. Gen injeneriyasi usulida yaratilgan nav va zotlarni an'anaviy seleksiya usulida yaratilgan nav va zotlardan farqlash zarur. Gen injeneriyasida yangi nav va zot yaratish uchun bir turdagi yoki bir oiladagi hayvonlar va o'simliklar emas, balki bir-biridan butunlay uzoq tur va oiladagi o'simliklar va hayvonlar o'zaro gen injeneriyasi usulida chatishtiriladi yoki sun'iy ravishda gen o'zgartiriladi. Natijada mutlaqo inson tasavvuriga sig'ishi qiyin bo'lgan gibridlar va mutantlar (masalan, fil va tuyaning, baliq va tovuqning, bo'ri va quyoning chatishmalari) yuzaga keladi. Jahon jamoatchiligining fikricha, bunday gibrid va mutantlarni yaratilishi mavjud tabiiy muvozanatni buzish bilan birga inson salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu holatlarni hisobga olib, bunday tadqiqotlarni o'tkazishni ta'qiqlash zarur.

A.I.Ioyro'sh, O.A.Krasovskiylarning fikricha gen injeneriyasi bu dasturli, nasldan naslga o'tish xususiyatiga ega bo'lgan, an'anaviy seleksiya yo'li bilan chiqarishning imkoni bo'lmagan biologik tuzilmalar (hayvonlar va o'simliklarning individual genlari, mikroorganizmlari, oqsillari) ini olishga qaratilgan uslub va vositalarning yig'indisidir. Gen injeneriyasi tabiat qonuniyatlarini bilishda, tibiiyotning dolzarb muammolarini hal qilishda, sanoat va qishloq xo'jaligining turli xil sohalarini muvofiqlashtirish va uo'g'unlashtirishda, ko'plab ekologik va ijtimoiy muammolarining echimini topishda insonning imkoniyatlarini kengaytiradi va yangi jihatlarini kasb etadi¹.

¹ Иойрыш А.И., Красовский О.А. Правовые аспекты генной инженерии.// Государство и право. 1997.№3. С 112.

Darhaqiqat, hozirgi kunda gen injeneriyasi sohasidagi tadqiqotlar yutuqlari inson hayoti, sog'lig'i va turmush sharoitining yaxshilanishi uchun bir qator foydali vositalarning yaratilishini ta'minladi. Zero, kelajakda gen injeneriyasi sohasidagi ilmiy tadqiqotlar har qanday kasallikni oldini oluvchi turli vaksinalarni, kasalliklarni tez davolovchi dori-darmonlarni tayyorlashda, yangidan-yangi oziq-ovqat mahsulotlarini paydo bo'lishida asosiy vosita vazifasini bajaradi.

Keyingi paytlarda gen injeneriyasining yutuqlari jahon hamjamiyati tomonidan yuqori baholanmoqda. Zero, keyingi qisqa vaqt oralig'ida inson sog'lig'i uchun o'ta muhim ahamiyatga ega bo'lgan turli dori-darmonlar¹ ning kashf etilishi, ko'p yillar davomida tuzatib bo'lmazligi tan olingan kasalliklarning davosi topilganligi (masalan, agar rak kasalligining boshlanish davrida, bu kasallikdan batamom xalos bo'lishi mumkinligi, virusli gepatit va uning vaksinasi topilganligi, hozirda deyarli barchaga ma'lum), inson organizmi garmonlarining o'sishiga yordam beruvchi turli vositalarning vujudga kelishi aynan gen injeneriyasi tadqiqotlarining hosilasidir.

Bundan tashqari kelajakda insoniyat oldida turgan va hal etilishi yildan-yilga qiyinlashib borayotgan ocharchilik, suvsizlik, tabiiy atrof-muhitning ifloslanishi va qo'yinki odam va uning mavjud bo'lishi bilan bog'liq deyarli barcha muammolarni hal etishda eng asosiy va birlamchi omil bu gen injeneriyasi va uning yutuqlari bo'ladi, deya hech ikkilanmasdan aytishimiz mumkin². Ayniqsa, oziq-ovqat muammosini hal etishda va bu muammo bilan chambarchas bog'liq qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligini oshirishda gen injeneriyasi tadqiqotlari yuqori natijalarga erishmoqda. Zero hozirgi kunda bozorlarimizni to'ldirib turgan turli xil qishloq xo'jaligi mahsulotlarining aksariyat qismi gen injeneriyasi yutuqlari asosida yaratilgan nav va zotlardan olingan hosildir. Hozirgi

¹ Masalan, 2002-2003 йилларда Хитой ва бошқа жанубий шарқий Осиё мамлакатларида тарқалган «грипп» хасталиги ўхшаш ўта юқумли ўткир ичак ва нафас йўли (респираторли) касаллигига қарши қисқа фурсатда вакцинанинг яратилиши ген инженерияси соҳасидаги илмий тадқиқотларнинг тез суръатларда ривожланиб бораётгани ва инсон ҳаёти ва соғлиги учун катта аҳамиятга эга экани билан характерланади.

² Дарҳақиқат, ген инженериясининг инсоният учун аҳамияти ва фойдаси бениҳоя катта. Бундай фойдалиликни, инсон билан боғлиқ ҳар қандай соҳа ва муносабатларда кўришимиз мумкин. Бу ҳолат инсон умрини узайтиришдан тортиб, уни қайтадан туғилишигача (клонлаштириш орқали) амал қиладиган жараёнлар занжирини ташкил этади. Гарчи ҳозирги кунларда инсонни клонлаштириш ишлари амалга оширилётган бўлсада, ҳали бу соҳада ютуққа эришилмаганлигини таъкидлаш жоиз.

kunda turli xil hasharotlar(masalan qurt) emaydigan olma va kartoshka, kemiruvchilar esa o'lishi mumkin bo'lgan lekin odam ist'emol qilsa faqat foyda ko'radigan pomidor, bodring va shunga o'xshash poliz ekinlari borligini insoniyat ajablanmasdan qabul qilmoqda. Keyingi yillarda ko'plab rivojlangan davlatlarda qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talabni qondirishda aynan gen injeneriyasi yutuqlaridan foydalanishmoqda. Misol uchun keyingi ikki-uch yil ichida yurtimiz bozorlarida paydo bo'lgan «amerika tarvuzlari»ga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ularning jaydari tarvuzlarga qaraganda urug'i kam bo'lishini, sersuv va shirasi yuqori ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Insoniyat gen injeneriyasi ilmiy tadqiqotlarining bir yo'nalishi hisoblangan klonlash usuli yordamida qishloq xo'jaligi hayvonlarini, o'simliklar dunyosini rivojlantirish bilan istiqbolda katta yutuqlarga erishishga umid bog'lamoqda. Masalan, yaqinda AQSH olimlari guruch yadrosidagi DNK kodini o'zgartirish yo'li bilan sholining suvsizlikka chidamli navini klonlash usulida yaratishgani ommaviy axborot vositalarida e'lon qilindi¹.

Gen injeneriyasi natijalarining inson uchun foydali xususiyatlari bo'lishi bilan birga, uning inson sog'lig'i uchun zararli jihatlari borligini ham esdan chiqarmasligi kerak. Ya'ni, muayn yangi natijaga erishish yo'lida amalga oshirilayotgan tajribalar va amaliyotlar ijobiy natija bilan birga salbiy oqibatlarni ham vujudga keltirishi mumkinligiga har doim ham shunday tadqiqot olib borayotgan shaxslar kafolat bera olishmaydi. Ayniqsa bir turkumda bo'lmagan o'simliklar va hayvonlar genining o'zgartirilishi kelajakda inson uchun qanday xavf-xatar tug'dirishini oldindan bashorat qilish qiyin. Mutaxassislarining ta'kidlashicha ba'zi kasalliklar laboratoriyalardagi xavfsizlikning yetarli darajada ta'minlanmaganligidan kelib chiqqan.

Shunday ekan gen injeneriyasi yutuqlarining jahon iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishidagi o'rni va ahamiyatini hisobga olib, ushbu ilmiy tadqiqot faoliyati va uning natijalarini huquqiy jihatdan taribga solish zaruriyati yuzgaga keladi.

Huquqiy tabiati va o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra gen injeneriyasi natijalari (yoki yutuqlari) intellektual mulk obyektlari jumlasiga kiradi. Zero, ushbu holatda inson o'zining aqliy-ijodiy faoliyati orqali o'zi uchun qulay va foydali natijaga erishadi. Bunda, insonning aqliy-ijodiy faoliyati

¹ Абдурахмонов Ш. Хужайрани сунъий кўпайтириш истиқболлари.//Сирли олам. 2002. №8. Б.12.

tirik borliqning barcha obyektlari (hattoki inson) ustida olib boriladigan ilmiy tadqiqotlarga qaratiladi. Bu faoliyat tibbiyot, biologiya, zoologiya, seleksiya, genitika, fiziologiya kabi jonli tabiat bilan bog'liq barcha sohalarda olib boriladi. Nimaiki tirik mavjudot bo'lsa, aynan o'sha gen injeneriyasi tadqiqotining obyekti bo'lishi mumkin.

Ma'lumki, seleksiya yutuqlarining yaratilishi uzoq davom etadigan tadrijiy (evolyusion) tadqiqotlar, ilmiy, ijodiy tajribalar va inson yaratuvchanlik qobiliyatini taqazo etadi. Seleksiya yutuqlari – insonning tabiat qonuniyatlari to'g'risidagi bilimlar va ijodkorlik salohiyatini o'zi uchun qulay va foydali ne'matlar yaratishga yo'naltira olish mahsuli hisoblanadi.

O'simliklarning yangi navlari va hayvonlarning yangi zotlarini yaratilishi uncha uzoq bo'lmagan tarixiy jarayonni boshidan kechirgan. Dastavval, yangi navlarning yaratilishi mahalliy sharoitlarda uzoq yillar tanlab va saralab borish yo'li bilan yaratilgan. Bunda hech qanday chatishtirish va payvandlash usullari qo'llanilmagan (hozirda bunday navlar “jaydari navlar” deyiladi). Keyinchalik, fan va texnikaning rivojlanishi natijasida navlar turli o'simliklarni chatishtirish, payvandlab, shuningdek, o'simlik irsiyatiga kimyoviy va radioaktiv moddalar bilan ta'sir etib etishtirila boshlandi (bunday usulda yaratilgan navlar “seleksiya navlari” deb yuritiladi).

Hayvonlarning yangi zotlarini yaratish o'simliklarni yangi navlarini yaratishdan farq qiladi. Yangi zot – qishloq xo'jalik hayvonlarini tanlash va saralash bo'yicha naslchilik ishlari olib borish, tashqi muhit, boqish, asrash va foydalanish natijasida vujudga keladi. Yangi zot boshqa zotlardan o'zining mahsuldorligi bilan ajralib turishi lozim. Zot yagona ajdoddan kelib chiqishi, gavda tuzilishi jihatidan ma'lum tipga taalluqli bo'lishi, fiziologik va morfologik belgilari avloddan avlodga o'tishi lozim bo'lgan hayvonlar guruhidir.

Seleksiya yutuqlari o'z mohiyatiga ko'ra faqat, tirik borliq ustida olib borilgan ilmiy-ijodiy faoliyat mahsuli sifatida ko'rilar ekan, bunda yaratilgan obyektlarning inson ehtiyojlari uchun nihoyatda zarur ekanligini esdan chiqarmaslik zarur.

Huquqiy jihatdan seleksiya yutuqlarining mohiyati yaratilgan yangi nav va zotning huquqiy maqomini belgilash orqali ifodalansa, hayotiy zaruriyat nuqtayi nazaridan seleksiya yutuqlari aholining oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini qondirish va iqtisodiy samaradorlikni ko'tarish me'zonlari bilan belgilanadi.

Seleksiya yutuqlarini ixtirolar bilan quyidagi o'xshashliklari mavjud:

1. Seleksiya yutuqlari ham ixtirolar ham intellektual mulkning patent bilan muhofaza qilinadigan obyektlaridir;

2. Jonli borliq qonuniyatlarini bilish insonga hayvonlar va o'simliklar rivojlanishini o'zi uchun kerakli tomonga yo'naltira olishida maqsadli ta'sir etish imkonini beradi. Shu ma'noda seleksionerning ijodiy faoliyati ixtirochining ijodiy faoliyatiga juda o'xshaydi. Ixtirochi singari seleksioner ham obyektning o'zgarish jarayoniga faol aralashadi va uni oldindan rejalashtirilgan natijaga erishish maqsadida kerakli tomonga yo'naltiradi;

3. Seleksiya yutug'i muallifi faoliyatining natijasi inson uchun zaruriy sifatlarga ega bo'lgan o'simliklarni yangi navlari va hayvonlarning yangi zotlarini yaratishga qaratilgan aniq amaliy masalani echishdan iborat. Masalaning oddiy qo'yilishi, garchi unda ijodiylik mavjud bo'lsada, qonun bilan qo'riqlanmaydi. Bunda nafaqat qaysi nav va zotni yaratish ko'zda tutilishi ko'rsatilishi, balki yangi nav (zot)ni real yaratish va uni qonunda nazarda tutilgan tartibda tekshirish uchun butun seleksiya jarayonini oxiriga yetkazish lozim.

- Seleksiya yutuqlari o'zining huquqiy tartibga solinishiga ko'ra ixtirolardan quyidagi xususiyatlari bo'yicha farq qiladi:

1. Jonsiz tabiat obyektlari ustidan ish olib boruvchi ixtirochidan farq qilib seleksiya yutug'i muallifi jonli tabiat obyektlari ustida ish olib boradi;

2. Ixtiro, foydali model, sanoat namunalariidan farqli ravishda, seleksiya yutuqlarini yaratish va butun seleksiya jarayonini oxiriga yetkazish nafaqat seleksiya yutug'i muallifiga, balki tabiiy iqlim sharoitlariga ham bog'liq bo'ladi. Ya'ni, seleksiya ishlariga iqlimning o'zgarishi salbiy ta'sir ko'rsatishi va ko'zlangan natijaga erishishning imkoni bo'lmasligi mumkin;

3. Seleksiya yutuqlarini jamoatchilik tomonidan e'tirof etilishi va tan olinishi ham o'ziga xos holat bo'lib, nafaqat sanoat mulk obyektlari (ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari) balki, intellektual mulkning boshqa obyektlaridan ham farq qiladi. Masalan, yaratilgan ixtironing e'tirof etilish yoki tan olinishi uchun uni sinovdan o'tkazish va foydali xususiyatlarini tekshirishning o'zi kifoya qilsa, seleksiya yutuqlarini tan olinishi va e'tirof etilishi uchun uzoq vaqt va jiddiy tekshiruv takroriy nazorat etish va tinimsiz parvarish talab etiladi. Ixtiro yaratilgandan so'ng, uning buzilishiga ta'sir etuvchi kuchlar deyarli bo'lmasa (ixtiro nobud bo'lsa, chizmalar orqali uni tiklash mumkin), seleksiya yutuqlarining uzoq vaqt sinab ko'rilishi ularni e'tirof etish nihoyatda murakkab jarayon ekanligini bildiradi.

4. Seleksiya yutug'ida obyektning ideal asosi va uning moddiy mujassami uzviy bog'liq bo'ladi. Moddiy mujassamning to'la hajmda nobud bo'lishi seleksiya yutug'ini ham obyekt sifatida nobud qiladi. Ixtiro esa o'zining moddiy mujassamidan alohida holda yashaydi.

Ixtiro, foydali model, sanoat namunasida texnik muammoning yechimi yaratilsa, seleksiya yutuqlarida esa biologik muammoning yechimi topiladi. Shu o'rinda istisno sifatida mikroorganizm shtamlari biotexnik obyekt bo'lib, ixtiro hisoblanadi.

5. Huquqiy himoyaga layoqatlilik shartlariga ko'ra, ixtiro va seleksiya yutuqlari bir-biridan tubdan farq qiladi. Ixtiro quyidagi shartlar mavjud bo'lsa, patent orqali muhofaza etiladi:

- yangilik;
- ixtirochilik darajasiga ega bo'lishlik;
- amaliyotda qo'llash mumkinligi (Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risidagi qonunning 5-moddasi).

Seleksiya yutuqlari esa:

- yangilik;
- farqlanish;
- turdoshlik;
- barqarorlik (Seleksiya yutuqlari to'g'risidagi qonunning 7-moddasi)

mezonlariga javob bersa huquqiy muhofaza etiladi.

Ko'rinib turibdiki, huquqiy muhofaza etish shartlariga ko'ra, bu ikki obyekt bir-biridan butunlay farq qiladi.

Huquqiy tartibga solinishi bo'yicha bundan o'ziga xos xususiyatlar seleksiya yutuqlarini intellektual mulkning boshqa obyektlaridan farqli ravishda tirik borliq ustida olib boriladigan ilmiy-ijodiy faoliyat mahsuli ekanligi bilan tavsiflanadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, seleksiya yutuqlari intellektual mulkning patent bilan qo'riqlanadigan obyektini sanaladi. Shu bilan birga ilmiy-ijodiy faoliyat obyektiga ko'ra seleksiya yutuqlari intellektual mulk tizimida o'ziga xos o'ringa ega.

Birinchidan, intellektual mulk obyektlaridan faqatgina seleksiya yutuqlari tirik borliq, jonli tabiat ustida olib boriladigan tadqiqotlar mahsuli hisoblanadi. Odam irsiyati va genini o'zgartirish orqali sun'iy odam yaratish haqidagi ta'limotlar ijodiy faoliyat sanalmaydi va ko'pchilik davlatlarda bunday tadqiqotlar o'tkazish qat'iy taqiqlangan.

Ikkinchidan, seleksiya yutuqlarini yaratish jarayoni o'zining murakkabligi va uzoq davom etishi bilan ajralib turadi.

Uchinchidan, seleksiya yutuqlari intellektual mulkning obyektiv shaklga keltirilgandan so'ng muhofaza etiladigan obyektleri jumlasiga

emas, balki tegishli davlat organi tomonidan beriladigan maxsus himoya hujjati orqali muhofaza etiladigan obyektlaridan sanaladi.

To'rtinchidan, garchi, seleksiya yutuqlari patent bilan muhofaza etilsada, ular intellektual mulkning patent huquqi instituti obyektini hisoblanmaydi. T.E.Kaudo'rovning fikricha, seleksiya yutuqlari sanoat mulki (ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari) obyektini hisoblanadi¹. A.P.Sergeevning fikricha, seleksiya yutuqlari intellektual mulkning an'anaviy institutlari (mualliflik huquqi va turdosh huquqlar, patent huquqi, fuqarolik muomalasi ishtirokchilari va ular ishlab chiqarayotgan mahsulotni shaxsiylashtiruvchi vositalar)dan o'zining muhofaza etilayotgan obyektini huquqiy tartibga solinishi bilan farq qilib, intellektual mulkning noan'anaviy obyektini hisoblanadi².

Noan'anaviy obyekt atamasi shartli ravishda ishlatilgan bo'lib, ilmiy-ijodiy faoliyat nafaqat adabiyot va san'at, sanoat mulki sohasida balki, ijtimoiy turmushning boshqa sohalarida ham olib boriladi va ana shu sohalaridagi (masalan, seleksiya yutuqlari bilan birga topologik-integral mikrosxemalar, xizmat va tijorat sirlari) ijodiy va ilmiy mehnat natijalari intellektual mulkning an'anaviy obyektlaridan farq qilishligi uchun ularni umumiy institutga birlashtirib, shartli ravishda intellektual mulkning noan'anaviy obyektlari deb yuritiladi.

Beshinchidan, seleksiya yutuqlarini yaratish davlat nazorati va qo'llab-quvvatlashi ostida amalga oshiriladi hamda davlatning maxsus me'yoriy hujjatlari bilan davlat organlariga seleksiya yutuqlarini yaratish va shu sohada ilmiy tadqiqotlar o'tkazishni tashkillashtirish topshirig'i yuklatiladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999- yil 28-iyundagi "Boshhoqli don ekinlarini navlar bo'yicha joylashtirishni takomillashtirish, ularning seleksiyasi va urug'chiligini yaxshilashga doir" qaroriga muvofiq boshhoqli don ekinlari navlarini yangilash va ularni navlarga ko'ra joylashtirish dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish bo'yicha doimiy ishlovchi respublika komissiyasining asosiy vazifalari jumlasiga: ilmiy-tadqiqot institutlari, tajriba stansiyalari, idoraviy bo'ysunishidan qat'iy nazar nav sinash uchastkalarining faoliyatini tahlil qilish, seleksionerlar va urug'shunoslarni rag'batlantirish yuzasidan takliflar tayyorlash, kiritiladi.

¹ Каудыров Т.Е. Гражданско-правовая охрана объектов промышленной собственности в Республике Казахстан. Автореф. дисс.... док. юрид. наук. – Алматы, 2002. -13 с.

² Гражданское право. /Под ред. Ю.К.Толстого, А.П.Сергеева. Т. 3. -М.: Проспект. - 1998. -20 с.

2-§. Seleksiya yutuqlarini huquqiy himoyaga layoqatlilik shartlari

O'simliklar navi va hayvonlar zotini yaratishga qaratilgan biologik muammo yechimi seleksiya yutuqlarining asosiy belgisidir. Seleksiya yutuqlarining biologik yechimi belgisi seleksiya yutuqlarini intellektual mulk obyektiga sifatidagi mohiyatini va uning intellektual faoliyatning boshqa natijalaridan farqli tomonlarini ochib beradi. Ushbu asosiy tushuncha har qanday o'simliklarning yangi navlari va hayvonlarning yangi zotlari uchun taalluqli hisoblanadi. Bunda ushbu nav va zotlar qonun bilan qo'riqlanishi yoki qo'riqlanmasligi ahamiyatga ega emas.

Muhofaza etilayotgan seleksiya yutuqlari bir qancha qo'shimcha belgilarga ega bo'lishi lozim. Boshqacha aytganda, qonunda belgilangan huquqiy himoyaga layoqatlilik mezonlariga javob berishi shart¹.

O'zbekiston Respublikasi "Seleksiya yutuqlari to'g'risida"gi qonunining 2-bo'limi seleksiya yutug'ining patentga layoqatliligi deb nomlanadi va bevosita seleksiya yutug'ining huquqiy himoyaga layoqatlilik mezonini belgilaydi. Qonunning 8-moddasiga muvofiq seleksiya yutug'i yangilik, farqlanish, turdoshlik va barqarorlik mezonlariga javob bersa u huquqiy jihatdan himoya qilinadi.

Seleksiya yutug'i himoyaga layoqatlilik shartlarining har biri qonunda alohida-alohida bayon etilgan. Qonunga muvofiq, urug'lik, ko'chat yoki nasl mahsuloti patent berish haqida talabnoma topshirilgan kundan e'tiboran: O'zbekiston Respublikasi hududida kamida bir yil oldin; boshqa davlat hududida kamida to'rt yil yoki agar tok, yog'ochbop, manzarali, mevali daraxtlar va o'rmon o'simliklariga taalluqli bo'lsa, kamida olti yil oldin seleksiya yutug'i muallifi, uning huquqiy vorisi tomonidan yoki ularning roziligi bilan sotilmagan va foydalanish uchun boshqa shaxslarga berilmagan bo'lsa, yangilik hisoblanadi (Seleksiya yutuqlari to'g'risidagi qonunning 9-moddasi).

O'simliklarning yangi navlari va hayvonlarning yangi zotlari himoyaga layoqatliligining yangilik mezonida ifodalangan bir yil, to'rt yil, olti yil oldin seleksiya yutug'i muallifi, uning huquqiy vorisi tomonidan yoki uning roziligi bilan sotilmaganligi va boshqa shaxsga foydalanish uchun topshirilmaganligi bir qancha davlatlar qonunlarida

¹ Сегреев А.П. Право интеллектуальной собственности в РФ. -М.: Проспект, 2000, 704 с.

ham o'z ifodasini topgan. Masalan, Rossiya Federasiyasining 1993-yil 6-avgustdagi "Seleksiya yutuqlari to'g'risida"gi qonunining 4-moddasi 2-bandi, Litva Respublikasining 1996-yil 17-sentabrdagi "O'simliklar turi va urug'chiligi muhofazasi to'g'risida"gi qonunida va Gruziya Respublikasining 1996-yil noyabr oyidagi "Seleksiya yutuqlari muhofazasi to'g'risida"gi qonunida seleksiya yutug'ining yangiligi shu respublikalar hududida seleksiya yutug'i bir yil oldin, chet elda yog'ochbop o'simliklar olti yil, boshqa o'simliklar to'rt yil oldin sotilmaganligi va foydalanilmaganligi bilan belgilanadi¹.

Shu bilan birga Gruziyada seleksiya yutuqlarining yangiligi mezoni himoyaga layoqatlilikning birinchi mezoni ham hisoblanadi².

Seleksiya yutug'ining yangiligi mezoniga qo'yilgan qonuniy talablar intellektual mulkning boshqa obyektlariga qo'yilgan qonun talablaridan farqlanishini ilg'ash mushkul emas albatta, seleksiya yutug'ining yangiligi mezoniga faqatgina bitta talab – boshqa shaxslarga foydalanish uchun urug'ni va urug'lik materialini sotmaslik yoki boshqacha usulda topshirmaslik talabi qo'yiladi. Agar umumfoydalanishdagi manbalarda e'lon qilingan seleksiya yutuqlari haqidagi ma'lumot e'lon qilingan bo'lsa, seleksiya yutuqlaridan seleksiya yutug'i muallifining o'zi yoki uning huquqiy vorisi foydalangan hisoblanadi va tadqiqotning yangiligi e'tiborga olinmaydi.

Seleksiya yutuqlari agar nav yoki zotni yaratishda foydalanilgan material boshqa shaxslar tomonidan seleksiya yutug'i muallifi yoki uning huquqiy vorisi roziligini olmasdan foydalangan bo'lsalar, seleksiya yutug'ining yangiligi mezoni saqlanib qolinadi.

Seleksiya yutuqlarining yangiligi belgilangan vaqt bilan aniqlanadi va bu vaqt ustuvorlik sanasi hisoblanadi. O'z vaqtida seleksiya yutug'ining ustuvorligi sanasi davlat patent idorasiga patent olish uchun yoki foydalanishga ruxsat olish uchun ariza topshirilgan kundan boshlanadi. Agar davlat patent idorasiga bir kunda bitta seleksiya yutug'i uchun bir necha ariza tushgan bo'lsa, u holda arizani jo'natish sanasidagi ustuvorlikka e'tibor beriladi ya'ni, qaysi ariza oldinroq jo'natilgan yoki topshirilgan bo'lsa, seleksiya yutug'iga patent olish huquqiga o'sha arizachi ega bo'ladi. Shuningdek, arizani jo'natish sanalari mos kelsa, u holda

¹ Закон Российской Федерации О селекционных достижениях. 1996. 6 август; Закон Литовской Республики по охране пород, растений и семеноводства. 1996. 17 сентябрь; Закон Республики Джорджия Об охране селекционных достижений. 1996 7 ноябрь.

² Джорбенадзе С. защита селекционных достижений в Грузии. Интеллектуальная собственность. 1997. №7-8. С. 73-75.

arizani davlat patent idorasida ro'yxatga olish raqamidagi ustuvorlik hisobga olinadi. Bunda jo'natish sanasi mos kelgan arizadan qaysi oldinroq davlat patent idorasidan ro'yxatdan o'tkazilgan bo'lsa, shu arizachi seleksiya yutug'iga nisbatan patent olish huquqiga ega bo'ladi.

Talabnoma beruvchi patent idorasiga jo'natayotgan talabnomasida birinchi talabnomaning ustivorlik sanasini ko'rsatishi lozim. Talabnoma beruvchi talabnoma patent idorasiga tushgan sanadan e'tiboran uch oy ichida birinchi talabnomaning nusxasini va tarjimasini taqdim etishi shart.

Patent huquqiga muvofiq, seleksiya yutug'iga patent olish uchun talabnoma topshirgan shaxs yangilik bo'yicha imtiyozdan foydalanadi. Bu imtiyoz talabnoma topshirgan shaxsning seleksiya yutug'idan qonunda belgilab qo'yilgan muddat davomida boshqa shaxsga foydalanish uchun berish huquqidir. Seleksiya yutuqlari to'g'risidagi qonunga muvofiq seleksiya yutug'iga patent olish uchun talabnoma topshirgan shaxs urug'lik, ko'chat yoki nasl mahsulotini O'zbekiston Respublikasi hududida ariza topshirgan kundan e'tiboran bir yil mobaynida boshqa davlat hududida to'rt yil davomida yoki tok, yog'ochbop, manzarali, mevali daraxtlar va o'rmon o'simliklariga taalluqli bo'lsa, olti yil mobaynida foydalanish uchun boshqaga berish huquqiga ega. Bunda urug'lik ko'chat yoki nasl mahsulotini foydalanish uchun boshqa shaxsga berish qonunda belgilangan muddatdan ko'p bo'lsa, u holda patent olish uchun topshirilgan seleksiya yutug'i yangilik sanalmaydi. Seleksiya yutug'i istisno tariqasida yangilik mezoniga javob bermagan hollarda ham huquqiy muhofaza etiladi. Bu holat foydalanishga topshirilgan aniq nav va zot seleksiya yutuqlarining davlat reestrda ro'yxatdan o'tkazilgan bo'lsa yuzaga keladi. Bunda ustuvorlik sanasi davlat patent idorasiga seleksiya yutug'ini foydalanish uchun topshirish to'g'risidagi talabnoma tushgan paytdan boshlab belgilanadi. Patentning amal qilish muddati seleksiya yutug'idan foydalanishga ruxsat berilgan paytdan boshlab patent berilgan vaqtgacha bo'lgan muddatga qisqartiriladi.

Seleksiya yutug'ining huquqiy himoyaga layoqatliligini belgilovchi ikkinchi mezon-farqlanish mezonidir. Farqlanish mezoni yangilik mezoniga ancha yaqin mezon hisoblanadi va o'zining an'anaviy tushunchasi bilan seleksiya yutug'ining yangiligi mezonini to'ldirib turadi. Shuningdek, yaratilgan nav va zotning seleksiya yutug'i sifatida e'tirof etilishini ta'minlaydi. Qonunning 10-moddasiga muvofiq, seleksiya yutug'i talabnoma topshirilgan sanada boshqa har qanday barchaga ma'lum seleksiya yutug'idan aniq-ravshan farqlanishi lozim. Ushbu norma belgilagan aniq-ravshan tushunchasi O'zbekiston Respublikasi Davlat

patent idorasi direktorining 49-son buyrug‘i bilan 1997-yil 3-sentabrda tasdiqlangan “Seleksiya yutuqlariga talabnomalar tuzish va topshirishning vaqtinchalik qoidalari”da seleksiya yutug‘i patent olish uchun talabnoma topshirilgan sanada boshqa har qanday barchaga ma‘lum seleksiya yutug‘idan markerli, immuni, hosildorlik yoki boshqa ko‘rsatkichlari bilan farqlanishi lozim¹. Bunda “markerli” atamasi ekish texnologiyasidagi farqlanishni bildirsa, “immuni” atamasi esa, organizmning kasallik tug‘diruvchi omillar (mikroblar, taksinlar) va antigen tabiatli yot moddalarga chidamliligi va moyil emasligidagi farqlar nazarda tutiladi.

Hosildorlik jihatidan boshqa har qanday barchaga ma‘lum seleksiya yutug‘idan ko‘proq hosil berishi bilan farqlanishi lozim. Boshqa ko‘rsatkichlar deyilganda urug‘lik, ko‘chat yoki nasl mahsulotining sifati jihatidan foydaliligi yuqori bo‘lishligi ko‘zda tutilgan.

Seleksiya yutug‘i barchaga ma‘lum deb, seleksiya yutug‘iga boshqa mamlakatda himoya hujjati berish haqida talabnoma topshirilgan va unga muvofiq patent yoki shunga o‘xshash muhofazaning boshqa bir shakli berilgan bo‘lsa, yoxud seleksiya yutug‘i shu mamlakatning seleksiya yutuqlari rasmiy reestriga kiritilgan bo‘lsa seleksiya yutug‘i talabnoma topshirilgan sanada barchaga ma‘lum edi deb hisoblanadi (qonunning 10-moddasi).

Seleksiya yutuqlarini barchaga ma‘lumligi, shu seleksiya yutug‘ining rasmiy kataloglarda ma‘lumot jamg‘armalariga yoki biror bir nashrda to‘liq ifodalanganligi bilan izohlanadi. Shu bilan birga seleksiya yutug‘ini boshqa barchaga ma‘lum seleksiya yutuqlaridan farqlanishida yaratilgan seleksiya yutug‘ining oldin mavjud bo‘lgan va u to‘g‘risidagi ma‘lumotlar barcha olishi mumkin bo‘lgan axborot manbalarida nashr etilgan seleksiya yutug‘idan belgilangan sifat ko‘rsatkichlari bilan ajralib turishini aniqlash muhim holat bo‘lib hisoblanadi.

Seleksiya yutuqlarining farqlanish mezonini turli davlatlarda turlicha talqin etiladi. Masalan, Litva Respublikasi qonunchiligiga muvofiq seleksiya yutug‘ining farqlanishi quyidagicha ifodalanadi: nav, Litva Respublikasi yoki chet elda ma‘lum bo‘lgan, shuningdek, oldin berilgan arizalarda ko‘rsatilgan navlardan bitta zaruriy belgisi bilan farq qilsa farqlanish mezoniga javob bergan hisoblanadi².

Seleksiya yutug‘ining zaruriy belgisi deyilganda bu yerda yaratilgan seleksiya yutug‘ining sifat, miqdor va boshqa muhim belgilari tushuniladi. Shuni nazarda tutish kerakki, seleksiya yutug‘ining farqlanish

¹ Селекция ютуқлари. Расмий Ахборотнома. -Т.: 1998. -121 б.

² Каспирявичус П. Охрана новых пород растений в Литве. //Интеллектуальная собственность. 1998. №5, -131-132 с.

mezoni ustida tadqiqot olib borayotganda jahonda ma'lum bo'lgan barcha seleksiya yutuqlari to'g'risidagi ma'lumotga ega bo'lish lozim bo'ladi.

Seleksiya yutuqlari to'g'risidagi qonun "barchaga ma'lumlik" iborasini quyidagicha ifodalaydi:

-keyinchalik ko'paytirish, saqlash maqsadlarida yetishtirish, konditsiyaga yetkazish va yuqorida sanab o'tilgan maqsadlarda asrash natijasida barchaga ma'lum bilim darajasining bir qismiga aylangan seleksiya yutug'iga nisbatan;

-sotishga taklif etilgan, sotilgan, mamlakatga olib kirilgan yoki mamlakatdan olib chiqib ketilgan seleksiya yutug'iga nisbatan aniqlanadi.

Ko'rinib turibdiki, bu norma seleksiya yutuqlarining barchaga ma'lumligi qanday seleksiya yutug'iga nisbatan aniqlanishini o'zida ifodalaydi va shu shartlar mavjud bo'lganda seleksiya yutug'ini barchaga ma'lum deb hisoblaydi.

Seleksiya yutuqlari barchaga ma'lum bo'lgan seleksiya yutuqlaridan farqlanishi bilan birga ma'lum ma'noda turdosh (o'xshash) bo'lishi ham lozim. Qonunning 11-moddasiga binoan, seleksiya yutug'i ko'paytirishning o'ziga xos jihatlari o'lganda muayyan navli o'simliklar yoki muayyan zotli hayvonlar seleksiyalash tirish belgilariga ko'ra bir xillikka ega bo'lsa turdosh hisoblanadi. O'simliklarning yangi navlari va hayvonlarning yangi zotlari bunday belgilarga: morfologik, fiziologik, sitologik, kimyoviy va boshqa belgilar kiradi hamda, aynan ana shu belgilari bilan yaratilgan yangi nav va yangi zot o'z ajdodiga o'xshashi kerak. O'xshashlik belgisi seleksiya sohasida erishilgan natijaning sifatini aniqlaydi. Ko'pchilik o'simlik navlari va hayvon zotlarida, o'simliklar va hayvonlarning boshqa nav va zotlaridan ajratib turuvchi o'ziga xos umumiy belgilari mavjud bo'lmasa, seleksiya faoliyati sohasida yutuqqa erishishning iloji bo'lmasdi.

O'xshashlik belgisi o'simliklar navi va hayvonlar zotining har biri uchun davlat patent idorasi tomonidan alohida, har bir o'simlik navi va hayvon zoti uchun xos bo'lgan uslublar bilan aniqlanadi.

Seleksiya yutug'i himoyaga layoqatlilik shartlarining so'nggisi barqarorlik mezonidir. Qonunning 12-moddasiga binoan, seleksiya yutug'i barqaror hisoblanishi uchun bir necha marta ko'paytirilganidan keyin yoki alohida sikl bo'yicha ko'paytirilgan taqdirda ko'paytirishning har bir sikli oxirida uning asosiy belgilari o'zgarishsiz qolishi kerak. Ishlab chiqarishga joriy etilganda o'zining alohida xususiyatlarini saqlab qola olmaydigan o'simlik va hayvonlarni yaratish qonunga muvofiq seleksiya yutug'i hisoblanmaydi va qonun bilan qo'riqlanmaydi. Garchi bunda shunday o'simlik va hayvon muhim ilmiy ahamiyatga ega ekanligi hamda ijodiy faoliyat natijasi

yaratilganligi e'tiborga olinmaydi. Seleksiya sohasidagi ilmiy faoliyat natijasida barqarorlik mezonining mavjud bo'lmashligi yaratilgan nav va zotning-seleksiya yutug'i emas deb topilishiga sabab bo'ladi.

Seleksiya yutuqlari yangilik, farqlanish, o'xshashlik va barqarorlik mezoniga javob berishi bilan birga O'zbekiston Respublikasida patentli va patentsiz tadbirga muvofiq muhofaza qilinadigan botanik va zoologik avlod hamda turlarga taalluqli bo'lsagina huquqiy muhofaza etiladi. O'zbekiston Respublikasida muhofaza qilinadigan botanik va zoologik avlod hamda turlarning davlat ro'yxati O'zbekiston Respublikasi qishloq va suv xo'jaligi vazirligining 1997-yil 4-dekabrda qarori bilan tasdiqlangan. Ushbu ro'yxat botanik va zoologik avlod hamda turlarning har birini o'zbekcha, ruscha va lotincha nomlanishini va ular mansub bo'lgan guruhlarini o'zida ifodalaydi. Masalan, javdar g'alla ekinlari guruhiga; tariq, sholi don-yorma ekinlari guruhiga; jo'xori don va ozuqa ekinlari guruhiga mansubligi ko'rsatilgan¹.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, seleksiya yutuqlarini himoyaga layoqatligi mezonlarini quyidagicha ifodalash mumkin: o'simliklarning yangi navlari va hayvonlarning yangi zotlarini yaratishga doir biologik muammoning yechimi, barchaga ma'lum nav va zotlardan aniq-ravshan farqlanishi, yetarli darajada turdosh va barqaror bo'lishi, shuningdek, qonun bilan belgilangan botanik va zoologik avlod hamda turlarga tegishli bo'lishi kerak.

3-§. Seleksiya yutuqlariga patent berish tartibi

Intellektual mulkning bir qator obyektlari singari seleksiya yutuqlari ham patent bilan muhofaza etiladi. Yaratilgan yangi nav va zot davlat patent idorasi tomonidan huquqiy himoya hujjati-patent berilganidan so'ng, seleksiya yutug'i deb e'tirof etiladi. Seleksiya yutug'i muallifi tomonidan ijodiy faoliyat natijasida yaratilgan yangi nav va zotga patent berilmasa, u intellektual mulk obyekti hisoblanmaydi va huquqiy himoya qilinmaydi.

O'zbekiston Respublikasining Seleksiya yutuqlari to'g'risidagi qonuniga muvofiq, seleksiya yutug'iga bo'lgan huquq patent bilan tasdiqlanadi (Qonunning 14-moddasi). Bunday huquqiy muhofaza hujjati huquqiy jihatdan ancha maqbul hisoblanadi.

1961-yilgi O'simliklarning yangi navlari bo'yicha Parij Konvensiyasida ham ishtirokchi davlatlarga huquqiy himoya hujjatining bittasini tanlash lozimligi

¹ Селекция ютуқлари. Расмий Ахборотнома. -Т., 1998. -93-95 б.

ko'rsatilgan edi. Shu bilan birga Rossiya Federasiyasining 1993- yil 7- avgustdagi Seleksiya yutuqlari to'g'risidagi qonunda ham seleksiya yutuqlariga faqat bitta huquqiy muhofaza hujjati-patent berilishi nazarda tutilgan. Bundan tashqari ko'pchilik davlatlarda ham seleksiya yutuqlari faqat bitta himoya hujjati bilan muhofaza qilinadi. Masalan, seleksiya yutuqlari Germaniyada – "Navlarni muhofaza qilish to'g'risida"gi 1968- yildagi qonunga muvofiq guvohnoma orqali AQShdagi ikki qonun hujjati – 1930- yildagi "O'simlik navlarini muhofaza qilish to'g'risida"gi va 1970- yildagi "O'simliklarning yangi navlarini muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunga ko'ra seleksiya yutuqlari guvohnoma bilan Italiyadagi "O'simliklarni yangi navlarini muhofaza qilish to'g'risida"gi qonun¹ bilan guvohnoma asosida muhofaza qilinadi.

Bolgariyada esa yangi nav va zotga nisbatan sertifikat beriladi va Bolgariya Respublikasining "O'simliklarning yangi navlari va hayvonlarning yangi zotlari to'g'risida"gi 1996 yil 19 sentabrda qabul qilingan Qonuniga muvofiq, sertifikat mutlaq huquq sohiblariga beriladi².

"Seleksiya yutuqlari to'g'risida»gi qonunning 15-moddasiga muvofiq, patentga bo'lgan huquq muallifga (hammualliflarga) yoki uning merosxo'riga (merosxo'rlariga) tegishlidir. Seleksiya yutug'ini bir necha shaxs birgalikda yaratgan bo'lsa, patent olish huquqiga ularning hammasi ega bo'ladi. Ushbu shaxslardan bittasining patent olish huquqidan voz kechishi boshqalarning patent olish huquqiga ta'sir etmaydi.

Agar seleksiya yutug'i xizmat vazifalarini aniq topshiriqni bajarish natijasida yoki ish beruvchi tashkilotning o'ziga xos jihatini tashkil etuvchi bilim va tajribasi natijasida yaratilgan bo'lsa, patent olish huquqi ish beruvchi shaxsga tegishli bo'ladi.

Seleksiya yutug'iga nisbatan patent berish tartibi ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari patent berish tartibiga o'zining asosiy belgilari bilan o'xshaydi va maxsus davlat organlari orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga seleksiya yutug'ining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, "Seleksiya yutuqlari to'g'risida"gi qonun seleksiya yutug'iga patent berish tartibining bir necha xususiyatlarini ifodalaydi³.

Seleksiya yutuqlariga bo'lgan huquqlarni rasmiylashtirishni birinchi bosqichi patent (yoki guvohnoma) olish uchun ariza tuzish va topshirish hisoblanadi¹.

¹ Левченко В.И. Правовая охрана селекционных достижений. -М.: Наука. 1983. - с.

² Ненова А. Охрана интеллектуальной собственности в Болгарии.//Патент и лицензии.2000.№12. С.56-57.

³ Фан ва техника Давлат қўмитасининг 15 август 1997й. №365-сонли Ўзбекистон Республикасида ихтироларга патент, дастлабки патент учун ариза тузиш қоидалари.

Huquqshunos olim T.E Kaudo'rovning fikriga ko'ra, seleksiya yutug'ini huquqiy muhofaza qilish to'g'risidagi talabnoma, seleksiya yutug'i muallifining fikriga ko'ra yaratilgan yangi nav yoki zotga nisbatan beriladi. Barcha holatlarda ham olib boriladigan sinov va ekspertiza tadqiqotlarning obyekti taxmin qilinayotgan nav va zot emas, amalda mavjud bo'lgan nav va zot hisoblanadi².

Darhaqiqat, bunda talabnoma topshirgan seleksiya yutug'i muallifi o'zi tomonidan chiqarilgan nav yoki zotni seleksiya yutug'i deb hisoblab, unga huquqiy muhofaza hujjatini olishni so'rab murojaat qiladi. Hali yaratilmagan yoki chiqarilmagan, yoxud to'liq tugallanmagan tadqiqot natijalariga nisbatan patent berilmaydi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Davlat patent idorasining 49-son buyrug'i bilan 1997- yil 3- sentabrda tasdiqlangan "Seleksiya yutuqlariga talabnomalar tuzish va topshirishning vaqtinchalik qoidalari"ga muvofiq, seleksiya yutug'iga patent olish uchun topshirilgan talabnomada: referat (seleksiya yutug'ining qisqacha mazmuni) ham bo'lishi kerak. Shu bilan birga, talabnoma beruvchi, talabnoma beruvchilarning nav va zotni sinovdan o'tkazganlik haqidagi hujjatlarni talabnoma bilan bir vaqtda yoki agentlikka talabnoma tushgan sanadan boshlab uch oy muddat ichida topshiradi.

Talabnoma beruvchilarning nav va zotni sinovdan o'tkazganligi haqidagi hujjatlari O'zbekiston Respublikasi Patent idorasining Seleksiya yutuqlari bo'limiga (ish vaqtida) bir yil davomida topshirilishi mumkin. Seleksiya yutuqlari bo'limiga talabnoma topshirish sanasi talabnoma materiallari kelib tushgan sana bilan belgilanadi. Talabnoma o'simliklarning bitta navi yoki hayvonlarning bitta zotiga taalluqli bo'lishi kerak. Shuningdek, talabnoma materiallaridan o'simliklarning navlari bir parhishdan ko'paygan o'simlik bir yoki bir necha avlodlar, birinchi avlod duragayi va aralashmasi bilan, hayvonlar zotlari esa-zotning ichidagi xili, zavod xili, zavod tizimi, kross (parrandachilikda), partenoklon tizimlari, duragaylari tavsiflanishi kerak. Agar talabnoma tizimi nav, zot yoki aralashmaga berilsa (o'z-o'zidan changlanuvchan va mavsumiy ko'payuvchan o'simliklar), u holda nav, zotning hamma tizimlariga tegishli anketalarga ega bo'lishi kerak.

¹ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности РФ. -М., Проспект, 2000. -711 с.

² Каудыров.Т.Е. Гражданско-правовая охрана объектов промышленной собственности в Республике Казахстан. Автореф.дисс.... док. юрид. наук. -Алматы: 2002. –37 с.

Patent berish haqidagi seleksiya yutug'i muallifi va kimning nomiga patent yoki guvohnoma so'ralayotgan bo'lsa, ana shu shaxs, shuningdek, ularning turar-joyi yoki joylashgan yeriga doir ma'lumotlar ko'rsatilgan ariza vaqtinchalik qoidalarining 3.1.bandiga muvofiq va vaqtinchalik qoidalarining 1-ilovasida keltirilgan shaklda beriladi.

Seleksiya yutug'ining nomi Qonunga va "Seleksiya yutuqlariga talabnomalar tuzish va topshirishning vaqtinchalik qoidalari"ga muvofiq, talabnoma beruvchi taklif qilgan va seleksiya yutuqlari bo'limi ma'qullagan nom bo'lishi lozim. Seleksiya yutug'ining nomi o'xshashlikka olib kelishi, qisqa bo'lishi, u yoki bu yaqin botanik yoki zoologik avlod hamda turga taalluqli va hammaga ma'lum seleksiya yutug'i nomlaridan farqlanishi kerak. U faqat raqamlar bilangina chegaralanmasligi, xususiyati, kelib chiqishi, seleksiya yutug'ining muhimligi, seleksiya yutug'i mualliflar shaxsi bo'yicha chalg'itmasligi, insonparvarlik va axloqiy tamoyillarga zid bo'lmasligi kerak.

Talabnomadan qishloq xo'jalik sohasidagi boshqaruv organlari va ilmiy-tadqiqot muassasalarining xulosalari o'z aksini topgan. Bu ijobiy hol albatta. Lekin seleksiya yutuqlariga talabnomalar tuzish va topshirish tartibi hanuzgacha "vaqtinchalik qoidalar" bilan amalga oshirilayotganligi mavjud huquqiy mexanizmning barqaror emasligidan dalolat beradi.

Qonun talablariga muvofiq tuzilgan talabnoma patent idorasining seleksiya yutuqlari bo'limiga talabnoma beruvchi orqali bevosita yoki pochta orqali topshiriladi, shuningdek, patent idorasidan ro'yxatdan o'tgan va tegishli ishonch qog'oziga ega bo'lgan shaxslar tomonidan ham topshirilishi mumkin.

Shu o'rinda seleksiya yutuqlariga patent berish huquqiga ega davlat organi haqida quyidagi fikrlarni bayon etish maqsadga muvofiq.

"Seleksiya yutuqlari to'g'risidagi qonunning 3-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Davlat Patent idorasi seleksiya yutuqlarini huquqiy jihatdan himoya qilish sohasidagi davlat siyosatini amalga oshiradi. Patent idorasi seleksiya yutuqlariga patent berish haqidagi talabnomalarni qabul qilib oladi hamda ko'rib chiqadi. Seleksiya yutuqlari bo'yicha rasmiy ekspertiza o'tkazadi, seleksiya yutuqlarini davlat reestriga kiritadi va himoya hujjati beradi.

Bir necha talabnoma beruvchidan talabnomasini topshirishda muhofaza hujjatini olish tadbirida talabnoma beruvchilardan biri ishtirok etishdan bosh tortsa, bu boshqa talabnoma beruvchilarni muhofaza hujjatini olishga bo'lgan harakatini amalga oshirishda to'siq bo'lmaydi.

Qonunga muvofiq, talabnomada ko'rsatilgan seleksiya yutug'ining

davlat ekspertizasi rasmiy ekspertizani va yangilik ekanligini ekspertiza qilishdan hamda farqlanish, o'xshashlik va barqarorlikni aniqlash maqsadida o'tkaziladigan davlat sinovidan iborat himoyaga layoqatlilik ekspertizasini o'z ichiga oladi. Seleksiya yutug'iga patent uchun himoyaga layoqatlilik jihatdan to'liq ekspertiza qilinadigan guvohnoma uchun esa, o'xshashlik va barqarorlik sinovi o'tkaziladi.

Talabnomaning rasmiy ekspertizasi ikki oy muddatida o'tkazilib, ekspertiza davomida ustuvorlik sanasi belgilanadi hamda zarur hujjatlarning qo'yilgan talablarga qanchalik mosligi tekshiriladi (Rossiya Federatsiya qonunchiligida bu muddat bir oyni tashkil etadi). Talabnoma noto'g'ri tuzilgan yoki mavjud xatoliklarning ahamiyatidan kelib chiqib talabnoma qabul qilinmaydi yoxud talabnoma beruvchiga talabnomani tuzatish va to'ldirish uchun zaruriy muddat beriladi.

Shuningdek, rasmiy ekspertiza o'tkazilayotgan davrda talabnoma beruvchi o'z tashabbusi bilan talabnoma materiallarini to'ldirishga, ularga aniqlik yoki tuzatishlar kiritishga haqlidir.

Rasmiy ekspertiza o'tkazilgandan so'ng, rasmiy ekspertiza natijalari va tegishli o'simliklar naviga yoki hayvonlar zotiga berilgan talabnomani qabul qilinganligi yoki qaytarilganligi, arz hujjatlarini ixtisoslashtirilgan tashkilotga yangilik, farqlanish, o'xshashlik va barqarorlik bo'yicha davlat ekspertizasiga topshirilganligi to'g'risida talabnomachiga bildirish qog'ozi yuboriladi. Talabnomalar olinganligi to'g'risidagi ma'lumotlar patent idorasining rasmiy ma'lumotnomasida chop etiladi.

Talabnoma muhokamaga qabul qilinganligi va uni ixtisoslashtirilgan tashkilotga topshirilganligi to'g'risidagi bildirish qog'ozi patent idorasidan olinganidan so'ng, talabnoma beruvchi tegishli bojlarni to'laydi va nav, zot namunalari huquqiy himoyaga layoqatlilik bo'yicha davlat sinovini o'tkazishga ixtisoslashtirilgan tashkilotlarning namunalari soni ko'rsatilgan hujjati asosida tegishli manzillarga o'z vaqtida urug'lar, nasl materiallariga guvohnomalar qo'shilgan holda yuboriladi.

Ko'rib chiqishga qabul qilingan talabnomalardagi seleksiya yutuqlariga muvaqqat huquqiy himoya tayinlanadi. Muvaqqat huquqiy himoya talabnoma to'g'risidagi ma'lumot e'lon qilingan sanadan e'tiboran seleksiya yutug'i davlat reestrda ro'yxatga olingan sanaga qadar belgilanadi. Muvaqqat huquqiy himoya davrida seleksiya yutug'i muallifi patent egasi huquqlariga ega bo'ladi. Agar patent yoki guvohnoma berishni rad etish haqida qaror qabul qilinib, bu qaror ustidan shikoyat qilish imkoniyatlari tugagan bo'lsa, muvaqqat huquqiy himoya boshlanmagan

deb hisoblanadi. Himoyalash talab qilingan seleksiya yutuqlaridan ularga muvaqqat huquqiy himoya belgilangan davrda foydalanilayotgan shaxs patent egasining talabiga binoan unga patent yoki guvohnoma olganidan keyin pul tovonni to'lashi shart. Bu tovonning miqdori patent egasi bilan tuzilgan bitimda belgilab qo'yiladi.

Seleksiya yutug'ining yangilik ekanligi ekspertizasi urug'lik yoki nasl materiali ustuvorlik sanasi va qonunda belgilangan boshqa muddatlar davomida, seleksiya yoki uning huquqiy vorisi tomonidan boshqa shaxslarga berilmaganligi yoki seleksiya yoki uning huquqiy vorisining roziligi bilan boshqa shaxslar undan foydalanmaganligini aniqlaydi¹.

Qonunning 22-moddasiga muvofiq seleksiya yutug'ining yangilik ekanligi ekspertizasini ixtisoslashtirilgan tashkilot mavjud hujjatlar va dalil isbotlar shu jumladan, o'z tashabbusi bilan olgan axborot asosida amalga oshiradi va Patent idorasiga talabnomada ko'rsatilgan seleksiya yutug'ining yangilik mezonlariga muvofiq yoki nomuvofiqligi to'g'risidagi xulosani taqdim etadi. Ixtisoslashtirilgan tashkilotning xulosasiga muvofiq, patent idorasi seleksiya yutug'ining yangilik mezoni mavjud yoki mavjud emasligi to'g'risida talabnoma beruvchini yozma ravishda xabardor etadi.

Agar talabnomada ko'rsatilgan seleksiya yutug'i yangilik mezoniga mos bo'lmasa, Patent idorasi patent berishni rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi. Talabnoma to'g'risidagi ma'lumotlar e'lon qilingan sanadan e'tiboran olti oy ichida har qanday manfaatdor shaxs talabnomada ko'rsatilgan seleksiya yutug'ining yangilik ekanligiga nisbatan o'z da'vosini patent idorasiga jo'natishi mumkin. Patent idorasi seleksiya yutug'ining yangiligiga nisbatan olingan da'vo haqida talabnoma beruvchini xabardor qiladi. Talabnoma beruvchi bunday da'voga rozi bo'lmasa, bildirishnoma (bu haqda Patent idorasining xabarini) olgan kundan boshlab uch oylik muddat ichida Patent idorasiga dalil isbotlar bayon etilgan e'tirozni jo'natish huquqiga ega.

Patent idorasining patent berishni rad etish to'g'risidagi qarori ustidan talabnoma beruvchi Patent idorasining Appelyatsiya kengashiga shikoyat bilan murojaat etishga haqli. Bu huquq rad etish haqidagi qaror qabul qilinib, bu haqda talabnoma beruvchi xabardor qilingandan so'ng uch oylik muddat ichida saqlanib qoladi. Uch oylik muddat o'tgach, talabnoma beruvchi bunday huquqni yo'qotadi.

Appelyatsiya tushgan sanadan e'tiboran ikki oylik muddatda

¹ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в РФ. –М., Проспект, 2000. -713 с.

appelyasiya kengashi tomonidan ko'rib chiqilishi kerak. Appelyatsiya kengashining qarori qabul qilingan sanadan e'tiboran olti oy ichida uning ustidan shikoyat qilish mumkin.

Seleksiya yutug'i himoyaga layoqatliligining farqlanish, o'xshashlik va barqarorlik mezonlari chuqur ilmiy tekshiruv va biologik, zoologik, fiziologik, genetik tadqiqotlarni talab qilish uchun ularga nisbatan tayinlangan ekspertiza-seleksiya yutug'ining davlat sinovi deb ataladi. Seleksiya yutug'ining farqlanish, o'xshashlik va barqarorlik mezonlariga mosligining davlat sinovi ixtisoslashtirilgan tashkilotlar (qishloq xo'jalik ekinlari navlarini sinash davlat komissiyasi va chorvachilikda naslchilik ishlari bosh davlat inspeksiyasi) tomonidan belgilangan uslub va muddatlarda o'tkaziladi. Davlat sinovi o'tkazish uchun talabnoma beruvchi kerakli miqdordagi urug'lik, ko'chat yoki nasl mahsulotlarini ixtisoslashtirilgan tashkilot tomonidan belgilangan manzilga «Seleksiya yutuqlariga talabnomalar tuzish va topshirishning vaqtinchalik qoidalari»ning 4-ilovasida¹ ko'rsatilgan muddatda taqdim etilishi shart.

Seleksiya yutug'ining davlat sinovini o'tkazishda ixtisoslashtirilgan tashkilot talabnoma beruvchi, O'zbekiston Respublikasining tashkilotlari, shuningdek, boshqa davlatlarning vakolatli organlari tomonidan taqdim etilgan sinov natijalaridan foydalanishi mumkin. O'tkazilgan sinov natijalariga qarab, seleksiya yutug'ining himoyaga layoqatlilik mezoniga mosligi to'g'risida ixtisoslashtirilgan tashkilot xulosa chiqaradi. Agar, seleksiya yutug'i himoyaga layoqatlilik mezonlariga mos bo'lsa, uning nomi belgilangan talablarga mos kelsa, ixtisoslashtirilgan tashkilot seleksiya yutug'ining rasmiy tavsifini tayyorlaydi. Ixtisoslashtirilgan tashkilot tayyorlagan seleksiya yutug'ining rasmiy tavsifiga muvofiq, Patent idorasi seleksiya yutug'iga patent berish to'g'risidagi qarorni qabul qiladi.

Seleksiya yutug'i himoyaga layoqatlilik mezonlariga mos bo'lmasa, Patent idorasi patent yoki guvohnoma berishni rad etish to'g'risidagi qarorni qabul qiladi. Bunda arizachi uch oylik muddat ichida Patent idorasining qarori ustidan shikoyat bilan Appelyatsiya kengashiga murojaat qilish huquqiga ega bo'ladi (qonuning 23-moddasi).

Seleksiya yutug'iga patent berish haqidagi talabnoma talabnoma beruvchining yozma roziligi bilan patent berish to'g'risida yoki berishni rad etish haqida qaror qabul qilingunga qadar chaqirib olinishi mumkin. Bunda talabnoma beruvchilar bir nechta bo'lsa, talabnoma ulardan har birining roziligi bilangina chaqirib olinadi. Agar ulardan biri norozi bo'lsa,

¹ Селекция ютуқлари. Расмий Ахборотнома.-Т.: 1998. -142 б.

talabnoma chaqirib olinmaydi. Talabnoma beruvchining iltimosiga muvofiq, talabnomani to'ldirish, unga aniqlik va tuzatish kiritish muddatlari uch oygacha uzaytirilishi mumkin, hamda bunday uzaytirish ko'pi bilan ikki marta amalga oshiriladi. Muddatlarni uzaytirish to'g'risida iltimosnoma topshirganlik uchun boj yoki yig'im to'laydi.

Patent idorasi patent berish to'g'risida qaror qabul qilganidan so'ng, seleksiya yutuqlariga bo'lgan huquqlarni rasmiylashtirish hamda patent berish tartibining uchinchi – so'nggi bosqichi boshlanadi. Unda Patent idorasi seleksiya yutug'ini O'zbekiston Respublikasi Seleksiya yutuqlari davlat reestrda ro'yxatga oladi.

Davlat reestriga o'simlik va hayvonlar ajdodi (turi) haqidagi ma'lumotlar nav yoki zotning nomi, seleksiya yutug'ining ro'yxatdan o'tish sanasi va ro'yxat raqami, patent egasining ismi va uning manzili, hamda seleksiya yutug'i muallifining nomi to'g'risidagi ma'lumotlar kiritiladi. Keyinchalik reestrga patentning boshqa shaxsga (uning ismi va manzilini ko'rsatgan holda) o'tkazilganligi haqidagi mutlaq, ochiq va majburiy litsenziyalar haqidagi ma'lumotlar hamda patentning amal qilinishini to'xtaganligi (sababini ko'rsatib) haqidagi ma'lumotlar kiritiladi.

Seleksiya yutuqlari to'g'risidagi qonunning 27-moddasiga muvofiq, patentni O'zbekiston Respublikasi nomidan Patent idorasi beradi. Seleksiya yutug'ini ro'yxatga olinganligi to'g'risidagi ma'lumot e'lon qilingan sanadan boshlab olti oy ichida har qanday shaxs patent berilishiga e'tiroz bildirish huquqiga ega. Bu e'tirozni Appelyatsiya kengashi tegishli ixtisoslashtirilgan tashkilot vakillari ishtirokida e'tiroz bildirilgan sanadan boshlab olti oy ichida ko'rib chiqishi lozim. Bunday e'tirozlar bildirilmagan va ular rad qilingan bo'lsa, Patent idorasi seleksiya yutug'ini ro'yxatga olinganligi to'g'risidagi ma'lumot e'lon qilingan vaqtdan boshlab, olti oy o'tgach patentni beradi. Bunda seleksiya yutug'iga patent berish haqidagi qarorga e'tiroz bildirilgan yoki bildirilmaganligi ahamiyatga ega emas.

Patent berishni so'rayotgan shaxslar sonidan qat'iy nazar seleksiya yutug'iga bitta himoya hujjati beriladi. Himoya hujjatlarining shakli va ularda ko'rsatiladigan ma'umotlar tarkibi Patent idorasi tomonidan belgilanadi. Patent egasi patent olganidan so'ng, shu nav va zotga taalluqli zarur materiallarni saqlash uchun jo'natadi (Qonunning 27-moddasi 8-qismi).

Patent egasi navni, zotni patentning amal qilishi muddati davomida, nav, zot tegishli davlat reestrda ro'yxatga olingan sanada tuzilgan, ularga doir rasmiy tavsifda ko'rsatilgan belgilarini o'zgartirmay saqlashi lozim. Ixtisoslashtirilgan tashkilotlar va Patent idorasining so'roviga binoan

patent egasi nazorat sinovlarini o'tkazish uchun nav urug'larini yoki nasl materialini jo'natishi va tegishli joyda tekshiruv o'tkazish uchun imkoniyat yaratib berishi lozim.

Seleksiya yutuqlariga patent huquqini rasmiylashtirish harakatlari: patent berish haqida talabnoma topshirish, talabnomada ko'rsatilgan seleksiya yutug'ini ekspertiza va sinovdan o'tkazish, patent berish, uni o'z kuchida saqlab qolish, shuningdek, seleksiya yutug'ining ekspertizasi va himoyasi bilan bog'liq yuridik ahamiyatga molik amallarni bajarish uchun bojlar yoki yig'imlar undiriladi. Qonunga muvofiq, bajarilganligi uchun bojlar va yig'imlar undiriladigan harakatlar ro'yxati, bojlar va yig'imlar miqdori hamda ularni to'lash muddati, shuningdek, to'lovdan ozod qilish, to'lov muddatlarini kamaytirish yoki bojlar yoxud yig'imlarni qaytarib berish uchun asoslar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilab qo'yiladi (Seleksiya yutuqlari to'g'risidagi qonunning 29-moddasi).

4-§. Seleksiya yutug'i muallifining huquq va majburiyatlari

Barcha intellektual mulk obyektlarining muallifi bo'lgani singari, seleksiya yutuqlarining ham o'z yaratuvchisi ham muallifi bo'lishligi tabiiy hol albatta. Odatda, huquqiy muhofazaning shakllantirilganligi, biologik va zoologik yutuqqa mualliflik masalasining qanday hal qilinganligiga bog'liq bo'ladi.¹ Bu masalaga O'zbekiston Respublikasining «Seleksiya yutuqlari to'g'risida»gi qonunining 4-moddasida javob berilgan. Unga ko'ra, o'zining ijodiy mehnati bilan o'simlik navi va hayvon zotini yaratgan (aniqlagan yoki chiqargan) jismoniy shaxs o'simlik yoki hayvon zotining seleksiya yutug'i muallifi deb hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining istalgan fuqarosi yoshi va muomala layoqatidan qat'iy nazar seleksiya yutug'ining muallifi bo'lishi mumkin. Mualliflik huquqlari vujudga kelishining asosi muomalaga layoqatliligi seleksiya natijasida yutuqning obyektiv faktliligi hisoblanadi. Yaratilgan seleksiya yutug'iga huquqiy muhofaza hujjati berilgandan so'ng, uning muallifi seleksiya yutug'lariga nisbatan huquq subyekti sifatida e'tirof etiladi. Voyaga etmagan va muomalaga layoqatsiz shaxslarning mualliflik huquqlari ularning qonuniy vakillari orqali amalga oshiriladi.

Qonunda chet el fuqarolari seleksiya yutuqlarining muallifi bo'lishligi

¹ Левченко В.И. Правовая охрана селекционных достижения. -М.: Наука. 1983. -51

yoki ular huquqlarining muhofazasi haqida so'z yuritilmagan. Lekin, «Seleksiya yutuqlariga talabnomalar tuzish va topshirishning vaqtinchalik qoidalari»da xorijiy fuqarolar va yuridik shaxslar talabnomani O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga ko'ra yoki o'zaro do'stlik tamoyili asosida beradilar, - degan qoida mustahkamlangan. Ushbu me'yor chet el fuqarolari va yuridik shaxslarining O'zbekiston Respublikasida seleksiya yutuqlarining to'laqonli subyekti bo'la olmasalarda, ular ham xalqaro shartnomalar va do'stlik tamoyili asosida seleksiya yutug'iga nisbatan huquqlar subyektlar bo'la olishlari mumkinligini ko'rsatadi.

Bir necha shaxslarning ijodiy faoliyatlari natijasida seleksiya yutuqlari yaratilgan bo'lsa, unda bunday seleksiya yutug'iga nisbatan hammualliflik belgilanadi. Seleksiya yutug'ini yaratishda o'zining ijodiy mehnati bilan qatnashgan shaxslarning barchasi seleksiya yutug'i muallifi deb e'tirof etiladi. Seleksiya sohasida hammualliflik masalasi juda dolzarb hisoblanadi. Chunki, birinchidan, yangi nav va hayvon zotlarining katta qismi yakka seleksiya yutug'i muallifi tomonidan emas, butun bir ijodkorlar tomonidan yaratilmoqda; ikkinchidan, seleksiya inson faoliyatining maxsus sohasi bo'lib, ijodiy faoliyatning boshqa turlaridan o'zining bir necha xususiyatlari bilan ajralib turadi. Hozirgi vaqtda seleksiya kompleks fan sifatida turli xil mutaxassislar-genetiklar, fiziologlar, bioximiklar, fitopotologlar, sitologlar va boshqalarning sa'y-harakatlari majmui hisoblanadi¹.

Darhaqiqat sanab o'tilgan mutaxassislarning barchasi nafaqat o'z oldiga qo'yilgan masalani echishi, ya'ni yangi navni u yoki bu foydali tomoni va sifatini aniqlashi lozim. Balki, seleksiya natijasining himoyaga layoqatlilik mezonlarining yuzaga keltirishdagi umumiy muammoni hal qilishga harakat qilishlari kerak. Shu bilan birga, yangi nav yoki zot yaratilishining ancha uzoq muddat davom etishini, ba'zi holatlarda bu ishda insonlarning bir necha avlodlari almashinishini hisobga olish lozim bo'ladi. Va nihoyat, seleksiya ishida boshqa sohalardan farq qilib seleksiya yutug'i muallifilarga dastlabki materiallarni saralash, urug'likni ko'paytirishda texnik operatsiyalarni bajaruvchi shaxslarning ko'magi muhim ahamiyat kasb etishini e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, hammuallif sifatida seleksiya ishida o'zining ijodiy mehnati bilan qatnashgan shaxslar tan olinishini ta'kidlab o'tish lozim.

Seleksiya yutug'i muallifining mualliflik huquqi – shaxsiy nomulkiy

¹ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в РФ. –М.: Проспект. 2000. -708 с.

huquq bo'lib, boshqa shaxsga o'tkazilishi mumkin emas. Muallifning shaxsiy nomulkiy huquqlarni amalga oshirishdan voz kechish to'g'risida biron-bir shaxs bilan kelishuv va muallifning bu haqdagi arizasi o'z-o'zidan haqiqiy emas, ya'ni muallifning bunday harakati hech qanday yuridik oqibatlar vujudga keltirmaydi¹. Patent huquqidan farqli ravishda mualliflik huquqi muddatsiz himoya qilinadi.

Respublikamiz qonunchiligi seleksiya yutuqlari mualliflariga ular xizmatining jamiyat tomonidan tan olinishi va ijodiy faoliyatlarining manfaatdorligi ta'minlovchi bir qator huquqlar belgilaydi. Ushbu huquqlarning asosiylari, «Seleksiya yutuqlari to'g'risida»gi qonunning 1-bo'limida berilgan. Seleksiya yutug'i muallifining huquqlari bu qonunda qat'iy tartibda sanab ko'rsatilmagan bo'lsa-da, lekin turli normalarda bayon etilgan. Ba'zi huquqlar esa qonunda o'z aksini topmagan bo'lsa-da, ularni qonunchilik mazmunidan anglab olish mumkin.

A.P.Sergeevning fikricha, seleksiya yutug'i mualliflar subyektiv fuqarolik huquqlari tizimini quyidagi uchta guruhga bo'lib, o'rganish mumkin:

a) seleksiyaviy faoliyat natijasida erishilgan yutuqqa bog'liq ravishda vujudga keladigan huquqlar;

b) seleksiya yutug'ini rasmiy ravishda himoyaga layoqatli deb topilishi bilan bog'liq huquqlar;

v) seleksiya yutug'idan foydalanish bilan bog'liq ravishda vujudga keladigan huquqlar².

Aynan mana shu uchta guruhdagi huquqlar seleksiya yutug'i muallifining barcha huquqlarini o'zida jamlab oladi. Umumiy qoidaga ko'ra, har qanday ijod natijasi ko'zlangan maqsadga erishilgandan so'ng, yaratilgan hisoblanadi va himoya qilinishi lozim bo'ladi. Bu qoidani to'lig'icha seleksiya yutuqlariga nisbatan qo'llash mumkin. Biologik masalaning yechimi topilgan kundan boshlab, seleksiya yutug'i muallifi o'zining mualliflik huquqlarini himoya qilish huquqiga ega bo'ladi. Hech kim bir shaxs tomonidan erishilgan seleksiya natijasini o'ziniki qilib olishga haqli emas. Ijodiy natijaga erishilgan lekin, hali uning himoyaga layoqatliligi rasmiy tan olinmagan davrda, seleksiya yutug'i muallifining manfaatlari mualliflik huquqi normalari bilan muhofaza qilinadi.

Shuningdek, seleksiya yutug'i muallifining yuqorida sanab o'tilgan

¹ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.- Т.: ТДЮИ наш.2003.-21 б.

² Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в РФ. –М.: Проспект. 2000. -715 с.

huquqlari jumlasiga, seleksiyaviy natijani himoyaga layoqatligini tan olish uchun topshirish huquqi ham kiradi. Qonunga muvofiq seleksiya yutug'i muallifi ham yaratilgan yangi o'simlik va hayvon zoti uchun patent olish to'g'risida talabnoma topshirish huquqiga ega. O'simlik navi yoki hayvon zotini o'zining ijodiy faoliyati bilan yaratgan yoki ro'yobga chiqargan jismoniy shaxs – seleksiya yutug'ining muallifi, quyidagi hollarda talabnoma berish va muhofaza hujjati olish huquqiga ega bo'ladi:

- seleksiya yutug'ini yaratish yoki ro'yobga chiqarish shartnoma bilan ishga yollanmagan seleksiya yutug'i muallifining ijodiy ishi natijasida yuzaga chiqqan bo'lsa;

- seleksiya yutug'ini yaratish yoki ro'yobga chiqarish seleksiya yutug'i muallifi o'z xizmat burchlarini (seleksiya yutug'i xizmati) bajarishlari natijasida yuzaga kelgan bo'lsa, lekin tomonlarning talabnoma berish va muhofaza hujjati olish huquqlari shartnoma bilan tasdiqlanmagan bo'lsa;

- seleksiya yutuqlarini yaratish yoki ro'yobga chiqarish seleksiya yutug'i muallifi o'z xizmat burchlarini bajarishi (seleksiya yutug'i xizmati) natijasida yuzaga kelgan bo'lsa, talabnoma berish va muhofaza hujjatini olish huquqi esa, seleksiya yutug'i muallifi tomonidan shartnomaga binoan mustahkamlanmagan bo'lsa;

- seleksiya yutug'ini yaratish yoki ro'yobga chiqarish seleksiya yutug'i muallifini aniq topshiriqni bajarishdagi o'z burchlari natijasida yuzaga kelgan bo'lsa, lekin, topshiriq predmeti maqsadga javob bermasa;

- seleksiya yutug'i xizmat yuzasidan bajarilgan bo'lsa, ish beruvchi esa, seleksiya yutug'i muallifi tomonidan xizmat seleksiya yutug'i to'g'risidagi xabarni olganidan so'ng 4 oy muddat davomida talabnoma bermasa, talabnoma berish huquqini boshqa shaxsga o'tkazmasa va seleksiya yutug'ini sir saqlashni seleksiya yutug'i muallifiga ma'lum qilmagan bo'lsa (seleksiya yutuqlariga talabnoma tuzish va topshirishning vaqtinchalik qoidalarining 6.1. bandi).

Seleksiya yutug'i muallifining seleksiyaviy faoliyati natijasida erishilgan yutuqlarga bog'liq bo'lgan huquqlaridan yana biri patent olish huquqini boshqa shaxsga berish huquqidir. Bu huquq amaldagi qonunchilik bilan to'g'ridan-to'g'ri tartibga solinmagan bo'lsada, lekin bunday huquq seleksiya yutug'i muallifining potensial imkoniyatlari qatoriga kiradi, chunki qonun intellektual faoliyatning alohida natijalariga nisbatan huquqlari (qonunda ko'rsatilmagan, lekin shaxsga tegishli qonuniy manfaatlardan kelib chiqadigan)ga to'sqinlik qilmaydi. Hozirgi kunda seleksiya yutuqlarining barchasi davlatga qarashli muassasalarda yaratilayotganligi, yangi nav va zotga patent olish huquqi ya'ni, mutlaq

huquq faqat ish beruvchiga tegishli ekanligini hisobga olgan holda seleksiya yutug'i muallifining bu huquqi (qonuniy manfaatlari) "Seleksiya yutuqlari to'g'risida"gi qonunda o'z ifodasini topmagan. Shuningdek, bu holatga FKning intellektual mulk obyektlariga nisbatan mutlaq huquqlar to'g'risidagi (1034-modda) va mutlaq huquqlarning boshqa shaxsiga o'tishi haqidagi (1035-modda) qoidalarini tatbiq etib bo'lmaydi. Bu qoidalar qo'llanilishi uchun esa, seleksiya yutug'i muallifi yangi nav va zotga patent olishda mutlaq huquqqa ega bo'lishlari kerak, hozirda esa, ular aksincha, nisbiy huquqqa egalar.

Seleksiya yutug'i huquqiy himoyasining rasmiy tan olinishi, seleksiya yutug'i muallifida bir qator subyektiv huquqni vujudga keltiradi. Agar seleksiya yutug'ining huquqiy himoyasi rasmiy tan olingungacha bo'lgan davrda faqatgina ijodiy natijaga bo'lgan mualliflik huquqi va uni tan olinishi haqida fikr yuritish mumkin bo'lsa, erishilgan natijani huquqiy himoyaga layoqatli deb topilgan seleksiya yutug'i sifatida rasmiylashtirilishi seleksiya yutug'i muallifiga aniq seleksiya yutug'ining mualliflik huquqini beradi. Ushbu huquqlar jumlasiga birinchi navbatda himoyaga layoqatli seleksiya natijasiga mualliflik huquqi kiradi. Mualliflik huquqida ham patent huquqida ham bu subyektiv huquq shaxsiy mutlaq va mustasnoqlik xarakteriga ega. Mualliflik huquqi faqatgina seleksiya yutug'i muallifining o'zigagina (seleksiya yutug'i muallifilar guruhiga ham) tegishli va huquqiy vorislik asosida boshqaga berilishi mumkin emas.

Seleksiya yutug'i muallifining mualliflik huquqi boshqaga o'tkazilmaydigan shaxsiy huquq hisoblanadi va muddatsiz himoya qilinadi. Muallifning shaxsiy huquqlari shaxsiy huquqlarning boshqa turlaridan farq qiladi. Buni shu holat bilan ifodalash mumkin-ki, agar fuqarolar shaxsiy huquqlari ularning shaxsi bilan bog'liq bo'lsa, muallifning shaxsiy huquqlari uning ijodiy mehnati bilan bog'liqdir¹. Seleksiya yutug'i muallifining muallifligini o'zlashtirib olish, uni hammualliflikka majbur qilish qonunga muvofiq javobgarlikka tortilishiga sabab bo'ladi.

Mualliflik huquqi bilan uzviy bog'liq bo'lgan seleksiya yutug'i muallifining yana bir huquqi mualliflik nomiga bo'lgan huquqdir. Bu huquq mualliflik huquqi bilan bog'liq bo'lsada, seleksiya yutug'i muallifining mustaqil huquqi hisoblanadi. Ushbu huquq seleksiya yutug'i muallifiga himoya hujjati berish haqidagi talabnomada himoya hujjatida

¹ Тошев Б.Н. Законодательные основы и формы защиты авторских прав в Узбекистане. Автореф.дисс.... док. юрид. наук. –Т.: 1999. –12 с.

va seleksiya yutug'i xususida e'lon qilinadigan barcha materiallarda o'z nomi ko'rsatilishini talab qilish imkonini beradi. Seleksiya yutug'i muallifiga xuddi asar muallifi kabi taxallusdan foydalanish imkoniyati berilmagan. Lekin, seleksiya yutug'i muallifi davlat patent idorasi tomonidan e'lon qilinadigan arizalar to'g'risidagi ma'lumotlarda o'z nomi ko'rsatilmashligini talab qilish huquqiga ega.

Seleksiya yutug'i muallifi o'z nomiga patent berishni so'rab ariza topshirgandan so'ng seleksiya yutug'iga o'z nomi yoki boshqa maxsus nom berishni talab qilishga haqli. Shu bilan birga ushbu bosqichda seleksiya yutug'i muallifida, agar ish beruvchi bilan tuzilgan shartnomada boshqacha holat ko'rsatilmagan bo'lsa boshqa huquqlar ham yuzaga keladi. Shunday huquqlardan biri sifatida seleksiya yutug'i muallifi bilan ish beruvchi o'rtasidagi shartnomada, seleksiya yutug'i muallifining seleksiya yutug'i himoyaga layoqatli deb topilsa, alohida mukofot talab qilish huquqini ko'rsatish mumkin. Ushbu shartga muvofiq seleksiya yutug'i muallifi o'simliklarning yangi navi va hayvonlarning yangi zotini yaratishda olib borgan ishi uchun tegishli haq (ish haqi) olishdan tashqari (bunday haq yaratilgan natija himoyaga layoqatli bo'lishi yoki bo'lmasligidan qat'iy nazar seleksiya yutug'i muallifiga beriladi) seleksiya natijaga himoyaga layoqatli deb topilsa, mukofot olish huquqiga ega bo'ladi.

Seleksiya yutug'i muallifining seleksiya yutug'idan foydalanish bilan bog'liq ravishda vujudga keladigan huquqlari – bu seleksiya yutug'idan foydalanganlik uchun haq undirishdir. O'simlik navi yoki hayvon zotining muallifi bunday huquqqa, uning o'zi seleksiya yutug'iga patent egasi hisoblanmaganda hamda o'simlik navi yoki hayvon zotiga doir litsenziyadan foydalanilganda yoxud u sotilganida ega bo'ladi. Bu haqning miqdori va uni to'lash tartibi patent egasi yoki uning huquqiy vorisi bilan tuzilgan shartnomada belgilab qo'yiladi (qonunning 7-moddasi, 4-qismi).

Seleksiya yutug'ining muallifi seleksiya yutug'idan foydalanganlik uchun haq olish huquqi seleksiya yutug'iga muvaqqat huquqiy himoya davrida ham kuchga ega bo'ladi (qonunning 21-moddasi). Qonun seleksiya yutug'idan foydalanganlik uchun haq to'lash muddatini aniq belgilaydi. Unga muvofiq haq seleksiya yutug'ining muallifi (hammualliflar)ga seleksiya yutug'idan foydalanilgan hisobot davri tugagandan keyin ko'pi bilan 6 oy ichida to'lanadi.

5-§. Seleksiya yutug'iga nisbatan patent egasining huquq va majburiyatlari

Seleksiya yutuqlariga nisbatan seleksiya yutug'ining muallifi, ularning huquqiy vorislari, ish beruvchilar hamda seleksiya yutug'ining muallifining roziligi bilan patent olish huquqiga ega bo'lgan boshqa shaxslar patent egasi bo'lishlari mumkin. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, seleksiya yutug'ining muallifi yaratilgan seleksiya yutug'i to'g'risida ish beruvchini xabardor qilgan kundan e'tiboran to'rt oy ichida ish beruvchi Patent idorasiga talabnoma topshirmasa, talabnoma topshirish huquqidan boshqa shaxs foydasiga voz kechmasa va seleksiya yutug'ini sir saqlash to'g'risida seleksiya yutug'ining muallifiga ma'lum qilmasa, seleksiya yutug'ining muallifi talabnoma topshirish orqali seleksiya yutug'iga patent egasi sifatida tan olinish huquqiga ega bo'ladi.

Xizmat tartibida yaratilgan seleksiya yutug'ining egasi ish beruvchi hisoblanadi. Qonunning 7-moddasiga muvofiq, seleksiya yutug'ining muallifi seleksiya yutug'ini yaratishda: o'ziga egallab turgan lavozimga xos vazifalarni bajargan bo'lsa; seleksiya yutug'ini yaratish maqsadida o'z zimmasiga maxsus yuklatilgan vazifalarni bajargan bo'lsa; ish beruvchi yoki topshiriq bergan shaxs tomonidan o'ziga berilgan moddiy vositalar yoki moliyaviy mablag'lardan foydalangan bo'lsa; ish beruvchi tashkilotning o'ziga xos jihatini tashkil etadigan bilim va tajribadan foydalangan bo'lsa, bunday yutuq xizmat tartibida yaratilgan deb hisoblanadi.

Shuningdek, seleksiya yutug'iga nisbatan patent egasi sifatida seleksiya yutug'i muallifi va ish beruvchi o'rtasidagi shartnomada nazarda tutilgan shaxs ham tan olinishi mumkin. Agar seleksiya yutug'i muallifning o'zi tomonidan mustaqil yaratilgan bo'lsa, u holda seleksiya yutug'i muallifi yoki uning huquqiy vorisining patent yoki guvohnomani boshqa shaxsga berish to'g'risidagi talabnomasi yoki arizasida ko'rsatilgan har qanday shaxs patentni olish huquqiga ega. Bu holda seleksiya yutug'i muallifi yoki uning huquqiy vorisining arizasi Patent idorasiga patent berish to'g'risida qaror qabul qilinishiga qadar tushgan bo'lishi lozim.

Seleksiya yutug'ini bir necha shaxslar bir-biridan holi ravishda yaratgan bo'lsalar, u holda patent olish huquqiga patent idorasiga oldinroq talabnoma topshirgan va bu talabnomasi chaqirib olinmagan yoki rad etilmagan shaxs ega bo'ladi.

Patent idorasining va ixtisoslashtirilgan tashkilotlarning xizmatchilari ana shu tashkilotlarda ishlagan butun davrida patent olish huquqiga ega

emaslar. Ular patent olish huquqiga patent idorasi yoki ixtisoslashtirilgan tashkilotlardan ishdan ketganlaridan bir yil o'tgandan so'ng, ega bo'ladilar (Qonunning 15-moddasi).

Seleksiya yutug'iga nisbatan mualliflik huquqidan farq qilib seleksiya yutug'iga nisbatan patent huquqi va patent olish huquqi meros asosida bir shaxsdan ikkinchisiga o'tishi mumkin. Shu bilan birga patent egasi o'zining egalik huquqidan har qanday jismoniy yoki yuridik shaxs foydasiga voz kechishi mumkin. Bunda seleksiya yutug'iga nisbatan patent egasi sifatida ana shu shaxslar tan olinadi.

Seleksiya yutug'iga nisbatan patent egasiga ham xuddi sanoat mulk huquqi obyektlariga nisbatan patent egasini kabi seleksiya yutug'idan foydalanishda mutlaq huquqlar mavjud. Shu bilan birga patent egasi bunday huquqqa patent olmagan uchinchi shaxslar ega bo'lishlari mumkin emasligini ham belgilaydi. Shuningdek, qonun xuddi ixtirolarning huquqiy rejimidagi kabi seleksiya yutuqlarida ham patent egasiga mutlaq huquqlar bir qatorda majburiyatlarni, patentni tasarruf etish huquqini belgilaydi. Biroq seleksiya yutug'i obyektlarining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, seleksiya yutug'iga nisbatan patent egasining ixtirolarga nisbatan patent egasidan farq qiladigan bir qator alohida huquqlari mavjud. Birinchidan, sanoat mulk huquqi obyektlaridan farq qilib, seleksiya yutug'iga nisbatan berilgan patent va patent egasining huquqlari uzoq muddatga davom etadi. Bunda ixtirolar uchun patent muddati ko'pi bilan 20 yilni tashkil etsa («Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida»gi qonuning 3-moddasi), seleksiya yutuqlarining ko'pchiligi uchun 30 yil (patent egasining iltimosiga binoan uzaytirilishi mumkin bo'lgan muddatni ham qo'shib hisoblaganda) boshqalari (tok, yog'ochbop, manzarali, mevali daraxtlar uchun) 35 yilni tashkil etadi. Ikkinchidan, sanoat mulk huquqi obyektlariga beriladigan patentlarning amal qilish muddati ustuvorlik sanasidan boshlab hisoblansa, seleksiya yutuqlari uchun beriladigan patentni hisoblash muddati esa, nav yoki zot Davlat reestriga kiritilgandan boshlab hisoblanadi.

Seleksiya yutuqlariga nisbatan patent egasining huquqlari seleksiya yutug'iga muvaqqat huquqiy himoya tayinlangan paytdan boshlanadi. Muvaqqat huquqiy himoya himoyalash talab qilingan seleksiya yutug'iga talabnoma to'g'risidagi ma'lumot e'lon qilingan sanadan e'tiboran seleksiya yutug'i Davlat reestrda ro'yxatga olingan sanaga qadar belgilanadi. Qonunning 21-moddasiga muvofiq, talabnoma beruvchi seleksiya yutug'iga muvaqqat huquqiy himoya berilgan davrda patent egasining huquqlariga ega bo'ladi. Arizachining muvaqqat huquqiy himoya davrida

bunday huquqlarga ega bo'lishi ijobiy hol albatta.

Seleksiya yutuqlarini patent orqali muhofaza etilishini o'ziga xos xususiyati shundaki, qonun uchinchi shaxslarga patent egasining roziligisiz seleksiya yutug'iga nisbatan amalga oshira olmaydigan harakatlar ro'yxatini belgilaydi¹ hamda patent egasining mutlaq huquqlari qaysi harakatlarga qaratilishini ko'rsatadi. Qonunning 30-moddasiga binoan patent egasining mutlaq huquqi har qanday shaxs-himoya qilinayotgan seleksiya yutug'ining urug'lik, ko'chat yoki nasl materialiga nisbatan quyidagi harakatlarni amalga oshirish uchun patent egasining ruxsatini olishi zarurligi bilan ifodalanadi. Patent egasining roziligidan so'ng amalga oshirilishi mumkin bo'lgan bunday harakatlar jumlasiga: yetishtirish va takror yetishtirish (ko'paytirish); nav yoki nasl kondensiyasiga yetkazish; sotish uchun taklif etish; sotish va boshqa usulda o'tkazish; O'zbekiston Respublikasi hududidan olib chiqish va O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kirish; shuningdek, yuqorida sanab o'tilgan maqsadlarda saqlash.

Ushbu huquqlar patent egasining mutlaq huquqlari (patent bilan muhofaza qilinadigan huquqlar) bo'lib, ulardan foydalanish huquqi ham patent egasining o'ziga tegishlidir. Patent egasi o'zining mutlaq huquqlari jumlasiga kiruvchi ushbu harakatlardan foydalanish uchun beradigan ruxsatnomani faqat o'zining xohishi bilan beradi hamda ushbu ruxsatnoma evaziga seleksiya yutug'idan foydalanuvchi zimmasiga turli xil shartlar, cheklovlar va majburiyatlar yuklashi mumkin bo'ladi. Shuningdek, patent egasining huquqi uning ruxsatisiz fuqarolik muomalasiga kiritilgan urug'lik yoki zotli hayvonlardan etishtirilgan o'simlik materialiga va chorva mahsulotlariga ham amal qiladi.

Muhofaza qilinayotgan nav, zot belgilarini jiddiy ravishda o'zida saqlab qolgan (bunda, muhofaza qilinayotgan nav yoki zot boshqa nav yoki zotning belgilarini jiddiy ravishda o'zida saqlab qolgan bo'lmasligi lozim), ushbu qonunning barqarorlik mezoniga muvofiq muhofaza qilinayotgan nav yoki zotdan aniq-ravshan farq qilmaydigan, muhofaza qilinayotgan nav yoki zotdan bir necha marta foydalanishni talab qilgan navning urug'lik, ko'chat materialiga yoki zotning nasl materialiga nisbatan patent egasining mutlaq huquqlari doirasiga kiradigan harakatlarni (qonunning 30-moddasi 2-qismida ko'rsatilgan) amalga oshirish uchun ham patent egasining ruxsatini olish zarur.

«Seleksiya yutuqlari to'g'risida»gi qonun nav yoki zot boshqa

¹ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности РФ. –М.: Проспект. 2000. -720 с.

(dastlabki nav yoki zotning belgilarini «jiddiy ravishda o'zida saqlab qolishi» tushunchasini ham izohlab o'tadi. Bu izoh qonun 31-moddasining 5-qismida bayon etilgan bo'lib, agar nav yoki zot:

- dastlabki nav yoki zotning eng muhim belgilarini o'zida saqlab qolgan bo'lsa va bu nav yoki zot ham o'z navbatida o'zidan oldingi dastlabki nav yoki zot genotipi yoxud genotiplar kombinatsiyasini aks ettiradigan asosiy belgilarini saqlagan holda ularning eng muhim belgilarini o'zida saqlab qolgan bo'lsa;

- tabiiy yoki hosil qilingan mutantni saralab olish, dastlabki nav o'simliklari yoki zot hayvonlardan ayrim mutantlarni saralab olish, bekkross, nav yoki zotni gen injineriyasi usullari bilan o'zgartirish kabi turli uslublarni qo'llash tufayli yuz bergan farqlarni istisno etganda dastlabki nav yoki zotdan aniq-ravshan ajralib tursa va oldingi nav yoki zotning genotipi yoxud genotiplar kombinatsiyasiga mos kelsa, o'zida boshqa (dastlabki) nav yoki zotning belgilarini saqlab qolgan nav yoki zot deb e'tirof etiladi.

Bir necha patent egalari tegishli patent bilan muhofaza qilingan seleksiya yutug'idan foydalanish chog'idagi o'zaro munosabatlar ular o'rtasidagi kelishuvga muvofiq belgilanadi.

Seleksiya yutug'iga nisbatan patent egalari o'rtasida seleksiya yutug'idan foydalanish to'g'risidagi kelishuv bo'lmasa, har bir patent egasi muhofaza qilinayotgan seleksiya yutug'idan o'z xohishi bo'yicha foydalanishi mumkin. Lekin bunda har bir patent egasi muhofaza qilinayotgan seleksiya yutug'iga boshqa patent egalarning roziligisiz maxsus litsenziya berishga yoki patentdan yoxud guvohnomaga bo'lgan huquqdan boshqa shaxsning foydasiga voz kechishga haqli emas. Maxsus litsenziya berish va patentdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish uchun patent egasi boshqa shaxslarning yozma roziligini olishi lozim.

Patent egalari o'rtasidagi seleksiya yutug'iga nisbatan mutlaq huquqlar doirasi va seleksiya yutug'idan foydalanish bo'yicha nizolar sud tomonidan tartibga solinadi.

Patent egasining mutlaq huquqlariga putur yetkazmaydigan istisno holatlar ham qonunda sanab ko'rsatilgan. Istisno holatlar deganda seleksiya yutuqlaridan patent egasining roziligini olmasdan, uchinchi shaxslar foydalanishi mumkin bo'lgan holatlar tushuniladi. Patent egasining roziligisiz seleksiya yutug'idan uchinchi shaxslar shaxsiy va notijorat maqsadlarda foydalanishlari mumkin. Bunday maqsadlarda foydalanish deganda yangi nav va zot, urug'ligi, ko'chat yoki nasl mahsulotini o'z tomorqasida ekish va iste'mol qilish tushuniladi. Seleksiya yutug'idan sinov-tajriba maqsadida foydalanish ham patent egasining mutlaq

huquqlarini buzish deb baholanmaydi.

Seleksiya yutuqlaridan erkin foydalanishdagi muhim holatlardan biri ana shu yaratilayotgan nav va zotdan patent egasining mutlaq huquqlarini buzmaganda holda boshqa navlar yoki zotlar yaratish uchun dastlabki nav yoki zot sifatida foydalanishdir¹. Bunday foydalanish patent egasining huquqlarini buzish hisoblanmaydi hamda patent egasidan ruxsat olishni talab qilmaydi.

Shuningdek, korxonada, xo'jalik subyektlari patent egasidan olgan navli urug'lik va nasl materialidan ikki yil davomida takror yetishtirish uchun ana shu korxonada, xo'jalik subyektlari hududida foydalanish ham patent egasining huquqlarini buzish deb e'tirof etilmay. Bu holatda navli urug'lik va ko'chat materialini olgan korxonada, tashkilotga faqatgina takror yetishtirish huquqi beriladi. Navli urug'lik va ko'chat materialini istaganicha tasarruf etishga, uni sotishga yoki boshqacha usulda o'zga shaxslarga berishga yo'l qo'yilmaydi. Bundan tashqari takror yetishtirish ham qonunda belgilangan muddatdan oshmasligi va aynan qonun belgilagan hududda amalga oshirilishi kerak. Patent egasi o'ziga patent asosida tegishli bo'lgan barcha huquqlarni tasarruf etishga haqli. Qonunning 38-moddasiga muvofiq, patent egasi patent olish huquqini patent berish haqidagi talabnoma patent idorasida ro'yxatga olinganligi tufayli kelib chiqadigan huquqlar shuningdek, patentdan kelib chiqadigan huquqlarni har qanday jismoniy yoki yuridik shaxsga o'tkazishi mumkin.

Talabnoma beruvchi talabnoma Patent idorasiga topshirilgan paytdan to patent berish to'g'risidagi qaror qabul qilingunga qadar patent olish huquqini boshqa shaxsga o'tkazishga haqli.

Seleksiya yutug'iga berilgan patentga nisbatan huquqlarni boshqa shaxsga o'tkazish sanoat mulki obyektlariga berilgan patentga nisbatan huquqlarni boshqa shaxslarga o'tkazish tartibi kabi haq evaziga yoki haqsiz ekanligidan qat'iy nazar yozma ravishda tuziladigan shartnomalar orqali amalga oshiriladi².

Patent olish huquqini boshqa shaxs foydasiga voz kechish fuqarolik huquqida qonun yo'l qo'ygan istalgan shartnoma, xususan oldi-sotdi, mulkni tekinga berish, ayirboshlash va shu kabilar orqali rasmiylashtirilishi mumkin³. Seleksiya yutuqlaridan foydalanishga ruxsat berish – litsenziya

¹ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности РФ. –М.: Проспект. 2000. - 715 с.

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи (2-қисм). –Т.: Адолат. 1999. -426 б.

³ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности РФ. –М.: Проспект. 2000. - 722 с.

shartnomalari esa, qat'iy yozma shaklda tuzilishi lozim.

Seleksiya yutuqlariga egalik qilish huquqlarini boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risidagi shartnoma, shuningdek, litsenziya shartnomalari ham Davlat patent idorasidan ro'yxatdan o'tkazilgandan so'ng haqiqiy hisoblanadi.

Patentda ko'rsatilgan nav yoki zot to'g'risida litsenziya shartnomasi tuziladi va bunday shartnomalarning predmetini nav va zotdan foydalanish huquqi kimga berilayotganligi hamda shu huquqlar doirasi tashkil etadi. Patent egasi o'z nomiga berilgan patent bilan qo'riqlanayotgan seleksiya yutug'idan foydalanishga patent egasi bo'lmagan har qanday jismoniy yoki yuridik shaxsga berishi mumkin.

Seleksiya yutug'idan foydalanishni boshqa shaxsga berish bevosita patent egasi yoki patent idorasi yordamida amalga oshiriladi. Birinchi holatda patent egasi seleksiya yutug'idan foydalanish huquqini o'zi istagan shaxs yoki shaxslarga shartnoma asosida beradi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, seleksiya yutug'idan foydalanish huquqini boshqa shaxsga berish to'g'risidagi shartnomalar-litsenziya shartnomalari deb ataladi. Qonunda bunday shartnomalarni bir necha turlari sanab ko'rsatilgan. Bevosita patent egasining o'zi tomonidan seleksiya yutug'idan foydalanish huquqini boshqa shaxsga o'tkazishga qaratilgan litsenziya shartnomalarining ikki turi qonunda o'z ifodasini topgan. Ulardan birinchisi seleksiya yutug'idan foydalanish huquqini boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risidagi maxsus litsenziya shartnomasidir. Maxsus litsenziya shartnomasi patent egasi va seleksiya yutug'idan foydalanish istagini bildirgan shaxs o'rtasida tuziladi.

Qonunga muvofiq maxsus litsenziya litsenziat (seleksiya yutug'idan foydalanish huquqini qo'lga kiritgan shaxs)ga shartnomada belgilangan doiradagi seleksiya yutug'idan foydalanish bo'yicha mutlaq huquqlarni beradi. Bunda mutlaq huquqlar deyilganda litsenziar litsenziatga bergan va shu bilan birga uchinchi shaxslarga berishidan saqlanishi lozim bo'lgan huquqlar tushuniladi.

Patent egasi seleksiya yutug'idan foydalanish huquqini litsenziya shartnomasi asosida boshqa shaxsga berishda, seleksiya yutug'iga berilgan patentdan kelib chiqadigan barcha huquqlarni, shu jumladan uchinchi shaxslarga litsenziya berish huquqini ham o'zida saqlab qolsa, bunday litsenziya shartnomasi – nomutlaq (oddiy) litsenziya shartnomasi deyiladi. Oddiy litsenziya shartnomalarida litsenziar aynan bitta seleksiya yutug'idan foydalanish huquqini bir necha shaxslarga berishi mumkin. Bunda litsenziar seleksiya yutug'idan foydalanish huquqini ham o'zida saqlab qoladi. Mutlaq va oddiy litsenziya shartnomalari Patent idorasi

tomonidan ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan boshlab haqiqiy hisoblanadi.

Seleksiya yutug'idan foydalanish huquqini patent idorasi orqali boshqa shaxsga berish ochiq litsenziya va majburiy litsenziya shartnomalari orqali amalga oshiriladi. Ochiq litsenziya shartnomasi patent egasining seleksiya yutug'idan foydalanish huquqini har qanday shaxsga berish to'g'risidagi Patent idorasiga topshirgan ariza asosida buziladi. Qonunning 39-moddasi, 3-bandiga muvofiq, bu holda patent yoki guvohnomani o'z kuchida saqlaganlik uchun undiriladigan boj yoki yig'im 50%ga kamaytiriladi.

Ochiq litsenziyani sotib olish olish istagini bildirgan shaxs patent egasi bilan to'lovlar to'g'risida shartnoma tuzishi shart.

Qonunga muvofiq patent egasining ochiq litsenziyaga bo'lgan huquqni boshqa shaxsga berish to'g'risidagi arizasi chaqirib olinmaydi. Ya'ni patent egasi ochiq litsenziya berishdan voz kecha olmaydi.

Majburiy litsenziya berish shartlari qonunda belgilanganiga ko'ra, quyidagi holatlar mavjud bo'lganda beriladi. Birinchidan, majburiy litsenziya berilishi so'ralayotgan seleksiya yutug'iga patent uch yil oldin berilgan bo'lishi kerak. Ikkinchidan, uch yil davomida patent egasi seleksiya yutug'idan foydalanilmaganligi yoki foydalana olish imkoniga ega bo'lmasligi lozim. Uchinchidan, har qanday litsenziya shartnomasi tuzishni patent egasi rad qilgan bo'lishi shart. To'rtinchidan, majburiy litsenziya olishni talab qilgan shaxs seleksiya yutug'idan foydalanishni ta'minlay oladigan shaxs bo'lishi lozim.

Bundan tashqari majburiy litsenziya olish istagini bildirgan shaxs majburiy litsenziya so'rab murojaat qilganligi uchun boj va yig'imlarni to'lashi kerak. Shuningdek, majburiy litsenziya patent egasining seleksiya yutug'idan foydalanmasligi jamiyat manfaatlariga dahl qilsa, ya'ni jamiyat manfaatlariga zarar yetkazsa, nomutlaq litsenziya shaklida beriladi.

Qonun 40-moddasiga muvofiq majburiy litsenziya berishni so'rab, sudga ariza bilan murojaat qilinadi. Sud arizani o'rganish jarayonida yuqorida sanab ko'rsatilgan majburiy litsenziyani berish shartlariga e'tibor qaratish lozim. Agar shu shartlardan biri bo'lmasa ham arizani ko'rib chiqish rad etiladi. Zero, bu shartlar bir birini to'ldirish vazifasini bajaradi va ularning barchasi majburiy litsenziya berish uchun yaxlit asosni tashkil etadi.

Majburiy litsenziyani qo'lga kiritgan shaxs patent egasidan seleksiya yutug'ining dastlabki urug'lik, ko'chat yoki nasl materialini talab qilib olish huquqiga ega bo'ladi. Bunda patent egasi himoya qilinayotgan seleksiya yutug'idan foydalanish yoki seleksiya yutug'idan foydalanish litsenziasini boshqa shaxsga berish huquqlarini saqlab qoladi. Patent

idorasi majburiy litsenziyalar berilganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni e'lon qilishi lozim.

Qonunda patent egasi huquqlarining tugashi shartlari ham sanab ko'rsatilgan. Unga muvofiq, patent egasining huquqlari muhofaza qilinayotgan nav yoki zotning har qanday mahsulotiga doir xatti-harakatlarga nisbatan seleksiya yutuqlari quyidagi asoslarda muomilaga kiritilganda amal qilmaydi:

- muhofaza qilinayotgan nav yoki zotga doir har qanday material O'zbekiston Respublikasi hududida patent egasining o'zi tomonidan yoki uning roziligi bilan sotish orqali;

- yoxud boshqa usulda o'tkazish (masalan, hadya, ayirboshlash, tekin foydalanish uchun berish va h.k.) orqali;

- qayta ishlash va iste'mol maqsadlarida tegishli botanik va zoologik turdagi nav yoki zot muhofaza qilinmaydigan mamlakatga olib chiqish orqali.

Shuningdek, aynan shu harakatlar keyinchalik ko'paytirish maqsadida amalga oshirilgan holatlarda patent egasining huquqlari tugamasligi qonunning 32-moddasi, 2-qismida o'z ifodasini topgan.

Seleksiya yutug'idan foydalanish va tasarruf etish bilan birga qonunda patent egasiga ana shu harakatlarni amalga oshirishda bir qator majburiyatlar yuklatilgan. Bu majburiyatlar sanoat mulk obyektlariga nisbatan mutlaq huquq egalarning majburiyatlariga mos keladi. Seleksiya yutuqlari va sanoat obyektlari bitta huquqiy hujjati (patent) orqali himoya qilinganligi sababli ularga shu huquqiy muhofa hujjati asosida deyarli bir xil majburiyatlar yuklatilgan. Patent egasi seleksiya yutug'iga berilgan patentni uning butun amal qilish muddati davomida o'z kuchida saqlaganlik uchun boj va yig'imlar to'lashi lozim. Patentni o'z kuchida saqlaganlik uchun undiriladigan boj va yig'imlarning miqdori va ularni to'lash muddatlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilab qo'yiladi.

Seleksiya yutuqlariga nisbatan patent egasining o'ziga xos majburiyatlari ham mavjud bo'lib, bunday majburiyatlar sanoat mulki obyektlari patent egalari mavjud bo'lmaydi. Seleksiya yutug'i patent egasining bu majburiyati uning intellektual mulk obyekti sifatidagi o'ziga xos xususiyatlarini ham ochib beradi. Patent egasining seleksiya yutug'ini saqlab qolish majburiyati ana shunday majburiyatlardan bo'lib bunda patent egasi navni, zotni patent yoki guvohnomaning amal qilish muddati davomida shunday saqlashi shartki, nav, zot tegishli Davlat reestrda ro'yxatga olingan sanada tuzilgan ularga doir rasmiy tavsifda ko'rsatilgan belgilar saqlanib qolishi lozim.

64-bob. OSHKOR ETILMAGAN AXBOROTNI NOQONUNIY FOYDALANISHDAN MUHOFAZA QILISH

1-§. Oshkor etilmagan axborotni muhofaza qilish shartlari

Oshkor etilmagan axborot deganda uchinchi shaxslar uchun ma'lum bo'lmagan, maxfiy, sir bo'lib hisoblanuvchi ma'lumotlar tushiniladi.

Texnikaviy axborot deganda mashina, mexanizmlar, qurilmalar, uskunalar, texnologik jarayonlarni yaratish, tayyorlash, ulardan foydalanish, qo'llashga oid bo'lgan ma'lumotlar hisobladadi.

Tashkiliy axborot deganda yuridik shaxsning tashkiliy stukturasi, xo'jalik subyektlarining o'zaro munosabatlari tashkiliy mexanizmiga, mehnat (ish) jarayonlarini tashkil etish, ularga ta'sir qilish, boshqarishga oid ma'lumotlar tushuniladi.

Tijorat axboroti yoki korxonaning (xo'jalik yurituvchi sub'ktning) tijorat siri deganda korxonaning (subyektning) ishlab chiqarishi, texnologiya axboroti, boshqaruvi, rejalashtirishi, moliya va boshqa faoliyat bilan bog'liq bo'lgan hamda e'lon qilish (topshirish, ochilib qolishi) uning manfaatlariga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan, davlat siri bo'lib hisoblanmaydigan ma'lumotlar tushuniladi.

Tijorat sirini tashkil etuvchi ma'lumotlar tarkibi, hajmi, ularni himoya qilish tartibi korxonada rahbari tomonidan belgilanadi.

Nou-xau deganda fuqaro yoki yuridik shaxsga faktik monopoliya asosida tegishli bo'lgan, foydali texnikaviy, tashkiliy yoki boshqa ma'lumotlar tushiniladi.

Oshkor etilmagan axborotlarga qonuniy egalik qo'yidagi asoslarda vujudga keladi:

- bunday axborotlarni o'zi yaratgan, ishlab chiqqan bo'lsa;
- bunday axborotlar egalik qiluvchining topshirig'i, buyurtmasi asosida yaratilgan, ishlab chiqilgan bo'lsa;
- bunday axborotlar huquqiy vorislik tartibda o'tgan bo'lsa;
- bunday axborotlar boshqa shaxslarni insofli asoslarda olingan bo'lsa (sotib olish, litsenziya olish, tekin foydalanishga berish va hokazo).

Har qanday ma'lumot oshkor etilmagan axborot sifatida tan olinishi uchun;

- a) bu axborot uchinchi shaxslarga noma'lumligi sababli haqiqiy yoki nisbiy tijorat qiymatiga ega bo'lishi (ya'ni axborot egasi ushbu axborotga egaligi sababli o'zi yoki ishlab chiqargan mahsuloti, ko'rsatadigan ishi,

bajaradigan ishi boshqa raqobatdagi subyektlar yoki ularning mahsulotlari, xizmatlari, ishlariga nisbatan afzalikka, imtiyozga ega bo'lishi) shart;

b) boshqa uchinchi shaxslarda qonun yo'li bilan bunday axborotlardan erkin bahramand bo'lish, tanishib chiqish, bilib olish mumkin bo'lmasligi lozim;

v) axborot egasi uning maxfiyligini, sirliligini saqlashga doir choralar ko'rgan (bunday axborotlardan xabardor shaxslar doirasi qat'iy cheklangan, bu shaxslar sir saqlash majburiyati haqida ogohlantirilgan, ma'lumotlardan foydalanishning yopiq tizimi ishlab chiqilgan va hokazo) bo'lishi shart.

Yuqoridagi uchala shart FKning 98-moddasida mustahkamlanib qo'yilgan bo'lib, ushbu shartlar bir vaqtning o'zida mavjud bo'lgan va ularga rioya qilingan hollarda oshkor qilinmagan axborot egasi undan boshqa shaxslarning g'ayriqonuniy foydalanishidan muhofazalanish, himoyalalanish huquqiga ega.

Sir tutiladigan fan-texnika, ishlab chiqarish, iqtisodiyot, savdoga oid yoki boshqa shu kabi axborotni egasining roziligisiz oshkor qilish yoki undan foydalanish maqsadida har qanday usulda to'plash uchun O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi 191-moddasida jinoiy javobgarlik belgilangan.

Oshkor etilmagan axborot egasi bu axborotga nisbatan mutlaq huquqqa emas, balki faktik monopoliya mavqeiga ega. Shu sababli ham u faqat boshqalarining g'ayriqonuniy foydalanishidan himoyalalanish huquqiga ega, ayni vaqtda, bunday axborotlarni o'zlari mustaqil ravishda yaratgan, ishlab chiqqan, insofli asoslarda olgan shaxslarning undan foydalanishini taqiqlashga haqli emas.

Oshkor qilinmagan axborotni noqonuniy foydalanishdan muhofaza qilish huquqi axborot egasida faktik monopoliya holati vujudga kelishi bilan paydo bo'ladi va bunda bu axborotga nisbatan biron-bir rasmiyatchilikni bajarish (uni ro'yxatdan o'tkazdirish, reestruga kiritish, patent yoki guvohnoma olish, ekspertiza qilish, sertifikat olish va xokazo) talab etilmaydi. Biroq ba'zi hollarda O'zbekiston hududiga nou-xauni litsenziya asosida olib kirish yoki olib chiqish haqidagi shartnomalarni vakolatli davlat idoralarida ro'yxatdan o'tkazdirish shartligi haqida qoida mavjud. Biroq bunda davlat idorasi zimmasiga nou-xau maxfiyligini saqlash va ta'minlash majburiyati yuklanadi.

FKning 1095-moddasida nazarda tutilgan qoidalar mazmuniga ko'ra, oshkor etilmagan axborotni muhofaza qilish qoidasi qonunga muvofiq xizmat yoki tijorat siri bo'la olmaydigan ma'lumotlarga nisbatan tatbiq

etilmaydi. Ushbu qoda hujalik yurituvchi subyektlarning xizmat yoki tijorat siri niqobi ostida har xil suiiste'molliklar, o'zboshimchaliklar va boshqalar manfaatlariga zid harakatlar sodir etishning oldini oladi, unga huquqiy to'siqlar qo'yadi.

Xizmat yoki tijorat siri bo'lib hisoblanmaydigan ma'lumotlarga mol-mulkka bo'lgan huquqlar (banklarda omonatga qo'yilgan mablag'lar haqidagi ma'lumotlardan tashqari) va mol-mulk hususida tuzilib, davlat ro'yxatidan o'tkaziladigan kelishuvlar, bitimlar, shartnomalar to'g'risidagi ma'lumotlar, davlat statistika hisoboti tariqasida taqdim etiladigan ma'lumotlar, umuman nazorat_ kontrol' funksiyasini bajaruvchi davlat idoralariga davriy ravishda taqdim etilib turadigan (fuqarolar va yuridik shaxslar tomonidan) har qanday ma'lumotlar, hisobotlar kiradi. Xuddi shu kabi, ilgari oshkora-ommaviy e'lon qilingan ma'lumotlar, shuningdek, har bir shaxs erkin tanishish-bilishni talab qilish huquqiga yoki imkoniyatiga ega bo'lgan ma'lumotlar ham xizmat yoki tijorat sirlari bo'lib hisoblanmasligi lozim. Xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyati haqidagi ayrim ma'lumotlar (masalan, tevarak-atrofnii ifloslantirayotganligi yoki jamiyatga zarar keltirishi mumkin bo'lgan boshqa salbiy faoliyatlarni yashirishning oldini olish maqsadida) oshkor qilinmaydigan axborotlar huquqiy rejimiga ega bo'la olmasligi qonun hujjatlarida alohida pisanda qilib qo'yilgan (masalan, «Korxonalar haqida»gi qonunning 34-moddasi)

Oshkor qilinmagan axborotni muhofaza etish huquqi muddat bilan chegaralanmagan, biroq FKning 98-moddasida nazarda tutilgan shartlar bir vaqtning o'zida mavjud bo'lgan va qat'iy rioya qilingan paytga qadar amal qiladi. Bu shartlarning birortasi mavjud bo'lmasa yoki buzilsa, oshkor etilmagan axborotdan boshqa shaxslarning foydalanishidan himoyalaniish huquqi o'z-o'zidan bekor bo'ladi.

2-§. Oshkor etilmagan axborotdan g'ayriqonuniy foydalanlik uchun javobgarlik

Oshkor etilmagan axborotni qonuniy asosi bo'lmay turib olgan yoki tarqatgan yoxud unday foydalanayotgan shaxs axborotni qonunan ega bo'lib turgan shaxsiga axborotdan noqonuniy foydalanlik (olganlik, tarqatganlik) natijasida yetkazilgan zarani to'la hajmda to'lashi shart. Zarar oshkor etilmagan axborotni axborot uchun mutlaq, yoki nisbiy tijorat qiymati (samarasi) ning pasayishida, kamayishida yoki yo'qolishida (kasb-kor, nufuzi, mahsulot, xizmatning raqobatbardoshlik darajasiga, narxiga salbiy ta'sir qilishda) namoyon bo'ladi. Oshkor etilmagan

axborotdan noqonuniy foydalangan shaxs buning natijasida daromad olganligi zararni undirmaslik uchun asos bo'lmaydi. Agar daromad (foйда) olingan bo'lsa, u axborotning qonunan egasiga undirib berilishi lozim. FKning 1096-moddasida oshkor etilmagan axborotni insofli egallovchi tushunchasi berilgan va uning axborotdan noqonuniy foydalanganda axborot egasi oldida javobgarlikning vujudga kelishi vaqti belgilangan. Axborotni insofli egallovchi axborotdan noqonuniy foydalanayotganligini bilan vaqtdan boshlab, agar axborotdan foydalanishni davom ettirsa, axborot egasi oldida javbgar bo'ladi va unga yetkazilgan zararni to'lashi shart. Shu sababli ham axborotning qonuniy egasi insofli egallovchini axborotdan noqonuniy foydalanayotganligi haqida ogohlatirishi lozim.

Oshkor etilmagan axborotni insofsiz egallovchi axborotni olgan, tarqatgan yoki undan foydalangan vaqtdan boshlab javobgar bo'ladi. Oshkor etilmagan axborotni insofsiz egallashning keng tarqalgan usullari – bu sanoat josusligi va axborot egasi bo'lgan subyektning ishchi-xizmatchisini sotib olish – g'irrom raqobat hisoblanadi va u fuqarolik – huquqiy javobgarlikka ham sabab bo'ladi.

Oshkor etilmagan axborotga qonunan ega bo'lib turgan shaxs bu axborotdan boshqa shaxslar noqonuniy foydalanayotganligini bilgan zahoti bunday foydalanishni to'xtatishni talab qilishga haqli.

Ayni vaqtda axborotni insofli egallovchidan foydalanishning qonuniy asosga o'tkazilishini so'rab, axborot egasiga murojaat qilishga, u bilan kelishuvga erisha olmagan taqdirda sudga murojaat qilishga haqli. Agarda insofli egallovchi bu axborotlardan foydalanish uchun sarf-xarajatlar qilgan (uskunalar, qurilmalar, inshootlart ayyorlagan, qurgan, sotib olgan) bo'lsa, sud unga bu axborotdan haq to'lab olinadigan mutlaq litsenziya asosida bundan buyon ham foydalanishga ruxsat berishga haqli.

Haq miqdori taraflar o'rtasida kelishuv asosida yoki sud tomonidan belgilanadi.

Oshkor etilmagan axborot mazmunini tashkil etuvchi ma'lumotlarni o'zi mustaqil tarzda olgan shaxs o'zi yaratgan, ishlab chiqqan, aniqlagan yoki uning topshirig'i, buyurtmasi asosida boshqa shaxslar yaratgan, ishlab chiqqan, aniqlagan bo'lsa va bunday axborotni qonunan olgan shaxs (axborotni qonuniy egasidan haq baravariga sotib olgan, foydalanishga litsenziya olgan, huquqiy vorislik tartibda olgan, va hokazo) bu ma'lumotlardan, tegishli oshkor etilmagan axborot egasining huquqlaridan qat'iy nazar, foydalanishga haqli va bunday foydalanish uchun uning oldida javobgar emas. Axborotning qonunan egasi axborotni mustaqil va qonunan olgan boshqa shaxslarga undan foydalanishlarini

taqiqlab qo'yishga, haq talab qilishga, shuningdek, boshqacha tarzda erkin tasarruf qilishlariga to'sqinlik qilishga haqli emas. Agar axborot xabardor bo'lgan barcha shaxslar uning maxfiyligi, sirligini saqlab qolishni xohlagan, uni ta'minlash bo'yicha o'zaro kelishuvga erishishlari lozim bo'ladi va oshkor etilmagan axborotni sherik egalari sifatida tasarruf qilishlari shart.

3-§. Oshkor etilmagan axborotga nisbatan huquqni boshqa shaxslarga o'tkazish tartibi

Oshkor etilmagan axborot qonunan egalik qiluvchi shaxs bu axborot mazmunini tashkil etuvchi ma'lumotlarning hammasini yoki bir qismini boshqa shaxsga litsenziya shartnomasi asosida berishi mumkin. Litsenziya olgan shartnomasi asosida berishi mumkin. Litsenziya olgan shaxsda axborotlardan foydalanishga bo'lgan huquq bilan bir vaqtda ushbu axborotdan boshqa shaxslarning noqonuniy foydalanishdan muhofazalanish huquqi ham vujudga keladi. Oshkor etilmagan axborotlar ichida nou-xauni litsenziya asosida o'tkazish keng tarqalgan. Ba'zi adabiyotlarda nou-xau sohibi unga nisbatan mutlaq huquqi mavjud bo'lmagani uchun uni boshqa shaxsga topshirish litsenziya shartnomasi emas, chunki bunda shartnomaning predmeti bo'lib nou-xaudan foydalanishga bo'lgan mutlaq huquq emas, balki nou-xauning o'zini topshirish hisoblanadi, degan qarashlar ham mavjud¹. Nou-xauni hissadorlik (aksiyadorlik) jamiyatlari, ma'suliyati cheklangan jamiyat, qo'shma korxonalar, ustav jamg'armalariga egasi tomonidan ulush, hissa, pay sifatida qo'shishi hollari ham ko'p uchraydi.

Litsenziya shartnomasining eng asosiy shartlaridan biri – topshirilayotgan axborotning maxfiyligini, sirligini saqlashni ta'minlash. Bunda litsenziat zimmasiga axborotning konfidensialligini muhofaza qilish yuzasidan tegishli choralar ko'rish majburiyati yuklanadi.

Litsenziat ham oshkor etilmagan axborotlarni uchinchi shaxslarning noqonuniy foydalanishidan muhofaza qilinishida litsenziarlarniki kabi huquqlarga ega (noqonuniy foydalanish natijasida yetkazilgan zararni undirish, noqonuniy foydalanishni to'xtatishni talab qilish huquqi va hokazolar).

Ma'lumki, litsenziya shartnomasi ma'lum muddat davomida amal

¹ Каранг: Гражданское право. Т. 2. М., изд. БЕК, 1994й. 252-б.

qiladi. Biroq oshkor etilmagan axborot moddiy - ashyoviy emas, g'oyaviy negizga ega. Bunday axborot u bilan tanishgan, xabardor bo'lgan shaxsdan begonalashtirilishi, xotiradan o'chirib tashlash amalda deyarli mumkin emas. FKning 1097- moddasiga ko'ra, axborotlarning maxfiyligi saqlash majburiyati, bosharti tegishli majburiyatlar oshkor etilmagan axborot tariqasida qolaversa, litsenziya shartnomasi bekor bo'lganidan keyin ham litsenziat zimmasida qolishi haqidagi qoidani nazarda tutadi (agar shartnomada boshqacha kelishilgan bo'lmasa). Litsenziyalarning oshkor qilinmagan axborotlarga nisbatan faktik monopoliya mavqeini yo'qotish bilangina litsenziatning bu majburiyati bekor bo'lishi mumkin.

65-bob. FUQAROLIK HUQUQI MUOMALASI QATNASHCHILARI, TOVARLAR, ISHLAR VA XIZMATLARNI SHAXSIYLASHTIRISH VOSITALARI

1-§. Firma nomiga bo'lgan huquq

Ma'lumki, har bir jismoniy shaxs — fuqaro o'z ism, nasabiga ega va bu uni boshqalardan ajratib turuvchi belgilardan biridir. Yuridik shaxslar ham o'zining tashkiliy-huquqiy shaklini bildiradigan nomga ega bo'ladi. Tijoratchi bo'lmagan tashkilotlar, unitar korxonalarining nomlari, qonunda nazarda tutilgan hollarda esa boshqa tijoratchi tashkilotlarning ham nomlari yuridik shaxs faoliyatining xususiyatini ko'rsatishi kerak (masalan, «Lazzat» qandolat fabrikasi, «Kamolot» jamg'armasi va hokazo).

O'zbekiston Respublikasining «Firma nomlari to'g'risida» gi 2006-yil 18-sentabrdagi Qonuni (keyingi o'rinlarda Qonun)ning 3-moddasiga muvofiq, firma nomi yuridik shaxs bo'lgan tijorat tashkilotining (bundan buyon matnda yuridik shaxs deb yuritiladi) individual nomi bo'lib, unga doir mutlaq huquq yuridik shaxs davlat ro'yxatidan o'tkazilgan vaqtda yuzaga keladi. Yuridik shaxs to'liq firma nomi bilan birga qisqartirilgan firma nomiga ham ega bo'lishi mumkin. Yuridik shaxsning firma nomida uning tashkiliy-huquqiy shakli ko'rsatilishi kerak. Qonunda nazarda tutilgan hollarda firma nomida yuridik shaxs faoliyatining xususiyati ko'rsatilishi kerak.

Yuridik shaxsning nomiga to'la yoki qisqartirilgan rasmiy nomni (davlatning nomini) kiritishga, yuridik shaxs hujjatlarining rekvizitlariga yoki reklama materiallariga shunday nomni yoxud davlat ramzlari (gerb, bayroq) elementlarini qo'shishga O'zbekiston Respublikasi hukumati belgilaydigan tartibda yo'l qo'yiladi.

Yuridik shaxsning nomi uning ta'sis hujjatlarida ko'rsatiladi.

Tijoratchi tashkilot bo'lgan yuridik shaxs o'z firma nomiga ega bo'lishi lozim va u undan foydalanish bo'yicha mutlaq huquqqa egadir. O'zga firma nomidan g'ayriqonuniy suratda foydalanayotgan shaxs firma nomiga egalik qilish huquqi bo'lgan shaxsning talabi bilan undan foydalanishni to'xtatishi va yetkazilgan zararlarni to'lashi lozim (FKning 46-moddasi).

Firma nomi — tijoratchi tashkilotning fuqarolik muomalasida ishtirokida uni boshqa qatnashchilardan, ularning tovarlari, ishlari va xizmatlaridan farqlovchi, ajratib turuvchi, individuallashtirish vositasi hisoblanadi. Yuridik shaxs firma nomidan yuridik shaxsning o'zini ham,

uning ishlab chiqargan tovarlari, bajargan ishi, ko'rsatadigan xizmatini farqlovchi, xabardor qiluvchi vosita, belgi sifatida foydalanishiga bo'lgan mutlaq huquqi FKning 1098-moddasida qoida tariqasida belgilab qo'yilgan.

Yuridik shaxsning firma nomi uning ta'sis hujjatlarini (ustav, ta'sis shartnomasi, tashkil etish haqidagi qaror) tasdiqlashda muassislar tomonidan belgilanadi va u yuridik shaxslar davlat reestriga kiritish yo'li bilan qayd etiladi, bu haqda yuridik shaxsга dalolatnoma beriladi.

Firma nomida quyidagi belgilar ko'rsatilmaligi kerak.:

1) davlatning rasmiy nomi, xalqaro, hukumatlararo yoki nodavlat notijorat tashkilotining qisqartirilgan yoki to'liq nomi;

2) tarixiy yoki O'zbekiston Respublikasida mashhur bo'lgan shaxsning to'liq yoki qisqartirilgan ismi, belgilangan tartibda beriladigan ruxsatsiz;

3) firma nomining egasi, uning faoliyat turi yoki u kelib chiqqan mamlakat xususidagi soxta yoki iste'molchini chalg'itishi mumkin bo'lgan belgilar;

4) jamiyat manfaatlariga, insonparvarlik va axloq prinsiplariga zid bo'lgan.

Shu bilan birga firma nomida quyidagilar ham ko'rsatilmaligi mumkin emas:

- ilgari O'zbekiston Respublikasida boshqa yuridik shaxs nomiga ro'yxatdan o'tkazilgan yoki ro'yxatdan o'tkazish so'rab talabnoma berilgan, ilgariroq ustuvorlikka ega bo'lgan firma nomlari;

- ilgari O'zbekiston Respublikasida boshqa shaxs nomiga ro'yxatdan o'tkazilgan yoki ro'yxatdan o'tkazish so'rab talabnoma berilgan, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq ro'yxatdan o'tkazilmay muhofaza qilinadigan tovar belgilari (xizmat ko'rsatish belgilari);

- belgilangan tartibda hammaga ma'lum deb e'tirof etilgan tovar belgilari (xizmat ko'rsatish belgilari);

- belgilangan tartibda qonun hujjatlari bilan muhofaza qilinadigan tovarlar kelib chiqqan joylarning nomlari bilan, shunday nomdan foydalanish huquqiga ega bo'lgan shaxs nomiga ro'yxatdan o'tkazish hollari bundan mustasno, adashtirib yuborish darajasida bir xil yoki ularga o'xshash bo'lgan.

FKning 1099-moddasida belgilangan qoidaga asosan yuridik shaxsning firma nomidan u ishlab chiqargan tovarlar, bajargan ish, ko'rsatgan xizmat belgisida foydalanishga yo'l qo'yiladi.

Yuridik shaxs tovarlarga, ularning idishi va o'rovida, reklamada, peshlavhalarda, bosma ma'lumotnomalarda, hisob varaqalari, bosma

nashrlar, rasmiy blankalarda va shu kabi firma nomidan tovar (xizmat) belgisida foydalanishga haqli.

«Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonunning 5-moddasiga asosan sotuvchi (tovar ishlab chiqaruvchi) o'z tashkilotining firma nomini bildirishi, xabardor qilishi shart.

Yuridik shaxsning firma nomidan tovar (xizmat) belgisi sifatida foydalanishi bu unga tegishli huquq bo'lib, majburiyat emas. Agar yuridik shaxs firma nomini tovar belgisiga kiritrsa, u tovar belgisining tarkibiy qismi, elementi sifatida yoki unga qo'shimcha, ilova element sifatida bo'lishi mumkin. Firma nomi tovar belgisining tarkibiy qismi sifatida bo'lganida, u vakolatli davlat idorasi tomonidan tasdiqningan bo'lishi lozim.

Firma nomi yuridik shaxs davlat ro'yxatidan o'tkazilgan vaqtdan e'tiboran, chet el yuridik shaxsining firma nomi esa, chet el yuridik shaxsi O'zbekiston Respublikasi hududida fuqarolik muomalasi ishtirokchisi sifatida faoliyatni amalga oshirishni boshlagan sanadan e'tiboran huquqiy jihatdan muhofaza qilinadi.

Yuridik shaxs o'z firma nomidan foydalanishda va boshqa yuridik shaxslarga ushbu firma nomidan foydalanish huquqini berishda mutlaq huquqqa ega. Chet el yuridik shaxsining firma nomiga bo'lgan mutlaq huquqi shu yuridik shaxs ta'sis etilgan mamlakatning qonun hujjatlarida belgilangan hujjat bilan tasdiqlanadi.

Quyidagi holatlar firma nomidan foydalanish hisoblanadi.:

- firma nomini rasmiy blankalarda, muhrlarda, shtamlarda va yuridik shaxsning faoliyati bilan bog'liq bo'lgan boshqa hujjatlarda aks ettirish;

- firma nomini tovarlarda, ularning idishi va o'rovida, reklamada, peshlavhalarda, bosma ma'lumotnomalarda, hisob varaqlarda, bosma nashrlarda, tovarlarni O'zbekiston Respublikasida o'tkaziladigan ko'rgazmalar va yarmarkalarda namoyish etish vaqtida ishlatish.

2-§. Firma nomiga bo'lgan huquqning amal qilishi va uni boshqa shaxsga berish tartibi

Yuridik shaxsning firma nomiga bo'lgan mutlaq huquqi O'zbekiston Respublikasi hududida amal qilishi, e'tirof etilishi, muhofaza qilinishining zarur sharti – bu nomning O'zbekiston Respublikasining vakolatli davlat idoralarida ro'yxatdan o'tkazdirilganligi va bu haqda dalolatnoma belgilanganligi.

Ushbu talabga rioya qilmaslik firma nomiga bo'lgan mutlaq huquq tan olinmasligiga sabab bo'ladi.

Chet davlatda ro'yxatga olingan yoki umume'tirof etgan nomga (masalan, Samsung, Boing, Soni, Koka-Kola va hokazo) nisbatan mutlaq huquq O'zbekiston Respublikasi hududida quyidagi hollarda amal qilishi mumkin:

a) agar bu O'zbekiston Respublikasi qo'shilgan xalqaro konvensiyalar, bitimlar va boshqa hujjatlarda nazarda tutilgan bo'lsa;

b) agar bu O'zbekiston Respublikasi bilan xorijiy davlatlar o'rtasidagi ikki tomonlama, ko'p tomonlama shartnomalar, bitimlarda nazarda tutilgan bo'lsa.

Sanoat mulkini muhofaza qilish bo'yicha Parij konvensiyasining 8-moddasida ko'rsatiladiki, konvensiyaning ishtirokchisi bo'lish har bir davlat boshqa ishtirokchi xorijiy davlatda joylagan firma nomini uning o'zida qayd etilgan-etilmaganidan qat'iy nazar (qayd etish haqidagi talab majburiyigidan qat'iy nazar), huquqiy muhofaza qilish, mutlaq huquqini ta'minlashi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Parij konvensiyasi ishtirokchisi hisoblanadi.

Firma nomiga bo'lgan mutlaq huquq u qayd etilganidan boshlab bemuddat amal qiladi.

Nom egasi bo'lgan shaxs tugatilganidan boshlab yoki uning firma nomini belgilangan tartibda o'zgartirish orqali firma nomi-a bo'lgan mutlaq huquq bekor bo'ladi. Firma nomi o'zgartirilganda bu haqda oshkora-ommaviy e'lon qilinishi shart.

Qonunning 8-moddasiga muvofiq, yuridik shaxs (litsenziar) o'z firma nomidan foydalanish uchun boshqa yuridik shaxsga (litsenziatga) qonun hujjatlariga muvofiq ular o'rtasida tuzilgan litsenziya shartnomasi yoki kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi asosida ruxsat berishi mumkin(masalan, FKning 862-moddasida belgilangan franshizing shartnomasini tuzish orqali), litsenziya firma nomidan foydalanish hollari, doirasi, buning uchun olinadigan haq miqdori, to'lash tartibi va shu kabi shartlarni o'z ichiga olishi lozim. Ayni vaqtda shartnomada litsenziar litsenziatga uning zimmasiga firma nomidan foydalanishda iste'molchini chalg'itib qo'yish, aldashiga olib kelishni istisno etuvchi choralar ko'rish majburiyatini yuklashi va uning bajarilishi ustidan nazorat qilishi lozim. Bunday choralar ko'rilmagan taqdirda iste'molchining e'tirozlari litsenziat (boshqaning firma nomidan foydalanuvchi)ga emas, balki litsenziarga (firma nomining egasiga) qaratilishi mumkin. Litsenziya shartnomasida iste'molchini chalg'itishni istisno etadigan chora-tadbirlar nazarda tutilishi kerak.

Firma nomiga bo'lgan huquqning boshqa shaxsga o'tishiga faqat yuridik shaxs qo'shib yuborish, qo'shib olish, bo'lish va ajratib chiqarish yo'li bilan qayta tashkil etilgan yoki butun korxonaga mulkiy majmua sifatida sotilgan hollardagina yo'l qo'yiladi.

Yuridik shaxslar qo'shib yuborilganda va yuridik shaxs boshqa yuridik shaxsga qo'shib olinganda firma nomiga bo'lgan huquqning boshqa shaxsga o'tishi topshirish hujjatiga muvofiq amalga oshiriladi. Yuridik shaxs bo'linganda yoki u yuridik shaxs tarkibidan ajralib chiqqanida firma nomiga bo'lgan huquqning boshqa shaxsga o'tishi taqsimlash balansiga muvofiq amalga oshiriladi.

Yuridik shaxsning firma nomiga bo'lgan huquqini begonalashtirish vakolatli davlat organida qayd etish va tegishli dalolatnoma berish orqali rasmiylashtiriladi.

Firma nomini huquqiy jihatdan muhofaza qilish yuridik shaxs tugatilgan yoki uning firma nomi o'zgartirilgan taqdirda, tugatiladi.

Firma nomidan noqonuniy foydalanish firma nomiga bo'lgan mutlaq huquqning buzilishi deb e'tirof etiladi.

Agar tovar belgisiga (xizmat ko'rsatish belgisiga), domen nomiga bo'lgan huquq firma nomiga bo'lgan huquqdan ilgari olingan bo'lsa, tovar belgisida (xizmat ko'rsatish belgisida), domen nomida ushbu firmaning nomidan foydalanish firma nomiga bo'lgan mutlaq huquqning buzilishi deb e'tirof etilmaydi.

Firma nomiga bo'lgan mutlaq huquqni undan noqonuniy foydalanishdan himoya qilish:

yuridik shaxsning ishchanlik obro'sini himoya qilish maqsadida sud qarori to'g'risida ommaviy axborot vositalarida e'lon qilish;

noqonuniy foydalanilgan firma nomini kontrafakt tovarlar, yorliqlar, idishlar va o'rovlardan huquqbuzar hisobidan olib tashlash;

noqonuniy foydalanilgan firma nomini kontrafakt tovarlar, yorliqlar, idishlar va o'rovlardan olib tashlash mumkin bo'lmagan taqdirda, ularni huquqbuzar hisobidan yo'q qilib tashlash;

kontrafakt tovarlar, yorliqlar, idishlar va o'rovlarni firma nomiga bo'lgan huquqqa egalik qiluvchi yuridik shaxsga berish orqali amalga oshiriladi.

Firma nomiga bo'lgan mutlaq huquqni undan noqonuniy foydalanishdan himoya qilish qonun hujjatlariga muvofiq boshqacha usullar bilan ham amalga oshirilishi mumkin.

Chet el yuridik shaxslari ushbu qonunda nazarda tutilgan firma nomlariga bo'lgan huquqlardan O'zbekiston Respublikasining xalqaro

shartnomalariga binoan yoki o'zaro kelishuv prinsipi asosida O'zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari bilan teng ravishda foydalanadilar.

3-§. Tovar (xizmat ko'rsatish) belgisiga bo'lgan huquq

Tovar (xizmat) belgisi bu bir jismoniy yoki yuridik shaxsning tovarlari va xizmatlarining boshqa yuridik yoki jismoniy shaxslarning bir turdagi tovarlari va xizmatlaridan farqlash uchun foydalaniladigan belgilardir.

Tovar belgisi sifatida so'zlar, tasvirlar, qabariq va boshqa belgilar yoki ularning jamlama ifodasi ro'yxatdan o'tkazilishi mumkin. Tovar belgisi istalgan bir rangda yoki turli ranglarda bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasida tovar (xizmat) belgilarini ro'yxatdan o'tkazish, huquqiy jihatdan muhofaza qilish va ulardan foydalanish bilan bog'liq munosabatlar FK, «Tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari, tovar kelib chiqqan joy nomlari to'g'risida» 2001- yil 30- avgustdagi Qonun (bundan keyin matnda qonun deb yuritiladi) va tegishli qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Qonunga asosan quyidagi hollarda tovar belgilarini ro'yxatdan o'tkazishga yo'l qo'yilmaydi, agarda ular:

1) davlat gerblari, bayroqlari va davlat mukofotlarining tasviri tushirilgan belgilar;

2) davlatlarning rasmiy nomlari, xalqaro yoki hukumatlararo tashkilotlarning qisqartirilgan yoki to'liq nomlari;

3) rasmiy nazorat, kafolat tamg'alari va namuna yo'sinidagi tamg'alar, muhrlar;

4) davlat xizmatlarining O'zbekiston Respublikasida qo'llaniladigan ajratish va farqlash belgilari tasvirlari;

5) farqlash xususiyatiga ega bo'lmagan belgilar;

6) muayyan turdagi tovarlarning belgisi sifatida umum foydalanishda bo'lgan belgilar;

7) umum e'tirof etilgan ramzlar va atamalar hisoblangan belgilar;

8) tovarlarni, shu jumladan ularning turi, sifati, soni, xususiyati, qanday maqsadga mo'ljallanganligi va qiymatini, shuningdek, ularning ishlab chiqariladigan yoki o'tkaziladigan joyi va vaqtini tavsiflash uchun foydalaniladigan belgilar;

9) tovar yoki uning tayyorlovchisi xususidagi yolg'on yoki iste'molchini chalg'itishi mumkin bo'lgan belgilar;

10) tovar kelib chiqqan haqiqiy joyni rasman ko'rsatuvchi, lekin

tovar boshqa hududda chiqarilayotganligi haqida yanglish tasavvur beruvchi belgilar;

11) ma'danli suvlar, vino yoki kuchli spirtli ichimliklarning asliyatini aks ettiruvchi jo'g'rofiy nomlar bo'lgan yoki shunday nomlarni ifodalovchi belgilar, mazkur joyda chiqarilmagan tovarlarni belgilash uchun ishlatilgan belgilar, shuningdek, basharti ular tarjima qilinib yoki "ko'rinishdagi", "turdagi", "usuldagi" va boshqa shunga o'xshash so'zlar bilan qo'shilgan holda qo'llanilsa;

12) jamiyat manfaatlariga, odamiylik va axloq qoidalariga zid bo'lgan belgilar;

13) quyidagi belgilar:

ilgari O'zbekiston Respublikasida boshqa shaxs nomiga ro'yxatdan o'tkazilgan yoki ro'yxatdan o'tkazish so'rab talabnoma berilgan, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq ro'yxatdan o'tkazilmay ham muhofaza qilinadigan yoki shu turdagi tovarlarga nisbatan ancha ilgariroq ustuvorlikka ega bo'lgan tovar belgilari bilan adashtirib yuborish darajasida bir xil yoki ularga aynan o'xshash bo'lgan belgilar;

har qanday tovarlarga nisbatan boshqa shaxslarning belgilangan tartibda umum e'tirof etilgan tovar belgilari bilan adashtirib yuborish darajasida bir xil yoki ularga aynan o'xshash bo'lgan belgilar;

ushbu qonunga muvofiq muhofaza qilinadigan tovar kelib chiqqan joy nomi bo'lgan belgilar bilan adashtirib yuborish darajasida bir xil yoki ularga aynan o'xshash bo'lgan belgilar, bu belgilar har qanday tovarlarga nisbatan shunday nomdan foydalanish huquqiga ega bo'lgan shaxs nomiga ro'yxatdan o'tkazilayotgan tovar belgisiga muhofaza qilinmaydigan qism sifatida kiritilgan hollar bundan mustasno;

belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan sertifikatlash belgilari bilan adashtirib yuborish darajasida bir xil yoki ularga aynan o'xshash bo'lgan belgilar;

14) quyidagi belgilar:

o'zga shaxslarga tegishli va O'zbekiston Respublikasi hududida taniqli bo'lgan firma nomlarini (yoki ularning bir qismini), agar bu nomga bo'lgan huquq bir turdagi tovarlarni belgilash uchun tovar belgisiga doir talabnoma kelib tushgan sanadan avvalroq olingan bo'lsa, takrorlovchi belgilar;

sanoat namunalari, agar ularga bo'lgan huquq O'zbekiston Respublikasida o'zga shaxslarga tegishli bo'lsa, takrorlovchi belgilar;

O'zbekiston Respublikasida mashhur bo'lgan ilmiy asarlar, adabiyot va san'at asarlarining nomlarini, ularning qahramonlarini yoki iboralarini,

san'at asarlarini yoki ulardan ko'rinishlarni mualliflik huquqiga ega bo'lgan shaxs yoki uning huquqiy vorislari (merosxo'rlari) roziligini olmagan tarzda takrorlovchi belgilar;

atoqli shaxslarning familiyalari, ismlari, taxalluslarini va ulardan yasalgan so'zlarni, bunday shaxslarning portretlarini hamda dastxatlarini, basharti bular O'zbekiston Respublikasining tarixiy va madaniy boyligi bo'lsa, ana shu atoqli shaxslar, ularning merosxo'rlari yoki davlat organi roziligini olmagan tarzda takrorlovchi belgilar.

Sanab o'tilganlarning 1-4-bandlarida ko'rsatilgan belgilar, agar bunga tegishli davlat organining yoki belgi egasining roziligi bo'lsa, tovar belgisiga muhofaza qilinmaydigan qismlar sifatida kiritilishi mumkin, yuqoridagilarning 5-8-bandlarida ko'rsatilgan belgilar, agar ular tovar belgisida ustun mavqega ega bo'lmasa, bu belgiga muhofaza qilinmaydigan qismlar sifatida kiritilishi mumkin.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan 5-8-bandlarida ko'rsatilgan belgilarni ro'yxatdan o'tkazishga, basharti bu belgilar amalda ulardan foydalanish natijasida farqlanish xususiyatiga ega bo'lgan taqdirdagina, yo'l qo'yilishi mumkin.

Sanab o'tilganlarning 13-bandidagi ikkinchi va uchinchi xatboshilarda ko'rsatilgan tovar belgisi bilan adashtirib yuborish darajasida ularga aynan o'xshash bo'lgan belgilarni ro'yxatdan o'tkazishga tovar belgisi egasining bu belgini ro'yxatga olish uchun roziligi bo'lgan taqdirdagina yo'l qo'yilishi mumkin (Qonunning 10-moddasi).

Tovar belgisini huquqiy muhofaza qilishning asosiy sharti uning tegishli vakolatli davlat idorasida ro'yxatdan o'tkazdirilganligi hisoblanadi.

Tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisini ro'yxatdan o'tkazdirish uchun talabnoma yuridik yoki jismoniy shaxslar tomonidan shaxsan yoki Patent idorasida ro'yxatga olingan patent vakili orqali (xorijiy subyektlar uchun) berilishi mumkin.

Umumiy qoida bo'yicha tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisining ustuvorligi tegishli tarzda rasmiylashtirilgan talabnoma Patent idorasiga kelib tushgan kunga qarab belgilanadi. Talabnoma va talabnomada ifodalangan belgi belgilangan tartibda ekspertizadan o'tkaziladi va uning natijalariga qarab, tovar belgisini ro'yxatdan o'tkazish yoki rad etish haqida qaror qabul qilinadi. Rad etish haqidagi qaror ustidan Patent idorasining Apellyatsiya kengashiga shikoyat qilish mumkin. Apellyatsiya kengashi qarori bo'yicha norozi tomon olti oy ichida sudga shikoyat qilishga haqli.

Tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisini ro'yxatga olish haqidagi qarorga asosan, Patent idorasi tovar belgisini O'zbekiston Respublikasining tovar belgilari reestrda ro'yxatdan o'tkazadi. Davlat reestriga va tovar belgisining ro'yxatdan o'tganligi haqidagi guvohnomaga tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisi tasviri, uning egasi haqidagi ma'lumotlar, ustuvorlik sanasi, ro'yxatdan o'tgan vaqti, ushbu belgini qo'yish mo'ljallangan tovarlar, xizmatlar ro'yxati kiritiladi, bu haqda ma'lumotlar Patent idorasining rasmiy axborotnomasida e'lon qilinadi.

Tovar belgisi Davlat reestrda ro'yxatdan o'tkazilganidan va belgilangan boj to'langanligi haqida hujjat olinganidan keyin uch oy ichida Patent idorasi tovar belgisi egasiga guvohnoma beradi.

Tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisi ro'yxatdan o'tkazilganligi haqidagi guvohnoma belgining tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisi sifatida ro'yxatdan o'tkazilganligi, tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisining ustuvorligini, tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisi egasining guvohnomada ko'rsatilgan mahsulotlar va xizmatlarga nisbatan mutlaq huquqini tasdiqlaydi.

Tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisi ro'yxatdan o'tganligi haqidagi guvohnoma ustuvorlik belgilangan sanadan e'tiboran o'n yil davomida amal qiladi. Bu muddat tegishli boj to'lab borilgan taqdirda har gal o'n yilga uzaytirib boriladi.

Tovar belgisi egasi bu belgidan foydalanishda va uni tasarruf qilishda mutlaq huquqqa ega. Mutlaq huquq mazmuni Qonunning 26-moddasida belgilab qo'yilgan. Bunga asosan tovar belgisining egasi ushbu belgidan foydalanishda va uni tasarruf etishda, shu jumladan, unga o'zga shaxslar foydalanishiga ruxsat berish yoki taqiqlab qo'yishda mutlaq huquqqa egadir. O'zbekiston Respublikasida muhofaza qilinayotgan tovar belgisidan uning egasi ruxsatisiz hech kim foydalana olmaydi.

Tovar (xizmat) belgisini qonunda belgilangan tartibda har qanaqasiga va har qanday tarzda fuqarolik muomalasiga kiritish undan foydalanish deb hisoblanadi.

Tovar belgisining egasi tomonidan yoki qonunda belgilangan tartibda litsenziya shartnomasi asosida shunday huquq berilgan shaxs tomonidan tovar belgisi qaysi tovarlarga qo'yish uchun ro'yxatdan o'tkazilgan bo'lsa, shu tovarlarda va ularning o'rovi ustida ishlatilishi tovar belgisidan foydalanish hisoblarida, rasmiy ish qog'ozlarida, osib qo'yiladigan lavhalarda, ko'rgazmalar va yarmarkalarda eksponatlarni namoyish qilishda ishlatish ham undan foydalanish deb topilishi mumkin.

Qonunning 27-moddasiga asosan tovar belgisining egasi undan foydalanishi shart.

Tovar belgisi ro'yxatdan o'tganligi to'g'risidagi guvohnomaning amal qilishi tovar belgisi ro'yxatdan o'tkazilgandan keyin ishlatilmagan yoki guvohnomaning amal qilish muddatida besh yil davomida uzrli sababsiz umuman foydalanilmaganda, istalgan manfaatdor shaxsning arizasiga muvofiq sud chiqargan qaror asosida muddatidan oldin to'liq yoki qisman bekor qilinishi mumkin. Ushbu masalani hal etishda tovar belgisi egasi taqdim etgan va tovar belgisidan o'ziga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra foydalanilmaganligini (masalan, korxonada rekonstruksiya qilinganligi, qayta jihozlanganligi sababli yoki bozorda tovarga talab bo'lmaganligi sababli uni ishlab chiqarish vaqtinchalik to'xtatilganligi va hokazo) isbotlovchi dalillar e'tiborga olinishi mumkin. Uzrli sababsiz tovar belgisidan foydalanmaslik deganda ushbu tovar belgisi ishlatilishi mo'ljallangan tovarlarni ishlab chiqarish va muomalaga kiritishda tovar belgisidan foydalanmaslik tushuniladi.

Belgilangan qoidaga asosan tovar belgisidan nafaqat tovar belgisi egasining o'zi foydalanishi, balki bu belgidan foydalanish uchun boshqa shaxslarga litsenziya (ruxsatnoma) berilishi ham tovar belgisidan foydalanish hisoblanadi. Binobarin, tovar belgisidan belgi egasi besh yil davomida o'zi foydalanmagan holda, boshqa shaxslarga undan foydalanish uchun litsenziya berilishi FK 1104-moddasi, 1-qismini qo'llamaslik uchun asos bo'ladi.

4-§. Tovar (xizmat ko'rsatish) belgisini boshqa shaxslarga o'tkazish

Guvohnomada ko'rsatilgan tovarlar, ishlar, xizmatlarning barcha guruhlari yoki bir qismiga tovar belgisi qo'yishdan iborat mutlaq huquqni belgi egasi shartnoma asosida boshqa manfaatdor yuridik yoki jismoniy shaxsga berishi (o'tkazishi) mumkin. Shartnomada o'tkazilayotgan huquq hajmi aniq belgilab qo'yilishi lozim. Bunday shartnoma haq baravariga ham, tekin ham tuzilishi mumkin.

Quyidagi hollarda tovar belgisiga bo'lgan huquqning boshqa shaxsga berilishiga yo'l qo'yilmaydi:

a) agarda bunda tovar haqida iste'molchining yoki boshqalarning chalg'ishiga, yangilishiga sababchi bo'lishi mumkin bo'lsa;

b) agarda bunday tovarni ishlab chiqaruvchi, tayyorlovchi haqida iste'molchining chalg'ishiga, yangilishiga sababchi bo'lishi mumkin bo'lsa,

bunday hollarda Patent idorasi tovar belgisiga nisbatan huquqni boshqa shaxsga berish haqidagi shartnomani ro'yxatdan o'tkazishni rad etadi.

Agarda yuqoridagi holatlar yoki ulardan biri shartnoma tuzilganidan keyin vujudga kelgan bo'lsa, u holda shartnomani bekor qilish haqida talab bilan vakolatli davlat organlari, iste'molchilar uyushmalari yoki boshqa shaxslar murojaat etishlari mumkin. Shartnoma sud tomonidan bekor qilinganda uning bajarilishi natijasida vujudga kelgan yuqoridagi holatlarni bartaraf etish taraflarning zimmasiga yuklanishi lozim.

Tovar belgisi egasi bu belgidan foydalanish huquqini litsenziya shartnomasi asosida boshqa shaxsga berishi mumkin. Litsenziya shartnomasida litsenziat mahsulotining sifati litsenziar mahsulotining sifatidan past bo'lmasligi va litsenziar ana shu shartga amal qilinyotganligini nazorat etib turishi to'g'risidagi shart bo'lishi lozim.

Tovar belgisiga bo'lgan huquqning har qanday asosga ko'ra boshqa shaxsga o'tishi, shu jumladan, uni shartnoma asosida (FK 105-moddasi, 1-qismida belgilangan tartibda) yoki huquqiy vorislik tartibida (yuridik shaxslar qayta tashkil etilishi oqibatida) boshqa shaxsga berish patent idorasida ro'yxatdan o'tkazilmog'i lozim.

Ushbu talabga rioya qilinmaslik oqibatlari FKning 1106-moddasida belgilab qo'yilgan.

FKning 1106-moddasida tovar belgisiga bo'lgan huquqni boshqa shaxsga o'tkazish haqidagi shartnomalar shakliga qo'yiladigan talablar belgilab qo'yilgan. Bunga asosan tovar belgisiga bo'lgan huquqni boshqa shaxsga berish haqidagi shartnomalar va tovar belgisidan boshqa shaxslarning foydalanishi uchun litsenziya berish haqidagi shartnoma:

a) yozma ravishda tuzilishi kerak (bunda bitimlarning yozma shakli haqidagi FKning 107-moddasi talablariga to'liq rioya qilinishi shart);

b) Davlat Patent idorasida ro'yxatdan o'tkazilishi lozim (bunda Patent idorasi shartnomalarning qonunga, shuningdek, maqsadga muvofiqligini, davlat va jamiyat manfaatlariga xilof emasligini tekshiradi); Patent idorasining shartnomalarni ro'yxatdan o'tkazishni rad etish haqida qarori asoslantirilgan bo'lishi lozim. Bu qaror ustidan shikoyat bilan sudga murojaat qilish mumkin.

Tovar belgisiga bo'lgan huquqni boshqa shaxsga o'tkazish haqidagi shartnoma va tovar belgisidan boshqa shaxslarning foydalanishiga litsenziya berish haqidagi shartnomalarning yozma shakliga va ro'yxatdan o'tkazish talabiga rioya etmaslik shartnomalarning haqiqiy emasligiga sabab bo'ladi. Bunday shartnomalar FKning 112-moddasi, 1-qismiga asosan o'z-o'zidan haqiqiy hisoblanmaydi. Ayni vaqtda ushbu qoidadan istisnolar

merosning o'tishi lozim bo'lgan, muomala layoqatiga ega bo'lgan shaxslar (vasiyat bo'yicha vorislar) tushuniladi.

Vorislik huquqi, qonunda belgilangan yoki meros qoldiruvchi tomonidan vasiyatnomada ko'rsatilgan tartibda va shartlarga asosan unga tegishli bo'lgan mulk va mulkiy huquq hamda majburiyatlarni merosxo'rlarga o'tish tartibini belgilaydi.

Fuqarolik qonunida vorislik deb, marhum fuqaro mulkining qonunlarda belgilangan tartibda bir yoki bir necha shaxslarga (vorislarga) o'tishiga aytiladi.

Vorislik huquqi deb, fuqaroning vafot etganidan so'ng mulkining boshqa shaxslarga (vorislarga) o'tkazilishida vujudga keladigan munosabatlarning tartibga soladigan huquqiy normalar yig'indisiga aytiladi¹.

Vorislik – bu ijtimoiy munosabatlarning alohida bir turi hisoblanib, mol-mulkni yoki mulkka bo'lgan huquq va majburiyatlarni bir shaxsdan (meros qoldiruvchidan) ikkinchi shaxsga (merosxo'rlarga) o'tishi bilan bog'liq. Shuning uchun ham u hammadan avval, iqtisodiy hodisa sifatida va vafot etgan shaxsning mulkini, mulkiy huquq va majburiyatlarini boshqa shaxslarga o'tish tartibini belgilaydi.

Vorislik huquqi meros huquqining bir bo'lagi sifatida uning amal qilinishini ta'minlaydi, meros tarkibiga kirgan mol-mulk va mulkiy huquq hamda majburiyatlarni merosxo'rlarga o'tish qoidalarini o'z ichiga oladi.

Vorislik huquqi fuqarolar vafot etganda ularning ma'lum bir huquq va majburiyatlarini boshqa shaxslarga o'tish tartibini belgilab beruvchi fuqarolik huquqiy normalar yig'indisidan iboratdir².

Bu fikr ko'pchilik yuridik adabiyotlarda huquqshunos olimlar tomonidan isbotlangan.

Shunday qilib, vorislik huquqi-bu meros ochilgan paytda vafot etgan shaxsga tegishli bo'lgan mol-mulk, mulkiy huquq va majburiyatlarni merosxo'rlarga o'tish tartibi va shartlarini belgilab beruvchi huquqiy normalar yig'indisidan iborat.

Demak, vorislik huquqining vazifasi vafot etgan shaxsning mulkiy huquq va majburiyatlarni boshqa shaxslarga, merosxo'rlarga o'tishini qonun bilan belgilangan tartibda ta'minlashdan iborat.

¹ Ф. Сайфуллаев. ЎзССР Гражданлик ҳуқуқи. 2-том. Тошкент, «Ўқитувчи», 1988 й. 253-бет.

² Б.С.Антимонов, К.А. Граве. Советское наследственное право. Москва. 1955. 46-стр.

2-§. Vorislik asoslari

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 54-moddasida «Mulkdor mulkiga o'z xohishicha egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi»,- deyilgan.

Bu huquqdan foydalanib har bir shaxs o'zi hayotligida o'ziga tegishli bo'lgan xususiy mulkning taqdirini hal qilib qo'yadi, vafotidan keyin uni kimga o'tishini belgilab qo'yadi.

Shu bilan birga, fuqaro vafot etganidan so'ng uning mulki kimlarga o'tishi qonun bilan ham belgilab qo'yilgan bo'ladi.

Demak, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1112-moddasiga asosan, vorislik ikki asosda vujudga keladi. Birinchidan, vasiyat bo'yicha va, ikkinchidan, qonun bo'yicha.

Mulkdor o'ziga tegishli bo'lgan xususiy mulkning taqdirini o'zi vafot etgandan so'ng uning ma'lum bir shaxs tomonidan tasarruf qilinishini belgilamagan hollarda qonun bo'yicha vorislik amalga oshiriladi.

Bundan tashqari, qonun bo'yicha vorislik: Birinchidan, vasiyatnoma qisman yoki butunlay haqiqiy emas deb topilgan hollarda; ikkinchidan, meros mulkning hammasi vasiyat qilinmasdan qolgan taqdirda, vasiyat qilinmagan qismiga; uchinchidan vasiyat bo'yicha merosxo'r meros ochilgandan keyin merosni qabul qilib olmasdan vafot etgan bo'lsa; to'rtinchidan, vasiyat bo'yicha merosxo'r merosni olishdan bosh tortgan yoki undan voz kechgan hollarda vujudga keladi.

Qonun bo'yicha merosxo'r meros qoldiruvchi bilan qon-qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan uning ajdodlari va avlodlari, oila a'zolari, mehnatga layoqatsiz, uning qaramog'ida bo'lgan, oila a'zosi bo'lmagan shaxslar bo'lishlari mumkin.

Demak, qonun bo'yicha merosxo'r bo'lish uchun nafaqat meros qoldiruvchining rasman qon-qarindoshlari bo'lishi, shuningdek, amalda hayotda ham yaqin kishilari bo'lishi mumkin.

Qonun bo'yicha vorislik munosabati bilan meros qoldiruvchining huquq va majburiyatlari o'tish tartibi va shartlari qonunda belgilab qo'yilgan bo'ladi. Meros mulk qonunda belgilangan tartibda, miqdorda va tartibda merosxo'rlar o'rtasida taqsimlanadi. Qonunda belgilanmagan shaxslarga yoki belgilangan tartibni buzib, meros mulkni yaqin qarindoshlariga yoki boshqa yaqin kishilariga, meros qoldiruvchining qaramog'ida bo'lmagan shaxslarga berish mumkin emas.

Qonun bo'yicha vorislik huquqi meros qoldiruvchining vafoti yoki uning sud qarori bilan vafot etgan deb e'lon qilinishi bilan birdaniga va to'lig'icha merosxo'rlarga o'tadi.

Vasiyat bo'yicha vorislik meros qoldiruvchining erki bilan vujudga keladi. Meros qoldiruvchining huquq va majburiyatlarini merosxo'rlar o'rtasida taqsimlash, meros qoldiruvchining erki bilan amalga oshiriladi.

Merosdan chetlashtirish yoki meros olishdan mahrum qilish faqat qonunda belgilangan asoslarda va tartibda sud tomonidan hal qilinadi.

Vorislik asoslari qonun bo'yicha vorislikda ham, vasiyat bo'yicha vorislikda ham kelishuv mavzusi bo'lishi mumkin emas. Ammo hayotda va hatto, sud amaliyotida ham bunday kelishuvlar uchrab turadi. Masalan, notarial tartibda tasdiqlangan vasiyatnomaga asosan fuqaro Sotiboldiev o'ziga tegishli bo'lgan uy-joyi va jamg'arma bankida saqlanayotgan omonat mablag'ni nabirasi Bahodirjonga vasiyat qilib qoldirgan. Sotiboldiev vafotidan so'ng uning voyaga etgan bolalari sudga murojaat qilib meros qoldiruvchi og'ir kasalligi sababli vasiyatnomaga imzo qilish imkoniyati bo'lmagan, vasiyatnoma qalbakilashtirilgan degan asosda uni haqiqiy emas deb topishni so'raganlar, arizani ko'rgan tuman sudi ish yuritishni bekor qilib, taraflarning meros mulkini taqsimlash haqidagi o'zaro kelishuvini tasdiqlash to'g'risida ajrim chiqargan. Viloyat sudining rayosati viloyat prokurorining nazorat tartibida bergan protestini rad qilib, tuman sudi ajrimini kuchda qoldirgan. Respublika Bosh prokurori o'rinbosarining protesti bilan Oliy sudning fuqarolik ishlari bo'yicha sud hay'ati tuman sudining ajrimi va viloyat sudining qarorini bekor qilib, ishni qaytadan ko'rishga yuborgan. Oliy sud hay'ati qarorida, ish bo'yicha vasiyatnomaning haqiqiy yoki haqiqiy emasligini aniqlamasdan turib, masalani hal qilish mumkin emasligini va bu masalada, vasiyat bo'yicha, shuningdek, qonun bo'yicha vorislikda vorislik asoslari kelishuv mavzui bo'lishi mumkin emasligini ko'rsatgan.

3-§. Merosning ochilishi va vorislik huquqini amalga oshirish

Merosning ochilish vaqti va joyi. Qonun vorislik huquqiy munosabatlarning kelib chiqishini ochilishi bilan bog'laydi. Vorislik huquqi asosida meros mulkini qabul qilib olish merosning ochilishi munosabati bilangina amalga oshiriladi. Shuning uchun ham merosning ochilish joyi va vaqti muhim va zarur ahamiyat kasb etadi.

Vorislik huquqining vujudga kelishi muayyan bir hodisaning sodir bo'lishi bilan bog'liq. Bunday hodisa birinchidan, fuqaroning vafot etishi, yoki, ikkinchidan, fuqaroning sud qarori bilan vafot etgan deb e'lon qilinishi hisoblanadi.

Merosning ochilishi ma'lum bir vaqtda vujudga keladi. Merosning ochilishi deganda, meros va vorislik huquqining paydo bo'lishini belgilab beruvchi yuridik faktning yuzaga kelishi tushuniladi.

Merosning ochilish vaqtini to'g'ri aniqlash merosga oid huquqiy munosabatlarni amalga oshirish g'ayriqonuniy harakatlarining oldini olishga imkon beradi.

Merosning ochilish vaqtini to'g'ri aniqlash birinchidan, meros tariqasida o'tadigan qoldiruvchini huquq va majburiyatlarining tarkibini belgilash; ikkinchidan, merosxo'rlar doirasini aniqlash; uchinchidan, qonun bo'yicha hamda vasiyat bo'yicha belgilangan meros mulkini qabul qilib olish yoki undan voz kechish; to'rtinchidan, merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berish va kreditlarning da'vo qo'zg'atishi uchun muddatni belgilash va boshqa merosga oid huquqiy munosabatlarni amalga oshirish bilan bevosita bog'liqdir.

FKning 1116-moddasiga asosan, meros qoldiruvchining vafot etgan kuni (zarur bo'lganda payti ham), meros ochilgan vaqt deb sanaladi. Fuqaro vafot etgan deb e'lon qilingan hollarda, agar sudning qarorida boshqacha muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, vafot etgan deb e'lon qilish to'g'risidagi hal qiluv qarori qonuniy kuchga kiradigan kun meros ochilgan vaqt hisoblanadi.

Fuqaroning o'limi fakti fuqarolik hamda dalolatnomalarni qayd qilish idoralari tomonidan berilgan fuqaroning vafot etgani to'g'risidagi guvohnoma bilan tasdiqlanadi.

Har xil baxtsiz hodisalar oqibatida bedarak yo'qolgan shaxslarning vafot etgan kunini aniqlashda, sud shu baxtsiz hodisa ro'y bergan vaqtni fuqarolik vafot etgan kun deb hal qiluv qarorida ko'rsatishi mumkin. Bunday hollarda sud qarorida ko'rsatilgan kun merosning ochilgan vaqti hisoblanadi. FKning 36-moddasiga asosan, agar fuqaroning qaerda turganligi haqida uning doimiy yashash joyida 3 yil mobaynida ma'lumot bo'lmasa, basharti u o'lim xavf solib turgan yoki muayyan baxtsiz hodisadan halok bo'lgan deb taxmin qilish uchun asos bo'ladigan vaziyatlarda bedarak yo'qolgan bo'lib, uning qaerdaligi haqida 6 oy mobaynida ma'lumotlar bo'lmasa, manfaatdor shaxslarni arizasiga muvofiq sud uni vafot etgan deb e'lon qilishi mumkin. Fuqaroning vafot etganligini rasmiylashtirilganda meros qoldiruvchining vafot etgan payti, ya'ni soati hisobga olinmaydi. Ammo birining vafotidan keyin boshqasi meros olishga haqli bo'lgan shaxslarning bir vaqtda vafot etganlarida ularning qaysi biri oldin va qaysi biri keyin vafot etganligini aniqlash talab qilinsa, qonun bir kalendar' sutka (yigirma to'rt soat) ichida vafot

etganlarni bir vaqtda vafot etgan deb hisoblaydi va meros ularning har biridan keyin ochiladi. Bunday holda ulardan har birining merosxo'ri alohida vorislikka chaqiriladilar. Vafot etganlarning bir-birlaridan meros olish huquqi paydo bo'lmaydi.

Nikoh munosabatlari yoki qon-qarindoshlik tufayli bir-birlari bilan bog'langan shaxslarning bir vaqtda vafot etganda, ularning har birining vorislari mustaqil ravishda vorislikka chaqiriladilar. Masalan, avtoavariya oqibatida er va xotin bir paytda halok bo'ldilar. Erning oldingi xotinidan bir bolasi va xotining ham oldingi eridan bir bolasi bo'lgan. Notarius merosni taqsimlaganda, avvalo, ulardan qolgan mol-mulkni Oila kodeksining 23, 25 va 27-moddalari, hamda nikoh shartnomalariga asosan, ularning har birining xususiy, shaxsiy va birgalikdagi mulkdagi har birining hissasini OKning 27 va 28-moddalari tartibida aniqlab, merosni adolatli vorislar o'rtasida taqsimlash choralari ko'rishini kerak. Chunki er bilan xotin o'rtasida vorislik huquqi paydo bo'lmaydi. Ularning har biridan keyin meros ochilgani sababli, har ikkalasining merosxo'rlari o'zlarining biri otasining, biri onasining meros mulkiga voris bo'ladilar.

Vasiyatnoma bergan shaxs bilan vasiyatnomaga asosan huquq oluvchi shaxs bir vaqtning o'zida vafot etgan taqdirda vasiyat bo'yicha meros ochilmaydi. Meros mulk qonun bo'yicha vorislarga o'tadi.

Ota-bola «K» va «B» bir paytda avtoavariya oqibatida halok bo'lganliklari sababli, «B»ning bolasi, «K»ning nabirasi «V» notariusga murojaat qilib, bobosi «K» tomonidan otasi «B» nomiga vasiyat qilib qoldirgan yengil avtomashinani taqdim qilish huquqi bo'yicha unga guvohnoma berishni so'ragan. Notarius guvohnoma berishni rad qilib, FKning 1116-moddasining III qismiga asosan biridan keyin boshqasi meros olishga haqli bo'lgan shaxslar bir kalendar' sutka ichida vafot etgan taqdirda, meros ularning har biridan keyin ochilishi va har birining merosxo'rlari vorislikka alohida chaqirilishlari, vasiyatnoma bergan shaxs bilan vasiyatnoma bo'yicha huquq oluvchi shaxs bir vaqtning o'zida vafot etganligida, vasiyat bo'yicha meros ochilmasligi va meros mulki qonun bo'yicha vorislarga o'tishi haqida tushuntirgan.

Vorislik huquqiy munosabatlarga tatbiq etilishi lozim bo'lgan qonun hujjatlarini to'g'ri aniqlash ham merosning ochilish vaqtini aniq belgilashga bog'liq. Chunki merosxo'rlar doirasi ham, meros munosabatlarini tatbiq qilish lozim bo'lgan qonunlar ham merosning ochilish payti bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksini amalga kiritish tartibi to'g'risidagi 1996- yil 29- avgust Oliy Majlis qarorining 12-bandida FKning

1112-1157-moddalarida nazarda tutilgan meros huquqi normalari 1997-yil 1- martgacha meros ochilgan bo'lib, ammo merosxo'rlarning hech biri tomonidan qabul qilib olinmagan va meros huquqi bo'yicha davlat yoki fuqarolarning uning o'zi boshqarish organi ixtiyoriga o'tkazilmagan merosga nisbatan ham tatbiq qilinishi belgilab qo'yildi.

Demak, 1997 yil 1 martgacha, ya'ni FK amalga kiritilgungacha qabul qilib olingan meros mulk to'g'risida vorislar o'rtasida yoki boshqa shaxslar o'rtasida kelib chiqqan. Nizolar amaldagi fuqarolik qonun normalari bilan emas, balki eski fuqarolik qonuni meros huquqi qoidalariga asosan hal qilinishi kerak.

Meros huquqiga doir FK qoidalari 1997-yil 1-martgacha ochilgan va qabul qilib olinmagan meros mulk yuzasidan orqaga qaytish kuchiga ega.

Vorislikka doir huquqiy munosabatlar meros ochilgan paytda amalda bo'lgan qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi. Shu bilan birga meros ochilgan joyda amalda bo'lgan qonunlarga asoslanadi. Shu sababdan merosning ochilish joyini to'g'ri aniqlash qonunning huquqiy munosabatga to'g'ri tatbiq qilinishini ta'minlaydi.

Merosning ochilish joyini aniqlash bilan meros mulkni qo'riqlash, uni boshqarish, qonunda belgilangan tartibda merosga bo'lgan huquq to'qrisida guvohnoma beradigan notarial idorani aniqlash, kreditorlarning talablarini ko'rib chiqib, hal qiladigan idoralarni belgilash va boshqa meros ochilish joyi bilan bog'liq masalalarni to'g'ri hal qilish ta'minlanadi.

«Fuqaroning doimiy yoki asosan yashab turgan joyi,- deyiladi FKning 21 moddasida,- uning yashash joyi hisoblanadi. O'n to'rt yoshga to'lmagan voyaga etmaganlarning (kichik yoshdagi bolalarning) yoki vasiylikda bo'lgan fuqarolarning qonuniy vakillari – ota-onalari, farzandlikka oluvchilari yoki vasiylari yashaydigan joy voyaga etmaganlar yoki vasiylikda bo'lgan fuqarolarning yashash joyi hisoblanadi».

FKning 1117-moddasida meros qoldiruvchining oxirgi doimiy yashab turgan joyi merosning ochilish joyi deb belgilangan.

Agar meros qoldiruvchinng oxirgi yashab turgan joyi noma'lum bo'lsa, uning ko'chmas mulki yoki uning asosiy qismi turgan joy, ko'chmas mulki bo'lmagan taqdirda, ko'char mulkning asosiy qismi turgan joy meros ochilgan joy hisoblanadi.

Demak, meros qoldiruvchining mulki bir necha joyda joylashgan taqdirda, meros ochilgan joy bo'lib, uning asosiy qismi turgan joy sanaladi.

O'zining asosiy turar joyidan vaqtincha boshqa joyda – harbiy xizmatda, o'quv yurtlarida, qamoq joylarida, chet ellarda yashab turgan shaxslar vafot etganda ularning avval turgan doimiy yashash joylari

meros ochilgan joy hisoblanadi.

Meros qoldiruvchining doimiy yashash joyiga uy-joy boshqarmalari, mahalla qo'mitalari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan berilgan hujjatlarga asosan, uy daftaridan olingan ko'chirma yoki pasportdagi belgidan aniqlash mumkin. Fuqaro «B» Qoraqalpog'iston respublikasining Qo'ng'iro't shahrida o'zining tug'ishgan onasi «X»ning uyida yashab turgan paytda vafot etadi. Uning nomiga rasmiylashtirilgan yengil avtomashina «Tiko» Qo'ng'iro't shahar Notariusi tomonidan merosga bo'lgan huquq to'g'risida onasi «X»ga guvohnoma berilgan. Toshkent shahrida doimiy yashab turgan «B»ning xotini va o'g'li, uning nomidagi uy-joyini va boshqa meros mulklarini qonun bo'yicha vorislik asosida qabul qilib oladilar va merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berishni so'rab, Toshkent shahar Yunusobod tumani notariusiga murojaat qiladilar. «B» ga tegishli yengil avtomashinaga Qo'ng'iro't shahar notariusi tomonidan merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnomani onasi «X»ga berilganidan xabar topib, sudga murojaat qilib, guvohnomani haqiqiy emas deb topish haqida da'vo qo'zg'atadilar. Sud da'voni qanoatlantiradi va qaerda vafot etganining doimiy yashash joyi Toshkent shahrida uning ko'chmas mulki – uy-joyi mavjudligini ko'rsatib, notarius tomonidan FKning 1117-moddasi talablari berilganligini e'tirof etadi.

Meros qoldiruvchining oxirgi doimiy turar joyini, uning ko'chmas mulki yoki boshqa mulklarining turgan joyini aniqlash uchun yetarli hujjatlar bo'lmasa, meros ochilgan joy fakti manfaatdor shaxsning da'vo arizasiga asosan sud tomonidan belgilanadi.

Demak, merosning ochilish joyini aniqlash uchun notariusda yetarli hujjatlar bo'lmagan taqdirda, meros ochilgan joy faktini aniqlagan sudning qarorini talab qilishlari kerak.

4-§. Meros huquqining obyektlari

Meros qoldiruvchi hayotligida boshqa shaxslarga o'tishi mumkin bo'lgan uning huquq va majburiyatlari merosning obyekti bo'ladi.

Meros ochilgan paytda meros qoldiruvchiga tegishli bo'lgan, uning vafotidan keyin ham bekor bo'lmaydigan barcha huquq va majburiyatlar meros tarkibiga kiradi(FKning 1113-moddasi).

«Har bir shaxs, – deyiladi O'zbekiston Konstitutsiyasining 36-moddasida,-mulkdor bo'lishga haqli».

«Qonun bilan man etilgan ayrim ashyolardan tashqari,-deyiladi FKning 209-moddasida,-har qanday mol-mulk xususiy mulk bo'lishi mumkin».

Demak, qonun bilan man etilmagan har qanday mol-mulk xususiy mulk obyekti bo'lishi mumkin va xususiy mulk bo'lgan mol-mulkning miqdori va qiymati qonun bilan cheklanmagan.

Merosning obyekti aktiv va passiv bo'lishi mumkin. Vafot etgan shaxsning meros ochilgan paytdagi ashyoviy va majburiyat huquqlari – aktiv, vafot etganing zimmasidagi majburiyatlar – passiv obyektlar bo'lib hisoblanadi.

Aktiv holatda merosxo'r meros mulkka nisbatan qonuniy huquqqa ega bo'lib, tasarruf qilish huquqini ham qo'lga kiritadi. Passiv holatda esa, o'z ustiga majburiyat yuklaydi, ya'ni meros qoldiruvchining majburiyatlari merosxo'rlar zimmasiga o'tadi.

Qonun bilan ta'qiqlanmagan fuqaroning barcha mulki va mulkka bo'lgan huquq va majburiyatlari xususiy mulk sifatida meros huquqining obyekti bo'lib hisoblanadi.

Meros qoldiruvchiga tegishli bo'lgan xususiy mulk huquqi (FK-ning 207-211- moddalarini), kredit muassasalarida saqlanayotgan omonatlarga bo'lgan huquq, shuningdek, mulk bilan bog'liq bo'lgan ayrim nomulkiy huquqlar va majburiyatlar ham meros qoldiruvchining meros mulki tarkibiga kiradi¹.

«Mulkchilik to'g'risida»gi 1990- yil 31- oktabrda qabul qilingan qonun² «uy-joylar, dala hovlilar, bog' uylari, yer uchastkalaridagi dov-daraxtlar, uy hayvonlari, transport vositalari, pul mablag'lari, uy-ro'zg'or va shaxsiy iste'mol buyumlari, shaxsiy yordamchi xo'jalikni yuritish, bog'dorchilik, polizchilik uchun kerakli mol-mulklar, ishlab chiqarilgan mahsulotlar, shuningdek, iste'molga mo'ljallangan boshqa mol-mulk fuqarolar mulki bo'lishi mumkin» deyilgan.

Uy-joy kooperativining, uy-joy qurish, dala hovli, garaj kooperativi yoki boshqa imorat yoki bino uchun pay badalini batamom to'lagan kooperativ a'zosi shu mol-mulkning egalik huquqini oladi.

Mazkur mol-mulkni mulk qilib sotib olgandan keyin fuqaro uni o'z xohishiga ko'ra tasarruf etishga – sotish, vasiyat qilish, ijaraga berish, uning yuzasidan qonunga zid bo'lmagan boshqa bitimlar tuzishga haqlidir.

Qonun fuqarolarning mol-mulkni umrbod meros qilib olish huquqi va muhofaza qilishni e'tirof etadi.

¹ Ўзбекистон Республикаси ФКнинг иккинчи қисмига шарҳлар. III-жилд. Тошкент. 1998 й. 218-бет.

² Ўзбекистон қонун ва фармойишлари. Тошкент, Ўзбекистон. 1992 й. 10-бет.

1958- yil 31- oktabrdagi Lissabon ittifoqi organi tovar chiqarilgan joy nomlarini qayd etish mexanizmini ishlab chiqdi va amalga oshirmoqda.

Dunyoning deyarli barcha davlatlarida tovarlarning chiqarilgan joylari nomlaridan g'ayriqonuniy foydalanish, bu joylar nomlari haqida noto'g'ri yoki yolg'on ma'lumot berish g'irrom raqobatning ko'rinishlaridan hisoblanadi va tegishli javobgarlik choralari (zararlarni to'latish, hududga olib kelishni taqiqlash, arest solish, tovarni yo'q qilib tashlash va hokazolar) ko'rilishiga sabab bo'ladi. «O'zbekiston Respublikasining tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida» gi 1996 yil 27 dekabrda qabul qilgan Qonunning 8-moddasiga asosan yuridik shaxsning intellektual faoliyati natijalaridan va ularga tenglashtirilgan individuallashtirish vositalaridan, mahsulotni, xizmatlar bajarishni individuallashtirish vositalaridan qonunsiz foydalanib tovar sotish, tovarning xususiyati, uni tayyorlash usuli va joyi xususida iste'molchini chalg'itish insofsiz raqobat hisoblanadi va taqiqlanadi.

V BO'LIM. MEROS HUQUQI

66-bob. VORISLIK TO'G'ARISIDA UMUMIY QOIDALAR

1-§. Meros va vorislik tushunchalari

Xalq o'rtasida meros deganda, vafot etgan shaxsdan qolgan mol-mulk tushuniladi.

Xususiy mulkning mazmuni kengayishi bilan meros huquqining mundarijasi takomillashadi va kengayadi.

Hayotda har bir shaxs boshqa bir shaxslar bilan har xil munosabatlarda bo'ladi. Bu munosabatlar, albatta, shaxsning erkin irodasi bilan vujudga keladi. Vaqt o'tishi bilan bir munosabat bekor bo'ladi, ikkinchi bir munosabat vujudga keladi. Munosabatning barchasi shaxsiy yoki mulkiy munosabatlar bo'lib, ma'lum bir qoidalar bilan tartibga solinadi. Munosabatda turgan har bir shaxs muayyan bir huquq va majburiyatlarga ega bo'ladi. Bunday huquq va majburiyat, qoida tariqasida, shaxs vafot etgandan so'ng ham o'z kuchini saqlab qoladi. Boshqacha qilib aytganda, shaxsning vafot etishi bunday huquq va majburiyatlarning bekor bo'lishiga olib kelmaydi. Masalan, kredit muassasalariga qo'yilgan mablag', uni qo'yan shaxs vafot etganda ham bank omonatni berish majburiyatidan ozod bo'lmaydi. Majburiyat davom etadi, ammo talab qilish huquqi boshqa shaxslarga o'tadi.

Fuqaro vafot etgandan keyin ham uning barcha huquqi va majburiyatlari o'z kuchini saqlab qolmaydi, ayrimlari bekor bo'ladi.

Vafot etgan shaxsning hayotligida boshqa shaxsга o'tishi mumkin bo'lgan uning huquq va majburiyatlari meros tariqasida vorislarga o'tadi.

Shunday qilib, shaxsning hayotligida boshqa shaxslarga o'tishi mumkin bo'lgan uning har qanday huquq va majburiyatlari meros hisoblanadi va vorislik huquqi asosida merosxo'rlarga o'tadi.

Aniqroq qilib aytganda, vafot etgan shaxsга tegishli bo'lgan mulk - uy-joy, avtomashina va boshqa mol-mulklar emas, balki shu mol-mulkka nisbatan bo'lgan mulk huquqi meros tariqasida o'tadi.

Vafot etganning shaxsi bilan bog'liq bo'lgan huquq va majburiyatlar meros sifatida boshqalarga o'tmaydi. Masalan, ijtimoiy ta'minot va mehnat qonunlari asosida shaxsning oladigan nafaqa, pensiya va boshqa to'lovlariga bo'lgan huquqlari, fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda vujudga keladigan shaxsiy nomulkiy huquq va majburiyatlari.

Har bir shaxs o'z mulkining vafot etganidan so'ngi taqdirini oldindan, hayotligida belgilab qo'yishi mumkin.

Demak, meros deganda, vafot etgan shaxsning mol-mulki, mulkka bo'lgan huquqi, boshqalardan talab qilish huquqi, boshqalar oldidagi majburiyatlari va qarzlarini tushunish kerak.

Shunday qilib, meros – bu fuqarolarning hayotligida boshqa shaxslarga o'tishi mumkin bo'lgan uning huquq va majburiyatlari yig'indisidan iborat.

Meros huquqi, fuqarolarning xususiy mulk huquqi bilan chambarchas bog'langan va fuqarolik huquq tarmog'ining huquq tarmoqchalaridan hisoblanadi. Mulk munosabatlari kabi meros va vorislik munosabatlari ham fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinadi¹.

Meros huquqi – bu fuqaroning vafoti munosabati bilan uning mulkiy, mulk bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy-nomulkiy huquq va majburiyatlarining bevosita qabul qilib olishni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan huquqiy normalar yig'indisidan iboratdir².

Meros huquqi fuqarolarning mulkiy huquqlari va manfaatlarini qo'riqlash bilan bog'langan bo'lib, ularning o'z mulkiga nisbatan tasarruf etish huquqini hech qanday to'siqsiz, nafaqat hayotligida, shuningdek, vafot etgandan so'ng ham amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Xususiy mulk egasi o'zi vafotidan keyin mulkning kimga o'tishi masalasini meros huquqi asosida hayotligida aniqlab qo'yadi. Shu bilan u xususiy mulk huquqining mavqeini mustahkamlaydi, mulkning ko'payishi va rivojlanishini ta'minlash yo'li bilan merosxo'rlarning ham yaxshi yashash va hayot kechirish sharoitlarini yaxshilashga ko'maklashadi.

Meros huquqi mutlaq huquq bo'lib u qonun bilan kafolatlangan. Bu huquqdan barcha fuqarolar, ularning millati, ijtimoiy ahvoli, mulkiy boyligi, jinsi va diniy e'tiqodi, xizmat vazifasidan qat'iy nazar, barobar foydalanadilar.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 36-moddasida «Har bir shaxs mulkdor bo'lishga haqli. Bankka qo'yilgan omonatlar sir tutilishi va meros huquqi qonun bilan kafolatlanadi», - deb ko'rsatilgan.

Shunday qilib, meros huquqi merosga oid barcha munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan huquqiy normalar yig'indisidan iborat.

Meros huquqining asosiy o'ziga xos belgilari quyidagilardan iborat:

1) meros huquqi fuqarolarning xususiy mulki va mulkiy huquq

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси дарслиги. Тошкент. 2000 й. 323-бет.

² О. С. Иоффе. Советское гражданское право. 3- книга. Москва. 1965. стр-283.

hamda majburiyatlarini himoya qilish, uni mustahkamlash vositasi hisoblanadi;

2) meros qoldiruvchi o'zining xususiy mulk huquqini vafotidan keyin ham saqlanishi, ko'payishi, rivoj topishi bilan oilaviy va qarindoshlik rishtalarini mustahkamlashdagi omillarini hisobga olgan holda, merosni kimga o'tishiga befarq qaray olmaydi.

3) qonunda belgilab qo'yilgan merosxo'rlar bo'lib, asosan meros qoldiruvchining qarindoshlik munosabati bilan bog'langan shaxslar, uning oila a'zolari va qaramog'idagi mehnatga qobiliyatsiz, yordamga muhtoj shaxslar hisoblanadilar;

4) meros mulkidan olinadigan hissa erkaklar uchun ham, ayollar uchun ham, qayd qilingan nikohdan tug'ilgan bolalar uchun ham, qonun bilan belgilangan tartibda otaligi aniqlangan bolalar uchun ham, farzandlikka olinganlar uchun ham, barobardir;

5) vasiyat bo'yicha merosxo'rlar doirasini belgilash meros qoldiruvchining mutlaq huquqi bo'lib, u nafaqat jismoniy shaxslardan, shuningdek, yuridik shaxslardan ham iborat bo'lishi mumkin;

6) qonun bo'yicha ham, vasiyat bo'yicha ham vorislik amalga oshirilmagan hollarda meros mulk taqdiri sudning qarori bilan hal qilinadi.

Shunday qilib, meros huquqi fuqarolik huquqining ajralmas va yakunlovchi qismi hisoblanib, fuqarolarning xususiy mulk huquqi bilan chambarchas bog'langan.

Fuqarolik qonunchiligida meros huquqi, vorislik asoslari, meros tarkibi, merosning ochilishi, merosxo'rlar tizimi va noloyiq merosxo'rlarni merosdan chetlatish asoslari, vasiyat bo'yicha vorislarning umumiy qoidalari, merosdan majburiy hissa olish huquqni, merosni muhofaza qilish, uni boshqarish, merosni egallashning umumiy qoidalari, merosga bo'lgan huquqni tasdiqlash, merosni taqsimlash, merosdan voz kechish huquqlari, hozir bo'lmagan vorislarning huquqlari, meros-mulkka nisbatan imtiyozli huquqqa ega bo'lgan shaxslar, meros mulkdan qilinadigan xarajatlar, egasiz qolgan meros mulkining taqdirini belgilash va boshqa merosga oid huquqiy normalar yig'indisidan iboratdir.

Vorislik huquqi tushunchasi. Voris deganda, qonunda belgilab qo'yilgan meros qoldiruvchining qarindoshlik munosabatlari bilan bog'langan avlod va ajdodlari, uning qaramog'ida bo'lgan mehnatga qobiliyatsiz boqimlari (qonun bo'yicha vorislar), shuningdek, qonunda belgilangan tartibda va shartlarga rioya qilib, meros qoldiruvchi tomonidan tayinlangan, uning huquq va majburiyatlari olingach,

ham mavjud bo'lib, u FKning 112-moddasi, 2-qismida belgilab qo'yilgan. Bunga asosan agar davlat ro'yxatidan o'tkazish talab qilinadigan bitim kerakli shaklda tuzilgan bo'lib, ammo taraflardan biri uni ro'yxatdan o'tkazishdan bosh tortsa, sud boshqa tarafning talabi bilan bitimni ro'yxatdan o'tkazish haqida qaror chiqarishga haqli. Bunday holda bitim (shartnoma) sud qaroriga muvofiq ro'yxatdan o'tkaziladi. Shartnomani davlat ro'yxatidan o'tkazishdan bosh tortayotgan taraf shartnomani tuzish kechiktirilganligi tufayli ikkinchi tarafga yetkazilgan zararni to'lashga majbur.

Shartnomalarning o'z-o'zidan haqiqiy sanalmasligi oqibat FKning 113-114-moddalarida belgilab qo'yilgan. Bunga asosan shartnoma haqiqiy bo'lmaganida taraflarning har biri shartnoma asosida olgan narsani boshqa tarafga qaytarib berishi, olingan narsani aslicha, natura holida (shu jumladan, olingan narsa mol-mulkdan foydalanish, bajarilgan xizmat yoki ko'rsatilgan xizmat bilan ifodalanganda) qaytarib berish mumkin bo'lmaganida esa, agarda shartnoma haqiqiy emasligining boshqa oqibatlari qonunda nazarda tutilgan bo'lmasa, uning qiymatini to'lashi shart.

Haqiqiy bo'lmagan shartnoma uning haqiqiy emasligi bilan bog'liq bo'lgan oqibatlardan tashqari, boshqa yuridik oqibatlarga olib kelmaydi va tuzilgan paytdan boshlab haqiqiy emasdir. Binobarin, bunday shartnomalar bo'yicha ijroni talab qilish, shartnoma shartlarini buzganlik uchun tegishli javobgarlikni qo'llash haqida sudga murojaat qilish mumkin emas.

O'z-o'zidan haqiqiy bo'lmagan bitim, shartnoma haqiqiy emasligi oqibatlarini qo'llanish to'g'risidagi talabni har qanday manfaatdor shaxs qo'yishi mumkin. Sud bunday oqibatlarni o'z tashabbusi bilan qo'llashga haqli.

5-§. Tovar (xizmat) belgisiga bo'lgan huquqni buzganlik uchun javobgarlik

FKning 1007-moddasida tovar belgisiga bo'lgan huquqni buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik asosi, javobgarlik hajmi belgilab qo'yilgan.

Tovar belgisidan qonunga xilof ravishda foydalanish deganda tovar belgisidan qonuniy asosga ega bo'lmagan holda (tovar belgisi egasi bilan ushbu belgiga bo'lgan huquqni olish haqida shartnoma tuzmasdan yoxud tovar belgisidan foydalanishga litsenziya olish haqida shartnoma tuzmasdan) tovar belgisidan foydalanish tushuniladi.

Tovar belgisidan qonunga xilof ravishda foydalanayotgan shaxs qoidabuzarlikka yo'l qo'yayotganligi bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan

vaqtdan boshlab, qoidabuzarlikni to'xtatmog'i shart.

Tovar belgisidan qonunga xilof ravishda foydalangan shaxs buning natijasida tovar belgisining egasiga (ba'zi hollarda ushbu tovar belgisidan foydalanishga litsenziya olgan shaxsga ham) yetkazilgan zararlarni to'lashi shart. Bunda FKning 14-moddasida belgilab qo'yilgan zararni qoplash haqidagi qoidalardan kelib chiqmoq kerak. Tovar belgisi egasiga yetkazilgan zarar, eng avvalo, uning tovar belgisi egasi sifatidagi huquqlarini tiklash uchun qilgan yoki qilinishi lozim bo'lgan xarajatlar, shuningdek, qoidabuzar bunday qoidabuzarlik natijasida yetkazilgan tovar belgisidan qonunga xilof ravishda foydalanish natijasida daromad olgan bo'lsa, olingan daromadlar tovar belgisi egasi (ba'zi hollarda tovar belgisidan foydalanishga litsenziya olgan shaxs)ga undirib berilishi lozim.

Tovar belgisidan qonunga xilof ravishda foydalanayotgan shaxs qoidabuzarlikni to'xtatish bilan birga, quyidagi harakatlarni ham amalga oshirishga majbur:

1) tayyorlab qo'yilgan tovar belgisi tasvirlarini (etiketkalar, yorliqlar, tamg'alar, muhrlar, reklama prospektlari, shu kabilar) yo'q qilib tashlashi shart;

2) qonunga xilof ravishda foydalanayotgan tovar belgisini yoki chalg'itib yuborish darajasida unga o'xshashi bo'lgan belgini tovardan yoki uning idishi va o'rovidan yo'qotishi (o'chirib tashlash, qirib tashlash, qirqib tashlash, bo'lib tashlash) shart.

Yuqoridagi harakatlarni qoidabuzar o'zi amalga oshirmagan holda sud tomonidan, qoidabuzar hisobidan majburiy tarzda amalga oshiriladi.

Agarda qonunga xilof ravishda foydalanayotgan tovar belgisini yoki almashtirib yuborish darajasida unga o'xshash bo'lgan belgini tovardan, uning idishidan va o'rovidan yo'qotishning iloji bo'lmasa tegishli tovar (idishi, o'rovi) yo'q qilib tashlanishi lozim. Yo'q qilib tashlash qoidabuzar zimmasiga yuklatiladi. Yo'q qilib yuborish usuli yo'q qilib yuborishni amalga oshiruvchi shaxs tomonidan tanlanadi.

Qoidabuzar o'z ixtiyori bilan tovarni yo'q qilib yubormagan taqdirda, yo'q qilib yuborish sud qarori asosida majburiy ravishda amalga oshiriladi. Bunday sarf-xarajatlar qoidabuzar zimmasiga yuklanadi.

Tovar belgisidan qonunga xilof ravishda foydalanganlik uchun O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi 177-moddasida javobgarlik belgilangan.

6-§. Tovar chiqarilgan joy nomiga bo'lgan huquq

FKning 1108-moddasida, hamda Qonunda tovar kelib chiqqan (tayyorlangan) joyning nomi tushunchasi, uni huquqiy muhofaza qilish asosi, tartibi belgilab berilgan.

Har bir mamlakat, mintaqa, ma'lum bir hudud o'z iqlimi, havosi, tuproq tarkibi, o'simlik va hayvonot dunyosi va boshqa tabiiy sharoitlari bilan o'ziga xosdir. Ba'zan bu o'ziga xoslik o'sha hudud doirasida ishlab chiqariladigan tovarlar, bajariladigan ishlar, ko'rsatiladigan xizmatning o'ziga xos alohida sifatga, belgilarga ega bo'lishini belgilaydi. Boshqa joydagi aynan o'shanday ishlab chiqarilgan tovarlar, bajariladigan ishlar yoki ko'rsatiladigan xizmatlar o'shanday sifatga, belgilarga ega bo'lmaydi. Binobarin, ma'lum geografik hududning tabiiy sharoitlari yoki boshqa omillar (asosan, o'sha joyda yashovchilarning kasbi-kor malakasi, mahorati) bilan uzviy bog'liq ravishda tayyorlangan tovarlar boshqa joyda tayyorlangan aynan shunday tovarlarga nisbatan xaridorgir, yuqori sifatli, alohida xususiyatlarga ega, raqobatbardoshli hisoblanadi. Bozorda ushbu tovar tayyorlangan joy nomining o'zi tovar ma'lum sifat xususiyatiga ega ekanligi haqida o'ziga xos sertifikat hisoblanadi. Masalan, «Borjomi», «Essentuki», «Toshkent» suvlari, Uchqora mayizi, Urgut tamakisi, Yangiqo'rg'on anjiri, Quva anori va hokazo. Ba'zan tovar tayyorlangan joyning tabiiy shart-sharoitlari bilan emas, balki o'sha joyda yashovchi aholining ma'lum bir kasb-hunari, mahsulot tayyorlashda bo'lgan alohida mahorati, malakasi ushbu tovar sifatini belgilashda alohida muhim omil bo'lishi mumkin. Masalan, Chust pichog'i, Samarqand noni, Xiva gilami va hokazo.

Tovar chiqarilgan (tayyorlangan) joy nomi sifatida mamlakat nomi ishlatilishi (Braziliya qahvasi, Eron gilami, Gruziya choyi), aholi punkti yoki mintaqaviy hudud nomi (Toshkent suvi, Chust pichog'i), umuman, qandaydir geografik obyekt nomi (masalan, Tyan'-Shan' suvi) qo'llanilishi mumkin. Bunday maqsadlarda o'sha geografik obyekt tarixiy nomi ishlatilishi mumkin (Shampan' sharobi, Kagor sharobi va hokazo). Bunda eng asosiy sabab o'sha joyda ishlab chiqarilgan tovarning yuqori sifati, alohida belgilarga ega ekanligi va xuddi shu holat tovarlar bozorida, xaridorlar orasida ma'lum ahamiyatga ega ekanligidir. Ba'zan bu tovar ishlab chiqarish bilan emas, xizmat ko'rsatish bilan bog'liq bo'lishi, bu holat ko'pincha joylarda tibbiy davolash, xizmat ko'rsatish sifati bilan bog'liq bo'lib, bunda o'sha joydagi balchiq, mineral suv, g'orlar, havo tarkibi, havo zichligi, atmosfera bosimi va hokazo holatlar muhim,

belgilovchi omil bo'lishi mumkin.

Qonunning 5-moddasiga muvofiq, mamlakat, aholi punkti, joy yoki boshqa jo'g'rofiy obyektning (bundan buyon matnda jo'g'rofiy obyekt deb yuritiladi) tovarni belgilash uchun ishlatiladigan, uning alohida xususiyatlari tamomila yoki asosan mazkur jo'g'rofiy obyektga xos tabiiy sharoitlar bilan yoki boshqa omillar yoxud tabiiy sharoitlar va ushbu omillarning birikmasi bilan belgilanadigan nomi tovar kelib chiqqan joy nomi deb e'tirof etiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, tovar kelib chiqqan joy nomiga bo'lgan huquq huquqiy jihatdan muhofaza qilinishi uchun quyidagi shartlar mavjud bo'lishi lozim:

1) ma'lum joy, hudud o'zining tabiiy-iqlim va relief shart-sharoitlariga ko'ra, unda yashovchi aholining kasb-kor mahorati, malakasi tufayli o'ziga xosliklarga ega bo'lishi;

2) bu o'ziga xoslik ushbu joyda, hududda tayyorlanadigan, ishlab chiqariladigan tovarlar, ko'rsatiladigan xizmatlarning alohida sifati, xususiyati, belgilarini ta'minlovchi omil bo'lishi;

3) yuqoridagi holat tovarlar bozorida ma'lum va mashhur bo'lishi talab etiladi.

Yuqordagi shartlar mavjud bo'lgan holdagina tovar chiqarilgan joy nomi uni ro'yxatga olish asosida huquqiy muhofaza qilinadi.

Ba'zi hollarda tovar nomi geografik obyekt nomi bilan bog'liq yoki bir xilda bo'lsa-da, biroq tovar boshqa joylarda ham aynan o'shanday tayyorlanishi mumkin (masalan, axaltekin otlari), boshqa hollarda esa bunday nom ma'lum tovarning yoki tovarlar guruhining nomi sifatida umumiste'molga kirib ketgan bo'lishi mumkin (golland pishlog'i, kyol'n suvi-odekolon va hokazo). Bunday hollarda atama tovar chiqarilgan joy nomi sifatida tan olinmaydi va binobarin, huquqiy muhofaza maqsadlarida ro'yxatga olinmaydi. Biroq bu holat bunday ma'lum va mashhur nomdan insofsizlik bilan foydalanib, xaridorlarni, iste'molchilarni aldash, past sifatli tovarlarni o'tkazish vositasi sifatida foydalanilganda huquqi buzilgan shaxsning o'z huquqlarini himoya qilish, yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararining qoplanishini talab qilish huquqidan mahrum etmaydi. Huquqi buzilgan shaxs FKning 11-moddasida ko'rsatilgan usullardan foydalanib, o'z huquqini himoya qilishga haqli.

Quyidagi belgilar tovar kelib chiqqan joy nomi sifatida ro'yxatdan o'tkazilmaydi:

- tovar kelib chiqqan joy xususida iste'molchini chalg'itib qo'yadigan jo'g'rofiy nom bo'lgan belgilar;

- tovar kelib chiqqan haqiqiy joyni rasman ko'rsatuvchi, lekin tovar boshqa hududda chiqarilayotganligi haqida yangilish tasavvur beruvchi belgilar;

- tovar tayyorlangan joy nomi bilan bog'liq bo'lmagan jo'g'rofiy nomni anglatuvchi va O'zbekiston Respublikasida muayyan turdagi tovar belgisi sifatida umum foydalanishda bo'lgan belgilar.

Tovar chiqarilgan joy nomi O'zbekiston Respublikasi Patent idorasida ro'yxatdan o'tkazdiriladi. Bunda FK 1108-moddasi, 2-qismida belgilangan talablarga ishlab chiqariladigan tovarning javob berishi va ayni o'shanday tovar ishlab chiqaruvchining o'sha hudud doirasida faoliyat yuritishi muhim omil hisoblanadi (masalan, Surxondaryoda faoliyat yuritayotgan hunarmand o'z mahsulotini Chust pichog'i deb bozorda sotishi maqsadga muvofiq emas).

Patent idorasi tomonidan ro'yxatga olish amalga oshirilganidan keyin tovar chiqarilgan joy nomidan foydalanish huquqi haqida guvohnoma beriladi.

Tovar kelib chiqqan joy nomidan foydalanish huquqi guvohnomasi ma'lum muddatga beriladi, bu muddat tugagach, u uzaytirilishi mumkin. Ro'yxatga olishda tovarlarning u tayyorlangan joy nomi bilan bog'liq ravishda sifatga ega ekanligini tekshirish uchun ekspertiza tayinlanishi mumkin. Guvohnoma amal qilish muddati davomida vakolatli davlat organlari, iste'molchilarning uyushmalari tovarlarning maxsus sifati, xususiyati, belgilari bo'yicha talablarga muvofiqligi ustidan doimiy nazoratni olib boradilar.

Guvohnomaning amal qilishi quyidagi hollarda muddatidan oldin bekor bo'ladi:

a) ma'lum hudud, joy o'sha joyda ishlab chiqariluvchi tovarning maxsus sifati, belgisi, xususiyatini belgilovchi tabiiy iqlim, rel'ef va boshqa omillardan mahrum bo'lganda (mineral suv chiqmay qolganda, balchiq tugaganda, ma'lum kasb-hunar bilan aholi shug'ullanmay qolganda yoki malaka, mahorat yo'qotilganda);

b) ishlab chiqariladigan tovarning maxsus sifat, belgi, xususiyatlarga ega bo'lishi haqidagi talablarga rioya qilinmagan taqdirda;

v) joy nomi tovar yoki tovarlar guruhi nomi sifatida umumiste'molga kirib qolganda.

Tovar chiqarilgan joy nomini ro'yxatga olish, bu nomdan foydalanish huquqi haqida guvohnoma berish, ro'yxatga olishni haqiqiy emas deb topish, ro'yxatga olish va guvohnomaning amal qilishini to'xtatish, ularning bekor bo'lishi tartibi va shartlari maxsus qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

7-§. Tovar chiqarilgan joy nomidan foydalanish huquqi

Tovar chiqarilgan joy nomidan foydalanish huquqiga ega bo'lgan shaxs bu nomni tovarda, idishi va o'rovida, reklamalarda, bosma ma'lumotlarda, hisob varaqalarda ishlatish, shuningdek, ushbu tovarning fuqarolik muomalasiga kiritilishi munosabati bilan (sotish, ijaraga berish, namoyish etish va hokazolar) joy nomidan boshqacha tarzda foydalanishga haqlidir. Tovar chiqarilgan joy nomi tovar belgisi bilan birgalikda, shuningdek, o'zi mustaqil, alohida ravishda ishlatilishi mumkin.

Sanoat mulki obyektlarining boshqa turlardan farqli ravishda tovarlarning kelib chiqish joyi nomidan foydalanish huquqi u yoki bu shaxsga monopoliya (tanholik) asosida tegishli bo'lmaydi. Bu huquq tegishli mamlakat, joy, hudud doirasida o'sha turdagi tovarni tayyorlash bo'yicha xo'jalik faoliyatini amalga oshirayotgan barcha shaxslarga tegishli bo'lishi mumkin (FKning 1108-moddasi 1-3-qismida belgilangan talablarga rioya qilingan holda). Binobarin, masalan, Chust hududida faoliyat yurituvchi barcha pichoqsoz-hunarmandlar «Chust pichog'i» degan nomdan foydalanish huquqi haqida guvohnoma so'rab, Patent idorasiga murojaat etishga haqlidirlar. Bunda bir necha hunarmand birgalikda ham, bir-birlaridan mustaqil, alohida tarzda ham ro'yxatga olinishlari mumkin. Ularning har biri tovar ishlab chiqarilgan joy nomidan foydalanish huquqiga ega.

Yuqorida ko'rsatilganday, tovar chiqarilgan joy nomidan foydalanish mutlaq monopol huquq emas, bu huquq bir vaqgning o'zida FKning 1108-moddasida belgilangan talablarga rioya qilinganda cheksiz, nomuayyan doiradagi shaxslarga tegishli bo'lishi mumkin. Xuddi shu sababli tovar chiqarilgan joy nomidan foydalanish huquqining boshqa shaxsga berilishiga, uning boshqa shaxsga o'tkazilishiga, uning litsenziya asosida foydalanish uchun berilishiga yo'l qo'yilmaydi, bu haqdagi bitim va shartnomalar o'z-o'zidan haqiqiy hisoblanmaydi.

O'zbekiston Respublikasida uning hududidagi (davlat chegaralari ichida joylashgan) tovarlar chiqarilgan joylarning nomlari (viloyatlar, tumanlar, shaharlar, qishloqlar, tog'lar, daryolar va boshqa geografik obyektlar) huquqiy jihatdan muhofaza qilinadi (ya'ni bu nomdan foydalanuvchilarning huquqlari uchinchi shaxslarning tajovuzlaridan qo'riqlanadi).

Boshqa davlatdagi tovar ishlab chiqarilgan joy nomi O'zbekiston Respublikasida huquqiy muhofaza qilinishi uchun quyidagi ikki shart bir vaqtning o'zida mavjud bo'lishi shart:

a) agarda bu nom tovar chiqarilgan mamlakatda ro'yxatdan o'tkazilgan bo'lsa;

b) so'ngra O'zbekiston Respublikasi Patent idorasida ham belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan bo'lsa.

Binobarin, boshqa davlatda tovar ishlab chiqarilgan joy nomi shu davlatning o'zida huquqiy muhofaza qilinmasa, u O'zbekiston Respublikasi hududida ham huquqiy muhofaza qilinmaydi.

8-§. Tovar chiqarilgan joy nomidan noqonuniy foydalanlik uchun javobgarlik

Tovar chiqarilgan joy nomidan qonunga xilof foydalanish deganda, eng avvalo, bunga tegishli guvohnomasi bo'lmagan holda tovar chiqarilgan joy nomidan foydalanish tushuniladi. Shuningdek, ishlab chiqarayotgan tovari maxsus sifatga, xususiyatga, belgiga ega bo'lmay qolgani sababli guvohnomasining amal qilish muddatidan oldin to'xtatilgan yoki bekor qilingan shaxs tomonidan tovar chiqarilgan joy nomidan foydalanish tushuniladi.

Tovar chiqarilgan joy nomidan qonunga xilof foydalanish natijasida, eng avvalo, tovar chiqarilgan joy nomidan foydalanishga qonuniy haqli bo'lgan shaxslarning huquqlari buziladi, qolaversa, ko'p hollarda tovar chiqarilgan joy nomidan g'ayriqonuniy foydalanish natijasida iste'molchilar aldanadi, ularga past sifatli tovarlar maxsus sifatli, xususiyatli, belgili tovar sifatida o'tkaziladi. Ayni vaqtda, bu holat kelgusida tovar chiqarilgan joy nomi ishlatilgan har qanday tovarlarga nisbatan ham ishonchsizlik vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Shu sababli ham tovar chiqarilgan joy nomidan qonunga xilof ravishda foydalanishga qarshi kurashda tovar chiqarilgan joy nomidan foydalanish huquqiga ega bo'lgan shaxslar va iste'molchilar huquqlarini himoya qiluvchi tashkilotlar alohida mavqega va huquqlarga ega. Chunonchi:

1) tovar chiqarilgan joy nomidan qonunga xilof ravishda foydalanayotgan shaxsdan huquqqa xilof harakatlarni to'xtatishni;

2) tovardan, uning idishi va o'rovidan, blankalar, reklamadan va boshqa hujjatlardan qonunga xilof ravishda foydalanayotgan nomni yoki shu nom bilan adashtiradigan darajadagi o'xshash belgilarni yo'q qilib tashlashni;

3) agarda tovardagi, uning idishi yoki o'rovidagi joy nomi yoki unga o'xshash belgilarni yo'q qilib, o'chirib tashlashning iloji bo'lmasa, tegishli ravishda tovarning idishi va o'rovini olib qo'yish, muomaladan chiqarib olish va yo'q qilib tashlashni talab qilishga haqli.

Qoidabuzar ushbu talablarni ixtiyoriy bajarishdan bosh tortganda, u majburiy ravishda va qoidabuzar hisobidan amalga oshiriladi.

Tovar chiqarilgan joy nomidan foydalanish huquqiga ega bo'lgan shaxs bu huquqni buzib, joy nomidan qonunga xilof ravishda foydalangan shaxsdan buning natijasida o'ziga yetkazilgan zararlarning to'la qoplanishini talab qilishga haqli. Bunda FKning 14-moddasida nazarda tutilgan qoidalar qo'llanadi. Tovar chiqarilgan joy nomidan foydalanish huquqiga ega bo'lgan shaxsga yetkazilgan zarar quyidagilarda namoyon bo'lishi mumkin:

1) qonunga xilof harakat natijasida bozorda uning tovarlarining o'tmay qolishi, shu sababli ishlab chiqarish hajmini qisqartirishi, to'xtatib qo'yishga majbur bo'lishi;

2) qonunga xilof harakat natijasida ololmay qolgan, biroq u sodir bo'lmaganda odatdagi normal fuqarolik muomalasida olishi mumkin bo'lgan daromad (joy nomi qo'llaniladigan tovarlar yoxud tovarlar guruhi bo'yicha);

3) qoidabuzar tomonidan past sifatli tovarlarning joy nomidan foydalanib, muomalaga kiritilishi natijasida iste'molchilarda joy nomi ishlatilgan tovarlarga nisbatan ishonchsizlik holati va uning oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha xarajatlar.

Qoidabuzar tomonidan joy nomidan g'ayriqonuniy foydalanish natijasida olingan daromad bu nomdan foydalanish huquqiga ega bo'lgan shaxs (shaxslar) foydasiga yoki o'sha tegishli hudud bo'yicha davlat byudjeti hisobiga undirilishi maqsadga muvofiqdir.

«Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida» gi 1996 yil 26 aprelda qabul qilingan qonunning 5-6-moddalariga asosan iste'molchi tovar ishlab chiqargan shaxs, uning joylashgan joyi, tovar haqida ma'lumotlar bilan ta'minlanishi lozim. Ushbu Qonunning 7-moddasiga asosan, agarda tovar ishlab chiqaruvchi o'zi yoki tovar haqida yolg'on ma'lumotlar berish natijasida iste'molchiga sifati past tovar o'tkazilsa, iste'molchi shartnomani bekor qilishga va zararning undirilishini talab qilishga haqli.

Tovarning kelib chiqishi joyining nomi sanoat mulkini muhofaza qilish bo'yicha Parij Konvensiyasi doirasida ham huquqiy muhofaza obykti hisoblanadi. Shuningdek, buyumlarning chiqarilgan joylarini noto'g'ri yoki yolg'on ko'rsatganlik uchun sanksiyalar (jazo choralari) haqidagi 1891- yil 14- apreldagi Madrid bitimida tovarning chiqarilgan joyi haqida yanglishishga sabab bo'luvchi belgilar, nomlarni qo'yanlik uchun sanksiyalar belgilangan. Buyumlarning kelib chiqish joylari ko'rsatkichlarini himoya qilish va ularni xalqaro qayd etish haqidagi

Xususiy mulk huquqi asosida fuqarolarga tegishli bo'lgan korxonalar (FKning 1152-moddasi), shuningdek, meros huquqi bo'yicha vorislarga o'tishi mumkin bo'lgan mulkiy va ayrim nomulkiy huquqlar jumlasiga majburiyatlardan kelib chiqadigan talab qilish huquqi (FKning 234-moddasi), intellektual mulk obyektlari bo'lgan shaxsiy nomulkiy va mulkiy huquqlar (FKning 1033-moddasi), kashfiyotchilik, ixtirochilik va mualliflik faoliyatlaridan kelib chiqadigan mulkiy huquqlar ham meros mulkining obyekti bo'lishi mumkin.

FKning 210-moddasiga asosan belgilanan tartibda ajratib berilgan yer uchastkasida qurilgan yangi uy-joyga mulk huquqi ular davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab vujudga keladi. Davlatga kerakli uy-joy (kvartira)ga mulk huquqi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan xususiyashtirish tartibi vujudga keladi.

O'zboshimchalik bilan qurilgan uy-joy yoki boshqa binolarga uni qurgan shaxs mulk huquqini ololmaydi. Shuning uchun bu shaxs qurgan imoratni tasarruf etishga – sotish, hadya qilish yoki vasiyat qilishga haqli emas.

FKning 212-moddasiga asosan, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qurilish maqsadlari uchun ajratilmagan yer uchastkalarida, shuningdek, imorat qurish uchun ruxsatnoma olmasdan yoki arxitektura va qurilish qoidalarini hamda normalarini jiddiy buzgan holda qurilgan uy-joy, boshqa bino, inshoot yoki o'zga ko'chmas mulk - o'zboshimchalik bilan qurilgan hisoblanadi.

O'zboshimchalik bilan qurilgan uy-joy va boshqa binolarga mulk huquqi vujudga kelmagani sababli, meros huquqining obyekti bo'lolmaydi.

FKning 1114-moddasiga asosan, umumiy birgalikdagi mulk bo'lgan mol-mulkning ishtirokchisi faqatgina o'z ulushini vasiyat qilib qoldirishi mumkin. Umumiy birgalikdagi mulk ikki yoki undan ortiq shaxsning ixtiyorida bo'lgan mulk bo'lib, bu mulk ularga umumiy mulk huquqi asosida tegishli bo'ladi. Bunday mol-mulk mulkdorlardan har birining ulushi aniqlanib qo'yilgan, ya'ni ulushli mulk, yoki bunday ulushlar aniqlanmay, ya'ni birgalikdagi mulk holda umumiy mulk bo'lishi mumkin (FKning 216-moddasi). Masalan, er va xotinning nikoh davomida qurilgan uy-joyga bo'lgan huquqi. Vasiyatnoma er yoki xotin tomonidan birgalikdagi umumiy mulk bo'lgan uy-joy ulushiga qoldirilganda, agar bu ulush aniqlanmagan bo'lsa, uy-joyning teng yarmiga bo'lgan huquq meros obyekti bo'ladi.

«Notariat to'g'risidagi Qonun»ning 62-moddasiga asosan, er-xotinning arizasiga muvofiq, ulardan biriga yoki har ikkalasiga nikoh davomida

orttirilgan umumiy mol-mulkdagi ulushga bo'lgan mulk huquqi to'g'risida guvohnoma berilishi mumkin. Bunday hollarda guvohnomada belgilab berilgan mulk meros huquqining obyektini tarkibiga kiradi.

«Vasiyatnoma yoki qonun bo'yicha erga (xotinga) tegishli bo'lgan vorislik huquqi, - deyiladi FKning 1143-moddasida, - uning meros qoldiruvchi bilan nikohdagi holatiga bog'liq boshqa mulkiy huquqlariga, shu jumladan, nikohda bo'lib, birgalikda orttirilgan mol-mulkning muayyan qismiga nisbatan bo'lgan mulk huquqiga dahl qilmaydi ».

FKning 1115-moddasiga asosan, dehqon (fermer) xo'jaligining yer uchastkasi meros qilib qoldirish huquqi bilan egalik qilib olingan bo'lsa, bundan uchastkalariga umrbod egalik qilish huquqi meros huquqining obyektini bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan Yer kodeksiga asosan¹ respublika fuqaroligiga dehqon xo'jaligi yuritish, yakka tartibda uy-joy qurish, kollektiv boqdorchilik va uzumchilik olib borish, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa hollarda meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish uchun yer uchastkalari olish huquqi berilgan. Fuqarolarning erga egalik qilib qoldiradigan umrbod egalik qilish huquqiga doir davlat hujjati bilan tasdiqlanadi. Bu yer uchastkalari meros huquqining obyektini bo'ladi.

Meros qoldiruvchining shaxsi bilan bog'liq quyidagi huquq va majburiyatlar meros mulk tarkibiga kirmaydi va meros huquqining obyektini bo'lmaydi.

yuridik shaxs hisoblangan har qanday tijorat tashkilotlari, kooperativ va boshqa jamoat tashkilotlariga va birlashmalariga bo'lgan a'zolik huquqi hamda ular faoliyatida ishtirok etish huquqlari;

Bu tashkilotlarda mulkdan foydalanish huquqi ularda a'zo bo'lib turish huquqidan kelib chiqadi, shu tufayli, bu huquqni na qonun va na vasiyat bo'yicha meros qilib qoldirib bo'ladi. Bu tashkilotlarning faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlarida yoki shartnoma va Nizomlarda boshqacha hol ko'rsatilgan bo'lsa, meros huquqi tatbiq qilinishi mumkin;

2) majburiyatlarni yoki shartnomalarni bajarish jarayonida meros qoldiruvchining hayoti va sog'lig'iga yetkazilgan zararni qoplash uchun to'lanadigan tovonni (FKning 1005-moddasi.) undirish huquqi ham meros qoldiruvchining shaxsi bilan bog'liq bo'lgani sababli meros obyektini bo'la olmaydi. Ammo meros qoldiruvchi hayotligida unga yetkazilgan zararni

¹ Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. Тошкент, 1998. Иқтисодийёт ва ҳуқуқ дунёси» III-жилд. -238 б.

qoplash hisobidan olishi lozim bo'lgan, lekin vafoti munosabati bilan ololmay qolgan summa meros tarkibiga kiradi va u umumiy tartibda vorislarga o'tadi;

aliment majburiyati tufayli vujudga kelgan huquq va majburiyatlar, chunonchi, voyaga etmagan yosh bolalariga ta'minot berish majburiyati, mehnatga layoqatsiz, yordamga muhtoj shaxslarga ta'minot majburiyati, boshqalarga zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar, boquvchisi vafot etganligi munosabati bilan yetkazilgan zararni to'lash majburiyati va boshqa shaxsiy huquq va majburiyatlar meros tarkibiga kirmaydi;

maxsus qoidalarga asosan, mehnat va ijtimoiy ta'minot to'g'risidagi qonun hujjatlari asosida pensiya, nafaqa va boshqa to'lovlar olish huquqi hamda boshqa mulkiy huquqlar bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy nomulkiy huquqlar meros obyekti bo'lmaydi va ular meros tarkibiga kirmaydi. Bular quyidagilar:

a) ijtimoiy ta'minot yo'li bilan nogironlarga tekinga berilgan yengil avtomashinalarning aynan o'ziga bo'lgan huquq meros obyekti bo'lmaydi va meros mulk sifatida merosxo'rlarga o'tmaydi; imtiyozli huquqdan foydalanib, qiymatining bir qismi to'lab olingan yengil avtomobil' tasarrufida bo'lgan shaxs vafot etganda, ijtimoiy ta'minot organlari tomonidan bu mulk sotilib, meros qoldiruvchiga tegishli summasi uning merosxo'rlariga beriladi; merosxo'r tegishli summani to'lab, bu mulkni o'ziga qoldirishi ham mumkin.

b) mehnat qonunlari asosida vaqtincha mehnat qobiliyatini yo'qotgani uchun nafaqa olish huquqi yoki nogironlik uchun pensiya olish huquqi, homiladorlik va qaramog'ida bo'lgan yosh bolalari uchun olinadigan boshqa har qanday nafaqalarga bo'lgan huquq, agar u meros qoldiruvchining shaxsi bilan bog'liq bo'lsa, meros tarkibiga kirmaydi va hokazolar.

5-§. Meros huquqining subyektlari

1. Qonun bo'yicha merosxo'rlar doirasi. Meros qoldiruvchining qonunda belgilab qo'yilgan qarindoshlari bo'lgan va uning mulkiy huquq va majburiyatlarini o'z zimmlariga qabul qilib oluvchi shaxslar qonun bo'yicha merosxo'rlar hisoblanadilar. Merosxo'rlar doirasi meros ochilgandan so'ng aniqlanadi, chunki merosxo'r bo'lish uchun qonunda belgilab qo'yilgan shaxslar meros ochilgan paytda, albatta, hayot bo'lishlari kerak.

Qonun bo'yicha merosxo'rlar doirasiga meros qoldiruvchi bilan qarindoshlik rishtalari orqali bog'langan quyidagi shaxslar kirishlari mumkin:

· **Birinchi**dan, to'g'ri chiziq bo'yicha yuqoriga qarab tutashgan meros qoldiruvchining avlod-ajdodlari: ota-onasi, bobo-buvisi va hokazolar;

· **Ikkinchi**dan, to'g'ri chiziq bo'yicha pastga tutashgan meros qoldiruvchining avlodlari – uning farzandlari, shu jumladan farzandlikka olinganlar va ularning avlodlari(nabira, chevара, evara va hokazolar);

· **Uchinchi**dan, yon chiziq bo'yicha qarindoshligi bo'lgan shaxslar, ya'ni meros qoldiruvchining aka-ukalari, opa-singillari, tog'a-amaki, amma-xolalari va ularning avlodlari;

· Undan tashqari, meros qoldiruvchi boqimida bo'lgan mehnatga qobiliyatsiz shaxslar ham qonun bo'yicha merosxo'rlar doirasiga kiradilar.

FKning 1118-moddasiga asosan qonun bo'yicha merosxo'rlar doirasiga meros qoldiruvchi vafot etgan paytda, ya'ni merosning ochilish paytida hayot bo'lgan uning qarindoshlari hamda qonunda belgilab qo'yilgan boshqa shaxslar kiradilar.

Shuning bilan birga, meros qoldiruvchi hayotligida homila holda bo'lgan va meros ochilganidan keyin uch yuz kun o'tmasdan tirik tug'ilgan bolalari qonun bo'yicha merosxo'r bo'lishlari mumkin.

Qonun bo'yicha merosxo'rlar doirasi FKning 1135-1141- moddalarida belgilab qo'yilgan tartibda navbatlar bilan vorislikka chaqirilish orqali amalga oshiriladi.

Oila qonunlariga asosan, farzandlikka olinganlar va ularning avlodlari farzandlikka olgan shaxslarga va ularning qarindoshlariga nisbatan, farzandlikka bola olgan shaxslar va ularning qarindoshlari esa farzandlikka olinganlar va ularning avlodlariga nisbatan shaxsiy va mulkiy huquq hamda majburiyatlar jihatidan qarindoshlarga tenglashtiriladi.

«Farzandlikka olingan bolalar, - deyiladi Oila kodeksining 165-moddasida,-barcha shaxsiy va mulkiy huquqlarda farzandlikka oluvchilarning o'z bolalariga tenglashtiriladi. Farzandlikka olinganlar va ularning ota-anasi (ota-ona qarindoshlari) bir-birlariga nisbatan shaxsiy va mulkiy huquqlarini yo'qotadilar hamda o'zaro majburiyatlardan ozod bo'ladilar».

Demak, farzandlikka olinganlar ham, farzandlikka olganlar ham qonun bo'yicha meros huquqining subyektlari bo'lishlari mumkin.

Qonun bo'yicha merosxo'rlar meros ochilganga qadar yoki meros ochilgandan keyin merosni qabul qilib ulgurmasdan vafot etgan taqdirda, ularga tegishli bo'lgan meros ulushi ularning vorislariga taqdim qilish huquqi asosida o'tadi(FKning 1140-moddasi).

Bola, nabira, chevара va evaralarning merosxo'rligida taqdim qilish huquqi qarindoshlik darajasi cheklanmagan holda amal qiladi. Yon

qarindoshlik bo'yicha merosxo'rlikka taqdim qilish huquqiga meros qoldiruvchining tug'ishgan aka-uka, opa-singillari nomidan ularning bolalari, ya'ni meros qoldiruvchining jiyanlari yoxud meros qoldiruvchining tug'ishgan amakisi(tog'asi) yoki ammasi (xolasi) nomidan ularning bolalari, ya'ni meros qoldiruvchining amakivachchalari (tog'avachchalari) va ammavachchalari (xolavachchalari) ega bo'ladilar.

FKning 208-moddasida xususiy mulk huquqining subyektlari belgilangan. Ular meros huquqining ham subyektlari bo'la oladilar.

Xususiy mulk huquqining subyektlari bo'lib, fuqarolar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari, kooperativlar, jamoat birlashmalari, ijtimoiy fondlar va davlatga qarashli bo'lmagan boshqa yuridik shaxslar hisoblanadilar.

Fuqarolar ko'rsatilgan yuridik shaxslar tarkibidagi umumiy mulklardan o'z ulushlariga nisbatan xususiy mulk huquqiga ega bo'ladilar va faqat ulargina meros huquqining subyektlari bo'la oladilar.

2. Vasiyat bo'yicha merosxo'rlar doirasi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 18-moddasiga asosan, fuqarolar mulk huquqi asosida mol-mulkka ega bo'lishlari, mol-mulkni meros qilib olishlari va vasiyat qilib qoldirishlari mumkin.

Demak, har bir fuqaro o'ziga tegishli bo'lgan xususiy mulkini, mulkka bo'lgan huquq va majburiyatlarini xohlagan jismoniy va yuridik shaxslarga meros huquqi asosida vasiyat qilib qoldirishga haqli.

Vasiyat bo'yicha merosxo'r bo'lishi man qilingan shaxslar tizimi qonunda belgilab qo'yilgan, ammo FKning 1119-moddasida nazarda tutilgan asoslarda voris sudning hal qiluv qarori bilan noloyiq merosxo'r deb topilib, meros olishdan chetlashtirilishi mumkin. Qonun bo'yicha merosxo'r bo'lishi nazarda tutilgan shaxslar vasiyat bo'yicha ham merosxo'r bo'lishlari mumkin. Shu bilan birga meros ochilgan paytda tuzilib bo'lgan yuridik shaxslar, shu jumladan, davlat va davlat idoralari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, jamoat tashkilotlari va birlashmalari ham vasiyat bo'yicha meros huquqining subyektlari bo'lishlari mumkin.

Demak, qonun bo'yicha merosxo'rlar doirasiga, asosan, meros qoldiruvchi bilan qarindoshlik munosabatida bo'lgan, shuningdek, meros qoldiruvchining qaramog'ida bo'lgan, mehnatga qobiliyatsiz, qonunda belgilab qo'yilgan shaxslar kirsam, vasiyat bo'yicha merosxo'rlar doirasiga kiritish meros qoldiruvchining mutlaq huquqi hisoblanadi va faqatgina uning xohish-irodasi bilan erkin tanlanadi.

Vasiyat bo'yicha merosxo'rlar doirasiga kirish uchun fuqaroning millati, fuqaroligi, turar joyi, ijtimoiy kelib chiqishi, egallab turgan

mansabi va moddiy ahvoli, shuningdek, muomalaga layoqatsizligi ta'sir etmaydi.

Meros ochilgan paytda hayot bo'lmagan va meros ochilgandan keyin o'lik tug'ilgan bolalar, shuningdek, qonunda belgilangan tartibda tugatilgan yuridik shaxslar vasiyat bo'yicha meros olish huquqidan mahrum bo'ladilar.

6-§. Noloyiq merosxo'rlarni merosdan chetlashtirish

Xususiy mulk egasini hech kim va hech qanday holatda g'ayriqonuniy tarzda mulk huquqidan mahrum qilishga yoki mulkdorning o'z mulkiga nisbatan o'z erki va irodasi bilan yondashishga, uni tasarruf etishga to'sqinlik qilishga haqli emas.

Qonun meros qoldiruvchiga vorislarni merosdan chetlatish huquqini beradi.

FKning 1120-moddasi, 4-qismiga asosan, vasiyat qoldiruvchi qonun bo'yicha mersxo'rlardan bittasini, bir nechasini yoki hammasini, izoh bermasdan, merosdan mahrum etishga, agar vasiyatnomadan boshqa hol kelib chiqmasa, bu vasiyat qoldiruvchining taqdim etish huquqi bo'yicha vorislik qiladigan avlodlariga nisbatan tatbiq etilmaydi.

Shuningdek, merosga bo'lgan huquqdan mahrum qilish to'g'risidagi meros qoldiruvchining vasiyatnomada bergan farmoyishi majburiy hissa olish huquqiga ega bo'lgan merosxo'rlarning majburiy hissa olish huquqiga ham ta'sir etmaydi, ya'ni vasiyatnomada ko'rsatilgan merosxo'rni merosdan chetlatish, unga tegadigan merosning majburiy ulushdan ortiqcha qismiga nisbatangina haqiqiy hisoblanadi. «Merosdan majburiy ulush olish huquqiga ega bo'lgan merosxarlar uchun, - deyiladi FKning 1142-moddasining III qismida, - vasiyatnomada belgilangan har qanday cheklashlar va shartlar unga tegadigan merosning majburiy ulushdan ortiqcha qismiga nisbatangina haqiqiydir».

Majburiy ulush olishi lozim bo'lgan merosxo'rlarning doirasi va ulushi qonunda belgilab qo'yilgan.(FKning 1142-moddasi, I qismi). Ularni meros hissalaridan mahrum qilishga yo'l qo'yilmaydi.

Merosxo'rlarni merosdan chetlatish asoslari FKning 1119-moddasida belgilab qo'yilgan. Bu asoslar quyidagilardan iborat:

1.Meros qoldiruvchini yoki ehtimol tutilgan merosxo'rlardan birortasini qasddan o'ldirgan yoki ularning hayotiga suiqasd qilgan shaxslar vasiyat bo'yicha ham, qonun bo'yicha ham meros olish huquqiga ega bo'lmaydilar.

Demak, merosxo'rne meros olish huquqidan mahrum qilish uchun, uning sodir qilgan g'ayriqonuniy harakati, birinchidan, meros qoldiruvchiga yoki ehtimol tutilgan merosxo'rlardan birortasiga qarshi qaratilgan bo'lishi; ikkinchidan, g'ayriqonuniy harakat qasddan qilingan bo'lishi; uchinchidan, g'ayriqonuniy harakat oqibatida meros qoldiruvchini yoki merosxo'rlardan birortasini hayotdan mahrum qilishning o'zi meros olish yoki unga tegishli bo'lgan meros mulkdan o'z hissasini ko'paytirishga erishish maqsadida bo'lgan-bo'lmaganidan qat'iy nazar, ammo uning meros olishiga imkoniyat tug'dirganining o'zi merosdan chetlatish uchun asos bo'ladi. Masalan, tuman sudining hukmi bilan «B» ga o'z egasi «M»ni qasddan o'ldirgani uchun qamoq jazosi berilgan. «M» vafot etishidan oldin o'g'li «B»ga o'zining «Neksiya» yengil mashinasini vasiyat qilib qo'ygan bo'ladi. «B»ning o'g'li «M» nabirasi «S» otasining ishonchnomasi bilan notariusga murojaat qilib, «Neksiya» mashinasini olish uchun merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berishni so'raydi. Notarius FKning 1119-moddasining birinchi qismiga asosan talabni rad qiladi. «S» tuman sudiga ariza bilan murojaat qilib, notariusning merosga bo'lgan huquq guvohnomasini berishni rad qilgan qarorini bekor qilib, «B»ning «Neksiya» mashinaga bo'lgan vasiyat bo'yicha vorislik huquqini tiklab berishni so'raydi. Sudning hal qiluv qarori bilan «S»ning arizasi qanoatlatirilmasdan qoldirilgan. Sud qarorida, «B» otasi «M»ni, ya'ni meros qoldiruvchini, qasddan o'ldirganligi tuman sudining qonuniy kuchga kirgan hukmi bilan o'z tasdig'ini topganligini ko'rsatib, notariusning vasiyat bo'yicha «B» nomiga «M» tomonidan qoldirilgan «Neksiya» avtomashinasiga merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berishni rad qilib chiqargan qarori FKning 1119-moddasining 1-qismi talablari asosida qonuniy ekanligini tasdiqlab qasddan o'ldirishning o'zi uni vasiyat bo'yicha merosxo'r bo'lishdan chetlatish uchun asos bo'lishini ko'rsatgan.

Mol-mulknii vasiyat qilib qoldirish meros qoldiruvchining mutlaq huquqi, erki va xohish-irodasi bo'lgani sababli, uning hayotiga suiqasd qilingandan keyin, o'sha shaxs nomiga rasmiylashtirilgan vasiyatnoma, agar uni bekor qilish uchun keyinchalik harakat qilingan bo'lmasa, haqiqiy hisoblanadi. Masalan, «B» eri «K» vafotidan keyin sudga murojaat qilib erining avvalgi xotinidan bo'lgan o'g'li «Sh» erining hayotiga bir necha marotaba suiqasd qilganligi, uni o'ldirmoqchi bo'lganligi, ammo eri o'zining xususiy uy-joyini unga vasiyat qilib qoldirganini ko'rsatib «Sh»ni merosdan chetlatishni so'ragan. Suiqasd qilinganini tasdiqlash uchun guvohlikka qo'shnilarni ko'rsatgan. Tuman sudi ishni atroflicha tekshirganda vasiyatnomani uning hayotiga suiqasd qilinganidan keyin

tuzilganligini tasdiqlab, FKning 1119-modda, 1-qismiga asosan «B»ning da'vo arizasi rad etilgan.

Demak, merosdan chetlashtirish uchun meros qoldiruvchi hayotiga yoki ehtimol tutilgan merosxo'rlardan birortasining hayotiga nisbatan qilingan g'ayriqonuniy harakat qasddan qilingan bo'lishi shart. Ehtiyotsizlik bilan qilingan harakat yoki harakatsizlik esa, bunday merosxo'rlarni merosdan chetlashtirish uchun asos bo'lmaydi.

2. Meros qoldiruvchining so'nggi xohish-irodasi amalga oshirilishiga qasddan to'sqinlik qilgan va shu orqali o'zlarining yoki o'zlariga yaqin shaxslarning vorislikka chaqirilishiga yoxud merosning o'zlariga yoki o'zlariga yaqin shaxslarga tegishli ulushi ko'payishiga imkon yaratib bergan shaxslar vasiyat bo'yicha ham, qonun bo'yicha ham meros olish huquqiga ega bo'lmaydilar.

Meros qoldiruvchining eng so'nggi xohish-irodasi vasiyatnomada belgilab qo'yilgan bo'lishi mumkin yoki vasiyatnoma tuzish oldidan izhor qilingan bo'lishi mumkin.

Meros qoldiruvchining so'nggi xohish-irodasi amalga oshirilishiga to'sqinlik qilish harakati; birinchidan, qasddan qilingan bo'lishi, ikkinchidan, bu harakat oqibatida o'zlarining yoki o'zlariga yaqin kishilarning vorislikka chaqirilishiga sharoit tug'dirgan bo'lishi, uchinchidan, bu harakat bilan meros mulkning o'zlariga yoki o'zlariga yaqin shaxslarga tegishli ulushining ko'payishiga imkon yaratib bergan taqdirdagina bunday shaxslarni merosdan chetlashtirish uchun asos bo'ladi.

Meros qoldiruvchining so'nggi xohish-irodasini amalga oshirishga to'sqinlik qilish har xil yo'llar bilan bajarilishi mumkin. Masalan, soxta vasiyatnoma tuzish yo'li bilan, vasiyatnomani o'z manfaatiga mos tuzishga majburlash yo'li bilan, merosxo'rlardan birortasini merosdan voz kechishga majburlash va boshqa yo'llar bilan meros qoldiruvchining so'nggi xohish-irodasi bajarilmasdan qolishiga erishish mumkin.

3. Bolalariga nisbatan ota-onalik huquqidan mahrum etilgan shaxslar hamda qonunda nazarda tutilgan asoslarda meros qoldiruvchiga ta'minot berish majburiyati zimmlariga yuklatilgan shaxslar o'z majburiyatlarini bajarishdan bosh tortgan taqdirda qonun bo'yicha voris bo'lish huquqiga ega emaslar.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilingan, ammo meros ochilgan paytda ota-onalik huquqi tiklangan hollarda ular merosdan chetlashtirilmasliklari mumkin.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilish (oila kodeksining 79-moddasi) va bu huquqni tiklash (oila kodeksining 82-moddasi) O'zbekiston

Respublikasining oila kodeksi qoidalariga asosan amalga oshirilgan bo'lishi kerak.

Har bir ota va ona o'zlarining voyaga etmagan bolalariga va voyaga etgan, mehnatga qobiliyatsiz, yordamga muhtoj bolalarga ta'minot berishga majburlardir. Qonunda nazarda tutilgan tartibda va belgilangan shartlarga asosan, sudning hal qiluv qarori bilan yuklatilgan ta'minot berish majburiyatlarini bajarishdan bo'yin tovlagan ota yoki onani ta'minot olishga huquqi bo'lgan shaxs vafot etgan taqdirda undan qolgan meros mulkka voris bo'lishdan chetlashtirish uchun asos bo'ladi.

Fuqaroning ta'minot berish haqidagi sudning hal qiluv qarorini bajarishdan bo'yin tovlagani tegishli hujjatlar bilan tasdiqlanishi kerak.

Xuddi shuningdek, qonunga asosan mehnatga qobiliyatsiz va yordamga muhtoj ota yoki onalarga, sudning hal qiluv qarori bilan ta'minot berish majburiyati yuklatilgan mehnatga qobiliyatli, voyaga etgan bolalar ta'minot berishdan bo'yin tovlagan taqdirda, vafot etgan ota yoki onalardan qolgan meros mulk olishdan chetlashtirilishlari mumkin. Merosdan chetlashtirish faqatgina manfaatdor shaxslarning da'vo arizalariga asosan sud tomonidan ko'rib, hal qilinadi.

«B» sudga murojaat qilib, Eri «S» vafot etganini va u hayotligida qariligi tufayli yordamga muhtoj bo'lib, o'g'li «V» tomonidan ixtiyoriy ta'minot bermaganligi sababli, sud qarori bilan ta'minot olib turganligini va uni muntazam bermay kelganligini ko'rsatib, o'g'li «V» ni meros olishdan chetlashtirishni so'ragan.

Tuman sudi ishni mazmunan ko'rib aniqlanishicha «S» hayotlik davrida bir necha marotaba sud ijrochisiga murojaat qilib, sud hal qiluv qarorini majburiy bajarilishini ta'minlashni so'raganligi, militsiya va prokuratura organlariga murojaat qilib, o'g'li «V» sud qarorini bajarishdan muntazam ravishda bo'yin tovlab kelayotganligini va unga nisbatan chora ko'rishni so'raganligi tasdiqlangan.

Tuman sudi FKning 1119-moddasining 3-qismiga asosan «V»ni meros olishdan chetlatish haqida hal qiluv qarori chiqardi. «B»ning da'vo arizasi qanoatlantirildi.

Noloyiq merosxo'rlar deb topish uchun va vorisni merosdan chetlatish uchun yetarli dalillar to'planib, qonun bilan zimmasiga yuklatilgan moddiy yordam berish majburiyatini bajarishdan bo'yin tovlaganligi tasdiqlanishi kerak.

Bu dalillar quyidagilar bo'lishi mumkin:

a) jinoiy tartibda javobgarlikka tortishga asos bo'lgan harakatlarni sodir qilgan shaxslarga nisbatan sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi, ajrimi yoki qarori;

b) ota-onalik huquqidan mahrum qilinganlik haqidagi sudning qonuniy kuchga kirgan va amal qilib turgan hal qiluv qarori, ajrimi yoki qarori;

v) meros qoldiruvchiga ta'minot berishdan bosh tortgan yoki zimmasiga yuklatilgan ta'minot berish majburiyatini bajarishdan bo'yin tovlagan shaxslarga nisbatan sudning hukmi, qarori yoki ajrimi, shuningdek, qidiruv e'lon qilinganligi haqidagi hujjatlar;

g) ijro varaqa bo'yicha sud ijrosining, ariza, shikoyat va xabarlar bo'yicha militsiya va prokuratura organlarining tekshirish hujjatlari va hokazo boshqa dalillar.

Yuqorida ko'rsatilgan asoslarda merosdan vorisni chetlashtirish vasiyat majburiyatiga nisbatan ham, majburiy hissa olish huquqiga ega bo'lgan merosxo'rlarga ham taalluqlidir.

Shunday qilib, ota-onalik huquqidan mahrum qilinganlik yoki qonunga asosan ta'minot berish majburiyati zimmasiga yuklatilgan shaxslarni o'z majburiyatlarini bajarishdan bo'yin tovlaganlik uchun meros olishdan chetlashtirish faqatgina qonun bo'yicha vorislikni amalga oshirishda tatbiq etiladi. Bu asoslar vasiyat bo'yicha vorislikni amalga oshirishga to'sqinlik qilmaydi.

67-bob. VASIYAT BO'YICHA VORISLIK

1-§. Vasiyat bo'yicha vorislik tushunchasi

«Mulkdor, - deyiladi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 54-moddasida, mulkiga o'z xohishiga egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi».

Mulkdor o'z mulkini tasarruf etishda erkin bo'lib, u «faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkin» (53-modda).

FKning 1120-moddasida «Fuqaroning o'ziga tegishli mol-mulki yoki bu mol-mulkka nisbatan huquqini vafot etgan taqdirda tasarruf etish xususidagi xohish-irodasi vasiyat deb e'tirof etiladi».

Yuridik adabiyotlarda vasiyat tushunchasi huquqshunos olimlar tomonidan har xil ta'riflanadi.

R.O. Xalfinaning ta'rifi bo'yicha, vasiyat – bu shaxs vafot etgan taqdirda o'z mulkiga nisbatan qonunda belgilab qo'yilgan shaklda amalga oshirilgan farmoyish hisoblanadi¹.

M.Yu. Barshevskiyning fikri bo'yicha vasiyat – bu meros qoldiruvchi vafotidan so'ng huquqni olish tartibini belgilovchi shaxsiy-rasmiy xarakterga ega bo'lgan bir tomonlama bitim hisoblanadi².

F.Sayfullaevning bergan ta'rifi bo'yicha «vasiyat deb, meros qoldiruvchining o'zi vafot etgandan keyin mulkining barchasini yoki bir qismini qonun bilan belgilangan tartibda vorislarning yoki vorislari bo'lib hisoblanmagan shaxslarning biri yoki bir nechtasiga, davlatga yoki davlat, jamoat tashkilotlari, korxonalar yoki muassasalarga qoldirish haqidagi bergan yozma buyrug'iga aytiladi»³.

Bu ta'riflarning har birida bir umumiy kamchiligi – bu vasiyatnomaning o'ziga xos belgilari to'la ravishda ko'rsatilmagan.

O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 29 avgustda qabul qilinib, o'tgan o'n yil davomida o'zining hayotiyiligini ko'rsatgan fuqarolik kodeksining merosga oid huquqiy normalarini tahlil etish natijasida vasiyatning quyidagi belgilarini e'tirof etishlari lozim:

• **Birinchi**dan, vasiyatnoma, o'z-o'zidan ma'lumki u yozma shaklda

¹ Р.О. Халфина. Право наследования в СССР. Москва. 1952.30-бет.

² М.Ю. Баршевский. Правовое регулирование наследования по завещанию. Москва. 1989.

³ Ф. Сайфуллаев. Ўзбекистон ССР Гражданлик ҳуқуқи. II том. Тошкент, «Ўқитувчи» 1988.- 264- б.

tuzilgan hujjat;

· **Ikkinchidan**, hujjat albatta vasiyat qoldiruvchi tomonidan shaxsan tuzilgan bo'lishi kerak, uni vakil orqali tuzilishiga yo'l qo'yilmaydi;

· **Uchinchidan**, vasiyatnoma qoida tariqasida shaxsan yozilib imzo qilinish kerak;

· **To'rtinchidan**, vasiyatnoma bir tomonlama bitim bo'lib, faqat meros qoldiruvchining erki bilan tuziladi, merosxo'rning erki bilan olinadi;

· **Beshinchidan**, mol-mulkni kimga vasiyat qilish meros qoldiruvchining mutlaq huquqi hisoblanadi;

· **Oltinchidan**, vasiyatnomada vasiyat bo'yicha huquq oluv oldiga faqat qonuniy talab va shartlarni qo'yishi mumkin;

· **Ettinchidan**, vasiyatnomani xohlagan paytda va izoh bermay o'zgartirish, bekor qilish mumkin;

· **Sakkizinchidan**, vasiyatnoma, albatta, notarius yoki boshqa qonun bilan huquq berilgan mansabdor shaxslar tomonidan guvohlantirilishi shart;

· **To'qqizinchidan**, vasiyatnoma faqat meros ochilgandan keyingina amal qila boshlaydi;

· **O'ninchidan**, vasiyatnoma bo'yicha huquqiy oqibat – ikki tomonning –vasiyat qoldiruvchi va merosxo'rlarning xohish-irodasi amalga oshirilgan holda vujudga keladi.

Yuqoridagilarga asoslanib, quyidagi ta'rifni etirof etamiz.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi bilan berilgan huquqqa asosan har bir fuqaro tomonidan o'ziga tegishli bo'lgan shaxsiy va hususiy mulkini, mulkka bo'lgan huquq va majburiyatlarini o'zi vafot etganidan so'ng tasarruf etish shakl va qoidalari belgilab berilgan xohish-irodasini erkin tarzda ifoda etadigan farmoyishi vasiyat deb e'tirof etiladi.

Vasiyatnoma o'ziga xos xususiyatlarga ega:

· **Birinchidan**, vasiyatnoma vasiyat qoldiruvchining shaxsi bilan bevosita bog'liq. Vasiyatnoma fuqaroning shaxsiy farmoyishi hisoblanib, shaxsan vasiyat qoldiruvchi tomonidan tuziladi. Ishonchnomaga asosan, boshqa shaxslar, hatto qonuniy vakillar tomonidan tuzilishiga yo'l qo'yilmaydi.

· **Ikkinchidan**, vasiyatnoma bir tomonlama bitim hisoblanib, faqat vasiyatnomada ko'rsatilgan shaxs tomonidan amalga oshiriladi.

· **Uchinchidan**, o'z erki bilan o'z mulkini vasiyat qilib qoldirish huquqi-vasiyat qilish erkinligi, faqatgina to'la muomala layoqatiga ega bo'lgan fuqarolarga beriladi. Muomalaga layoqatsiz topilgan shaxslar o'zlarining mol-mulkklarini vasiyat qilib qoldirolmaydilar. Vasiyat qoldiruvchining

muomala layoqati vasiyatnoma tuzilgan vaqt bilan belgilanadi.

· **To'rtinchidan**, vasiyatnoma, albatta, qonunda belgilangan shaklda va tartibda tuzilishi va faqat qonun bilan huquq berilgan mansabdor shaxslar tomonidan guvohlantirilgan bo'lishi shart.

· **Beshinchidan**, vasiyat qoldiruvchi vasiyatnomaga faqat o'ziga tegishli bo'lgan mulkni, mulkiy huquq va majburiyatlarni, shuningdek, meros ochilish paytiga kelib unga tegishli bo'lish ehtimoli bo'lgan mulkiy huquq va majburiyatlarni ham vasiyatnomaga kiritish mumkin.

· «Vasiyatnomani tasdiqlab berishda, – deyiladi «Notariat to'g'risidagi» qonunning 45-moddasida, – vasiyat qiluvchidan uning vasiyat qilinayotgan mol-mulkka bo'lgan huquqini tasdiqlovchi dalillarni taqdim etish talab qilinmaydi». Chunki vasiyatnomada ko'rsatilgan mulk yoki unga bo'lgan huquq va majburiyat vasiyat qilinayotgan paytda vasiyat qoldiruvchiga tegishli bo'lmagan bo'lishi, lekin keyinchalik unga tegishli bo'lishi ehtimoli hisobga olib, ko'rsatilgan mol-mulk yoki unga bo'lgan huquq meros ochilgan paytga kelib unga o'tsa, vasiyatnomadagi farmoyish haqiqiy hisoblanadi.

Meros qoldiruvchi, FKning 1120-moddasiga asosan o'zining qonun bilan man etilmagan har qanday mol-mulkini va mulkka bo'lgan huquq va majburiyatlarining barchasini yoki uning muayyan bir qismini, shu jumladan uy-ro'zg'or buyumlari va jihozlarini ham vasiyat qilib qoldirishga haqli.

Agar vasiyat qoldiruvchi vasiyatnomada o'zining barcha mulkini vasiyat qilish haqida farmoyish bergan bo'lsa, uning hamma mulki, shu jumladan uy-ro'zg'or buyumlari va jihozlari ham vasiyat bo'yicha merosxo'rlarga o'tadi.

Vasiyatnomada mol-mulkning bir qismi vasiyat qilingan taqdirda, uning qolgan qismi qonun bo'yicha vorislarga o'tadi. Bunday holda vasiyat qoldiruvchi uy-ro'zg'or buyumlari va jihozlari haqida alohida, ularning vasiyat bo'yicha kimga o'tishini ko'rsatishi shart. Vasiyat bo'yicha meros qoldiruvchining faqatgina mulkiy huquqlari o'tadi, mulkiy majburiyatlar esa, FKning 1155-moddasi tartibida meros qiymati hisobidan hamma talablardan oldin imtiyozli ravishda qoldirilishi lozim.

Meros qoldiruvchi o'zining qarzlarini to'lashdan ayrim vorislarni qisman yoki to'liq ozod qilishga haqli emas. Bunday vasiyatnomada ko'rsatilgan farmoyish haqiqiy hisoblanmaydi. Chunki merosxo'rlarning har biri o'ziga tekkan mol-mulkning qiymati doirasida sherik (solidar) qarzdorlar sifatida javobgardirlar.

Vasiyat qoldiruvchi o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulkning hammasini

yoki uning muayyan bir qismini xohlagan bir yoki bir necha shaxslarga, shu bilan birga, davlatga, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga yoki boshqa yuridik shaxslarga berilishi haqida farmoyishda ko'rsatishi mumkin.

Vasiyat qoldiruvchi o'zining vasiyatnomasidagi farmoyishi bilan qonun bo'yicha merosxo'rlarning hammasini, bir nechtasini yoki bittasini merosdan mahrum qilishga haqli.

Bundan tashqari, vasiyat qoldiruvchi ayrim merosxo'rlarning hissalarini ko'paytirish yoki kamaytirish haqida, ayrim ashyolarni ma'lum bir vorislarga berish haqida farmoyishda ko'rsatishi mumkin. Vasiyat qoldiruvchi o'zining bunday harakatlarining sababini tushuntirib izoh berishga majbur emas. Shu bilan birga, qonuniy vorisni merosdan mahrum qilish biror shart asosida ham bo'lishi mumkin emas. Umuman vasiyatnomani bekor qilish sharti bilan vasiyatnoma tuzilishiga yo'l qo'yilmaydi. Ammo uni kechiktirish sharti bilan vasiyatnoma tuzilishi mumkin. Bunday hollarda meros mulk birdaniga vasiyat bo'yicha vorisga o'tmaydi va vasiyatnomada berilgan farmoyishga ko'ra ma'lum bir topshiriq bajarilgandan keyin o'tish tartibi haqida shart qo'yilishi mumkin.

Bir yoki bir necha merosxo'rlar meros olish huquqidan mahrum qilingan taqdirda, vorislikni navbat bo'yicha boshqa, qonun bo'yicha merosxo'rlar oladilar. Agar hamma merosxo'rlar meros olish huquqidan mahrum qilingan bo'lsalar, meros mulk FKning 1157-moddasi tarkibida sudning qarori bilan hal qilinadi.

Vasiyatnomada voris sifatida ko'rsatilmagan merosxo'r vasiyat qilinmasdan qolgan meros mulkka qonun bo'yicha voris bo'lish huquqini saqlab qoladi. Meros ochilmasdan vafot etgan yoki merosdan voz kechgan vasiyat bo'yicha merosxo'rga vasiyat qilingan mulkni olish huquqi qonun bo'yicha merosxo'rlarga o'tadi. Taqdim qilish huquqi vasiyat bo'yicha merosxo'rlar vorislariga o'tmaydi.

Qonun bo'yicha merosxo'rlarning meros olish huquqidan mahrum etilishi, agar vasiyatnomadan boshqa hol kelib chiqmasa, ularning taqdim qilish huquqi bo'yicha vorislik qiladigan avlodlariga nisbatan tatbiq etilmaydi.

Meros qoldiruvchi vasiyatnomada o'ziga tegishli mulkni nafaqat kimga meros qilib qoldirish haqida, ayni vaqtda, umumiy tarzda «hamma bolalarimga», «nabiralarimga» va hokazo boshqacha umumiy tarzda ularning qonun bo'yicha qaysi navbatda merosxo'r bo'lishlaridan qat'iy nazar belgilab qo'yishi mumkin.

Vasiyatnoma so'zi ikki ma'noda tatbiq etiladi. Birinchidan

vasiyatnoma - bu vasiyat qoldiruvchining erki ifodalangan hujjatning o'zi sifatida tatbiq qilinsa, ikkinchidan, vasiyatnoma - vasiyat qoldiruvchining erkini ifoda etuvchi akt hisoblanadi.

Bu ma'noda vasiyatnoma bir tomonlama bitim bo'lib, uni tuzish uchun qonun hujjatlariga asosan bir tarafning, ya'ni vasiyat qoldiruvchining xohishi yetarli bo'ladi. Boshqa bir shaxsning qarshi erkini ifoda qilish talab qilinmaydi. Shuning uchun vasiyatnomaning haqiqiyliги hech vaqt vorislarning roziligiga bog'liq emas.

Nima uchun vasiyatnoma bir tomonlama bitim deb ataladi?

FKning 102-moddasida bayon qilinganidek, bitim tuzish uchun qonun hujjatlariga yoki taraflarning kelishuviga muvofiq bir tarafning xohishi zarur va yetarli bo'lsa, bunday bitim bir taraflama bitim hisoblanadi.

Demak, vasiyat qoldiruvchi shaxsan o'zi, o'z erki bilan merosxo'rga o'zining xususiy mol-mulkiga nisbatan ma'lum bir huquqni belgilab beradi. Vorisni merosdan mahrum qilishga ham uning sababini tushuntirishga meros qoldiruvchining majbur emasligi nazarda tutiladi.

«Meros qoldiruvchi, - deyiladi FKning 1120-moddasi, 7-bandida, vasiyatnoma tuzilgandan keyin uni istagan paytda bekor qilish va o'zgartirish borasida erkin bo'lib, bunda bekor qilish yoki o'zgartirish sabablarini ko'rsatishga majbur emas».

Buning uchun faqat qonunda belgilangan shakl va tartibga rioya qilish talab qilinadi, xolos.

Vasiyat bo'yicha merosxo'r faqat meros ochilgandan keyin merosdan voz kechishga yoki merosni qabul qilib olmaslikka haqli.

Vasiyatnoma tuzgan shaxs o'zining mol-mulkiga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf qilish bilan bog'liq hamma harakatlarni amalga oshirish huquqini saqlab qoladi. Buning uchun vasiyatnomani to'lig'icha yoki qisman bekor qilish, uning mazmunini o'zgartirish shart emas. Vasiyatnomada belgilab qo'yilgan alohida ashyolarni ma'lum bir merosxo'rga berish haqidagi farmoyish ham meros ochilgunga qadar u shaxs uchun hech qanday huquq tug'dirmaydi.

Vasiyatnoma har bir alohida olingan shaxsning aynan o'zining harakati hisoblanadi. Shuning uchun ham vasiyatnoma ikki va undan ortiq shaxslar tomonidan birgalikda tuzilishi mumkin emas.

«Meros qoldiruvchi, - deyiladi FKning 1120-modda, 8-bandida, vasiyatnomada o'zi merosxo'r etib tayinlangan shaxslarga, o'z navbatida vafot etishlari ehtimoli bilan o'zlariga vasiyat qilingan mol-mulkni muayyan tarzda tasarruf etish xususida ko'rsatma berish

majburiyatini yuklashga haqli emas.

Masalan, ota o'g'liga vasiyat bo'yicha qoldirgan uy-joyini, u vafot etganda, albatta, nabirasiga vasiyatnoma orqali qoldirish majburiyatini yuklashi mumkin emas. Vasiyatnomada ko'rsatilgan bunday shart haqiqiy sanalmaydi.

2-§. Vasiyatnomaning shakllari

Vasiyatnomaning huquqiy ahamiyatini hisobga olib, qonun uning shakliga alohida e'tiborni qaratgan. FKning 1124- moddasida vasiyatnomaning yozma shakli belgilab, uning yozilgan joyi va vaqti ko'rsatilishi shart qilib ko'rsatilgan.

Qonunda belgilangan shaklda tuzilmagan vasiyatnoma haqiqiy hisoblanmaydi (FKning 1130-moddasi). Vasiyatnoma bir tomonlama bitim bo'lgani sababli, uni haqiqiy emas deb topish asoslari FKning bitimlari haqidagi (115-moddasi) qoidalari tartibida amalga oshiriladi.

Notarial tasdiqlangan vasiyatnomalar va notarial tasdiqlangan vasiyatnomalarga tenglashtirilgan vasiyatnomalar yozma shaklda tuzilgan hisoblanadi. Vasiyatnoma vasiyat qoldiruvchining o'z qo'li bilan yoki uning so'zidan notarius tomonidan yozilgan va shaxsan imzo qilingan bo'lishi kerak.

Vasiyat qoldiruvchining jismoniy nuqsonligi, kasalligi yoki savodsizligi oqibatida vasiyatnomani o'z qo'li bilan yozib imzo qo'yish imkoniyati bo'lmaganda, uning iltimosiga ko'ra boshqa shaxs tomonidan yozilib, imzo qo'yilishi mumkin. Bunday hollarda, albatta, vasiyatnomaning guvohlantiruvchi notarius yoki qonun bilan vasiyatnomalarni guvohlantirish huquqi berilgan mansabdor shaxslarning ishtirokida, vasiyatnoma vasiyat qoldiruvchining o'z qo'li bilan yozib, imzolay olmaganligining sabablari ko'rsatilishi shart.

«Notariat to'g'risida»gi qonunning 30-moddasiga asosan notarial harakatlar notariat idorasi yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi joylashgan binoda amalga oshirilishi kerak. Fuqaro kasalligi, nogironligi tufayli yoki boshqa sabablarga ko'ra, davlat notariat idorasiga, fuqarolar yig'ini raisi (oqsoqol) yoki xususiy amaliyot bilan shug'ullanuvchi notarius huzuriga bora olmaydigan ayrim hollarda notarial harakatlar mazkur fuqaro turgan joyda amalga oshirilishi mumkin.

Vasiyatnomani vasiyat qiluvchining o'rniga imzolash man qilingan shaxslarning tizimi FKning 1124-moddasida belgilab qo'yilgan.

Bular quyidagilar:

- notarius yoki vasiyatnomani tasdiqlash huquqi berilgan mansabdor shaxs;

- vasiyatnoma kimning foydasiga tuzilgan yoki kimga nisbatan vasiyat majburiyati yuklatilgan bo'lsa, o'sha shaxs, uning eri (xotini), bolalari, ota-onasi, nevaralari va chevaralari;

- vasiyat qoldiruvchining qonun bo'yicha merosxo'rlari;
- to'liq muomala layoqatiga ega bo'lmagan fuqarolar;
- savodsizlar va vasiyatnomani o'qiy olmaydigan boshqa shaxslar;
- yolg'on guvohlik berganlik uchun muqaddam sudlangan shaxslar.

«Notariat to'g'risida»gi qonuning 37-moddasiga binoan, notariuslar o'z nomiga va o'z nomidan, xotini(eri) nomiga hamda uning nomidan, xotinining (erining) va o'zining qarindosh-urug'lari (ota-onasi, bolalari, nabiralari, tug'ishgan aka-uka va opa-singillari), ular bilan vasiylik va homiylik tufayli bog'langan shaxslar nomiga hamda ularning nomidan, shuningdek, mazkur davlat notariat idorasining xodimlari yoki xususiy amaliyot bilan shug'ullanuvchi notariusning qo'l ostida ishlovchi shaxslar nomiga va ularning nomidan notarial harakatlarni amalga oshirishga haqli emas.

O'zbekiston Respublikasi qonunlari bo'yicha og'zaki tuzilgan shartnomalar, bitimlar har xil texnik vositalar yordamida (magnitofon, telefonga, video tasmaga va hokazo) yozilgan vasiyat mazmunini anglatuvchi yozuvlar, vasiyat qoldiruvchining so'zidan bo'lsa ham, bunday vasiyatnomalar haqiqiy hisoblanmaydi. Ularning haqiqiyligini guvohlar ko'rsatmalari yoki boshqa qo'shimcha yozma va og'zaki dalillar orqali sud yo'li bilan ham tasdiqlashga yo'l qo'yilmaydi.

Tuman sudining 1997-yil 8-oktabr hal qiluv qarori bilan meros qoldiruvchining kichik o'g'li «G» ning o'z akasi «B» ga nisbatan qo'zg'atilgan da'vosi qanoatlantirilib, otalari hayotligidi mahallada, ko'pchilik ishtirokida (publichno) o'ziga tegishli yengil avtomashina «Tiko» ni kichik o'g'li uchun olganligini va oilaviy maslahatda, katta o'g'li «B» huzurida, uni «kichik o'g'lim «G» ga vasiyat qildim» degan og'zaki so'zlari tasdiqlanadi, deb hal qiluv qarori chiqargan.

Sudning bu hal qiluv qarori «B» ning shikoyati bilan viloyat sudi tomonidan vasiyatnomaning qonunda belgilangan shaklga rioya qilinmaganligi asos qilinib, tuman sudining hal qiluv qarori yuqori Konstitutsiya sudi tomonidan bekor qilingan.

Amaliyotda, bunday voqea va hodisalar uchrab turadi. Shu bilan birga vasiyatnomaning tuzilgan vaqti va joyini belgilab qo'yish ham katta ahamiyat kasb etadi.

Meros ochilgandan keyin merosxo'rlar o'rtasida nizo chiqqanida, birinchidan, meros qoldiruvchining vasiyatnoma tuzganda muomala

layoqatiga ega bo'lmaganligi, harakatlarining oqibatiga ko'zi etmaganligi; ikkinchidan, ikki yoki undan ortiq vasiyatnoma mavjud bo'lganda, ulardan qaysi biri oldin, qaysi biri keyin tuzilganligini aniqlash vasiyatnomada ko'rsatilgan vaqtda vasiyat qoldiruvchi imzo qo'yish imkoniyatlariga ega bo'lgan yoki bo'lmaganligini isbotlash uchun zarur bo'ladi.

Qonunda belgilangan tartib va qoidalarga rioya qilingan holda tuzilgan vasiyatnomalar haqiqiy bo'lib sanalib, aks holda, nizoga sabab bo'ladi.

Bunday nizolar sud tomonidan ko'rilganda fuqarolik protsessual qonunida yo'l qo'yilgan dalillar, isbotlash vositalaridan foydalanib, meros qoldiruvchining vafot etish oldidagi haqiqiy erki, xohish-irodasi ifoda etilganligi va og'zaki qilingan vasiyatning haqiqiyliги sud yo'li bilan tasdiqlangan taqdirda, masala ijobiy hal qilinishi kerak, degan fikr adolatli bo'lur edi.

Amaliyotda shunday hodisalar uchraydiki, vasiyat qoldiruvchi bir necha marotaba o'zining vasiyatnomasini tuzib qoldiradi. Uning qaysi biri haqiqiy ekanligini aniqlash uchun vasiyatnomaning tuzish vaqti asos qilib olinishi kerak. Keyingi tuzilgan vasiyatnoma avvalgi vasiyatnomaning bekor bo'lishi uchun asos bo'ladi.

Vasiyatnomaning tuzilgan vaqti uning notarial tasdiqlangan vaqti bilan hisoblanadi.

Qonunda nazarda tutilgan vasiyatnoma shakliga doir asosiy talablar, birinchidan, vasiyatnoma notarius tomonidan tasdiqlangan bo'lishi, notarial tasdiqlangan vasiyatnomalarga tenglashtirilgan bo'lishidir, shuningdek, vasiyatnomalar yozma shaklda faqat qonunda belgilangan tartibda rasmiylashtirilib, tasdiqlangandagina haqiqiy hisoblanadi.

Vasiyatnomaning sir saqlanishi. Amaliyotda mol-mulkni vasiyat qilib qoldirish qarindoshlar oldida ular bilan munosabatlarda noqulaylik tug'diradi. Shu sababdan qonun vasiyatnomani sir saqlanishini nazarda tutadi.

FKning 1128-moddasida «Notarius, vasiyatnomani tasdiqlovchi boshqa mansabdor shaxs, shuningdek, vasiyatnomani vasiyat qoldiruvchi o'rniga imzo qiluvchi fuqaro meros ochilganga qadar vasiyatnomaning mazmuniga, uning tuzilishi, bekor qilinishi yoki o'zgartirilishiga daxldor ma'lumotlarni oshkor qilishga haqli emas».

Qonun vasiyatnomaning sir saqlanishini ta'minlash uchun yetarli choralar va tadbirlar belgilab qo'yadi. Vasiyatnomaning borligi haqida oshkor qilishga hech kimning haqqi yo'q.

«Notariat to'g'risida»gi qonuning 6-moddasiga asosan amalga

oshirilgan notarial to'g'risidagi ma'lumotlar faqat sud, prokuratura va tergov organlarining talabiga asosan ular yuritayotgan ishlar munosabati bilan beriladi. Vasiyatnoma vafotidan keyingina berilishi mumkin.

Xizmat vazifasini bajarish munosabati bilan notarial harakatlar haqida o'ziga ma'lum bo'lgan ma'lumotlarni har qanday mansabdor shaxs ham oshkor qilishga haqli emas. Bunday shaxslar qonunda belgilangan tartibda vasiyatnoma sirlarini oshkor qilganliklari uchun tegishlicha javobgarlikka tortiladilar.

Vasiyatnomani sir saqlash haqidagi qonun talablari vasiyat qoldiruvchi uchun ham majburiydir. Vasiyat qoldiruvchi o'zining vasiyatnomasi haqida oshkor aytishga va uni boshqalarga ko'rsatishga haqli, ammo notarial idorasiga vasiyatnomani oshkor qilish uchun farmoyish berishga haqli emas. Vasiyatnoma faqat meros ochilgan paytdan boshlab kuchga kiradi. Vasiyatnomaning tuzilishidan uning kuchga kirishiga qadar ancha vaqt o'tishi mumkin. Qonun bu muddatni chegaralab qo'ygan emas.

Agar vasiyatnoma vasiyat qoldiruvchi tomonidan o'zgartirilmagan yoki bekor qilinmagan bo'lsa, u qancha vaqt o'tishidan qat'iy nazar, amal qiladi. Vasiyat qoldiruvchi o'zining vasiyatnomada izhor qilgan irodasini xohlagan vaqtda o'zgartirishi va bekor qilishga haqli ekan, bu haqda, ayniqsa, merosxo'rlar xabar topmasligi maqsadga muvofiq. Shuning uchun vasiyatnomaning mavjudligini xizmat vazifasini bajarish munosabati bilan bilgan shaxslar uning mazmuni haqida, tuzilishi, bekor qilinishi yoki o'zgartirilishi haqidagi ma'lumotlarni sir saqlashga majburdirlar. Vasiyatnomaning tuzilganligi, o'zgartirilganligi yoki bekor qilinganligi ma'lum bir guruh shaxslarga ma'lum bo'ladi. Notarius, qonun bilan notarial harakatlarni amalga oshirish vakolati berilgan shaxslar, vasiyat qoldiruvchi o'rniga vasiyatnomani imzo qilgan shaxslar vasiyatnoma haqida axborotga ega bo'lgan shaxslar bo'lishi mumkin.

Bu shaxslar meros ochilgunga qadar vasiyatnomaning mavjudligi va uning mazmuni haqida hech kimga, shu jumladan, merosxo'rning o'ziga ham oshkor qilishga haqli emaslar.

Vasiyatnoma tuzuvchi uning mazmuni bilan tanishib chiqmasdan tasdiqlashni notariusdan talab qilishga haqli. Bunday vasiyatnomalar maxfiy vasiyatnoma bo'lib hisoblanadi, maxfiy vasiyatnoma xaqiqiy sanalmasligi xavfi ostida vasiyat qoldiruvchining o'z qo'li bilan yozilishi, imzolanishi va ikki guvoh hamda notarius ishtirokida konvertga solinib, elimlanishi lozim. Elimlangan konvertning ustida guvohlarning ismi, otasining ismi va familiyasi, ularning doimiy turar joylari to'liq yozilib, ular tomonidan

imzolanishi kerak. Guvohlar imzolagan bu konvert ham ularning va notariusning ishtirokida boshqa konvertga solinib, notarius tomonidan elimlanib, uning ustiga tasdiqlash ustxati yozilishi kerak.

3-§. Notarial tasdiqlangan vasiyatnoma

Vasiyatnomalarni tasdiqlash huquqi davlat notarial idoralarida ishlovchi notariuslarga («Notarius to'g'risida»gi qonunning 23-moddasi), xususiy amaliyot bilan shug'ullanuvchi notariuslarga (24-modda), shaharchalar, qishloqlar va ovullar fuqarolar yig'inlarining raislari (oqsoqollari)ga (25-modda) va O'zbekiston Respublikasining chet ellardagi konsullik muassasalarining konsullari (28-modda)ga berilgan.

Notariuslarning, notarial harakatlarni amalga oshirish huquqiga ega bo'lgan boshqa mansabdor shaxslarning notarial harakatlarni amalga oshirish tartibi «Notariat to'g'risida»gi qonunda belgilab qo'yilgan.

Vasiyatnomani tasdiqlash vaqtida notarius uni tasdiqlashni so'rab murojaat qilganning shaxsini, muomalaga layoqatini belgilangan tartibda aniqlashni, vasiyatnoma vasiyat qoldiruvchi tomonidan o'z qo'li bilan yozilganligini, undagi imzo o'z qo'li bilan qo'yilganligini tekshirib, shunga ishonch hosil qilishi kerak. Lekin qoida tariqasida vasiyat qoldiruvchi tomonidan vasiyatnoma notarius yoki notarial harakatlarni amalga oshirish vakolati berilgan mansabdor shaxsning huzurida yozilishi va imzolanishi kerak.

Vasiyat qoldiruvchining jismoniy kamchiliklari yoki savodsizligi sababli o'zi o'z qo'li bilan yozish va imzo qilish imkoniyatiga ega bo'lmagan taqdirda, notarius yoki notarial harakatlarni amalga oshirish huquqi berilgan mansabdor shaxs tomonidan uning so'zidan yozib olinishi mumkin. Bunday hollarda, albatta, vasiyatnoma matni vasiyat qoldiruvchiga o'qib berilishi shart va bu haqda vasiyatnomaga alohida belgi qilib qo'yilishi kerak.

Agar savodsiz vasiyat qoldiruvchining qulog'i kar, tili gung yoki ham kar, ham gung bo'lsa, vasiyatnoma guvohlantirilayotganda ularga tushuntira biladigan shaxsning ishtiroki ta'minlanishi va u o'zining imzosi bilan vasiyatnomaning mazmuni vasiyat qoldiruvchining erki to'g'ri kelishini guvohlantirishi kerak. Bu harakatlarning hammasi, albatta, vasiyatnomani guvohlantiruvchi notariusning yoki notarial harakatlarni amalga oshirish huquqiga ega bo'lgan mansabdor shaxsning ishtirokida bo'lishi shart. Vasiyatnoma faqat vasiyat qoldiruvchi huzurida tasdiqlanishi lozim.

Vasiyatnoma vasiyat qoldiruvchining so'zidan notarius tomonidan yoki vasiyatnomani tasdiqlayotgan mansabdor shaxs tomonidan texnik vositalar yordamida, ya'ni yozuv mashinkasi, komp'yuterdan foydalangan holda amalga oshirilishi mumkin.

Bunday vasiyatnomalar ham, albatta, vasiyat qoldiruvchi tomonidan vasiyatnomani tasdiqlovchi notarius yoki boshqa mansabdor shaxs huzurida imzo qilinishi kerak. Imzolashdan oldin vasiyat qoldiruvchi vasiyatnomani tasdiqlovchi notarius yoki vasiyatnomani tasdiqlash huquqi berilgan mansabdor shaxs oldida vasiyatnomaning matnini to'lig'icha o'qib chiqishi va undan keyin imzo qo'yishi kerak.

Vasiyat qoldiruvchining xohishiga ko'ra, vasiyatnomani xohlagan notarial idorasining notariusida tasdiqlashi mumkin. Basharti, vasiyat qoldiruvchi tomonidan oldin, boshqa notariusda vasiyatnoma rasmiylashtirilgan bo'lsa, uni bekor qilish yoki o'zgartirish haqida vasiyatnomani birinchi guvohlantirgan notariusga murojaat qilish shart emas. Ammo vasiyatnomani ikkinchi marotaba guvohlantirayotgan notarius bu haqda vasiyatnomani birinchi marotaba guvohlantirgan notariusga xabar berishi shart.

Vasiyatnomani tasdiqlagan vaqt, uni tuzish vaqti bo'lib sanaladi.

Vasiyatnomaning qonunda belgilangan shakliga rioya qilmaslik uning haqiqiy emas deb topilishi uchun asos bo'ladi.

4-§. Notarial tasdiqlangan vasiyatnomalarga tenglashtirilgan vasiyatnomalar

Notarial idoralarida tasdiqlash imkoniyati bo'lmagan hollarda, qonunda nazarda tutilgan tartibda belgilangan mansabdor shaxslar tomonidan vasiyatnomaning tasdiqlanishiga yo'l qo'yiladi. Bunday vasiyatnomalar notarial tartibda tasdiqlangan vasiyatnomalarga tenglashtiriladi.

Qonunda vasiyatnomalarni tasdiqlash huquqiga ega bo'lgan mansabdor shaxslarning aniq ro'yxati berilgan. Shu bilan birga, qanday holatlarda uni amalga oshirishga ruxsat berilishi ham aniq belgilangan. Bu qoidani keng talqin etishga yo'l qo'yilmaydi. Qonunda nazarda tutilgan mansabdor shaxslardan boshqa hech kim vasiyatnomani guvohlantirishga haqli emas.

Vasiyatnomani tasdiqlash huquqi berilgan mansabdor shaxsning shaxsan o'zi vasiyat qoldiruvchining shaxsini aniqlashi, uning muomala layoqatiga ega ekanligini, vasiyatnoma haqiqatdan ham vasiyat qoldiruvchining o'z qo'li bilan yozilib, imzo qilinganligini aniqlab, shunga

ishonch hosil qilishi shart, shundan keyingina vasiyatnomani tasdiqlashi mumkin.

«Notariat to'g'risida» gi qonunning 27-moddasiga asosan mansabdor shaxslar tomonidan tasdiqlangan vasiyatnomalardan bitta nusxasi vasiyat qiluvchi doimiy yashaydigan joydagi davlat notarial idorasiga saqlash uchun yuborilishi shart. Davlat notarial idorasining notariusi saqlash uchun kelib tushgan vasiyatnomani tekshirib, uning shakl va tartib jihatidan qonunga muvofiq tuzilganligini aniqlaydi, nomuvofiqligi aniqlanganda, bu haqda vasiyat qiluvchiga va vasiyatnomani tasdiqlagan mansabdor shaxsga xabar qilishi kerak. Amaliyotda bunday vasiyatnomalar vasiyat qiluvchi tomonidan bevosita vafoti oldidan tuzilgan bo'ladi. Nizo chiqqanda ularning haqiqiyliги faqat meros ochilgandan keyin sud tomonidan hal qilinadi.

FKning 1126-moddasi va «Notariat to'g'risida» gi qonunning 26-moddasi quyidagi vasiyatnomalar notarial tasdiqlangan vasiyatnomalarga, tenglashtiriladi:

kasalxonalar, gospitallar, boshqa stasionar davolash muassasalarida davolanayotgan yoki qariyalar va nogironlar uylarida yashab turgan fuqarolarning ana shu kasalxonalar, gospitallar va boshqa davolash muassasalarining bosh shifokorlari, ularning davolash ishlari bo'yicha o'rinbosarlari yoki navbatchi shifokorlar, shuningdek, gospitallarning boshliqlari, qariyalar va nogironlar uylarining direktorlari yoki bosh shifokorlari tomonidan tasdiqlangan vasiyatnomalar;

O'zbekiston Respublikasi davlat bayrog'i ostida suzib yurgan kemalarda safarda bo'lgan fuqarolarning shu kemalarning kapitanlari tomonidan tasdiqlangan vasiyatnomalari;

qidiruv ekspeditsiyalari yoki shunga o'xshash boshqa ekspeditsiyalarda bo'lgan fuqarolarning ana shu ekspeditsiya boshliqlari tomonidan tasdiqlangan vasiyatnomalari;

Harbiy xizmatchilarning, notarius bo'lmagan erlarda joylashgan harbiy qismlarda esa bu qismlarda ishlayotgan harbiy bo'lmagan

fuqarolar, ularning oila a'zolari va harbiy xizmatchilarning oila a'zolarining ham harbiy qismlarning komandirlari tomonidan tasdiqlangan vasiyatnomalari;

Ozodlikdan mahrum qilish joylarida yoki qamoqda saqlanayotgan shaxslarning tegishli muassasalar boshliqlari tomonidan tasdiqlangan vasiyatnomalar;

Notarius bo'lmagan aholi punktlarida yashayotgan fuqarolarning qonunga muvofiq notarial harakatlarni amalga oshirish huquqi berilgan

mansabdor shaxslar tomonidan tasdiqlangan vasiyatnomalari.

Vasiyatnomaning ko'rsatilgan shakllariga doir qoidalarga rioya qilinganda uning mazmuni haqida anglashilmovchiliklar bo'lmasligiga va har qanday nizolarning kelib chiqishiga asos qoldirmaydi. Oqibatda vasiyatnoma talqin qilinganda undagi so'zlar va iboralarning asl ma'nosini anglash va uni e'tiborga olish imkoniyati tug'iladi.

Notarial tasdiqlangan vasiyatnomalarga tenglashtirilgan vasiyatnomalar tasdiqlanayotgan, notarial tasdiqlash to'g'risidagi talablardan boshqa FKning 1125-moddasida belgilangan qoidalarga rioya qilish talab qilinadi.

5-§. Vasiyatnomani o'zgartirish, bekor qilish

Fuqarolarga vasiyatnomani erkin tuzish to'g'risida berilgan huquq, uni o'z xohishi bilan bekor qilish yoki o'zgartirish huquqini ham beradi.

«Vasiyat qiluvchi, - deyiladi FKning 1127-moddasida, - istalgan vaqtda o'z vasiyatnomasini to'laligicha bekor qilishga yoxud unda mavjud bo'lgan ayrim vasiyat farmoyishlarini yangi vasiyatnoma tuzish orqali bekor qilishga, o'zgartirishga yoki to'ldirishga haqli».

Vasiyatnomani to'lig'icha, uning hamma bandlarini bekor qilish, birinchidan, uning notariusdagi nusxalarini yo'q qilib tashlashni so'rab bergan arizasiga asosan, ikkinchidan, yangi vasiyatnoma tuzilib, unda albatta vasiyatnomani bekor qilish haqida farmoyish berish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Vasiyatnoma qisman o'zgartirilganda, birinchidan, yangi tuzilgan vasiyatnomada oldingi vasiyatnomaning ayrim bandlarini bekor qilish, ikkinchidan, undagi ayrim bandlariga zid ravishda tuzilish yo'li bilan o'zgartirish kiritiladi.

Keyingi tuzilgan vasiyatnoma bekor qilingan taqdirda ham yangi vasiyatnoma tuzish yo'li bilan bekor qilingan yoki qisman, keyingi vasiyatnomaga zid bo'lgani sababli bekor qilingan avvalgi vasiyatnoma qaytadan tiklanmaydi.

Vasiyatnoma ikki nusxada tuzilib, uning bir nusxasi notariat idorasida saqlanadi, bir nusxasi vasiyat qoldiruvchi qo'lida bo'ladi.

Vasiyat bekor qilinganda yoki u o'zgartirilganda, bu harakat vasiyatnomaning har ikkala nusxasida ham o'z aksini topishi kerak.

«Notariat to'g'risida»gi qonuning 46-moddasiga asosan, notariuslar vasiyatnomani bekor qilish to'g'risidagi arizani olgan taqdirda, shuningdek, vasiyatnomani bekor qiluvchi yoki o'zgartiruvchi yangi vasiyatnoma olingan taqdirda, avvalgi vasiyatnomaning notariusda saqlanayotgan nusxasiga

va notarial harakatlarini ro'yxatga olish reestriga bu xususda belgi qo'yadi.

Vasiyatnomani bekor qilishni so'rab berilgan arizadagi imzo, albatta, belgilangan tartib bo'yicha notarial guvohlantirilgan bo'lishi kerak.

Vasiyatnomani o'zgartirish, faqatgina, yangi vasiyatnoma tuzish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bu vasiyatnomada oldingi vasiyatnomaning ayrim bandleri bekor qilinishi yoki o'zgartirilishi mumkin. Bundan tashqarii, keyingi tuzilgan vasiyatnoma oldingi vasiyatnomani bekor qilmasdan yoki o'zgartirmasdan, qo'shimcha farmoyishlar bilan to'ldirilishi ham mumkin. Agarda oldingi vasiyatnomalarda meros qoldiruvchi o'zining mol-mulkidan bir qismini vasiyat qilib qoldirgan bo'lib, keyingi vasiyatnomada mulkning qolgan qismiga vasiyatnoma tuzgan bo'lsa, meros ochilganda har ikkala vasiyatnoma ham haqiqiy hisoblanadi. Bunday hollarda har ikkala vasiyatnoma bo'yicha ham vorislar meros oladilar.

Vasiyatnomani bekor qilish to'g'risidagi yozma farmoyish vasiyatnomani tasdiqlagan notariusga yoki notarial harakatni amalga oshirish huquqi berilgan mansabdor shaxsga beriladi.

Yozma farmoyish vasiyat qoldiruvchi tomonidan shaxsan berilishi shart. Har qanday holatda, ya'ni ariza vasiyat qoldiruvchi tomonidan berilganda ham, yoki aloqa idoralari orqali berilganda ham, bu farmoyish vasiyatnomani bekor qilishni so'ragan shaxsning arizadagi imzosi, albatta, notarial guvohlantirilgan bo'lishi kerak. Notarial tasdiqlangan vasiyatnomani bekor qilish haqidagi yozma farmoyish istalgan notarial idorasiga ham berilishi mumkin. Farmoyishni olgan notarius yoki notarial harakatni amalga oshirish huquqiga ega bo'lgan mansabdor shaxs, o'z navbatida, uni vasiyatnomani tasdiqlagan notariusga yuborishi kerak.

Vasiyatnomani bekor qilish – vasiyat majburiyatining bir ko'rinishi hisoblanadi. Shuning uchun u vasiyat farmoyishi uchun belgilangan qoidalar bilan yo'l qo'yilgan hamma shakllarda amalga oshirilishi kerak.

Vasiyatnoma qo'lida bo'lgan shaxs unga o'zgartirishlar yoki qo'shimchalar kiritib, tuzatishlar qilishiga yo'l qo'yilmaydi. Bunday hollarda meros olish masalasi notariat idorasida saqlanib turgan vasiyatnomaning birinchi nusxasi asosida amalga oshiriladi.

Notarius tomonidan tasdiqlangan vasiyatnoma, notarial tasdiqlangan vasiyatnomalarga tenglashtirilgan vasiyatnomalar bilan ham bekor bo'lishi yoki o'zgartirilishi mumkin. Bunday vasiyatnomalarning birinchi nusxalari «Notariat to'g'risida»gi qonunning 27-moddasiga asosan vasiyat qoldiruvchining doimiy yashaydigan joydagi davlat notarial idorasiga saqlash uchun kechiktirmay yuborilishi shart.

Yangi vasiyatnoma tuzilgan vaqtda vasiyat qiluvchi oldingi vasiyatnomadagi ayrim bandlerini o'zgartirishni ko'rsatmasligi ham

mumkin. Yangi vasiyatnomada berilgan farmoyish nafaqat eski vasiyatnomani to'ldirish, shuning bilan birga, uning mazmuniga butunlay yoki qisman zid bo'lishini o'zi kifoya qiladi.

Ayrim hollarda vasiyat qoldiruvchi eski vasiyatnomaga zid kelmaydigan va uni bekor qilmaydigan, o'zgartirmaydigan farmoyishni o'z ichiga olgan vasiyatnoma tuzishi mumkin.

Masalan, fuqaro «M» 1999-yil dekabr oyining 15 kuni Yunusobod tumanidagi davlat notarial idorasining notariusi tomonidan tasdiqlangan vasiyatnoma bo'yicha o'zining uy-joyini kichik o'g'li «V» ga rasmiylashtirgan.

«M» 2001-yil avgust oyining 5 kuni esa yangi vasiyatnomani tuzib, unda o'zining «Neksiya» yengil avtomashinasini nabirasi «Sh» ga berish to'g'risida farmoyish bergan. 2003 yilning mart oyi 21 kunida «M» vafot etishi munosabati bilan «V» va «Sh» notariusga murojaat qilganda, notarius «M»ga tegishli uy-joyga nisbatan bo'lgan huquq to'g'risida, «Sh»ga esa, «Neksiya» avtomashinasiga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma bergan.

6-§. Vasiyatnomaning haqiqiy emas deb topilishi

Vasiyatnoma, bir tomonlama bitim hisoblanib, u meros qoldiruvchining shaxsan o'zi tomonidan, vasiyat bo'yicha huquq oluvchining roziligisiz tuziladi.

FKning 1130-moddasiga asosan, tegishli shaklda tuzilmagan, vasiyatnoma uni tuzish, imzolash va tasdiqlashning qonunda belgilab qo'yilgan tartibi buzilgan taqdirda haqiqiy emas deb topiladi.

Vasiyatnomaning ayrim bandlari haqiqiy emasligi uning qolgan qismining haqiqiylikiga daxl qilmaydi. Vasiyatnoma to'lig'icha haqiqiy emas deb topilgan hollarda, ushbu vasiyatnomaga binoan merosdan mahrum bo'lgan merosxo'r umumiy asoslarda meros olish huquqiga ega bo'ladi.

Vasiyatnomani haqiqiy emas deb topish, u bir tomonlama bitim bo'lganligi sababli, FKning 9-bobida nazarda tutilgan bitimlar to'g'risidagi qoidalarga bo'ysunadi.

Vasiyatnomani haqiqiy emas deb topish haqidagi da'vo arizalar meros ochilgan paytdan boshlab 3 yil muddatda sud tomonidan ko'rilib hal qilinadi.

Da'vo manfaatdor shaxs – merosxo'r, uning vakili yoki prokuror tomonidan qo'zg'atilishi mumkin.

FKning 9-bobida 2-paragrafida nazarda tutilgan bitimlarning haqiqiy emasligi to'g'risidagi qoidalar vasiyatnoma tuzishda ham amal qiladi.

Bu qoidalar quyidagilardan iborat:

1. Bitimning qonun talab qilgan shakliga (FKning 1124-moddasida vasiyatnomaning yozma shakli nazarda tutilgan) rioya qilmasligi (FKning 115-moddasi).

2. Qonun hujjatlarining talablariga muvofiq bo'lmaganligi (FKning 116-moddasi).

3. O'n to'rt yoshga to'lmagan shaxslar tomonidan tuzilganligi (FKning 117-moddasi).

4. Muomalaga layoqatsiz deb topilgan shaxslar tomonidan tuzilganligi (FKning 119-moddasi).

5. Muomala layoqati cheklangan fuqarolar tomonidan homiylarining ruxsatisiz tuzilganligi (FKning 120-moddasi).

6. O'z harakatining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan fuqaro tomonidan tuzilgan (FKning 121-moddasi).

7. Jiddiy ahamiyatga ega bo'lgan yanglishish ta'sirida tuzilgan (FKning 122-moddasi).

8. Aldash, zo'rlik, qo'rqitish bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon kelishuvi yoki og'ir holatlar yuz berishi ta'sirida tuzilgan (FKning 123-moddasi).

9. Yuridik oqibatlar tug'dirish niyat bo'lmagan holda, nomigagina tuzilgan (FKning 124-moddasi).

Vasiyatnoma butunlay bekor bo'lgan taqdirda, unda vasiyat qilib qoldirilgan mulk boshqa qonuniy vorislar o'rtasida teng taqsimlanadi.

Vasiyatnomaning ayrim qismlari haqiqiy emas deb topilgan taqdirda, uning shu qismida ko'rsatilgan mulk, qonun bo'yicha vorislikka chaqirilgan merosxo'rlar o'rtasida teng bo'linadi.

Shunday qilib bitimlarning haqiqiy bo'lish shartlari, ularning haqiqiy emas deb topish tartibi haqidagi FKda nazarda tutilgan umumiy qoidalar vasiyatnomaga ham tatbiq etiladi¹.

7-§. Vasiyatnomani ijro etish

Vasiyat qoldiruvchi o'zining farmoyishi bilan vasiyatnomani ijro etishni qonun bo'yicha vorisga yoki vasiyat bo'yicha tayinlangan merosxo'rlardan biriga yoki bir nechtaga, shuningdek, merosxo'r

¹ Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. Тошкент, 1998 й. «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» III жилд. 238-бет.

hisoblanmaydigan boshqa shaxslarga topshirishi mumkin.

Agar vasiyatnomani ijro etish merosxo'r bo'lmagan shaxsga topshirilgan bo'lsa, albatta, bu shaxsning vasiyatnomani ijro etuvchisi bo'lishga roziligi uning o'z qo'li bilan vasiyatnomaga yozgan ustxatida yoki vasiyatnomaga ilova qilingan arizasida aks ettirilgan bo'lishi kerak. Vasiyatnomani ijro etuvchining huquq va majburiyatlari vasiyatnomaning mazmunida ifoda etilgan bo'lishi kerak. Shuning uchun vasiyatnomani tasdiqlayotgan notarius yoki vasiyatnomani tasdiqlash huquqi berilgan mansabdor shaxs, albatta, vasiyat qoldiruvchining istagini, vasiyatnomani ijro etuvchilarning huquqlari va ular zimmasiga yuklatiladigan majburiyatlarni aniqlashi kerak.

Meros qoldiruvchi tomonidan vasiyatnomani ijro etuvchi tayinlanmagan hollarda, merosxo'rlar o'zaro kelishib, vasiyatnoma ijrosini merosxo'rlardan biriga yoki boshqa shaxsga topshirishlari mumkin. Bunday kelishuvga erishilmaganda, ulardan birining yoki bir nechtasining talabi bilan sud tomonidan vasiyatnomani ijro etuvchi tayinlanishi mumkin.

Vasiyatnomada uni ijro etish bo'yicha maxsus topshiriq bo'lmagan taqdirda, vasiyatnomani ijro etish merosni qabul qilgan vorislar tomonidan amalga oshiriladi.

Vasiyatnomani ijro etuvchi merosxo'rlar doirasiga kiradigan shaxslardan bo'lgan taqdirda, ular tomonidan meros mulkni qabul qilib olishlari vasiyatnomani ijro etishga bergan roziligi hisoblanadi.

Vasiyatnomani ijro etuvchi sifatida jismoniy shaxslar bilan bir qatorda, yuridik shaxslar ham tayinlanishi mumkin. Umumfoydali maqsadni amalga oshirish uchun vasiyat qilingan mablag'ni tasarruf qilish ma'lum bir yuridik shaxs zimmasiga yuklanishi, uning vasiyatnomani ijro etuvchi qilib tayinlashi mumkin.

Vasiyatnoma qoldiruvchi tomonidan vasiyatnomani ijro etish majburiyati yuklatilgan shaxs bu majburiyatni bajarishdan istagan vaqtda merosxo'rlarni oldindan xabardor qilib, voz kechishga haqli. Shu bilan birga, vasiyatnomani ijro etuvchi vorislarning arizasiga binoan sudning hal qiluv qarori bilan ham o'z majburiyatlaridan ozod qilinishi mumkin.

Vasiyatnomani ijro etuvchini tayinlashdan maqsad merosxo'rlar, vasiyat majburiyati bo'yicha huquq oluvchilar va boshqa uchinchi shaxslarning manfaatlarini ta'minlash, shuningdek, vasiyat qoldiruvchi o'zining vasiyatnomasidagi farmoyishini aniq amalga oshirilishini ta'minlashdan iborat.

Vasiyatnomani ijro etuvchi vasiyat qoldiruvchi tomonidan unga

berilgan vakolat doirasida barcha harakatlarni amalga oshirishga haqli.

Vasiyatnomada uni ijro etuvchilarga vasiyatnomani to'la ravishda bajarilishini, shuningdek, uning ma'lum bir qismini bajarish haqida topshiriq berilishi mumkin. Vasiyat qoldiruvchining vasiyatnomada bergan farmoyishini o'z vaqtida va to'lig'icha bajarish vasiyatnomani ijro etuvchining vazifasi hisoblanadi.

Vasiyatnomani ijro etuvchi o'z majburiyatlarini merosni qarzlardan xoli etish, meros qoldiruvchiga tegishli bo'lgan summalarni undirish va barcha merosxo'rlarning merosga egalik qilishga kirishishi uchun zarar bo'lgan maqbul muddat mobaynida amalga oshirishi kerak. Bu muddat har qanday holda ham meros ochilgan kundan boshlab, bir yildan oshmasligi kerak.

FKning 1131-moddasiga asosan vasiyatnomani ijro etuvchi:

1. Merosni muhofaza qilishi va uni boshqarishi;
2. Barcha merosxo'rlarni va vasiyat majburiyati yuzasidan huquq oluvchilarni meros ochilganligi to'g'risida hamda ular foydasiga vasiyat majburiyatlari to'g'risida xabardor qilish uchun imkon qadar barcha chora-tadbirlarni ko'rish;
3. Meros qoldiruvchiga tegishli summalarni olishi;
4. Meros qoldiruvchining xohish-irodasi va qonunga muvofiq, merosxo'rlarga ularga tegishli mol-mulkni berishi;
5. Merosxo'rlar zimmlariga yuklatilgan vasiyat majburiyatlari ijro etilishini ta'minlashi;
6. Vasiyat majburiyatlarini bajarish yoxud vasiyatnoma bo'yicha merosxo'rlardan vasiyat majburiyatini ijro etishlarini talab qilishi lozim.

Demak, vasiyatnomani ijro etuvchining asosiy vazifasi meros mulkni jamlash va saqlash choralari ko'rish, uni qonunda va vasiyatnomada belgilangan tartibda merosxo'rlar o'rtasida taqsimlash va kreditorlarning talablarini qabul qilib olish va amalga oshirishdan iboratdir.

Vasiyatnomani ijro etuvchi huquqiy maqomining o'ziga xos tomonlari bor. Vasiyatnomani ijro etuvchi meros qoldiruvchining topshiriq'iga asosan merosni qabul qilgan yoki qabul qilishi mumkin bo'lgan merosxo'rlar nomidan harakat qiladi. Vasiyatnomani ijro etuvchi merosni boshqarish hamda vasiyatnomani ijro etish bilan bog'liq sud ishlarida va boshqa ishlarda o'z nomidan qatnashishga haqli. Shuningdek, bunday ishlarda ishtirok etish uchun qilinishi mumkin.

Merosxo'rlar vasiyat qoldiruvchining erki-irodasi bilan bog'langan bo'lib, vasiyatnomani ijro etuvchini uning vakolatidan mahrum etishga

haqli emaslar, ammo merosxo'rlar vasiyatnomani ijro etuvchidan hisobot talab qilish huquqiga egadirlar va uning harakatlaridan norozi bo'lgan taqdirda sudga shikoyat qilishlari mumkin.

Vasiyatnomani ijro etuvchi, o'z navbatida, merosni boshqarish va vasiyatnomani ijro etish bilan bog'liq zarur harakatlarni meros mulk hisobidan undirish huquqiga ega.

Merosxo'rlar doirasiga kirmagan vasiyatnomani ijro etuvchi shaxs meros ochilgan joyda hozir bo'lmagan boshqa merosxo'rlar hozir bo'lgunigacha meros mulk hisobidan xarajat qilish huquqiga ega emas. Vasiyatnomani ijro etuvchisi bo'lgan merosxo'r esa, meros mulk hisobidan boshqa xarajatlarni ham amalga oshirishga haqli.

Vasiyatnomani ijro etish jarayonida vujudga kelgan har qanday noaniqliklar, undagi iboralarning asl ma'nosini tushunish qiyin bo'lgan hollarda va uning mazmuni meros qoldiruvchining haqiqiy xohish-irodasini ifodalashini aniqlash vasiyatnomani talqin qilishni talab qiladi. Shuning uchun vasiyatnomani aniq va to'g'ri ijro etish uchun vasiyatnomaga kiritilgan topshiriq va farmoyishlar taxminiy va noaniq mazmunda bo'lmasligi kerak.

FKning 1129-moddasiga asosan, vasiyatnoma notarius, vasiyatni ijro etuvchi yoki sud tomonidan talqin qilinadi. Vasiyatnoma talqin qilinganda undagi so'zlar va iboralarning asl ma'nosi e'tiborga olinadi. Vasiyatnomadagi biron bir qoidaning asl ma'nosi noaniq bo'lsa, u boshqa qoidalar va umumiy vasiyatnomaning mazmuni bilan taqqoslash orqali aniqlanadi.

Vasiyatnomani, avvalo, notarius va vasiyatnomani ijro etuvchi talqin qiladi. Ularning vasiyatnoma mazmuni bo'yicha chiqargan xulosalaridan merosxo'rlar norozi bo'lgan taqdirda manfaatdor tomonning arizasiga binoan vasiyatnomani talqin qilish sud tomonidan amalga oshiriladi.

Vasiyatnomani talqin qilishdan asosiy maqsad vasiyat qoldiruvchining haqiqiy erki-irodasining mazmunini to'g'ri tushunilib, masalani adolatli hal qilishdan iborat.

8-§. Vasiyat majburiyati, majburiyat yuklash

Vasiyat majburiyati. Vasiyat qoldiruvchi o'zi tuzgan vasiyatnomasida vasiyat bo'yicha merosxo'rlarning zimmasiga ma'lum bir majburiyatni yuklashi mumkin. Bu vasiyat majburiyati hisoblanadi. Bunday majburiyat qonun bo'yicha merosxo'rlar doirasiga kiradigan shaxslarga, shuningdek,

boshqa xohlagan shaxsga, shu jumladan, yuridik shaxslarga ham yuklatilishi mumkin.

Vasiyat majburiyatini bajarish qonun bo'yicha va vasiyat bo'yicha merosxo'rlarning hammasiga, bir nechtasiga yoki bittasining zimmasiga yuklatilishi mumkin. Foydasiga majburiyat bo'yicha bajarilishi lozim bo'lgan topshiriq – vasiyat majburiyati bo'yicha huquq oluvchi hisoblanadi. Qonun bo'yicha vorislar jumlasiga kiradigan, shuningdek, kirmaydigan shaxslar ham vasiyat yuzasidan huquq oluvchilar bo'lishlari mumkin. Bular vasiyat majburiyatining bajarilishini vasiyat majburiyati yuklatilgan shaxslardan talab qilish huquqiga egadirlar.

Shunday qilib, vasiyat majburiyatining asosini, zimmasiga vasiyat majburiyati bajarilishi yuklatilgan merosxo'r bilan majburiyatining ijro etilishini talab qilish huquqiga ega bo'lgan, vasiyat majburiyati yuzasidan huquq oluvchi o'rtasidagi majburiyat munosabati tashkil etadi. Shu sababdan bunday hollarda vasiyat majburiyati yuzasidan huquq oluvchi – kreditor, merosxo'r esa – qarzdor bo'lib hisoblanadi.

Vasiyat majburiyatining mazmuni, uning predmeti har xil bo'lishi mumkin.

FKning 1132-moddasi, 3- bandiga asosan, vasiyat majburiyati yuzasidan huquq oluvchi meros tarkibiga kiradigan ashyoni mulk qilib yoki boshqa ashyoviy huquq qilib berish, meros tarkibiga kirmaydigan mol-mulknini uning uchun sotib olish va unga berish, uning uchun muayyan ishni bajarish, muayyan xizmatlar ko'rsatish va hokazolar vasiyat majburiyatining predmeti bo'lishi mumkin.

Vasiyat qoldiruvchining vasiyatnomadagi farmoyishida ko'rsatilgan majburiyatni bajarish vazifasi yuklatilgan shaxs bu majburiyatni bajarishga majbur. Vasiyat majburiyatini ijro etish faqatgina merosni qabul qilib olgan voris uchun majburiydir va faqat meros mulk hisobidan bo'lishi mumkin. Zimmasiga vasiyat majburiyati bajarilishi yuklatilgan merosxo'r bu vazifa o'ziga o'tgan merosning meros qoldiruvchi qarzlarning o'zi to'lashi lozim bo'lgan qismini chegirib tashlagandan so'ng qoladigan haqiqiy qiymati doirasidagina bajarishi lozim.

Majburiyat barcha vorislar yoki bir necha vorislar zimmasiga yuklatilgan taqdirda, ularning har biri vasiyat majburiyati bo'yicha yuklatilgan majburiyatning o'ziga tegishli meros hissasiga mutanosib ravishda bajaradi. Vasiyatnomada boshqacha farmoyish berilgan bo'lsa, u holda zimmasiga majburiyat yuklatilgan voris vasiyat qoldiruvchining farmoyishiga asosan majburiyatni amalga oshirilishida vasiyat majburiyati bo'yicha bunday farmoyish vasiyat qoldiruvchi tomonidan

vasiyatnomaning matnida belgilab qo'yilgan bo'lishi vasiyat majburiyati hisoblanadi.

Merosdan majburiy ulush olish huquqiga ega bo'lgan vorisning zimmasiga vasiyat majburiyati yuklatilgan taqdirda, uning vasiyat majburiyatini bajarish vazifasi o'ziga o'tgan meros qiymatining majburiy ulush miqdoridan ortiq bo'lgan qismi chegaralanadi.

Zimmasiga vasiyat majburiyati yuklatilgan voris merosdan voz kechib, uni qabul qilib olmagan taqdirda, vasiyat majburiyatini bajarish uning ulushini olgan boshqa merosxo'rlarga o'tadi.

Vasiyat qoldiruvchi uy-joy, kvartira yoki boshqa turar joyni vasiyat bo'yicha meros qilib oladigan merosxo'r zimmasiga uy-joyning bir qismini ma'lum bir shaxsga undan umrbod foydalanish uchun berib qo'yish majburiyatini yuklashga haqli. Shuningdek, uy-joyning bir qismini ma'lum bir shaxsning oila a'zolari uchun ma'lum muddatga foydalanishga qoldirish to'g'risida merosxo'rlarga farmoyish berishi mumkin. Bu turar joyiga bo'lgan mulk huquqi boshqa shaxslarga o'tganda ham umrbod yoki ko'rsatilgan muddat tamom bo'lguncha foydalanish huquqi o'z kuchini yo'qotmaydi. Ammo uy-joydan umrbod foydalanish huquqini olgan shaxs vafot etganda, vasiyat qoldiruvchi vasiyatnomada boshqacha farmoyish bermagan bo'lsa, vasiyat majburiyati yuzasidan huquq oluvchining umrbod foydalanish huquqi uning merosxo'rlariga yoki boshqa oila a'zolariga o'tmaydi.

Vasiyat majburiyati quyidagi hollarda bajarilmaydi:

a) vasiyat majburiyati yuzasidan huquq oluvchi shaxs meros ochilgunga qadar vafot etsa;

b) vasiyat majburiyati yuzasidan huquq oluvchi vasiyatnoma bo'yicha merosxo'r meros ochilgandan keyin, ammo vasiyat majburiyatini qabul qilib olishga ulgarmasdan, vafot etgan taqdirda.

Zimmasiga vasiyat majburiyati yuklatilgan merosxo'r vafot etgan taqdirda, vasiyat majburiyatini bajarish uning ulushini olgan boshqa merosxo'rlarga o'tadi, shu jumladan taqdim etish huquqi bo'yicha merosxo'r bo'lgan shaxslarga ham. Boshqa merosxo'rlar bo'lmagan taqdirda, sudning hal qiluv qarori bilan mol-mulk egasiz deb topilsa, vasiyat majburiyatini bajarish meros mulk o'tgan davlat yoki fuqaroning o'zini o'zi boshqarish organlariga o'tadi. Vasiyat majburiyati yuzasidan huquq oluvchi meros meros qoldiruvchining qarzlarni to'lashda ishtirok etish huquqiga ega. Ammo bu majburiyatni o'z zimmasiga olishga majbur degan so'z emas. Vasiyat majburiyati yuzasidan huquq oluvchi vasiyat majburiyatidan voz kechishga haqli. Ammo qisman voz kechishga yoki

izohlar va shartlar qo'yib voz kechishga, shuningdek, boshqa shaxslarning foydasiga voz kechishga yo'l qo'yilmaydi.

Demak, meros qoldiruvchi tomonidan vasiyatnomada ko'rsatilgan vasiyat majburiyati yuzasidan huquq oluvchi shaxsning o'zigina bu huquqdan foydalanadi. U vafot etgan taqdirda, bu huquq uning vorislariga o'tmaydi.

Majburiyat yuklash. Vasiyat qoldiruvchi vasiyat bo'yicha merosxo'r zimmasiga biron bir harakatni bajarish yoki bajarishdan o'zini tiyish majburiyatini yuklab, bu majburiyatni bajarish kreditor sifatida talab qilish huquqini hech kimga bermasligi, xuddi shu kabi umumfoydali maqsadni amalga oshirish uchun vasiyatnomani ijro etuvchining zimmasiga ma'lum majburiyat yuklashi mumkin. Bu majburiyatni bajarish uchun meros qoldiruvchi tomonidan mol-mulkning bir qismi ajratilishi ham mumkin.

Bunday mulkiy xususiyatga ega bo'lgan xatti-harakatlarni sodir etishdan iborat majburiyatga nisbatan ham vasiyat majburiyati to'g'risidagi qoidalar qo'llaniladi.

Vasiyat majburiyatidan farqli o'laroq, majburiyat yuklashda vasiyat qoldiruvchi merosxo'rlar zimmasiga mulkiy yoki nomulkiy xarakterdagi harakatlarni bajarishni yuklaydi. Merosxo'r zimmasiga yuklatilgan bunday harakatning bajarilishini umumfoydali maqsadni amalga oshirish bo'yicha manfaatdor bo'lgan davlat va jamoat tashkilotlari, shuningdek, prokuratura organlari ham vasiyatnomani ijro etuvchidan vasiyat qoldiruvchining topshirig'ini to'g'ri bajarish uchun majburiyat talab qilishlari mumkin. Agar vasiyat qoldiruvchi tomonidan qo'yilgan umumfoydali maqsadni amalga oshirish uchun imkoniyat bo'lmasa, u vaqtda mulk boshqa shunga yaqin umumfoydali maqsadga sarf etilishi mumkin.

Vasiyat bo'yicha yuklatilgan majburiyatni bajarish zimmasida bo'lgan voris vafot etib qolgan taqdirda, umumfoydali harakatlarni bajarish meros olgan boshqa merosxo'rlar zimmasiga tushadi.

Meros qoldiruvchining xohish-irodasini amalga oshirishga qasddan to'sqinlik qilgan, merosxo'rlarga qarshi g'ayriqonuniy harakatlar sodir qilib, shu orqali o'ziga vasiyat majburiyati yuzasidan huquq olishga imkon yaratgan, shuningdek, meros qoldiruvchini ko'rsatish, zo'rlik ishlatish yoki tovlamachilik yo'li bilan vasiyat majburiyati bo'yicha huquqni vasiyatnomaga kiritishga erishgan shaxslar vasiyat majburiyati yuzasidan huquq olishdan mahrum etilishi mumkin.

Bu huquq ayni bir paytning o'zida ham merosxo'r, ham vasiyat majburiyatini qabul qilib oluvchi hisoblangan shaxslarning merosdan

voz kechish huquqiga bog'liq bo'lmaydi. Agar vasiyat majburiyatini qabul qilib oluvchi shaxs undan voz kechgan bo'lsa, zimmasiga vasiyat majburiyati yuklatilgan voris bu majburiyatni bajarishdan ozod qilinadi.

Umumfoydali maqsad uchun biror-bir harakatni amalga oshirish majburiyatini nazarda tutgan vorisga berilgan meros qoldiruvchining maxsus vasiyat farmoyishi majburiyat yuklash hisoblanadi.

Majburiyatni yuklash vasiyat majburiyatidan farq qiladi. Majburiyatni yuklash ham xuddi vasiyat majburiyati singari ma'lum majburiyatni merosxo'rning hissasi hisobiga bajarilishi nazarda tutiladi. Ammo vasiyat majburiyatida vasiyat bo'yicha ma'lum bir merosxo'r foydasiga meros mulkdan ajratishni nazarda tutsa, majburiyat yuklash mulkiy yoki nomulkiy xarakterda bo'lishi bilan umumfoydali maqsadni amalga oshirishga qaratilgan harakat kimga nisbatan qilinishi lozimligi ko'rsatilmaydi. Vaholanki, vasiyat majburiyati bo'yicha huquq oluvchi shaxs belgilab qo'yiladi.

Demak, vasiyat majburiyati faqat mulkiy xarakterga ega bo'lib, majburiyat yuklash esa, ham mulkiy, ham nomulkiy xarakterga ega bo'lishi mumkin.

Majburiyat yuklashda yuklangan majburiyatning bajarilishini talab qilish huquqi davlat tashkilotlarining mansabdor shaxslariga, prokuratura organlariga, vasiyatni bajaruvchiga va boshqa vorislarga berilgan bo'ladi.

Majburiyatni yuklash mulkiy xarakterga ega bo'lgan xatti-harakatlar sodir etishdan iborat hollarda, FKning 1132-moddasi 4-5- va 10-qismlarida nazarda tutilgan qoidalarga amal qilinadi.

Agar FK qoidalariga muvofiq majburiyatni bajarish zimmasida bo'lgan merosxo'rlar tegishi lozim bo'lgan meros ulushi boshqa merosxo'rlarga o'tsa, majburiyatni bajarish bekor bo'ladi.

68-bob. QONUN BO'YICHA VORISLIK

1. Qonun bo'yicha vorislik tushunchasi

Meros qoldiruvchi o'zining xususiy mulkining o'zi vafot etgandan keyingi taqdirini o'zi hayotlik vaqtida belgilab qo'yish huquqiga ega. Ammo qonun bilan bir qator shartlar belgilanganki, bunga asosan meros qoldiruvchi ularni o'zgartirish huquqiga ega emas. Qonunda maxsus belgilab qo'yilgan ayrim kategoriya merosxo'rlarning merosga bo'lgan huquqlarini qonun himoya qiladi. Meros qoldiruvchi bunday merosxo'rlarning qonunda belgilangan meros ulushlarini kamaytirishga yoki ularni umuman meros olishdan mahrum qilishga haqli emas.

«Meros ochilgan paytda, - deyiladi Oliy sudning 2000- yil 22-dekabrda qabul qilingan 33-son Plenum qarorining 3-moddasi, 2-qismida, - hayot bo'lgan meros qoldiruvchi bilan qarindoshlik munosabatlarida bo'lgan shaxslar qonun bo'yicha merosxo'rlar doirasiga kiradi hamda qarindoshlik doirasiga qarab fuqarolik kodeksining 1135-1138-moddalari talabiga muvofiq vorislikka chaqirilgan».

Qonun bo'yicha vorislikni amalga oshirish uchun meros qoldiruvchi bilan qarindoshlik munosabatida bo'lgan hamda meros qoldiruvchining qaramida, uning boqimida bo'lgan mehnatga qobiliyatsiz shaxslar hisoblanadi.

Demak, vafot etgan shaxsga xususiy mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan mol-mulkka bo'lgan huquq hamda majburiyatlarning qonunda belgilab qo'yilgan shaxslarga o'tishi qonun bo'yicha vorislik hisoblanadi¹.

FKning 1134-moddasiga asosan, qonun bo'yicha vorislikda farzandlikka olingan shaxs va uning avlodlari bir tarafdin farzandlikka oluvchi shaxs va uning qarindoshlari ikkinchi tarafdin, tug'ishgan qarindoshlarga tenglashtiriladilar.

Farzandlikka olinganlar o'z ota-onalariga, ularning qarindoshlariga nisbatan shaxsiy va mulkiy huquqlarini yo'qotadilar, shu bilan birga majburiyatlardan ham ozod bo'ladilar.

«Farzandlikka olinganlar va ularning avlodlari, - deyiladi FKning 1134-moddasining 3-qismida, - farzandlikka olingan shaxsning ota-onasi, bobo-buvalari, aka-ukalari, opa-singillari vafot etgandan keyin qonun bo'yicha meros olmaydilar».

¹ Ўзбекистон фуқаролик кодекси II-қисмга шарҳлар Т. 1998 й III-жилд 265-бет.

Demak, farzandlikka olingan shaxsning ota-ona, bobo-buvasi, aka-uka va opa-singillari, farzandlikka olingan shaxs va uning avlodlariga nisbatan shaxsiy va mulkiy huquqlarini hamda majburiyatlarini yo'qotadilar.

Shuningdek, qayd qilingan nikohdan tug'ilgan va qonunda belgilangan tartibda otaligi aniqlangan bolalar, shuning bilan farzandlikka olinganlar va qonun bo'yicha vorislik huquqiga ega bo'lgan barcha shaxslar vorislikka chaqirilgan bir navbatda va teng hissada meros olish huquqidan foydalanadilar.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 46-moddasiga asosan xotin-qizlar va erkaklar meros olishda ham teng huquqdan foydalanadilar.

Qonun bo'yicha merosxo'rlar, FKning 1135-1139-moddasida nazarda tutilgan tartibga asosan, besh navbatda vorislikka chaqiriladilar.

Bundan tashqari FKning 1140-moddasiga asosan meros qoldiruvchining mehnatga qobiliyatsiz boqimlari sifatida vorislikka chaqirilishlari mumkin.

Qonun bo'yicha merosxo'rlarning har bir navbati avvalgi navbatdagi merosxo'rlar a) bo'lmagan taqdirda; b) merosxo'rlarning hammasi merosdan chetlashtirilganda; v) barcha vorislar merosni qabul qilib olmaganida; yoki undan voz kechganda vorislik huquqini qo'lga kiritadi.

Bir navbat doirasida qonun bo'yicha vorislikka chaqirilgan merosxo'rlar o'rtasida meros mulk teng hissada taqsimlanadi.

Voyaga etmagan bolalar o'zlarining ota-onalari bilan birga yashaganda vafot etgan taqdirda ulardan meros qolgan mol-mulk, agar qonunda belgilangan tartibda vasiyat qilingan bo'lsa, ota-onalarga o'tadi.

Qonun bo'yicha vorislikka faqat meros qoldiruvchi vafot etgan paytda hayot bo'lgan shaxslariga chaqiriladilar.

Qonun bo'yicha merosxo'r meros ochilgandan keyin uni qabul qilib olmasdan vafot etgan taqdirda, uning ulushi taqdim qilish huquqi bo'yicha uning merosxo'rlariga o'tadi.

Qonun bo'yicha merosxo'rlar doirasini aniqlash uning meros qoldiruvchiga nisbatan qarindoshlik darajasini belgilash O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksiga asosan amalga oshiriladi.

Qonun bo'yicha vorislikning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, meros qoldiruvchining oddiy uy jihozlari va ro'zg'or buyumlari vorislikning chaqirilish nisbatiga bog'liq emas. Oddiy uy jihozlari va ro'zg'or buyumlari meros qoldiruvchi bilan uning vafotigacha 3 yil birga yashab kelgan qonun bo'yicha vorislarga o'tadi. Oddiy uy jihozlari va ro'zg'or buyumlari tarkibiga kundalik uy-ro'zg'or yumushlarini bajarish va oila a'zolarining

maishiy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan ashyolar kiradi.

Fuqaro «B» vafot egangacha o'zining tug'ishgan opasi bilan «V» bilan o'n yil davomida birga yashagan. «B» vafot etishi bilan uning alohida yashab turgan o'g'li «L» notariusga murojaat qilib, o'zini birinchi navbatda merosxo'r deb, otasidan qolgan barcha mol-mulkka bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berishni so'ragan. Notarius meros tarkibiga kirgan mol-mulkni teng bo'lib, meros mulkning yarmiga – o'z ulushiga merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma yozib bergan. Uy jihozlari va ro'zg'or buyumlarini hamda tegishli ulushni «Vga berish haqida merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma beradi.

«L»ning arizasiga asosan ishni ko'rgan tuman sudi, arizani qanoatlantirmay, notariusning qarorini qonuniy deb hal qiluv qarori chiqargan.

Tuman sudining hal qiluv qarorida ko'rsatishicha «V» FKning 1141-moddasiga asosan qonun bo'yicha merosxo'r bo'lib, meros qoldiruvchining boqimida u vafot etgangacha u bilan birgalikda yashaganligi va mehnatga qobiliyatsizligi tufayli vorislikka chaqirilgan navbatning merosxo'rlari bilan birgalikda meros oladilar, FKning 1153-moddasiga asosan, meros ochilguncha meros qoldiruvchi bilan 3 yil davomida birgalikda yashagan merosxo'rlar meros taqsimlaganda meros tarkibidan uy-joy, kvartira, shuningdek, uy-joy ashyolari va ro'zg'or buyumlarini olishda imtiyozli huquqqa ega ekanligini asos qilib olgan.

2-§. Vorislikka chaqirish navbatlari

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1135-1141-moddalarida qonun bo'yicha vorislikka chaqirish navbatlari belgilab qo'yilgan.

Navbat bilan meros qoldiruvchining avlod va ajdodlari, farzandlikka olinganlar, ularning avlodlari, qon-qarindoshlik munosabatlari bilan bog'langan boshqa shaxslar, qonun bo'yicha vorislik huquqiga ega bo'ladilar. Bundan tashqari meros qoldiruvchining qaramog'ida bo'lgan mehnatga qobiliyatsiz boqimlari ham qonun bo'yicha merosxo'r bo'lish huquqiga ega.

Qonun bo'yicha vorislarning har bir navbati avvalgi navbatdagi merosxo'rlar bo'lmaganda, yoki merosdan chetlashtirilganda, shuningdek, merosni qabul qilib olmagan yoki undan voz kechganda vorislik huquqiga ega bo'ladilar.

Birinchi navbatdagi merosxo'rlar. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksining 1135-moddasida belgilab qo'yilgan fuqarolar. Bular - meros

qoldiruvchining bolalari, shuningdek, farzandlikka olingan bolalar, eri (xotini) va ota-onasi, shu jumladan farzandlikka oluvchilar, teng ulushlarda qonun bo'yicha birinchi navbatdagi vorislik huquqiga ega bo'ladilar. Shuning bilan birga, meros qoldiruvchi hayotligida homila bo'lib, u vafot etgandan so'ng 300 kun mobaynida tirik tug'ilgan bolalari ham birinchi navbatdagi vorislar jumlasiga kiradilar.

Meros qoldiruvchining bolalari qonun bo'yicha vorislik huquqiga ega bo'lishlari uchun, avvalo, ular qonuniy nikohda bo'lgan ota-onalardan tug'ilgan bo'lishlari kerak. Bunday bolalar ham ota vafotidan so'ng, ham ona vafotidan so'ng birinchi navbatda vorislik huquqini qo'lga kiritadilar. Qonuniy nikohda bo'lmagan shaxslardan tug'ilgan bolalar, qonunda belgilangan tartibda otaligi aniqlangan hollarda, birinchi navbatda qonun bo'yicha merosxo'rlar doirasiga kiradilar va ham ota, ham onadan meros olish huquqiga ega bo'ladilar. Otaligi belgilanmagan bolalar esa, faqatgina onalari vafot etganda, undan qolgan meros mulkka birinchi navbatda qonun bo'yicha merosxo'r bo'ladilar. Ammo meros qoldiruvchining qaramog'ida, uning boqimida bo'lgan bolalar, FKning 1139- yoki 1141-moddalarda ko'rsatilgan asoslarda merosxo'r bo'lishlari mumkin.

Qonuniy nikohda turgan vaqtda tug'ilib, keyinchalik bu nikoh haqiqiy emas deb topilgan taqdirda, bu hol bolalarning merosxo'r bo'lish huquqiga ta'sir etmaydi. Bolalarning nasl-nasabini belgilash O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksining X bobida belgilangan qoidalar asosida amalga oshiriladi.

O'gay bolalar o'gay otaning yoki o'gay onaning merosxo'rlari bo'la olmaydilar. Bular faqat mehnatga layoqatsiz bo'lib, meros qoldiruvchi o'gay ota yoki o'gay onaning boqimida bo'lgan taqdirda vorislikka chaqirilishlari mumkin. Xuddi shuningdek, o'gay ota, o'gay onalar ham o'gay bolalardan meros olish huquqiga ega emaslar.

Farzandlikka olinganlar qonunda belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan hollardagina qonun bo'yicha voris bo'la oladilar. 1926-yil 1- martgacha rasmiylashtirilmasdan farzandlikka olinganlar, ularning ota-onalari sifatida yozilgan yoki yozilmaganidan qat'iy nazar, qonun bo'yicha meros olish huquqiga ega bo'ladilar.

Bolalarning ota-onalaridan keyin merosxo'r bo'lishlari uchun zarur bo'lgan shartlar ota-onalarning ham bolalaridan keyin merosxo'r bo'lishlari uchun zarur shartlardan hisoblanadi. Meros qoldiruvchining tug'ilish guvohnomasida ota va ona sifatida yozilgan shaxslar qonun bo'yicha birinchi navbatda vorislikka chaqiriladilar.

Demak, nikohga kirgan er yoki xotinning har birining birinchi nikohdan tug‘ilgan bolalari, qoida sifatida, faqat o‘zlarining ota-onalari mol-mulkiga birinchi navbatda qonun bo‘yicha voris bo‘la oladilar. Er yoki xotin vafot etganda, faqatgina qayd qilingan nikohda yoki qayd qilingan nikohga tenglashtirilgan nikohda bo‘lgan hayot qolgan er yoki xotin qonun bo‘yicha birinchi navbatda merosxo‘r bo‘ladi.

Qonun bilan yo‘l qo‘yilgan ayrim hollarda er-xotinlik munosabatlari sud tartibida tasdiqlanishi ham mumkin.

Milliy chegaralanish vaqtida O‘zbekiston Respublikasi tarkibiga kirgan Xorazm va Buxoro xalq Respublikalarida 1928 yil 1 oktabrgacha, ya‘ni O‘zbekiston Respublikasining birinchi nikoh va oila kodeksi amalga kiritilganga, boshqa hududlarda 1917 yil 20 dekabrgacha, eski urf-odat va diniy marosimlar bo‘yicha tuzilgan nikohlar qayd qilingan nikohga tenglashtiriladi.

Demak, bunday hollarda er va xotin biridan keyin ikkinchisi meros olish huquqiga ega bo‘ladi.

Nikoh bekor qilinganidan keyin vafot etgan er yoki xotin qonunda nazarda tutilgan, mehnatga layoqatsiz boqimda bo‘lganligi uchun voris bo‘lishi mumkin.

Qonun bo‘yicha ikkinchi navbat merosxo‘rlar. FKning 1136-moddasida belgilab qo‘yilgan meros qoldiruvchining tug‘ishgan hamda ona bir-u ota boshqa yoki ota biru ona boshqa aka-ukalari va opa-singillari qonun bo‘yicha ikkinchi navbat vorislar jumlasiga kiradilar.

Bundan tashqari, meros qoldiruvchining ham ota, ham ona tarafdan bobosi va buvisi qonun bo‘yicha ikkinchi navbatda teng ulushlarda meros olish huquqiga ega bo‘ladilar.

Meros qoldiruvchining ona tomondan bobosi va buvisi har qanday holatda ham o‘zlarining nabiralaridan meros olish huquqiga ega, ammo meros qoldiruvchining ota tomondan bobosi va buvisi vafot etgan nabirasi bilan uning otasi o‘rtasidagi yuridik bog‘lanish qonuniy bo‘lgan hollardagina voris bo‘lish huquqini qo‘lga kiritadilar. Boshqacha qilib aytganda, meros qoldiruvchi bilan uning otasi o‘rtasidagi munosabat – ota-onalik munosabati qonuniy nikoh munosabatlaridan kelib chiqqan taqdirda yoki meros qoldiruvchiga nisbatan otalik qonunda belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan hollardagina ota tomondan bo‘lgan bobo va buvilari meros qoldiruvchi nabiralarining meros mulkiga ikkinchi navbatda qonun bo‘yicha merosxo‘r bo‘la oladilar.

Qonun bo‘yicha uchinchi navbat merosxo‘rlar. FKning 1137-moddasiga asosan meros qoldiruvchining tug‘ishgan amakisi, tog‘asi, ammasi, xolasi teng ulushlarda meros olish huquqiga ega.

Qonun bo'yicha uchunchi navbat vorislikka chaqirilish uchun, birinchi va ikkinchi navbat vorislarning umuman bo'lmasligi yoki ular meros olishdan voz kechgan bo'lishlari, shuningdek, qonunda belgilangan tartibda merosdan chetlashtirilgan bo'lishlari kerak.

Qonun bo'yicha to'rtinchi navbatda vorislik. FKning 1138 moddasiga asosan to'rtinchi navbat vorislik huquqi meros qoldiruvchining oltinchi darajagacha (oltinchi darajaning o'zi ham) qarindoshlariga o'tadi. Bu navbat bo'yicha meros olishda meros qoldiruvchining yaqinroq qarindoshlari uzoqroq qarindoshlariga nisbatan imtiyozli huquqdan foydalanadilar.

Qarindoshlik deb, ikki yoki bir necha shaxslar o'rtasidagi tug'ishganlik, qon-qarindoshlik tizimi tufayli huquq va majburiyatlarning yuzaga kelishi, o'zgarishi yoki tugashiga bog'liq bo'lgan qarindoshlik aloqasiga aytiladi.

Qarindoshlikning uzoq-yaqinligi uning chiziqlari shajaralari va darajalari bilan belgilanadi.

Bir shaxsning bevosita boshqa shaxsdan tarqalishi darajani belgilaydi. Har bir yangi tug'ilish bilan yangi daraja paydo bo'ladi.

Bir necha uzluksiz qarindoshlik darajalarining aloqasi qarindoshlik shajarasi deb ataladi. To'g'ri chiziqlar yuqoriga qarab tutashgan va pastga qarab tutashgan bo'ladi. To'g'ri chiziq bo'yicha qarindoshlikda bolalardan ota-onalariga yoki, aksincha, ota-onalaridan bolalariga qarab hisob olib borishi yuqori tomondan yoki pastki tomondan tug'ilish bo'yicha kelib chiqqan qarindoshlar kiradi. Shunga asosan, yuqoriga qarab to'g'ri chiziq bo'yicha ajdodlar shajarasiga ota-ona, bobo-buvi, katta bobo, katta buvi va hokazolar qiradi. To'g'ri chiziq bo'yicha pastga qarab avlodlar shajarasiga o'g'il-qizlar, nabiralar, chevaralar, evaralar va hokazolar kiradilar.

Hammalari uchun umumiy bo'lgan, uchinchi shaxsdan, ya'ni katta bobo-buvilardan kelib chiqqan shaxslar qarindoshlar hisoblanadilar. Bunga aka-uka, opa-singil va ularning bolalari, ota-onaning aka-ukalari va opa-singillari hamda ulardan kelib chiqqan qarindoshlar, bobolar va buvilarning aka-uka va opa-singillari va boshqalar yon chiziq bo'yicha qarindoshlar hisoblanadilar.

To'g'ri chiziq bilan tutashgan qarindoshlar hamma vaqt yon chiziq bo'yicha tutashgan qarindoshlarga nisbatan yaqinroqdirlar.

Ikki shaxs o'rtasida yon chiziq bo'yicha qarindoshlikning yaqinligini aniqlashda shu shaxsning o'zini hisobga qo'shmasdan turib, darajalarning soni va undan tug'ilishlar hisobga olinishi kerak.

Hisob to'g'ri chiziq bo'yicha yuqoriga qarab tutashgan, ular uchun

umumiy bo'lgan uchinchi shaxsga, undan esa pastga – ulardan ikkinchisiga qarab olib boriladi.

Bir ota va bir onadan tug'ishgan qondosh aka-ukalar, opa-singillar qarindoshlikning ikkinchi darajasida turadilar. Amaki, tog'a, jiyani bilan, amma va xola jiyani bilan uchinchi darajada, amakivachcha, tog'avachcha, xolavachcha va hokazolar qarindoshlikning to'rtinchi darajasida turadilar.

3-§. Meros qoldiruvchining mehnatga qobiliyatsiz boqimlari

Mehnatga qobiliyatsiz meros qoldiruvchining boqimida bo'lgan shaxslar ikki guruhga bo'linadilar va ikki tartibda meros oladilar.

Birinchidan, meros qoldiruvchining boqimida bo'lgan mehnatga qobiliyatsiz shaxslar FKning 1141-moddasi asosida meros olish huquqiga ega bo'lmasalar; fuqarolik kodeksining 1139-moddasi tartibida beshinchi navbatdagi qonun bo'yicha vorislik huquqiga ega bo'ladilar.

Ikkinchidan, meros qoldiruvchining vafotiga qadar kamida bir yil uning qaramog'ida bo'lgan va u bilan birgalikda yashagan mehnatga qobiliyatsiz shaxslar qonun bo'yicha merosxo'rlar jumlasiga kiradilar.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining 2000- yil 22- dekabrda «Meros huquqiga oid qonunlarni qo'llashning ayrim masalalari to'g'risida» gi 33-son Plenum qarorining 4-moddasida fuqarolik kodeksining 1139 va 1141-moddalarida ko'rsatilgan meros qoldiruvchining mehnatga qobiliyatsiz boqimlarni uch toifasini bir-biridan ajratish lozimligini ko'rsatadi.

Fuqarolik kodeksining 1141-moddasi, 1-qismida ko'rsatilgan boqimlar (1-toifa) bo'lish uchun, birinchidan, ular meros qoldiruvchining vafotiga qadar kamida bir yil uning qaramog'ida bo'lishi, ikkinchidan, u bilan birga yashagan bo'lishi, uchinchidan, mehnatga qobiliyatsiz bo'lishi kerak.

FKning 1141-moddasi, 2-qismida ko'rsatilgan boqimlar (2-toifa) bo'lishi uchun, birinchidan, fuqarolik kodeksining 1136-1138-moddalarida ko'rsatilgan merosxo'rlar jumlasiga mansub bo'lgan meros qoldiruvchining ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi navbatdagi merosxo'rlari bo'lishi, ikkinchidan, meros qoldiruvchining vafotiga qadar kamida bir yil uning qaramog'ida bo'lishi, uchinchidan, mehnatga qobiliyatsiz bo'lishi kerak.

Fuqarolik kodeksining 1139-moddasida ko'rsatilgan boqimlar (3-toifa) bo'lishi uchun, birinchidan, meros qoldiruvchining qarindoshlari jumlasiga kirmaydigan, ikkinchidan, merosxo'r bilan birga yashamagan yoki bir yil muddatdan kam yashagan, uchinchidan, hayot kechirishi

uchun birdan bir manba sifatida meros qoldiruvchining qaramog'ida bo'lib, undan doimiy moddiy yordam olib turgan mehnatga qobiliyatsiz shaxs bo'lishi kerak.

Birinchi va ikkinchi toifadagi boqimlar vorislikka chaqiriladigan navbatdagi merosxo'rlar bilan birgalikda vorislikka chaqiriladilar va merosxo'rlar bilan birgalikda meros oladilar, ammo ularning meros mulkidan oladigan ulushlari meros mulkning to'rtidan bir qismidan oshmasligi kerak. Merosxo'rlar bo'lmaganda, bu toifadagi boqimlar mustaqil ravishda qonun bo'yicha merosxo'rlar hisoblanib meros mulkini to'la oladilar.

Uchinchi toifadagi boqimlar beshinchi navbatdagi merosxo'rlar bo'lganligi sababli oldingi navbatdagi vorislar bo'lmaganda vorislikka chaqiriladilar va meros mulkida shu navbatdagi merosxo'rlar bilan teng ulushda meros oladilar.

Qonun bo'yicha mehnatga qobiliyatsizlar o'n sakkiz yoshga kirmagan, voyaga etmaganlar, birinchi, ikkinchi va uchinchi guruh nogironlar, oltmish yoshga kirgan erkaklar, ellik besh yoshga to'lgan ayollar, tibbiy xulosa bilan mehnatga layoqatsiz, nogiron deb topilgan shaxslardan iborat bo'ladi.

Ayrim qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda yoshi etmasdan imtiyozli tartibda nafaqa olayotgan shaxslar mehnatga layoqatsiz hisoblanmaydilar. Bularning mehnatga qobiliyatsizligi faqat tibbiy mehnat komissiyalarining xulosasi bilan belgilanadi. Yoshi yoki nogironligi ularning nafaqa daftarchalariga asosan aniqlanadi.

Meros qoldiruvchining qaramog'ida bo'lishini, birga yashashini va muddatini aniqlash tegishli fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, mahalla va uy-joy qo'mitalari, ijtimoiy ta'minot idoralari, ijtimoiy himoya organlari va boshqa tashkilotlar, jamoatlardan talab qilib olingan hujjatlarga asosan amalga oshiriladi. Bundan tashqari, meros qoldiruvchining qaramog'ida bo'lish fakti sudning qarori bilan ham aniqlanishi mumkin.

«Meros qoldiruvchining qaramog'ida bo'lishlik deganda, - deyiladi 33-son Plenum qarorining 5-moddasida, - uning tomonidan berib turilgan moddiy yordam shaxsning hayot kechirishi uchun biron-bir asosiy va doimiy manba bo'lishini nazarda tutmoq lozim. Davriy, vaqti-vaqti bilan berib turilgan moddiy yordam meros qoldiruvchining qaramog'ida bo'lish faktini belgilash uchun asos bo'lmaydi. Moddiy yordam meros qoldiruvchining vafotigacha uzluksiz berilgan bo'lishi shart».

Agarda meros qoldiruvchining boqimida bo'lgan mehnatga qobiliyatsiz

shaxs FKning 1136-1138-moddalari tartibida qonun bo'yicha merosxo'rlar jumlasiga kirgani holda, vorislikka chaqiriladigan navbatning merosxo'rlari doirasiga kirmagan bo'lsa, ham meros qoldiruvchining vafotiga qadar kamida bir yil uning qaramog'ida bo'lgan bo'lsa, meros qoldiruvchi bilan birga yashagan-yashamaganligidan qat'iy nazar, ana shu vorislikka chaqiriladigan navbatning merosxo'rlari bilan birgalikda meros oladilar.

Fuqaro «E» vafot etgandan so'ng uning o'g'li «S» va xotini «B» birinchi navbat merosxo'rlar sifatida, notariusga murojaat qilib meros mulkning barchasini ikkovlariga berish haqida merosga bo'lgan huquq guvohnomasini berishni so'raganlar. Notarius «E» ning ota tomonidan bobosi-81 yashar, uning xotini 75 yashar, meros qoldiruvchining qaramog'ida bo'lib, uning bergan yordami birdan-bir hayot kechirish manbayi bo'lganligini aniqlab, ularni ham vorislikka chaqirib, meros mulkni teng ulushlarda taqsimlash to'g'risida to'g'ri qaror qilgan.

4-§. Taqdim qilish huquqi bo'yicha vorislik

Meros ochilgunga qadar, shuningdek, meros ochilgandan keyin, ammo merosni qabul qilib ololmasdan vafot etgan qonun bo'yicha vorislikka chaqirilgan yoki chaqirilishi lozim bo'lgan merosxo'rlarning vorislari o'zlarining vafot etgan ota-onalariga tegishli bo'lgan meros mulkka voris bo'lish huquqiga ega bo'ladilar.

Bunday vorislik taqdim qilish huquqi bo'yicha vorislik deyiladi.

«Taqdim qilish huquqi bo'yicha vorislik, - deyiladi FKning 1140-moddasida, -qonun bo'yicha merosxo'r meros ochilganga qadar vafot etgan taqdirda, unga tegishli ulush uning avlodlariga o'tishini nazarda tutadi, bunda ulush taqdim qilinayotgan qonun bo'yicha merosxo'r bilan bir xil darajada qarindosh bo'lgan avlodlar o'rtasida teng taqsimlanadi».

Vorislikka chaqirilgan birinchi navbatdagi qonun bo'yicha merosxo'rlar vafot etishi munosabati bilan ularning bolalari, ya'ni meros qoldiruvchining nabiralari, taqdim etish huquqi bilan merosxo'r bo'lib, o'zining otasiga yoki onasiga tegishli bo'lgan meros mulk hissasiga bo'lgan huquqni qo'lga kiritadilar.

Agar taqdim qilish huquqi bo'yicha bir necha merosxo'rlar bo'lsa, vafot etgan merosxo'rlarga tegishli hissa ular o'rtasida o'zaro teng taqsimlanadi.

33-son Oliy Sud Plenumi qarorining 6-moddasida «bir xil darajadagi qarindoshlar bo'lgan avlodlar o'rtasida teng taqsimlanishini» ko'rsatish bilan, birga «bu qonundan kelib chiqib, agar o'g'il (qiz) ota yoki onadan

oldin vafot etgan bo'lsa, undan keyin vafot etgan ota yoki onaning mulkiga o'lgan farzandning bolalari taqdim qilish huquqi bo'yicha voris bo'ladi. Vafot etgan shaxsning turmush o'rtog'i taqdim qilish huquqi bo'yicha merosxo'r bo'la olmaydi» deb ko'rsatilgan.

«P»ning o'g'li «S» vafot etib, uning qizi «K» notariusga murojaat qilib, «P»ning vafotidan keyin undan qolgan meros mulkidan otasi «S»ga tegishli ulush merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berishni so'ragan. Notarius FKning 1140-modda tartibida qaror chiqarib, talabni qondirgan.

Bolalar, nabiralar, chevaralar va evaralarning merosxo'rlarga taqdim qilish huquqi qarindoshlik darajasi cheklanmagan holda amal qiladi.

Bunda merosxo'rdan qolgan ulush taqdim qilinayotgan qonun bo'yicha merosxo'r bilan bir xil darajada qarindosh bo'lgan avlodlar o'rtasida teng taqsimlanadi. Yon qarindoshlik bo'yicha vorislikka chaqirilgan tug'ishgan aka-uka, opa-singillar yoki amaki-tog'a, amma-xolalar meros ochilgunga qadar yoki meros ochilgandan keyin uni qabul qilib ololmasdan vafot etgan bo'lsalar, ularga tegishli bo'lgan meros hissalarini o'z ota-onalari nomidan, ya'ni meros qoldiruvchining tug'ishgan aka-uka, opa-singillari va boshqa qarindoshlari nomidan ularning bolalari, ya'ni meros qoldiruvchining jiyanlari, meros qoldiruvchining tug'ishgan amakisi-tog'asi nomidan, uning amakivachchalari, tog'avachchalari, ammasi-xolasi nomidan amnavachchalari va xolavachchalari teng hissada oladilar.

Bularning hammasi merosni taqdim qilish huquqi bo'yicha vorislik asosida qo'lga kiritadilar. Ko'p hollarda taqdim qilish huquqi bo'yicha meros oluvchilarning hissasi boshqa qonun bo'yicha merosxo'rlarning hissalaridan ancha kam bo'ladi, chunki meros olish lozim bo'lgan shaxsga tegishli hissa uning bolalari, nabiralari o'rtasida teng taqsimlanadi.

5-§. Merosdan majburiy hissa olish huquqi

Meros qoldiruvchi o'z xohishi bilan qonunda belgilab qo'yilgan tartibdan boshqacha tarzda merosxo'rlarning doirasini belgilashi, ular o'rtasida meros mulkni bo'lish tartibini aniqlab qo'yishi yoki o'zi meros mulkni taqsimlab, har qaysi merosxo'rning meros hissasini belgilashi, meros mulkdan ayrim ashyolarni ayrim merosxo'rlarga berishni vasiyat qilib qoldirishi mumkin.

Ammo meros qoldiruvchining o'z xususiy mulkini o'zi vafot etgandan keyingi taqdirini hal qilishdagi erki qisman chegaralanib qo'yilgan.

Majburiy hissa olishi lozim bo'lgan merosxo'rlarning doirasi va ulushi qonunda belgilab qo'yilgan. Ularni meros hissalaridan mahrum qilishga

yo'l qo'yilmaydi. Bu merosxo'rlar, asosan, qonun bo'yicha birinchi navbatda merosxo'rlar jumlasiga kiruvchilar hisoblanadilar.

FKning 1142-moddasiga asosan, meros qoldiruvchining voyaga etmagan yoki mehnatga qobiliyatsiz bolalari, shu jumladan, farzandlikka olgan bolalari, shuningdek, mehnatga qobiliyatsiz eri (xotini) va otanasi, shu jumladan, uni farzandlikka olganlar, vasiyatnomaning mazmunidan qat'iy nazar, qonun bo'yicha voris bo'lganlarida ulardan har biriga tegishli lozim bo'lgan ulushning kamida yarmini (majburiy ulush) meros qilib oladilar.

Vasiyat qoldiruvchi o'z erki bilan majburiy ulush oluvchilarning hissalarini qonunda belgilanganidan kamaytirishga haqli emas.

Majburiy ulush meros qoldirilgan hamma mulk va mulkiy huquqlarni o'z ichiga oladi. Majburiy hissani hisoblash uchun, avvalo, meros tarkibiga kirgan hamma mulkning qiymatini belgilab, bunday merosxo'r foydasiga qilingan vasiyat majburiyati bilan belgilangan mulkning qiymati va vasiyat qilingan mulkning qiymatini hisoblab, majburiy hissa miqdorini to'g'ri belgilash uchun meros mulkning hammasini, shu jumladan, oddiy uy jihozlari va ro'zg'or buyumlaridan iborat mol-mulkning qiymatini ham hisobga olish zarurati tug'iladi.

Majburiy hissani vasiyat qilinmay qolgan meros mulk hisobidan undirish imkoniyati tekshirilib ko'riladi.

Demak, majburiy hissa olish huquqiga ega bo'lgan merosxo'rlar uy jihozlari va ro'zg'or buyumlaridan aynan o'zini, natura shaklida emas, balki ulardan o'ziga tegishli hissaning qiymatini oladi. Mulk esa meros qoldiruvchi bilan birga yashab turgan shaxs tasarrufida qoladi.

Agar meros qoldiruvchi bilan birga yashab turgan voris uy jihozlari va ro'zg'or buyumlaridan majburiy hissa oluvchilarga ulushning qiymatini emas, balki mulkning aynan o'zini berishni xohlasa, uning bu harakatini cheklash mumkin emas.

Majburiy hissa oluvchilarni hisobga olmasdan meros mulkning hammasini vasiyat qilib qoldirish vasiyatnomani qisman haqiqiy emas deb hisoblashga asos bo'ladi.

Majburiy hissa oluvchilarni qonunda belgilangan ulushni olishdan mahrum qilish mumkin emas. Bunday hollarda faqat majburiy hissa chiqarilgandan so'ng qolgan meros mulkka nisbatan vasiyat ijro etiladi.

Merosdan majburiy hissa olish huquqiga ega bo'lgan vorislar uchun vasiyatnomada belgilangan har qanday cheklashlar va shartlar unga tegadigan meros mulkning majburiy ulushdan ortiqcha qismiga nisbatan haqiqiy hisoblanadi.

Meros mulkning hammasi emas, balki uning bir qismi vasiyat qilinganida, majburiy hissa meros mulkning hammasi hisobidan belgilanadi. Bu majburiy hissa vasiyat bo'yicha belgilangan meros mulkdan boshqa mol-mulk hisobidan undirilishi kerak. Agar vasiyat qilinmasdan qolgan mol-mulkning summasi majburiy hissani qoplash uchun yetarli bo'lmasa, u holda etishmagan qismi vasiyat qilingan mol-mulk hisobidan qoplanishi kerak. Vasiyat bo'yicha merosxo'rdan tashqari, qonun bo'yicha merosxo'rlar ham vorislikka chaqirilgan taqdirda va uning tarkibiga merosdan majburiy hissa olish huquqiga ega bo'lgan vorislar kirganda, avvalo, ularning ulushi aniqlanib, qolgan meros mulk qonuniy merosxo'rlar o'rtasida bab-barobar taqsimlanadi. Qonun bo'yicha vorislarning hissaları vasiyat qilinmay qolgan mol-mulk hisobidan beriladi.

Sog'lig'i, yoshi jihatidan alohida himoyaga muhtoj bo'lgan shaxslarni moddiy tomondan ta'minlash maqsadida merosdan majburiy hissa ajratish yo'li bilan vasiyat erkinligi bir muncha chegaralangan. Merosdan butunlay mahrum qilish mumkin bo'lmagan shaxslar doirasi qonun bilan belgilab qo'yilgan. Ular vasiyatnoma mazmunidan qat'iy nazar, meros mulkdan qonunda belgilangan ulushni oladilar. Bu majburiy hissa hisoblanadi.

Vasiyatnomani tasdiqlayotgan notarius bu haqda, albatta, vasiyat qoldiruvchini ogohlantirishi shart.

Qonunda belgilangan majburiy hissani ajratib berishda boshqa vorislarning roziligi talab qilinmaydi. Majburiy ulush oluvchilarning doirasi qonun bilan qat'iy belgilanib qo'yilgan. Ular faqat birinchi navbatdagi merosxo'rlardan iborat bo'ladi. Boshqa qonuniy vorislar, garchi ular voyaga etmagan yoki mehnatga qobiliyatsiz bo'lsalar ham, majburiy hissa olish huquqiga ega emaslar.

Meros qoldiruvchining nabira, chevaralari taqdim qilish huquqi bo'yicha merosxo'r hisoblanib, ular garchi mehnatga layoqatsiz bo'lsalar ham, majburiy hissa olish huquqiga ega emaslar. Xuddi shuningdek, qonun bo'yicha birinchidan boshqa navbatdagi merosxo'rlar merosdan majburiy hissa olishga haqli emaslar.

Majburiy hissa faqat qonun bo'yicha vorislik asosida olinadi. Shu sababdan, FKning 1119-moddasi tartibida noloyiq merosxo'rlar deb topilib, merosdan chetlashtirilganlar ham majburiy hissa olish huquqidan mahrum bo'ladilar.

Majburiy hissa olish uchun qonunda belgilangan shartlar meros ochilgan paytda mavjud bo'lishi kerak. Masalan, meros qoldiruvchining voyaga etgan bolasi meros ochilgan paytga kelib, mehnatga qobiliyatsiz bo'lib qolsa, bunday holda u majburiy hissa olish huquqini qo'lga kiritadi.

Meros qoldiruvchi tomonidan ma'lum bir vorisga hissa ajratilmaganda yoki qonunda belgilanganidan majburiy hissani kam ajratganda yoxud uni merosdan mahrum qilganda, majburiy hissa haqidagi qoidalar harakat qiladi. Bunday hollarda merosxo'rlarga, albatta, qonunda belgilangan qonun bo'yicha merosxo'r bo'lganda unga tegadigan hissaning yarmidan kam bo'lmagan ulushini ajratib berish lozim bo'ladi.

Na sud va na notarius qonunda belgilangan majburiy hissa miqdorini kamaytirishga yoki umuman majburiy hissa olishdan mahrum qilishga haqli emas.

Majburiy hissaning miqdorini hisoblashda meros tarkibiga kirgan barcha mol-mulk, shu jumladan, vasiyat majburiyatini bajarish uchun ajratilgan mulk, umumfoydali maqsad uchun sarf qilinishi lozim bo'lgan harakat, oddiy uy jihozlari va ro'zg'or buyumlarining qiymati ham hisobga olinishi kerak. Majburiy hissa olish huquqiga ega bo'lgan voris meros qoldiruvchi bilan u vafot etgan paytda birga yashagan bo'lsa ham o'y jihozlari, ro'zg'or buyumlari hisobidan qonunda belgilangan miqdordan majburiy ulushni ortiq olishi mumkin emas. Uning meros qilib olgan uy jihozlari va ro'zg'or buyumlari majburiy hissa miqdoriga qo'shiladi.

Davlat va tijorat banklarida saqlanayotgan mablag'lariga nisbatan meros qoldiruvchining kimga berish haqida vasiyat farmoyishi bo'lgan taqdirda ham bu summalar meros tarkibiga kirishi va majburiy hissa hisoblashda ular qo'shilishi kerak.

Majburiy hissa miqdorini aniqlaganda, agar vasiyatnoma bo'lmasa, qonun bo'yicha vorislikka chaqirilishi lozim bo'lgan merosxo'rlarning hammasini hisobga olish kerak.

Majburiy hissaga huquqi bo'lgan merosxo'r o'z hissasini olishdan voz kechishi mumkin. Ammo majburiy hissa olishning qonun bilan belgilanganligidan bo'lgan asosiy maqsadni va uni olishga bo'lgan huquqning alohida kategoriyadagi shaxslarga tatbiq etilishini hisobga olganda, majburiy hissa olishdan voz kechish boshqa shaxslar, shu jumladan boshqa merosxo'rlar foydasiga bo'lishi mumkin emas.

Bunday xollarda meros mulk vorislikka chaqirilgan barcha merosxo'rlar o'rtasida teng taqsimlanishi kerak.

Merosxo'rning majburiy hissaga bo'lgan huquqi buzilgan taqdirda, vasiyatnomaning majburiy hissiga doir qismi sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

6-§. Merosni muhofaza qilish va boshqarish

Meros mulkni muhofaza qilish, avvalo, meros ochilgan joydagi notarius zimmasiga yuklatiladi. «Notariat to'g'risida»gi qonuning 52-moddasiga asosan, meros ochilgan joydagi notarius, basharti merosxo'rlarning, vasiyat majburiyati yuzasidan huquq oluvchilarning kreditorlar yoki davlatning manfaatlari uchun zarur bo'lsa, jismoniy va yuridik shaxslarning xabarga ko'ra yoki o'z tashabbusi bilan meros mol-mulkining qo'riqlanishiga doir chora-tadbirlarni ko'radi.

Bundan tashqari mahalliy hokimiyat organlari, uy-joy boshqarmalari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, mahalla qo'mitalari meros ochilgan joyda meros mulkni muhofaza qilish choralarini ko'rishlari kerak.

«Aholi punktlarida notarius mavjud bo'lmagan taqdirda, - deyiladi «Notariat to'g'risida»gi qonuning 25-moddasida, - shaharlar, qishloqlar va ovullar fuqarolar yig'inlarining raislari (oqsoqollari) meros mol-mulkning qo'riqlanishiga doir chora-tadbirlarni ko'radilar. Meros mulkning qayerdaligi, uning tarkibini aniqlash, ro'yxatga olish va saqlash uchun topshirish - meros mulkni muhofaza qilish uchun ko'rilgan choralar hisoblanadi».

Agar meros qoldiruvchining mol-mulki yok uning bir qismi meros ochilgan joydagi boshqa yerda bo'lsa, meros ochilgan joydagi notarius bu xaqda meros mulk joylashgan yerdagi notariusga yoki notarial harakatlarni amalga oshiruvchi fuqarolar yiginining raisi (oqsoqoli)ga meros mol-mulkini qo'riqlashga doir chora-tadbirlarni kurish tugrisida topshiriq beradi.

«Meros mol-mulkining quriqlanishiga doir chora-tadbirlar kurgan notarius yoki fuqarolar yigini raisi (oqsoqoli) meros ochilgan joydagi notarial idorasiga ko'rilgan chora-tadbirlar haqida xabar qiladi va meros mol-mulk ro'yxatining nusxasini yuboradi» («Notariat to'g'risida»gi qonuning 53-moddasi).

Ro'yxatga olingan meros mulk saqlash uchun merosxo'rlarga yoki boshqa shaxslarga topshirilishi mumkin.

Meros mulkni saqlash uchun olgan shaxs uni butunligicha, zarar yetkazmasdan saqlash choralarini ko'rishi kerak. Meros mulkni saqlash uchun olgan shaxs merosxo'rlar doirasiga kirmaydigan bo'lsa, saqlagani uchun haq talab qilishga haqli. Bunday haqning miqdori notarius tomonidan mulkni saqlashga olgan shaxs o'rtasidagi kelishuvga asoslanadi meros mulkni saqlash jarayonida yetkazilgan zarar uchun javobgarlik masalalari umumiy tartibda hal qilinadi. Meros mulkni saqlash xarajatlari meros mulk hisobidan bo'lishi kerak.

FKning 1131-moddasiga asosan, vasiyatnomani ijro etuvchi merosni muhofaza qilish, uni boshqarish vazifasini amalga oshiradi. Vasiyatnoma bo'yicha merosxo'rlar yoki sud tartibida tayinlangan vasiyatnoani ijro etuvchi, agar qonun bo'yicha merosxo'rlar merosning qonun bo'yicha vorislik qilish tartibida o'tadigan qisimga nisbatan belgilangan majburiyatni amalga oshiruvchi tayinlashni talab qilmasalar, merosni boshqaruvchi meros mulkning hammasini muhoo'aza qilish hamda uni boshqarish vazifasini bajaradi.

Qonun bo'yicha merosxo'rlardan bir yoki bir nechtasininng iltmosiga ko'ra, meros ochilgan joydagi notarius tomonidan merosni boshqaruvchi tayinlanishi mumkin. Boshqaruv tayinlangan yoki tanlangan nomzodga norozi bo'lgan qonun bo'yicha merosxo'rning talabi bilan nizo sud tomonidan ko'rilib, hal qilinadi.

Qonun bo'yicha merosxo'r bo'lmagan yoki ularning borligi ma'lum bo'lmagan hollarda, merosni boshqarish uchun ijrochi tayinlashni so'rab notariusga mahalliy davlat hokimiyat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari murojaat qilishlari kerak. Meros ochilgan joyda qonun bo'yicha merosxo'rlar hozir bo'lganda, ularning talabi bo'yicha ijro etuvchi meros mulk hisobidan zarur bo'lgan xarajatlar va maqbul tarzda haq to'lagan holda chaqirilib olinishi mumkin.

Meros mulkni saqlash uchun belgilangan muddat tamom bo'lishi, meros mulkni saqlash choralari bekor bo'lgani haqida notarius vorislarga xabar berishi kerak.

«Merოსni boshqaruvchi, - deyiladi FKning 1144-moddasining 6-qismida, -merosni muhofaza qilish va uni boshqarishga doir zarur xarajatlarni meros hisobidan undirish, agar merosxo'rlar bilan kelishuvda boshqa tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, haq ham olish huquqiga egadir».

69-bob. MEROSNI EGALLASH

1-§. Merosni qabul qilish

Meros ochilgan paytdan boshlab vorislar meros mulkka bo'lgan vorislik huquqiga ega bo'ladilar.

Merosni qabul qilish olish ham bir tomonlama bitim bo'lib, vorislikka chaqirilgan shaxsning erki-irodasi bilan amalga oshiriladi. Boshqa bitimlar singari merosni qabul qilish olish ham faqat muomala layoqatiga ega bo'lgan shaxslar tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Muomala layoqatiga ega bo'lmagan yoki muomala layoqati cheklangan shaxslar tomonidan meros mulkni qabul qilish tartibi FKning 27, 32-moddalarida nazarda tutilgan qoidalarga asosan amalga oshiriladi.

FKning 1145-moddasiga asosan merosxo'r o'ziga tegishli lozim bo'lgan merosni yoki uning bir qismini (ulushini) olish huquqiga, agar u keyinchalik merosdan voz kechmasa, vorislik huquqidan mahrum etilmasa, uni merosxo'r deb tayinlash to'g'risidagi vasiyat farmoyishi haqiqiy emas deb topilishi natijasida meros olish huquqini yo'qotmasa, meros ochilgan vaqtdan e'tiboran ega bo'ladi.

Meros mulk faqat vorislikka chaqirilgan shaxslar tomonidan qabul qilib olinishi kerak. Vorislikka, avvalo, birinchi navbatdagi qonun bo'yicha merosxo'rlar yoki vasiyat bo'yicha merosxo'rlar kiradilar.

Qonun bo'yicha va vasiyat bo'yicha merosxo'rlar tomonidan merosni qabul qilish olish to'g'risida yagona tartib o'rnatilgan. Bu tartib meros qoldiruvchi bilan bir joyda yashab turgan vorislar uchun ham, boshqa joyda yashab turgan vorislar uchun ham yagona hisoblanadi. Meros mulkni qabul qilib olinganligini tasdiqlovchi harakat meros mulkni boshqarish, saqlash, undan foydalanish, uni qo'riqlash, unga tegishli bo'lgan davlat soliqlarini va boshqa to'lovlarni to'lash va shunga o'xshash boshqa harakatlar hisoblanadi.

Meros mulkni qabul qilib olib, unga egalik qilishga kirishilganligi, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, mahalla qo'mitalari, uy-joy boshqarmalari, davlat va jamoat tashkilotlari, meros qoldiruvchi va merosni qabul qilganlarning uy joyi ma'muriyat va boshqa yuridik hamda jismoniy shaxslarning yozma hujjatlariga asosan tasdiqlanishi mumkin.

Bundan tashqari, meros mulkning qabul qilib olinganligi to'g'risida meros ochilgan joydagi notariusga berilgan xabar bo'lishi, bu xabar merosni qabul qilib olgan vorisning o'zi orqali yetkazilgan bo'lishi ham mumkin. Agar merosxo'rning o'zi shaxsan kelib notariusga ariza bermasdan,

uni boshqa shaxslar yoki aloqa idoralari orqali yuborgan bo'lsa, undagi imzo, albatta, notarial guvohlantirilgan bo'lishi kerak.

Merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berishni so'rab berilgan ariza ham meros mulkni qabul qilib olgan bilan teng hisoblanadi. Meros mulkning qismaniga egalik qilib olish meros mulkning hammasini qabul qilish bilan tenglashtiriladi.

Merosni qabul qilib olish to'g'risidagi masala yuzasidan chiqqan nizolar sud tartibida ko'rib, hal qilinadi. Merosning qabul qilib olinganligi yoki merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berishni so'rab bergan arizani qaytarib olish yoki undan voz kechishga yo'l qo'yilmaydi. Bunday shaxslar keyinchalik meros olishdan bosh tortishga ham haqli emaslar.

Meros olish uchun qonunda muddat belgilangan emas. Merosdan voz kechish uchun berilgan olti oylik muddat tamom bo'lgandan keyin, merosxo'r bunday huquqni yo'qotadi. Demak, meros mulkni qabul qilgan hisoblanadi.

Merosxo'r merosni qabul qilmasdan, undan voz kechsa, boshqa merosxo'rlar bo'lmasa yoki ular ham meros olishdan voz kechsalar, meros mulkka bo'lgan huquq ikkinchi navbat merosxo'rlarga o'tadi.

Vasiyat bo'yicha merosxo'rlarga ham merosdan voz kechish uchun olti oy muddat berilgan, shu muddatda merosdan voz kechgani to'g'risida notariusga ariza bilan murojaat qilmasalar, merosni qabul qilgan hisoblanadilar.

Merosdan voz kechish. «Merosxo'r o'zining vorislikka chaqirilganligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan kundan boshlab olti oy ichida merosdan voz kechishga haqli, - deyiladi FKning 1147-moddasida, - Uzrli sabablar bo'lgan taqdirda bu muddat sud tomonidan ko'pi bilan ikki oyga uzaytirilishi mumkin».

Merosdan voz kechish bir tomonlama bitim bo'lib, FKning 9-bobida nazarda tutilgan bitimlar haqidagi qoidalarga asoslanadi. Merosdan voz kechish, faqatgina, muomala layoqatiga ega bo'lgan shaxslar tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Muomalaga layoqati cheklangan shaxslar esa, o'zlarining homiylari, qonuniy vakillari roziligi bilan, muomala layoqatiga ega bo'lmagan shaxslar esa, ularning nomidan vasiylari merosdan voz kechishni amalga oshirishlari mumkin.

Merosdan voz kechish to'g'risidagi ariza notariusga beriladi. Meros mulkning bir qismidan voz kechishga yo'l qo'yilmaydi. Merosning bir qismidan voz kechganlik merosning hammasidan voz kechganlik hisoblanadi. Merosdan voz kechgan voris keyinchalik merosni talab qilish huquqidan mahrum bo'ladi. Merosdan voz kechish faqatgina qonun

bo'yicha merosxo'rlar jumlasiga kirgan shaxslar foydasiga, shuningdek, vasiyat bo'yicha merosxo'rlar foydasiga bo'lishi mumkin. Bundan tashqari merosdan voz kechish davlat yoki jamoat tashkilotlari foydasiga, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari foydasiga ham bo'lishi mumkin.

Merosdan voz kechish bir yoki bir necha merosxo'rlar foydasiga, bir necha tashkilotlar foydasiga ham bo'lishi mumkin. Bunday hollarda merosdan voz kechgan voris foydasiga voz kechganlarning har biriga ma'lum ulushni yoki ma'lum ashyoni belgilab berishi mumkin. Ulush belgilanmagan taqdirda, meros mulk ularning hammasiga teng ulashda taqsimlanadi.

Merosxo'rlar doirasiga kirmagan shaxslar foydasiga, vasiyatnomada maxsus ko'rsatish bilan merosdan mahrum etilganlar foydasiga, meros olish huquqiga ega bo'lmagan shaxslar foydasiga merosdan voz kechishga yo'l qo'yilmaydi. Merosdan voz kechish faqatgina meros ochilgandan keyin amalga oshirilishi mumkin. Meros ochilmasdan oldin merosdan voz kechish mumkin emas.

Merosdan voz kechishlik aldash, zo'rlik qilish, qo'rqitish, ruhiy ta'sir o'tkazish va boshqa g'ayri qonuniy harakatlar orqali amalga oshirilgan taqdirda, bitimlar to'g'risidagi qoidalarga asosan sud yo'li bilan bunday voz kechish haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Merosdan majburiy hissa olish huquqiga ega bo'lgan vorislar ham qonunda belgilangan muddatda merosdan voz kechish haqida notariusga ariza bergan bo'lsalar ularning ulushlari qonun bo'yicha yoki vasiyat bo'yicha merosxo'rlarga o'tishi lozim.

Meros qoldiruvchining nevara, chevaralari qonun bo'yicha faqatgina taqdim etish huquqi bo'yicha voris bo'lishlari mumkin bo'lganligi sababli, ularning foydasiga merosdan voz kechish, shuningdek, agar ular vasiyat bo'yicha merosxo'r bo'lsalar yoki meros qoldiruvchining qaramog'ida bo'lgan mehnatga qobiliyatsiz shaxslar sifatida undan meros olish huquqiga ega bo'lsalar, ular foydasiga ham merosdan voz kechish mumkin. «Agar merosxo'r,-deyiladi FKning 1147-modda 5-qismida, - meros qoldirilgan mol-mulkni egallashga amalda kirishgan yoxud uni tasarruf etgan yoxud o'zining ana shu mol-mulkka bo'lgan huquqlarini tasdiqlovchi hujjatlarni olish uchun murojaat etgan bo'lsa ham, merosdan voz kechish huquqini ko'rsatilgan vaqt o'tmasdanoq yo'qotadi».

Merosxo'r tomonidan berilgan ishonchnomada vakil orqali merosdan voz kechish vakolati maxsus nazarda tutilgan taqdirda, merosdan shu tarzda voz kechish ham mumkin.

Agar merosxo‘r vasiyatnoma bo‘yicha ham, qonun bo‘yicha ham, vorislikka chaqirilgan bo‘lsa, u ana shu asoslarning biri yoki har ikkalasi bo‘yicha o‘ziga tegishli bo‘lgan meros mulkidan voz kechishga haqli.

Boshqa merosxo‘rlarning merosdan voz kechishi oqibatida meros ulushi ortgan voris, bu ulushni olishdan voz kechishi mumkin.

«Vasiyat majburiyat yuzasidan huquq oluvchi, - deyiladi FKning 1149-moddasida, - vasiyat majburiyatidan voz kechishga haqli – qisman voz kechishga, izohotlar bilan, shartlar qo‘yib yoki boshqa shaxsning foydasiga voz kechishga yo‘l qo‘yilmaydi».

Vasiyat majburiyati yuzasidan huquq oluvchi, ayni bir vaqtda ham merosxo‘r hisoblanganda, vasiyat majburiyatini qabul qilib oluvchi shaxsning merosdan voz kechish huquqiga bog‘liq bo‘lmaydi. Bunday hollarda vasiyat majburiyati yuzasidan huquq oluvchi bu huquqdan merosxo‘rlar doirasiga kiradigan, shuningdek, kirmaydigan shaxslar foydasiga voz kechishga haqli emas.

Vasiyat majburiyati yuzasidan huquq oluvchi, vasiyat majburiyatini qabul qilgan bo‘lsa, majburiyatni bajarishga majbur. Bunday hollarda vasiyat majburiyati yuklatilgan merosxo‘r bu majburiyatni bajarishdan ozod bo‘ladi.

Vasiyat majburiyati bo‘yicha huquq oluvchi bu huquqdan o‘z erki bilan voz kechishga haqli; Bunday huquqdan voz kechishlik, albatta, so‘zsiz va qat‘iyan bo‘lishi kerak. Huquqdan voz kechgan shaxs uni qaytadan tiklashni talab qilishga haqli emas.

Merosxo‘rlar jumlasiga kiruvchi shaxs vasiyat majburiyatini qabul qilib oluvchi bo‘lgan, taqdirda, vasiyat majburiyatidan voz kechish huquqi, ayni bir paytning o‘zida, ularning merosdan voz kechish huquqiga bog‘liq bo‘lmaydi.

Shunday qilib,

a) qonun bo‘yicha ham, vasiyat bo‘yicha ham merosxo‘rlar doirasiga kirmaydigan shaxslar foydasiga merosdan voz kechish haqiqiy hisoblanmaydi;

b) meros qoldiruvchi tomonidan maxsus farmoyish bilan merosdan mahrum etilgan merosxo‘rlar foydasiga merosdan voz kechishga yo‘l qo‘yilmaydi;

v) FKning 1119-moddasida nazarda tutilgan asoslarda merosdan chetlashtirilgan vorislar foydasiga merosdan voz kechish mumkin emas.

2-§. Merosning taqsimlanishi

Qonun bo'yicha vorislikka chaqirilgan merosxo'rlardan istalgan biri meros mulkni taqsimlashni va undan o'z ulushini ajratib berishni talab qilish huquqiga ega. Meros mulkni taqsimlash merosxo'rlarning o'zaro kelishuvi bilan ulardan har qaysisining o'ziga tegishli bo'lgan hissasiga yarasha taqsimlanadi. Merosni taqsimlash munosabati bilan merosxo'rlar o'rtasida chiqqan nizo merosxo'rlardan birining yoki bir nechtasining da'vo arizasiga asosan sud tartibida hal qilinadi.

Merosxo'rlar o'rtasida meros mulkni taqsimlashdan oldin er-xotinning yoki boshqa merosxo'rlarning meros qoldiruvchi bilan umumiy birgalikdagi mulkidan hayotlik vaqtida tegishli bo'lgan qismini ajratib, shuningdek, vasiyatnomada belgilab qo'yilgan mol-mulk ham vasiyat bo'yicha merosxo'rga berilib, qolgan qismi qonun bo'yicha merosxo'rlar o'rtasida taqsimlanadi.

Umumiy birgalikdagi mulkni taqsimlash FKning 226-moddasi tartibida amalga oshiriladi.

Meros qoldiruvchining homila bo'lib, hali tug'ilmagan bolalari bo'lgan taqdirda merosni taqsimlash bunday merosxo'r tug'ilganidan keyin amalga oshirilishi kerak.

«Agar homila hoida bo'lgan, biroq hali tug'ilmagan merosxo'r tirik tug'ilsa, - deyiladi FKning 1151-moddasi, 5-qismida, qolgan merosxo'rlar unga tegishli bo'lgan meros ulushini ajratgan holdagina merosni taqsimlash amalga oshirishga haqlidirlar. Meros taqsimotida chaqaloqning manfaatlarini himoya qilish uchun vasiylik va homiylik organining vakili taklif etilishi lozim».

Homiladagi bola o'lik tug'ilgan taqdirda, unga tegishli ulush boshqa qonuniy merosxo'rlar o'rtasida teng hissalarda taqsimlanadi.

Barcha meros mulk yoki uning bir qismi merosxo'rlarga ulushlarda yoki muayyan mol-mulk ko'rsatilmasdan vasiyatnoma tuzilgan bo'lsa, meros vasiyatnoma bo'yicha merosxo'rlar o'rtasida taqsimlanadi.

Maxsus davlat ro'yxatidan o'tkazilishi majburiy bo'lgan mol-mulkning (uy-joy, avtomashina va hokazolar) merosxo'rlar o'rtasida taqsimlanishi alohida shartnoma bilan rasmiylashtirilishi mumkin. Bunday hollarda merosga bo'lgan huquq to'g'risidagi guvohnomaga asosan berilishi kerak.

Bunday shartnomalar, albatta, notarial tartibda guvohlantirilishi va tegishli davlat ro'yxatidan o'tkazilishi kerak.

Merosxo'rlarning xohishiga ko'ra, meros mulkning boshqa qismlarini taqsimlash ham shartnoma tuzish yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin.

Davlat jamg'arma banklarida, tijorat banklari va boshqa omonat saqlanadigan muassasalarda bo'lgan mablag'lar yuzasidan omonatchi maxsus ko'rsatma qoldirgan bo'lsa, yoki vasiyatnomada bu haqda farmoyish bergan bo'lsa, omonatdagi bu mablag' vasiyat bo'yicha merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berish bilan rasmiylashtiriladi. Agar bankdagi omonatni kimga berish haqida farmoyish berilmagan bo'lsa, undagi mablag' umumiy tartibda meros tarkibiga kiritib taqsimlanadi.

FKning 216-moddasiga asosan umumiy birgalikdagi mulk o'z vazifasini o'zgartirmagan holda taqsimlanishi mumkin bo'lmagan mol-mulk bo'lgan, ya'ni bo'linmaydigan ashyolar yoki qonunga ko'ra taqsimlanishi mumkin bo'lmagan mol-mulk hisoblangan korxonalar meros huquqi bo'yicha ikki yoki undan ortiq shaxslarga, vorislarga o'tganda, ular o'rtasida mulklarning aynan o'zi bo'linmaydi.

Birgalikdagi umumiy mulkda mulkdorlardan har birining ulushi belgilab qo'yilgan bo'lsa, meros qoldiruvchining umumiy mulkdagi ulushi har bir merosho'rning ulushiga qo'shiladi.

Bunday holda korxonalar butunligicha qolib, umumiy ulushli mulk sifatida faoliyat yuritadi. Meros qoldiruvchi tomonidan qoldirilgan merosdan hissa korxonada ulushi bo'lmagan merosxo'rga o'tgan taqdirda, u ham umumiy mulkka ulushli mulkdor bo'ladi. Umumiy ulushli mulkning mulkdorlari umumiy tartibda FKning 223-moddasida nazarda tutilgan qoidaga asosan o'z ulushlarini asl holicha, aynan o'zini ajratib berishni talab qilishga haqlidirlar.

Agar ulushning aynan o'zini asl holicha ajratib berishga qonun yo'l qo'ymasa, yoki uni umumiy mulk bo'lgan mol-mulkka nomutanosib zarar yetkazmasdan ajratib olish mumkin bo'lmasa, ulushli mulkning boshqa ishtirokchilari tomonidan uning qiymati to'lanishi kerak.

Qonun bilan ayrim merosxo'rlarga meros tarkibiga kirgan ayrim mol-mulkka nisbatan imtiyozli huquq belgilangan. Alohida mol-mulkka nisbatan imtiyozli huquqni amalga oshirish boshqa merosxo'rlarning, shuningdek, meros qoldiruvchining boshqa oila a'zolarining huquqlari va manfaatlarini buzmasligi kerak.

FKning 1153-moddasiga asosan, meros ochilgunga qadar uch yil mobaynida meros qoldiruvchi bilan birgalikda yashagan merosxo'rlar meros taqsimlanishida meros tarkibidan uy-joy, kvartira yoki boshqa turar joyni, shuningdek, uy-joy ashyolari va ro'zg'or buyumlarini olishda imtiyozli huquqqa ega bo'ladilar.

Bunday imtiyozli huquqqa ega bo'lish uchun merosxo'r, albatta, meros qoldiruvchi bilan u vafot etgan paytda meros mulk bo'lgan uy-joyda, kvartira birga yashab turgan bo'lishi shart.

Bundan tashqari, meros mulkka nisbatan meros qoldiruvchi bilan umumiy birgalikdagi mulk huquqiga ega bo'lgan merosxo'r mulk taqsimlanganda umumiy mulkning aynan o'zini meros qilib olishni talab qilishda imtiyozli huquqqa ega.

Meros mulk tarkibiga kirgan uy-joy, kvartira, uy ashyolari va ro'zg'or buyumlari hamda birgalikdagi umumiy mulk taqsimlanganda, imtiyozli huquqni amalga oshirish oqibatida meros mulkka taqsimlashda ishtirok etgan boshqa merosxo'rlarning mulkiy manfaatiga putur yetkazmasligi kerak.

Imtiyozli huquqni amalga oshirish munosabati bilan meros tarkibiga kirgan barcha mol-mulk boshqa vorislarga tegishli ulushlarini berish uchun yetarli bo'lmasa, imtiyozli huquq bilan meros mulkning aynan o'zini olgan voris boshqa merosxo'rlarga tegishli hissalarini pul barovarida yoki ma'lum bir boshqa mulk barovarida qoplashi kerak.

Imtiyozli huquqni amalga oshirish natijasida meros tarkibiga kirgan mol-mulk bir merosxo'r egaligiga o'tishi munosabati bilan boshqa voris og'ir ahvolga tushib qolish ehtimoli bo'lib qolganda, ular o'rtasida kelishuv bo'lmasa, masala sud tomonidan adolatni hal qilinishi kerak.

FKning 1154-moddasiga asosan, merosxo'r merosdan voz kechgan yoki vorislar qatoridan chetlashtirilgan taqdirda, merosning ularga tegadigan qismi qonun bo'yicha vorislikka chaqirilgan merosxo'rlarga o'tadi va ular o'rtasida hissalriga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Qonun bo'yicha merosxo'r meros ochilgunga qadar vafot etsa, uning taqdim qilish huquqi bo'yicha vorislari bo'lmasa, meros mulk qonun bo'yicha yoki vasiyat bo'yicha vorislikka chaqirilgan merosxo'rlar tomonidan qabul qilib olinmasa, meros olishdan mahrum qilingan vorisning ulushi vasiyat qilinmay qolgan bo'lsa, FKning 1119-moddasi tartibida noloyiq merosxo'r sifatida merosdan chetlashtirilsa, merosning ularga tegishli hissalarini qonun bo'yicha vorislarga o'tadi va ular o'rtasida merosdagi ulushlariga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

«Agar meros qoldiruvchi barcha mol-mulkni o'zi tayinlagan merosxo'rlarga vasiyat qilgan bo'lsa, - deyiladi FKning 1154-moddasida, - merosning merosdan voz kechgan yoki merosxo'rlar qatoridan chiqib ketgan merosxo'rga tegishli bo'lgan qismi qolgan vasiyatnoma bo'yicha merosxo'rlarga o'tadi va agar vasiyatnomada boshqa tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ular o'rtasida merosdagi ulushlariga mutanosib ravishda taqsimlanadi».

Merosdan voz kechishlik boshqa qonun bo'yicha yoki vasiyat bo'yicha vorislar foydasiga bo'lmagan taqdirda ham meros mulk qonun bo'yicha vorislar ixtiyoriga o'tadi.

Vasiyatnomada ko'rsatilmagan va vasiyat qilinmasdan qolgan mulk ham qonun bo'yicha merosxo'rlarga o'tadi, ular o'rtasida teng taqsimlanadi. Merosdan voz kechgan yoki merosxo'rlar qatoridan chiqib ketgan voris o'rniga boshqa merosxo'r tayinlangan bo'lsa yoki merosxo'r merosdan muayyan shaxs foydasiga voz kechgan bo'lsa, shuningdek, qonun bo'yicha vorislikda merosxo'rning merosdan voz kechishi yoki merosxo'rlar qatoridan chiqib ketishi, keyingi navbatdagi merosxo'rlarning vorislikka chaqirilishiga sabab bo'lsa, ularga tegishli meros mulkdan ulush ko'rsatilgan shaxslarga o'tadi.

Demak, meros hissalarining ortishi meros mulkni qabul qilib olmaganlik, merosni qabul qilishdan voz kechganlik, vasiyat qoldiruvchi tomonidan merosxo'rni meros huquqidan mahrum qilganlik oqibatida va vasiyat qilinmay qolgan mol-mulk hisobiga amalga oshirilishi mumkin.

Faraz qilaylik, meros qoldiruvchi «S» o'zining yengil avtomashinasini o'g'li «M»ga, uy-joyni esa nabirasi «K»ga, qolgan barcha mol-mulkini xotini «B»ga vasiyat qilib qoldirdi. Nabirasi «K» vasiyat bo'yicha meros olishdan voz kechib, merosni qabul qilib olmadi. Bunday holda «K»ga tegishli bo'lgan uy-joy meros qoldiruvchining qonun bo'yicha merosxo'rlari bo'lgan xotini «B» va o'g'li «M»ga teng ulushda bo'linadi. Qonun bo'yicha vorislik vujudga kelmaydi, chunki «S» o'zining barcha mol-mulkning xotini «B»ga vasiyat qilib qoldirgan.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, vasiyat bo'yicha merosxo'r, qonun yoki vasiyat bo'yicha boshqa merosxo'rlar foydasiga, shuningdek, davlat va jamoat tashkilotlari, fuqarolarning uning o'zi boshqarish organlari foydasiga yoki merosxo'rlar qatoridan chiqib ketgan vorisdan keyingi voris tayinlab, merosdan voz kechsa, meros ochilgandan keyin vafot etganda vorisning vasiyat bo'yicha meros hissasiga nisbatan ham meros hissalarining ko'payishi haqida qoidalar tatbiq qilinadi.

Meros mulkni qabul qilib olmagan, merosni qabul qilishdan voz kechganligi oqibatida merosxo'rlar hissalarining boshqa vorislarga o'tishi bilan ularning hissaları ortishi mumkin. Shuningdek, meros ochilgandan keyin voris vafot etib, uning hissasini oladigan taqdim etish huquqi bilan meros olish huquqiga ega bo'lgan shaxslar bo'lmasa, ularning meros mulkdagi hissaları qonun bo'yicha vorislikka chaqirilgan vorislar o'rtasida ulushlariga mutanosib taqsimlanadi.

Vasiyat qiluvchi o'zining qonun bo'yicha vorislaridan birini bir nechtasini meros olish huquqidan mahrum etsa, bularning hissalarini boshqa merosxo'rlarning meros hissalariga qo'shiladi.

Qonun bo'yicha meros qoldiruvchining barcha mol-mulkni yoki uning vasiyat qilinmasdan qolgan qismini hamma mol-mulk vasiyat qilingan holda meros hissalarining ortishida har xil tartib belgilangan.

Qonun bo'yicha meros qoldiruvchining hamma mol-mulki yoki uning vasiyat qilinmay qolgan qismi, shuningdek, meros ochilganda qonunda nazarda tutilgan asoslarda merosdan chetlashtirilgan vorisning hissasi qonun bo'yicha hamma meros mulkka va uning vasiyat qilinmay qolgan qismiga vorislik huquqi vorislikka chaqirilgan merosxo'rlarga o'tadi va ular o'rtasida teng hissada taqsimlanadi.

Meros qoldiruvchi o'zining barcha mol-mulkini vasiyat qilib qoldirganda, merosdan voz kechgan va merosxo'rlar qatoridan chetlashtirilgan vorislarga tegishli meros mulk vasiyatnomada tayinlangan merosxo'rlarga o'tadi va ular o'rtasida ulushlariga qarab, mutanosib tarzda taqsimlanadi.

Vorislikdan tushib qolgan merosxo'rning meros mulkdagi hissasining boshqa merosxo'rlarga o'tishi meros ulushining ortishi hisoblanadi.

Meros mulk meros ochilishi bilan vorislar ixtiyoriga o'tadi va uni qabul qilib olgan hisoblanadilar. Ammo meros mulkni tasarruf etish, meros mulk hisobidan qonunda nazarda tutilgan xarajatlardan boshqa talablar qoldirilishi mumkin emas. Meros mulkni tasarruf qilish qonunda belgilangan olti oy o'tgandan so'ng yoki vorislik huquqi haqida guvohnoma olingandan keyin vujudga keladi.

Meros ochilgan joyda hamma vorislar hozir bo'lgani holda ular o'rtasida kelishmovchilik bo'lmagan taqdirda, meros mulk hisobidan hamma xarajatlarni amalga oshirish mumkin. Bunday hollarda merosni keyinchalik taqsimlaganda vorislar tomonidan qilingan xarajatlarni o'zlari qabul qilgan meros hissalariga mutanosib ravishda hisob-kitob qilishlari mumkin.

«Notariat to'g'risida»gi Qonunning 49-moddasiga asosan, notarius meros ochilganlik haqidagi xabarni eshitgach, bu haqda merosxo'rlarni xabardor qilishi shart. Meros ochilgan paytda meros ochilgan joyda hozir bo'lmagan, lekin meros olishga chaqirilgan voris FKning 1147-moddasida belgilangan olti oy davomida merosdan voz kechmagan bo'lsa, merosni qabul qilib olgan vorislar tomonidan meros mulkni taqsimlash niyatlari haqida unga xabar bergandan keyin uch oy ichida merosni taqsimlashda ishtirok etish niyatini bildirmasa, meros mulkdan uning qismi ajratilib,

qolgan qismi o'zaro kelishilgan holda vorislar o'rtasida taqsimlanadi.

Meros ochilgan joyda hozir bo'lmagan merosxo'rning turgan joyi ma'lum bo'lmasa, notarius ommaviy axborot vositalari orqali oshkora ma'lum qilish yoki xabar e'lon qilish yo'li bilan ham merosxo'rni chaqirishi mumkin. Agar hozir bo'lmagan merosxo'rning turgan joyi meros ochilgan kundan e'tiboran bir yil mobaynida aniqlanmasa va uning merosdan voz kechishi to'g'risida ma'lumotlar bo'lmasa qolgan merosxo'rlar meros taqsimotini FKning 1151-moddasining 2-qismi qoidalari bo'yicha amalga oshirishga haqlidirlar.

FKning 216-moddasida umumiy mulk tushunchasi va uning vujudga kelish asoslari belgilab qo'yilgan. Ikki yoki undan ortiq shaxsning egaligida bo'lgan mol-mulk ularga umumiy mulk huquqi asosida tegishli bo'ladi. Mulk huquqida har bir mulkdorning ulushi aniqlanib qo'yilgan (ulushli mulk) yoki ulushlari aniqlanib qo'yilmagan (birgalikdagi umumiy mulk) bo'lishi mumkin.

Qonun bilan tartibga solinmagan, shartnoma bilan yoki boshqacha tarzda umumiy mulk ishtirokchilari kelishuviga ko'ra ularning hissalarini belgilab qo'yilmagan bo'lsa va uni belgilash ham mumkin bo'lmasa, umumiy mulk ishtirokchilarining hissalarini teng bo'lib hisoblanadi.

Umumiy mol-mulkni birgalikdagi mulk ishtirokchilari o'rtasida taqsimlash, shuningdek, ulardan birining ulushini ajratish dastlab ishtirokchilardan har birining umumiy mulk huquqidagi ulushi aniqlangandan keyin amalga oshirilishi mumkin. Umumiy mulk taqsimlanganda va undan ulush ajratilganda, agar qonunda yoki ishtirokchilarning kelishuvida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ularning ulushlari teng hisoblanadi.

FKning 223-moddasida umumiy mulkni taqsimlash va undan ulush ajratish asoslari hamda tartibi, birgalikdagi mulkning ayrim turlari uchun boshqa qonunlar bilan belgilanadi.

Ulushli mulkni tasarruf qilish uning barcha ishtirokchilari kelishuvi bilan amalga oshiriladi.

«Ulushli mulk ishtirokchisi, - deyiladi FKning 218-moddasida, - o'z xohishiga qarab o'z ulushini sotishga, sovg'a qilishga, vasiyat qilib qoldirishga, garovga qo'yishga yoki boshqacha tarzda tasarruf etishga ulushni haq evaziga boshqa shaxsga berish chog'ida ushbu kodeksning 224-moddasida nazarda tutilgan qoidalarga amal qilgan holda haqli bo'ladi».

Demak, ulushli mulk ishtirokchisi mol-mulkni tasarruf qilayotganda imtiyozli huquqqa ega bo'lgan ishtirokchilarning huquqini buzmasligi kerak.

Umumiy birgalikdagi mulk – bu o‘z vazifasini o‘zgartirmagan holda taqsimlanishi mumkin bo‘lmagan ikki yoki undan ortiq shaxs egaligida bo‘lgan mulk hisoblanadi.

Umumiy birgalikdagi mulk ishtirokchilaridan birortasining vafoti munosabati bilan meros tarkibini belgilash uchun uning ulushini aniqlash zarurati tug‘iladi. Umumiy birgalikdagi mulk ishtirokchilaridan birining ulushini aniqlash dastlab ishtirokchilardan har birining umumiy mulk huquqidagi ulushini aniqlashni talab qiladi. Umumiy mulk taqsimlanganda va undan vafot etganning ulushi ajratilganda, qonunda yoki umumiy mulk ishtirokchilarining boshqacha kelishuvi bo‘lmagan taqdirda, hamma ishtirokchilarning hissaları teng bo‘ladi.

«Umumiy birgalikdagi mulk ishtirokchilarining o‘limi, - deyiladi FKning 1114-moddasida, - umumiy mol-mulkka bo‘lgan huquqdagi uning ulushini aniqlash va ushbu kodeksning 226-moddasida belgilangan tartibda umumiy mol-mulkni taqsimlash yoxud undan vafot etgan ishtirokchining ulushini ajratish uchun asos bo‘ladi».

Umumiy birgalikdagi mulk ishtirokchisi umumiy mol-mulkka bo‘lgan huquqdagi o‘z ulushini vasiyat qilib qoldirishga, shu bilan birga, umumiy birgalikdagi mol-mulkning har bir ishtirokchisi umumiy mulkni tasarruf etish to‘g‘risida bitimlar tuzishga haqli.

Vasiyatnoma birgalikdagi umumiy mulkda bo‘lgan hissaga qoldirilgan hollarda, qonunda belgilangan tartibda, meros qoldiruvchining umumiy mulkdagi ulushi aniqlanadi.

Agar birgalikdagi umumiy mulk ishtirokchilari vasiyat qoldirmasdan vafot etgan bo‘lsa, umumiy birgalikdagi mulkdagi hissasi aniqlanib, qonun bo‘yicha merosxo‘rlarga teng hissada taqsimlanadi.

Er va xotinning umumiy birgalikdagi mulkka bo‘lgan ulushga nisbatan mulk huquqini ular hayotligida rasmiylashtirishlari mumkin.

«Notariat to‘g‘risida»gi qonunning 62-moddasiga asosan, er-xotinning yozma arizasiga asosan ulardan biriga yoki har ikkalasiga nikoh davomida orttirgan umumiy mol-mulkdagi ulushga bo‘lgan huquq to‘g‘risida notarius tomonidan guvohnoma beriladi.

Uy-joyga(uy-joyning bir qismiga), kvartiraga, dala hovliga, bog‘ hovliga, garajga, shuningdek, boshqa binolar, inshootlar, imoratlar va boshqa mol-mulkka bo‘lgan mulk huquqi to‘g‘risida guvohnoma, shu mol-mulk joylashgan erdagi notarius tomonidan beriladi.

3-§. Merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berish

Merosni qabul qilib olish bir tomonlama bitim bo'lgani sababli, merosga bo'lgan huquq to'g'risidagi guvohnoma olish merosni qabul qilib olgan merosxo'ring majburiyati emas, balki ularning huquqi bo'lib hisoblanadi.

Merosga bo'lgan huquq to'g'risidagi guvohnoma merosxo'rlarning arizasiga asosan meros ochilgandan so'ng olti oy o'tgandan keyin beriladi.

«Notariat to'g'risidagi» Qonunning 58-moddasiga asosan, meros ochilgan joydagi notarius merosxo'ring yozma arizasiga ko'ra, merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma beradi. Merosxo'r ariza bilan birga meros qoldiruvchining vafoti haqidagi guvohnoma, meros ochilgan joy va vaqtini, meros qoldiruvchi bilan qarindoshlik munosabatini tasdiqlovchi hujjatlar va, shuningdek, merosning tarkibini aniqlovchi dalillarni topshirish kerak.

Meros qoldiruvchi bilan o'zining qarindoshlik munosabatlarini isbotlovchi hujjatlari bo'lmagan vorislar boshqa merosxo'rlarning roziligi bilan merosga bo'lgan huquq to'g'risidagi guvohnomaga o'zlarini kiritishlari mumkin. Bunday rozilik, albatta, yozma ravishda berilishi kerak va nizo chiqqan taqdirda sud orqali qilinadi.

«Qonun bo'yicha meros ochilganida ham, vasiyatnoma bo'yicha meros ochilganida ham, – deyiladi FKning 1146-moddasida, – agar notarius tegishli mol-mulkka yoxud butun merosga nisbatan guvohnoma berishni so'rab murojaat etgan shaxslardan boshqa merosxo'rlar yo'qligi to'g'risida ma'lumotlarga ega bo'lsa, guvohnoma yuqorida ko'rsatilgan muddat (olti oy. R.M.) tugamasdan oldin berilishi mumkin».

Merosga bo'lgan huquq haqidagi muddatni o'tkazib yuborgan merosxo'rlar merosni qabul qilib olgan boshqa barcha merosxo'rlarning roziligi bilan merosni qabul qilib olgan merosxo'rlar qatoriga kiritishi mumkin. Bu rozilik, albatta, merosga bo'lgan huquq to'g'risidagi guvohnomada o'z aksini topishi mumkin.

Meros mulk tarkibiga kirgan ayrim ashyolarga nisbatan bo'lgan huquqni tasdiqlovchi hujjat talab qilinadi. Masalan uy-joy, avtomashina va boshqa shunga o'xshash davlat ro'yxatidan o'tkazilgan ashyolarga egalik huquqini tasdiqlovchi hujjatlar bo'lishi kerak. Aks holda, bu ashyolarga nisbatan merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berilmaydi, chunki ular meros tarkibiga kirmaydi.

Bundan tashqarii, merosga bo'lgan huquq to'g'risidagi guvohnoma uchinchi bo'lgan meros mulkini talab qilib olish uchun, vasiyat qilinmasdan

qolgan banklardagi jamg'arma pullarni olish uchun ham kerak bo'ladi.

Masalan, meros qoldiruvchining ololmay qolgan mualliflik haqi, ixtiro va kashfiyotlar uchun olinadigan haq va boshqa olishi lozim bo'lgan, vasiyat qilinmasdan qolgan haqlari.

Merosga bo'lgan huquq to'g'risidagi guvohnomani olish uchun asos - faqat meros huquqini tasdiqlovchi hujjat hisoblanadi. Merosxo'rning qo'lida merosga bo'lgan huquq to'g'risidagi guvohnomaning bo'lmasligi bu huquqni yo'qotishga olib kelmaydi.

Miqdori qonun bilan belgilangan bir oylik eng kam ish haqidan oshmagan banklardagi vasiyat qilinmasdan qolgan jamg'arma pullarni, meros qoldiruvchining ololmay qolgan ish haqini olish uchun merosga bo'lgan huquq to'g'risidagi guvohnoma olti oylik muddat o'tmasdan berilishi mumkin.

«Notariat to'g'risida»gi Qonunning 60-moddasida qonun bo'yicha merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berish shartlari belgilab qo'yilgan.

«Notarius qonun bo'yicha merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berish chog'ida, - deyiladi bu moddada, - tegishli dalillarni talab qilib olish yo'li bilan meros qoldiruvchining vafot etganligini, meros ochilgan joy va vaqtni, merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berishni so'rab ariza topshirgan shaxslarning meros qoldiruvchi bilan qonun bo'yicha vorislikka chaqirish uchun asos bo'ladigan munosabatlari mavjudligi yoki mavjud emasligini, meros mol-mulkning tarkibi va joyini tekshirib ko'radi».

Vasiyat bo'yicha merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma olish uchun esa, yuqorida ko'rsatib o'tilgan hujjatlardan tashqari, vasiyatnomaning borligi, uning bekor qilinmaganligi, majburiy hissaga huquqi bo'lgan vorislarning doirasi aniqlanishi kerak.

Merosga bo'lgan huquq to'g'risidagi guvohnoma barcha merosxo'rlarga birgalikda yoki ularning xohishiga ko'ra, har biriga alohida berilishi mumkin. Merosga bo'lgan huquq to'g'risidagi guvohnoma meros mulkning hammasiga yoki merosxo'rlar xohishiga ko'ra, uning bir qismiga berilishi mumkin. Meros mulkning qolgan qismiga esa, keyinchalik qo'shimcha guvohnoma berilishi mumkin. Masalan, merosxo'rning talabi bo'yicha faqat uy-joyga yoki avtomashinaga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma rasmiylashtirilishi mumkin.

Tergov va surishtiruv organlari tomonidan ro'yxatga olingan va arest solingan mol-mulklarga nisbatan, bu mulklarni ro'yxatdan chiqarilmasdan yoki arest bekor qilinmasdan oldin merosga bo'lgan huquq

to'g'risida guvohnoma berish mumkin emas.

Merosni qabul qilib olgan voris merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma olish uchun notariusga murojaat qilmagan bo'lsa, uning hissasi ochiq qoldiriladi.

Notarius voyaga etmagan yoki muomalaga layoqatsiz bo'lgan merosxo'rlarning mulkiy manfaatlarini muhofaza qilish uchun ularga merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berilganligi haqida merosxo'r yashayotgan joydagi vasiylik va homiylik organlariga xabar qiladi.

Majburiy hissaga bo'lgan meros huquqi to'g'risida guvohnoma vasiyatnoma sud tomonidan haqiqiy emas deb topilmasdan ham berilishi mumkin. Agar majburiy hissaga bo'lgan huquq haqida guvohnoma berishda nizo chiqib qolsa, notarius guvohnoma berishni to'xtatib, muddat beradi. Belgilangan muddatda manfaatdor vorislar sudga murojaat qilsalar, masala sud tomonidan ko'rib, hal qilinadi va sudning qaroriga asoslanib guvohnoma beriladi.

Merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berish bilan bog'liq hamma nizolar sud tartibida ko'rib hal qilinadi.

Merosga bo'lgan huquq to'g'risidagi guvohnoma faqat sud qarori bilan bekor qilinishi yoki haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Meros mulk davlatga yoki davlat organlariga vasiyat qilingan bo'lsa, notarius hech kimning murojaatini kutmasdan, merosga bo'lgan huquq to'g'risidagi guvohnomani meros ochilgan joydagi moliya organiga beradi.

«Notarius to'g'risida»gi Qonunning 61-moddasida vasiyatnoma bo'yicha merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berish shartlari belgilangan.

«Notarius vasiyatnoma bo'yicha merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berish chog'ida, – deyiladi bu moddada, – tegishli dalillarni talab qilib olish yo'li bilan meros qoldiruvchining vafot etganligini, vasiyatnomaning bor-yo'qligini, meros ochilgan vaqt va joyini, meros mol-mulkning tarkibi va joyini tekshiradi.

Notarius merosdan shak-shubhasiz ulush olish huquqiga ega bo'lgan shaxslar doirasini ham aniqlaydi».

Vorislikka chaqirilgan merosxo'r meros ochilgandan keyin merosni qabul qilib olishga ulgurmasdan vafot etgan taqdirda, uning vorislari taqdim qilish huquqi asosida merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma talab qilib, notariusga murojaat qilishlari mumkin.

Hayotlik vaqtida umumiy birliglikdagi mulkdagi o'z ulushiga bo'lgan

mulk huquqini rasmiylashtirmagan er-xotinlardan biri vafot etganda marhum erdan (xotindan) keyin xotinning (erning) arizasiga asosan umumiy mol-mulkdagi ulushga bo'lgan mulk huquqi to'g'risida guvohnoma berilishi mumkin.

«Er-xotindan biri vafot etgan taqdirda, – deyiladi «Notariat to'g'risida»gi qonuning 63-moddasida, – er-xotinning umumiy mol-mulkdagi ulushga bo'lgan mulk huquqi to'g'risida guvohnoma marhum erdan (xotindan) keyin xotinning (erning) yozma arizasiga ko'ra meros ochilgan joydagi notarius tomonidan berilib, merosni qabul qilib olgan merosxo'rlar bu xususda xabardor qilinadi. Er-xotinning umumiy mol-mulkdagi ulushga bo'lgan huquqi to'g'risida guvohnoma marhum erdan (xotindan) keyin xotiniga (eriga) nikoh davomida orttirilgan umumiy mol-mulkning yarmisi uchun berilishi mumkin.

Merosni qabul qilib olgan merosxo'rlarning yozma arizasiga ko'ra va marhum erdan (xotindan) keyin xotinning (erning) roziligi bilan mulk huquqi to'g'risidagi guvohnoma vafot etgan erning (xotinning) ham umumiy mol-mulkdagi ulushi belgilanishi mumkin».

4-§. Merosni qabul qilib olish huquqining o'tishi

Vorislikka chaqirilgan merosxo'r qonun bo'yicha ham, vasiyat bo'yicha ham o'ziga tegishli bo'lgan meros mulkning hammasiga yoki bir qismini qabul qilib olish huquqiga, meros ochilgan paytdan e'tiboran ega bo'ladi.

Merosni qabul qilib olish bir tomonlama bitim bo'lib, uni bajarish faqatgina meros oluvchining erki-irodasiga bog'liq. Merosxo'r meros mulkni olish huquqidan voz kechishi mumkin.

Meros qabul qilish uchun maxsus muddat qonunda belgilangan emas. Lekin meros huquqidan voz kechish uchun olti oy muddat belgilangan. Shu muddatda merosdan voz kechgani to'g'risida notariusga ariza bilan murojaat qilmasa, merosxo'r merosni qabul qilgan hisoblanadi.

Meros mulkni boshqarish, saqlash, qisman bo'lsa ham, undan foydalanish, shu bilan birga, merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma berishni so'rab, notariusga qilingan murojaat – meros mulkni qabul qilganligini isbotlaydi.

«Agar merosxo'r merosni qabul qilmagan va meros mulki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organiga, davlatga yoxud biror bir shaxsning egaligiga o'tkazilmagan bo'lsa, – deyiladi Oliy sud Plenumining

33-son qarori 14-bandida, – merosxo‘r istagan vaqtida merosga bo‘lgan huquq to‘g‘risida guvohnoma olish uchun notariusga murojaat qilishi mumkin».

Qonun bo‘yicha merosxo‘r yoki vasiyat bo‘yicha vorislikka chaqirilgan voris meros ochilmasdan oldin yoki meros ochilgandan keyin, merosni o‘ziga tegishli qismini olish uchun harakat qilmasdan vafot etgan taqdirda, meros mulkdan unga tegishli ulushni qabul qilib olish huquqi qonun bo‘yicha taqdim etish huquqi asosida uning merosxo‘rlariga o‘tadi.

Masalan, fuqaro «K» 2001 yil 15 martida vafot etishi munosabati bilan, uning o‘g‘illari «B» va «D» vorislikka chaqirilgan. Ammo «B» ikki oy o‘tgandan keyin 2001 yil 15 may kuni otasidan qolgan meros mulkdan o‘z ulushini ololmasdan vafot etgan. Meros qoldiruvchi «K» bilan birgalikda yashab turgan o‘g‘li «D» meros mulkning hammasiga merosga bo‘lgan huquq to‘g‘risida guvohnoma berishni so‘rab, notariusga murojaat qilgan. Meros qoldiruvchi «K»ning katta o‘g‘li «B»ning qonun bo‘yicha merosxo‘ri «X» borligidan xabar topgan notarius, uni vorislikka taqdim qilish huquqi bo‘yicha chaqirib, otasi «B»ga tegishli bo‘lgan meros ulushga bo‘lgan huquq to‘g‘risida guvohnoma berib, masalani adolatli hal qilgan.

Meros ochilgandan keyin yoki meros ochilmasdan oldin vafot etgan merosxo‘rning meros ulushini qabul qilib olish huquqi uning merosxo‘rlariga taqdim etish huquqi bo‘yicha o‘tadi.

Vafot etgan merosxo‘rning meros olish huquqi ham uning vorislari tomonidan umumiy da‘vo muddatida amalga oshirilishi mumkin.

Meros mulkni qabul qilib olgan, ammo uni tegishlicha rasmiylashtirishga ulgurmasdan vafot etgan taqdirda, uning vorislari, merosni qabul qilish huquqi taqdim qilish huquqi asosida o‘tadi.

Merosni qabul qilish huquqining o‘tishi bilan taqdim qilish huquqi bo‘yicha meros olish quyidagilar bilan farq qiladi:

a) Merosni qabul qilish huquqining o‘tishi merosxo‘r meros ochilgandan so‘ng merosni qabul qilib, uni rasmiylashtirishga ulgurmasdan vafot etishi munosabati bilan amalga oshiriladi;

b) Merosni qabul qilish huquqining o‘tishi, nafaqat qonun bo‘yicha, shuningdek, vasiyat bo‘yicha vorislikda ham amalga oshiriladi;

v) Merosni qabul qilish huquqini nafaqat nabira va chevaralar, shuningdek, boshqa har qanday merosxo‘rlar ham qo‘lga kiritadilar.

Demak, merosni qabul qilib olgan voris merosga bo‘lgan huquq to‘g‘risida guvohnoma olishga ulgurmay vafot etgan bo‘lsa, uning merosni qabul qilish huquqi meros tarkibiga kiradi va uning merosxo‘rlari merosga bo‘lgan huquq to‘g‘risida guvohnoma berishni talab qilishlari mumkin.

5-§. Meros mulk hisobidan xarajat qilish

Meros mulk meros ochilishi bilan vorislar ixtiyoriga o'tadi. Ammo meros mulkni qabul qilib olgan vorisga uni tasarruf qilish huquqi berilmagan. Meros mulk hisobidan xarajat qilish huquqi qonun bilan belgilangan olti oylik muddat o'tgandan keyingina yoki merosga bo'lgan huquq haqidagi guvohnoma olingandan keyin vujudga keladi. Meros ochilgan joyda hamma vorislar mavjud bo'lgan taqdirda, ular o'rtasida kelishuv bo'lsa, meros mulk hisobidan hamma xarajatlarni amalga oshirish mumkin. Bunday hollarda merosni keyinchalik taqsimlaganda, vorislar qilingan xarajatlarni o'zlari qabul qilgan meros hissalariga mutanosib ravishda hisob-kitob qilishlari mumkin.¹

Meros mulk hisobidan xarajat qilish tartibi FKning 1155-moddasi, «Notariat o'g'risida»gi Qonuning 57-moddasida nazarda tutilgan.

«Meros vorislar o'rtasida taqsimlanishidan oldin, – deyiladi FKning 1155-moddasida, – meros qoldiruvchining vafoti oldidan xastaligi tufayli qilingan xarajatlari, meros qoldiruvchining dafn etish xarajatlari, merosni egallash, muhofaza qilish, boshqarish va vasiyatnomani ijro etish, shuningdek, vasiyatnomani ijro etuvchi yoki merosni boshqaruvchi haq to'lash bilan bog'liq xarajatlarni qoplash to'g'risidagi talablar meros hisobidan qondirilishi lozim. Bu talablar meros qiymati hisobidan boshqa barcha talablardan, shu jumladan, ipoteka yoki boshqa garov bilan ta'minlangan talablardan oldin imtiyozli ravishda qondirilishi lozim».

Zarur hollarda, bu qoidadan istisno tariqasida notarius meros mulk hisobidan ayrim xarajatlarni qoplash uchun mablag' ajratib berish haqida ko'rsatma berishi mumkin.

Masalan, meros qoldiruvchining qaramog'ida bo'lgan voyaga etmagan, yordamga muhtoj, mehnatga layoqatsiz boqimlarining turmush kechirishi uchun vaqtincha meros mulk hisobidan mablag' ajratib berilishi mumkin.

Meros qoldiruvchining vafoti munosabati bilan amalga oshirilishi lozim bo'lgan dafn marosimiga ketadigan xarajatlar, birinchi navbatda, meros mulk tarkibiga kirgan pul mablag'lari hisobidan bo'lishi kerak. Pul mablag'lari etishmagan yoki umuman bo'lmagan taqdirda, boshqa mulklar hisobidan qoplanadi.

Meros mulkdan qilingan xarajatlar yuzasidan kelib chiqqan har qanday nizolar vorislarning da'vo arizasiga binoan sud tomonidan ko'rilib, hal qilinadi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. Тошкент. Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. . III-жилд 1998 -297 б.

Meros qoldiruvchining qarzlari bo'yicha kreditorlar oldida javobgarlik merosxo'rlar zimmasiga tushadi. Odatda, o'zbekcha urf-odatlar bo'yicha vafot etgan shaxsning dafn etish marosimida ko'pchilik o'rtasida vorislardan biri meros qoldiruvchining qarzlari uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oladi.

FKning 1156-moddasiga asosan, meros qoldiruvchining kreditorlari vasiyatnomani ijro etuvchiga, merosni boshqaruvchiga yoki merosxo'rlarga meros qoldiruvchining majburiyatlaridan kelib chiqqan o'z talablarini qo'yishga haqlidirlar. Bu holda merosxo'rlarning har biri o'ziga tekkan meros mol-mulkning qiymati doirasida sherik qarzdor sifatida javobgar bo'ladilar.

Meros mulkni qiymatini belgilashda bozor narxining o'rtacha miqdoridan kelib chiqib, hisob-kitob qilish lozim bo'ladi.

Mulk qimmatini belgilashdan kelib chiqqan nizolar ham sud tomonidan ko'rilib, hal qilinadi.

Merosxo'rlar faqat qonun bo'yicha huquqni olish yo'l qo'yilgan meros qoldiruvchining qarzlari uchun javobgar bo'lishlari mumkin.

Meros qoldiruvchining shaxsi bilan bog'liq qarzar (aliment, nafaqa to'lash) faqat o'tgan vaqtdan qolgan qarzi uchun meros mulk hisobidan qoplanadi.

Meros mulkni saqlash, qo'riqlash uchun tayinlangan shaxslarga, shuningdek, meros mulkni boshqarish uchun vasiyatnomani ijro etuvchi shaxslarning xizmatlari uchun haq to'lash masalasi ham meros taqsimlanishiga qadar hal qilinishi kerak. Bundan xarajatlarni qoplash haqida topshiriq notarius tomonidan berilishi mumkin.

«Notariat to'g'risida»ga qonunning 55-moddasiga asosan, meros boshqaruvchilari va meros mol-mulk saqlash uchun topshirilgan boshqa shaxslar, agar ular merosxo'r bo'lmasalar, meros mol-mulkni saqlaganlik uchun merosxo'rlardan haq talab qilishga haqlidirlar.

Meros qoldiruvchining qarzlari uchun javobgarlik haqidagi qoidalar barcha qonun bo'yicha ham, vasiyat bo'yicha ham merosxo'rlarga, shu jumladan davlat yoki boshqa yuridik shaxslarga bab-barobar taalluqlidir.

«Notariat to'g'risida»gi qonunning 57-moddasida, notarius merosxo'rlar tomonidan meros qabul qilib olinguncha, agar meros qabul qilib olinmagan bo'lsa, merosga bo'lgan huquq to'g'risida guvohnoma davlatga berilguncha, meros mol-mulk hisobidan:

1) Meros qoldiruvchi kasal bo'lgan vaqt mobaynida unga qarab turgan, shuningdek, vafot etgandan keyin, uni dafn etish va qabrini obod qilish;

2) Meros qoldiruvchining qaramog'ida bo'lgan fuqarolarni ta'minlash;
3) Ish haqi bo'yicha da'volarni va ularga tenglashtirilgan da'volarni qanoatlantirish;

4) Meros mol-mulkni qo'riqlash va uni boshqarish, shuningdek, merosxo'rlarni chaqirish haqidagi xabarni e'lon qilish bilan bog'liq xarajatlarni to'lash to'g'risida farmoyish beradi.

Agar ko'rsatilgan xarajatlar meros mulk taqsimlangunga qadar to'lanmagan bo'lsa, merosxo'rlarning olgan hissalariga mutanosib ravishda undiriladi.

Bunday xarajatlarni undirib olish uchun umumiy da'vo muddati qo'llaniladi.

6-§. Meros mulkni egasiz deb topish

Ma'lumki, FKning 1112-moddasiga asosan, vorislik, faqat ikki yo'l bilan-vasiyat bo'yicha va qonun bo'yicha amalga oshiriladi.

Vasiyat mavjud bo'lmagan yoki meros qoldiruvchi tomonidan mol-mulk taqdiri hal qilinmagan hollarda, qonun bo'yicha vorislik amalga oshiriladi.

Qonunga asosan davlat faqat vasiyat bo'yicha vorislik huquqi asosida merosxo'r bo'lishi mumkin. Bunday hollarda davlat merosdan voz kechishga haqli emas.

Meros mulk vorislik huquqi asosida davlatga yoki uning ayrim organlariga, shuningdek, jamoat tashkilotlariga yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga o'tishi mumkin.

Meros mulk davlatga yoki davlat organlariga quyidagi hollarda o'tadi:

birinchidan, meros qoldiruvchi o'zining barcha xususiy va shaxsiy mulklarini, shuningdek, mulkiy huquq va majburiyatlarini davlatga yoki davlatning ayrim organlariga vasiyatnoma orqali qoldirgan bo'lsa;
ikkinchidan, meros qoldiruvchi o'zining molq-mulkinging bir qismini yoki ayrim ashyolarni davlatga yoki davlatning ayrim organlariga vasiyat qilib qilgan bo'lsa;

uchinchidan, merosxo'rlardan biri yoki bir nechtasi, o'zining meros mulkdagi ulushini olishdan, davlat yoki davlatning biron organi foydasiga voz kechsa;

Meros qoldiruvchi o'z mulkini davlatga yoki davlat organiga vasiyat qilgan taqdirda, notarius vasiyatnomaga asosan vasiyat qilingan mulkni

to'g'ridan-to'g'ri davlat egaligiga o'tkazish uchun mulkka bo'lgan huquq haqida guvohnoma yozib, moliya organiga yuboradi.

FKning 1157-moddasida meros mol-mulk quyidagi asoslar mavjud bo'lganda egasiz deb topilishi ko'rsatilgan:

birinchidan, qonun bo'yicha ham, vasiyat bo'yicha ham merosxo'rlar bo'lmasa;

ikkinchidan, merosxo'rlardan hech qaysisi vorislik huquqiga ega bo'lmasa;

uchinchidan, merosxo'rlarning hammasi merosdan voz kechgan bo'lsa;

to'rtinchidan, FKning 1119-moddasiga asosan merosxo'rlar merosdan chetlashtirilgan bo'lsa;

beshinchidan, meros qoldiruvchi barcha merosxo'rlarni meros olish huquqidan mahrum qilib, meros mulkni hech kimga vasiyat qilmasa;

oltinchidan, meros mulkning bir qismini yoki alohida ashyolari vasiyat qilib, qolgan mol-mulkni oladigan qonuniy vorislar bo'lmasa;

Qonunda nazarda tutilgan asoslarda, FPKning 298-300-moddalari tartibida sudning hal qiluv qarori bilan meros mol-mulk egasiz deb topilish mumkin.

Meros mol-mulkka egasiz deb topish masalasini hal qilish uchun, meros ochilgan joydagi mahalliy davlat hokimiyat organlari yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, meros ochilgan kundan e'tiboran bir yil o'tgandan keyin ariza bilan sudga murojaat qilishi kerak. Sud arizani ko'rib, qonunda belgilangan asoslar mavjud bo'lgan taqdirda, meros mulkni egasiz deb topib, uni turgan joyidagi fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi mulkiga o'tkazadi. Agarda bu organ mol-mulkdan voz kechsa, egasiz deb topilgan meros mulk davlat mulkiga o'tadi. Davlat egasiz deb topilgan meros mulkni qabul qilishdan voz kechishga haqli emas.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, egasiz qolgan meros mulkni qo'riqlash, boshqarish uchun talab qilinadigan xarajatlar mulkning qiymatidan oshib ketadigan bo'lsa, mulkni egasiz deb topish masalasini ko'rsatilgan bir yil muddat o'tmasdan ham sud tomonidan hal qilinishi mumkin.

Shunday qilib, meros mulk davlat egaligiga uch yo'l bilan o'tadi:

· birinchidan, meros qoldiruvchining qoldirgan vasiyatnomasi bo'yicha;

· ikkinchidan, merosxo'rlarning merosdagi o'z ulushidan davlat yoki uning organlari foydasiga voz kechgan bilan;

· uchinchidan, meros mulkni sud qarori bilan egasiz deb topilishi munosabati bilan, meros mulk mulk huquqi asosida davlat egaligiga o'tadi.

Demak, meros mulk faqat qonun bo'yicha va vasiyat bo'yicha vorislik asosida merosxo'rlarga o'tadi. Egasiz qolgan mulk esa, davlat egaligiga fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi tomonidan egasiz mulkni olishdan voz kechgandan so'ng egasiz mulk sifatida.

VI BO'LIM. XALQARO XUSUSIY HUQUQ NORMALARINI FUQAROLIK – HUQUQIY MUNOSABATLARGA TATBIQ QILISH

70-bob. XALQARO XUSUSIY HUQUQ HAQIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Hozirgi vaqtda O'zbekiston Respublikasi va boshqa mamlakatlar orasida iqtisodiy va madaniy aloqalar tobora rivojlanib bormoqda. Bu esa huquqiy tartibga solishni talab qiladigan qator munosabatlarni vujudga keltiradi. Halqaro hamkorlikda mahsulotlarning halqaro oldi-sotdisi, halqaro turizm, halqaro ko'rgazmalar uyushtirish, turli mamlakatlar sportchilarining o'zaro musobaqalari, boshqa davlatlarda ta'lim olish, chet el fuqarolari bilan nikoh tuzish, boshqa davlatlarda bolalarni farzandlikka olish, xizmat va oilaviy safarlar munosabati bilan chet elga borishlar kabi kishilar o'rtasidagi muloqotlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Turli mamlakatlardagi jamoat va diniy, tijorat va ishlab chiqarish birlashmalari bilan halqaro aloqalarimiz tobora o'sib bormoqda. Ushbu hamkorlik doirasidagi munosabatlar halqaro xususiy huquq tomonidan tartibga solinadi (bundan keyin XXH).

XXH – huquqning bir sohasi bo'lib, turli davlat fuqarolari, tashkilotlari, korxonalar o'rtasidagi davlatlararo xarakterga ega bo'lmagan munosabatlarni tartibga soladi.¹

Xalqaro xususiy huquq (international private law) – xalqaro xarakterga ega bo'lgan mulkiy va ular bilan bog'liq nomulkiy munosabatlarni, shuningdek, oila, mehnat va fuqarolik jarayoni huquqini, xalqaro miqyosdagi munosabatlarni tartibga soluvchi normalar yig'indisidan iborat. Ushbu munosabatlarning xalqaro xarakteri quyidagilarda nomayon bo'ladi: ularda xorijiy fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, xorijiy yuridik shaxslar va xorijiy davlatlar qatnashadilar; ular ikki yoki undan ko'p davlat hududlari bilan bog'liq bo'lishlari mumkin; ushbu huquqiy munosabatlarning obyekt bo'lib chet eldagi ashyo hisoblanadi. Shunday qilib, XXH normalari xalqaro iqtisodiy va fan-texnika hamkorligida vujudga keladigan munosabatlarni tartibga soladi.²

¹ Международное частное право современные проблемы. – М., ТЕИС, 1994, 6-7 бетлар.

² Юридическая энциклопедия. Под ред. М.Ю.Тихомирова. – М., 1997, 238-бет.

Hozirgi vaqtda xalqaro xususiy huquq manbalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

xalqaro shartnomalar;

ichki qonunlar;

sud va arbitraj amaliyoti va odatlar (udumlar).

Doktrinada (ta'limotda qarashlarda) xalqaro xususiy huquq, manbalarining muhim xususiyati — ularning ikkilamchi xarakterda ekanligi bir necha bor ta'kidlab o'tilgan. Bir tomondan manba deb xalqaro shartnomalar va xalqaro odatlar hisoblansa, ikkinchi tomondan, ayrim davlatlarning qonunchilik normalari va sud amaliyoti hamda ularda qo'llanuvchi savdo va dengizda yuk tashish sohasidagi odatlar hisoblanadi. Doktrinaga ko'ra, xalqaro huquqiy normasi tegishli munosabatlarga nisbatan faqat transformatsiya qilingandan keyin, ya'ni xalqaro huquqiy normaning ichki davlat normasiga aylantirilishi natijasida qo'llaniladi. Bunday transformatsiya xalqaro shartnomani qo'llash to'g'risidagi hujjatlarni yoki boshqa ichki davlat hujjatlarini chiqarish, ratifikatsiya yo'li bilan amalga oshiriladi. Ammo transformatsiyadan so'ng ham bu normalar ushbu mamlakat huquqiy tizimiga nisbatan o'zining muxtor (avtonom) xarakterini saqlab qoladi.

Shuning uchun manbalarning ikkilamchiligi to'g'risida shartli ma'nodagina gapirish mumkin¹.

Davlatning xalqaro shartnomalari uning huquqiy tizimining tarkibiy qismi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi ishtirokidagi xalqaro shartnomada O'zbekiston Respublikasi qonunlarida ko'zda tutilgandan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnomadagi qoidalar qo'llaniladi.

Xalqaro xususiy huquq manbalarining ikkinchi turiga: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining fuqarolik, fuqarolik-protsessual, mehnat, oila, xo'jalik-protsessual, havo kodekslari, shuningdek, fuqarolik, notariat, korxonalar, tashqi iqtisodiy faoliyat, chet el investitsiyalari, chet el investorlari faoliyatini kafolatlari to'g'risidagi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, idora aktlari kiradi.

Eng munozarali masala bo'lib huquq manbalari qatoriga sud va arbitraj amaliyotini kiritish hisoblanadi. Sud va arbitraj amaliyoti

¹ Богуславский М.М. Международное частное право. Элементарный курс. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2005. С.19.

tushunchasi o'z ichiga umumiy vakolatli «quyi sudlarning» hamda xo'jalik sudlarining qaror va ajrimlarini «sud presendenti», shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi qarorlari va Oliy xo'jalik sudi Plenumlari qamrab oladi.

Sud va arbitraj amaliyoti hukuk manbalari tarkibiga, asosan, Buyuk Britaniya va qisman AQSH kiradi. Buyuk Britaniyada sud pretendentlari tizimi, ya'ni ilgari chiqarilgan rahbariy sud qarorlari asosida amaldagi huquqni aniqlovchi va ta'riflab beruvchi tizim amal qiladi.

Muayyan bir ish borasidagi sud qarori ushbu ishda katnashayotgan barcha shaxslar uchun majburiy hisoblanadi va O'zbekiston Respublikasining barcha hududlarida majburiy ravishda ijro etilishi kerak. Sud plenumlarining qarorlari tegishli sud organlari va xo'jalik sudlari uchun qonunni tushunish va talqin qilish ma'nosida majburiydir. Shuni ta'kidlash zarurki, normalarni qullash jarayonida ularni talqin qilishda sud amaliyoti, xalqaro xususiy huquq sohasida esa arbitraj amaliyotiniig tutgan o'rni muhimdir. Shu bilan birga, muhim ahamiyatiga qaramay, sud presidentlari ham, O'zbekiston Respublikasi ping Oliy sudi plenumlari va Oliy Xo'jalik sudi qarorlari ham xalqaro xususiy huquq manbalari bo'lib hisoblanmaydi. Sud muassasalari normativ ijodkorlik funksiyalariga ega emas, ular normalarni ishlab chiqmaydilar, balki ularni faqat talqin qiladilar hamda qo'llaydilar.¹

Xalqaro odat (udum) barcha yoki ayrim davlatlar o'rtasidagi muosabatlarda uzoq, vaqt davomida qullash natijasida shakllangan qoidadir. Munosabatlar xalqaro shartnoma tomonidan tartibga solinmagan hollarda ular huquq manbasi hisoblanadi.

¹ Гражданское право. Часть первая. Учебник. Под ред. А.Г.Калпина, И.А.Масляева.- М., Юрист. 1997, 38-бет.

71-bob. KOLLIZION NORMALAR

XXH huquqning sohasi sifatida xalqaro xarakterdagi fuqarolik va boshqa huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi o'zining maxsus usullari va vositalariga ega¹. Bu yerda ikki usul –kollizion va moddiy-huquqiy metodlarning o'zaro ta'siri va birligi to'g'risida gap ketmoqda.

Kolliziya (inglizcha clash, collision) – qarama-qarshi kuchlar, manfaatlar va maqsadlarning to'qnashuvi bir xil ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalarning bir-biriga to'g'ri kelmasligi demakdir.

Kollizion norma (inglizcha – conflict, collision norm) – xalqaro xarakterdagi fuqarolik yoki boshqa huquqiy munosabatlarga qaysi davlat huquqi qo'llanishini ko'rsatuvchi normadir.

Qonunlar kolliziyasi (lotincha collisio – to'qnashuv, inglizcha – conflict collision of laws) – bitta masala bo'yicha ishlab chiqarilgan (yoki chop etilgan) va rasmiy amal qilayotgan ikki yoki undan ortiq normativ aktlarning mazmunan to'g'ri kelmasligi (to'qnashishi)² demakdir.

Qonunlar kolliziyasi ko'rilayotgan masalaga qo'llanishi kerak bo'lgan normativ aktni tanlash yo'li bilan hal etiladi.

XXHning mazmuni kollizion normalarning o'zi bilangina chegaralanib qolmaydi. XXH tarkibida kollizion va moddiy huquqiy normalarning birlashishi, xarakteriga ko'ra, bir xil bo'lgan munosabatlarning ikki xil turdagi metodlar bilan tartibga solish zaruriyatiga asoslangan.

Ma'lumki, XXH kollizion huquqiy tartibga solish metodlarining qo'llanishi asosida vujudga kelgan, ammo ushbu huquqiy metodning qo'llanishi qator qiyinchiliklar va salbiy oqibatlar bilan bog'liq.

Birinchiidan, ayrim huquqiy tizimlarning kollizion normalarida tafovutlar mavjud bo'lib, bitta masala bo'yicha turli davlatlar huquqiga murojat qildirishi mumkin.

Ikkinchiidan, ayrim davlatlarning qo'llanishi kerak bo'lgan huquqi o'z xususiyatlariga ega va bitta huquqiy institut uchun mazmunan turli normalarni belgilashi mumkin yoki umuman zarur bo'lgan tartibga solish mavjud bo'lmasligi ham mumkin (masalan, tashqi iqtisodiy aloqalar amaliyoti natijasida ishlab chiqarilgan va ichki huquq normalarida aks ettirilmagan yangi institutlar xuddi shunday xolga tushadi).

¹ Гражданское право. Часть первая. Учебник. Под ред. А.Г.Калпина, И.А.Масляева.- М., Юрист. 1997, 74-75-бетлар.

² Юридическая энциклопедия. Под ред. М.Ю.Тихомирова. – М., 1997, 202-бет.

Natijada, xorijiy elementli fuqarolik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining huquq va majburiyatlarida huquqiy noaniqlik vujudga keladi va oxir oqibatda qaror bir taraf uchun salbiy bo'lishi mumkin. Masalan, xaridor o'z mamlakatida amal qilayotgan da'vo muddatlariga asosanib ish tutadi, u tuzgan tashqi savdo sotiq shartnomasiga qarasa esa, sotuvchining davlat yoki uchinchi davlat huquqi qullaniladi, unga ko'ra esa da'vo muddatlari ancha qisqa bo'lib, xaridorning huquqlari bu holda muhofaza qilinmagan bo'ladi. Milliy fuqarolik jarayon normalaridagi tafovutlar natijasida turli xildagi protsessual harakatlarni chet elda amalga oshirishda qiyinchiliklar vujudga keladi.

O'tgan asrning oxirida, xalqaro aloqalar sohasidagi munosabatlar uchun bir xil (bir turdagi) huquqiy normalarni ishlab chiqish boshlangan edi. Bu normalarning manfaatdor davlatlar tomonidan milliy huquqning turli xildagi qoidalari o'rnida qabul qilinishi yuqorida ko'rsatilgan moddiy huquqiy normalardagi qiyinchiliklarni bartaraf qilishga yordam beradi. Moddiy huquqiy normalar deb xalqaro yoki xorijiy element qatnashgan fuqarolik huquqiy munosabatlarni tartibga solish uchun xalqaro konvensiyalarga qo'shilish yoki xalqaro shartnoma (Unifikasiyalashtirilgan normalar) tuzish yo'li bilan davlat tomonidan bir tomonlama tartibda maxsus belgilangan normalar tushuniladi.

Tartibga solishning moddiy-huquqiy metodi afzalligini quyidagicha ifodalab berish mumkin.

1. Yuqorida ko'rsatilganidek, moddiy-huquqiy normalar xorijiy elementli fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish uchun qo'llaniladi. (Moddiy-huquqiy metodda maxsus tartibga solish qo'llanilsa, kollizion metodda – umumiy tartibga solish qo'llaniladi).

2. To'g'ridan to'g'ri tartibga solish metodining qo'llanishi ma'lum munosabatlar ishtirokchilari uchun ko'proq aniqlik yaratadi, chunki ular uchun va ushbu normalarni qo'llayotgan ma'lum organlar uchun bu moddiy huquqiy normalar oldindan ma'lumdir.

Shu bilan birga, kollizion normalarning xalqaro xususiy huquqda o'ziga yarasha o'rni bor bo'lib, qator xollarda esa aynan shu normalarning qo'llanishi uning yanada samarali tartibga solishini ta'minlaydi.

Xalqaro xususiy huquqning kollizion normalari va boshqa huquqiy normalar ichida nafaqat mazmuni (maqsadi), balki bayon etilishining shakli (strukturasi) bilan ham ajralib turadi. Yuqorida ko'rsatilganidek, kollizion normalarning maqsadi – xalqaro muloqot sharoitida vujudga keluvchi munosabatlarda qo'llanuvchi huquqni aniqlashdan iboratdir, chunki bunday munosabatlarni tartibga solishda bir necha

mamlakatlarning huquqiy tartibini qo'llash mumkin, vujudga kelgan kolliziyani esa xal etish zarur bo'ladi. Kollizion normalar ushbu kolliziyani xal etib, xorijiy elementli munosabatlarni ma'lum davlat huquqiga tobe qiladi.

Kollizion normalarni sharhlash va qo'llash masalasiga kelsak, shuni aytib o'tish kerakki, kollizion normalarning quyidagi turlari mavjud:

qonun chiqaruvchining irodasini izhor etish (yoki bildirish) usuli bo'yicha imperativ va dispozitiv.

Boshqa fuqarolik huquqiy normalar kabi kollizion normalar ham yoki imperativ (majburiy) yoki dispozitiv xarakterga ega bo'ladi. So'nggi holda taraflar ular o'rtasidagi munosabatlarga nisbatan boshqa prinsipdagi huquq qo'llanishi to'g'risida kelishib olishlari mumkin.

Savdo-sotiq shartnomasi, mulk ijarasi, litsenziya shartnomasi, saqlash, komissiya, topshiriq, yuk va yo'lovchilar tashish transport ekspeditsiyasi, sug'urta, kredit shartnomalari, hadya shartnomasi, kafolat shartnomasi, garov shartnomasi va hokazo kabi tashqi iqtisodiy bitimlar borasida taraflarning huquq va majburiyatlariga nisbatan qo'llanuvchi barcha kollizion normalar dispozitiv xarakterga egadir.

Imperativ kollizion normalarga misol qilib, O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksining 1191- moddasini keltirish mumkin: «Chet el ishtirokidagi yuridik shaxsni tuzish to'g'risidagi shartnomaga nisbatan yuridik shaxs ta'sis etilgan mamlakat huquqi qo'llaniladi».

Bog'lanishlar soniga ko'ra bir xil ma'noli va muqobil (kumulyativ) normalar. Ko'p hollarda kollizion normalar bitta bog'lanishga ega. Ammo gohida ularda ikki yoki undan ortiq bog'lanishlar bo'lib, ular boshqa mamlakatlar huquqiga havola qiladi va alternativ yoki kumulyativ bo'lishlari mumkin.

Birinchi qarashda bundan murakkab huquqiy yechim qulayroq va adolatliroq tartibga solish tizimini vujudga keltiradi, bu esa o'z o'rnida vakolat oluvchi shaxsning manfaatlarini himoya qilib, uning uchun afzal bo'lgan mamlakat huquqiga tayanish imkoniyatini beradi.

Alternativ bog'lanishlar ko'p mamlakatlar huquqi tomonidan delikt majburiyatlarga nisbatan qo'llaniladi, delikt majburiyatlar esa, o'z o'rnida, jabrlanuvchi ixtiyoriga ko'ra zarar yetkazilgan joy huquqiga yoki huquqbuzarlik sodir etilgan joy huquqiga bo'ysunadi. (Vengriya xalqaro xususiy huquq to'g'risidagi qonunining 32 paragrafi, Shveytsariya xalqaro xususiy huquq to'g'risidagi qonunining 133 paragrafi). AQSH ta'limotida bu xollarda to'rtta bog'lanishdan foydalanish tavsiya etiladi: yuqorida ko'rsatilgan ikkita bog'lanishdan tashqari taraflarning manzili

(milllati) va taraflar o'rtasidagi munosabatlardagi og'irlik markazining joyi, ya'ni munosabatlar ko'proq sodir bo'ladigan hudud (AQSH xalqaro xususiy huquq majmuasining 145 paragrafi).

Bizning qonunchiligimizda bunday alternativ bog'lanishlar qo'llanilmaydi, ammo kumulyativ xarakterdagi bog'lanishlar mavjud. Bunday xollarda echilayotgan masalani ikki yoki undan ortiq davlatlarning huquqiga havola etishga yo'l qo'yiladi. Ammo bunda havola etish texnikasi – o'zgacha. Kumulyativ bog'lanishlar ham manfaatdor taraflarni yanada to'liq huquqiy muhofaza bilan ta'minlashga qaratilgan, shuning uchun ulardan foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi. Kumulyativ bog'lanishlarga misol qilib O'zR Fuqarolik kodeksining 1181- moddasini keltirish mumkin: «Bitimning shakli u tuzilayotgan joy huquqiga bo'ysunadi, biroq chet elda tuzilgan bitim, agar O'zbekiston Respublikasi huquqi talablariga rioya etilgan bo'lsa, shaklga rioya etilmaganligi tufayli haqiqiy emas deb topilishi mumkin emas».

Kollizion bog'lanish o'z shakliga ko'ra bir tomonlama yoki ikki tomonlama bo'lishi mumkin.

Bir tomonlama kollizion norma faqat o'z mamlakati (vatani) qonunidan foydalanishni ko'rsatadi, ikki tomonlama kollizion normalar esa nafaqat o'z mamlakati, balki chet el qonunlaridan foydalanish doiralari ham belgilab beradi.

Kollizion normalarning asosiy maqsadi ularning strukturasi namoyon bo'ladi. U boshqa huquqiy normalarning strukturasi ajralib turib, an'anaviy tasavvurga ko'ra ikki elementni o'z ichiga oladi: Hajm (chet el elementli huquqiy munosabatlarning) turini ko'rsatadi (fuqarolik yoki boshqa huquq instituti) va bog'lanish yoki birlashtirish ta'rifi (berilgan munosabatlarga yoki munosabatlar guruhiga nisbatan qo'llanilayotgan mamlakat huquqi) ni ko'rsatadi.

Asosiy birlashtirish formulalari (ta'riflar) quyidagilar:

Jismoniy shaxslarning shaxsiy qonuni (lex personalis), fuqaroviylik qonuni yoki turar joy (manzil) qonuni;

Yuridik shaxs qonuni (lex societatus);

Sotuvchi mamlakatining qonuni (lex venditoris);

Sud qonuni (lex fori) (ya'ni sud joylashgan hududda amal qilayotgan qonun);

Fuqarolik, huquqiy munosabatlarning taraflari tomonidan tanlangan qonun, «erk muxtoriyati» (lex voluntatis);

Mazkur huquqiy munosabat uzviy bog'langan qonun (law of the contract);

Bayroq qonuni (lex flagi);

Xatti-harakat sodir etilgan joy qonuni (lex loci actus); shartnoma tuzilgan joy qonuni (lex loci contractus), shartnomani ijro etish joyi qonuni (lex loci solutionis);

Nikoh qayd qilingan joy qonuni (lex loci celebrations);

Zarar yetkazilgan joy qonuni (lex loci delicti commissi) va hokazolar.

Barcha huquqiy normalar kabi, kollizion norma ham qo'llanishi vaqtida uning mazmunini tushunish va yanada ochib berish maqsadida sharhlab berilishi kerak. Kollizion normalarni izohlash natijasida halqaro xususiy huquqning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi ayrim qo'shimcha huquqiy savollar vujudga kelishi mumkin. Masalan, kollizion normaning qo'llanishi jarayonida kollizion normalarning (ham hajmi, ham bog'lanishi) formulirovkasida qo'llanuvchi yuridik tushunchalarni baholash, talqin qilish muammosi vujudga keladi.

Kollizion normalarning bog'lanishida «shaxsning turar joyi» («domisil» - ya'ni huquqiy ahamiyati bo'lgan turar joy), «yuridik shaxs ta'sis qilingan joy», «mol-mulk joylashgan joy», «bitim tuzilgan joy», «huquqbuzarlik sodir etilgan joy» va hokazo iboralar mavjud. Kollizion normalarning hajmi «muomala layoqati», «ashyoga bo'lgan mulk huquqi», shartnoma bo'yicha majburiyat», «huquqbuzarlikdan kelib chiquvchi majburiyat», «da'vo muddati» va hokazo iboralar orqali belgilanadi. Ko'rsatilgan iboralar va ularga muvofiq keluvchi tushunchalar davlatlarning ichki huquqiy tizimlarida har doim ham bir xil mazmunga ega bo'lavermaydi.

Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi FKning 1159-moddasida yuridik tushunchalarga sud yoki boshqa davlat organlari tomonidan huquqiy baho berilishida, agar qonunda boshqa hol nazarda tutilgan bo'lmasa, bunday yuridik tushunchalarni nizo ko'rib chiqilayotgan mamlakat sifatida O'zbekiston Respublikasining huquqiga muvofiq sharhlash normasi belgilanadi.

Masalan, Fransiyada, qator boshqa davlatlardagidek, da'vo muddatiga fuqarolik-huquqiy tushunchasi sifatida qaralsa, Buyuk Britaniya, AQSH va Finlyandiyada protsessual huquqqa oid tushuncha deb qaraladi.

Fransuz sudi o'tgan muddatni o'zining emas, ingliz huquqiga asosan baholashi lozim bo'lsa (bitimga nisbatan ingliz huquqi qo'llanilgan hollarda), da'vo muddati to'g'risidagi ingliz qoidalarini qo'llay olmaydi, chunki sud umuman chet el protsessual qonunlarini qo'llamasligi lozim.

Har bir kollizion norma xorijiy huquqiy tizimlarning nomuayyan doirasi va ular ta'siri ostida vujudga kelgan subyektiv huquqlarning

harakatini tan olishga yo'naltirilgan. Shuning uchun ushbu norma tegishli huquqiy tizimlar uchun mazmuni jihatidan umumiy bo'lgan iboralar va tushunchalar yordamida ifodalanishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, kollizion normadagi ibora va tushunchalar ular bilan bir xil bo'lgan ushbu mamlakatning ichki huquqidagi tushunchalar bilan mazmun jihatdan to'g'ri kelmasligi mumkin.

Qonunlarimizning kollizion normalarida «mulk», «fuqarolik huquqiy layoqat» kabi tushunchalar qo'llanganda ular mazmun jihatidan moddiy huquqdagi shunday tushunchalar bilan to'g'ri kelmasligi ham mumkin. Shuning uchun kollizion normaning ta'sir doirasi (uning hajmi) «umumlashtirilgan» yuridik tushunchalar, ya'ni turli huquqiy tizimlar uchun umumiy bo'lgan tushunchalar yordamida ifodalanishi zarur.

Kollizion bog'lanishlar baholanishiga kelsak, bu yerda holat boshqacha: huquqni qo'llash to'g'risidagi ko'rsatmaning to'la aniqligini faqatgina bog'lanish kvalifikatsiyasini sud qonuniga asosan qo'llash, ya'ni tegishli huquqiy institutlarga asosan ushbu mamlakatning ichki fuqarolik (oil, mehnat) huquqida mavjud bo'lgan xuddi shunday tushunchalarni qo'llash yo'li bilan ta'minlash mumkin.

Mamlakatimizdagi rasmiy qarashlar (doktrina)ning yuridik tushunchalar kvalifikatsiyasiga umumiy yondashish mana shundan iborat.

O'zbekiston Respublikasi FKning 1159-moddasiga ko'ra, yuridik tushunchalar nizo ko'rib chiqilayotgan mamlakat sifatida O'zbekiston Respublikasining huquqiga noma'lum bo'lsa yoki boshqa nom yoxud boshqa mazmun bilan ma'lum bo'lsa va O'zbekiston Respublikasining huquqi bo'yicha talqin etish orqali aniqlanishi mumkin bo'lmasa, ularga huquqiy baho berishda chet davlat huquqi ham qo'llanishi mumkinligi ko'rsatilgan.

O'zbekiston Respublikasi kollizion normasi chet el qonuniga (chet el huquqiy tizimiga) murojaat qilishni tavsiya qilsa, sud yoki xo'jalik sudi oldida chet el qonunining mazmunini qanday aniqlash kerak, degan savol paydo bo'ladi.

Bu savolga O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi 1160-moddasining 1-qismi javob beradi. Unga ko'ra, chet el huquqini qo'llashda sud yoki boshqa davlat organi uning normalari mazmunini bu normalarning tegishli xorijiy davlatda rasmiy talqin etilishi, qo'llanish amaliyoti va doktrinasiga muvofiq aniqlanadi.

Ushbu normadan kelib chiqadiki, ko'zda tutilgan hollarda chet el qonuni u o'z vatanida qanday qo'llansa, xudi shunday qo'llash kerakdir. Sud chet el qonunini o'z qonunlariga va o'z huquqiy normasiga nisbatan

qanday tartibda talqin qilsa, xuddi shunday talqin etilishi mumkin emas: u nafaqat tegishli qonun, balki bu qonunning sud amaliyotida talqin qilinish doirasiga ham amal qilishi lozim. Bu holda amaliyot ushbu mamlakatda huquq manbaasi yoki qo'shimcha manbasi hisoblanishini ham nazarda tutish lozim.

Sudlar, o'z ixtiyoriga ko'ra mamlakat kollizion normasi havola qilgan chet el qonunini taraflarning biron-tasi chet el qonuniga asoslanish-asoslanmasligidan qat'iy nazar, qo'llashi zarur, ammo sud qo'llanishi lozim bo'lgan chet el qonunining mazmunini aniqlash uchun taraflarni yordamga jalb qilishi mumkin yoki ishda ishtirok etayotgan shaxm chet el huquqi normalari mazmunini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etishga haqlidir (O'zbekiston Respublikasi FK 1160-moddasining 3-qismi). Shuningdek, shu maqsadda sud ekspertlarni jalb qilishi yoki tushuntirishlar so'rab, Adliya vazirligiga yoki boshqa milliy vakolatli organlarga murojaat qilishi mumkin (O'zbekiston Respublikasi FK 1160-moddasining 2-qismi).

Chet el huquqi normalarining sud tomonidan noto'g'ri qo'llanishi qabul qilingan qarorni kassasion tartibda bekor qilishga asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Agar ushbu moddaga muvofiq ko'rilgan chora-tadbirlarga qaramay, chet el huquqi normalarining mazmuni maqbul muddatlarda aniqlanmasa O'zbekiston Respublikasining huquqi qo'llaniladi (O'zbekiston Respublikasi FK 1160-moddasining 4-qismi).

Chet el huquqiga havola etish va orqaga havola qilish kollizion normalarni tatbiq qilishda eng murakkab masalalardan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi FK 1161-moddasining 1-qismiga ko'ra, chet el huquqiga har qanday havola etish tegishli mamlakatning kollizion huquqiga emas, balki moddiy huquqiga havola etish deb qaralishi lozim.

Bizga ma'lumki, mamlakatimiz kollizion normalarining mohiyati shundan iboratki, ular chet el elementli biron-ta huquqiy munosabatlarni tartibga solishda O'zbekiston yoki xorijiy davlat huquqiga (huquqiy tizimiga) havola qiladi. Chet el huquqiga havola qilish vaqtida quyidagi savol tug'iladi: chet el qonunchiligining faqat moddiy normalari qo'llanishi mumkinmi yoki o'z ichiga kollizion nomalarni olgan butun boshli qonunchilik qo'llaniladimi?

Ijobiy javob berilgan holda, «qarshi tomonga havola etish», ayrim hollarda esa «uchinchi mamlakat huquqiga» havola etish vujudga keladi. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi FK 1161-moddasining 2-qismida chet el huquqi ushbu Kodeksning 1168-moddasiga hamda 1169-moddasining birinchi, uchinchi va beshinchi qismlariga, 1171 va 1174-

moddalariga muvofiq qo'llanilgan hollarda qarshi tomon sifatida O'zbekiston Respublikasi huquqiga va uchinchi mamlakat huquqiga havola etishni qo'llash ko'zda tutilgan.

Karshi tomonga havola etish muammosi xalqaro munosabatlarda o'tgan asrning oxirida ko'rib chiqilgan qator sud ishlaridan kelib chiqdi. Ulardan bittasini misol qilib keltiramiz.

Doimiy ravishda Bel'giyada istiqomat qiluvchi ingliz fuqarosi ma'lum shaxslarga yirik pul mablag'ini vasiyat qilgan. Vasiyatnimoning shakli – yozma bo'lib, fuqaroning o'z qo'li bilan yozilgan va imzolangan. Ammo hech qaerda tasdiqlanmagan.

Bel'giyada vasiyatnomaning tasdiqlanmagan shakli tan olinmaydi. Angliya huquqiga ko'ra esa, vasiyatnoma qonunga to'la muvofiqdir.

Vafot qilganning merosxo'rlari Angliyada vasiyatnomaning haqiqiylikiga e'tiroz bildirishdi. Ammo ingliz kollizion huquqida vasiyatnoma shaxsning turar joyida amal qiluvchi qonunlar asosida tuzilishi kerak deb aytilgan, demak, ingliz huquqi Bel'giya huquqiga havola qilyapti.

Bel'giya huquqini qo'llash vaqtida vasiyatnoma bekor qilinishi kerak. Ammo Bel'giya huquqi vorislik sohasida fuqarolik prinsipiga asoslanadi.

Demak, Bel'giya huquqi o'zi ushbu masalani hal etishdan bosh tortadi, ingliz huquqi ham o'z o'rnida Bel'giya huquqiga havola qiladi. Va bu holda masalaning echilishi oxiri ko'rinmaydi.

Shuning uchun qarshi tomonga havola etish qo'llanish-qo'llanmasligiga qarab masala hal etiladi.

Ushbu masala borasida bir necha mumkin bo'lgan variantlarni ko'rib chiqamiz:

1. Faraz qilamizki, Bel'giyada istiqomat qiluvchi Bel'giya fuqarosi yuqorida ko'rsatilgan vasiyatnomani tuzdi va bu vasiyatnoma haqiqiy emas deb tan olindi.

Bel'giyada istiqomat qiluvchi Angliya fuqarosi shunday vasiyatnomani tuzdi va u Bel'giyada e'tiroz qilinmoqda. Bel'giya qonunlariga ko'ra ham vasiyatnoma haqiqiy emas deb topiladi. Ammo qo'llanilayotgan huquq bu holda fuqarolik prinsipiga ko'ra belgilanadi va demak, ingliz huquqiga havola qiladi. Ingliz huquqini qo'llash vaqtida vasiyatnoma haqiqiy deb tan olinadi. Lekin yuqorida ko'rsatilganidek, ingliz huquqi o'zi Bel'giya huquqiga orqaga havola qiladi (Bel'giyada orqaga havola qilish qo'llaniladi). Bu holda esa vasiyatnoma haqiqiy emas deb tan olinadi.

Bu yerda qarshi tomonga havola etish qaysi hollarda qo'llanishini bilish muhim ahamiyatga ega. Agar Angliyada vorislik sohasida qarshi

tomonga havola etish qo'llanildi deb faraz qilsak va vasiyatnoma Angliyada e'tiroz qilinayotgan vaqtda ingliz qonuni Bel'giya qonuniga havola qilgan holda, Bel'giya qonuni esa o'z o'rnida ingliz qonuniga qarshi tomonga havola qilsa, bu holda ingliz qonuni qo'llaniladi va vasiyatnoma haqiqiy deb tan olinadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi, 1161-moddasining 2-qismiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi, 1161-moddasining 2-qismiga ko'ra, vorislik sohasida qarshi tomonga havola etish qo'llanilmaydi.

Chet el qonuniga havola etuvchi kollizion norma bog'lanishi ma'lum salbiy xususiyatlarga ega. Ushbu havola etish «umumiy» xarakterga ega bo'lib, nomuayyan doiradagi chet el qonunlarini qo'llash imkoniyatini belgilaydi. Natijada kollizion norma tarkibida mamlakat huquqi sud yoki arbitrajning asosiy prinsiplariga zid bo'lgan normalar mavjud bo'lgan mamlakat qonuniga havola etishi mumkin.

Chet el huquqini qo'llashdan voz kechish faqatgina ma'lum xorijiy davlatning huquqiy, siyosiy yoki iqtisodiy tizimi bilan O'zbekiston Respublikasining huquqiy, siyosiy yoki iqtisodiy tizimi o'rtasidagi tafovutga asoslanishi mumkin emas albatta.

Tartibga solishning moddiy-huquqiy metodi afzalligini quyidagicha belgilash mumkin:

1. Yuqorida ta'kidlanganidek moddiy huquqiy normalar xorijiy elementli fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan («moddiy-huquqiy metodda doimo maxsus tartibga solish, kollizion metodda esa umumiy tartibga solish qullaniladi»).

2. To'g'ridan-to'g'ri (bevosita) tartibga solish metodini qo'llanishi tegishli munosabatlar ishtirokchilari uchun yanada aniqlik yaratadi, chunki ularga va ushbu normalarni qo'llovchi tegishli organlarga ushbu moddiy-huquqiy normalar doimo oldindan ma'lum¹.

Mumkin qadar qulaylik berish (imkom tug'dirish) tamoyili (inglizcha the largest favour) — turli davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy hamda savdo munosabatlarini tartibga solishning asosiy prinsiplaridan hisoblanadi. Mumkin qadar qulaylik yaratish rejimi shuni anglatadiki, shartlashayotgan davlatlarning har biri boshqa davlatga uning fuqarolari va yuridik shaxslariga ularning o'zaro munosabatlari sohasida mumkin qadar qulay huquqlar, imtiyozlar, afzalliklar berish majburiyatini oladi va bunda

¹ Богуславский М.М. Международное частное право. Учебник. 2-изд., перераб и доп. Междунар. отношения, 1994, 82-бет.

uchinchi davlat va uning fuqaro hamda yuridik shaxslariga berilgan yoki beriladigan huquq imtiyoz va afzalliklardan kam bo'lmashligi shart.

Milliy holat — kelishilayotgan bir davlatning yuridik shaxslar va fuqarolariga boshqa kelishilayotgan davlat hududida shu davlat yuridik shaxslari va fuqarolariga qanday bo'lsa, xuddi shunday huquq, imtiyozlar va afzalliklar berilishi prinsipiga asoslangan.

O'zaroviylik (vzaimnost') — ma'lum davlatda boshqa chet el davlati fuqarolari va yuridik shaxslariga belgilangai huquq va imtiyozlar qanday bo'lsa, bu davlat ham o'sha davlat fuqarolari va yuridik shaxslariga shunday huquq va imtiyozlar belgilaydi. (Meni hurmatlasang, men ham seni hurmatlayman).

Kollizion normaga ega bo'lgan deyarli barcha huquq tizimlarida ommaviy tartib to'g'risida izohlash mavjud. Bunday izohlashdan asosiy maqsad sudlov mamlakatining (masalan, O'zbekistonning, agar masala, O'zbekiston sudiga taalluqli bo'lsa) ommaviy tartibiga to'g'ri kelmaydigan chet el qonunini tadbqiq qilishni ushbu mamlakat (O'zbekistonning) kollizion normasi bilan cheklab qo'yishdan iborat. Bunday izohlash yo'li bilan qonunning cheklanishi oldindan ogohlantirib qo'yilishi kollizion normalar vositasida qo'llash uchun havola qilinadigan qonunlar doirasi noaniq ekanligi bilan bog'liq.

O'zR Fuqarolik kodeksining 1164-moddasida nazarda tutilgan qoidaga binoan "Chet el huquqini qo'llanish O'zbekiston Respublikasining huquq-tartiboti asoslariga (ommaviy tartibga) zid keladigan hollarda chet el huquqi qo'lanilmaydi". Shunga o'xshash qoida O'zbekistonning 1963 yilda qabul qilingan Grajdanlik kodeksining 621-moddasida ham bor edi. Lekin unda, agar chet el qonunini qo'llash cheklangan taqdirda qaysi mamlakatning qonunini qo'llash mumkin degan savolga javob yo'q edi. Bu savolga javob ham 1164-moddada berildi va u quyidagi qoida bilan to'ldirildi: "Bunday hollarda O'zbekiston Respublikasining huquqi qo'llaniladi". Demak chet el qonuni O'zbekiston Respublikasida o'rnatilgan ommaviy tartibga, huquq-tartibot asoslariga zid kelgan hollarda O'zbekiston Respublikasi huquqi qo'llaniladi.

Ommaviy tartib to'g'risidagi izohga 1164-moddada yana bitta muhim tushuntirish berildi. Shu bilan ushbu izohni o'rinsiz keng qo'llanishini oldi olindi. Mazkur moddaning 2-qismiga binoan "Tegishli chet el davlatning huquqiy, siyosiy yoki iqtisodiy tizimi O'zbekiston Respublikasining huquqiy, siyosiy yoki iqtisodiy tizimidan farqlanishigina chet el huquqi qo'llanilishini rad etish uchun asos bo'lishi mumkin emas".

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 23-moddasiga binoan

chet el fuqarolarining va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning huquq va erkinliklari xalqaro huquq normalariga muvofiq ta'minlanadi. Ular O'zbekiston Konstitutsiyasi, qonunlari va xalqaro shartnomalari bilan belgilangan burchlarni ado etadilar. Chet el fuqarolari O'zbekiston fuqarolari foydalanadigan huquq layoqatiga teng ega bo'lganlari kabi nikoh layoqatiga ham egadirlar. Nikoh tuzish tartibi va uni rasmiylashtirish uchun belgilangan shartlar (Oila kodeksining 13-17- moddalari) chet el fuqarolari uchun ham taalluqlidir. Shunga ko'ra ana shu moddalarda belgilangan shartlar buziladigan va nikoh tuzishga monelik qiluvchi (Oila kodeksining 16- moddasi) holatlar bo'lsa, nikohni qayd qilishga yo'l qo'yilmaydi. Masalan chet el fuqarosining qonuni bo'yicha unga ikki yoki undan ortiq xotin olish (poligamlik nikoh) huquqi nazarda tutilgan bo'lsada O'zbekiston hududida va O'zbekiston qonuniga muvofiq uning ikkinchi nikohi qayd qilinmaydi. Demak bunday hollarda O'zbekiston qonuni qo'llaniladi. Lekin poligamlik nikohda yo'l qo'yadigan qonunga asosan tuzilgan bunday nikohdan tug'ilgan bolalar uchun O'zbekiston sudi qarori bilan aliment undirish majburiyati bekor qilinmaydi. Chunki chet el qonuniga asosan chet elda tug'ilgan bolalar uchun aliment undirish qoidasi O'zbekiston qonuniga zid kelmaydi.

Chet el huquqining O'zbekiston Respublikasida qo'llanishi davlatimiz tuzilishi, uning huquqiy-tartiboti asoslariga, o'rnatilgan ommaviy tartibga zid ekanligi holatini emas, balki, bu asoslarga, tartibga chet el huquqining zid kelishini va shuning uchun qo'llab bo'lmasligini anglatadi.

Ommaviy tartib tushunchasi sud tajribasida va ko'pgina davlatlarning ta'limotida o'zining mavxumligi bilan ajralib turadi. Buning ustiga G'arb davlatlarining ayrim yuristlari fikriga ko'ra ommaviy tartib tushunchasining aniq emasligi unga xos bo'lgan va uni ifodalovchi xususiyat hisoblanadi. Ommaviy tartib to'g'risidagi izohdan ayrim sudlar o'zga davlat huquqini chetlab o'tish, ba'zan umuman tan olmaslik maqsadida foydalanadilar. Bunday tajriba o'tmishda ijtimoiy-iqtisodiy tizimi turlicha bo'lgan mamlakatlar huquqiga nisbatan ko'p ishlatilardi. Ushbu izohni qo'llash doirasini belgilash ko'pgina davlatlarda to'lig'icha sudning xohishiga topshirilgan edi. Bunday tajribaning davom etishi natijasida ommaviy tartib va uni izohlash tegishli darajada ahamiyatga ega bo'lmay qoldi.

Bizning qonunlarimizda, yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, ba'zi bir hollarda chet el qonunlarining O'zbekistonda qo'llanishi uchun cheklashlarga yo'l qo'yiladi. Lekin shunga e'tibor berish kerakki O'zbekiston qonunlari bilan chet el davlatlari qonunlari o'rtasidagi

farqlanishlar ommaviy tartib to'g'risidagi izohni tadbiiq qilish uchun o'z holicha asos bo'lishi mumkin emas, chunki ushbu izohni barcha hollarda tadbiiq qilish O'zbekistonda chet mamlakatlar huquqining qo'lanishini umuman inkor qilishga olib kelishi mumkin¹.

Retorsiya — bir davlatning qonuniy, adolatli, majburlov chorasi bo'lib, shu davlatning jismoniy va yuridik shaxslarini boshqa davlat tomomidan kamsitish, nodo'stona xatti-harakatlarga javoban qo'llaniladi. Bu holat uzbekcha «Sendan ugina, mendan bugina» maqolga to'g'ri keladi. Retorsiya davlatlar o'rtasidagi munosabatlarda o'zaroviylik prinsipidan kelib chiqadi. Retorsiya sifatida qullanuvchi choralar ularni vujudga keltirgan harakatga (aktga) muvofiq bo'lishi kerak va oldingi holat tiklanganidan so'ng to'xtatilishi lozim.

Xalqaro xususiy huquqning umumiy tushunchalariga kelsak, doktrinaning (rasmiyat) tutgan o'rni ustida alohida to'xtalib o'tish kerak.

Doktrinani (rasmiy) sharxlash (inglizcha doctrinal interpretation) — nazariyachi-yuristlar tomonidan huquqiy normalarini tushuntirilishi demakdir (huquqiy tartibga solish mavjud bo'lmagan hollarda ham talqin etishga ijozat beriladi).

XXH normalari va institutlarini shakllantirishda doktrina alohida ahamiyatga ega. Huquqning aynan shu sohasida normativ tartibga solishning ko'zda tutilmaganligi va jiddiy nuqsonlarning mavjudligi sababli doktrina huquqining boshqa sohalariga qaraganda muhimroq o'rinni egallagan va egallab kelmoqda.

Ushbu xulosa nafaqat doktrina XXHning manbasi sifatida qabul qilingan mamlakatlarga, balki u manba sifatida e'tirof etilmagan mamlakatlarga ham tegishlidir.

1-§. Shaxslar

1. Chet el fuqarolarining fuqarolik-huquqiy holatlari.

Ma'lum darajada aholi ko'chishiga olib keluvchi turli xalqaro aloqalarning rivojlanishi bilan birga, chet el fuqarolarining fuqarolik-huquqiy holatini tartibga solish ahamiyati ortib boradi.

Albatta, ushbu masalani o'rganishda chet el fuqarolarining huquqiy

¹ Халқаро хусусий ҳуқуқ. Олий ўқув юртлари учун дарслик // Ҳ.Р. Раҳмонкулов ва бошқ. / Х.Б. Бобоев, М.Х. Рустамбоев, О. Оқюлов, А.Р. Раҳмановларнинг умумий таҳрири остида. - Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2002 йил, 65 – 66 бетлар.

layoqati va muomala layoqati kabi masalalarga alohida to'xtalib o'tish kerak. Masalan, O'zbekiston Respublikasida o'zi fuqaro bo'lgan davlat qonunchiligiga ko'ra, muomalaga layoqatsiz hisoblanuvchi 18 yoshga etgan chet el fuqarosi bilan bitim tuzishda qanday normalarni qo'llash kerak?

Hozirgi davrda barcha mamlakatlardagi jnsmoniy shaxslarning huquqiy holati qonunlar tomonidan tartibga solingan bo'lib, huquq layoqati va muomala layoqati tushunchalari yordamida ochib beriladi. Ammo bu ikki tushuncha barcha huquqiy tizimlarda ham mazmun jihatidan farqlanavermaydi. Angliya va AQShda muomalaga layoqat va huquq layoqati bitta termin bilan belgilanadi (huquq layoqati inglizchada — legal capacity). Bu o'rinda shuni ta'kidlash kerakki, hozirda «passiv huquq layoqati» termini ham qo'llanilmoqda. Bu termin mazmuni jihatidan huquq layoqati tushunchasiga yaqin. «Aktiv huquq layoqati» «active capacity», «huquqiy xatti-harakatni amalga oshirishga layoqat» (capacity for performance of legal act) termini esa muomalaga layoqatli tushunchasiga mazmunan yaqin. Fransiyada xuddi Angliyadagidek kabi muomala layoqati va huquq layoqati o'rtasida keskin terminologik tafovut yo'q. Fransiya FKping 3-moddasida «capacite» termini qo'llaniladi va bunda muomala layoqati va huquq layoqati tushuniladi. FFKning 488-moddasida voyaga etgan fuqaro fuqarolik xayotining barcha xatti-harakatlariga layoqatli bo'lishi to'g'risidagi norma aks ettirilgan. Sud amaliyotida va yuridik adabiyotlarda muomala layoqati (capacite d'exercice) va huquq layoqati (capacite de jouissance)¹ bir-biridan ajratiladi. Fransuz va ingliz huquqidan farqli ravishda Germaniya fuqarolik tuzumida (GFT) uchta termin qo'llaniladi: «huquq layoqat»²i (Rechtsfahigkeit), «muomala layoqati» (Delitsfahigkeit) va «huquqqa xilof harakatga layoqat» (Delitsfahigkeit). Bunday farqlash Shveysariya Fuqarolik kodeksida ham kuzatiladi.

60-yillarning o'rtalarida G'arb davlatlarining ko'pchiligida voyaga etish yoshi 21 yoshdan 18 yoshga tushirilishi to'g'risidagi qonunlar qabul qilingan edi. Masalan, GFTning 2-paragrafi fuqaro yoshining o'n sakkizinchi yili tugagan kunda voyaga etgan deb hisoblanishini ko'rsatadi.

Shveysariyada voyaga etgan deb 20 yoshga etgan shaxs hisoblanadi. Angliyada inson 18 yoshga to'lgan kundan boshlab voyaga etgan

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Отв.ред. Е.А.Васильев. - М., Международные отношения. 1993, 8-бет.

² Уша жойда. 69-бет.

hisoblanadi. AQShning turli shtatlarida voyaga etgan deb 18 yoshdan 21 yoshgacha bo'lgan shaxslar hisoblanadi. Shuningdek, turli mamlakatlarda voyaga etmaganlarning muomalaga layoqati hajmi turlichadir².

O'zbekiston Respublikasidagi chet el fuqarolarining fuqarolik huquq layoqati quyidagicha:

- 1) mulk huquqiga ko'ra mol-mulkka egalik qiladi;
- 2) avtorlik (mualliflik) huquqiga ega;
- 3) bitimlar tuza oladi;
- 4) tadbirkorlik va boshqa faoliyat bilan shug'ullanadi;
- 5) mol-mulkka vorislik qiladi;
- 6) turar (yashash) joyini tanlaydi;
- 7) mustaqil ravishda yoki boshqa shaxslar bilan birgalikda shirkatlar va jamiyatlar tashkil qiladi va h. k.

O'zbekiston Respublikasida doimiy ravishda istiqomat qiluvchi yoki bu erga vaqtincha kelgan chet elliklarning fuqarolik huquqiy layoqati milliy rejim bilan belgilanadi.

Amaldagi qonunlarga asosan chet elliklar O'zbekiston Respublikasida quyidagi harakatlarni amalga oshira olmaydilar:

- 1) davlat hokimiyati va boshqaruv organlariga saylash va saylanish;
- 2) sud'ya, prokuror, tergovchi, notarius, harbiy xizmatchi lavozimlarini egallash.

Chet elliklariing muomala layoqatini cheklashga quyidagi hollarda yo'l qo'yiladi:

- 1) doimiy turar joyi O'zbekiston Respublikasi hududida bo'lsa;
- 2) shaxs fuqarosi bo'lgan davlati tomonidan O'zbekiston Respublikasida sud muhokamasiga ijozat berilishi (muomala layoqatini cheklash haqida);

3) shaxs fuqarosi bo'lgan davlat tomonidan shaxsning muomala layoqatini chegaralash asoslari to'g'risida xabardor qilish;

4) shaxs fuqarosi bo'lgan davlatda muomala layoqatini chegaralash asoslari (sabablari) O'zbekiston Respublikasidagi asoslar (sabablar) bilan aynan bir xil bo'lsa va h. k.

2. Yuridik shaxslarning huquqiy holatlari. Yuridik shaxslar (Juristische person, persone civile, persone morale, persone juridique, corporation, legal person, juridical person) - bu, avvalambor, turli xildagi tadbirkorlik birlashmalari bo'lib, ular har bir davlatning iqtisodida muhim rol o'ynaydi.

Yuridik shaxs faqatgina o'ziga mansub bo'lgan mulkiy huquqi va majburiyatlari sohibi sifatida ko'rib chiqiladi, u tarkibiga kiruvchi shaxslardan mustaqil ravishda va o'z nomidan harakat qiladi.

Xo'jalik yuritishning zamonaviy sharoitlarida yuridik shaxslarning faoliyati bitta davlatning o'zi bilan chegaralanib qolmaydi va bunday yuridik shaxslarning soni doimiy ravishda o'sib bormoqda. O'zbekiston Respublikasining «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida»gi qonunning 6-moddasiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari bo'lib, mulk shaklidan qat'iy nazar, O'zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy aloqalar ishtirokchilar sifatida ro'yxatga olingan respublika hududida va undan tashqarida harakat qiluvchi yuridik shaxslar, shu jumladan, xorijiy xalqaro tashkilotlar hisoblanadi. Shuni ta'kidlash lozimki, kapitalni eksport qilish bir davlatda tuzilgan korxonalarni to'liq yoki qisman ravishda boshqa davlat kompaniyalariga tegishli bo'lib qolishiga olib keladi, chunki yirik monopoliyalarning asosiy faoliyati bir vaqtning o'zida bir necha mamlakatda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi FKning 1175-moddasiga ko'ra yuridik shaxs qonuni deb yuridik shaxs qaysi mamlakatda ta'ris etilgan bo'lsa, shu mamlakatning huquqi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi FKning 1176-moddasiga ko'ra, yuridik shaxsning fuqarolik huquq layoqati yuridik shaxsning qonuni bilan belgilanadi. Chet el yuridik shaxsi o'z organi yoki vakilining bitim tuzish vakolatlaridagi chet el yuridik shaxsning organi yoki vakili bitim tuzgan mamlakatning huquqi uchun noma'lum bo'lgan cheklovlarni vaj qilib keltirishi mumkin emas.

Yuridik shaxs huquqlariga ega bo'lgan va tashqi iqtisodiy aloqalar ishtirokchilari bo'lmish tashkilot va firmalar doimo ma'lum bir davlat va uning huquqiy tartibotiga «bog'langan» bo'lib, yuridik shaxsning ushbu muhim xususiyati xalqaro xususiy huquqda shaxsiy status maqomi (qonun) va yuridik shaxs millati deb ataladi.

Yuridik shaxsning shaxsiy statusi (qonun) yuridik shaxsning quyidagi holatlari bo'yicha davlatga qaramligini, tegishligini belgilaydi:

- a) uning huquq subyektligi hajmini aniqlashda;
- b) soliq rejimida;
- v) kollizion masalalarni hal etishda;
- g) diplomatik himoya uchun murojaat qilishda;
- d) uning bekor bo'lishi tartibini belgilashda va h. k.

Yuridik shaxsning shaxsiy statusini (qonunini) aniqlashga qaratilgan asosiy doktrinalar (mezonlar) mavjuddir:

- a) o'troqlik (boshqaruv markazi uchun);
- b) Inkorporatsiya (tashkil etish joyi);
- v) ekspluatatsiya markazi (asosiy faoliyat ko'rsatilayotgan joy);
- g) yuridik shaxs ishini nazorat qilish mezoni va hokazo.

O'zbekiston Respublikasidagi yuridik shaxslarning huquqiy holati milliy qonunlar va O'zbekiston Respublikasining boshqa davlatlar bilan tuzgan xalqaro shartnomalaridagi qoidalar bilan belgilanadi.

Yuqorida ko'rsatilganidek, tashqi iqtisodiy bitimlarni amalga oshirishga haqli bo'lgan yuridik shaxslarning soni o'sib ketdi, ya'ni tashqi bozorga chiqish huquqiga (tovarlar, xizmat va ijodiy faoliyat natijalarini eksport va import qilish huquqiga) ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning keng doirasi ega bo'ldi.

Yana shuni aytib o'tish kerakki, chet el korxonalari uchun O'zbekiston Respublikasida eng kamida milliy rejim amal qiladi. (O'zbekiston Respublikasi FK 1177-modda).

O'zbekiston Respublikasida chet el investitsiyali (xorijiy sarmoyali) korxonalarining maqomi va faoliyatini tartibga soluvchi asosiy qonuniy aktlar «O'zbekiston Respublikasida korxonalar to'g'risida» «Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlar to'g'risida», «Chet el investitsiyalari to'g'risida», «Chet el investorlari huquqlarini himoya qilish kafolatlari va tadbirlari to'g'risida», O'zbekiston Prezidentining «Chet el investitsiyali korxonalarga berilgan qo'shimcha rag'batlantirishlar va imtiyozlar to'g'risida»gi Farmoni (o'zgartirishlar bilan), O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasida chet el investitsiyali korxonalarni tashkil etish, davlat tomonidan ro'yxatga olish va faoliyatini to'xtatish to'g'risidagi Qarori (o'zgartirishlar bilan) va h. k. bo'lib hisoblanadi.

Qo'shma korxonalar — ma'lum tashkiliy-huquqiy shaklga kiritilgan korxonalar bo'lib, O'zbekiston Respublikasi qonunlariga ko'ra, yuridik shaxs huquqlariga ega va uning ustav fondi o'zbek va chet ellik sheriklar ulushi asosida shakllangan. Bu hol ularga ushbu korxonani birgalikda boshqarish va uning ishlab chiqarish, xo'jalik va boshqa faoliyatidan tushgan daromadni ulushlariga proporsional ravishda taqsimlash imkoniyatini beradi.

Qo'shma korxonani tashkil qilishda va uning faoliyatida «chet el elementi» ishtirok etgani uchun, ushbu holda qanday huquq qo'llanadi, degan savol tug'ilishi mumkin. Ushbu savolga javobni O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1175-moddasida topish mumkin: «Yuridik shaxs qaysi mamlakatda ta'xis etilgan bo'lsa, shu mamlakatning huquqi mazkur yuridik shaxsning qonuni hisoblanadi».

3. Davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlari qatnashchisi sifatidagi huquqiy holati. Davlat nafaqat xalqaro ommaviy huquq subyekti, balki O'zbekiston Respublikasi FKning 79-moddasiga ko'ra, turli fuqarolik-huquqiy munosabatlarning to'la huquqli qatnashchisi bo'lib ham hisoblanadi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi FKning 1178-moddasiga ko'ra davlatning chet el elementli fuqarolik-huquqiy munosabatlarda qatnashishi ko'zda tutilgan. Bu holda davlat o'zining suverenligini to'liq ravishda saqlab qoladi, ya'ni butunlay mustaqil bo'lib, boshqa davlatlar va ularning organlariga bo'ysunmaydi.

O'z vakolatxonalari uchun chet elda mol-mulkka nisbatan mulk huquqini olib, chet el yuridik shaxslari va fuqarolari bilan mulkiy xarakterdagi bitimlarni tuzib, chet elda ochilgan merosni qabul qilib, davlat, shu bilan birga, o'z munosabatlarini hech bir xorijiy qonunga yoki yurisdiksiyaga bo'ysundirmaydi. Davlatning suverenligi asoslaridai uning mustaqilligi va demak, chet el huquqi va chet el sudiga bo'ysunmasligi kelib chiqadi. Ushbu holatni davlatning daxlsizligi (immunitet) huquqi deb atash qabul qilingan.

Davlatning daxlsizligi shundan iboratki, barcha davlatlarning tengligi prinsipi ga ko'ra, bir davlat boshqa davlat ustidan hukmdorlik qila olmaydi. Chet el davlati, uning organlari va unga tegishli mulk ham daxlsizlik (immunitet) huquqiga egadir'lar.

Nazariy jihatdai olganda, odatda, daxlsizlik huquqining quyidagi turlari farqlanadi: sudlovdan daxlsizlik, oldindan da'voni ta'minlashga daxlsizlik, qarorni majburiy ijro etishga daxlsizlik.

Sudga daxlsizlik shundak iboratki, davlat boshqa davlatlarning sudloviga tegishli emas (bir davlat ikkinchi davlat sudi tomonidan sudlana olmaydi). Bir davlat ikkinchi davlatning sudi tomondan javobgar sifatida jalb etilmaydi, davlat tomonidan bunga aniq rozilik berilgan hollar bundan mustasno.

Oldindai da'voni ta'minlashga daxlsizlik shundan iboratki, davlat mulki da'voni ta'minlash predmeti bo'la olmaydi.

Qarorni ijro etishga daxlsizlikka ko'ra, davlatning ixtiyorisiz (rozilgisiz) davlatga qarshi chiqarilgan qarorni majburiy ijro etishni amalga oshirish mumkin bo'lmaydi.

Qator davlatlarning qonunlarida davlatlarning funksional yoki cheklangan daxlsizligi nazariyasi aks ettirilgan. Unga ko'ra, davlat suveren sifatida harakat qilganda, doimo daxlsizlik huquqiga ega bo'ladi. Agar davlat xususiy shaxs sifatida harakat qilsa tashqi iqtisodiy bitimlarni amalga oshirsa va tijorat faoliyati bilan shug'ullansa, bu holda u daxlsizlik huquqiga ega emas deb hisoblanadi. Ushbu nazariyaga AQSH (1976) va Buyuk Britaniyaning daxlsizlik to'g'risidagi qonunlari asoslangan. Bunday prinsipga asoslangan holda Avstriya (1974), Kanada (1981), Singapur kabi mamlakatlarda qonunlar qabul qilingan.

2-§. Shaxsiy nomulkiy huquqlar. intellektual mulk

Shaxsiy nomulkiy huquqlar (inglizcha regsopal unrgorerty right) — subyektiv huquq turidir; ashyoviy mazmunga ega bo'lmagan boyliklarga bo'lgan huquq. Shaxsiy nomulkiy huquqning xususiyatlaridan biri — uning sohibidan tortib olinmasligi va ajratilmasligidir. Shaxsiy nomulkiy huquq odatda absolyut huquq toifasiga kiradi. Masalan, muallifniig shaxsiy va nomulkiy huquqlari — unga o'z asariga nisbatan tegishli huquqlar hisoblanadi. Bularga asar muallifi deb tan olinish huquqi (mualliflik huquqi); ushbu asardan foydalanish va undan muallifning chinakam ismi, taxallusini ko'rsatish bilan yoki ismini ko'rsatmagan holda (anonim ravishda) foydalanishga ijozat berish huquqi; nomga bo'lgan huquq; asarni e'lon qilish yoki xohlagan shaklda e'lon qilishga ijozat berish huquqi (e'lon qilish huquqi); muallif obro'siga zarar yetkazish darajasida asar mazmunini, nomini har qanday buzishlardan va tajovuzlardan himoya qilish huquqi (muallif obro'sini himoya qilish huquqi) va hokazolar kiradi. Muallif asarni e'lon qilish to'g'risidagi ilgari qabul qilingan qarordan quyidagi holda, ya'ni asardan foydalanuvchi shaxsga ushbu qaror natijasida yetkazilgan zarar o'rnini to'ldirish, shu jumladan, boy berilgan foydani to'lash sharti bilan voz kechishi mumkin. Shaxsiy nomulkiy huquqlar muallifga uning mulk huquqlaridan qat'iy nazar, tegishlidir va u asardan foydalanishga bo'lgan mutlaq huquqlarni boshqalarga o'tkazish holida ham saqlanib qoladi.¹

O'zbekiston Respublikasi FKning 1179-moddasiga ko'ra shaxsiy nomulkiy huquqlarga nisbatan bunday huquqlarni himoya qilish to'g'risidagi talab uchun asos bo'lib xizmat qilgan harakat yoki boshqa holat sodir etilgan mamlakat huquqi qo'llaniladi.

Xalqaro xususiy huquqda mualliflik, patent va ixtiro qilish huquqlari «intellektual mulk» deb nomlangan bitta umumiy guruhga birlasha boshladi. Bu hol 1967 yilning 14 iyulida Jahon intellektual mulk tashkilotini ta'xis qilgan Stokgol'm konvensiyasining tuzilishi bilan bog'liqdir. O'zbekiston Respublikasi ham ushbu tashkilotga 1993 yildan boshlab a'zodir.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1180-moddasi intellektual mulkka bo'lgan huquqlarga nisbatan bu huquqlarni himoya qilish so'raladigan mamlakat huquqi qo'llanilishini ko'zda tutadi.

«Intellektual mulk» tushunchasini qullash vaqtida shuni nazarda

¹ Тихомирова Л.В. Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия. Под ред. М.Ю.Тихомирова.-М., 1997, 229-бет.

tutish zarurki, bu tushuncha yig'ma va shartli mazmunga egadir. Intellektual faoliyat samarasi bo'lmish fan, adabiyot, madaniyat asarlarini yaratish, ulardan foydalanish va ularni himoya qilish jarayonida vujudga kelgan munosabatlarni tartibga solish jahon mamlakatlarining ko'p qismida mulk to'g'risidagi qonunlar bilan emas, balki mualliflik huquqi va tovar belgilari to'g'risidagi qonunlar bilan amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasida bu qonunlar quyidagilar; «Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida»gi qonun (1996 yil 30 avgust), «Tovar belgilari va xizmat belgilari to'g'risida»gi qonun (1993 yil 7 may), «Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida»gi qonun (1994 yil 6 may), «EHM uchun dasturlar va ma'lumot bazalarini himoya qilish to'g'risida»gi qonun (1994 yil 6 may) va hokozalar.

Mualliflik huquqi insonning asosiy huquqlaridan hisoblanib, insoniyat tomonidan to'plangan bilimlardan foydalanish zaruriyati va ushbu bilimlarni to'plaganlarni, yaratganlarni taqdirlash majburiyatiga asoslangan.

Mualliflik huquqlari va inson huquqlari bo'yicha huquqiy institutlar muallifning ma'naviy huquqi deb atalmish manfaatlarni himoya qiladilar. Ma'naviy huquqlar asarga bo'lgan mualliflikni va asar ma'nosi va yaxlitligini buzib talqin etishdan himoya qilish huquqini o'z ichiga oladi.

Bundan tashqari, muallif o'z asaridan uning qiymati va vazifasidan qat'iy nazar, xohlagan tijorat maqsadlarida foydalanish mutlaq huquqiga egadir.

Mualliflik huquqi tomonidan faqatgina asarning o'zi himoya qilinadi (ya'ni muallif g'oyalari timsollangan bir shakl, ammo g'oyalarning o'zi emas).

Muallif huquqi — barcha mualliflik-huquqiy qonunlarning asosi hisoblanadi.

Chet elliklarning mualliflik huquqlariga O'zbekiston Respublikasida milliy rejim quyidagi hollarda beriladi:

ularning asarlari O'zbekiston Respublikasi hududida e'lon qilingan yoki e'lon qilinmagan, ammo ma'lum bir obyektiv shaklda mavjud bo'lsa;

ularning asarlari O'zbekiston Respublikasi bilan xalqaro shartnoma tuzgan mamlakat hududida e'lon qilingan yoki e'lon qilinmagan, ammo ma'lum bir obyektiv shaklda mavjud bo'lsa.

Asar muallifi mualliflik huquqiga ega bo'lishi uchun asos bo'lgan yuridik fakt qaysi mamlakat hududida sodir etilgan bo'lsa, shu mamlakat qonuniga ko'ra aniqlanadi.

Patent huquqi (inglizcha patent law) — texnik yechimlar, ixtirolarga boʻlgan huquqlarni himoya qilish tizimini patent berish yoʻli bilan belgilovchi huquqiy normalar yigʻindisidir. Patent huquqi intellektual mulk toʻgʻrisidagi qonunchilikning tarkibiy qismi boʻlib, huquqning mustaqil tarmogʻi hisoblanmaydi. Patent huquqining asosiy manbalari — Oʻzbekiston Respublikasining «Tovar belgilari va xizmat belgilari toʻgʻrisida»gi (1993 yil 7 may), «Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari toʻgʻrisida»gi (1994 yil 6 may), «Seleksiya yutuqlari toʻgʻrisida»gi (1996 yil 30 avgust) qonunlari hisoblanadi. Koʻpgina yuridik — texnika qoidalari patent idoralarining yoʻriqnomalari va boshqa hujjatlarida aks ettirilgan. Patent olishga talabnoma berish va ularni koʻrib chiqish qoidalari patent huquqida muhim oʻrinni egallaydi.

Xalqaro-xususi sohaga nisbatan shuni qayd qilish kerak: chet elliklarning ixtiro huquqlarini himoya qilish sohasidagi milliy rejim xalqaro shartnomalar yoki oʻzaroviylik prinsipiga asosan beriladi.

Shunday qilib, xalqaro shartnomalarga asosan chet ellik patent egasining huquqlari quyidagilardan iborat:

patent bilan himoya qilingan ixtirolar, foydali modellar yoki sanoat namunalaridan oʻz ixtiyoriga koʻra foydalanishga boʻlgan mutlaq huquqi; koʻrsatilgan obyektlardan boshqa shaxslarning foydalanishini man etish (Oʻzbekiston Respublikasi qonunlarida qayd etilgan hollar bundan mustasno);

patent idoralarida roʻyxatga olingan shartnoma asosida olingan patentdan xohlagan jismoniy yoki yuridik shaxs foydasiga voz kechish huquqi;

patentning va patent olish huquqining meros boʻyicha oʻtishi.

Oʻzaroviylik prinsipi asosida chet ellik tovar belgisi egasining huquqlari quyidagilardan iborat:

har bir jismoniy yoki yuridik shaxs oʻz nomiga tovar belgisi, xizmat belgisi va tovar ishlab chiqarilgan joy nomini qayd qilishi mumkin;

shaxs guvohnomani olgandan soʻng unda koʻrsatilgan tovarlarga nisbatan tovar belgisi egasi sifatida mutlaq huquqqa ega;

tovar belgisi egasi tovar belgisidan shartnoma asosida tovarlarning hammasi yoki maʼlum qismiga nisbatan oʻz huquqlaridan boshqa jismoniy yoki yuridik shaxs foydasiga voz kechishga haqli.

Oʻzbekiston Respublikasida hech kim patent bilan himoya qilingan ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari va tovar belgilaridan patent egalari ruxsatisiz foydalana olmaydi.

Sanoat mulki boʻlmish ayrim obyektlarni alohida bir davlat hududi

doirasida himoya qilish yetarli emas. Yanada istiqbolli ixtirolar va ishlanmalar keng miqyoslarda muhofazaga muhtoj. Ammo sanoat mulki obyektlariga berilgan patentlarning kuchi ularni bergan patent idoralari tegishli bo'lgan davlat hududi bilan chegaralangandir (hududiy prinsip). Ishlanmalar boshqa mamlakatlarda ham huquqiy himoya etilishi uchun ular ushbu mamlakatlarda ham patentlangan bo'lishi zarur. Boshqacha qilib aytganda, ishlanma sohibi bo'lgan shaxs qaysi mamlakatda himoya qilmoqchi bo'lsa, shu mamlakatda patent olish uchun talabnoma tuzishi va topshirishi kerak. Bu holda har bir talabnoma himoya so'ralayotgan mamlakatdagi patent huquqi talablariga javob berishi darkor.

3-§. Bitimlar. vakillik. da'vo muddati.

Bizga ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi FKning 101-moddasiga ko'ra, bitimlar deb, fuqarolar va yuridik shaxslarning fuqarolik huquq va burchlarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan harakatlariga aytiladi.

O'zbekiston Respublikasining fuqarolik huquqidan farqli ravishda bu bo'limda tashqi iqtisodiy bitimlar to'g'risida fikr yuritiladi. «Tashqi iqtisodiy bitimlar» tushunchasini izohlashdan avval, amaliyotda ikkita sinonim tushunchalar, ya'ni «tashqi savdo-sotiq bitimi» va «tashqi iqtisodiy bitim» tushunchalarining qo'llanishini ko'rish mumkinligini qayd etish zarur. Shu bilan birga, fikrimizcha, ushbu ikkala tushunchani alohida farqlash kerak: tashqi savdo-sotiq bitimlari (inglizcha foreign trade deals) shunday bitimlarki, ularning qatnashchilaridan biri chet ellik jismoniy yoki yuridik shaxs bo'ladi, ushbu bitimlarning mazmunini esa tovarlar, xizmatlar, shuningdek, ijodiy faoliyat natijalarini eksport yoki import qilish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar yoki ulardan foydalanish huquqi tashkil qiladi.

Tashqi iqtisodiy bitim yanada kengroq ma'noga ega bo'lib, chet el elementi ishtirokidagi xohlagan iqtisodiy xarakterdagi bitim sifatida namoyon bo'ladi (ta'sis shartnomasi, xizmat ko'rsatish, loyixalarni amalga oshirish, litsenziya shartnomalari, lizing shartnomalari va hokazo).

Bitim shakliga nisbatan qo'llanilishi lozim bo'lgan huquq to'g'risidagi kollizion norma O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1181-moddasi 1-qismida aks ettirilgan: «Bitimning shakli u tuziladigan joy huquqiga bo'ysunadi. Biroq chet elda tuzilgan bitim, agar O'zbekiston Respublikasi huquqi talablariga rioya etilgan bo'lsa, shakliga rioya etilmaganligi tufayli haqiqiy emas deb topilishi mumkin emas».

Tashqi iqtisodiy bitim qatnashchisi bo'lmish barcha o'zbekistonlik

shaxslarga bitimning amalga oshirilish vaqti va joyidan qat'iy ravishda yozma shakl majburiydir. Bu haqda O'zbekiston Respublikasi FKning 1181-moddasi, 2-qismida aytilgan: «Loaqaq ishtirokchilaridan bittasi O'zbekiston Respublikasining yuridik shaxsi yoki O'zbekiston Respublikasining fuqarosi bo'lgan tashqi iqtisodiy bitim, qaerda tuzilganidan qat'iy nazar, yozma shaklda tuziladi».

Munosabatlarni tashqi iqtisodiy bitimlar borasida kollizion normalar yordamida tartibga solish ma'lum qiyinchiliklarni tug'diradi, chunki ushbu masala bo'yicha milliy qonunlar o'zining xilma-xilligi bilan ajralib turadi va bitta masala bo'yicha ko'pincha bir-biriga zid bo'lgan qoidalar mavjud. Shu sababli ham bunday munosabatlarni tartibga soluvchi normalarni unifikatsiyalash zaruriyati tug'ildi: 1980-yilda Vena shaxrida BMTning tovarlar oldi-sotdisi haqida xalqaro shartnomalar to'g'risida Konvensiyasi qabul qilindi (O'zbekiston Respublikasi ushbu Konvensiyaga 1996-yilning 1-dekabrida qo'shildi). Da'vo muddatlari masalasi borasida esa 1974-yilda tovarlarni xalqaro savdo-sotiq qilishda da'vo muddatlari to'g'risidagi konvensiya qabul qilindi (1980-yil 11-aprelda Venada tovarlarni xalqaro savdo-sotiq qilishda da'vo muddati to'g'risidagi Konvensiyani o'zgartirish to'g'risida Protokol qabul qilingan edi).

4-§. Ashyoviy huquqlar

Ashyoviy huquq (inglizcha law of property, interest) obyekt ashyo bo'lgan subyektiv fuqarolik huquqidir. Ashyoviy huquqqa ega bo'lgan shaxs uni mustaqil ravishda hech kimning ma'lum bir harakatlariga, ularning yordamiga muhtoj bo'lmagan holda amalga oshirishi mumkin.¹

O'zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunchiligi ashvoviy huquqlar doirasiga quyidagilarni kiritadi (O'zbekiston Respublikasi FKning 165-moddasi):

mulk huquqi;

xo'jalik yuritish huquqi va operativ boshqarish huquqi;

meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqi;

yer uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi; servitutlar.

Mulk (inglizcha rgorertu) — keng ma'noda ishlab chiqarish, taqsimlash, almashtirish va iste'mol qilish jarayonidagi ishlab chiqarish vositalarini va iste'mol qilinadigan predmetlarning kishilar tomonidan

¹ Гражданское право. Словарь-справочник. – М., 1996, 63-бет.

o'zlashtirish bo'yicha tarixiy o'zgarib turadigan obyektiv munosabatlaridir. Mulk bu ishlab chiqarish vositalari va iste'mol qilish mollarini o'zlashtirishdir.

Mulk huquqi (inglizcha right of property) muayyan shaxslarga ma'lum bir moddiy boyliklarning tegishligini (o'zlashtirilganligini) mustahkamlaydigan, tartibga soladigan va himoya qiladigan huquqiy normalarning yig'indisidir.

Ma'lumki, mulk huquqi har bir huquqiy tizimda markaziy ahamiyatga egadir. Shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, har xil tizimdagi mamlakatlarning orasidagi hamkorlikda vujudga kelgan mulk huquqi munosabatlarida kollizion tartibga solish o'z mavqeini saqlab qoladi.

Kolliziya masalalarini echishda ashyoning joylashgan joyi (lex rei sitae) prinsipi xalqaro amaliyotda keng qo'llanmoqda.

O'zbekiston Respublikasi FKning 1184-moddasiga binoan ko'chmas va ko'char mol-mulkka nisbatan mulk huquqi hamda boshqa ashyoviy huquqlar, agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, bu mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi.

Mol-mulkning ko'chmas yoki ko'char ashyolarga mansubligi, shuningdek, mol-mulkning boshqacha yuridik baholanishi ana shu mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi. Ushbu qonun qaysi ashyoviy huquq, vujudga kelishi mumkinligini, mulk huquqi predmeti nima bo'lishini aniqlaydi.

Mulkning joylashgan joyi qonuni mulk huquqi mazmunini ham belgilaydi: agar mulkdor ashyoni boshqa davlatga olib kelsa, uning mulkka nisbatan huquq doiralari o'zgarishi mumkin, chunki bu davlatda mulkka tegishli qonunlar boshqacha mazmunda bo'lishlari mumkin. Bu yerda keyingi holat kelib chiqadi: agar o'zbekistonlik fuqaroga chet elda uy yoki boshqa mulk tegishli bo'lsa, uning huquqi O'zbekiston qonunchiligi bilan emas, balki usha chet el davlat qonunchiligi bilan belgilanadi. Lekin mulk O'zbekiston Respublikasiga olib kelinadigan bo'lsa, uning huquqiy holati O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bilan belgilanadi.

Mulkning joylashgan joyi qonuni (prinsipi) ashyoviy (mulkiy) huquqlarning vujudga kelishi va bekor bo'lishini aniqlaydi (FK 1185-moldasi). Mol-mulkka nisbatan ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi va bekor bo'lishi, agar O'zbekiston Respublikasining qonunlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi yoxud bekor bo'lishi uchun asos bo'lgan harakat yoki boshqa holat sodir bo'lgan paytda bu mol-mulk turgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi.

Mulkning joylashgan joyi qonuni mulk huquqining o'tish shartlarini ham belgilaydi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi FK 1185-moddasi, 2-qismiga binoan: «Bitim narsasi bo'lgan mol-mulkka nisbatan ashyoviy huquqlarning vujudga kelishi va bekor bo'lishi, agar taraflarning kelishuvida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, ushbu bitim bo'ysundirilgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi».

Bu holat quyidagicha ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Masalan, mulk huquqi bir davlatda vujudga keladi, ashyo esa boshqa davlatda joylashgan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi fuqarosi Fransiya qonuni bo'yicha Fransiyada joylashgai mulkni xarid qiladi-yu, lekin ashyo unga o'tkazilmaydi. Bu holatda ushbu fuqaro Fransiyadagi mulkka nisbatan mulkdor hisoblanadi, chunki Fransiya qonunchiligiga binoan, mulk huquqi vujudga kelishi taraflarning kelishuviga asosan bo'lishi mumkin. Bizning qonunchiligimizga binoan (O'zbekiston Respublikasi FK 185-moddasi 1-qismi) shartnoma asosida mol-mulk oluvchida mulk huquqi ashyo topshirilgan paytdan boshlab vujudga keladi.

Egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat tufayli mol-mulkka nisbatan mulk huquqining vujudga kelishi egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat tugagan paytda mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi bilan aniqlanadi.

Egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat (egalik huquqini tug'diruvchi muddat) bo'yicha mulk huquqining vujudga kelish asosi bo'lib, qonunchilik shartlariga binoan, mulkka nisbatan uzoq vaqt egalik qilinishi fakti tushuniladi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasi FK 187-moddasi, 1-qismiga binoan: «Mulkdor bo'lmagan, lekin ko'chmas mol-mulkka o'n besh yil davomida yoki boshqa mol-mulkka besh yil davomida o'ziniki kabi halol, oshkora va uzluksiz egalik qilgan shaxs bu mol-mulkka mulk huquqini oladi».

Fransiya qonunchiligiga binoan (FFK 2262, 2265-moddalari), ushbu muddat faqatgina ko'chmas mol-mulkka nisbatan qo'llaniladi. Bu muddat 30 yildir. Muddat o'tgandan so'ng egallovchi bu mulkka nisbatan mulkdor hisoblanadi.

GFR va Shveysariyada ushbu asos bo'yicha faqatgina ko'char mol-mulkka nisbatan mulk huquqi vujudga kelishi mumkin. Bu muddat 10 yil deb belgilangan (GFRning GFT, 937-paragrafi, ShFK.-ning 728-moddasi).

O'zbekiston Respublikasi FKning 1186-moddasiga binoan: «Transport vositalariga va davlat reestrída qayd etilishi lozim bo'lgan boshqa mol-

mulkka nisbatan ashyoviy huquqlar bu transpot vositalari yoki mol-mulk ro'yxatga olingan mamlakat huquqi bo'yicha belgilanadi».

Xalqaro amaliyotda yo'lda bo'lgan ko'char mulkka nisbatan huquqlar chigalliklarga olib keladi. Masalan, mahsulot dengiz yoki temir yo'l bilan olib kelinyapti, taraflar esa bu mulkka nisbatan endigina bitim tuzyaptilar. Bu holatda qaysi qonunni qo'llash lozim? Bu yerda yechim O'zbekiston Respublikasi FKning 1187-moddasida ko'rsatilgan: «Bitim bo'yicha yo'lda bo'lgan ko'char mulkka nisbatan mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar, agar taraflarning kelishuvida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, bu mol-mulk jo'natilgan mamlakatning huquqi bo'yicha belgilanadi».

Ashyoviy huquqlarni himoya qilish esa O'zbekiston Respublikasi FKning 1188-moddasida ko'rsatilgan: «Mulk huquqini va boshqa ashyoviy huquqlarni himoya qilishga nisbatan ariza beruvchining tanlovi bo'yicha mol-mulk turgan mamlakatniig huquqi yoki sud qaysi mamlakatga qarashli bo'lsa, o'sha mamlakatning huquqi qo'llanadi».

Ko'chmas mulkka bo'lgan mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarni himoya qilishga nisbatan bu mulk turgan mamlakatning huquqi qo'llaniladi. O'zbekiston Respublikasining davlat reestrda qayd etilgan mol-mulkka nisbatan O'zbekiston Respublikasi huquqi qo'llaniladi.

Shuningdek, qo'llaniluvchi huquqni aniqlash uchun quyidagi kollizion bog'lanishlarga e'tibor berish kerak:

- ashyoning joylashgan joyi to'g'risidagi qonun;
- mulkdorning hususiy qonuni;
- bitim tuzilgan joy to'g'risidagi qonun;
- sotuvchi mamlakati to'g'risidagi qonun;
- ashyoni jo'natish joyi to'g'risidagi qonun.

5-§. Shartnoma majburiyatlari

Shartnoma majburiyatlariga tegishli masalalarni yoritar ekanmiz, bu yerda «taraflarning erk muxtoriyati prinsipi» iborasi bilan to'qnashamiz; u shundan iboratki, taraflar u yoki bu bitimni tuzayotganlarida unga tatbiq qilinadigan u yoki bu mamlakat huquqini tanlab olishlari mumkin. O'zbekiston Respublikasi FKning 1189-moddasi 1-qismiga binoan «shartnoma, agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, taraflarning kelishuviga ko'ra tanlangan mamlakat huuquqi bilan tartibga solinadi».

Shartnoma taraflari qo'llaniladigan huquqni umuman shartnoma uchun ham, uiniig alohida qismlari uchun ham tanlab olishlari mumkin

(O'zbekiston Respublikasi FKning 1189-moddasi, 2-qismi).

Qo'llaniladigan huquq taraflar tomonidan shartnoma tuzilayotganda ham undan keyin ham istalgan vaqtda tanlanishi mumkin. Taraflar, shuningdek, istalgan vaqtda shartnomaga nisbatan ko'llaniladigan huquqni o'zgartirish to'g'risida kelishib olishlari mumkin (O'zbekiston Respublikasi FKning 1189-moddasi, 3-qismi).

«Erk muxtoriyati» bo'yicha u yoki bu bitimga har bir huquqiy tizim tatbiq qilinishi mumkin.

«Erk muxtoriyati»ni cheklaydigan holatlar quyidagicha bo'lishlari mumkin:

a) taraflarning erklarini mahalliy qoidaga bo'ysundirish (lokalizatsiya), bunda taraflar u yoki bu bitimga bog'langan huquqni tatbiq qilishlari shart;

b) u yoki bu bitim bo'yicha imperativ; normalar mavjud bo'lsa. Masalan, O'zbekiston Respublikasi FKning 1181-moddasi, 2-qismiga binoan bitim qaysi mamlakatda tuzilgan bo'lmasin, agar uning ishtirokchisi bo'lib o'zbekistonlik yuridik yoki jismoniy shaxs qatnashadigan bo'lsa, u yozma shaklda tuzilishi shart va FKning 1191-moddasiga binoan «chet el ishtirokidagi yuridik shaxsni tuzish to'g'risidagi shartnomaga nisbatan yuridik shaxs ta'sis etilgan mamlakat huquqi qo'llaniladi».

Albatta, tashqi iqtisodiy bitimlar bo'yicha qo'llaniladigan huquqni aniqlashda taraflarning erk muxtoriyati prinsipi katta ahamiyatga egadir.

Agar u yoki bu tashqi iqtisodiy bitim bo'yicha taraflarning kelishuvi bo'lmagan taqdirda unga nisbatan quyidagi huquqlar qo'llaniladi:

oldi-sotdi shartnomasida — sotuvchi;

hadya shartnomasida — hadya qiluvchi;

ijara (mulk ijarasi) shartnomasida — ijaraga beruvchi;

mol-mulkdan tekin foydalanish shartnomasida — ssuda beruvchi;

puدرات shartnomasida — pudratchi;

yo'lovchi, bagaj va yuk tashish shartnomasida — tashuvchi;

transport ekspeditsiyasi shartnomasida — ekspeditor;

qarz shartnomasida yoki boshqa kredit shartnomasida — kreditor;

topshiriq shartnomasida — ishonchli vakil;

vositachilik shartnomasida — vositachi;

omonat saqlash shartnomasida — saqlovchi;

sug'urta shartnomasida — sug'urtalovchi;

kafillik shartnomasida — kafil;

garov to'g'risidagi shartnomada — garovga qo'yuvchi;

alohida huquqlardan foydalanish to'g'risida litsenziya shartnomasida

— litsenziar hisoblanuvchi taraf ta'sis etilgan, turar-joyga ega bo'lgan yoki asosiy faoliyat joyi bo'lgan mamlakat huquqi qo'llaniladi.

Qo'llanilishi lozim bo'lgan huquq to'g'risidagi shartnomada taraflarning kelishuvi bo'lmagan taqdirda yuqoridagi qoidalaridan qat'iy nazar:

ko'chmas mulk to'g'risidagi shartnomaga nisbatan — bu mulk turgan mamlakatning huquqi;

birgalikdagi faoliyat to'g'risidagi shartnomaga va qurilish pudrati shartnomasiga nisbatan — ana shunday faoliyat amalga oshirilayotgan yoki shartnomada nazarda tutilgan natijalar yaratilayotgan mamlakatning huquqi;

kimoshdi savdosida tanlov bo'yicha yoki birjada tuzilgan shartnomaga nisbatan — kim oshdi savdosi, tanlov o'tkazilayotgan yoki birja joylashgan mamlakatning huquqi qo'llaniladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilmagan shartnomalarga nisbatan qo'llanishi lozim bo'lgan huquq to'g'risida taraflarning kelishuvi bo'lgan taqdirda, bunday shartnomaning mazmuni uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan ijroni amalga oshirayotgan taraf ta'sis etilgan, turar joyga ega bo'lgan yoki asosiy faoliyat joyi bo'lgan mamlakatniig huquqi qo'llaniladi. Shartnomaning mazmuni uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan ijroni aniqlashning imkoniyati bo'lmagan taqdirda, shartnomaga eng uzviy bog'langan mamlakatning huquqi qo'llaniladi.

Yuqorida ko'rsatilgan qoidalaridan kelib chiqib, shartnomaga nisbatan qo'llaniladigan huquq:

shartnomaning talqinini;

taraflarniig huquq va majburiyatlarini;

shartnomaning ijrosini;

shartnomani umuman yoki tegishli darajada ijro etmaslik oqibatlarini;

shartnomaning tuxtatilishini;

shartnomaning o'z-o'zidan haqiqiy emasligi yoki haqiqiy emas deb topilishi oqibatlarini:

shartnoma majburiyatlariga nisbatan talablardan voz kechish va qarzni o'tkazishni qamrab oladi.

Ijro etish usullari va tartibiga, shuningdek, tegishli darajada ijro etilmagan taqdirda ko'rilishi lozim bo'lgan choralar borasida qo'llanilayotgan huquqdan tashqari, ijro amalga oshirilayotgan mamlakatning huquqi ham e'tiborga olinadi.

Vakillik (inglizcha representation) — shunday huquqiy munosabatki, unda bir shaxs (vaqil) unga berilgan vakolatlar asosida boshqa shaxs nomidan harakat qiladi va uniig uchun bevosita huquq va majburiyatlarni

vujudga keltiradi (o'zgartiradi, bekor qiladi). Fuqarolik qonunlariga ko'ra, vakolat beruvchi nomidan vaqil tomonidan tuzilgan va shartnomaga asoslangan bitim bevosita vakolat beruvchining fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini vujudga keltiradi, o'zgartiradi va bekor qiladi.

Vakolat beruvchining vakolatlari qonunga asosan berilgan va rasmiylashtirilgan ishonchnomada aks ettirilishi kerak.

Ishonchnoma (inglizcha letter of authority power of attorney, warrant, proxy, nemischa vollmacht) bir shaxs tomonidan boshqa shaxsga uchinchi shaxslar oldida vakillik qilish uchun beriladigan yozma hujjatdir.

Ishonchnomaning shakli va amal qilish muddati ishonchnoma berilgan mamlakatning huquqi bo'yicha belgilanadi. Agar O'zbekiston Respublikasi huquqi talablariga rioya etilgan bo'lsa, ishonchnoma shakliga rioya etilmaganligi tufayli haqiqiy emas deb topilishi mumkin emas (O'zbekiston Respublikasi FK 1182-moddasi).

Da'vo muddati (inglizcha limitation of actions) fuqarolik huquqiga asosan huquqlari poymol qilingan shaxsning da'vosiga ko'ra, uning huquqlarini himoya qilish muddatidir.

Da'vo muddati bunday tegishli munosabatlarni tartibga soluvchi mamlakat huquqlariga asosan belgilanadi.

Da'vo muddati tatbiq etilmaydigan talablar, agar tegishli munosabatning qatnashchilaridan loqal bittasi O'zbekiston Respublikasining fuqarosi yoki O'zbekiston Respublikasining yuridik shaxsi bo'lsa, O'zbekiston Respublikasining huquqi bo'yicha belgilanadi (O'zbekiston Respublikasi FKning 1183-moddasi).

6-§. Shartnomadan tashqari majburiyatlar

Bizga ma'lumki, shartnomadan tashqari majburiyatlar tomonlarning kelishuvi asosida emas, balki qonunda ko'zda tutilgan faktlarning sodir bo'lgani natijasida vujudga keladigan majburiyatlardir: bir tomomlama harakatlardan kelib chiqqan majburiyatlar, keltirilgan zarar natijasida vujudga kelgan majburiyatlar, asossiz boyluk orttirish va hokazo.

O'zbekiston Respublikasi FKning 1193-moddasiga ko'ra, bir tomomlama harakatlardan kelib chiqqan majburiyatlarga nisbatan quyidagi qoidalar qo'llaniladi:

mukofotni oshkora ravishda va'da qilingan holda — tomonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar mukofot va'da qilgan shaxs mamlakatining

huquqi asosida tartibga solinadi;

vakolatlardan tashqari chiqib harakat qilish jarayonida, biron harakat qaysi shaxsga nisbatan amalga oshirilayotgan bo'lsa, ushbu shaxs mamlakati huquqi qo'llaniladi.

Zarar yetkazishdan kelib chiqqan majburiyatlar (delits unerlaubte Handlungen, torts) majburiyatlar turining eng qadimgisi bo'lib, fuqarolik huquqining asosiy institutlaridan (omillaridan) hisoblanadi.

Zarar yetkazishdan kelib chiqqan majburiyatlar fuqarolik-huquqiy majburiyat bo'lib, unda jabrlanuvchi (kreditor) qarzdordan (zarar yetkazuvchidan) yetkazilgan zararning o'rnini ma'lum mulk yoki ashyo bilan to'ldirishni talab qilish huquqiga ega.

Ushbu majburiyatlarning vujudga kelishi — delikt, ya'ni huquqbuzarlikning sodir etilishi hisoblanadi, shuning uchun mas'uliyat delikt deb ataladi.

Zarar yetkazishdan kelib chiqqan majburiyalarning qatnashchilari fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat ham bo'lishi mumkin. Bu holda ko'rsatilgan subyektlarning har biri ham zarar yetkazuvchi (delinkvent), ham jabrlanuvchi sifatida chiqishi mumkin¹.

Zarar yetkazishdan kelib chiquvchi majburiyatlarning vujudga kelishi uchun ma'lum sharoitlar bo'lishi zarur. Ushbu sharoitlarning mazmuni qonunlarda, sud amaliyotida va turli mamlakat doktrinalarida mavjud bo'lgan tafovutlarni hisobga olgan holda ular o'rtasidagi munosabat qator umumiy xususiyatlarga ega.

Ma'lumki, bu majburiyatlar huquqbuzarlik natijasida vujudga kelib, jabrlanuvchining shaxsiga yoki mulkiga zarar yetkazadi. Bundan tashqari, ushbu huquqbuzarlik harakati aybli bo'lishi kerak. Shunday qilib, zarar yetkazishdan kelib chiqqan majburiyatlarning vujudga kelish sharoitlari deb quyidagilar topiladi: a) huquqbuzarlik harakati (harakatsizligi), b) zararning mavjudligi, v) huquqbuzarlik harakati (harakatsizligi) va zarar o'rtasidagi sababiy bog'lanish, g) zarar yetkazuvchining aybi.

Shuni ta'kidlab o'tish zarurki, keltirilgan zararning nafaqat mulkiy shakli, balki «ma'naviy» shakli ham o'rni to'ldirilishini talab qiladi. Bu haqda O'zbekiston Respublikasi FKning 1021—1022-moddalarida ma'lum normalar aks ettirilgan. Mulkiy zarar tushunchasiga keltirilgan natural shakldagi zarar bilan birga, qo'ldan ketgan foyda ham kiradi. «Ma'naviy zarar» deganda biron shaxsning huquqbuzarlik harakatlari natijasida boshqa

¹ Гражданское право. В 2-х томах. Том 2. Учебник. Под ред. Е.А.Суханова. – Мш.; Издательство БЕК, 1993, 389-бет.

shaxsning chekkan ruhiy yoki jismoniy azoblari tushuniladi (masalan: qoralovchi ma'lumotlarni tarqatish yo'li bilan shaxs manfaatiga zarar yetkazish yoki xizmat obro'sini tushirish, hayotini qisqartirish, shaxsiy hayotiga aralashish). Inson his-tuyg'ularini pul bilan o'lchash murakkab bir masala bo'lgani uchun keltirilgan «ma'naviy zarar» uchun moddiy kompensatsiya miqdorini va to'lash shartlarini aniqlashda sudlarning ahamiyati o'sib boradi.

Xalqaro xususiy huquqda zarar yetkazishdan kelib chiqqan majburiyatlarni vujudga keltiruvchi quyidagi sharoitlar ahamiyatli:

jabrlanuvchi yoki zarar yetkazuvchi (delikvent) — chet ellik shaxs.

Zararning o'rnini to'ldirish borasidagi delikventning harakatlari chet el huquqiy sohasiga bog'liq.

Huquqiy munosabatlar predmeti chet el davlati hududida shikastlanadi.

Jabrlanuvchining subyektiv huquqi va delikventning yuridik burchi (majburiyati) bitta davlatda vujudga kelib, ikkinchi davlatda amalga oshiriladi.

Uchinchi shaxslarning huquqi chet el davlati qonunlari bilan himoya qilinadi.

Zarar o'rnini to'ldirish to'g'risidagi munozaralar chet el sudida ko'rib chiqiladi.

Zarar o'rnini to'ldirish to'g'risidagi qaror chet el davlatida amalga oshiriladi.

Zarar o'rnini to'ldirishga bo'lgan huquq chet el huquqiga asosan muhokama qilinuvchi preyudision faktlardan kelib chiqadi.

Zarar yetkazishdan kelib chiqqan majburiyatlarning kollizion — huquqiy masalalari:

delikt majburiyatning asoslari va chegaralari (delikt majburiyat statusi);

keltirilgan zarar va moddiy zararining hisobi;

jabrlanuvchi mamlakat huquqining qo'llanish imkoniyati;

ayrim da'volarni ko'rib chiqish uchun ishlarning sudga tegishliligi.

Qo'llanishi kerak bo'lgan huquqni belgilash uchun kollizion bog'lanishlar:

— zarar yetkazilgan joy qonuni;

— zararli oqibatlar kelib chiqish joyi qonuni;

— zarar yetkazuvchining shaxsiy qonuni;

¹ Панов В.П. Международное частное право: Схемы. Документы. Учебное пособие. М., Право и Закон, 1996, 58-бет.

— jabrlanuvchi va delikventning fuqaroligi qonuni (ular bir-biriga to'g'ri kelsa);

— jabrlanuvchi mamlakatning qonuni;

— jabrlanuvchining turish joyi qonuni;

— sud qonuni va hokazo¹.

O'zbekiston Respublikasi FKning 1194-moddasida zarar yetkazishdan kelib chiqqan majburiyatlarga nisbatan quyidagi kollizion bog'lanishlar ko'zda tutilgan.

Zarar yetkazish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar bo'yicha huquq va majburiyatlar zararni undirishni talab qilish uchun asos bo'lgan harakat yoki boshqa holat yuz bergan mamlakatning huquqi bo'yicha belgilanadi.

Chet elda zarar yetkazilganligi oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar bo'yicha huquq va burchlar, agar fuqarolar yoki yuridik shaxslar ayni bitta davlatdan bo'lsalar, shu davlat huquqi bilan belgilanadi.

Agar zarar o'rnini qoplash to'g'risidagi talab uchun asos bo'lgan harakat, boshqa holat O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari bo'yicha g'ayriqonuniy bo'lmasa, chet el huquqi qullanilmaydi.

Tovarni sotib olish, biron ishni bajarish yoki xizmat ko'rsatish munosabati bilan iste'molchida paydo bo'lgan zarar o'rnini qoplash to'g'risidagi talabnomaga nisbatan iste'molchining ixtiyoriga ko'ra quyidagi huquqlar qo'llaniladi:

iste'molchining turar-joyi joylashgan mamlakatning huquqi;

ishlab chiqaruvchi yoki biron ishni bajargan yoki xizmat ko'rsatgan shaxsning turar-joyi yoki manzili joylashgan mamlakatning huquqi.

Asossiz boylik orttirish natijasida vujudga keladigan majburiyatlarga nisbatan boylik orttirilgan mamlakatning huquqi qo'llaniladi.

Agar asossiz boylik orttirish mol-mulkni sotib olish yoki tejab qolishga doir asoslar bekor bo'lishi natijasida vujudga kelsa, qo'llaniladigan bu huquq asosi bo'ysundirilgan mamlakatning huquqi bo'yicha belgilanadi. Asossiz boylik orttirish tushunchasi O'zbekiston Respublikasining huquqi bo'yicha belgilanadi. (O'zbekiston Respublikasi FKning 1196-moddasi).

7-§. Vorislik huquqi

Vorislik huquqi (droit successoral, Erbrecht, law of succession, hereditary law) - fuqarolik huquqining instituti sifatida vafot etgan shaxsning huquq va majburiyatlari boshqa shaxsga o'tishi bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarni tartibga soladi. Vorislik barcha huquq tizimlarida

mulkni egallashning alohida usuli hisoblanadi.

Vorislik huquqi ikkita asosiy — vasiyat erkinligi va oila manfaatlarini muhofaza qilish tamoyillaridan tashkil topgan.

Agar qarindosh-urug'lar boshqa-boshqa davlatlar fuqarolari yoki u erlarda doimiy yashaydigan bo'lsalar vorislik huquqlari bo'yicha ko'pgina muammolar kelib chiqishi mumkin. Masalan, bizning vatandoshlar har-xil mamlakatlarda yashashlari, ularning qarindosh - urug'lari esa O'zbekiston Respublikasida istiqomat qilishlari mumkin va tabiiyki, bu yerda quyidagi savol vujudga keladi: agar chet eldagi shaxs vafot etgan bo'lsa, uning o'zbekistonlik qarindoshi meros olish huquqiga egami, boshqa holatda esa o'zbekistonlik shaxsning vafotidan so'ng uning chet eldagi qarindoshi meros olish huquqiga egami? Bu savollarga javob, albatta, qarindoshlik darajasiga, vasiyatnoma mavjudligiga, merosni qabul qilish muddati va qonun tomonidan qo'yiladigan boshqa talablarga javob berishiga bog'liqdir.

Vorislik huquqi bo'yicha chet el fuqarolarining huquq layoqati masalalariga keladigan bo'lsak, shuni aytish lozimki, chet el fuqarolarining huquqlari o'zbekistonlik fuqarolar huquqlariga tenglashtiriladi.

Shunday qilib, O'zbekistonda chet elliklar vorislik huquqiga egadirlar. Lekin bu o'rinda vorislarning qonun, vasiyatnoma bo'yicha doiralari, vasiyatnomalarning shakli, merosni taqsimlash shartlari qanday aniqlanadi? Bu savol qo'yilishiga asos bor, chunki bir mamlakatda vasiyatnoma yozma shaklda tuzilishi va notarius tomonidan tasdiqlani shi lozim, boshqa mamlakatlarda esa vasiyatnoma meros qoldiruvchi ning o'z qo'li bilan yozilishi kifoya. Vorislarning navbatini aniqlash borasida ham katta farqlar mavjud. O'zbekiston Respublikasi hududida chet el fuqarosi meros olish - olmasligi qaysi mamlakatning qonuni tadbiiq etilishiga bog'liqdir. Ba'zi bir davlatlarning qonunchiligi va amaliyoti bu masalalarni turli tarzda hal qiladi. Buyuk Britaniya va AQSH, Fransiyada ko'char va ko'chmas mulkka vorislar orasida farq mavjud. GFRda esa vorislik mulkining birligi tamoyili amaldadir. Ham ko'char, ham ko'chmas mulkka nisbatan meros qoldiruvchining fuqaroligi qonuni tadbiiq etiladi. Xuddi shunday tamoyillar Vengriya (1979- yildagi Vengriyaning XXH to'g'risidagi qonuni), Pol'sha (Pol'shaning XXH to'g'risidagi 1965- yildagi Qonuni) va boshqa davlatlar ning qonunchiligida aks ettirilgan.

Vorislik bo'yicha kolliziya masalalari, odatda, davlatlarning ichki qonunchiliklari tomonidan tartibga solinadi. Ba'zi bir masalalar bo'yicha ko'p tomonlama konvensiyalar mavjud. (Vasiyatnoma shakli to'g'risidagi 1961- yil 5- oktabr' qonunlar kolliziyasi to'g'risidagi Konvensiya; 1973-

yil 26- oktabrda Vashingtonda o'tkazilgan diplomatik konferensiyasida xalqaro vasiyatnomaning shakli to'g'risida ko'p tomonlama Konvensiya qabul qilingan.)

Vorislikka tegishli masalalar Fuqarolik, oila va jinoyat ishlari bo'yicha ikki tomonlama shartnomalar va 1993- yil 22- yanvarda qabul qilingan MDH Konvensiyasida ham tartibga solinadi.

Ushbu masalani yoritganda shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, vorislik vasiyat va qonun asosida vujudga keladi (O'zR FKning 67, 68-boblari).

Fuqaroning o'ziga tegishli mol-mulkni yoki bu mol-mulkka nisbatan huquqini vafot etgan taqdirda tasarruf etish xususidagi xohish-irodasi vasiyat (will) deb e'tirof qilinadi (O'zR FK 1120-m.)

Bu xohish-iroda, odatda, bir tomonlama xarakterga ega. Vasiyatnoma shaxsan tuzilishi lozim. Vasiyatnomaning vakil orqali tuzilishiga yo'l qo'yilmaydi (O'zR FK 1120-m. II q.).

Ma'lum davlatlarning qonunchiligi birgalikdagi vasiyatnoma tuzishga ruxsat beradi. Bu vasiyatnomada ikki yoki undan ortiq shaxslarning irodasi ifoda etilgan bo'lishi mumkin. (Germaniya (er-xotin tomonidan), Angliya, AQSH).

Bundan tashqari, anglo-amerika huquqida o'zarolik vasiyatnoma lar ma'lum - ular bir necha shaxslarning bir biriga nisbatan o'zarolik majburiyatlarini o'z ichiga olgan.

Fransiyada qonun (FK 968-m.) ham birgalikdagi ham o'zarolik vasiyatnomalarni to'g'ridan-to'g'ri man etadi. Shveysariya qonunchiligi bu masala bo'yicha hech qanday holatlar ko'rsatmagan, lekin sud amaliyoti bu vasiyatnomalarni haqiqiy emas deb tan oladi.

Kontinental Evropa mamlakatlarining qonunchiligi vasiyatnomaning quyidagi asosiy shakllarini nazarda tutadi.

1. Shaxsning o'z qo'li bilan tuzgan vasiyatnoma — ushbu vasiyatnoma boshidan oxirigacha meros qoldiruvchining o'zi tomonidan yoziladi, imzolanadi va sana qo'yiladi. Bu yerda soxta vasiyatnomalarning vujudga kelish ehtimoli kamayadi, shuning uchun ham mashinka yozuvlariga yo'l qo'yilmaydi. Vasiyatnomaning ushbu shakli tuzilishining soddaligi va vasiyatnoma sirini saqlash imkonini berishi tufayli keng tarqalgan. Lekin u kamchiliklardan ham xoli emas, masalan, bu yerda vasiyatnomaning nobud bo'lishi, yo'qolishi, uchinchi shaxs tomonidan boshqacha ta'sir ko'rsatilishi ehtimoli yo'q emas.

2. Ommaviy hujjat shaklidagi vasiyatnoma — bu yerda qonunda belgilangan tartibda rasmiy mansabdor shaxs (odatda notarius) ishtirokida vasiyatnoma tuziladi (Fransiyada vasiyatnoma ikki notarius yoki ikki

guvoh ishtirokida tuziladi). Bu shaklning asosiy ustuvorligi shundaki, vasiyatnomaning haqiqiyliги kafolatlanadi va vasiyatnomaning mazmuni vasiyat qiluvchining irodasiga to'liq rioya qilingan holda tuziladi. Vasiyatnomaning saqlanishi, qonunchilikda ko'zda tutilganidek, notarius yoki boshqa mansabdor shaxsga rasmiy topshirish bilan ta'minlanadi.

3. Maxfiy vasiyatnoma vasiyat qiluvchi tomonidan tuzilib imzolanadi va elimlangan xatjildda odatda guvohlar ishtirokida notariusga topshiriladi. Bu shakl vasiyatnoma maxfiyligini saqlaydi va bu haqda Fransiya va Germaniya qonunchiliklarida to'g'ridan-to'g'ri aytilgan (FK 969 va 1007-moddalari) (GFT 2232-paragrafi).

O'zbekiston Respublikasida bu shaklga FK 1125-moddasining 4 va 5-qismlari bag'ishlangan.

Agar vafot etgan shaxs o'zining mol-mulkiga yoki mol-mulkka nisbatan huquqlar bo'yicha vasiyatnoma tuzmagan bo'lsa qonun bo'yicha vorislik amal qiladi. Bu yerda merosni olish huquqiga ega bo'lgan shaxslarning doirasini belgilagan holda, qonun vasiyat qoldiruvchi ning hozir bo'lmagan irodasini qoplashga harakat qiladi.

Qonun bo'yicha merosxo'rlar doirasiga birinchi navbatda meros qoldiruvchining eng yaqin qarindoshlari kiritiladi. Shu borada, ta'kidlab o'tish joizki, qonun bo'yicha merosxo'rlar doirasi va ularning navbati turli xil mamlakatlarda bir-biriga o'xshamaydi.

2-§. O'zbekiston Respublikasida chet el fuqarolarining vorislik huquqi

O'zbekiston Respublikasida vorislik huquqi doirasida chet el fuqarolariga milliy tartib taqdim etiladi. Bizning qonunchilik asosida chet el fuqarolari mulkni meros qilib qoldirishlari va qabul qilishlari mumkin. Mol-mulkning merosxo'rlari bo'lganda, ularning huquqlari to'la ravishda o'zbekistonlik fuqarolar huquqiga tenglashtiriladi.

Shunday qilib, bu borada chet el fuqarolariga milliy tartib qo'llaniladi va o'zarolik tadbiq etilmaydi.

O'zbekiston Respublikasi FKning 1197-moddasiga binoan vorislikka doir munosabatlar meros qoldiruvchi vasiyatnomada o'zi fuqarosi bo'lgan mamlakatning huquqini tanlagan bo'lmasa, meros qoldiruvchi oxirgi doimiy turar joyga ega bo'lgan mamlakatning huquqi bo'yicha belgilanadi. Demak, vorislik doirasida meros qoldiruvchining oxirgi doimiy turar joyi kollizion tamoyili bo'lib qoladi. Agar meros qoldiruvchi O'zbekiston Respublikasida oxirgi turar joyiga ega bo'lgan bo'lsa, bu yerda O'zbekiston qonunchiligi

tadbiq etilishi lozim. Ushbu qonunchilik bo'yicha merosxo'rlarning doirasi belgilanadi, meros mulkida ularning ulushlari va sh.k.lar aniqlanadi. Agarda meros qoldiruvchining oxirgi turar joyi chet el mamlakati bo'ladigan bo'lsa, bu holatda ushbu chet el davlatining qonuni tadbiq etiladi.

O'zbekiston Respublikasi FKning 21-moddasiga binoan fuqaroning doimiy yoki asosan yashab turgan joyi uning yashash joyi hisoblanadi.

Ko'chmas mulkka vorislik mazkur mulk joylashgan mamlakat huquqi bo'yicha, O'zbekiston Respublikasining reestrda qayd etilgan mol-mulkka vorislik esa, O'zbekiston Respublikasining huquqi bo'yicha belgilanadi (FKning 1199-m.)

Vasiyat bo'yicha vorislik to'g'risida O'zR FKning 1198-moddasida shunday holat belgilab qo'yilgan: shaxsning vasiyatnoma tuzish va uni bekor qilish layoqati, shuningdek vasiyatnomaning va uni bekor qilish hujjatining shakli, agar meros qoldiruvchi vasiyatnomada o'zi fuqaro bo'lgan mamlakatning huquqini tanlagan bo'lmasa, hujjat tuzilayotgan paytda meros qoldiruvchi doimiy turar joyga ega bo'lgan mamlakatning huquqi bo'yicha aniqlanadi. Biroq vasiyatnoma yoki uning bekor qilinishi, agar shakl hujjat tuzilgan joyning yoki O'zbekiston Respublikasining huquqi talablarini qanoatlantirsa, shaklga rioya etilmaganligi natijasida haqiqiy emas deb topilmaydi (kumulyativ kollizion normasi - darslikning Sh bobiga qarang).

Shunday qilib, vasiyatnoma shaklini aniqlaganda, turar joyi tamoyili - asosiy, qolgan tamoyillar esa qo'shimcha bo'lib hisoblanadi, vasiyatnoma tuzish layoqatida esa asos qilib - turar joy tamoyili olingan.

3-§.O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet elda vorislik huquqi

O'zbekiston Respublikasi fuqarosi (u meros qoldiruvchi bo'ladigan bo'lsa) vafotidan so'ng chet elda vorislik bo'yicha munosabatlar vujudga kelishi mumkin.

Barcha holatlarda chet el elementi bo'lgan vorislik bo'yicha munosabatlar ichki qonunchilik kolliziya normalari yoki xalqaro kelishuvlar tartibi bo'yicha aniqlanadi.

Asosan, so'z ko'char mol-mulk to'g'risida yuritiladigan bo'lsa, meros qoldiruvchining mamlakati huquqi bilan aniqlanadi, ko'chmas mulkka nisbatan esa ushbu mol-mulk joylashgan mamlakatning huquqi bilan belgilanadi.

Vorislik ishlarini meros qoldiruvchi mamlakatining organlari

amalg oshiradi (ko'char mol-mulkka nisbatan), yoki ko'chmas mol-mulk qaysi mamlakatda joylashgan bo'lsa, o'sha mamlakatning organlari ish yuritadi.

Shaxsning vasiyatnoma qoldirishi, uni o'zgartirishi yoki bekor qilish layoqati meros qoldiruvchining qonunchiligi bilan belgilanadi. Vasiyatnomaning shakli ham ushbu qonunchilik bilan belgilanadi. Lekin, shuni ham aytib o'tish lozimki, vasiyatnoma haqiqiy sanalishi uchun u tuzilayotgan davlatning qonuniga rioya qilinishi kifoyadir.

1996 yil 29 avgustda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konsullik Ustavining 35-moddasiga binoan konsul O'zbekiston Respublikasi fuqarosining vafotidan so'ng undan qolgan mol-mulkni qo'riqlash chora-tadbirlarini ko'radi.

Agar qolgan mol-mulkning hammasi yoki uning bir qismi buzilishi mumkin bo'lgan narsalardan iborat bo'lsa, shuningdek, ularning saqlanishi o'ta qimmatga tushadigan bo'lsa, konsul bu mol-mulkni sotish huquqiga ega va tushgan pulni tegishli shaxsga jo'natishi shart.

Agar O'zbekiston Respublikasi fuqarosi vaqtincha chet elda bo'lib va u erda vafot etsa, konsulga uning pullari va narsalari topshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolari chet elda ochilgan merosni qabul qilish huquqiga egadirlar. Chet el davlatining qonunchiligi asosida ochilgan vorislik huquqi O'zbekiston Respublikasida to'la ravishda tan olinadi.

Yuqorida aytilganidek, chet elda O'zbekiston Respublikasi fuqarosining vorislik huquqini himoya qilishda konsullarga muhim o'rin ajratilgan. Agar konsulga O'zbekiston fuqarosining foydasiga meros ochilganligi to'g'risidagi ma'lumot yetkazilgan bo'lsa, u ushbu ma'lumotni O'zbekiston Respublikasi Tashqi Ishlar Vazirligiga yetkazadi.

Vorislik ishlari bo'yicha fuqarolar va yuridik shaxslar hozir bo'lmagan holda va ish yuritishni biron-bir shaxsga topshirmagan bo'lsalar yoki boshqa sabablarga ko'ra o'z manfaatlarini himoya qilishga qodir bo'lmasalar, konsullik joylashgan davlat muassasalarida konsul ularning nomidan ishonchnomasiz vakillik qilish huquqiga egadir. Ushbu vakolat ular o'z vakillarini tayinlagunga qadar yoki o'z huquq va manfaatlarini himoya qilishni o'z zimmalariga olgunga qadar davom etadi (Konsullik Ustavining 29-moddasi).

Xalqaro bitimlari asosida konsullar vorislikka tegishli boshqa harakatlar ham qilish huquqlariga egadirlar (meros mulkini qo'riqlash harakatlari, meros to'g'risida guvohnoma olish, meros mulkini keyinchalik merosxo'rga topshirish uchun qabul qilish va hokazo).

4-§.Egasiz qolgan mol-mulk

Egasiz qolgan mol-mulk (ingl. heirless property) — fuqarolik huquqida mulkdor ega bo'lmagan mulk (masalan, mulkdor o'z xohishi bilan mulkdan voz kechadi, yoki mulkdor ma'lum emas va hokazo).

Vorislik huquqida meros qoldiruvchining vafotidan so'ng merosxo'rlar bo'lmasa, meros mulki egasiz mol-mulk bo'lib hisoblanadi. Masalan vafot etgan shaxsning qonun bo'yicha merosxo'ri yo'q bo'lishi, yoki ba'zi-bir sabablarga ko'ra vasiyatnoma qoldirilgan emas, yoki vasiyatnoma haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi FKning 1157-moddasiga binoan agar qonun bo'yicha ham, vasiyatnoma bo'yicha ham merosxo'rlar bo'lmasa yoxud merosxo'rlardan hech qaysisi vorislik huquqiga ega bo'lmasa yoxud ularning hammasi merosdan voz kechgan bo'lsa, meros mol-mulk egasiz deb hisoblanadi.

Meros mol-mulk meros ochilgan joydagi mahalliy davlat hokimiyati organi yoki fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organining arizasi bo'yicha meros ochilgan kundan e'tiboran bir yil o'tganidan keyin sudning qarori asosida egasiz deb topiladi. Meros mol-mulk, agar uni qo'riqlash va boshqarish bilan bog'liq xarajatlar uning qiymatidan oshib ketsa, ko'rsatilgan muddat o'tishidan oldin egasiz deb topilishi mumkin.

Egasiz mol-mulk u turgan joydagi fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organi mulkiga o'tadi, bu organ mol-mulkdan voz kechgan taqdirda, davlat mulkiga o'tadi.

Demak, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga binoan egasiz mulk o'zini-o'zi boshqarish organlariga, ular undan voz kechadigan bo'lsalar, davlat mulkiga o'tadi.

Ba'zi bir mamlakatlarda (AQSH, Fransiya, Avstriya) bu masala boshqacha hal qilinadi: mulk egasiz hisoblanishi tufayli davlat mulkni "okkupatsiya" huquqi asosida o'zlashtiradi — bu yerda mulk barcha holatlarda fuqaro vafot etgan mamlakatning mulki bo'lib qoladi (bu yerda fuqaroning doimiy turar joyi yoki fuqaroligi tamoyili qo'llanilmaydi). Shuning uchun ham bu masala ikki tomonlama bitimlarda echimini topishi lozim va unda, odatda, egasiz ko'char mulk vafot etgan shaxs qaysi mamlakatning fuqarosi bo'lsa, o'sha mamlakat mulkiga o'tishi lozim, egasiz ko'chmas mol-mulk esa mol-mulk qaysi mamlakatda bo'lsa, o'sha davlatning mulkiga o'tishi lozimdir. Bu masala 1993-yil 22-yanvardagi Konvensiyada yuqorida ko'rsatilgandek hal qilingan.

MUNDARIJA

Soʻz boshi	3
29-bob. Oldi-sotdi	4
1-§. Oldi-sotdi toʻgʻrisida umumiy qoidalar	4
2-§. Chakana oldi-sotdi	20
3-§. Mahsulot yetkazib berish	28
4-§. Tovarlar yetkazib berish toʻgʻrisidagi davlat kontrakti	47
5-§. Kontraktatsiya shartnomasi	55
6-§. Energiya taʼminoti	74
7-§. Koʻchmas mulkni sotish	84
8-§. Korxonani sotish	95
30-bob. Ayirboshlash shartnomasi	101
31-bob. Hadya shartnomasi. Xayr-ehson	108
32-bob. Renta shartnomasi	115
1-§. Renta shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari	115
2-§. Doimiy renta	119
3-§. Umrbod renta	122
33-bob. Umrbod taʼminlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish	125
34-bob. Mulk ijarasi	133
1-§. Umumiy qoidalar	133
2-§. Mulk ijarasi shartnomasining alohida turlari	146
3-§. Transport vositalari ijarasi shartnomasi	151
4-§. Binolar va inshootlar ijarasi shartnomasi	160
5-§. Korxonani ijaraga berish shartnomasi	170
6-§. Lizing (moliya ijarasi) shartnomasi	177
35-bob. Uy-joy ijarasi	188
36-bob. Tekin foydalanish shartnomasi	201
37-bob. Pudrat toʻgʻrisida umumiy qoidalar	210
1-§. Pudrat toʻgʻrisida umumiy qoidalar	210
2-§. Maishiy pudrat	235
3-§. Qurilish pudrati	246
4-§. Loyiha va qidiruv ishlari pudrati	276
5-§. Ilmiy-tekshirish, tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari pudrati	285
38-bob. Haq evaziga xizmat koʻrsatish	290
39-bob. Yoʻlovchi, bagaj va yuk tashish	297

40-bob. Transport ekspeditsiyasi	317
41-bob. Qarz va kredit	334
1-§. Qarz	334
2-§. Kredit	339
42-bob. Pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash	361
43-bob. Bank omonati	369
44-bob. Bank hisobvarag'i	376
45-bob. Hisob-kitoblar	386
1-§. Hisob-kitoblar to'g'risida umumiy qoidalar	386
2-§. Naqd pullar bilan hisob-kitoblar qilish	387
3-§. Naqd pulsiz hisob-kitoblar haqida umumiy qoidalar	389
4-§. To'lov topshiriqnomalari bilan hisob-kitob qilish	396
5-§. To'lov talabnomalari bilan hisob-kitob qilish	403
6-§. Akkreditiv bo'yicha hisob-kitoblar	405
7-§. Inkasso bo'yicha hisob-kitoblar	411
8-§. Cheklar bilan hisob-kitob qilish	418
9-§. Plastik kartochkalar bilan hisob-kitoblar	422
10-§. Veksellar va boshqa pul majburiyatlari bilan hisob-kitoblar qilish	427
46-bob. Topshiriq	430
47-bob. Begona shaxsning manfaatini ko'zlab topshiriqsiz harakat qilish	438
48-bob. Vositachilik	441
49-bob. Mol-mulkni ishonchli boshqarish	450
50-bob. Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi (franshizing)	458
1-§. Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi tushunchasi va huquqiy belgilari	458
2-§. Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasining elementlari	461
3-§. Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi mazmuni	464
4-§. Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasini cheklaydigan va shartnomaga kiritilishi taqiqlangan shartlar	468
5-§. Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasining bekor bo'lish asoslari	470
6-§. Kompleks tadbirkorlik litsenziyasi shartnomasi	

bo'yicha javobgarlik	471
51-bob. Omonat saqlash	473
1-§. Omonat saqlash haqida umumiy qoidalar	473
2-§. Omonat saqlashning alohida turlari	458
3-§. Tovar omborida omonat saqlash	489
52-bob. Sug'urta	494
53-bob. Oddiy shirkat	529
54-bob. Ommaviy tanlov	543
55-bob. Mukofotni oshkora va'da qilish	551
56-bob. Qimor va garov o'yinlar o'tkazish	555
57-bob. Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar	557
1-§. Umumiy qoidalar	557
2-§. Fuqaroning hayoti va sog'lig'iga yetkazilgan zararning o'rnini qoplash	587
3-§. Tovarlar, ishlar, xizmatlardagi nuqsonlar oqibatida yetkazilgan zararning o'rnini qoplash	597
4-§. Ma'naviy zararni qoplash	602
58-bob. Asossiz boylik orttirish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar	604

IV BO'LIM

59-bob. Umumiy qoidalar	607
60-bob. Mualliflik huquqi	647
61-bob. Turdosh huquqlar	673
62-bob. Sanoat mulkiga bo'lgan huquq (ixtiro, foydali model, sanoat namunasiga bo'lgan huquq)	682
63-bob. O'simliklarning yangi navlari va hayvonlarning yangi zotlariga bo'lgan huquq	695
64-bob. Oshkor etilmagan axborotni noqonuniy foydalanishdan muhofaza qilish	730
65-bob. Fuqarolik muomalasi qatnashchilari, tovarlar, ishlar va xizmatlarni shaxsiylashtirish vositalari	736
66-bob. Vorislik to'g'risidagi umumiy qoidalar	756
67-bob. Vasiyat bo'yicha vorislik	777
68-bob. Qonun bo'yicha vorislik	800
69-bob. Merosni egallash xalqaro xususiy huquq normalarini fuqarolik-huquqiy munosabatlarga nisbatan tatbiq qilish	815

**VI BO'LIM. XALQARO XUSUSIY HUQUQ NORMALARINI
FUQAROLIK — HUQUQIY MUNOSABATLARGA TATBIQ QILISH**

70-bob. Umumiy qoidalar	836
71-bob. Kollizion normalar	839
1-§. Shaxslar	850
2-§. Shaxsiy nomulkiy huquqlar. Intellektual mulk	855
3-§. Bitimlar. Vakillik. Da'vo muddati	859
4-§. Ashyoviy huquqlar	860
5-§. Shartnoma majburiyatlari	863
6-§. Shartnomadan tashqari majburiyatlar	866
7-§. Vorislik huquqi	869
8-§. O'zbekiston Respublikasida chet el fuqarolarining vorislik huquqi	872
9-§. O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet elda vorislik huquqi	873
4-§. Egasiz qolgan mol-mulk	874

MUALLIFLAR JAMOASI

Mirzoulug'bek Abdusalomov, yuridik fanlari nomzodi, O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi raisi - 36, 47-bob;

Xudoyqul Azizov, yuridik fanlari nomzodi, dotsent - 29-bob 5§.

B.Axmadjonov - 45-bob (S.Boboqulov bilan hammual);

Sotiboldi Boboqulov, yuridik fanlari nomzodi, dotsent - 32, 34, 38, 41, 46, 48, 49, 51-boblar. 45-bob (B.Axmadjonov bilan hammual),

Mirodil Baratov, yuridik fanlari nomzodi, dotsent - 29 bob 8-§, 30, 31, 39, 50-boblar;

Jaxongir Boboyev, yuridik fanlari nomzodi - 29-bob 3§, 4§, 6§-paragraf;

Ikrom Zokirov, yuridik fanlari doktori, professor - 33, 53-bob;

Boboqul Ibratov, 37-bob 1§, 2§, 3§ (J.Yuldashev bilan hammual);

Nurillo Imomov, yuridik fanlari nomzodi - 37-bob 5§, 57-bob 1§, 4§. 63-bob. 37-bob 4§ (F.Sayfullayev bilan hammual), 59-62, 64-65-boblar (O.Oqyulov bilan hammual.);

Dilorom Karaxodjayeva, yuridik fanlari nomzodi, dotsent - 54, 55, 58-boblar;

Tamara Kochergina, yuridik fanlari nomzodi, dotsent - 42,43,44-boblar;

Rustam Muxammedov, yuridik fanlari nomzodi, dotsent - 66, 67, 68, 69-boblar;

Omon Oqyulov, yuridik fanlari doktori, professor 29-bob 1§, 2§, 7§, 53, 56-boblar. 52 bob (N.Egamberdiyeva bilan hammual.) 59-62, 64-65-boblar (N.Imomov bilan hammual.);

Fuat Sayfullayev, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan Fan va texnika arbobi, professor 37-bob 4§ (N.Imomov bilan hamual), 40-bob (J.Yuldashev bilan hammual);

Jaxongir Yuldashev, o'qituvchi - 37-bob 1,2,3-paragrafi (B.Ibratov bilan hammual), 40-bob (F.Sayfullayev bilan hammual);

Botir Samarxo'jayev, yuridik fanlari doktori, professor - 70, 71-boblar;

Samad Xamroyev, yuridik fanlari doktori, professor v.b. – 35-bob.
Nargiza Egamberdiyeva, o‘qituvchi 57-bob 2§, 3§. 52-bob (O.Oqyulov bilan hammual).

FUQAROLIK HUQUQI

(II qism)

Muharrir	<i>M. To‘xtasheva</i>
Texnik muharrir	<i>D. Isamuhamedova</i>
Kompyuterda sahifalovchi	<i>D. Hamidova</i>

O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi
huzuridagi "Adolat" nashriyoti.
Toshkent shahri, 100083, Buyuk Turon ko'chasi, 41-uy.

Bosishga 23.08.2007-yilda ruxsat etildi.
Qog‘oz bichimi 60x84¹/₁₆.
Bosma tabog‘i 55,0. Adadi 500 nusxa.
1112-sonli buyurtma. Narxi shartnoma asosida.

TDYI “**TEZKOR NASHR MARKAZI**”da bosildi.
Bosmaxona manzili: Toshkent shahar sayilgoh 35.

81.61

И 14

811.44 +
811.36(04)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НЕЪМАТУЛЛО ИБРОҲИМОВ,
МУҲАММАД ЮСУПОВ

АРАБ ТИЛИ ГРАММАТИКАСИ

II ЖИЛД

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги олий ўқув юртлари талабалари учун
дарслик сифатида тавсия этган*

Гафур Гулом номидаги нашриёт-маъбаа ижодий уйи

Тошкент – 2004

81.2(Араб)

И14

Муаллифлар бу жилдни волидаи мухтарамаларининг руҳи шарифаларига бағишлайдилар.

Масъул муҳаррир – академик АЛИБЕК РУСТАМОВ

У-6212/4

И-Ю $\frac{4602020300-1}{M352(04)-2004}$ қатъий буюртма, 2004

ISBN 5-635-02206-5

© Н. Иброҳимов, М. Юсупов,
"ЎАЖБНТ" маркази, Ғ. Ғулом
номидаги нашриёт-матбаа
ижодий уйи, 2004 й.